

पूज्यपाद परमहंस संन्यासी स्वामी श्रीशिवानन्दजी यतिवर शिष्य
स्वामी श्रीभाववानन्दजी विरचित.

॥ वेदार्थचिन्तामणि ॥

भाग. २.

PRESENTED BY

चिन्तामणिर्यथा नित्यं
चिन्तकार्यप्रदायकः ।
चिन्तितं पूरयेज्ज्ञानं
चिन्तामणिरसौ तथा ॥

१०२
४१ १०
५४२५१

प्रकाशकः

परमहंस संन्यासी स्वामी श्रीभाववानन्दजी [कर्ता चोते]

भगवतीनिवास, महाबलानी सोसायटी अमदावाद.

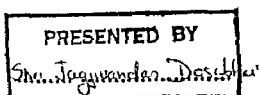
મધ્ય મલવાનું ટેકાણું:—

ચોખ્ખવલાલ નાથાલાલ દેસાઈ.

દેસાઈ આશ્રમ.

સોમનાથ મહાદેવ પાસે, ખેડા.

ખેડા (Kaira.) પ્રાન્ત ગુજરાત.

સર્વ હક્ક લેખક પ્રકાશકને સ્વાધીન રાખ્યા છે.

આવૃત્તિ ૧ લી : પ્રત ૨૦૦૦.

સંવત ૧૯૬૨, શાકે ૧૮૫૮, સન ૧૯૩૬.

મુદ્રક :

મગનલાલ બકોરભાઈ પટેલ.
સૂર્યપ્રકાશ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,
પાનકોર નાકા, અમદાવાદ.

વેદાર્થચિન્તામણિ-ભા. ૨.

વિષયાનુક્રમણિકા.

વિષયનું નામ.	પૃષ્ઠ.
૧૨. શૃલ્લેસ્થાશ્રમ ધર્મ (આગળ શ્રીયુક્તિ). ^{૧૧}	૫૬૧-૮૫૦
પતિવ્રતાધર્મનિરૂપણ. (સર્ગ. ૧૨).	૫૬૧-૫૬૪
પતિવ્રતાધર્મ-સાવિત્રીઆખ્યાન	૫૬૪-૫૭૭
પતિવ્રતાધર્મ.	૫૭૭-૫૮૨
પતિસેવાક્રમ નિરૂપણ.	૫૮૨-૬૦૦
પતિપૂજા આદિનો ક્રમ.	૬૦૧-૬૦૩
પતિવ્રતાઅગ્નિપ્રવેશ નિરૂપણ.	૬૦૩-૬૦૬
વિધવાધર્મ નિરૂપણ.	૬૦૭-૬૧૧
દુરાચારનાં કારણ.	૬૧૨-૬૧૯
સ્ત્રીઓનાં નૈમિત્તિકકર્મ-ગર્ભસ્વલાધર્મ.	૬૨૦-૬૨૫
ગર્ભિણીધર્મનિરૂપણ.	૬૨૫-૬૩૦
ગર્ભાધાનાદિસંસ્કાર નિરૂપણ.	૬૩૦-૬૩૭
ગર્ભાધાન યોગ્ય સ્ત્રી પુરૂષનું નિરૂપણ.	૬૩૭-૬૪૦
ગર્ભવૃદ્ધિના ઉપાય.	૬૪૦-૬૪૧
પ્રસૂતિશૃલ્લેનિરૂપણ.	૬૪૧-૬૪૨
ધાત્રી આદિ નિરૂપણ.	૬૪૨-૬૪૪
પુસવન તથા સીમંત નિરૂપણ.	૬૪૪-૬૪૬
જનકર્મ નિરૂપણ.	૬૪૭-
નામકરણ નિરૂપણ.	૬૪૮-૬૫૧
નિષ્ક્રમણાદિ સંસ્કાર નિરૂપણ.	૬૫૧-
અભિપ્રાસન સંસ્કાર	૬૫૨-૬૫૩
ઘૌણાદિ સંસ્કાર નિરૂપણ.	૬૫૩-૬૫૪
નિત્યકર્મ નિરૂપણ.	૬૫૫-૬૬૦
નિત્યકર્મ-સ્નાનાદિ નિરૂપણ.	૬૫૫-૬૭૧
નિત્યકર્મ-સંખ્યાનિરૂપણ.	૬૭૧-૬૭૭
નિત્યકર્મ-જ્ઞાપનિરૂપણ.	૬૭૭-૬૭૮

વિષયનું નામ.

નિત્યકર્મ-દેવતાપૂજન નિરૂપણ

નિત્યકર્મ-વૈશ્વદેવ નિરૂપણ

નિત્યકર્મ-અતિથિપૂજન નિરૂપણ

ભોજનવિધિ નિરૂપણ

અલ સંબંધિ વિશેષ વિવેચન.

સ્વભાવથી અભક્ષ્ય વસ્તુનું નિરૂપણ

ઘટપૂર્તાદિ કર્મ નિરૂપણ

દાનકર્મ નિરૂપણ

પાત્રાપાત્ર નિરૂપણ, દાન ભેદ નિરૂપણ, દેશકાવ નિરૂપણ,

શ્રદ્ધા નિરૂપણ, દાતાવ્ય પદાર્થ વિવેચન, અન્ન અને

પાન, દાન માહાત્મ્ય, સંક્રાન્તિદાનપ્રકાર ભેદ, ઇત્યાદિ

શ્રાદ્ધનિરૂપણ

હવિકાવિષય- વિચાર

આશૌચનિરૂપણ

શાન્તિકર્મનિરૂપણ (સર્ગ ૪૭).

૧૩. વાનપ્રસ્થાશ્રમના કર્મ.

૧૪. સંન્યાસાશ્રમકર્મ નિરૂપણ

સંન્યાસકાવ્ય (વિગ્રહિ) નિરૂપણ (સર્ગ. ૧)

વિગ્રહિસ્વરૂપ નિરૂપણ

સંન્યાસ શબ્દનો અર્થ.

સંન્યાસના અધિભારીનું નિરૂપણ.

સંન્યાસના અનધિભારીનું નિરૂપણ

સંન્યાસાશ્રમલિંગ નિરૂપણ

સંન્યાસ તથા કર્મશ્રમણની વિધિનું નિરૂપણ

પરમહંસ સંન્યાસીનામભેદ નિરૂપણ (સર્ગ ૮)

૪ કર્મયોગપ્રકરણ.

૧. કર્મયોગ નિરૂપણ.

૨. દેવી તથા આગુરી મંપસિનું વિવેચન.

૫. ભક્તિયોગપ્રકરણ.

૧. ઉપદેશધાન.

૨. મગુલ ભક્તિના ભેદનું નિરૂપણ.

૩. નિર્ગુલ ભક્તિનું લક્ષણ.

૪. ભક્તિની ૧૧ બુધિમા નિરૂપણ.

૬૭૬-૬૮૦

૬૮૧-૬૮૮

૬૮૮-૭૦૦

૭૦૦-૭૧૭

૭૧૮-૭૨૬

૭૨૬-૭૩૨

૭૩૨-૭૩૬

૭૩૬-૭૭૩

૭૭૩-૮૦૩

૮૦૪-૮૧૫

૮૧૫-૮૪૩

૮૪૪-૮૫૦

૮૫૧-૮૬૧

૮૬૨-૮૭૨

૮૬૨-૮૬૭

૮૬૭-૮૮૦

૮૮૦-૮૮૧

૮૮૧-૮૮૬

૮૮૬-૮૮૮

૮૮૮-૮૯૩

૮૯૩-૯૦૧

૯૦૧-૯૨૨

૯૨૩-૯૬૭

૯૭૩-૯૮૨

૯૮૩-૯૯૬

૯૭૭-

૯૭૭-૯૮૪

૯૮૫-૯૮૮

૯૮૯-૧૦૦૬

૧૦૦૭-

વિષયનું નામ.

પૃષ્ઠ.

૧. પ્રથમ ભૂમિકા—મહત્ત્વેવા. ૧૦૦૭-૧૦૧૬
૨. બીજી ભૂમિકા—તદ્વાપાત્રતા ૧૦૧૬-૧૦૨૮
૩. ત્રીજી ભૂમિકા—ભાગવદ્ધર્મમાં શ્રદ્ધા. ૧૦૨૮-૧૦૩૪
૪. ચોથી ભૂમિકા—હરિગુણશ્રુતિ. ૧૦૩૪-

નવધા ભક્તિ—૧. શ્રવણભક્તિ.

૧૦૩૪-૧૦૪૬

શ્રોતાના ભેદ, શ્રવણના નિમિષો,
પ્રણામહિની રીતિ, વક્તાનાં લક્ષણ, કથાના
સ્થાનનું વિવેચન, ઇત્યાદિ.

નવધા ભક્તિ—૨. કીર્તન.

૧૦૪૬-૧૦૮૩

કીર્તનનું પ્રયોજન, કીર્તનનું લક્ષણ,
જપનિરૂપણ, જપના અધિકારીનું લક્ષણ,
ભક્તિનું લક્ષણ, મન્ત્રવર્ણન, જપવિધિ,
જપસ્થાન, આસન, માલા, વાણીભેદ,
જપના નિયમ, આદિ વિચાર.

નવધા ભક્તિ—૩. સ્મરણ.

૧૦૮૩-૧૦૯૬

ધારણા, ધ્યાન, મૂર્તિધ્યાન, અહંબ્રહ્મોપાસના,
મૂર્તિધ્યાનથી પાપનિવૃત્તિ આદિનું નિરૂપણ.

નવધા ભક્તિ—૪. પાદસેવન.

૧૦૯૭-૧૧૩૬

ઈશ્વરભક્તિ અને ગુરુભક્તિની આવશ્યકતા
(૧૦૯૭-૧૧૧૨) ગુરુના પ્રકાર, ગુરુશુશ્રૂષા,
દીક્ષાભેદ, પ્રણામ વિધિ, ભક્તોનાં આચરણ,
મુક્તિના અનધિકારી, ગુરુની શ્રેષ્ઠતા આદિ,
ઈત્યાદિ નિરૂપણ.

શુદ્ધિપત્રક

આ શુદ્ધિપત્રક શ્લોક, મન્ત્ર, સૂત્રનું છે. પહેલા સંસ્કૃત શ્લોકથી લીટીઆ
ગણવાની છે, ગુજરાતીની નહિ.

પૃ. પંક્તિ અશુદ્ધ	શુદ્ધ.
૫૬૩ ૧૬ વ્રહ્મા	વ્રહ્મ
૫૬૯ ૧૩ કુરુજ્ય	કુરુજ્ય
૫૭૦ ૬ પ્રધાનતઃ	પ્રધાનમ્
૫૭૩ ૧૧ ધારયાન્ત	ધારયન્તિ

પૃ. પંક્તિ અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૫૮૨ ૯ ત્યક્ત્વા	ત્યક્ત્વા ચ
૫૮૮ ૧૧ મત્	મત્
૬૦૫ ૬ અમરુલેમ્બો	અમરુલેમ્બઃ
૬૧૬ ૮ પત્યો	પત્તયો

पृ. पङ्क्ति.	अशुद्ध	शुद्ध
११६	॥ चेतसि	चेतसि
१२१	१ तदैव	तदैव
१२५	५ अञ्जनादहक्	अञ्जनादहक्
१३१	१ क्रियः	क्रियाः
१३२	१० माद्य	माद्या
१४८	५ समारम्भ	समारम्भ
१५६	१० विशेषेणे	विशेषेण
१६५	३ मृदम्बुभिः	मृदम्बुभिः
१६६	१ दूषित	दूषितं
१६७	६ रसंपत्तौ	रसम्पत्तौ
१७७	४ पितृन्	पितृन्
१७७	४ द्यताः	देवताः
१७८	१ जकारा	जकारो
१८१	५ द्विजातिभिः	द्विजातिभिः
१८१	६ जुहुयात्	जुहुयात्
१८१	११ दायते	दीयते
१८१	१४ मोक्ष	मोक्ष
१८२	१ आवसथस्य	चावसथस्य
१८३	१ भक्त्वा	भुक्त्वा
१८५	५ गति	गतिः
"	१ चाभृत	चाभृत
"	७ मापोः	मापः
१८७	१ पञ्चाम्पा	पञ्चम्या
"	३ तोडभश्चय	तोऽग्नय
१८८	३ भुंजन्ते	भुंजते
"	६ ब्राह्मणः	ब्राह्मणः
१९३	८ अतिथयः	अतिथयः
१९६	६ मिश्रुव्यपो	मिश्रुर्व्यपो
"	११ अस्माऽन्नं	अस्माभन्नं
७०३	३ भुञ्जमाना	भुञ्जमाना
७०७	२ चासते	चासने
"	४ तिष्ठन्ति	तिष्ठन्ति
"	८ ब्राह्मणः	ब्राह्मणः
७१२	१ लघणाद्रक्	लघणाद्रक्
"	११ गुर्वी	गुर्वी
७१८	१ पुरीषं	पुरीषं

पृ. पङ्क्ति.	अशुद्ध	शुद्ध
७२०	१ नृसंसो • • नृसंसो	नृसंसो
"	८ टो० अश्नीपात्	अश्नीयात्
"	११ कुतया	कुतपा
७२४	१ भोगिनः	भोजिनः
७२५	८ मित्राद्धि	मित्रार्द्ध
७२६	१ भैक्ष्यद्	भैक्षद्
"	३ भोज्यान्न	भोज्यान्ना
७२७	१ द्वितीयका	द्वितीयिका
"	८ तृतीयका	तृतीयिका
७३०	५ ज	च
७३४	५ जीर्णोद्दारे	जीर्णोद्दारे
७३६	८ गुरुभ्यः	गुरुभ्यः
७३८	४ त्रयं	त्रयं
७४०	४ सोदरम्भरा.	स्वोदरम्भराः
७४४	१ निवृत्ता	निवृत्ताः
७४८	१० आह्लाद	आह्लाद
७५२	१० मूर्ख	मूर्ख
७५४	२ सीदति	सीदति
७५८	७ च्छवणेन	च्छवणेन
७५९	१३ प्रदत्तं	प्रदत्तं
७६०	६ ध्रुवम्	ध्रुवम्
७६२	११ क्षुधासर्व	क्षुधातुसर्व
७६५	१२ तडागादिनि	तडागादीनि
७६६	१० सगणाक्ष	सगणाय
७७०	१ दान	दानं
७७६	१ अनग्निप्यात्ता	अनग्निप्यात्ता
७७६	१ स्वराड	स्वराड्
७७७	२ सामपा	सोमपा
"	७ वह्निपद्	वह्निपद्
७७९	८ प्रार्थितो	प्रार्थितो
७८३	४ अभिस्त	अभिश्स्त
८००	१ पितृणां	पितृणां
८०५	४ त्रैदिको	त्र्यैदिको
८०८	५ गोरक्ष	गोरक्ष
८११	१० धर्मार्थ	धर्मार्थ
८१७	७ सूतका	सूतकी

पृ. क्षी. अशुद्ध.	शुद्ध.
८१६ ७ श्रुते	श्रुते
८१६ १० नपे	नृपे
८२२ ११ पडात्रं	पडात्रं
८३२ ८ ज्यात	ज्योति
८४० ३ कृतादक	कृतोदक
८४१ ७ यस्तः	यस्तैः
” ८ दश	दक्ष
८४८ ११ अद्भूतानि	अद्भुतानि
८४८ १३ राक्षा	राक्षो
८५६ ५ संघः	संघ
८७६ ८ पर सत्येन	पर सत्यं सत्येन
८८० २ क्वचित्	क्वचित्
८८६ २ शाय	श्याव
८८७ ४ अभिरुशतानां	अभिरुशतानां
८८२ ६ द्रवन्ति	द्रुवन्ति
” ६ अलावुं	अलावुं
” १५ गृहीयात्	गृहीयात्
८८४ ३ द्रवशीलो	द्रुवशीलो
८८५ १ माधूकर	माधुकर
८८५ ४ मधु	मधु
” ४ माधूकर	माधुकर
८८५ १३ माधूकरं	माधुकरं
८८६ ११ माधूकर	माधुकर
८८८ १० घणानां	घणिनां
८८८ १ भूक्तवत्	भुक्तवत्
८०१ ११ विक्षेद्	वीक्षेद्
८०३ ४ भिक्षर्न	भिक्षुर्न
८०६ १० शृणोति	शृणोति
८३६ ८ योगा	योगी
८३८ ५ अश्नापि	अश्नासि
८५६ ५ जाता	जातो
८५८ ७ वाप्यग्नि	वाय्वग्नि
८६७ ५ कृच्छ	कृच्छ
८६८ २ तत्तास	तत्तामस
८७६ १ भूतसगा	भूतसर्गा
८७७ २ देवेशि	देवेशि

पृ. क्षी. अशुद्ध.	शुद्ध.
८८३ १ घीमहि	घीमहि
८८३ ३ लोका	लोको
८८३ ७ काक्षति	कांक्षति
८८४ ५ यः	यः
१००१ ५ परिकल्पिता	परिकल्पितः
१००५ ४ आत्मक्रीडः	आत्मक्रीड
१०१० ११ मानोन्नति	मानोन्नति
१०११ ४ निर्मल	निर्मलं
१०२० ४ धर्माज्ञान्	धर्मज्ञान्
१०२३ ११ सुखचि	सुखचिः
१०२४ १२ शुशीलो	सुशीलो
१०२८ १ शुश्रपोः	शुश्रूषोः
१०३५ ४ रज्जनम्	रज्जनम्
१०४२ १ छृत्वा	छुत्वा
१०४५ ४ श्रुत्वा	श्रुत्वातु
१०४८ २ कृष्णोति	कृष्णोति
” ५ वद्ध	वद्धे
” १५ गोविन्दे	गोविन्द
१०७५ २ चतुरस्र	चतुरश्र
१०७६ २ उपांशु	उपांशु
१०८२ ३ पितृव्रताः	पितृव्रताः
१०८० ३ समोधावा	समाधाया
१०८५ ३ कुण्डल	कुण्डल
११०२ ४ गुरुमेव	गुरुमेव
” ५ लभ्यते	चलभ्यते
” ६ वैकुण्ठ	वैकुण्ठं
११०३ ८ च्छृतिः	च्छृतिः
११०५ ७ पुष्पा	पुष्पा
११०७ ३ प्रपत्नेऽपि	प्रयत्नेऽपि
११०८ ६ दयावन्ता	दयावन्तो
” ” मुद्युत	मुद्यत
१११२ ५ श्वसुरो	श्वशुरो
१११८ ३ वधं	वधं
११२२ ११ दृष्टा	दृष्टा
११२५ ४ रथ	रथु
११२६ ७ शक्र	शक्र

॥ स्वामीश्रीमाखानन्दजी ॥

પરમહંસ સંન્યાસી સ્વામી શ્રીરામાનન્દજી યતિવર શિષ્ય
• • સ્વામી શ્રીભાધવાનન્દજી વિરચિત.

॥ વેદાર્થચિન્તામણિ ॥

ભાગ ૨.

ધર્મપ્રકરણ ૩. અધ્યાય ૧૨.

૨. ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મ. (આગળ ચાલુ).

સર્ગ ૧૨.

પતિવ્રતાધર્મનિરૂપણ.

આ “વેદાર્થચિન્તામણિ” ગ્રન્થના પ્રથમ ભાગમાં સદાચાર પ્રક્રમ ૧ તથા નીતિ પ્રક્રમ ૨ નું નિરૂપણ કરી, ત્રીજા ધર્મપ્રકરણના અ. ૧૨ ના સર્ગ. ૧૧ સુધીમાં વર્ણુધર્મેનું, તથા આશ્રમધર્મ પૈકી બ્રહ્મચર્યાશ્રમના ધર્મેનું, તથા ગૃહસ્થાશ્રમના ઠેટલાક ધર્મેનું, નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું.

હવે આ બીજા ભાગમાં પ્રથમ ધર્મ પ્રકરણ. ૩ ના અ. ૧૨ ના સર્ગ. ૧૨ થી ગૃહસ્થાશ્રમીના બાકીના ધર્મેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. અને તે પૈકી નિકામકર્મયોગ પ્રકરણ આદિનું વિવેચન કરવામાં આવશે.

હવે આ સર્ગમાં પતિવ્રતાધર્મનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

શાસ્ત્રમાં પતિવ્રતાનું બહુ જ વર્ણન તથા પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. તેથી જેમ પતિ-વ્રતા ધર્મની કઠિનતા છે તેમ તેનું મહત્ત્વ પણ બહુ છે.

સા ધન્યા જનની લોકે સ ધન્યો જનકઃ પિતા ।

ધન્યઃ સ ચ પતિર્યસ્ય ગૃહે દેવી પતિવ્રતા ॥ શિ.પુ.રુ.સં.સ્વ.૩અ.૫૪-૫૮ ॥

અર્થ :—જેની પુત્રી પતિવ્રતા છે તેવી માતાને, તથા જેની પુત્રી પતિવ્રતા છે એવા પિતાને, તથા જેના ઘરમાં દેવી પતિવ્રતા છે એવા પતિને પણ ધન્ય છે.

પિતૃવંશ્યા માતૃવંશ્યા પતિવંશ્યાસ્ત્રયસ્ત્રયઃ ।

પતિવ્રતાયાઃ પુણ્યેન સ્વર્ગે સૌખ્યાનિ મુક્તે ॥

,, ॥ ૫૯ ॥

અર્થ :—પતિવ્રતાના પુણ્યથી તેના પિતાના ત્રણ વંશ, માતાના ત્રણ વંશ અને પતિના ત્રણ વંશ સ્વર્ગલોકમાં સુખ ભોગવે છે.

પતિવ્રતાયાશ્રયણા યત્ર યત્ર સ્પૃગેદ્ભુવમ્ ।

તત્ર તત્ર યતેત્સા હિ પાપહન્વી સુપાવની ॥ ૬૧ ॥

અર્થ :—પતિવ્રતા સ્ત્રીના અરણ્ય ૦ માં ૦ માં પૃથિવીને સ્પર્શ કરે છે ત્યાં ત્યાં પૃથિવી પાપનો નાશ કરનારી તથા પતિના કનકાસી થાય છે.

વિશ્વઃ પતિવ્રતાસ્પર્શી કુરુતે માનુષાનપિ ।

સોમો ગન્ધવદૃશ્યાપિ સ્વપવિત્રાય નાન્યથા ॥ ૬૨ ॥

અર્થ :—આપક સૂર્ય બગવાન, ચન્દ્રમા તથા વાયુ પણ પતિવ્રતાને સ્પર્શ કરે છે તે પોત પોતાની પવિત્રતાને માટે કરે છે, અન્ય પ્રયોગન માટે નહીં અર્થાત્ સૂર્ય, ચન્દ્રમા, આદિ દેવતા પણ પોતાની પવિત્રતાને માટે પતિવ્રતાને સ્પર્શ કરે છે.

આયઃ પતિવ્રતાસ્પર્શમખિલપ્યન્તિ સર્વદા ॥ ૬૩ ॥

અર્થ :—જલાક્ષિમાની દેવતા પણ પોતાની પવિત્રતાને માટે પતિવ્રતાને સ્પર્શ કરવાની ઇચ્છા કરે છે.

યથા ગદ્ગાવગાદેન શરીરં પાવનં ભવેત્ ।

તથા પતિવ્રતાં દૃષ્ટ્વા સકલં પાવનં ભવેત્ ॥ ૬૪ ॥

અર્થ :—જેવી રીતે ગંગાસ્નાનથી શરીર પવિત્ર થાય છે, તેવી રીતે પવિત્રતાનું દર્શન કરવાથી સર્વ પવિત્ર થાય છે.

ન ગદ્ગયા તથા મેદો યા નારી પતિદેવતા ।

ઉમાશિવસમૌ સાક્ષાત્તસ્માતૌ પૂજયેદ્બુધઃ ॥ ૬૫ ॥

અર્થ :—પતિ જેના દેવ છે એવા પતિવ્રતા સ્ત્રીમાં અને ગંગામાં કોઈ પ્રકારનો ભેદ નથી. તે સ્ત્રીવ્રત પતિ તથા પતિવ્રતા સ્ત્રી એ અને શિવ અને પાર્વતી સમાન જ છે. તેથી બુદ્ધિમાન મનુષ્ય એ અનેનું પૂજન કરે અર્થાત્ દરેક રીતે તેમનો સત્કાર કરે.

ચતુર્વિંશસ્તાઃ કથિતા નાર્યૌ દેવિ પતિવ્રતાઃ ।

ઉત્તમાદિવિમેદેન સ્મરતાં પાપહારિકાઃ ॥ ૬૬ ॥

અર્થ :—હે દેવિ પાર્વતિ ! તે પતિવ્રતા ઉત્તમાદિ બેઠ્ઠી ચાર પ્રકારની હોય છે. અને તેઓ પોતાનું સ્મરણ કરનારનાં પાપોને દૂર કરનારી છે. તે પતિવ્રતાઓ નીચે પ્રમાણે છે :—

સ્વપ્નેઽપિ યન્મનો નિત્યં સ્વપતિં પश्यતિ ધ્રુવમ્ ।

નાન્યં પરપતિં મદ્રે ઉત્તમા સા પ્રકીર્તિતા ॥ ૬૭ ॥

અર્થ :—હે બદી ! જેનું મન પોતાના પતિમાં જ ધાગેલું હોવાથી સ્વપ્નમાં પણ પોતાના પતિને જ દેખે છે, અન્યના પતિને અર્થાત્ પર પુરુષને સ્વપ્નમાં પણ દેખતી નથી તેવી પતિવ્રતા ઉત્તમ કહેવાય છે.

યા પિતૃભ્રાતૃમૃતવત્ પરં પश्यતિ સદ્વિયા ।

મધ્યમા સા હિ કથિતા શૈલજે વૈ પતિવ્રતા ॥ ૬૮ ॥

૬૮ ॥

અર્થ:—હે શૈલ્યજે (પાર્વતિ) ! જે પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાનાથી મોટી ઉમરના પર પુરુષને પિતા તુલ્ય દેખે છે, અને પોતાની સમાન વયના પર પુરુષને ભાઈ તુલ્ય ગણે છે, અને પોતાનાથી નાની વયના પર પુરુષને પુત્ર તુલ્ય માને છે તે મધ્યમ કહેવાય છે.

બુદ્ધ્વા સ્વધર્મે મનસા વ્યભિચારં કરોતિ ન ।

નિકૃષ્ટા કથિતા સા હિ સુચરિત્રા ચ પાર્વતિ ॥ ૭૬ ॥

અર્થ:—હે પાર્વતિ ! પવિત્ર ચારિત્ર્યવાળી સ્ત્રી પોતાનો ધર્મ જાણીને મનથી પણ કદાપિ વ્યભિચાર કરતી નથી તે પતિવ્રતા નીચા દરજ્જાની(નિકૃષ્ટ) કહેવાય છે.

પત્યુઃ કુલસ્ય ચ મયાદ્યવ્યભિચારં કરોતિ ન ।

પતિવ્રતાઽધમા સા હિ કથિતા પૂર્વસૂરિભિઃ ॥ ૭૭ ॥

અર્થ:—પોતાના પતિના ભયથી અથવા કુલના ભાઈ, બન્ધુ, આદિના ભયથી જે વ્યભિચાર કરતી નથી તે અધમ પતિવ્રતા છે એમ પૂર્વકાલના વિદ્વાનોએ કહ્યું છે. અતિ નિકૃષ્ટને અહીં અધમા કહી છે.

ચતુર્વિધાઽપિ શિવે પાપહન્ન્યઃ પતિવ્રતાઃ ।

પાવનાઃ સર્વલોકાનામિહામુત્રાપિ દર્પિતાઃ ॥ ૭૮ ॥

અર્થ:—હે શિવે ! આ ચાર પ્રકારની પતિવ્રતાઓ પણ પાપોના નાશ કરનારી છે, અને સર્વ લોકોને પવિત્ર કરનારી છે. તથા તેઓ આ લોકમાં તથા પરલોકમાં આનન્દિત રહે છે.

ગાવો વિપ્રાઃ સનિગમા અલુબ્ધા દાનશીલિનઃ ।

સત્યનિષ્ઠા ઇતિ સ્વામિસ્તેપાં મુખ્યતમા સતી ॥

સ્કા૦ પુ૦ સ્વ૦ ૧ કૌ૦ સ્વ૦ ૨ અ૦ ૧૧ શ્લો૦ ૩૪ ॥

અર્થ:—હે સ્વામિન્ ! ગાય તથા વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણ તથા નિર્લોભી દાનશીલ મુખ્ય તથા સત્યમાં નિષ્ઠાવાળા—એ સર્વ જગત્માં શ્રેષ્ઠ છે. તેમાં પણ અધિક શ્રેષ્ઠ પતિવ્રતા સ્ત્રી (સતી) છે.

ધન્યા પતિવ્રતા નારી નાન્યા પૂજ્યા વિશેષતઃ ।

પાવની સર્વલોકાનાં સર્વપાપૌષનાશિની ॥ શિ. પુ. રૂ. સં.સ્વ.૩,અ.૫૪-૯ ॥

અર્થ:—જે પતિવ્રતા સ્ત્રી છે તે ધન્યા છે. તેની બરાબર પૂજ્ય જગત્માં અન્ય કોઈ નથી. તે સર્વ લોકોને પવિત્ર કરનારી છે અને સર્વ પાપોને નાશ કરનારી છે.

પતિવ્રતા ચ સાવિત્રી લોપામુદ્રા હારુન્ધતી ।

શાન્દિલ્યા શતરૂપાઽનમૂયા લક્ષ્મી સ્વયા સતી ॥ ૧૧ ॥

સંજ્ઞા ચ સુમતિઃ શ્રદ્ધા મેના સ્વાહા તથૈવ ચ ।

અન્યા વદ્યોઽપિ સાધ્વ્યો હિ નોકતા વિસ્તારજાઙ્ગ્યાત્ ॥ ૧૨ ॥

પાતિવ્રત્યવ્રતેનૈવ તા ગતાઃ સર્વપૂજ્યતામ્ ।

બ્રહ્માવિષ્ણુહરૈશ્ચાપિ માન્યા જાતા મુનીશ્વરૈઃ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—સાવિત્રી, લોપામુદ્રા, અરુન્ધતી, શાણ્ડિલ્યા, શતરૂપા, અનસૂયા, લક્ષ્મી, સ્વધા, સતી, સંતા, સુમતિ, શ્રદ્ધા, મેના, સ્વાહા, આ અને બીજી પણ બૃહુ સદ્ગતિવાળી પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ થઈ છે. તેઓ સર્વનાં નામ અહીં વિસ્તારના ભયથી આપ્યાં નથી. તેઓ સર્વ પતિવ્રતા ધર્મથી જ પુણ્ય, વિજ્ઞા અને મહેશ્વર તથા મુનિશ્વર વડે પણ પુણ્ય અને માન્ય થઈ છે.

માટે પતિવ્રતા ધર્મ અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. પૂર્વોક્ત પ્રકારના પતિવ્રતા ધર્મનું મહત્ત્વ પાર્વતીના વિવાહ સમયે આવેલી દ્વિજેની સ્ત્રીઓએ પાર્વતીજીને વિદાય કરતી વખતે ઉપદેશીયું છે. પાર્વતી પતિવ્રતાધર્મને જાણતી હતી, તથાપિ તેઓએ વિવાહિત કન્યાને વિદાય કરતી વખતે ઉપદેશ દેવાના પરંપરાગત રિવાજને અનુસાર ઉપદેશ કર્યો છે.

ઉત્તમ પતિવ્રતા સ્ત્રીનું સૌભાગ્ય ભગ કરીને વૈધ્યવ્ય પ્રાપ્ત કરાવવામાં યમરાજ પણ સમર્થ નથી. તે વિશે પતિવ્રતાઓમા સુખ્ય સાવિત્રીનું દૃષ્ટાન્ત અહીં આપીએ છીએ.

ઇતિ પતિવ્રતાધર્મનું નિરૂપણ અં ૧૨ સર્ગ ૧૨ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨. સર્ગ. ૧૩.

પતિવ્રતાધર્મ-સાવિત્રીઆખ્યાન.

ઉપર કહેલો ઉત્તિહાસ મહાભારતના વનપર્વના અધ્યાય ૨૯૩થી શરૂ છે, અને તે માર્કંડેય ઋષિ યુધિષ્ઠિરના પ્રતિ સંભળાવે છે.

માર્કંડેય ઋષિ કહે છે:—મદ્રદેશમાં ધર્માત્મા તથા સત્યવાદી અશ્વપતિ નામનો રાજા હતા. તેની બહુ અવસ્થા પીતી ગયા છતાં તેને કોઈ પુત્ર થયો નહી. ત્યારે તેણે પુત્રને માટે સાવિત્રીની ઉપાસના કરી. જ્યારે સાવિત્રી પ્રસન્ન થઈ વર દેવાને તૈયાર થઈ, ત્યારે રાજાએ પુત્ર માગ્યો. છતાં સાવિત્રીએ તેને પૂર્ણ ગુણવાળી કન્યા થવાનો વર આપ્યો. થોડા કાલમાં રાજાની મોટી રાણીને પુત્રી સાંપડી. સાવિત્રીની પ્રસન્નતાથી પુત્રી થઈ, તેથી તે કન્યાનું નામ સાવિત્રી રાખ્યું.

સા વિગ્રહવતીવ શ્રીર્વ્યવર્ધત નૃપાત્મજા ।

કાલેન ચાપિ સા કન્યા યૌવનસ્થા વભૂવ હ ॥મ.ભા.૨.પ.જ.૨૯૩છો.૨૫॥

અર્થ:—સાક્ષાત્ લક્ષ્મી સમાન તે રાજકન્યા કમે વધવા લાગી; થોડા કાલમાં તે યૌવન અવસ્થા વાળી થઈ.

સોનાની મૂર્તિ સમાન ઉત્તમ અગવાળી તે કન્યાને જોઈને સર્વ લોક તેને દેવકન્યા સમજતા હતા. અને તેના તેજને જોઈને ગભરાઈને કોઈ પણ તેની સાથે વિવાહ કરતું નહોતું. એક દિવસ સાવિત્રી કોઈ વિશેષ પર્વને દિવસે મૃત કરીને દેવતા અને અગ્નિનું પૂજન કર્યા બાદ દેવતાના પ્રસાદ રૂપ માળા વગેરે લઈને પિતાની પાસે ગઈ. લક્ષ્મી સમાન રૂપવાળી સાવિત્રી પિતાના ચરણોમાં પ્રણામ કરીને દેવતાનો પ્રસાદ તેમને અર્પણ કરી હાથ જોડી તેમની પાસે બેસી ગઈ.

યૌવનસ્થાં તુ નાં દૃષ્ટ્વા સ્વાં સુતાં દેવરૂપિણીમ્ ।

અયાચ્યમાનાં ચ વરૈ નૃપતિર્દુ સ્વિતોઽશ્વત્ ॥

અર્થ:—રાજ પોતાની કન્યાને યૌવનવાળી તથા દેવતા સમાન રૂપવાળી તથા તેને યોગ્ય કોઈ વર નહીં મળવથી દુઃખી થયો.

રાજ પુત્રીને કહે છે:—

પુત્રિ પ્રદાનકાલસ્તે ન ચ કશ્ચિદ્વૃણોતિ મામ્ ।

સ્વયમન્વિચ્છ ભર્તારં ગુણૈઃ સદૃશમાત્મનઃ ॥

,, ॥ ૩૨ ॥

અર્થ:—હે પુત્રિ ! તારો વિવાહનો સમય પ્રાપ્ત થયો છે. પરંતુ મારી પાસે કોઈ માગણી કરતું નથી. માટે હવે તું પોતે જ તારા ગુણોને સમાન પતિને શોધી લે.

માર્થિતઃ પુરુષો યથ સ નિવેદ્યસ્ત્વયા મમ ।

વિમૃશ્યાહં પ્રદાસ્યામિ વરય ત્વં યથેષિતમ્ ॥

,, ॥ ૩૩ ॥

અર્થ:—તું જેની સાથે વિવાહ કરવાની ઇચ્છા કરવા માગે તેની મને ખબર આપજે. વિચાર કરીને હું તેની સાથે તારો વિવાહ કરીશ.

રાજ્યે પુત્રીને આ પ્રમાણે કહીને પછી વૃદ્ધ મન્ત્રીઓને સાવિત્રીની યાત્રાની સામગ્રી એકઠી કરવાની આજ્ઞા કરી. સાવિત્રી પિતાના ચરણોમાં નમસ્કાર કરીને તથા લગ્ન યુક્ત થઈ પિતાના વચનને માન્ય કરી બહુ શીઘ્ર ચાલી અને રથમાં બેસી વૃદ્ધ મન્ત્રી લોકોની સાથે રાજ્યિ લોકોનાં મનોહર તપોવનમાં ગઈ. ત્યાં જઈ વૃદ્ધ અને માનને યોગ્ય લોકોને પ્રણામ કરતી કરતી વનમાં ધૂમવા લાગી. અને સર્વ તીર્થોમાં બ્રાહ્મણોને ધન આપતી સતી તે રાજકન્યા અનેક દેશોમાં વિચરવા લાગી.

એક સમય મદ્રરાજ(અશ્વપતિ) પોતાની સભામાં બેસી નારદની સાથે વાર્તાલાપ કરતા હતા. તે સમયે સર્વ તીર્થોમાં ફરીને મન્ત્રીઓની સાથે સાવિત્રી પોતાના પિતાને ઘેર આવી પહોંચી. અને નારદની સાથે પિતાને બેઠેલા નેઈ અનેના ચરણોમાં પ્રણામ કર્યા. ત્યારે નારદે પૂછ્યું કે આ તમારી પુત્રી ક્યાં ગઈ હતી, અને ક્યાંથી આવી? અને શા કારણથી તમે યુવતીનો વિવાહ કરતા નથી? ત્યારે અશ્વપતિ રાજ બોલ્યા—“હે નારદ! એ જ કારણે માટે મેં તેને મોકલી હતી. હવે તે પાછી આવી છે. તેની પાસેથી સાંભળવું નેઈએ કે તેણે કોને સ્વામી બનાવ્યો છે? “હે સાવિત્રિ! તું વિસ્તારથી કહે.” એ પ્રમાણે પિતાનું વચન સાંભળી સાવિત્રી બોલી:—સાત્વદેશમાં એક ધર્માત્મા ક્ષત્રિય દુષ્મત્સેન નામનો રાજ પ્રસિદ્ધ હતો. તે પાછળથી અન્ધ થયેલો. તેનાં નેત્ર જ્યારે નષ્ટ થયાં ત્યારે તેનો પુત્ર બાલક હતો. ત્યારે તેના પહેલાંના શત્રુઓએ તેના રાજ્યને ધીનવી લીધું. એટલે દુષ્મત્સેન પોતાના બાલક તથા સ્ત્રીને લઈને વનમાં જઈને તપ કરવા લાગ્યો. તેનો પુત્ર નગરમાં ઉત્પન્ન થયો છે, અને તપોવનમાં ઉછર્યો છે. તેનું નામ સત્યવાન છે. તે મારા પતિ થવાને યોગ્ય છે એવો મેં મનથી સંકલ્પ કર્યો છે.

ત્યારે નારદ મુનિ બોલ્યા:—હે રાજન્! તમારી પુત્રીએ બહુ પાપ કર્યું, કેમકે જાણ્યા વિના ગુણવાન સત્યવાનને પોતાનો પતિ બનાવ્યો. તેનાં માતા પિતા સત્ય બોલતાં હતાં, તે કારણથી તેનું નામ સત્યવાન રાખવામાં આવ્યું. તે બાલ્યાવસ્થાથી ધોડાઓ ઉપર બહુ પ્રેમ કરતો હતો. તેથી માદીના ધોડા બનાવતો હતો. ધોડાનાં ચિત્ર પણ કાઢતો હતો. તેથી ચિત્રાશ્વ એવું પણ તેનું નામ છે. હે રાજન્! તે બાલક સર્વ સમાન તેજસ્વી, અશ્વપતિ

સમાન શુદ્ધિમાન, 'ઇન્દ્રતુલ્ય પીર્થવાન, પૃથિવી તુલ્ય ક્ષમાશીલ છે, અને રન્તિદેવતી' તુલ્ય શક્તિ અનુસાર દાન દેનાર, તથા સાહ્યજીવકત, સત્યવાદી, તથા રાગ શિષિ સમાન વીર છે. અને વયાતિ સમાન ઉદાર છે. ચન્દ્રમા તુલ્ય મનોહર છે, અશ્વિનીકુમાર તુલ્ય રૂપવાન છે. પરન્તુ તેનામાં એક હોય છે—તે આજથી એક વર્ષમાં મરી જનાર છે.

ત્યારે રાગ બોલ્યા:—સાવિત્રી! જાઓ અને બીજો પતિ કરો, તેના એક દોષે સર્વ ગુણોને ઢાંકી દીધા. ત્યારે સાવિત્રી બોલી:—તે મોટા આયુ વાળો હોય કે થોડા આયુ વાળો હોય. પરન્તુ મેં તેને એક વાર પતિ બનાવ્યો, હવે હું બીજો પતિ નહીં કરું. મનમાં નિશ્ચય કરીને પછી વચનથી કહેવામાં આવે છે, પછી તેજ કર્મથી કરવામાં આવે છે. તેમાં મારું મન જ સાક્ષી છે. સાવિત્રીનું વચન સાંભળી નારદજી બોલ્યા:—હે રાજન! તમારી પુત્રીની શુદ્ધિ સ્થિર છે. તે આ ધર્મથી કદાપિ હરી શકશે નહીં. જે ગુણ સત્યવાનમાં છે તે બીજા પ્રકારમાં નથી. માટે તેને કન્યા દેવી તે હું શ્રેષ્ઠ સમજું છું. રાજ્યએ પણ તે વચનને સ્વીકાર કરી લીધું. પછી નારદજી સ્વર્ગમાં ચાલ્યા ગયા.

; વિવાહની સામગ્રી તૈયાર થતાં ઉત્તમ દીવસનો વિચાર કરીને ઋત્વિક્ષ આદિને લઈને રાગ અશ્વપતિ પગે ચાલીને દુમત્સેનના આશ્રમમાં પહોંચી ગયા, અને સત્યવાનની સાથે સાવિત્રીનો વિવાહ કરવાના સમાચાર જણાવ્યા. ત્યારે દુમત્સેને કહ્યું:—હે રાજન! અમે રાજ્યથી બ્રહ્મ છીએ, વનમાં તપસ્વીઓના ધર્મ પાળીએ છીએ, વનવાસને અયોગ્ય તમારી પુત્રી આશ્રમમાં કેવી રીતે રહી શકશે? ત્યારે અશ્વપતિએ કહ્યું:—હે રાજન! સુખ અને દુઃખ સદા રહેતાં નથી તે હું જાણું છું. અને મારી આ કન્યા પણ તે વાત જાણે છે. હું નિશ્ચય કરીને આપની પાસે આવ્યો છું. આપ અમારી આશાનો નાશ ન કરશો. મારી કન્યાને આપની પુત્રવધુ બનાવો. ત્યારે દુમત્સેન બોલ્યા:—મારો પ્રથમથી જ તમારી સાથે સંબંધ કરવાનો વિચાર હતો. પરન્તુ રાજબ્રહ્મ થયેલો હોવાથી હાલ એમ કહું છું. મારો જે પ્રથમનો અભિપ્રાય હતો તે હવે પૂર્ણ થયો. આપ મારા અતિથિ આવ્યો. જે 'દીક હોય તે કરો.

આ પ્રમાણે કહ્યા પછી આશ્રમના સર્વ સાધ્મજોને બોલાવી બંને રાજ્યએ સાવિત્રી અને સત્યવાનનો વિધિપૂર્વક વિવાહ કર્યો. રાગ અશ્વપતિ કન્યાનું તથા અનેક પ્રકારનું અન્ય દાન કરીને આનન્દથી પોતાને ઘેર ચાલ્યા ગયા.

સત્યવાન પણ ગુણવતી સ્ત્રી પ્રાપ્ત કરવાથી પ્રસન્ન થયો. અને—

ગતે પિતરિ સર્વાણિ સંન્યસ્યામરણાનિ સા ।

अमृदे वल्कलान्येव वस्त्रं कापायमेव च ॥ म. भा. व. प. अ. २९५--१८ ॥

અર્થ:—પિતા ગયા પછી સાવિત્રીએ પણ પોતાનાં વસ્ત્ર અને આભૂષણોને ઉતારીને વૃક્ષોની છાંયનાં વસ્ત્ર તથા ભગવાં વસ્ત્ર પહેરી લીધાં.

સેવાથી તથા પોતાના ઉત્તમ ગુણોથી તથા નમ્રતા અને જીતેન્દ્રિયતાથી તથા સર્વનું ઇષ્ટ સંપાદન કરવાથી સાવિત્રી સર્વને પ્રસન્ન કરવા લાગી. પતિ તથા સાસુ સસરાની સેવા પ્રસન્નતાપૂર્વક કરવા માંડી. તે રીતે આશ્રમમાં રહેતાં તે તપસ્વીઓનો કાલ વ્યતીત થયો. 'તે દરમ્યાન નારદના વચનનું સ્મરણ કરીને સાવિત્રીનું મન સદા દીન રહેતું હતું. થોડા 'કાલ' પીત્યા પછી સત્યવાનનો મરવાનો સમય આવી પહોંચ્યો. સાવિત્રી નારદજીના વચનને

અનુસાર રાજ દિવસ ગણતી હતી. જ્યારે સાવિત્રીએ જાણ્યું કે આજથી એથે દિવસ સત્યવાન મરનાર છે, ત્યારે તેણે ત્રણ દિવસના અપવાસનું વ્રત ધારણ કર્યું. રાજ દુમત્સેન સાવિત્રીના નિયમે સાંભળીને બહુ દુઃખી થયો. અને સાવિત્રીને સમજાવતાં સમજાવતાં એવું વચન કહ્યું:—“હે રાજપુત્રિ ! આ તારું વ્રત કઠિન છે. અન્ન વિના ત્રણ રાત્રિ રહેવું કઠણ છે.” ત્યારે સાવિત્રી બોલી:—હે તાત ! તમે કાંઈ દુઃખ ન માનો. હું આ વ્રતને પૂર્ણ કરીશ. ઉદ્યોગથી મેં આ વ્રત કર્યું છે, અને ઉદ્યોગ જ સર્વ કાર્યનું મૂળ છે. ત્યારે દુમત્સેન બોલ્યા:—તું વ્રતને તોડી દે એવું કહેવાને હું અમર્થ નથી. પરંતુ અમારા જેવા મનુષ્યે તેમજ કહેવું જોઈએ. વ્રત પૂરું કરે—એમ કહીને રાજ સુપ રહ્યા. સાવિત્રી લાકડાની સમાન નિશ્ચલ દેખાતી હતી. જ્યારે સત્યવાનને મરવાના દિવસનો પ્રાતઃકાલ થયો, ત્યારે સાવિત્રીએ “આજે જ મરવાનો દિવસ છે” એવો વિચાર કરીને અગ્નિ સળગાવીને હવન કર્યો. સૂર્યોદય થતાં જ પૂર્વાક્ષ સખન્ધી ક્રિયા કરીને, આશ્રમમાં સર્વ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ તથા સાસુ સસરાને પ્રણામ કરી હાથ જોડી સાવિત્રી ઉભી થઈ. ત્યારે સર્વેએ તેને “તું કદાપિ વિધવા ન હો” એવો આશીર્વાદ આપ્યો. તપોવનમાં નિવાસ કરનાર તપસ્વીઓની વાણીને સાવિત્રીએ ખૂબ ધ્યાન દીધે સાંભળી, અને મનથી તે વાણી ગ્રહણ કરી. નારદે કહ્યું હતું તે મુદ્દર્ત અને સમયનો વિચાર કરતી સતી સાવિત્રી દુઃખથી બેસી ગઈ. એકાન્તમાં બેઠેલી રાજકન્યા સાવિત્રીને સાસુ સસરાએ પ્રીતિપૂર્વક કહ્યું:—જેવું તે વ્રત કર્યું હતું તે પૂર્ણ થયું, હવે બોજન કરો. ત્યારે સાવિત્રી બોલી:—સૂર્ય અસ્ત થતાં જ્યારે મારી કામના પૂરી થશે ત્યારે હું બોજન કરીશ એવો મારા મનનો સંકલ્પ છે, અને તે જ મારી પ્રતિજ્ઞા પણ છે.

જે વખતે સાવિત્રી એ પ્રમાણે કહી રહી હતી તે જ વખતે સત્યવાન ખભા ઉપર કુહાડા રાખીને વનમાં ચાલ્યો. ત્યારે પોતાના પતિને સાવિત્રીએ કહ્યું:—હે સ્વામિન ! આપે એકલા વનમાં જવું યોગ્ય નથી, હું પણ આપની સાથે આવીશ. આપને છોડી શકતી નથી. ત્યારે સત્યવાને કહ્યું:—તું પહેલાં કદાપિ વનમાં ગઈ નથી, હાલ તું વ્રતથી ચાફા છે, પગથી કેવી રીતે ચાલી શકીશ ? ત્યારે સાવિત્રી બોલી:—વ્રતથી મને ગ્લાનિ નથી, તેમ પરિશ્રમ પણ નથી, આપ ચાલવામાં ઉત્સાહવાળી મને રોકો નહીં. ત્યારે સત્યવાન કહે છે:—તને ચાલવામાં ઉત્સાહ હોય તો હું તારું પ્રિય કરીશ. મારા માતાપિતાની આજ્ઞા લઈ લ્યો, જેથી મને દોષ લાગે નહીં.

માર્કંડેય ઋષિ કહે છે:—“હે રાજ યુધિષ્ઠિર ! સાવિત્રીએ સાસુ સસરા પાસે જઈને વનમાં જવાની આજ્ઞા માગી. હું એક વર્ષથી બહાર નિકળી નથી, મને કુલોથી ભરેલાં વન જોવાની ઇચ્છા છે. ત્યારે દુમત્સેન બોલ્યા:—જ્યારથી સાવિત્રીના પિતાએ કન્યાદાન કર્યું છે ત્યારથી મારી પુત્રવધુએ કોઈ વાતની માગણી કરી નથી. માટે જે કાંઈ તેની ઇચ્છા છે તે પૂર્ણ હો. હે પુત્રિ ! સત્યવાનના માર્ગમાં કોઈ પ્રમાદ ન કરીશ એમ કહી આજ્ઞા આપી. સાવિત્રી મુખથી હસતી તથા હૃદયમાં દુઃખ પામતી ચાલી, અને મનોહર વનને જોવા લાગી, પવિત્ર જલથી ભરેલી નદી અને પુષ્પથી ભરેલાં વૃક્ષ વાળા પર્વતોને જોવા લાગી, અને સત્યવાન તેને બતાવવા લાગ્યો. સાવિત્રી નારદના વચનનું સ્મરણ કરીને પતિને મરેલા જેવો જોઈને બહુ દુઃખી થતી હતી. ધીમે ધીમે પોતાના પતિની પાછળ ચાલતી ચાલતી તે સમયને શોચતી હતી, તે વખતે તેના હૃદયના દુકા અત્યંત હતા. તે

સમયે સત્યવાને કૃષ્ણા તોડીને રાપડી ભરી લીધી હતી અને લાકડાં ચીરતો હતો. તેમ કરતાં તેના શરીરને પરસેવો વળ્યો. તે પરિશ્રમથી સત્યવાનના શિરમાં પીઝ થવા લાગી. એટલે તે પોતાની પ્યારી સ્ત્રીની પાસે ગયો, અને શાકીને એવું વચન બોલ્યો—“ આ પરિશ્રમથી મારા શિરમાં પીઝ થવા લાગી છે. હે સાવિત્રી! મારું અંગ તૂટે છે, અને હું મને સ્વસ્થ દેખતો નથી. મારા શિરમાં શૂણ વાગવા જેવી પીઝ ચર્ધ રહી છે. તેથી હે કન્યાશિ! હું સુઈ રહેવાની ઇચ્છા કરું છું, મને બેસવાની શક્તિ નથી. તે વખતે સાવિત્રિ પતિની પાસે બેઠીને તેના શિરને પોતાની જઘા ઉપર રાખીને પૃથ્વી ઉપર બેસી ગઈ.

ततः सा नारदवचो विमृशन्ती तपस्विनी ।

तं मुहूर्तं क्षणं वेलां दिवसं च युयोज ह ॥

,, ૨૯૭-૭ ॥

પછી તે તપસ્વિની નારદના વચનને અમરણ કરતી સતી તે મુહૂર્ત, ક્ષણ તથા સમય અને દિવસને મેળવવા લાગી. (યુયોજ).

मुहूर्तादेव चापश्यत्पुरुषं रक्तवाससम् ।

वद्धमौलिं वपुष्मन्तमादित्यसमतेजसम् ॥

,, ॥ ૮ ॥

श्यामावदातं रक्ताक्षं पाशहस्तं भयावहम् ।

स्थितं सत्यवतः पाम्ब निरीक्षन्तं तमेव च ॥

,, ॥ ૯ ॥

અર્થ:—એક ક્ષણમાં તેણે લાલ વસ્ત્રવાળા, તથા માથાના વાળ બાંધેલા (અથવા શિરમાં ઝુકટ પહેરેલા), મોટા શરીરવાળા, તથા આદિત્યના સમાન તેજવાળા (૮), તથા કાળા શરીરવાળા, તથા લાલ નેત્રવાળા, તથા હાથમાં મોટી પાશવાળા, અને ભયંકર-એવા પુરુષને સત્યવાનની પાસે ઉભા રહીને તેને જોતો દોઢો.

तं दृष्ट्वा सदसोत्थाय भर्तुर्न्यस्य शनैः शिरः ।

कृताञ्जलिस्वाचार्ता हृदयेन प्रवेपती ॥

,, ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—તે પુરુષને જોઈને ધીરે ધીરે પોતાના પતિનું શિર પૃથ્વી ઉપર મૂકીને દુઃખી સાવિત્રિ ઉભી ચર્ધ, અને હાથ જોડી કંપના હૃદયથી બોલી:—

देवतं त्वामिजानामि वपुरेतद्वयमानुषम् ।

कामये ब्रूहि देवेश कस्त्वं किं च चिकीर्षसि ॥

,, ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—હું અણુ છું કે આપ દેવતા છો, કેમકે, આવું શરીર મનુષ્યોનું હોતું નથી. આપ કેણુ છો અને શું કરવા માગો છો તે મને સ્પષ્ટ કહો એમ હું ઇચ્છું છું. આ પ્રકારનું સાવિત્રિનું વચન સાંભળીને યમરાજ કહે છે:—

पतिव्रतासि सावधि तथैव च तपोन्विता ।

अतस्त्वामभिभाष्यामि विद्धि मां त्वं शुमे यमम् ॥

,, ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:— હે સાવિત્રી ! તું પતિવ્રતા અને તપથી યુક્ત છે, તેથી હું તારી સાથે બોલું છું. (અર્થાત્ સામાન્ય મનુષ્યને દેવલોક દેખાય નહીં, તેમ તેમની સાથે વાત પણ કરે નહીં.) હે કન્યાશિ ! તું મને યમરાજ, જ્ઞાન.

અયં તે સત્યવાનમર્તા ક્ષીણાયુઃ પાર્થિવાત્મજઃ ।

નેષ્યામિ તપદં વૃદ્ધ્વા વિજ્ઞચેતન્મે ચિકીર્ષિતમ્ ॥ ” ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—આ તારા પતિ રાજપુત્ર સત્યવાનની આયુ ક્ષીણ થઇ છે. હું તેને બાંધીને લઇ જઇશ. એટલું કરવાની મારી પ્રજ્ઞા છે તે તું જાણ. ત્યારે સાવિત્રી કહે છે:—

શ્રૂયતે ભગવન્ દૂતાસ્તવાગચ્છન્તિ માનવાન્ ।

નેતું હિ ભગવાન્ કસ્માદાગતોઽસિ સ્વયં પ્રભો ॥ ” ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—હે ભગવન્ ! મનુષ્યોને લઇ જવાને માટે આપના દૂતો આવે છે એમ શાસ્ત્રમાં સાંભળ્યું છે. અને હે પ્રભો ! આમને લેવાને માટે આપ પોતે કેમ આવ્યા છો ? ત્યારે યમ રાજા કહે છે:—

અયં ચ ધર્મસંયુક્તો રૂપવાનગુણસાગરઃ ।

નાર્હો મત્પુરુષૈર્નેતુમર્તોઽસ્મિ સ્વયમાગતઃ ॥ ” ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—આ સત્યવાન ધર્માત્મા છે, રૂપવાળો, તથા બહુ ગુણવાળો છે—ગુણોનો સમુદ્ર છે. તેથી આ મારા દૂતો વડે લઇ જવા યોગ્ય નથી. તેથી હું પોતે જ એને લેવાને આવ્યો છું.

તતઃ સત્યવતઃ કાયાત્પાશવદ્ વશં ગતમ્ ।

અંગુષ્ઠમાત્રં પુરુષં નિશ્કર્પ યમો વલાત્ ॥ ” ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—પછી યમરાજે સત્યવાનના શરીરમાંથી અંગુઠા જેટલા પ્રમાણવાળા, પાશ વડે બાંધેલા, અને તેથી વિવશ થયેલા એવા—પુરુષને બળપૂર્વક બહાર ખેંચી કાઢ્યો.

તતઃ સમુદ્ધૃતમાર્ણં ગતશ્વાસં હતપ્રભમ્ ।

નિર્વિષ્ટેષ્ટ શરીરં તદ્વભૂવાઽમિયદર્શનમ્ ॥ ” ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—જ્યારે તે પુરુષને બહાર કાઢ્યો ત્યારે સત્યવાનનું શરીર શ્વાસ રહિત તથા પ્રાણ રહિત તથા પ્રભા વિનાનું અને એટલું રહિત થઇ ગયું, અને નેવામાં અમિય થઇ ગયું.

યમસ્તુ તં તથા વૃદ્ધ્વા પ્રયાતો દક્ષિણામુખઃ ।

સાવિત્રી ચૈવ દુઃસ્વાર્તા યપમેવાન્વગચ્છત ॥ ” ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—યમરાજ તેને બાંધીને દક્ષિણ દિશા તરફ આવ્યા. ત્યારે દુઃખથી પીડાતી સાવિત્રી પણ યમની જ પાછળ ચાલી

—તે સમયે પોતાની પાછળ આવતી સાવિત્રીને ભ્રષ્ટ્ર યમરાજ કહે છે:—

નિર્વતં ગચ્છ સાવિત્રિ કુરુષ્વાસ્યૌર્ધ્વદૈહિકમ્ ।

કૃતં મર્તૃસ્ત્વયાનૃણ્યં યાવદ્ગમ્યં ગતં ત્વયા ॥ ” ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—હે સાવિત્રિ ! તારે ત્યાં સુધી પતિની સાથે જવું નેષ્ટએ ત્યાં સુધી આવી છે, અને તેથી તું ઋણમુક્ત થઇ છે. હવે તું પાછી વળ અને જા, અને તારા પતિનું ઔર્ધ્વ દૈહિક કર્મ અર્થાત્ પરલોક સંબંધી ક્રિયા કર. ત્યારે સાવિત્રી કહે છે:—

યત્ર મે નીયતે મર્તા સ્વયં વા યત્ર ગચ્છતિ ।

મયા ચ તત્ર ગન્તવ્યમેષ ધર્મઃ સનાતનઃ ॥ ” ॥ ૨૧ ॥

અર્થ — મારા પતિને કામ ન્યા પણ લાઇ નય અથવા તે પોતે ન્યા પણ નય ત્યા અવસ્થા માટે જરુ નોછએ. એ અનાનન ધર્મની અર્થદા છે

તપસા ગુરુમક્ત્યા ચ ભર્તૃસ્નેહાદ્યતેન ચ ।

તત્ત્વ ચૈવ પ્રસાદેન ન મે પ્રતિહતા ગતિ ॥

” ॥ ૨૨ ॥

અર્થ — તપ તથા ગુરુભક્તિ તથા પતિને પ્રેમ તથા મત અને આપની કૃપા એ સર્વ વડે મારી ગતિ ક્યાએ પણ રોકાશે નહી અર્થાત્ હુ સર્વ ઠેકાણે જઈ શકીશ.

પ્રાહુઃ સાક્ષપદં મૈત્રં ત્રુધાસ્તન્નાર્થદર્શિન ।

મિત્રતાં ચ પુરસ્કૃત્ય કિંચિદ્વક્ષ્યામિ તન્નૃણુ ॥

” ॥ ૨૩ ॥

અર્થ — હે યમગજ! તત્ત્વને જાણનાર પડિત લોક સાત પગવા સાથે ચાલવાથી મિત્રતા માને છે હુ મિત્રતાને આગળ ગણીને (અમલીને) જે કાંઈ કહું છું તે સાંભળો.

નાનાત્મવન્તસ્તુ વને ચરન્તિ ધર્મ ચ વાસ ચ પરિશ્રમે ચ ।

વિજ્ઞાનતો ધર્મમુદાહરન્તિ તસ્માત્સન્તો ધર્મપ્રાહુઃ પ્રધાનત ॥ ” ॥ ૨૪ ॥

અર્થ — અનાત્મવાન(અજ્ઞાની) લોક ન તો (તપ કરવા) વનમાં રહે છે, ન તો ધર્મ કરે છે, ન તો ગુરુની પાસે નિવાસ કરે છે, ન તો પરિશ્રમ કરે છે જાની લોક જ પોતાના વિજ્ઞાનના પ્રભાવથી ધર્મનું કથન કરે છે તેથી સત્પુરુષો ધર્મને પ્રધાન કહે છે

एकस्य धर्मेण सतां मतेन सर्वे स्म तं मार्गमनुमपन्ना ।

મા વૈ દ્વિતીયં મા તૃતીયં ચ વાઠ્ઠેતસ્માત્સન્તો ધર્મપ્રાહુઃ પ્રધાનમ્ ॥ ” ॥ ૨૫ ॥

અર્થ — સઠ્ઠજન લોક જેને ધર્મ માને છે તેમના મતને અનુસાર તે એક જ ધર્મ સર્વને માનવા યોગ્ય છે તેથી સર્વ લોક તે સઠ્ઠજનોના ધર્મના અનુયાયી થયા છે તેને છોડીને બીજા અથવા ત્રીજા ધર્મની ઈચ્છા કરતા નથી તેથી સત્પુરુષો ધર્મને જ પ્રધાન કહે છે સાવિત્રીના વચન સાંભળીને યમગજ કહે છે —

निर्वर्त तृष्टोऽस्मि तवानया गिरा स्वराक्षरव्यंजनहेतुयुक्तया ।

વર ણીપ્ત્વેહ પ્રિનાસ્ય જીવિત દદામિ તે સર્વમનિન્દિતે વરમ્ ” ॥ ૨૬ ॥

અર્થ — હે સાવિત્રિ! તારી અપ્પર અંગ અને અંગગત યુક્ત વાણીથી હુ પ્રમત્ર થયો છું. હે અનિન્દિતે! આના જીવન નિવાસ તારી જે મંત્રના હોય તે વગર માગ તે હુ આપીત યમગજના આ પ્રમાણના વગર આપવાના વચનો આભળીને સાવિત્રીએ આ પ્રમાણે વર માગ્યો —

न्युतस्वराज्याद्धनप्राप्तमाश्रितो विनष्टचक्षुः भवशूरो ममाश्रमे ।

સ લબ્યચક્ષુર્ધૃલવાન્મચેન્નૃપસ્તવ પ્રસાદાજ્જ્વલનાર્સંનિધ ॥ ” ॥ ૨૭ ॥

અર્થ — અમારા આશ્રમમાં ગત્યથી બ્રહ્મ થયેલા દોવાથી મારા અસગએ વનવાસનો આશ્રમ લીધો છે અને અન્ધ છે, તે તમારા પ્રસાદથી નેત્રયુક્ત, જલવાન, સૂર્ય અને અગ્નિ સમાન કાન્તિ વાળા, અને ગત્ય માંઓ ત્યાં યમગજ કહે છે —

ददानि तेऽहं तमनन्दिते वरं यथा त्वयोक्त भविता च तत्तया ।

તવાધ્વનિ ગ્લાનિમિત્રોપલક્ષ્યે નિર્વર્ત ગચ્છમ્વ ન તૈ થમો મવેત્ ॥ ” ॥ ૨૮ ॥

અર્થ — હે નિન્દા ગહિત સાવિત્રિ ! જે વર તે માગ્યો છે તે વગર હું તને આપુ છું તે સર્વ તેમ જ બનશે (મંચિતા) તને ગ્રતામા આનવાથી થાક લાગેલા લાગે છે માટે તું પાછી વળીને જા, કૈથી તને વિશેષ શ્રમ ન લાગે ત્યારે સાવિત્રી કહે છે —

શ્રમ કુતો મત્સમીપતો દિ મે યતો દિ મર્તા મમ સા ગતિર્નુવા ।

યત પતિ નેવ્યસિ તત્ર મે ગતિઃ સુરેશ ભૂયશ્ચ વચો નિવોધ મે ॥,, ૨૯ ॥

અર્થ — હે દેવગજ ! જે કારણથી પતિ જ મારો હમેશનો આશ્રય છે, તેથી પતિના મમીપમા મને થાક લાગવાનો નથી જ્યાં તમે મારા પતિને લઈ જાઓ છો, હું પણ ત્યાજ્ય જીવશ વળી મારે ખીન્ન પચન પણ સાબળો —

સતા સદ્ગતસગતમોગ્સિતં પર સતાં પર મિત્રમિતિ પ્રવક્ષતે ।

ન વાફલં સત્પુરુષેણ સંગત તતઃ સતા સંનિવસેત્સમાગમે ॥,, ૩૦ ॥

અર્થ — સનનનો સાથે ઐક્યાર પણ મેવાપ થવો ઉત્તમ માન્યો છે, માટે જ સત્પુરુષોને પરમ મિત્ર કહ્યા છે અને સત્પુરુષોની નગત નિષ્ફલ જતી નથી માટે સત્પુરુષોના સમાગમમા જ રહેવું જોઈએ ત્યારે યમરાજ કહે છે —

મનોઽનુકૂલં બુધબુદ્ધિવર્ધનં ત્વયા યદુક્ત વચનં દિતાશ્રયમ્ ।

વિના પુનઃ સત્યવતોઽસ્ય જીવિતં વર દ્વિતીય વરયસ્વ મામિનિ ॥,, ૩૧ ॥

અર્થ — હે ભામિનિ ! તે જે વચન કર્યું છે તે મનને અનુકૂળ છે, અને પશ્ચિતોની બુદ્ધિને વધાવનાર છે. તેમજ દિનકારી છે આ સત્યવાનના જીવિત સિવાયનો અને પહેલા આપેના વરથી ભિન્ન ખીન્ને વર તું માગ ત્યારે સાવિત્રી બોલી —

દ્વતં પુરા મે શ્વશુરસ્ય ધીમત સ્વમેવ રાજ્યં લભતા સ પાર્થિવ ।

જહાત્સ્વધર્માન્ન ચ મે ગુરુર્યથા દ્વિતીયમેતદ્વરયામિ તે વરમ્ ॥,, ૩૨ ॥

અર્થ — મારા બુદ્ધિમાન શ્વશુરનું પહેલા જે ગત્ય નષ્ટ થઈ ગયું છે અર્થાત્ જે શત્રુ-ઓએ લઈ લીધું છે તે ગત્ય તે ગમને ફરી પ્રાપ્ત થાઓ, અને મારા શ્વશુર ધર્મને પરિત્યાગ ન કરે, એ ખીન્ને વર માગુ છું. ત્યારે યમરાજ બોલ્યા —

સ્વમેવ રાજ્ય પ્રતિપત્સ્યતેઽચિરાન્ન ચ સ્વધર્માત્પરિહાસ્યતે નૃપઃ ।

ક્રતેન કામેન મયા નૃપાત્મજે નિર્વર્ત ગચ્છસ્વ ન તે શ્રમો ભવેત્ ॥,, ૩૩ ॥

અર્થ — હે સાવિત્રિ ! તારા સસગ જનદીથી પોતાનું રાજ્ય પાછું પ્રાપ્ત કરશે, અને તે ધર્મનો પારિત્યાગ પણ નહીં કરે હે ગન્ધપુત્રિ ! તારે વાર્ધ મે કર્યું છે માટે હવે તું પાછી વળ અને જા જોથી તને શ્રમ ન લાગે ત્યારે સાવિત્રી બોલી —

પ્રજાસ્ત્વૈયૈતા નિયમેન સયતા નિયમ્ય ચૈતા નયસે નિકામયા ।

તતો યમ ત્વ ત્વ દેવ ત્રિશ્રુતં નિવોધ ચેમાં ગિરમીરિતા મયા ॥,, ૩૪ ॥

અર્થ — હે યમરાજ ! તમે પ્રજાને નિયમમા રાખી છે નિયમમા રાખીને ફરી આ પ્રજાને તમે તમારી મરજી અનુસાર (નિકામયા) દોરો છો તેથી હે દેવ ! આપનું યમ નામ છે, અને તમારી કૃતિ છે આપ મારી આ વાણી સાબળો —

અદ્રોહઃ સર્વભૂતેષુ કર્મણા મનસા ગિરા ।

અનુગ્રહશ્ચ દાનં ચ સતા ધર્મ સનાતનઃ ॥

,, ૩૫ ॥

एवं प्रायश्च लोकोऽयं मनुष्याः शक्तिपेशलाः ।

सन्तस्त्वेवाप्यमित्रेषु दयां मासेषु कुर्वते ॥

॥ ३६ ॥

અર્થ:—મનુષ્યો અને કર્મથી કોઈનો દ્રોહ ન કરવો, અને સર્વના ઉપર અનુગ્રહ કરવો, તથા દાન દેવું એ સજ્જનોની સત્તાતન ધર્મ છે. આ સર્વ લોક પ્રાય કરીને માગ પતિની સમાન અલ્પ આયુષાળા છે, શક્તિ અને કુશલતા ગહિત છે. તથાપિ મહાત્મા લોક શરણે આવેલા શત્રુ ઉપર પણ દયા કરે છે. ત્યારે યમરાજ કહે છે:—

पिपासितस्येव भवेद्यथा पयस्तथा स्वया वाक्यमिदं समीरितम् ।

विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं वरं वृणीष्वेह शुभे यदिच्छसि ॥ ૩૭ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે તરસ્યા મનુષ્યને જલ અત્યંત પ્રીતિનું કારણ છે, તેવી રીતે તે જે વાણી કહી તે સતોષનું કારણ છે. હે શુભે! આ સત્યવાનના જીવનને છોડી જે વરની તું ઇચ્છા રાખતી હોય તે માગ. એટલે સાવિત્રી બોલી:—

ममानपत्यः पृथिवीपतिः पिता भवेत् पितुः पुत्रशतं तथौरसम् ।

कुलस्य सन्तानकरं च यद्भवेत्तृतीयमेतद्वरयामि ते वरम् ॥ ૩૮ ॥

અર્થ:—મારા પિતા રાજા છે, તોપણ તે પુત્રગહિત છે. માટે જેના વડે મારા પિતાના કુલના પરંપરા ચાલે એવા સો ઔરસ પુત્ર તેમને થાઓ. યમરાજ કહે છે:—

कुलस्य सन्तानकरं सुवर्चसं शत सुतानां पितुरस्तु ते शुभे ।

कृतेन कामेन नराधिपात्मजे निवर्त दूरं हि पथस्त्वमागता ॥ ૩૯ ॥

અર્થ —તારા પિતાની કુલપરંપરાને વધારનાર બહુ તેજસ્વી તારા પિતાને સો પુત્ર થશે. હે રાજપુત્ર! હવે તારો મનોરથ પૂર્ણ થશે છે. તું બહુ દૂર આવી ગઈ છે. માટે હવે પાછી વળ. ત્યારે સાવિત્રી બોલી:—

न दूमेतन्मम भर्तृसन्निधौ मनो हि मे दूरतरं प्रधावति ।

अथ ब्रजन्नेव गिरं समुद्यतां मयोच्यमानां शृणु भूय एव च ॥ ૪૦ ॥

અર્થ:—માગ પતિનો સમીપમાં આ કંઈ દૂર નથી. અને માગ પતિની સાથે બહુ દૂર ગમન કરવાને માફ મન દોડે છે અર્થાત્ ઉત્સાહ ગમે છે. તેથી ગમન કરતી કમ્તી હું જે વાણી બોલું છું તે કરી તમે માંભજો.

विवस्वतस्त्वं तनयः प्रतापवान् स्वतो हि वैवस्वत उच्यते युयैः ।

समेन धर्मेण चरन्ति ताः प्रजास्ततस्त्वद्देश्वर धर्मराजता ॥ ૪૧ ॥

અર્થ —આપ સૂર્યના પુત્ર છો અને પ્રતાપવાળા છો. તેથી તમને પશ્ચિત લોક ત્રેવચ્યત કહે છે. પશ્ચિપાત રહિત ધર્મ દ્વારા ગમનને તમે દષ્ટ લો છો (પાવન કરો છો). તેથી હે ધર્મરાજ! તમારું નામ ધર્મરાજ છે.

आत्मन्यपि न विश्वासस्तथा भवति मत्सु यः ।

तस्मात्सत्सु विशेषेण सर्वं प्रणयमिच्छति ॥

॥ ૪૨ ॥

અર્થ:—મનુષ્યને જેવો વિશ્વાસ મજ્જનો ઉપર હોય છે તેવો પોતાના આત્મામાં પણ નથી હોતો. તેથી મહાત્મા લોક ઉપર સર્વ લોક પ્રેમ કરવાની ઇચ્છા કરે છે.

સૌહાર્દાત્સર્વભૂતાનાં વિશ્વાસો નામ જાયતે ।

તસ્માત્સત્તુ વિશેષેણ વિશ્વાસં કુરુતે જનઃ ॥

,, ॥ ૪૩ ॥

અર્થ:—સુહૃદ્તાથી સર્વ પ્રાણીને વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે, અને મહાત્મા સર્વ પ્રાણીના સુહૃદ છે. તેથી કરીને લોક મહાત્મા પુરુષો ઉપર વિશ્વાસ રાખે છે. ત્યારે યમરાજ કહે છે.

હદાહતં તે વચનં યદગ્નને શુભે ન તાદૃક્ત્વદત્તે શ્રુતં મયા ।

અનેન તુષ્ટોઽસ્મિ વિનાઽસ્ય જોષિતં વરં ચતુર્થં વરયસ્વ ગચ્છ ચ ॥ ૪૪ ॥

અર્થ:—હે કલ્યાણિ ! જેવું વચન બોલી તેવું વચન તારા સિવાય બીજા કોઈની પાસેથી મેં સાંભળ્યું નથી. તેથી હું પ્રસન્ન થયો છું. માટે આ સત્યવાનના જીવનને છોડી તારી ઈચ્છા હોય તેવો ચોથો વર માગ, અને પછી જા. ત્યારે સાવિત્રી બોલી:—

મમાત્મજં સત્યવત્સત્તથૌરસં ભવેદુભાખ્યામિહ યત્કુલોદ્ભવમ્ ।

શતં સુતાનાં ચલવીર્યશાલિનામિમં ચતુર્થં વરયામિ તે વરમ્ ॥ ૪૫ ॥

અર્થ:—હે દેવ ! માતા તથા પિતા બંનેના કુલનો ઉદ્ધાર કરનાર તથા બલ અને પરાક્રમ વાળા, સત્યવાનથી મને સો ઔરસ પુત્ર થાઓ—એ ચોથો વર હું આપની પાસે માગું છું. યમરાજ કહે છે:—

શતં સુતાનાં ચલવીર્યશાલિનાં ભવિષ્યતિ પ્રીતિકરં તવાવલે ।

પરિશ્રમસ્તે ન ભવેન્નૃપાત્મજે નિવર્તે દૂરં હિ પથસ્ત્વમાગતા ॥ ૪૬ ॥

અર્થ:—હે સ્ત્રી ! બળ અને પરાક્રમ વાળા અને તને પ્રીતિકર મો પુત્ર તને યશે. હે રાજપુત્રિ ! તું બહુ લાંબો રસ્તો આવી છે. તને પરિશ્રમ ન થાય માટે તું પાછી જા. ત્યારે સાવિત્રી કહે છે:—

સતાં સદા શાશ્વતધર્મવૃત્તિઃ સન્તો ન સીદન્તિ ન ચ વ્યથન્તિ ।

સતાં સદ્ગિર્નાફલઃ સંગમોઽસ્તિ સદ્ભ્યો ભયં નાનુવર્તન્તિ સન્તઃ ॥ ૪૭ ॥

અર્થ:—સંજ્ઞાનોની દમ્ભેશાં શાશ્વત ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ રહે છે. સત્પુરુષો ન તો દુઃખી થાય છે, ન તો તેમને કોઈ પીડા થાય છે. સંજ્ઞાનોનો સંજ્ઞાન સાથેનો સંગ નિષ્ફલ જતો નથી. તેમ સંજ્ઞાનોથી સંજ્ઞાનને કોઈ હાનિ થતો નથી.

સન્તો હિ સત્યેન નયન્તિ સૂર્યં સન્તો ભૂમિં તપસા ધારયાન્ત ।

સન્તો ગતિર્મૂતમવ્યસ્ય રાજન્ સતાં મધ્યે નાવસીદન્તિ સન્તઃ ॥ ૪૮ ॥

અર્થ:—હે યમરાજ ! સત્પુરુષ પોતાના સત્યના બલથી સૂર્યના ઉદય અને અસ્ત રૂપ ક્રિયાનો નિર્વાહ કરે છે. અને સંજ્ઞાન પોતાના તપથી ભૂમિને ધારણ કરે છે. હે રાજા ! બહુ શુભ કહેવું ' સત્પુરુષ જૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય એ ત્રણે કાલના પદાર્થના આશ્રય છે. અને સત્પુરુષોના મધ્યમાં સંજ્ઞાન કદાપિ દુઃખી થતા નથી. વળી:—

આર્યજુષ્ટમિદં વૃત્તમિતિ વિજ્ઞાય શાશ્વતમ્ ।

સન્તઃ પરાર્થં કુર્વાણા નાવેક્ષન્તિ પરસ્પરમ્ ॥

,, ॥ ૪૯ ॥

અર્થ.—મત્પુરુષોત્તો રક્ષા કરવા ૩૫ આ શાશ્વત ધર્મ શ્રેષ્ઠ પુરુષોએ સેવન કર્યો છે એમ જાણીને સત્પુરુષો પરાપકાર કરતા મના પ્રત્યુપકારની ઇચ્છા ગમતી નથી.

ન ચ પ્રસાદઃ સત્પુરુષેષુ મોઘો ન ચાપ્યથો નદયતિ નાપિ માનઃ ।

યસ્માદેતન્નિપતં સત્સુ નિત્યં તસ્માત્સન્તો રક્ષિતારો ભવન્તિ ॥ ૫૦ ॥

અર્થ.—અને મત્પુરુષોની જે પ્રમનતા છે તે વ્યર્થ જતી નથી અને જેના ઉપર સત્પુરુષોની પ્રમનતા હોય છે તેનું ધન તથા માન પણ નષ્ટ થતું નથી. જે કારણથી દુઃખી મનુષ્યોની રક્ષા કરવા ૩૫ ધર્મ સત્પુરુષોમા હમેશાં નિયમથી રહે છે, તે કારણથી મત્પુરુષો દુઃખી મનુષ્યોના રક્ષકુ ઇનાર હોય છે. ત્યારે યમગજ બોલ્યા—

યથા યથા ભાષસિ ધર્મસાદૃતં મનોનુકૂલં સુપદં મહાર્થવત્ ।

તથા તથા મે ત્વયિ ભક્તિરુત્તમા વરં વૃણીષ્વાઽપ્તિમં પતિવ્રતે ॥ ૫૧ ॥

અર્થ.—હે ભામિનિ ! જેમ જેમ તું ધર્મયુક્ત તથા મનને અનુકૂલ તથા સુન્દર પદવાળી તથા મહાન્ અર્થવાળી વાણી બોલે છે તેમ તેમ મને તારા ઉપર ઉત્તમ પ્રેમ થતો જાય છે. મારે હે પતિવ્રતે ! તું મર્થથી ઉત્તમ વર માગ. ત્યારે સાવિત્રી કહે છે:—

ન તેઽપવર્ગઃ સુકૃતાદિના કૃતસ્તથા યથાન્યેષુ વરેષુ માનદ્ ।

વરં વૃણે જીવતુ સત્યવાનયં યથા મૃતા હોવમહં પતિં વિના ॥ ૫૨ ॥

અર્થ —હે માનદ (માન દેનાર) ! તમે મને મો પુત્ર થવાનું વરદાન આપ્યું છે તેની દૃઢ નિદ્ધિ ચઢાડે છું. મારે હું તે વરદાન માથું છું કે મારો આ પતિ સત્યવાન હવતો રાય, કેમકે હું પણ પતિ વિના મરેલા જેવી છું. અને ખીજા વરની પેઠે આ વર પણ આપ્યા વિના (સુકૃતાદિના) તમારો છૂટકો (અપવર્ગઃ) પણ નથી.

ન કામયે ભર્તૃ વિના કૃતા મુલ્લં ન કામયે ભર્તૃ વિના કૃતા દિવમ્ ।

ન કામયે ભર્તૃ વિના કૃતા ત્રિષમ્ ન ભર્તૃદીના વ્યવસામિ જીવિતુમ્ ॥ ૫૩ ॥

અર્થ.—પતિ રહિત બનાવેલી (કૃતા) હું સુખ ભોગવવા ચઢાતી નથી, તેમ પતિ વિનાની હું સ્વર્ગ પણ ચઢાતી નથી, અને પતિ વિનાની હું ધનની ઇચ્છા પણ કરતી નથી. તેમ પતિ વિનાની હું જીવવાની ઇચ્છા પણ રાખતી નથી.

વરાતિસર્ગઃ શ્વતપુત્રતા મમ ત્વયૈવ દત્તો દ્રિયતે ચ મે પતિઃ ।

વરં વૃણે જીવતુ સત્યવાનયં તર્વેવ સત્યં વચનં ભવિષ્યતિ ॥ ૫૪ ॥

અર્થ —તમે મને મો પુત્ર થવાનું વરદાન આપ્યું છે, અને પતિ વિના તે બને નહીં. અને મારા પતિને તો તમે લઈ જાઓ છો. મારે મારો આ પતિ સત્યવાન હવતો રાય એવો વર હું માથું છું, જેથી તમારું જ વચન સત્ય થશે.

માર્મણ્યેયઃ કાપિ કહે છે કે સાવિત્રીનું આ વચન નિઃશ્વર જ—

તયેન્યુવત્યા તુ તેં પાશં મુસ્ત્વા વૈવસ્વતો યમઃ ।

ધર્મરાજ મહાદેવ્યા સાવિત્રીમિદમવ્રવીત્ ॥

અર્થ:—પ્રસન્ન થયેલા સૂર્યના પુત્ર ધર્મરાજ “તથેતિ”-તેમ થાઓ-એમ કહીને પારા (દારી)ને છોડી નાંખીને સાવિત્રી પ્રતિ આ પ્રમાણે બોલ્યા:—

एष भद्रे मया मुक्तो भर्ता ते कुलनन्दिनि ।

अरोगस्तव नेयश्च सिद्धार्थः स भविष्यति ॥ ५६ ॥

અર્થ:—હે ભદ્રે ! હે કુલનન્દિનિ ! મેં તારા આ પતિને છોડી દીધો. તે અરોગ થશે તથા તારાથી તેને લઈ જવાય એવો તથા કાર્યને સિદ્ધ કરનાર થશે.

चतुर्वर्षशतायुश्च त्वया सार्धमवाप्स्यति ।

इष्ट्वा यज्ञैश्च धर्मेण ख्यातिं लोके गमिष्यति ॥ ५७ ॥

અર્થ:—તે તારા સહિત ૪૦૦ વર્ષના આયુવાળો થશે. અને અનેક યજ્ઞો કરીને લોકમાં ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરશે.

त्वयि पुत्रशतं चैव सत्यवाञ्जनयिष्यति ।

ते चापि सर्वे राजानः क्षत्रियाः पुत्रपौत्रिणः ॥ ५८ ॥

અર્થ:—અને તારામાં સત્યવાન સો પુત્રોને ઉત્પન્ન કરશે. અને તે ક્ષત્રિયો પશુ સર્વે રાજાઓ થશે તથા પુત્ર પૌત્રવાળા થશે, તથા જગતમાં વિખ્યાત થશે, અને બહુ સમય સુધી તારા નામથી પ્રસિદ્ધ થશે.

તથા તારા પિતાને પશુ મો પુત્ર થશે. તે સર્વ લોક માલવીથી ઉત્પન્ન થવાને કારણે માલવ નામથી પ્રસિદ્ધ થશે. તારા સોએ ભાઈ દેવતા સમાન, બલવાન તથા પુત્ર પૌત્રો સહિત બહુ દિવસ સુધી આનન્દથી કાલ વ્યતીત કરશે.

સાવિત્રીને એ પ્રમાણે વરદાન આપીને પછી યમરાજ તેને પાછી વાળી પોતે ચાલ્યા ગયા. જ્યારે યમરાજ ચાલ્યા ગયા અને સાવિત્રીએ પોતાના પતિને પ્રાપ્ત કર્યો, ત્યારે સાવિત્રી ફરી તે સ્થાનમાં આવી અને સત્યવાનના શિરને પોતાના બોળામાં લપટા બેઠી. તેજ સમયે સત્યવાન જંગલો અને કહેવા લાગ્યો:—હું બહુ સમય સુધી સૂતો રહ્યો. તે મને કેમ નહીં જાગ્યો. એ જે કાળો પુરુષ મને ખેંચતો હતો તે ક્યાં ગયો ! સાવિત્રી કહે છે:—તમે બહુ વાર સુધી સૂતા રહ્યા. અને ભગવાન યમરાજ પોતાને સ્થાન ચાલ્યા ગયા. હે રાજપુત્ર ! તમે બહુ થાકી ગયા છો. જે તમને ઉઠવાની શક્તિ હોય તો ઉઠો. જુઓ આ રાત્રિનો સમય છે. તે વખતે સત્યવાન જેવી રીતે કાંઈ મુખથી સૂઈ રહીને પછી ઉઠે છે તેવી રીતે ઉઠ્યો, અને સર્વ દિશાઓ તથા વનને જોઈને સાવિત્રીને કહેવા લાગ્યો:—હું આજ તારી સાથે વનમાં ફળ લેવાને આવ્યો હતો. લાકડાં ચીરતી વખતે મારા મસ્તકમાં પીડા થઈ, અને દુઃખથી અત્યન્ત પીડિત થવાથી ઉભો ન રહી શક્યો, તેથી તારા બોળામાં માથું મૂકીને સૂઈ રહ્યો. હું નિન્દ્રાવશ થઈ ગયો. પછી મને ધોર અન્ધકાર દેખાયો. પછી મેં એક મહાતેજસ્વી પુરુષને દીઠો. જે તું આ વૃત્તાન્તને જાણતી હોય તો મને કહે. શું મેં સ્વપ્ન જોયું ! તું એ સર્વ સત્ય છે ? ત્યારે સાવિત્રી બોલી:—અધિક વાત કરવાથી રાત્રિ વીતી જશે, માટે આ સર્વ વૃત્તાન્ત હું પ્રાતઃકાલે કહીશ. હાલ ઉઠો અને જઈને માતા પિતાને મળો. સૂર્યાસ્ત થઈ ગયો છે. આ અંધારી રાત્રિ છે, આ ધોર શબ્દ કરનાર રાક્ષસ પ્રસન્ન થઈને

ધૂમી રહ્યા છે. વનમાં ધૂમતાં હરિણોના પગ લાગવાથી પાંદડાંના શબ્દ થઈ રહ્યા છે. આ શિયાળો દક્ષિણમાં મુખ કરીને ઘેર શબ્દ કરી રહી છે. તે કદાપિ ત્વશ્ચિમમાં મુખ કરીને શબ્દ કરવા માંડે છે. તેથી મારું હૃદય કપે છે. ત્યારે સત્યવાન 'ગોસ્થોઃ-વનમાં અન્વધાર છાછ ગયો છે, તેથી માર્ગ દેખી શકાતો નથી, અને તું ચાલી પણ નહીં શકે. ત્યારે સાવિત્રી કહે છે કે "હે રાજપુત્ર ! આ વનમાં આગ લાગી રહી છે, એક વૃક્ષ બળી રહ્યું છે, વાયુથી ઉડીને કાઈ કાંઈ કેકાણે અગ્નિ જ્વેલામાં આવે છે, હું ત્યાંથી અગ્નિ લઈ આવું છું, અને તે વડે લાકડું સળગાવું છું, તેના પ્રકાશથી માર્ગ દેખાશે, આપ દુઃખને દૂર કરો. જો આપ પીડાને કારણે આ સમયે ચાલી નહીં શકો અથવા માર્ગ દેખી શકાશે નહીં, તો આપની આગાતુસાર આ વનમાં રહીશું, પ્રાતઃકાલે સૂર્યોદય થયા બાદ અહીંથી ચાલીશું.

ત્યારે સત્યવાન બોલ્યોઃ-મારા શિરની પીડા દૂર થઈ, સર્વ શરીર ઠીક છે, તેથી મારી ઇચ્છા છે કે તારી પ્રસન્નતાથી માતાપિતાનાં દર્શન કરું. હું પૃથ્વેલાં કદાપિ આટલા સમય સુધી આશ્રમની બહાર રહ્યો નહોતો સન્ધ્યા થતાં જ મારી માતા બહાર નિકળવા દેતી નહોતી. દિવસમાં હું કંઈ ચાલ્યો જઈ તો મારા પિતા ગભરાવા લાગે છે. મારાં માતા પિતા આશ્રમવાસીઓની સાથે મને શોધતાં હશે. તેમણે બહુ દુઃખથી મને પ્રાપ્ત કર્યો છે. તેમણે તે જ વખતે કહ્યું હતું કે તું જલદી આવજો. આજ મારે લીધે તેમની શી દશા થઈ હશે ? તેમને નહીં દેખવાથી મને પણ બહુ દુઃખ થાય છે. મારાં માતાપિતા અને વૃદ્ધ છે. હું તેમની લાકડી છું. મને નહીં દેખવાથી તેમની શી દશા થઈ હશે ?" આ પ્રમાણે કહેતો સત્યવાન રડવા લાગ્યો. અન્તમાં બંનેએ ચાલવાનો નિશ્ચય કર્યો. ફલની રાપણી પ્રાતઃકાલમાં લઈ જવાનો નિશ્ચય કરી તેને એક વૃક્ષ ઉપર બાંધી દીધી. સાવિત્રીએ હાથ પકડીને પોતાના પતિને ઉકાળ્યો, અને જમણા બાજા ઉપર પોતાના પતિનો હાથ રાખીને અને કાળા ખભા ઉપર કુટાડી રાખીને ચાલી. તે જ વખતે રાજ્ય ઘુમત્સેનની દૃષ્ટિ સારી થઈ ગઈ. તે પ્રસન્ન થઈને જગતના સર્વ પદાર્થોને દેખવા લાગ્યો. ત્યારે પોતાની પત્ની સહિત પોતાના પુત્રને શોધવા લાગ્યો, પરંતુ પુત્ર નહીં મળવાથી તે બહુ દુઃખી થયો. વન, નદી, તળાવ આદિ સ્થળોમાં પુત્રને શોધવા લાગ્યો. રખડવાથી બનેલા પગમાં ધા પથ્થા, અને રૂઢિદર વહેવા લાગ્યું. કાંટા વાગવાથી શરીર છોસાયું. ત્યારે ઉન્મત્તની સમાન આમ તેમ ધૂમવા લાગ્યો. પછી આશ્રમમાં રહેનાર બ્રાહ્મણ તેને સમજાવી આશ્રમમાં લઈ ગયા. રાજ્ય ઘુમત્સેન કરતાં પુરાણુ રાજ્યોની કથા તેને સંભળાવી. તે બંને પુત્રના બાલચરિત્રનો વિચાર કરતાં રુદન કરવા લાગ્યાં, ત્યારે સુવર્ચ નામનો સત્યવાદી બ્રાહ્મણ કહેવા લાગ્યોઃ-સાવિત્રી તપ, સત્ય અને આચારથી પૂર્ણ છે, માટે સત્યવાન જીવતો છે. તેવી રીતે ગૌતમ તથા તેમના શિષ્યો તથા ઋષિલોક, તથા ભરદ્વાજ, દાદ્ય, આપસ્તમ્ય, ધૌમ્ય, ઇત્યાદિક સર્વ ઋષિલોકે સત્યવાન જીવતો હોવાના સમાચાર સંભળાયા. તે સર્વનાં વચન સાંભળી ઘુમત્સેન કંઈક શાન્ત થયો. તે જ સમયે સાવિત્રી પણ પોતાના પતિ સહિત આશ્રમમાં આવી પહોંચી. ત્યારે બ્રાહ્મણ લોક બોલ્યાઃ-"હે રાજા ! આપને નેત્રસહિત જોઈને અમે બહુ પ્રસન્ન થયા છીએ. પ્રારબ્ધથી સાવિત્રી અને સત્યવાન મળ્યાં છે. શીઘ્ર આપની ઉત્તતિ થશે." તે જ વખતે બ્રાહ્મણો અગ્નિ સળગાવી અગ્નિહોત કરવા લાગ્યા. પછી સર્વેએ શોકને દૂર કર્યો. પછી બ્રાહ્મણોએ સત્યવાનને વનમાં વાર થવાનું કારણ પૂછ્યું. ત્યારે સત્યવાને

શિરની પીડા આદિ સર્વ વૃત્તાન્ત કહી સંભળાવ્યું. એટલે માતમ મુનિ બોલ્યા:—“અરુમાત તમારા પિતાનાં નેત્ર શુદ્ધી ગયાં છે. તેનું કારણ તું જાણતો નથી, સાવિત્રી કહેશે. હો! સાવિત્રી! તું આદિ અને અન્તને જાણે છે. અમે તને તેજમાં સાવિત્રી સન્માન જાણીએ છીએ. તેમાં કાંઈ ગુપ્ત વાત ન હોય તો તું વર્ણન કર. તું સર્વ કારણને જાણે છે.”

ત્યારે સાવિત્રી બોલી:—મહાત્મા નારદજીએ મારા પિતાને ઘેર કહ્યું હતું કે તારા પતિનું મૃત્યુ થશે તે દિવસ આજનો જ હતો, તેથી મેં સંગ છોડ્યો નહીં. ત્યારે તે વનમાં ગયા, ત્યારે સાક્ષાત્ યમરાજ પોતાના દૂતો સહિત તેમની પાસે આવ્યા. અને તેમને કાંસીથી બાંધી દક્ષિણ દિશામાં લઈ ચાલ્યા. ત્યારે મેં સત્યવચનથી યમરાજની સ્તુતિ કરી. ત્યારે તેમણે મને પાંચ વરદાન આપ્યાં. મારા સસરાને નેત્ર અને રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય એ વરદાન સસરાને માટે માગ્યાં. મારા પિતાને માટે સો પુત્ર, અને મારે માટે સો પુત્ર—એમ બે વરદાન માગ્યાં. અને માંમત્રો વર મેં મારા પતિને માટે માગ્યો. તેમાં મારા પતિની આયુ ૪૦૦ વર્ષની થઈ. મારા પતિને જીવતો રાખવાને માટે મેં આ વ્રત કર્યું હતું. આમ મેં સર્વ વૃત્તાન્ત આપ લોકોની પાસે કહ્યું. આજ હું બહુ પ્રસન્ન થઈ. મારે સર્વ દુઃખ નષ્ટ થઈ ગયું. તે વખતે સર્વ ઋષિલોકે પતિવ્રતા સાવિત્રીની પ્રશંસા કરી, અને સર્વ ઋષિ પોતપોતાના આશ્રમમાં ચાલ્યા ગયા.

શ્રીજે દિવસે સૂર્યોદય થતાં ઋષિલોક દુમત્સેનની પાસે આવ્યા. સાવિત્રીની કથા કહેતાં કહેતાં તમ થતા નહોતા. તેથી વારંવાર કહેતા હતા. તેજ સમયે શાલ્વ દેશથી રાજ દુમત્સેનના મન્ત્રી આવ્યા. તેમાં જે પ્રધાન મન્ત્રી હતો તે દુમત્સેનને કહેવા લાગ્યો:—અમે આપના શત્રુને મારી નાંખ્યો છે. સર્વ લોક આપને રાજ બનાવવા ચક્રાય છે. માટે આપ ચાલો. દુમત્સેને પ્રસન્ન થઈને આશ્રમમાં રહેનાર બ્રાહ્મણોને પ્રણામ કર્યા, મંદી પોતાના મન્ત્રી સહિત નગરમાં ચાલ્યો ગયો. નગરમાં પહોંચતાં પુરોહિતોએ દુમત્સેનને અભિષેક કર્યો અને સત્યવાનને યુવરાજ બનાવ્યો. બહુ દિવસ વિત્યા બાદ સાવિત્રીને સો પુત્ર થયા. તે સર્વ બલવાન અને યુદ્ધ કરનાર થયા. તેવી જ રીતે સાવિત્રીના પિતાને પણ સો પુત્ર થયા. આ પ્રમાણે સાવિત્રીએ પોતાના માતા પિતા તથા સાસુ સસરા તથા પતિનો અને કુલનો દુઃખમાંથી ઉદ્ધાર કર્યો.

સિદ્ધાન્તમાં એવો નિશ્ચય થાય છે કે જે હિતમ પતિવ્રતા છે, તેના પરાજય કરવામાં દેવતા લોક પણ સ્વમર્થ થતા નથી.

એજ પ્રમાણે વૃન્દાના પતિવ્રતા ધર્મના બળથી મહાદેવ પણ તેના યતિ બલધરને પારી શકતા નહોતા. ત્યારે ત્રિષુભગવાને જ્ઞાનધરનું રૂપ ધરીને વૃન્દાના પતિવ્રતા ધર્મને નષ્ટ કર્યો, ત્યારે જ્ઞાનધરનું મૃત્યુ થયું. માટે પતિવ્રતા ધર્મ સર્વથી ઉત્તમ છે.

ઈતિ સાવિત્રીઆખ્યાનનું વર્ણન આ. ૧૨. સ. ૧૪. સમાપ્ત.

અધ્યાય. ૧૨. સર્ગ. ૧૪.

પતિવ્રતાધર્મ.

છેલ્લા બે સર્ગમાં પતિવ્રતાનું મહત્ત્વ અને સાવિત્રીના ઇતિહાસનું વર્ણન કરીને આ સર્ગમાં પતિવ્રતા સ્ત્રીના ધર્મોનું વિધાન કરવામાં આવે છે.

વિશીલઃ કામદૃષ્ટો વા ગુણૈર્વા પરિવર્જિતઃ ।

અર્થઃ—સ્ત્રિયા સાધ્વ્યા સતતં દેવવત્પતિઃ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૫-૧૫૪ ॥

અર્થઃ—પોતાનો પતિ સદાચાર રહિત હોય અથવા બીજી સ્ત્રીમાં રાગવાળો હોય, અથવા વિદ્યા આદિ ગુણોથી રહિત હોય તથાપિ સદાચારિણી સ્ત્રીને ઉચિત છે કે દેવતાને તુલ્ય પોતાના પતિની સેવા કરવી. કારણ કે—

નાસ્તિ સ્ત્રીणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणम् ॥

પતિં શુશ્રૂષેતે येन तेन स्वर्गे महीयते ॥ ॥ ૧૫૫ ॥

અર્થઃ—સ્ત્રીઓના માસિક ધર્મ નિમિત્ત વિદ્યા આદિ આદર્શ સ્ત્રીના વિના પણ પુરુષને યજ્ઞની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. પરંતુ સ્ત્રીઓને પુરુષ વિના યજ્ઞની સિદ્ધિ થતી નથી. અને પતિની આજ્ઞા વિના કોઈ વ્રત અથવા કોઈ ઉપવાસ પણ નથી. પરંતુ જે સ્ત્રી પતિની શુશ્રૂષા કરે છે તે સ્વર્ગલોકમાં સતકારની લાગી થાય છે.

ઉપર શ્લો. ૧૫૪માં કામદૃષ્ટઃ શબ્દનો અર્થ બીજી સ્ત્રીમાં રાગવાળો (વ્યભિચારી) એવો કર્યો છે. તેથી પુરુષને વ્યભિચાર કરવાથી દોષ નથી એવો ભાવ નથી, કેમકે વ્યભિચારી મનુષ્યને આ લોક સંબંધી તથા પરલોક સંબંધી તથા કલ્પિત દૃષ્ટ અન્ય સ્થાનમાં કહેલો છે. અર્થે તે પતિવ્રતાના નિયમ માત્રનું કથન છે. તેથી પતિના શુભ દોષને જોયા વિના પોતાના નિયમોનું પાલન કરતી વહે. એમ કરવાથી તેને અવશ્ય સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે એવો ભાવ છે. વળી—

यस्मै दद्यात्पिता त्वेनां भ्राता वाऽनुमते पितुः ।

તં શુશ્રૂષેત જીવન્તં સંસ્થિતં ચ ન હઘ્નયેત્ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૫-૧૫૧ ॥

અર્થઃ—સ્ત્રીને ઉચિત છે કે પિતા અથવા પિતાની આજ્ઞાથી ભાઈ આદિક જે વસ્તુ દે છે તે પતિની જીવિત અવસ્થામાં સેવા કરવી, અને તેના મરણ બાદ (સંસ્થિતં) પણ વ્યભિચાર આદિ કરીને પતિવ્રતા ધર્મનું ઉલ્લંઘન નહીં કરવું.

स्त्रीणां च पतिदेवानां तच्छ्रूपास्तु कूलता ।

तद्वन्धुष्वनुवृत्तिश्च नित्यं तद्व્રતधारणम् ॥ મા. પુ. સ્ક. ૭ અ. ૧૧-૨૫ ॥

અર્થઃ—પતિ જ જેનો એક મુખ્ય દેવતા છે એવી પતિવ્રતા સ્ત્રીને માટે પતિની શુશ્રૂષા, પતિના દિતનું આચરણ કરવું, પતિના પિતા, ભાઈ, આદિ બન્ધુની અનુકૂલતા સાચવીને વર્તન કરવું, અને પતિનું જે વ્રત(નિયમ) છે તેનો હમેશાં નિર્વાહ કરવો તેજ ધર્મ છે. પતિ કૌંઈ દેવની સેવા કરનારી સ્ત્રીએ બીજા દેવને ભજવવાની આવશ્યકતા નથી. તેથી શ્લોકમાં પતિદેવાનામ્ એમ કહ્યું છે.

कामैरुजायचैःसाध्वी मथयेन दमेन च ।

વાક્યૈઃ સત્યૈઃ મિયૈઃ પ્રેમ્ણા કાલે કાલે મજેત્ પતિમ્ ॥ ॥ ૨૭ ॥

અર્થઃ—સદાચારિણી સ્ત્રી, પતિને અપેક્ષિત નાના કે મોટા રૂપથી, તથા વિનયથી, તથા હિન્દુઓના સંબંધી, તથા સત્ય અને પ્રિયવાણી બોલીને, તથા પ્રેમથી તત્તત્ ઉચિત સમયમાં પતિની સેવા કરે. વળી—

સન્તુષ્ટાઙ્ગોલુપા દક્ષા ધર્મજ્ઞા પ્રિયસત્યવાક્ ।

અમમત્તા શુચિ સ્તિંગ્ધા પતિ સ્વપતિતં ભજેત્ ॥ ૨૮ ॥

અર્થ:—જે વસ્તુ મળે તેટલાથી સન્તુષ્ટ રહેવું, લોભ ન કરે, દરેક કાર્યમાં કુશળ રહેવું, ધર્મને જાણનારી હોય, પતિ અથવા અન્ય પ્રતિ પ્રિય અને સત્યવાણી બોલનારી હોય, પતિ આદિની સેવામાં પ્રભાદ રહિત થવું, તથા સ્નાનાદિકથી શુદ્ધ રહેવું, અને પતિમાં સ્નેહવાળી થવું—એવી સ્ત્રી મહાપાતકાદ રહિત(અપતિત) પતિની સેવા કરે. પતિને મહાપાતકાદિ દોષ લાગતાં પાતકની શુદ્ધિનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરના સુધી તેની સેવામાં વિશ્રાંત કરવો, જોઈએ.

સ્ત્રીર્મિર્ભર્તૃવચઃ કાર્યમેષ ધર્મઃ પરઃ સ્ત્રિયાઃ ।

આશુદ્ધેઃ સંપત્તીક્ષ્યો હિ મદ્દાપાતકદૂષિતઃ ॥ યાજ્ઞ. સ્મૃ. અ૦ ૧-૭૭ ॥

અર્થ:—પત્નીએ પતિના વચનને અનુસાર કાર્ય કરવું તે જ તેને માટે ઉત્તમ ધર્મ છે. પરન્તુ પતિ મહાપાતકી હોય તો પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરતા સુધી તેની સેવાની રાહ જોવી જોઈએ. અર્થાત્ મહાપાતકી પતિની સેવા નહીં કરવી જોઈએ. આ વિવાહ થયા પછી પતિ પતિત થયો હોય તેને માટે છે. વિવાહની પહેલાં પતિત થયેલાની સાથે વિવાહ કરવાથી પણ તે પત્ની થઇ શકતી નથી, કારણ તેનો વિવાહ શાસ્ત્રાનુસાર નથી. વળી—

યા પતિં હરિભાવેન ભજેચ્છીરિવ તત્પરા ।

હર્યાત્મના હરેર્લોકે પત્યા શ્રીરિવ મોદતે ॥ મા. સ્ક. ૭ અ૦ ૧૧-૨૯ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે લક્ષ્મીજી હરિપરાયણ થઇને હરિને ભજે છે, તેવી રીતે જ સ્ત્રી પતિપરાયણ થઇને પતિની સેવા કરે છે તે સ્ત્રી, લક્ષ્મીજી જેવી રીતે હરિની સાથે વૈકુણ્ઠમાં રહીને આનન્દ લે છે, તેવી રીતે, અતુલ્યબલિ રૂપ પોતાના પતિની સાથે વૈકુણ્ઠમાં રહીને આનન્દ પામે છે,

મર્ત્યચિત્તાનુકૂલત્વં યાસાં શીલમવિચ્યુતમ્ ।

તાસાં રત્નસુવર્ણાદિ ભારમેવ ન મળ્ડનમ્ ॥ મવિ. પુ. બ્રા. પ. અ. ૩૩-૬૪ ॥

અર્થ:—જે સ્ત્રી પતિના ચિત્તને અનુકૂલ રહીને વર્તન કરનારી છે અને જેનું ચારિત્ર્ય બ્રહ્મ થયું નથી, તે સ્ત્રીને તે જ ભારે શોભાનું કારણ છે. રત્ન સુવર્ણાદિ રૂપ શોભાના સાધનની તેને જરૂર નથી. તે તો તેને એક બોળ રૂપ છે, કાષ્ઠ શોભા રૂપ નહીં. અને જે સ્ત્રીમાં પતિને અનુકૂલ વર્તન તથા ચારિત્ર્ય નથી તે જૂથણાદિ પહેરવાથી પણ શોભાને પ્રાપ્ત થતી નથી.

આનુકૂલ્યાન્મનોવૃત્તેઃ પરોઽપિ પ્રિયતાં વ્રજેત્ ।

પ્રાતિકૂલ્યાન્નિજોઽપ્યાશુ પ્રિયઃ પ્રદ્વેપતામિયાન્ ॥ મવિ. પુ. બ્રા. પુ. અ. ૧૩-૧૮ ॥

અર્થ:—જિત્તિને અનુકૂલ રહીને પણ વર્તાવ કરવાથી પારકો મનુષ્ય પણ પ્રિય બની જાય છે. અને પ્રતિકૂલ વર્તનથી પોતાનો પ્રિય મનુષ્ય પણ શીઘ્ર દ્વેષભાવને પ્રાપ્ત થાય છે.

તસ્માત્સર્વાસ્થવસ્થાસુ મનોવાકાયકર્મભિઃ ।

પ્રિયં સમાચરેન્નિત્યં તદ્વિચિતાનુવિધાયિની ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—માટે સર્વે અવસ્થામાં પતિના ચિત્તને અનુકૂલ વર્તન કરતી સતી મન, વાણી અને શરીરથી પતિનું પ્રિય આચરણ કરે.

ગૃહસ્થાશ્રમાત્પર નાસ્તિ યદિ ભાર્યા વશાનુગા ।

તથા ધર્માર્થિકામાના ત્રિવર્ગફલમશ્નુતે ॥ દક્ષ. સ્મૃ. અ૦ ૪—૧ ॥

અર્થ—ધર્મ, અર્થ અને કામ એ ત્રણ સિદ્ધ કરવાને માટે ગૃહસ્થાશ્રમથી મહાન્ કોષ આશ્રમ નથી. પરન્તુ પત્ની વશમા હોય તો ગૃહસ્થાશ્રમની શ્રેષ્ઠતા છે. પત્ની જેના વશમા છે એવો ગૃહસ્થાશ્રમી ધર્મ, અર્થ અને કામ રૂપ ત્રિવર્ગ રૂપી ફલ પ્રાપ્ત કરે છે.

અનુકૂલકલત્રસ્ય સ્વર્ગસ્તસ્ય ન સંશયઃ ।

પ્રતિકૂલકલત્રસ્ય નરકા નાન સંશય ॥ ” ॥ ૪ ॥

અર્થ—જેની પત્ની અનુકૂલ છે તેને અહિં જ સ્વર્ગ છે તેમાં સંશય નથી જેને સ્ત્રી પ્રતિકૂલ છે તેને અહિં જ નરક છે તેમાં પણ સંશય નથી માટે બંનેના સુખને માટે પત્નીએ ધર્મના ચિત્તને અનુકૂલ વર્તવું જોઈએ.

સ્વર્ગેડપિ દુર્લભં દ્યોતદનુરાગ પરસ્પરમ્ ।

રક્ત ઈકો વિરક્તોઽન્યસ્તસ્માત્કૃતર નુ વિમ્ ॥ ” ॥ ૫ ॥

અર્થ—બંનેમાં પરસ્પર જે પ્રીતિ છે તે સ્વર્ગમાં પણ દુર્લભ છે. પતિપત્નીના જે પરસ્પર પ્રેમ છે તે જ સુખનું કારણ છે એકને ગમ હોય અને બીજાને રાગ ન હોય પરન્તુ વિરક્ત હોય, તેથી બંનેને સુખ મળી શકુ નથી તેથી બંનેએ પ્રેમભાવથી રહેવું જોઈએ.

પદાવાસ મુસાર્યં દિ પત્નીમૂલ ચ તત્સુખમ્ ॥

સા પત્ની યા યિનીતા સ્યાચ્ચિત્તજ્ઞા વશવર્તિની ॥ ” ॥ ૬ ॥

અર્થ—ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવું તે સુખને અર્થ છે અને તે સુખનું કારણ પત્ની છે અને પત્ની તો તે જ છે કે જે વિનયવાળી હોય અને પતિના ચિત્તને જાણનારી હોય, તથા તેને વશ રહેનારી હોય.

દુઃસ્થાન્વિતા કલિર્ભેદ છિદ્ર પીઠા પરસ્પરમ્ ।

મતિકૂલકલત્રસ્ય દ્વિદારસ્ય વિશેષત ॥ ” ॥ ૭ ॥

અર્થ—જેની પત્ની પ્રતિકૂલ છે તેને હમેશા દુઃખ, ક્ષત્ક પરસ્પર કુટ, તથા છિદ્ર, તથા પીઠ થાય છે અને જેને જે સ્ત્રી હોય તો તે સર્વ વિશેષ રૂપે હોય છે, માટે જે સ્ત્રી તો કદાપિ નહિ કરવી જોઈએ.

અનુકૂલા ન વાગ્દુષ્ટા દક્ષા સાધ્વી મિયંવદા ।

આત્મગુણા સ્વામિભવતા દેવતા સા ન માનુષી ॥ ” ॥ ૮ ॥

અર્થ—જે સ્ત્રી પતિને અનુકૂલ છે, તથા જેની વાણી ખરાબ નથી, કાર્ય કરવામાં કુશળ છે, સદાચારિણી છે, અને પ્રિય બોલનારી છે, જે અધર્મથી પેલાતી રક્ષા કરનાર છે, સ્વામિભવતા છે અર્થાત્ પતિ ઉપર જ પ્રેમ રાખનારી છે, એવી સ્ત્રી સાક્ષાત્ દેવતા જ છે, તે મનુષ્ય સ્ત્રી નથી. અને—

અનુકૂલા દ્વાગ્દુષ્ટા દક્ષા સાધ્વી મજાવતી ।

પતાવદ્ગુણસંયુક્તા શ્રીરેવ સ્ત્રી ન સંશયઃ ॥ ” ॥ ૯ ॥

અર્થ:—જે સ્ત્રી પતિને અનુકૂલ છે, જેની વાણી ખરાબ નથી, વ્યવહારમાં કુશલ છે, સદાચારિણી તથા પુત્રવાળી છે—એટલા ગુણવાળી સ્ત્રી સાક્ષાત્ લક્ષ્મી છે, તે સાધારણ મનુષ્ય સ્ત્રી નથી, તેમાં ક્રોધ સંશય નથી.

મહુષ્ટા મનસા નિત્યં સ્થાનમાનવિચક્ષણા ।

મર્તુઃ પ્રીતિકરા યા તુ સા માર્યાં ત્વિતરા જરા ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—જે સ્ત્રીનું મન હમેશાં પ્રસન્ન રહે છે, તથા યોગ્ય સ્થાન જાણીને વ્યવહાર કરનારી તથા યોગ્યતે માન દેનારી છે તથા પતિ ઉપર પ્રીતિ રાખનારી છે તે જ ભાર્યા છે. ખાકી સર્વ સ્ત્રીઓ જરા કહેવાય છે અર્થાત્ પિશાયની તુલ્ય પતિનું લોહી ચૂસનારી છે. માટે સ્ત્રીનો પહેલાં તે જ ધર્મ છે કે પતિના ચિત્તને અનુકૂલ વર્તન કરી તેને પોતાને વશ કરવો.

ન સા સ્ત્રીત્યભિમન્તવ્યા યસ્યાં મર્તા ન તુલ્યતિ ।

તુલ્ટે મર્તરિ નારીણાં તુલ્ટ: સ્વાત્પરમેશ્વરઃ ॥

ચાળ. ની.

અર્થ:—જે સ્ત્રી ઉપર પતિ પ્રસન્ન નથી તે પત્ની છે એમ માનવું નહીં. સ્ત્રીઓના ઉપર પતિ પ્રસન્ન થતાં પરમેશ્વર પ્રસન્ન થાય છે અર્થાત્ પરમેશ્વરને પ્રસન્ન કરવાને માટે તેને યીજ સાધનની આવશ્યકતા નથી.

પરમેશ્વરપ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળા લોક શાલગ્રામ તથા શિવલિંગ આદિનું પૂજન કરીને વિષ્ણુ ભગવાન તથા મહાદેવને પ્રસન્ન કરીને વિષ્ણુલોક તથા શિવલોકને પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રકારની ઉપાસનાને પ્રતિક્રિયાપાસના કહે છે. સ્ત્રીઓને આ પ્રકારની પ્રતિક્રિયાપાસનાની આવશ્યકતા નથી. તેમને પોતાના પતિરૂપ પ્રતીકની પુષ્પચન્દનાદિથી પૂજન કરવાથી તથા તેની પ્રસન્નતાથી પરમેશ્વર પ્રસન્ન થાય છે એવો ભાવ છે. જેવી રીતે શાલગ્રામ આદિના પૂજનથી મળતું ફળ પતિની પ્રસન્નતાથી પ્રાપ્ત થાય છે, તેવી રીતે ગંગા, યમુના, આદિકે તીર્થસ્થાનનું ફળ પણ સ્ત્રીઓને પતિના પૂજનથી મળે છે.

તીર્થસ્નાનાર્થિનો નારી પતિપાદોદકં પિવેત્ ।

શક્કરસ્યાપિ વિષ્ણોર્વા પ્રયાતિ પરમં પદમ્ ॥ અત્રિ.સંહિતા.સ્ત્રો.૧૩૮,૯ ॥

અર્થ:—તીર્થસ્નાન કરવાની ઇચ્છાવાળી સ્ત્રી પતિના ચરણનો અંશુકો ધોઇને તે પહોંદકને પીએ, તો તેથી સ્ત્રી શંકર તથા વિષ્ણુના પરમપદને પ્રાપ્ત કરે છે. માટે સ્ત્રીને માટે તીર્થસ્નાન પણ પતિનું પૂજન છે, અને પતિવાળી સ્ત્રીને પતિ સેવા છોડીને ઉપવાસ તથા વ્રતાદિકે પણ કરવાની પણ શાસ્ત્રની આજ્ઞા નથી. વળી સ્કાન્દપુરાણ કહે છે કે:—

તીર્થસ્નાનાર્થિની ચૈવ પતિપાદોદકં પિવેત્ ।

શક્કરાદપિ વા વિષ્ણોઃ પતિરેવાધિકઃ સ્ત્રિયાઃ ॥

સ્કા. પુ. વ્ર. સ્વ. ૩ ધર્મા, સ્વ. ૨ અં ૭-૩૬ ॥

અર્થ:—તીર્થસ્નાન કરવાની ઇચ્છાવાળી સ્ત્રી પતિનું ચરણોદક પીએ, કેમકે પતિવ્રતા અને માટે મહાદેવ અને વિષ્ણુથી પણ, અધિક તેનો પતિ જ છે.

જીવર્જર્તરિ યા નારી ઉપોપ્ય વ્રતચારિણી ।

આયુષ્યં હરતે મર્તુઃ સા નારી નરકં વ્રજેત્ ॥ અત્રિ. સં. ૧૬૭, ૮ ॥

અર્થ:—પતિ જીવતે સતે જે સ્ત્રી ઉપવાસ કરીને વ્રત ધારણ કરે છે તે પતિના આયુને નષ્ટ કરે છે, અને પોતે નરકમાં જાય છે. માટે સ્ત્રીઓને માટે વ્રતાદિક પણ પતિની સેવા જ છે.

इदमेव व्रतं स्त्रीणामयमेव परो वृषः ।

इयमेव च पूजा च भर्तृर्वाक्यं न लङ्घयेत् ॥

,, ॥ ૩૩ ॥

અર્થ:—પતિવ્રતા સ્ત્રીઓને માટે માટે પતિના વચનનું ઉલ્લંઘન ન કરવું તે જ મોટું વ્રત છે, અને તે જ મોટો ધર્મ(વૃષ) છે. તે જ મોટી પૂજા છે.

न दानैः शुद्ध्यते नारी नोपवासशैतैरपि ।

न तीर्थसेवया तद्गद्गर्तुः पादोदकैर्यथा ॥

ચાગ૦ ની૦ ॥

અર્થ:—જેવી રીતની શુદ્ધિ પતિનું પાદોદક પીવાથી સ્ત્રીને પ્રાપ્ત થાય છે તેવી શુદ્ધિ તેને દાન વડે અથવા સેંકડો ઉપવાસથી અથવા તીર્થસ્નાનાદિથી પ્રાપ્ત થતી નથી.

मितं ददाति हि पिता मितं भ्राता मितं सुतः ।

अमितस्य हि दातारं भर्तारं का न पूजयेत् ॥ મ.મા.શા.પ.અ. ૧૪૮-૬, ૭ ॥

અર્થ:—પુત્રીને તેનો પિતા જે કાંઈ આપે છે તે માપીને દિસાળથી આપે છે, તેમ ભાઈ અને પુત્ર પણ બહેન અને માતાને જે કાંઈ આપે છે તે ગણીને જ આપે છે. પરંતુ ગણ્યા વિના સ્ત્રીને આપનાર તો તેનો પતિ છે, એવા માપ વિના દેનાર પતિની સેવા કોણ સ્ત્રી નહીં કરે ? અર્થાત્ સર્વેએ કરવી જોઈએ.

नास्ति भर्तृसमो नाथो नास्ति भर्तृसमं सुखम् ।

विमुज्य धनसर्वस्वं भर्ता वै शरणं स्त्रियाः ॥

,, ॥ ૭, ૮ ॥

અર્થ:—સ્ત્રીને માટે પતિ સમાન કોઈ નાથ નથી, અને પતિ સમાન શુભ નથી. માટે સર્વ ધનનો પરિત્યાગ કરીને સ્ત્રીઓએ એક પતિનું શરણ લેવું જોઈએ.

આ પ્રકારે શાસ્ત્રોમાં સ્ત્રીઓના કલ્યાણને માટે પતિની સેવા જ મુખ્ય ધર્મ કહ્યો છે, તેમજ સર્વ પ્રકારનાં ધનોને છોડીને પતિનો જ આશ્રય કરવાનું કહ્યું છે. માટે પતિસેવામાં તત્પર રહેવું તે સ્ત્રીઓનું કર્તવ્ય છે.

હતિ પતિવ્રતાધર્મનિરૂપણ અ. ૧૨. સ. ૧૪. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨. સર્ગ ૧૫.

પતિસેવાક્રમનિરૂપણ.

ઉપરના સર્ગમાં સ્ત્રીઓનો મુખ્ય ધર્મ પતિની શુશ્રૂષા જ છે એવું કથન કરીને આ સર્ગમાં પતિસેવાનો ક્રમ બતાવીએ છીએ.

सती सौ मातृव्याप त्यक्त्वा रात्रिवाससम् ।

भर्तारं च नमस्कृत्य करोति स्तवनं मुदा ॥

મ. વૈ. પુ. ક. અ. સ. ૩, મા. જ. ૮૩ શ્લો. ૩૦ ॥

અર્થ:—સતી સ્ત્રી પ્રાતઃકાલમાં ઉઠીને રાત્રિનાં વસ્ત્રોને બદલીને પતિને નમસ્કાર કરી પછી સ્તુતિ કરે. વળી વ્યાસરમ્ભિતિ પણ કહે છે કે:—

પત્યુઃ પૂર્વ સમુત્થાય દેહશુદ્ધિ વિધાય ચ ।

ઉત્થાપ્ય શયનાદ્યાનિ કૃત્વા વૈશ્વ વિશોધનમ્ ॥ વ્યા. સ્મૃ. અ૦ ૨-૨૦ ॥

માર્જનૈર્લેપનૈઃ પ્રાપ્ય સાગ્નિશાલાં સ્વમદ્ગણમ્ । ॥ ૨૧ ॥

અર્થ:—સ્ત્રી પતિના પહેલાં ઉઠીને શૌચ, દાતણુ, સ્નાન, આદિ વડે દેહને શુદ્ધ કરીને, પછી પથારી આદિ ઉકાવે અને ઝાંડું દબને ધરને સાફ કરે. (૨૦) પછી અગ્નિશાલામાં જઈને તેને તથા આંગણીને ઝાંડું દબ લીપી શુદ્ધ કરે.

ભવિષ્યત્પુરાણુ પણ કહે છે કે:—

વૈશાત્મા ચ શરીરં હિ મૃદ્ધિણીનાં દ્વિધા કૃતમ્ ।

સંસ્કર્તવ્યં પ્રયત્નેન પ્રથમં પશ્ચિમાદપિ ॥ ભવિ. પુ.બ્રા.પ.અ. ૧૧-૫ ॥

અર્થ:—ધર તથા પોતાનું શરીર એમ સ્ત્રીના શરીરના બે ભાગ ક્યાં છે. તે મધ્યેથી શરીર (પશ્ચિમ) કરતાં પણ પહેલું ધર(પ્રથમમ્) પ્રયત્નપૂર્વકે અધિક શુદ્ધ કરવું. કેમકે—

સ્પૃશન્તિ રક્તમયો यस્ય મૃદ્ધં સંમાર્જનાદત્તે ।

ભવન્તિ વિમુક્તાસ્તસ્ય પિતરો દેવમાતરઃ ॥ માર્ક. પુ. અ. ૧૨-૪૭ ॥

અર્થ:—જેના ધરને સાફ કર્યા પહેલાં સૂર્યનાં કિરણો સ્પર્શ કરે અર્થાત્ જે ધરને સૂર્યોદય પહેલાં સાફ કરવામાં ન આવે તે ધરથી પિતૃઓ તથા દેવ અને દેવીઓ વિમુખ થઇને આસ્થાં ભય છે. માટે સૂર્યોદય પહેલાં જ ગૃહની શુદ્ધિ કરવી જોઇએ.

એ પ્રમાણે પ્રાતઃકાલે ધરને સાફ કર્યા પછી—

શોધયેદગ્નિપાત્રાણિ સ્નિગ્ધાન્યુષ્ણેન વારિણા ॥ ॥ ૨૧ ॥

અર્થ:—અગ્નિહોત્રનાં પાત્ર મધ્યે જે ચીકાસવાળાં પાત્ર હોય તેમને ગરમ જલથી ઘોષ્ટને સાફ કરે. પછી—

મોક્ષઞૈરિતિ તાન્યેવ યયાસ્થાનં પ્રકલ્પયેત્ ।

દ્વંદ્વપાત્રાણિ સર્વાણિ ન કદાચિદ્વિયોજયેત્ ॥ ॥ ૨૨ ॥

અર્થ:—શુદ્ધ કરીને તે પાત્રોને પોતપોતાનાં સ્થાનમાં મુકે, અને જે જોડેલાં પાત્ર હોય તેમને કદાપિ છૂટાં કરે નહીં. પરંતુ—

શોધયિત્વા તુ પાત્રાણિ પૂરયિત્વાઽનુધારયેત્ ।

મહાનસસ્ય પાત્રાણિ બહિઃ પ્રક્ષાલ્ય સર્વશઃ ॥ ॥ ૨૩ ॥

મૃદ્ધિશ્ચ શોધયેજ્જુહ્વીં તત્રાગ્નિ સેન્ધનં ન્યસેત્ । ॥ ૨૪ ॥

અર્થ:—પાત્રોને શુદ્ધ કરીને જલાદિ ભરવાના પાત્રમાં જલાદિ ભરીને મૂકે. અને રસોઈનાં પાત્રોને ધરની બહાર ધુએ. પછી માટી વડે ચુલામાં લેપ કરીને પછી તેમાં લાકડાં મૂકી અગ્નિ સજગાવે. પછી—

સ્મૃત્વા નિયોગપાત્રાણિ રસાન્નદ્રવિણાનિ ચ ॥

॥ ૨૪ ॥

કૃતપૂર્વાદ્ધર્માર્થા ચ સ્વગુરૂનભિવાદયેત્ ॥

॥ ૨૫ ॥

અર્થ:—અને ભોજનાદિ બનાવવાનાં પાત્ર તથા દૂધ આદિકે રસ તથા અન્નાદિ વસ્તુ સંબંધી વિચાર કરે અર્થાત્ ભોજન બનાવવાની સર્વ વસ્તુને સંબાળીને તત્તત્ સ્થાનમાં તૈયાર રાખે. આ પ્રમાણે પૂર્વાદ્ધના કર્મને અર્થાત્ દિવસના પહેલા ભાગના કામને સમાપ્ત કરીને મોટાએને નમસ્કાર કરે.

ઉપર જણાવેલા પ્રાતઃકાલ સમયમાં અમુક કાર્ય ન કરવાં તે અહીં કહે છે.

નિશાયા પશ્ચિમે ભાગે ધાન્યં સંસ્કરણાદિકમ્ ॥

કુરુતે યા તુ મોહેન વ્યાધ્યા જન્મનિ જન્મનિ ॥ માર્કે. પુ. અ. ૧૨-૪૯ ॥

અર્થ:—જે સ્ત્રી અજ્ઞાનવશાત્ રાત્રિના છેલ્લા પહોરમાં ધાન્ય આંડવું, ઇત્યાદિ કાર્ય કરે છે તે સ્ત્રી જન્મોજન્મ રાગથી પીડિત રહે છે. “યામિન્યાઃ પશ્ચિમે ભાગે સ્વપ્તનિદ્રો દ્વરિ સ્મરેત્”-રાત્રિના પાછલા ભાગમાં નિદ્રાનો ત્યાગ કરીને હરિનું સ્મરણ કરવું બેઠાએ. આ પ્રમાણથી રાત્રિના પાછલા ભાગમાં નિદ્રાનો પરિત્યાગ કરીને હરિનું સ્મરણ કરવાનું છે. માર્કે વિક્ષેપ ૩૫ આંડવુ વિગેરે વ્યવહાર તે સમયે કરવો નહીં એવો ભાવ છે.

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પૂર્વાદ્ધનું કાર્ય સમાપ્ત કરીને પછી રસોઈ બનાવવાની તજવીજ કરે. તેમાં—

કિં મિયં ચ કિમાનેયં પદ્સામ્યન્તરેષુ ચ ॥

કિં પથ્યં કિમપથ્યં ચ સ્વાસ્થ્યંવાઽસ્યકથં મવેત્ ॥

ઈતિ યસ્નાદિજાનીયાદનુષ્ટયં ચ તત્તથા ॥ મથિ. પુ. ત્રા. પ. અ. ૧૩-૧૩ ॥

અર્થ:—જ રસ મધ્યે કંઈ વસ્તુ પતિને પ્રિય છે, કંઈ વસ્તુ આગ્રેય અર્થાત્ પયવામાં અનુકૂલ છે, કંઈ વસ્તુ પથ્ય અને કંઈ અપથ્ય છે, તથા તેના શરીરની તન્દુરસ્તી ક્યે પ્રકારે થાય એ સર્વ સ્ત્રીએ યત્નથી જાણવું બેઠાએ, અને જાણીને તેને અનુસાર સર્વ બનાવવું બેઠાએ. અને જો પોતે જાતે રસોઈ ન બનાવતી હોય તો—

સ્નેહગોરસપાકાદિ કૃત્વા સુમત્યવેક્ષિતમ્ ॥

કુર્યાત્સ્વયમધિષ્ઠાય ભર્તુઃ પાકવિધિક્રિયામ્ ॥

॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—તેજ તથા ઘી તથા દહીં તથા અન્ય ભોજન બનાવવાનાં સાધનોને બરાબર તપાસી પોતાની દેખરેખ નીચે રસોઈમાં આદિ દ્વારા પતિનું ભોજન તૈયાર કરાવે. અને—

નિત્યાનુરાગં સત્કારમાહારં સુપરીક્ષિતમ્ ॥

મહાનસાદૌ કુર્વોત્ત જનમાસં ક્રમાગતમ્ ॥

॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—રસોઈમાં પથ્ય એવો રાખવો કે જે હમેશાં પ્રીતિ રાખનારા હોય, સત્કારવાળો હોય, તથા જેના બનાવેલા ખોરાકની પટેલાં પરીક્ષા કરી હોય, તથા બાપદાદા આદિના કમથી પોતાનાં ઘરમાં કામ કરતો આવ્યો હોય અને વિશ્વાસ યોગ્ય હોય. અને તેની ખાસે પોતાની દેખરેખ નીચે રસોઈ બનાવરાવે. પરન્તુ—

શત્રું દાયાદસંવન્ધં ક્રુદ્ધમીતાવમાનિનમ્ ।

અન્નાચ્યોપગૃહીતં વા નૈવમાદીન્નિયોજયેત્ ॥

,, ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—પોતાના ઉપર કે પતિ આદિ ઉપર કોઈ પ્રકારની શત્રુતા રાખતો હોય, તથા પોતાના પતિના ધનની વારસ કે ભાગીદાર તરીકેનો સંબંધ રાખતો હોય, તથા ક્રુદ્ધ હોય, કર્તો હોય, અથવા કોઈ વાર આપણે જેનું અપમાન કર્યું હોય, અથવા કોઈને ગાળ દછને દેવાની આપણે વરા કરેલો હોય—એવા મનુષ્યોને ભોજન ખનાવવામાં નિયુક્ત ન કરે.

એ પ્રમાણે—

તતોઽન્નસાધનં કૃત્વા પતયે વિનિવેદ્ય તત્ ।

વૈશ્વદેવોદૃતૈરન્નૈર્મોજનીયાંશ્ચ ભોજયેત્ ॥

વ્યાસ. સ્મૃ. અ૦ ૨-૨૮ ॥

પતિં ચૈવ તદનુજ્ઞાતા ગિષ્ટમન્નાદ્યમાત્મના ॥

,, ॥ ૨૯ ॥

અર્થ:—રસોાઇ તૈયાર કરાવીને પછી પતિને તેની ખબર આપી વૈશ્વદેવ કરેલા અન્નને અનિયમિત, સાસુ સસરા, પુત્રાદિને તથા પતિને જમાડે, અને પછી તેની આજ્ઞા લઈને બચેલું અન્ન પોતે ભોજન કરે.

આ વિષયમાં શિવ પુરાણમાં પણ કહ્યું છે કે:—

અવિમજ્ય ન ચાશ્ત્રીયાદૈવપિત્રતિથિષ્વપિ ।

પરિચારકર્વણેષુ ગોપુ ભિક્ષુકુલેષુ ચ ॥ શિ. પુ. રુ. સં. સ્વ. ૩, અ૦ ૫૪-૨૭ી ॥

અર્થ:—દેવતા, પિતૃ, અતિથી તથા સેવક, ગાય, અને ભિક્ષુઓમાં પણ અન્નનો વિભાગ કર્યા વિના અર્થાત્ વૈશ્વદેવાદિ કર્યા વિના, તથા સેવક આદિને ખવરાવ્યા વિના પોતે જામે મહી અને—

શુક્ત્વા નયેદહઃ શેપમાયવ્યયવિચિન્તયાં ॥

,, ॥ ૨૭ ॥

અર્થ:—જામીને બાંછીનો દિવસ ઉપજ ખર્ચનો વિચાર કરવામાં અર્થોત્ ક્ષિપ્ત કરવામાં ગાળે. અને ઘરમાં કંઈ વસ્તુ છે અને કંઈ નથી તે સર્વ દેખે. એ પ્રમાણે—

પુનઃ સાયં પુનઃ પ્રાતર્ગૃહથર્થદિં વિધાય ચ ।

કૃતાન્નસાધના સાધ્વી સુમૃશં ભોજયેત્ પતિમ્ ॥

,, ॥ ૩૦ ॥

અર્થ:—ફરી સાયંકાળે ધરની શુદ્ધિ કરે, ફરી પ્રાતઃકાલમાં પણ ધરની શુદ્ધિ કરે. એ પ્રમાણે પતિવ્રતા સ્ત્રી નિત્ય ભોજન ખનાવીને પ્રીતિપૂર્વક પતિને ભોજન કરાવે.

નાતિતૃપ્તે સ્વયં મુવેત્વાં ગૃહનીતિં વિધાય સૌ ।

આસ્તીર્ય સાધુ શયનં તતઃ પરિચરેત્પતિમ્ ॥

,, ॥ ૩૧ ॥

અર્થ:—બહુ પેટ ભરવાથી આફરો ન ચડે એ પ્રમાણે ભોજન કરીને ધરનું કામ સમાપ્ત કરે. પછી સારી રીતે શય્યા બિછાવી પતિની સેવા કરે.

યદસ્યાઃ શ્વશુરાદીનાં કલ્પિતં શયનાદિકમ્ ।

મર્તુશ્ચૈવ વિશેષેણ તદન્યેન ન કારયેત્ ॥ મત્તિ. પુ. બ્રા. પ. અ. ૩ સ્કો. ૧, ૨ ॥

અર્થ:—શ્વશુરાદિની અને વિશેષ કરીને જે પતિની શય્યા છે તે નોકર આદિ પાસે ન કરાવે.

તત્પાદપરિચર્યાયાં ગાત્રસંવાહને તથા ।

પીડને શિરસશ્ચૈવ પરં કૌશલ્યમભ્યસેત્ ॥ મત્તિ. પુ. બ્રા. પ. અ. ૧૫-૨૧ ॥

અર્થ:—પતિના ચરણની સેવા કરવામાં તથા શરીર દબાવવામાં પણ અત્યંત કુશલતાનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

પીઠનં મૃદુ મધ્યં ચ ગાત્રાવસ્યાવિશેષતઃ ।

મુલગાત્રાદિભિર્લિંગૈઃ પ્રયોજ્યં તત્તુભાવદમ્ ॥ મવિ. પુ. બ્રા. પ. જ. ૧૫-૨૨ ॥

અર્થ:—શરીરનું પીઠન શરીરની અવસ્થાભેદથી મૃદુ, મધ્ય અને કઠિન ત્રણ પ્રકારનું છે. તે પતિના મુખ તથા શરીર આદિનાં ચિહ્નોથી જાણીને જે સુખ આપનાર પીઠન હોય તેનો પ્રયોગ કરવો.

ચાતૂરકટિપૃષ્ઠેષુ સ્કન્ધે શિરસિ પાદયોઃ ।

ગાઢમર્દનમિચ્છન્તિ પ્રાયોઽન્યત્રાપિ મધ્યમમ્ ॥

” ॥ ૨૩ ॥

અર્થ:—હાથ, જઘ્ના(કર), કટિ, પૃષ્ઠ, ખભા, શિર, પાદ, ઇત્યાદિસ્થાનમાં શાસ્ત્રકાર કંઈક કઠિન મર્દનની ઇચ્છા કરે છે. અને બીજાં બધાં સ્થાનોમાં વિશેષે કરીને મધ્યમ મર્દન થવું જોઈએ.

નિર્મોસેષુ પ્રદેશેષુ નાભિમૂલેષુ ચર્મમ્ ।

હૃદયગ્ન્યકકપોલાદાવિચ્છન્તિ મૃદુ મર્દનમ્ ॥

” ॥ ૨૪ ॥

અર્થ:—શરીરના જે ભાગમાં માંસ થોડું હોય ત્યાં તથા નાભિના મૂલ ભાગમાં, મર્મ સ્થાનોમાં, છાતી, ગળું, ગાંઠ, ઇત્યાદિ સ્થાનમાં શાસ્ત્રકાર મૃદુ મર્દનની ઇચ્છા કરે છે. અને—

ગાઢં જાગ્રદવસ્યાયામર્મસુપ્તસ્ય મધ્યમમ્ ।

કિંચિત્સપરિયાતં ચ મૃદુ સુપ્તસ્ય નેતિ વા ॥

” ॥ ૨૫ ॥

અર્થ:—પતિની જાગ્રદવસ્થામાં ગાઢ મર્દન કરવામાં આવે છે, અડધી નિદ્રાવસ્થામાં મધ્યમ મર્દન, અને સુપ્ત અર્થાત્ ગાઢ નિદ્રામાં હાથનો કિંચિત્ આઘાત માત્ર મૃદુ મર્દન કરાય છે. અથવા નિદ્રાવશ થયેલાનું મર્દન ન પણ કરે.

આ પ્રકારે પતિના શરીરશક્તિનું મર્દન આદિ કરીને—

મૃત્તે પતૌ તદભ્યાશે સ્વપેત્તદગતમાનસા ।

અનગ્ના ચાપ્રમત્તા ચ નિષ્કામા ચ જિતેન્દ્રિયા ॥ વ્યા૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૨-૩૨ ॥

અર્થ:—પતિ ઉઘી ગયા પછી પતિમાં ચિત્ત લગાવીને પતિવ્રતા સ્ત્રી વસ્ત્ર પહેરીને તથા પ્રમાદ રહિત થઈને નિષ્કામતા તથા જિતેન્દ્રિયતા સહિત પતિની પાસે સુષ્ઠ જાય.

પ્રથમં મતિયુષ્યેત પ્રવર્તેત સ્વકર્મસુ ।

પદ્માદમૃત્યજનસ્યાપિ મુક્તીત ચ શયીત ચ ॥ મવિ. પુ. બ્રા. પ. જ. ૧૩-૧ ॥

અર્થ:—મૃતેથી સ્ત્રીએ પતિના પ્રદેશ ઉડીને પોતાના કર્મમાં પ્રવૃત્ત થવું જોઈએ. અને જોગ્ય તથા શયન, પતિ તથા જૂત્યોના જોગ્ય તથા શયન પાત્રી જ કરે.

સ્ત્યાય પ્રથમં મર્તુરવિગ્રાતા ન નિષ્ક્રમેત્ ।

સપાયાં સાવિત્રેપાયાં રાત્રી વા વાસરાદિષુ ॥

” ॥ ૩ ॥

અર્થ:—રાત્રિ કંઈક બાકી રહી હોય અથવા રાત્રિ હોય કે દિવસ હોય, પરન્તુ પતિના પહેલાં ઉડીને પતિના અથવા વિના બદાર ન નિષ્ક્રમવું જોઈએ.

ગોમહિષ્યાદિશાલાનાં તત્પુરીપાદિમાત્રકમ્ ।

વ્યપનેયં તુ યત્નેન સંમાર્જન્યા પ્રસાધનમ્ ॥

” અ. ૧૧-૮ ॥

અર્થ:—ગાય તથા બેસોને આંધવાની શાલામાં તેમનું છાણુ વગેરે જે દિન પ્રતિદિન વધતું જાય છે તે પ્રયત્ન પૂર્વક દૂર કરવું જોઈએ, તથા ઝાડુથી સાફ કરવું જોઈએ.

દાસકર્મકરાદીનાં વાહ્યાભ્યન્તરચારિણામ્ ।

પોષણાદિવિધિં વિદ્યાદન્નુષ્ઠાનં ચ કર્મસુ ॥

” ॥ ૯ ॥

અર્થ:—સેવક તથા ખીજા અંદર અને બહારનાં કામ કરનારનું પોષણાદિ કેવી રીતે થાય છે, તથા તેઓ પોતાનું કામ કેવી રીતે કરે છે, તે પણ બરાબર જાણવું જોઈએ.

શાકમૂલફલાદીનાં વહ્લીનામૌષધસ્ય ચ ।

સંગ્રહઃ સર્વધીજાનાં યથોકાલં યથાવલમ્ ॥

” ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—કાલને અનુસાર અર્થાત્ જે જે ઋતુમાં શાક, મૂલ તથા ફલ તથા વેલ તથા ઔષધ આદિ મળે છે તેનો તથા તેનાં ખીજનો પણ તત્ત્વ કાલમાં પોતાની શક્તિ અનુસાર સંગ્રહ કરવો જોઈએ. વળી—

તામ્રકાંસ્યાયસાદીનાં કાષ્ઠવેણુમયસ્ય ચ ।

મૃન્મયાનાં ચ માળ્ડાનાં વિવિધાનાં ચ સંગ્રહમ્ ॥

” ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—ત્રાંશુ, કાંસુ, લોહુ, આદિ ધાતુનાં, તથા લાકડુ, વાંસ, માટી, ખત્તાદિનાં નાના પ્રકારનાં પાત્રોનો પણ સંગ્રહ કરવો જોઈએ.

કુણ્ડકાદિજલદ્રોણ્યઃ કલશોદશ્ચતાલુકાઃ ।

શાકપાત્રાણ્યનેકાનિ સ્નેહાનાં ગોરસસ્ય ચ ॥

” ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—જલ ભરવાનાં મોટા ત્રાંશુ આદિના કુણ્ડક(મોટા લોટા) તથા જલદ્રોણી (જલ ભરવાના પાત્રનું નામ છે), લોટા, ઘડા, ઢાંકણાં, તાલુકા(પાત્રવિશેષ) આદિ પાત્રો, (શર્પ પાક હોય તો સૂપડું તથા ચાલણી એવો અર્થ છે.)

મુસલં કંડનોયં તુ યન્ત્રકં ચૂર્ણચાલિની ।

દોહન્યો નેત્રકં મન્યા મળ્ડન્યઃ શૃંસલોત્રાણિ ચ ॥

” ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—તથા મુસલ, ખપડની, યન્ત્રક (કુન્દ બ્રામક યન્ત્રબેદ—turner's lathe), ચાળણી, દૂધ દહોવાની નેત્રક(મન્યનીમાં નાંખવાની દોરી), મન્યની, મંડની, તથા સાંકળ,

સંદંશઃ કુણ્ડિકા શૂલાઃ પટ્ટપિપ્પલકો દ્વપત્ ॥

અવિકા હસ્તકો દર્વીં બ્રાહ્મસ્ફુટલકાનિ ચ ॥

” ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—તથા સાણસી, કમણ્ડલુ, શૂલ(શત્રુને મારવાને શૂલ સરખો ખીલો), પટ્ટ(બેસવાની પીઠ, પાટલો, આદિ), તથા પિપ્પલક નાના પ્રકારનાં વચ્ચના ટુકડા અથવા બન્ધન રહિત છૂટાં ફરતાં મોર આદિ પક્ષી (જેને ઝેરી પ્રાણીથી રક્ષા કરવાને માટે ધરમાં રાખવામાં આવે છે), દ્વપત(વાટવાનો પથ્થર), અવિકા, હસ્તક(લાકડાનો કે લોહા આદિનો બનાવેલો તાવેતો), કડાડી, બ્રાહ્મ (ધાણા વગેરે શેકવાનું પાત્ર), સ્ફુટલક (પાત્રવિશેષ),

તુલામસ્થાદિમાનાનિ માર્જન્યઃ પિટ્તકાનિ ચ ।

સર્વમેતત્પ્રકૃર્વિત પ્રયત્નેન ચ સર્વદા ॥

૧૧ ॥ ૧૫ ॥

અર્થઃ—તુલા, પ્રસ્થ, ઇત્યાદિ માપવાનાં સાધન, તથા સાવરણી, તથા પેટીઓ—એ સર્વ પ્રયત્નપૂર્વક હમેશાં તૈયાર કરાવીને રાખવાં.

હિંગ્વાદિકમયો જાજી પિપ્પલ્યો મરિચાનિ ચ ।

રાજિકા ધાનકં શુઠ્ઠી ત્રિચતુર્જાતકાનિ ચ ॥

૧૨ ॥ ૧૬ ॥

અર્થઃ—હિંગ વગેરે, જીરૂ, પિપલી, કાલાં મરી, રાજિકા(રાઇ), ધાણા, સુકં, ત્રિજાતક અર્થાત્ તમ(દાવચીની), ઈલાયચી તથા તેજપાત એ ત્રણનું નામ, તથા ચતુર્જાતક અર્થાત્ ઉપરની ત્રણ ચીજો અને ચોથું નાગકેસર મળીને ચતુર્જાતક કહે છે તે, તથા—

લવણં ક્ષારવર્ગથ સૌવોરકપરૂપકૌ ।

દ્વિદલામલકં ચિંચા સર્વાથ સ્નેહજાતયઃ ॥ મચિ.પુ. ત્રા. પ. અ. ૧૨-૧૭ ॥

અર્થઃ—મીઠું(નિમક), નાના પ્રકારના ખાર, સુરભો(સૌવીરક), ફાલસા(પરૂપક), દાળ, આમળાં, આંબલી, તથા તેલ, સરસીઈ, એરન્ડીઈ, ઇત્યાદિ તથા ઘી આદિ સર્વ પ્રકારના સ્નેહ, તથા

શુષ્કકાષ્ઠાનિ વલ્તુરમરિષ્ટા પિષ્ટમાપયોઃ ।

ચિકારાઃ પયસશ્ચાપિ વિવિધાઃ કન્દજાતયઃ ॥

૧૩ ॥ ૧૮ ॥

અર્થઃ—શુષ્ક કાષ્ઠાં, તથા માંસાહારી હોય તેા શુષ્ક માંસ(વલ્તુરમ્), લોટ અને અડદની ખનાવેલી કાંજ(અરિષ્ટા), તથા દધિ, ઘી, આદિ દૂધના ચિકાર, તથા નાના પ્રકારના કન્દ એટલે સુરભી, રતાળી, આદિ, એ પ્રમાણે—

નિત્યનૈમિત્તિકાનાં હિ કાર્યાણામુપયોગતઃ ।

સર્વમિત્યાદિ સંગ્રાહ્યં યથાવદ્દિમત્રોચિતમ્ ॥

૧૪ ॥ ૧૯ ॥

અર્થઃ—એ સર્વ નિત્ય તથા નૈમિત્તિક કાર્યોને ઉપયોગી હોવાથી પોતાના વૈભવને અનુસાર સંધરણુ નોંધએ.

યત્કાર્યાણાં સમુત્પન્નાનુપાદર્તુ ન દૃશ્યતે ।

તત્પ્રમાણેવ યથાપોગં સંગ્રહીમાત્પ્રયત્નતઃ ॥

૧૫ ॥ ૨૦ ॥

અર્થઃ—કેઈ પણ વસ્તુ તેને ઉપયોગ કરવાનો હોય તે સમયે લાવવા જતાં મળે નહીં પણ આપમાંસ, વસન્ત, તથા શરદાદિ પ્રત્યેક ઋતુ માંચમા જ મળી શકે એવી સર્વ વસ્તુ પહેલાં જ તત્ત્વ ઋતુમાં (તે પદાર્થોની મોતમમાં જ) પ્રયત્ન કરીને સંધરી રાખવી નોંધએ.

કર્મણામન્તરાણેષુ પ્રોપિતે ચાપિ ભર્તરિ ।

સ્વયં વે તદનુષ્ટેયં નિત્યાનાં ચાવિરોચતઃ ॥

૧૬ ॥ ૨૧ ॥

અર્થઃ—પરનું કાંઈ કાર્ય કરવાનું પતિએ આરંભ્યું હોય અને તે સમાપ્ત થતા પહેલાં પતિને પરદેશ જતુ પડ્યું, તેા ધરના નિત્ય કરવાનાં કાર્યોને હાનિ ન થાય એવી રીતે પત્નીએ પતિનું અધૂરું રહેલું કાર્ય પૂર્ણ કરવું. વળી—

વિદ્યાત્ક્રુપીવલાદીનાં યોગં કૃપિકર્મસુ ।

ભક્તવેતનલાભં ચૃ કર્મકાલાનુરૂપતઃ ॥

” ॥ ૪૭ ॥

અર્થઃ—ખેતી કરનારની ખેતીના કામમાં કેવા પ્રકારની પ્રવૃત્તિ થાય છે તથા ખેતી કરનારને વેતન(પગાર) તરીકે કેટલું અનાજ આપવામાં આવે છે, તથા ખેતીમાં કેટલી આવક છે, અને તે વેતન તે લોકોનું કામ અને કાલને અનુસાર યોગ્ય છે કે નહીં—તે સર્વ સ્ત્રીઓએ જાણવું જોઈએ. વળી—

ક્ષેત્રકેદારવાટેષુ મૃત્યાનાં કર્મ કુર્વતામ્ ।

સ્વલેષુ ચ વિજાનીયાત્ક્રિયાયોગં પ્રતિક્ષણમ્ ॥

” ॥ ૪૮ ॥

અર્થઃ—ખેતર તથા પહાડી સ્થાન તથા વૃત્તિ(શુલ્ક)નું કામ કરવાનું અન્ય સ્થાન તથા ખજુ—આદિ સ્થાનોમાં કામ કરનાર ભૂત્યાદિકાનાં કર્મોના બેદને દરેક સમયે જાણવા જોઈએ. વળી—

યોગ્યતાતિશયં મત્વા કર્મયોગેષુ કસ્યચિત્ ।

ગ્રાસાચ્છાદશિરોમ્ભ્યૈર્ગૈર્વિશેષં તસ્ય કારયેત્ ॥

” ॥ ૪૯ ॥

અર્થઃ—કામ કરનાર કર્મચારીમાં કોઈમાં કામ કરવાની વિશેષ યોગ્યતા જોવામાં આવે તો તેને અન્ન, વસ્ત્ર, તેલ, આદિ વિશેષ આપવું જોઈએ. વળી, કપાસ, ઉન, શાલી, કોદરી, ડાંગર, ચણ, ધઉ, અડદ, આદિ નાના પ્રકારનાં ધાન્યોનો ભાગ લેવાદેવાનો, કંતાવવાનો, વણાવવાનો, વેચવાનો—સર્વ વ્યવહાર સ્ત્રીઓએ જાણવો જોઈએ. તેનો ક્રમ ભવિષ્યત્પુરાણ પા. ૫. અધ્યાય. ૧૨માંથી તથા કૌટિલ્ય નીતિશાસ્ત્રમાંથી પણ જાણવો જોઈએ.

તાત્પર્યં એ છે કે પતિ ન હોવાથી ઘરનું કામ રોકાઈ રહેવું ન જોઈએ, સર્વ કાર્ય સ્ત્રીએ ચલાવવું જોઈએ.

ગૃહમૂલં સ્ત્રિયથૈવ ધાન્યમૂલો ગૃહાશ્રમઃ ।

તસ્માદ્ધાન્યેષુ ભક્તેષુ ન કુર્યાન્મુક્તહસ્તતામ્ ॥

” ॥ ૫૨ ॥

અર્થઃ—ઘરનું મૂળ સ્ત્રી છે. અને ગૃહસ્થાશ્રમનું મૂળ અન્ન છે, કેમકે અન્ન વિના ગૃહસ્થાશ્રમ ચાલે નહીં. માટે અન્ન સંબંધી તથા રાંધેલા અન્ન વિષે છૂટો હાથ ન રાખવો જોઈએ. અર્થાત્ દુકાળ આવવાના ભયથી પણ જેટલું અને તેટલું અનાજ સંઘરવું જોઈએ. અને ભોજન કરી રહ્યા પછી ઘરમાં કોઈ અતિથિ આદિ આવે તો તેને ભૂખ્યા રહેવું ન પડે માટે રાંધેલું અન્ન પણ કંઈક રાખી મૂકવું આવશ્યક છે.

ધાન્યં તુ સંચિતં નિત્યં મિતો ભક્તપરિવ્યયઃ ।

ન ચાન્ને મુક્તહસ્તત્વં ગૃહિણીનાં પ્રશસ્યતે ॥

” ॥ ૫૩ ॥

અર્થઃ—સંઘરી રાખેલા અનાજમાંથી રાજ માપીને જ ખાવામાં ખર્ચ કરવું જોઈએ, કેમકે તેમ કરવાથી ખર્ચ તથા બાકી કેટલું વધુ તે શીઘ્ર માત્રમ પડે છે. અનાજ વિષયમાં છૂટા હાથ રાખવા તે સ્ત્રીઓને માટે શ્રેષ્ઠ નથી.

ન ચાતિવ્યયશીલા સ્યાન્ન ધર્માર્થવિરોધિનો ।

પ્રમાદોન્માદરોપેર્ધર્માવચ્ચનચ્ચાતિમાનિતામ્ ॥

વ્યા. સ્મૃ. અ૦ ૨-૩૪ ॥

અર્થ:—પતિવ્રતા સ્ત્રી ધનને અતિશય વ્યય કરનારી ન હોય, તેમ ધર્મકાર્ય અને ધન ઉપાર્જન કરવાના કાર્યમાં વિરોધ કરનારી પણ ન હોવી જોઈએ. તથા પ્રમાદ, ઉન્માદ, રોષ તથા ધૃત્યા તથા વચન અને અત્યન્ત માનીપણું પણ તેનામાં ન હોવું જોઈએ.

પૈશ્યુન્યદ્વિસાવિદ્રેપમહાહંકારધૂર્તતાઃ ।

નાસ્તિક્યસાહસસ્તેયદંભાન્સાધ્વી વિવર્જयेत् ॥ ૩૫ ॥

અર્થ:—વળી પતિવ્રતા સ્ત્રીએ આડીચુગલી, બીજને પીડા, દ્રેષ, ઘણો અહંકાર, ધૂર્તતા, નાસ્તિકતા, સાહસ, ચોરી, દંભ, આદિના પરિત્યાગ કરવો જોઈએ.

ગૃહવ્યયનિમિત્તં ચ યદ્દ્રવ્યં પ્રમુળાર્પિતમ્ ।

નિર્વૃત્ય ગૃહકાર્યં સાં કિંચિદ્વુદ્યાવશેપયેત્ ॥

અર્થ:—ઘરના ખર્ચને માટે પતિએ જે ધન આપ્યું હોય તેમાંથી ઘરનું સર્વ ખર્ચ કરીને પોતાની શુદ્ધિ કાંઈક બચાવવું જોઈએ.

ત્યાગાર્થમર્પિતે દ્રવ્યે લોભાર્તિકચિન્ન ધારયેત્ ।

મર્તુરાણાં વિના નૈવ સ્વવન્ધુભ્યો દિશેદ્દનમ્ ॥

અર્થ:—તેમાં પણ દાન કરવાને માટે આપેલા ધનમાંથી લોભથી કાંઈ પણ બચાવવું નહીં. અને પતિની આજ્ઞા વિના પોતાના બન્ધુઓને કાંઈ પણ ધન આપે નહીં.

અન્યત્ર વ્યયકર્તારં પતિં રહસિ ચોધયેત્ ॥ મયિ. પુ. ત્રા. પ. અ. ૧૩-૨૫ ॥

અર્થ:—પોતાના ઘરને માટે અને ધર્મકાર્યને છોડી બીજા અથોગ્ય માર્ગમાં ધનનો વ્યય કરનાર પતિને સ્ત્રીએ એકાન્તમાં સમજાવીને દુર્વ્યયમાંથી રોકવો જોઈએ.

ન વસેદ્દૂરતઃ પત્યુઃ સ્થેયં વહ્નિભસન્નિધૌ ।

નિર્દિષ્ટે ચ મહાભાગા વહ્નિભાગમિમુલ્લં વસેત્ ॥

અર્થ:—પતિથી બહુ દૂર રહેવું નહીં, પતિને કાંઈ કામ હોય અને બોલાવે તો સાંભળી શકે તેટલા નજીક રહેવું જોઈએ. અને પતિ જ્યારે પણ બોલાવે ત્યારે શીઘ્ર સામે આવે.

ગાયન્તં ચ પતિં દૃષ્ટ્વા ભવેદાનન્દનિર્વૃતા ।

મર્તુઃ સમીપે ન સ્થેયં સોદ્વેગં વ્યગ્રચિન્તયા ॥

અર્થ:—અને ગાયન કરતા પતિને જોઈને આનન્દ પુક્ત થવું જોઈએ. અને પતિની પાસે ઉદ્વેગ સહિત અને વ્યગ્ર ચિન્ત થઈને રિથન થવું નહીં.

ઉત્સવાદિષુ વન્ધૂનાં સદનં યદિ ગચ્છતિ ।

લઘ્યાનુગ્ના તદા પત્યુર્ગચ્છેદ્ધ્યક્ષરસિતા ॥

અર્થ:—બન્ધુઓને ઘેર વિવાદાદિ ઉત્સવો પ્રસંગે જવાનું થાય તો પતિની આજ્ઞા લઈને અને પતિએ મોકલેલા મનુષ્યની સાથે જવું જોઈએ. અર્થાત્ પતિની આજ્ઞા વિના કદાપિ જવું નહીં જોઈએ. કારણ કે—

યાવ્યા વા યુવત્યા વા વૃદ્ધ્યા વાપિ યોપિતા ।

ન સ્નાતન્વ્યેણ કર્તવ્યં કિંચિત્કાર્યં ગૃહેષ્વપિ ॥

અર્થ:—આદ્યાવરથામાં હોય કે યુવાવસ્થામાં હોય કે વૃદ્ધ હોય તે પણ સ્ત્રીએ પોતાના ધરમાં પણ કંઈ પણ કુર્મ સ્વતંત્રતાથી કરવું નહીં. માટે જે નિમિત્તથી બન્ધુઓને ઘેર ગઈ હોય તે કાર્યની સમત્તિ થતાં—

ન વસેત્સુચિરં તત્ર પ્રત્યાગચ્છેદ્ ગૃહં સતી ॥

અર્થ:—ત્યાં બહુ દિવસ રહેવું નહીં અને ત્યાંથી શીઘ્ર ઘેર પાછું આવવું જોઈએ. વળી—

દેવરૈઃ પતિમિત્રૈશ્ચ પરિહાસક્રિયોચિતૈઃ ।

વિવિક્તદેશાવસ્થાનં વર્જયેદિતિ નર્મ ચ ॥ ભવિ. પુ. ત્રા. પ. અ૦ ૧૦-૧૪ ॥

અર્થ:—દિશર તથા પતિના મિત્રો તથા ખીજા હાંસી કે મશ્કરી કરવા યોગ્ય પુરૂષોની સાથે એકાન્તમાં રહેવું નહીં, તેમ તેમની સાથે વિનોદ(નર્મ-હાંસી)ની વાત કરવી નહીં, તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

પ્રાયશો હિ કુલસ્ત્રીणां શીલવિધ્વંસદેતવઃ ।

દુષ્ટયોગો રહોનિત્યં સ્વાતન્ત્ર્યમતિનર્મતા ॥

,, ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—દુર્જનોની સાથે સંસર્ગ, તથા પર પુરૂષોની સાથે એકાન્તમાં રહેવું તે, તથા સ્વતંત્રતા, તથા અત્યંત વિનોદની વાત કરવી, ઇત્યાદિ સર્વ બહુ કરીને કુલસ્ત્રીઓના શીલનો પણ નાશ કરવામાં હેતુ છે. વળી—

વસ્ત્રં માલ્યમલંકારં વિધૃતં દેવરાદિભિઃ ।

ન ધારયેન્ન ચૈતેપામાક્રમેચ્છયનાનિ વા ॥ ભવિ. પુ. ત્રા. પ. અ૦ ૧૨-૩૨.૩ ॥

અર્થ:—દિશેર આદિએ પહેરેલાં વસ્ત્ર, માળા કે અલંકારાદિક ધારણ કરે નહીં, તેમજ તેમની શય્યા વગેરેમાં શયન પણ ન કરે.

નોચૈર્વદેન્ન પરુષં ન વહૂન્પત્યુરપ્રિયમ્ ।

ન કેનચિદ્વિવદેચ્ચ અપ્રલાપવિલાપિની ॥

અર્થ:—પતિની આગળ ઉંચા અવાજથી બોલવું નહીં, તથા કઠોરવાણી બોલવી નહીં, તેમ પતિને બહુ અપ્રિય હોય એવી વાણી પણ નહીં બોલવી. કાંઈની સાથે કાંઈ પ્રકારનો વિવાદ ન કરવો, તેમ નિષ્પ્રયોજન અનર્થવાણી પણ બોલવી નહીં.

વીક્ષિતા વીક્ષતે નાન્યૈર્હાસિતા ન હસત્યપિ ।

ભાપિતા ભાષતે નૈવ સા સાધ્વી સાધુલક્ષણા ॥

અર્થ:—ખીજો કાંઈ પુરૂષ પોતાને જુએ તે પોતે તેના તરફ ન જુએ, અને કાંઈ હસાવે તેપણુ હસે નહીં, તથા તેની સાથે બોલે તેપણુ પોતે બોલે નહીં, તે ઉત્તમ લક્ષણુવાળી સદાચારિણી કહેવાય છે.

ચિરં તિષ્ઠેન્ન ચ દ્વારે ગચ્છેન્નૈવ પરાલયે ।

આદાય તત્ત્વં યત્તિકચિત્કસ્મૈચિન્નાર્પયેત્કવચિત્ ॥

શિ૦ પુ૦ ર૦ સં૦ સ્વ૦ ૩, અ૦ ૫૪-૨૨ ॥

અર્થ:—ધરના દ્વારમાં બહુ વાર ઉભા ન રહેવું, ખીજના ધરમાં જવું નહિ, અને ધરમાંથી કાંઈ વસ્તુ લઇને કાઢીને આપવી નહીં.

દ્વારપ્રદેશાવસ્થાનં રાત્રમાર્ગાવલોકનમ્ ॥

પ્રેક્ષોદ્યાનાદિશીલ્ત્વં નિરુદ્ધ્યાદેશમાલયમ્ ॥ મઘિ. પુ. ત્રા. ૫. અ. ૧૦-૧૧ ॥

અર્થ:—ધરના દ્વારમાં ઉભા રહેવું, તથા લોકીને જવાના રાત્રમાર્ગમાં જોઈ રહેવું, આગળગીયા જોવાનો શોખ, તથા પરદેશ કે પર ધરમાં જવું વગેરે કાર્યને રોકવું જોઈએ.

પ્રસ્થાનાભિમુખે પત્યૌ નાસમંગલમાપિણી ।

ન વાર્યોઽસૌ નિપેદ્યોક્ત્યા ન કાર્યં રોદનં તદા ॥

અર્થ:—પતિ પરદેશ જવાને તૈયાર થયેલો હોય તે સમયે તેની પાસે જઈને અમંગલ વાણી બોલે નહીં. તેમ નિપેદવાણીથી તેને જતાં રોકે નહીં. અને વળી તે સમયે રૂદન કરે નહીં.

દૂતાઃ પ્રસ્થાપનીયાશ્ચ પત્યુઃ ક્ષેમોપલબ્ધયે ।

દેવતાનાં પ્રસિદ્ધાનાં કર્તવ્યમુપધાવનમ્ ॥

અર્થ:—અને પરદેશમાંથી પતિને પાછા આવવામાં વાર થઈ હોય તો ફક્ત અર્થોત્ પતિની ખબર લેવાને માટે ખીજા મનુષ્યોને મોકલે. અને પતિના સુખને માટે પ્રસિદ્ધ દેવતાઓનું પૂજન તથા પ્રાર્થના આદિ કરે. વળી—

વિધાય પ્રોપિતે વૃત્તિં જીવેન્નિયમમાસ્થિતા ।

પ્રોપિતે ત્વવિધાયંત્ર જીવેચ્છિત્તૈર્ગાદિતૈઃ ॥

મ. સ્મૃ. અ. ૧ ૭૬ ॥

અર્થ:—પતિ પરદેશ જતાં જો હવિષાનું સાધન કરીને ગયો હોય તો પોતાના નિયમમાં રહીને તેમાંથી હવન ચલાવે. અને તેમ ન કર્યું હોય તો અનિન્દિત ધર્મો (શિષ્ય), જેમકે સ્વર, ક્રાંતવું ઇત્યાદિ, કરીને પોતાની હવિષા ચલાવે.

ક્રીડાશરીરસંસ્કારં સમાજોત્તમવર્ણનમ્ ।

દાસ્યં પરપૃદ્ધે યાનં ત્વજેત્પ્રોપિતપર્તૃકા ॥

અર્થ:—ખેલ, શરીરના સંસ્કાર, સમાજ, ઉત્સવ, આદિ જોવા જવું, તથા ખીજના ધરમાં જવું-ઈત્યાદિ ત્યારે પતિ પરદેશ ગયો હોય ત્યારે લગવું. જે સ્ત્રીનો પતિ પરદેશ ગયો હોય તે સ્ત્રીનું નામ પ્રોપિતપર્તૃકા કહેવાય છે. અને—

દ્રવ્યા ગુરુસમીપેસ્યાદ્દેહસંસ્કારવર્જનમ્ ॥ મઘિ. પુ. ત્રા. ૫. અ. ૧૪-૨ ॥

અર્થ:—પતિ પરદેશ હોય ત્યારે સ્ત્રીએ પોતાનું કથન ગુરુજનોની પાસે કરવું, અને શરીરના ધૃત્તાર આદિનો ત્યાગ કરવો.

શરિદ્રા કુદ્કુમ્ભં ચૈવ સિન્દૂરં કઞ્જલ્લાદિકમ્ ।

કૂર્પાસકશ્ચ તામ્બૂલં માદ્ગલ્પામરણાદિકમ્ ॥ શિ. પુ. રુ. સં. સ્વ. ૩. ૫૪-૩૪ ॥

કેઞ્જસંસ્કારકચરીકરકર્ણાદિભૂષણમ્ ।

મર્તુરાયુષ્યમિચ્છન્તી દૂરયેન્ન પતિવ્રતા ॥

॥ ૩૫ ॥

અર્થ:—દળદર, કંક, સિન્દૂર, કાન્થ વગેરે, કાંચળી, તામ્બુલ, (પાન ખાતું), મંગલનાં મુચક આભૂષણાદિ (૩૪). તથા વાગના સંસ્કાર તથા તેને ગુંથવા, દાઢ અને કાનનાં ભૂષણ એ સર્વ, પતિનું આયુષ્ય ઇચ્છનારી પતિવ્રતા સ્ત્રીએ દૂર ન કરવાં અર્થોત્ તેનો ઉપયોગ કરવો. મુખમાંથી દુર્ગંધ આદિ દૂર કરવાનો શુભ પાનમાં છે. તથાપિ પાન ખાનાર ચૂનો આદિ

સહિત પાન ખાય છે. તેથી દાંતમાં કચરો ભરાવાથી હમેશાં પાન ખાનારના દાંત શીઘ્ર સળે છે તે તેમાં દોષ છે. તેથી ગૃહસ્થને માટે તામ્બૂલચર્વણવિધિ નામના અન્યમાં અમુક સમયે જ પાન ખાવાનું વિધાન કર્યું છે.

તામ્બૂલચર્વણં કુર્યાદ્મુક્ત્વા રાત્રૌ ચ સર્વદા ।

અભ્યક્તૈ ચૈવ માક્ષલ્યે દિવા વાપ્યથવા નિશિ ॥ તામ્બૂલચર્વણવિધિ ॥

અર્થ:—રાત્રિનું ભોજન કર્યા બાદ, તથા તૈલમર્દન કરતી સમયે, તથા માંગલિક કાર્યમાં તામ્બૂલ(પાન) ખાવું યોગ્ય છે. તેમાં માંગલ્ય કાર્યોના સમયમાં દિન અને રાત્રિમાં પણ પાન ખાઈ શકાય છે. વળી—

મૃતૌ વાપિ ચ શ્રાદ્ધે ચ માતાપિત્રોર્મૃતેઽહનિ ।

ઉપવાસે ચ તામ્બૂલં દિવારાત્રં વિવર્જयेत् ॥

અર્થ:—કુટુંબમાં કોઈ મરી ગયું હોય ત્યારે, અથવા કોઈના શ્રાદ્ધનો દિવસ હોય ત્યારે, તથા જે દિવસે માતાપિતાનું મરણ થયું હોય તે તિથિમાં, તથા એકાદશી આદિક વ્રતને દિવસે, દિનમાં કે રાત્રિમાં પાનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. આ નિયમ પુરૂષ અને સ્ત્રી બંનેને સમાન છે.

ર્ષ્ણમૂલે વ્યાધિઃ પર્ણાન્તે પાપં શિરા બુદ્ધિવિનાશિની । તસ્માત્તાન્વર્જयेત્ ॥

ગૌ૦ ઘ૦ સૂ૦ ક્રિ૦ કા૦ ॥

અર્થ:—પાનનું મૂળ ખાવું તે રોગનું કારણ છે, તેનો અન્ત ભાગ ખાવો તે પાપ છે. તેની નસો બુદ્ધિનો નાશ કરનારી છે. માટે મૂલાદિકોનો ત્યાગ કરીને પાન ખાવું જોઈએ.

દક્ષિણાભિમુખો યસ્તુ વિદિક્ સન્મુખ એવ ચ ।

-કેશાન્સંસ્કુરતે મર્ત્યો ધનનાશં ચ વિન્દતિ ॥ માર્ક૦ પુ૦ અ૦ ૩૨-૫૪ ॥

અર્થ:—જે કોઈ મનુષ્ય દક્ષિણ દિશામાં મુખ કરીને અથવા ખુણાઓ તરફ મુખ કરીને કેશોનો સંસ્કાર કરે છે તેનું ધન નષ્ટ થાય છે. તેથી સ્ત્રી અથવા પુરૂષ કોઈ દક્ષિણ દિશા અથવા ખુણા તરફ મુખ કરીને કેશોનો સંસ્કાર કરે નહીં.

ન રજકયા ન વન્ધકયા તથા શ્રમણયા ન ચ ।

ન ચ દુર્ભગયા ક્વાપિ સચિત્ત્વં કારયેત્કવચિત્ ॥

શિ૦ પુ૦ રૂ૦ સં૦ સ્વ૦ ૩, અ૦ ૫૪-૩૬ ॥

અર્થ:—ધોખાણુ, તથા જે પતિવ્રતા નથી એવી દુરાચારિણી સ્ત્રી(બન્ધકા), ભિક્ષા માગીને જીવન ચલાવનારી સ્ત્રી, તથા જે સ્ત્રીને પોતાના પતિ ઉપર પ્રેમ નથી એવી સ્ત્રી (દુર્ભાગા)—એવી સ્ત્રીઓને સખિ કરવી નહીં.

પતિવિદ્વેષિણીં નારીં ન સા સંભાષયેત્કવચિત્ ।

નૈકાકિની ક્વચિત્તિષ્ઠેન્નગ્ના સ્નાયાન્ન ચ, ક્વચિત્ ॥ ૩૭ ॥

અર્થ:—પતિ ઉપર દ્વેષ કરનારી સ્ત્રીની સાથે કદાપિ ભાષણ કરે નહીં. કોઈ પણ સ્થાનમાં એકલી ખાલી બેસી રહે નહીં. અને નમ્ર થઈને કદાપિ સ્નાન ન કરે.

નોહ્નસ્વલે ન મુસલે ન વર્ધન્યાં દૃષ્યપિ ।

ન યન્ત્રક્રે ન દેહલ્પ્યાં સતી ચ પ્રવસેત્કવચિત્ ॥ ૩૮ ॥

સ્વયં પ્રક્ષાલયેત્પાદાવુત્થાપ્ય પરિચારિકામ્ ।

તાલઘ્નતાદિકૈઃ કુર્યાચ્છ્રમસ્વેદાપનોદનમ્ ॥

” ॥ ૪૨ ॥

અર્થઃ—પતિ ઘેર આવેલા હોય અને દાસી તેમના પગ ધોવરાવતી હોય તો તેને ઉઠાડીને પોતે પતિના ચરણે ધુએ. અને પગે આદિ વડે પવન નાંખીને તેનો થાક, પગસેવા, આદિને દૂર કરે. અને તે સમયે—

આહારસ્નાનપાનાદૌ સસ્પૃહં યત્ર લક્ષયેત્ ।

તર્દિગિતજ્ઞા તત્ત્વેન સિદ્ધમસ્મૈ નિવેદયેત્ ॥

” ॥ ૪૩ ॥

અર્થઃ—પતિને ભોજનની કે સ્નાનની કે જલ પીવાની કોઈ પ્રકારની ઇચ્છા હોય તે તેની આકૃતિથી બરાબર જાણનારી પત્ની તેને તે જ સમયે તે તે ભોજનાદિ અર્પણ કરે. વળી—

વસ્ત્રાલંકાર રત્નાનિ પ્રદત્તાન્યેવ ધારયેત્ ।

મનોવાકર્મભિઃ શુદ્ધા પતિદેશાનુવર્તિની ॥

વ્યાં સ્મૃં અ. ૨-૨૬ ॥

અર્થઃ—મન, વાણી અને કર્મથી પવિત્ર અને પતિની આજ્ઞાને અનુસાર વર્તનારીએ વસ્ત્ર તથા આભૂષણ આદિ જે અલંકાર પતિએ આપ્યા હોય તેજ ધારણ કરે અર્થાત્ અધિક કિંમતનાં વસ્ત્ર ભૂષણ, આદિ મળવાની ઇચ્છા રાખે નહીં.

ન ચ નિર્ભૂષણા તિષ્ઠેન્ન ચાત્યુદ્ધતભૂષણા ।

નાન્યદા ગન્ધમાલ્યાદિ ગ્રાહ્યં પત્યુપચારતઃ ॥ મવિ. પુ. વ્રા. પ. અં ૧૫-૪ ॥

અર્થઃ—મંગળમુચક ભૂષણો વિના કદાપિ ન રહેવું, તેમ ઉદ્ધત ભૂષણવાળી પણ ન થાય અર્થાત્ નાના પ્રકારનાં ભૂષણ પહેરવાં તેનું નામ ઉદ્ધતભૂષણ છે. પતિની સેવા વખતે પત્ની ગન્ધ, માલ્ય, આદિ ધારણ કરે, અન્ય સમયમાં નહીં.

છાયેવાનુગતા સ્વચ્છા સસ્ત્રીવ હિતકર્મસુ ।

દાસીવાદિષ્ટકાર્યેષુ માર્યા મર્તુઃ સદાભવેત્ ॥

વ્યા. સ્મૃ. અ. ૨-૨૭ ॥

અર્થઃ—પત્નીએ છાયાની પેઠે પતિને અનુગત થવું અર્થાત્ પતિને અનુકૂલ થવું, તથા સખીની પેઠે પતિના હિતની સલાહ આપવી, અને આચાર કરેલાં કાર્યમાં દાસીના જેવા થવું અર્થાત્ તે કાર્ય આદર સહિત કરવાં.

મર્તુર્નામ ન શક્નાતિ હ્યાયુષોઽસ્ય વિવૃદ્ધયે ।

પુરુષાન્તરનામાપિ ન શક્નાતિ કદાચન ॥

સ્કાં પું ૩૦ ૩, ધર્માં ૨, અં ૭-૧૮ ॥

અર્થઃ—પતિના આયુની વૃદ્ધિને માટે તેનું નામ ન બોલે. વળી પતિવ્રતા સ્ત્રી જીન પુરુષનું નામ પણ બોલી શકે નહીં.

પૂજોપકરણં સર્વમનુક્તા સાધયેત્સ્વયમ્ ।

નિયમોદકવર્હોપિ યત્ર પુષ્પાક્ષતાદિકમ્ ॥

” ॥ ૨૨ ॥

અર્થઃ—વળી પતિના નિત્ય નિયમને ઉપયોગી જલ તથા કુશ તથા પત્ર, પુષ્પ, અક્ષત, ઇત્યાદિ પૂજાસામગ્રી સર્વ પતિના કબ્જા વિના પણ સ્વયં તૈયાર કરે.

પ્રતીક્ષમાણા ચ ઘરં યંયાકાલોચિતં હિ યત્ ॥

તદુપસ્થાપયેત્સર્વમનુદ્વિગ્નાતિહૃષ્ટવત્ ॥

” ॥ ૨૩ ॥

અર્થ,—પતિને દેખતી સતી તેના સમયને અનુસરી જે વસ્તુ જોઈએ તે સર્વ ઉદ્વેગ વિના પ્રસન્ન ચર્મને તૈયાર કરી આપે

ન ગચ્છેત્તીર્થયાત્રાદિવિવાહપ્રેક્ષણાદિપુ ।

મુચ્યં મુક્તં મુરસાસીનં રમમાણં યદ્વચ્છયા ॥

” ॥ ૨૫ ॥

અર્થ—તીર્થયાત્રા આદિને માટે તથા વિવાહ, તમાસા, આદિ જોવાને માટે જાત્રા નહીં. અને આવશ્યક બન્ધુ આદિના ધનના વિવાહ આદિ પ્રમુખે પતિના વિશ્વરત મનુષ્યની સાથે જઈ શકે છે એમ પરેશાં કહેવામા આવેલું છે. બીજી જગ્યાએ જાત્રા નહીં એવું તાત્પર્ય છે અને પતિ સુતેલા હોય તથા મુખપૂર્વક જોડેલા હોય અથવા રમતા હોય, તે સમયે જો—

અન્તરાયેષુ કાર્યેષુ પતિં નોત્યાપયેત્કવચિત્ ॥

” ॥ ૨૬ ॥

અર્થ—આપત્તિ વાળું કાર્ય પ્રાપ્ત થાય, તો પણ પતિને કદાપિ ઉઠાડે નહીં, અર્થાત્ પતિવ્રતાના તપોમયથી પતિને ઉગાવવા યોગ્ય વિપત્તિ આવવાનો મંત્રાવ જ નથી આ મંત્રાવથી એક દૃષ્ટાન્ત છે—

રાજા ભોજ રાજ્ય કરતો હતો તે સમયે પ્રજાના હાથ જાણવાને માટે ભોજ રાત્રિમા મામમાં ફરી સર્વ જોતો હતો. તે વખતે એક પુરુષ એક સ્ત્રીના જોળામા માથું ગાળીને સુતેલા દીકો, અને એક નાનું બાળક ચૂપામાથી અગારા લઇને ગમતો હતો. ભોજ બાલકને અગ્નિની આથે ગમતો જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યો. બીજો દિવસે સભામા આ વાત જણાવવાને માટે લા પડિત લોકોની આગળ આડ્યો શ્લોક જોયો, અને કાવિદાસે તેને પૂર્ણ કર્યો—

મુતં પતન્ત પ્રસમીક્ષ્ય પાવકે ન ચોધયામાસ પતિં પતિવ્રતા ।

તદામવત્તત્પતિમક્તિગૌરવાદ્દુતાશનચન્દનપદ્મશીતલઃ ॥ મો. પ્ર. શ્લો. ૨૯૨ ॥

અર્થ—પોતાના પુત્રને અગ્નિમા પડતો જોઈને પોતાના જોળામા માથું મૂકીને સતેલા પતિને પતિવ્રતા પત્નીએ ઉગાડ્યો નહીં. લારે તેની પતિમક્તિના ગૌરવથી તે બાવડને અગ્નિ ચન્દનની અમાન શીતલ થયો. તેથી દૃઢ નિશ્ચય વાળી પતિવ્રતા સ્ત્રીને અગ્નિ આદિ પદ્મ બનેા પણ વશમા ગરે છે.

યમદૂતાઃ પલાયન્તે તામાલોક્ય પતિવ્રતામ્ ।

તપનસ્તપ્યતે તૂનં દહનોઽપિ ચ દહ્યતે ॥

સ્કાં ૫૦ સ્ત્રં ૩ ધર્માં ૨, જ્ઞં ૭—૫૫ ॥

અર્થ—પતિવ્રતાને જોઈને યમદૂત પણ નાશી જાય છે અને તપન અર્થાત્ સૂર્ય પતિવ્રતાને દેખીને સ્વયં નષી જાય છે, સૂર્ય તેને તપાવી શકના નથી અને અગ્નિ પણ પોતે તપી જાય છે, અગ્નિ તેને તપાવી શકતો નથી.

પિતા મર્ચા મુર્ચાંપિ નેન્દેદિરહમાત્મન ।

પ્પાં હિ ચિરહેણ સ્ત્રી ગર્થે કુર્યાદુમે કૃત્તે ॥ મં ૨૫૦ જ્ઞં ૫—૧૪૯ ॥

અર્થ—ત્તી પિતા, પતિ તથા પુત્રાદિની સાથે પોતાનો સિયોગ કરવાની ઇચ્છા ન કરે. તેમની સાથે વિરોધ કરવાથી સ્ત્રી પતિ તથા પિતા એ બંનેના કૃપને નિન્નિત બનાવે છે.

વાલ્યે પિતૃવશે તિષ્ઠેત્પાણિગ્રાહસ્ય યૌવને ।

પુત્રાણાં ભર્તરિ પ્રિતે ન ભજેત્સ્ત્રી સ્વતન્ત્રતામ્ ॥ ૧૪૮ ॥

અર્થ:—સ્ત્રીએ બાદવાવરચામાં પિતાના વશમાં રહેવું જોઈએ. અને યુવાવરચામાં પતિ (પાણિગ્રાહ) ને વશ રહેવું જોઈએ. અને પતિનું મૃત્યુ થયા બાદ તેણે પુત્રની પાસે રહેવું જોઈએ. પરંતુ સ્ત્રીએ કદાપિ સ્વતન્ત્ર નહીં રહેવું જોઈએ.

અરક્ષણાદ્યથા પાકઃ શ્વકાકવશમો ભવેત્ ।

તથૈવ યુવતી નારી સ્વચ્છન્દા દુષ્ટતાં વ્રજેત્ ॥ પદ્મ. પુ. સ્વ. ૧ અં ૫૪-૨૫ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે બોજન બનાવીને રાખી મુક્યા પછી તેની રક્ષા કરવામાં ન આવે તો તેને કુતરાં કે કાગડા આદિ ખાઈ જાય છે, તેવી રીતે સ્વચ્છન્દતાથી આસવાથી યુવાન સ્ત્રી પણ અનાચારી મનુષ્યેષ્ટા કાષુમાં જાય છે. વળી—

ઉક્તા મૃત્યુત્તરં દદ્યાન્નારા યા ક્રોધતત્પરા ।

સરમા જાયતે ગ્રામે શૃંગાલી નિર્જને ઘને ॥

સ્કાં પું સ્વં ૩, ધર્માં સ્વં ૨, અં ૭-૩૮ ॥

અર્થ:—પતિએ પૂછ્યા છતાં જે સ્ત્રી ક્રોધિત થઈને પ્રત્યુત્તર આપે છે, તે ગામમાં ફૂતરી જન્મે છે, અથવા મનુષ્ય રહિત જંગલમાં શીઆળવીના જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે. તેટલા માટે પતિની સામે ક્રોધ પણ વાતને પ્રત્યુત્તર નહિં આપવો જોઈએ.

આહૂતા ગૃહકાર્યાણિ ત્યક્ત્વા મચ્છતિ સત્ત્વરમ્ ।

કિમર્થં વ્યાહતા નાથ સપ્રસાદો વિધીયતામ્ ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—પતિ બોલાવે તો જે કંઈ કામ કરતી હોય તેને છોડીને શીઘ્ર પતિની પાસે જઈને, હે નાથ ! શા અર્થે બોલાવી છે તે પ્રસન્ન થઈને આજ્ઞા કરે ” એમ બોલે.

યત્ર યત્ર રુચિર્ભર્તૃસ્તત્ર પ્રેમવતી ભવેત્ ॥ શિંપુરંસં. સ્વં ૩, અં ૬૪-૩૯ ॥

અર્થ:—જે જે કાર્યમાં પતિની રુચિ હોય તે તે કાર્યમાં પત્ની પણ પ્રેમ રાખે.

મત્વાત્મનોઽનપત્યત્વં કાલં ચાપિગતં વહુમ્ ।

સન્તાનાદિકમુદ્દિશ્ય કાર્યમાત્મનિવેદનમ્ ॥ મધિ. પુ. ત્રા. પ. અં ૧૩-૨૯ ॥

અર્થ:—પતિમત્તા સ્ત્રી પતિને પુત્રની ઇચ્છાવાળો બોલી હોય, અને પોતાને પણ પુત્ર રહિત માનતી હોય, અને બહુ કાલ થઈ ગયો હોય તોપણ પોતે જ પતિને સન્તાનના ઉદ્દેશથી ફરી વિવાહ કરવાને માટે નિવેદન કરે.

યચાન્યદપિ જાનીયાત્કિંચિદસ્ય ચિકીર્ષિતમ્ ।

તત્કિલાજાનતીવાસ્ય સિદ્ધમેવ પ્રદર્શયેત્ ॥ ૩૦ ॥

અર્થ:—તે સિવાય પતિને અન્ય કંઈ પણ કાર્ય કરવાની ઇચ્છા હોય તો તે જાણી લેવું અને અગત્ય રહીને તે કામ કરીને પતિને બતાવવું જોઈએ. અને—

વૈવાહિકં વિધિં ભર્તુઃ સર્વં કૃત્વા સસંભ્રમમ્ ।

પરિણીતાં ચ તાં પદ્યેન્નિત્યં ભગિનિકામિવ ॥ ૩૧ ॥

અર્થ:—અને પતિનો બીજો વિવાદવિધિ પ્રાણિપૂર્વક કરીને પછી તે નવી વિવાહિત સપત્નીને હમેશાં પોતાની બહેન તુલ્ય ગણે.

પૂજાં સંવચ્ચિવર્ગસ્ય મળ્ડલે મંગલાનિ ચ ।

કુર્યાદ્ભિન્નચોદ્યા: મુપ્પહ્લેન ચેતસા ॥ ૩૨ ॥

અર્થ:—અને નવીન વિવાદ કરેલી પત્નીની બન્ધુવર્ગનો સત્કાર કરીને તે સપત્નીનાં મંગલ કાર્ય આદિ સર્વ પ્રસન્ન ચિત્ત કરે.

માતૃવચ્છિન્નયેદેનાં શૃદ્ધકૃત્યંજ્વમત્સરા ॥ ૩૩ ॥

અર્થ:—અને મન્મથ છોડીને નવી પત્નીને શૃદ્ધના કાર્યસંબંધમાં માતાની પેઠે શીખામણુ દે. અને—

કનિષ્ઠા માતૃવચ્છયેષ્ટાં તદપત્યાનિ ચાત્મવત્ ।

પર્યેત્તત્પરિવર્ગાં તુ નિત્યં સ્વપરિવર્ગવત્ ॥ મધિ. પુ. વ્રા. પ. અ. ૧૪-૧ ॥

અર્થ:—સપત્ની પોતાનાથી મોટી દેવ તે તેને માતા તુલ્ય લુએ. અને તેનાં સન્તાનોને પોતાના સંતાન સમાન ગણે. અને તેના પરિવારને પોતાના પરિવારની માફક દેખે. વળી—

તત્પુરો નાસને તિષ્ઠેત્પતિ નામન્ત્રયેત ચ ।

તદપિમાયતઃ કુર્યાત્પશ્ચત્તિ સર્વકર્મસુ ॥ ૩૪ ॥

અર્થ:—મોટી સપત્નીની સામે આનન ઉપર ન બેસવું નોંધએ, અને તેની સામે પતિને ન બોલાવવા નોંધએ. અને સર્વ કાર્યમાં તેનો અભિપ્રાય લઇને જ પ્રવૃત્ત થાય.

ન મંમજેત તદ્દ્વિષ્ટૈઃ સરવ્યં કુર્વીત તત્પરિયઃ ।

જનમામસમં તમ્ય મદા ભર્તુશ્ચ માનયેત્ ॥ ૩૫ ॥

અર્થ:—વળી મોટી સપત્નીના દેખી મનુષ્યોનો સંસર્ગ ન કરવો, અને તેના પ્રેમીઓની સાથે મિત્રતા કરવી તથા પતિના કૃપના આમ સમાન લેહિ તથા પતિને પણ હમેશાં માન આપે.

માતા પિતા સ્વમા ભ્રાતા પિતૃવ્યાચાર્યમાતૃલાઃ ।

મમક્તા મગિનીભર્તા મતૃમાતૃપિતૃવ્વસા ॥ મધિ. ૦ પુ. ૦ વ્રા. ૦ પ. ૦ અ. ૧૦-૧ ॥

ધાત્રી શૃદ્ધાંગનાદિય યસ્તત્રામસમો જનઃ ।

મયમોદા સપત્ની ચ સ્ત્રીણાં માન્યતમો ગણઃ ॥ ૩૬ ॥

પૃષ્ઠામેવ ન્વપત્યાદિ મગિની ભ્રાતરસ્તથા ।

કનિષ્ઠા ભર્તુરિત્યાદિ માર્યાત્રામસમો મતઃ ॥ ૩૭ ॥

અર્થ:—પોતાની મોટી સપત્નીની માતા, પિતા, બહેન, ભાઈ, કાકા, આચાર્ય, મામા, પ્રેમી, બહેનનો પતિ. તથા પતિની માતા તથા પિતા તથા બહેન, પતિની ધાત્રી/પતિને દૂધ આદિ પાત્રે દેવેન્દ્રનાગ, શૃદ્ધાંગિણી, તથા આમ સમાન મોદ, તથા પતિની પ્રથમ વિવાહિત સ્ત્રી—એ મર્ગ તે પત્નીને સ્વપન્ન માન આપવા યોગ્ય છે. પૂરોક્ત લોકનાં સન્તાન તથા તેમની બહેન તથા ભાઈ, અને પતિની નાની બહેન, દત્તકાદિ મર્ગને આમ સમાન કર્યા છે. તે મર્ગ પોતપોત કરવા યોગ્ય (માર્ગ) છે.

પૈતૃકાત્સમુપાનીતં વસુ સૌગન્ધિકાદિકમ્ ।

તસ્યૈ નિવેદ્યાત્મતૈશ્ચ તદા તદુપયોજયેત્ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—પિતાને ઘેરથી પ્રાપ્ત થયેલું ધન તથા સુગંધિદાર પદાર્થ આદિ વસ્તુ તે સર્વ પ્રથમ મોટી સપત્નીને અર્પણ કરીને પછી તેને પોતાનું સમગ્ર ઉપયોગ કરવો નોંધ્યો.

અભ્યંગોદ્ઘર્તનં સ્નાનં ભોજનં મण्डनानि च ।

કુર્યાદ્ધર્તુરપત્યાનાં ધાત્રીકર્માણિ સાદરમ્ ॥ મવિં ૫૦ બ્રાં ૫૦ અં ૧૫-૧૨ ॥

અર્થ:—પતિના પુત્રોને તેજ લગાડવું તથા શરીરનો મેલ ઉતારવો તથા સ્નાન કરાવવું તથા ખવરાવવું તથા અલંકાર પહેરાવવા ઇત્યાદિક ધાત્રીના કામ પણ તેણે કરવાં નોંધ્યો.

સ્ત્રીणां यदेतत्सापत्न्यं परं मात्सर्यकारणम् ।

તસ્માત્તત્પરિહર્તવ્યં પરમોદારચર્યયા ॥ મવિં ૫૦ બ્રાં ૫૦ અં ૧૪-૧૫ ॥

અર્થ:—પતિને એ પત્ની હોવી તે સ્ત્રીઓને મહાન્ મત્સરનું કારણ છે. તેથી અત્યન્ત ઉદાર આચરણ વડે તે મત્સરની નિવૃત્તિ કરવી નોંધ્યો.

સાપત્નકાન્યપત્યાનિ પश्येत्स्वेभ्यો विशेषतः ।

મગિનીવત્સપત્નીશ્ચ તદ્વન્ધુન્ નિજવન્ધુવત્ ॥ મવિં ૫૦ બ્રાં ૫૦ અં ૧૩-૨૧ ॥

અર્થ:—સપત્નીના પુત્રોને પોતાના પુત્ર કરતાં વિશેષ ગણવા. તથા સપત્નીને બહેન તુલ્ય ગણવી. અને તેના બન્ધુઓને પોતાના બન્ધુ તુલ્ય ગણવા.

ગ્રાસાચ્છાદશિરોભ્યંગસ્નાનમण्डनकादिकम् ।

સપત્નીનામકૃત્વા તુ આત્મનોડપિ ન કારયેત્ ॥ ૨૨ ॥

અર્થ:—ભોજન, વસ્ત્ર, શિરમાં તેજ લગાડવું, સ્નાન, અલંકાર પહેરવા, ઇત્યાદિ ન્યાં સુધી મોટી સપત્નીએ કર્યાં ન હોય ત્યાં સુધી તે સર્વ પોતે પણ ન કરવાં.

गृहव्यापारदानेषु पतिं गूढं तथा वदेत् ।

અધિકુર્યાદનિચ્છન્તીં જ્યૈષ્ઠૈર્વૈનાં યથા વલ્લાત્ ॥ ૨૩ ॥

અર્થ:—ઘરના કાર્યમાં તથા દાનાદિક દેવામાં નાની સપત્ની ઈર્ષ્યા ન કરતી હોય, તે પણ મોટીએ સર્વ કામ તેને જ સોંપી દેવું નોંધ્યો. અને તેના ગૂઢ આશયોને પતિ આગળ કહી દેવા નોંધ્યો.

साऽपि विज्ञाय भर्तारं कनिष्ठाकृष्टमानसम् ।

વિશ્રામં પ્રાર્થયેદેનામધિકુર્યાત્સુતામિવ ॥ મવિં ૫૦ બ્રાં ૫૦ અં ૧૪-૨૪ ॥

અર્થ:—નાની સપત્નીની સેવાથી જેનું મન તેના તરફ એવાયું છે એવો ન્યાયે પોતાના પતિને ભુલ્યો, ત્યારે મોટી ત્તી પોતાની શાન્તિને માટે નાનીની પ્રાર્થના કરે અર્થાત્ “હાલ તું ધરનું સર્વ કાર્ય બે, હું હાય શાન્તિમાં રહેવાની છું” એ પ્રમાણે કહીને પુત્રીની માફક તેને સર્વ કાર્યમાં ઉપરી બનાવી દે.

मत्वा भर्तुरभिप्रेतं रक्षन्ती निजगौरवम् ।

કૃતં મર્ત્તનુકૂલં સ્યાત્તદિષ્ટાયાનુમોદયેત્ ॥ ૨૫ ॥

અર્થ:—મત્તા મર્ત્તરભિપ્રેત રક્ષન્તી નિજગૌરવમ્ ॥

અર્થ—પતિના અભિપ્રાયને જાણીને પોતાના ગૌરવની રક્ષા કરતી સતી પતિવ્રતા સ્ત્રી ધરતું પ્રધાન કાર્ય આદિ નાની સપત્નીને સોપે, જે વાત પતિને, અનુકૂળ જ છે, માટે પતિના ઇષ્ટને માટે નાની સપત્નીના કાર્યમાં અનુમોદન આપે. કારણકે—

સ્વામિનો યદભિમેતં મૃત્યૈઃ કિં ક્રિયતેઽન્યથા ।

ક્ષિયતે તત્ર મૃદાત્મા પરતન્ત્રો વૃથા જનઃ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ—સ્વામીનું જે ઇષ્ટ છે તે સેવક લોક મિથ્યા કરી શકતા નથી. પરાધીન રહેનાર મૃદુ ભુદ્ધિ વાળાં મનુષ્ય તેમાં વ્યર્થ કલેશ કરે છે. તેથી મોટી પત્ની જ્યારે પતિને નાની સપત્નીને અધીન જીએ, ત્યારે તેણે સર્વ સત્તા તેને સોંપી દેવી જોઈએ. નહિતો પોતાને જ કલેશનું કારણ છે. અને—

સાપિ જ્યેષ્ઠા પતિં ચૈવ ગૃહતન્ત્રં ચ સર્વદા ।

સમાવર્જ્ય ગુણૌર્ધીરા પ્રાગવસ્થાં ન વિસ્મરેત્ ॥ ૨૮ ॥

અર્થ—ગુણો યુક્ત ધીરજવાળા તે મોટી પત્ની નાની પત્નીને સર્વ સત્તા સોંપીને પછી પશુ પોતાના પતિને તથા ઘરના કાર્યને તથા પોતાની પૂર્વની સ્થિતિને ભૂલી ન જાય.

ન કાપિ દુર્ભગા નામ સુભગા નામ જાતિતઃ ।

વ્યવહારાદ્વત્ત્યેવ નિર્દેશો રિપુમિત્રવત્ ॥ મર્વિંપુત્રાં ૦૫૦અ ૦૧૫-૧૬ ॥

અર્થ—કાષ્ટ પણ સ્ત્રી દુર્ભગા કે સુભગા જાતિ માત્રથી નથી હોતી. દુસ્મન તથા મિત્ર એ જેમ વ્યવહારથી કહેવાય છે, જાતિથી નહીં, તેમ સુભગા અને દુર્ભગાનું પણ સમજવું.

મર્તુચિત્તાપરિજ્ઞાનાદનનુષ્ઠાનતોઽપિ વા ।

વૃત્તેલોકવિસ્તૃદૈશ્વ યાન્તિ દુર્ભગતાં સ્ત્રિયઃ ॥ ૧૭ ॥

અર્થ—પતિની ચિત્તવૃત્તિ નહીં જાણવાથી અથવા તેની ખબર હોવા છતાં તેને અનુસાર અનુષ્ઠાન નહીં કરવાથી, તેમ લોક વિસ્તૃદ વ્યવહાર કરવાથી, સ્ત્રીઓ દુર્ભગા થાય છે.

દુર્ભગા ચ પુનર્નિત્યમુપવાસાદિતત્પરા ।

ચાલેપુ પતિકૃત્તેષુ સ્થાદ્વિશેષામિયોગિની ॥ મર્વિંપુત્રાં ૦૫૦અ ૦૧૬-૧ ॥

અર્થ—દુર્ભગા સ્ત્રીએ ઉપવાસાદિ વ્રતમાં તત્પર રહીને પતિનું બહારનું કામ કરવામાં વિશેષ ઉપયોગવાળી થવું જોઈએ. (અહીં દુર્ભગા એટલે જે સ્ત્રીના ઉપર પતિનો રોદ્ધ ન હોય તેવી સ્ત્રી સમજાય.)

ન પ્રશંસા સપત્નીષુ નિન્દાં ચાપિ તથાત્મનિ ।

અમૃયાં મર્તુરીપ્સ્યા વા મળયં વાપિ દર્શયેત્ ॥ ૨ ॥

અર્થ—જણી સપત્નીઓ મંગળી પ્રશંસા તથા પોતાના વિષયમાં નિન્દા તથા સપત્ની સંબંધમાં અમૃયા અને પતિ સંબંધી ઇર્ષ્યા અથવા પ્રેમ પણ દર્શાવે નહીં, અર્થાત્ અમૃયા અને ઇર્ષ્યા કરવાથી પુણ્યનો હાથ થાય છે. અને પતિના ઉપર પ્રેમ દર્શાવવાથી સપત્નીને દેવ થાય છે.

ઇતિ પતિમેવાશ્રમનિર્ણય અ. ૧૨. સ. ૧૫ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨. સર્ગ. ૧૬.

પતિપૂજા આદિના ક્રમ

પૂર્વ સર્ગમાં પતિનતાની દિનચર્યા આદિ કહીને હવે આ સર્ગમાં તેને માટે પૂજા આદિનો ક્રમ બતાવવામાં આવે છે

ગૃહકાર્ય તત કૃત્વા સ્નાત્વા પોતે ચ વાસસી ।

ગૃહીત્વા શુક્લપુષ્પં ચ ભક્તિત પૂજયેત્પતિમ્ ॥

ત્ર. પૈ. પુ. ૦ ક્ર. ૦ જ. ૦ સ. ૦ ટ. ૦ મા. ૦ અ. ૦ ૮૩-૩૧ ॥

અર્થ —ત્રીએ સનાતના ઉરીને ગમે સૂતી વખત પહેરેલા વસ્ત્રો બદલીને પછી સ્નાનાદિ કરતા પહેલા કરવાના કાર્ય કરીને પછી સ્નાન કરી ધોયેલા વસ્ત્ર પહેરીને સફેદ રંગના પુષ્પ વડે ભક્તિ પૂર્વક પતિનું પૂજન કરવું જોઈએ

સ્નાપયિત્વા સુપૂતેન જલેન નિર્મલેન ચ ।

તસ્મૈ દત્વા ધૌતવસ્ત્રં તત્પાદૌ ક્ષાલયેન્મુદા ॥

,, ॥ ૩૨ ॥

અર્થ —પ્રથમ પતિને નિર્મલ જલ વડે સ્નાન કરાવીને તેને ધોયેલું વસ્ત્ર પહેરવાને માટે આપે તે પછી પ્રેમથી તેના પગ ધુએ

આસને વાસયિત્વા ચ દન્વા ભાલે ચ ચન્દનમ્ ।

સર્વાંગલેપન કૃત્વા દત્તા માલયં ગલેઽપિ ચ ॥

,, ॥ ૩૩ ॥

અર્થ —પછી આમન ઉપર બેસાડીને પાળમાં ચન્દન લગાડે, તથા ચર્મ શરીરમાં ચન્દન લગાવી તેના ગળામાં માળા પહેરાવે

સામવેદોક્તમન્ત્રેણ ભોગદ્રવ્યૈઃ સુધોપમૈ ।

સંપૂજ્ય ભક્તિત કાન્તં સ્તુત્વા ચ પ્રણમેન્મુદા ॥

,, ॥ ૩૪ ॥

ૐ નમઃ કાન્તાય શાન્તાય સર્વદેવાશ્રયાય ચ ।

સ્ત્યનેનૈવ મન્ત્રેણ દત્વા પુષ્પ ચ ચન્દનમ્ ॥

,, ॥ ૩૫ ॥

અર્થ —અને સામવેદના યજુર્ ૐ નમઃ કાન્તાય શાન્તાય સર્વદેવાશ્રયાય સ્વાહા' “હૃદયકાન્તા વાચ્ય પદ્માત્મ ચરણ તથાનાન્ત ચરણ તથા સપ્રભુ દેવતાઓના આશ્રયરૂપ પતિના પ્રતિ ભાગ નમસ્કાર હો તથા આ પૂજનદ્રવ્ય પતિરૂપ દેવતા પ્રતિ હુત હો (સ્વાહા)”-એ મન્ત્ર વડે અમૃત તુલ્ય ભોગ સામગ્રી તથા પુષ્પ અને ચન્દન તથા—

પાદ્યાર્ચ્યધૂપદીપૈશ્વ વસ્ત્ર નૈવેદ્યમુત્તમમ્ ।

જલ મુવાસિતં શુદ્ધ તામ્બૂલ ચ મુવાસિતમ્ ॥

,, ॥ ૩૬ ॥

અર્થ —પાદ્ય, અર્ધ્ય, ધૂપ, દીપ, વસ્ત્ર ઉત્તમ નૈવેદ્ય શુદ્ધ અને મુગન્ધિદાર જલ તથા મુગન્ધિત તામ્બૂલ, આદિ વડે પતિનું પૂજન કર પછી નીચેના ઓત્રથી સ્તુતિ કરીને પછી પ્રણામ કર એ ઓત્ર નીચે પ્રમાણે છે —

ૐ નમઃ શાન્તાય ભર્ત્ર ચ શિરશ્ચન્દ્ર સ્વરૂપિણે ॥ ” ॥ ૩૭ ॥

નમઃ શાન્તાય શાન્તાય સર્વદેવાશ્રયાય ચ ।

નમો વ્રહ્મસ્વરૂપાય સતીમાણપરાય ચ ॥ ” ॥ ૩૮ ॥

નમસ્યાય ચ પૂજ્યાય હૃદાધારાય તે નમઃ ।

પશ્ચમાણાધિદેવાય ચક્ષુપસ્તારકાય ચ ।

જ્ઞાનાગરાય પત્નીના પરમાનન્દરૂપિણે ॥ ” ॥ ૩૯ ॥

પતિર્બ્રહ્મા પતિર્ગિણ્યુ પતિર્એવ મહેશ્વર ।

પતિશ્ચ નિર્ગુણાધારો વ્રહ્મરૂપ નમાઽસ્તુ તે ॥ ” ॥ ૪૦ ॥

ક્ષમસ્વ ભગવન્દાપ જ્ઞાનાજ્ઞાનકૃત ચ યત્ ।

પત્નીવન્મો દયાસિન્ધા દાસીદાપ ક્ષમસ્વ મે ॥ ” ॥ ૪૧ ॥

અથ — જોના શિશુ મા ય મા ય જોના સાક્ષાત્ મહાદેવ સ્વરૂપ પાનન ગ્નાગ પતિના પ્રતિ નમઃ ૧૦ (૩)

વળી શાન્ત નવરૂપ સ્તિત્રિય સપૂર્ણ દેવતાજોના આશ્રયરૂપ જોના સબધી સતીના પ્રાણ તત્પર રહે છે એવા બ્રહ્મરૂપ પતિને નમઃ ૧૦ છે (૩૮)

વળી નમઃ ૧૦ ગ્નાગ પોત્ર તથા પૂજન ગ્વા યો ય હૃદયના આધારરૂપ પ્રાણ, અપાન વ્યાન, સમાન અને ઉદાન એ પાંચ પ્રાણના પ્રાપ્તા અધિષ્ઠાન રૂપ નેત્રના તાગ રૂપ, પત્નીજોના નાનના આવાગ પ તથા પરમાન્દરૂપ પતિ પ્રતિ નમઃ ૧૦ છે (૩૯)

વળી પતિજ બ્રહ્મા છે પતિજ નિષ્કલ છે તથા પતિ જ મહેશ્વર ય, અને પતિ જ નિગુણ ય મા માના રૂપ છે—જોના વ્રહ્મરૂપ આપ પતિ પ્રતિ આગ નમઃ ૧૦ છે (૪૦)

હ ભગવન્ ! નાનપૂર્વ ક અજાનથી મ જે ય દોર જો હોય તેની ક્ષમા કરા છે પત્નીના હૃદય મા ॥ અમ મા ॥ પત્નીના પેસને ક્ષમા ॥

આ ગ્તાનનુ માનવ નીને પ્રમાણ છે —

ઉદ સ્તોત્ર મહાકુલ્ય યા જૃણાતિ યતિવ્રતા ।

નરોઽન્યો વાપિ નારી યા યમતે સર્વવાઙ્મિત્તમ્ ॥ ” ॥ ૪૫ ॥

અથ — મદાનુ ગુપ્તના ૧૦ । આ ગ્તાત્રો જે પતિનના સાલજે અથવા અન્ય પુરૂષ કે સ્ત્રી નામના નમઃ કરિત ના ના ના ના

અપુત્રા યમત પુત્ર નિર્મના યમતે યમ ।

રાગી ચ મુન્યતે રાગાદ્રઙ્ગો મુન્યતે યન્યનાત્ ॥ ” ॥ ૪૬ ॥

અથ — પતે ૧૦ નિત મન ૧ પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે નહિ, અનુધ્યને ધાર પ્રાપ્ત થાય ૫ નાની નાન્ય થાય નિત થાય છે આ ૫ મનનાયો અનુધ્ય અનવનથી ૫મી ૪૫ છે

પતિવ્રતા ચ સ્તુત્વા ચ તીર્થસ્નાનફલં લભેત્ ।

ફલં ચ સર્વતપસાં વ્રતાનાં ચ વ્રજેશ્વર ॥

” ॥ ૪૭ ॥

इदं स्तुत्वा नमस्कृत्य भुञ्क्ते सा तदनुव्रया ॥

” ॥ ૪૮ ॥

અર્થ:—અને હે વ્રજેશ્વર ! જે પતિવ્રતા આ બ્રોતથી પતિની સ્તુતિ કરી નમસ્કાર કરી પતિની આજ્ઞાથી ભોજન કરે છે, તેને તીર્થસ્નાનનું ફલ મળે છે, તથા સંપૂર્ણ તપોનું તથા વ્રતોનું પણ ફળ પ્રાપ્ત કરે છે.

स्त्रीणां हि परमथैको नियमः समुदाहृतः ।

अभ्यर्च्य चरणौ भर्तुर्भोक्तव्यं कृतनिश्चया ॥

સ્કાં પું સ્વં ૩, ધર્માં સ્વં ૨, અં ૭-૩૯ ॥

અર્થ:—પતિના ચરણની પૂજા કરીને પછીથી જ ભોજન કરવું એ જ એક નિયમ સ્ત્રીઓને માટે શાસ્ત્રમાં કહ્યો છે.

પતિની પૂજાથી અતિરિક્ત ગૃહદેવતા આદિનું પણ પૂજન સ્ત્રીઓએ કરવું આવશ્યક છે:—

सा शुद्धा प्रातरुत्थाय नमस्कृत्य पतिं सुरम् ।

प्राङ्गणे मण्डलं दद्याद्गोमयेन जलेन च ॥

વ્રં વૈં પું કૃં જં સ્વં ૨૦ માં અં ૮૪-૧૫ ॥

અર્થ:—તે પતિવ્રતા સ્ત્રી પ્રાતઃકાલમાં ઉઠીને શુદ્ધ થઇને પતિ તથા ઇષ્ટદેવતાને નમસ્કાર કરીને આંગણમાં ગોમય તથા જલથી મંડલ કરે.

गृहकृत्यं च कृत्वा च स्नात्वाऽऽगत्य गृहं सती ।

મુરં વિમં પતિં નત્વા પૂજયેદ્ગૃહદેવતામ્ ॥

” ૧૬ ॥

અર્થ:—પછી ગૃહકૃત્ય વગેરે કરીને સ્નાન કરે. પછી ગૃહમાં આવીને દેવતા, બ્રાહ્મણ અને પતિને નમસ્કાર કરી ગૃહદેવતા-ઇષ્ટદેવતાનું પૂજન કરે.

अनेन नारीवृत्तेन मनोवाग्देहसंयता ।

इहाश्र्यां कीर्तिमामोति पतिलोकं परत्र च ॥ મં સ્મં જં ૫-૧૬૬ ॥

અર્થ:—આ પતિવ્રતાધર્મમાં કહેલા પતિસેવા આદિ ધર્મ વડે જેણે મન, વાણી અને દેહને મંચત કરેલાં છે અર્થાત્ જેણે મન આદિને નિયમમાં રાખ્યાં છે એવી સ્ત્રી આ લોકમાં ઉત્તમ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરે છે, અને પર લોકમાં પતિ સહિત સંપાદન કરેલા સ્વર્ગાદિ લોકોને પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

હતિ પતિપૂજા આદિ ક્રમનિરૂપણ અ. ૧૨. સ. ૧૬. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨. સર્ગ ૧૭.

પતિવ્રતાઅગ્નિપ્રવેશનિરૂપણ.

પૂર્વ સર્ગમાં પતિની પૂજા આદિની વિધિ બતાવીને આ સર્ગમાં પતિવ્રતાના અગ્નિપ્રવેશ વિષયનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

इय नारी पतिलोकं वृणाना निपयत उप त्वा मर्त्यं प्रेनं धर्मं पुराणमनुपाल-
यन्ती तस्यै प्रजां द्रविणं चेह देहि ॥ अथ वेद.स. का. १८, अ. ३, सू. ३, म. १ ॥

અર્થ —હે મર્ત્ય-મરણ ધર્મવાળા મનુષ્ય ! આ (સામે ઉભેલી) તારી સહધર્મિ-
આગિણી સ્ત્રી પતિલોકની ઇચ્છાવાળી અર્થાત્ પતિએ અનુપાતન ઇચ્છા યાગ, હોમ, આદિના
ફલ રૂપ સ્વર્ગાદિ લોભની ઇચ્છા વાળી હોમ પુરાતન અર્થાત્ અનાદિ શિષ્ટાચારથી સિદ્ધ,
અથવા સ્મૃતિ અને પુરાણમાં પ્રસિદ્ધ ધર્મને સપ્રમાણનો વિચ્છેદ કર્યા વિના ક્રમથી પાનન
કરતી અર્થાત્ પાવન કરવાને માટે આ લોભમાંથી નિકળેલા (મરેલા) એના તારી (પતિની)
પાછળ મગવાને માટે તને પ્રાપ્ત થઈ છે (ત્વા ઉપનિષદ્વત્તે) તેને જૂલોભમાં તથા પર
લોકમાં પણ પુત્ર પૌત્રાદિ રૂપ પ્રજા તથા ધન આપ

આ મનથી પત્નીને પણ પતિની સાથે ચિતામાં બળી મગવાનું ઇચ્છુ છે પરંતુ આ
મન્ત્ર અથવા અન્ય કોઈ મન્ત્ર વિધિ રૂપે જરૂર મગવું એવી આજ્ઞા કરતો નથી ઇચ્છા
હોય તો તેની સાથે મરે, નહિતો મગવાની આશયપ્રતા નથી એમ બીજા મનથી
માલમ પડે છે

उदीर्घ्वं नार्यमि जीवलोकां गतासुमेतमुपशेष एहि हस्तग्राभस्यदधिपोस्तवेदं
पत्युर्जनित्वमभिसंवभूथ ॥ अथ० वेद० स., का. १८, अ. ३, सू० ३, म० २ ॥

અર્થ —હે તારિ ધર્મપતિ ! પ્રાણીએના ધર્મ તથા અધર્મના ફલરૂપ મનુષ્ય લોક
(જીવલોક)નું લક્ષ્ય કરીને તું પતિની પાસેથી ઉઠ (સ્ત્રી પહેલા પર લોકને લક્ષ્ય કરીને
પતિની સાથે ચિતામાં સતી છે તેથી ઉઠારવાને સમયે પૃથિવી લોકને લક્ષ્ય કરીને ઉઠવાનું
ઇચ્છુ છે) જેના પ્રાણ ગયા છે એવા પતિની સાથે (ગતાસુમ્) તું રાધન કરે છે (હવે
તેની સાથે રાધન કરવામાં માર્ગ દૃષ્ટ પ્રયોજન નથી તેથી) તું ઉઠીને આન (વળી જીવના
વચ્ચામાં જ તે પતિથી આ લોક સમઘી પુત્રાદિ સર્વ મનુ પ્રાપ્ત કરી છે, માટે પણ
તું આન, એવું મન્ત્ર પ્રતિપાનન કરે છે) —પાણિગ્રહણ કરનાર તથા ધારણ કરનાર તારા
પતિની પુત્રાદિ રૂપે ઉત્પત્તિને તું પ્રાપ્ત થઈ છે અર્થાત્ તને પુત્ર પ્રાપ્ત થયો છે

અહીં ત્રીજા અનુવાકના પહેલા મન્ત્રથી પતિની સાથે પત્નીને પણ ચિતામાં સુવરાવ-
વાનું કહ્યું છે પણ જો પત્ની પતિની સાથે બળી મગવાની ઇચ્છા રાખતી ન હોય-ફરી
જીવવાની જ ઇચ્છા રાખતી હોય-તો આ બીજા મન્ત્ર તેને ચિતામાંથી ઉઠાડવાને પણ
હે છે માટે એ નિશ્ચય થાય છે કે પતિની સાથે ચિતામાં મળી મગ્ય કે નહી તે પત્નીની
ઇચ્છાને અધીન વાન છે, કોઈ નિર્બંધ નથી

આમાં એટલો બે છે કે પતિની સાથે ચિતારાહણ કરીને શરીરની આબનિ આપ
નારી સ્ત્રીને પતિની સાથે જ સ્વર્ગાદિ લોભની પ્રાપ્તિ થાય જ અને પતિની સાથે શરીરને
ત્યાગ ન કરતા આશુ પર્યન્ત નિયમથી વિધવા ધર્મમાં રહેવાથી મૃત્યુ પછી પતિનોકને
પ્રાપ્ત થાય છે પતિએ પુણ્યનામને ચોપ કર્મ ન કર્યું હોય તોપણ પતિવ્રતા પત્નીના તપો
બળથી પતિને પા. સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે એવું પણ મ્થન છે

अनुव्रजन्ती यतोर गृहान्पितृजनं मुदा ।

पदेपदेऽग्नेधस्य फल प्राप्नोत्यसंशयम् ॥ स्क.प.ग.३ धर्मा ग ७ अ. ७-५३॥

અર્થ — વગમાથી નિકળીને પતિના દેહની સાથે પોતાના શરીરનો ત્યાગ કરનારે માટે જે સ્ત્રી ખુદીથી શ્મશાન(પિતૃવન)મા જાય કે તેને શ્મશાનમા જતા દરેક પગલે અશ્વ મેધ યજ્ઞનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તેમા અગ્રય નથી

વ્યાલગ્રાહી યથા વ્યાલં વલાદદ્ધરતે વિલાત્ ।

एवमुद्धृत्य दत्तेभ्यः पति स्वर्गं व्रजेन्मती ॥ , ॥ ૫૩ ॥

અર્થ — જેવી રીતે સર્પને પ-ડનાર(વાદાલો-) વગમાથી સર્પને બલપૂર્વક પકડીને ખેંચી કાઢે છે, તેવી રીતે પતિની સાથે શરીરનો ત્યાગ કરનારી મતી(પતિનતા) યમદૂતોના હાથમાથી પતિને ઝટાવી લઇને સ્વર્ગમા જાય છે

यमदूताः पलायन्ते तामालोक्य पतिव्रताम् ॥ , ॥ ૫૪ ॥

અર્થ — અને તે પતિનતા સ્ત્રીને જોઈને જ યમદૂતો નાસી જાય છે

આ પ્રમાણે પતિની સાથે ચિતારાહણ કરીને શરીરનો ત્યાગ કરવાના મહિમાનુ નર્ણન કરનામા આવ્યું છે પ્રાચીન કાલમા બહુ સ્ત્રીઓ આ પ્રકારે દેહત્યાગ કરતી હતી એક પ્રતિહાસથી માલમ પડે છે પરંતુ તે સર્વ સ્ત્રીઓ પોતાના તપોભગથી પ્રાપ્ત કરેલી હિમત થી જ અગ્નિમા પ્રવેશ નહોતી કરતી વિવાહ સમયમા વિધવા સ્ત્રી ઉપર પડતા નિગ્રહાર નથા અનેક દુ ખની વાતો કન્યા લોકને અભગ્રાનવાનો ગિનાજ હતો તેનો ખ્યાલ સ્ત્રીઓને હમેશા રહેતો હતો તે દુ ખનો વિચાર કરીને કેટલીક સ્ત્રીઓ આજકાલ દુ ખની નિમિત્તથી કુવામા પડીને કે ગળે ફાંસો ખાઈને મરે છે, તેવી રીતે પતિની સાથે અગ્નિમા પણ બળી મરતી હતી અને કેટલીકને તેના કુકુખી લોક પણ પોતાની આબરૂને માટે જળરાઈ કરીને અગ્નિપ્રવેશ કરાવતા હતા વળી—

जीवहीनो यथा देहो क्षणादशुचितां व्रजेत् ।

मर्तुहीना तथा योषित्सुस्नाताप्यशुचिः सदा ॥ , ॥ ૫૫ ॥

અર્થ — જેવા રીતે જીવ મૃત્યુ પેહ એક ક્ષણમા અપવિત્ર થઈ જાય છે, તેવી રીતે પતિ વિનાની સ્ત્રી પણ સારી રીતે સ્નાન આદિ કર્યા છતા પણ હમેશા અપવિત્ર જ છે વળી—

अमङ्गलेभ्यो सर्वेभ्यो विधवा स्यादमङ्गला ।

विधवादर्शनात्सिद्धिः क्वापि जातु न जायते ॥ , ॥ ૫૬ ॥

અર્થ — સર્વ અમંગળ પદાર્થોમા પણ વિધવા અત્યંત અમંગળ છે (ઈર્ષના આગ લ કાલમા જે વિવવાનુ દર્શન થાય તો જ્યાંએ પણ કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી

प्रयाणकाले विधवादर्शनं सम्मुखे यदि ।

स्यात्तदा नैव गन्तव्यमन्यथा मरणं ध्रुवम् ॥ ૧૬.૨વાસુ.મા.૧ અ.૨૨-૨૧ ॥

અર્થ — યાત્રા સમયમા જે સામે વિધવાનુ દર્શન થાય તો તે સમયે ન જવું જોઈએ અને જાવ તો અવસ્થ મરતુ થાય

विहाय मातरं चैकां सर्वा मङ्गलवर्जिता ।

तदाश्लिषमपि माङ्गल्यजेदाशीविषोपमाम् ॥ , ॥ ૫૭ ॥

અર્થ — માતાને છોડીને એકાં સર્વ મંગલવર્જિતા । તદાશ્લિષમપિ માંગલ્યજેદાશીવિષોપમામ્ ॥

અર્થ.—એક માનને છાંદી બાકી અર્થ વિધવાઓ મંગલ રહિત છે. વિધવાના આશીર્વાદ પણ સર્પની કુંડની તુલ્ય હોવાથી બુદ્ધિમાન મનુષ્યે પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

કન્યાવિવાહમયે વાચયેયુરિતિ દ્વિજાઃ ।

મર્તુ સહચરી મૃયાઞ્જોવતોઽન્જોવતોઽપિ વા ॥ ૫૨ ॥

અર્થ.—કન્યાના વિવાદ વખતે વિધવાની આ અપવિત્રતાને બ્રાહ્મણોએ સંભળાવવી જોઈએ એમ બ્રાહ્મણલોક કહે છે. વિધવા સ્ત્રીઓની અપવિત્રતાનો વિચાર કરીને તેમણે જીવતા કે મરી ગયેલા પતિની મદધર્મચાગિણી થવું એ જ સ્ત્રીઓનું કર્તવ્ય છે.

આ પ્રમાણે વિવાદના સમયમાં વિધવાની અપવિત્રતા સંભળાવવામાં આવતી હતી. એ દુઃખને ક્ષીણે પણ કેટલીક મરતી હતી. તેવી રીતે તપોબ્રહ્મ વિના મરવાથી તે આત્મહત્યાની બાગી થાય છે. અને તેનું કુટુંબ પણ નરકનું બાગી થાય છે.

પરલોક પ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી અગ્નિપ્રવેશ કરવાનું પુરુષોને માટે પણ લગ્નનું છે. તથાપિ તેવા અગ્નિપ્રવેશ કરવાનો ઇતિહાસ બહુ જ થોડો મળે છે. તે પણ કાર્ત્ત માણનું તપસ્વીનો જ મળે છે. સ્ત્રીઓનો પતિની સાથે અગ્નિપ્રવેશનો ઇતિહાસ બહુ છે. પરંતુ તેઓ સર્વ તપસ્વિની હતી એવો નિશ્ચય કરી શકાતો નથી, કારણ સાધારણ મનુષ્યોમાં એવી શક્તિ આવતી નથી. તેથી તેઓને અગ્નિપ્રવેશ થવાનું કારણ પૂર્વોક્ત જ હતું. માટે પતિના મરણ બાદ તપસ્વિની થઈને ગહેનું તે જ વિધવાઓને માટે ઉત્તમ ધર્મ છે. તેથી વ્યાસજીએ બંને પ્રકારની વ્યવસ્થા બનાવી છે—

મૃતં મર્તારમાદાય વ્રાહ્મણી વહ્નિમાવિશેત્ ।

જીવન્તો ચૈત્યક્તકેશા તપસા શોધયેદ્વપુઃ ॥ વ્યાં સ્મૃં અં ૨-૫૩ ॥

અર્થ.—મરેલા પતિના શરીરને લઈને બ્રાહ્મણી વહ્નિમાં પ્રવેશ કરે. અને જો જીવતા ગહે તો કેશને મુંડન કરાવીને નપથી શરીરને પવિત્ર કરે. કોઈ પુસ્તકમાં “ શોધયેત્ ”ની જગ્યાએ “ શોષયેત્ ” પાડે છે, ત્યાં નપથી શરીરને સૂકાવે એવો અર્થ સમજવો.

આ સ્લોકમાં બ્રાહ્મણીને માટે અગ્નિપ્રવેશ કહ્યો છે. તથાપિ પારાશર સ્મૃતિમાં તેથી વિવ્રલણ કહ્યું છે:—

મૃતાનુગમનં નાસ્તિ વ્રાહ્મણ્યા વ્રહ્મશાસનાત્ ।

ઉત્તરેષુ ચ વર્ણેષુ તપ. પરમમુચ્યતે ॥ વ્ર. પા. સ્મૃ. અ. ૬-૨૬૯ ॥

અર્થ.—બ્રાહ્મણીને માટે મૃત પતિની સાથે જ મરવાની બ્રહ્મણી આજ્ઞા નથી. પરંતુ ક્ષત્રિયાદિ વર્ણોમાં પતિની સાથે જ સ્ત્રીઓએ બળી મરવું તેને પરમ તપ કહ્યું છે. તથાપિ દ્વિગ્નિની અન્તર્ગત ક્ષત્રિયા સ્ત્રીઓનો પણ અગ્નિપ્રવેશ નાંબળવામાં આવ્યો છે. માટે આ વાન ઇચ્છાનુસાર છે. જનિક્રમથી વિધાન કરવામાં આવ્યું નથી.

પતિ પતિવ્રતાઅગ્નિપ્રવેશનરૂપા અ. ૧૭. સર્ગ ૧૭ અમાસ.

અધ્યાય ૧૨. સર્ગ. ૧૮.

વિધવાવર્મનિરૂપણ.

ઉપરના સર્ગમાં પતિવ્રતા સ્ત્રીના અગ્નિપ્રવેશનું નિરૂપણ કરીને હવે આ સર્ગમાં જે વિધવાઓ અગ્નિપ્રવેશ નહીં કરતા હવતી રહીને વિધવાહવન ગાળવાની ઇચ્છા રાખે છે તેમના ધર્મોનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે

પૂર્વ સર્ગના અન્તમાં હતું કે—

जीवन्ती चैव्यक्तकेशा तपसा शोवयेद्वपुः ॥ व्या. स्मृ अ. २-५३ ॥

અર્થ — વિધવા જે હવતી રહે તો કેશનું મુઝન કરાવીને તપથી શરીરને પવિત્ર કરે વિધવા સ્ત્રીનું મુઝન હજમગની સ્ત્રીઓ દ્વારા જ થઈ શકે છે, પુરૂષ દ્વારા થઈ શકતું નથી કાણુ કે—

आमन्त्रसंवन्धवतो विनाऽन्यान्पुरुषान्कचिद् ।

अनापदि स्पृशेन्नैव पश्येन्नैव च कामतः ॥स्का.પુ.સ. ૨,વાસુ.મા. ૯,અ. ૨૨-૬૨॥

અર્થ — નહોતના અમન્ત્રધરાણા પુરૂષોને છોડી બીજા પુરૂષોને આપત્તિકાન અર્થાત્ રોગાદિ થવા વિના સ્પર્શ ન કરે અને કામનાથી કાઢના સામે લુએ નહીં તેથી તેમનું મુઝનાદિક પુરૂષો દ્વારા કરાવવાની મના છે સધના સ્ત્રીને માટે પણ પુરૂષો દ્વારા નખ લેવરાવના આદિ કરાવતું યોગ્ય નથી કેટલાક દેશમાં હાલ પણ સ્ત્રીઓનું મુઝન વગેરે સ્ત્રીઓ દ્વારા જ થાય છે જે તેમ ન બને તો કેશને જટા રૂપે જ રી દેવા જોઈએ —

केशवेणीजटारूप तत्सोर तीर्थं विना ।

तैलाभ्यंगं न कुर्वीत न द्वि पश्येच्च दर्पणम् । ब्र.વૈ.પુ.ક.જ.સ.હ મા.અ. ૮૩-૧૦૪॥

અર્થ — વાળને જટા રૂપે ગણના જોઈએ, અને તેનું ક્ષૌર તીર્થ વિના નહીં કરાવે શરીર ઉપર તેનું યોગે નહીં, અને દર્પણમાં લુએ નહીં અહીં તલના તેલનો નિષેધ છે, સરસવ આદિના તેલનો નહીં આ પ્રમાણે વિધવા સ્ત્રીએ બ્રહ્મચારીની પેઠે જ જટા રાખવાનું પણ શાસ્ત્રમાં હતું છે અને શરીરમાં વાતરોગ તથા નુક અથવા ઘા પડેલો હોય તો વિધવા, મન્યાસી, વગેરે સર્વ તેનું લગાવી શકે છે

स्तनपस्य तु नु स्पृश्याद्दृढस्य च न दुष्यति ।

कार्य आवश्यकं ताभ्यां भाषणे च विभर्तृका ॥

સ્કા પુ સ ૨,વાસુ મા. ૯,અ ૨૨-૬૩ ॥

અર્થ — માનનાં દૂધ પીનાર બાળક તથા ટહોને સ્પર્શ કરવામાં દોષ નથી અને પ્રયોગન સર વૃદ્ધોની સાથે વાત કરવામાં પણ વિધવા સ્ત્રીને દોષ નથી

व्यापहारिककार्ये च विवाहमधिकं नरै ।

न कुर्वीतापश्यकार्ये तैर्भाषेत विना रढ ॥

,, ॥ ૬૪ ॥

અર્થ — વ્યાપાર સળની પ્રતિષ્ઠા પુરૂષોની સાથે મધિ વિના ન કરે અને અન્ય કોઈમાં તેમની સાથે પ્રત્યક્ષમાં ચાત કરે, એવન્તમાં નહીં

सधातुमूहमवासासि नालकार च धारयेत् ।

न दिवा शयनं कुर्यान्न खट्वायामनापदि ॥ ६६ ॥

अर्थ — विधवा स्त्री सुनर्णदि धातु तथा क्रोमग रश्मि तथा अन गते धारण न करे
द्विसन्ना शयन न करे आपत्तिभय अथात् गंगादि समय सिवाय अन्य अवस्थाभा पाठला
उपर न सुखे अर्थात् देश ॥ न भयने अनुसार उपयोग करे

नैवाङ्गोद्धर्तनं कार्यं स्त्रिया विधवया क्वचित् ।

गन्धद्रव्यस्य सम्भोगो नैव कार्यस्तथा क्वचित् ॥

एका पु ख ३, धर्मा स २, अ ७-६८ ॥

अर्थ — विधवा स्त्री शरीरभा शूर्प के साधु आदिथी शरीरमे भेन उतारे नही, अने
अन्तरादि गन्ध द्रव्यमे पण तापि उपयोग न करे

ताम्रमूलभक्षणं नैव कुर्यान्नाभ्यङ्गमञ्जनम् ।

पुमसङ्गाच्च विमियात्क्रण्णादेरिव नित्यदा ॥

स्का पु ख २, नामु भा ९, अ २०-६७ ॥

अर्थ — ताम्र मूल भक्षण नैव कुर्यान्नाभ्यङ्गमञ्जनम्
धर्मादि उदापि न करे तेवी न रीते मगा नागनी पेडे पुश्चोना मगथी पणु उमेसा उगती गहे
तर्पण भत्यह कार्य भर्तु कुशतिलोदकैः ।

तत्पितुस्तत्पितृश्चापि नामगोत्रादिपूर्वकम् ॥ स्का पु ख ३, धर्मा ख २, अ ७-६९ ॥

अर्थ — विधवाये श तिन अने जन वडे नित्य पतिनु तथा पतिना पितानु तथा
तेना पितानु पण नाम तथा गोत्रादिनु उच्चारण रीते तपण गुरु जेष्ठमे

ब्राह्मणी पतिहीना या भवेन्निष्कामिनी सदा ।

एकमुक्ता दिनान्ते सा हविष्यान्नरता सदा ॥ ब्र वै पु ४, ज ग उ अ ८३-९४ ॥

अर्थ — पति रहित ब्राह्मणीमे उमेसा भिना गदित यव अने द्विसन्ना अन्तर्भा अर्थात्
पाठला पणमा उपयोग विन्यासनु जोजन गुरु जेष्ठमे

न पक्ष दिव्यवस्त्रं च गन्धद्रव्यं मुर्तं उरुम् ।

स्रजं च चन्दनं च त्रिशूलं च भूषणम् ॥

॥ ९५ ॥

त्यक्त्वा मलिनवस्त्रा स्यान्नित्यं नारायण स्मरेत् ।

नारायणस्य मेवा च कुरुते नित्यमेव च ॥

॥ ९६ ॥

अर्थ — भिनी रश्मि न प र भुगन्धिरागा अन्तर आदि पार्थ तथा भुगन्धिरागु
तेन आदि तथा भासा अन्तर्भा तथा पण आनिनी मनामेनी गङ्गी तथा सिन्धु तथा
भूषण उदापि न करे तथा गीते मनिन रश्मिपणीथय मने नित्य नागस्युन रश्मि गुरु
अने रमेसा नागरी नी न भय गता गदित जेष्ठमे

दशमी तेने नीन रश्मिना पण प सान्ती पण भा ८ —

મૃતે મર્તરિ યા નારી નીલવસ્ત્રં તુ ધારયેત્ ।

સ્વામી તિષ્ઠતિ પાસાલે નીલવસ્ત્રસ્ય ધારણે ॥

અંગિર.સ્મ.શ્લો.૩૯ ॥

અર્થ:—પતિના મરણ બાદ જે સ્ત્રી નીલ રંગનું વસ્ત્ર ધારણ કરે છે, તેના સ્વામી નીલ વસ્ત્ર ધારણ કરવાના કારણે પાનાલમાં અર્થાત્ નરકમાં રહે છે.

પુત્રતુલ્યં ચ પુરુષં સદા પश्यति धर्मतः ॥

„ ॥ ૯૭ ॥

અર્થ:—પુત્રોને હમેશાં ધર્મને અનુસાર પુત્ર તુલ્ય જ દેખે.

मिष्टान्नं न च भुंक्ते सा न कुर्याद्विभवं व्रज ।

एकादश्यां न भोक्तव्यं कृष्णजन्माष्टमीदिने ॥

„ ॥ ૯૮ ॥

श्रीरामस्य नवम्यां तु शिवरात्री पवित्रया ।

अघोरायां च प्रेतायां चन्द्रमूर्त्यौ परागयोः ॥

„ ॥ ૯૯ ॥

અર્થ:—હે વ્રજ ! વિધવા મિષ્ટાન્ન જામે નહીં. વળી કાર્ત્ત પ્રકારનો વૈભવ પણ કરે નહીં. તેમજ એકાદશી, કૃષ્ણ જન્માષ્ટમી, રામનવમી, શિવરાત્રિ, બાદપદ કૃષ્ણ અતુર્દશી, તથા સૂર્ય અને ચંદ્રના પ્રદગ્ધોને દિવસે પવિત્ર રહીને ભોજન ન કરે. અને—

अष्टद्रव्यं परित्यज्य भुज्यते परमेव च ॥

„ ॥ ૧૦૦ ॥

અર્થ:—તેથી અતિરિક્ત દિવસોમાં પણ અષ્ટ પદાર્થોનો ત્યાગ કરીને ભોજન કરે.

रक्तशार्कं ममूरं च जंवोरं पर्णमेव च ।

„ ॥ ૧૦૧ ॥

अलावूर्वर्तुलाकारा वर्जनीया च तैरपि ॥

„ ॥ ૧૦૨ ॥

અર્થ:—લાલ રંગના મૂળા તથા સફળમ આદિતું શાક, મસૂરની દાળ, જંબીર (એક પ્રકારની બાજી), તથા પાન, ગોળ દુધી, (અલાવૂઃ), એ સર્વ વિધવા સ્ત્રીઓએ પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

यानमारोहणं कृत्वा विधवा नरकं व्रजेत् ।

न कुर्यात्કેશસંસ્કારं गात्रસંસ્કારમેव च ॥

„ ॥ ૧૦૩ ॥

અર્થ:—અને વાહન ઉપર અડવાથી વિધવા નરકમાં જાય છે. વળી કેશ અને શરીરના સંસ્કાર પણ ન કરે.

मुखं च परपुंसां च यात्रां नृत्यं महोत्सवम् ।

नर्तनं गायनं चैव सुवेपं, પુરુષં શુભમ્ ॥

„ ॥ ૧૦૪ ॥

અર્થ:—પર પુરુષનું મુખ જોવું, યાત્રા કરવી, નાચ તથા ઉત્સવાદિ જોવું, તથા પોતે નાચ, તથા ગાયન, કરવું તથા રૂપવાળા સુંદર વસ્ત્ર પહેરેલા પુરુષને જોવા-ધૃત્યાદિ ન કરે.

हिन्दोलकादिक्रीडायां प्रसक्तां तरुणों निशि ।

रममाणं विद्वैः सार्धं विधवां स्वैरचारिणीम् ॥ મવિ.પુ.ત્રા.પ.અ.૧૩-૫૮ ॥

वृद्धादिभार्या सज्जायां यानमेयादिसंगिनीम् ।

कः श्रद्धयात्सतीत्येवं साध्वीमपि हि योषितम् ॥

„ ॥ ૫૯ ॥

અર્થ:—હિંદોળા આદિ કોડમાં આસકત તથા રાત્રિમાં ધૂતો(વિટ)ની સાથે રમણ કરનારી, ઇન્છાનુસાર ચાલનારી યુવાવસ્થાની વિધવા સ્ત્રી (૫૮), તથા વૃદ્ધ પુરુષની પત્ની હોય, વાહનમાં ફરનારી તથા ગાયન આદિમાં આસકિતવાળી હોય—એવી સ્ત્રી જાતે સદાચારિણી તથા સત્પત્ની(સજ્જાયા) હોય તોપણ તે સતી(પતિવ્રતા) છે એવો કોણ વિશ્વાસ કરશે અર્થાત્ કોઇ નહીં. માટે આ સર્વ વિધવા કે સધવા સ્ત્રીએ પણ પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

વિષ્ણોઃ સંપૂજનં કાર્યં પતિવુદ્ધયા ન ચાન્યથા ।

પતિમેવ સદાધ્યાયેદ્વિષ્ણુરૂપથરં દરિમ્ ॥સ્કા પુ.સ્વ.૩,ધર્મા.સ્વ.૨,અ.૭-૭૦ ॥

અર્થ:—વિષ્ણુ ભગવાનનું પૂજન પણ પતિવુદ્ધિથી કરવું જોઇએ, અન્ય પ્રકારે નહીં. સર્વ પાપોને દૂર કરનાર વિષ્ણુરૂપ ધારણ કરેલા પતિનું જ હૃદયમાં ધ્યાન કરવું જોઇએ.

યદ્યદિદ્રુતમં લોકે યદ્યત્પત્યુઃ સમીહિતમ્ ।

તત્તદ્ગુણવતે દેયં પતિપ્રીનનકામયા ॥ , , ॥ ૭૧ ॥

અર્થ:—પતિની પ્રીતિ ચાલનારી સ્ત્રીએ જગતમાં લોકોને જે પદાર્થ પ્રિય હોય અને જે જે પદાર્થ પતિને પ્રિય હતા ? તે સર્વ પદાર્થ પતિને પ્રસન્ન કરવાની ઇન્છાવાળી વિધવા શુભવાન અધિકારી પુરુષને દાન કરે.

વૈશાખે કાર્તિકે માસે વિશેષનિવર્ત્તશ્રેત્ ।

સ્નાનં દાનં તીર્થયાત્રાં પુરાણશ્રવણં મુદ્ધુઃ ॥ , , ॥ ૭૨ ॥

અર્થ:—વૈશાખ તથા કાર્તિક માસમાં વિશેષ નિયમોનું પાલન કરે. સ્નાન, દાન, તીર્થયાત્રા તથા વારંવાર પુરાણશ્રવણ ઇત્યાદિક ઉપરના જે માસમાં કરે.

આ પ્રકારની ઇશ્વરભક્તિ તથા તપને છોડી અન્ય વ્યવહાર સંબન્ધિ કર્મ કરવાથી વિધવા સ્ત્રી તથા તેનું કુટુંબ પાપનું ભાગી થાય છે.

અનેકાનિ સહસ્રાણિ કુમારવ્રહ્મચારિણામ્ ।

દિવં ગતાનિ વિમાણામકૃત્વા કુલસંતતિમ્ ॥ મ.સ્મૃ.અ.૫-૧૫૯ ॥

અર્થ:—આત્માવસ્થાથી જ બ્રહ્મચર્યમાં રહેલા સનતકુમાર, બ્રાહ્મખિસ્ય, આદિ હજારો બ્રાહ્મણ બ્રહ્મચારીઓ કુલની વૃદ્ધિ માટે સંતતિ ઉત્પન્ન ન કર્યા છતાં પણ સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થયા છે.

મૃતે ભર્તરિ સાધ્વી સ્ત્રી વ્રહ્મચર્યે વ્યવસ્થિતા ।

સ્વર્ગ ગચ્છત્યપુત્રાપિ યથા તે વ્રહ્મચારિણઃ ॥ , , ॥ ૧૬૦ ॥

અર્થ:—પૂર્વોક્ત કુમારો, બ્રાહ્મખિસ્ય, વગેરે બ્રહ્મચારી લોકોની માફક પતિ મરી ગયા પછી બ્રહ્મચર્યના નિયમનું પાલન કરીને વિધવાધર્મનું પાલન કરવાથી પુત્ર ન હોવા છતાં પણ વિધવા સ્ત્રી સ્વર્ગે જાય છે. તપ વિના બ્રહ્મચર્ય માત્રથી સ્વર્ગાદિ મળતું હોત તો શાગી, નપુંસક, આદિકનું પણ કલ્યાણ થાત. માટે અવશ્ય તપ કરવું જોઇએ એવો શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે.

કામે તુ ક્ષપયેદ્દેહં પુષ્પમૂલ્ફલૈઃ શુભૈઃ ।

ન તુ નામાપિ શૃક્લીયાત્પત્યૌ પ્રેતે પરસ્ય તુ ॥ , , ॥ ૧૬૭ ॥

અર્થ:—યોતાના જીવનનો નિર્વાહ હોવા છતાં પણ પવિત્ર અર્થાત્ તપસ્વી લોકોને યોગ્ય પુષ્પ, મૂલ, ફલ, આદિનું ભોજન કરીને વિધવા દેહને ક્ષીણ કરે. દેહને હટ્ટ પુષ્ટ બનાવનાર

ભોજન ન કરે કેમકે તપનો ભંગ કરનાર છે. અહ્યાહાર કરીને તપમાં જ તત્પર રહેવું નોંધ્યે એવો ભાવ છે. અને પતિના મરણ પછી વ્યભિચારભુક્ષિથી બીજા પુરુષનું નામ પણ ન લે.

આ પ્રકારના તપોબળથી તે પતિવ્રતા સ્ત્રીઓને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે.

હાલના સમયમાં પોતાને આર્થ્ય પ્રગ્ન કહેવરાવનાર હિન્દુ પ્રજામાં વિધવા લોકોનું તપ તથા તેમને રહેવાનું તપોવન પણ બહુ આશ્ચર્યકારક છે. ભક્તદાસ અર્થાત્ કેવલ ખાવાનું અન્ન માત્ર લઈને મરણ પર્વન્ત સ્વામીની આકરી કરનાર દાસને ભક્તદાસ કહે છે. તે ભક્તદાસની માફક શ્વશુર ઘરમાં અથવા પિતાના ઘરમાં કામ કરવું તેજ આજકાલ વિધવા લોકોનું તપ છે. કેટલાક લોકના ઘરમાં તેને ખાવાનું પણ ઠેકાણું નથી, તેમ રહેવાનું સ્થાન પણ નથી.

પતિના ધનની માસિક પત્ની હોવા છતાં પણ તેના ધનને રાખીને વિધવા સ્ત્રીને ખાવાનું પણ આપના નથી. કચેરી આદિમાં જઈને લડે તો હુકમનામું થવું પણ કઠિન છે, કારણ આજકાલ અનાથ અને અસમર્થની વાન કોઈ સાંભળતું નથી. પહેલાં અનાથ વિધવા આદિની ખબર ધર્માત્મા રામલોક રાખતા હતા. હવે તે પણ બેવામાં આવતું નથી. અને કદાપિ કોઈ રીતે કચેરીમાંથી હુકમનામું થતાં તેને પાંચ રૂપીઆ ખાવાને મળે છે. તે પણ શ્વશુરના ઘરવાળા બે મહિના આપીને બંધ કરી દે છે. ઘડી ઘડી કચેરીમાં જવાને કોણ સમર્થ છે. અને કેવી રીતે લડી શકે? અન્તે લોકોની મજૂરી જ તેને માટે આશ્રય છે. તે પણ તપસ્વિની કહેવાય છે. કેટલાક લોકોમાં શ્વશુરના ઘરમાં અથવા પિતાના ઘરમાં રહેનારી વિધવાઓને ખાવાનું મળે છે. પરન્તુ તે પહેલાં કહેલા ભક્તદાસોની દુસ્ત્ર કામ કરવાથી જ મળે છે. પિતા તથા ભાઈ આદિના ઘરનું સંપૂર્ણ કામ પૂરું કરવું તથા તેનાં બચ્ચાં આદિને ઉછેરવાં તથા ભાઈ, બન્ધુ, સખા, આદિના ઘરમાં વિવાહ અથવા કોઈ પ્રસૂતિ કે કોઈ રોગ આદિ હોય તો તેને સર્વ પ્રકારનાં કાર્ય સંભાળવાં, પ્રસૂત અને રોગીની સેવા સારી રીતે કરવી-એજ વિધવાનું તપ છે. ભાઈ, બન્ધુ, આદિ કોઈને પણ જરૂર પડે તો સર્વ લોક વિધવાની માગણી કરે છે. બે કોઈ નિમિત્તથી ન જઈ શકે તો તે જ દિવસથી તે દુરાચારિણી કોટિમાં ગણાય છે. શરીર અશક્ત હોય તોપણ તેણે સર્વ કાર્ય કરવાં નોંધ્યે.

વળી વિધવા સ્ત્રીને રહેવાના તપોવનમાં તેના આપ, ભાઈ, અથવા શ્વશુર, દિયર, એ સર્વ ગૃહસ્થાશ્રમી છે. તેમને દરેક બીજી સાતમાં સન્તાન થાય છે. તેમની વયમાં આ બાલવિધવા યુવાન સ્ત્રી સર્વની સેવા કરતી સતી બ્રહ્મચર્યનો ઝંડો ઉડાવતી ફરે છે, અને તપસ્વિની કહેવાય છે, ત્રત રાખે છે, અને મંદિરોમાં દોડે છે. આનું શું કોઈ ઉત્તમ પરિણામ આવવાનું છે? એવા અનાર્થ ધર્મની વૃદ્ધિ થતાં મનુષ્યોમાં કુલીનતા પણ રહી શકે નહીં. કોઈ વિધવા અનાથ તથા દુઃખી થઈને ફરતી હોય તો તેની વાત કોઈ પૂછતું નથી. અને બે તેની પાસે કંઈ ધન હોય તો પોતાના પુત્રને તેના બોળામાં આપવાને માટે કેટલાક લોક તૈયાર થઈ જાય છે. અને કેટલાક લોક તેની ઉપર બહુ દયાભાવ બતાવી તેના સર્વ પૈસા ધર્મોદ્ધાર કરાવવાને માટે પૂર્ણ વિરક્તિનો ઉપદેશ કરે છે. અને તેનું ધન તથા જમીન વગેરે સારા માર્ગમાં લગાવે છે, અને તેને ઘટી દળવાનો સમય આવે છે. આ પણ એક સનાતન ધર્મલોકનો વિલક્ષણ કાયદો છે.

ષ્ટિ વિધવાધર્મનિરૂપણ અ. ૧૨ સ. ૧૮ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨. સર્ગ. ૧૯.

દુરાચારનાં કારણ.

પૂર્વ સર્ગમાં વિધવાના ધર્મ આદિનું કથન કરીને આ સર્ગમાં સ્ત્રીઓમાં દુરાચાર થવાનાં કારણાનું વિવેચન કરવામાં આવે છે.

સ્ત્રીજાતિર્વાસ્તવી શુદ્ધા તાશ્ચ સર્વાઃ પતિવ્રતાઃ ॥વ.વૈ.પુ.ક.જ.અ.૮૪-૨૩ ॥

અર્થઃ—વાસ્તવિક રીતે સ્ત્રીજાતિ સર્વ પતિવ્રતા છે, અને સર્વ સ્ત્રીઓ પતિવ્રતા જ છે.

સર્વાજાતિરેકવિધા ચાદૌ સૃષ્ટા ચ વ્રહ્મણા ।

તાઃ સર્વાઃ પ્રકૃતેરંશાઃ પવિત્રાઃ પણ્ડિતાધિકાઃ ॥

॥ ૨૪ ॥

અર્થઃ—સૃષ્ટિની આદિમાં બ્રહ્માજીએ સર્વ જાતિની સ્ત્રી એક પ્રકારની જ બનાવી. તે સર્વ મૂળ પ્રકૃતિના અંશ છે, પવિત્ર છે, અને અધિક બુદ્ધિવાળી છે. તથાપિ સ્ત્રીઓમાં વિકાર થવાનું કારણ શું બન્યું તેનું અહીં મૂલ્યન કરીએ છીએ.

પ્રથમ બ્રહ્માજીના પુત્ર સ્વાયંભુ મનુ થયા. તેમના પ્રિયવ્રત અને ઉત્તાનપાદ—એ એ પુત્ર થયા. તેમાં ઉત્તાનપાદના પુત્ર મુવ થયા છે, અને મુવના પુત્ર નન્દસાવર્ણુ થયા, અને નન્દસાવર્ણુના પુત્ર કેદાર થયાઃ—

તત્પુત્રો નન્દસાવર્ણિઃ કેદારશ્ચ તદાત્મજઃ ।

સપ્તઢ્વીપપતિઃ શ્રીમાન્ કેદારો વૈષ્ણવઃ સ્વયમ્ ॥વ.વૈ.પુ.ક.જ.અ.૮૬-૫૧॥

અર્થઃ—મુવના પુત્ર નન્દસાવર્ણુ થયા, અને તેમના પુત્ર કેદાર થયા. તે શ્રીમાન્ કેદાર સાતે દ્વીપના રાજા થયા, અને પોતે પરમાત્માના ભક્ત હતા.

આ કેદારના યજ્ઞકુરુમાંથી સાક્ષાત્ લક્ષ્મીજી પોતાની કલાધી ઉત્પન્ન થઇ. અને તેણે હે રાજન્! “હું તમારી કન્યા છું” એ પ્રમાણે કેદારને કહ્યું. રાજાએ તેનું સન્માન કરીને પોતાની પત્નીને સોંપી. તેનું નામ વૃન્દા હતું. અને કેદાર રાજાની પુત્રી રૂપે રહેવાથી કેદારકન્યા નામથી પ્રસિદ્ધ થઇ. તે તપ કરવાને માટે યમુનાને તીરે ગઇ. તેના તપનું સ્થાન હોવાથી વૃન્દાવન નામના સ્થાનની પ્રસિદ્ધિ થઇ.

તે વૃન્દા એક વખત વસન્ત ઋતુમાં યમુનાના તીરે કુસોની શય્યામાં સૂતી હતી. ત્યારે તેની પરિક્ષા કરવાને માટે બ્રહ્માજીએ ધર્મને મોકલ્યા. ધર્મ, મહાન્ તેજસ્વી તથા સૌન્દર્યવાળા યુવાન્ બ્રાહ્મણના વેષમાં વૃન્દાની પાસે ગયા. વૃન્દાએ તેને નેષ્ટને યોગ્ય રીતે પૂજા કરી, અને ફલ મૂલ્ય આદિ આપાને માટે આપ્યાં. પૂજનો સ્વીકાર કરીને ધર્મે “તમે કોણ છો અને શા કારણથી તપ કરો છો” એ પૂછ્યું. વૃન્દાએ પોતાનું સર્વ વૃત્તાન્ત કહ્યું. અને ભગવાન્ પતિ થાય તેને માટે તપ કરે છું. ને તમે દેવમાં સમર્થ હો તો ભગવાન્ પતિ થવાનો વર આપો, નહિતો જાઓ. વૃન્દાનું આ પ્રકારનું વચન સાંભળીને બ્રાહ્મણે ભગવાન્ પતિ થવાનો અસંભવ બતાવી પોતાને પતિ રૂપે સ્વીકાર કરવાની પ્રાર્થના કરી, ‘અને પોતાની નાના પ્રકારની વિશ્વજિત બતાવી વૃન્દાને લોકાભ્યમાન કરી, અને જલથી તેનો સ્પર્શ કરવાને માટે તૈયાર થયો. કેદારકન્યાએ તેને બહુ પ્રકારે ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો અને સમજાવ્યો, અને નાના પ્રકારનો નરકભય બતાવ્યો. છતાં પણ બ્રાહ્મણવેષ ધારી ધર્મ નિવૃત્ત થતા દીકા નહી. ત્યારે વૃન્દા કહે છેઃ—

ક્ષમસ્ય ગચ્છ મદ્રં તે અવધ્યાશ્ચ દ્વિજાતયઃ ।

શક્તાઽહં મસ્સસાત્કર્તું ગચ્છ વત્સ યથામુલ્લમ્ ॥ ,, ॥ ૯૯ ॥

અર્થ:—તમે ક્ષમા કરો, તમારું કલ્યાણ થાઓ. દ્વિજાતિ મારવાને યોગ્ય નથી, તેથી હું તને મારતી નથી. નહિતો હું તને ભરમ કરવા સમર્થ છું. હે વત્સ! તું મુખ પૂર્વક આલ્થો જા. અહીં મને તપ કરતાં કેટલાએયુગ વીતી ગયા છે, અને મારાં પિતા માતા કાઈ નથી.

સર્વાન્તરામા ભગવાન્ કૃષ્ણો રક્ષતિ માં દ્વિજ ।

કૃષ્ણેન સ્થાપિતો ધર્મો માં ચ રક્ષતિ નિત્યશઃ ॥ ,, ॥ ૧૦૦ ॥

અર્થ:—હે બ્રાહ્મણ! સર્વના અન્તરાત્મા ભગવાન્ કૃષ્ણ મારી રક્ષા કરે છે. તેમણે ધર્મની સ્થાપના કરી છે. અને તે જ હમેશાં મારા ધર્મની રક્ષા કરશે. વળી—

આદિત્યશ્ચ તથા ચન્દ્રઃ પવનશ્ચ હુતાશનઃ ।

બ્રહ્મા શંભુર્ભગવતી દુર્ગા રક્ષતિ માં સદા ॥ ,, ॥ ૧૦૨ ॥

અર્થ:—આદિત્ય, ચન્દ્રમા, વાયુ, અગ્નિ, બ્રહ્મા, મહાદેવ, તથા ભગવતી દુર્ગા પણ હમેશાં મારી રક્ષા કરશે.

યેન શુક્લીકૃતા હંસાઃ શુકાશ્ચ હરિતાઃ કૃતાઃ ।

મયૂરાશ્ચિત્રિતા યેન સ મે રક્ષાં કરિષ્યતિ ॥ ,, ॥ ૧૦૩ ॥

અર્થ:—જે પરમાત્માએ આ હંસોને શુક્લ બનાવ્યા છે, આ પોપટને લીલા રંગના બનાવ્યા છે, અને જેમણે આ મયૂરોને નાના રંગવાળા બનાવ્યા છે, તે પરમાત્મા મારી રક્ષા કરશે.

માટે મને છોડીને તમે આલ્યા જાઓ એમ કહીને ઉભી થઈ. તોપણ ફરીથી વૃન્દાને સ્પર્શ કરવાને માટે ધર્મની તૈયારી જોઈને વૃન્દાએ તેને “ક્ષયો મવ, ક્ષયો મવ, ક્ષયો મવ” અર્થાત્ તમારો ક્ષય નાશ થાઓ એમ ત્રણવાર તેને શાપ દીધો. જ્યારે ચોથીવાર શાપ દેવાને તૈયાર થઈ ત્યારે સૂર્ય ભગવાને તેને રોકી. તેજ વખતે બ્રહ્મા આદિક ત્રિમૂર્તિ ત્યાં આગ્યા. તે વખતે ધર્મની એક જ કલા બાકી રહી હતી, કારણ વૃન્દાએ ત્રણવાર “ક્ષય થાઓ” એમ કહેવાથી તેમની ત્રણ કલા નષ્ટ થઈ હતી. એક જ કલાવાળા ધર્મને જોઈને તેઓ રૂદન કરવા લાગ્યા. ત્રિમૂર્તિ તથા અગ્નિ, વાયુ, આદિ દેવતાઓ પણ ધર્મને જીવાડવાને માટે વૃન્દાને પ્રાર્થના કરેલા લાગ્યા, ત્યારે વૃન્દાએ પોતાના પ્રભાવથી ધર્મને જીવતા કરી વૃન્દા બોલી.

ક્ષયો ભવેતિ વાક્યં ચ મયોક્તં કોપમીતયા ।

વારત્રયં પુનર્વક્તું વારયામાસ માસ્કરઃ ॥ વ.વૈ.પુ.કૃ.જ.સ્વ.અ.૮૬-૪૩ ॥

અર્થ:—“ક્ષય થાઓ” એ વાક્ય હું કોપથી તથા ભયથી ત્રણવાર બોલી છું. જ્યારે હું ચોથી વાર બોલવાને તૈયાર થઈ ત્યારે સૂર્યે મને રોકી.

સત્યે ચ પરિપૂર્ણોઽયં યથા પૂર્વો યથાઽધુના ।

ત્રિપાદશ્ચાપિ ત્રેતાયાં દ્વિપાદો દ્વાપરે તથા ॥ ,, ॥ ૪૪ ॥

૧૧ ૪૫ ॥

અર્થ:—જેવો પૂર્વે હતો અને હાલ છે તેવો આ ધર્મ દરેક સત્યયુગમાં પૂર્ણ રહેતો,

ત્રેતા યુગમાં તેના ત્રણ પાદ રહેશે, દ્વાપરમાં બે પાદ, અને કલિયુગના પ્રથમ ચરણમાં ધર્મનો એક પાદ રહેશે.

કેદારકન્યાશાપેન સ હિ ધર્મઃ ક્ષયં ગતઃ ।

તદા ક્રોપેન ધાત્રા ચ કૃત્યા સ્ત્રી ચ વિનિર્મિતા ॥

ત્ર.જો.પુ. કૃ.જ.સ્વ.અ. ૮૪-૨૫ ॥

અર્થ:—આ પ્રમાણે કેદારકન્યા(વૃન્દા)ના શાપથી ધર્મનો ક્ષય થયો, ત્યારે બ્રહ્માજીએ ક્રોધથી કૃત્યા સ્ત્રીને નિર્માણ કરી.

પૂર્વે કહેલી પ્રકૃતિની કલા રૂપ સ્ત્રીઓ સિવાયની બીજી અભિચાર ક્રિયાથી ઉત્પન્ન થતી ભૂતની માફક ન્યૂન શક્તિવાળી તથા અપવિત્ર સ્વભાવવાળી સ્ત્રીને અહીં કૃત્યા કહી છે.

કૃત્યા સ્ત્રી ત્રિવિધા જાતિર્બ્રહ્મણા નિર્મિતા પુરા ।

ઉત્તમા પ્રથમા સા ચ મધ્યમા ચાધમા વ્રજ ॥

” ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—હે મન! બ્રહ્માજીએ કૃત્યા સ્ત્રીને પહેલાં ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એ ત્રણ પ્રકારની બનાવી છે.

ઉત્તમા પતિભક્તા સા કિંચિદ્ધર્મસમન્વિતા ।

પ્રાણાન્તેડપિ ન કુરુતે તં જારમયશસ્કરમ્ ॥

” ॥ ૨૭ ॥

અર્થ:—તેમાં જે ઉત્તમ છે તે પતિ ઉપર ભક્તિવાળી તથા થોડા ધર્મવાળી હોય છે. તે મરણ પર્થન્ત પણ અપકીર્તિને ઉત્પન્ન કરનાર ગર કર્મને કરતી નથી.

પૂજયેત્સા યથા કાન્તં તથા દેવદ્વિજાતિયીન્ ।

વ્રતાનિ ચોપવાસૌશ્ચ કુરુતે સર્વપૂજનમ્ ॥

” ॥ ૨૮ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે તે પોતાના પતિનું પૂજન કરે છે. તેવી રીતે તે દેવ, બ્રાહ્મણ અને અતિથિ આદિ સર્વની પણ પૂજન કરે છે. અને(પતિની આજ્ઞાથી) વ્રત તથા અપવાસ પણ કરે છે.

શુરુણા રક્ષિતા યત્નાજ્ઞારં ચ ન મજેદ્વયાત્ ।

સા કૃત્રિમા મધ્યમા ચ યથાકિંચિત્પતિં મજેત્ ॥

” ॥ ૨૯ ॥

અર્થ:—શુરુણાદિ શુરુજનોથી યત્નપૂર્વક રક્ષા કરાયેલી તેમના ભયથી જે ગરનું સેવન કરતી નથી અને પતિની થોડી સેવા કરે છે તે કૃત્રિમ સ્ત્રી મધ્યમા કહેવાય છે.

સ્થાનં નાસ્તિ સ્નનં નાસ્તિ નાસ્તિ પ્રાર્થયિતા નરઃ ।

તેન હે નન્દ તાસાં ચ સતીત્વમુપજાયતે ॥

” ॥ ૩૦ ॥

અર્થ:—હે નન્દ! દુરાચાર કરવાનું સ્થાન ન હોવાથી તથા તેવો કોઈ સમય પણ મળતો ન હોવાથી, તેમ તેમની પ્રાર્થના કરનાર કોઈ મનુષ્ય પણ નહિ હોવાથી તે મધ્યમ સ્ત્રીઓનું પણ સતીત્વ ઉત્પન્ન થાય છે.

પરમા દુષ્ટાડત્પન્તાડસદ્રંશજા તથા ।

દુઃશીલા દુર્લ્લાભાન્વિતા ॥

” ॥ ૩૧ ॥

અર્થ:—કૃત્યા સ્ત્રીમાં જે અધમ છે તે અત્યન્ત દુષ્ટ સ્વભાવવાળી હોય છે, અને તે દુષ્ટ વંશમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે. તે અધર્મ સ્વભાવવાળી તથા દુષ્ટ શીશવાળી, દુર્મુખ તથા કલહ સ્વભાવવાળી હોય છે.

પતિ મર્તસ્યતે નિત્યં જારં ચ સેવતે સદા ।

“ દુસ્ત્રં દદાતિ કાન્તાય વિપતુલ્યં ચ પश्यતિ ॥ ” ॥ ૩૨ ॥

અર્થ:—તે હમેશાં પતિને ધમકાવે છે, તેને હમેશાં દુઃખ દે છે, તથા તેને વિપત્તી તુલ્ય દેખે છે, અને હમેશાં જારતું સેવન કરે છે.

જારદ્વારમુપાયેન દ્વન્તિ કાન્તં મનોહરમ્ ।

ધર્મિષ્ઠં ચ વરિષ્ઠં ચ ગરિષ્ઠં ચ મહીતલે ॥ ” ॥ ૩૩ ॥

અર્થ:—વળી પોતાના મનોહર તથા ધર્માત્મા તથા શ્રેષ્ઠ અને પૃથિવીમાં મોટા મનુષ્ય તરીકે ગણાતા પોતાના પતિને જરની દ્વારા ઉપાય વડે મારી નાંખે છે.

કામદેવસમં ચાપિ જારં પश्यતિ કામતઃ ।

શુભદૃષ્ટ્યા કટાક્ષેણ શશ્વત્પાપીયસી મુદા ॥ ” ॥ ૩૪ ॥

અર્થ:—અને તે પાપિણી જરને શ્રેમથી સારી દષ્ટિ અને કટાક્ષ વડે આનન્દથી કામદેવ સમાન દેખે છે.

દદાતિ ભર્ત્રે નાહારં વિપોક્તિં વક્તિ સંતતમ્ ।

અધર્મં ચિન્તયેચ્છશ્વજ્જારં ચ પરમં મુદા ॥ ” ॥ ૩૬ ॥

અર્થ:—અને પતિને સમય પર ખાવાતું આપતી નથી, અને હમેશાં ઝેંગની સમાન વાણી બોલે છે, તથા હમેશાં અધર્મનું ચિન્તન કરે, છે, અને જરને શ્રેમથી જુએ છે.

“ ગુરુધર્મિર્મતિસતા સા ચ રક્ષિતા ચ શતેન ચ ।

તથાપિ જારં કુરુતે નાપિ સાધ્યા વૃપૈરપિ ॥ ” ॥ ૩૭ ॥

અર્થ:—ગુરુજનોના ધમકાવ્યા છતાં તથા સેંકડો મનુષ્યો વડે રક્ષા કર્યા છતાં તે જરની પાસે જાય છે. તેના ચરિત્રને સુધારણું તે રાજ લોકોને પણ સાધ્ય નથી.

નાસ્તિ તસ્યા મિયં કિંચિત્સર્વં કાર્યવશેન ચ ।

ગાવસ્તૃણમિવારણ્યે પ્રાર્થયન્તિ નવં નવમ્ ॥ ” ॥ ૩૮ ॥

અર્થ:—તેને કોઈ પણ પ્રિય નથી, સર્વ સ્વાર્થને માટે જ પ્રિય છે. જેવી રીતે ગાય જંગલમાં નવા નવા ઘાસને ચરવા છોડે છે, તેમ તે પણ નવા નવા પુરુષનું સેવન કરે છે.

વિચુદાભા જલે રેખા તસ્યાઃ પ્રીતિસ્તયૈવ ચ ।

અપર્મયુક્તા સતતં કપટં વક્તિ નિશ્ચિતમ્ ॥ ” ॥ ૩૯ ॥

અર્થ:—લીજળીનો જેવો અમકારો છે, જંગલમાં જેમ રેખા છે, તેવી(અસ્થિર) તેની પ્રીતિ હોય છે. અને હમેશાં અધર્મ યુક્ત કપટવાણી બોલે છે એ નિશ્ચિત વાત છે.

વ્રતે તપસિ ધર્મે ચ ન મનો ગૃહકર્મણિ ।

‘ન ગુરૌ ન ચ દેવેષુ જારે સ્નિગ્ધં ચ ચન્નલમ્ ॥ ‘ , , ॥ ૪૦ ॥

અર્થ:—તેનું મન કોઈ વ્રતમાં કે તપમાં કે ધર્મમાં હોતું નથી, તેમ ગૃહકર્મમાં કે ગુરુ ઉપર કે કોઈ દેવતામાં હોતું નથી. તેનું અંતર મન જરમાં જ હોય છે.

આ પ્રકારની અધમ કૃત્રિમ સ્ત્રીને વિષે અનેક પ્રકારની નિન્દા કરવામાં આવી છે. આવી સ્ત્રીઓની સાથે રહેનારને સુખ મળતું નથી. તેથી સ્ત્રીનું કુલ તથા શિક્ષણ તથા સ્વભાવ આદિ જોઈને જ વિવાહ કરવો ઉચિત છે.

પ્રજ્ઞાશ્રમે સ્ત્રીઓની વિવક્ષ્ય શક્તિ જોઈને જ ત્યારથી કૃત્રિમ સ્વભાવવાળી સ્ત્રીઓ બનાવી ત્યાંથી જ આશ્વેપતું મૂલ ઉત્પન્ન થયું છે. તેથી સીતાજી આદિ આશ્વેપને પાત્ર થયાં છે.

મિયાપિ સાધુવ્રત્તાપિ વિરુધાતાભિજનાપિ ચ ।

જનાપવાદં સંપ્રાપ મૌતાનર્થ મુદારુણમ્ ॥ મધિ. પુ. ત્રા. પ. અ. ૧૩-૫૩ ॥

અર્થ:—સીતાજી રામચન્દ્રની પ્રિય પત્ની હતી અને સદાચારિણી તથા ઉત્તમ કુલની પ્રખ્યાત હતી. તથાપિ તે મહાન્ લોકાપવાદ રૂપ કંડિન અનર્થને પ્રાપ્ત થઈ છે.

અગૃહસ્વાન્મનોવૃત્તે. પ્રાયઃ કપટદર્શનાત્ ।

નિરક્લુપ્ત્વાલોકસ્ય નિર્વાચ્યા વિરલાઃ સ્ત્રિયઃ ॥ , , ॥ ૫૫ ॥

અર્થ:—મનની વૃત્તિ નહીં જાણનાં, અને વિરેષ કરીને કંઈક કપટ દેખવામાં આવવાથી અને લોક નિરક્લુપ્ત હોવાથી જે સ્ત્રીની નિન્દા ન થતી હોય એવી સ્ત્રી કુર્લભ હોય છે.

દૈવયોગાદયોગસ્વાદૃશ્યવહારાનભિજ્ઞતઃ ।

વાચ્યતાપત્યો દૃષ્ટાઃ સ્ત્રીણાં શુદ્ધેઽપિ ચેત્તસિ ॥ , , ॥ ૫૬ ॥

અર્થ:—દૈવયોગથી તથા યોગ્ય કાર્યમાં બૂલ થવાથી તથા અવહાર નહીં જાણવાથી સ્ત્રીઓનાં અન્તઃકરણ પવિત્ર હોવા છતાં પણ નિન્દાની પ્રાપ્તિ જોવામાં આવે છે,

તાસાં દૈવમતીકારો નોપભોગાદતે ભવેત્ ।

ચારિત્ર્યં લોકકૃત્તં ચ ઇતયોર્વિદુરૌપધમ્ ॥ , , ॥ ૫૭ ॥

અર્થ:—જે નિન્દાનો ભોગ વિના દૈવનિર્મિત કોઈ પ્રતીકાર નથી. ચારિત્ર્ય તથા લોકકૃત્ત એ બે તેનાં ઔપધ છે. (લોકોના પવિત્ર વર્તનનું નામ જ અહીં લોકકૃત્ત છે.)

અહીં કેટલાક લોક એવું કથન કરે છે કે પતિ ગમે તેવો દુરાચારી હોય, તથાપિ પત્નીએ તો પોતાનો ધર્મ પાળવો જોઈએ. તેવું કથન કરીને પોતે અન્યાય કરે છે. અને તે સ્ત્રીઓને શુભી સિવાય સર્વ પ્રકારના દષ્ટ દે છે. અને કોઈ પ્રાણાન્ત દષ્ટ દેવાને પણ તૈયાર થાય છે. તે લોક કેવલ નરકના જ ભાગી થાય છે. પોતાને પત્ની હોવા છતાં પણ સદાચારી થઈને રહેવાનું લેશમાત્ર પણ મનોગત્ર નથી હોતું, છતાં અશિક્ષિત સ્ત્રીઓને પોતાના દુરાચારને સહન કરવાનું કહેવું તે મહાન્ બૂલ છે. જેનો પતિ દુરાચાર કરતો હોય તેની પત્ની પતિવ્રતા હોવી બહુ કંડિન છે. અને તે પુરૂષને સ્ત્રીઓના તિરસ્કાર પણ સહન કરવા પડશે. તેમાં સ્વયં ભગવાનનું જ દષ્ટાન્ત છે.

એક વખત હરિ(ભગવાન) ગોલોકમાં રાધાજીની સાથે વિહાર કરતા હતા. ભગવાન રાધાને પાછળ છોડીને વિરજ્ઞ નામના ગોપિકાની પાસે વિહાર કરવાને માટે આજ્ઞા ગયા. ભગવાનને વિરજ્ઞની સાથે વિહાર કરતા દેખી રાધિકાની દાસીઓએ જાળીને તેને કહ્યું. રાધા તે વાત સાંભળી ભગવાનને જોવાને માટે ગઈ. તે ભગવાનના સેવક દામાજી દ્વાર ઉપર ઉભા હતા, તેમણે રાધાને અંદર ન જવા દીધી. ક્રોધથી તેને હઠાવી અંદર ગઈ. આ કાલા-હલ સાંભળી ભગવાન અતર્ધાન થયા. વિરજ્ઞ પોતાના પ્રાણને છોડી નદી રૂપ થઈ. રાધાજી-એ અંદર જાળીને જોયું તો ત્યાં કોઈને દીઠું નહીં. એટલે તે પોતાને ઘેર આવી ગઈ. અને અહીં ભગવાન વિરજ્ઞનું શરીર ત્યાં નદી રૂપ થયેલું હતું ત્યાં જાળીને રૂદન કરવા લાગ્યા, અને કહેવા લાગ્યા—“ તારૂં પુરાણું શરીર નદી રૂપ થયું છે, તું હવે નદી અધિષ્ઠાત્રી દેવી થઈને જલમાંથી ઉઠીને આવ ” આ પ્રમાણે કહીને વિરજ્ઞને અષ્ટ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થવાનો વર પણ આપ્યો, ત્યારે ભગવાનની આત્માથી ઉત્તમ શરીર ધારણ કરીને વિરજ્ઞ જલમાંથી નિકળીને આવી. ભગવાને તેને જોઈને પ્રેમથી તેની સાથે રમણુ કર્યું. તે ગર્ભવતી થઈ, તેમાં તેને સાત પુત્ર થયા. તે પુત્રોની સાથે તે વિરજ્ઞ રહેતી હતી. ફરી એક સમય વિરજ્ઞ અને ભગવાન વિહાર કરતાં હતાં તે વખતે તેના નાના પુત્રને તેના મોટા ભાઈઓએ પીડા કરવાથી તે વિરજ્ઞની પાસે ગયો. બાલકને જોઈને ભગવાને વિરજ્ઞને છોડી દીધી, અને વિરજ્ઞએ બાલકને ખોળામાં લીધો, અને ભગવાન રાધાને ઘેર આજ્ઞા ગયા. વિરજ્ઞ બાલકને સમગ્રવી શાન્ત કરીને આવી તો ભગવાનને દીઠા નહીં. ત્યારે વિરજ્ઞ વિલાપ કરતી સતી પોતાના સાતે પુત્રોને સમુદ્ર રૂપ થવાનો શાપ દીધો. તે સાત પુત્ર માતાના શાપથી સાત દીપમાં સાત સમુદ્ર થયા. ત્યારે વિરજ્ઞ પુત્રોના શોકથી તથા પતિના શોકથી રૂદન કરવા લાગી. તે વખતે ભગવાન વિરજ્ઞને શોકયુક્ત ગ્રણીને તેની પાસે આવ્યા, અને તેને આજ્ઞા-સન આપ્યું. અને “ હું નિત્ય તારી પાસે આવીશ, જેવી રીતે રાધા મને પ્રિય છે એવી તું પણ પ્રિય રહીશ, અને મારી કૃપાથી તું તારા પુત્રોને પણ હમેશાં જોઈશ ” એવો વર પણ તેને આપ્યો. એ પ્રમાણે કહીને વિરજ્ઞની પાસે ભગવાન વિરાજમાન થયા. તે વાત રાધાજીની સખીઓએ રાધાજીને કહી. તે સાંભળી રાધા ક્રોધથી જાળીને સૂઈ ગઈ. એટલામાં ભગવાન રાધિકાની પાસે આવ્યા, ત્યારે રાધિકા ભગવાનને કહે છે:—

મત્તો વહુતરાઃ કાન્તા ગોલોકે સન્તિ તે હરે ।

યાહિ તાસાં સન્નિધાનં મયા તેર્કિ પ્રયોજનમ્ ॥

વ્ર.પુ.વૈ.ક.જ સ્વ.૪ પૂ.અ.૩--૪૨ ॥

અર્થ:—હે હરે ! મારાથી પણ અધિક પત્ની તમને ગોલોકમાં છે. તમે તેમની પાસે જાઓ. મારું તમને શું પ્રયોજન છે ?

વિરજા પ્રેયસી કાન્તા સરિદ્રૂપા વબૂવ હ ।

દેહં ત્યક્ત્વા મમ મયાત્તથાપિ યાહિ તાં પ્રતિ ॥

”

॥ ૪૩ ॥

તત્તીરે મન્દિરં કૃત્વા તિષ્ઠ તિષ્ઠ ચ યાહિ તામ્ ।

નદી વબૂવ સા ત્વં ચ નદો ભવિતુર્મહસિ ॥

”

॥ ૪૪ ॥

અર્થ — વિગ્ન નામની તમારી પ્યારી પત્ની મારા ભયથી શરીર છોડીને નદી રૂપ થઇ છે, તમે તેની પાસે જાઓ, અને તે નદીને તીરે એક ધન્ય બનાવીને ત્યાં રહો તે વિગ્ન નદી થઈ છે તમે નદ થવાને ચોગ્ય છો નદ અને નદીનો સમાગમ બહુ ગુણયુક્ત થશે ભોજન તથા શયનમા પોતાની જાતિની સાથે પ્રીતિ હોય છે

ये त्वा वदन्ति सर्वेश ते किं जानन्ति तत्त्वत ।

ભગવાન્ સર્વભૂતાત્મા નદી સંબોક્તુમિच्छति ॥ ” ॥ ૪૭ ॥

અર્થ — જે લોક તમને સર્વેશ્વર કહે છે તે લોક તમને યથાર્થ રીતે જાણતા નથી સંપૂર્ણ પ્રાણીઓના અન્તગતમા નદીનો ઉપભોગ કરવાને ચલાય છે આ પ્રમાણે કહીને રાધિકા સુખ ધર્ષ, અને પૃથિવી ઉપર સૂતી હતી ત્યાંથી ઉઠી નહી. અને દ્વાર ઉપર જે દાસીઓ ઉભી હતી તેમણે ભગવાનને અદર જવા દીધા નહી ત્યારે ત્યાં ઉભેલા ભગવાનને ફરીથી ગધિયા કહે છે —

हे कृष्ण विरजाकान्त गच्छ मत्पुरतो हरे ॥

ઋધ દુનોપિ માં લોલ રતિચૌરાતિલપટ ॥ ” ॥ ૪૯ ॥

અર્થ — હે કૃષ્ણ ! હે વિગ્નકાન્ત ! તમે મને કેમ દુઃખ દો છો ? રે લોલ ! રતિચોર (અભિચારી) લપટ ! તમે મારી સામેથી ચાલ્યા જાઓ

शीघ्रं पद्मावतीं गच्छ रत्नमालां मनोरमाम् ।

અથવા વનમાલાં વા રુપેણાપ્રતિમાં વ્રજ ॥ ” ॥ ૬૦ ॥

અર્થ — અને શીઘ્રતાથી મનને રમાડનારી પદ્માવતીની પાસે અથવા રત્નમાલાની પાસે જાઓ, અથવા જેના રૂપની સમાન કોઇનું રૂપ નથી એવા રૂપનાળી વનમાલાની પાસે જાઓ

हे नदीकान्त देवेश देवाना च गुरोर्गुरो ।

મયા જ્ઞાતોઽસિ મદ્ર તે ગચ્છ ગચ્છ મમાશ્રમાત્ ॥ ” ॥ ૬૧ ॥

અર્થ — હે દેવેશ ! હે દેવતાઓના ગુરુના પણ ગુરુ ! મેં હવે તમને જાણ્યા છે તમારે કલ્યાણ થાઓ અને મારા આશ્રમમાંથી ચાલ્યા જાઓ અને તમે મનુષ્યોનાં પ્રાણ થાઓ, અને ભારતમાં જાઓ

हे मुशीले शशिकले हे पद्मावति माधवि ।

निवार्यता च धूर्तोऽय किमस्यात्र प्रयोजनम् ॥ ” ॥ ૬૨ ॥

અર્થ — (પોતાની નાસીઓને કહે છે) હે મુશીલે ! શશિકલે ! હે પદ્માવતિ ! માધવિ ! એને આર આપનાથી શે ? એ ધૂર્ત છે, એનું અતી કોઈ પ્રયોજન નથી

આ પ્રવરતા ગધિ ઇત્યા રચન સાલગીને નાસીઓ ભગવાનને સમજાવી બીજા સ્થાનમાં લઇ જવાને પ્રયત્ન કરવા વાગી દામાજી ગધિગણના વચન સાલગીને ગધાજીને ભગવાનને કહકે મદિમા નહા લાગ્યા તે સાલગીને ગધિ ઇત્યે તેને નીચે પ્રમાણે આપ દીધા ગધાજી કહે છે —

रे रे जाल्म महामूढ शृणु लपटकिंकर ।

ત્વ ચ જાનાસિ સર્વર્થ ન જાનામિ ત્વદીશ્વરસ્મ ॥ ” ॥ ૯૭ ॥

અર્થ—હે ભગ્ન ! મહામુદ, લપટના ડિંગ ! સાબળ, તુ સર્વ વસ્તુને જાણે છે. શું તારા ઈશ્વરને જાણતી નથી ?

ત્વદીશ્વરશ્ચ શ્રીકૃષ્ણો ન હસ્માસ્કં વ્રજાધમ ।

જાનામિ જનકં સ્તૌપિ સદા નિન્દસિ માતરમ્ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ—હે અધમ ! શ્રી કૃષ્ણ તારા ઈશ્વર છે, અમાગ નથી. તુ આપની ગુણિ કંઈ છે અને માતાની નિન્દા કરે છે એ વાત હું જાણુ છું. હે અધમ ! અહીંથી જા.

યથાઽમુરાશ્ચ ત્રિદશાન્નિત્યં નિન્દન્તિ સંતતમ્ ।

તથા નિન્દસિ માં મૃદ તસ્માત્ત્વમમુરો ભવ ॥ ૧૯ ॥

અર્થ—જેવી રીતે અમુર લોક હમેશાં દેવતાલોકની નિન્દા કરે છે, તેવી રીતે તુ મૃદ મારી નિન્દા કરે છે. માટે તુ અમુર થા ।

આ પ્રમાણે દામાજીને પણ શાપ દીધો તે સાબળીને દામાજીએ પણ ગાધિદાને શાપ દીધો —

શશાપ તાં ચ શ્રીદામા વ્રજ યોનિં ચ માનુષીમ્ ।

માનુષ્યા ઇવ કોપસ્તે તસ્માત્ત્વં માનુષી ભુવિ ॥ ૨૦ ॥

ભવિષ્યસિ ન સંદેહો મયા શસા ત્વમન્વિક્ષે ॥ ૨૧ ॥

અર્થ—દામાજીએ પણ ગાધિકાજીને શાપ દીધો કે તુ મનુષ્ય યોનિમા પડ. મનુષ્ય સ્ત્રી જેવો તારો ક્રોધ છે. માટે હે અન્વિક્ષ ! મારાથી શાપ પામેલી તુ પૃથ્વીમાં મનુષ્યની શ્રી યશ્વિ તેમાં કોઈ સંદેહ નથી. વળી—

મૃદા રાપાણપત્નીં ત્વાં વક્ષ્યન્તિ જગતીતલે ।

રાપાણઃ શ્રીહરેરંશો વૈશ્યો વૃન્દાવને વને ॥ ૨૨ ॥

અર્થ—મૃદ લોક જગત્મા તને રાપાણપત્ની તરીકે કહેશે. ગાપાણ શ્રીહરિના અશ રૂપ છે અને તે વૃન્દાવન નામના વનમાં વૈશ્ય થશે. આ પ્રકારના શાપનું મૂલ કાગળુ ભગવાનનો વિરજનની સાથેનો બ્યવહાર છે. ગાધિકાજીને માક્ષાત્ મૂલપ્રકૃતિ રૂપ જ કહેવી જોઈએ. શું તે પોતાના પતિને જાણતી નહોતી અથવા પતિવ્રતા નહોતી ? ક્યાં ગોલોક, ક્યાં કૃષ્ણ ભગવાન અને ક્યાં ગાધિકા, અને ક્યાં ભગવાનને શાપ દેવો ? આ સર્વ વાનનો વિચાર કરવાથી હુદ્દિમાન મનુષ્ય જાણી શકે છે કે કેટલી પણ લક્ષિત હોય અથવા ચક્ષાપ ઈશ્વર અથવા ઈશ્વરી કેમ ન હોય—પતિ તથા પત્ની એ બંનેમાં કોઈ એકની પણ અનીતિ ખીલુ દેખે તો અવશ્ય વૈમનસ્યાદિનું કારણ થાય છે. માટે દામ્પત્ય ધર્મમાં રહીને સુખની ઇચ્છા કરનાર પતિ તથા પત્ની બંનેએ સમાન નીતિનો આશ્રય કરવો જોઈએ. પત્નીને દયાવી તેને ફજ, ધર્મ, કાયદા, આદિ શબ્દો સંભળાવી અનર્થ કરનાર પતિ પોતે આ લોકમાં તથા પર લોકમાં પણ દુઃખનો ભાગી જ થનાર છે.

આ દૃષ્ટાન્તથી એ જાણવાનું છે કે પત્ની, પુત્ર, શિષ્ય, આદિને નીતિથી ચલાવી ધર્મની રક્ષા કરવાનું ચક્ષાતા હો તો પતિ, પિતા, અને ગુરુ ઇત્યાદિએ પહેલા તે પત્ની, પુત્ર, શિષ્યાદિથી અધિક સદાચારી અને ધર્માત્મા થવું જોઈએ. પોતાનામાં આચરણ વિના ખીજને કહેનારને સર્વ પાખંડી કહેવાય છે અને તે લોક સર્વ નગરના ભાગી થાય છે.

ઇતિ દુગત્યાગકારણનિરૂપણ અ. ૧૨ સર્ગ. ૧૯ અમાત.

અધ્યાય ૧૨. સર્ગ. ૨૦.

સ્ત્રીઓનાં નૈમિત્તિક કર્મ—રજસ્વલાધર્મ.

પૂર્વ સર્ગમાં સ્ત્રીઓએ ચારિત્ર્ય શુન્ય થવાનાં કારણો બતાવીને આ સર્ગમાં સ્ત્રીઓનાં નૈમિત્તિક કર્મોને કહીએ છીએ. તે પૈકી પ્રથમ રજસ્વલાધર્મનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

રજોદર્શનતો દોષાત્સર્વમેવ પરિત્યજેત્ ।

સર્વૈરલક્ષિતા શીઘ્રં લજ્જિતાન્તર્ગૃહે વસેત્ ॥ વ્યા.સ્મૃ.જ.૨ શ્લો. ૩૭,૮ ॥

અર્થ:—સ્ત્રીઓને રજોદર્શન થતાં ધરતું કામકાજ કરવામાં હોય છે. માટે તેમણે સર્વ કાર્ય પરિત્યાગ કરવા બોધ્યો, અને પોતાને કોઈ દેખે નહીં એમ શરમથી શીઘ્ર ઘરની અંદર રહેવું બોધ્યો. વળી—

एकाम्बरसदृता दीना स्नानालङ्कारवर्जिता ।

मौनिन्यघोमुखी चक्षुष्पाणिपद्मिरचञ्चला ॥ ॥ ૩૮,૯ ॥

અર્થ:—એક વસ્ત્ર ધારણ કરે, દીન થઈને રહે, સ્નાન તથા ભૂષણ આદિ અલંકાર છોડી દે, અને મૌન ધારણ કરીને નીચે મુખ કરીને રહે, અને નેત્ર, હાથ તથા પગની ચંચલતા કરે નહીં.

अशनीयात्केवलं भक्तं नक्तं मृन्मयभाजने ।

स्वपेद्भूमावप्रमत्ता नयेदेवमहस्त्रयम् ॥ ॥ ૩૯,૪૦ ॥

અર્થ:—રાત્રિને સમયે માટીના પાત્રમાં એક વાર કેવલ ભાત ખાય અને પ્રમાદ છોડીને કેવલ ભૂમિ ઉપર શયન કરે. એ પ્રકારે ત્રણ દિવસ (રાત્રિ) વિતાવે. (માટી અથવા લોહાના પાત્રમાં અથવા પૃથ્વી ઉપર રાખીને ખાવાને ધર્મસિન્ધુમાં લખ્યું છે. આ સર્વ નિયમ બ્રહ્મહત્યાના પ્રાપ્તિ ૩૫ છે.)

स्नायीत च त्रिरात्रान्ते सचैलमुदिते रवौ ।

विलोक्य भर्तुर्वदनं शुद्धा भवति धर्मतः ॥ ॥ ૪૦,૧ ॥

અર્થ:—ત્રણ રાત્રિ વીત્યા બાદ ચોથે દાવસે સર્વોદય થયા પછી વસ્ત્ર સહિત સ્નાન કરે, પછી પતિનું મુખ જુએ. તેમ કરવાથી તે ધર્મ પૂર્વક શુદ્ધ થાય છે.

कृतशौचा पुनः कर्म पूर्ववच्च समाचरेत् ॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે સ્નાન કર્યા બાદ પૂર્વની જેમ સર્વ કર્મ કરે. ॥ ૪૧ ॥

मुस्नाता भर्तुर्वदनमीक्षेतान्पस्य न क्वचित् ।

अथवा मनसि ध्यात्वा पतिं भानुं विलोकयेत् ॥

સ્કા.પુ.સ.૩, ધર્મા.સ.૨, જ.૭-૨૭ ॥

અર્થ:—ચોથા દિવસે સ્નાન કરીને પહેલાં પતિનું જ મુખ જુએ, બીજા કાર્યનું નહીં. અને પતિ પાસે ન હોય તો મનમાં પતિનું આન કરતી સૂર્યનું દર્શન કરે.

૨જસ્વલાએ ચોથે દિવસે સ્નાન કરીને પતિનું મુખ અને પતિની ગેરહાજરીમાં પુત્રાદિના અથવા પતિના ધ્યાન પૂર્વક સૂર્યનું દર્શન કરવાનું કહ્યું છે તે શુદ્ધિને માટે નહીં, પરન્તુ ઋતુમતી સ્ત્રી ચોથા દીવસે સ્નાન કરીને જેનું મુખ પ્રથમ દેખે તેના તુલ્ય આકૃતિવાળા પુત્ર થાય છે. પતિ તુલ્ય પુત્ર થવાને માટે પત્યાદિનું દર્શન કરવાનું કહ્યું છે.

સધવા વિધવા વા સ્ત્રી સ્વરજોદર્શનં ક્વચિત્ ॥

ન ગોપયેત્ત્રિરાત્રં તુ મનુષ્યાદીંશ્ચ ન સ્પૃશેત્ ॥

સ્કા.પુ.સ્વ.૨,વાસુ.મા.અ.૨૨-૭૨ ॥

અર્થ:—સ્ત્રી સધવા હોય કે વિધવા હોય પરન્તુ પોતાના રંગેદર્શનને છુપાવવું નહીં, અને ત્રણ રાત્રિ પર્યાન્ત મનુષ્ય, ગાય, વનસ્પત, આદિને પણ સ્પર્શ ન કરે.

પ્રથમેઽહનિ ચાળ્દાલી દ્વિતીયે વ્રહ્મઘાતિની ॥

તૃતીયે રજકી ચૈવ ચતુર્થેઽહનિ શુદ્ધયતિ ॥ વૃ. પા. સ્મૃ. અ. ૬-૨૧૨ ॥

અર્થ:—૨જસ્વલા સ્ત્રી પહેલે દિવસે ચણ્દાલણી સદશ હોય છે, બીજે દિવસે બ્રહ્મહત્યા કરનારીના તુલ્ય હોય છે, અને ત્રીજે દિવસે ધોળણ સદશ હોય છે. અને ચોથે દિવસે સ્નાન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે.

માટે જેમ ચણ્દાલ આદિનો સ્પર્શ કરવાથી સ્નાન કરવાની આવશ્યકતા છે, તેમ ૨જસ્વલાનો સ્પર્શ કરવાથી પણ સ્નાન કરવું જોઈએ.

પુરુહૂતઃ પુરાદૈત્યં ત્રિશીર્ષાંઽઽ જવાન યત્ ॥

તદેવ વ્રહ્મહત્યાયાસત્તફલં સ દદૌ સ્ત્રિયૈ ॥ ૩૧૩ ॥

અર્થ:—પૂર્વ કલ્પમાં ઇન્દ્રે (પુરુહૂતે) ત્રિશિરા નામના દૈત્યને અર્થાત્ દિતિના વંશના બ્રાહ્મણને માર્યો. આ ઇન્દ્રે પોતાનું બ્રહ્મહત્યાનું પાપ વૃક્ષ, જલ, પૃથિવી તથા સ્ત્રીમાં વહેંચી દીધું.

આસાં તત્પ્રમૃતિ સ્ત્રીણામસ્પૃશ્યત્વં સમાભવત્ ॥

અંશૈર્દિનત્રયેઽપ્યેતચ્છક્રગુર્વાદિકલ્પિતમ્ ॥ ૩૧૪ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે બ્રહ્મહત્યા કરનાર મહાપાતકીને સ્પર્શ કરવો યોગ્ય નથી, તેવી રીતે સ્ત્રીઓ પણ તે દિવસથી સ્પર્શ કરવા યોગ્ય રહી નથી. પરન્તુ સ્ત્રીઓને હમેશાં અસ્પૃશ્ય રાખવી ઠીક નહીં, તેથી ઇન્દ્ર, બૃહસ્પતિ, આદિએ ઉપાય કાઢ્યો કે સ્ત્રીઓએ બ્રહ્મહત્યાનો સંપૂર્ણ ભાગ લીધો નથી, પરન્તુ ચોથો ભાગ જ લીધો છે. માટે ૨જસ્વલા હોવાના સમયમાં તેમની ત્રણ દિવસ અસ્પૃશ્યતા રહેશે. એવો ઇન્દ્ર તથા બૃહસ્પતિ આદિએ નિશ્ચય કર્યો છે. તેથી ત્રણ દિવસ સ્ત્રી અસ્પૃશ્ય જ છે. તેવી રીતે તે જ દીવસથી વૃક્ષોનો ગુંદર, પૃથિવીનો ઉત્તર ભાગ, તથા જલનું ફીણ એ પણ અપવિત્ર ગણાય છે.

કાર્દ સ્ત્રીઓને બ્રહ્મહત્યાનો ત્રીજો અંશ આપવામાં આવ્યાનું કહે છે, કાર્દ ચોથો અંશ કહે છે. અને ભવિષ્યત્પુરાણના ઉં ૫૦ અં ૧૪ માં, ઇન્દ્રે બ્રહ્મહત્યાના ૭ ભાગ કર્યા, અને તે વૃક્ષ, જલ, પૃથિવી, સ્ત્રી, બ્રહ્મહત્યા કરનાર, તથા અગ્નિ-એ ૭ને વહેંચી આપ્યા એમ કહ્યું છે. તાત્પર્ય તો સ્ત્રીઓને ત્રણ દિવસ સ્પર્શ ન કરવો એવું છે. વહ્નિમાં જે ધૂમ છે તે તેનો મલ છે. અને નદીમાં જે પૂર આવે છે તેનું ફીણ આદિ મહિનતા જલની છે.

સ્નાત્વા રજસ્વલા યા તુ ચતુર્થેઽહનિ શુચ્યતિ ।

કુર્યાદ્રજોનિવૃત્તૌ તુ દૈવપિતૃયાદિ કર્મ ચ ॥ પાર્શ્વ. મા. અ. ૭-૧૫ ॥

અર્થ:—રજસ્વલા સ્ત્રી યોગે દિવસે સ્નાન કરીને શુદ્ધ થાય છે. અને રજની નિવૃત્તિ નહીં થવા છતાં પણ યોગે દિવસે સ્નાન કરતાં પતિની સેવા આદિક્રિયાને માટે શુદ્ધિ થઇ જાય છે. પરંતુ રજોનિવૃત્તિ ન થાય ત્યાં સુધી દેવતા તથા પિતૃ સંબંધી કર્મ કરી શકતી નથી. તે તો રજની નિવૃત્તિ થયા પછી જ કરી શકે છે.

સ્નાતા સ્ત્રી પञ્ચમે યોગ્યા દૈવે પિતૃયે ચ કર્મણિ ॥ અગ્નિ.પુ.અ. ૧૫૬-૧૩ ॥

અર્થ:—પરંતુ દેવ અને પિતૃ સંબંધી કર્મ કરવાને માટે સ્નાન કરેલી સ્ત્રી પાંચમે દિવસે યોગ્ય થાય છે. તે જ પ્રમાણે આપસ્તંબ આદિ ઋષિઓનાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં પણ રજસ્વલા સ્ત્રીને પાંચમા દિવસે જ દેવપૂજન આદિ કર્મને યોગ્ય કહી છે. અને જેને પાંચ દિવસથી પણ અધિક દિવસ સુધી રજ આવતું હોય તેને તેટલા દિવસ સુધી દેવપૂજન આદિનો અધિકાર રહેતો નથી. પરંતુ—

રોગેણ યદ્રજઃ સ્ત્રીણામન્વહન્તુ પ્રવર્તતે ।

નાશુચિઃ સા તતસ્તેન તત્સ્યાદ્વૈકાલિકં મતમ્ ॥ પા૦ મા૦ અ૦ ૭-૧૬ ॥

અર્થ:—જો રોગના કારણથી સ્ત્રીને લમેશાં રજ આવતું હોય તો તે રજથી તે અપવિત્ર થતી નથી, કારણ કે તે રજ વિપરીત કાલને લીધે હોવાથી અશુદ્ધિ રૂપ નથી એવોભત છે.

સામાન્ય રીતે રજોધર્મનો યોગ્ય કાલ એક માસનો છે. કારણ “માસિ માસિ રજઃ સ્ત્રીણામ્” એવું પ્રમાણ છે. મહિને મહિને સ્ત્રીઓને રજોદર્શન થાય છે એવી શ્લોકમાં પ્રસિદ્ધિ પણ છે. કેટલીક સ્ત્રીઓને ધાતુના સ્વભાવથી વીસ રાત્રિ આદિ રજોદર્શનનો કાલ હોય છે તેથી વિપરીત કાલ અર્થાત્ જે પ્રતિદિન થતું તેને આ શ્લોકમાં વૈકલિક કહ્યું છે.

રાગજં રોગજં ચૈવ કાલોત્પન્નં તથૈવ ચ ।

દ્રવ્યજં ચૈવ સંપ્રોક્તં તત્ચતુર્ધા પ્રદૃશ્યતે ॥ પા૦ મા૦ અ૦ ૭-૧૬ ટોકા ॥

અર્થ:—રાગજ તથા રોગજ તથા કાલોત્પન્ન તથા દ્રવ્યજ એમ ચાર પ્રકારનું રજ કહેવામાં આવ્યું છે. તે ચારે પ્રકાર બતાવવામાં આવે છે.

અર્વાચમૃતેસ્તપ્ત્રં મેદોઽદ્યુઝ્યાઽક્તનામ્ યત્ ।

તદ્રાગજમિતિ પ્રોક્તં વક્ષોદેશસમુદ્ભવમ્ ॥

અર્થ:—ગર્ભિણી સ્ત્રીને પ્રસવ પહેલાં મેદની વૃદ્ધિને લીધે જે રજ ઉત્પન્ન થાય છે તે રાગજ કહેવાય છે. અને તે રજ વક્ષસ્થાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. અહીં ત્રણ દિવસનું અશૌચ હોય છે. આ પણ એક પ્રકારનો રાગજનો જ ભેદ છે.

અત્યર્થ યદ્રજઃ સ્ત્રીણાં તદ્રોગજમિતિ સ્મૃતમ્ ।

અષ્ટાદશદિનાદૃધ્વં સ્નાનપ્રશ્નિ સંભય્યા ॥

યદ્રજસ્તુ સમુત્પન્નં તત્કાલોત્પન્નમુચ્યતે ॥

અર્થ:—સ્ત્રીઓને નિરન્તર જે રજની પ્રવૃત્તિ હોય છે તે રોગજ કહેવાય છે. પહેલી-વારના રજોદર્શન પછી સ્નાન કર્યા પછીનો દિવસ લઈને ગણતાં ૧૮ દિવસ પછી જે રજ ઉત્પન્ન થાય છે તે કાલોત્પન્ન કહેવાય છે. અહીં રોગજ રજમાં અસ્પૃશ્યતા હોતી નથી. પરન્તુ રજોનિવૃત્તિ સુધી ભોજન ખનાવવું તથા દેવપૂજા તથા પિતૃઝંઘી કર્મ આદિ કરવાનો અધિકાર નથી. રોગજ રજ હોવા છતાં કાલજ(માસજ) રજ તો આવે છે જ, તેનો ખ્યાલ રાખવો જોઈએ. તે માસજ રજના સમયમાં ત્રણ દિવસ અશુચિ રહે છે.

મધ્યદ્રવ્યસ્ય વૈપમ્યાદ્ઘાતુવૈપમ્યસંભવમ્ ।

દ્રવ્યજં રજ ઇત્યુક્ત તત્કાદાચિત્કસંભવમ્ પાઠ માઠ અઠ ૭-૭ ટીકા ॥

અર્થ:—ખાવાના પદાર્થો વિપરીત હોવાથી ઘાતુની વિષમતા થાય છે, અને તેથી ઉત્પન્ન થતું જે રજ છે તે દ્રવ્યજ રજ કહેવાય છે. તે કાષ્ઠક વાર થાય છે. તે દ્રવ્યજ રજવિષયમાં અગિરા ઋષિનીએ પ્રમાણે લખે છે:—

આ દ્વાદશાહાન્નારીણાં મૂત્રવચ્છૌચમિખ્યતે ।

અષ્ટાદશાહાત્સ્નાનં સ્યાન્ત્રિરાત્રં પરતોઽશુચિઃ ॥

અર્થ:—જે સ્ત્રીને પ્રાય કરીને માસ પૂર્ણ થતાં રજોદર્શન થાય છે તેને પણ કાષ્ઠવાર કાષ્ઠ પ્રકારના હોવાથી વચમાં રજોદર્શન થવાનો સંભવ છે. તેમાં જો બાર દિવસને આંતરે રજોદર્શન થાય તો મૂત્રવિસર્જન કરતાં જે પ્રકારનું શૌચ કરે છે તેનું શૌચ આવશ્યક છે. અને ૧૨ મા દિવસથી ૧૮ મા દિવસ સુધીમાં રજોદર્શન થતાં તે જ સમયે સ્નાન કરવાથી શુદ્ધિ થાય છે. ૧૮ મા દિવસે રજસ્વલા થાય તો તેને એક દિવસનું અશૌચ લાગે છે. અને ૨૦ મા દિવસથી લઈને પછીના રજોદર્શનમાં ત્રણ રાત્રિનું અશૌચ લાગે છે.

જો સ્ત્રીને પક્ષ પક્ષમાં રજોદર્શન થતું હોય, અને જો ૧૦ દિવસની અંદર ફરી રજોદર્શન થાય તો સ્નાન માત્રથી શુદ્ધિ થાય છે, અગિયારમા દિવસે રજોદર્શન થાય તો એક રોગજ અને ૧૨ મે દિવસે આવે તો બે દિવસનું, તથા ૧૩ મા દિવસે ત્રણ રાત્રિનું અશૌચ હોય છે.

પ્રસૂતિકાયાઃ કિંચિદ્નમાસાત્પૂર્વં રજોનિવૃત્તૌ સ્નાનમાત્રમ્ પૂર્ણમાસે ત્રિરાત્રમ્ ।

અર્થ:—પ્રસૂતિ વાળી સ્ત્રી એક માસ પૂર્ણ થયા પહેલાં રજસ્વલા થાય તો રજોનિવૃત્તિ થવા બાદ સ્નાનથી શુદ્ધ થાય છે. અને માસ પૂરો થયા પછી રજસ્વલા થાય તો ત્રણ દિવસનું અશૌચ થાય છે.

વિશેષ અડધી રાત્રિ જતા પહેલાં રજસ્વલા થાય તો તે જ પ્રથમ દિન મનાય છે, અને અડધી રાત્રિ વીત્યા બાદ રજસ્વલા થાય તો તે પછીનો દિવસ પ્રથમ દિવસ ગણાય છે.

આતુરે સ્નાન ઉત્પન્ને દશકૃત્વો હ્યનાતુરઃ ।

સ્નાત્વા સ્નાત્વા સ્પૃશેદનં તતઃ શુદ્ધચેત્સ આતુરઃ ॥ પા.મા.અ.૭-૧૯ ॥

અર્થ:—વળી રોગવાળા પુરુષને વચમાં સ્નાન કરવાની જરૂર પડે અને તેનામાં સ્નાન કરવાનું સામર્થ્ય ન હોય તો રોગ રહિત પુરુષ વારંવાર સ્નાન કરીને તેને સ્પર્શ કરે. તે પ્રમાણે દશ વાર કરવાથી તે શુદ્ધ થાય છે.

જ્વરાભિમૂતા યા નારી રજસા ચ પરિપ્લુતા ।

કથં તસ્યા ભવેન્ઙૌચં શુદ્ધિઃ સ્વાત્કેન કર્મણા ॥

અર્થ:—જ્વરરોગિણી શેગથી ખીણી થયેલી સ્ત્રી રજસ્વલા થતાં શેગના નિમિત્તથી સ્નાન નહીં કરી શકતી હોય તો તેનું શૌચ કેવી રીતે થાય, અને ક્યા કર્મથી શુદ્ધિ થાય ?

ચતુર્થેઽહ્નિ સંપ્રાપ્તે સ્પૃશેદન્યા તુ તાં સ્ત્રિયમ્ ।

સા સચેલાઽવગાહ્યાઃ સ્નાત્વા ચૈવ પુનઃ સ્પૃશેત્ ॥

દશદ્વાદશકૃત્વો વા આચામેચ પુનઃ પુનઃ ।

અન્તે ચ વાસસાં ત્યાગઃ તતઃ શુદ્ધા ભવેત્તુ સા ॥

અર્થ:—ચોથો દિવસ પ્રાપ્ત થતાં ખીણી સ્ત્રી તેને સ્પર્શ કરે. પછી તે ખીણી સ્ત્રી વસ્ત્ર સહિત જલમાં હુબકી મારીને સ્નાન કરી તે રજસ્વલાને ફરી સ્પર્શ કરે. આ પ્રમાણે દશ અથવા બાર વખત કરીને ફરી ફરી આયમન કરે. અન્તમાં તે રજસ્વલા સ્ત્રી સર્વ વસ્ત્રોનો ત્યાગ કરે. એ પ્રકારે તેની શુદ્ધિ થાય છે.

દયાચ શક્તિતો દાનં પુણ્યાહેન વિશુદ્ધયતિ ॥

અર્થ:—અને શક્તિ અનુસાર દાન આપે અને પુણ્યાહ કરાવીને જાંટા નાખે. તેથી શુદ્ધિ થાય છે.

રજસ્વલા સ્ત્રીને ચોથો દિવસ થયા પહેલાં ગ્રહણાદિ નિમિત્તથી સ્નાન કરવું પડે તો પાણીમાં હુબકી મારીને સ્નાન નહીં કરવું જોઈએ. પરન્તુ પાત્રમાં જલ લઈને સ્નાન કરવું જોઈએ. શુદ્ધિ આદિ શૌચમાં પણ તેજ પ્રમાણે સ્નાન થાય છે. અને ચોથો દિવસે પણ હુબકી મારીને સ્નાન કરતા પહેલાં નદી, તળાવ, આદિને કિનારે જલ લઈને પ્રથમ સ્નાન કરવું, પછી જલમાં હુબકી મારીને સ્નાન કરવું.

ધર્મશાસ્ત્રોમાં રજસ્વલાને પાળવાના જે નિયમ કહ્યા છે તે કરતાં પણ અધિક નિયમ પાળવાનું વૈદ્યશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે:—

આર્તવસ્રાવદિવસાદર્હિસા વ્રત્તચારિણી ।

શયીત દર્મશય્યાયાં પश्येदપિ પતિં ન ચ ॥ માવ.પ્ર.પૂ.સ્વ.ગર્ભ.પ્રક્ર.છો. ૩ ॥

અર્થ:—રજનો સાવ ચર થાય તે દિવસથી હિંસા રહિત તથા અહન્યર્થ સહિત દર્બની શય્યામાં સુઈ રહે, અને પતિનું પણ દર્શન ન કરે.

કરે ગરાચે પર્ણે વા હવિષ્યં વ્યહમાહરેત્ ।

અથુપાતનસ્વચ્છેદમભ્યંદ્રમનુલેપનમ્ ॥

નેત્રપોરજ્ઞનં સ્નાનં દિવાસ્વાપં પ્રધાવનમ્ ।

અત્યુચ્ચશ્વદશ્રવણં હસનં વહુમાપણમ્ ।

આયાસં ભૂમિસ્થનનં પ્રવાતશ્ચ વિવર્જयेત્ ॥

અર્થ:—અને હાથમાં લઈને અથવા શેઠારામાં અથવા પત્રાગામાં લઈને હવિષ્યાત્રનું ત્રણ દિવસ મુધી બોગ્ન કરે. અને રડવું, નખ કાપવા, તેજ લગાવવું ચન્દનાદિનો લેપ કરવો, (૪), તથા નેત્રોમાં અજ્જન ઘાસવું, સ્નાન, તથા દિવમે સુઈ રહેવું, દોડવું તથા આમતેમ જવું આવવું, અનિ ઉંઝા શબ્દો સાંભળવા, હસવું, અત્યન્ત બોલવું, બહુ પરિશ્રમ કરવો.

બૂમિને નખ આદિ વડે ખોતરવી, અને બહુ હવામાં ખેસવું-છત્યાદિ સર્વ છોડી દે. (૫).
આ નિયમોને પાલન નહીં કરવાથી દોષ પણ વૈદ્યશાસ્ત્રમાં કલા છે:—

અજ્ઞાનાદ્વા પ્રમાદાદ્વા લોભાદ્વા દૈવતથ વા ।

સા ચૈત્કુર્યાન્નિષિદ્ધાનિ ગર્ભો દોષાંસ્તદાપ્નુયાત્ ॥ ” ॥ ૬ ॥

અર્થ:—જો રજસ્વલા સ્ત્રી મૂર્ખતાથી, પ્રમાદથી, લોભથી અથવા પ્રારબ્ધ વશથી નિષિદ્ધ આચરણ કરે તો ગર્ભને દોષોની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે દોષ નીચે પ્રમાણે:—

एतस्या रोदनाद्गर्भो भवेद्विकृतलोचनः ।

नखच्छेदेन कुनखी कुप्टी त्वभ्यंगतो भवेत् ॥ ” ॥ ૭ ॥

અર્થ:—રજસ્વલા સ્ત્રી રૂદન કરે તો ગર્ભ વિકૃત (વિકાર યુક્ત) નેત્રવાળો થાય છે, નખ કાપવાથી કુનખ નામના નખરોગવાળો થાય છે, તેલ લગાડવાથી તે બાલક કુષ્ટ રોગી થાય છે.

अनुलेपनात्तथा स्नानाद्दुःखशीलोऽङ्गनादृहः ।

स्वापशीलो दिवास्वापाच्चंचलः स्यात्प्रधावनात् ॥ ” ॥ ૮ ॥

અર્થ:—અન્દન આદિ લગાડવાથી તથા સ્નાન કરવાથી દુઃખિત થાય છે, અંગન લગાડવાથી આંધળો, દિવસે સૂઈ રહેવાથી અત્યંત નિદ્રાલુ, દોડવાથી ચંચલ થાય છે.

अत्युच्चशब्दश्रवणाद्गधिरः खलु जायते ।

तालुदन्तोष्ठजिह्वासु श्यावो हसनतो भवेत् ॥ ” ॥ ૯ ॥

અર્થ:—બહુ ઉંચા શબ્દો સાંભળવાથી ગર્ભ બહેરો, હસવાથી ગર્ભનું તાલુ, દાંત, હોઠ, જીભ એ સર્વ કાળાં થાય છે.

प्रलापीभूरिकथनादुन्मत्तस्तु परिश्रमात् ।

स्खलते भूमिखननादुन्મत्तो वातसेवनात् ॥ ” ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—બહુ બોલવાથી બહુ બોલનાર, પરિશ્રમ કરવાથી ગાંઠો, બૂમિ ખોદવાથી ચાલતાં ચાલતાં પડનાર અને બહુ વાયુનું સેવન કરવાથી તે ગર્ભ (બાલક) ઉન્મત્ત થાય છે.

વળી અંગલિથી અથવા ત્રાંબા અથવા લોઢાના પાત્રથી રજસ્વલા સ્ત્રી જલ ન પીએ. વળી ખર્વપાત્રથી પાણી પીવાથી તેનો પુત્ર ખર્વ થાય છે એમ ધર્મસિન્ધુમાં લખ્યું છે.

આ પ્રમાણે રજસ્વલા નિયમો પાળે તો દૃષ્ટ દોષ તેમજ અદૃષ્ટ દોષ બંને થાય છે. તેથી અવશ્ય કરીને તે નિયમોનું પાલન કરવું જોઈએ.

ધર્મિ સ્ત્રીને મિતિકર્મ (રજસ્વલા ધર્મ) નિરૂપણ અ. ૧૨ સ. ૨૦ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨. સર્ગ. ૨૧.

ગર્ભિણીધર્મનિરૂપણ.

ઉપરના સર્ગમાં રજસ્વલાના ધર્મનું નિરૂપણ કરીને આ સર્ગમાં ગર્ભિણી અને તેના પતિના ધર્મનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

(દોહદસ્યાપ્રદાનેન ગર્ભો દોષમવાપ્નુયાત્ ।

વૈરુધ્યં મરણં ચાપિ તસ્માન્કાર્યં પ્રિયં સ્ત્રિયાઃ ॥ 'યાજ્ઞ.સ્મૃ.અ.૩-૭૮ ॥

અર્થ:—ગર્ભવાળી સ્ત્રીની ઇચ્છિત વસ્તુનું નામ દોહદ છે. તે તેને નહીં આપવાથી ગર્ભ રોગાદિથી વિરૂપતા અથવા અગવિક્ષતા અથવા મરણને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે સ્ત્રીનું પ્રિય પૂરું કરવું જોઈએ. અર્થાત્ તેનો દોહદ તેને આપવો જોઈએ.

ગર્ભિणीવાઙ્મિતં દ્રવ્યં તસ્યૈ દદ્યાદયોચિતમ્ ।

સૂતે ચિરાયુષં પુત્રમન્યથા દોષમર્હતિ ॥

ધર્મ.સિ.પરિ. ૩ પૂર્વાર્ધ. ॥

અર્થ:—પતિનું કર્તવ્ય છે કે ગર્ભિણીની ઇચ્છા જે વસ્તુમાં હોય તે વસ્તુ યોગ્યતાને અનુસાર તેને આપવી જોઈએ. તેમ કરવાથી તે દીર્ઘ આયુષવાળા પુત્રને જન્મ આપે છે. ઇચ્છિત વસ્તુ નહીં આપવાથી ગર્ભમાં હોય આવવાનો સંભવ છે.

આ સિદ્ધાન્ત પ્રત્યેક વૈદ્યશાસ્ત્રને અનુસાર લખ્યો છે. જે સમયે ગર્ભને ઇન્દ્રિયો ઉત્પન્ન થાય છે, તે વખતે ચિત્તમાં પીડાઓનું જ્ઞાન થવા લાગે છે. તેથી તે સમયથી ગર્ભ હાલે આલે છે, અને જન્માન્તરમાં અનુભવ કરેલી વસ્તુઓની માગણી કરે છે, અને તે માતાના હૃદયમાં રહી રહે છે. કેમકે ગર્ભનું હૃદય માતાથી ઉત્પન્ન થાય છે, અને રસવાહિની નાડીઓ દ્વારા ગર્ભ તથા ગર્ભિણી બંનેના હૃદયની એકરૂપતા સંપન્ન થાય છે. તે કારણથી ગર્ભ જન્માન્તરમાં અનુભવેલી જે વસ્તુની ઇચ્છા કરે છે, તે ઇચ્છા માતાના હૃદયમાં રહી રહે છે. તેથી તે જ વસ્તુની ઇચ્છા માતાને પણ થાય છે. માતાની સંપૂર્ણ ઇચ્છાઓ ગર્ભને અનુસાર થતી નથી, તથાપિ કોઈ બાબતમાં માતાની ઇચ્છા ગર્ભને અનુસાર જ થાય છે, તેથી ચતુર લોક ગર્ભિણીને પ્રય તથા હિત વસ્તુથી તૃપ્ત કરે છે. તે પ્રમાણે નહીં કરવાથી ગભા પ્રાય નષ્ટ થાય છે, અથવા વિકાર યુક્ત થાય છે. માટે ગર્ભિણી જે વસ્તુઓની ઇચ્છા કરે તે સર્વ તેને આપવી જોઈએ. પરંતુ ગર્ભને જે વસ્તુ અહિત હોય તે નહીં આપવી. જેમકે બહુ ભારે વસ્તુ અને ઉષ્ણ પદાર્થ તથા બહુ તીક્ષ્ણ વસ્તુ નહીં આપવી જોઈએ. તેમજ કષ્ટ આપનાર યેષ્ટા, તથા ગર્ભને હાનિ કરતા અન્ય સર્વ પદાર્થ, જે વૃદ્ધ લોકોએ કહ્યા છે તે સર્વને ત્યાગ કરવો જોઈએ. વળી—

દેવતારક્ષોઽનુચરપરિરક્ષણાર્થં ન રક્તાન્તિ વાસાંસિ વિભ્રયાન્ન મદકરાણિ સ્વાધ્યા

ન્યમ્યવહરેન્ન યાનમધિગેહેન્નમાંસમચ્છીયાત્ સર્વેન્દ્રિયમતિકૂલૌથ ભાવાન્દૂરતઃ

પરિવર્જયેત્ ॥

ચરકસંહિતા, શારીરસ્થાન, અ. ૪, ક. ૨૧ ॥

અર્થ:—દેવતા તથા રાક્ષસોના દૂતોથી રક્ષા થવાને માટે ગર્ભિણી સ્ત્રી રક્ત વસ્ત્રોનું પહેરે, માદક પદાર્થ ન ખાય, સવારી પર ન ચઢે, માંસ ન ખાય, તેમજ સર્વ ઇન્દ્રિયોને પ્રતિકૂલ વિષયોનો પણ પરિત્યાગ કરે. સ્ત્રીઓ કોઈ વસ્તુને ગર્ભને હાનિકારક સમજતી હોય તેનો પણ તેણે ત્યાગ કરવો જોઈએ. પરંતુ જે અહિત પદાર્થમાં ગર્ભિણીની બહુ ઇચ્છા થતી હોય તો તેને હિત વસ્તુની સાથે મેળવીને આપવી, જેથી તેની ઇચ્છા પૂરી થાય, કેમકે ઇચ્છાનો ભંગ થવાથી કોપેલો વાયુ શરીરની અંદર સંચાર કરીને ગર્ભમાં જન્મ ગર્ભને નષ્ટ કરી નાંખે છે, અથવા વિરૂપ કરી દે છે. જ્યારે દોષોને કુપિત કરનારી વસ્તુઓના સેવનથી સ્ત્રીના કુપિત થયેલા હોય શરીરમાં સંચાર કરીને રૂધિર તથા ગર્ભાશયને દૂષિત કરે છે, ત્યારે સ્ત્રી

જે ગર્ભને ધારણ કરે છે તે ગર્ભના માતાથી ઉત્પન્ન થતા રક્ત, યર્મ, માંસ તથા તેના વિશેષ અંશ મેદ, શુદ્ધ, નાસ્તિ, પ્લીહા, હૃદય, ઇત્યાદિક અંશોમાંથી એક અથવા અધિક પણ અંગ વિકારયુક્ત થાય છે એમ ચરક સંહિતા વગેરે ગ્રંથોમાં કહ્યું છે. માટે ગર્ભિણીની ઇચ્છાને પૂર્ણ કરવી, તેમજ પથ્ય ભોજન તથા વ્યવહાર કરવાની પણ આવશ્યકતા છે.

ગર્ભિણીના પતિએ પણ—

સિન્ધુસ્નાનં દુમચ્છેદં વપનં પ્રેતવાહનમ્ ।

વિદેશગમનં ચૈવ ન કુર્યાદ્ગર્ભિણીપતિઃ ॥

ધર્મસિન્ધુ. પરિ. ૩ પૂર્વાર્ધઃ ॥

અર્થઃ—ગર્ભિણીનો પતિ સમુદ્રસ્નાન, વૃક્ષનું છેદન, ક્ષૌર, મડદાને ઉઠાવવું તથા વિદેશમાં જવું એવું કાઈપણ કાર્ય કરે નહીં. વળી—

પિત્ર્યન્નં ન મુક્ચીત પરકીયં નિર્માન્ત્રતઃ ॥

વાસસાનાહતેનાઙ્ગમાચ્છાદ્ય શયનં ત્યજેત્ ॥

શાકર સ્મૃ. અ. ૬. પા. ૩-૨૨ ॥

અર્થઃ—ખાન પતિના આપેલા આમન્ત્રણનું શ્રાદ્ધાદિ અન્ન પતિએ નહીં ખાવું બોધ્યું. અને બોડેલાં એ વસ્ત્ર અર્થાત્ ધોતી બોટાને ફાડીતે એ ભાગ ભૂદા કર્યા વિનાનો (અત્તાહત) ધોતી બોટા આદિ વસ્ત્ર એાદીને શયન ન કરે.

ગર્ભિણ્યાં ન રતિં કુર્યાન્નાગ્નેર્નિર્વાપયેચ્છિસ્વામ્ ॥

શા. સ્મૃ. અ. ૬. પા. ૩-૨૩ ॥

અર્થઃ—ગર્ભિણીના પતિએ ગર્ભિણી સાથે રતિ ન કરવી, તથા બળતા અગ્નિ(દીપક)ની શિખાને છુટાવવી નહીં.

પળ્માસાન્કામયેન્મત્વોર્ગુર્વિણીમેવ વૈ સ્ત્રિયમ્ ।

આ દન્તજનનાદુર્ધ્વમેવં ધર્મો ન હીયતે ॥

ભ્રત્રિ. સં. શ્લો. ૧૬૬ ॥

અર્થઃ—ગર્ભિણી સ્ત્રીની સાથે છ માસ સુધી ગમન કરી શકે છે, ત્યાર પછી પુત્રની ઉત્પત્તિ થઇને તેને દાંત આવ્યા પછી ગમન કરી શકે છે. તેમ કરવાથી ધર્મની હાનિ થતી નથી.

પૂર્વ શ્લોકમાં કહ્યા મુજબ પત્ની ગર્ભવતી થવાના દિવસથી જ્યોતિર્દય ન રહી શકે તો આ શ્લોકમાં કહેલી રીતે કરવું એવો ભાવ છે. ગમન ન કરવું એ પક્ષ તો ઉત્તમ જ છે. વળી ગર્ભિણીના પતિને પરિત્યાગ કરવાને જે જે વાતો કહી છે તે સર્વ ગર્ભિણીએ પણ ત્યાગ કરવી બોધ્યું. તે નીચે પ્રમાણે છે:—

સન્ધ્યાયાં નૈવ ભોક્તવ્યં ગર્ભિણ્યા વ્રવર્ણિનિ ।

ન સ્થાતવ્યં ન ગન્તવ્યં વૃક્ષમૂલેષુ સર્વદા ॥

મદ્ય. મુ. સ્વ. ૧ અ. ૭-૪૦ ॥

અર્થઃ—હે વ્રવર્ણિનિ (ઉત્તમ સ્ત્રી) ! ગર્ભવતી સ્ત્રીએ સન્ધ્યાકાલમાં ભોજન ન કરવું બોધ્યું; અને કાઈ સમયે પણ વૃક્ષોની નીચે જવું નહીં, તેમ ત્યાં ઉભા પણ ન રહેવું.

ન ઘૃતશ્રપણં કુર્યાત્કુપ્માણં ન ચાસ્વંડયેત્ ॥

શાં. સ્મૃ. અ. ૬ પા. ૩-૨૪ ॥

અર્થઃ—સ્ત્રી ઘી ગરમ કરે નહીં, તથા જુરા કાળાને કાપે નહીં.

નોપસ્કરેણ નિવિશેન્મસલોદ્ગ્રસ્તલાદિપુ ।

જલં ચ નાવગાહેત શૂન્યાગારં ચ વર્જયેત્ ॥

” ૪૧ ॥

અર્થ:—વાટવાના પથ્થર આદિ ઉપર તથા મુસલ, ખાંડણીઆ, આદિ ઉપર બેસવું નહીં, તેમ જલમાં ડુબકી ન મારવી, તથા શન્ય ધરમાં રહેવું નહીં.

વલ્મીકેષુ ન તિષ્ઠેત ન ચોદ્વિગ્નમના ભવેત્ ।

ન નરેન લિલેદ્ભૂમૌ નાંગારેણ ન મસના ॥ ૪૨ ॥

અર્થ:—વલ્મીકે ઉપર બેસવું નહીં, અને કદાપિ ઉદ્વિગ્ન ચિત્તવાળા થવું નહીં. નખ વડે, કોસસા વડે કે ભસ્મવડે ભ્રમિ ઉપર લખવું નહીં.

ન શ્યાલુઃ સદા તિષ્ઠેદ્વ્યાયામં ચ વિવર્જયેત્ ।

ન તુપાઙ્ગારમસાસ્થિકપાલેષુ સમાવિશેત્ ॥ ૪૩ ॥

અર્થ:—હમેશાં સૂતા રહેવાનો સ્વભાવ ન રાખે, અને વ્યાયામનો પરિત્યાગ કરે. અને તુપ, અંગારા, ભસ્મ, હાડકાં, ઠીકરાં, ઇત્યાદિ ઉપર પથ્થુ ન બેસે.

વર્જયેત્કલહં લોકૈર્ગાત્રભંગં તથૈવ ચ ।

ન મુક્તકેશી તિષ્ઠેત નાથુચિઃ સ્યાત્કથંચન ॥ ૪૪ ॥

અર્થ:—લોકોની સાથે કલહ ન કરે, તથા કેષથી છાતી કૂટવી તથા માથું કૂટવું ઇત્યાદિ પથ્થુ ન કરે. શિર ખુલ્લું રાખીને બેસે નહીં, તથા શરીર કદાપિ અપવિત્ર ન રાખે.

ન શયીતોત્તરશિરા ન ચૈવાધઃશિરાઃ ક્વચિત્ ।

ન વસ્ત્રહીના નોદ્વિગ્ના ન ચાદ્રચરણા સતી ॥ ૪૫ ॥

અર્થ:—અને ઉત્તર દિશામાં શિર રાખીને સૂએ નહીં, તથા શિર નીચે કરીને અર્થાત્ ઢાળ તરફ માથું રાખીને સૂએ નહીં, તેમ વસ્ત્ર રહિત સૂએ નહીં, તેમ ઉદ્વિગ્ન થઇને તેમ બીના પગ રાખીને સૂએ નહીં.

નામઙ્ગલ્યાં વદેદ્વાચં ન ચ હાસ્યાધિકા ભવેત્ । ૪૬ ॥

અર્થ:—કદાપિ પથ્થુ અમંગળ વાણી બોલે નહીં, અને હાસ્યાદિ બહુ કરે નહીં.

કુપાંતુ ગુરુશુશ્રૂષાં નિત્યમાઙ્ગલ્યતત્પરા ।

સર્વોપધીમિઃ કોળ્ણેન વારિણા સ્નાનમાચરેત્ ॥ મત્સ્ય પુ.અ.૭-૪૪ ॥

અર્થ:—શુશ્રુષાદિ શુરજનોની સેવા કરે, અને સિન્દૂર, કાળજી, કેશસંસ્કાર, ભૂષણ આદિ માંગલિક વસ્તુનો ત્યાગ ન કરે, અને સર્વ ઔષધિ નાંખીને જળને ગરમ કરીને પકી થોડું ઠંડું પડ્યા દઇને (કોળ્ણ-થોડું ગરમ) તે વડે સ્નાન કરે. પદ્મપુરાણમાં શુશ્રુષાદિની પૂજા કરવાનું લખ્યું છે. તેથી અહીં શુશ્રૂષાને પથ્થુ પૂજની અન્તર્ગત સમજવી.

કુષ્ટામાંસીહરિદ્રાભિર્વૈચાસૈલેયચન્દ્રનૈઃ ।

મુરચમ્પકર્પૂરૈર્મુસ્તૈઃ સર્વોપધિઃ સ્મૃતા ॥ શબ્દસ્તોમમહાનિધિઃ ॥

અર્થ:—કુદ, જટામાંસી, કળદર, વજ, શિલાગિત, ચન્દન, ચંપાનું પુષ્પ, કપૂર, મોથ (મુસ્ત) એ સર્વોપાધિ કહેવાય છે.

કૃતરસા સુશ્રૂષા ચ વાસ્તુપૂજનતત્પરા ।

તિષ્ઠેત્તમસન્નવદના મર્તુઃ મિપદિતે રતા ॥ મત્સ્ય પુ.અ.૭-૪૫ ॥

અર્થ:—વળી રક્ષાખન્ધનાદિ વડે તેની રક્ષા કરવી. તેમ તે અલંકારયુક્ત રહે, તથા ઈષ્ટનું પૂજન કરવામાં તત્પર રહે, અને પ્રસન્ન વદને હમેશાં પતિના હિતમાં તત્પર રહેવું જોઈએ.

દાનશીલા તૃતીયાયાં પાર્વણ્યં નક્તમાચરેત્ ।

इतिवृत्ता भवेन्नारी विशेषेण तु गर्भिणी ॥

॥ ૪૬ ॥

અર્થ:—તૃતીયાને દિવસે કંઈક દાન કર્યા કરે, અને અમાવાસ્યા તથા પૂર્ણિમાને દિવસે રાત્રિભોજન કરે. એ પ્રમાણેનાં આચરણ સર્વ સ્ત્રીઓને આવશ્યક છે, તેમાં ગર્ભિણીને વિશેષે કરીને જરૂર છે.

कुस्त्रीभिर्नाभिभापेत शूर्पवातश्च वर्जयेत् ।

मृतवत्सादिसंसर्ग परपाकं च सुन्दरि ॥

નારીયપુરાણમ્ ॥

અર્થ:—હે સુન્દરિ ! દુરાચારિણી સ્ત્રીઓની સાથે સંસર્ગ ન રાખે, તથા સૂપકું લઇને ધાન્યાદિ ઝાડકે નહીં, અને જે સ્ત્રીઓનાં સન્તાન મરી જતાં હોય તેવી સ્ત્રીઓની સાથે સંસર્ગ ન રાખે, તેમ બીજાના ઘરમાં ભોજન કરવાનો પણ પરિત્યાગ કરે.

न वोभत्सं किचिदीक्षेत न रौद्रां शृणुयात्कथाम् ।

गुरुं वात्युष्णमाहारमजीर्णं न समाचरेत् ॥

”

અર્થ:—કોઈ ભયંકર વસ્તુને જુએ નહીં, તથા ભયાનક કથા સાંભળે નહીં. ભારે ખોરાક તથા અત્યન્ત ગરમ ભોજન પણ ન ખાય, તેમજ અજીર્ણ થાય તેટલું ખધું પણ ન જમે. સ્વભાવગુરૂ, માત્રાગુરૂ, તથા સંસ્કારગુરૂ એમ ત્રણ પ્રકારની ગુરૂતા હોય છે. તેમાં મગ વગેરે પદાર્થ સ્વભાવથી હલકા છે, છતાં માપ કરતા અધિક ખાય તો ગુરૂ થાય અને સમયાનુસાર પચે નહીં. તેથી અધિક ખાધેલા હલકા પદાર્થ માત્રાગુરૂ કહેવાય છે. અને અડધ વગેરે સ્વભાવથી પચવામાં ભારે પડે છે. તેથી તે સ્વભાવગુરૂ અથવા પ્રકૃતિથી ગુરૂ કહેવાય છે. લાડુ આદિ (મિઠાઈ) સંસ્કારગુરૂ કહેવાય છે. આ ત્રણ પ્રકારના ગુરૂ પદાર્થ પ્રસિદ્ધ છે. તેથી અતિરિક્ત કાલગુરૂ પણ હોય છે. જેમ રોજ હલકા પદાર્થ ખાનાર મનુષ્યને જમવાનો સમય ૧૦ કે ૧૧ વાગ્યાનો હોય, છતાં મોડા એટલે એક કે બે વાગે જમવાથી પચવામાં કઠણ પડે છે. તેથી મોડા ખાધેલા પદાર્થને કાલગુરૂ કહે છે. વળી—

आहारं पद्विधं चोष्यं पेयं लेह्यं तथैव च ।

भोज्यं भक्ष्यं तथा चर्वणं गुरुं विद्याद्यथोत्तरम् ॥ योगरत्नाकरभोजनक्रमस्तो. ૧૩૯ ॥

અર્થ:—ચોષ્ય, પેય, લેહ્ય, ભોજ્ય, ભક્ષ્ય અને ચર્વણ એમ છ પ્રકારનાં ભોજન હોય છે. તેમાં જે ઉત્તર ઉત્તર પદાર્થ છે તે પૂર્વ પૂર્વથી ગુરૂ છે એમ જાણવું. અર્થાત્ ચોષ્યથી પેય, અને પેયથી લેહ્ય, ઇત્યાદિ ચર્વણ પર્વન્ત ઉત્તરોત્તર અધિક ગુરૂ છે. તેમાં ચર્વણ પદાર્થ સર્વથી અધિક ગુરૂ છે. તેના બેદ વિશેષ કરીને ભોજનવિધિમાં જોવા.

अतिरुक्षं च नास्नीषादत्युष्णमतिभोजनम् ।

अत्युष्णमतिशीતं च गुर्वाहारं विवर्जयेत् ॥

”

અર્થ:—અહુ લૂણું, તથા અહુજ ગરમ, તથા પરિણામથી જે વસ્તુ અહુ ગરમ હોય, તેના માપથી અધિક, તથા અહુજ ગરમ અને અહુજ ઠંડુ, તથા ગુરૂભોજન, પણ ન કરવું.

ગુરુ આદિનો ભેદ બોજનક્રમમાંથી જાણી લેવો.

ઉગ્રોપચં તથા ક્ષારં મૈથુનં ભારવાહનમ્ ।

કૃતે પુંસવને ચૈવ ગર્ભિણી પરિવર્જયેત્ ॥

અર્થ:—બહુ તીક્ષ્ણ સ્વભાવવાળું ઔષધ, તથા કોઈ પ્રકારનો ખાર ખાવો નહીં. તેવી રીતે પુરુષસમાગમ તથા ભાર ઉચકવો ઇત્યાદિ કાર્ય પુંસવન થયા પછી ગર્ભવતી સ્ત્રી કરે નહીં.

ગર્ભિણી કુઠ્ઠજરાશ્વાદિશૈલહર્મ્યાદિરોહણમ્ ।

વ્યાયામં શીઘ્રગમનં શકટારોહણં ત્યજેત્ ॥

પ્રયોગપારિજાતકસ્યપઃ ॥

અર્થ:—ગર્ભિણી સ્ત્રી હાથી, ઘોડા, આદિ તથા પર્વત, મેડો આદિ ઉપર ચઢે નહીં, તથા વ્યાયામ ન કરે, તથા જલદી ચાલે નહીં. અને ગાડા આદિમાં બેસવું ઇત્યાદિનો પણ પરિત્યાગ કરે.

શોકં રક્તવિમોક્ષં ચ સાધ્વસં કુલ્લકુટાસનમ્ ।

વ્યવસાયં દિવા સ્વાપં રાત્રૌ જાગરણં ત્યજેત્ ॥

અર્થ:—શોક કરવો, તથા શરીરમાંથી લોહી કાઢવું, તથા ભય(સાધ્વસ) પામવો, તથા કુલ્લકુટાસને બેસવું, તથા બહુ વ્યવસાય કરવો, તથા દિવસે સુવું અને રાત્રિમાં જાગવું એનો પણ પરિત્યાગ કરવો નોંધ્યો.

કૃશ્ણાઢં દુર્વલા ચૈવ વાર્ધક્યં મમ ચાગતમ્ ।

સ્તનૌ મે ચલિતૌ સ્થાનાન્મુઠ્ઠં ચ વલિભદ્રુરમ્ ॥ પદ્મ.પુ.સ્વ.૧અ.૭-૪૧ ॥

एवंविधं त्वया चाहं कृतेति न वदेत् कर्वाचत् ॥

॥ ૫૦ ॥

અર્થ:—વળી હું બહુ દુઝળી થઈ, મને જુદાવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ છે, મારા સ્તન ન્થાનથી બદલાયા છે, અને મારે મોઢે વળીયાં પડીને મોં ખરાબ થયું છે, એ પ્રકારનું સર્વ તમે કહ્યું છે—એ પ્રમાણે કદાપિ પતિને કહે નહીં.

इतिवृत्ता भवेन्नारी विशेषेण तु गर्भिणी ।

यस्तु तस्या भवेत्पुत्रः शीलायुर्वृद्धिसंयुतः ॥

મત્સ્ય.પુ.અ.૭સ્ત્રો.૪૬-૭ ॥

અર્થ:—સ્ત્રીએ આ પ્રકારનાં આચરણવાળી થયું નોંધ્યો. અને વિશેષે કરીને ગર્ભિણી સ્ત્રીએ આ નિયમો પાળવા ગોચર છે. આવાં આચરણથી રહેનારી સ્ત્રીને જો પુત્ર થાય છે તે શીલ સ્વભાવ વાળો તથા દીર્ઘ આયુ વાળો થાય છે.

હવે ગર્ભિણીધર્મનિરૂપણ અ. ૧૨ સ. ૨૧. સમાપ્ત.

અધ્યાય. ૧૨. સર્ગ ૨૨.

ગર્ભાધાનાદિસંસ્કારનિરૂપણ.

ઉપરના સર્ગમાં ગર્ભિણીના નિયમોનું કથન કરીને આ સર્ગમાં ગર્ભાધાનાદિ સંસ્કારોનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

ગર્ભાધાનં પુંસવનં સીમન્તો જાતકર્મ ચ ।

નામક્રિયા નિષ્ક્રમાન્નપ્રાશનં વપનક્રિયા ॥ વ્યા. સ્મૃ. અ. ૧-૧૪ ॥

કર્ણવેધો વ્રતાદેશો વેદારમ્ભક્રિયાવિધિઃ ।

કેશાન્તઃ સ્નાનમુદ્વાહો વિવાહાયિપરિગ્રહઃ ॥ ,, ॥ ૧૫ ॥

ત્રેધાગ્રિસંગ્રહથેતિ સંસ્કારાઃ પોદશ સ્મૃતાઃ ।

ન વૈધાઃ કર્ણવેધાન્તા મન્ત્રવજ્યં ક્રિયાઃ સ્ત્રિયાઃ ॥ ,, ॥ ૧૬ ॥

વિવાહો મન્ત્રતસ્તસ્યાઃ શૂદ્રસ્યામન્ત્રતો દશ ॥ ,, ॥ ૧૭ ॥

અર્થઃ—૧. ગર્ભાધાન, ૨. પુંસવન, ૩. સીમન્ત, ૪. જાતકર્મ, ૫. નામકરણ, ૬. નિષ્ક્રમણ. ૭. અન્નપ્રાશન, ૮. મુંડન, (૧૪) ૯. કર્ણવેધ, ૧૦. ઉપનયન, (વ્રતાદેશ—જનો-ઈતી વિધિ), ૧૧. વેદારંભ, ૧૨. કેશાન્ત (ગોદાન—વાળ સંબંધી કર્મનું નામ છે), ૧૩. અન્નચર્યાની સમાધિનું સ્નાન (સમાવર્તન), ૧૪. વિવાહ, ૧૫. વિવાહના અગ્નિનું ગ્રહણ અને ૧૬. દક્ષિણાગ્નિ, ગાહપત્ય તથા આહવનીય એ ત્રણ અગ્નિનું ગ્રહણ—એ સોળ સંસ્કાર કહ્યા છે. તેમાં કન્યાના ગર્ભાધાનથી કર્ણવેધ પર્યન્તના નવ સંસ્કાર મંત્ર વિના કરવા જોઈએ, તેના દશમો સંસ્કાર કેવળ વિવાહ વેદોક્ત મંત્રથી થાય છે. અને શૂદ્રના ગર્ભાધાનથી કર્ણવેધ પર્યન્તના નવ અને દશમો વિવાહ એ ૧૦ સંસ્કાર છે, અને તે સર્વ મન્ત્ર વિના થાય છે. વળી—

બ્રહ્મક્ષત્રિયવિદ્રુદ્રા વર્ણાસ્ત્વાદ્યાસ્ત્રયો દ્વિજાઃ ।

નિષેકાદ્યાઃ શ્મશાનાન્તાસ્તેષાં મન્ત્રતઃ ક્રિયાઃ ॥ વ્યા. સ્મૃ. અ. ૧-૧૦ ॥

અર્થઃ—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય તથા શૂદ્ર એ ચાર વર્ણુ(જાતિ) છે. તેમાંના પહેલા ત્રણ વર્ણુને દ્વિજાતિ કહે છે, અને તેમને ગર્ભાધાનથી લઈ વ્રેતકર્મ પર્યન્તની સર્વ ક્રિયા વંદિક મન્ત્ર દ્વારા જ થાય છે.

ગૌતમજીએ પોતાના ધર્મશાસ્ત્રમાં ૪૦ સંસ્કાર કહ્યા છેઃ—

૧. ગર્ભાધાન, ૨. પુંસવન, ૩. સીમન્ત, ૩. જાતકર્મ, ૫. નામકરણ, ૬. અન્નપ્રાશન, ૭. મુંડન, ૮. ઉપનયન, ૯. નગ્નેદનો આરંભ, ૧૦. યજુર્વેદનો આરંભ, ૧૧. સામવેદનો આરંભ, ૧૨. અથર્વવેદનો આરંભ, ૧૩. સમાવર્તનસ્નાન, ૧૪. વિવાહ, ૧૫. દેવયજ્ઞ, ૧૬. પિતૃયજ્ઞ, ૧૭. મનુષ્યયજ્ઞ, ૧૮. ભૂતયજ્ઞ, ૧૯. અન્નયજ્ઞ, ૨૦. અગ્નહન (માર્ગશીર્ષ વદી ૮નું શ્રાદ્ધ), ૨૧. પૌષ વદી ૭નું શ્રાદ્ધ, ૨૨. માગ વદી ૮નું શ્રાદ્ધ, (આ ત્રણ અજ્ઞાતાં પાર્વણ્ય શ્રાદ્ધ છે), ૨૩. આવણી કર્મ, ૨૪. આગ્રહાયણી યજ્ઞ, ૨૫. ચૈત્રી પૂર્ણિમાનો યજ્ઞ, ૨૬. આશ્વિનની પૂર્ણિમાસીનો યજ્ઞ, અગ્નહન—માર્ગશીર્ષ—વદી ૮ ના શ્રાદ્ધથી અહીં સુધીના ૭ યજ્ઞયજ્ઞ કહેવાય છે), ૨૭. અગ્નિઓનું સ્થાપન, ૨૮. અગ્નિહોત્ર, ૨૯. દર્શપૌર્ણિ-માસયજ્ઞ, ૩૦. આગ્રયણી (નવાન્નેષ્ટિ), ૩૧. ચાતુર્માસ યજ્ઞ, ૩૨. પશુબન્ધ યજ્ઞ ૩૩. સૌત્રામણિ યજ્ઞ (અગ્નિ સ્થાપનથી અહિં સુધીના યજ્ઞ હવિર્યજ્ઞ. કહેવાય છે), ૩૪. અગ્નિષ્ટોમ ૩૫. અત્યગ્નિષ્ટોમ. ૩૬. ઉકથ્ય, ૩૭. પોદશી, ૩૮. વાજપેય, ૩૯. અતિરાત્ર અને ૪૦. આપ્તોર્થમ. (અગ્નિષ્ટોમથી અહીં સુધી ૭ સોમયજ્ઞ છે.) આ ૪૦ સંસ્કાર કહ્યા છે. આ

શૂળદહ્યામધામોતિ કૃતૌ ભાવાંપરાઙ્મુશ્વઃ ॥ ૪૬ ॥

અર્થ:—જે પુરુષ ઋતુકાલમાં પત્ની સાથે ગમન કરતો નથી તેને ગર્ભસ્થિત બાલક મારવાનું પાપ લાગે છે. પરન્તુ કામના હોવા છતાં પણ પત્ની ઉપર દ્રેષ હોવાથી ગમન કરતો હોય તો તેને માટે આ દોષ છે. વિરક્ત હોવાથી ન જતો હોય તો તેને માટે નર્લ વિશેષ આ લોકના ભોગ ભોગવવાનું અથવા ધર્મ સંપાદન કરીને પરલોક સંબંધી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનું મુખ્ય સાધન શરીર છે. તેથી શરીર ઉત્પન્ન કરવામાં તેમજ શરીરની રક્ષા કરવામાં પણ પ્રત્યેક દિવસ શાખરી આવશ્યક છે. એ તેનુથી શાસ્ત્રમાં પ્રથમ શરીરરક્ષા કહી છે.

શરીરં સર્વધર્મસ્વં રક્ષણીયં પ્રયત્નતઃ ।

શરીરાત્સવતે ધર્મઃ પર્વતાત્સલિલં યથા ॥ ઝંસ્વ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૧૭-૬૫ ।

અર્થ:—મનુષ્યનું શરીર જ સંપૂર્ણ ધર્મ રૂપી ધન છે, કારણકે જોની રીતે પદ્મોડમાં જલ સ્વે છે, તેવી રીતે શરીર રૂપી પદ્મમાંથી ધર્મરૂપી નદી વહે છે.

વિના દેહેન કસ્યાપિ પુરુષાર્થો ન વિદ્યતે ।

તસ્માદ્દેહધર્મં રક્ષેત્પુણ્યકર્માણિ સાધયેત્ ॥ ગ૦ પુ૦ અ૦ ૧૬ સ્તો૦ ૧૭ ।

અર્થ:—શરીર વિના કાલને પણ પુરુષાર્થની સિદ્ધિ જોવામાં આવતી નથી. તેથી દેહ ધનની પ્રથમ રક્ષા કરવી જોઈએ. અને દેહ વડે પુણ્ય કર્મો સંપાદન કરવાં તે જ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. માટે શરીરથી સર્વ કાર્ય બને છે. તે શરીરની ઉત્પત્તિ પ્રથમ ગર્ભોદાનથી થાય છે. માતા તથા પિતાના તથા પોતાના—એ ત્રણ અંશ પ્રાણીના શરીરમાં હોય છે એમ પહેલાં કહ્યું જાય છે. માટે માતા પિતાના અંશથી ઉત્પન્ન થનાર બાલકના શરીરના અવયવો—બલ, પુષ્ટિ, આદિને માટે વિવાહ તથા ગર્ભોદાન આદિ અંશકારો બહુ યોગ્ય રીતે કરવા જ્યાં ત્રણ શાખવાનું શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. બીજા વાવવામાં વિપરીત થાય તો ખેતી સાફ કે આપત્તિ જોવામાં આવતી નથી. શરીરની ઉત્પત્તિ કરવાને માટે ગર્ભોદાન બહુ શ્રેષ્ઠ બીજા રીતના સમાન છે. હાલના સમયમાં કેટલાક પ્રત્યક્ષપ્રમાણવાદી નવીન લોક આ સવાનોને તુચ્છ માને છે. એ લોકને પણ આ લોકના નાના પ્રકારના ભોગો ભોગવવાની ઇચ્છા તો થાય છે. પરન્તુ બોમ્બ પદાર્થોને ભોગવવા એ નીરોગ અને બલવાન શરીર વિના બીજાં નહીં. અને નીરોગતાને માટે વંચનો આશ્રય સર્વ કાષ્ટ લે છે. તેથી વંચશાસ્ત્રના નિર્મોને અહીં ખાસ બતાવ્યા છે.

અતિવસ્વાવિવસાદત્તુઃ પોઢશ રાત્રયઃ ।

ગર્ભગ્રહણયોગ્યસ્તુ સ એવ સમયઃ સ્મૃતઃ ॥

અર્થ:—જેવવવા ચવાના દિવસથી ૧૬ રાત્રિ સુધી સ્ત્રીનો ઋતુકાલ કહેવાય છે. આ કાલનું કરવાનો ૫૫ તે જ સમય કહ્યો છે. કોઈ અન્યમાં એમ પણ કહ્યું છે કે સ્નાન દિવસ પછી ૧૨ રાત્રિ પર્વન્ત બ્રાહ્મણી, દશ રાત્રિ પર્વન્ત ક્ષત્રિયાણી, આઠ રાત્રિ સુવેશ્યા અને ૭ રાત્રિ સુધી શૂદ્રા ગર્ભ ધારણ કરવા યોગ્ય શક્તિ વાળા રહે છે. તથા આ નિયમ સર્વમાન્ય નથી. પહેલાં કહેલી ૧૬ રાત્રિ સર્વ જનિતી સંપૂર્ણ સ્ત્રીઓ માટે સર્વને એમનું છે.

આયુઃક્ષયમયાદ્વર્તા પ્રથમે દિવસે સ્ત્રિયમ્ ।

દ્વિતીયેઽપિ દિને રત્યુત્યજેદ્વતુર્મર્તો તથા ॥ ભાવ.પ્ર.પૂ.સ્વ. ગર્ભ.પ્રક.શ્લો.૧૩ ॥

તત્ર યથાહિતો ગર્ભો જાયમાનો ન જીવતિ ॥ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—ઋતુમતી સ્ત્રીના ઋતુને પહેલે દિવસે બે ગર્ભ રહ્યો હોય તો સન્તાનનું આયુ ક્ષીણ થાય છે, અને બીજે દિવસે રહેલા ગર્ભનું આયુક પણ હવતુ નથી. માટે તે ભયથી રતિને માટે તે બે દિવસોનો ખાસ ત્યાગ કરવો જોઈએ.

આહિતો યસ્તુતીયેઽદ્વિ સ્વલ્પાયુર્વિકલાઙ્ગકઃ ॥ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—અને ત્રીજે દિવસે રહેલો ગર્ભ જન્મે તોપણ અલ્પાયુવાળો અને વિકલ અંગ વાળો ઉત્પન્ન થાય છે. માટે તે દિવસનો પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ.

અતઃ ચતુર્થી પઠ્ઠી સ્યાદષ્ટમી દશમી તથા ।

દ્વાદશી વાપિ યા રાત્રિસ્તસ્યાં તાં વિધિના મજેત્ ॥ ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—માટે ચોથી, છઠી, આઠમી, દશમી અને બારમી રાત્રિમાં ગર્ભાધાનને માટે વિધિ પૂર્વક તેનું સેવન કરે.

અત્રોત્તરોત્તરં વિદ્યાદાપુરારોગ્યમેવ ચ । ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—આ પ્રકારે ઉત્તર ઉત્તર રાત્રિમાં ગમન કરવાથી આયુ અને આરોગ્યની અધિકતા થાય છે. ઉત્તરોત્તર રાત્રિમાં ઉત્પન્ન થયેલા સન્તાનમાં આયુ, આરોગ્ય અને બલની વૃદ્ધિ થાય છે. ચોથા દિવસ કરતાં છઠા દિવસે અધિક, છઠાથી આઠમા દિવસે તેથી અધિક, એ પ્રમાણે “ઉત્તરોત્તર” નો ભાવ છે.

ચરં દારુણમં પૌષ્ણં દક્ષાગ્રી ચ દ્વિદૈવતમ્ ।

શ્રાદ્ધાહં ચૈવ રિક્તાં ચ હિત્વાન્યસ્મિન્વિધીયતે ॥ લઘુ.બ્રાહ્મ.સ્મ.પ્રક.૩-૨ ॥

અર્થ:—શ્રવણ, ધનિષ્ઠા, શતભિષા, પુનર્વસુ, સ્વાતિ, મૂલ, અશ્લેષા, જ્યેષ્ઠા, આર્દ્રા, અશ્વિની, કૃત્તિકા, અને વિશાખા એ નક્ષત્રો તથા શ્રાદ્ધનો દિવસ તથા બંને પક્ષની ચતુર્થી, નવમી અને અતુર્દશીને છોડી અન્ય દિનોમાં ગર્ભાધાનનું વિધાન કરે છે. અર્થાત્ તે દિવસોને છોડીને અન્ય દિવસોમાં ગર્ભાધાન કરવું જોઈએ.

વળી વ્યતીપાત, માતાપિતા મરી ગયાં હોય તે તિથિ, શ્રાદ્ધનો આગલો દિવસ તથા શ્રાદ્ધને દિવસે, જન્મનક્ષત્રમાં તથા દિવસની વખતે ગમન કરવું યોગ્ય નથી. તેમજ વળી ગર્ભાધાન કરવાને માટે ઋતુનો ચોથો અથવા છઠો આદિ દિવસ પણ હોવો જોઈએ. ગર્ભાધાન કરવાને દિવસે પ્રાતઃકાલમાં ઉઠી શૌચાદિ કરીને પતિ તથા પત્ની બંને સ્નાન કરીને શ્વેત વસ્ત્ર પહેરે. બાદ પ્રાતઃકાલની ઉપાસના કરીને ભૂમિ લીંપીને પ્રથમ સ્વસ્તિવાચન કરીને નાન્દીશ્રાદ્ધ કરે. અને ચરમાંથી પ્રજાપતિને એક આહુતિ આપે. તે પછી પ્રજાપતિને “વિષ્ણુર્યોનિમ્” એ મંત્રથી છ આહુતિ આપે, અને નૈજમેષ એ મંત્રથી એક આહુતિ આપે. અને તે પછી ઉભા થઈને પૂર્વમાં મુખ કરીને બેઠેલી પોતાની પત્નીના શીરને હાથથી સ્પર્શ કરે. અને “અપનઞ્ચ” તથા “વચેન ચ” એ બે સૂકતોને જાપે. અને હાથથી સ્પર્શ કરે. અને “અપનઞ્ચ” તથા “વચેન ચ” એ બે સૂકતોને જાપે. અને “અગ્નિસ્તુ” તથા “વિશ્વવસ્તમમ્” એ બે ઋચાઓ, તથા “સૂર્યો નો દિવ” ઇત્યાદિ

પાંચ મન્ત્રો વડે સૂર્યની સ્તુતિ કરે. પછી “અશ્વગન્ધા” નામની ઔષધિનો રસ વજ્રમાં “હ્રદીર્વ્ય” એ મંત્ર બણી પત્નીના જન્મણા નાકના છિદ્રમાં નીંજે. તે પછી “સ્વિષ્ટકૃત્” આદિ કર્મ કરીને સ્ત્રી અને પુરૂષ નવીન વસ્ત્ર પહેરે, અને ક્ષત્રનો મન્ત્ર બણીને પતિ પત્નીના ખોળામાં બિભેક્ષે, લીંછુ, નાજિએર, કળાં, ખજૂર, મોપારી, નારંગી, આદિ ફળ આપે અને જે વ્રાહ્મણ હોતા છે તેને સાંઠ, ગાય, સુવર્ણ, આદિ શક્તિ અનુસાર દક્ષિણા આપે. પછી વ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવી દક્ષિણા પણ આપે. અને ગર્ભાધાનસંસ્કારકર્મમાં ઉપાસનાના અગ્નિમાં સ્થાલીપાક, આમ્રચણુ, તથા અગ્નૌકરણુ કર્મ કરે તે પછી પોતાના બન્ધુઓની સાથે ભોજન કરીને પ્રસન્ન થિતે તે જ દિવસની રાત્રિમાં ગર્ભાધાન કરવું ઇચ્છે છે. રાત્રિમાં શ્વેત વસ્ત્ર, માળા, આદિ પહેરી મનોહર ભોજન કરીને સમાગમની ઇચ્છા કરતા સ્નેહયુક્ત ત્રીપુરૂષ શુભ ઉત્પન્ન કરનાર મુગંધયુક્ત શય્યા બિછાવી પુરૂષ જન્મણા પગથી અને સ્ત્રી ગાંધા પગથી શય્યા ઉપર ચઢે. આ સંબંધમાં ભાવપ્રકાશમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:

સ્નાતશ્ચન્દનલિપ્તાઃ મુગન્ધમુમનોઽર્ચિતઃ ।

યુક્તવૃષ્ય. સુવસનઃ સુવેપસમલંકૃતઃ ॥ માંપ્ર૦૫૦૦અંગ૦પ્ર૦છો૦ ૨૭ ॥

તામ્બૂલવદનસ્તસ્યામન્નરક્તાઽધિકસ્મરઃ ।

પુત્રાર્થી પુરુષો નારીમુપેયાઞ્ચયને શુભે ॥

” ॥ ૨૮ ॥

અર્થઃ—સ્નાન કરીને શરીરમાં ચન્દન લગાડીને મુગન્ધિત અક્ષર આદિ દ્રવ્યોને ધારણ કરીને મુગન્ધ પુષ્પો (સુમનસ) યુક્ત, વીર્યને પુષ્ટ કરનાર પદાર્થો જામેલો, સુન્દર વસ્ત્ર ધારણ કરેલો, ઉત્તમ વેપવાળો, તામ્બૂલ ખાધેલો, અધિક કામની ઇચ્છાવાળો, સ્ત્રીમાં આસક્તિવાળો, અને પુત્રની ઇચ્છાવાળો એવો પુરૂષ શુભ શય્યા ઉપર સ્ત્રીની પાસે જાય. અહીંઆં પાન ખાવાનું લખેલું છે, પરન્તુ ગર્ભાધાનને દિવસે પાન ખાવું યોગ્ય નથી. શય્યારાહણ પછી અને સમાગમ પહેલાં કટલાક વૈદિક મન્ત્રો બાણવાના છે. માટે ગર્ભાધાનનો દિવસ છોડીને અન્ય દિવસે પાન ખાવાની દરકત નથી. એ મન્ત્રો માનવ ગૃહસૂત્રના પુરૂષ ૧ ખંડ ૧૪ માં લખ્યા છે.

શય્યામાં આરાહણ કરીને વિવાહ વખતે સ્ત્રીની કટિમાં બાધેલી મેખલાને છોડીને નીચે બતાવ્યા પ્રમાણે અને સમાગમ કરે. સમાગમ કરતા પહેલાં પતિનેદેખતી સતી પત્ની “અવદ્યં ત્વા તપસા ચેકિતાનં તપસો વિભૂતમ્ । દદ પ્રજામિ હ રયિં રરાણઃ પ્રજાયસ્વ પ્રજયા પુત્રકામ ” એ મંત્રને બોલે અને પત્નીને જોતો સતો પુરૂષ “અથ દ્યં ત્વા મનસા દોષ્યાનાં મ્વાર્યાં તનૂ ઋતિવયે યાચમાનામ્ ઉપમામુચ્ચાયુવતિર્થ-ભૂયા પ્રજાયસ્વ પ્રજયા પુત્રકામે” ॥ એ મન્ત્રને પતિ બોલે. ફરી “પ્રજાપતિસ્તન્નમં મે જુવમ્ય સ્વષ્ટા દૈર્ય. મહમાન રન્દ્રઃ વિશ્વેદયેઋતુમિ. મંચિદાન. પુંતાં વહનાં માતરો સ્યાથ” એ મંત્રને પત્ની બોલે, અને “અદં ગર્ભમદ્યામોયધીપ્વહ વિશ્વેષુ મુચનેધ્યન્ત ૧ પ્રજા ઋજનયં પૃથિવ્યા અદં જનિમ્યો ધ્વરોષુ પુત્રાન્ ” આ મંત્રને પતિ બોલે. પછી સમાગમ કરવાનું લખ્યું છે. ગર્ભાધાનના નિયમ જેની રીતના પોતપોતાના ગ્રંથમુજબ કરવા હોય તેની રીતના પાળવા જોઈએ.

વગી ગર્ભાધાન પહેલાં સ્ત્રી તથા પુરૂષને વમન અને વિરેચન વડે શુદ્ધ કરીને પછી અગ્નિ પાત્ર સ્વગુરુસ્થાપન(અસ્તિવિરોધ)નો પ્રયોગ કરીને પુરૂષને મધુર ઔષધિઓથી પક-

વેલું ઘી તથા દૂધ પાતું બોધ્યે, અને સ્ત્રીને માંસ તથા તેલ ખવરાવતું બોધ્યે—એવું ચરક મંહિતાના શારીરરચનાના આક્રમા અધ્યાયમાં લખ્યું છે તે માંસ ખાનારને માટે કહ્યું છે. અન્યને માંસના જેવા શુભવાળા પદાર્થ ખવરાવવો બોધ્યે એવો ભાવ છે.

ષ્ટિ ગર્ભાધાનસંસ્કારનિરૂપણ અાં ૧૨ સાં ૨૨ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨. સર્ગ ૨૩.

ગર્ભાધાન યોગ્ય સ્ત્રી પુરૂષનું નિરૂપણ.

પૂર્વ સર્ગમાં ગર્ભાધાનની વિધિને કહીને આ સર્ગમાં ગર્ભાધાનને યોગ્ય સ્ત્રી તથા પુરૂષનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

કામાન્મિયુનસંયોગે શુદ્ધશોણિતશુક્રજઃ ।

ગર્ભઃ સંજાયતે નાર્યાઃ સ જાતો વાલ ઉચ્યતે ॥ મા.પ્ર.વૃ.સ્વ.ગ.પ્ર.સ્ત્રો. ૨૭૥

અર્થઃ—કામના વેગથી સ્ત્રી પુરૂષના પરસ્પર સંયોગથી શુદ્ધ રૂધિર અને શુદ્ધ વીર્યથી સ્ત્રીને ગર્ભ રહે છે. તેથી જે ઉત્પન્ન થાય છે તે બાલ કહેવાય છે. તેથી પુરૂષનું વીર્ય અને સ્ત્રીનું રૂધિર શુદ્ધ હોય તો ગર્ભ શુદ્ધ થાય છે, અને અશુદ્ધ હોય તો અશુદ્ધ થાય છે.

દમ્પત્યોઃ કુષ્ઠાહુલ્યાદુષ્ટશોણિતશુક્રયોઃ ।

યદપત્યં તયોર્જાતં જ્ઞેયં તદપિ કુષ્ઠિતમ્ ॥

,, ॥ ૨૮ ॥

અર્થઃ—જે સ્ત્રી અને પુરૂષને કુષ્ઠ નામનો મહારોગ હોવાથી તેમનું રૂધિર અને વીર્ય બગડેલું હોય તેમનાથી જે સન્તાન ઉત્પન્ન થાય તે કુષ્ઠ રોગથી યુક્ત થાય છે. અહીં કુષ્ઠ રોગ ઉપલક્ષણ છે. અર્થાત્ કુષ્ઠ જેવા લપ્કર ક્ષયાદિ રોગવાળાં સ્ત્રી પુરૂષના રજ અને વીર્યથી ઉત્પન્ન થતાં સન્તાનોને પણ તેજ રોગ અવશ્ય હોય છે. અને વાયુ આદિથી જેનું વીર્ય દૂષિત થયું હોય તે પુરૂષમાં સન્તાન ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય હોતું નથી એવું સુશ્રુતમાં કહ્યું છે. તેનો ભાવ બિલકૂલ પુત્ર ઉત્પન્ન ન થાય એવો નથી, પરન્તુ શુદ્ધ પુત્ર ઉત્પન્ન ન થાય એવો ભાવ છે. રોગાદિથી અશુદ્ધ અને વાતાદિથી દૂષિત વીર્યવાળો હોય તોપણ સન્તાન ઉત્પન્ન કરી શકે છે, કેમકે સંસારમાં જન્મથી આંધળા, બહેરા, પંચુ, આદિકની ઉત્પત્તિ જોવામાં આવે છે. જે તેમ ન હોત તો તેમની ઉત્પત્તિ ન થાત. માટે યોગ્ય પુત્ર ઉત્પન્ન થવાને માટે શુદ્ધ વીર્ય તથા રજની આવશ્યકતા છે. અશુદ્ધ વીર્યવાળા પુરૂષના વીર્યથી ઉત્પન્ન થયેલાં સન્તાનોના દેહનાં અસ્થિ, મજ્જા, રનાયુ અને તેમની વિશેષ નસો, રોમ, નખ, દાંત, શુક્ર—એ અંશમાં અવશ્ય દોષ આવે છે એમ ચરક સંહિતામાં કહ્યું છે:—

વીજાત્મકર્માશયકાલદોષૈર્માતૃસ્તદાહારવિહારદોષૈઃ ।

કુર્વન્તિ દોષા વિવિધાનિ દુષ્ટાઃ સંસ્થાનવર્ણેન્દ્રિયવૈકૃતાનિ ॥

ચરક સંધ્યાસ્થાંજાં ૨-૨૭ ॥

અર્થઃ—ખીજ, પોતાનું કર્મ, ગર્ભાશય અને સમયના દોષથી, તથા ગર્ભાવસ્થા બખતે

પાતાના આગર પિતરાના દોષથી ઉપિત થયેલા વાન આનિ દોષ-એ આકૃતિ, વર્ણ તથા ઇન્દ્રિયોમા અનેક પ્રમાણના પિતરાને ઉત્પન્ન કરે છે આ પ્રમાણથી કેવળ આરમ્બ કર્મને પણ દોષ દેવાનો જોઈ નહીં.

આ પ્રમાણના પ્રમાણથી જેનું શુદ્ધ રજ અને શુદ્ધ વીર્ય હોય એવા માતા પિતા જ સન્તાન ઉત્પન્ન કરવાને યોગ્ય છે

વળી કુળાદિ તથા અન્ય ઝગથી વીર્ય અથવા રજનો દોષ થયો હોય એવા મનુષ્ય સન્તાન ઉત્પન્ન કરવાથી જગતમા મહારોગ આદિની વૃદ્ધિ થાય છે તે લોકોએ તપ કરીને પોતાના પાપનો ક્ષય કરવો જોઈએ. વળી—

અત્યાશિતોઽયુતિ ક્ષુદ્ધાન્સવ્યયાઙ્ઃ પિપાસિત ।

વાલો ક્ષુદ્ધોઽન્યવેમાર્તસ્ત્વજેદ્રોમી ચ ગૈયુનમ્ ॥ ” ॥ ૨૨ ॥

અર્થ —અત્યન્ત ભોજન કરેલો, ર્થગદિત, ભૂખ્યો, દેહમા કોષ્ટ પ્રકારની પીડાવાલો, તરસ્યો, બાલક, જૃદ્ધ તથા મલમૂત્ર આદિના વેગ યુક્ત અને રોગી એવો પુરૂષ સમાગમનો ત્યાગ કરે અને પુરૂષતા બીજા જે શુભ છે તે પૂર્વ સર્ગમા “સ્નાતસ્વન્દનલિસાઙ્ઘ” ઇત્યાદિ શ્લોકમા કહ્યા છે

પુરુષસ્ય ગુણૈર્યુક્તા વિદિતા ન્યૂનભોજના ।

નારી ક્રતુમતી પુંસા સગચ્છેત્તુ સુતાર્થિની ॥ ” ॥ ૨૩ ॥

અર્થ —પૂર્વે ‘રનાન કરેલા’ ઇત્યાદિ શ્લોકથી કહેવા પુરૂષોના શુભયુક્ત તથા અન્ય ભોજન કરેલી પુત્રની ઇચ્છાવાળી એવી ક્રતુમતી સ્ત્રી પુરૂષની પાસે જાય અને—

રજસ્વલા વ્યાધિની ચ વિશેષાદ્યોનિરોગિણી ।

વયોઽધિકા ચ નિષ્કામા જલિના ગર્ભિણી તથા ॥ ” ॥ ૨૪ ॥

જ્ઞાતાસા સંગમાત્પુંસાં વૈશુળ્યાનિ ભવન્તિ હિ ॥ ” ॥ ૨૫ ॥

અર્થ —રજસ્વલા, રોગી, વિશેષ કરીને પ્રદર અથવા યોનિના રોગ વાળી, પુરૂષ કરતા અધિક ઉંમર વાળી, ગમ ગદિત, મયિન અને ગર્ભિણી એવી સ્ત્રીઓની સાથે સુગમ કરવાથી પુરૂષ રોગી થાય છે માટે નીરોગ સ્ત્રી પુરૂષ ગર્ભાધાન કરવાને યોગ્ય છે

ઋતૌ તુ ગર્ભશક્ત્યાં સ્નાન મૈથુનિનઃ શ્રુતમ્ ।

અનૃતૌ તુ સદા કુર્યાન્છૈવં મૂત્રપુરીપવત્ ॥ અંગિર સ્મૃં શ્લોં ૫૨ ॥

અર્થ —ઋતુકાનમા અમાગમ કરવાથી સ્ત્રી તથા પુરૂષ બંનેએ સ્નાન કરવું જોઈએ, અને ઋતુના ૧૬ દિવસ વીત્યા બાદ મૈથુન કરે તો મળમૂત્રના જેવું શૌચ અવશ્ય કરે અને ગર્ભાધાન સમયમાં—

વીજેઽન્તર્વાયુના મિત્રે દ્વૌ જીવૌ કુક્ષિમાગતૌ ।

યમાવિત્પમિચીયેતે ધર્મેતરપુરસરૌ ॥ માત્રં પ્રંપૂંસ્વંગં પ્રં ૨ શ્લોં ૪૦ ॥

અર્થ —અદરના વાયુથી વીર્યના બે ટુકડા થવાથી કુક્ષિમા બે જીવ(બાનક) આવે છે તેઓ ધર્મ અને અધર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા હોય યમ(નોંકડુ) કહેવાય છે

આધિક્યે રેતસઃ પુત્રઃ કન્યા સ્વાદાર્તવેઽધિકૈ ।

નપુંમકં તયોઃ સંપ્રયે યથેચ્છા પારમેશ્વરી ॥

॥ ૪૧ ॥

અર્થઃ—વીર્યની અધિકતા હોય તો પુત્ર, અને રજની અધિકતા હોય તો કન્યા, અને વીર્ય અને રજની સમાનતા હોય તો નપુંસક થાય છે—જેવી પરમેશ્વરની ઇચ્છા.

एवं तामभिसंगम्य पुनर्मासाद्भजेदसौ ॥

॥ ૪૨ ॥

અર્થઃ—આ પ્રમાણે એક વાર સ્ત્રીની સાથે સમાગમ કરીને પછી એક માસમાં ફરી રત્નેદર્શન થવાથી માલમ પડે કે ગર્ભ રહ્યો નથી, તો ફરી ઋતુકાલમાં સ્ત્રીની પાસે જાય. માસ વીતી જતા પહેલાં ગમન કરવાથી ગર્ભદારતુ મથન થવાથી ગર્ભપાત થવાનો મંભવ છે. જે લોક ગર્ભવાળી સ્ત્રીની સાથે છ માસ સુધી ગમન કરવાનું સ્વીકારે છે તેઓના પક્ષમાં પણ મહિના ચયા પછી ગર્ભ ઠરવાનો નિશ્ચય થતાં પણ મહિના પછી ગમન કરવાનું કથન છે. અને જેઓના મતમાં ગર્ભિણીની સાથે ગમન કરવું નિષિદ્ધ છે તેમના મતમાં ગર્ભ નહીં ઠરવાનો નિશ્ચય થતાં જ મહિના પછી ગમન થઇ શકે છે, ગર્ભ ઠર્યો હોય તો નહીં.

માતા પિતા જે પ્રકારનો પુત્ર કે પુત્રી ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છા રાખે છે તેવી પ્રકારનો પુત્ર કે પુત્રી ઉત્પન્ન થવાને માટે પત્નીને ઋતુસ્નાનના દિવસથી લિન્ન લિન્ન ઔપધ તથા ભોજન આપવું જોઈએ. તેનો કમ વેદમાં તથા વૈદ્યશાસ્ત્રમાં પણ લખ્યો છે. વિસ્તારના ભયથી અહીં લખ્યું નથી. જેની ઇચ્છા હોય તે ચરકસંહિતાના શારીર સ્થાનના ૮મા અધ્યાયમાં જોઇ લે.

હવે જેને તરત ગર્ભ રહ્યો હોય તેવી સ્ત્રીનાં લક્ષણ કહીએ છીએ.

श्रुक्रंशोणितयोर्वૈનેરस्तावोऽथ श्रमोद्धवः ।

सक्थिसादः पिपासा च ग्लानिः स्फूर्तिर्भगे भवेत् ॥

॥ ૪૩ ॥

અર્થઃ—ચોનિમાંથી વીર્ય કે રજનું બહાર ન નિકળવું, પરિશ્રમ થવો, સાથળ(સક્થિય) માં થાઈ(સ્તાદ), તરસ, ગ્લાનિ તથા ઉપસ્થેન્દ્રિયનું ફેફસું એ લક્ષણોથી જાણવું કે ગર્ભ રહ્યો છે.

ત્રીએના શ્લોકમાં ગર્ભ ઠર્યા બાદ થતાં લક્ષણો કહે છે :—

स्तनयोर्मुखकाण्यं स्वाद्रोमराज्युद्गमस्तथा ।

अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्याः समीक्ष्यन्ते विशेषतः ॥

॥ ૪૪ ॥

छर्दयेत्पथ्यमुक्चापि गन्धादुद्विजते शुभात् ।

प्रसेकः सदनं चैव गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते ॥

॥ ૪૫ ॥

અર્થઃ—સ્તનોના અગ્ર ભાગ સ્થામ થવા, શોમાગ્ય થવાં, વિશેષે કરીને નેત્રોત્રી મીંચાવું, પથ્ય બોજનને પણ વમન કરી દેવું, ઉત્તમ સુગંધિથી પણ ઉદ્વિગ્ન થવું, મુખમાંથી લાળ ગળવી, અને શરીરમાં જડતા આવવી—એ સર્વ ગર્ભવતી સ્ત્રીનાં લક્ષણ છે.

पुत्रगर्भयुतायास्तु नार्या मासि द्वितीयके ।

गर्भो गर्भाशये लक्ष्यः पिण्डाकारोऽपरं शृणु ॥ भा.प्र.पू.ख. ग. प्र. २-५० ॥

અર્થ:—જે સ્ત્રીના ગર્ભમાં પુત્ર હોય તેના બીજા માહનામાં ગર્ભ પિણ્ડાકાર માલમ પડે છે. બીજાં લક્ષણ સાંભળો.

દક્ષિણાક્ષિમદ્વચ્ચં સ્યાત્પ્રાક્ષીરં દક્ષિણે સ્તને ।

દક્ષિણોરુઃ સુપુષ્ઠઃ સ્યાત્પ્રસન્નમુખવર્ણતા ।

” ॥ ૫૧ ॥

પુન્નામધ્યેયદ્રવ્યેષુ સ્વપ્નેષ્વપિ મનોરથઃ ।

આત્રાદિફલમાપ્નોતિ સ્વપ્નેષુ કમલાદિ ચ ।

” ॥ ૫૨ ॥

અર્થ:—તેનું દક્ષિણ નેત્ર જરા મોટું પ્રતીત થાય છે. અને દક્ષિણ સ્તનમાં પ્રથમ દૂધ આવે છે. દક્ષિણ ગાંધ લારે દેખાય, મુખનો રંગ સારો હોય અર્થાત પ્રસન્ન હોય. (૫૧). વળી પુરૂષ નામ વાળાં દ્રવ્યોની ઇચ્છાથી સ્વપ્નમાં પણ તેવાં દ્રવ્યોનો મનોરથ થાય છે, તથા સ્વપ્નમાં કેરી આદિ ફલ અને કમલ આદિ પુષ્પોની પ્રાપ્તિ થાય છે, (૫૨). અને—

કન્યાગર્ભવતી ગર્ભે પેશી માસિ દ્વિતીયકે ।

પુત્રગર્ભસ્ય લિંગાનિ વિપરીતાનિ ચેક્ષતે ॥

” ॥ ૫૩ ॥

અર્થ:—કન્યાના ગર્ભવાળી સ્ત્રીના ગર્ભ બીજે મહિને લાંબી દીર્ઘાકાર માંસની પેશી માલમ પડે છે. અને પુત્રના ગર્ભવાળી સ્ત્રીથી વિપરીત લક્ષણ માલમ પડે તો તે લક્ષણોથી સ્ત્રી કન્યાગર્ભ વાળી છે એમ સમજવું.

નપુંસકં યદા ગર્ભે ભવેદ્ગર્ભોર્જ્યુદાકૃતિઃ ।

ઉન્નતે ખતઃ પાર્શ્વે પુરસ્તાદુદરં મહત્ ॥

” ॥ ૫૪ ॥

અર્થ:—જે સ્ત્રીના ગર્ભમાં નપુંસક બાલક હોય છે તે ગર્ભમાં અર્જુદાકાર પિણ્ડ માલમ પડે છે. સ્ત્રીની બને કુખ ઉંચી દેખાય છે, અને પેટ મોટું માલમ પડે છે.

ઘતિ ગર્ભાધાન યોગ્ય સ્ત્રી પુરૂષ નિરૂપણ અં ૧૨ સં ૨૩. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨. સર્ગ ૨૪.

ગર્ભવૃદ્ધિના ઉપાય.

ઉપરના સર્ગમાં ગર્ભાધાનને યોગ્ય સ્ત્રી પુરૂષનું નિરૂપણ કરીને આ સર્ગમાં ગર્ભને વધવાને માટે મહિને મહિને જે કૃત્ય કરવાં નોંધ્યે તે અહીં કહેવામાં આવે છે.

પહેલા માસમાં કોઇ ઔષધ મેળવના સિવાયનું શીતલ દૂધ માપને અનુસાર સમયપર સ્ત્રી પીએ. અને સાયંકાલ તથા પ્રાત કાલ પથ્ય ભોજન કરે. અને ગર્ભિણીને કોઇ રોગ હોય તો મૃદુ, મધુર, શીતલ અને સુખકર તથા સુકુમાર ઔષધ દ્વારા ચિકિત્સા કરવી નોંધ્યે.

બીજા માસમાં મધુર ઔષધિની સાથે પક્ષેલું દૂધ પીએ. ત્રીજા મહિનામાં મધ તથા ઘી મેળવી દૂધ પીએ. ચોથા માસમાં દૂધમાંથી નિકળેલું માંખણ એક તોલો ખાય. પાંચમા માસમાં ઘી મેળવીને દૂધ પીએ. છઠા તથા સાતમા માસમાં મધુર ઔષધિઓ સહિત પક્ષેલું ઘી તથા દૂધ પીએ. સ્ત્રીઓ કહે છે કે સાતમા મહિનામાં ગર્ભને કેરા ઉત્પન્ન થઇ માતાના ઉદરમાં દાહ ઉત્પન્ન કરે છે. પરંતુ તે વાત કીક નથી. પરમાર્થથી ગર્ભથી દબાવવા વાન

પિત્ત કફ હૃદયમાં પ્રાપ્ત થઈ દાહને ઉત્પન્ન કરે છે, અને ખુજલીથી ત્વચા ફાટવા લાગે છે. એવી સ્થિતિમાં મધુર ઔષધિઓની સાથે પકવેલું માંખણ બોરના ઉકાળામાં મેળવીને ગર્ભિણીને સમય પર અંગલિ માત્ર પાવું, ચન્દન તથા કમલની દાંડીનો કલ્ક (ચટણી) તેના સ્તનોની વચમાં ચોપડે, અથવા સિરીશ, ધવધ (ધાતકી), સરસવ તથા મૂલેદીવું ચૂર્ણ, અથવા કુરૈયા, ઉજળી ખવડનાં બીજ, મોચા તથા હળદરનો કલ્ક, અથવા લીબડો, બોરડી, રાસના, તથા મજ્જકનો કલ્ક તેના સ્તનોની વચમાં ઘસે. અથવા પૃષ્ઠ હરિણ (મૃગવિશેષ) તથા ખરકોરાના રૂધિરને ભેગું મેળવીને ત્રિકલા અથવા કનેરનાં પાંદડાંથી સિદ્ધ કરેલું તેલ ઘસે. અને માલતી તથા મુલકી દ્વારા સિદ્ધ કરેલું જલ છાંટે. ખુજલી આવતી હોય તો ખંભોળવા ન દેવું, કેમકે ખંભોળવાથી ત્વચા ફાટી જાય છે. અને અસહ્ય ખુજલી હોય તો માલીશ કરીને અથવા ઘર્ષણ કરીને ખુજલીને શાન્ત કરે. અને તેને વાતનાશક મધુર બોજન કરાવે. બોજનમાં 'મીઠું' તથા રનેહ પદાર્થ થોડો આપે. અને બોજન ઉપર જલ બહુ થોડું પીએ.

આઠમા માસમાં ગર્ભિણીને પાંચેલી યવાગુમાં ઘી મેળવીને સમય સમય પર પાવું. નવમા મહિનામાં મધુરગણુની ઔષધિઓની સાથે પકવેલા તેલ દ્વારા અનુવાસન અસ્તિ દે. તે પછી ગર્ભમાર્ગને ચીકણો કરવાને માટે પણ ઉપાય કરવો જોઈએ.

એ પ્રમાણે નવે માસમાં કરવાને કહેલા ઉપાયો કરવાથી ગર્ભિણીની કુક્ષિ, કટિ, પાંસળી, પીઠ, ઇત્યાદિ કામળ થઈ જાય છે. વાયુ માર્ગને અનુસાર થાય છે. મળમૂત્ર પ્રકૃતિસ્થ યથાને સુખપૂર્વક આવે છે. ત્વચા તથા નખોમાં કામળતા આવે છે. બળ તથા વર્ણની વૃદ્ધિ થાય છે. અને ઉચિત સમયે સુખપૂર્વક શ્રેષ્ઠ સન્તાન ઉત્પન્ન થાય છે. નવમા મહિના પહેલાં જ ગર્ભિણીના પ્રસવને માટે પ્રસન્નિધર તૈયાર કરવું જોઈએ. નવમો મહિનો ખેસતાં પવિત્ર દિવસ તથા શ્રેષ્ઠ નક્ષત્રમાં તથા શ્રેષ્ઠ યોગ તથા કરણ તથા ચન્દ્રમામાં તથા મૈત્ર મુહૂર્ત (ચાર ઘડીથી છ ઘડી દિવસ ચઢતા સુધી)માં શાન્તિકર્મ કરીને ગૌ, બ્રાહ્મણ, અગ્નિ, અને જલને પ્રથમ સૂતિકાધરમાં મોકલીને ગાયને તૃણ, જલ, મધ તથા ધાણી ખવરાવીને પછી બ્રાહ્મણોને અક્ષત, પુષ્પ, તથા મંગળસૂચક ગ્રિય ફળ આપવું જોઈએ. પછી બ્રાહ્મણોને ઉત્તર અથવા પૂર્વ મુખનાં આસનો પર ખેસાડી તેમને પ્રણામ કરીને આચ્ચમન કરે. પછી સ્વસ્તિવાચન કરાવે તે પછી પુષ્પાહવાચન કરાવતી સતી ગૌ અને બ્રાહ્મણોની પાછળ સૂતિકાધરમાં જાય, અને ત્યાં જઈ પ્રસવના સમયની પ્રતીક્ષા કરે (રાહ જુએ).

ઇતિ ગર્ભવૃદ્ધિઉપાયનિષ્પણ અ. ૧૨. સ. ૨૪ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨. સર્ગ. ૨૫.

પ્રસૂતિગૃહનિષ્પણ.

આ સર્ગમાં પ્રસૂતિગૃહ સંબંધી નિષ્પણ કરવામાં આવે છે.

નવમા માસ પહેલાં જ શ્રેષ્ઠ સ્વચ્છ ભૂમિમાં પ્રસૂતિને માટે ઘર બનાવવું જોઈએ, અને તેમાંથી ધૂળ, કાંકરા, આદિ સાફ કરાવવું જોઈએ. અને તેનું દાર પૂર્વ અથવા ઉત્તર તરફ રાખે, અને તેનાં કમાડ આદિ તેંદુ, ગાંદની, ખિલાંમાં, વણ સૈંદા ખેર અથવા વેદને

જાણનાર પ્રતાપે તે વૃક્ષનાં, બનાવનાં. વળી તે ઘર આચ્છાદન આદિ યુક્ત તથા લેપન આદિથી સ્વચ્છ, હોવાું જોઈએ, અને તેમાં અગ્નિનું સ્થાન, જલનું સ્થાન, ઉખલી(ખાંડણીઓ) આદિ રાખવાનું સ્થાન, જળરૂં, સ્નાન કરવાનું સ્થાન, તથા રસોઈનું સ્થાન-એ સર્વ તત્ત્વ ઋતુને અનુસાર બનાવવાું જોઈએ-અર્થાત્ જે ઋતુમાં પ્રસૂતિ થવાની હોય તે ઋતુને અનુસાર સુખદાયક બનાવવાું જોઈએ.

વળી ઘી, તેલ, મધ, સિંધવ, સોયર, કાળું મીઠું, વાવડીંગ, ગોળ, ફૂટ, દેવદાર, સૂંઠ, પિપરીમૂલ, ગજપીપરી, મજ્જી, (મંદુકપર્ણ-આ મૂલનો લેખ છે, તેનો અર્થ બહી છે. દીકાકારે મજ્જી લખી છે), ઈલાયચી, કિવોચ, વજ, મવ્ય, ચીતા, કંજન, હિંગ, સરસવ, લસણ, ચોખાની કણક, અગસી, કદમ્બ, કુમહડા, ભોજપત્ર, કુલથી, મેરેચ (મદ્યવિશોષ), સુરા, આસવ-એ સર્વ ચીજો સૂતિકાગૃહમાં રાખવી જોઈએ. જે શિલા, જે મૂસળ, જે ખાંડણીઆ, જે તીક્ષ્ણ સોય, ચાંદી તથા સોનાનાં જે પિપ્પલક, લોટાનું તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર, બિસ્વના લાકડાના બનાવેલાં જે પક્ષંગ, અગ્નિ જલાવવાને માટે તેંદુ તથા ગોદેનીનાં લાકડાં, તથા સ્ત્રીઓને બહુ સન્તાન થઈ ચૂક્યાં હોય અને સમયને અનુસાર યોગ્ય કાર્ય કરવામાં સમર્થ. તથા સુન્દર આચરણ વાળી હોય એવી સ્ત્રીઓ, તથા અથર્વવેદના જાણનાર ધાંજણ-આ સર્વ સૂતિકાગૃહમાં હોવાં જોઈએ.

પ્રસવનો સમય નજીક આવે છે ત્યારે ગર્ભિણીનાં આવાં લક્ષણ હોય છે-અંગોની જાણે શિથિલતા, મુખ મ્હાન થવું, નેત્રો શિથિલ થવાં, છાતી ઢીલી થઈ જવી, કુક્ષિ, નરમ થઈ જવી, શરીરની નીચેનો ભાગ ભારે થવો, જવાની સન્ધિ, બસ્તિ, કટિ તથા પીડમાં સોય ધોતી હોય તેવી પીડા થવી, યોનિ વહેવી, તથા અલની ધ્વજા ન રહેવી-એ લક્ષણો થયા પછી પ્રસવની પીડા થાય છે, અને જ્યારે પ્રસવની પીડા થાય ત્યારે પૃથિવી ઉપર કામલ બિછાના ઉપર ગર્ભિણી સૂએ. તે સમયે પૂર્વોક્ત ગુણયુક્ત સ્ત્રીઓ તેને ચારે બાજુથી ઘેરીને બેસે, અને ઉપદેશ યુક્ત મધુર વચનોથી સમજાવતી રહે.

પ્રસવમાં કાંઈ વિલંબ અથવા હરકત જોવામાં આવે તો યોગ્ય નેદ તથા દાર્ઢ અને અનુભવી વૃદ્ધ શિક્ષિત સ્ત્રીઓની સલાહને અનુસાર અને સમયને અનુસાર ઉપચાર કરતાં રહેવું જોઈએ. અને પ્રસવની પીડા ઉપરાંત પ્રસવને માટે બળ વાપરવાની મના કરવી, કેમકે તેમ કરવાથી તેના સન્તાનનું કાર્ઢ અંગ વિકારયુક્ત થઈ જાય છે, અથવા શ્વાસ, ખાંસી, ક્ષય, પ્લીહા, આદિક રોગાયુક્ત થાય છે. તેથી હરેક કાર્થમાં, દાર્ઢ આદિએ સંભાળ રાખવાની આવશ્યકતા છે. ધૃતિ પ્રસૂતિગૃહનિરૂપણ અ. ૧૨. સ. ૨૫, સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨. સર્ગ ૨૬.

ધાત્રી આદિ નિરૂપણ.

કેટલાક લોક સન્તાનનું પાલન કરવાની સુગમતાને માટે ધાવ રાખે છે, પરંતુ તે કેવા પ્રકારની હોવી જોઈએ તેનો કોઈ વિચાર કરતું નથી, માટે આ સર્ગમાં ધાવ આદિનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

ધાવ પોતાના સમાન વર્ણની તથા કુવતી, નંત્ર, અને રોગ રહિત તથા સંપૂર્ણ અંગયુક્ત,

કામક્રોધાદિ રહિત, સુન્દર રૂપ વાળી, મિન્દા રહિત, પોતાના દેશમાં ઉત્પન્ન થયેલી, ક્ષુદ્રતા રહિત, શ્રેષ્ઠ કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલી, સ્નેહયુક્ત, પુત્રવાળી, તે પણ જીવતા સન્તાન વાળી, તથા દૂધ દેનારી, સાવધાન, બહુ નહીં સ્ત્રી, બહુ ચતુરતાથી ઉપચાર કરનારી, પવિત્ર, તથા અપવિત્રતા ઉપર દ્રેષ કરનારી હોવી જોઈએ.

ધાવ પ્રથમ વખત, વિરેચન, આદિ દ્વારા તથા યોગ્ય ઔષધોનું સેવન કરીને પોતાના દૂધને શુદ્ધ કરે. જ્યારે ધાવનું દૂધ મધુર તથા શુદ્ધ થઈ જાય, ત્યારે ઉવટન લગાડીને સ્નાન કરીને સફેદ વસ્ત્ર પહેરી શરીરમાં ચન્દનાદિ સુગન્ધિત લેપ લગાવી, તથા ઈન્દ્રાયણ, પ્લાહી, સ્વેત દુર્વા, દુર્વા, પાઢર, હરડે, આંબળાં, લીંબડો, વરિયાર, પ્રિયંગુ તથા રેણુકા—એ ઔષધિઓને ધારણ કરીને બાલકને પૂર્વમુખ કરીને પ્રથમ જમણું સ્તન ધવરાવે. બાલકને રહેવાનું ઘર પણ જૂઠું બનાવવું જોઈએ. વાસ્તુવિદ્યામાં (vastruengineering) ચતુરપુરૂષ, ઉત્તમ રમણીય અંધકાર રહિત કોઈ એક સ્થાનમાં વાસુથી યુક્ત, દઢ, ઉંદર પતંગીઆં આદિ જીવો રહિત, તથા સ્નાન આદિનાં સ્થાન યુક્ત, ઋતુને અનુસાર શય્યા, આસન તથા બિછાના યુક્ત ગૃહ બનાવે. તે ઘરમાં રક્ષાવિધિ, મંગલબલિ, હોમ, તથા પ્રાયશ્ચિત્ત સારી રીતે કરવાં જોઈએ. બાલકની શય્યા તથા બિછાનું તથા ઓઢવાની કામળ હલકી, પવિત્ર તથા સુગન્ધિત હોવી જોઈએ. સ્વેદ, મલ તથા કીડાથી યુક્ત, તથા મલમૂત્રથી ભરેલાં વસ્ત્ર બાલકને માટે વર્જિત છે. જો બીજાં શુદ્ધ વસ્ત્ર ન હોય તો સ્વેદાદિ યુક્ત વસ્ત્રને જ ધોઈને સુગન્ધિ વાળો ધૂપ દેધ મુંબકર વ્યવહારમાં લાવે. વળી જવ, અલસી, હિંગ, ગુગળ, વજ, શંખ, કાડી, હરડે, દૂર્વા, જટામાંસી, ગોખર, અશોક, કુટકી, તથા સાપની કાંચળી—એ સર્વને ઘીમાં મેળવી તેનો બાલકના બિછાના આદિને ધૂપ દેવો જોઈએ.

વળી ગેંડો, રૂરૂ(મૃગવિશેષ), ગવય(ગાયત્રી સમાન પશુવિશેષ), તથા બળદ—એ પશુઓના જમણા કાનનો અગ્ર ભાગ તથા કોઈ રત્ન પણ બાલકને પહેરાવે. અને ઔષધ સિવાય અન્ય વસ્તુ પણ જે પાહણ્ય લોક કહે તે પહેરાવવી જોઈએ.

બાલકનાં રમકડાં વિચિત્ર શબ્દયુક્ત, મનોહર તથા હલકાં હોય, અને તેમનો અંગ્ર ભાગ તીક્ષ્ણ ન હોય, તેમ મુખમાં પેસે નહીં તેવાં, અને પ્રાણને નહીં હરનારાં, અને બમ્બે ઉત્પન્ન નહીં કરનારાં—એવાં જોઈએ. કોઈ પણ પ્રકારે બાલક કરે એવું કાર્ય ન કરવું. જ્યારે બાલક રોતું હોય અથવા બેલવામાં તત્પર હોવાથી ખાવાની ઈચ્છા ન હોય, અથવા અન્ય કોઈ આવશ્યક કાર્ય નહીં કરવાનું ચઢતો હોય, ત્યારે તેને ડરાવવાને માટે બાવો, રાક્ષસ, પિશાચ, પૂતના, આદિકોનાં નામ સંભલાવે નહીં એવો વૈદ્યશાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે.

કર્મિકાં ચ સરુદ્રાક્ષાં કળ્થે સંધારયેત્સદા ।

કટિમૂત્રે ચ શાર્દૂલદન્તાન્કળ્થે ચ તન્નિવાન ॥ શાંકૃ સ્મૃ.અ.૬ પા.૪ સ્લો.૨ ॥

અર્થ:—બાલકના કંઠમાં સોનાની એક ગોળ વીંટી તથા એક રુદ્રાક્ષ પણ બાંધવો જોઈએ. અને કટિમાં વાધના દાંત તથા કપડમાં વાધના નખ પણ સોના અથવા ચાંદીમાં મઢાવીને બાંધવા જોઈએ. વળી—

રંભાપત્રેણ કૌપીનમથવાન્યૈશ્ચ તદ્વિધૈઃ ।

નિપિદં પ્રાગુપનયાચ્છૈલાકૌપીનધારણમ્ ॥ શાં. સ્મૃ. અં. ૬ પા. ૪-૨ ॥

અર્થ:—ઉપનયન પહેલાં બાળકને કપડાના કૌપીનનો નિષેધ છે, માટે કેળાવું / પાંદડું અથવા બીજી કાંઈ વસ્તુનું કૌપીન પહેરાવવું જોઈએ. અને બાલકનું આયુ વધારવાને માટે—

૧ પ્રતિમાસં ચ જન્મર્ષે શિવે રુદ્રાભિષેચનમ્ ।

વિલ્વમાલાનિવેદ્યાદીન્ દુર્વાહવનમેવ ચ ॥

” ॥ ૪ ॥

૨ આદિત્યસેવામાયુષ્યમન્યત્સર્વશ્ચ કારયેત્ ॥

” ॥ ૫ ॥

અર્થ:—દરેક માસમાં બાલકના જન્મનક્ષત્રને દિવસે મહાદેવને નિમિત્તે રુદ્રાભિષેક, બિલ્વતી માળા, નૈવેદ્ય ઇત્યાદિક ધરાવે, તથા દુર્વાથી હોમ કરે, તથા આદિત્યને નમસ્કાર આદિ કર્મ કરાવવું જોઈએ. વળી મનુષ્ય વિનાતા ગૃહમાં તથા અન્ધકારમાં બાળકને ન સ્વાસ્થ્યું જોઈએ. મિત બોજન અર્થાત્ બહુ પેટ ભરીને ન ખાય, સામાન્ય, સ્વાદિષ્ટ તથા હિતકારી, હુદ્ધિને વધારનાર, અને જૂકું ન હોય, અને કોઈ અપવિત્ર મનુષ્યની દૃષ્ટિ ન પડી હોય—એવું અન્ન બાલકને ખવરાવવું જોઈએ.

ક્રીડાપરિચ્છદૈરતૈસ્તૈર્મનોઽમુષ્ય વિનોદયેત્ ॥

” ॥ ૭ ॥

વિभीષિકામૂતજન્તુવ્યાખ્યાનૈશ્વાસયેન્ન તમ્ ।

રમ્યાઃ કયાઃ સુમધુરાઃ શ્રાવયેચ દિને દિને ॥

” ॥ ૮ ॥

અર્થ:—નાનાં પ્રકારનાં રમકડાં દ્વારા બાલકના મનને આનન્દ કરાવવો જોઈએ. ડરાવનાર જૂતો તથા બીજાં એવાં જન્તુનું વર્ણન કરીને તેને ડરાવવું નહીં જોઈએ, પરન્તુ શેઝ શેઝ તેને મનોહર કથાઓ સંભળાવવી જોઈએ.

રાજવત્પશ્ચ વર્ષાણિ દગ વર્ષાણિ દાસવત્ ॥

” ॥ ૧૦ ॥

પ્રાપ્તે તુ પોંડશે વર્ષે પુત્રં મિત્રવદાચરેત્ ॥

” ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—બાલકને પાંચ વર્ષ સુધી રાત્રી તુલ્ય પાળવો અર્થાત્ બાલકના છટ્ટનું અનુસરણ કરવું જોઈએ, અને બીજાં દશ વર્ષ સુધી એટલે બાલકનાં ૧૫ વર્ષ પૂર્ણ થતા સુધી તેને દાસની તુલ્ય ગણીને વર્તવું અર્થાત્ માતાપિતાની આજ્ઞા પળાવીને રાખવો, અને સોળમું વર્ષ પ્રાપ્ત થતાં પુત્રને મિત્ર તુલ્ય ગણવો અર્થાત્ તેને હિતોપદેશ આપીને તેની સાથે વર્તાવ કરવો જોઈએ એવો ધર્મશાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે.

ઉત્તિ ધાત્રીઆદિનિરૂપણ અ. ૧૨. સર્ગ ૨૬ સમાપ્ત.

અધ્યાય. ૧૨. સર્ગ. ૨૭.

પુંસવન તથા સીમંતનિરૂપણ.

પૂર્વ સર્ગોમાં ગર્ભાધાનની તથા બાળકને પાલન કરવાની વિધિ આદિ કહીને આ સર્ગમાં પુંસવન તથા સીમંત નામના સંસ્કારનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

વૃત્તીયે માસિ પુંસવઃ ॥

વ્યાઠ રમ્ભઠ અઠ ૧ શ્લોઠ ૧૬ ॥

અર્થ:—ગર્ભાધાનથી ત્રીજે મહિને પુંસવન કરાય છે. ગર્ભાધાનનો દિવસ બરાબર ખબર ન હોય તો પત્ની અત્રમતી થયાના પાંચમા દિવસથી માસ ગણવો. જે કર્મથી પુત્રની

ઉત્પત્તિ થાય તે કર્મને પુંસવન કહે છે. ગર્ભાધાન કાલમાં પુત્રી અથવા નપુંસક થવાનો હેતુ બન્યો હોય તો ઔષધ આદિથી તે ગર્ભને પુત્ર રૂપે જ પરિણત કરવાને માટે ઔષધ આદિ આપવું જોઈએ. માટે ગર્ભમાં સ્ત્રી અથવા પુરુષનાં ચિહ્ન ઉત્પન્ન થતા પહેલાં જ પુંસવન કર્મ કરવું જોઈએ. એવા માસમાં ગર્ભ સ્થિર થાય છે. ગર્ભ સ્થિર થયા બાદ આપેલું ઔષધ ગર્ભની રક્ષા માત્ર કરશે, પુત્રી આદિને પુત્ર રૂપે બદલાવી નહીં શકે. માટે પુસવનના પહેલાં જ તે આપવું જોઈએ એવો વૈદ્યશાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. તેને અનુસાર ધર્મશાસ્ત્રે પણ ત્રીજા મહિનામાં પુસવન સંસ્કારનો સમય કહ્યો છે. કેટલાકના મતમાં એથી મહિને અથવા છઠે અથવા અષ્ટમે માસે સીમન્તની સાથે કરવાનું પણ કહે છે. પરન્તુ તે પક્ષ ઉત્તમ નથી.

પ્રાશનં ચત્પુંસવનં દ્યોમશ્વાનવલોભનમ્ ।

પ્રતિગર્ભમિદં કુર્યાદાચાર્યેણેહ ભાષિતમ્ ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—આચાર્યે કહ્યું છે કે પ્રાશન, પુંસવન તથા અનવલોભન નામનો દ્યોમ પ્રતિગર્ભમાં કરવો જોઈએ, કેમકે તે ગર્ભના સંસ્કાર રૂપ છે.

સીમન્તોન્નયનં તચ્ચ પ્રતિગર્ભે ન હિ સ્મૃતમ્ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—અને સીમન્તોન્નયન સંસ્કાર દરેક ગર્ભ વખતે કરવાની આવશ્યકતા નથી એમ કહ્યું છે.

એવી રીતે મિતાક્ષરામાં પણ—

एते च द्वे पुंसवनसीमन्तोन्नयने क्षेत्रसंस्कारकर्मत्वात् सकृदेव कार्ये न प्रतिगर्भम् ॥ १ ॥

અર્થ:—આ પુંસવન અને સીમન્તોન્નયન એ બે કર્મ ક્ષેત્રના સંસ્કાર રૂપ કર્મ હોવાથી એક વાર જ કરવાનાં છે, દરેક ગર્ભે નહીં. પરન્તુ—

॥ સીમન્તોન્નયનં કર્મ ન સ્ત્રીસંસ્કાર ઇત્યતે ।

‘ગર્ભસ્યૈવ તુ સંસ્કારો ગર્ભે ગર્ભે પ્રયોજયેત્ ॥ વિષ્ણુ, સ્મૃ. અ. ૧-૧૦ ॥

અર્થ:—સીમન્તોન્નયન નામનું કર્મ સ્ત્રીના સંસ્કાર રૂપ નથી, પરન્તુ ગર્ભના જ સંસ્કાર રૂપ છે. માટે તે સંસ્કાર દરેક ગર્ભે કરવો જોઈએ. આ પ્રમાણે વિષ્ણુસ્મૃતિમાં સીમન્તોન્નયન સંસ્કાર દરેક ગર્ભે કરવાનું કહ્યું છે. અને—

सकृत्संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता ॥ याज्ञ. સ્મૃ. અ. ૧ સ્ત્રી. ૧૧, ૨ ॥

અર્થ:—એક વારના ગર્ભ વખતે સંસ્કૃત થયેલી સ્ત્રી સર્વ ગર્ભ વખતે સંસ્કૃત છે, તેથી બીજી વાર તે સંસ્કાર કરવાની જરૂર નથી એમ યાજ્ઞવલ્કયજી કહે છે. આવું દેવલનું પ્રમાણ પણ મિતાક્ષરામાં આપ્યું છે. અને ધર્મસિન્ધુમાં “પુંસવનાનવલોભને પ્રતિગર્ભે કાર્યે, ગર્ભસંસ્કારત્વાત્ ॥

અર્થ:—પુસવન તથા અનવલોભન એ બે ગર્ભના સંસ્કાર રૂપ હોવાથી દરેક ગર્ભે કરવા યોગ્ય છે. અને ગર્ભાધાન તથા સીમન્તોન્નયન, એ બે સ્ત્રીના સંસ્કાર રૂપ હોવાથી દરેક ગર્ભે કરવાનાં નથી, પરન્તુ પહેલે ગર્ભે જ કરવા યોગ્ય છે એમ કહ્યું છે.

અને સિદ્ધાન્ત પક્ષમાં પુંસવન તથા તેના અંગરૂપ અનવલોભન દરેક ગર્ભે કરવા નોંધ્યે, અને સીમન્ત પહેલા ગર્ભમાં કરવાથી આવે છે. પરન્તુ જો તે પહેલા ગર્ભના પ્રસવ પહેલાં કરવામાં ન આવે તો ફરી દરેક ગર્ભે કરવા નોંધ્યે. અને પહેલા ગર્ભનું બાળક મરેલું જન્મ્યું હોય તોપણ પછી થનાર સર્વ ગર્ભમાં સીમન્તની આવશ્યકતા છે.

શુદ્ધ થતું તે સંસ્કારનું ફળ છે. તેથી દરેક ગર્ભે સંસ્કાર કરવાથી કોઈ હાનિ થવાનો સંભવ નથી. માટે જો લોક સીમન્ત તથા ગર્ભાધાન સંસ્કાર બીજી વાર કરવાનો નિર્ણય કરે છે તેઓ બીજા ગર્ભમાં નહીં કરે તો હોય નથી એટલું જ માત્ર કહે છે. ફરી કરવાથી કોઈ હાનિ છે એમ તો કહેતા નથી.

અને “સંસ્કૃતા નારી” એ જે દેવલનું પ્રમાણ છે તે ગર્ભાધાનનો જ વિધય છે. તેથી પુસવન પ્રતિગર્ભ ન કરવું એ પક્ષ અવશ્ય પરિણામ જ છે, કેમકે પુસવન સ્ત્રીનો સંસ્કાર નથી. પરમાર્થ દૃષ્ટિથી વિચાર કરવામાં આવે તો દરેક સંસ્કાર દરેક ગર્ભે કરવો જ નોંધ્યે, કારણ કે એક વાર સંસ્કાર કરવાથી થયેલી જે શુદ્ધિ છે તે હમેશ રહેતી નથી. કારણ શાસ્ત્રમાં કસિંગ, મગધ, આદિ કેટલાક દેશમાં જવાથી પણ ફરી સંસ્કાર કરવાનું કહ્યું છે. અને કેટલીક પ્રકારનાં પાપકર્મથી પણ ફરી સંસ્કાર કરવાની વિધિ નેવામાં આવે છે.

ઉદગયન આપૂર્યમાણપસે પુગ્યાદે કુમાર્યાઃ પાણિ ઘૃહીયાત્ ॥

પારસ્ક.ગૃ.નૂ.કળિડ. ૪ સૂ. ૫ ॥

અર્થ:—ઉત્તગયણના શુકલ પક્ષમાં સારો દિવસ નોંધને કુમારીનું પાણિગ્રહણ કરવું—એવો સૂત્રનો અર્થ છે.

આ સૂત્રમાં કુમારીનું ગ્રહણ કેમ કર્યું છે? વિવાહ તો કુમારીનો જ થાય છે. એક વાર વિવાહિત થયેલી સ્ત્રી કુમારિકા કહેવાય નહીં. તો કાની વ્યવસ્થિત કરવાને માટે “કુમારી” શબ્દનું ગ્રહણ કર્યું છે? તેના બાબમાં લખ્યું છે:—“વિગતિપ્રસૂતા” અર્થાત્ જે સ્ત્રીને વીસ સન્તાન થયાં હોય તેની વ્યવસ્થિત કરવાને માટે છે, કારણ “વિગતિપ્રસૂતા” નો ફરી તે જ પતિ સાથે વિવાહ સંસ્કાર થાય છે. તેના વિવાહમાં ઉદગયનાદિ નિયમ નથી. આ પ્રમાણે વિવાહસંસ્કારની પણ પવિત્રતાની રિધિને વીસ સન્તાન થતા સુધી જ છે, પછી નહીં. તો બીજી વારના ગર્ભાધાના સંસ્કારોનું પણ તે જ પ્રમાણે સમજવું નોંધ્યે, અને દરેક ગર્ભમાં ગર્ભાધાના સંસ્કાર કરવા નોંધ્યે. પુંસવનાદિ કર્મને માટે ઉત્તમ નક્ષત્રનીયે પ્રમાણ છે:—

પુગ્યાદિત્યાશ્વિર્નીહસ્તવિષ્ણુમૂલોત્તરા મૃગાઃ ।

હરિપૂષાઞ્જુરાપાથ શસ્તં પુંસવનાદિકમ્ ॥

ભ.આશ્વ.સ્મ.પ્ર. ૪-૩ ॥

અર્થ:—પુષ્ય, પુનર્વસુ, અશ્વિની, કન, અશ્વિનિત, ત્રણે ઉત્તરા, મૃગશિરા, શ્રવણ, રેવતી, અને અનુરાધા એ નક્ષત્રો પુંસવનાદિ સંસ્કાર કરવાને માટે ઉત્તમ છે. માટે તે નક્ષત્રોમાં તે સંસ્કાર કરવા નોંધ્યે. અને સીમન્ત ચોથા, પાંચમા, આઠમા કે નવમા માસમાં પણ કરવાનું વિધાન છે.

અતિ પુસવનસીમન્તસંસ્કારનિષ્પણ્ય અ. ૧૨ સર્ગ. ૨૭. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨. સર્ગ ૨૮.

જાતકર્મનિરૂપણ.

ઉપરના સર્ગમાં પુસવન તથા સીમન્ત સંસ્કારનું નિરૂપણ કરીને આ સર્ગમાં જાતકર્મ સંસ્કારનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

જાતે સુતે પિતા સ્નાયાન્નાન્દીશ્રાદ્ધ વિધાનતઃ ।

જાતકર્મ તતઃ કુર્યાદૈહિકામૃત્તિકામદમ્ ॥

લ. આશ્વ. સ્મ. પ્ર. ૫-૧ ॥

અર્થઃ—પુત્ર ઉત્પન્ન થતાં પિતા સ્નાન કરીને પછી નાન્દી શ્રાદ્ધ કરી પુત્રના આ લોક તથા પૃથ્વી સંબંધી કલ્યાણને માટે જાતકર્મ સંસ્કાર કરે.

સૌવર્ણે રાજતે વાપિ વાત્રે કાંસ્યમયેઽપિ વા ।

મધુસર્પિર્નિપિચ્યાથ હિરણ્યેનાવઘર્ષયેત્ ॥

” ॥ ૨ ॥

અર્થઃ—સોનું, ચાંદી અથવા કાંસાના વાત્રમાં મધુ અને ઘી નાંખીને તેમાં સુવર્ણ ધસે.

માશયેત્ત્વં હિરણ્યેન કુમારં મધુસર્પિણી ।

પ્રતિમન્ત્રં પઠેત્કર્ણે હિરણ્યં સ્થાપ્ય દક્ષિણે ॥

” ॥ ૩ ॥

તથા વામે જપેન્મેઘાં સ્પૃશેદંસાવતઃ પરમ્ ।

અશ્મા ભવ જપેદિન્દ્રઃ શ્રેષ્ઠાન્યસ્મૈ પ્રયન્ધિ ચ ॥

” ॥ ૪ ॥

અર્થઃ—તે મધુ તથા ઘીને ‘કાઈ’ સોનાનો ચમચો કે ટુકડો આદિ વસ્તુવડે બાળકને ચડાડે, અને જોટલી વખત ચડાડે તેટલી વખત મન્ત્ર લખે. અને તેના બંને કાનોમાં સુવર્ણ રાખીને જમણા તેમજ ડાબા બંને કાનમાં પવિત્ર છુદ્ધિવર્ધક મન્ત્રો(મેઘાં) જાપે. પછી તેના બંને ખભાને સ્પર્શ કરીને હૃદયને કર્પશ કરે. ખભાને સ્પર્શ કરતી વખતે “અશ્મા ભવ,” ‘ઇન્દ્ર શ્રેષ્ઠાનિ’ “અસ્મૈ પ્રયન્ધિ” એ ત્રણ મન્ત્રો જાપે. તે પછી “શ્વ પિન્વો” એ મન્ત્ર લખીને પત્નીના બંને સ્તનોને ઘોઘને બાલકને પાથ.

एवं कुर्यात्सुतस्यैव तूष्णीमेव च योषितः ।

केचिद्विच्छन्त्यज्ञादिष्टहोमं, મન્ત્રાદિના પરે ॥

” ॥ ૫ ॥

અર્થઃ—એ પ્રમાણે પુત્રનું જાતકર્મ મન્ત્રોવડે અને પુત્રીનું જાતકર્મ મન્ત્ર વિના કરવું જોઈએ. કાઈ કાઈ આચાર્ય મન્ત્ર આદિ વડે તથા ખીજાઓ અનાદિષ્ટ હોમ કરવાનું કહે છે. પ્રાચીન વૈદિક મર્યાદાને અનુસાર જે મન્ત્ર દ્વારા થાય છે તેનું જ નામ સંસ્કાર છે, માટે સ્ત્રીઓને પણ મન્ત્ર સહિત જ સંસ્કાર થવા જોઈએ. મન્ત્રો વિના જે સંસ્કાર છે તે સર્વ બટાદા આદિને ખેતરમાંથી ખેાદી/લાવીને ઘોઘને સાફ કરવા બરાબર છે, કાઈ વિશેષતા નથી. તે વિશેષતા તો મન્ત્રમાં જ છે. માટે સંપૂર્ણ દિગ્ગતિના પુરૂષ તથા સ્ત્રીઓને મન્ત્ર સહિત કર્મો વડે સંસ્કાર થવા જોઈએ.

છતિ જાતકર્મસંસ્કારનિરૂપણ અ. ૧૨, સ. ૨૮ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨. સર્ગ. ૨૯.

નામકરણનિરૂપણ.

ઉપરના સર્ગમાં જાતકર્મનું નિરૂપણ કરીને આ સર્ગમાં નામકરણનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

નામધેયં દશમ્યાં તુ દ્વાદશ્યાં વાસ્ય કારણેત્ ।

પુણ્યે તિથૌ મુહૂર્તે વા નક્ષત્રે વા ગુણાન્વિતે ॥

મ.સ્મૃ.અ.૨-૫૦ ॥

અર્થ:—નામકરણ નામ પુત્રનું નામ પાડવું તે છે. તે દશમે દિવસે રાત્રિના ત્રીજા ભાગમાં અથવા અગીઆરમા દિવસે અથવા બારમા દીવસે શુભ તિથિ નથા શુભ મુહૂર્ત તથા શુભ-યુક્ત નક્ષત્રમાં કરવું જોઈએ.

અહન્યેકાદશે કુર્યાન્નામકર્મ વિધાનતઃ ।

કૃત્વાભ્યુદયિકં શ્રાદ્ધં દ્વાદશે પોદયોડપિ વા ।

હ.આશ્વ.સ્મ.પ્ર.૩-૧ ॥

અર્થ:—બાલકના જન્મને અગીઆરમે, બારમે અથવા સોળમે દિવસે નાન્દી શ્રાદ્ધ કરીને વિધિપૂર્વક નામકરણ સંસ્કાર કરવો જોઈએ.

મનુજીએ દશમો દિવસ નામકરણ માટે જે કહ્યો છે, તે દશમા દિવસની રાત્રિના ત્રીજા ભાગમાં સૂતક નિવૃત્ત થાય છે તે ભાવથી કહ્યું છે. સૂતકમાં કોઈ સંસ્કાર કરવાનું મનુજીને પણ સંભત નથી. એમ ન હોય તો નાભિહેનના પહેલાં જાતકર્મ કરવાનું નહીં લખત. પરંતુ નાભિહેન પહેલાં કરવાને લખવાનું કારણ એ છે કે નાભિહેન કર્યા પહેલાં સૂતક લાગતું નથી, પરંતુ તે પછીથી લાગે છે અને સૂતક લાગ્યા પછી તે ઉતરી જતા સુધી જાતકર્મદિ કોઈ સંસ્કાર કરી શકાય નહીં.

ક્ષત્રિયોને માટે સૂતક ૧૨ દિવસનું હોય છે. તેથી તેમનું નામકરણ તેરમે દિવસે થાય છે. અને વૈશ્યોને માટે સૂતક ૧૫ દિવસ સુધી હોય છે. તેથી તેમનું નામકરણ ૧૬ મે દિવસે અથવા ૨૦ મા દિવસે કરવું જોઈએ. અને શૂદ્રોનું મદિના પછી કરવું જોઈએ. જે કોઈ પ્રકારના વિદ્યોથી તે વખતે ન કરી શકાય તો બ્રાહ્મણોનું નામકરણ ૨૨ મે દિવસે. ક્ષત્રિયોનું ૩૦ મા દિવસે (માસાન્તે), વૈશ્યોનું ૧૦૦ મા દિવસે (શત્તનમે દિવસે), અને શૂદ્રોનું એક વર્ષ પૂર્ણ થવાને દિવસે કરવું જોઈએ. આ ગૌણકાલ છે, પહેલાં કહેલા મુખ્ય કાલ છે. ૧૨ કે ૧૨ મા આદિ દિવસે નામકરણ કરનારને માટે પુણ્ય તિથિ આદિ જોવાની આવશ્યકતા નથી. ગૌણ કાલમાં કરનારને માટે જ પુણ્ય તિથિ આદિનો વિચાર કરવાની જરૂર છે. અપરાદ્ધ તથા રાત્રિ પણ નામકરણને માટે વર્તે છે. તથાપિ ૧૦ મા દિવસની રાત્રિના ત્રીજા પહેરમાં કરનારને માટે રાત્રિનો નિરોધ બાધક નથી. તે નામ દેવનામ તથા માસનામ તથા નક્ષત્રનામ તથા વ્યાવહારિક નામ એમ ચાર પ્રકારનાં હોય છે. દેવતાનું પ્રત્યક્ષ નામ રાખવું નિષિદ્ધ છે, માટે ઇન્દ્ર, અગ્નિ, આદિ નામ નહીં રાખવાં જોઈએ. વિષ્ણુભક્ત, રૂદ્રભક્ત ઇત્યાદિક પણ દેવનામ છે.

માર્ગશીર્ષ સમારમ્ભ માસાનાં નામનિર્દેશાન્ ॥ હ.આશ્વ.સ્મ.પ્ર.૬-૨ ॥

અર્થ:—માગસર માસથી આરંભ કરીને માસનામ રાખવાં જોઈએ એમ આશ્વલાયન-જીએ કહ્યું છે.

“ અત્ર માર્ગશીર્ષાદિચૈત્રાદિર્વા ક્રમઃ ”

અહીં માર્ગશીર્ષાદિ ક્રમથી કે ચૈત્રાદિ ક્રમથી માસનામ રાખવું એવું મદનરત્નનું પ્રમાણ નિર્ણયસિન્ધુમાં લખ્યું છે તેથી માર્ગશીર્ષાદિ અથવા ચૈત્રાદિ ક્રમથી પણ માસનામ રાખી શકાય છે.

કૃષ્ણોઽનન્તોઽચ્યુતશ્ચક્રી વૈકુણ્ઠોઽથ જનાર્દનઃ ।

ઉપેન્દ્રો યજ્ઞપુરુષો વાસુદેવસ્તથા હરિઃ ॥ સ્મૃતિસંગ્રહઃ ॥ નિર્ણયસિન્ધુઃ ॥

યોગોક્તઃ પુણ્ડરીકાક્ષો માસનામાન્યનુક્રમાત્ ॥ ” ॥ ॥

અર્થઃ—કૃષ્ણ, અનન્ત, અચ્યુત, ચક્રી, વૈકુણ્ઠ અને જનાર્દન, ઉપેન્દ્ર, યજ્ઞપુરુષ, વાસુદેવ, હરિ, યોગીશ, અને પુણ્ડરીકાક્ષ, એ માર્ગશીર્ષાદિ ક્રમથી આર માસનામ છે. ચૈત્રાદિ ક્રમથી નામ રાખવું હોય તો વૈકુંઠ નામથી લઈ રાખવું.

અને જે નક્ષત્રમાં બાલકનો જન્મ થયો હોય તે નક્ષત્રના વાચક શબ્દથી “તત્ર જાતઃ” એ અધિકારમાં વિધાન કરેલો તદ્દિત પ્રત્યય કરતાં જે નામ થાય તે નક્ષત્રનામ કહેવાય છે. તે ૧. આશ્વયુજ, ૨. ભરણી, ૩. કાર્તિક, ૪. રૌહિણી, ૫. માર્ગશીર્ષ, ૬. આર્દ્ર, ૭. પુનર્વસુ, ૮. પુષ્ય, ૯. આશ્લેષ, ૧૦. મઘ, ૧૧. પૂર્વાફલ્ગુન, ૧૨. ઉત્તરાફલ્ગુન, ૧૩. હસ્ત, ૧૪. ચિત્ર, ૧૫. સ્વાતિ, ૧૬. વૈશાખ. ૧૭. અનુરાધ, ૧૮. જ્યેષ્ઠ, ૧૯. મૂલક, ૨૦. પૂર્વાષાઢ, ૨૧. ઉત્તરાષાઢ, ૨૨. અભિજિત, ૨૩. શ્રાવણ, ૨૪. ધનિષ્ઠ, ૨૫. શતભિષક, ૨૬. પૂર્વાષોઢપાદ, ૨૭. ઉત્તરા ષોઢપાદ, અને ૨૮. રૈવત છે. અને ક્રાંત લોક જૂં જે જો ના અશ્વિની, ત્રી ત્રી લે લે ભરણી, ઇત્યાદિ જ્યોતિષમાં કહેલા અવકહડા ચક્રને અનુસાર અશ્વિની આદિક નક્ષત્રોનાં ચાર ચરણોમાં જન્મ પામેલા મનુષ્યોને યુ જે યો લા ઇત્યાદિક આઘ અક્ષરવાળા ચૂડામણિ, ચેદીશ, ચોલેશ, લક્ષમણ, ઇત્યાદિક નામ રાખે છે. એક એક નક્ષત્રનો કાલ ૬૦ ઘડી ગણીને તેની પંદર પંદર ઘડીનું એક એક ચરણ ગણાય છે. પહેલી પંદર ઘડીમાં જેનો જન્મ હોય તેનું નામ યુ આઘ અક્ષરવાળું હોયું જોઈએ. બીજી પંદર ઘડીમાં જેનો જન્મ હોય તેનું આદિમાં ચે અક્ષરવાળું નામ હોય. ત્રીજી પંદર ઘડીમાં જેનો જન્મ હોય તેનું નામ ચો અક્ષરથી શરૂ થતું રાખવું જોઈએ. અને ચોથા ચરણની પંદરમી ઘડીમાં જેનો જન્મ હોય તેનું નામ લા અક્ષરથી શરૂ થતું હોયું જોઈએ એવો તેમનો સંકેત છે. પરંતુ આ પ્રકારનાં નક્ષત્રનામ વૈદિક ગ્રંથને સંમત નથી. અને કેટલાંક નક્ષત્ર દેવતા સંબંધી નાક્ષત્રનામ રાખે છે. જેમકે કૃતિકા નક્ષત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યનું અગ્નિશર્મા, અને આર્દ્રા નક્ષત્રમાં જન્મેલાનું શિવદત્ત નામ રાખવામાં આવે છે. દેવતા સંબંધી અથવા તે નક્ષત્ર સંબંધી નામ યશને આપનાર છે. ચોથું, વ્યાવહારિક નામ હોય છે:—

દશમ્યાં રાત્ર્યાં પુત્રસ્ય નામ દધ્યાદ્ ઘોષવદાઘન્તસ્યં દ્વચક્ષરં ચતુરક્ષરં વા
ત્ર્યક્ષરં દાન્તં કુમારીણામ્ ॥ માનવ ગૃ૦ સૂ૦ પુ૦ ૧૨૦ ૧૮ સૂ૦ ૧ ॥

અર્થઃ—ગતકર્મથી લઈને દશમા દિવસની રાત્રિના ત્રીજા ભાગમાં અથવા અગ્નીઆરમ્ભ દિવસે પુત્રનું નામ પાડે. ઘોષ પ્રત્યયવાળા અર્થાત્ ગ ધ ડ, જ ઝ ઞ, ડ ઢ ણ, દ ધ ન બ લ, મ, અને હ એ અક્ષર જેની આદિમાં હોય, અને ય, ર, લ, વ, એ અક્ષર જેની મધ્યમાં હોય એવા બે અક્ષર અથવા ચાર અક્ષરનું નામ પુત્રનું, અને ત્રણ અક્ષરનું

દકારાન્ત નામ કન્યાનું રાખે. પુત્રોનું નામ રાખવામાં તથા લૂ વર્ણથી રહિત તથા વિસર્ગ અન્તવાળું હોય, અને શનુના વાયકથી ભિન્ન હોય તથા નદિત પ્રત્યક્ષ રહિત હોય, અને કૃતપ્રત્યયાન્ત વાળુ હોય એવું નામ રાખવું જોઈએ, જેમ હરિ, દેવ, ઇત્યાદિ. પૂર્વે કહેલાં સર્વ લક્ષણો ન હોય તો પુરૂષોત્તમ યુગ્માક્ષર અર્થાત્ ખે, ચાર, ઇત્યાદિ, અને સ્ત્રીઓનું અયુગ્માક્ષર અર્થાત્ ત્રણ આદિ અક્ષરવાળું નામ રાખવું જોઈએ. અક્ષર પણ અ, ઇ, ઓ, એ, ઐ, ઔ, ઇત્યાદિ સ્વર હોવા જોઈએ, વ્યંજનનો નિયમ નથી. પ્રતિજ્ઞાની કામના વાળાએ જે અક્ષરનું નામ રાખવું આઈ છે. અને જ્ઞાનેશ્વરી ઇચ્છાવાળાએ ચાર અક્ષર વાળું નામ રાખવું જોઈએ. જેના અન્તમાં રકાર અથવા લકાર આવતા હોય તે નામ પણ પરિચામ કરવા યોગ્ય છે. અહીં વ્યાવહારિક નામોના વિષયમાં જ્ઞાત્રણાદિનાં નામની પછી શર્મા આદિ જોડવા જોઈએ.

મજ્જત્યં વ્રાત્ત્વણસ્ય સ્યાત્સત્રિયસ્ય ચલાન્વિતમ્ ।

વૈદ્યસ્ય ધનસંયુક્તં શુદ્રસ્ય તુ જુગુપ્સિતમ્ ॥

મં ૦ સ્મૃં ૦ ૨-૩૧ ॥

અર્થ:—જ્ઞાત્રણોનું મંગલ સૂચક, ક્ષત્રિયોનું બલસૂચક, વૈશ્યોનું ધનસૂચક અને શુદ્રનું નિન્દા સૂચક નામ રાખવું જોઈએ. આ નામોનો ખુલાસો આગલા શ્લોકમાં કહે છે:—

ગર્મવદ્વાત્ત્વણસ્ય સ્યાદ્રાજો રક્ષાસમન્વિતમ્ ।

વૈદ્યસ્ય ધનસંયુક્તં શુદ્રસ્ય પ્રેમ્યસંજ્ઞકમ્ ॥

” ॥ ૩૨ ॥

અર્થ:—જ્ઞાત્રણનું નામ જેમની અન્તમાં શર્મા જોડેલો હોય તેવું હોવું જોઈએ, જેમ હરિવ્રજશર્મા, શિવરામશર્મા, ઇત્યાદિ. અને ક્ષત્રિયનું રક્ષાવાચક એટલે જેની અન્તમાં વર્મા શબ્દ જોડેલો હોય તેવું નામ હોવું જોઈએ, જેમ ગણવર્મા ઇત્યાદિ. વૈશ્યનું પુષ્ટનું સૂચક જેમકે ભૂતિઆદિક શબ્દ અન્તમાં હોય એવું નામ હોવું જોઈએ, જેમ વસુભૂતિ ઇત્યાદિ. અને શુદ્રનું નામ સેવકપણાનું સૂચક એટલે કે દાસ આદિ શબ્દ જેની અન્તમાં હોય એવું નામ રાખવું જોઈએ, જેમ દીનદાસ ઇત્યાદિ.

શર્મા દેવશ્ચ વિમસ્ય વર્મા વ્રાતા ચ ભૂમુજઃ ।

ભૂતિર્દત્તશ્ચ વૈદ્યસ્ય દામઃ શુદ્રસ્ય કારયેત્ ॥

યા.સ્મૃ.અ.૧-૧૨ અ.ટી.॥

અર્થ:—શર્મા તથા દેવ જેની અન્તમાં હોય એવું નામ જ્ઞાત્રણનું રાખવું જોઈએ, વર્મા તથા વ્રાતા એવા અન્તવાળું નામ ક્ષત્રિયનું, અને ભૂતિ તથા દત્ત એવા અન્તવાળું નામ વૈશ્યનું રાખવું જોઈએ. અને શુદ્રનું નામ દાસ અન્તવાળું જોઈએ.

પુરાણોમાં કેટલેક ટેકાણે વૈશ્યનાં નામની અન્તમાં શુભ નામ તથા ધન નામ પણ જોડવાનું કહ્યું છે. તેવી રીતે ક્ષત્રિયોનાં નામની અન્તમાં રાજા પણ જોડવામાં આવે છે. જો પુરૂષોત્તમ નામ વિષમ અક્ષરવાળું હોય તો તેની આગળ થી લગાડવો જોઈએ. વ્યાવહારિક નામમાં પિતા તથા પિતામહ સંજ્ઞાથી નામ પણ રાખવામાં આવે છે. કમથી આ ચારે નામોને લખીને પૂજન કરે, આચાર્ય તે નામ ૩૫ મંત્ર વડે પૂજન કરાવે, અને પિતા તેના નામ વડે જ જ્ઞાત્રણોને પ્રણામ કરાવે. પુત્રના નામ પછી સાથે પિતાનું નામ પણ લે, પરંતુ પ્રણામ વખતે પિતાનું નામ છોડી દે. પિતાના કહેવાથી કુમારના પ્રતિનામમાં જ્ઞાત્રણો સ્થગિત કહે. દેવ, નક્ષત્ર, આદિ એક એક નામ ત્રણવાર બાલકને મંત્રજાવે. તે પછી આશીર્વાદ આપે, અને યથાશક્તિ જ્ઞાત્રણોને ભોજન કરાવે. વળી—

સ્ત્રીણાં સુસ્ત્રોધમ્નૂરં વિસ્પષ્ટાર્થ મનોહરમ્ ।

મજ્જલ્યં દીર્ઘવર્ણાન્તમાશીર્વાદામિધાનવત્ ॥

,, ॥ ૩૩ ॥

અર્થ:—સ્ત્રીઓનું નામ સુખથી યોલી શકાય એવું હોવું જોઈએ. જે નામમાં ફૂરતાનું લાન ન હોય અને નામનો અર્થ સ્પષ્ટ પ્રતીત થતો હોય, તથા પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરતા હોય, તથા મંગલનો વાચી હોય તથા જેના અન્તમાં દીર્ઘસ્વર હોય, તથા આશીર્વાદ નામના શબ્દ સુક્ત હોય—એવું રાખવું જોઈએ, જેમ યશોદાદેવી, શ્રદ્ધાદેવી, યત્તદા, શર્મદા, ઇત્યાદિ. સ્ત્રીઓનાં દેવનામ વિષ્ણુલક્ષ્મી ઇત્યાદિ. સ્ત્રીઓનાં માસ નામ ચક્રિણી, વૈકુંઠી, વાસુદેવી ઇત્યાદિ. નક્ષત્ર નામ રોહિણી, કૃત્તિકા, ઇત્યાદિ. વિવાહપ્રકરણમાં નદી તથા ધર્વતનાં નામવાળી સ્ત્રીની સાથે વિવાહ કરવાનો નિષેધ લખ્યો છે. તેથી નદી, પર્વત, આદિનાં નામ પણ નહીં રાખવાં જોઈએ. પુત્રાદિનાં નામ રાખવામાં જે પિતા પાસે ન હોય તો પિતામહ આદિ તેનું નામ પાડે.

વળી ગૃહ આદિનાં પણ વ્યાવહારિક નામ રાખવાં જોઈએ.

દેવાલયગજાશ્વાનાં વૃક્ષાણાં વાપિકૂપયોઃ ।

સર્વાપનાનાં પળ્યાનાં ચિહ્નાર્થ યોપતાં નૃણામ્ ॥

કાવ્યાદીનાં કવીનાં ચ પશ્વાદીનાં વિશેષતઃ ।

રાજપ્રાસાદયજ્ઞાનાં નામકર્મ યથોદિતમ્ ॥

॥ મદનરત્ન ॥

અર્થ:—મંદિર, હસ્તી, અશ્વ, વૃક્ષ, વાવ, કૂવા, બગ્ગર(મંડી), દુકાન, સ્ત્રી, પુરુષ, કાળ્યાદિ, કવિ, વિશેષે કરીને પશુ આદિ, રાત્રના મહેલ, યજ્ઞ—એ સર્વને ઓળખવાને માટે (ચિહ્નયમ્) જેવી રીતિ હોય તેવાં નામ રાખવાં. અહીં રાત્રઓના મહેલ કહેવાથી બીજા લોકોના ઘરનાં નામ નહીં રાખવાં એવો ભાવ નથી, સર્વનાં ઘરનાં નામ હોવાં જોઈએ. પરન્તુ રાત્રના મહેલનું નામ તો હોવું જ જોઈએ એવો ભાવ છે.

ઈતિ નામકરણનિરૂપણ અ. ૧૨ સ. ૨૯ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨. સર્ગ. ૩૦.

નિષ્કમણાદિસંસ્કારનિરૂપણ.

આ સર્ગમાં નિષ્કમણાદિક સંસ્કારોનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

માસે ચૈવં ચતુર્થે તુ કુર્યાન્નિક્રમર્ણ શિશોઃ॥ ૯૦ ॥ ૧ ॥

અર્થ:—બાલકનું નિષ્કમણ(બાલકને પ્રથમ ધરતી બહાર કાઢવા રૂપ) એથા માસમાં કરે.

તૃતીયે વા ચતુર્થે વા માસિ નિક્રમર્ણ મચેત્ ॥

॥ નિર્ણયસિન્ધુઃ ॥

અર્થ:—ત્રીજા કે એથા માસમાં નિષ્કમણ થાય છે. અથવા એથા માસમાં અન્નપ્રાશનના સમયે પણ નિષ્કમણ થાય છે એમ મદનરત્નમાં કહ્યું છે. રાખતો પ્વનિ તથા પુષ્પાલ-વાચનોના શબ્દ દ્વારા બાલકને ઘરમાંથી બહાર કાઢીને સૂર્ય તથા ચન્દ્રમાનું દર્શન કરાવવું જોઈએ. તે પણ શુભ નક્ષત્ર તથા મુહૂર્તમાં કરવું જોઈએ.

ઈતિ નિષ્કમણાદિસંસ્કારનિરૂપણ અ. ૧૨. સ. ૩૦. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨. સર્ગ. ૩૧.

અન્નપ્રાશનસંસ્કાર.

આ સર્ગમાં અન્નપ્રાશન નામના સંસ્કારનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

પણ્ડેડન્નપ્રાશનં કુર્યાન્માસે પુંસ્યષ્ટમેડધવા ।

દશમે દ્વાદશે માસિ કેચિદેવં વદન્તિ હિ ॥ ૧૦૭૩૦૪૦૪૦૮-૯ ॥

અર્થ:—બાલકને અન્નપ્રાશન સંસ્કાર છઠા મહીનામાં, અને કોઈ કોઈ મતને અનુસાર આઠમા કે નવમા કે બારમા મહિનામાં કરાવવો જોઈએ.

કૃત્વાડ્ડમ્બ્યુદયિકં શ્રાદ્ધં શુભે ચૈવ દિને પિતા ।

સૌવર્ણે રાજને વસ્ત્રે કાંસ્યે ઘાડ્ય નવે શુભે ॥ ૨ ॥

ક્ષીરાજ્યમધુદધ્યાન્નં વિચાય પ્રાગયેચ્છિશૂન ।

મન્ત્રેણાન્નપતંડન્નસ્ય હિરણ્યેન સુવેણ ચ ॥ ૩ ॥

પાણિના સપાવત્રેણ જલં ચાપિ હિ પાઘયેત્ ।

દત્ત્વા વિપ્રાય તત્પાત્રં તૂષ્ણીમેવ ચ યોપિતઃ ॥ ૪ ॥

અર્થ:—પિતા શુભ દિવસે નાન્દી શ્રાદ્ધ કરીને સોનું, ચાંદી, અથવા કાંસાના નવા પાત્રમાં દૂધ, ઘી, અને મધ યુક્ત અન્ન તથા દહીં રાખીને “અન્નપતંડન્નસ્ય” એ મંત્ર બાણીને સુવર્ણના દુકડા યુક્ત હાથથી અથવા સુવર્ણ વડે બાલકને બોળન કરાવે. (૩). અને પવિત્રી યુક્ત હાથવડે તેને જલ પાપ. અને તે પાત્ર ધાસણને આપવું. અને પુત્રીનું અન્નપ્રાશન કર્મ મન્ત્ર વિના કરવું.

કોઈ સૂર્યદર્શનાદિક પણ અન્નપ્રાશનની સાથે કરાવે છે.

અન્નપ્રાશન કરાવ્યા પછી બાલકની હવિકાની પરીક્ષા કરવી જોઈએ.

દેવાગ્રતોડ્ય વિન્યસ્ય શિલ્પવસ્તૂનિ સર્વશઃ ।

શાસ્ત્રાણિ ચૈવ શસ્ત્રાણિ તત્. પશ્યેત્તુ લક્ષણમ્ ॥

પ્રથમં યત્સ્પૃગેદવાલ પુસ્તકાદિ સ્વયં તદા ।

જીવિકા તસ્ય યાલસ્ય તેનૈવ તુ ધવિષ્યતિ ॥ યાજ્ઞ.સ્મૃ.બ.૧-૨ અપરાટોકા ॥

અર્થ:—હવિકા મલાવવાની શિલ્પવિદ્યાની દેટલીકે વસ્તુઓ, તથા શાસ્ત્રનાં પુસ્તક તથા શસ્ત્ર વિગેરે દેવની સન્મુખ મૂકીને બાલકને જોડે મૂકે અને તેનાં લક્ષણ તપાસે. બાલક જાતે તે પુસ્તકાદિ વસ્તુ મધ્યેથી જે વસ્તુને પ્રથમ ઉઠાવી લે તે વસ્તુ વડે તે બાલકની હવિકા થશે અને તે જ વિદ્યા બાલકને શિખવવી જોઈએ એવું માર્કણ્ડેયનું વચન છે.

પ્રાગુપનપનાત્કામાચારવાદમક્ષાઃ ॥

ગૌ.૭૦૪૦૪૦૪૦૨-૧ ॥

અર્થ:—ઉપનયનની પહેલાં બાલકની ધૃત્તાનુસાર આચરણ નહીં બોધી તથા ભક્ષણ થાય છે. તથા તે કોઈ પાપને કે દમ્બને ભાગી થતો નથી. તથાપિ બાલકને મનમુગ્ધ આદિના ત્યાગ કરવાને અમુક સ્થાનમાં બેસવાનો નિયમ તથા શૌચ આદિના સંસ્કાર પ્રથમથી જ

પાડતા રહેવું નોંધ્યે, અને પાંચ વર્ષનો થતાં વર્ણાશ્રમની મર્યાદા પણ શિખવતા રહેવું નોંધ્યે
છતિ અન્નગ્રાશનસંસ્કાર નિરૂપણ અ. ૧૨. સ. ૩૧ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨. સર્ગ. ૩૨.

ચૌલાદિસંસ્કારનિરૂપણ.

આ સર્ગમાં ચૌલાદિ સંસ્કારનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

તૃતીયે વત્સરે ચૌલં ચાલકસ્ય વિધીયતે ।

શુભે ચૈવ દિને માસિ વિહિતં ચોત્તરાયણે ॥ લ૦આશ્વ૦સ્મ૦પ્ર૦૧-૧ ॥

અર્થ:—જન્મને ત્રીજે વર્ષે ઉત્તરાયણમાં શુભ મહિનામાં અને શુભ દિનમાં બાલકનું
ચૌલકર્મ અર્થાત્ સુરૂપ કરાવવું નોંધ્યે. કોઈ જન્મથી અથવા ગર્ભથી પ્રથમ વર્ષમાં અથવા
પાંચમા વર્ષમાં મુકન કરાવે છે. કુલની પરંપરા અને આચારને અનુસાર જ આ સર્વ થાય છે.

કર્ણવેધસંસ્કાર

કૃતચૂડચે વાલે ચ કર્ણવેધો વિધીયતે ॥ વ્યા૦સ્મ૦અ૦ ૧-૧૯ ॥

અર્થ:—જેનું ચૌલકર્મ કરવામાં આવેલું છે એવા બાલકને માટે કર્ણવેધનું વિધાન
કરવામાં આવે છે.

સુવર્ણમૂચ્યા કુર્વૈત્ કર્ણવેધં વિધાનવિત્ ॥ મવિ,પુ,૮ પૂ.અ. ૧૨૯-૩૪ ॥

અર્થ:—કર્ણવેધની વિધિ જાણનાર સુવર્ણની સચી વડે કર્ણવેધન કરે.

ચૌલ પછી કર્ણવેધ સંસ્કાર થાય છે. કર્ણમાં છિદ્ર પાડવું તેનું નામ કર્ણવેધ છે. કોઈ
લોક કર્ણવેધ મુકન પહેલાં દશમા કે બારમા આદિ દિવસે, તથા છકા, સાતમા, આઠમા કે
દશમા માસમાં પણ કરાવે છે. તે પહેલાં વર્ષમાં થાય છે. અને બીજા આદિ સમ વર્ષમાં
પુરૂષ કે સ્ત્રીનો કર્ણવેધ ન કરવો નોંધ્યે.

વિદ્યારંભ.

પાંચમા વર્ષમાં વિદ્યારંભ કરવો નોંધ્યે. અક્ષર લખવાનો આરંભ કરવો તેનું જ નામ
વિદ્યારંભ છે. તે ઉપનયનની પહેલાં પણ થઈ શકે છે. તેથી ઉપનયન પહેલાં અક્ષરો શિખ-
વીને પછી પુરાણમાં કહેલા સ્તોત્ર આદિ શિખવે છે. પશ્ચાત્ ઉપનયન થયા પછી વેદ ભણે
છે. આ વિદ્યારંભ ૧૬ મંસ્કારની અંદર નથી.

ઉપનયનસંસ્કાર.

ત્યાર પછી ઉપનયન સંસ્કાર થાય છે. તેના મંથનમાં જે કાંઈ લખવાનું હતું તે પહેલાં
લખી ચૂક્યા છીએ.

આ સર્વ સંસ્કાર અથ આદિને પણ અવશ્ય કરવા નોંધ્યે.

પળ્દાન્ધવધિરસ્તગ્નજડમદ્ગદપંગુપુ ।

કુન્નવામનરોગાર્તશુષ્કાત્તવિક્લાન્નપિપ્પુ ।

મત્તોન્મત્તેષુ મૂકેષુ ગયનમ્થે નિરિન્દ્રિયે ।

ધ્વસ્તપુંસ્ત્વેઽપિ ચૈત્તેષુ સંસ્કારાઃ સ્યુર્યયોચિતમ્ ॥

સ્મૃત્યર્થસાર: ॥

અર્થ:—નપુંસક, અન્ધ, બહેરા, કોઈ રોગાદિ નિમિત્તથી શરીર જડ જેવું થયું હોય (સ્તબ્ધ) અને તેથી કોઈ કામ કરી શકતા ન હોય તેવા, તથા સ્વભાવથી જ જડ હોય, તોતડા, લંગડા, મત્ત અથવા ઉન્માદ વાળા હોય, મુગા, સર્વ પ્રકારની ધન્દિયોની શક્તિ રહિત હોવાથી પચારીમાં જ સત્તા રહેતા હોય, અને જેમનું પુરુષ નષ્ટ થયું હોય—એ સર્વના આ બધા સંસ્કાર કરાવવા જ જોઈએ. વળી—

औरसः क्षेत्रज्ञश्चैतौ संस्कार्यौ भागहारिणौ ।

औरसः पुत्रिकापुत्रः क्षेत्रज्ञो गूढजस्तथा ॥

कानीनश्च पुनर्भूजो दत्तः क्रीतश्च कृत्रिमः ।

दत्तात्मा च सहोदजस्त्वपविद्ध सुतस्ततः ॥

पिण्डदोऽंशहस्तेषां पूर्वाभावे परः परः ।

एतद्वादशपुत्राश्च संस्कार्या स्युर्દિજાતિણુ ॥

સ્મૃત્યર્થસારઃ ॥

અર્થ:—ઔરસ અને ક્ષેત્ર જ એ બંને પુત્ર સંસ્કાર કરવા યોગ્ય છે, અને તે બંને પિતાના ધનના ભાગી છે. અહીં આ પુત્રિકા-પુત્રને ઔરસ કહ્યો છે, તથા પોતાની પત્નીમાં બીજા પુરુષથી ઉત્પન્ન થયેલો ક્ષેત્રજ કહેવાય છે, તથા કાનીન, પુનર્ભૂજ, દત્ત, ક્રીત, કૃત્રિમ, દત્તાત્મા, સહોદજ, તથા અપવિદ્ધ—એવા દ્વિજાતિના બાર પ્રકારના પુત્રોના પશુ સંસ્કાર કરવા જોઈએ. આ સર્વ પૂર્વના અભાવે પર પર પિતાને પિણ્ડ આપવાના અધિકાર વાળા છે, અને ધનના પશુ ભાગી છે. વળી—

केचिदाहुर्द्विजैर्जातौ संस्कार्यौ कुण्डगोलकौ ॥

”

”

અર્થ:—કાષ્ઠ લોક કહે છે કે દ્વિજાતિથી ઉત્પન્ન થયેલા કુણ્ડ અને ગોલકનો પશુ સંસ્કાર કરવા યોગ્ય છે. પતિ જીવેતા છતાં જારથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર કુણ્ડ કહેવાય છે. અને પતિના મરણ બાદ જારથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર ગોલક કહેવાય છે.

પોતે પાણિપદ્ય કરેલી ધર્મપત્નીમાં પોતાનાથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર ઔરસ કહેવાય છે. પુત્રિકાપુત્ર પશુ તેની તૃપ્ત્ય હોવાથી ઔરસ કહેવાય છે. બાકીના બધા પુત્રોનાં લક્ષણ આદિ દાખલિભાગમાં કલાં છે. પિતા અથવા અન્ય કોઈ નજીકનો સગો મનુષ્ય ન હોય તોપણ તે સર્વના સંસ્કાર જરૂર કરાવવા જોઈએ. સંસ્કાર વિના રાખવા ઉચિત નથી, કારણકે સંસ્કાર ન કરવામાં આવે તો સર્વ પ્રકારે પતિત થાય છે. તેથી અવસ્ય કરાવવા જોઈએ એવો શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે.

वेदारल आदि संस्कार

ઉપનયન થયા પછી વેદારલ નામનો સંસ્કાર થાય છે. વેદ બણવાનું શરૂ કરવું તેનું નામ વેદારલ છે. વેદ બણીને સમાપ્ત કરતા કેશાન્ત નામનો સંસ્કાર થાય છે. વાળ(જટા) ઉતારવા તેનું નામ કેશાન્ત છે. ત્યાર પછી બ્રહ્મચર્યની સમાપ્તિનું સ્નાન કરવામાં આવે છે. અને તે પછી વિવાહ થાય છે. વિવાહ પછી વિવાહના અગ્નિનું ગ્રહણ, અને તે પછી ત્રેધા અગ્નિનું ગ્રહણ અર્થાત્ દક્ષિણાગ્નિ, ગાહ્યપત્યાગ્નિ અને આદ્યવતીયાગ્નિ એ ત્રણ અગ્નિનું ગ્રહણ થાય છે. આ સોળ સંસ્કાર અવસ્ય દ્વિજાતિને માટે કર્તવ્ય છે. તેના વિના પૂર્ણ રીતે દ્વિજાતિ રહી શકતા નથી.

ઈતિ ચૌલાદિસંસ્કારનિરૂપણુ અં ૧૨. સં ૩૨ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨. સર્ગ ૩૩.

નિત્યકર્મનિરૂપણ.

આ સર્ગમાં ગૃહસ્થાશ્રમીઓનાં સ્નાનાદિ નિત્ય કર્મોનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

કર્મપટ્ટકં પ્રવક્ષ્યામિ ચત્કુર્વન્તો દ્વિજાતયઃ ।

ગૃહસ્થા અપિ મુચ્યન્તે સંસારૈર્વન્ધદેતુભિઃ ॥ વૃ. પા. સ્મૃ. અ. ૨ શ્લો. ૫ ॥

અર્થ:—જે કરવાથી બ્રાહ્મણાદિ દ્વિજાતિ ગૃહસ્થો પણ સંસારરૂપી બંધનોથી છૂટી જાય છે.

તે જ કર્મનું કથન કરું છું.

સન્ધ્યા સ્નાનં જપશ્ચૈવ દેવતાનાં ચ પૂજનમ્ ।

વૈશ્વદેવં તથાતિથ્યં પટ્કર્માણિ દિને દિને ॥

,, ॥ ૭ ॥

અર્થ:—સ્નાન, સન્ધ્યા, જપ, દેવપૂજન, વૈશ્વદેવ અને અતિથિપૂજન એ જ રોજ રોજ કરવાનાં કર્મ છે.

સ્નાનાદિનિરૂપણ.

ઉપરના શ્લોકમાં પ્રથમ સન્ધ્યા અને પછી સ્નાન એવો પાકક્રમ છે. પરંતુ સ્નાન કર્યા

વિના સન્ધ્યા આદિ કાંઈ કર્મ કરી શકાય નહીં. તેથી અર્થક્રમને અનુસાર પ્રથમ સ્નાન,

આયમન, આદિનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

જે કાંઈ નિત્ય કર્મ કરવું હોય તે અવશ્ય સ્નાન કરીને જ કરવું જોઈએ એવી ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞા છે.

અસ્નાત્વા નાચરેત્કર્મ જપહોમાદિ કિંચન ।

ક્લિષ્ણન્તિ હિ સુગુપ્તાનિ ઇન્દ્રિયાણિ ધરન્તિ ચ ॥ વૃ. ૦ પા. ૦ સ્મૃ. ૨ શ્લો. ૧૦ ॥

અર્થ:—સ્નાન કર્યા વિના જપ હોમાદિ કાંઈ પણ કર્મ નહીં કરવું જોઈએ, કેમકે નિદ્રામાં

મનુષ્યની ગુપ્તેન્દ્રિય(શિશ્નાદિક) પલ્લણી જાય છે અને વહે છે.

અદ્વાનિ સમતાં યાન્તિ ઉત્તમાન્યધર્મૈઃ સહ ।

અત્યન્તમલિનઃ કાયો નવચ્છિદ્રસમન્વિતઃ ॥

,, ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—નિદ્રામાં હાથ દ્વારા સ્પર્શનાદિ કરવાથી ઉત્તમ અને અધમ ઇન્દ્રિયો સર્વ એકરૂપ

ધરને અપવિત્ર થાય છે. અને શરીર પણ અત્યન્ત મલિન છે, અને નવ છિદ્રવાળું છે.

સત્વત્તેપ દિવારાત્રૌ પ્રાતઃસ્નાનં વિશોદ્યનમ્ ।

જપઃસ્નાનં પ્રશંસન્તિ સર્વેઽપિ પિતરોઽમરા ॥

,, ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—આ શરીર દિનરાત્ર સ્વપ્ન જ રહે છે. તેને શુદ્ધ કરનાર પ્રાતઃકાલનું સ્નાન જ છે.

માટે પિતરો તથા દેવતાઓ પણ તેની પ્રશંસા કરે છે.

દૃષ્ટાદૃષ્ટકરં પુણ્યં શંસન્તિ ઋપયોઽપિ હિ ।

પ્રાતઃ સ્નાત્તિ હિ યો વિપ્રઃ સોઽર્હઃ સ્યાત્સર્વકર્મસુ ॥

,, ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—અને પ્રાતઃકાલનું સ્નાન દૃષ્ટ તથા અદૃષ્ટ ફલને આપનાર છે, તેથી પુણ્યનું સાધન છે,

અને પ્રાતઃકાલમાં સ્નાન કરનાર બ્રાહ્મણ આદિ પ્રજા સંપૂર્ણ કર્મ કરવાને યોગ્ય થાય છે, એમ

ઋષિઓ કહે છે. માટે—

સંશોધ્ય દન્તાનાચમ્ય વિધિવત્સ્નાનમાચરેત્ ।

સ્નાનમૂલાઃ ક્રિયાઃ સર્વાઃ શ્રુતિસ્મૃત્યુદિતા નૃણામ્ ॥

સ્મૃત્યર્થમાર. ॥

અર્થઃ—દાંતને સાફ કરીને અર્ધાત્ દાંતાણુ પાણી કરીને પછી આચમન કરીને વિધિપૂર્વક સ્નાન કરે, કારણ કે મનુષ્યને માટે શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં કહેલી સર્વ ક્રિયાઓમાં પ્રથમ સ્નાન જ મૂળ છે. સ્નાન કર્યા વિના કાંઈ ક્રિયા કરી શકાય નહીં.

હવે નીચેના શ્લોકોમાં સ્નાનનું દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ ફલ જે ઉપર કહેવામાં આવ્યું તેને વિસ્તારથી બતાવીએ છીએ.

ઉત્સાહાપ્યયનં સ્વાન્તપશાન્તિશક્તિવૃદ્ધિદમ્ ।

કીર્તિકાન્તવપુઃપુષ્ટિસૌભાગ્યાયુઃપ્રવર્ધનમ્ ॥ વૃ૦ પા૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૨-૧૧૩ ॥

સ્વર્ગ્ય ચ દશમિર્યુક્તં શુભૈઃ સ્નાનં પ્રશસ્યતે ॥ ૧૧૪ ॥

અર્થઃ—સ્નાનને ૧. ઉત્સાહ, ૨. તૃપ્તિ, ૩. ચિત્તની શાન્તિ, ૪. શક્તિની વૃદ્ધિ, ૫. કીર્તિ, ૬. કાન્તિ ૭. દેહની પુષ્ટિ, ૮. સૌભાગ્ય, ૯. આયુની વૃદ્ધિ, અને ૧૦. સ્વર્ગ—એ દશ શુભ યુક્ત કહ્યું છે. અને સ્મૃત્યર્થસારમાં “ દેવા અમિઃમુખાઃ સ્ના ”—દેવતા લોક સ્નાન કરનાર ઉપાસકોની સન્મુખ થાય છે—એમ સ્નાનથી દેવતાની પ્રસન્નતા પણ કહી છે. માટે મનુષ્યોએ સ્વસ્થતા આદિ દૃષ્ટ શુભ તથા સ્વાર્ગાદિ અદૃષ્ટ શુભોત્તે વિચાર કરીને અવશ્ય સ્નાન કરવું જોઈએ.

સ્નાન સાત પ્રકારનાં છે તે નીચે પ્રમાણે:—

માન્ત્રં પાર્થિવમાગ્નેયં વાયવ્યં દિવ્યમેવ ચ ।

વારુણં માનસં ચેતિ સપ્તૈતાનિ ક્રમેણ ચ ॥ વૃ૦ પા૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૨-૮૨ ॥

અર્થઃ—૧ મન્ત્રસ્નાન, ૨. પાર્થિવસ્નાન, ૩. આગ્નેયસ્નાન, ૪. વાયવ્યસ્નાન, ૫. દિવ્યસ્નાન, ૬. વારુણસ્નાન અને ૭. માનસસ્નાન—એ ક્રમે સ્નાન સાત પ્રકારનાં છે.

શન આપસ્તુ વૈ માન્ત્રં મૃદલંભં તુ પાર્થિવમ્ ।

અસ્મના સ્નાનમાગ્નેયં ગવાં રેણુભિરાનિલમ્ ॥ ૮૩ ॥

અર્થઃ—“ શન આપસ્તુ ” એ મન્ત્ર ભણીને જે માર્ગન કરવામાં આવે છે તે મન્ત્રસ્નાન છે. મન્ત્રસ્નાનને બ્રાહ્મસ્નાન પણ કહે છે. ગ્રાન્તં તુ માર્જનં મગ્નૈઃ કુશૈઃ સોદકશિલ્બુભિઃ ॥ ૮૦ વ્યા૦ સ્મૃ૦ મન્ત્ર ભણીને કુશ તથા જલ પડે જે માર્ગન કરવું તેને બ્રાહ્મસ્નાન કહે છે. શરીરમાં મૃતિકા લગાડીને જે સ્નાન કરવામાં આવે છે તે પાર્થિવસ્નાન કહેવાય છે. શરીર ઉપર વિધિપૂર્વક ભસ્મ લગાડવી તેને આગ્નેયસ્નાન કહે છે. ગાયોનો સમૂહ આસનો હોય તેની પાછળ પાછળ આસનાં વાયુથી ગાયોના પગની જે રજા ઉડે છે તે આપણા શરીર ઉપર પડે તે અનિલસ્નાન કહેવાય છે.

આતપે સતિ યા વૃદ્ધિર્દિવ્યં મ્નાનં તદુચ્યતે ।

વદ્ધિર્નદ્યાદિકે સ્નાનં વારુણં પ્રોચ્યતે વૃષૈઃ ॥ વૃ૦ પા૦ સ્મૃ૦ અ. ૨ શ્લો. ૮૪ ॥

અર્થઃ—મૃદનો પ્રકાર હોયે સતે જે વૃદ્ધિ થાય છે તેમાં કહેલું સ્નાન દિવ્યસ્નાન કહેવાય છે. ઘરની બહાર નદી, તળાવ, ઇત્યાદિમાં જે સ્નાન કરવામાં આવે છે તે વારુણસ્નાન કહેવાય છે.

યદ્ધ્યાનં મનસા વિષ્ણોર્માનસં તત્પ્રકીર્તિતમ્ ।

અસામર્થ્યેન કાષ્ઠસ્ય કાલશત્તયાદ્યપેક્ષયા ॥ ” ॥ ૮૫ ॥

તુલ્યફલ્લાનિ સર્વાણિ સ્યુરિત્યાહ પરાશરઃ ॥ ” ॥ ૮૬ ॥

અર્થ:—મનથી વ્યાપક પરમાત્માનું ધ્યાન કરવાથી માનસસ્નાન થાય છે. શરીર અશક્ત હોવાથી, સમય અનુકૂલ ન હોવાથી, અને સાધન ન બની શકવાથી, સમયને અનુસરી કરેલાં સર્વ સ્નાન તુલ્ય ફલ દેનાર છે એવો પરાશરજીનો મત છે. માનસ સ્નાનને યૌગિક સ્નાન પણ કહે છે.

સ્નાનાનાં માનસં સ્નાનં મયા ચત્પરમં સ્મૃતમ્ ॥ ” ॥ ૮૬ ॥

કૃતેન યેન મુચ્યન્તે ગૃહસ્થા અપિ તુ દ્વિજાઃ ॥ ” ॥ ૮૭ ॥

અર્થ:—સર્વ સ્નાનોમાં માનસસ્નાન ઉત્તમ છે, જે કરવાથી ગૃહસ્થો પણ મુક્ત થઈ જાય છે.

નિત્યાદીનાં ક્રિયાણાં તુ સ્નાનાનાં માનસં પરમ્ ।

સઘઃ પાપહરં પ્રાહુઃ પ્રાજાપત્યવ્રતાધિકમ્ ॥ ” ॥ ૮૭ ॥

અર્થ:—મુનિલોકિના મતમાં નિત્યાદિ ક્રિયાઓ કરતાં તેમજ સર્વસ્નાન કરતાં માનસ સ્નાનથી ક્રિયા શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે તે તત્કાલ જ પાપને હરનારું છે, અને પ્રાજાપત્ય વ્રત કરતાં પણ અધિક છે.

કેટલાક લોક, ધ્યાનાદિ પણ રાખોડીમાં પડી રહે છે તે તો તેથી શું ફળ છે—એમ કહી ભસ્મસ્નાનની મશ્કરી કરે છે, પરંતુ તેઓ ભસ્મસ્નાનના મહિમાને બળણતા નથી. ભસ્મસ્નાન પણ શાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદન કરેલી વિધિ છે. બૃહત્જન્યાસોપનિષદ્ આદિ ગ્રંથોમાં ભસ્મ જ્વનાવવાની તથા ભસ્મ લગાવવાની વિધિ તથા તેનું ફળ પણ લખ્યું છે.

ભાસયત્ત્વેવ યદ્ભસ્મ શુભં વાસયતે ચ યત્ ॥

તત્ક્ષણાત્સર્વપાપાનાં ભસ્મેતિ પરિકીર્ત્યતે ॥ ત્ર.પુ. પૂ. મા. અ. પા. ૨, અ. ૨૭-૧૧૦ ॥

અર્થ:—જેના લલાટમાં ભસ્મના ત્રિપુષ્પનો પ્રકાશ થાય છે તેના હૃદયમાં શુભ વાસના ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેનાં સર્વ પાપોને બાળીને ભસ્મ કરે છે. માટે તેને ભસ્મ કહે છે. અને વેદાધ્યયન કરનારને માટે ભસ્મ ધારણ કરવાની વિશેષ આવશ્યકતા મુંડકોપનિષદમાં કહેલા શિરોવ્રતથી બળી શકાય છે.

વપસ્યુપસિ યઃસ્નાનં ક્રિયતેઽનુદિને રવૌ ।

પ્રાજાપત્યેન તત્તુલ્યં મહાપાતકનાશનમ્ ॥ ” ॥ ૮૮ ॥

અર્થ:—દરરોજ પ્રાતઃકાલમાં સુર્યોદય થતા પહેલાં જે સ્નાન કરવામાં આવે તે પ્રાજાપત્ય વ્રતની તુલ્ય છે, અને તે મહાપાતકનો પણ નાશ કરે છે.

વિના સ્નાનેન યો મુદ્ધત્તે સ મલાશી ન સંશયઃ ।

અસ્નાતાશી મલં મુંડે હજપઃ પૂયશોણિતમ્ ॥

વાયુલ્લભ્મતિ ॥

અર્થ:—સ્નાન કર્યા વિના જે જાગે છે તે મગ્નનું લક્ષણ કરે છે. તેમાં સંશય નથી. જેવી રીતે સ્નાન કર્યા વિના જમનાર મગ્નલાક્ષણ કરે છે, તેવી રીતે જપ કર્યા વિના જમનાર પાપ અને લોહીનું લક્ષણ કરે છે. અર્થાત્ સ્નાન તથા જપ કર્યા વિના જે બોજન કરે છે તેનું

અન્ત કણુ અપવિત્ર પદાર્થ ખાનાગની તુલ્ય અપવિત્ર ગણે છે તેથી ઝ્નાન તથા શક્તિ અનુસાર જપ થયાં વિના હાથિ ભોજન ન કરવું જોઈએ એવો બાન છે
વળી ઝ્નાનાદિ યાં વિના ભોજન કરવાનો દોષ દક્ષસહિતામા મળ્યું જણી છે —

અસ્નાત્વા ચાપ્યદુત્ત્વા ચાપ્યદત્વા યે તુ મુદ્ધતે ।

દેવાદીનામૃણીભૂત્વા નરકં તે વ્રજન્તયથ ॥ દક્ષસ્મૃ. અ૦ ૨-૬૨ ॥

અર્થ — સ્નાન થયાં વિના, તથા હોમ કયા વિના, તથા લિપ્ત, અતિથિ, આદિને આપ્યા વિના જે ભોજન કરે છે તે દેવાદિના ઋણી થઈને નીચે નરકમા પડે છે. માટે મનુષ્યે અવશ્ય પ્રાત કાલમા સ્નાન કરવું જોઈએ

સ્નાનના ત્રણ પ્રકાર છે તે નીચે મુજબ છે —

નિત્યં નૈમિત્તિકં કામ્ય ત્રિવિધ સ્નાનમુન્યતે ।

તેષાં મત્વ્યે તુ યન્નિત્યં તત્પુનર્ભિચતે ત્રિધા ॥ દક્ષસ્મૃ. અ૦ ૨-૪૮ ॥

અર્થ — સ્નાન ત્રણ પ્રકારના છે—૧ નિત્ય, ૨ નૈમિત્તિક અને ૩ કામ્ય તેમાનું જે નિત્ય સ્નાન છે તેના ત્રણ પ્રકારના ભેદ છે.

જે સ્નાન હમેશા કરવાનું છે તેને નિત્ય સ્નાન કહે છે અન્યત્પરપર્યાદિ નિમિત્તથી જે સ્નાન કરવાનું છે તે નૈમિત્તિક સ્નાન કહેવાય છે અને લિપ્ત લિપ્ત ફળની ધમ્મણથી જે સ્નાન કરવામા આવે છે તે કામ્ય સ્નાન કહેવાય છે. નિત્ય સ્નાનમા જે ત્રણ ભેદ જણા તેમધ્યેથી—

મલાપકર્ષણં પૂર્વ મન્ત્રવચ્ચં જલે સ્મૃતમ્ ।

સન્ધ્યયોરુભયોઃ સ્નાન સ્નાનભેદાઃ પ્રકીર્તિતા ॥ ” ॥ ૪૯ ॥

અર્થ — મન્ત્રાદિ વિના જલમા જે સ્નાન માત્ર કરવામા આવે તેને મલાપકર્ષણ સ્નાન કહે છે કેવન શરીરનો મેન ઉતારવાને માટે જ તે સ્નાન છે. અને બને સન્ધ્યા સમયે જે સ્નાન કરવામા આવે છે તે બે સ્નાન પણ નિત્ય સ્નાન છે એ પ્રમાણે નિત્ય સ્નાનના ત્રણ ભેદ જણા છે નિત્ય તથા નૈમિત્તિક અને કામ્ય એ ત્રણે પ્રકારનું સ્નાન કરવા યોગ્ય છે.

સ્નાતું સંચિન્તિતં સર્વે તીર્થે પિતૃદિવૌરુસઃ ।

તતો ન યત્સૌ ગન્હેન્નિરાશાસ્તે શપન્તિ હિ ॥ વૃં. પા. ૦ સ્મૃ. ૦ અ. ૨-૧૭, ૮ ॥

અર્થ — કોઈ તીર્થમા જઈને સ્નાન કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હોય તે તીર્થમા સ્નાન કરવાને માટે ન જાય તો પિતૃઓ તથા દેવતા નિગરા થઈને તેને શાપ દે છે પ્રાત કાલમા ઉડીને મનુષ્ય “ હું અમુક તીર્થમા અથવા નદીમા સ્નાન કરીશ ” એ પ્રત્યક્ષે અશ્વપ જ્યારે ડરે છે, ત્યારે દેવતા તથા પિતૃઓ પોતાની તૃપ્તિને માટે તે તીર્થમા જાય છે, અને ત્યાં જો તે મનુષ્યને તેઓ દેખે નહીં તો તેને શાપ દે છે

અતો ન ચિન્તયેતીર્યં વ્રજેદેવાનુચિન્તિતમ્ ।

દેવસાતનદીસ્રોત સગસ્તુ સ્નાનમાચરેત્ ॥ ” ॥ ૧૦૦ ॥

અર્થ — માટે નહ તીર્થમા સ્નાન કરવાનું ચિન્તન ન કરવું જો ચિન્તન કરવામા આવે તો તે તીર્થ અથવા જગાશયમા અવશ્ય જવું જોઈએ દેવતા લોકોએ જોઈહું અર્થાત્ જ્વાનાવિક તીર્થ, તથા નદી, ઝરણા, તસાવ, છત્યાદિમા સ્નાન કરવું જોઈએ

સ્નાનં નદ્યાદિચન્ધેષુ સદ્ધિઃ કાર્યં સદમ્બુધિઃ ।

કૃત્રિમં તોયવન્ધ્યં તંત્રોયં તત્ર ત્વકૃત્રિમમ્ ॥

,, ॥ ૧૦૧ ॥

અર્થઃ—સત્પુરુષો નદી, તળાવ, આગ્નિના શુદ્ધ જળથી સ્નાન કરે. કૃત્રિમ અર્થાત્ નહું બંધાવેલું અને બહારના જળથી ભરેલું જે જલાશય છે તે કૃત્રિમ છે. અને જે તેમાં જૂમિની અંદરથી જળ આવતું હોય તો તે અકૃત્રિમ છે, અને તેમાં સ્નાન કરવું ઈચિત છે.

ન તીર્થે સ્વ્યાકુલે સ્નાયાન્નાસજ્જનસમાશ્રિતે ।

દર્મહીનોડન્યચિત્તસ્તુ ન નયો ન શિરો વિના ॥

,, ॥ ૧૦૨ ॥

અર્થઃ—તીર્થના જે ઘાટમાં સ્ત્રીઓ તથા દુર્જન લોક જ્યહુ હોય ત્યાં સ્નાન ન કરવું. તેમજ કુશ વિના અને ચિત્તની એકાગ્રતા વિના તથા નગ્ન થઈને તથા શિરને કુબાજા વિના સ્નાન ન કરવું જોઈએ. અને નદી આદિમાં પણ ઉંડા જળમાં કુબાજી મારીને સ્નાન કરવું જોઈએ.

નાભિમાત્રે જલે જ્ઞાત્વા વિધિવદ્દેવતા કૃપીન્ ।

તિલોદકેન મતિમાન પિતૃશ્રાવ્યાંશ્ચ તર્પયેત્ ॥

વ્ર૦ પુ૦ અ૦ ૬૭-૬ ॥

અર્થઃ—નાભિમાત્ર સુધીના જલમાં ઉતરીને સ્નાન કરીને વિધિ પૂર્વક દેવતા, ઋષિ તથા પિતૃઓ તથા અન્ય પ્રાણીનું પણ તિલ અને જળ વડે તર્પણ કરવું જોઈએ. સંપૂર્ણ અંગે સાથે જલનો સંબંધ થયો તેનું નામ જ સ્નાન છે. તેથી શિરને પલાળીને સ્નાન કરવાથી જ સ્નાન થાય છે. વળી—

કદાચિદ્વિદુષા મિથ્યા ન સ્નાતવ્યં પરામ્ભસા ।

અમ્ભસ્તુ દુષ્કૃતાંશેન સ્નાનકર્તા ચ લિપ્યતે ॥

વૃ૦ પા૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૨-૧૦૩ ॥

અર્થઃ—વિદ્વાન્ પુરૂષ બીજા મનુષ્યે બંધાવેલા જલાશયમાં વ્યર્થ સ્નાન ન કરે, કેમકે તેવા જલાશયમાં સ્નાન કરવાથી સ્નાન કરનાર પુરૂષ તે જલાશય બંધાવનાર પુરૂષના પાપો-શનો ભાગી થાય છે.

પશ્ચ વા સપ્ત વા પિષ્ઠાન્નાયાદુદ્ધૃત્ય તત્ર તુ ।

ઘૃથા સ્નાનાદિકાનીહ વિશેષેણ તુ વર્જયેત્ ॥

,, ॥ ૧૦૪ ॥

અર્થઃ—એવા જલાશયમાં કદાપિ સ્નાન કરવાની જરૂર પડે તો તેમાંથી પાંચ કે સાત માટીના પિણ્ડ કાઢીને બહાર ફેંક અને પછી સ્નાન કરે. બીજાએ બનાવેલા જલાશયમાં સ્નાનાદિ કરવું વિશેષ કરીને વર્જ્ય છે. કોઈ પણ મનુષ્યનો ઉપકાર માથે રાખવો તે શાસ્ત્રને અનુસાર નિષિદ્ધ છે. તેનો બદલો અહીં જ આપી દેવો જોઈએ. નહિંતો અવશ્ય તેના પાપના ભાગી થવાય છે.

તીર્થાભાવેડત્યશક્તોવા સ્નાયાત્તોયૈઃ સમાહૃતૈઃ ॥

વ્યા૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૩-૮ ॥

અર્થઃ—સ્નાન કરવાને માટે નજીકમાં તીર્થ ન હોય અથવા પોતે અશક્ત હોય તો કુવા આદિમાંથી કાઢીને લાવેલા જલથી સ્નાન કરે.

વળી કોઈકે જ પ્રકારનાં સ્નાન કહે છે:—

નિત્ય નૈમિત્તિકં કામ્યં ક્રિયાન્ન મલરૂપણમ્ ।

ક્રિયાસ્નાન તથા પૃષ્ઠ પોઢા સ્નાનં પ્રકીર્તિતમ્ ॥ શંખ સ્મૃ૦ અ૦ ૮-૧ ॥

અર્થ — નિત્ય, નૈમિત્તિક, કામ્ય, ક્રિયાજ્ઞ, મયાપકર્ષણ, અને ઠહુ ક્રિયાસ્નાન—એ છ પ્રકારનું સ્નાન ઠહુ છે તે ઉપરાંત સારસ્વત સ્નાન નામનું સ્નાન અમૃત્યર્થસાગમા ઠહુ છે

વિદ્વત્સરસ્વતીવાચા પ્રાપ્તં સારસ્વતં સ્મૃતમ્ ।

દિવ્યતીર્થમય સ્નાન ગુવોચાર્યેરિત તથા ॥ સ્મૃત્યર્થસારઃ ॥

અર્થ — વિદ્વાનોની સગ્ગવતી (શાસ્ત્રની વાણી રૂપ સગ્ગવતી) વડે કરેલું સ્નાન સારસ્વત સ્નાન કહેવાય છે અર્થાત્ વિદ્વાનો શાસ્ત્રના પ્રિયાગ્રથી પવિત્ર થયેલા હોય છે, કાગલકે શાસ્ત્રનો વિચાર ઉત્તમ તીર્થના સ્નાનની તુલ્ય છે તેવી રીતે શુદ્ધ અને આચાર્યની વાણી પણ શિષ્યને પવિત્ર કરનારી છે

અસ્નાતઃ પુનરનર્હો જપ્યાગ્નિહવનાદિપુ ।

પ્રાત્સ્નાન તદર્થં ચ નિત્યસ્નાનં પ્રકીર્તિતમ્ ॥ શંખ સ્મૃ૦ અ૦ ૮-૨ ॥

અર્થ — સ્નાન કર્યા વિના જપ કરવાને તથા અગ્નિમા હવન કરવાને યોગ્ય થતો નથી. જપ આદિમા યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવાને માટે જે સ્નાન છે તે નિત્ય સ્નાન કહેવાય છે

ચળ્ડાલશ્વયૂપાત્રં સ્પૃષ્ઠા સ્નાન રજસ્વલામ્ ।

સ્નાનાઽનર્હસ્તુ યઃ સ્નાતિ સ્નાનં નૈમિત્તિકં ચ તત્ ॥ ૩ ॥

અર્થ — જે સમયે સ્નાન કરવાની જરૂર ન હોવા છતાં પણ ચણ્ડાલ, મગ્ધ, યૂપાદિ, રજસ્વલા, આદિને સ્પર્શ કરવાથી જે સ્નાન કરવામા આવે તે નૈમિત્તિક સ્નાન કહેવાય છે સ્નાન કરીને આવતા મનુષ્યને પણ ચણ્ડાલાદિના સ્પર્શથી ફરી સ્નાન કરવું પડે છે તેથી ચણ્ડાલાદિને સ્પર્શ કરવાથી બીજી વાર સ્નાન કરનાર મનુષ્ય તત્કાલ સ્નાન કરવાને યોગ્ય ન હોવા છતાં પણ તેમના સ્પર્શથી તેમને સ્નાન કરવું પડ્યું માટે તે સ્નાન નૈમિત્તિક છે

ચળ્ડાલાદિસ્પર્શને ચ કાર્યં ચારુણમેવ તુ ॥ સ્મૃત્યર્થસારઃ, સ્નાનત્રિધિ ॥

અર્થ — ચણ્ડાલાદિને સ્પર્શ કરવાથી વાંચેલું સ્નાન જ કરવું જોઈએ વળી—

યતિવ્રતિવ્રત્તચારિદોષધ્યેતૃતપસ્વિનામ્ ।

ઉચ્છિષ્ટાષ્ટપવાતેષુ ચાસ્પૃશ્યસ્પર્શનેષુ ચ ॥

અર્થ — સન્યાસી, નતી, શ્રદ્ધાચારી, અગ્નિહોત્રી, વેદ ભણનાર, તપસ્વી—તે લોકોને ઉચ્છિષ્ટાદિના સ્પર્શ થતા તથા અન્ય હાડકા આદિ અસ્પૃશ્ય પદાર્થોના સ્પર્શ થતાં પણ તેમણે સ્નાન કરવું જોઈએ

પુષ્પસ્નાનાદિક સ્નાન દૈવજ્ઞવિધિચોદિતમ્ ।

તદ્દિ કામ્યં સમુદિષ્ટં નાકામસ્તત્પ્રયોજયેત્ ॥ શંખ સ્મૃ૦ અ૦ ૮-૪ ॥

અર્થ — જ્યોતિષ શાસ્ત્રને જાણનાર લોક પ્રત્યે- પુણ્યને માટે જે પુષ્પસ્નાનાદિક જ્ઞાતાં છે તેને કામ્ય સ્નાન કહે છે જેને કામના નથી તે લોક તે સ્નાન કરતા નથી

જપ્તુકામ પવિત્રાણિ અર્ચિષ્યન્દેવતાપિતૃન ।

સ્નાન સમાચરેષ્વસ્તુ ક્રિયાન્નં તત્પ્રકીર્તિતમ્ ॥

૫ ॥

અર્થ —પરિત મનનો જપ કરવાની યજ્ઞવાળો, તથા યજ્ઞના અને પિતૃઓનું પૂજન કરવાની યજ્ઞવાળો, જે સ્નાન કરે છે તે સ્નાન પ્રિયાર્થ પ્રદેવાય છે

મલાપરુર્ણાર્થનુ સ્નાનમભ્યગ્નપૂર્વકમ્ ।

મલાપરુર્ણાર્થાય પ્રટિસ્તસ્ય નાન્યથા

” ॥ ૬ ॥

અર્થ —શરીરના મેયને દૂર કરવાને માટે તેલાદિ લગાડીને તથા આથુ આદિ લગાડીને મેય ઉતારવા માટે જે સ્નાન કરવામા આવે છે તે મલાપરુર્ણ સ્નાન નહેવાય છે, કેમકે શરીરનો મેય ઉતારવાને માટે જ આ પ્રકારના સ્નાનમા પ્રવ્રત થાય છે

સરિત્સુ દેવગ્વાતેષુ તીર્થેષુ ચ નદીષુ ચ ।

ક્રિયાસ્નાન સમુદિષ્ટં સ્નાન તત્ર મહાક્રિયા ॥

” ॥ ૭ ॥

અર્થ —નાની નદીમા, દેવતુઓએ બનાવેલા (સ્વાભાવિ-) જવાશયોમા, તથા તીર્થોમા તથા નદીઓમા જે સ્નાન તેને ક્રિયાસ્નાન કહે છે ત્યા સ્નાન કરવું તે જ મોની ક્રિયા ૩૫ છે કામ્ય સ્નાન પણ વિશેષે કરીને લાજ કરવું જોઇએ

ધનુઃસહસ્રાણ્યૈૌ ચ ગતિર્યામાં ન વિદ્યતે ।

ન તા નર્દશબ્દવદ્વા ગર્તાસ્તા પરિકીર્તિતા ॥ છાન્દોગસ્નાન૦ પૂ૦ ૧ ટીકા ॥

અર્થ —આઠ હજાર ધનુની લખાઈ મુધી જેની ગતિ નથી તેને નદી ગણવી ઠીક શકાય નહી તેમને ગર્ત કહે છે

નિત્યં નૈમિત્તિકં ચૈવ ક્રિયાઙ્ગ મલરુર્ણમ્ ।

તીર્થાભાવે સ્તુ કર્તવ્યમુષ્ણોદકરુપરોદકૈ ॥

” ॥ ૮, ૯ ॥

અર્થ —નિત્ય, નૈમિત્તિક, પ્રિયાર્થ અને મલાપરુર્ણ સ્નાન તીર્થના અભાવે ગરમ જલથી અથવા ખીગ્નતા જલ વરે પણ કરવું જોઇએ ખીગ્નએ જોદાવેલા તનાવાદિમા અથવા કુવા આદિમાથી ખીગ્ન માણુઓ ઠાડીને લાવેલા જવને પરાદ- કહે છે

સરસુ દેવગ્વાતેષુ તીર્થેષુ ચ નદીષુ ચ ।

સ્નાનમેવ ક્રિયા તત્સ્યાત્સ્નાનાત્પુણ્યફલં સ્મૃતમ્ ॥

” ॥ ૧૧ ॥

અર્થ —સરોવર અર્થાત્ માનસ સરોવરગદિ, તથા દેવોએ બનાવેલું જલાશય, તથા પુષ્ક- ગદિ તીર્થો, તથા નદીઓમા જે સ્નાન છે તેજ એક ક્રિયા છે તેથી તેમા સ્નાન કરવાથી જ પુણ્યકૃપ ફળ મળે છે જેમકે સ્નાનાથી થયેલા જે મોટા તળાવ આદિ ઉત્તરાખંડમા તથા પહાડી પ્રદેશમા જોવામા આવે છે, તે સર્વ દેરખાત નહેવાય છે અર્થાત્ અકૃત્રિમ જલાશયો તથા પ્રતિષ્ઠિત માન્ય દેરધ્યાનોની પાસે જે જલાશય છે તે પણ દેરખાત નહેવાય છે

તીર્થ પ્રાપ્યાનુપક્રેણ સ્નાન તીર્થે સમાચરેત્ ॥

સ્નાનઞ્ચ ફલમાપ્નોતિ તીર્થયાત્રાફલં ન તુ ॥

” ॥ ૧૨ ॥

અર્થ —અસ્તમાત્ કાંઈ મનુષ્ય તીર્થમા જઈ અહ્યો, અને ત્યા જો સ્નાન કરે તો તેને સ્નાનનું ફળ તો મળે છે, પરંતુ તીર્થયાત્રાનું ફળ મળતું નથી

સર્વતીર્થાનિ પુણ્યાનિ પાપઘ્નાનિ સદા તૃણામ્ ।

પરસ્પરાડનપેક્ષાણિ કથિતાનિ મનીષિભિ ॥

” ॥ ૧૩ ॥

અર્થ—અર્ચ તીર્થ પુણ્યને આપનાગ અને પાપનો નાશ કરનાગ છે, અને તેઓ એક એકની અપેક્ષા ગણતા નથી એવું વિદ્વાન્ લોકોએ કહ્યું છે અર્થાત્ પ્રત્યેક તીર્થ અલગ રૂપે પુણ્યોને આપનાગ છે

સર્વે પ્રસવના પુण्याઃ સરાંસિ ચ શિલોચયા ।

નત્ર પુણ્યાસ્તથા સર્વા જાદ્ધવી તુ વિશેષતઃ ॥

,, ॥ ૧૪ ॥

અર્થ—સર્વ જગ્યા, સરોવરો, અને પર્વતો(શિલોચયા) પણ પવિત્ર છે તેમ સર્વ નદીઓ પણ પવિત્ર છે તેમા ગંગા વિશેષ કરીને પવિત્ર છે

નદી આદિમા ન્નાન મુખ્ય છે, તથાપિ દેવ, જાન તથા પોતાના શરીરના મુખ દુ ખ-આદિનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ નહિતો તે પણ અનર્થનું કાર્ય થઇ પડે છે પરન્તુ કેવા- દેગમા તથા અમુક મનુષ્યોમા નદી આદિની અનુકૂળતા હોવા છતાં પણ તેઓ આ-લમ્બથી પોતાના વગમા ન્નાન કરતા જોરામા આવે છે તેઓ પુણ્યના ભાગી થતા નથી, તેમજ દેવલ ગરીબ સાદુ થાય છે શિવ ઉપર પાણી નાખી ન્નાન ન કરી શકતા હોય તો—

અગત્કોઽવશિરસ્કં વા સ્નાનમાત્રં વિધીયતે ।

આર્દ્રેણ વાસસા ચાદ્ધમાર્જન કાપિલં સ્મૃતમ્ ॥

લઠ વ્યાઠ સ્મૃ ॥

અર્થ—જો રોગાદિ નિમિત્તથી શિવ સહિત ન્નાન કરવાને અશક્ય હોય તો શિવની નીચેના ભાગમા જ ન્નાન કરે, અથવા બીના વસ્ત્ર વડે શરીરને લુછી નાખે અને કાપિલ સ્નાન કહે છે

સ્નાનં તુ વદિતક્ષેન તયૈવ પરવારિણા ।

ચરીરશુદ્ધિર્વિજેયા ન તુ સ્નાનફલં લભેત્ ॥

ગંલ.સ્મૃ.અ.૮સ્કો.૯,૧૦ ॥

અર્થ—અગ્નિ વડે ગરમ કરેલા જળથી અથવા બીજાના પાણીથી ન્નાન કરવાથી શરીરની શુદ્ધિ માન થાય એમ નાણુવું જોઈએ પરન્તુ તેવા સ્નાનનું તેને કોઈ અદૃશ્ય મળતું નથી

માટે જ્યાં મુદ્ધી અને ત્યાં સુધી મનુષ્યે ગરમ જળથી અથવા પાગકા જળથી સ્નાન ન કરવું જોઈએ

માસદ્વય શ્રાવણાદિ ત્રયાઃ સર્વા રજસ્વલા ।

તામુ સ્નાનં ન કુર્વૌત વર્જયિત્વા સમુદ્રગા ॥

તદ્ધાણ્ડ પુરાણમ્ ॥

અર્થ—શ્રાવણ તથા ભાદ્રપદ એ બે મહિનામા સર્વ નદીઓ ગગગવલા થાય છે, માટે તે બે મહિનામા નદીઓમા સ્નાન નહીં કરવું જોઈએ પરન્તુ જે નદી(ગંગા), આદિ સીધી સમુદ્રને જઈને મળે છે તેમા સ્નાન કરવાથી દોષ નથી જયારે તથા ધૂળ વિગેરે એતેક વન્તુ તણાઈ આવવાથી નદીનું જલ ગદુ થઈ જતું તેનું નામ રજસ્વલા છે વળી—

માસે નમસિ ન સ્નાયાત્કદાચિન્નિમ્નગામુ ચ ।

રજસ્વલા ધવન્ત્યેતા વર્જયિત્વા સમુદ્રગા ॥

વ.પા સ્મૃ.અ.૨-૧૦૬ ॥

અર્થ—શ્રાવણ ભાદ્રપદ માસ એ બે માસમા નદીમા સ્નાન ન કરવું જોઈએ તેમા પણ

આવણુ (નમસ્) માસમાં તો કોઈ પણ દિવસ નદીમાં સ્નાન ન કરવું, કેમકે તે માસમાં નદીઓ રજસ્વલા થાય છે, પરંતુ સમુદ્રને જઈને મળનારી મોટી નદીઓમાં સ્નાન કરવાનો નિષેધ નથી.

ન સ્નાયાત્સોમિતાસ્વપ્સુ સ્વયં ન ક્ષોભયેચ તાઃ ।

ન નિર્ગતાસુ તીર્થાંચ પતન્તીજ્વાહતાસુ ચ ॥ ,, ॥ ૧૦૮ ॥

અર્થઃ—એંસ વિગેરે પશુઓએ જે ક્ષુદ્ર નદી અથવા તળાવ આદિના જળને ડોળી નાંખ્યું હોય તેમાં સ્નાન ન કરે, અને પોતે પણ જળને ડોળી નાંખે. અને જે જલ તીર્થમાંથી નિકળી બીજી જગ્યાએ સ્થિર થઈ ગયું હોય અને મોટા જલાશયના સાથે સંબન્ધ ન રાખતું હોય તેમાં, તથા મકાન આદિ ઉપરથી પડેલા વર્ષાના મલિન પાણીમાં પણ સ્નાન ન કરવું. વળી—

રવિસંક્રાન્તવારેષુ ગ્રહણેષુ શશિસયે ।

વ્રતેષુ ચૈવ પઠ્ઠીષુ ન સ્નાયાદુજ્જવારિણા ॥ ,, ॥ ૧૦૯ ॥

અર્થઃ—રવિવાર, સંક્રાન્તિનો દિવસ, તથા ગ્રહણનો દિવસ, અમાવાસ્યા, વ્રતનો દિવસ, અને છઠ્ઠ-એ દિવસોમાં ગરમ કરેલા જળથી સ્નાન ન કરવું,

ઉષ્ણામ્બુનાડયઃ કાયસ્ય પરિપેકો વલાવહઃ ।

તેનૈવ ચોત્તમાંગસ્ય બલહત્કેશચક્ષુપામ્ ॥ યોગરત્નાકર સ્નાનપ્રકારઃ સ્તો ૭૪ ॥

અર્થઃ—શિરની નીચેના શરીરના ભાગ ઉપર ગરમ જલ રેડવું તે શરિરને બલ આપનાર છે. અને શિર ઉપર ગરમ જલ રેડવું તે શિર તથા કેશ તથા ચક્ષુના બલને હરી લેનાર છે. પરંતુ દેશ અને કાલને અનુસાર અતિ શીતાદિકે તથા વાયુ તથા શ્લેષ્મનો બાધ ચતાં શિરમાં પણ ગરમ જલ રેડવું હિતકારક છે. તે સમયે અધિક ઉષ્ણ જલ હોય દેનાર છે એવો વૈદ્યશાસ્ત્રનો નિયમ છે.

ન સ્નાયાચ્છુદ્રહસ્તેન નૈકહસ્તેન વા તથા ।

ઉદ્ઘૃતાભિરપિ સ્નાયાદાહતાભિઢિજાતિભિઃ ॥ ,, ॥ ૧૧૦ ॥

અર્થઃ—શુદ્ધને હાથે પોતાના શરીર ઉપર રેડાવી સ્નાન ન કરે. અને એકે હાથથી પાણી રેડીને પણ સ્નાન ન કરે. કુવા આદિમાંથી દ્વિગતિ મનુષ્યે કાઢી આણેલા જલથી સ્નાન કરે.

સ્વભાવાભિસ્તથોષ્ણાભિઃ સહિમાભિસ્તથા દ્વિજઃ ।

નવાભિર્નિર્દેશાહાભિઃ સંસ્પૃષ્ટાભિરન્યજૈઃ ॥ ,, ॥ ૧૧૧ ॥

યઃ સ્નાનમાચરેન્નિત્યં તં પ્રશંસન્તિ દેવતાઃ ॥ ,, ॥ ૧૧૨ ॥

અર્થઃ—જે જલ સ્વભાવમાં સ્થિત હોય અર્થાત્ જલાશયમાં જેવું હોય તેવું ઉષ્ણ કે શીત, અને નવા વરસાદનું જલ પણ દશ દિવસ ઉપરનું હોય, અને જેને નીચ (અન્યજ) જાતિએ સ્પર્શ કર્યો ન હોય—એવા જલમાં જે દ્વિજ નિત્ય સ્નાન કરે છે તેની દેવતાલોક પ્રશંસા કરે છે.

મન્ત્રપૂત્રજલે સ્નાન પ્રાપ્તુઃ સ્નાનફલપદમ્ ।

ન વૃથા વારિમગ્નાનાં ચાદસામિવ તત્ફલમ્ ॥ લ૦ ગ્યા૦ સ્મૃ૦ ॥

અર્થ — મન્ત્રથી પરિત કરેલા જલમા સ્નાન કરવાથી સ્નાનતુ ફળ મળે છે પરંતુ માછલી આદિ જલમા ગરેલા પ્રાણીની માફક કેવલ પ્રાણીમા હુલ્લખી મારવાથી સ્નાનતુ ફળ મળતુ નથી માટે તીર્થાદિમા આપ્તિ કરીને મન્ત્રથી શુદ્ધ કરેલા જલમા સ્નાન કરવુ જોઈએ. વળી—

ન સ્નાનમાચરેદ્ધુક્ત્વા નાતુરો ન મહાનિશિ ।

ન વાસોભિઃ સજાજસ્રં નાવિજ્ઞાતે જલાશયે ॥ મ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૪-૧૨૯ ॥

અર્થ — જમીને તરત સ્નાન ન કરવુ જોઈએ તેમજ રોગી માણુએ પણ હા કરીને સ્નાન ન કરવુ જોઈએ મહા નિરામા પણ સ્નાન ન કરવુ વળી બાહુ વસ્ત્રો પહેરીને પણ સ્નાન ન કરવુ જોઈએ મગરદિ હોવાતો સલાવ છે, માટે અગ્નિપ્રયા જલાશયમાં પણ સ્નાન ન કરવુ જોઈએ સ્નાન કરીને પછી જ ભોજન થાય છે, ભોજન કર્યા પછી સ્નાન નહીં કરવવા અથવા અન્યથા આદિનો અપર્શ અથવા અન્ય કોઈ નિમિત્તે ભોજન આદિ પણ સ્નાન કરાતો પ્રસંગ આવે, તોપણ ભોજન પછી તરત સ્નાન ન કરે. તેમ રોગી હોય તોપણ સ્નાન ન કરે. ઘણા વસ્ત્રો પહેર્યા હોય તે વખતે અન્યથાદિનો અપર્શ થયો હોય તો સર્વ વસ્ત્ર સાથે પણ સ્નાન કરવાની મના નથી. મધ્ય ગત્રિમા પણ કામ્ય અને નિમિત્તિક સ્નાન કરવામા દોષ નથી

મહાનિશા તુ વિજ્ઞેયા મધ્યમમહરદયમ્ ।

તસ્મિન્સ્નાનં ન કુર્વીત કામ્યનૈમિત્તિકાદૈત્તે ॥

॥ દેવલચનમ્ ॥

અર્થ — ગરિના ચાર પહોર મધ્યેથી પહેલો અને છેલ્લો પહોર છોડીને વચ્ચા એ પહોર મહાનિશા કહેવાય છે એમ જ્ઞાણુવુ. તેમ મહાનિશામા સ્નાન ન કરવુ જોઈએ. પરંતુ કામ્ય અને નિમિત્તિક સ્નાન કરી નહિ છે એવુ દેવલનું વચન છે

આતુરે સ્નાન ઉત્પન્ને દશકૃત્વસ્ત્યનાતુરઃ ।

સ્નાત્વા સ્નાત્વા ચ દશથા તત શુદ્ધયેદનાતુરઃ ॥ ળંગિર સ્મૃ. શ્લો. ૫૧ ॥

અર્થ — રોગી માણુએ સ્નાન કરાતુ ગરબ જતે તો નીરોગી મનુષ્ય સ્નાન કરીને રોગીને અર્પણ કરે, અને ફરી સ્નાન કરે એ પ્રમાણે દસ વાર કરવાથી રોગી મનુષ્યની શુદ્ધિ થાય છે, તેમજ પછી તે નીરોગી પણ શુદ્ધ થાય છે.

નાલ્પામ્મસિ યિરો મન્જેન્નાવ મદેત્સમુદ્રકે ॥

સ્મૃત્યર્થસાર ॥

અર્થ — થોડા જલમા તિન પુણીને સ્નાન ન કરે, તેમ અમુદમા હુલ્લખી મારીને સ્નાન ન કરવુ, ગરબ તે પ્રાણુનો નાશ કરનાર છે વળી—

સ્નાનસ્પાનન્તરં સમ્યગ્ચરેણ તનુમાર્જનમ્ ।

કાન્તિપદ્મં ધરીસ્ય રુદ્ધચ્ચન્દ્રોપનાયનમ્ ॥ યોગસૂત્રાદય સ્નાન પ્ર. શ્લો. ૭૯ ॥

અર્થ — સ્નાન કરીને ધરીએ તેમજ નદીમાં નદીમાં કાન્તિપદ્મ થાય છે, અને ચુંદ તથા ત્વચાગા તેમ નટ થાય / વળી—

ઈપત્સ્પર્શે ચ દૌઃસ્વાસ્થ્યે રાજરાષ્ટ્રભયેऽપિ ચ ।

અગત્યાગતિકાલે ચ મન્ત્રસ્નાનં સમાચરેત્ ॥ શિ.પુ.વિ.સં.અ. ૧૩-૨૪ ॥

અર્થ:—કોઈની સાથે સ્પર્શ થવાની થોડી પણ શંકા ઉત્પન્ન થાય તથા રોગની સ્થિતિ (દૌઃસ્વાસ્થ્ય) હોય, અથવા રાજા તરફથી કે રાષ્ટ્રમાં ભય હોય, તથા અગત્યાગતિથી આપત્તિકાલ હોય ત્યારે મન્ત્રસ્નાન કરવું યોગ્ય છે. તેથી શુદ્ધિ થાય છે. પરંતુ અન્ય સમયમાં મન્ત્ર સહિત જલમાં સ્નાન કરવું જોઈએ.

મન્ત્રેશ્ચ મનસા સ્નાનં નો ગોમયમૃદમ્બુમિ' ।

તૈથેદ્ગોલ્લરમત્સ્પાથ સ્નાનસ્ય ફલમાપ્નુયુઃ ॥ વૃ.પા.સ્મૃ.અ. ૨-૧૪૩ ॥

અર્થ:—મન્ત્રથી જે માનસસ્નાન કરવામાં આવે છે તે સર્વ સ્નાનોમાં ઉત્તમ છે. કેવલ હાથ, માટી, અને જલ એટલા વડે સ્નાન માત્રથી શુદ્ધિ થતી નથી. જે થતી હોય તે હાથનો મંથન ગાયને હમેશાં હોય છે, અને ગધેડા હમેશાં ધૂળમાં આઘોટે છે, અને માછલી હમેશાં પાણીમાં રહે છે.

માવપૂત. પવિત્રઃ સ્યાન્મન્ત્રપૂતસ્તથાઽપરઃ ।

ઉભયેન પવિત્રસ્તુ નિત્યસ્નાયી શુચિર્નરઃ ॥ ૧૪૪ ॥

અર્થ:—પણ જેનું અંતઃકરણ પવિત્ર(ભાવપૂત) છે અને મન્ત્રથી પણ પવિત્ર છે તે બંને (ભાવ અને મન્ત્ર) વડે પવિત્ર થઈને નિત્ય સ્નાન કરનાર પુરૂષ હમેશાં પવિત્ર રહે છે.

સ્નાન કરતી વખતે તેલનું મર્દન કરીને સ્નાન કરવાથી વૈદ્યશાસ્ત્રમાં બહુ શુભ જતાવ્યા છે. પરંતુ આહં તે જે ધર્મશાસ્ત્રનો નિયમ છે તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

સૂર્યાદિદિનવારોક્તં તિલાભ્યઙ્ગનપૂર્વકમ્ ।

હૃત્તાપકીર્તિર્મરણં શુભસ્યાનાપ્તિમૃત્યવઃ ॥

આયુશ્ચાર્કાદિવારેષુ તૈલાભ્યંગે ફલં ક્રમાત્ ॥ ૧૧૪,૫ ॥

અર્થ:—રવિવાર આદિ જે સાત વાર છે તેમાં તલને વાડીને શરીર ઉપર ચોળી સ્નાન કરવાનું કહ્યું છે. તેમાં રવિવારને દિવસે તૈલમર્દન કરવાથી હૃદયમાં તાપ, સોમવારે ક્રીતિ, મંગળવારે મરણ, શુક્રવારે શુભ, શુક્રવારે સ્થાનપ્રાપ્તિ, શુક્રવારે મૃત્યુ અને શનિવારે આયુ-વૃદ્ધિ—એ ક્રમથી ફલ થાય છે. માટે તૈલમર્દન મંથનથી પણ શાસ્ત્રનો આશય જાણવો જોઈએ.

તત્તત્ વારના અભિમાની ગ્રહોને ઈષ્ટ કે અનિષ્ટને પ્રભુત્વાસર આ રૂળ છે. માટે આસ્તિક મનુષ્યોએ તે મંથનથી હાંસી કરવી યોગ્ય નથી. મંગલવાર આદિ દિવસમાં તેલ ચોળવાથી કોઈ મરતો નથી, તથાપિ કષ્ટક હોય પ્રાપ્ત થાય છે એમ સમજવું.

તૈલાભ્યંગનિપેથેષુ તિલતૈલં નિપિધ્યતે ।

અભ્યંગસ્ય નિપેથસ્તુ સાર્પપાંદરેપીપ્યતે ॥ ૧૧૫ ॥ સ્મૃત્યર્થસારઃ ॥

અર્થ:—જે સ્થાનમાં તૈલાભ્યંગનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો હોય ત્યાં તલનું તેલ સમજવું. અને ત્યાં અભ્યંગ માત્રનો નિષેધ કર્યો હોય ત્યાં સરસવ આદિ તેલોનો પણ નિષેધ સમજવો.

સાર્પપં ગન્ધતૈલં ચ યતૈલં પુષ્પવાસિતમ્ ।

અન્યદ્રવ્યયુતં તૈલં ન દુષ્યતિ કદાચન ॥

સ્મૃત્યર્થસારઃ ॥

અર્થ:—સરસવતુ તેલ, સુગન્ધિવાળું તેલ, કેવડા, ચંબેલી આદિ પુષ્પોત્તી સુગન્ધિવાળું તેલ, અથવા ખીજ કાઠ વસ્તુ મેળવેલી હોય તેવું તેલ—તે સર્વ લગાડવાથી કદાપિ દોષ લાગતો નથી.

વળી સ્નાન કરનારનો પરસેવો આદિ મલ જલમાં જવાથી જે પાપ લાગે છે તેની શાન્તિને માટે નીચેનો મન્ત્ર બાંધવો જોઈએ:—

યન્મયા દૂષિતં તોયં મલૈઃ શરીરસંભવૈઃ ।

તસ્ય પાપસ્ય નિષ્કૃત્યૈ યદ્દમણસ્તવ તર્પણમ્ ॥ ૬૦ ॥ ૧૦૪૦૪૦૨-૨૧૨ ॥

અર્થ:—શરીરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા મલ વડે મેં આ જલને દૂષિત કર્યું છે તે પાપની નિવૃત્તિને માટે હું યદ્દમાનું તર્પણ કરું છું—એ પ્રમાણે એ મન્ત્રથી અંબલિ આપવી જોઈએ. વળી—

અમ્બુપેન્ધ્રવાયુષ્મદ્ભયો દધાદિમં જલાઙ્ગલિમ્ ।

અન્યથા વ્રન્તિ તે સર્વે સુકૃતં પૂર્વસન્નિતમ્ ॥ ૬૧ ॥ ૧૦૪૦૪૦૨-૨૧૩ ॥

અર્થ:—અમ્બુપેન્ધ્ર: એ મન્ત્રથી જલના સ્વામી વરુણાદિને તથા દીર્ઘાયુ વાળા દેવતાઓને આ જલાંગ-જલિ આપવી જોઈએ. જે તે આપવામાં ન આવે તો તે સર્વ તે મનુષ્યે પૂર્વે મચિત કરેલાં પુણ્યો નાશ કરે છે.

આચમનનિરૂપણ.

સ્નાનનું નિરૂપણ કર્યા બાદ હવે આચમનની વિધિનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

બ્રાહ્મેણ વિપ્રતીર્યેન નિત્યકાલમુપસ્પૃશેત્ ।

કાયત્રૈદશિકાભ્યાં વા ન પિચ્ચેણ કદાચન ॥ ૬૨ ॥ ૧૦૪૦૪૦૨-૫૮ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણાદિએ આચમન હમેશાં બ્રાહ્મતીર્થથી અથવા કાયતીર્થથી અથવા દેવતીર્થથી કરવું જોઈએ, પિતૃતીર્થથી કદાપિ પણ ન કરે.

અઢગુણમૂલસ્ય તલે બ્રાહ્મં તીર્થં પ્રચક્ષતે ।

કાયમહ્ગુલિમૂલેઽયે દૈવં પિચ્ચંતયોરષઃ ॥ ૬૩ ॥ ૧૦૪૦૪૦૨-૫૯ ॥

અર્થ:—અંગુઠાના મૂલના નીચેના ભાગમાં બ્રાહ્મતીર્થ કહે છે. કનિષ્ઠિકા અંગુલિના મૂળમાં કાયતીર્થ છે. અને અંગુલિઓના અગ્ર ભાગમાં દેવતીર્થ હોય છે. અને અંગુઠો અને પ્રદેશિનીના મધ્યમાં પિતૃતીર્થ છે એમ મન્વાદિ ઋષિઓએ કહ્યું છે.

ત્રિરાચામેદપઃ પૂર્વ દ્વિઃ પ્રમૃજ્યાત્તતો મુલમ્ ।

ગ્વાનિ ચૈવ સ્પૃશેદદ્વિરાત્પાનં શિર પથ ચ ॥ ૬૪ ॥ ૧૦૪૦૪૦૨-૬૦ ॥

અર્થ:—પ્રથમ બ્રાહ્માદિ તીર્થથી ત્રણ વાર આચમન કરવું. તે પછી બે વાર મુખ ધોવું. અને જલ વડે નેત્ર, શ્રોત્ર, નાસિકા આદિ ધન્દિયોને સ્પર્શ કરે, તેમજ હૃદય અને શિરને પણ સ્પર્શ કરે.

અનુષ્ઠામિરફેનામિરદ્વિસ્તીર્યેન ધર્મવિત્ ।

શૌચેષ્ઠુઃ સર્વદાચામેદેકાન્તે પ્રાયુદદ્મુલઃ ॥ ૬૫ ॥ ૧૦૪૦૪૦૨-૬૧ ॥

અર્થ:—વળી શૌચની ઇચ્છાવાળો ધર્માત્મા પુરુષ જે જલ ગરમ ન હોય તથા કીણ વગેરે વાળું ન હોય એવા શુદ્ધ જલ વડે એકાન્તમાં પૂર્વમુખ અથવા ઉત્તરમુખ થઇને આચમન કરે.

હૃદગામિઃ પૂયતે વિમઃ કણ્ઠગામિસ્તુ ભૂમિપઃ ।

વૈશ્યોઽદ્ધિઃ પ્રાશિતામિસ્તુ શૂદ્રઃ સ્પૃષ્ઠામિરન્તતઃ ॥ ૬૨ ॥

અર્થ:—હૃદય સુધી પહોંચેલા જળથી બ્રાહ્મણ પવિત્ર થાય છે, ક્ષત્રિય કંઠ સુધી પહોંચેલા જળથી પવિત્ર થાય છે. અને વૈશ્ય મુખની અંદર ગયેલા છતાં કંઠ સુધી નહીં પહોંચેલા જળથી પવિત્ર થાય છે. અને શૂદ્ર નિઠુ અને ઝોઝૂને જલનો સ્પર્શ થવા માનથી શુદ્ધ થાય છે. સર્વ સ્થાનમાં આચમનનો કર્મ આવો જ હોય છે.

મોટી સ્નાનાદિ સર્વ વિધિપૂર્વક કરવું નોંધ્યે. ઇમેક—

‘વિધિહીનં ભવેદુષ્ટં કૃતમશ્રદ્ધયાઽપિ ચ ।

તદ્દરન્ત્યમુરાસ્તસ્ય મૂઢત્વાદકૃતાત્મનઃ ॥ ૬૩ ॥

અર્થ:—જે મૂઢ અને અશુદ્ધ ચિત્તવાળો પુરુષ વિધિ વિનાનું કર્મ કરે છે અથવા શ્રદ્ધા વિના કરે છે, તેના કર્મફલને રાક્ષસો હરી લે છે.

શ્રદ્ધાવિધિસમાયુક્તં કર્મ યત્ક્રિયતે વૃમિઃ ।

શુચિભિરેકચિત્તૈસ્તુ તદાનન્તયાય કલ્પતે ॥ ૬૪ ॥

અર્થ:—મનુષ્ય પવિત્ર થઇને અને એકચિત્તે શ્રદ્ધા અને વિધિયુક્ત જે કર્મ કરે છે તે કર્મ અનન્ત ફળને આપે છે.

આજ કાલ વેદમાં શ્રદ્ધા રાખનાર કેટલાક લોક છે. તેઓ સન્ધ્યા આદિ પશુ કરે છે. પરન્તુ તેઓ શૌચ, આચાર, આદિને વ્યર્થ અને જડ મનુષ્યોના કલ્પેલા કહીને ખુટ પહેરીને સન્ધ્યા આદિ કરવું કણુલ કરે છે, અને ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો પશુ વિચાર રાખતા નથી. આવા લોકોને પાખંડી માત્ર કહી શકાય. તેવા અનાર્થ વ્યવહાર કરનાર પુરુષના ભાગી થતા નથી. તેથી આલસ્યનો પરિત્યાગ કરીને પવિત્રતાથી સંપૂર્ણ કર્મ કરવાં નોંધ્યે.

સ્નાનાદિ કર્યા પછી બીનાં વસ્ત્રો બદલવા સંબંધી શાસ્ત્ર નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

અવ્યક્તે ક્ષિપ્તઘૌતે તુ વિદ્વાનક્ષિન્નવાસસી ।

પરિધાય મૃદમ્બુખ્યાં કરૌ પાદૌ ચ માર્જયેત્ ॥ ૬૫ ॥

તદ્વાસસોરસંપતૌ શ્નાણક્ષૌમાવિકાનિ ચ ।

કૃતપં યોગપટં ચ દ્વિવાસસ્તુ યથા ભવેત્ ॥ ૬૬ ॥

અર્થ:—જે વસ્ત્ર ફોટું ન હોય અને સારી રીતે ધોયેલું હોય અર્થાત્ સ્વચ્છ હોય, મેલું ન હોય તેમ બીનું પશુ ન હોય, એવું એક વસ્ત્ર પહેરીને અને બીનું ઉપવસ્ત્ર ધારણ કરીને મૃતિકા અથવા જલ વડે હાથપગ ધુએ. જે તેવાં બે વસ્ત્ર ન મળે તો શણનાં અથવા રેશમનાં અથવા ઉનનાં કૃતપનિપાલી કાંબળ) તથા યોગપટ અર્થાત્ લગ્ગાટ—જે વસ્ત્ર ધારણ કરે, જેથી બે વસ્ત્ર થાય. ગ્રામીન કાલમાં લગ્ગાટ ધારણ કરવાનો રિવાજ

વિશેષ હતો. પરન્તુ પછી લોકોમાં શાસ્ત્રના સંસ્કાર ઓછા થતાં અને રત્નોચ્છુ વધતાં તથા મર્મની નિષ્ઠા ઓછી થતાં ધ્વનિયોનું રાજ્ય ગયા પછી ગૃહસ્થોમાં આ રિવાજ ઓછો થઈ ગયો. અને કેટલાક લોકોમાં તો લંગોટ રાખવો તે સાધુઓનું કર્મ છે, બીજાઓ લંગોટ રાખે તો તેમની શક્તિ ઓછી થઈ જાય અને આત્મરૂપી ખાતર પણ તે હીક નથી એવો અનાયોગો ખ્યાલ પેસી ગયો છે. પરન્તુ તેઓને નમ્ર કાને કહેવા તેની ખબર નથી.

દ્વિકચ્છઃ કચ્છશેષશ્ચ મુક્તકચ્છસ્તથૈવ ચ ।

एकवासा अवासा च नम्रः पञ्चविधः स्मृतः ॥ शब्दस्तोमप्रहानिधिः ॥

અર્થઃ—એ કચ્છવાળો, કચ્છશેષવાળો અર્થાત્ વસ્ત્રને ચારે છેડે, પાટલી ન વાળતાં અડધાની વાળીને આડધુ છૂટું રાખવું તે કચ્છશેષ, ત્રીજો કચ્છ વિનાનો, ચોથો એક વસ્ત્ર વાળો અને પાંચમો વસ્ત્ર વિનાનો—એમ પાંચ પ્રકારના નમ્ર કલા છે. લંગોટ એ પક્ષમાં શ્રેષ્ઠ છે. લંગોટ પહેરીને તેની ઉપર કચ્છ વાળ્યા વિના છૂટું વસ્ત્ર પહેરવું નોંધએ. અથવા વસ્ત્રને ચારે છેડે પાટલી વાળીને પહેરી બીજી ઉપવસ્ત્ર ઉત્તરીય રૂપે ઓઢવું નોંધએ. ત્રીજો પ્રકાર નથી. કાંઈ લોક ઉપવસ્ત્રને બદલે વસ્ત્રનો એક બીનો કડકો(સાફો) ખંભા ઉપર રાખે છે. તે લક્ષ્મીનાશક તથા રોગ ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી નિષ્કૃષ્ટ છે.

कौशेयं चित्रवस्त्रं च रक्तवस्त्रं तथैव च ।

वातश्लेष्महरं शीतकाले तत्तु विधाययेत् । यो, र. नि. वृ.प्र.श्लो० ८० ॥

અર્થઃ—રેશમી વસ્ત્ર, ચિત્ર વસ્ત્ર, તથા રક્ત વસ્ત્ર એ સર્વ વાત અને શ્લેષ્મને દૂર કરનારા છે. તેથી શીત કાલમાં તેને ધારણ કરવાં નોંધએ. વળી—

मेघ्यं सुशीतं पित्तघ्नं कापायं वस्त्रमुच्यते ।

तद्धारयेद्युष्णकालે तच्चापि लघुं शस्यते ॥ ८१ ॥

અર્થઃ—મેઘ્યી રંગેનું વસ્ત્ર પવિત્ર(મેઘ્ય) છે, શીતલ છે, તથા પિત્તને દૂર કરતા છે. તે ઉષ્ણ કાલમાં પહેરવું હીક છે. તે પણ પાતળું પહેરવું નોંધએ.

शुक्लं तु शुभद्रं वस्त्रं शीतातपनिवारणम् ।

न चोष्णं न च वा शीतं तच्च वर्षासु धारयेत् ॥ ८२ ॥

અર્થઃ—શ્વેદ વસ્ત્ર શુભદ્રક છે તથા શીત અને ઉષ્ણતા બંનેનું નિવારક છે. બાદે ઉષ્ણ પણ ન હોય અને શીત પણ ન હોય એવું વસ્ત્ર વર્ષાઋતુમાં ધારણ કરવું નોંધએ.

यद्रस्यं काम्यमायुष्यं श्रीमदानन्दवर्धनम् ॥

त्वच्यं वशीकरं रुच्यं नवं निर्मलमम्वरम् ॥ ८६ ॥

અર્થઃ—વક્ષની ડાહ્યનું જે નવીન અને નિર્મલ વસ્ત્ર છે તે યશને વધારનાર, કામના પૂર્ણ કરનાર, આયુને દિનકારક, અને લક્ષ્મી તથા આનન્દને વધારનાર, વક્ષીકર અને રુચીકર છે. વળી—

कदापि न जनैः सद्भिर्प्राप्यं मलिनमंवरम् ।

तत्तु कन्दर्पमिकरं ग्लान्यलक्ष्मीकरं परम् ॥ ८४ ॥

અર્થ:—સત્પુરુષોએ કદાપિ પણ મલિન વસ્ત્ર ધારણ ન કરવું નોંધ્યે, કેમકે તે ખુબ્બી અને કૃમિને ઉત્પન્ન કરતા છે, તેમજ ગ્વાનિ અને નિર્ધનતાને ઉત્પન્ન કરતા છે.

સ્નાન તથા વસ્ત્ર ધારણ કર્યા પછી વિષ્ણુ આદિના જે જે ભક્તોને જે જે પ્રકારના તિલકની આવશ્યકતા છે તે ધારણ કરવું. તેના સબંધી વિશેષ વાત લક્ષિત પ્રકરણમાં નોંધ લેવી. અહીં અનુલેપન સંબંધી કંઈક લખીએ છીએ.

કુકુમં ચન્દનં ચાપિ કૃષ્ણાધુર્લવિમિશ્રિતમ્ ।

ઉષ્ણં વાતરુફધ્વંસિ શીતકાલે તદિપ્યતે ॥

” ॥ ૮૫ ॥

અર્થ:—કાળા અથુર મેળવેલા કેસર(કુકુમ) અને ચન્દનનો લેપ ઉષ્ણ છે અને વાત કફનો નાશ કરનાર છે. માટે તે શીતકાલમાં ઇષ્ટ છે.

ચન્દનં ઘનસારેણ વાલકેન ચ મિશ્રિતમ્ ।

મૃગન્ધિ પરમં શીતમુષ્ણકાલે પ્રશસ્યતે ॥

” ॥ ૮૬ ॥

અર્થ:—કપૂર તથા વાવડથી મિશ્રિત કરેલુ ચન્દન અત્યંત મૃગન્ધિદાર અને શીતલ હોય છે. માટે તે ઉષ્ણ કાલમાં ઇષ્ટ છે.

ચન્દનં ઘુસ્ટુણોપેતં મૃગનામિસમાયુતમ્ ।

ન ચોષ્ણં ન ચ શીતં વા વર્ષાકાલે તદિપ્યતે ॥

” ॥ ૮૭ ॥

અર્થ:—કેસર (ઘુસ્ટુણ) તથા કસ્તુરી(મૃગનામિ) મેળવેલા ચન્દનનો લેપ ન તો ઉષ્ણ છે, ન તો શીત છે. માટે તે વર્ષા ઋતુમાં ઇષ્ટ છે.

મૃગન્ધિ પુષ્પપત્રાણાં ધારણં કાન્તિકારણમ્ ।

પાપરક્ષોગ્રહહરં કામૌજશ્રીવિવર્ધનમ્ ॥

” ॥ ૮૮ ॥

અર્થ:—મૃગન્ધિદાર પુષ્પ તથા પુષ્પોત્પત્તિ આદિનાં પાંદડાં ધારણ કરવાથી કાન્તિ આવે છે, તથા પાપ અને રાક્ષસની બાધાનો નાશ કરતા છે. અને કામ, યોગ્ય અને લક્ષ્મીને વધારનાર છે.

ભૂપૃષ્ઠૈર્ભૂપયેદક્કં યથાયોગ્યૌવધાનેતઃ ।

શુચિઃ સૌભાગ્યસંતોષદાયકં કાશ્ચનં સ્મૃતમ્ ॥

” ॥ ૮૯ ॥

અર્થ:—યથાયોગ્ય વિધાનથી શરીરને ભૂપૃષ્ઠોથી ભૂપિત કરવું નોંધ્યે. તેમાં સુવર્ણવું ભૂપણુ પવિત્ર તથા સૌભાગ્ય અને સંતોષ દાતા છે. પરંતુ બહુ ભારે ભૂપણુ પહેરવાં યોગ્ય નથી.

વૈળવીં ધારયેદ્યદ્દિ સોદકં ચ કમણ્ડલુમ્ ।

યજ્ઞોપવીતં વેદં ચ શુભે રૌક્મે ચ કુણ્ડલે ॥

મં ૦ સ્મૃં ૦ અં ૪-૩૬ ॥

અર્થ:—વળી વાંસની લાંકડી રાખે, તથા જલધુક્ત કર્મણુ રાખે, તથા યજ્ઞોપવિત ધારણ કરે, તથા વેદનું પુસ્તક અને સુવર્ણના જે સુંદર કુણ્ડલ-એટલું આભરણોએ રાખવું નોંધ્યે. અધિક રાખવું તે પુરુષોને માટે ઇષ્ટ નથી. સ્ત્રીઓને માટે ભૂપણુક્રમ નીતિ પ્રકરણમાં લખ્યો છે, તેમાંથી શક્તિ અનુસાર રાખે. વિશેષ -

રેતઃસ્પૃષ્ટં શવસ્પૃષ્ટમાવિકં ચાપિ દુષ્યતિ ।

ન વલ્લભસન્ધિ વસ્ત્રં ચ દૈવે પિત્ર્યે ચ કર્મણિ ॥ શૃં ૦ પાં ૦ સ્મૃં ૦ અં ૦૨-૧૯૫ ॥

અર્થ:—જે વસ્ત્રને વીર્યનો સ્પર્શ થયો હોય તથા મદદનો સ્પર્શ થયો હોય તેવું વસ્ત્ર ઉત્તરું હોય તેમપણુ તે અશુદ્ધ છે. તેમજ શાવેલું વસ્ત્ર પણ, દેવ અને પિતૃકાર્ય માટે અશુદ્ધ છે. વળી—

ન દર્શનં ન તુ વિચ્છિન્નં પારકર્યં ન તુ ધારયેત્ ।

કાકવિષ્ટાસમાયુક્તમાવિકં ચાપિ યદ્મવેત્ ॥ ૧૯૬ ॥

અર્થ:—બળેલું, ફટિલું, પારકું એવું વસ્ત્ર દેવ તથા પિતૃકર્મમાં ધારણુ ન કરવું. તેમજ વળી વસ્ત્ર ઉત્તરું હોય છતાં જો તેને કાગડાની વિષા ચોટી હોય તો તેને પણ ધોવા વિના શુદ્ધ થવું નથી. માટે તેવું વસ્ત્ર પણ ન પહેરવું.

રજકાદાહતં યચ ન તદ્વસ્ત્રં શુચિર્મવેત્ ।

કરિસ્પૃષ્ઠં તુ યદ્વસ્ત્રં પુરીપં યેન વા કૃતમ્ ॥ ૧૯૭ ॥

મૂત્રં વા મૈથુનં ચાપિ તદ્વસ્ત્રં પરિવર્જયેત્ ।

ન તુ કઠ્થુકિના કાર્યાં દેવાર્ચાં ચક્રપાણિનઃ ॥ ૧૯૮ ॥

અર્થ:—જે વસ્ત્ર ધોળીએ ધોઇને આપણુ હોય તે વસ્ત્ર પણ પવિત્ર હોતું નથી. તેમ જ વસ્ત્રને કટિ ઉપર એક વાર પહેરી લીધું હોય, તથા જે વસ્ત્ર પહેરીને મલવિસર્જન અથવા મૂત્રવિસર્જન કર્યું હોય અથવા મૈથુન કર્યું હોય તે વસ્ત્રનો પણ દેવાદિ કાર્યમાં પરિત્યાગ કરવો જોઇએ. વળી પહેરણુ પહેરીને વિષજી તથા દેવતાઓનું પૂજન પણ ન કરવું.

વૃથાદિત્યાર્ચનં પ્રોક્તં વૃથા શ્રાદ્ધં ન સંશયઃ ।

યજ્ઞલે શુષ્કવસ્ત્રેણ શુષ્કે ચાર્દ્રવાસસા ॥ ૧૯૯ ॥

જપહોમં તથા દાનં તત્સર્વં નિષ્ફલં ભવેત્ ।

નાર્દ્રવાસાઃ સ્યલસ્યથ વુધસ્તર્પણમાચરેત્ ॥ ૨૦૦ ॥

અર્થ:—સૂકાવસ્ત્રું વસ્ત્ર ધારણુ કરીને જલમાં ઉભા રહી, તથા બીનું વસ્ત્ર પહેરીને સ્યલ (શુષ્ક)માં સ્થિત થઇને આદિત્યનું અર્ચન, પૂજન, શ્રાદ્ધ, જપ, હોમ તથા દાન કરવું તે બ્યર્થ છે. અર્થાત્ નિષ્ફલ છે. છુદ્ધિમાન મનુષ્ય બીનું વસ્ત્ર પહેરીને સ્યલમાં સ્થિત થઈ તથા સૂકું વસ્ત્ર પહેરીને જલમાં ઉભા રહીને પણ તર્પણુ ન કરે.

સ્વચ્છગો નાર્દ્રવાસાસ્તુ કુર્યાદૈ તર્પણાદિકમ્ ।

પ્રેતાદૃતે નાર્દ્રવાસા નૈકવાસાઃ સમાચરેત્ ॥ ૨૦૧ ॥

અર્થ:—બીનું વસ્ત્ર પહેરીને સ્યલમાં સ્થિત થઇ તથા એક વસ્ત્ર પહેરીને પ્રેત સિવાય પિતૃઓ તર્પણુ ન કરે. સપિંડીકરણના પહેલાં પિતૃઓની પ્રેત સંધના છે અર્થાત્ પ્રેતતર્પણુ બીનું વસ્ત્ર પહેરીને સ્યલમાં સ્થિત થઈ અથવા એક વસ્ત્ર પહેરીને કરી શકે. તર્પણુને પટ્ટકર્મની અંદર લખ્યું વધી. તથાનાનાદિના અંગમાં તે કરવું જોઇએ.

નાસ્તિક્યેનાપિ યો વિમસ્તર્પયેત્પિતૃદેવતાઃ ।

સ તત્તૃપ્તિકૃતો ધર્માત્માન્નુયાત્પરમાં ગતિમ્ ॥ ૨૧૫ ॥

અર્થ:—જે બ્રાહ્મણ શ્રદ્ધા વિના પણ પિતૃઓ તથા દેવતાઓનું તર્પણ કરે છે તે તે પિતૃઓની તૃપ્તિ કરવા રૂપે, પરમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે.

ધૃતિ સ્નાનાદિનિરૂપણ અ. ૧૨ સ. ૩૩ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨. સર્ગ. ૩૪.

સન્ધ્યાનિરૂપણ.

ઉપરના સર્ગમાં સ્નાનાદિનું નિરૂપણ કરીને આ સર્ગમાં સન્ધ્યાનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

ઉત્પાયાવશ્યકં કૃત્વા કૃતશૌચઃ સમાહિતઃ ।

પૂર્વાં સન્ધ્યાં જપેન્સ્તિષ્ઠેત્સ્વકાલે ચાપરાં ચિરમ્ ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૪-૧૩ ॥

અર્થ:—પ્રાતઃકાલમાં સન્ધ્યામાંથી ઉઠીને મહાભૂતાદિનો ત્યાગ કરીને શૌચાદિથી નિવૃત્ત થઇને એકાગ્ર ચિત્તે પ્રથમનું સન્ધ્યાવન્દન કરીને ગાયત્રીનો જપ કરતો રહે. આયુની કામનાવાળો સૂર્યોદય થયા પછી પણ જપ કરતો રહે. તે જ પ્રમાણે બીજી સન્ધ્યા પણ તેના સમયને અનુસરી શરૂ કરીને નક્ષત્રનો ઉદય થયા પછી જપ કરતો રહે.

ઋપયો દીર્ઘસન્ધ્યત્વાદીર્ઘમાયુરવાપ્નયુઃ ।

મજ્ઞાં યશશ્ચ કીર્તિં ચ વ્રહ્મવર્ચસમેવ ચ ॥

” ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—ઋષિલોક લાંબા સમય સુધી વન્દન સહિત જપ કરવાથી લાંબી આયુને પ્રાપ્ત થયા છે. અને ભુદ્ધિ, યશ, કીર્તિ તથા અધ્યયનાદિ નિમિત્ત બ્રહ્મતેજને પણ પ્રાપ્ત થયા છે. માટે આયુ આદિની કામનાવાળાએ લાંબા સમય સુધી સન્ધ્યોપાસન કરવું જોઇએ. જે મિનિટમાં પાપ ઉતારીને નાસવાનું કામ ન કરે.

સન્ધ્યાં પ્રાતઃ સનક્ષત્રામુપાસીત યથાવિધિ ।

સાદિત્યં પશ્ચિમાં સન્ધ્યામર્દ્દાસ્તમિતભાસ્કરે ॥ સંવર્ત સ્મ૦ જ્ઞો૦ ૬ ॥

અર્થ:—પ્રાતઃકાલની સન્ધ્યોપાસના નક્ષત્ર દેખાતાં હોય તે સમયમાં યથાવિધિ કરે. અને સાયંસન્ધ્યા આદિત્ય સહિત કરવી જોઇએ અર્થાત્ સૂર્ય અડધો અસ્ત પામવાનો બાકી હોય તે સમયમાં કરવી જોઇએ.

ઉત્તમા તારકોપેતા મધ્યમા હ્રસ્વતારકાઃ ।

અધમા સૂર્યસહિતા પ્રાતઃસન્ધ્યા ત્રિધા મતા ॥ વહુચસન્ધ્યાપદ્ધતિમાપ્યમ્ ॥

અર્થ:—પ્રાતઃસન્ધ્યા ત્રણ પ્રકારની છે—ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ. તારા અસ્ત પામતા પહેલાં કરેલી સન્ધ્યા ઉત્તમ છે, તારા અસ્ત પામ્યા પછીની સન્ધ્યા મધ્યમ છે અને સૂર્યોદય થયા પછીની સન્ધ્યા અધમ છે.

ગૃહે ત્વેકગુણા સન્ધ્યા ગોષ્ઠે શતગુણા સ્મૃતા ।

શતસાહસ્રિકા નદ્યામનન્તા વિષ્ણુસન્નિધૌ ॥ વહુચ સં૦ ૫૦ મા ॥

અર્થ:—જે સન્ધ્યા ગૃહમાં કરવામાં આવે છે તેનું એક ગણુ ફળ છે, ગોરાલામાં કરેલી સન્ધ્યાનું ફળ સોગણુ છે, નદીને કિનારે કરેલી સન્ધ્યાનું ફળ એક લાખ ગણુ છે, અને ભગવાનના મંદિરમાં કરેલી સન્ધ્યાનું ફળ અનન્ત છે. વળી—

તિષ્ઠન્નૂર્વ જપં કુર્યાદ્વ્રહ્મચારી સમાહિતઃ ।

આસીનઃ પશ્ચિમાં સન્ધ્યાં જપં કુર્યાદતન્દ્રિતઃ ॥ સંવર્તે ૦ સ્મૃં ૦ છો ૦ ૭ ॥

અર્થઃ—પ્રાતઃકાલની સન્ધ્યા સમયે બ્રહ્મચારી એકાદ્ય ચિત્તવાળો થઈને ઉભા રહીને જપ કરે, અને સાયકાલની સન્ધ્યામાં આયસ્ય છોડીને બેઠા બેઠા જપ કરે.

યો ન સન્ધ્યામુપાસીત વ્રાહ્મણો हि विशेषतः ।

સ જીવન્નેવ શૂદ્રસ્તુ મૃતઃ શ્ચા ચૈવ જાયતે ॥ દક્ષ ૦ સ્મૃં ૦ અ ૦ ૨-૨૬ ॥

અર્થ—જો દિગ્ગતિ, તેમાં પણ વિશેષ કરીને બ્રાહ્મણ, સન્ધ્યાપાસન કરતો નથી તે જીવતો સતો જ શૂદ્ર છે, અને મરીને પણ કૃતગના જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે.

સન્ધ્યાહીનોઽશ્ચુચિર્નિત્યમનર્હઃ સર્વકર્મસુ ।

યદન્યત્કુરુતે કર્મ ન તસ્ય ફલભાગ્ભવેત્ ॥ ૨૭ ॥

અર્થઃ—સન્ધ્યા નહી કરનાર મનુષ્ય હમેશાં અપવિત્ર રહે છે. અને સર્વ કર્મમાં અનધિકારી રહે છે. સન્ધ્યાવન્દનને છોડીને અન્ય જો કોઈ કર્મ કરવામાં આવે તેના ફલનો ભાગી થતો નથી. અર્થાત્ સન્ધ્યાવન્દન કર્યા વિના બીજા મોટા યજ્ઞ, દાન, આદિ કર્મ કરવા છતાં પણ તેને યોગ્ય ફળ મળતુ નથી. સન્ધ્યાવન્દન નિત્ય કર્મ છે. તેના સહિત કરેલા યજ્ઞ દાન આદિ ઉત્તમ ફળ આપે છે. માટે સન્ધ્યાવન્દન અવશ્ય કરવું એવો ભાવ છે. વળી—

૧૫ ગાયત્રીરહિતો વિપઃ શૂદ્રાદપ્યશ્ચુચિર્મચેત્ ॥

ગાયત્રીબ્રહ્મતત્ત્વજ્ઞા સંપૂજ્યન્તે દ્વિજોત્તમાઃ ॥ પારા ૦ સ્મૃં ૦ અ ૦ ૮-૩૨ ॥

અર્થઃ—સન્ધ્યાવન્દન અને ગાયત્રી જપ ગૃહિત બ્રાહ્મણ શૂદ્ર કરતાં પણ અપવિત્ર છે. ગાયત્રીબ્રહ્મના તત્ત્વને જાણનાર ઉત્તમ બ્રાહ્મણ લોક પૂજિત થાય છે. પરબ્રહ્મ પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરાવનાર ગાયત્રી મન્ત્ર છે. તેથી સ્ત્રોત્રમાં ગાયત્રીને બ્રહ્મ નામથી કહી છે.

યોઽન્યત્ર કુરુતે યત્નં ધર્મકાર્યે દ્વિજોત્તમઃ ।

વિહાય સન્ધ્યામણતિ સ યાતિ નરકાયુતમ્ ॥ કર્મ.પુ.ઉ.અ.૧૮-૩૦ ॥

અર્થઃ—જો દિગ્ગતિ સન્ધ્યાવન્દનનો ત્યાગ કરીને બીજા ધર્મકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તે અનેક પ્રકારનાં નરકને પ્રાપ્ત થાય છે.

સન્ધ્યા યેન ન વિજ્ઞાતા જ્ઞાત્વા નૈવ હુપાસિતા ।

સ જીવન્નપિ શૂદ્રઃ સ્વાન્મદાપાતકસંયુતઃ ॥ વૃ.પા.સ્મ.અ.૨-૮૧ ॥

અર્થ—જો દિગ્ગતિ મનુષ્ય સન્ધ્યા જાણતો નથી, અથવા જાણ્યા છતાં કરતો નથી, તે જીવતો સતો શૂદ્ર જ છે, અને મદાપાતક યુક્ત થાય છે.

દિવસસ્ય ચ રાત્રેશ્ચ સન્ધિઃ સન્ધ્યેતિ કીર્ત્યતે ।

સોપાસ્યા સાદ્વિજૈર્યત્નાત્સપાતૈર્વિશ્વમુપાસિતમ્ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ—દિવસ અને રાત્રીની સન્ધિને સન્ધ્યા કહે છે. તે સન્ધ્યા બ્રાહ્મણાદિ દિગ્ગતિએ યત્નપૂર્વક કરવી જોઈએ. જેઓ સન્ધ્યાપાસના કરે છે તેમણે સર્વપણે જગત્ની ઉપાસના કરી એમ ગણાય છે.

મધ્યાહ્નેઽપિ હિ સન્ધિઃ સ્યાત્પૂર્વસ્યાહોઽપરસ્ય ચ ।

પૂર્વાહ્નાહોઽપરાહસ્તુ ક્રિયા ચેતિ શ્રુતિક્રમઃ ॥

” ॥ ૧૧ ॥

અર્થઃ—અને મધ્યાહ્નમાં પણ સન્ધિ થાય છે. પૂર્વાહ્ન અને અપરાહ્ન એવા દિવસના બે ભાગ છે. તેમાં પહેલા ભાગને પૂર્વાહ્ન અને બીજા ભાગને અપરાહ્ન કહે છે. પૂર્વાહ્ન અને અપરાહ્નના મધ્યેના જે કાલ છે તેને પણ સન્ધિ કહે છે. તે સમયે સન્ધ્યાદિ કર્મ કરવું નોંધ્યે એવો શ્રુતિનો ક્રમ છે.

આ પ્રમાણેથી સન્ધ્યા એ કોઈ અમુક સમયનું જ નામ છે એમ પ્રતીત થાય છે. પરંતુ સમયની કોઈ ઉપાસના હોવાનો સંભવ નથી. માટે સન્ધ્યા અભિમાનિની દેવીની જ તે ઉપાસના છે. તે (દેવી)ના બેઠ નીચે પ્રમાણે છે.

પૂર્વા સન્ધ્યા તુ ગાયત્રી•બ્રહ્માણી હંસવાહના ।

રક્તપદ્માનના દેવી રક્તપદ્માસનસ્થિતા ॥

વૃ.પા.સ્મૃ.અ.૨-૧૨ ॥

રક્તામરણરક્તાક્ષી રક્તમાલ્યાંવરા તથા ।

અક્ષમાલા સ્ત્રગ્ધરા ચ ચારુહસ્તાઽમરાચિતા ॥

” ॥ ૧૩ ॥

અર્થઃ—પૂર્વ સન્ધ્યાઅભિમાનિની દેવી ગાયત્રી છે. તેની દેવતા બ્રહ્માણી છે. તે હંસવાહન વાળી છે, તથા લાલ કમળના સદશ મુખવાળી છે, અને લાલ કમળના આસનવાળી છે (૧૨), રક્ત અલંકાર, લાલ રંગનું શરીર, રક્ત પુષ્પની માળા, તથા રૂદ્રાક્ષની માળા તથા પુષ્પોની માળા ધારણ કરનારી મનોહર હાથ વાળી અને દેવતાઓ વડે પૂજિત છે.

પ્રાગાદિત્યોદયાદિદ્વાન્મુહૂર્તે વૈષ્ણવે સતિ ।

જ્ઞત્યાયોપાસયેત્સન્ધ્યાં યાવત્સ્યાદર્કદર્શનમ્ ॥

” ॥ ૧૪ ॥

અર્થઃ—વિદ્વાન્ મનુષ્ય સૂર્યોદય થતા પહેલાં જ બ્રહ્મ મુહૂર્ત (વૈષ્ણવ)માં ઉઠીને સન્ધ્યોપાસન કરે, અને સૂર્યનાં દર્શન થતા સુધી જમ કરતો રહે. જ્યાંસુધી સૂર્યોદય ન થાય ત્યાંસુધી બ્રહ્મમુહૂર્ત છે.

સન્ધ્યા મધ્યાહ્નિકી શ્વેતા સાવિત્રી રુદ્રદેવતા ।

વૃષેન્દ્રવાહના દેવી જ્વલત્રિશિખધારિણી ॥

” ॥ ૧૬ ॥

શ્વેતાંવરધરા શ્વેતનાગામરણભૂષિતા ।

શ્વેતસ્ત્રગ્ધમાલાપિ કૃતાનુરક્તશઙ્કરા ॥

” ॥ ૧૭ ॥

જલાધારા ધરાધાત્રી ધરેન્દ્રાદિભવા તથા ।

સ્વભાવભાતભૂરાગ્યા મુરૌઘનુતપાદ્વયા ॥

” ॥ ૧૮ ॥

અર્થઃ—મધ્યાહ્ન સન્ધ્યાની જે દેવી છે તેનું નામ સાવિત્રી છે. તે શ્વેત વર્ણની છે, તેની દેવતા રૂદ્ર છે, મહાવૃષભ તેનું વાહન છે, ઉગ્ર ત્રિશુલ ધારણ કરનારી છે. (૧૬). વળી શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરનારી તથા શુક્લ સર્પનાં ભૂષણવાળી છે, તથા સંદેહ પુષ્પોની માળા તથા રૂદ્રાક્ષની માળા ધારણ કરનારી તથા શંકરમાં પ્રીતિવાળી છે. (૧૭). જલાદિ પચશ્રુતોના આધાર રૂપ છે, અને પૃથિવીને તેણે ધારણ કરેલી છે. અને વિષ્ણુ આદિ દેવોથી તે

પ્રાદુર્ભાવ છે અને પૃથિરી આદિ લોકો તેમાં સ્વભાવથી જ લાસે છે, અને તેના અને અગ્નિને દેવતા લોક વન્ન કરે છે (કાઈ કેટલો શ્લોકના બીજા પાદમાં “ધારેન્દ્રગંગામયોઽમયો” એવો પાદ છે તેનો અર્થ “ધારેન્દ્ર ગંગામયી જેનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે અને જે નિત્ય છે” એવો થાય છે, અને કાઈ કેટલો શ્લોકના ત્રીજા પાદમાં “સ્વભાવભૂરિમ્પ્રવાહ્યા” એવો પાદ છે, તે પણ “સ્વભાવથીજ અત્યંત રોલાયુક્ત છે” એવા અર્થ સમજવો)

સન્ધ્યા સાયન્તની કૃષ્ણા વિષ્ણુદેવા સસ્વતી ।

સ્વગમા કૃષ્ણવસ્ત્રા તુ શંસચક્રગદાધરા ॥ વૃ. પા. સ્મૃ. અ ૨-૨૦ ॥

કૃષ્ણાસૂરભૂપૈર્યુક્તા સર્વજ્ઞાનમયી વરા ।

સર્વવાદેવતા સર્વા બ્રહ્માદિવચસિ સ્થિતા ॥ ” ॥ ૨૧ ॥

વીણાક્ષમાલિકા ચારુહસ્તા સ્મિતવરાનના ।

ચતુર્દશજનાભ્યર્ચ્યાં કલ્યાણી શુભજાનપદા ॥ ” ॥ ૨૨ ॥

અર્થ — સાયન્તની અન્ધ્યાની જે દેવી છે તેનું નામ અગ્ન્યતી છે. તે કૃષ્ણવર્ણની છે, વિષ્ણુ તેની દેવતા છે, તથા ગરુડ વાહન છે, રાખ, ચક્ર, ગદા તથા પદ્મને ધારણ કરનારી છે (૨૦) કૃષ્ણમાળા તથા ભૂપણેથી યુક્ત છે, અને સર્વ જ્ઞાન સ્વરૂપી છે તથા શ્રેષ્ઠ છે મંપૂર્ણ વાણીની દેવતારૂપ છે અને બ્રહ્મા વગેરે દેવતાની વાણીમાં સ્થિત છે (૨૧) વીણા તથા રૂદ્રાક્ષની માળા યુક્ત છે, તથા સુંદર હસ્તવાળી છે અને તેનું મુખાગવિન્દ દાગ્ધથી રોલિત છે વળી ચૌદેભુવનના લોકોની પૂજન છે, કલ્યાણ સ્વરૂપ છે તથા સર્વને શુભ વચન આપનારી છે (૨૨)

આ પ્રમાણે જગત્પત્ની સૃષ્ટિ આદિ કરનારી પરમેશ્વરની માયાશક્તિ જ જૂદા જૂદા સ્વરૂપો ધારણ કરીને ભિન્ન ભિન્ન ટાર્થો કરે છે અને તેની જ અહીં સન્ધ્યા અભિમાનિની દેવી રૂપે ઉપાસના કરવાની કહી છે

બ્રહ્મેશાર્કહરીણાન્તુ સંગમસ્તૂમયોર્ભવેત્ ।

માધ્યાહ્નિકાયાં સન્ધ્યાયાં સર્વદેવસમાગમઃ ॥ ” ॥ ૨૪ ॥

અર્થ — પ્રાતઃનામ તથા સાયંકાનની એ બે સમયે બ્રહ્મા, મહાદેવ, સૂર્ય અને નાગાયણુ (વિષ્ણુ) એ ચાર દેવતાઓ જ સમાગમ થાય છે પરંતુ મધ્યાહ્નની સન્ધ્યા સમયે સર્વ દેવતાઓનો સમાગમ થાય છે

પૂજામિકાંક્ષિણો યે ચ યે ચ કિંચિજ્જલાર્થિન ।

શ્રાદ્ધાન્નમાગયેવા યે યે ચાગ્નિકુલમાગિન ॥ ” ॥ ૨૫ ॥

અન્યાન્ધુજાવચાનીં સ્થાવરાણિ ચરાણિ ચ ।

મધ્યાહ્નિકામપેક્ષન્તે તેષામાપ્ય પ્તી દિ સા ॥ ” ॥ ૨૬ ॥

અર્થ — જેઓ પોતાની પૂજા ચલાવે છે, જેઓ કિંચિત્ જલની ઇચ્છા કરનારા છે (અર્થાત્ તર્પણની ઇચ્છા રાખનારા છે), અને જેઓ શ્રાદ્ધાન્નની ઇચ્છા કરે છે, તથા અન્યનામાં ભાગની ઇચ્છા રાખે છે (૨૫), અને વળી જે નાના મોટા સ્થાવર જંગમ પ્રાણી છે તે સર્વ પણ મધ્યાહ્ન અન્ધ્યાની ઇચ્છા કરે છે, ક્રમ્પે તે સર્વની તે તૃપ્તિ કરનારી છે

યસ્તસ્યાં નાર્ચયેદેવૌસ્તર્પયેન્ન પિતૃસ્તથા ।

ભૂતાન્સુચાવચાનીહ સોઽન્ધતામિસ્રગૃચ્છતિ ॥

,, ॥ ૨૭ ॥

અર્થ:—જે પુરુષ મધ્યાહ્ન સન્ધ્યા સમયે સન્ધ્યાવન્દનાદિ દ્વારા દેવતાઓનું પૂજન કરતો નથી, તેમ પિતરો તથા નાના મોટા પ્રાણીઓને માટે તર્પણ કરતો નથી, તે અન્ધતામિસ્ર નરકમાં પડે છે.

ઉપર કહેલાં પ્રમાણોથી સન્ધ્યાવન્દન તથા ગાયત્રીજપ આદિ કરવાનું મહાન પુણ્ય, અને નહીં કરવાથી મહાન પાપ પણ કહ્યું. માટે સન્ધ્યાવન્દન અવશ્ય કરવું જોઈએ. એ સર્વ ધર્મનું પ્રથમ પગથીઉં છે.

કેટલાક લોકોનું એવું કહેવું છે કે સન્ધ્યાવન્દન આદિ નિત્ય કર્યોનો ત્યાગ કરવાથી પાપ રૂપ ફલ થતું નથી, કેમકે કર્મ ન કરેવું તે અભાવ રૂપ છે. અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિ થઈ શકે નહીં. આ કહેવું મોટી ભૂલ છે. જોગજનથી ક્ષુધાનિવૃત્તિ રૂપ ફલ સર્વને પ્રત્યક્ષ છે. અને જોગજનો પરિત્યાગ જોગજનના અભાવરૂપ છે, તથાપિ ક્ષુધારૂપી પીડા ઉત્પન્ન થાય છે. તેવી રીતે સન્ધ્યાવન્દનાદિ રૂપ કર્મનો પરિત્યાગ કરવાથી નિત્યકર્મના અભાવરૂપ હોવા છતાં પણ તે પાપ રૂપી પીડાને ઉત્પન્ન કરે છે. અભાવથી ભાવની ઉત્પત્તિ થતી હોય તો વન્ધ્યાપુત્રાદિની પણ થવી જોઈએ એમ કહેવું અને નહીં, કારણ વન્ધ્યાપુત્ર અથવા આકાશપુષ્પનો અનુભવ કોઈએ પણ કોઈ કાલમાં પણ કર્યો નથી. જોગનાદિના અભાવમાં ક્ષુધાદિની પીડા સર્વને અનુભવ સિદ્ધ છે. તેવી રીતે પ્રત્યક્ષ વિરોધ હોવાથી વન્ધ્યાપુત્રાદિનું દૃષ્ટાન્ત માનવા યોગ્ય નથી. “અહરહઃ સન્ધ્યામુવાસીત”-રોજ રોજ સન્ધ્યોપાસના કરવી-પ્રત્યાદિ વેદવિધિનો પરિત્યાગ કરવાથી પાપની ઉત્પત્તિ થાય છે. પાપની ઉત્પત્તિમાં બીજા પણ અનેક હેતુ છે. આત્મજ્ઞાનના સંપાદન દ્વારા દુઃખની નિવૃત્તિ કરવી તે મનુષ્ય જન્મનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે એ સર્વ શાસ્ત્રવાળાને પણ સંમત છે. અને અન્તઃકરણની શુદ્ધિ થયા વિના જ્ઞાનનું સાધન જે શ્રવણ તેની પણ યોગ્યતા પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી એવો વેદાન્ત શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. અન્તઃકરણની શુદ્ધિને માટે નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મ કરવું એવું તેમણે પણ માન્યું છે. તેમણે સન્ધ્યાવન્દનાદિ કર્યોનો ત્યાગ અન્તઃકરણની શુદ્ધિવાળા વીતરાગ મુમુક્ષુઓને માટે સંન્યાસકાલમાં કહ્યો છે. અને જે લોક અન્તઃકરણની શુદ્ધિ વિના કર્યોનો પરિત્યાગ કરે છે તેમની અધોગતિ શાસ્ત્રમાં અનેક સ્થાનમાં કહી છે.

યજ્ઞો દાનં તપઃ કર્મ ન ત્યાજ્યં કાર્યમેવ તત્ ।

યજ્ઞો દાનં તપઃપૌ પાવનાનિ મનીષિણામ્ ॥

મગી, અ. ૧૮-૫ ॥

અર્થ:—કર્મફલની ઇચ્છાનો જેમણે પરિત્યાગ કરેલો છે તેમને યજ્ઞાદિકર્મ પવિત્ર કરનાર છે. અર્થાત્ જ્ઞાનના પ્રતિબંધક પાપરૂપ મલની નિવૃત્તિ દ્વારા તથા પુણ્ય રૂપ ગુણની ઉત્પત્તિ દ્વારા પણ શુદ્ધિ કરનાર છે. માટે યજ્ઞદાનાદિરૂપ કર્મનો કદાપિ ત્યાગ કરવો યોગ્ય નથી. પરન્તુ તે અવશ્ય કરવું જ જોઈએ. આ શ્લોકમાં ભગવાને પાપની નિવૃત્તિ અને પુણ્યના સંપાદન માટે યજ્ઞાદિ કર્મો અવશ્ય કરવાને કહ્યાં છે. નિત્યકર્મોદિક પણ યજ્ઞના બેદ છે એમ ધર્મના બેદનું નિરૂપણ કરતી વખત ઉપર કહ્યું છે. આ શ્લોકથી અવશ્યકર્તવ્યતાને બતાવી. વળી—

નિયતસ્ય તુ સંન્યાસઃ કર્મણો નોપપદ્યતે ।

મોહાત્તસ્ય પરિત્યાગસ્તામસઃ પરિકીર્તિતઃ

અ૦૧૮-૭ ॥

અર્થઃ—અન્તઃકરણની શુદ્ધિને અજ્ઞાનાર મુમુક્ષુ નિત્ય કર્મનો કદાપિ ત્યાગ કરી શકતો નથી, કેમકે અન્તઃકરણની શુદ્ધિ પર્યન્ત તેણે ક્લેશજાનો ત્યાગ કરીને કર્મ અવશ્ય કરવું જોઈએ તે વાત શાસ્ત્ર તથા યુક્તિથી સિદ્ધ થાય છે. “શાસ્ત્રશ્ચોર્મુનેયોગં કર્મકારણમુચ્યતે ॥ અન્તઃકરણની શુદ્ધિ રૂપ યોગની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યોને માટે અન્તઃકરણની શુદ્ધિમાં પ્રથમ કર્મ જ કારણ છે—એ વાત ભગવાને પહેલાં પણ કહી છે. તેથી અવિવેક (મોહ)થી તેના ત્યાગ કરવો તે તામસી ત્યાગ છે. તામસી ત્યાગનું ફળ જન્મ મરણ રૂપી સંસાર જ છે. મોક્ષ અથવા સ્વર્ગાદિક પણ નથી, વળી અન્તઃકરણની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં કર્મોનો ત્યાગ કરવાથી દોષ પણ બતાવ્યો છે. વળી—

સર્વાપેક્ષા ચ યજ્ઞદિશ્ચુતેરશ્વવત્ ॥

વે.દ.અ.૩-૪-૨૬ ॥

તમેતં વેદાનુવચનેન બ્રાહ્મણા વિવિદિપન્તિ યજ્ઞેન દાનેન તપસાઽનાશકેન ॥

વૃ.૮.અ.૪-૪-૪ ॥

અર્થઃ—આ જગતના પદાર્થ પોતપોતાની મર્યાદાનો ત્યાગ કરે નહીં તે માટે એક બાંધની માફક જોણે આ જગતને ધારણ કરી રાખ્યું છે, તે પરમેશ્વરને બ્રાહ્મણ લોક અર્થાત્ બ્રહ્મપ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળા લોક નિત્ય સ્વાધ્યાય રૂપ વેદાધ્યયન વડે, તથા યજ્ઞ, દાન અને તપ ઇત્યાદિ સાધનો વડે, બળવાની ઇચ્છા કરે છે. આ શ્રુતિ મુમુક્ષુ લોકને જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં યજ્ઞાદિક સર્વ નિત્ય કર્મને સાધન રૂપ કલાં છે. માટે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે સંપૂર્ણ આશ્રમકર્મોની અપેક્ષા છે. જેમ ઘોડાને હળ ખેંચવામાં જોડતા નથી, તથાપિ રથમાં તો જોડે છે; તેવી રીતે અન્તઃકરણની શુદ્ધિ દ્વારા વૈરાગ્યની તથા જ્ઞાસાની ઉત્પત્તિ દ્વારા બ્રહ્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવામાં સંપૂર્ણ આશ્રમકર્મોનો પણ ઉપયોગ છે. પરન્તુ વિદ્વાની ઉત્પત્તિ થતાં ફરી વિદ્વાનું ફળ જે મોક્ષ તેમાં તેનું કાંઈ પ્રયોગ્ય નથી.

આ પ્રમાણે શ્રુતિ, સ્મૃતિ સૂત્રાદિક સર્વ અન્તઃકરણની શુદ્ધિ દ્વારા આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિને માટે નિત્ય કર્મોની આવશ્યકતા બતાવે છે. પ્રત્યક્ષ નરકમાં પડવું તે જ પાપ છે, ખીજું કાંઈ પાપ નથી, એમ નથી. જેતી કરનાર લોકે બહુ મહેનતથી જેતી કરી, પરન્તુ તેનું ફળ ન મળવું તે તેને અવશ્ય ક્લેશનું કારણ થાય છે. માટે તે પાપ જ કહેવાય છે. વ્યાપારી યોગ્ય રીતે વેપાર કરે છે, પણ નફો મળતો નથી. તે પણ તેને માટે પાપ જ કહેવાય છે. તેવી રીતે મનુષ્ય જન્મનું કર્તવ્ય સિદ્ધ ન થવું તે વિવેકી મનુષ્યોને માટે પાપ રૂપ જ છે. મનુષ્ય જન્મના કર્તવ્ય રૂપ પરમાત્મપ્રાપ્તિ નિત્ય કર્મોદિકથી જ થાય છે. માટે તેના ત્યાગથી પાપ થતું નથી કેમકે તે અભાવ રૂપ છે, તેનાથી ભાવ રૂપ પાપની ઉત્પત્તિ થઈ શકે નહીં એમ કહેવું એ અસંબદ્ધ વાત છે.

એ પ્રમાણે કહો તો સંન્યાસ સમયે પણ કર્મનો ત્યાગ નહીં બની શકે. પણ તેમ કહી શકાય નહીં, કેમકે વિવિદિપ્ય સંન્યાસી સંપૂર્ણ કર્મનો ત્યાગ કરતો નથી. તે અન્તઃકરણની શુદ્ધિ મુધી સંધ્યાવન્દનાદિ નિત્ય કર્મ કરીને અન્તઃકરણની શુદ્ધિ થયા પછી સંધ્યાદિ નિત્ય કર્મનો ત્યાગ કરીને શ્રવણમનનાદિ માનસિક કર્મનો સ્વીકાર કરે છે. તે શાસ્ત્ર અને યુક્તિથી

સિદ્ધ છે અને પ્રાપ્તિ થતા ૧૫ ગ્વાની કાદને અપેક્ષા રહેતી નથી તે વાન પ્રસિદ્ધ છે તેમા વિવાદનુ કાણુ નથી પરંતુ અન્ત મણુની શુદ્ધિ વિના વૈગમ્ય પ્રાપ્ત થતુ નથી અને વૈગમ્ય વિના જો કોઈ સન્યાસાશ્રમનો ગ્રી ૧૨ રે તો તે અવસ્થા તેની નપતીનુ ૪ કાણુ છે એવો થનિનો સિદ્ધાન્ત છે માટે અન્ત મણુની શુદ્ધિ દ્વારા વૈગમ્ય પ્રાપ્ત કરીને જેને આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરુ છે તેને માટે અથવા સ્વર્ગી લો ના મુખ પ્રાપ્ત કરવા હોય તેને માટે, અથવા તે પાપથી બચવાને માટે પણ સન્યાસન નનાદિનિત્ય મેં કરવા આગમ્ય છે નહિ તો તે અવસ્થા અપગમી થાય છે અને પોતાના મત અને પ્રાપ્તિ સિદ્ધ નહિ રી શકે મુમુક્ષુ તથા ગ્રામી સુખની ઇચ્છાવાળા આ બનેએ મેં કરવા જોઈએ તેમ મુમુક્ષુએ અન્ત મણુની શુદ્ધિ સુધી મેં રીને વિગમ્ય થતા ક્ષલવિચાર કરવાને માટે સન્યાસનો ગ્રી ૧૨ ગ્વા હોય તો તે વિધિપૂર્વ સન્યાસનનાદિ મેંનો ત્યાગ કરી શકે છે અને ગ્રામીની પ્રાપ્તિને માટે અન્નિકોનાદિ તથા ઇષ્ટ, પૂર્ત આદિ કર્મ કરનારે તો તે મણુ પર્યન્ત કરવા જ જોઈએ એનો મનેમા બે છે

માટે વૈગમ્યપૂર્વ સન્યાસ લેવાના પ્રસંગ સિવાય સન્યાસનનાદિ મેં તત્ત્વાનુ મસાગનો જ ભક્ત છે, ઇશ્વરનો ભક્ત થઈ શકતો નથી અને વૈદિક વિધિનુ ઉલ્લંઘન કરવાથી તેઓ અવસ્થા પાપના ભાગી થાય છે છતાં ૧૭મીથી દ્વિતીએ સન્યાસન અવસ્થા કરવુ જોઈએ વૈદિક મેંમા તેનુ જ જોઈ મહત્ત્વ છે અને તે પ્રથમ માધન છે

અદ્વરહ સન્યાસપાસોત-રે ૧૨ રે ૧૨ સન્યાસપાસના કરી એ શ્રુતિ સૂત્રાદિમા પણ સન્યાસનનુ કરવાની આજ્ઞા આપે છે કેવલાં મુખિ લોકોના મતમા સૂત્ર મા સન્યાસનનનો નિષેધ છે તથાપિ—

સૂતકેરુમૃતકે ચૈવ સન્યાસર્મ ન સત્યજેતુ ।

મનસોચારયેમન્નાન્નાણાયામમૃતેદ્વિજ ॥

તેત્તિ. સંધ્યામાપ્યમ્ ॥

અર્થ—પ્રસન્નિ તથા મૃત્યુ સળધી સૂતકમા પણ સન્યાસર્મનો પરિત્યાગ ન કરવો પ્રાણાયામ વિના મન્ત્રોનો મનમા ઉચ્ચાર કરે એવુ પુનસ્ત્યતુ વચન છે, અને તૈત્તિગિય સન્યાસ ભાષ્યમા આપેનુ છે માટે સન્યાસન તથા મનમા ગાયત્રીનો જપ વગેરે સૂતકમા પણ કરવુ જોઈએ

ઈતિ નિત્યમ્ભાન્તર્ગતસધ્યાનિરૂપણુ અ ૧૨ સર્ગ ૩૪ સમાપ્ત

અધ્યાય. ૧૨. સર્ગ. ૩૫.

જપનિરૂપણુ

ઉપગના સર્ગમા સધ્યાનુ નિરૂપણુ કરીને આ સર્ગમા જપનુ નિરૂપણુ કરવામા આવે છે

ઉપાસ્ય વિધિવત્સન્યાસપસ્યાય ચ ભાસ્કરમ્ ।

ગાયત્રી શક્તિતો જપ્ત્વા તર્પયેદ્વતા પિતન્ ॥ વૃ પા. સ્મૃ. ભ. ૨-૧૬૪ ॥

અર્થ—વિધિપૂર્વ સન્યાસનનુ કરીને પછી સૂર્યની સ્તુતિ ની જોઈએ પછી શક્તિ અનુસાર ગાયત્રીનો જપ કરવો જોઈએ અને તે પછી દેવતા તથા પિતૃઓનુ તર્પણુ રે

જપની અખ્યા ૧૦૮ ૫૪, ૫૮, ૧૦ એ પ્રમાણે હોય છે અર્થ- જપ કરવાની આવશ્યકતા હોય તો અગ્નિ પણ કરે

જપારા જન્મચિન્તેદ પકાર પાપનાશકઃ ।

તસ્માજપ ઇતિ પ્રોક્તો જન્મપાપવિનાશક ॥

અગ્નિપુરાણમ્ ॥

અર્થ — જપ શબ્દમા જ અને પ એ મે નક્ક છે તેમા જન્મનો નાશ કરનાર હોવાથી જ કહ્યો છે, અને પાપનો નાશ કરનાર હોવાથી પ કહ્યો છે. માટે જન્મ અને પાપનો નાશ કરનાર હોવાથી જપ કહ્યો છે (આ શ્લોક અગ્નિપુરાણનો છે, અને મધ્યાયાનના બનાવેલા અન્ધ્યાભ્યાસમા લખ્યો છે) જન્મને દૂર કરનાર અને પાપનો નાશ કરનાર હોવાથી જપ બેટલો કરે તેટલો ઉત્તમ જ છે

ગાયન્ત ત્રાયતે યસ્માદ્ગાયત્ર્યેપોન્યતે કુર્ષૈ ॥

અર્થ — એ “તત્સવિતુ” એ મન્તનો જપ કરે છે તેને ગાયત્રી સસાદુષ્ઠથી અવશ્ય રક્ષા કરે છે તેથી તેને ગાયત્રી ની છે ત્રિપુલગાયત્રી, રૂદ્રગાયત્રી, આદિ અનેક પ્રકારની ગાયત્રી કે તે સર્વમા બ્રહ્મગાયત્રીની જ પ્રધાનતા છે તેની દ્વિગ્નિએ અવશ્ય તેનો જ જપ કરવો જોઈએ મન્ત્રોના જપની વિધિ તથા તેનો મહિમા આદિ વિશેષ કરીને ભક્તિપ્રદરૂપમા લખનામા આવશે, અને કઈક પ્રાયશ્ચિત્ત નિરૂપણમા પણ આવશે માટે અહીં વિશેષ લખતા નથી

જપ્યાનિ વ્રહ્મમૂક્તાનિ શિવમૂક્તાનિ ચૈવ દિ ।

વૈષ્ણવાનિ ચ મૂક્તાનિ તથા સૌરાણ્યનેરુજ

શ્રુ પા.સ્મૃ અ.૨-૨૨૮ ॥

સારસ્વતાનિ દૌર્ગાણિ વારુણ્યાનિલાનિ ચ ।

પૌરાણિકાનિ ચાન્યાનિ તથા સૈદ્ધાન્તિકાનિ ચ ॥

” ॥ ૨૨૯ ॥

અર્થ — બ્રહ્મમૂક્ત, શિવમૂક્ત, ત્રિપુલમૂક્ત, સૂર્યમૂક્ત, ચરુણીમૂક્ત, દુર્ગામૂક્ત વરુણમૂક્ત, વાયુમૂક્ત, પુરાણોમા તથા સિદ્ધાન્તોમા નહેવા મૂક્ત તથા પુરુષમૂક્ત આદિ અનેક પ્રકારના અન્ય મૂક્ત જપ કરનારે માટે છે પરંતુ—

સર્વેષાં જાપ્યમૂક્તાનામૃચાં ચ યજુષાં તથા ।

સામ્નાં ચૈકાક્ષરાદીનાં ગાયત્રી પરમો જપઃ ॥

” ॥ ૨૩૦ ॥

તસ્યાથૈવ તુ ઓઞારો વ્રહ્મણા ય ઉપાસિત ।

ઉમાભ્યાં પરમ જાપ્યં ત્રિલોકેડપિ ન વિદ્યતે ॥

” ॥ ૨૩૧ ॥

અર્થ — આ સર્વ મૂક્તો મધ્યે, તથા નરુદ્, રુદ્રાચ, આમ તથા ઓકાક્ષગદિની મધ્યે ગાયત્રીનો જપ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે અને તેના કરતા પણ ઓઞાર સર્વોત્તમ છે જેની બ્રહ્માણ્યે ઉપાસના ની છે એ પ્રમાણે ગાયત્રી અને ઓઞાર(પ્રણવ) એ બે કરતા અધિક કાર્મ અખ્ય(જપ કરવા યોગ્ય) નણે લોકમા નથી

ઇતિ જપનિરૂપણ અ ૧૨, ચ ૫૫ નમામ

અધ્યાય ૧૨. સર્ગ ૩૬.

દેવતાપૂજનનિરૂપણ.

ઉપરના ત્રણ સર્ગોમાં રનાનાદિ તથા સન્ધ્યાવન્દન તથા જપનું વિધાન કરીને આ સર્ગમાં દેવતાપૂજનનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

ब्रह्माणं वैधसैर्मन्त्रैर्विष्णुं स्वैः शङ्करं स्वकैः ।

अन्यानपि तथा देवानर्चयेत्स्वीयमन्त्रकैः

વૃ.પા.સ્મૃ.અ.૨-૩૭૨ ॥

અર્થ:—બ્રહ્માની પૂજા બ્રહ્માના મન્ત્રો વડે, વિષ્ણુની પૂજા વિષ્ણુના મન્ત્રો વડે અને શંકરની પૂજા શંકરના મન્ત્રો વડે કરવી જોઈએ. તેવી રીતે અન્ય દેવતાઓનું પૂજન પણ તેમના જ મન્ત્રો વડે કરવું જોઈએ.

षट्स्वमीषु हरेः सम्यगर्चनं मुनिभिः कृतम् ।

अप्सवग्नौ हृदये सूर्ये स्थण्डिले प्रतिमासु च ॥

” ॥ ૩૭૩ ॥

અર્થ:—જલ, અગ્નિ, હૃદય, સૂર્ય, વેદિ અને પાપાણ્ણાદિની પ્રતિમાઓ—એ છમાં મુનિઓએ હરિ(ધૃશ્વર)ની પૂજા કરી છે.

अग्नौ क्रियावतां देवो हृदि देवो मनीषिणाम् ।

प्रतिमा स्वल्पबुद्धीनां योगिनो हृदये हरिः ॥

” ॥ ૩૭૪ ॥

અર્થ:—ક્રિયાવાળા અર્થાત્ યજ્ઞાદિ કરનારની દેવતા અગ્નિ છે. વિદ્વાનોના દેવ હૃદયમાં છે. યોગીલોકોના દેવ પણ હૃદયમાં છે. અને મન્દ બુદ્ધિવાળાના દેવ પ્રતિમામાં છે.

आपो ह्यायतनं त्वस्य तस्मात्तामु सदा हरिः ।

सर्वगत्वेन विष्णोस्तु स्थण्डिले भावितात्मनाम् ॥

” ॥ ૩૭૫ ॥

અર્થ:—વિષ્ણુ ભગવાનનું સ્થાન જલ છે, માટે હરિ સદા જલમાં વસે છે. તથાપિ વિષ્ણુ વ્યાપક છે એવી ભાવનાયુક્ત મનુષ્ય ભગવાનની પૂજા સ્થણ્ડિલમાં કરે છે. યજ્ઞને માટે સરખી કરીને મંરકાર કરેલી પૃથિવી અથવા ઉચી નીચી ન હોય એવી સમતલ ભૂમિનું નામ સ્થણ્ડિલ છે.

दद्यात्पुरुषसूक्तेन आपः पुष्पाणि चैव हि ।

अर्चितं स्यादिदं तेन विश्वं भुवनसप्तकम् ॥

” ॥ ૩૮૦ ॥

અર્થ:—આવી પૂજા કરનારે “સહસ્રશીર્ષા પુરુષઃ” ઇત્યાદિ પુરુષસૂક્ત મન્ત્રો લખીને વિષ્ણુને જલ, પુષ્પ, ઇત્યાદિ ચઢાવે. તે પ્રમાણે વિષ્ણુની પૂજા કરવાથી સાતે ભુવન પૂજિત થાય છે.

सूक्तेन विष्णुविधिना यमुदीरितेन

योऽन्येन नित्यनजमनादिमनन्तमूर्तिम् ।

भक्त्यार्चयेत्पठति यश्च स विष्णुदेहं

विभो विशेद्धरिवरेण कृतार्थदेहः ॥

” ॥ ૪૦૧ ॥

અર્થ:—એવા નિત્ય અજ અનાદિ અનન્ત વિષ્ણુ ભગવાનને શાસ્ત્રોમાં કહેલી વિધિ અનુસાર જે ભક્તિથી પૂજન કરે છે તથા તેમના સ્તોત્રનો પાઠ કરે છે તે કૃતાર્થ થઇને વિષ્ણુદેહમાં પ્રવેશ કરે છે અર્થાત્ મુક્ત થાય છે.

તેવી રીતે—

રુદ્રં રુદ્રવિધાનેન વ્રહ્માણં તદ્વિધાનતઃ ।

દુર્ગાં કાત્યાયનીં દેવીં તથા વાગ્દેવતામપિ ॥ ” ॥ ૪૦૬ ॥

સ્કન્દં વિનાયકં ચૈવ યોગિનીક્ષેત્રપાલકાન્ ।

વિધિવદર્ચયેત્સર્વાન્યો વિમો ભક્તિતત્પરઃ ।

વિષ્ણુના મુપસન્નેન વિષ્ણુલોકમવાપ્નુયાત્ ॥ ” ॥ ૪૦૭ ॥

અર્થ:—૩૬૫ની પૂજના વિધાનથી ૩૬૫નું, અને બ્રહ્માની પૂજના વિધાનથી બ્રહ્માનું, તેવી રીતે કાત્યાયની, દુર્ગા તથા સરસ્વતી દેવીનું, તથા કાર્તિકસ્વામી, ગણેશ, તથા યોગિની અને ક્ષેત્રપાલ—એ સર્વનું તે તે દેવોની પૂજાવિધિને અનુસાર જે વિગ્ર ભક્તિ પૂર્વક પૂજન કરે છે તેના ઉપર પરમાત્મા પ્રસન્ન થાય છે અને તે વિષ્ણુલોકમાં જાય છે અર્થાત્ બ્રહ્મલોકમાં જાય છે.

એક વ્યાપક પરમાત્મા પોતે જ વિષ્ણુ આદિ નાના પ્રકારનાં રૂપને પ્રાપ્ત થયા છે, અને સર્વ દેવતા તેમના સ્વરૂપ જ છે. માટે કોઇ પણ દેવતાનું ભક્તિ પૂર્વક વિધિ અનુસાર પૂજન કરવાથી પરમાત્મા પ્રસન્ન થાય છે. કેટલાક લોક બ્રહ્માજીનું પૂજન કરવાનું સ્વીકારતા નથી, તો કેટલાક વિષ્ણુનું, અને કેટલાક મહાદેવનું પણ પૂજન કરવા ચઢાતા નથી. તે સર્વ પોતપોતાના ભેદવાદને લીધે કલ્યાણ માર્ગથી મ્યુત થઇ અધોગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે સર્વને ઇશ્વર રૂપ જાણીને દેવપૂજ કરનાર કલ્યાણનો ભાગી થાય છે.

ગ્રહા ગાત્રો નૃપા વિમાઃ સદ્ધિઃ પૂજ્યાઃ સદા નરૈઃ ।

પૂજિતાઃ પૂજયન્ત્યેતે નિર્દહન્ત્યવમાનિતાઃ ॥ ” ॥ ૪૦૮ ॥

અર્થ:—હે વિગ્રો ! તારાંદિ નવ ગ્રહો, ગાય, રાજા અને વિગ્ર સર્વ સન્નિધિમાંથી પૂજ્ય છે. જે આ ગ્રહાદિનું પૂજન કરે છે તેનું ગ્રહાદિ પણ શુભ કરે છે. અને જે કોઇ તેમનું અપમાન કરે છે તો તેનો તેઓ નાશ કરે છે. માટે—

ગ્રહૌથ પૂજયેદ્વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણઃ શાન્તિતત્પરઃ ।

આરોગ્યપુષ્ટિસંયુક્તો દીર્ઘમાયુરવાપ્નુયાત્ ॥ ” ॥ ૪૦૯ ॥

અર્થ:—શાન્તિ અર્થાત્ અશુભ રોગાદિની નિવૃત્તિ ઇચ્છનાર વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણ ગ્રહોનું પૂજન કરે તો તેથી આરોગ્ય અને પુષ્ટિવાળો થઇને લીર્ઘ આયુને પ્રાપ્ત કરે છે.

ઇતિ દેવતાપૂજનનિરૂપણ અ. ૧૨. સ. ૩૬ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨. સર્ગ. ૩૭.

વૈશ્વદેવનિરૂપણ.

પૂર્વ સર્ગમાં દેવપૂજનનું વિધાન કરીને આ સર્ગમાં વૈશ્વદેવનું વિવેચન કરીએ છીએ. સંપૂર્ણ દેવતાઓને માટે આપવાને માટે જે યોગ્ય તેનું નામ વૈશ્વદેવ છે.

વૈશ્વદેવં પ્રવક્ષ્યામિ યથાકાર્યં દ્વિજાતિભિઃ ।

સ્વગૃહોક્તવિધાનેન જુહુયાદૈશ્વદૈવિકમ્ ॥ ૪૦ પાઠ સ્મૃ ૦ અઠ ૨-૪૧૩ ॥

અર્થ:—હે વિદ્વાન ! દ્વિજાતિ લોકોએ જે પ્રકારે વૈશ્વદેવ કરવો જોઈએ તેનું કથન કરું છું. પોતપોતાના ગૃહસૂત્રમાં કહેલી વિધિથી વૈશ્વદેવ સંબંધી હોમ કરવો જોઈએ.

હવિષ્યસ્ય દ્વિજોડમાવે યથાલાભં શ્રુતં હવિઃ ।

જુહુયાદ્વિધિવદ્વક્ત્યા યથા સ્યાશ્ચિત્તનિર્વૃત્તિઃ ॥ ૪૧ ॥ ૪૧૪ ॥

અર્થ:—જો હવિષ્ય ન મળે તો યથાલાભ અર્થાત્ પશુવેલું દૂધ આદિ જે પ્રકારની વસ્તુ મળે તેના વડે જેથી ચિત્તની પ્રસન્નતા થાય તેવી રીતે વિધિપૂર્વક ભક્તિથી હવન કરે.

યદ્વા તદ્વાપિ હોતવ્યમગ્નૌ કિંચિદ્વિજાતિભિઃ ।

ફલં વા યદિ વા મૂલં ઘાસં વા યદિ વા પયઃ ॥ ૪૨ ॥ ૪૧૫ ॥

અર્થ:—અથવા ફલ, મૂલ, ઘાસ, દૂધ, વગેરે જે કંઈ મળી આવે તે વડે દ્વિજાતિએ હવન કરવો.

અહુત્વા ન દ્વિજોશ્રીયાદ્ધર્ત્તિકચિત્સ્વયમશ્રુતે ।

અશ્નુયાચ્ચેદહુત્વાપિ નરકં સ સમાવિશેત્ ॥ ૪૩ ॥ ૪૧૬ ॥

અર્થ:—જો મનુષ્ય હવન કરવા યોગ્ય વસ્તુનો હવન કર્યા વિના તેને પોતે જ ખાય છે, અથવા હવન કર્યા વિના જે ભોજન કરે છે, તે નરકને પ્રાપ્ત થાય છે.

જુહુયાદ્વયજ્ઞનં ક્ષારવર્જ્યમન્નં હુતાશને ।

અનુજ્ઞાતો દ્વિજૈસ્તૈસ્તુ ત્રિઃકૃત્વા પુરુષર્પમઃ ॥ ૪૪ ॥ ૪૧૭ ॥

અર્થ:—માટે શ્રેષ્ઠ પુરુષ બ્રાહ્મણોની આજ્ઞા લઈને મીઠા(નિમક) વાળા શાકાદિ પદાર્થોને છોડી બાકી બીજા અન્નને ત્રણ વાર અગ્નિમાં હોમે.

ય જ્ઞાતૌ હૂયતે નૈવ યસ્ય જ્ઞાત્યં ન દાયતે ।

અમોઙ્યં તદ્દ્વિજાતીનાં મુક્ત્વા ચાન્દ્રાયણં ચરેત્ ॥ ૪૫ ॥ ૪૧૮ ॥

અર્થ:—જો અન્ન અગ્નિમાં હોમવામાં આવતું નથી, તથા કોઈ ભિક્ષુ અથવા અતિથિ આદિને પોતે ભોજન કર્યા પહેલાં ચાર ગ્રાસ અન્ન આપવામાં આવ્યું નથી, તેનું દ્વિજાતિનું અન્ન પણ બીજા દ્વિજાતિએ ખાવા યોગ્ય નથી. જો કોઈ ભોજન કરે તો તે ચાન્દ્રાયણ મત કરે.

લૌકિકે વૈદિકે ચૈવ વૈશ્વદેવો હિ નિત્યશઃ ।

લૌકિકે પાપનાશાય વૈદિકે મોક્ષમાપ્નુયાત્ ॥ ૪૬ ॥ ૪૧૯ ॥

અર્થ:—લૌકિક તથા વૈદિક કર્મમાં વૈશ્વદેવ નિત્ય કરવો જોઈએ. લૌકિક વૈશ્વદેવથી પાપ નાશ પામે છે અને વૈદિક વૈશ્વદેવથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ દ્વારા મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે.

અભાવાદગ્નિહોત્રસ્ય તથા આવસયસ્ય ચ ।

યસ્મિન્નગ્નૌ પવેદન્નં તત્ર હામો વિધીયતે ॥ ૪૨૦ ॥

અર્થ:—અગ્નિહોત્રના અગ્નિમાં, કે આવસય અગ્નિના અભાવે જે અગ્નિમાં અન્ન રાંધવામાં આવે છે તેમાં જ હવન કરવો.

જે ચૂલા ઉપર અન્ન રાંધ્યું હોય તે ચૂલામાં હવન કરવાનો નથી. માટે વૈશ્વદેવ કરવાને માટે ત્રાંખાનું એક વૈશ્વદેવનું પાત્ર(કુંડ) બનાવવું જોઈએ, અથવા માટીનું રથપિંડલ(નાની ઝોટલી) બનાવવી. પછી જે દિગ્ગતિને ત્યાં ગૃહાગ્નિ હોય તે ગૃહાગ્નિમાંથી અગ્નિ લઈને તેના વડે રસોડામાં અગ્નિ સળગાવે તેમાં સર્વ બોજન તૈયાર કરીને પછી રસોડાના અગ્નિમાંથી અગ્નિ લઈને તેને ગૃહાગ્નિમાં મેળવે, અને તેમાં વૈશ્વદેવ કરે. અને જેને તે અગ્નિ ન હોય તે જે અગ્નિમાં અન્ન રાંધવામાં આવ્યું હોય તેમાંથી થોડો અગ્નિ ઉપર કહેલા કુંડ(પાત્ર)માં અથવા રથપિંડલમાં જૂકીને તેમાં વૈશ્વદેવ કરે. વૈશ્વદેવ કર્યા બાદ બલિ આપવાને માટે એક પાત્રમાં શક્તિ અનુસાર અન્ન લઈને તેમાં ઘી નાંખી દેવતા, પિતૃઓ, મનુષ્ય, ગાય, શ્વાન, કાક, કીડી, કીટ, પતંગ, ચણાવ, પતિત ઇત્યાદિને નિમિત્ત અન્નને અર્પણ કરવું જોઈએ. તે પછી અતિથિ આદિને બોજન દર્શાવી પછી પોતે બોજન કરે એવો ગૃહસ્થાશ્રમનો નિયમ છે. આ વૈશ્વદેવ, બલિ, તથા અલ્પપત્ર આદિ નહીં કરનારને સ્વભાવથી પાપ ઉત્પન્ન થાય છે એવું શાસ્ત્રનું કથન છે.

પશ્ચમૂના ગૃહસ્યસ્ય ચુલી પેપણ્યુપસ્કર: ।

કણ્ડની ચોદકુન્મશ્ચ વધ્યતે યાસ્તુ વાહયન્ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૩-૬૮ ॥

અર્થ:—પ્રાણીને ભરવાના સ્થાનનું નામ ચૂના છે. ગૃહસ્થના ઘરમાં તેવાં પાંચ સ્થાન છે જ્યાં પ્રાણિહિંસા થાય છે—૧. ચૂલો, સઘડી, આદિ, ૨. પેપણી અર્થાત ઘંટી તથા વાટવાનો પથ્થર આદિ, ૩. ઉપસ્કર અર્થાત માર્ગની(સાવરણી) આદિ અન્ય સામાન, ૪. કણ્ડની એટલે ખાંડણીઓ, મુસળ, આદિ, અને ૫. ઉદકુન્મી અર્થાત પાણી ભરવાનો ઘડો ઇત્યાદિ. આ પાંચેનો ઉપરોક્ત કરવાનાં સ્થાનમાં જરૂર જીવોની હિંસા થાય છે. એ હત્યાની સમાન હોવાથી જેના ઘરમાં રસોઈ આદિ કાર્ય થાય છે તે ગૃહસ્થોના ઘરને ક્ષાણ્ણાના બરોજર કહ્યું છે. અણ્ડની આદિ સાધનેને પોતાના કાર્યમાં લેતો મનુષ્ય પ્રાણિહત્યા નિમિત્ત પાપથી બંધાય છે.

તાસાં ક્રમેણ સર્વાસાં નિષ્કૃત્યર્થ મહર્ષિભિ: ।

પશ્ચ વલ્લ્પ્તા મહાયજ્ઞા: મત્યદં ગૃહમેધિનામ્ ॥ ૬૯ ॥

અર્થ:—આ ચૂલા આદિથી થતી હત્યા નિમિત્ત પાપને નિવૃત્ત કરવાને માટે ગૃહસ્થોને માટે પાંચ મહાયજ્ઞ રોગવોજ કરવાને માટે મનુ આદિ મહર્ષિઓએ કહ્યા છે.

હવે પચયજ્ઞને નામથી કથન કરવામાં આવે છે:—

અધ્યાપનં વ્રજ્યગ્ન: પિતૃયજ્ઞસ્તુ તર્પણમ્ ।

હોમો દૈવો વલિર્ભાતો નૃયજ્ઞોઽતિથિપૂજનમ્ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૩-૭૦ ॥

અર્થ:—વેદાદિક ભણવા અને ભણાવવા તેનું નામ બ્રહ્મયજ્ઞ છે. પિતૃઓને નિમિત્ત અન્નનો બલિ આપવો તથા જલથી તર્પણ કરવું તેનું નામ પિતૃયજ્ઞ છે. અગ્નિમાં જે હોમ છે તેને દેવયજ્ઞ કહે છે. અને જૂતોને માટે બલિ આપવો તેનું નામ જૂતયજ્ઞ છે. અને અતિથિનો સત્કાર કરવો તે મનુષ્યયજ્ઞ છે.

યદાદૌ વેદમારભ્ય સ્નાત્વા ભક્ત્યા દ્વિજોત્તમઃ ।

અધ્યાપયેદ્દ્વિજાન્ શિષ્યાન્સ વૈ બ્રહ્મમયઃ સ્મૃતઃ॥ વૃ.પા.સ્મૃ.અ. ૪-૭૩ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણે સ્નાન કરીને દ્વિજતિ શિષ્યોને વેદારંભ કરીને અભ્યાસ કરાવવું તે બ્રહ્મયજ્ઞ નામનો પ્રથમ મહાયજ્ઞ છે.

યઃ સ્નાત્વાઽઠરહઃ સર્વાન્ દેવાંશ્ચ મનુજાન્પિતૃન્ ।

તર્પયેદંભસા ભક્ત્યા પિતૃયજ્ઞઃ સ વૈ મતઃ ॥ ૭૪ ॥

અર્થ:—સ્નાન કરીને ઠરેજા સંપૂર્ણ દેવતા તથા મનુષ્ય તથા પિતૃઓનું ભક્તિપૂર્વક જે તર્પણ કરવું તેનું નામ પિતૃયજ્ઞ છે.

શ્રોતૈ વા યદિ વા સ્માર્તૈ યજ્ઞુદોતિ હૃતાશને ।

વિધિવન્નિત્યશો વિપ્રઃ સ તુ દેવમયઃ સ્મૃતઃ ॥ ૭૫ ॥

અર્થ:—શ્રોત અથવા સ્માર્ત અગ્નિમાં ઠરેજા વિધિપૂર્વક ધૃતાદિનો જે હવન કરવામાં આવે છે તે દેવયજ્ઞ નામનો ત્રીજો મહાયજ્ઞ છે.

દશસ્વાશાસ્તુ યઃ કુર્યાદ્ધૃતશોષાદ્ઘર્ત્તિ દ્વિજઃ ।

ઈન્દ્રાદિભ્યસ્તથાન્યેભ્યઃ સ વૈ ભૂતમયો મતઃ ॥ ૭૬ ॥

અર્થ:—હવન કરવાથી જે બાકી બચે છે તેમાંથી દશે દિશામાં ઇન્દ્રાદિ દેવોને તથા અન્ય પ્રાણીઓને જે બલિ આપવામાં આવે છે તે જૂતયજ્ઞ નામનો ચોથો મહાયજ્ઞ છે. અને—

સમાયાતાતિર્થિ ભક્ત્યા યદ્વોજયતિ નિત્યશઃ ।

અન્યાનભ્યામર્તાથૈવ સા મનુષ્યેષ્ટિરુચ્યતે ॥ ૭૭ ॥

અર્થ:—ઘરમાં આવેલા અતિથિ તથા અભ્યાસી તથા સાધારણ જનોને જે ભોજન આપવું તે મનુષ્યયજ્ઞ નામનો પાંચમો મહાયજ્ઞ છે.

આ પંચયજ્ઞનું નામ અહુત આદિ નામ પણ કોઈ ઋષિલોક કહે છે:—

જપોઽહુતો હુતો હોમઃ પ્રહુતો ભૌતિકો વલિઃ ।

બ્રાહ્મયં હુતં દ્વિજામ્યાર્ચા પ્રાશિતં પિતૃતર્પણમ્ ॥ મં સ્મૃં ૩૦ ૬-૭૪ ॥

અર્થ:—અહુત શબ્દથી બ્રહ્મયજ્ઞ નામના જપને કહે છે. અને હુત શબ્દથી દેવયજ્ઞ નામના હોમને કહે છે. પ્રહુત શબ્દથી જૂતબલિ નામના જૂતયજ્ઞને કહે છે. બ્રાહ્મય હુત શબ્દથી બ્રાહ્મણ્યેષ્ઠના સત્કાર રૂપ અતિથિપૂજનને કહે છે. અને પ્રાશિત શબ્દથી નિત્ય શ્રાદ્ધ અથવા જલ વડે તર્પણ રૂપ પિતૃયજ્ઞને કહે છે. પિતરોને નિમિત્ત અન્નનું અર્પણ કરવું તેનું નામ જ અહીં શ્રાદ્ધ છે.

પંચયજ્ઞનું મહત્ત્વ શાસ્ત્રમાં નીચે પ્રમાણે બતાવ્યું છે:—

સ્વાધ્યાયે નિત્યયુક્તઃ સ્યાદૈવે ચૈવેહ કર્મણિ ।

દૈવકર્મણિ યુક્તો હિ વિભર્તીદં ચરાચરમ્ ॥

॥ ૭૫ ॥

અર્થઃ—જે દારિદ્ર્યાદિ નિમિત્તથી અતિથિભોજનાદિ કરવામાં સમર્થ ન હોય તો સ્વાધ્યાય
રૂપ બ્રહ્મયજ્ઞમાં તત્પર રહે. તેમજ દૈવયજ્ઞ કરવામાં પણ તત્પર રહે, કેમકે દેવતાઓને નિમિત્તે
અગ્નિમાં હોમ કરનાર મનુષ્ય આ ચરાચર અર્થાત્ સ્વાચર જન્મ રૂપ જગતને ધારણ
કરે છે. આ હોમની રત્નિ કરી છે.

કૃષી રીતે જગતને ધારણ કરે છે તે બનાવે છે—

અગ્નૌ પ્રાસ્તાદ્ભૂતિઃ સમ્યગાદિત્યમુપતિષ્ઠતે ।

આદિત્યાજ્ઞાયતે વૃષ્ટિર્વૃષ્ટેરન્નં તતઃ પ્રજાઃ ॥

॥ ૭૬ ॥

અર્થઃ—યજમાને અગ્નિમાં હોમેલી આદિત્ય આદિત્યને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ મંપૂર્ણ
વસ્તુઓના રસોને આકર્ષણ કરનાર સૂર્ય છે તે હોમેલા ધૂત, દૂધ તથા અન્ય ઉત્તમ
પદાર્થોના રસને પોતાના કિરણ દ્વારા આકર્ષણ કરે છે. તે આદિત્યરસ આદિત્યમાંથી વૃષ્ટિ
રૂપે વર્ષે છે. વૃષ્ટિથી અન્નની ઉત્પત્તિ થાય છે. અન્નથી ફરી પ્રજાની ઉત્પત્તિ થાય છે.
આ પ્રકારે પ્રજાની ઉત્પત્તિ ભગવાને ગીતામાં પણ કહી છે.

અન્નાદ્भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ।

यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥

મન ગોઠ જન ૩-૧૪ ॥

અર્થઃ—અન્નથી પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને અન્નની ઉત્પત્તિ વર્ષાથી થાય છે.
યજ્ઞથી વર્ષા ઉત્પન્ન થાય છે, અને યજ્ઞ કર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે.

ઇત્યાદિ પ્રમાણથી વર્ષાનું કારણ હોમાદિ હોવાનું માલમ પડે છે. આ વાર્તા સાંભળીને
કેટલાક શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય નહીં સમજનાર લોક એવી પ્રશ્ન કરે છે કે જો હોમ વર્ષાનું કારણ
હોત તો જે જગામાં હોમ થાય ત્યાં જ વર્ષા થવી જોઈએ. પરંતુ તેવો નિયમ જોવામાં
આવતો નથી. યુરપ આદિ દેશોમાં દેવતા સંબંધી હોમ થતો નથી, તથાપિ ત્યાં વર્ષા થાય
છે. તેથી વર્ષામાં હોમને કારણ બતાવનાર શાસ્ત્ર સર્વ ગપ છે, અને હોમ કરીને ઘી આદિ
પદાર્થોને નષ્ટ કરવા કરતાં તેને ખાવામાં આવે તો મનુષ્યમાં તાકાત આવે, અથવા કોઈ
ગરીબ મનુષ્યને તેટલા પૈસાનું અનાજ આપવામાં આવે તો પુણ્ય થાય. માટે હોમાદિ
કરનાર મનુષ્ય શુદ્ધિમાન નથી.

આ પ્રમાણે કહેનાર આસુરી મંપત્તિના મનુષ્ય સનાતન ધર્મના અભિમાની કેટલાએ લોક
પણ “અન્નાદ્भवन्ति भूतानि” એ શ્લોકનું તાત્પર્ય જાણતા નથી. એ શ્લોકનું તાત્પર્ય
સ્પષ્ટ કરવાને માટે અન્ન, વર્ષા, મનુષ્ય આદિક પ્રાણીનાં શરીરોની ઉત્પત્તિ વિષયક વિચાર
કરવામાં આવે છે. મેઘથી વર્ષા થાય છે એ વાત સર્વ કાષ્ઠ જાણે છે. માટે વર્ષાનું મૂળ
કારણ જાણવાને માટે મેઘના કારણની શોધ કરવી જોઈએ. તે વૈદિક શાસ્ત્રને અનુસાર
નીચે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે.

आपः पीतास्तु सूर्येण क्रमन्ते शशिनः क्रमात् ॥

લિ.પુ.અ.૫૪-૩૧ ॥

અર્થઃ—ઉષ્ણ કાલમાં સૂર્ય પોતાનાં કિરણ દ્વારા જલને આકર્ષણ કરે છે. તે ક્રમે કરીને
ચંદ્રમામાં જાય છે. ઉષ્ણ કાલમાં જળ સૂકાઈને વરાળ રૂપે ઉપર જતું સર્વ કાષ્ઠ અનુભવ
કરે છે. અને વરાળમાં જળનો નિશ્ચય થાય છે. અને—

નિશાકરાન્નિસ્રવન્તે જીમૂતાન્પ્રત્યપઃ ક્રમાત્ ।

વૃન્દં જલમુચાં ચૈવ શ્વસનેનાભિતાઙિતમ્ ॥

” ॥ ૩૨ ॥

ક્ષ્માયાં વૃષ્ટિં વિસૃજતે અભાસયત્તેન ભાસ્કરઃ ।

તોયસ્ય નાસ્તિ વૈ નાશઃ તદેવ પરિવર્તતે ॥

” ॥ ૩૩ ॥

અર્થઃ—ચંદ્રમાંથી જલ ક્રમે મેઘ(જીમૂત)માં જાય છે, અને પછી વાયુથી તાડન થયેલા મેઘ પૃથિવી ઉપર વર્ષા કરે છે. આ પ્રમાણે સૂર્યે પોતાનાં કિરણ દ્વારા ખેંચેલું જલ વર્ષાનું કારણ છે. તે સૂર્યે આ જગત્તરો પ્રકાશ કર્યો તેથી તેને ભાસ્કર કહે છે. જલનો નાશ કોઈ પ્રકારે થતો નથી. જે પ્રથમથી જ સ્થિત જલ છે તે જ ઉજ્જ્વલતાથી વરાળ રૂપે તથા વર્ષા રૂપે ઉપર નીચે જતું આવતું રહે છે.

હિતાય સર્વજન્તુનાં ગતિં શર્વેણ નિર્મિતા ।

ભૂર્ભુવસ્સ્વસ્તથા દ્યાપો દ્યઞ્નં ચામૃતમેવ ચ ॥

” ॥ ૩૪ ॥

અર્થઃ—સંપૂર્ણ પ્રાણીઓના હિતને માટે આ માર્ગ(ગતિ) પરમાત્મા(શર્વ)એ નિર્માણ કર્યો છે. પૃથિવી લોક તથા અન્તરિક્ષ લોક તથા સ્વર્ગ લોક—એ સર્વ જલ રૂપ જ છે. અને અન્ન તથા અમૃત એટલે આધુને વધારનાર ઔષધવિશેષ પણ જલ જ છે અર્થાત્ જલથી જ અમૃતની ઉત્પત્તિ છે.

પ્રાણા વૈ જગતામાપોઃ ॥

” ॥ ૩૫ ॥

અર્થઃ—સંપૂર્ણ જગત્ના પ્રાણ રૂપ જલ જ છે.

દન્દહમાનેષુ ચરાચરેષુ ગોધૂમભૂતાસ્સ્વથ નિઃક્રમન્તિ ।

યા યા ઝર્ધ્વં માસ્તેનેરિતા વા તાસ્તાસ્વઘ્રાપ્યગ્નિના વાયુના ચ ॥ ૩૮ ॥

અર્થઃ—સ્થાવર જંગમ રૂપ સર્વ જગત્ બળે છે અને તે ધૂમ રૂપે નિકળીને સૂર્યની રક્ષિ(ગો)દ્વારા ઉપર જાય છે. અને પૃથ્વી સંબંધી જે જે વસ્તુ ધૂમ રૂપ થઈને આકાશમાં જાય છે તે સર્વ વાયુથી પ્રેરિત થઈને અગ્નિ(ઉજ્જ્વલતા) અને વાયુ સુક્ત થઈને મેઘ બને છે. તેમાં વરાળ મુખ્ય કારણ છે.

અતો ધૂમાગ્નિવાતાનાં સંયોગસ્ત્વઘ્રમુચ્યતે ।

વારીણિ વર્પતીત્યઘ્રમઘ્રસ્વેશઃ સદ્સદ્ઘ્ ॥

હિ.પુ.અ.૫૪-૫૯ ॥

અર્થઃ—તેથી ધૂમ, અગ્નિ અને વાયુના સંયોગને ઘ્રમ(મેઘ) કહે છે. આપ અર્થાત્ જલને વર્ષાવે છે (વર્ષતિ), તેથી મેઘને ઘ્રમ કહે છે. મેઘોના સ્વામી ઇન્દ્ર (સદ્સદ્ઘ્) છે. મેઘોની ઉત્પત્તિમાં વરાળ મુખ્ય કારણ હોવાથી જે જે પ્રકારે વરાળમાં શુદ્ધિ અથવા અશુદ્ધિ હોય છે તે તે પ્રકારે વર્ષાના જલમાં પણ શુદ્ધિ અશુદ્ધિ હોય છે. તેથી જે પ્રકારની વરાળથી ઉત્પન્ન થયેલા મેઘનું જલ મનુષ્યને મુખ આપનાર છે, તથા જે પ્રકારની વરાળથી ઉત્પન્ન થયેલા મેઘનું જલ વૃક્ષાદિને અનુકૂલ પડે છે, તેનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

યજ્ઞધૂમોઙ્ગવં ચાપિ દ્વિજાનાં હિતકૃત્સદા ।

દાવાગ્નિધૂમસંભૂતમઘ્નં વનહિતં સ્મૃતમ્ ॥

” ॥ ૪૦ ॥

અર્થઃ—યજ્ઞના ધૂમથી ઉત્પન્ન થયેલા મેઘની વર્ષા હમેશાં દિવનિથી લઈને સંપૂર્ણ

મનુષ્યોને મુખનું કારણ છે. તેવી રીતે જંગલ બળવાથી જે ધૂમ ઉત્પન્ન થાય છે તેના બનેલા મેઘની વર્ષા જંગલમાં ચલી નાના પ્રકારની વનસ્પતિને હિતુકારક છે.

મૃતધૂમોદ્ભવં ત્વન્નમશુભાય મવિવ્યતિ ।

અભિચારાગ્નિધૂમોત્થં ભૂતનાશાય વૈ દ્વિજાઃ ॥

॥ ૪૧ ॥

અર્થ:—મૃતધૂમ અર્થાત્ મૃદુ બળવાથી ઉત્પન્ન થયેલા ધૂમથી જે મેઘ બને છે, તેની વર્ષા પ્રાણી માત્રના અશુભને માટે હોય છે. તેમજ મૃદાને તુલ્ય કોષ્ઠપણ દુર્ગન્ધિવાળા સડેલા પદાર્થ તથા મળ આદિક કોષ્ઠ પણ પદાર્થ બળવાથી જે ધૂમ ઉત્પન્ન થાય છે તેમાંથી બનેલા મેઘની વર્ષા પણ પ્રાણીને અનિષ્ટનું કારણ છે. અને અભિચાર કર્મના અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયેલા ધૂમથી જે મેઘ થાય છે તેની વર્ષા સર્વ પ્રાણીઓનો નાશ કરનારી થાય છે. (શત્રુનું મરણ, રોગ તથા ધનનાશાદિ ઉત્પન્ન કરવાને માટે મન્ત્રચાતુર્યમાં કહેલું) જે કર્મ છે તેનું નામ અભિચાર છે. અનેક પ્રકારનો જેરી ધુમાડો આદિ મનુષ્યને મારવાના પ્રકારના જે પ્રયોગ છે તે સર્વ અભિચાર કર્મની અન્તર્ભૂત છે. તેથી તે સર્વથી ઉત્પન્ન થતા ધૂમ દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા મેઘની વર્ષા નાના પ્રકારના સર્વ રોગ દ્વારા પ્રાણીનો નાશ કરનાર છે.

एवं धूमविशेषेण जगतां वै हिताहितम् ।

तस्मादाच्छादयेद्धूममभिचारकृतं नरः ॥

હિ.પુ.અ.૬૪-૪૨ ॥

અર્થ:—આ પ્રમાણે ધૂમવિશેષથી જગતનું હિત અને અહિત થાય છે. તેથી અભિચાર કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા ધૂમને ઢાંકી દેવો જોઈએ. અર્થાત્ અભિચારકર્મ સંબંધી ધૂમ બહાર નિકળીને ફેલાવા નહીં પામે એવી રીતે ઢાંકીને અભિચારકર્મ કરવું જોઈએ. તેવી રીતે મૃદુ બળવાથી થયેલો ધૂમ, તથા મલ તથા અન્ય દુર્ગન્ધવાળા પદાર્થનો ધૂમ, આકાશમાં ફેલાવા પામે નહીં એવો બંદોબસ્ત કરીને તેને બાળવા જોઈએ. મૃદુ તથા મલાદિ બળવાથી તથા અભિચારકર્મ અને જેરી ધૂમ આદિથી થતા સર્વ પ્રકારના ધૂમ એકઠા થઈને બનેલું વાદળ જલ અને વાસુને પણ બગાડે છે. ફરી તે જ બગાડેલું જળ વર્ષા દ્વારા મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે. તે જલ અનેક બપંકર રોગોનું કારણ બને છે. તેથી સંપૂર્ણ પ્રાણીના આધાર રૂપ જલને શુદ્ધ રાખવાને માટે અપવિત્ર ધૂમ આકાશમાં ફેલાય નહીં એવો ઉપાય કરવો જોઈએ.

પરંતુ આ પ્રકારના ઉપાય કોઈ મોટા રાજા મહારાજા કે કોઈ અમુક નગર અથવા રાજ્યને માટે ફરી સકાય. કોઈ ગરીબ દેશ કે ગ્રામના લોકોથી તેનો ઉપાય બની શકે નહીં. તેથી અગ્નિહોત્ર અને વૈશ્વદેવ સંબંધી હોમ સર્વને માટે મુખ્ય ઉપયોગી છે. સંપૂર્ણ દિવ્યનિનો મનુષ્ય દરરોજ સાંધેકાલ તથા પ્રાતઃકાલ અનેક પ્રકારના સુગન્ધવાળા ઔષધ તથા પવિત્ર થી આદિ વડે વેદમન્ત્ર દ્વારા દવન કરતા હોય તો તે હોમનો ધૂમ અન્ય સર્વ પ્રકારના ખરાબ ધૂમને શુદ્ધ કરીને તે હોમનો ધૂમ સૂર્યકિરણ દ્વારા મેઘરૂપનાં પ્રાપ્ત થાય, અને તેથી ચતુર્થ પવિત્ર જલ મનુષ્યના લુદ્ધિબલ, શારીરિક બલ, તથા નીરાગતા આદિનું પાણી કારણ બને. અને તે જલથી ઉત્પન્ન થતું અન્ન પણ શુદ્ધ તથા નીરાગતાનું કારણ થાય. તે અન્નરસથી ઉત્પન્ન થતાં મનુષ્યનાં શરીર પણ બલ તથા લુદ્ધિ અને નિરાગતાયુક્ત થાય. આ પ્રમાણે જલ આદિની પરંપરાથી લુદ્ધિબલ, શારીરિક બલ, આદિ યુક્ત મનુષ્ય શરીરને પ્રાપ્ત કરતું તે નાસ્તિક લોકોને પણ ઈષ્ટ જ હોયું જોઈએ. તેથી નાસ્તિકોને માટે પણ હોમ બહુ ઉપયોગી છે. તે હોમ ધૂમ, મેઘ અને વર્ષા દ્વારા શુદ્ધ જલાદિ ઉત્પન્ન કરીને સર્વ પ્રાણીની રક્ષા કરે છે. આ વાતમાં કોઈ સંદેહ કરવાની રહેતી નથી.

“સન્નો પ્રાસ્તાહુતિઃ” આ શ્લોકનું પણ તેજ તાત્પર્ય છે. સૂર્યકિરણ દ્વારા મેઘરૂપ થનાર હોમનો ધૂમ સર્વ અપવિત્ર ધૂમને શુદ્ધ કરીને જ સૂર્યને પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાંથી પવિત્ર મેઘ તથા જલ બંનીને પૃથ્વીમાં વર્ષે છે. તેમાંથી ઉત્તમ અન્ન, અને તે ઉત્તમ અન્નને ખાવાથી ઉત્તમ પ્રજાની ઉત્પત્તિ થાય છે. અને દેવતાલોક પ્રસન્ન થવાથી અગ્નિહોત્રાદિક હોમનું જે અદૃષ્ટ ફલ સ્વર્ગાદિક છે તે તે એનાથી ભિન્ન છે.

હોમોગ્ધોપનિષદના પાંચમા અધ્યાયના ખંડ. ૪થી ૯માં સ્વર્ગ, મેઘ, પૃથ્વી, પુરુષ અને સ્ત્રી એ પાંચની અગ્નિષ્ણદિથી ઉપાસના રૂપ યજ્ઞ-આગ્નિવિદ્યા કહી છે તેમાં પ્રાતઃકાલ અને સાયંકાલમાં કરેલા અગ્નિહોત્રની આહુતિના સાધન દૂધ, ઘૃત, આદિ રૂપ જલ પણ મનુષ્યાદિ પ્રજાની સૃષ્ટિમાં કારણ છે. અગ્નિમા હોમેલાં દૂધ આદિ જલરૂપ આહુતિ સૂર્યને પ્રાપ્ત થઈને મેઘ રૂપે વર્ષા દ્વારા અન્નની ઉત્પત્તિમાં હેતુ થાય છે. તે અન્નને મનુષ્ય ભક્ષણ કરવાથી રસ, રક્ત, માંસ, મેદ, અસ્થિ, મળ તથા શુક્ર ઇત્યાદિ રૂપે તે પરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે. પછી—

इति तु षष्वाप्मांमाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति स उल्वावृतो गर्भो दश वा नव वा मासानन्तः शयित्वा यावद्वाय जायते ॥ ઝા.અ.અ.૫-૧-૧ ॥

અર્થઃ—આ પ્રકારે પ્રથમ અગ્નિહોત્રના અગ્નિમાં હોમેલું દૂધ આદિ રૂપ જલ રસાદિ ક્રમે પરિણામને પ્રાપ્ત થઈ પુરુષ રૂપ યજ્ઞમાનમાં શુક્ર રૂપે રહેલું બ્યારે સ્ત્રી રૂપ અગ્નિમાં આહુતિ રૂપે હોમવામાં આવે છે ત્યારે તે સ્ત્રી રૂપ અગ્નિમાં આપેલી શુક્ર રૂપ આહુતિ “પુરુષ” શબ્દનો વાચ્ય થાય છે. અર્થાત્ તે ગર્ભ રૂપ થાય છે. અને પછીથી જરાયુથી લપેટાયેલો તે ગર્ભ દશ કે નવ માસ કુક્ષિમાં રહીને, અથવા જેટલા સમયમાં સંપૂર્ણ અંગની ઉત્પત્તિ થાય તેટલો સમય રહીને, જન્મે છે. અર્થાત્ બહાર નિકળે છે. આ પ્રકારે અગ્નિમાં આપેલી આહુતિ રૂપ જલ જ મનુષ્યની ઉત્પત્તિમાં કારણ કહ્યું છે. તેવી રીતે શુદ્ધ જલની વૃષ્ટિ દ્વારા મનુષ્યના સુખનું પણ કારણ તે જ આહુતિ રૂપ જલને જ પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે. અને—

स जाता यावादायुषं जीवति तं प्रेतं दिष्टमितोऽअग्नय एव हरन्ति यत एवेतो यतः संभूतो भवति ॥ ” ૨ ॥

અર્થઃ—આ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થયેલો મનુષ્ય પોતાના કર્મથી પ્રાપ્ત થયેલા આયુ પર્યન્ત જીવે છે. પછી મરેલા તે પુરુષને પુત્રાદિક અન્ત્યકર્મને માટે અર્થાત્ અગ્નિમાં જ બાળવાને માટે ગ્રામથી બહાર લઈ જાય છે. પહેલાં તે આહુતિક્રમથી અગ્નિમાંથી જ આવ્યો છે અને ત્યાંજ તેને મર્ણ પાંખ્યા બાદ લઈ જવામાં આવે છે, કેમકે અગ્નિ જ તેનું મુખ્ય કારણ છે. સર્વ વસ્તુ માત્ર નષ્ટ થવા પછી પોતપોતાના કારણમાં જ સમાવિષ્ટ થાય છે. આ પ્રમાણે મરનાર મનુષ્ય જીવિત અવસ્થામાં વેદિકકર્મ અથવા ઉપાસનામાં તત્પર રહીને તે કર્મ હોય તે તેને સ્વર્ગાદિ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. નહિતો જેવાં કર્મ કર્યા હોય તેવા ભોગને માટે તે તે ચોનિમાં જન્મ લે છે. અર્થાત્ ધૂમ, મેઘ, વર્ષા, અન્ન, પુરુષ, સ્ત્રી આદિ ક્રમે આવીને જન્મ લે છે. આ પ્રકારે દૂધ, ઘી, આદિ જલ વડે અગ્નિમાં કરેલો હોમ મનુષ્યોની ઉત્પત્તિ, સુખ તથા પરલોકની પ્રાપ્તિનું પણ સાધન હોવાથી અગ્નિહોત્રાદિક હોમની વેદમાં ઘણી પ્રશંસા કરી છે તથા આવશ્યકતા પણ બતાવી છે. અને જેને અગ્નિ સંબંધી કર્મ નથી તેને કાંઈ પણ નથી.

તેવા લોક કદાપિ પુણ્ય લોકના ભાગી થઇ શકતા નથી. તેથી અવશ્ય હોમ કરવો જોઇએ એમ સિદ્ધ થાય છે.

અકૃત્વા વૈશ્વદેવં તુ યે મુજ્જતે દ્વિજાતયઃ ।

તેષામન્નં ન મુજ્જીત કાકયોર્નિ વ્રજન્તિ તે ॥ લ.પા.સ્મ.અ.૧-૫૬ ॥

અર્થ:—જે દ્વિજાતિ વૈશ્વદેવ કર્યા વિના જોજન કરે છે તે કાકડાની યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે, તેમનું અન્ન પણ ખાવાને યોગ્ય નથી.

અકૃત્વા વૈશ્વદેવન્તુ યે મુજન્તે દ્વિજાતયાઃ ।

સર્વે તે નિષ્ફલા જ્ઞેયાઃ પતન્તિ નરકેઽથુચૌ ॥

અર્થ:—જે અધમ દ્વિજાતિ લોક વૈશ્વદેવ કર્યા વિના જોજન કરે છે તેમનાં સર્વકર્મ નિષ્ફલ જાય છે, અને તેઓ અપવિત્ર નરકમાં પડે છે. માટે અવશ્ય વૈશ્વદેવ કરવો જોઇએ. ઇતિ વૈશ્વદેવનિરૂપણ અ. ૧૨. સ. ૩૭ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨. સર્ગ ૩૮.

અતિથિપૂજનનિરૂપણ.

હવે આ સર્ગમાં અતિથિપૂજનનો વિચાર કરીએ છીએ.

આતિથ્યં સંપવક્ષ્યામિ ચાતુર્વર્ણ્યફલપદમ્ ।

ચાતુર્વર્ણોઽતિથિઃ પ્રોક્તઃ કાલમાસોઽધ્વગઃ શ્રુતઃ ॥૪૦૫ા૦સ્મ.અ.૨-૪૫૨॥

અર્થ:—હવે મુનિઓ ! હવે હું અતિથિના સત્કાર રૂપ કર્મને કહું છું. તે ચારે વર્ણોને ફલ દેનાર છે. અર્થાત્ ચાર વર્ણોએ અતિથિસત્કાર કરવો જોઇએ. અને ચારે વર્ણોનો મનુષ્ય અતિથિ થાય છે એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.

અતિથિ કોણ તે કહે છે.

અદ્યોઽશ્રુતગોત્રાદિરજ્ઞાતાચારવૈધકઃ ।

સન્ધ્યામાત્રકૃતાવાસસ્તઙ્ગૈઃ સોઽતિથિરુચ્યતે ॥ ૪૫૩ ॥

અર્થ:—જોજન સમયે જે કોઈ અજ્ઞાન મુસાફર આવે, જેને કદાપિ દીઠો ન હોય, અને જેનું ગોત્ર તથા શાખા આદિ કદાપિ સાંભળ્યું નથી, તથા જેનો આચાર તથા વિદ્યા પણ અજ્ઞાત છે, અને જે કેવળ સન્ધ્યાકાળ અર્થાત્ રાત્રિ માત્ર વાસ કરે છે, તેને અતિથિનાં લક્ષણ જાણનાર અતિથિ કહે છે.

મનુસ્મૃતિ નીચે પ્રમાણે કહે છે.

एकरात्रं तु निवसन्नतिथिर्वायमणः स्मृतः ।

अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ म० स्मृ० ख० ३-१०२ ॥

અર્થ:—એક રાત્રિ ખીજના ઘરમાં રહેનાર વ્યક્તિ આદિ અતિથિ કહેવાય છે. અહીં “તિથિ” નામ એક દિવસનું છે. એક દિવસથી અધિક રહેતો નથી, માટે તેને અતિથિ કહે છે.

નૈકગ્રામીણમતિર્થિ વિપ્રં સાહ્વતિકં તથા ।

ઉપસ્થિતં ગૃહે વિદ્યાદ્યાર્યાં યત્રાગ્નયોઽપિ વા ॥ મં સ્મૃં અં ૩-૧૦૩ ॥

અર્થ:—એક ગ્રામમાં રહેનાર તથા વિવિધ હાસ્યકથા આદિ(સાંગતિક) વડે હવિષ્ય યજ્ઞાવવાની ઇચ્છા કરનાર એવો મનુષ્ય ગૃહસ્થાશ્રમી હોય અને પત્ની તથા અગ્નિ યુક્ત હોય અને ભોજનની સમયે આવ્યો હોય તોપણ તે અતિથિ થઈ શકતો નથી. પરન્તુ—

દૂરાચોપગતં શ્રાન્તં વૈશ્વદેવ ઉપસ્થિતમ્ ।

અતિર્થિ તં વિજાનીયાન્નાતિથિઃ પૂર્વમાગતઃ ॥ લં પાં સ્મૃં અં ૧-૪૧ ॥

અર્થ:—દૂરથી (પરગામથી) આવ્યો હોય, અને ચાલવાથી થાકી ગયો હોય, અને વૈશ્વદેવના સમયમાં અર્થાત્ ભોજનના સમયમાં આવ્યો હોય, તેને અતિથિ જાણવો. આમ-ત્રણ દેવાથી તે પહેલાં આવેલો હોય તે અતિથિ કહેવાતો નથી.

ઈષ્ટો વા યદિ વા દ્વેષ્યો મૂર્ખઃ પણ્ડિત એવ વા ।

સંપ્રાપ્તો વૈશ્વદેવાન્તે સોઽતિથિઃ સ્વર્ગસંક્રમઃ ॥ લં પાં સ્મૃં અં ૧-૪૦ ॥

અર્થ:—મિત્ર હોય કે શત્રુ હોય, મૂર્ખ હોય કે પંડિત હોય, પરન્તુ જે વૈશ્વદેવ બલિના અન્તમાં અર્થાત્ ભોજનને સમયે આવ્યો હોય તેવા અતિથિની સેવાથી સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થાય છે.

અમ્ણોઘોઽતિથિઃ સાયં સૂર્યોદયે ગૃહમેધિના ।

કાલે પ્રાપ્તસ્ત્વકાલે વા નાસ્યાનન્નગૃહે વસેત્ ॥ મં સ્મૃં અં ૩-૧૦૫ ॥

અર્થ:—સૂર્યોસ્ત થયા બાદ રાત્રિમાં પ્રાપ્ત થયેલા અતિથિને ગૃહસ્થાશ્રમીએ કદાપિ પાછો કાઢવો નહીં જોઈએ. ભોજનના સમયે અથવા ભોજનની બાદ કોઈ પણ સમયે આવે તો પણ ઘરમાં આવેલા અતિથિને ભોજન વિનાનો ઘરમાં રાખવો નહીં, અવશ્ય તેને અન્નાદિ આપવું જોઈએ.

ચોરો વા યદિ ચણ્ડાલઃ શત્રુર્વા પિતૃઘાતકઃ ।

વૈશ્વદેવે તુ સંપ્રાપ્તે સોઽતિથિઃ સ્વર્ગસંક્રમઃ ॥ લં પાં સ્મૃં અં ૧-૬૨ ॥

અર્થ:—ચોર અથવા ચણ્ડાલ હોય કે શત્રુ અથવા પિતાને મારનાર હોય—કોઈ પણ મનુષ્ય વૈશ્વદેવના સમયમાં આવે તો તે અતિથિ સ્વર્ગને પ્રાપ્ત કરાવનાર થાય છે.

અતિર્થિ તત્ર સંપ્રાપ્તે પૂજયેત્સ્વાગતાદિના ।

તથાસનેપદાનેન પાદંપ્રસાલનેન ચ ॥ લં પાં સ્મૃં અં ૧-૪૩ ॥

અર્થ:—અતિથિ પોતાના સ્થાન પર આવે તો તેનું કુશલ પૂછીને આસન આપે તથા ચરણ ધોઈને પૂજન કરે. તેમજ—

શ્રદ્ધયા ચાલદાનેન પ્રિયપ્રશ્નોત્તરેણ ચ ।

ગચ્છતથાનુયાનેન પ્રીતિમુત્પાદયેદ્ગૃહી ॥ ૪૪ ॥

અર્થ:—શ્રદ્ધાથી ભોજન આપીને તથા પ્રેમસહિત કુશલ પ્રશ્ન કરીને તથા જતી વખતે થોડે દૂર પાછળ જઈને ગૃહસ્થાશ્રમી તેની પ્રીતિ સંપાદન કરે. વળી—

સંપ્રાપ્તાય ત્વતિથયે પ્રદયાદાસનોદકે ।

અન્નં ચૈવ યથાશક્તિ સત્કૃત્ય વિધિપૂર્વકમ્ ॥ મૂં સ્મૃ ૦ અ ૦ ૩-૧૯ ॥

અર્થ—સ્વયં આલેશા અતિથિને આસન તથા પગ ધોવાને જલ તથા વિધિપૂર્વક સત્કાર કરીને શક્તિને અનુસાર અન્ન પાણ્ય આપવું જોઈએ.

શિલાનપ્યુઞ્જતો નિત્યં પશ્ચાત્ત્રીનપિ જુહતઃ ।

સર્વં સુકૃતપ્રાદત્તે બ્રાહ્મણોઽનર્ચિતો વસન્ ॥ ૧૦૦ ॥

અર્થ—શિલોઽઞ્જવૃત્તિથી નિર્વાહ કરનાર તથા પગ-આગ્રિમાં હોમ કરનારનું પણ સર્વ પુણ્ય સત્કાર વિના ગૃહસ્થના ગૃહમાં રહેનાર બ્રાહ્મણ અતિથિ હરી લે છે.

વૃણાનિ ભૂમિરુદકં વાકચતુર્થીં ચ સૂતૃતા ।

પૃતાન્યપિ સતાં ગૌઘે નોઽચ્છિદ્યન્તે કદાચન ॥ ૧૦૧ ॥

અર્થ—ધરમાં અન્નાદિ ન હોય તોપણ ઘાસ, પૃથ્વી, જલ અને ચોથી મધુર વાણી—એ સજ્જનોના ધરમાંથી કદાપિ નષ્ટ થતાં નથી. અર્થાત્ પરિપૂર્ણ અન્નાદિ આપીને અતિથિને પ્રસન્ન ન કરી શકે તોપણ અતિથિને શયન કરવાને ઘાસા જમીન ઉપર બીછાવી દેવું અને જલાદિ આપવું. અને મધુર અને સત્ય વાણી બોલવી. આટલું આપવાને તો સર્વ કાર્મ સમર્થ હોય છે. એવી દરિદ્ર અવસ્થામાં પણ અતિથિ સત્કાર કરવો જોઈએ એવો ભાવ છે.

વિષ્ણુરૂપોઽતિથિઃ સોઽયં મત્તારાર્થમુપાગતઃ ।

इति मत्वा च भक्त्या च वृणुयाद्भोजनाय । तम् ॥ बृ० पा० स्मृ० अ० २-४५५ ॥

અર્થ—અતિથિ વિષ્ણુ રૂપ છે. તે મને તારવાને માટે આવ્યો છે એવું માનીને ભક્તિ પૂર્વક ભોજનને માટે તેને પ્રાર્થના કરે. વળી—

योगिनो विविधैर्वैप्रेर्ममन्ति धरणीतले ।

नराणामुपकाराय ते वाऽज्ञातस्वरूपिणः ॥ ४५८ ॥

અર્થ—યોગીલોક મનુષ્યોના કલ્યાણને માટે પોતાનું સ્વરૂપ છુપાવીને અનેક પ્રકારના વેપ ધારણ કરીને પૃથ્વીમાં રહે છે.

ह्रीवो वा यदि/वा काणः कुप्री वा व्याधितोऽपि वा ।

आगतो वैश्वदेवान्ते द्रष्टव्यः सर्वदेववत् ॥ ४६६ ॥

અર્થ—નપુંસક અથવા કાણો, કુપ્રી, રોગી, કેવો પણ હોય, પરંતુ જો વૈશ્વદેવની અન્તમાં પ્રાપ્ત થાય તો તેને સંપૂર્ણ દેવતા સદૃશ માનવો.

अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्मतिनिवर्तते ।

पितरस्तस्य नाग्नन्ति दश वर्षाणि पञ्च च ॥ ૧-૪૫ ॥

અર્થ—જો તે ઘેરથી અતિથિ નિરાશ થઇને પાછો જાય તો તેના પિતૃઓ પંદર વર્ષ સુધી તેનું શ્રાદ્ધ સ્વીકારતા નથી.

काष्ठभारसहस्रेण घृतकुंभशतेन च ।

अतिथिर्यस्य भग्नाशस्तस्य होमो निरर्थकः ॥ ૪૬ ॥

અર્થ:—જેને ઘેરથી અતિથિ, નિરાશ થઇને પાછો જાય છે તેનો હમર ભાર લાકડાં અને સી ધડા ભરીને ધૂત વુડે કરેલો હોમ અર્થ છે, માટે અતિથિનો સત્કાર અવશ્ય કરવો જોઈએ.

ન પૃચ્છેદ્વોત્તરણે ન સ્વાધ્યાયં શ્રુતં તથા ।

હૃદયે કલ્પયેદેવં સર્વદેવમયો હિ સઃ ॥

,, ॥ ૪૮ ॥

અર્થ:—અતિથિનું ગોત્ર, આચરણ, સ્વાધ્યાય અર્થાત્ ક્યાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો છે, ઇત્યાદિ વાતો તેને પૂછવી નહીં, કેમકે અતિથિ સર્વ દેવસ્વરૂપ છે. તેને દેવ સમાન સમગ્રીને તેનું સન્માન કરવું જોઈએ, કારણ કે જોજનને માટે કુલ તથા ગોત્રાદિક કહેવું તે બ્રાહ્મણને નિષિદ્ધ છે.

ન ભોજનાર્થં સ્વે વિમઃ કુલગોત્રે નિવેદયેત્ ।

ભોજનાર્થં હિ તે શંસન્વાન્તાશીત્યુચ્યતે વૃથૈ ॥ ,, ૩-૧૦૦ ॥

અર્થ:—જોજન મેળવવાને માટે બ્રાહ્મણ કદાપિ પોતાનું કુલ તથા ગોત્ર કહે નહીં, કારણ કે જોજનને માટે ગોત્રાદિક કહેનાર બ્રાહ્મણને પડિતોએ વાન્તાશી કહ્યો છે.

અતિથિનો સત્કાર ન કરવાથી પાપની પ્રાપ્તિ વેદમાં પણ કહી છે.

માઘમન્નં વિન્દતે અપ્રચેતાઃ સત્યં વ્રવીમિ વધ ઇત્સ તસ્ય નાર્યમણં પુણ્યતિ
નો સર્વાયં કેવલાધો ભવતિ કેવલાદી ॥ઋ.વે.સં.મ.૧૦અનુ.૭૦, મુ.૧૧૭ઋ.૬॥

અર્થ:—ઉત્તમ જ્ઞાન તથા દાનમાં જેની શુદ્ધિ નથી એવા શુદ્ધિહીન મનુષ્યને જે અન્નની પ્રાપ્તિ છે તે વ્યર્થ છે. છે. તે (પ્રાપ્તિ) તેના વધ રૂપ છે. આ હું સત્ય જ કહું છું, કારણકે અતિથિપૂજનાદિના તત્ત્વને જાણનાર મનુષ્યને અન્ન પ્રાપ્ત થાય તો તે અન્નથી યથાચોગ્ય અતિથિસત્કાર આદિ પુણ્ય કર્મ કરવાથી કલ્યાણને પ્રાપ્ત થાય છે. અને જેને અતિથિ-સત્કાર આદિ ધર્મનું જ્ઞાન નથી તે મનુષ્યને પ્રાપ્ત થયેલા અન્નથી અતિથિ-સત્કાર આદિ તે કરતો નથી (કેવલાદી), તેથી તે નરકનો જ અધિકારી (કેવલાઘ-) થાય છે. તેથી આ મન્ત્રમાં અન્નની પ્રાપ્તિને વધ તુલ્ય કહી છે. તે શુદ્ધિહીન મનુષ્ય અન્નથી કોઈ અર્થમાં આદિ દેવોને હવિદાન દ્વારા પ્રસન્ન કરતો નથી, ન તો કોઈ અભ્યાગત અતિથિ આદિ અથવા મિત્રોનો સત્કાર કરે છે, પરંતુ જોજન જનાવીને તે પોતે જ ખાય છે. અતિથિ આદિને આપ્યા વિના કેવલ પોતે જ ખાનાર (કેવલાદી) કેવલ પાપનો જ ભાગી (કેવલાઘ:) થાય છે. અર્થાત્ આ લોક સંબંધી તથા પરલોક સંબંધી કાંઈ પણ પુણ્યનો હેતુ રહેતો નથી. કેવલ પાપ જ રહે છે. વળી—

આશાપ્રતીક્ષે સૂતૃતાં ચૈષ્ટાપૂર્તે પુત્રપૌત્ર સર્વાન્ ॥

एतद्वृंकते पुरुषस्याल्पमेधसो यस्यानश्नन्वसति ब्राह्मणे गृहे ॥

કઠ.૩.અ. ૧-૧-૭ ॥

અર્થ:—જે વસ્તુ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવી નથી જનાં મળવાની ઇચ્છા છે તેનું નામ આશા છે. જે સુખની પોતાને ખબર છે તેની ઇચ્છાનું નામ પ્રતીક્ષા છે. આશા અને પ્રતીક્ષા પૂર્ણ કરવાને માટે જે કર્મ કર્યું હોય તેનું ફલ તથા દેવતાના આનાદિ રૂપ કોઈ ઉપાસના કરી હોય તે, અથવા પ્રિય અને સત્ય વાણી જોલવાનું ફળ, તથા અગ્નિહોત્રાદિક

છટ્ઠ કર્મનું ફળ, તથા વાચ, ક્રિયા, આદિ બનાવવા રૂપ પૂર્ત કર્મનું ફળ, તથા પુત્ર તથા પશુ-એ સર્વને સત્કારને પ્રાપ્ત નહીં થયેલો અતિથિ નાથ કરે છે. જે કારણથી તુચ્છ ભુદ્ધિવાળા મનુષ્યના ઘરમાં ભુખ્યો રહેલો અતિથિ આ આજ્ઞાપ્રતીક્ષા આદિને પૂર્ણ કરવાને માટે કરેલાં કર્મોનાં ફળનો તથા પુત્રાદિકોનો પણ નાથ કરે છે, તે કારણથી જે સ્થાનમાં અન્ન રાંધવામાં આવતું હોય ત્યાં કદાપિ અતિથિને ભૂખ્યો નહીં રાખવો જોઈએ, અવશ્ય અતિથિનું પૂજન કરવું જોઈએ. આ પ્રમાણે અતિથિસત્કાર નહીં કરવાથી જે પાપ થાય છે, અને કરવાથી જે પુણ્ય થાય છે, તે સર્વ વેદ તથા શાસ્ત્રોમાં સ્પષ્ટ કહેલું છે.

સૂર્યોદ્ધો यस્ય સંપ્રાપ્તો ગૃહાત્પૂજાં વિના વ્રજેત્ ।

નિરાશઃ પાતકં તસ્ય નિજં દત્વા પ્રયાતિ સઃ ॥ સ્કા.પુ.સ્વ. ૬ અ. ૧૮૬-૧૨ ॥

અર્થઃ—જે અતિથિને સૂર્ય અસ્ત પામ્યો (સૂર્યોદસર્ગનઝડ) છે, તે જે ગૃહસ્થને ઘેરથી સત્કાર પામ્યા વિના પાછો જાય, તો તે નિરાશ થયેલો અતિથિ પોતાનું પાપ તે ગૃહસ્થને આપીને જાય છે. વળી પારાશર સ્મૃતિ પણ કહે છે કે:—

અતિથિર્યસ્ય ભગ્નાશો ગૃહાત્પ્રતિનિવર્તેતે ।

સ દત્વા દુષ્કૃતં તસ્મૈ પુણ્યમાદાય ગચ્છતિ ॥ પાં.સ્મૃ. અ. ૧-૪૫ ॥

અર્થઃ—હે રાજન! જેને ઘેરથી અતિથિ નિરાશ થઇને પાછો ચાલ્યો જાય છે, તે તે ગૃહસ્થને પોતાનું પાપ આપીને તેના પુણ્યને લઇને જાય છે. આ શ્લોકમાં “વિતરસ્તસ્ય નાદનન્તિ દશ વર્ષાણિ પશ્ચ ચ । એવો પાઠ પણ છે. ત્યાં “તેના પિતૃએ ૧૫ વર્ષ સુધી તેનું શ્રાદ્ધાન્ન ખાતા નથી ” એવો અર્થ લેવો.

પાત્રં સ્વતિથિમાસાઘ શીઘ્રાદયં ન પૂજયેત્ ।

સ દત્વા દુષ્કૃતં તસ્મૈ પુણ્યમાદાય ગચ્છતિ ॥ મં.સ્મૃ.અ. ૧-૧૩ ॥

અર્થઃ—ઉત્તમ શીઘ્ર સ્વભાવવાળા મુપાત્ર અતિથિને પ્રાપ્ત કરીને, જે તેનો સત્કાર કરતો નથી તેવા ગૃહસ્થને તે અતિથિ પોતાનું પાપ આપીને તેના પુણ્યને લઇને જાય છે.

દિવાન્તિથૌ તુ વિમુક્ષે ગતે ચત્પાતકં તૃપ્ત ।

તદેવાઘ્રગુણં પ્રોક્તં સૂર્યોદે વિમુક્ષે ગતે ॥ વિષ્ણુપુરાણમ્ ॥

અર્થઃ—હે રાજન! દિવસમાં અતિથિ વિમુખ થઇને જવાથી જે પાપ થાય છે, તેના કરતાં આઠ ગણું અધિક પાપ મુપાત્રે થયા આ અતિથિ વિમુખ થઇ ચાલ્યો જાય તો લાગે છે. તેથી અતિથિનો કદાપિ અનાદર ન કરવો જોઈએ.

ન વૈ સ્વયં તદન્નીયાદતિથિં પત્ર ભોજયેત્ ।

ધન્યં યશસ્યમાયુષ્યં સ્વર્ગ્યં વાઽતિથિપૂજનમ્ ॥ મં.સ્મૃ.અ. ૩-૧૦૬ ॥

અર્થઃ—અતિથિને ભોજન કરાવ્યા વિના પોતે ભોજન ન કરે. અતિથિનો સત્કાર ધનનું નિમિત્ત છે, તેમ યશ, કીર્તિ અને આયુનું પણ કારણ છે, અને સ્વર્ગનો પણ હેતુ છે.

મૃવાસિનીઃ કુમારીથ રોગિણો ગર્ભિણીઃ સ્ત્રિયઃ ।

અતિથિભ્યોઽય એવાન્ભોજયેદવિચારયન્ ॥ ૧૧૪ ॥

અર્થ:—નવીન વિવાહ કરેલી સ્ત્રી(સ્તુપા, પુત્રી, આદિ સુચાસિની), કુમારી, શાગી, ગર્ભિણી સ્ત્રી-એ સર્વને અનિયંત્રિતા પહેલાં ભોજન કેમ કરાવાય એવો વિચાર કર્યા વિના તેમને પ્રથમ જ જમાડવાં. વળી—

અદત્વા તુ ય એતેભ્યઃ પૂર્વે મુંક્તે વિચક્ષણઃ ।

સ મુજ્જાનો ન જાનાતિ શ્વઘૃષ્ટૈર્જગ્ધિમાત્મનઃ ॥ ૧૧૫ ॥

અર્થ:—અતિથિ તથા ભૂત્યાદિ સર્વ મનુષ્યને નહીં ખવરાવતાં જે પહેલાં જમે છે તે અતિક્રમ ભોજનના દોષને નહીં જાણનારને મરણ બાદ જ્ઞાન, ગીધ, આદિ ખાવાના છે તે વાતને તે જાણતો નથી.

શુક્તવત્સ્વથ વિમેષુ સ્વેષુ મૃત્યેષુ ચૈવ હિ ।

મુજ્જીયાતાં તતઃ પશ્ચાદવશિષ્ટં તુ દમ્પતી ॥ ૧૧૬ ॥

અર્થ:—અતિથિ તથા પોતાની માતિના મનુષ્ય તથા પોતાના સેવક આદિએ ભોજન કર્યા બાદ બચેલું અન્ન પતિપત્ની જમે.

આસનાવસથૌ શય્યામનુવ્રજ્યામુપાસનામ્ ।

ઉત્તમેષૂત્તમં કુર્યાદ્દીને હીનં સમે સમમ્ ॥ ૧૦૭ ॥

અર્થ:—જ્યારે ઘણા અતિથિ એક સમયે આવે ત્યારે ખેસવાનું આસન, નિવાસ સ્થાન, શય્યા, ખાજા જતી વખતે પાછળ જવું, તથા સેવા-એ સર્વ ઉત્કૃષ્ટને ઉત્કૃષ્ટ, સમાનને સમાન અને હીનને હીન-એવા ક્રમથી આપે, સર્વને સમાન ન આપે

યતિર્વ્રત્યાગ્રહોત્રો ચ તથા ચ મલકૃદ્ દ્વિજઃ ।

સદૈતેડતિથયયઃ પ્રોક્તા અપૂર્વાશ્ચ દિને દિને ॥ વૃ. પા. સ્મૃ. અ. ૨-૧૪૬ ॥

અર્થ:—સંન્યાસી, વ્રતી, અગ્નિહોત્રી, યજ્ઞ કરનાર વ્રાહ્મણ-એ ચારને હમેશને માટે અતિથિ કહ્યા છે, અને દરરોજ તેઓ નવીન (અપૂર્વ) જ છે.

ચક્ષુર્દદ્યાન્મનો દદ્યાદ્વાચં દદ્યાન્ન સૂન્વતામ્ ।

અનુવ્રજેદુપાસીત સ યજ્ઞઃ પશ્ચદક્ષિણ ॥ મઠ માઠં અનુઠ પઠ અઠ ૭-૬ ॥

અર્થ:—અતિથિ તથા અજ્યાગતો સંબંધી પ્રથમ કર્તવ્ય તેમને પ્રેમદષ્ટિથી જોવા તે છે, તથા આ અમને કૃતાર્થ કરવાને માટે જ આવેલા છે અને સાક્ષાત્ દેવતારૂપ છે એવો મનમાં ભાવ રાખે, તથા તેમના પ્રતિ સત્ય અને મધુર વાણી બોલે, યથાશક્તિ અન્નાદિ આપીને તેમની સેવા કરે, અને તે જય ત્યારે તેમને વળાવવાને થોડે દૂર તેમની પાછળ જાય, એ પાંચ દક્ષિણા વાળો યજ્ઞ છે. વળી—

યો દદ્યાદ પરિક્ષિપ્તમન્નમધ્વનિ વર્તિને ।

શ્રાન્તાયાદ્યપૂર્વાય યસ્ય પુણ્યફલં મહત્ ॥ ૭ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય ઝોળખ્યા વિના તથા માર્ગમાં આવવાથી થકેલા મુસાફરને કલેશ પામ્યા વિના અન્નદાન આપે છે તેને અપરિમિત પુણ્ય ફલ મળે છે.

પાદ્યમાસનમેવાથ દીપમન્નં પ્રતિશ્રયમ્ ।

દદ્યાદતિથિપૂજાર્થં સ યજ્ઞઃ પશ્ચદક્ષિણઃ ॥ ૧૧૩ ॥

અર્થ:—જે લોક અતિચિપૂજને માટે પાદ, આસન, દીપક, અન્ન, તથા રહેવાનું સ્થાન પ્રતિષ્ઠાદિ આપે છે તેઓ માંચાદક્ષિણા તાળા યજ્ઞનું કૃણ પ્રાપ્ત કરે છે.

અતિચિસત્કાર વિષયમાં કુરુક્ષેત્ર નિવાસી મુર્ફલ નામના બ્રાહ્મણેના ઇતિહાસ મહાભારતના વનપર્વમાં અધ્યાય. ૨૬૦માં આપેલો છે. તે બ્રાહ્મણ શિલોગ્ગૃહ્ણતિથી જીવન ચલાવતો હતો, અને સત્યવાદી તથા અસૂયારહિત હતો, તેમ અતિચિઓને સત્કાર કરનાર હતો. તેની વૃત્તિ કષ્ટતરના જેવી હતી. કોઈ વસ્તુને સંગ્રહ કરતો નહોતો. તે તપસી પૌર્ણમાસ તથા દર્શ અને તેના અંગરૂપ ઇષ્ટિનું પણ અનુષ્ઠાન કરતો હતો. તે પુત્ર અને સ્ત્રીવાળો બ્રાહ્મણ પક્ષમાં (૧૫ દિવસમાં) એકવાર ભોજન કરતો હતો. તે કષ્ટતરની વૃત્તિથી એક દ્રોણ ધાન્ય એકઠું કરતો હતો. તેમાંથી પૂર્ણમાસી અને અમાવાસ્યાનો યજ્ઞ કરતો હતો, શેષ અતિચિ અને દેવતાને અર્પણ કરતો હતો. તેમને અર્પણ કરતાં જે બચ્યું હોય તે ખાઈને તે પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતો હતો. તે બ્રાહ્મણના સ્થાનમાં દેવતાઓ સહિત ઇન્દ્ર આવી યજ્ઞના ભાગને સ્વીકાર કરતા હતા. મુર્ફલ યજ્ઞને સમાપ્ત કરી અતિચિઓને અન્નાદિ આપ્યા કરતો હતો, અને દાન કરતી વખતે પ્રસન્ન રહેતો હતો. અતિચિને ભોજન કરાવવાથી પણ તેનું અન્ન વધતું જતું હતું. તેના એક દ્રોણ અન્નમાં સો પરિકલ્પ ભોજન કરતા હતા. મુનિના ત્યાગના બદલેથી અન્ન વધતું જતું હતું. આવી ઉત્તમ વૃત્તિ ધારણ કરનાર મુર્ફલનું નામ સાંભળીને દિગંધ્યાર દુર્વાસા ઝાંપિ તેની પાસે ગયા. અદ્ભુત પાગલનો વેષ ધારણ કરીને આવ્યા, અને અનેક પ્રકારની કંઠોર વાણી બોલતા આવ્યા, અને કહેવા લાગ્યા—“બ્રાહ્મણ એક ! હું અલ્પની ઇચ્છાથી તારે ત્યાં આવ્યો છું.” પછી દુર્વાસાને પાદ, અર્ધ અને આયમન આપ્યું. તે પછી ભોજન કરાવ્યું. અને તે પાગલ વેષધારી ઉપર બહુ શ્રદ્ધા કરી. દુર્વાસાએ અન્ન ખાનાં જે વધ્યું તેને પોતાના શરીરે યોગ્ય અને આદ્યા ગયા. આ પ્રમાણે મુર્ફલે બીજા પક્ષમાં બ્યારે યજ્ઞ કર્યો ત્યારે ફરી તે જ પ્રકારે દુર્વાસા આવ્યા અને સર્વ અન્ન ખાઈ ગયા. તેથી મહાત્મા મુર્ફલ બૂખ્યો રહી ફરી ઉગ્ગૃહ્ણતિ કરવા લાગ્યો. આ પ્રમાણે બૂખ્યા રહેવા છતાં પણ પોતાનું કાર્ય કરતો હોવાથી બૂખ તેને દુઃખ ન દર્શાવી. તેમ તેને ક્રોધ, અભિમાન, બુદ્ધિભ્રમ પણ ન થયો. સ્ત્રી અને પુત્ર પણ બૂખ્યા રહેવા લાગ્યાં. આ પ્રમાણે દુર્વાસા મુનિ જ વાર મુગદલનું સર્વ અન્ન ખાઈ ગયા. પરંતુ મુદ્ગલના મનમાં કાંઈ પણ વિકાર દીઠો નહીં, અને તેનું મન પણ બહુ પવિત્ર બેધું. ત્યારે મહાત્મા દુર્વાસા પ્રસન્ન થઈને મુદ્ગલને કહેવા લાગ્યા—

“આ લોકમાં તારા સમાન કોઈ દાની નથી. પરિશ્રમથી પ્રાપ્ત કરેલા ધનને શુદ્ધ મનથી આપવું બહુ કઠીન છે. તું શમ, દમ, દયા તથા સત્ય અને ધર્મમાં સ્થિત છે. તે સ્વર્ગલોકને જીતી લીધો. તું પરમ ગતિને પ્રાપ્ત થયો છે. તારા દાનને ધન્ય છે. તારા દાનની પ્રશંસા દેવલોક કરે છે. તું આ શરીરથી સ્વર્ગે જઈશ.” દુર્વાસા મુનિ આ પ્રમાણે કહેતા હતા તેજ સમયે વિમાનોમાં બેસી દેવતાઓના દૂત આવ્યા. તે દેવદૂત મુર્ફલને કહેવા લાગ્યા—“હે મહામુને ! તે તારાં કર્મોથી આ વિમાનને પ્રાપ્ત કર્યું છે. હવે તેમાં બેસી તું સ્વર્ગમાં ચાલ” એમ કહી મુર્ફલને સ્વર્ગમાં લઈ જવાને માટે તૈયાર થયા. આ પ્રકારના ઇતિહાસથી અતિચિસત્કારથી દેવતાલોક પણ શીઘ્ર પ્રસન્ન થાય છે, અને ઉત્તમ પુણ્યલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે એવો નિશ્ચય થાય છે. વળી—

સ્વાગતેનાગ્રયસ્તુમા આસનેન શતક્રતુઃ ।

પાદશૌચેન ગોવિન્દો અર્ધ્યાઙ્ગમ્મુસ્તથાઽતિથેઃ ॥ પં ૦ તં ૦ ૧-૧૭૨ ॥

અર્થ:—અતિથિનું સ્વાગત કરવાથી અર્ધાત્ “સાઈ થયું તે પધાર્યા” એ પ્રમાણે કહેવાથી દક્ષિણાગ્નિ, ગાર્દપત્યાગ્નિ તથા આહવનીયાગ્નિ એ ત્રણે અગ્નિ પ્રસન્ન થાય છે. અતિથિને આસન આપવાથી ઇન્દ્ર પ્રસન્ન થાય છે. અતિથિના પગ ધોવાને જલ આપવાથી નારાયણ પ્રસન્ન થાય છે. અને તેને અર્ધ્યા આપવાથી મહાદેવ પ્રસન્ન થાય છે. માટે—

રૂપાન્વિતં વિરૂપં વા મલિનં મલિનામ્બરમ્ ।

વેલ્યાયામતિથિં પ્રાપ્તં પण्डितો न विचारयेत् ॥ મત્રિ.પુ.ત્રા.પ.અ. ૧૮૮-૨૦ ॥

અર્થ:—બુદ્ધિમાન મનુષ્ય સમય પર પ્રાપ્ત થયેલો અતિથિ રૂપવાન હોય કે કુરૂપ હોય, મલિન હોય કે મલિન વસ્ત્ર પહેર્યા હોય, તોપણ તેનો વિચાર ન કરતાં તેનો સત્કાર કરે.

यः पिधाय गृहद्वारं भुङ्क्ते द्वेकः महृष्टवत् ।

स्वर्गद्वारपिधानं वै कृतं तेन युधिष्ठिर ॥ વૃદ્ધ ૦ ગૌ ૦ સં ૦ અ ૦ ૬ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય ઘરનો દરવાજો બંધ કરીને પ્રસન્ન થઇ એકલો ભોજન કરે છે, તેણે, હે યુધિષ્ઠિર ! સ્વર્ગદ્વારને બંધ કર્યું છે એમ સમજવું. વળી—

न विप्रपादोदककर्माम्नि न वेदशास्त्रध्वनिगर्जितानि ।

स्वाहास्वधास्वસ્तिवિવर्जितानि श्मशानतुल्यानि गृहाणि तानि ॥

મયિ ૦ પુ ૦ મ ૦ પ ૦ અ ૦ ૫-૨૨ ।

અર્થ:—જે ગૃહસ્થાશ્રમીના ઘરમાં પ્લાત્તણાદિના ચરણ ધોયેલા જલ વડે કાઢવ ન થયું હોય, તથા જેના ઘરમાં વેદ તથા શાસ્ત્રોના ધ્વનિ ગર્જતા નથી, તથા દેવતા નિમિ હોમ કરતી વખતનો સ્વાહા શબ્દ, તથા પિતૃઓ સંબંધી કર્મ કરતી વખતનો સ્વધા શબ્દ તથા સ્વસ્તિવાચન શબ્દ સંભળાતો નથી, તે ઘર શ્મશાન તુલ્ય છે અર્થાત્ જેવી રી શ્મશાન અપવિત્ર છે તેવી રીતે અતિથિસત્કાર રહિત તથા વેદના પઠન રહિત તથા દેવા સંબંધી કર્મ રહિત ઘર પણ અપવિત્ર છે. માટે ગૃહસ્થાશ્રમીએ અતિથિસત્કાર આ અવશ્ય કરવું જોઈએ.

શ્રાદ્ધે વા વૈશ્વદેવે વા યદ્યાગચ્છતિ નાતિથિઃ ।

ધૃતાહુતિં તતો દધાતન્નામ્ના ચ હવિર્ધૃજી ॥ સ્કા.પુ.લ. ૬ અ. ૧૮૬-૧૭ ।

અર્થ:—શ્રાદ્ધ સમયે અથવા વૈશ્વદેવ સમયે જો અતિથિ ન આવે તો હવિષ્યાત્ર ખાનાર ગૃહસ્થે અતિથિના નામથી ધૃતની આહુતિ આપવી. સર્વ પ્રકારે અતિથિસત્કાર પતિવાગ કરી શકાતો નથી. માટે શ્રાદ્ધના સમયમાં પિતૃઓને મારે થતા પ્લાત્તણુભોજનને સમ આવે તો તેને શ્રાદ્ધીયા કહે છે. અને યાગવાથી થાકેલો દુરથી આવેલો અતિથિ કહેવા છે. તેઓ તથા ભોજન કરી રહ્યા પછી અથવા રાત્રિમાં આવેલો સૂર્યોદય, તથા કાષ્ઠ પા ભોજનની ઇચ્છાવાળો આવે, તો તે સર્વને ભોજન કરાવવું જોઈએ. નહીં તોતે પાપ ભોગી થાય છે.

વગર જેવી રીતે અનિયમિત આદિ અસાધિત વડે સંગ્રહ કરવાને યોગ્ય છે, તેવી રીતે શિક્ષા આદિ આપીને બ્રહ્મચારી આદિ પવન સતકાર કરવા યોગ્ય છે એમ ગાંધર્ભી કહ્યું છે.

યતિશ્ચ દ્યુષ્ટચારી ન પશ્યાન્નભ્યામિનાતૃભૌ ।

તયોરન્નમદત્તરા ન મુરત્તરા ચાન્દ્રાચર્ણં ચરેન્ ॥ પા૦ સ્મૃ૦ મ૦ ૧-૫૧ ॥

અર્થ — અન્ધની તથા બ્રહ્મચારી એ બંને ગણેલા અભવતા અધિકારી છે. માટે તેમને અન્ન નહીં આપતાં એને બોલ્યા કરનારે ચાન્દ્રાચર્ણ મન કરવું નોંધાયે.

દયાન મિત્રાચિત્રયં પરિત્રાડ્યદ્યુષ્ટચારિણામ્ ।

દુષ્ટયા ન તનો દયાદિમત્રે મત્યસાસ્તિમ્ ॥ ॥ ૫૨ ॥

અર્થ — અન્ધની તથા બ્રહ્મચારી મધ્યે જતને અવશ્ય મિત્રા આપવી નોંધાયે. તે અધિક દંત્યર્થવાગે દોષ તો નોંટવા આવે તેમને બધાને મિત્ર આપવી નોંધાયે.

અર્થ:—પિતૃઓ, મુનિઓ(ઋષિઓ), દેવો, અન્ય જૂતાદિ (પ્રાણી), મનુષ્ય, કૃમિ, કીટ, પતંગ, પક્ષી, પશુ, અસુર—એ સર્વ ગૃહસ્થાશ્રમીને આશ્રયે રહે છે. અને ગૃહસ્થોનાં કર્મથી તે સર્વે તૃપ્ત થાય છે.

માટે અધ્યયન, તર્પણ, હોમ, બલિ, વૈશ્વદેવ, અતિથિસત્કાર, શિક્ષાદાન, આદિ વડે સર્વ પ્રાણીને તૃપ્ત કરવાં એ ગૃહસ્થાશ્રમીનો ધર્મ છે. નહિતો તે પાપનો ભાગી થાય છે.

અતિથિ સત્કારનું કેટલું માહાત્મ્ય છે તે સંબંધી મહાભારતના અશ્વમેધિક પર્વમાં એક ઇતિહાસ છે. વૈશમ્પાયન ઋષિ જનમેજય રાજાને કહે છે:—

હે રાજન્! (યુધિષ્ઠિરના) અશ્વમેધની સમાપ્તિ થતાં બહુ દાન દેવામાં આવ્યું હતું. બ્રાહ્મણલોક તથા ગાંધિવાળા તથા સંબંધી તથા દાન, અન્ધ ઇત્યાદિ લોકોને પણ તૃપ્ત કર્યા હતા. એ મહાદાનની ચર્ચા સર્વ ઠેકાણે થતી હતી તથા રાજા યુધિષ્ઠિરના મસ્તક ઉપર પુષ્પોની વૃષ્ટિ થતી હતી. તે સમયે શરીરની એક બાજુએ સુવર્ણ જેવા રંગવાળો અને અલંકાર શોભાયમાન એક નોળાઓ(નકુલ) આવી મોટા અવાજે મનુષ્યની વાણી બોલવા લાગ્યો કે—

સવત્સર્યેન વો નાયં યજ્ઞસ્તુલ્યો નરાધિપાઃ ।

उच्छृत्तेर्वदान्यस्य कुरुक्षेत्रनिवासिनः ॥ म० भा० अ० ૫૦ અં ૧૦—૭ ॥

અર્થ:—હે રાજા લોકા! આપે જે યજ્ઞ કર્યો છે તે કુરુક્ષેત્ર નિવાસી ઉગ્ર-છવૃત્તિ કરનાર દાની બ્રાહ્મણના સંકતપ્રસ્થ(એક શેર સંકત)ના દાન બરાબર નથી.

નકુલની આ પ્રકારની વાણી સાંભળીને સર્વ લોક ધણો વિસ્મય પામ્યા, અને નકુલની પાસે આવીને પૂછવા લાગ્યા—“તું અહીં ક્યાંથી આવ્યો છે, અને તારૂં બલ, બુદ્ધિ અને આશ્રય શો છે, અને અમે તને કેવી રીતે બાળી શકીએ? વળી અમે લોકોએ નાના પ્રકારની યજ્ઞને યોગ્ય સામગ્રી વડે આગમનું ઉલ્લંઘન નહીં કરીને શાસ્ત્ર તથા નીતિને અનુસાર આ યજ્ઞ કર્યો છે, અને સત્કારને યોગ્ય મનુષ્યોનો અહીં સત્કાર કર્યો છે અને ટાઈ પ્રકારના મત્સર વિના સર્વ વસ્તુનું દાન કરવામાં આવ્યું છે. અનેક પ્રકારનાં દાનથી બ્રાહ્મણોને પ્રસન્ન કર્યા છે. અને ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અને સ્ત્રીઓને પણ આ યજ્ઞમાં સન્નુષ્ટ કર્યા છે. તોપણ તું આ યજ્ઞની નિન્દા કરે છે તેનું કારણ કહે. તારી વાણી શ્રદ્ધા રાખવા યોગ્ય છે, અને તું બુદ્ધિશાળી છે, અને તે દિવ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરેલું છે. માટે તું સત્ય બોલ.” આ પ્રમાણેની વાત સાંભળી નોળાઓ બોલ્યો:—તમારો યજ્ઞ સંકતપ્રસ્થની તુલ્ય નથી. કુરુક્ષેત્ર ભૂમિમા ઉગ્ર-છવૃત્તિ કરનાર એક બ્રાહ્મણ હતો. એનું નામ કપોતી હતું, કેમકે તે કપોત (કણ્ઠતર)ની તુલ્ય આમ તેમથી ધાન્યનો એક એક દાણો વીણી લઈ તે રીતે જેટલું અન્ન પ્રાપ્ત થાય તે ઉપર પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતો હતો. મેં તેના એક શેર સંકતદાનનો ભારે પ્રભાવ દીધો છે, અને અનુભવ પણ કર્યો છે, જે દાન કરવાથી તે બ્રાહ્મણ તથા તેની પત્ની, તેનો પુત્ર અને પુત્રવધુ એ ચારે મનુષ્ય સ્વર્ગમાં ગયાં છે, અને જેનાથી મારું શરીર પણ અડધું સુવર્ણમય થયું છે, તે વૃત્તાન્ત હું આપ લોકોની આગળ કહી બતાવું છું તે સાંભળો.

કુરુક્ષેત્ર ભૂમિમા એક ઉગ્ર-છવૃત્તિવાળો બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તે પોતાની પત્ની, પુત્ર અને પુત્રવધુ સહિત તપ કરતો હતો. તે બહુ ધર્માત્મા હતો. પોતાનાં સર્વ નિત્ય કર્મ

ખર્ચ પછી ઉચ્છવૃત્તિથી જે કંઈ પ્રાપ્ત થયું હોય તેનાથી પોતાનો નિર્વાહ કરતો હતો. એક વખત ભારે દુકાળ પડ્યો, જેથી તેને ખાવા પીવાનું બહુ દુઃખ પડ્યું. દિવસે તાપ તડકામાં ખેતર તથા વનમાંથી અન્નના દાણા વીણવાને જતો રતો, પરંતુ તેને ખાવા પૂરતું મળતું નહોતું. કष्ट સહન કરીને પણ કાઈની પાસે યાચના કરતો નહોતો. આઠ આઠ દિવસ સુધી અન્ન ખાધા વિના તેના દિવસ જતા હતા. ઘરનાં સર્વ મનુષ્યનાં હાડ અને ચામડી માત્ર રહ્યાં હતા. બહુ દુઃખી અવસ્થામાં હતો, તથાપિ પોતાનાં સર્વ નિત્ય કર્મ પૂર્ણ રીતે કરતો હતો અને તપમાં તત્પર રહેતો હતો. એક દિવસ તેને એક શેર જવ મળ્યા. પોતાનું નિત્ય કર્મ પૂર્ણ થતાં તેનો તેણે સાથવો (સકત) બનાવી ચારે જગુ વહેંચીને પાશેર પાશેર ખાવાને તૈયારી કરતાં હતાં તેટલામાં બહાર એક અતિથિએ આવીને બોજન માગ્યું. બ્રાહ્મણે બહાર જઈ ખુશીથી તેને અંદર લઈ જઈ પાદ, અર્ધ્ય તથા આસન આપી સાથવો ખાવાને બેઠાડ્યો. પોતાનો ભાગ તેણે આપ્યો. તે ખાવાથી અતિથિ તૃપ્ત ન થયો, ત્યારે બ્રાહ્મણ વિચારમાં પડ્યો. એટલે—

તસ્ય भार्याऽब्रवीद्वाक्यं मन्त्रागो दीयतामिति ।

गच्छत्वेप यथाकामं परितुष्टो द्विजोत्तमः ॥ म० भा० अ० ૧૦૫૦ ૧૦-૪૨ ॥

અર્થ:—તેની પત્ની બોલવા લાગી—માગ લાગનો સાથવો તેને આપો, આ બ્રાહ્મણ સન્તુષ્ટ થઈને પછી ઈચ્છાનુસાર જશે જવ.

ત્યારે તે બ્રાહ્મણ પોતાની જદ તપસ્વિની પત્નીને કહે છે કે તું તપ કરનારી છે, બહુ ચાકલી છે, હાડકાં માત્ર શરીરમાં રહ્યાં છે, અને તું કંપે છે.

अपि कीटपतङ्गानां मृगानां चैव शोभने ।

स्त्रियो रक्षयाश्च पोष्याश्च न त्वेवं वक्तुमर्हसि ॥

॥ ૪૧, ૬ ॥

અર્થ:—હે શોભને ! કીટ, પતંગ તથા મૃગોએ પણ સ્ત્રીઓની રક્ષા કરવી જોઈએ, માટે તું એમ ન કહે. તારા ભાગનો સાથવો આપવા યોગ્ય નથી. ધર્મ, અર્થ, કામ, સર્વ સાંસારિક કાર્ય, સેવા, કુલ, સંતતિ—સર્વ પત્નીને આધીન છે. અને—

न वेत्ति कर्मतो भार्यारक्षणे योऽस्मः पुमान् ।

अयंशो महदाप्नोति नरकौथैव गच्छति ॥

॥ ૪૮, ૧ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય કાર્ય કરવામાં જાનશૂન્ય છે, તથા પોતાની પત્નીની રક્ષા કરવામાં અસમર્થ છે, તેની જગતમાં મોટી અપજાતિ થાય છે, અને તે નરકને પ્રાપ્ત થાય છે.

પતિનું આત્મ વચન સાંભળીને તે તપસ્વિની બ્રાહ્મણી બોલી—હે દ્વિજ ! આપણને બંનેને ધર્મ તથા અર્થ બંને સમ્માન છે. માટે આપ અમારા ઉપર પ્રસન્ન થઈને મારા ભાગનો સાથવો પણ દ્યો. તેનું વચન સાંભળીને તેનો સકત લઈને અતિથિને આપ્યો. અતિથિ બ્રાહ્મણ તે સકતને ખાઈને પણ તૃપ્ત ન થયો. ત્યારે તે બ્રાહ્મણ બહુ શોચવા લાગ્યો. એટલે તેનો પુત્ર બોલ્યો કે આપ મારો સકત લઈને અતિથિને આપો. પિતાએ બહુ વિચાર કરીને પુત્રનો પણ સાથવો લઈને અતિથિને આપ્યો. તે ખાઈને પણ તે તૃપ્ત ન થયો. ત્યારે તેની સદાચારિણી પુત્રવધુ બોલી કે આપ મારો સાથવો લઈને અતિથિને આપો. ત્યારે સ્વશુર કહે છે:—

વાતાતપવિશીર્ણાન્ની ત્વાં વિવર્ણાં નિરીક્ષ્ય વૈ ।

કર્શિતાં સુવ્રતાચારે હ્રુધાવિહલ ચેતસમ્ ॥

અર્થ:—હે પવિત્ર મત ધારણ કરનારી । વાયુ તથા ગરમીથી વિશીર્ણ થયેલા પાંદડાની માફક તને વિવર્ણ તથા કૃશ અને હ્રુધાથી વિર્ણ ચિત્તવાળી બોધને હું કેવી રીતે તારા સકતુ ગ્રહણ કરું ? ત્યારે શ્વશુરની વાત સાંભળી પુત્રવધુ બોલી—આપ મારા ગુરૂના પણ ગુરૂ છે અને પરમ દેવતારૂપ છે. માટે આપ મારા સકતુ ગ્રહણ કરશો. મારું શરીર તો ગુરૂસેવાને માટે જ છે.

આ પ્રમાણે પુત્રવધુનું વચન સાંભળી તેનો પણ સકતુ લઇને અતિથિને આપ્યો. તે ખાઇને અતિથિ બ્રાહ્મણ તૃપ્ત થયો. અને પુરૂષનું રૂપ ધારણ કરેલા તે ધર્મરાજ રૂપ અતિથિએ બ્રાહ્મણને કહ્યું—તમે ન્યાયથી સંપાદન કરેલી વસ્તુ વડે શુદ્ધ દાન કરવાથી હું સન્તુષ્ટ થયો છું. સ્વર્ગવાસી લોક તમારા આ દાનની પ્રશંસા કરે છે. જુઓ, આકાશમાંથી પૃથ્વી ઉપર પુષ્પવૃષ્ટિ થઇ રહી છે. અને દેવ, ઋષિ, ગન્ધર્વાદિ લોક સર્વ આપના દાનથી વિસ્મિત થઇને વિમાનમાં રિયત છે. તે સર્વે તમારા દર્શન કરવા ઇચ્છા કરે છે. તમે શીઘ્ર દેવલોકમાં જાઓ. તમે શુદ્ધ ચિત્તથી આ સર્વ દાન કર્યું તેથી દેવતાલોક પ્રસન્ન થયા છે. હ્રુધા ધર્મશુદ્ધિને નષ્ટ કરે છે. હ્રુધાથી ધીરજતા પણ જતી રહે છે. છતાં તમે કષ્ટના સમયમાં તમારા કર્મથી સ્વર્ગને જીતી લીધું. તેથી મને એમ માત્રમ પડે છે કે જે લોક હ્રુધાને જીતી શકે છે તેઓ સ્વર્ગને જીતી શકે છે. પોતાના પુત્ર તથા પત્નીના સ્નેહનો ત્યાગ કરીને ધર્મને મોટો જાણી તૃપ્તિની દરકાર કરી નથી. મનુષ્યોને યોગ્ય રીતે ધનની પ્રાપ્તિ કરવી કઠણ છે. તેમા પણ સત્પાત્રને દાન કરવું તે તેનાથી પણ કઠણ છે. તેથી પણ કઠણ યોગ્ય કાલની પ્રાપ્તિ થવી તે છે. અને તેનાથી પણ કઠણ શ્રદ્ધા થવી તે છે. તેથી મોહને વશ થઇ મનુષ્ય સ્વર્ગના પ્રતિબંધ રૂપ લોભ રૂપી બીજને દેખતા નથી. જીતેન્દ્રિય લોક તેને દેખી શકે છે. તપોનિષ્ઠ મનુષ્ય શક્તિને અનુસાર દાન કરે છે, તથા હજારનું દાન કરવામાં સમર્થ પુરૂષ જે સોનું દાન કરે છે, તથા સોનું દાન કરવામાં સમર્થ દસનું દાન કરે છે, તે સર્વ તુલ્ય ફલના ભાગી થાય છે. કેટલાક લોક અનેક દક્ષિણા સુક્ત રાજસ્ય યજ્ઞ કરવાથી પણ સ્વર્ગ ભોગવવામાં સમર્થ થતા નથી. અને તમે તમારા એક શેર સાચવા વડે બ્રહ્મલોકને જીતી લીધો છે. હે બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ ! તમે નિષ્પાપ થયા છે. આ દિવ્ય વિમાન ઉપરિચિત થયું છે. તમે તેમાં બેસી બ્રહ્મલોકમાં જાઓ. હું ધર્મ છું, મારું દર્શન કરો. આ વખતે તમે ભાર્યા, પુત્ર અને પુત્રવધુ સહિત સ્વર્ગમાં જાઓ.

ધર્મરાજે આ પ્રમાણે કહેતાં તેઓ ચારે વિમાનમાં બેસી સુરલોકમાં ગયાં. ન્યારે તેઓ ચાલ્યાં ગયાં, ત્યારે હું મારા રહેઠાણમાંથી નિકળી બહાર આવ્યો, અને સાચવાની સુગન્ધ, જલની બીનાશ અને પુષ્પોના મહાન આદિથી મારું શિર સુવર્ણમય થયું. આપ લોકજુઓ, બ્રાહ્મણના સકતુદાન તથા તપોબલથી મારા શરીરનો અડધો ભાગ સુવર્ણમય થયો. મારા શિરનો બીજો ભાગ કેવી પ્રકારે તેવો થાય તે જોયી હું પ્રસન્ન ચિત્તથી તપોવન તથા યજ્ઞસ્થલમાં વારંવાર ભ્રમણ કરું છું. કુરૂરાજ સુધિષ્ઠિરનો યજ્ઞ સાંભળી હું અહીં આવ્યો. પરન્તુ હું સુવર્ણમય ન થયો. તેથી હસીને મેં કહ્યું કે તમારો યજ્ઞ સર્વ રીતે સકતુપ્રરથ તુલ્ય થયો નથી. આ પ્રમાણે કહીને તેનો જાણી આવેલ થયો અને બ્રાહ્મણલોક પણ પોતાને સ્થાને ગયા.

આ દષ્ટાન્તથી, ન્યાયથી સંપાદન કરેલા ધનથી અતિથિસત્કાર આદિ કરવાથી કેવું ઉત્તમ ફળ થાય છે તે સર્વ જાણી શકાય છે. અતિથિ હમેશાં પૂજ્ય છે. તેનો કદાપિ પણ તિરસ્કાર નહીં કરવો જોઇએ.

ઇતિ અતિથિસત્કારનિરૂપણ અ. ૧૨. સ. ૩૮ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨. સર્ગ. ૩૯.

ભોજનવિધિનિરૂપણ.

ઉપરના સર્ગમાં અતિથિભોજન આદિનો વિચાર કરીને આ સર્ગમાં ભોજનવિધિનો વિચાર કરવામાં આવે છે.

હાથપગ ધોઇને આયમન કરી પવિત્ર થઇને પકાવાળાં રંધાનમાં અન્ન રાખીને કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહાદિક વિના શાન્તિથી શુદ્ધ નહીં કરતા સતા સર્વ આંગળીઓ વડે ભોજન કરવું જોઇએ એવો શિષ્ટાચાર છે. વળી—

આર્દ્રપાદસ્તુ ધુજ્ઞીત નાર્દ્રપાદસ્તુ સંવિશેત્ ।

આર્દ્રપાદસ્તુ ધુજ્ઞાનો દીર્ઘમાયુરવાપ્નુયાત્ । મ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૪-૭૬ ॥

અર્થ:—જલ વડે બીના કરેલા પાદ સહિત ભોજન કરવું જોઇએ. પરંતુ બીના પગ લઇને કદાપિ સુધ ન જવું જોઇએ. બીના પગ લઇને ભોજન કરનાર સો વર્ષનું આયુ પ્રાપ્ત કરે છે.

ઉપસ્પૃશ્ય દ્વિજો નિત્યમન્નમઘાત્સમાહિતઃ ॥

શુક્ત્વા ચોપસ્પૃશેત્સમ્યગદ્ધિઃ खानि च संस्पृશેत् ॥ ” ૨-૫૩ ॥

અર્થ:—દ્વિજતિએ હમેશાં આયમન કરીને એકાગ્ર ચિત્તે ભોજન કરવું જોઇએ, અને ભોજન કર્યા બાદ પણ આયમન કરવું જોઇએ, તથા જલ વડે યજ્ઞ, નાસિકા અને ક્રોન એ ૭ ઇન્દ્રિયોનો સ્પર્શ કરવો જોઇએ. વળી—

પૂજયેદશનં નિત્યમઘાત્ચૈતદકુત્સયન્ ।

દૃષ્ટ્વા હૃણ્યેત્પ્રમીદેચ મતિનન્દેચ સર્વશઃ ॥ ” ॥ ૫૪ ॥

અર્થ:—અન્ન મનુષ્યોના જીવનને માટે છે. તેથી અન્નનો હમેશાં સત્કાર કરવો જોઇએ. અન્નની કોઈ પણ પ્રકારે નિન્દા કર્યા વિના ભોજન કરવું જોઇએ. તથા અન્નને દેખીને બહુ હર્ષિત તથા પ્રસન્ન થવું જોઇએ. કોઈ પ્રકારનો ખરાબ ખ્યાલ અથવા ખેદ નહીં થવો જોઇએ. અને અન્નને આ અન્ન પ્રાપ્ત થયું એવું ધ્યાન કરીને પ્રણામ રૂપ અભિનન્દન કરવું જોઇએ. વળી—

પૂજિતં હશનં નિત્યં બલમૂર્જં ચ યચ્છતિ ।

અપૂજિતં તુ તદ્દશુક્તમુખયં નાશયેદિદમ્ ॥ મ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૨-૫૫ ॥

અર્થ:—સત્કારપૂર્વક ભક્ષણ કરેલું અન્ન સામર્થ્ય તથા વીર્યને આપે છે. અને સત્કાર કર્યા વિના ખાધેલું અન્ન એ બનેલો નાશ કરે છે. માટે અન્નને હમેશાં સત્કારપૂર્વક, પ્રસન્નતા અને એકાગ્રતા સહિત ખાવું જોઇએ.

આયુર્વ્ય પ્રાઢમુલ્લો ધુન્કતે યશસ્યં દક્ષિણામુલ્લઃ ।

શ્રિયં પ્રત્યઢમુલ્લો ધુન્કતે ઋતં ધુન્કતે ઉદઢમુલ્લઃ ॥ ૫૨ ॥

અર્થ:—પૂર્વ દિશામાં મુખ કરીને જન્મવું તે આયુને દિતકારક છે. અર્થાત્ આયુની કામનાવાળાએ પૂર્વમાં મુખ કરીને જન્મવું નોંધ્યે. દક્ષિણ દિશામાં મુખ કરીને જન્મવાથી કાર્તિ મળે છે. પશ્ચિમ દિશામાં મુખ કરીને જન્મનારને લક્ષ્મી પ્રાપ્ત થાય છે. અને ઋત નામ સત્ય અને મોક્ષાદિ છે. સત્ય સ્વરૂપ પરમાત્માની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળા મુમુક્ષુએ ઉત્તરમાં મુખ કરીને જન્મવું નોંધ્યે.

પરન્તુ શ્રાદ્ધમાં દક્ષિણ દિશામાં મુખ કરીને જન્મવાની મના છે. કેમકે—

યદ્દેષ્ટિશિરા ધુન્કતે યદ્ધુન્કતે દક્ષિણામુલ્લઃ ।

સોપાનત્કથ યદ્ધુન્કતે તદ્દૈ રક્ષાંસિ મુઙ્ગતે ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૩-૨૩૮ ॥

અર્થ:—માથે વસ્ત્ર લપેટીને જન્મે છે, અથવા (શ્રાદ્ધમાં) દક્ષિણમાં મુખ કરીને તથા બેડા કે પાવડી પહેરીને જે ભોજન ખાવામાં આવે તે રાક્ષસ લોક ખાય છે, પિતૃઓ ખાતા નથી. માટે ભોજન સમયે તેમ નહીં કરવું નોંધ્યે. પરન્તુ અહીં દક્ષિણમાં મુખ કરીને જન્મવાનો જે નિષેધ કર્યો છે તે શ્રાદ્ધના ભોજન સંબધી છે, કાર્તિ આદિની ઇચ્છાવાળાના કામ્ય ભોજનને માટે નથી. છતાં શિર ઉપર કપડું બાંધીને બેસવું તથા પગમાં બેડા કે પાવડી પહેરીને ભોજન કરવા બેસવું તે સર્વત્ર નિષિદ્ધ છે.

વિદિઢમુલ્લો ન ત્વશ્નીયાધ્યત્તદશનન્તિ રાક્ષસાઃ ॥ વૃ૦ પા૦ સ્મ૦ અ૦ ૪-૮૪ ॥

અર્થ:—વિદિશ અર્થાત્ ખુણા તરફ મુખ કરીને ભોજન નહીં કરવું, કેમકે ખુણા તરફ મુખ કરીને ખાધેલું અન્ન રાક્ષસોનો ભાગ થાય છે.

માટે ભોજનને માટે ખુણાને છોડીને પોતાની ઇચ્છાનુસાર કોઇ દિશામાં મુખ કરીને બેસી જલ વડે મણ્ડલ કરવું.

ચતુસ્ત્રિકોણં વૃત્તં ચ વિપક્ષત્રવિશાં ક્રમાત્ ।

વદન્તિ પરિધિં સન્તસ્તદ્દીનાનાં તુ રાક્ષસઃ ॥ ૧૩૦ ॥

અર્થ:—ખાવાનું પાત્ર મૂકવાની જગ્યાએ જલ વડે આઠાણે ચાર ખુણા વાળું મણ્ડલ કરવું નોંધ્યે, ક્ષત્રિયે ત્રણ ખુણા વાળું અને વૈશ્યે ગોળ મણ્ડલ કરવું નોંધ્યે. મણ્ડલ ન કરવાથી તે અન્નનું સત્ત્વ રાક્ષસ લઈ જાય છે. માટે મણ્ડલ કરીને તેના ઉપર સુવર્ણ આદિનું પાત્ર મૂકે. તે પાત્રમાં પગ-અપગ તથા અતિથિભોજનાદિથી બચેલું અન્ન પીરસીને “આ અન્ન અમને નિત્ય પ્રાપ્ત થાયો” એવું ધ્યાન કરીને એક પગ અથવા બંને પગનો પૃથ્વીને સ્પર્શ કરીને બેસે. પછી જમણા હાથમાં જલ લઈને વ્યાહતિ સહિત ગાયત્રી વડે મન્ત્રીને પછી “ૐ સત્યં ત્વૈત્તેન પરિપિચ્છામિ” એ મન્ત્ર બોલીને દિવસે, અને “ૐ ક્રત્તં ત્વા સત્યેન પરિપિચ્છામિ” એ મન્ત્ર વડે રાત્રિમાં ભોજનપાત્રની ચારે બાજુ તે જલની ધારા કરે. તે પછી—

અન્તથરતિ મૃતેષુ ગુહાયાં વિશ્વતોમુલ્લઃ ।

ત્વં યજ્ઞસ્ત્વ વપદ્કારસ્ત્વં વિષ્ણુઃ પુરુષઃ પરઃ ॥ ધર્મસિન્ધુઃ ॥

મોટા આયમન કરીને પછી મૌની ધર્મ “ઐ પ્રાણાય સ્વાહા, ઐ અપાનાય સ્વાહા, ઐ વ્યાનાય સ્વાહા, ઐ ઉદાનાય સ્વાહા, ઐ સમાનાય સ્વાહા” એ પાંચ મન્ત્ર વડે મુખમાં ઘી અર્પણ દૂધ યુક્ત અન્નની પાંચ આહુતિ આપે (કોષ જગાએ છડી આહુતિ આપવાની પણ લખી છે.) અથવા ‘અન્તઃશ્વરસિ ભૂતેષુ’ એ મન્ત્રથી અગ્નિનું ધ્યાન કરવાનું કહ્યું છે, તેથી “અહં વૈશ્વાનરો ભૂત્વા” તે વડે ધ્યાન પણ કરે.)

સ્વાહાન્તૈ. પ્રણવાચૈશ્વ સ્વસ્વનામ્ના ચ વાયુમિઃ ।

જિતાત્મા યોજિતઃ પૃથઃ પઢાહુત્યા હુતં ભવેત્ ॥ વૃ.પા.સ્મૃ.અ. ૪-૧૦૫ ॥

અર્થ:—પ્રણવ જેના આદિમાં હોય, અને સ્વાહા જેના અન્તમાં હોય એવા પાંચ વાયુનાં નામથી પાંચ આહુતિ, તથા જિતાત્મા શબ્દથી અર્થાત્ “ઐ જિતાત્મને સ્વાહા” આ મન્ત્રથી છઠી એવી છ આહુતિ આપવી નોંધએ. અહીં જિતાત્મા શબ્દ પરમાત્માનો વાચક છે. તેથી “ઐ વ્રહ્મણે સ્વાહા” એ મન્ત્રથી પણ છઠી આહુતિ આપી શકાય છે.

વિશેષ, અન્નના બોક્તા વૈશ્વાનર ૩૫ અગ્નિ છે અને જે બોલ્ય છે તે સોમ છે. આ ગ્રંપૂર્ણ વસ્તુ અગ્નિ અને સોમ ૩૫ છે એવું ધ્યાન કરનારને અન્નનો દોષ લાગતો નથી. આ વૈદિક નિયમ છે. અને તે જ ભાવ “અન્નં વ્રહ્મ” એ શ્લોકમાં દર્શાવ્યો છે.

વળી પ્રાણાહુતિ આપતા મુધી પાત્રને સ્પર્શ કરી રાખવો નોંધએ, તથા મૌન પણ રાખવું નોંધએ. તેમાં પણ ભોજનના અંત મુધી મૌન રાખે તો ઉત્તમ છે. આ પ્રમાણે મૌનાદિક સહિત ભોજન કરવાનું શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.

મૌનેન મુશ્વમાનાસ્તુ રાક્ષસાન્નિદિવં ગતાઃ ॥૫૭૦૫૦૨૦૬, ૫૦૬૪-૯૦ ॥

અર્થ:—મૌન રાખી ભોજન કરનાર રાક્ષસો સ્વર્ગમાં ગયા છે.

મૌનેન મોજયિત્વા તુ સ્વર્ગ માપ્તા ન સંશયઃ ।

સંજલ્પન મુદ્ધતે યસ્તુ તેનાન્નમશુચિર્ભવેત્ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—મૌન પૂર્વક ભોજન કરવાથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થઈ છે તેમાં કોઈ મંશય નથી. જોએ બોલતા બોલતા ભોજન કરે છે તેમના એકલાથી અલ અપવિત્ર થાય છે.

પાપં સ કેવલં મુંક્તે તસ્માન્મૌનં સમાચરેત્ ।

ઉપવાસસમં મોજ્યં જ્ઞેયં મૌનેન નારદ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—બોલતા બોલતા ભોજન કરનાર કેવલ પાપનું જ ભોજન કરે છે. અને હે નારદ! મૌન ધારણ કરીને જે ભોજન કરવામાં આવે છે તે ઉપવાસની તુલ્ય છે એમ જાણવું. વળી—

અનન્યચિત્તો મુક્તીત વાગ્યતોઽન્નમકુત્સયન્ ॥ વ્યાં સ્મૃં અં ૩-૭૧ ॥

અર્થ:—એકાગ્ર ચિત્તવાળા તથા મૌની થઈને અન્નની નિન્દા કર્યા વિના ભોજન કરવું નોંધએ.

વળી વસિષ્ઠ પણ તે જ પ્રમાણે કહે છે—

તૂર્ણાં સાઙ્ગૃષ્ઠં કૃત્સ્નગ્રાસં ગ્રસેત્ ॥ વસિ. સ્મૃ. અ. ૧૨ સ્કં ૧૬ ॥

અર્થ:—મૌન ધારણ કરીને અંગુઠા સહિત પાંચે આંગળીઓ વડે આખો ગ્રાસ ખાવો નોંધએ. અર્થાત્ એક ગ્રાસમાંથી અડધો ખાઈને, તેમાંથી બાકી રહે તેમ ન ખાવું. અહીં

ભોજનપાત્રમાં જ હાથ ધોવાની ટેવ હોવાથી કાગળો બહાર કાઢી શકતા નથી. માટે કહ્યું છે કે—

ભોજનગૃહે ચ નાચામેત્ ॥

॥ ધર્મેસિન્ધુઃ ॥

અર્થ:—જ્યાં બેસીને ભોજન કરતા હોય ત્યાં જ કાગળો, આચમન, આદિ ન કરવું જોઈએ, પરંતુ બહાર જઈને કરવું જોઈએ.

હસ્તો પ્રક્ષાલ્ય ગણ્ડૂપં ચ: પિવેદવિચક્ષણ: ।

સ તુ દૈવં ચ પિતૃયં ચ આત્માન્તં ચોપચાતયેત્ ॥ મધિ.પુ.ત્રા.પ.અ. ૧૮૫-૨૬ ॥

અર્થ:—જે અત્માની મનુષ્ય હાથ ધોઈને કાગળો પાણી પી જાય છે, તે દેવતા તથા પિતૃઓ તથા પોતાને પણ હનન કરે છે.

વળી કેટલાક લોક ભોજન વખતે મીઠું (સવણ) લઈને ખીજી કોઈ વસ્તુમાં મેળવ્યા વિના તેને એકલું જ ખાય છે. તેને પણ શાસ્ત્રમાં અત્યંત નિષિદ્ધ ગણ્યું છે. માટે તે પણ પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

અંગુલ્યા દન્તકાઠં ચ મલ્યસં લવણં તથા ।

મૃત્તિકા ભક્ષણં ચૈવ તુલ્યં ગોમાંસભક્ષણૈઃ ॥ અત્રિં સં જ્ઞો ૩૧૭ ॥

અર્થ:—કેવલ આંગળી વડે દાનણ કરવું, તથા કોઈ વસ્તુની સાથે મેળવ્યા વિના એકલું (પ્રત્યક્ષ) મીઠું(સવણ) ખાવું, તથા માટી ખાવી—તે સર્વ ગોમાંસભક્ષણ તુલ્ય છે.

નૈકવસ્તુસ્તુ મુક્તીત ન યાનશયનસ્થિતઃ ।

ન પાદુકાનિર્ગતોઽથ ન હસન્ તિલપન્નપિ ॥ કૂર્મ પુ૦ ૩૦ અ૦ ૧૯-૨૩ ॥

અર્થ:—એક વસ્ત્ર પહેરીને ભોજન ન કરવું. તેમ વાહનમાં તથા પથારી, ખાટલો, આદિ ઉપર બેસીને કે પગમાંથી પાદુકા આદિ કાઢ્યા વિના ભોજન ન કરવું જોઈએ.

સઘ્વાદંસાત્પરિષ્પૃં નામિદેશે વ્યવસ્થિતમ્ ।

एकवस्त्रं तु तं विद्यादैवे पित्र्ये च वर्जयेत् ॥ મધિ.પુ.ત્રા.પ.અ. ૧૮૪-૨૨ ॥

અર્થ:—કાપા ખજામાંથી નીચે પહેલું અને નાભિ સ્થાનમાં રિથત થયેલું હોય તેને એક વસ્ત્ર વાળવું. તેને દેવતા કે પિતૃ ગંધર્થી કર્મમાં તેમ ભોજન વખતે પણ ન પહેરવું તે વખતે તેની ત્યાગ કરવો. વળી—

પિતૃદેવમનુષ્યાણાં પૂજનં ભોજનં તથા ।

નોચરીયં વિના કાર્યં કૃતં સ્યાન્નિષ્ફલં યતઃ ॥ ॥ ૨૩ ॥

અર્થ:—પિતૃ, દેવ તથા મનુષ્યોનું પૂજન તથા ભોજન ઉત્તરીય વસ્ત્ર વિના કરવું યોગ્ય નથી. અને જો કરે તો તે નિષ્ફળ જાય છે.

સાયં માતઃ દ્વિજાતીનામશનં શ્રુતિચોદિતમ્ ।

નાન્તરા ભોજનં કુર્યાદગ્નિદોષસમો વિધિઃ ॥ સંવર્ત સ્મૃ૦ જ્ઞો ૧૨ ॥

અર્થ:—દિવસની મનુષ્યોએ સાયંકાલ તથા પ્રાતઃકાલ એમ બે વાર ભોજન કરવાની શ્રુતિની માતા છે. તેની વચ્ચેમાં ભોજન કરવાની વિધિ જોવામાં આવતી નથી. જેમ અગ્નિદોષ એ વાર થાય છે, તેમ ભોજનનો વિધિ પણ અગ્નિદોષની જેમ બે વાર છે. વળી—

નોત્સંગે ભાજનં કૃત્વા મુઝીત સ્નાતકો દ્વિજ ॥

ન ચ પાણિતલે કૃત્વા શયનેડપિ ન ચાસતે ॥ લ. શાતા. સ્મૃ. છો. ॥ ૧૩૬ ॥

અર્થ — દિવનિના સ્નાતક મનુષ્યે જોગામા પાન મૂકીને, અથવા તે હથેલીમા અ. ૧ મૂકીને, અથવા સૂવાની પથારીમા, અથવા આસન ઉપર ગમ્પીને ખાતુ ન જોઇએ

હસ્તદત્તાસ્તુ ચે સ્નેહા લવણવ્યઙ્ગનાદયઃ ॥

દાતાર નોપતિષ્ઠિન્તિ મોક્તા મુંક્તે ચ કિલ્લિપમ્ ॥ લ. શંસ્લ. સ્મૃ. મ્. ૦ ૨૬ ॥

અર્થ — હાથ વડે આપેના ઘી આદિ ઝિનગ પદાર્થ તથા મીઠું તથા શાકાદિ નહી ખાવા જોઇએ દાતાને તેનું રૂગ મળતું નથી, અને ખાનાર પાપને જ આપ છે

તસ્માદન્તરિતં દેયં પર્ણેનૈવ તૃણેન વા ॥

મદધ્યાન્ન તુ હસ્તેન નાયસેન કદાચન ॥ યાજ. સ્મૃ. અ. ૧-૧૬૭ અપ. ટી. ॥

અર્થ — માટે હાથમા કોઇ પાત્ર, યાસ કે ગ્રાહ લઈને તેના વડે અન્તરિત કરીને આપવું જોઇએ પરંતુ હાથ વડે અથવા અથવા લોહાના પાન વડે કદાપિ ન પીગસતું જોઇએ

પરાન્ન નૈવ મુઝીયાત્સ્વકીયં ચાન્યપાચિતમ્ ॥

સંસ્કારરહિતં ચૈવ નાત્રીયાદ્રાહ્મણ કચિત્ ॥ લ. આશ. મ્. પ્ર. ૧-૧૭૪ ॥

અર્થ — પાત્ર અન્ન ખાતું નહી, અને પોતાનું અન્ન પણ ખી નજે ગવ્યુ દીય તો તે પશુ ન ખાતું જોઇએ અને સત્ત્વાર મદિત અન્ન પણ દિવનિએ ખાતું ન જોઇએ

પત્ની સ્તુપા સ્વયં પુત્રઃ ગિર્યોડયત્રા ગુરુ સુત ॥

આચાર્યો વા પવેદન્નં મુઝીયાત્તન્ન દુષ્યતિ ॥ ,, ॥ ૧૭૬ ॥

અર્થ — પત્ની, પુત્રપુત્ર પોતે, અથવા પુત્ર, શિષ્ય, ગુરુ, ગુરુપુત્ર, આચાર્ય-તેમાના કોટાએ ગધેતુ દીય તે અન્ન ખાનામા કોઇ દોષ નથી આવી નોંધ આદિએ ગધેતુ અન્ન પશુ ખાવા જોગ્ય નથી જતા અતિથિ નરીકે પરગામમા જમીને જમવું પડે તો આ નિયમનો વિચાર ગમ્પાની આનમ્યતા નથી ગમ્પાને માટે આ નિયમ છે

યત્રેકસ્ય પવેદામમાત્મનશ્ચાપરસ્ય ચ ॥

યસ્તદન્નં દ્વિજો મુંક્તે પ્રાજાપત્યેન શુન્યતિ ॥ ,, ॥ ૧૭૮ ॥

અર્થ — કોઈ કાસુ અન્ન (જામમ્) પોતાનું અને બીજાનું એકું કરીને ગધેતુ દીય તો તે પશુ નિરિદ્ધ છે એવી રીતે બેશુ કરીને ગધેતુ અન્ન જે દિવનિ આપ તે પ્રાજાપત્યથી શુદ્ધ થાય છે ૨૧ી—

કૃમિકોટસમાયુક્તં પકાન્નમશુચિર્ભવેત્ ॥ પત્ર. પુ. ૦ સ. ૦ ૬ અ. ૬૪-૯૦ ॥

અર્થ — કૃમિ અને કીડાથી યુક્ત ગધેતુ અન્ન અપવિત્ર છે

ગત્રા માંસસમં જ્ઞેયમન્નં ચાપિ દ્વિજોત્તમ ॥

તદન્નમશુચિ જ્ઞેયં વ્રસતે માનુષો યદ્દિ ॥ ,, ॥ ૧૧ ॥

અર્થ — તે છાત્રાલ્લ એ. ૧ અને તે ધીર્ગાનિ યુક્ત અન્નને અપવિત્ર ગણવું અને તેને જો કોઈ આપ તો તે જોમાન નદય સમગતું

કૃમિકેશાદિસંયુક્તં યદન્નમશુચિ સ્મૃતમ્ ।

તદ્દક્ષિણાદ્યદરૂચી રસના સ્વચ્ચે જલમ્ ॥

પાકદર્પણમ્-પૃ૦ ૫ ॥

અર્થ — કૃમિ, વાળ, ઇત્યાદિ અપવિત્ર પદાર્થ યુક્ત અન્નને અશુચિ કહ્યું છે, અને તેને ખાવામા અશુચિ થાય છે અને જો ખાય તો જીભમાથી પાણી ગળે છે અને તે ગ્લાનિનું મુચ્છ છે તે અન્ન મનને પ્રસન્ન કરતા નથી માટે તે પણ કદાપિ ન ખાવું

વામપાદમ્ સ્થિત્વા તદ્દૈ રક્ષાંસિ મુજ્જતે ॥ પા૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૧-૫૯ ॥

અર્થ — ડાબા પગ ઉપર હાથ ગાળીને જે ખાવામા આવે તે ગદ્ગદી ભોજન છે તેની રીતે રક્ષસો ખાય છે

માર્થયા સદ્ નાસ્તીવાદરીર્થવદપત્યં ભવતીતિ વાજસનેયકે વિજ્ઞાયતે ॥

વસિ સ્મૃ૦ અ૦ ૧૨ સૂ૦ ૨૯ ॥

અર્થ — પત્નીની સાથે એક પાત્રમા ભોજન કરવું નહીં સાથે ભોજન કરનાથી સત્તાન વીર્યરહિત(નિર્માલ્ય) ઉત્પન્ન થાય છે એમ યલ્લુર્વેદની વાત્રસનેયી શાખામાથી જાણવામા આવે છે આ પ્રમાણે પત્નીની સાથે એક પાત્રમા જમવાનો નિષેધ કર્યો છે પરંતુ વિવાહ-કાલમા તેની મના નથી

શાકમૂલફલાદીનિ દન્તચ્છેદૈર્ન ભક્ષયેત્ ॥

ધર્મસિન્ધુ , પરિ૦ ૩ ॥

અર્થ — શાક, મૂલ, ફળ, આદિ દાંત વડે ઢાળીને ખાવું નહીં વળી—

ન પદા ભાજન સ્પૃશેત્ ॥

પરિ૦ ૩ ॥

અર્થ — પગ વડે ભોજનના પાત્રને સ્પર્શ ન કરવો

ઉચ્છિષ્ટ અર્થાત્ કોષ વ્યક્તિએ એક પાત્રમાથી ખાધું હોય તે પાત્રમા બાકી રહેલું અન્ન જૂઠું(એકું) કહેવાનું છે, તે કોષનું પણ જૂઠું ન ખાવું જોઇએ.

પરન્તુ—

ઉચ્છિષ્ટમગુરોરભોજ્યમ્ સ્વમુચ્છિષ્ટોપહત ચ ॥ વસિસ્મૃ૦અ૦૧૪ સૂ૦ ૧૭ ॥

અર્થ — ગુરુના ઉચ્છિષ્ટને છાંટી ખીંચીને ઉચ્છિષ્ટ ખાવું યોગ્ય નથી, તેમ પોતાનું ઉચ્છિષ્ટ પણ ખાના યોગ્ય નથી અર્થાત્ એક વાર ખાઈને જૂઠું કરેલું પછીથી તેને ફરી ન ખાવું, તેમ વાસી કે અપવિત્ર (અપહત) અન્ન પણ ખાના યોગ્ય નથી આ પ્રમાણે વસિષ્ઠએ ગુરુના ઉચ્છિષ્ટને છાંટી ખીંચીને ઉચ્છિષ્ટ ખાવાનો નિષેધ કર્યો છે ગુરુનું ઉચ્છિષ્ટ ખાવાનો નિષેધ કર્યો નથી સમર્થ તપસ્વી ગુરુનું ઉચ્છિષ્ટ ખાવાથી તેમના પુણ્ય અને પાપનો પગ શિખ્ય ભાગી થાય છે એવા મિદાન્ત છે વસિષ્ઠજી જેમા કેવલ પુણ્ય જ હોય, પાપનો લેશ માત્ર પગ ન હોય, એના ગુરુનું ઉચ્છિષ્ટ ખાવાની જ શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે, ખીંચીને નહિ, એમ કહે છે તેથી જેમા કોઈ પ્રકારનું પાપ નથી અને પોતાને જેના ઉપર પૂર્વ શ્રદ્ધા હોય એવા ગુરુનું ઉચ્છિષ્ટ ખાવાથી શિખ્યને અનશ્વ પુણ્ય છે પરન્તુ ગુરુને કોઈ પ્રમાણનો એથી રોગ હોય તો તેનો પણ શિખ્ય ભાગી થાય છે વળી—

નોચ્છિષ્ટ નસ્યચિદધાન્નાગ્રાચૈવ તથાન્તરા ।

ન ચૈવાત્યજન કુર્પાન્ન ચોચ્છિષ્ટઃ કચિદ્વ્રજેત્ ॥ મ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૨-૫૬ ॥

અર્થ:—આપણું જૂઠું અન્ન કોઇને પણ ન આપવું. તેમજ વળી દિન રાતમાં જે બે વખત ખાવાનું શાસ્ત્રનું વિધાન છે તેની વચમાં ફરી ભોજન ન કરવું. અને અતિશય ન ખાવું, અને જમીને હાથધોયા વિના ક્યાંએ પણ જમવું ન જોઇએ.

અનારોગ્યમનાયુષ્યમસ્વર્ગ્યં ચાતિમ્ભોજનમ્ ।

અપુણ્યં લોકવિદ્વિદ્વં તસ્માત્તત્પરિવર્જयेत् ॥

” ॥ ૬૭ ॥

અર્થ:—અતિભોજન રોગ ઉત્પન્ન કરતા હોવાથી આરોગ્યનો નાશ કરતા છે, અને આયુને હાનિકારક છે. તેમ સ્વર્ગના સાધન રૂપ યાગાદિનું પણ વિરોધી હોવાથી સ્વર્ગનું હિત નથી, અને પુણ્યનું વિરોધી હોવાથી અપુણ્ય છે. અને વળી અતિભોજન કરનારની લોકમાં નિન્દા પણ થાય છે, અને તેથી તે દેવનું કારણ છે. તે માટે અતિભોજનનો પરિત્યાગ કરવો જોઇએ. વળી—

પાલાશં દગ્ધમયોવદ્વં ચ પીઠં વર્જयेत् ।

ધર્મસિન્ધુ: પરિ૦ ૩ ॥

અર્થ:—પલાશના લાકડાના બનાવેલા અથવા અગ્નિથી બળેલા અથવા લોઢાના બનાવેલા પાટલા આદિ ઉપર બેસીને ભોજન ન કરવું.

ન પ્રૌઢપાદો ન પ્રસારિતપાદ: ।

” ૩ ॥

અર્થ:—પગ ઉપર પગ ચઢાવીને અથવા પગ લાંબા કરીને બેસી પણ ભોજન નહીં કરવું જોઇએ, તેમ ખાવાના પદાર્થને ભૂમિ ઉપર મૂકીને અથવા હાથમાં રાખીને ખાવા નહીં. વળી દેવાલયની અંદર અથવા અગ્નિહોત્ર શાળામાં બેસીને પણ જમવું નહીં જોઇએ. તેમજ—

ન સન્ધ્યયોર્ન મહાનિશાયામ્ ॥

” ૩ ॥

અર્થ:—જને સમયની સન્ધ્યાકાળે તેમ અડધી રાત્રિમાં (રાત્રિના વચલા બે પહોરમાં) પણ જમવું નહીં જોઇએ.

યસ્તુ પાણિતલે ધ્રુવતે યશ્ચ ફૂત્કારસંયુતમ્ ।

પ્રસૂતાઙ્ગુલિભિર્યશ્ચ તસ્ય ગોમાંસવચ્ચ તત્ ॥

અર્થ:—જે હાથેલીમાં રાખીને જમે છે, તથા જે આંગળીઓને પહોળી રાખીને જમે છે, તથા કૂંડીને ખાય છે, તેનું ભોજન ગોમાંસ સમાન છે.

હવે કેવા પાત્રમાં જમવું તે કહે છે:—

દોષહૃદ્ દૃષ્ટિદં પથ્યં હૈમં મોજનભાજનમ્ ।

રૌપ્યં ભવતિ ચક્ષુષ્યં પિત્તહત્ કફત્રાતકૃત્ ॥

યો૦ નિત્ય૦ ૧૧૬ ॥

અર્થ:—ભોજન કરવાનું સોનાનું પાત્ર દોષને હણનાર તથા નેત્રને શક્તિ દેનાર અને પથ્ય છે. અને ચાંદીનું પાત્ર નેત્રને હિતકર તથા પિત્તને દૂર કરતા છે, પરન્તુ કફ અને વાતને ઉત્પન્ન કરતા છે.

કાંસ્યં બુદ્ધિપદં રુચ્યં રક્તપિત્તપ્રસાદનમ્ ।

પૈત્તલં વાતકૃદ્દ્રુક્ષમુષ્ણં કૃમિકફપ્રણુત્ ॥

” ॥ ૧૧૭ ॥

અર્થ:—કાંસાનું પાત્ર બુદ્ધિ આપનાર તથા રુચિર છે, અને રક્તપિત્તને દૂર કરનાર છે. અને પિત્તનું પાત્ર વાયુ કરતા તથા દ્રુક્ષ અને ગરમ છે. પરન્તુ કૃમિ અને કફને દૂર

કરતા છે. પરન્તુ યતિ, બ્રહ્મચારી અને વિધવા સ્ત્રીએ કાંસાના પાત્રમાં ભોજન કરવું નિષિદ્ધ છે.

આયસે કાન્તપાત્રે ચ ભોજનં સિદ્ધિકારકમ્ ।

શોથપાણ્ડુહરં વલ્યં કામલાપદમુત્તમમ્ ॥

॥ ૧૧૮ ॥

અર્થ:—લોહાના અથવા કાન્ત (એક જાતનું લોહ)ના પાત્રમાં કરવું ભોજન સિદ્ધિ દાતા છે, અને સોજા (શોથ) તથા પાણ્ડુરોગ અને કમળાના રોગને દૂર કરતા છે અને બળ આપનાર છે. પરન્તુ ગૃહસ્થને માટે લોહાના પાત્રમાં જમવું નિષિદ્ધ છે.

આયસેન તુ પાત્રેણ યદન્નમુપદીયતે ।

ભોક્તા વિષ્ટાશનં શુંકતે દાતા તુ નરકં વ્રજેત્ ॥ મવિ પુ. ત્રા. પ. અ. ૧૮૪-૨૪ ॥

અર્થ:—લોહાના પાત્ર વડે જે અન્ન આપવામાં આવે છે તેને ખાનાર વિષ્ટા ખાય છે, અને તેનો દાતા નરકમાં જાય છે.

શૈલજે મૃન્મયે પાત્રે ભોજનં શ્રીનિવારણમ્ ।

દારુદ્ભવે વિશેષેણ સ્વચિદં શ્લેષમક્રુત્તથા ॥

॥ ૧૧૯ ॥

અર્થ:—પથ્થર અને માટીના પાત્રમાં ભોજન કરવાથી શ્રી નષ્ટ થાય છે. તેથી તેમાં ન ખાવું. અને લાકડાના પાત્રમાં ખાવું તે વિશેષ કરીને શ્વિકર છે, અને શ્લેષ્મને ઉત્પન્ન કરતા છે.

પાત્રં પત્રમયં રુચ્યં દીપનં વિપપાપનુત્ ।

જલપાત્રં તુ તામ્રસ્ય તદભાવે મૃદો દિતમ્ ॥

॥ ૧૨૦ ॥

અર્થ:—પાંદડાનું પાત્ર અર્થાત્ પાંદડામાં ખાવું તે શ્વિકર છે તથા દીપન છે અને વિષ અને પાપને દૂર કરતા છે. જલપાત્ર તો વિશેષ કરીને ત્રાંખાનું હીક છે. તે ન હોય તો માટીનું દિનકારક છે.

પલાશપત્રપત્રેષુ ગૃહસ્યો ભોક્તુમર્હતિ ।

બ્રહ્મચારી યતિશ્ચૈવ શ્રેયાર્થં ભોક્તુમર્હતઃ ॥

વ્યા. સ્મૃ. અ. ૩-૬૮ ॥

અર્થ:—ગૃહસ્થે પલાશના અને કમળના પાંદડામાં ભોજન કરવું યોગ્ય છે. અને બ્રહ્મચારી તથા મુન્યાસીએ પણ એવને માટે તેમાં જ ભોજન કરવું નોંધ્યું.

વળી કેળ તથા જાંબુડો તથા ફનસ આદિનાં પાંદડાં પણ ભોજનને માટે સારાં છે એમ ધર્મસિન્ધુમાં લખ્યું છે. પરન્તુ આકરો તથા પીપળા આદિનાં પાંદડાંમાં ખાવું નિષિદ્ધ છે.

પાત્રં પવિત્રં શીતં ચ ઘટિતં સ્ફટિકેન યત્ ।

કાચેન રચિતં તદ્વત્તથા વૈદ્યસંભવમ્ ॥

॥ ૧૨૧ ॥

અર્થ:—સ્ફટિક, કાચ અને વૈદ્યનું જનાવેનું પાત્ર પવિત્ર તથા શીત છે અર્થાત્ હંકું છે.

દૈમરાજતકાંસ્યેષુ પાત્રેષ્વઘાત્સદા મૃદી ।

તદભાવે સાધુગન્ધે મેઘ્યદ્રુમલતામૃ ચ ॥

વ્યા. સ્મૃ. અ. ૩-૬૭ ॥

અર્થ:—ગૃહસ્થે દમેશાં સોનાના, ચાંદીના કે કાંસાના પાત્રમાં ભોજન કરવું નોંધ્યું. અને તે ન હોય તો મુગધવાણું અને પવિત્ર ઘસ તથા યના આદિનાં પાંદડાંમાં ભોજન કરે.

પર્ણપૃષ્ઠેષુ ન મુઙ્ગીયાદ્રાઘૌ દીપં વિના તથા ॥ લિંગ૦ પુ૦ બ૦ ૮૫-૪૨ ॥

અર્થ:—પાંદડાના પૃષ્ઠ ભાગમાં ભોજન ન કરવું. તેમ જાત્રિમાં દીવા વિના ભોજન ન કરવું.

મિન્નભાણ્ડે ચ રથયાયાં પતિતાનાં ચ સોનંધૌ ।

શૂદ્રશેષં ન મુઙ્ગીયાત્સહાનં શિશુકૈરંપિ ॥

” ॥ ૪૪ ॥

અર્થ:—તુટેલા વાસણમાં તથા શરીમાં ખેસીને તથા પતિતની સમીપમાં અને પોતાના નાકર સિવાયના શૂદ્રને ખવરાવતાં બચ્ચું હોય તેવું અન્ન પણ ન ખાવું જોઈએ. તેવા રીતે નાનાં બાળકની સાથે ખેસીને પણ ન ખાવું જોઈએ.

તુટેલાં વાસણ ધરમાં રાખવાની પણ શાસ્ત્રમાં મનાઈ છે.

મિન્નભાણ્ડં ચ સ્વદ્વાં ચ કુક્કુટં શુનકં તથા ।

અમશસ્તાનિ સર્વાણિ યથ્વ વૃક્ષો ગૃહે રુઢઃ ॥ મ. મા. અનુ. પ. જ. ૧૨૭-૧૫ ॥

અર્થ:—તુટેલું વાસણ, તુટેલો ખાટલો, કુકડો તથા શ્વાન અને ધરમાં ઉગેલું વૃક્ષ—એ સર્વ નિઃશ્વ(અપ્રશસ્ત) છે. માટે તે સર્વને ધરમાં ન રાખવાં. કેમકે—

મિન્નભાણ્ડે કલિં પ્રાહુઃ સ્વદ્વાયાં તુ ધનક્ષયઃ ।

કુક્કુટે શુનકે ચૈવ હવિર્નાશનન્તિ દેવતાઃ ॥

” ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—તુટેલા પાત્રમાં કલિનો વાસ છે અર્થાત્ જે ધરમાં તુટેલું વાસણ હોય તેના ધરમાં હમેશાં કલહ રહે છે, અને તુટેલો ખાટલો જેના ધરમાં હોય તેના ધનનો ક્ષય થાય છે. અને જેના ધરમાં કુકડો કે શ્વાન હોય તેના ધરનું હવિષ્ દેવતાઓ સ્વીકાર કરતા નથી. વળી—

વૃક્ષમૃલે ધ્રુવં સત્ત્વં તસ્માદ્વૃક્ષં ન રોપયેત્ ॥

” ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—વૃક્ષના મૂળમાં હમેશાં સર્પાદિ પ્રાણી (સત્ત્વમ્) રહે છે. માટે ધર આગળ વૃક્ષ રોપવું નહીં.

હવે ભોજનનો ક્રમ આદિ કહે છે.

અશ્વીયાત્તન્મના મૂત્વા પૂર્વં તુ મધુરં રસમ્ ।

મધ્યેઽમ્લલવણૌ પશ્ચાત્કટુતિક્તકપાયકાન્ ॥

યો૦ રનિ૦ ॥

અર્થ:—ભોજનમાં ચિત્ત લગાવીને જમવું. અને પ્રથમ મીઠા પદાર્થ ખાવા, મધ્યમાં ખાટા અને ખારા, અને અંતમાં કટુ, તિક્ત તથા કપાય(તુરો) રસ વાળા પદાર્થ ખાવા જોઈએ.

ફલાન્યાદૌ સમશ્વીયાદ્વાડિમાદીનિ બુદ્ધિમાન્ ।

વિના મોચફલં તદ્દદ્વર્જનીયા ચ કર્કટી ॥

” ॥ ૧૨૬ ॥

અર્થ:—બુદ્ધિમાન્ મનુષ્યે દાઙમાદિ મધુર ફળને પ્રથમ ખાવાં જોઈએ. પરંતુ કળાં (મોચફલ) તથા કાકડીને પ્રથમ ન ખાવી,

ઘૃતપૂર્વં સમશ્વીયાત્કઠિનં પ્રાક્ તતો મૃદુ ।

અન્તે પુનર્દ્રવાશી તુ ચલારોગ્યે ન મુચ્યતિ ॥

” ॥ ૧૨૦ ॥

અર્થ:—ઘીવાળા અને કઠિન પદાર્થ પહેલાં ખાવા, તે પછી મૃદુ પદાર્થ ખાવા કીક

અને અન્તમાં દ્રવ્ય પદાર્થ ખાવા નોંધએ. તેમ કરવાથી બળ અને આરોગ્યનો ત્યાગ થતો નથી અર્થાત્ તે બન્યા રહે છે.

ભોજનાગ્રે સદા પચ્યં લવણાદ્રવ્યકમક્ષણમ્ ।

અગ્નિસંદીપકં રુચ્યં જિહ્વાકણ્ઠવિશોધનમ્ ॥ યો ૦ ર૦ ॥ ૧૨૨ ॥

અર્થ:—લોજન કરતાં પ્રથમ મીઠું (અથવા સિન્ધવ) તથા આદુ મેળવીને ખાવું તે પચ્ય છે તથા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરતા છે, તેમજ રુચિકર છે. અને જિહ્વા તથા કણ્ઠને શુદ્ધ કરનાર છે.

અત્યુષ્ણાન્નં વલં હન્તિ શીતં શુષ્કં ચ દુર્જરમ્ ।

અતિક્લિન્નં ગ્લાનિકરં યુક્તિયુક્તં હિ ભોજનમ્ ॥ ૧૩૩ ॥

અર્થ:—અત્યન્ત ગરમ અન્ન ખાવાથી બળનો નાશ થાય છે. અને ઠંડા અને સૂકા પદાર્થ બહુ મુશ્કેલીથી પચે છે. અને અતિ ચઢેલા ગ્લાનિ ઉત્પન્ન કરે છે. લોજન તો યુક્તિ પૂર્વક જ કરવું નોંધએ. અર્થાત્ બહુ ગરમ નહીં, બહુ ઠંડા નહીં, બહુ સૂકા પણ નહીં, તેમ બહુ ગળ્યા પણ નહીં એવા પદાર્થ શ્રેષ્ઠ છે.

મધુરાદ્યર્થે રક્તમ્લ્લાન્મજ્જાપ્રવર્ધનમ્ ।

લવણાદ્યર્થે ત્વસ્થિવિક્તાન્મેદઃ પ્રવર્ધતે ॥ ૧૩૪ ॥

અર્થ:—મધુર ખોરાકથી રક્તની વૃદ્ધિ થાય છે, ખાટા પદાર્થથી મેદન વધે છે, ખારા પદાર્થથી અસ્થિ વધે છે, અને તિર્ણ પદાર્થથી મેદની વૃદ્ધિ થાય છે.

કટુકાદ્યર્થે માંસં કપાયોદ્યર્થે રસઃ ।

અન્નાચ વર્ધતે શુક્રં પૃષ્ઠાદ્યાતુવર્ધનમ્ ॥ ૧૩૫ ॥

અર્થ:—કટુવા રસથી માંસની વૃદ્ધિ થાય છે, કપાય (તુર) રસથી રસની વૃદ્ધિ થાય છે. અને અન્નથી શુક્રની વૃદ્ધિ થાય છે. આ પ્રમાણે છએ રસથી ધાતુની વૃદ્ધિ થાય છે.

અતિદ્રુતાશિતાહારો ગુણાન્દોષાન્ન વિન્દતિ ।

ભોજ્યં શીતમહૃદ્યં ચ સ્પાદિલંવિતમગ્નતઃ ॥ ૧૩૬ ॥

અર્થ:—બહુ શીઘ્રતાથી ખાનારુ મનુષ્ય અન્નના ગુણ અને દોષને બાણુતો નથી. તેમ રંધાદને તૈયાર થયા પછી બહુ વિલંબે જમ થી તે ખોરાક ઠંડો અને અહુદ્ય અર્થાત્ ગ્લાનિ ઉત્પન્ન કરનાર થાય છે.

મન્દાનલો નરો દ્રવ્યમાત્રાં ગુર્વો વિવ્રજયેત્ ॥

યો ૦ ર૦ ૧૩૭ ॥

અર્થ:—મન્દાગ્નિવાળા મનુષ્યે ભારે ખોરાક ન ખાવો નોંધએ, પણ હલકો ખાવો. હલકો પદાર્થ પણ અધિક માત્રામાં ખાવામાં આવે તો તે પણ ભારે પડે છે. માટે અધિક માત્રાવાળું ન ખાવું નોંધએ.

વદ્ધુ સ્તોકમકાષે વા જ્ઞેયં તદ્વિપમાશનમ્ ।

આલસ્યગૌરવાટોપશ્વર્દોશ્ચ કુરુતે મદાન્ ॥

હીનમાત્રં તનોઃ કાર્દયં કરોતિ ચ વલસ્યમ્ ॥

૧૧ ॥ ૧૪૫ ॥

અર્થ — મુ જોગ- તથા અ પ જોગક તથા અખજે લીધેને જોગ- વિપમ નજીવો દશ વાગનાનો ખાનાનો સમય હોય જના બાગ કે એ વાગે જમવુ અથવા આઠ વાગે વહેલુ જમવુ તે વિરમાગન મહેવાય છે તે વિપમ ભોજન આલમ્ય તથા શરીરમા ભારેપણુ તથા આટાપ (વાયુથી થતો ઉગ્ગનો રોગ અથોત્ પેગ્ન ફૂલવુ) તથા પેગ્મા શબ્દ તથા રોગોને ઉત્પત કરે છે અને ન્યૂન માત્રામા ખાવાથી શરીર કૃશ થાય છે અને શરીરનું બળ ક્ષીણ થાય છે માટે અધિ માત્રાનુ અથવા ન્યૂન માત્રાનુ ભોજન તજીને પૂરતુ અત લેવુ જોઈએ

અપ્રાપ્તકાલે મુજ્જાનો હામમર્થતનુર્નર ।

તૌસ્તાન્વ્યાધીનવાન્નોતિ મરણ ચાધિગન્ઠતિ ॥ ,, ॥ ૧૪૬ ॥

અર્થ — ભોજનનો સમય થયા વિના ખાનાગ અવમર્થ શરીરવાળો થાય છે તેમજ તે તે અર્થોત્ બિન્ન બિન્ન રોગોને પગ પ્રાપ્ત કે છે અર્થોત્ સમય થયા પહેલા ખાનારને અનેક પ્રમાણના રોગ ઉત્પત થાય છે અથવા મરણને પણ પ્રાપ્ત થાય છે

કાલેડ્ઠીતેડ્ઠનતો જન્તોર્વાયુનાડ્ઠપહતેડ્ઠનલે ।

કુચ્છાઢિપન્યતે મુત્તં ન સ્યાદ્ઢોક્તુ પુનઃ સ્પૃહા ॥ ,, ॥ ૧૪૭ ॥

અર્થ — સમય વીતી ગયા પછી જમનાગ મનુષ્યનો જડગાગ્નિ વાયુ વડે નષ્ટ થનાથી અથવા મન્દ પડી જનાથી ખાધેનુ અ યુ ઇથી પચે છે અને ફરી ભોજન નરવાતી ઇચ્છા પણ થતી નથી વળી—

કુક્ષેર્ભાગઢ્યં મોજ્યૈસ્તૃતીયં વારિ પૂર્યેત્ ।

વાયો મચારણાર્થાય ચતુર્થમવશેપ્યેત્ ॥ ,, ॥ ૧૪૮ ॥

અર્થ — પેગ્ના એ ભાગ અતથી અને ત્રીજો ભાગ જનાથી પૂરવો જોઈએ અને વાયુના સચાગને માટે ચોથો ભાગ ગેર રાખવો જોઈએ

આહારનિર્હારનિહારયોગઃ સદૈવ સદ્ધિર્વિજને વિધેયા ।

હીનદીનક્ષુધાર્તાના પાપપાલ્પન્દરોગિણામ્ ॥

કુન્નકુટાદિશુના દષ્ટિર્મોજને નૈવ શોભના ॥ ,, ॥ ૧૪૯ ॥

અર્થ — સતપુરોગે ભોજન તથા મયમૂનો ભાગ(નિર્હાર) તથા રૂવુ હરવુ (વિહાર) એ સર્વ નિર્જન સ્થાનમા રૂવુ જોઈએ કે જ્યા કોઈ નીચ મનુષ્ય અથવા હીન તથા ક્ષુધાથી પીડિત તથા પાપી કે પાપડી અથવા ગેગી મનુષ્ય, તેમ મગધા અને કૃતરા ઇત્યાદિની દષ્ટિ પડે નહી, કેમકે તેમની દષ્ટિ પડતી તે સાર નથી

પિત્તમાત્સુહૃદૈચપાકુઢ્ઢંસવર્હિણામ્ ।

સારસસ્ય ચકોરસ્ય મોજને દષ્ટિરુત્તમા ॥ ,, ॥ ૧૫૦ ॥

અર્થ — ભોજન સમયે પિત્તા, માતા, વેદ, રસોઈઓ (પાકકૃત), હસ, મેર (ચર્હિન) સારસ, ચક્રાગ, પ્રત્યાદિની દષ્ટિ ઉત્તમ છે

અમોજ્ય વ્રાહ્મણસ્યાનં વૃપલેન નિમન્નિતમ્ ।

તથૈવ વૃપલસ્યાન્ન વ્રાહ્મણેન નિમન્નિતમ્ ॥ લ આ. સ. જ. ૫-૯ ॥

અર્થ — જે ભોજનને માટે શરૂ આવીને નિમનપુ આપ્યું હોય તેવું આહાર્યનું અન્ન પણ ખાના યોગ્ય નથી, તેવી રીતે જે ભોજનને માટે આહાર્ય આમન્ત્રણ કર્યું હોય એવું શરૂનું અન્ન પણ નહીં ખાવું જોઈએ.

દિવા કપિત્થઝાયામુ રાત્રૌ દધિનમીષુ ચ ।

ધાત્રીફલેષુ સપ્તમ્યામલક્ષ્મીર્વસતે મદા ॥ લ ઝાંચ સ્મૃ શ્લો. અ. ૬૮ ॥

અર્થ — દિવસે કોડી(કપિત્થ)ની ઝાયામા, રાત્રિમા દધિ અને રાત્રીમા, અને સપ્તમીને દિવસે આમળાના વૃક્ષમા હમેશા અવલમી રહે છે તેથી રાત્રિમા દધિ ખાવાની મના છે.

ઘૃતં વા યદિ વા તૈલં વિપ્રો નાઘાન્નલ્લુપ્તમ્ ।

યમસ્તદથુચિઃ પ્રાહ તુલ્ય ગોમાસમક્ષણે ॥યાજ્ઞ સ્મૃ. અ. ૧-૧૬૭ અ ૦૪૦ ॥

અર્થ — ઘૃત અથવા તેન નખ વડે પાડેલું હોય તે બ્રાહ્મણે ન ખાવું જોઈએ, કેમકે તે ખાવું ગોમાસલક્ષણી તુલ્ય છે એમ મત રહે છે ઘી તેન વગેરેમા આગળાઓ બોળાને પાત્રમા પાડે તેને નખસૂત રહે છે માટે તેની રીતે પીગમેડુ ઘી વિગેરે નહીં ખાવું જોઈએ.

અત્યમ્પુપાનાન્ન વિપચ્યતેઽન્ન નિરમ્પુપાનાન્ન સ એવ દોષ ।

તસ્માન્નરો વદ્ધિવિર્પનાય મુદ્દુર્મુદ્ધર્વારિ પિન્દેદભૂરિ ॥ યો ૨ ગ્ન્ય ૦ ૧૫૦ ॥

અર્થ — જમતી વખતે બહુ જલ પીવાથી અન્ન પચતુ નથી, તેમ જ નહીં પીવાથી પણ તે જ દોષ છે માટે અગ્નિની વૃદ્ધિ માટે ચોડુ(અમૂરિ) જલ પીતા રહેતું જોઈએ.

શુક્તસ્યાદૌ જલ પીતં કાર્શ્યમન્દાગ્નિદોષકૃત્ ।

મ-યેઽગ્નિદીપન શ્રેષ્ઠમન્તે સ્થાલ્યસ્પર્શમદમ્ ॥

સમસ્ત્યલ્લકૃશા શુક્તમન્વાન્તપ્રથમાન્નુપાઃ ॥

” ॥ ૧૭૧ ॥

અર્થ — ભોજન કરતી વખતે પ્રથમ જે જલ પીવામા આવે તો તે શરીરની કૃશતા તથા મન્દાગ્નિ આદિ દોષને કે જે, ભોજનની મધ્યમા પીંચેલું જલ જ અગ્નિની પાચનશક્તિને વધારે છે, તેની વચમા જલ પીવું યોગ્ય છે, અને ભોજનની અન્તમા પીંચેલું જલ શરીરમા સ્થૂલતા તથા વર્ધને ઉત્પન્ન કરે છે પરન્તુ ભોજનની આગિ મધ્ય અને અન્તમા જલ પીનાર સમાન રીતે સ્થૂલ અને કૃશ શરીરવાળા હોય છે અર્થાત્ મધ્યમા જલ પીનારનું શરીર ન તો બહુ સ્થૂલ, ન તો બહુ કૃશ હોય છે, એટલે જે સમાન રહે છે અન્તમા પીનારનું શરીર સ્થૂલ, અને આદિમા પીનારનું શરીર કૃશ રહે છે.

તૃપિતસ્તુ ન ચાગ્નીયાત્કુધિતો ન પિવેજ્જલમ્ ।

તૃપિતસ્તુ ભવેદ્ધુલ્મી શુવિતસ્તુ જલોદરી ॥

” ॥ ૧૫૨ ॥

અર્થ — તરંગ્યો મનુષ્ય જન પીએ, પરન્તુ ભોજન ન કરે તેવી રીતે બૂખ્યો થયો હોય તે વખતે જલ ન પીએ, પરન્તુ ભોજન કરે તરંગ્યો માણસ ભોજન કરે તો તેને શુભનો રોગ થાય છે અને બૂખ્યો માણસ જન પીએ તો તેને જલોદરનો રોગ થાય છે.

આચમ્ય જલયુક્તાભ્યાં પાણિભ્યાં ચતુર્પી સ્પૃશેત્ ।

શુસ્ત્વા પાણિતલે ઘૃદ્ધા ચતુર્પીર્યદિદીયતે ।

” ॥ ૧૫૬ ॥

જાતરોગા વિનश्यन्ति तिमिराणि तथैव च ॥ १५७ ॥

અર્થ — જમી ઝલ્લા પછી ડાગળા તથા આચમન કરીને બને દાઘને જળવાળા કરીને તે વડે બને નેત્રોને સ્પર્શ કરવો જોઈએ જોજન કરીને હાથ ધોઈ જે ચમુચા લગાવે તો નેત્રમા ઉત્પન્ન થયેલા તિમિર આદિ રોગ નષ્ટ થાય છે

सुक्त्वा च सस्मरेन्नित्यमगस्त्यादीन् सुखाग्रहान् ॥ १५८ ॥

અર્થ — તેરી રીતે જોજન કરીને મુખ દેનાર અમગત્યાદિ ઋષિયોને સ્મરણ કરવા જોઈએ અને જોજન પછી મુખશુદ્ધિને માટે જોડમી, લગિગ આદિ વસ્તુનો ઉપયોગ કરવો થોડા છે પરંતુ પાનસોપારીનો ઉપયોગ કરનારો રિવાજ વિરોધ છે તે રીત નથી પાનસોપારીનો ઉપયોગ કરનારને ધડીએ વડીએ તે ખાવાની ટેન પડે છે હઠધડી લેવાનો વ્યભાવ પડનાથી તે એક પ્રકારના વ્યસન તુલ્ય જ છે તેથી જ્ઞાનિ થાર છે પરંતુ જોલચી આદિમા તે દોષ નથી તેનો ઉપયોગ કરનારને તે માગવા લેનાની ઈચ્છા થતી નથી તેથી તે વ્યસન રૂપ થતુ નથી પાનના, રૂંદ દૂર કરવો, ટૂંમિનો નારા કરવો આદિ શુભ વૈદશાસ્ત્રમા ઢલ્લા છે, તથાપિ તેનો અધિક ઉપયોગ થવાથી દોષ નિગળ ઢલ્લા છે

ताम्बूलं नातिसेवेत चिरिक्तो न युभुक्षितः ।

देहदृक्કेशદन्ताग्निશ्रोत्रवर्णचक्षयः ॥ १५९ ॥

અર્થ — તામ્બૂલનુ વશેષ એવન કરવુ નહી, તેમજ વળી ગ્રસ્તને માટ દના લીધી હોય અથવા બહુ ભૂખ્યો હોય તે વખતે પણ પાન નહી ખાનુ જોઈએ તામ્બૂલનું અધિક સેવન કરવાથી દેહ, નેત્ર, કેશ, દાંત, જડગાનિ, ઝાન, શરીરનો વર્ણ તથા બધ ફીચુ થાય છે વળી—

शोषपित્તાનिला क्षम्यादतिताम्बूलभक्षणात् ।

ताम्बूलं न हितं दन्तदुर्बलेक्षणरोगिणाम् ।

विषमूर्छामदार्तानां क्षતિना रक्तपित્तिनाम् ॥ १६० ॥

અર્થ — પાન સોપારી બહુ ખાનાથી શરીરને શોષ, વાયુ, રક્તનો વિકાર, ઇત્યાદિ દોષ થાય છે વળી દાંત, દુર્ગંધ નેન તથા રાગીને, તથા પિત્ત, મૂર્ચા તથા મદ્યથી પીડિત હોય તેને, તથા ક્ષનરોગી તથા રક્તપિત્ત વાગાને પણ તે હિનજીવક નથી ઇત્યાદિ ગરબુથી પાન ન ખાવુ તે જ રીત છે જ્ઞાનના સમયમા કેટલાક લોક કોઈ સ્થાનમા તામ્બૂલના શુભ લખેલા જોઈને તેની પ્રશંસા કરે છે પરંતુ તેમણે તેના દોષોને પણ જોવા જોઈએ વળી—

भुक्त्वा शतपद गच्छेच्छनैस्तेन तु जायते ।

अन्नसंघातशैथिल्यं ग्रीवाजानुफटिमुखम् ॥ यौ० २० निल० १९० ॥

અર્થ — જોજન કરીને પછી ધીમે ધીમે સો દહમ ચાલતુ જોઈએ તેટલુ સાધવાથી પેચમા પડેલા અન્નનો હમયો શિથિલ થઈ જાય છે, અને ગરદન, દીચણ અને ઠટિ ઇત્યાદિ સ્થાનમા આરામ થાય છે

मुक्तोपविशतस्तन्द्रा शयानस्य द्रव्यं भवेत् ।

आयुश्च क्रममाणस्य मृत्युर्भावति धावतः ॥ १९१ ॥

અર્થ — જોગન કરીને બેસનાગને તન્દ્રા આવે છે, સૂષ જનારને બા આવે છે, અને ચાનાગને આયુ પ્રાપ્ત થાય છે પરંતુ દોડનાગની પાછળ તો મૃત્યુ જ દોડતું આવે છે માટે જોગન કરીને ધીમે ધીમે ચોડુ ચાલીને પછી સ્થપન કરવું જોવું છે

શ્વાસાનઘૌ સમુત્તાનસ્તાન્દ્રિ પાર્શ્વ તુ દક્ષિણે ।

તતસ્તદ્દિગુણાન્વામે પશ્ચાત્સ્વપ્નાદ્યથામુશ્વમ્ ॥ , ॥ ૧૯૨ ॥

અર્થ — પ્રથમ છાના (સમુત્તાન) સૂષ કરીને આર શ્વાસ લેવા પછી દક્ષિણ બાજુએ સૂષને તેનાથી ભણા એટલે સોળ શ્વાસ લેના અને તે પછી જામે પડખે સૂષ રહીને તેનાથી બમણા એટલે બીસ શ્વાસ લેવા પછી પોતાની ઇચ્છાનુસાર સૂષ રહેવું અર્થાત્ પોતાને જેવી રીતે સૂષ રહેવાથી સુખ થાય તેવી રીતે મૃત્યુ ‘સૂષુ’ હેવાથી નિદ્રા લેવી એવો ભાવ નથી પરંતુ જે પ્રાર્થના પોતાની દીનચર્યા હોય તે પ્રમાણે કરવું

વામદિશાયામનલો નામેરૂર્વોઽન્તિ જન્તૂનામ્ ।

તસ્માત્તુ વામપાર્શ્વે શયીત શુક્તમપાર્કાર્યમ્ ॥ , ॥ ૧૯૩ ॥

અર્થ — મનુષ્યોની નાલિની ઉપર જામા પડખામા અગ્નિ રહે છે માટે અન્નને પચાવનાને માટે જામા પડખાને દબાવીને સૂષ રહેવું જોઈએ
શયન ખાટલા આદિ ઉપર એટ છે

ત્રિદોષશમની ચત્રવા તૂલી વાતકપાવહા ।

ભૂશય્યા વૃહણી વૃષ્યા કાષ્ઠપટ્ટી તુ વાતન્ના ॥ , ॥ ૧૯૪ ॥

અર્થ — ખાટલા ઉપર સૂતાથી ત્રિદોષ દૂર થાય છે, અને પથારી ઉપર સૂષ જવાથી વાત અને કૃ દૂર થાય છે, અને બૃશય્યા વૃહણ અને વૃષ્ય છે અર્થાત્ પુષ્ટિ ૧૦ તથા વીર્ધવર્ધ છે અને કાષ્ઠપટ્ટી અર્થાત્ લાકડાની પાટ રાધુ વધાગનારી છે

મુશય્યાશયન હ્ય પુષ્ટિનિદ્રાવૃત્તિમદમ્ ॥ , ॥ ૧૯૬ ॥

શ્રમાનિલહર વૃષ્ય વિપરીતમયોઽન્યયા । , ॥ ૧૯૬ ॥

અર્થ — સુ-૨ સંથ્યા ઉપર સૂતાથી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે, અને પુષ્ટિ નિદ્રા અને વીર્ધની પ્રાપ્તિ થાય છે તથા પરિશ્રમ અને વાધુ દૂર થાય છે, અને વીર્ધ વધે છે અને ખરા ૧ સંથ્યા ઉપર સૂતાથી તેથી ઉન્નતુ પરિપુષ્ઠ આવે છે

નાવિશાલ્યા ન વા મત્રા નાસમા મલિના ન ચ ।

ન ચ જન્તુમયી શય્યા સમાતિષ્ઠેદનાપદિ ॥ મવિ પુ ૩ વ. ૨૦૫-૧૨૧ ॥

અર્થ — જે પહેાળી ન હોય અર્થાત્ સા ડી હોય, અથવા તુટેલી હોય અથવા અસમાન અર્થાત્ ઉચી નીચી હોય, અથવા મનિન હોય અથવા તો માન્યુ આદિ જન્તુ વાળી હોય તો તેવી શય્યામા આપણે સિનાન અન્ય સમયે દાખિ ન સૂઈ જવું
વળી ખાનનાનુ માપ સિ પચાન્નના નિયમોને અનુમાર હોતું જોઈએ

માનાધિક્યે દસ્તિ સ્યાન્માનદીને મુશ્વસયઃ ।

અર્થ:—ખાટલો અમુક માપ કરતાં મોટો હોય તો મનુષ્ય દરિદ્ર થાય છે, અને નાનો હોય તો મુખની હાનિ થાય છે એવું શાસ્ત્રનું કહેવું છે.

ચતુરશીતિ પર્વાણિ દૈર્ઘ્યેણ પરિકલ્પયેત્ ।

પટ્ટચંગુલાનિ વિસ્તારં મશ્ચકં હસ્તસંમિતમ્ ॥

અર્થ:—ખાટલો લંબાઈમાં ચોરાશી આંગળ અને પહેળાણમાં સાઠ આંગળનો નેહએ. વળી—પ્રાચ્યાં દિશિ શિરઃ કાસ્તં યામ્યાયામપિ ભૂપતે ।

સદૈવ સ્વપતાં પુંમાં ચિપરીતં તુ રોગદમ્ ॥ મધિ.પુ.૩.પ. અ. ૨૦૫-૧૨૨ ॥

અર્થ:—સુનાર મનુષ્યને માટે હમેશાં પૂર્વ કે દક્ષિણ દિશામાં મસ્તક રાખીને સૂઈ જવું શ્રેષ્ઠ છે. આડીની દિશાએ તરફ માથું રાખીને સૂવું તે રોગ ઉત્પન્ન કરનાર છે.

દિવા સ્વાપં ન કુર્વીત,યતોઽસૌ સ્વાત્ક્રવાદઃ ।

ગ્રીષ્મવર્જ્યેષુ કાલેષુ દિવા સ્વાપો નિષિધ્યતે । યો. ર. નિત્ય. ૨૦૯ ॥

અર્થ:—દિવસની વખતે સૂવું નહીં નેહએ, કેમકે તેથી કફની વૃદ્ધિ થાય છે. ગ્રીષ્મ ઋતુને છોડી આશી યધી ઋતુમાં દિવસે સૂઈ રહેવું નિષિદ્ધ છે. પરંતુ જો મનુષ્ય નિત્ય જ દિવસમાં સૂએ છે તેને દિવસે સૂઈ રહેવું વર્જિત નથી.

ઉચિતો હિ દિવા સ્વાપો નિત્યં તેપાં શરીરિણામ્ ।

વાતાદયઃ પ્રકુપ્યન્તિ ચેપામસ્વપતાં દિવા ॥ ૨૧૦ ॥

અર્થ:—જો લોકોને દિવસમાં નહીં સૂઈ રહેવાથી વાતાદિનો પ્રદોષ થતો હોય તેમણે હમેશાં દિવસે સૂઈ રહેવું ઉચિત છે. માટે તેવા મનુષ્યને દિનમાં સૂવું વર્જિત નથી.

ભોજનાત્પ્રાગ્દિવા સ્વાપઃ પાષાણમપિ જીર્યતિ ।

ભોજનાન્તે દિવા સ્વાપાદ્વાતપિત્તકફોદ્ભવઃ ॥ ૨૧૧ ॥

અર્થ:—ભોજન કરતા પહેલાં દિવસે સૂઈ જવું તે પાષાણને પણ પચાવી દે છે અર્થાત્ દિવસે ભોજન પહેલાં સુવાથી કંકણ પદાર્થ પણ પચી જાય છે. પરંતુ ભોજન કર્યા પછી દિનમાં સુવાથી વાત, પિત્ત અને કફની ઉત્પત્તિ થાય છે.

વ્યાયામં ચ વ્યવાયં ચ ધાવનં યાનમેવ ચ ।

મુદ્ધં ગીતં ચ પાઠં ચ મુદ્ધૃતં મુક્તૌસ્ત્યજેત્ ॥ ૨૧૨ ॥

અર્થ:—ભોજન કરેલા મનુષ્યે કસરત, સ્ત્રીસમાગમ, દોડવું, રસ્તે ચાલવું, મુદ્ધ કરવું, ગાતું, લાલવું—એ સર્વ એક મુદ્ધૃત માત્ર એટલે જો ધડી (૪૮ મીનીટ) સુધી તજવું નેહએ—વળી—

તામ્રપાત્રે પયઃપાનમુચ્છિષ્ટે ઘૃતભોજનમ્ ।

દુગ્ધં લઘ્વણસાર્ધં ચ સઘ્વો ગોમાંસમક્ષણમ્ । ત્ર. વૈ. પુ. ત્ર.સ્ત. અ. ૨૭-૨૨ ॥

અર્થ:—ત્રાંખાના પાનમાં દૂધ પીવું તે, અને એંકા(જૂકા) અન્નમાં ઘી નાંખીને ખાવું તે, તથા મીઠું(તીમક) મેળવીને દૂધ પીવું તે સર્વ તામ્ર ગોમાંસ ખાવા બરાબર છે.

ઇતિ ભોજનવિધિનિરૂપણ અ. ૧૨. સ. ૩૬. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨. સર્ગ ૪૦

અન્ન મંબન્ધી વિશેષ વિવેચન. *

ઉપગના સર્ગમા જોનાતાદિના ક્રમેનુ નિપણ કરીને આ સર્ગમા અન્ન મંબન્ધી વિશેષ વાતોનુ નિરૂપણ કરવામા આને છે

જોનાતનું મુખ્ય પ્રયોજન મુધાતી નિરૂત્તિ તથા શરીરનુ બલ નિર્વાહિ કે તથાપિ વૈદિક ધર્મનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત પરમ પુરુષાર્થ (મોક્ષ) પ્રાપ્ત કરવો તે છે પરન્તુ તે મનની પવિત્રતા હોય તો જ બની નકે છે અને મનની પવિત્રતા અન્નને આધાર છે એવો શ્રુતિનો સિદ્ધાન્ત છે

તે સમયમા વેદનુ પ્રમાણ નીચે પ્રમાણુ છે —

અન્નમશિત ત્રેધા વિધીયતે તસ્ય યઃ સ્થવિષ્ઠો ધાતુસ્તન્મૂરૂપ ભવતિ યો મધ્યમસ્તન્માસં યોડણિષ્ઠસ્તન્મનઃ ॥

અંક ૭૦ અંક ૬-૫-૧ ॥

અર્થ — મનુષ્યે ખારેલુ અન્ન જઠરાગ્નિથી પચીને ત્રણ ભાગમા વહેંચાઈ જાય છે તેનો જે સ્થૂલ ભાગ તે મન રૂપ થાય છે, મધ્યમ ભાગ રસાદિ ક્રમે પરિણત થઈને માસ થાય છે અને અન્નનો જે અત્યંત સૂક્ષ્મ ભાગ છે તે હૃદયને પ્રાપ્ત થઈને હિતા નામની નાડી જોમા પ્રવેશ કરીને વાણી આદિની સ્થિતિને ઉત્પન્ન કરીને મનરૂપે પરિણત થાય છે, અર્થાત્ મનને પુષ્ટિ આપે છે અન્ન ખાનામા ન આવે તો વાણી આદિ ઇન્દ્રિયોમા બોલના વગેરેની શક્તિ રહેતી નથી તેથી ઇન્દ્રિયોએ પોતાનુ કાર્ય કરવાની શક્તિ કાયમ રાખવી તેને જ અહીં વાળી આદિ ઇન્દ્રિયોની સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવી જોગ હતું છે મનુષ્યોના શરીરની સ્થિતિને માત્ર અન્ન તથા જલ એ બે પદાર્થોની વિશેષ જરૂર છે જેથી રીતે ખાંચના અન્નના ત્રણ વિભાગ પડે છે તેની રીતે પીધેના જરૂના પણ ત્રણ પ્રાગના બેદ પડે છે તે નીચે પ્રમાણે —

આપ પીતાસ્ત્રેધા વિધીયન્તે તાસાં ય સ્થવિષ્ઠો ધાતુસ્તન્મૂરૂ ભવતિ યો મધ્યમસ્તઙ્ગોદિત યોડણિષ્ઠ સમાણ ॥

॥ ૨ ॥

અર્થ — પીધેના જરૂના ત્રણ ભાગ પડે છે — તેનો જે સ્થૂલ ભાગ છે તે મૂન થાય છે, તેનો મધ્યમ ભાગ લોડી (ગ્ત) રૂપ થાય છે, અને જે સૂક્ષ્મ ભાગ તે પ્રાણ થાય છે

વળી ખાના પીવાના પદાર્થો મધ્યે વત તેન આદિ પદાર્થોને તેજ નાખ્યા ઉઠ્યા છે તેના પશુ અન્ન અને જળની પેઠે ત્રણ ભાગ પડે છે

તેજોડગિતે ત્રેધા વિધીયતે તસ્ય ય સ્થવિષ્ઠો ધાતુસ્તદસ્થિ ભવતિ યો મધ્યમ સ મજ્જા યોડણિષ્ઠઃ સા ચાર્ ॥

॥ ૩ ॥

અર્થ — ખાના ધનાદિ તેજના ત્રણ વિભાગ થાય છે — તેનો જે સ્થૂલ ભાગ છે તે હાડન (અસ્થિ) થાય છે, અને જે મધ્યમ ભાગ છે તે મજ્જા રૂપ અને છે, અને જે સૂક્ષ્મ ભાગ છે તે વાળી રૂપ થાય છે ધૂનાદિ ખાવાથી જ વાળી રૂપ રીતે જોનાવાને સમર્થ થાય છે એ વાત લોના પ્રતિદ છે

આ પ્રમાણે અન્નાદિ વિવિધા અન્નાદિ રૂપ જ મન આદિ હતું છે —

અન્નમયં हि सोम्यमनः आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वाक् ॥

ગાં ૩૫૦ અ. ૬-૫-૪ ॥

અર્થ — હે સોમ્ય (પ્રિય-મન) ! અન્નમય જ મન છે, જળમય જ પ્રાણ છે, અને તેજોમયી જ વાણી છે

આ યુતિએ મનને અન્નમય, પ્રાણને જલમય, અને વાણીને તેજોમય કહી છે માટે મનુષ્યે ડમાવાના ઉપાય અબ-ધી તથા અતના પ્રકાર (બેદ) સબ વી પણ વિશેષ વિચાર કરવો જોઈએ

પોતપોતાની ડમાઈના દોષથી તથા સ્વભાવના દોષથી પટવાક અન્ન ખાવાની મનાઈ કરી છે, તેનું નીચે પ્રમાણે વિવેચન છે

वैणाश्च वद्धाश्च कदर्यचौराः क्लीनाभिश्चस्ता गणिकाश्च यास्तु ।

ये वृद्धिजीवा गरदाक्षका ये तेषां न भोज्य एतन्नं द्विजातेः ॥

ઘૃં૦ પાં ૦ સ્મૃં ૦ અ૦ ૪-૨૬૮ ॥

અર્થ — વીણા વગારીને છૂનન ચલાવનાર, ઝેદી, કૃપણ, ચોર, નપુસક, અપરાધી, ગુણુક, રૂપીઆનું બ્યાજ, (વૃદ્ધિ) લઈને છૂનન ચલાવનાર, રિપ દેનાર, અને જુગારી-એ સર્વેનું અન્ન દ્વિન્નનિએ ખાવા યોગ્ય નથી (મિનાક્ષગમા વાસ—વેણુ નાપીને છૂનન ચલાવનાર એમ લખ્યું છે પરંતુ તે અસત્કૃદ્ર ગણાય છે, તેથી તેનું અન્ન ખાવું પ્રથમથીજ પ્રાપ્ત નથી તેથી અહીં વાસનો ધધો કમીને છૂનન ચલાવનાર સબધી નિષેધ ન સમજવો વળી ગણિદા શબ્દનો અર્થ અહીં નીચે પ્રમાણે જાણવો —

मृते भर्तारि या नारी रहस्यं कुरुते पतिम् ।

तत्तु वैस्त्रાવयेद्ગર્ભं सा नारी गणिका स्मृता ॥ ઘૃ.પા.સ્મૃ.અ.૫-૩૫૪ ॥

અર્થ — પતિના મૃત્યુ બાદ જે સ્ત્રી ગુપ્ત રીતે પતિ કરે છે અને તે ગર્ભને પાત કરે છે તેની ‘ગણિકા’ એવી સજા છે)

क्रूरानुरा क्रुद्धचित्समाश्च या पुथ्वली यौ च विरुद्धशत्रू ।

त्रात्योग्रमत्ता अवलाजिताश्च स्यान्नाद्यमेषामदनं द्विजस्य ॥ , ॥ ૨૬૯ ॥

અર્થ — કર દિસક વ્યભાવવાળા, રાગી, ક્રોધી, વદ, બ્યભિચારિણી સ્ત્રી, વિરોધી, શત્રુ, ત્રાત્ય અર્થાત્ સમય પર જેનો સરકાર થયો નથી, બીજાને દુ ખ દેનાર (ઉગ્ર), ધન આદિથી મત્ત, અને સ્ત્રીને રક્ષીત્વત્ એ સર્વેનું પણ અન્ન દ્વિન્નનિએ ખાવા યોગ્ય નથી

ये दांभिका ये च भुवर्णमारा उच्छिष्टभोजी पतिततश्च यश्च ।

येऽपुत्रभार्या बहुयाचका ये विप्रस्य चैतैऽपि न भोज्यधान्याः ॥ , ॥ ૨૭૦ ॥

અર્થ — વળી પાપમડી, સોની, બીજાનું જીતું ખાનાર, પતિત જેને સ્ત્રી પુત્ર નથી તેવા અને બહુ યાચના કરનાર—તેમનું પણ અન્ન બ્રાહ્મણ આદિને ખાવા યોગ્ય નથી અહીં ‘બહુયાચક’ શબ્દનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે —

વહ્નિ યાચતે યસ્તુ વર્ણવાદૌથ નિત્યશઃ ।

મ્લેચ્છૌથ શૌણ્ડિૌથૈવ સ જ્ઞેયો વહુયાચકઃ ॥

અર્થઃ—જે દમેશાં ઘણા લોક પાસે તથા સંદર જાતિઓ પાસે, તથા મ્લેચ્છો પાસે અને દારૂ વેચનાર અને બનાવનાર પાસે ગાયના કરે છે તેને ‘બહુયાચક’ કહે છે.

યે સોમશસ્ત્રાંશુકતામ્રતક્રસીરાજ્યમાંસં લબ્ધાજિનાનિ ।

ક્ષૌમાનિ લાક્ષા ચ તિલાન્ ફલ્યાનિ વિક્રીણતેડદ્નં ન તુ મોજ્યમેપામ્ ॥૨૭૧॥

અર્થઃ—વળી જે લોક સોમવધી, તલનાર આદિ શસ્ત્ર, સૂતર રેશમ આદિનાં વસ્ત્ર, ત્રાંણુ, તક (હાથ), દંધ, ઘી, માંસ, મીઠું, ચામડું, અળસી અને શણુનાં વસ્ત્ર, લાખ, તલ અને કળ વેચનાર છે તેમનું પણ અન્ન ન ખાણું લેઈએ.

જીવન્તિ મિથ્યા યવયાનપાનકર્મારકા યેડપિ ચ મન્તુવાયાઃ ।

રાજા નૃસંસો રજકઃ કૃતઘ્નો મોજ્યાણના નૈવ ચ દિસકાશ્વ ॥ ૨૭૨ ॥

અર્થઃ—વળી મિથ્યા વ્યવહારથી જીવન ચલાવનાર, પૈસા લઈને મડદાં ઉઠાવનાર, દારૂડીઆ, લુદાર, વણકર, અધર્મી રાગ, નૃશંસ, ધોળા, કૃતઘ્ન, તથા પ્રાણીઓની હિંસા કરનાર, (અહીં ‘નૃશંસ’ શબ્દનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છેઃ—મર્દ્ય પેયમથો લેહં યચ્ચાન્ય-ત્સ્વાદુભોજનમ્ પ્રેક્ષમાણેષુ યોડદ્નોપાન્નૃશંસમિતિ તં વદેત્ ॥ મ. મા.શા.પ.ખ. ૧૬૪-૧૧ ॥ ભક્ષ્ય, પેય, લેહ્ય વગેરે કાંઈ પણ સ્વાદિષ્ટ પદાર્થ ખીજનાદેખતાં કાંઈને આપ્યા વિના એકલો ખાનાર નૃશંસ કહેવાય છે.)

યે ચૈલધાવાશ્વ મુરાકૃતા યે પૈશુન્યવાચો હ્યનૃત્વદાશ્વ ।

યે વન્દિનો યેડપિ ચ ચક્રિકાશ્વ વિમસ્ય ચૈતેડપિ ન મોજ્યસસ્યાઃ ॥૨૭૩॥

અર્થઃ—વસ્ત્ર ધોનાર, દારૂ બનાવનાર, ચાટી કરનાર, મિથ્યા બોલનાર, ચારણ તથા ચક્રિક અર્થાત્ ધાણી પીડનાર (તેહી)—એમનું અન્ન ખાતાશુદ્ધિએ ખાવા યોગ્ય નથી. વળી—

મધ્વાસવમધૂચ્છિદ્રદધિદુગ્ધરસૌદનાઃ ।

મનુષ્યફલમુજાશ્વ કુશમૃતપુષ્પવીર્યઃ ॥

” ॥ ૨૭૪ ॥

કૌશેયકેનકૃતયાસ્તારવૃક્ષરસાસ્તથા ।

શાકૈકગપ્પિણ્યાકં ગન્ધાનોપધિમૂલકાઃ ॥

” ॥ ૨૭૫ ॥

વિક્રીણન્તિ ય ણ્તાનિ વસ્તૂનિ મનુજાપમાઃ ।

તેપામદ્નં ન મોક્તવ્યં સહોપપતિવેદ્મનઃ ॥

” ॥ ૨૭૬ ॥

અર્થઃ—મધ, આસવ, મીઠું (મધુચ્છિદ્ર), દહીં, દધિ, મધુર વગેરે રસ, રંધિલું અન્ન, મનુષ્ય, ફલ, મુંજ, કુશા, ચૃનિશ, પુષ્પ, વેદ. તથા પદ્મસ્ત્ર, કેશ અર્થાત્ બનાવરી કેશ, ચામર નેપાલી કંબલ આદિ (કુપ્પ), આચાં ગોળી(નાર), વૃક્ષોના રસ(શુદ્ધર), શાક, પીડા વિગેરે એક ખરીવાળાં પ્રાણી (એકચક્ર), બોળ, અત્તર કુકેશ આદિ ગ્રૂચનિધાર પદાર્થ તથા ઔષધિ, આ સર્વ પદાર્થોને જે વેચે છે તેણે અધમ લોકોનું અન્ન અમલ્ય છે. અને જેના પરમાં નાર(ઉપપતિ) છે તેનું અન્ન પણ ખાવા યોગ્ય નથી.

યોડ્વપશશ્ચ કદર્યસ્ય શુક્તીતાન્નં દ્વિજાધમઃ ।

તદ્ગુણાચ્છૂદ્રવત્સઃ સ્પાન્મૃતો વિદ્રશ્કરો ભવેત્ ॥ વૃ. પા. સ્મ. અ. ૪૨-૭૭ ॥

અર્થઃ—જે કાંઈ મનુષ્ય યોડા પણ કૃપણ મનુષ્યનું અન્ન ખાય છે તેવો અધમ દ્વિજાતિ છે, અને કૃપણના અન્નના ગુણથી તે મનુષ્ય શુદ્ધ તુલ્ય થઈ જાય છે, અને મરણ પછી પ્રાપ્તો સુખર જન્મે છે. કદર્ય કાને કહેવો તે કહે છે

આત્માનં ધર્મકૃત્યં ચ પુત્રદારૌશ્ચ પીડયન્ ।

લોભાદ્યઃ પિતરૌ મૃત્યાન્સ કદર્ય ઇતિ સ્મૃતઃ ॥

યા. સ્મ. અ. ૧ સ્લો ૧૬૪ અ. ટી. ૧, ॥ ૨૭૭ ॥

અર્થઃ—જે મનુષ્ય લોભથી પોતાના શરીરને, પુત્રને, સ્ત્રીને, માતાપિતાને, તથા સેવક જનોને પીડે છે તેમ ધર્મકૃત્યને પણ પીડે છે અર્થાત્ તે કરતો નથી એવો મનુષ્ય કદર્ય કહેવાય છે.

રાજાન્નં તેજ આદત્તે શુદ્ધાન્નં બ્રહ્મવર્ચસમ્ ।

આયુઃ સુવર્ણકારાન્નમવીરાયાશ્ચ યોપિતઃ ॥ મ. મા. શા. પ. અ. ૩૬-૩૭ ॥

અર્થઃ—રાજાનું અન્ન તેજને હરણ કરે છે, અસત્ શુદ્ધનું અન્ન બ્રહ્મતેજને હરણ કરે છે, સોનીનું અન્ન આયુને ક્ષીણ કરે છે, અને સોનીના અન્નની તુલ્ય સુવર્ણવણિક (ચોકરી)નું અન્ન પણ નિષિદ્ધ છે, તથા જે સ્ત્રીને પુત્ર નથી (અવીરા) તેનું અન્ન ખાવાથી પણ આયુ ક્ષીણ થાય છે.

દશમૂનાસમં ચક્રં દશચક્રસમો ધ્વજઃ ।

દશધ્વજસમો વેશો દશવેશસમો નૃપઃ ॥ મ. સ્મ. અ. ૪-૮૫ ॥

અર્થઃ—પ્રાણીઓની હત્યા કરવાના સ્થાનને સૂના કહે છે. તેવા દસ કસાઈ તુલ્ય એક તેલી છે; દસ તેલી બરાબર એક કલાલ (દાડ વેશીને જીવન અધાવનાર-ધ્વજ) છે; દસ કલાલની તુલ્ય એક વેશ અર્થાત્ વેશ્યા રાખીને તેના દુરાચાર દ્વારા જીવન અધાવનાર છે; અને દસ વેશની સમાન એક રાજા છે. પરંતુ અહીં અધર્મી રાજાનું ગ્રહણ છે.

દશમૂનાસહસ્રાણિ યો વાહ્યતિ સૌનિકઃ ।

તેન તુલ્યઃ સ્મૃતો રાજા ધોરસ્તસ્ય પ્રતિગ્રહઃ ॥ મ. સ્મ. અ. ૪-૮૬ ॥

અર્થઃ—પ્રાણિહત્યા કરીને માંસ વેચનારનું નામ સૌનિક છે. તેવા દશહજાર સૌનિકના તુલ્ય એક રાજા છે એમ મનવાદિક ઋષિઓએ કહ્યું છે. તે ક્ષત્રિય હોવા છતાં પણ તેનો પ્રતિગ્રહ કરવો બહુ ભયંકર છે. અક્ષત્રિય રાજાનો તો પ્રતિગ્રહ લેવો જ નિષિદ્ધ છે.

નાથોચ્છૂદ્રસ્ય પકાન્નં વિદ્વાનશ્રાદ્ધિનો દ્વિજઃ ।

આદદીદામમેવાસ્માદવૃત્તાવેકરાત્રિકમ્ ॥ ૧ ॥ ૨૨૩ ॥

અર્થઃ—શ્રાદ્ધ તથા પંચયજ્ઞ રહિત એવો જે અસત્ શુદ્ધ તેનું પકવાન શાસ્ત્રવેદના દ્વિજાતિ ન ખાય. પરંતુ બીજું અન્ન ન મળે તો (અવૃત્તો) તેની પાસેથી એક રાત્રિના નિર્વાહ પૂરતું કાચું અન્ન લે. આ શ્લોકમાં જે શાસ્ત્રમાં શુદ્ધનું અન્ન ખાવાનો નિષેધ કર્યો છે ત્યાં

સર્વ પંચયજ્ઞાદિ રહિત અસત્ શૂદ્રના અગ્રનો જ નિષેધ સમજવો. પંચયજ્ઞાદિ ન કરવો તે જ અસત્ શૂદ્રનું લક્ષણ છે. વળી—

મત્તક્રુદ્ધાતુરાણાં ચ ન મુક્તીત કદાચન ।

કેશકીટાવપર્ણં ચ પદા સ્પૃષ્ઠં ચ કામતઃ ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૪-૨૦૭ ॥

અર્થ:—મત્ત, ક્રુદ્ધ, રોગી—એમનું અન્ન ન ખાવું. તેમ વાળ, કીકા, આદિના મંસર્ગથી દુષ્ટ થયેલું અન્ન પણ ન ખાવું. વળી જાણી જોઇને પગનો સ્પર્શ કર્યો હોય તેવું અન્ન પણ ન ખાવું.

૧. શ્રૂણગ્રાવેક્ષિતં ચૈવ સંસ્પૃષ્ઠં ચાપ્યુદકયયા ।

પત્ત્રિણાવલીઢં ચ શુના સંસ્પૃષ્ઠમેવ ચ ॥ ” ॥ ૨૦૮ ॥

અર્થ:—બ્રૂણહત્યા તથા અહહહત્યા આદિ કરેલા પતિતની દષ્ટિ પડી હોય તે અન્ન, રજઃવજાએ સ્પર્શ કરેલું, પક્ષીએ ખાધેલું, અને કુતરાએ સ્પર્શ કરેલું અન્ન નહીં ખાવું જોઇએ. (ગર્ભ તથા બાલકને બ્રૂણ કહે છે. અને કાઠ કેકાણે બ્રૂણહાનો અર્થ અહહહત્યારો પણ લખ્યો છે.)

ઢાવેવાશ્રમિણૌ મોઙ્યૌ વ્રહ્મચારી ગૃહી તથા ।

મુનેરન્નમમોઙ્યં સ્યાત્સર્વેષાં લિંગિનાં તથા ॥ યાજ્ઞ.સ્મૃ.અ.૧-૧૬૭ અ.ટી. ॥

અર્થ:—વળી અહહચારી અને ગૃહસ્થ એ બે આશ્રમીનું જ અન્ન લેવા યોગ્ય છે. મુનિ (મં-યાસી)નું અન્ન ખાવા યોગ્ય નથી, તેમજ કાઠપણુ પ્રકારનું લિંગ ધારણ કરનારનું અન્ન પણ ન ખાવું જોઇએ. (કાપાય વસ્ત્ર, તમ્ભુદ્રા, આદિનું નામ લિંગ છે.)

સૂતકે મૃતકે શુંક્ટે ગૃહીતે શશિમાસ્કરે ।

છાયાયાં હસ્તિનો શુંક્ટે ન ભૂયઃ પુરુષો ભવેત્ ॥ ”

અર્થ:—મરેલાના સૂતકવાળાનું જે જોજન કરે છે, તથા ચન્દ્ર અને સૂર્યના ગ્રહણ વખતે જે જોજન કરે છે, તથા ગજ-છાયા નામના યોગમાં જે જોજન કરે છે તેને ફરી પુરૂષનો જન્મ મળતો નથી.

ગવા ચાન્નમુપઘાતં ઘુણાન્નં ચ વિશેષતઃ ।

ગગાન્નં ગણિકાન્નં ચ વિદુષાં ચ જુગુપ્સિતમ્ ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૪-૨૦૯ ॥

અર્થ:—જે અન્નને ગાયે સૂધું હોય તે, તથા “અન્નક્ષેત્રાદિકામાં કાઢી ખાનાર છે ?” એવો પોષાર કરીને આપવામાં આવતું અન્ન, સમૂહનું અન્ન, વેશ્યાનું અન્ન, તથા શાસ્ત્રવેતાઓએ જેને નિન્દિત ગણ્યું હોય તેવું અન્ન એ સર્વ અન્ન-ખાવાનો નિષેધ છે. વળી—

સ્તેનગાયક્રયોશ્વાન્નં તક્ષ્ણો વાર્ધુપિકસ્ય ચ ।

દીક્ષિતસ્ય કદર્યસ્ય વદ્ધસ્ય નિગડસ્ય ચ ॥ ” ॥ ૨૧૦ ॥

અભિરામ્તસ્ય પન્થસ્ય પુંશ્ચલ્યા દાંભિકસ્ય ચ ।

શુક્તં પર્યપિતં ચૈવ શૂદ્રસ્યોચ્છિષ્ટમેવ ચ ॥ ” ॥ ૨૧૧ ॥

અર્થ:—ચોર, ગાયનથી જીવિકા ચલાવનાર, સુતારના ધંધાથી જીવન ચલાવનાર, નિષિધ વૃદ્ધિ (વ્યાજ)ના ધંધાથી જીવન ચલાવનાર, યજ્ઞમાં દીક્ષિત, કૃપણ, ખેડીથી ખાધેલો (૨૧૦), લોકોએ જેને મહાપાતકી ઠરાવ્યો હોય, નપુસક, વ્યભિચારિણી સ્ત્રી, દાલિક અર્થાત્ કપટપૂર્વક ધર્માચરણ કરનાર ઇલાદિતુ અત્ર ન ખાવું જોઈએ. તથા શુક્રત એટલે જે પદાર્થ સ્વભાવથી મધુર હોય, પરન્તુ દહી કે આંખલી આદિના સંસર્ગથી ખાટો થયો હોય, તેમ જે અત્ર વાસી અર્થાત્ આગલા દિવસે ખનાવેલું હોય તે પણ ન ખાવું જોઈએ. તેમજ = અસત્ શબ્દનું તથા કાષ્ઠનું ઉચ્છિષ્ટ અત્ર પણ ન ખાવું જોઈએ.

ધર્મધ્વજી સદા લુબ્ધઃ કામિકો લોકદમ્બકઃ ।

વૈકાલવ્રતિકો જ્ઞેયો હિંસ્રઃ સર્વાભિસંઘકઃ । મ. સ્મૃ. અ. ૪-૧૯૬ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય ધણા લોકોની સામે દાનાદિક ધર્માચરણ કરે છે અને પોતે તથા ખીજા મનુષ્યો દ્વારા પણ લોકોમાં પોતાના ધર્મની ખ્યાતિ ફેલાવે છે તેનું ધર્માચરણ એક ધનની પેઠે સર્વને જણાવવાને માટે છે. માટે પૂજા પ્રતિષ્ઠા આદિને માટે કપટથી ધર્માચરણ કરે છે તેને ધર્મધ્વજ, પાખંડી, આદિ નામથી કહે છે. એવો ધર્મધ્વજ, તથા સદા લોભી (ખીજના ધનની ઇચ્છા કરનાર), તથા કપટ ભરેલો વ્યવહાર કરનાર, તથા લોકોની યાપણુ ઝાળવનાર, તથા ખીજાની હિંસા કરવાની સલાહવાળો તથા ખીજાના ગુણને સહન ન કરી શકવાથી સર્વના ઉપર આક્ષેપ કરનાર(સર્વાભિસંઘકઃ)—એ સર્વને વૈકાલવ્રતિક સમજવા. બિલાડી પ્રાય કરીને ઉંદર આદિને મારી ખાવા માટે ધ્યાનનિષ્ઠ મનુષ્યની પેઠે શાન્ત બેસી રહે છે. તેની માફક જ પાખંડી મનુષ્યનું ધર્માચરણ છે એવો નિશ્ચય થાય છે. માટે તેને વૈકાલવ્રત વાળો કહે છે.

યસ્તુ નિન્દેત્પરં જીવં પ્રશંસત્યાત્મનો ગુણાન્ ।

સ વૈ વાર્ધુપિકો નામ વ્રહ્મવાદિષુ ગર્હિત ॥ યાજ્ઞસ્મૃ. અ. ૧-૧૬૧ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય ખીજાની નિન્દા કરે છે અને પોતાની સ્તુતિ કરે છે તેનું નામ વાર્ધુપિક છે. વિદ્વાનોમાં તે નિન્દિત હોય છે.

અધોદૃષ્ટિર્નૈષ્કૃતિકઃ સ્વાર્થસાધનતત્પરઃ ।

શઠો મિથ્યાવિનીતશ્ચ વકવ્રતત્ત્વરો દ્વિજઃ ॥ મં.સ્મૃ.અ. ૪-૧૯૬ ॥

અર્થ:—અંદર કપટ રાખીને પોતાનો વિનય પ્રકટ કરવાને નીચું જોનાર અને જે દિન નિષ્કુરતાથી વ્યવહાર કરનાર(નિષ્કૃતિક) છે, તથા જે ખીજાને હાનિ પહોંચાડી પોતાનો સ્વાર્થ સાધનાર છે, તથા જે શકે અર્થાત્ દેશ સ્વભાવવાળો છે, તથા કપટયુક્ત વિનયવાળો છે તેને અકવ્રતી મનુષ્ય સમજવો જોઈએ. ખગલો વિશેષ કરીને માછલી આદિ પ્રાણીને પકડવાની ઇચ્છાથી ધ્યાન લગાવી બેસે છે અને ધીમે ધીમે ચાલે છે, તેવી રીતે અકવ્રતી પણ લોકોને વંચન કરવાને માટે કપટ વ્યવહાર કરે છે. એવા વૈકાલવ્રત તથા અકવ્રત કરનારનું અત્ર પણ ખાવા યોગ્ય નથી.

યે વકવ્રતિનો વિમા યે ચ માર્જારલિન્નિનઃ ।

તે પતન્ત્યન્ધતામિસ્રે તેન પાપેન કર્મણા ॥

” ॥ ૧૯૭ ॥

અર્થ:—જે વિગ્રો બ્રહ્મતિવાળો તેમજ જેઓ બૈરાવતવાળા છે તે સર્વે તે જ પાપકર્મથી અન્ધનામિત્ર નામના નરકમાં પડે છે.

ચિકિત્સકસ્ય મૃગયોઃ કુરસ્યોચ્છિષ્ટભોગિનઃ ।

ઉગ્રાન્નં સૂતિકાન્નં ચ પર્યાચાન્તમનિર્દશમ્ ॥

” ॥ ૨૧૨ ॥

અર્થ:—વૈદ્યના ધંધાથી જીવન ચલાવનારનું, તથા શિકાર વડે જીવન ચલાવનાર(મૃગયુ)નું, તથા દૂર માણસનું, તથા નિષિદ્ધ ઉચ્છિષ્ટ ખાનારનું, તથા ઉગ્રનું અર્થાત્ ખીજને દુઃખ દેનારનું અન્ન, તેમજ સૂતિકાન્ન એટલે સૂતિકાના ઉદ્દેશથી જે કાંઈ કર્મ કરવામાં આવતું હોય તેનું અન્ન, તથા એક પકિતમાં બેસીને ખાનાર મધ્યેથી કોઈ એક અન્નનું આચમન કરી લે તે ખાકીના જન્મનારનાં પાત્રમાં ખાકી રહેલું અન્ન—એ સર્વે અન્ન ખાવા યોગ્ય નથી. (સર્વ જન્મતા હોય તે દરમ્યાન તેમાંના એક અંતિમ આચમન કરી લે તે તે અન્ન પર્યાચાન્ત કહેવાય છે.)

અને સૂતિકાન્ન ખાવાનો નિષેધ આગળ કહેવાનો છે. તે પશુ ન ખાવું જોઈએ.

યાત્રવત્યકપરમૃતિમાં પર્યાચાન્ત ને બદલે પર્યાયાન્ન પાક છે. એક માણસનું અન્ન ખીજની દ્વારા આપવામાં આવે તેને પર્યાયાન્ન કહે છે, જેમકે શરૂનું અન્ન પાછાણ દ્વારા અથવા પાછાણનું અન્ન શરૂદ્વારા.

અનર્ચિતં વૃથા માંસમવીરાયાથ ચોપિતઃ ।

દ્વિપદન્નં નર્ગર્ધન્નં પતિતાન્નમવશ્યતમ્ ॥

” ॥ ૨૧૩ ॥

અર્થ:—કોઈ સત્કાર કરવા યોગ્ય છે છતાં સત્કાર વિના અવસ્થાપૂર્વક આપેલું અન્ન ખાવા યોગ્ય નથી. તથા દેવતા આદિના ઉદ્દેશથી જે માંસ આપવામાં આવેલું નથી એવું માંસ તથા પતિ અને પુત્રથી રહિત સ્ત્રીનું અન્ન ખાવા યોગ્ય નથી. વળી શત્રુનું અન્ન, તથા નગરનું અન્ન અર્થાત્ નગરના સમષ્ટિ લોકનું એકઠું કરીને બનાવેલું અન્ન, તથા પતિતાનું અને તથા કોઈએ મૃત્યુ હોય અથવા જીંકના છાંટા ઉડેલું હોય તેવું અન્ન, સર્વે ખાવા યોગ્ય નથી. આ શ્લોકમાં નગરી(નગર) શબ્દ પડેલો છે, તેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે:—

પુણ્યક્રિયાદિનિપુણૈશ્ચાતુર્વર્ણ્યજનૈર્ચુતમ્ ।

અનેકજાતિ સંવદ્ધાનેકશિલ્પિસમાકુલમ્ ।

સર્વદૈવતસંવદ્ધં નગરં ત્વમિધીયતે ॥

શબ્દસ્તોમ મહાનિધિઃ ॥

અર્થ:—પુણ્ય કર્મ કરવામાં સમર્થ તથા ચારે વર્ણોના લોકથી યુક્ત હોય, તથા અનેક જાતના મનુષ્ય જેમાં રહેતા હોય, તથા અનેક પ્રકારની કલા અને વિદ્યાને જાણનાર જેમાં ધણા હોય, તથા વિષ્ણુ આદિ પંચાયતન દેવતાયુક્ત હોય—તેને નગર કહે છે.

તે નગરના સમષ્ટિ લોકીનું અન્ન ને ખાવું જોઈએ. અને માંસ ખાવું નિષિદ્ધ છે, છતાં જે છોડી શકેતા નથી માટે તેને અર્ચિત માંસ ખાવાનું કહ્યું છે. તેથી અર્ચિત માંસ ખાનારનું અન્ન ખીજે માંસાહારી ખાઈ શકે છે એવો ઉપરના(૨૧૩)મા શ્લોકનો ભાવ છે. અને જે કદાપિ માંસ ખાતો નથી એવા ઉત્તમ પાછાણાદિ ઉત્તમ આર્ય પ્રગતને માટે માંસાહારીઓનું અન્ન ખાવું હમેશાં નિષિદ્ધ છે.

પિથુનાતૃતિનોથાન્નં કૃત્તુવિક્રયિણસ્તથા ।

સૈલ્લપત્નજવાયાન્નં કૃત્તવ્રસ્પાન્નમેવ ચ ॥

” ॥ ૨૧૪ ॥

અર્થ:—ચાડી ચુગલી કરનારનું તથા જૂઠી સાક્ષી આદિ મિથ્યા બાધણુ કરનારનું તથા કટુવિક્રમીનું અર્થાત્ “મેં કરેલા આ સત્કર્મનું” કળ તમને મળેા ” એમ કહીને તેની પાસેથી ધન લઈને તે કળને વેચનારનું, તથા નટનું, અને પણકર, દરજી, આદિનું અન્ન તથા કૃત્તવ્ય એટલે ઉપકારને બદલે અપકાર કરનારનું અન્ન પણ ખાવા યોગ્ય નથી. વળી—

કર્મારસ્ય નિષાદસ્ય રજાવતારકસ્ય ચ ।

સુવર્ણકર્તુર્વેણસ્ય શસ્ત્રવિક્રયિણસ્તથા ॥

” ॥ ૨૧૫ ॥

શ્વયતાં શૌણ્ડિકાનાં ચ ચૈલનિર્જેજકસ્ય ચ ।

રજ્જકસ્ય ત્વંશસસ્ય યસ્યચોપપતિર્ઘૃહે ॥

” ॥ ૨૧૬ ॥

મૃપ્યન્તિ યે ચોપપતિં સ્ત્રીજિતાનાં ચ સર્વશઃ ।

અનિર્દશં ચ પ્રેતાન્નમતૃષ્ટિકરમેવ ચ ॥

” ॥ ૨૧૭ ॥

અર્થ:—તથા લુહારનું, નિષાદનું, તથા પહેલાં કહેલા નટ અને ગાયન કરનારથી ભિન્ન બીજા વેશ બદલીને લોકને રંજન કરીને જીવિકા ચલાવનારનું, સોનીનું, વાંસ કાપીને તેના ઉપર જીવન ચલાવનાર(વેણુ)નું તથા શસ્ત્ર વેચનારનું અન્ન (૨૧૫), તેમજ નીચની સેવાથી જીવન ચલાવનાર, દારૂ વેચનાર, ધોબી, વસ્ત્ર રંગનાર, ત્વંશસનું તથા જેના ઘરમાં જર હોય તેનું અન્ન (૨૧૬), તથા જે મનુષ્ય પોતાની પત્નીને જર છે એ જાણ્યા છતાં તેની ઉપેક્ષા કરે છે તેનું, તથા સર્વ કર્મમાં જે સ્ત્રીને અધીન છે તેનું, સતકના દશ દિવસ જેના પુરા થયા નથી તેનું તથા પ્રેતાન્ન અર્થાત્ મૃતના સૂતકવાળાનું અન્ન, તથા પ્રેતાને પ્રસન્ન કરે તેનું ન હોય એવું—એ સર્વ અન્ન ન ખાવું નિષિદ્ધ. વળી—

સમાસમાખ્યાં વિપમસમે પૂજાતઃ ।

ગૌ. ધ. સૂ. અ. ૧૭, સૂ. ૧૮ ॥

અર્થ:—વિદ્યા તથા કુલ આદિમાં તુલ્ય હોય એવી વ્યક્તિઓની પ્રમાદ આદિ નિમિત્તથી જે વિપમ પૂજા કરે છે, અને વિદ્યા આદિમાં જે સમાન ન હોય તેમની સમાન પૂજા કરે છે તેનું પણ અન્ન ન ખાવું. (અહીં પૂજનનો અર્થ આસન, ભોજન, આદિ વડે સત્કાર કરવો તે છે.) પરન્તુ—

શૂદ્રેષુ દાસગોપાલકુલમિત્રાદિસીરિણઃ ।

ભોજ્યાન્નાનાપિતથ્યથાત્માનંનિવેદયેત્ ॥

યાજ્ઞ. સ્મૃ. અ. ૧-૧૬૮ ॥

અર્થ:—શૂદ્રોમાં જે દાસ અર્થાત્ ક્રીતાદિ દાસ હોય, ગાયોનું પાલન કરનાર ગોવાળ હોય, આપણા ખેતરમાં ખેતી કરતો હોય અથવા સાથે ખેડનાર (કુલમિત્રસીરિન્) હોય, તથા વાળંદ, અને જે મન વાણીથી સેવાને માટે પોતાને અર્પણુ કરે છે તેને શૂદ્ર—એ સર્વેનું અન્ન ખાવા યોગ્ય છે અર્થાત્ તે ખાવાથી દોષ નથી. પરન્તુ દાસ આદિ જે શૂદ્ર કહ્યા તેમના સિવાય અન્ય શૂદ્રનું અન્ન ખાવા યોગ્ય નથી. દાસાદિના જે સ્વામી છે તે જ તેમનું અન્ન ખાઈ શકે છે. પરન્તુ એક માણસ બીજાના દાસાદિનું અન્ન ખાઈ શકે નહીં.

દેવલે પણ કહ્યું છે કે—

સ્વદાસો નાપિતો ગોપઃ કુમ્ભકારઃ કૃપીચલ. ।

બ્રાહ્મજૈરપિ ભોજ્યાન્નાઃ પશ્ચૈતે શૂદ્રયોનયઃ ॥

યા. સ્મૃ. અ. ૧-૧૬૮ ॥

અર્થ:—પોતાનો દાસ, નાપિત (વાળંદ), ગોવાળ, કુંભાર અને ખેડુત એટલા પાંચ શ્દ્ર જાતિવાળાનું અન્ન બ્રાહ્મણોએ પણ ખાવા યોગ્ય છે.
 વળી શ્દ્રાત્ર ખાવા અંબધી હારિતે પણ કહ્યું છે.

કુલમિત્રં કુલપુત્રો મૈત્ર્યદઃ ગિપ્યકઃ સુહૃત્ ।

મવેદ્યસ્ય સુત્રં લાભે મયે ત્રાતા ચ યો મવેત્ ।

एते शूद्रेषु भोज्यान्न मनो यत्र विभाष्यते ॥ या. સ્મૃ. અ. ૧-૧૬૮ અપરા.ટીકા ॥

અર્થ:—કુલ નામ ખેડુતનું છે, તેનો પુત્ર કુલપુત્ર કહેવાય છે. ખેડુત તથા તેનો પુત્ર, તથા કિશ્કા આપનાર, તથા શિષ્ય, સુહૃત, તથા જેની પ્રાપ્તિ થવાથી સુખ થાય તે, ભય-માંથી આપણી રક્ષા કરનાર, એટલા શૂદ્રોને ભોજ્યાન્ન કહ્યા છે અર્થાત્ પૂર્વ કહેલા કે જેઓના ઘરમાં ખાવાથી મન પ્રસન્ન થાય છે તેમનું અન્ન ખાવામાં દોષ નથી. આ શૂદ્રોને છોડી બીજા શૂદ્રો સંબધી મનુષ્યે “નાદાચ્છદ્રસ્ય પન્વાન્નમ્” એ પ્રમાણે કહ્યું છે.

अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहाक्तं चिरसंभवम् ।

अस्नेहा अपि गोधूमयवगोरसविक्रियाः ॥

.. ૧-૧૬૯ ॥

અર્થ:—ઘૃતાદિ સ્નેહ પદાર્થ યુક્ત અન્ન વાસી હોય અથવા ઘણા દિવસનું બનાવેલું હોય તોપણ તે ખાવામાં હરકત નથી. તેમ સ્નેહ (ચિકાસ) વિનાના ઘઉં, જવ, દૂધના ચિકાર એટલે ખાવો અથવા માવામાંથી બનાવેલો પદાર્થ પણ બહુ દિવસ રહ્યા છતાં ખાવામાં દોષ નથી.

પુંઆ આદિ પકવાન્ન અસચ્છદ્રોનું પણ ખાવામાં દોષ નથી એમ સુમન્તુ ઋષિનું કથન છે.

गोरसं चैव सक्त्तैश्च तैलं पिण्याकमेव च ।

अपूपान्मक्षयेच्छદ्राद्यश्चान्यत्પયસા કૃતમ્ ॥ યાજ્ઞ. સ્મૃ. અ. ૧-૧૬૮ અ૦ ટી૦

અર્થ:—દૂધ, દહીં આદિ, તથા મકનું, તથા તેલ, તલનો બોળ, અપૂપ તથા દૂધની બનાવેલી ઝીઝ અસચ્છદ્રની પણ ખાઈ શકે છે.

लवणं मधु तैलं च दधि तक्रं घृतं पयः ।

न दुप्येच्छद्रजानीनां कुर्यात्सर्वेषु-विक्रयम् ॥ પારા. સ્મૃ. અ. ૧-૭૨ ॥

અર્થ:—શ્દ્રજાતિનું મીઠું(નિમ્બક), મધ, તેલ, દહીં, ઘી, દૂધ એ સર્વ દ્વિપિત નથી, માટે સત્ શ્દ્ર તથા અસત્ શ્દ્ર એ સર્વ આ પદાર્થો વેચી શકે છે. વળી—

सांवत्सरघाण्टिकग्रामकूटान्नं विषम् ॥ या. સ્મૃ. અ. ૧-૧૬૪ અ. ટી. ॥

અર્થ:—નસત્, તિથિ, આદિ બનાવી છવિકા ચલાવનાર (સાંવત્સર) તથા રાજઘરખાતમાં ઘંટ વગાડી રાગને બજાવનાર ઘાણ્ટિક), તથા લોકો ઉપર અપવાદ ચલાવનાર દાઝિક (ગ્રામકૂટ), એમના અન્નને વિષ સમાન કહ્યું છે. માટે તે ખાતું નહીં.

तथा परिविचिपरिविघ्नविषमज्जननटपलीपतिदिधिपूपतिपुनर्भूषुत्राणां रुधिरम् ॥

અર્થ:—તથા પરિવિચિ તથા પરિવિઘ્ન તથા જેના વિંગનું છેદન કર્યું હોય તથા તૃપલીપતિ દિધિપુપતિ અર્થાત્ અશ્વરોગોનિ વિધવા ફરીથી પરણી હોય(દિધિપુ) તેનો પતિ, તથા અશ્વતેરોગોનિ વિધવા ફરીથી પરણી હોય(પુનર્ભૂ) તેનો પુત્ર—એ સર્વનું અન્ન રુધિર

સમાન છે. માટે તે પણ ખાવું નહીં. જેનો નાનો ભાઈ પરણ્યો છે એવો અવિવાહિત મોટા ભાઈ પરિવિત્તિ કહેવાય છે. અને મોટી બહેન કુંવારી છતાં જેનો નાનો ભાઈ પરણ્યો હોય તે બહેનનું નામ પરિવિત્તિ છે. અથવા “પરિવિત્તિપરિવેત્તામ” એવો પાઠ હોય તો પરિવેતાનો અર્થ મોટા ભાઈને કુંવારો મૂકી પરણનાર નાનો ભાઈ એવો કરવો. અને સમતિની સ્ત્રી સાથે વિવાહ ન કરતાં શ્રદ્ધી(વૃષ્ણી) સાથે વિવાહ કરનાર વૃષ્ણીપતિ કહેવાય છે. તે વૃષ્ણીપતિ તથા તેના પુત્રનું અન્ન ખાવાનો નિષેધ છે.

આતુર્મૃતસ્ય માર્યાયાં યોઽનુરજ્યેત કામતઃ ।

ધર્મેણાપિ નિયુક્તાયાં સ જ્ઞેયો દિધિષૂપતિઃ ॥ મ. ૨. અ૦ ૩-૧૭૩ ॥

અર્થ:—ભાઈના મરણ પછી નિયોગના ધર્માનુસાર નિયુક્ત કરેલી તેની પત્નીની સાથે જે નિયોગની મર્યાદાને છોડીને કામથી પ્રવૃત્ત થાય છે તેનું નામ દિધિષૂપતિ છે. તેની સાથે વારંવાર રમણ કરવું તે નિયોગનો નિયમ નથી. અને જે વારંવાર રમણ કરે છે તે દિધિષૂપતિ છે. વળી—

અન્યલભ્યા તુ યા કન્યા પુનરન્યસ્ય દીયતે ।

અસ્યા અપિ ન મોક્તવ્યં પુનઃ કીર્તિતા હિ સા ॥વૃ૦પા૦સ્મૃ૦અ૦૬-૩૫૫॥

અર્થ:—એક વરને આપવાને નિશ્ચય કરેલી હોવાથી તેને મળવા યોગ્ય તે કન્યાને જો બીજા વરને પરણાવવામાં આવે તો તે કન્યા પુનર્જૂ કહેવાય છે. માટે તેનું અન્ન ખાવા યોગ્ય નથી. (અને તેના પુત્રનું અન્ન પણ ખાવા યોગ્ય નથી તે આગળ કહેવામાં આવ્યું છે.)

કૌમારં પતિમૃત્સૃજ્ય યા ચાન્યં પુરુષં શ્રયેત્ ।

પુનઃ પત્યુર્ગૃહં ગચ્છેત્પુનર્મૂઃ સા દ્વિતીયકા ॥ ” ॥ ૩૫૬ ॥

અર્થ:—ખાસાવસ્થામાં જેની સાથે વિવાહ કરવામાં આવ્યો છે તેવા પતિનો સંગ છોડીને જે સ્ત્રી બીજા પુરુષનો આશ્રય કરે અને પછી પાછી પોતાના પતિને ઘેર આવે તે બીજી પુનર્મૂ કહેવાય છે. વળી—

અસત્સુ દેવરેષુ સ્ત્રી વાન્ધવૈર્યાં પ્રદીયતે ।

સવર્ણાય સપિષ્ઠાય પુનર્મૂઃ સા તૃતીયકા ॥ ” ॥ ૩૬૭ ॥

અર્થ:—સ્ત્રીને દિવર ન હોવાથી બન્ધુલોક જે સ્ત્રીને નિયોગ માટે બીજા સવર્ણ સપિષ્ઠ પુરુષને દે છે તે ત્રીજી પુનર્મૂ છે.

આ ત્રણે પ્રકારની પુનર્મૂ સ્ત્રીના પુત્રાનું અન્ન ખાવાનો ચૈદિનાસિ ઋષિએ નિષેધ કર્યો છે. અને પરાશરે પણ પુનર્મૂના પુત્રાનું અન્ન ખાવાનો નિષેધ કર્યો છે. વળી—

મર્ત્યૌર્વાં વ્યભિચારેણ કામં ચરતિ નિત્યશઃ ।

અસ્યા અપિ ન મોક્તવ્યં સા મતા કામચારિણી ॥ ” ॥ ૩૬૯ ॥

અર્થ:—જે સ્ત્રી પતિથી અન્ય પુરુષની સાથે ઇચ્છાનુસાર વિહાર કરે છે તે કામચારિણી કહેવાય છે, અને તેનું પણ અન્ન ખાવા યોગ્ય નથી.

તથા રાજમૃતસ્યાન્નં ચૌરસ્યાન્નં તથૈવ ચ ।

સૂતકે મૃતકે ચાન્નં સ્વર્ગસ્યમપિ પાતયેત્ । યા.સ્મ.અ૦ ૧-૧૬૪ અ૦ટી૦॥

અર્થ:—તથા રાજસેવકનું અન્ન, ચોરનું અન્ન, વૃદ્ધિ તથા મરણના સૂતકીનું અન્ન એ સર્વ સ્વર્ગમાં રહેલાને પણ નીચે પાડે છે, તેથી તેમનું અન્ન પણ ન ખાવું.

અવલિપ્તસ્ય મૂર્ધ્વસ્ય દુષ્ટવૃત્તસ્ય દુર્મતે: ।

અન્નમશ્રદ્ધધાનસ્ય યો મુંક્તે ભૂળહા તુ સઃ ॥

અર્થ:—અત્યન્ત વિપયાસકત, મૂર્ખ, દુરાચારી, દુર્બુદ્ધિ, તથા શ્રદ્ધારહિત મનુષ્યનું અન્ન ન ખાય છે તે બ્રહ્મહત્યા કરનાર અર્થાત્ તેને બ્રહ્મહત્યા જેટલું પાપ લાગે છે.

ઉન્મત્તાવધૂતરાજપુરોહિતાન્નાનિ વર્જયેત્ ॥

આ આદિત્યપુરાણનું પ્રમાણુ યા. સ્મૃ. અ. ૧-૧૬૪ ની અપરાદિત્ય ટીકામાં આપેલું છે.

અર્થ:—ઉન્મત્ત તથા અવધૂત અર્થાત્ જેણે વર્ણાશ્રમ ધર્મનો પરિત્યાગ કર્યો છે તે તથા રાજાનો પુરોહિત એમનું અન્ન ખાવા યોગ્ય નથી.

અમજાયાં તુ કન્યાયાં નાદનીયાત્તસ્ય વૈ શ્વે ॥

અર્થ:—ન્યાં સુધી પુત્રીને સન્તાન થયું ન હોય ત્યાં સુધી જન્માઇના ધરમાં બોજન ન કરવું જોઇએ.

યથા જલં નિર્ગમનેષ્વપેયં નદીગતં તત્સુનરેવ પેયમ્ ।

તથાજ્ઞપાનં વિધિપૂર્વમાગતાદ્ દ્વિજાતિપાત્રાન્તરિતં ન દુષ્યતિ ॥

યાજ્ઞ. સ્મૃ. અ. ૧-૧૬૪ અ. ટી. ॥

અર્થ:—જેવી રીતે રસ્તામાં વહેતું જળ પીવા યોગ્ય નથી છતાં તે ન્યારે નદીમાં મળી નાય છે ત્યારે પીવા લાયક ગણાય છે, તેવી રીતે વિધિપૂર્વક આવેલા શ્વેદાદિનું અન્ન પણ દ્વિજાતિ રૂપી પાત્ર દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલું હોય તો તેમાં દોષ નથી.

શ્રદ્ધધાનસ્ય મોક્તવ્યં ચૌરસ્યાપિ વિશેષતઃ ।

ન ત્વેવં વહુયાજ્યસ્ય યથોપનયતે વહૂન્ ॥

અપરા. ટીકા ॥

અર્થ:—ચોર શ્રદ્ધાળુ હોય તો તેનું પણ અન્ન ખાવા યોગ્ય છે, પરન્તુ યોગ્યતા અથો-અતોનો વિચાર કર્યા વિના ખાધું લોકોના યજ્ઞાદિ તથા ઉપનયનાદિ કરાવનારનું અન્ન ખાવા યોગ્ય નથી.

વિધોપજીવિનો અન્નં યો મુંક્તે સાધુસંમતઃ ।

તદપ્યન્નં યથા શૌદ્રં તત્સાધુઃ પરિવર્જયેત્ ॥ મ.મા.અ.શા.પ.અ. ૧૩૫-૧૫૧

અર્થ:—સત્પુરુષોને સંમત એવો સદાચારી બ્રાહ્મણ જે વિદ્યા ઉપર હવિષ્ઠ અભાવે છે તેનું અન્ન શ્રદ્ધા અન્ન તુલ્ય હોવાથી ખાવું નહીં જોઇએ. અહીં વિધોપજીવી નામ પૈસા લઇને વેદશાસ્ત્રાદિ બહુવચનાર તેનું અન્ન જુ દ્વિજાતિએ ખાવું ન જોઇએ.

દેવદ કહે છે કે:—

અવલીટં શ્વમાર્જારધ્વાન્નકુક્કુટમૂપકં: ।

મોજનં નોપશુક્તી તદમેઘ્યં હિ સર્વતઃ ॥ યાજ્ઞ. સ્મૃ. અ. ૧-૧૬૪ અવ. ટી. ॥

અર્થ:—કૂતરું, ખિસાડી, કાગડો (કર્ણાક્ષ), કુકડો અને ઉંદર એ જીવોએ ચાટેલું (શવલીદમ્) અન્ન ખાવાના ઉપયોગમાં ન લેવું જોઈએ, કેમકે તે અન્ન સર્વ પ્રકારે અપવિત્ર છે.

ઇતિ અન્ન સંબંધી વિશેષ વિવેચન અ. ૧૨. સ. ૪૦, સમાપ્ત

અધ્યાય ૧૨. સર્ગ. ૪૧.

સ્વભાવથી અભક્ષ્ય વસ્તુનું નિરૂપણ.

પૂર્વ સર્ગમાં આચારદોષથી તથા જીવિકાના દોષાદિથી જે મનુષ્યોનું અન્ન ખાતું નિષિદ્ધ છે તેનું નિરૂપણ કરીને આ સર્ગમાં સ્વભાવથી જે પદાર્થ અભક્ષ્ય છે તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

છત્રાકં વિહ્વરાહં ચ લંથુનં ગ્રામકુક્કુટમ્ ।

પલાન્દુઃ શૃજનં ચૈવ મત્યા જગધ્વા પતેદ્દિજઃ ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૫-૧૯ ॥

અર્થ:—છત્રાક (પૃથ્વામાંથી જન્મેલા કાસની માફક સફેદ રંગનું જીવે છે તે), ગામમાં ફરતાં કુકર, લસણ, ગામમાં રહેતું મરધું, કુંગળી, ગાજર એ સર્વ પદાર્થો ગણી જોઈને ખાવાથી મનુષ્ય અવશ્ય પતિત થાય છે.

છત્રાકાદિ ખાવાનો પરાશરજીએ પણ નિષેધ કર્યો છે:—

પીયૂષં શ્વેતલથુનં વૃન્તાકફલશૃજને ।

પલાન્દુઃ વૃક્ષનિર્યાસાન્ દેવસ્વં કવકાનિ ચ ॥ પરા. સ્મ૦ અ. ૧૧-૧૦ ॥

છત્રીક્ષીરમવિક્ષીરમજ્ઞાનાદ્ શુદ્ધતે દિજઃ ।

ત્રિરાત્રમુપવાસેન પંચગવ્યેન શુદ્ધયતિ ॥

,, ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—નવી વાણેલી ગાયનું દૂધ (પીયૂષ), સફેદ લસણ, વંતાક, ગાજર, કુંગળી, વૃક્ષનો ગુંદર, દેવનું ધન અને કવક અર્થાત્ સર્વ પ્રકારના છત્રાક (૧૦), તથા ઉંટડીનું તથા ઘેડીનું દૂધ એ સર્વ જે દિગ્ગતિ અત્તાનથી ખાય તે ત્રણ રાત્રિ ઉપવાસ કરીને પછી પંચગવ્ય પીવાથી શુદ્ધ થાય છે.

અને યાગવલ્ક્ય સ્મૃતિ કહે છે કે—

પલાન્દુઃ વિહ્વરાહં ચ છત્રાકં ગ્રામકુક્કુટમ્ ।

લથુનં શૃજનં ચૈવ જગધ્વા ચાન્દ્રાવણં ચરેત્ ॥ યાજ્ઞ૦ સ્મ૦ અ૦ ૧૭૬ ॥

અર્થ:—કુંગળી, મધ ખાનાર ગામનું કુકર, છત્રાક, ગામનું મરધું, લસણ, ગાજર એ સર્વ ઇચ્છાપૂર્વક ખાવામાં આવે તો તેની શુદ્ધિને માટે ચાન્દ્રાવણ વ્રત કરવું જોઈએ.

અલાવૃશિશુક્રવકલત્રાકલથુનાનિ ચ ।

પલાન્દુશ્વેતવૃન્તાકરક્તમૂલકમેવ ચ ॥

વ્યા૦ સ્મ૦ અ૦ ૩-૬૪ ॥

શૃજનારુણવૃક્ષાસ્ટગજન્તુગર્ભફલાનિ ચ ।

અકાલકુમ્ભાદીનિ દિજો જગધ્વૈન્દવં ચરેત્ ॥

,, ॥ ૬૫ ॥

અર્થ:—ગોળ કુધી, શિયુ, કંધક, છત્રાક, લસણ, કુંગળી, સફેદ રીંગણ, લાલ મૂળો, લાલ ગાજર, વૃક્ષનો ગુંદર, જે કૃષ્ણમાં કીડા આદિ જન્તુ હોય તે કૃળ, અકળે થયેલાં પુષ્પ, ફલ, આદિ—એ સર્વ જે દ્વિગતિ ખાય તો તેની શુદ્ધિને માટે ચાન્દ્રાપણુ વ્રત કરવું જોઈએ. માટે તે ખાવા યોગ્ય નથી. સરગવો, લાલ પુષ્પ, અને જેની અંદર મદ વિશેષ હોય એવું ફુલ અને ગંદકીવાળા સ્થાનમાં થતું શાક વિગેરેનું નામ શિયુ છે.

વળી મનુસ્મૃતિ પણ કહે છે કે:—

છશૂનં શૂક્તનં ચૈવ પલાણ્ડું કવકાનિ ચ ।

અમક્ષ્યાણિ દ્વિજાતીનામમેધ્યપ્રભવાણિ ચ ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૬-૫ ॥

અર્થ:—લસણ, ગાજર, કુંગળી, સર્વ પ્રકારના છત્રાક(કવક), તથા અપવિત્ર મલાદિમાં ઉત્પન્ન થતા પદાર્થ દ્વિજે ખાવા નહીં.

લોહિતાન્વૃક્ષનિર્યાસાન્વૃશ્વનપ્રમથૌસ્તથા ।

શેઠું ગર્વ્યં ચ પેયુપં પ્રયત્નેન વિવર્જयेत् ॥ ” ॥ ૬ ॥

અર્થ:—વૃક્ષમાંથી નિકળતા લાલ રંગનો ગુંદર તેમજ વૃક્ષને કાપવાથી (વૃશ્ચન) થતો અને લાલ રંગનો નહીં એવો પણ ગુંદર નહીં ખાવો જોઈએ, તેમજ શેલુ અર્થાત્ બહુ વાર (લસોડા) તથા નવી વાયેલી ગાયનું દૂધ (ગર્વ્ય) એ પણ દ્વિગતિએ ખાવું ન જોઈએ.

શાકાદિકં જ વિદ્જાતં કવકાનિ વિવર્જयेत् ।

માંસકીટાદિર્પિયુક્તં પ્રયત્નેન વિવર્જयेत् ॥ વૃ. પા. સ્મૃ. અ.—શ્લો.૩૦૯ ॥

અર્થ:—વિષ્ટાદિમાં અથવા અન્ય અપવિત્ર સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થયેલું શાક, સર્વ પ્રકારના છત્રાક, તથા માંસ, કીડા આદિ યુક્ત કૃળો એ સર્વનો પ્રયત્ન પૂર્વક ત્યાગ કરવો જોઈએ. તે કાર્ષ ખાવા યોગ્ય નથી.

પિષ્ટોપમં તુ ચુક્તવણ્ડં કવકં ચૈત્યસંનિષમ્ ।

છત્રાકં છત્રસદૃશં ત્રયં ભૂમિસમુદ્રવમ્ । યા૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૧-૧૭૬ અ. ટી. ॥

અર્થ:—છત્રાકના જાતિભેદમાં ગોળાકાર છત્રાકને ખુશ્બદડ કહે છે. બૌદ્ધોના મંદિર (ચૈત્ય)ની વૃત્ત જેનો ઉપરનો ભાગ કંઈક ગોળ હોય એવું તથા કંઈક પોણુ એક છત્રાક હોય છે, તેનું નામ કવક છે. તથા એક છત્રીના આકારનું હોય છે. આ ત્રણે પ્રકારના છત્રાક ભૂમિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એ ત્રણેને પણ ન ખાવાં.

નાનાવિધાઃ શાલ્લિનો યે છત્રાકં ચ તદુદ્રવમ્ ।

” ॥

અર્થ:—અને નાના પ્રકારનાં જે વૃક્ષો છે તેની ઉપર ઉત્પન્ન થતાં જે છત્રાક છે તે પણ ખાવાની મનાઇ છે. આ ચારે પ્રકારનાં છત્રાક ખાવાની ધર્મશાસ્ત્રમાં મના કરી છે.

વળી આવી જાતના કેટલાંક જાતિદુષ્ટ તથા ક્રિયાદુષ્ટ વગેરે પદાર્થો છે તે સર્વ દ્વિગતિએ ખાવાની મના છે.

જાતિદુષ્ટં ક્રિયાદુષ્ટં કાલાશ્રયવિદૂષિતમ્ ।

સંસર્ગાશ્રયદુષ્ટં ચ સદ્દેશં સ્વભાવતઃ ॥ યા૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૧-૧૬૭ અ૦ ટી૦ ॥

અર્થ:—ભતિદુષ્ટ તથા દિવાદુષ્ટ, કાલાશ્રય અર્થાત્ કાલદુષ્ટ, તથા સંસર્ગથી દુષ્ટ એ સર્વ હલ્લેષ્વ અર્થાત્ સ્વભાવથી મનમાં સંશય ઉત્પન્ન કરનાર છે એમ બાળ્યું.

લથુનં શૂઝનં ચૈવ પલાણું કવકાનિ ચ ।

વાર્તાકનાલિકાલાયુ લપેયાજ્ઞાતિદૂષિતમ્ ॥

” ॥

અર્થ:—લસણ, ગાજર, ડુંગળી, સર્વ પ્રકારનાં છત્રાક, સદેહ રીંગણ, નાડી શાક, ગોળ તુંબકુ અર્થાત્ દુધી, આ સર્વ ભતિથી જ દુષ્ટ છે એમ સમજવું. (લપેયાત્)

ન મક્ષયેત્ક્રિયાદુષ્ટં યદ્દદૃષ્ટ પતિર્તેઃ પૃથક્ ।

કાલદુષ્ટં ચ વિજ્ઞેયં હસ્તનં ચિરસંસ્થિતમ્ ॥

” ॥

અર્થ:—તાના પ્રકારના પતિત તથા ચપડાશાદિની જેના ઉપર દષ્ટિ પડી હોય તે અન્ન દિવાદુષ્ટ કહેવાય છે, અને તે પશુ ન ખાયું. અને જે અન્ન ગાદ કાલતું રાધેલું હોય તથા ધણી વખતનું બનાવેલું હોય તે કાલદુષ્ટ કહેવાય છે. અને તે પશુ ન ખાયું નોંધ્યે.

સુરાલથુનસંઘટ્ટં પીયૂષાદિસમન્વિતમ્ ।

સંસર્ગદુષ્ટમેતદ્દિ શૂદ્રોઽચ્છિદ્રવદાચરેત્ ॥

”

અર્થ:—દારૂ, લસણ ઇત્યાદિના જેને સંસર્ગ થયો હોય તેવું, તથા પીયૂષ (સાત દિવસની અંદર વાયેલી ગાયતું દૂધ) ઇત્યાદિ યુક્ત એ સંસર્ગદુષ્ટ કહેવાય છે, અને તેનો શૂદ્રના એકાદી માફક પરિત્યાગ કરવો નોંધ્યે, અર્થાત્ જેમ શૂદ્રનું ઉચ્છિદ્ર ખાયું યોગ્ય નથી તેમ તે પશુ ખાવા યોગ્ય નથી. જે ગાયને વાયે દસ દિવસ ન થયા હોય તેવું દૂધ પીયૂષ કહેવાય છે.

શૂદ્રોઽચ્છિદ્રં તુ વિજ્ઞેયં પૂર્વે શૂદ્રેષુ દર્શિતમ્ ।

વિચિકિત્સા તુ હૃદયે યસ્મિન્નન્ને પ્રજાયતે ।

સહલ્લેખં તુ વિજ્ઞેયં પુરીપં તુ સ્વભાવતઃ ॥

” ॥

અર્થ:—આપણે જમ્યા પહેલાં દાસાદિ સિવાયના શૂદ્રને બનાવેલું અન્ન શૂદ્રોઽચ્છિદ્ર બાળ્યું. અને જે અન્નને જેતાં ખાવામાં મનમાં શંકા થતી હોય તે હલ્લેષ્વ કહેવાય છે. અહીં હલ્લેષ્વનો અર્થ કંઈક ગ્જાનિ ઉત્પન્ન કરનાર એવો છે. અને જે પુરીપ (મલ) છે તે સ્વભાવથી જ ગ્જાનિ ઉત્પન્ન કરતા છે. અને અન્નમાં ગ્જાનિ કાઢ નિમિત્તથી જ ઉત્પન્ન થાય છે.

વળી ભતિદુષ્ટાદિ પદાર્થોની પેઠે રસદુષ્ટ પદાર્થ પશુ ખાવા યોગ્ય નથી.

રસદુષ્ટં વિકારાદ્દિ રસસ્યેતિ નિદર્શનાત્ ।

પાયસક્ષીરપૂષાદિ તસ્મિન્નૈવ દિને યથા ।

” ॥

અર્થ:—રાધેલા જે પદાર્થમાં વિકાર થવાથી સ્વાદ બગડે છે તે પદાર્થ રસદુષ્ટ કહેવાય છે. રસદુષ્ટના દષ્ટાન્તથી દૂધપાક તથા પિષ્ટ (પિડું) આદિ તે જ દિવસની સાંજ સુધી રહેવાથી તેના સ્વાદમાં બેદ પડે છે. તે સર્વ પશુ રસદુષ્ટ કહેવાય છે.

રાજમાપાઃ સ્થૂલા મુદ્ગાસ્તથા વૃષયવાપકૌ ।

મસૂરાઃ શતપુષ્પા ચ કુસુમ્ભં શ્રીનિકેતનમ્ ।

સસ્યાન્યેતાન્યમધ્યાણિ ન ચ દેયાનિ કસ્યચિત્ ॥ યા.સ્મૃ.અ.૧-૧૬૯અ.ટો.॥

અર્થ:—રાજભાષ(એક જાતનું ધાન્ય), તથા રઘૂલ મગ(એક પ્રકારના મગ), વૃષ્ય તથા વાપક નામના પદાર્થ, મસૂરની દાળ, શતપુષ્પા(એક પ્રકારનું શાક), કુંસુંભ તથા શ્રીનિકેતન નામની પદાર્થ એ સર્વ ખાવા યોગ્ય નથી, તેમ તે કાષ્ટને આપવા યોગ્ય પણ નથી.

નાશનીયાત્પાપસં નક્તં ધુક્તં ચેન્ન સ્વપેન્નિશિ ।

” ॥

અર્થ:—દુધપાક રાત્રે ખાવો નહીં, છતાં જો ખાવામાં આવે તો રાત્રિમાં સવું નહિં.

શુક્ત પદાર્થ ખાવાની મનાઇ છે, તથાપિ—

દધિ મધ્યં શુક્તમપિ યચૈવં દધિસંભવમ્ ।

કન્દમૂલફલૈઃ પુષ્પૈઃ શસ્તૈઃ શુક્તાસવં તુ યત્ ॥

અવિકારિ ભવેન્મેધ્યમમધ્યં તદ્વિકારકૃત્ ॥

” ॥

અર્થ:—શુક્ત પદાર્થને ખાવાની મનાઇ છે, તથાપિ દહીં અને દહીંમાંથી બનાવેલો પદાર્થ, તથા ઉત્તમ કન્દમૂલ, ફલ, તથા પુષ્પ આદિનો બનાવેલો શુક્ત, રસ વાળો આસવ, તથા જે મદને ઉત્પન્ન કરતા નથી એવો પદાર્થ શુક્તરસ હોવા છતાં તેને ખાવામાં દોષ નથી.

ઇતિ અભોજ્યાન્નનિરૂપણ અ. ૧૨. સ. ૪૧. સમાપ્ત.

અધ્યાય. ૧૨. સર્ગ. ૪૨.

ઇષ્ટપૂર્તાદિકર્મનિરૂપણ.

ઉપરના સર્ગમાં અભોજ્યાન્ન આદિનું નિરૂપણ કરીને આ સર્ગમાં ઇષ્ટપૂર્તાદિ કર્મનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

શ્રદ્ધયેષ્ટં ચ પૂર્તં ચ નિત્યં કુર્યાદતન્દ્રિતઃ ।

શ્રદ્ધાકૃતે હ્રાક્ષયે તે ભવતઃ સ્વાગતૈર્થનૈઃ ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૪-૨૨૬ ॥

અર્થ:—આલસ્ય છોડીને શ્રદ્ધાથી દરરોજ ઇષ્ટ અને પૂર્ત કર્મ કરવું જોઈએ. કેમકે નીતિથી કરાધેલા ધન વડે ઇષ્ટ અને પૂર્ત કર્મ કરવાથી તે અક્ષય ફલ આપનાર થાય છે. અક્ષય ફલનો અર્થ મોક્ષ થાય છે. ઇષ્ટાદિ કર્મથી સાક્ષાત્ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તથાપિ અન્તઃકરણની શુદ્ધિ દ્વારા તે મોક્ષનું પરંપરા કારણ થાય છે. નિષ્કામતાથી કરેલાં ઇષ્ટાદિ કર્મ શીઘ્ર અન્તઃકરણની શુદ્ધિ કરે છે.

ઇષ્ટનો અર્થ કહે છે:—

અગ્નિહોત્રં તપઃ સત્યં વેદાનાં ચૈવ પાલનમ્ ।

આતિથ્યં વૈશ્વદેવશ્ચ ઇદમિત્યભિધીયતે ॥

અત્રિ સં૦ ૧૭૦ ૪૨ ॥

અર્થ:—અગ્નિહોત્ર, તપ, સત્યબ્રાપણ, વેદ લખાવવા અને લખાવવા, અતિથિસત્કાર અને વૈશ્વદેવ એ ૭ કર્મને ઇષ્ટકર્મ કહે છે.

તેમાં મંત્ર વડે અગ્નિને સ્થાપન કરી તેમાં જે હોમ કરવામાં આવે છે તેનું નામ અગ્નિહોત્ર છે. તે વિવાહ સમયથી લઇને વાનપ્રસ્થ અથવા સંન્યાસ ગ્રહણ કરતા સુધી અથવા મરણ પર્થન્ત કરવાનો હોય છે. આ અગ્નિહોત્ર સ્વર્ગનું સાધન છે.

તપશ્રયા કરવી તેનું નામ તપ છે.

આન્દ્રાયણાદિ તપ પણ મૃત કહેવાય છે. વળી ભગવાને ગીતામાં માનસિક, શારીરિક અર્થાત્ સરીરવડે કરવાનું અને વાણી વડે થતું એમ ત્રણ પ્રકારનું તપ કહ્યું છે. એનું વિવેચન દેવી સંપત્તિ અને આસુરી સંપત્તિના લેખમાં જોઈ લેવું.

મનુષ્યે આ લોક સંબંધી અથવા પરલોક મંબંધી સુખને માટે તપ કરવું જોઈએ.

આ પ્રમાણે અગ્નિહોત્ર અને તપનું વ્યાખ્યાન કર્યું. હવે બ્રાહ્મીનાં ઇષ્ટકર્મ મધ્યે જે સત્ય છે તેનો અર્થ એવો છે કે જે પ્રકારે દીકું છે અથવા સાંભળ્યું છે તે પ્રકારે કહેવું તે છે. તેની વ્યાખ્યા પહેલાં (સદાચાર પ્રકરણમાં) કરવામાં આવી છે. તેમ જ વેદનું અધ્યયન કરવું તથા અતિથિનો સત્કાર કરવો તથા વૈશ્વદેવ તેમની પણ વ્યાખ્યા ઉપર કરવામાં આવી છે.

આ ઇષ્ટકર્મ સર્વ દ્વિજાતિએ કરવું જોઈએ:—

ઇષ્ટપૂર્તૌ દ્વિજાતિનાં સામાન્યૌ ધર્મસાધનૌ ।

અધિકારી ભવેચ્છદ્રઃ પૂર્તે ધર્મે ન વૈદિકે ॥ અત્રિ. સ્મૃં શ્લો ૪૬ ॥

અર્થ:—ઇષ્ટ અને પૂર્ત એ બંને કર્મ સર્વ દ્વિજાતિને માટે સામાન્ય ધર્મસાધન છે. પરન્તુ જે ચ્છદ્ર છે તે પૂર્તકર્મમાં અધિકારી છે, વૈદિક જે ઇષ્ટકર્મ તેમાં તેનો અધિકાર નથી. એ પ્રમાણે ચ્છદ્રને ઇષ્ટકર્મમાં અનધિકારી કહ્યો છે.

વૈદિક અગ્નિહોત્ર અને વેદાધ્યયનને છોડીને તપ, સત્ય ભાષણ, અતિથિસત્કાર, તથા વૈશ્વદેવ એ સર્વ કર્મોમાં ચ્છદ્રને પણ અધિકાર છે. આશ્રમધર્મનું આચરણ કરવામાં જેને અધિકાર છે તેને તપનો અધિકાર નથી એમ કહેવું તે યુક્તિ વિનાની વાત છે. આશ્રમ ધર્મનું પાલન કરવું તે જ પહેલું તપ છે. ઉપનયનાદિ સંસ્કાર નહીં હોવાથી વેદાધ્યયન કરવામાં તથા વેદમન્ત્રો દ્વારા થતા કર્મમાં ચ્છદ્રને અધિકાર નથી. પરન્તુ અભાદિનો ત્યાગ કરીને અથવા હિત અને મિત ભોજન કરીને ઇશ્વરનું ભજન કરવા રૂપ જે તપ છે તેમાં સર્વનો અધિકાર છે. તેનો નિષેધ કદાપિ બની શકતો નથી. પોતાની પ્રવૃત્તિ ખીમને દુઃખ રૂપ ન હોય અને પોતાની ઉન્નતિ થતી હોય તેવું સાધન કરવામાં કોઈ દોષ થવાનો સંભવ નથી. એવું કાર્ય તો અવશ્ય કરવું જોઈએ.

હવે પૂર્ત કર્મ કયું કયું તે કહે છે:—

વાપીકૂપતઢાગાદિદેવતાયતનાનિ ચ ।

અન્નમદાનમારામઃ પૂર્તમિત્યભિધીયતે ॥

અત્રિ સ્મૃં શ્લો ૪૭ ॥

અર્થ:—સર્વના ઉપયોગને માટે વાવ, કુવા, તળાવ આદિ જળાશય બનાવવાં, તથા દેવતાનાં મંદિર ત્યાં ન હોય ત્યાં બનાવવાં, તથા અન્નદાન કરવું, અને આરામને માટે બાગ બગીચા આદિ કળાવવું તે સર્વ પૂર્તકર્મ કહેવાય છે.

પુણ્ય કર્મ કરનારને પણ ધર્મ સંબંધી કીર્તિ સંપાદન કરવાની આવશ્યકતા છે, કેમકે જ્યાંસુધી પૃથ્વીમાં કીર્તિ હોય છે ત્યાંસુધી જ મનુષ્ય સ્વર્ગ લોકમાં રહી શકે છે:—

સુરાલયસરોવાપીકૂપારામાદિકલ્પના ।

एतदर्थं हि पूर्ताख्या धर्मशास्त्रेषु निश्चिता ॥

સ્કા. પુ. સ ૧ ॥

અર્થ:—દેવમંદિર, તળાવ, વાવ, કુવા, બાગ, ઇત્યાદિ બનાવવા રૂપ જે પૂર્વ કર્મની કલ્પના ધર્મશાસ્ત્રમાં કરી છે તે કીર્તિ નષ્ટ ન થાય તેને માટે કરી છે.

પુણ્યકર્મ વડે બ્રહ્મલોકમાં ગયેલા પ્રધુમ્નની કીર્તિ જ્યારે પૃથ્વીમાંથી નષ્ટ થઇ ગઇ ત્યારે બ્રહ્માજીએ કીર્તિ સંપાદન કરવાને માટે તેને ફરીથી પૃથ્વીલોકમાં મોકલ્યો છે એવો રક્ષા-દ્વુરાણનો ઇતિહાસ સદાચાર પ્રકરણમાં લખ્યો છે. માટે ધર્માત્મા મનુષ્યને પણ પોતાની કીર્તિ બની રહે તેને માટે કુવા આદિ બનાવવાની આવશ્યકતા છે.

પાનીયદાનં પરમં દાનાનામૃતમં સદા ।

सर्वेषां वीजपुद्गलानां तर्पणं जीवनं स्मृतम् ॥ शि. पु. उ. सं. अ. १२-१ ॥

અર્થ:—જલનું દાન સર્વ દાનમાં મોટું અને શ્રેષ્ઠ છે. પૃથ્વીમાં જે કોઈ બીજાના સમૂહ છે તે સર્વને જલ વૃક્ષિ કરનાર અને જીવન રૂપ છે, જલ ન મળે તો સર્વ નષ્ટ થઇ જાય.

प्रपादानमतः कुर्यात् सुस्नेहादनिवारितम् ।

जलाश्रयविनिर्माणं महानन्दकरं भवेत् ॥ २ ॥

અર્થ:—માટે કોઈના રોકાણ વિના પાણીની પરબ (પ્રપા) મંડાવીને પાણી પાવાનું દાન અત્યંત પ્રેમની સાથે કરવું જોઈએ, કેમકે જલાશય નિર્માણ કરવું તે મહાન આનંદ આપનાર થાય છે.

कूपवापीतडागादेजीर्णोद्गारे महाफलम् । अग्नि पु. अ० ६७-६७ ॥

અર્થ:—જૂના કુવા, વાવ, તળાવ આદિનો ઉદ્ધાર કરવો તે મહાન ફળ લાયક છે.

यस्तदगं नवं कृत्वा जीर्णं वा नवतां नयेत् ॥ मवि. पु. म. प. अ. ९-२३ ॥

सर्वं कुलं समुद्धृत्य स्वर्गलोके महीयते ॥ २४ ॥

અર્થ:—નવું તળાવ બનાવનાર અથવા જીર્ણ થયેલા તળાવને ફરી બનાવી નવીન કરનાર પોતાના સર્વ કુળનો ઉદ્ધાર કરીને સ્વર્ગ લોકમાં સત્કારને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે—

वापी कूपतटागाश्च उद्यानप्रवहास्तथा ॥ २४ ॥

पुनः पुनश्च संस्कार्या लभते मौक्तिकं फलम् ॥ २५ ॥

અર્થ:—વાવ, કુવા, તળાવ, હવા પાવાના બાગ બગીચા ઇત્યાદિનો વારંવાર સંસ્કાર કરવો જોઈએ. તે પ્રમાણે કરનારને અનંતકરણની શુદ્ધિ દ્વારા મુક્તિ રૂપી ફળ મળે છે.

निदायकाले पानीयं यस्य तिष्ठति वापिनः ।

स्वर्गं गच्छेत्स नरकं न कदाचिदवाप्नुयात् ॥ २६ ॥

અર્થ:—જેની વાવમાં ત્રીજા ઋતુમાં પીવા લાયક જલ રહે છે તે મનુષ્ય સ્વર્ગમાં જાય છે, કદાપિ નરકમાં જતો નથી.

તેની રીતે મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરવો તે પણ બહુ પુણ્યનું કામ છે. જે ગામમાં અનેક મંદિર હોય ત્યાં નવું મંદિર બંધાવવામાં વિશેષ પુણ્ય નથી, પરંતુ જૂના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરી તેને નવું કરવામાં અનંત પુણ્ય છે.

पतितं पतमानं च तथार्थस्फुटितं तथा ।

समुद्धृत्य हरेर्वैष्णवं द्विगुणं फलमाप्नुयात् ॥ २७ ॥

અ. ૯-૫૨ ॥

અર્થો:—પડી ગયેલા તથા પડવાની તૈયારીમાં હોય તેવા અથવા અડધું ફાટયું તૂટયું હોય એવા ભગવાનના મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરનાર, નવું મંદિર બનાવવાથી જે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તેનાથી બમણું ફળ પ્રાપ્ત કરે છે.

વળી યમસ્મૃતિ પણ કહે છે કે—

વાપીકૃપતઢાગાનિ દેવતાયતનાનિ ચ ।

પતિતાન્યુદ્ધરેઘસ્તુ સ પૂર્ત્વફલમશ્રુતે ॥

યમ. સ્મૃ. શ્લો. ૭૦ ॥

અર્થ:—જીર્ણ થવાથી પડેલી વાવ, કુવા, તળાવ અને મંદિરનો જે જીર્ણોદ્ધાર કરે છે તે સંપૂર્ણ પૂર્ત્વ કર્મના ફલને પ્રાપ્ત થાય છે.

જેવી રીતે તલાવાદિ બનાવવામાં પુણ્ય છે તેવી રીતે જાયા વડે સર્વ પ્રાણીઓને સુખ દેનાર તથા પુષ્પ ફલાદિ વડે અનેક પ્રાણીનું જીવન ચલાવનાર વૃક્ષ રોપવામાં પણ ફળ છે.

યસ્તુ દૃક્ષં પ્રકુરુતે છાયમપુષ્પફલોપગમ્ ।

પથિ દેવાલયે ચાપિ પાપાત્તારયતે પિતૃન્ ।

કીર્તિશ્ચ માનુષે લોકે મેત્યાભ્યેતિ શુભં ફલમ્ મથિ પુ. મ. ૧. અ. ૧૦-૩૫ ॥

અર્થ:—રસ્તે જનારને જાયાફલ આદિ આપનાર વૃક્ષોને રસ્તામાં, તથા પૂજા આદિમાં ઉપયોગી પુષ્પ પાંદડાં આદિ આપનાર વૃક્ષોને દેવ મંદિરમાં, રોપનાર પિતૃઓને પાપથી તારે છે. અને પોતે મનુષ્ય લોકમાં જીવિત અવસ્થામાં કીર્તિ પ્રાપ્ત કરે છે, અને મરણ બાદ ઉત્તમ ફળને પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

અતીતાનાગતૌઘાતઃ પિતૃન્સસ્વર્ગતો દ્વિજાઃ ।

તારયેદ્વૃક્ષરોપી ચ તસ્માદ્વૃક્ષં પ્રરોપયેત્ ॥

” ॥ ૩૬ ॥

અર્થ:—હે દ્વિજો! વૃક્ષ રોપનાર મનુષ્ય પોતાના મરી ગયેલા અને હવે પછી મરનાર પિતૃઓને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ દ્વારા (સ્વર્ગતઃ) તારે છે. માટે વૃક્ષોને રોપવાં જોઈએ.

અપુત્રસ્ય હિ પુત્રત્વં પાદપા ફહ કુર્વતે ।

યત્નેનાપિ ચ વિમેન્દ્રા અશ્વત્થારોપણં કુરુ

” ॥ ૩૭ ॥

અર્થ:—જેમને પુત્ર નથી તેમને માટે, પુત્ર કરવાનું જે કાર્ય તે આ લોકમાં વૃક્ષો જરૂર કરે છે. માટે હે બ્રાહ્મણ્યેશો! યત્નપૂર્વક પિપ્પલા આદિ વૃક્ષોને રોપો.

શતૈઃ પુત્રસદસ્ટાણામેક એવ વિશિષ્યતે ।

કામેન રોપયેદ્દિમા એકદ્વિત્રિમસંખ્યયા ॥

” ॥ ૩૮ ॥

અર્થ:—સો અથવા હજાર પુત્રો કરતાં પણ એક વૃક્ષ એક છે. માટે હે. વિષ્ણો! એક અથવા બે અથવા ત્રણ અથવા પોતાની મરજી પડે તેટલાં વૃક્ષોને રોપવાં જોઈએ.

ધની ચાશ્વત્યવૃક્ષે ચ અશોકઃ શોકનાશનઃ ।

” ॥ ૩૯ ॥

અર્થ:—પીપળાનું વૃક્ષ રોપવાથી મનુષ્ય ધની થાય છે, અને અશોકનું વૃક્ષ મનુષ્યના શોકને નાશ કરતા છે.

ધનમદો જંબુવૃક્ષો વિલ્વ આયુષ્યદઃ સ્મૃતઃ ॥

” ॥ ૪૦ ॥

તિન્દુકાત્કુલટદ્વિઃ સ્યાદ્દાહિમી કામિનીમદા ॥

” ॥ ૪૧ ॥

સ્વર્ગપ્રદા યાત્રી સ્યાદ્વ્યયો મોક્ષપ્રદાયકઃ ॥

” ॥ ૪૨ ॥

અર્થઃ—જાણીતાનું વૃક્ષ ધનદાતા છે, બિલ્વ વૃક્ષ આયુ દેનાર છે, તિન્દુક વૃક્ષ કુલની વૃદ્ધિ કરતા છે, દાડિમ સ્ત્રી આપનાર છે, ધાનકીનું વૃક્ષ સ્વર્ગે લાઇ જનાર છે, અને વડવૃક્ષ મોક્ષને આપનાર છે.

નિવે પશુવિનાશઃ સ્યાત્ ॥

” ॥ ૪૮ ॥

અર્થઃ—પરન્તુ લીંબકાનું ઝાડ રોપવાથી પશુઓનો નાશ થાય છે, માટે બિલ્વાદિ વૃક્ષોને રોપવાં તે મનુષ્યને યુષ્મ પ્રાપ્ત કરાવે છે. પરન્તુ રહેવાના ધરની પાસે ડાઈ પશુ વૃક્ષ રોપવું ન જોઈએ તે વાત પહેલાં કહેવામાં આવી છે.

હતિ ઈશ્વારિર્મનિરૂપણ અ. ૧૨. સ. ૪૨. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨. સર્ગ. ૪૩.

દાનધર્મનિરૂપણ.

મનુસ્મૃતિમાં કહે છે કે—

દાનધર્મ નિપેવેત નિત્યમૈષ્ટિકપૌતિકમ્ ॥

પરિતુષ્ટેન ભાવેન પાત્રમાસાદ્ય શક્તિઃ ॥

મ.સ્મૃ. અ. ૪-૨૨૭ ॥

અર્થઃ—છટ્ટ સંબંધિ, તથા પૂર્ત સંબંધિ, તથા અન્તર્વેદિ અને બહિર્વેદિ દાન નામના ધર્મનું સેવન કરો. પરન્તુ તે પાત્ર પ્રાપ્ત થતાં પ્રસન્ન અન્તઃકરણથી શક્તિ અનુસાર કરવું જોઈએ.

આ ચાર પ્રકારનાં દાન મધ્યે છટ્ટ તથા પૂતકર્મનું વિશેષન ઉપરના સર્ગમાં કરવામાં આવ્યું છે. આ સર્ગમાં દાન સંબંધી વિશેષ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

દાનના અન્તર્વેદિ અને બહિર્વેદિ એવા બે બેદ છે.

જ્ઞાનસાધ્યં તુ ચત્કર્મ અન્તર્વેદીતિ કથ્યતે ॥

દેવતાસ્થાપનં પૂજા વહિર્વેદિરુદાહતમ્ ॥

મવિ. પુ. મ. પ. અ. ૯-૨ ॥

અર્થઃ—વેદ તથા શાસ્ત્રના જ્ઞાનથી સાધ્ય જે કર્મ છે તે અન્તર્વેદિ કહેવાય છે. અને દેવતાની સ્થાપના તથા તેની પૂજા આદિ કર્મ બહિર્વેદિ કહેવાય છે.

મયા પૂર્તાદિકં ચૈવ બ્રાહ્મણાનાં ચ તોષણમ્ ॥

ગુરુભ્યઃ પરિચર્યાં ચ વહિર્વેદી દ્વિધા મતા

” ॥ ૩ ॥

અર્થઃ—પ્રાણી પાવાની પરબ, તથા કુવા, વાવ, આદિ કરાવવા રૂપ જે પૂર્ત કર્મ, તથા સાક્ષીને જે પ્રસન્ન કરવા તે, તથા માતપિતા અને આચાર્યાદિની સેવા તે સર્વ પશુ બહિર્વેદિ કહેવાય છે. આ પ્રકારનું એક અને બીલું ઉપર કહેલું દેવતાસ્થાપનાદિ કર્મ એમ બહિર્વેદિ બે પ્રકારનું છે.

ગુર્વર્થનિવેશૌપધાર્યટ્ટત્તિસીળયશ્ચમાણાધ્યયનાધ્વસંયોગવૈશ્વજિતેષુ દ્રવ્ય-

સંવિમાગો વહિર્વેદિઃ ॥

ગૌ. ઘ. અ. ૫-૨૨ ॥

અર્થઃ—માતા, પિતા તથા આચાર્ય તથા નોકર આદિના પોષણને માટે, તથા વિવાહ

(નિવેશ)ને માટે, તથા રોગીને ઔષધને માટે, તથા વિપત્તિને પ્રાપ્ત થયેલાને, તથા નિત્ય કરવા યોગ્ય યજ્ઞને માટે, તથા વેદના અધ્યયન માટે, તથા રસ્તે ચાલતો મનુષ્ય થાકેલો હોય તેને કંઈ ખાવાને સાઈ, તથા વિશ્વજિત નામનો યજ્ઞ કરનાર-એ સર્વને જે ધન આપવું તે બહિર્વેદિ દાન કહેવાય છે.

આના સંબંધમાં દેવલ સ્મૃતિમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે.

અર્થાનામુદિતે પાત્રે શ્રદ્ધયા પ્રતિપાદનમ્ ।

દાનમિત્યભિનિર્દિષ્ટં વ્યાખ્યાનં તસ્ય વક્ષ્યતે ॥ યા.સ્મૃ.અ.૧-૨૦૧ અ. ટી.॥

અર્થ:—શાસ્ત્રમાં કહેલી રીતે પાત્રને શ્રદ્ધાથી જે ધનાદિ આપવામાં આવે તેને દાન કહે છે. તેનું વ્યાખ્યાન કરીએ છીએ. જેવી રીતે યજ્ઞ તથા તપ મનુષ્યને પવિત્ર કરનાર છે, તેવી રીતે દાનાદિ પણ મનુષ્યને પવિત્ર કરનાર છે. મનુષ્યોમાં યજ્ઞ અને તપ કરવાનું સામર્થ્ય ઓછું હોવાથી તેમના કલ્યાણનું સાધન ઉપનિષદમાં દાનને જ પ્રધાન કહ્યું છે.

ત્રયાઃ પ્રાજાપત્યાઃ પ્રજાપતૌ પિતરિ બ્રહ્મચર્યમૂષુદેવા મનુષ્યા અસુરા ઉપિત્વા
બ્રહ્મચય દેવા ઋતુર્વૃત્તીતુ નો ભવાનિતિ તેભ્યો હૈતદક્ષરમુવાચ દ્વિતિ વ્યજ્ઞાસિષ્ઠા
૩ રિતિ ॥

વૃંડપ૦, અ. ૫-૨-૧ ॥

અર્થ:—એક વખત પ્રજાપતિના પુત્રો દેવ, મનુષ્ય અને અસુરો એ ત્રણે પોતાના પિતા પ્રજાપતિની પાસે જઈને શિષ્ય તરીકે સ્વહસ્ત્ય પાળીને રહ્યા. દરમ્યાન દેવોએ પ્રજાપતિને કહ્યું કે અમારે માટે જે શિક્ષણ હોય તે અમને કહો. પ્રજાપતિએ તેમને ‘દ’ એટલેા અક્ષર કહ્યો. કહીને પછી પ્રજાપતિએ તેમને પૂછ્યું કે મેં તમને જે અક્ષર કહ્યો તેનો અર્થ તમે સમજ્યા કે નહીં ?

વ્યજ્ઞાસિષ્ઠેતિ હોતુર્દામ્યતેતિ ન આત્મેત્યોમિતિ હોવાચ વ્યજ્ઞાસિષ્ઠેતિ ॥૧॥

અર્થ:—ત્યારે દેવતા લોક કહ્યું કે અમે સમજ્યા. ત્યારે પ્રજાપતિએ કહ્યું કે જે સમજ્યા હો તો કહો કે મેં શું કહ્યું ? ત્યારે દેવતાલોક બોલ્યા કે તમે લોક અદાન્ત છો અર્થાત્ સ્વભાવથી હિંદ્રિયોના નિગ્રહ રહિત છો. માટે તમે લોક સંયમી થાઓ-એ પ્રમાણે આપ અમને કહો છો. ત્યારે પ્રજાપતિએ ઈ શબ્દોનું ઉચ્ચારણ કરીને દેવતાલોકના કથનનો સ્વીકાર કર્યો કે તમે સારી રીતે સમજ્યા છો એમ કહ્યું.

અથ હૈન મનુષ્યા ઋતુર્વૃત્તીતુ નો ભવાનિતિ તેભ્યો હૈતદેવાક્ષરમુવાચ દ્વિતિ વ્યજ્ઞાસિષ્ઠા ૩ રિતિ વ્યજ્ઞાસિષ્ઠેતિ હોતુર્દામ્યતેતિ ન આત્મેત્યોમિતિ હોવાચ વ્યજ્ઞાસિષ્ઠેતિ ॥

” ॥ ૨ ॥

અર્થ:—તે પછી મનુષ્ય લોકોએ પ્રજાપતિને કહ્યું કે અમને અમારા કલ્યાણનું સાધન બતાવો. ત્યારે પ્રજાપતિએ તેમને પણ ‘દ’ એ જ અક્ષર કહ્યો, અને પછી “મેં કહેલા ‘દ’ અક્ષરનું તાત્પર્ય તમે સમજ્યા છો” એમ પૂછ્યું. ત્યારે મનુષ્ય લોકોએ “હા, અમે સમજ્યા છીએ. તમે અમને એમ કહ્યું કે તમે મનુષ્ય લોક સ્વભાવથી લોભી છો, માટે તમે યથાશક્તિ દાન કરો.” એમ આપે અમને કહ્યું. તેમની આવી વાણી સાંભળી પ્રજાપતિ ઈ શબ્દના ઉચ્ચારણ વડે “તમે ઠીક સમજ્યા છો” એમ તેમનું કહેવું સ્વીકાર્યું.

અથ હૈનમસુરા ઋજુર્વવીતુ નો ભવાનિતિ તેમ્યો હૈતદેવાક્ષરમુવાચ દ્વ ઇતિ
વ્યજ્ઞાસિષ્ટા ર્ ઇતિ વ્યજ્ઞાસિષ્ઠેતિ હોચુર્દયધ્વમિતિ ન આત્યેત્યોમિતિ હોવાચ
વ્યજ્ઞાસિષ્ઠેતિ તદેતદેવૈષા દૈવી વાગનુવદતિ સ્તનયિતુર્દ્વ દ્વ ઇતિ દામ્પત દત્ત
દયધ્વમિતિ તદેતત્ત્રય શિક્ષેદ્યં દાનં દયામિતિ ॥ ૩ ॥

અર્થ:—તે પછી અસુરોએ પ્રજાપતિને કહ્યું કે અમને અમારા કલ્યાણનો માર્ગ બતાવો.
તેમને પણ પ્રજાપતિએ તે જ એક ‘દ’ અક્ષર કહ્યો. પછી પૂછ્યું કે મેં કહેલા ‘દ’ અક્ષરનું
તાત્પર્ય તમે સમજ્યા ? ત્યારે અસુરોએ કહ્યું, “આપે કહેલા ‘દ’ અક્ષરનું તાત્પર્ય અમે
સમજ્યા છીએ. તમે લોક બહુ દૂર હોવાથી હિંસા આદિમાં તત્પર છો. તેથી તમે પ્રાણીઓ
ઉપર દયા કરો” એમ આપે અમને કહ્યું. તે અસુરોની આવી વાણી સાંભળીને ઋષિ શમ્બદેનો
ઉત્તર કરી તે દ્વારા “તમે લોક ઠીક સમજ્યા છો” એમ તેમનું કહેવું સ્વીકાર્યું. પ્રજાપતિના તે
શાસનનું હાલ પણ અનુવર્તન થાય છે અર્થાત્ પહેલાં પ્રજાપતિએ દેવાદિ પ્રતિ જે શિક્ષણ
આપ્યું હતું તે હાલ પણ વિજળીની ગર્જના રૂપ દૈવી વાણી “દ દ દ” એ રીતે શિક્ષણ
આપે છે કે દમન કરો, દાન કરો અને દયા કરો. જે કારણથી હાલ પણ પ્રજાપતિ વિજળીના
શબ્દ દ્વારા તે શિક્ષણ આપે છે, માટે પ્રજાપતિના દમ, દાન અને દયા એ ત્રણ શબ્દના
ઉપદેશને ગ્રહણ કરો. અર્થાત્ ઇન્દ્રિય નિગ્રહરૂપ દમ તથા દાન તથા દયા એ ત્રણ અવશ્ય
કરવાં જોઈએ એવી જીદ્દ કરો. માટે મનુષ્યોએ અવશ્ય દાન કરવું જોઈએ. નરકના દરવાજા રૂપ
લોકભને નિવૃત્ત કરવાને માટે દાન વિના બીજું કોઈ સાધન નથી.

મનુષ્યોને માત્ર દાન જ કર્તવ્ય છે, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કેવલ દેવતાઓને માટે છે, દયા કરવી
તે માત્ર અસુરોને માટે જ છે—એવું શ્રુતિનું તાત્પર્ય નથી. અહીં દેવ શબ્દથી હમેશાં
વિષયોના ભોગમાં તત્પર રહેનાર તથા વિષયસુખની ઇચ્છા રાખનાર મનુષ્યનું જ ગ્રહણ
કરવાનું છે. અને અસુર શબ્દથી પોતાના સુખને માટે બીજાને પીડા દેનાર તથા હત્યા
કરનાર નિર્દયી મનુષ્યનું જ ગ્રહણ કરવાનું છે. કેમકે શાસ્ત્રનો ઉપદેશ કેવલ મનુષ્યને માટે છે,
બીજાને માટે નથી. તેથી મનુષ્યોમાં જે વિષયલપટ હોય અને વિષયસુખની ઇચ્છા કરનાર
હોય તેમને માટે ઇન્દ્રિયનિગ્રહ જ પ્રધાન સાધન છે. અને જેમનામાં દયા નથી અને બીજાને
પીડા કરવાનો સ્વભાવ છે તેને માટે દયા કરવી તે જ મુખ્ય કર્તવ્ય છે; કેમકે ઇન્દ્રિયનિગ્રહ
કરવો તે જ વિષયોની લોચુપતા નિવૃત્ત કરવાનું સાધન છે. અને જેને બીજાને પીડા દેવા રૂપ
દિંસાવૃત્તિનો સ્વભાવ છે તેને તે દોષ નિવૃત્ત કરવાને દયા કરવી તે જ મુખ્ય સાધન છે.
અને જેનામાં લોભ છે તેને લોભની નિવૃત્તિ કરવા દાન જ મુખ્ય સાધન છે. મનુષ્યોમાં
આ ત્રણે દોષ દરેકમાં જોવામાં આવે છે. તેથી દરેક મનુષ્યે ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહ, દયા અને
દાન કરવું જ જોઈએ. પરંતુ સર્વમાં લોભ વિશેષ જોવામાં આવે છે, માટે દાનને ખાસ
મનુષ્યના નામથી શ્રુતિએ કહ્યું છે.

દાની મનુષ્ય આ લોક અને પરલોકમાં સર્વ પ્રકારના ભોગના ભાગી થાય છે. જે મનુષ્ય યથા-
શક્તિ દાન નહીં કરનાર છે તેને ભોગ્ય પદાર્થની પ્રાપ્તિ થતી નથી એવો શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે.

અદાતા પુરુષસ્ત્યાગી ધનં સંત્યજ્ય મચ્ચતિ ।

દાતાત્ કૃપણં મન્યે મૃતોઽપ્યર્થ ન મુચ્ચતિ ॥ ય્યા૦ રમૃ. અ૦ ૪-૨૬ ॥

અર્થ:—જે માણસ દાન કરતો નથી તેજ ખરે ત્યાગી કહેવાય છે, કેમકે તે મરતી વખતે આ લોક તથા પરલોક સંબંધી સર્વ ધનનો ત્યાગ કરીને જાય છે. અને જે દાતા છે તેને હું કૃપણ માનું છું, કદાચુકે તે મરી ગયા પછી પણ ધનનો ત્યાગ કરતો નથી. જાવ એ છે કે કૃપણ મનુષ્યને પરલોક સંબંધી મુખના ભોગનું સાધન મળતું નથી તેથી તેને ત્યાગી કહ્યો છે. અને દાતાએ અહીં જેટલું દાન કર્યું છે તેથી સો ઘણું પરલોકમાં તેને અધિક મળે છે. તેથી અહીં થોડું આપીને પરલોકમાં અથવા ખીજા જન્મમાં અધિક લેનાર ત્યાગી નથી. અધિક લેવાને માટે જ તેણે થોડા ધનનું દાન કર્યું છે. તેથી જ તેને કૃપણ કહ્યો છે, કેમકે થોડું આપીને અધિક લેવાની ઈચ્છા કૃપણને હોય છે. અને આ લોકમાં દાન નહીં કરનારે પરલોકમાં મળવાની ઈચ્છાનો જ પરિત્યાગ કર્યો છે અને તેને મળવાનું પણ નથી. તેથી ત્યાગીની સાદૃશ્યતાથી તેને ત્યાગી કહ્યો છે.

સંગ્રહૈકપરઃ પ્રાયઃ સમુદ્રોઽપિ રસાતલે ।

દાતારં જલદં પદ્ય ગર્જન્તં ગગનોપરિ ॥

અર્થ:—સમુદ્રનો સ્વભાવ તો મુખ્યત્વે કરીને સંગ્રહ કરવાનો જ છે, કેમકે સમુદ્રનું પાણી કોઈ પથુ આદિ પ્રાણીના પણ પીવામાં કામ લાગતું નથી. પરન્તુ સમુદ્ર રસાતલમાં જ પડ્યો છે, કોઈ તેને પૂછતું પણ નથી. અને જે મેઘ છે તે હમેશાં પાણીને વરસાવે છે, તે ખીજાં પ્રાણીને માટે જ વર્ષે છે. તે દાની હોવાથી સર્વના ઉપર ઉભા રહીને ગર્જે છે. અર્થાત્ દાતાની સ્થિતિ હમેશાં ઉંચા સ્થાન ઉપર હોય છે, અને કૃપણની સ્થિતિ હમેશાં નીચા સ્થાનમાં હોય છે.

મૂર્ખો ન हि ददात्यर्थं नरो दारिद्र्यशंकया ।

પ્રાણસ્તુ વિતરત્યર્થં નરો દારિદ્ર્યશંકયા ॥

મો૦ પ્ર૦ છા૦ ૧૦૬ ॥

અર્થ:—મૂર્ખ મનુષ્ય, “હું દાન કરીશ તો મારું ધન ઘટી જશે” એવા ભયથી દાન કરતો નથી. પરન્તુ બુદ્ધિશાલી મનુષ્ય “હું દાન નહીં કરું તો દરિદ્રતા મને બાધા કરશે જ” એવા વિચારથી દાન કરતો જ રહે છે.

વળી જગતમાં સર્વ પ્રકારના શૂર હોય છે, છતાં શાસ્ત્રમાં દાનશૂરને શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે:—

શૂરા વીરાશ્ચ શતશઃ સન્તિ લોકે યુધિષ્ઠિર ।

एषां संख्यायमानानां दानशूरो विशिष्यते ॥ મ૦મા૦અનુ૦૫૦અ૦ ૮-૧૧॥

અર્થ:—હે યુધિષ્ઠિર ! લોકમાં શૂર તથા વીર બહુ છે. તે સર્વની ગણતરી કરેલાની મધ્યે જે દાનશૂર છે તે જ શ્રેષ્ઠ છે.

दानेन हीनो हि भवेदकिञ्चनो

निष्किञ्चनत्वाच्च करोति पापम् ।

પાપાદવશ્યં નરકં પ્રયાતિ

दातव्यमस्मात्सुखमिच्छता तदा॥ સ્કા.પુ.સ્ક. ૨વૈ.મા.અ. ૪-૪ ॥

અર્થ —જે મનુષ્ય દાન કરે તો નથી તે ખીમ જન્મમાં ગરીબ થાય છે. અને ગરીબ હોવાથી પોતાના નિર્વાહને માટે પાપ કરે છે. પાપથી ફરી તે અવશ્ય નરકમાં જાય છે. તેથી મુખની ઈચ્છા કરનારે હમેશાં દાન કરવું જોઈએ.

તપઃ પરં કૃતયુગે ત્રેતાયાં જ્ઞાનમુચ્યતે ।

દ્વાપરે યજ્ઞમેવાહુર્દાનમેકં કલ્પી યુગે ॥

મ. સ્મૃ. અ. ૧-૮૬ ॥

અર્થ —કૃત (સત્ય) યુગમાં તપ શ્રેષ્ઠ છે, ત્રેતામાં આત્મજ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા હોય છે, દ્વાપરમાં યજ્ઞની શ્રેષ્ઠતા છે, અને કલિયુગમાં દાનની શ્રેષ્ઠતા છે તપ આદિ સર્વ યુગમાં પણ અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય છે, છતાં કૃતાદિ યુગોમાં તપાદિ કૃણ વિશેષ હોવાથી તપાદિની શ્રેષ્ઠતા કહી છે.

કૃત યુગમાં મનુષ્યોત્તમ આમર્થ્ય અધિક હોવાથી તે કાવમાં તપની પ્રધાનતા હતી. કલિ-યુગમાં મનુષ્ય વિશેષ વિરાસકત તથા તિતિક્ષા ગ્રહિત હોવાથી દાનનો મહિમા વિશેષ છે.

જીવત્સ્યેકઃ સ લોકેષુ વહુભિર્યોઽનુજીવ્યતે ।

જીવન્નોઽપિ મૃતાશ્વાન્યે પુરુષાઃ સોદરંભરાઃ ॥ યજ્ઞ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૨-૪૦ ॥

અર્થ —જગત્પત્ની અંદર અને લોકોનું પોપણ કરીને જે જીવે છે તે જ ખરું જીવે. કહેવાય જે પુત્ર કેવળ પોતાના પેટને જ ભરે છે તે જીવતો સતો મૃત જ છે માટે સર્વેએ દાન કરવામાં રુચિ કરી જોઈએ.

ગ્રાસાદર્ધમપિ ગ્રાસમર્થિભ્યઃ કિં ન દાયતે ।

ઈચ્છાનુરૂપો વિમલ કદા કસ્ય ભવિષ્યતિ ॥ વ્યા. સ્મૃ. અ. ૪-૨૪ ॥

અર્થ —ગ્રાસમાથી પણ અડધો ગ્રાસ યાચના કરનારને કેમ આપવામાં આવતો નથી? ઇચ્છાનુસાર ધન કદાપિ પણ મેળવે મળે છે? અર્થાત્ મળતું નથી માટે પોતાની પાસે જે હોય તેમાંથી શક્તિ અનુસાર દાન આપવું જોઈએ એવો ભાવ છે.

યોધયન્તિ ન યાચન્તે દેહીતિ કૃપણા જના ।

અવસ્થેયમદાનસ્ય યત્રાવાપ્નો મૃદે મૃદે ॥ મ. પુ. ત્રા. પ. અ. ૧૮૯-૧૦ ॥

અર્થ —જે દાન લોક “ મને કંઈ આપો ” એ પ્રમાણે યાચના કરે છે તે લોક યાચના કરતા નથી, પરંતુ તેઓ ખીમ લોકોને ઉપદેશ આપે છે કે આ જે અમારી અવસ્થા ધેર ધેર માગના રંગની છે તે આનંદુ કૃણ છે માટે આપ લોમને પણ આ દયા પ્રાપ્ત ન થાય માટે દાન કરો એવો તેઓ ઉપદેશ આપે છે.

પરુક્તિષ્ઠિતિ ચાધન્તાદન્યથોપરિ તિષ્ઠતિ ।

દાતૃયાચરયોર્ભેદ કરાખ્યામેવ મૂચિતઃ ॥

” ॥ ૧૩ ॥

અર્થ —દાન લેનારનો દાય નીચે મુકે છે અને દાતાનો દાય ઉપર મુકે છે. દાતા અને યાચકનો ભેદ મનેના દાયથી જ સચિત થાય છે.

આ પ્રમાણે દાની મનુષ્ય દમેશા ઉચી સ્થિતિને જ પ્રાપ્ત કરે છે, અને યાચક દમેશા નીચે જ મુકે છે.

નિશ્ણપન્તિ ચ યાચન્તે દેહીતિ કૃપણં જનાઃ ।

અવસ્થેયા દાનસ્ય મા ભૂદેયં મયાનપિ ॥ મ.ગ.પુ.આ.કા.અ. ૧૦૯-૨૪ ॥

અર્થ:—જે દીન લોક “આપો” એમ કહીને કૃપણની પાસે યાચના કરે છે તે “આ અવસ્થા દાન નહીં કરવાથી” અમને પ્રાપ્ત થઇ છે, માટે તમે પણ અમારા જેવા ન થાઓ” એવું શિક્ષણ આપે છે.

રત્નોઘમપિ વા તોયં પ્રભૂતં સ્વરૂપમેવ વા ।

ભગવત્પ્રીતયે નિત્યં દદ્યાચ્છુદ્ધાય યોગિને ॥

શા.સ્મૃ.અ. ૪ ॥

અર્થ:—રત્નોના ઢગલા હોય અથવા જલ હોય, અધિક હોય કે થોડું હોય, પરંતુ ભગવાનની પ્રસન્નતાને માટે હમેશાં શુદ્ધ ભક્તોને માટે દાન દેવું નોંધ્યે.

યત્કિંચિદપિ દાતવ્યં યાચિતેનાનમ્સૂચયા ।

ઉત્પત્ત્યસ્યતે હિ તત્પાત્રં યત્તારયતિ સર્વતઃ ॥

મં ૦ સ્મૃં ૦ અં ૪—૨૨૮ ॥

અર્થ:—વળી કાંઈ પણ યાચના કરવાને આવે તો દ્વિપરહિત થઇને તેને કંઈક પણ અવસ્થા દાન કરવું નોંધ્યે. એ પ્રમાણે રાજ દાન કરનારને કદાપિ એવું પાત્ર પ્રાપ્ત થઈ જશે કે જે આપણને પાપથી તારે.

ગ્રાસાદર્ધમપિ ગ્રાસં યુક્તં દાતું સદાર્થિનામ્ ।

દાનં પ્રિયવિનિર્મુક્તં નષ્ટમાહુર્મનીપિણઃ ॥

મ.પુ.ત્રા.પ.અ. ૧૮૯—૧૭ ॥

અર્થ:—આપણી પાસે એક ગ્રાસ હોય તો યાચના કરનારને તેમાંથી અડધો ગ્રાસ પણ આપવો નોંધ્યે. અને તે ગ્રેમ સહિત આપવો નોંધ્યે. ગ્રેમ વિનાયું જે દાન છે તે વ્યર્થ છે એમ વિદ્વાન લોક કહે છે.

દાતા તથા પાત્ર તથા ધનાદિની ઉત્તમતા તથા મધ્યમતાના ભેદથી દાન પૂર્ણ ફલ વાળું થાય છે, માટે અહીં દાતા આદિકાના લક્ષણોનો વિચાર કરીએ છીએ. કેવલ સ્મૃતિના દેહલાક શ્લોક હજી સુધી છપાયા નથી, થોડા જ છપાયા છે. તેથી તે સપ્રમાણ યાચવત્કય સ્મૃતિની અપરાધિત દીકામાંથી અહીં લીધા છે.

નાલ્પત્વં વહુત્વં વા દાનસ્યામ્બુદયાવહમ્ ।

શ્રદ્ધા શક્તિશ્ચ દાનાનાં વૃદ્ધિલ્લયકરૌ હિ તૌ ॥ યા.સ્મૃ.અ. ૧—૨૦૧ અ. ટી. ॥

અર્થ:—ફળ અધિક હોવામાં કે થોડું હોવામાં કારણ દાન કરેલું ધન અધિક હોવાનું કે થોડું હોવાનું તે નથી; પરંતુ શ્રદ્ધા અને શક્તિ એ બે ફળની વૃદ્ધિ અને ન્યૂનતામાં કારણ છે. શ્રદ્ધા નહીં હોવાથી તથા શક્તિને અનુસાર દાન નહીં કરવાથી ફળ ન્યૂન થાય છે. તેથી અધિક શક્તિ વાળાએ દાન પણ અધિક કરવું નોંધ્યે. અધિક શક્તિવાળો થોડું દાન કરે તો તેને પૂર્ણ ફલ મળતું નથી. માટે દાન હમેશાં શ્રદ્ધા પૂર્વક અને શક્તિને અનુસાર કરવું નોંધ્યે. ન્યૂન શક્તિ વાળો થોડું દાન શ્રદ્ધાથી કરે તો તેને બહુ ફળ મળે છે. કેવલ ધર્મને માટે જે દાન કરવામાં આવે છે તે જ શ્રદ્ધા આપનાર છે. આ વાતનું પ્રતિપાદન કરવાને માટે જે જે નિમિત્તે દાન કરવામાં આવે છે તે નિમિત્તને પ્રથમ કહીએ છીએ.

ધર્મમર્થ ચ કાર્મ ચ વ્રોહાહર્ષમયાનિ ચ ।

અધિષ્ઠાનાનિ દાનાનાં પટેતાનિ મવક્ષતે ॥

” ” ”

અર્થ:—ધર્મ, અર્થ તથા કામ, તથા લજ્જા, હર્ષ અને ભય એ ૭ દાન કરવામાં નિમિત્ત છે એમ કહે છે.

પાત્રેભ્યો દીયતે નિત્યમનપેક્ષ્ય પ્રયોજનમ્ ।

કેવલં ધર્મશુદ્ધ્યા યદ્ધર્મદાનં તદુચ્યતે ॥ સ્કા.પુ.સ્વ.૧ કો.સ્વ.૨ અ.૪-૫૬॥

અર્થ:—કોઈ આ લોક સંબંધી કે પર લોક સંબંધી કોઈ પણ પ્રકારના પ્રયોજન(ફલ) ની અપેક્ષા રાખ્યા વિના અધિકારી સુપાત્રને કેવળ ત્યાગશુદ્ધિથી જે દાન કરવામાં આવે છે તે ધર્મદાન કહેવાય છે.

પ્રયોજનમપેક્ષ્યૈવ પ્રસંગાદ્યત્પ્રદીયતે ।

તદર્થદાનમિત્યાહુર્વૈદિકં ફલહેતુકમ્ ॥ યા. સ્મૃ. અ. ૧-૨૦૧ અપ. ટી. ॥

અર્થ:—ફલની ઇચ્છા કરીને પ્રસંગ મળતાં જે વસ્તુ આપવામાં આવે છે તે અર્થદાન કહેવાય છે. અને તે દાન વૈદિક અર્થાત્ વેદમાં પ્રતિપાદન કરેલા ફલના હેતુથી કરવામાં આવે છે.

સ્ત્રીપાનમૃગયાક્ષાણાં પ્રસંગાદ્યત્પ્રદીયતે ।

અનર્હેષુ ચ રામેણ કામદાનં તદુચ્યતે ॥

અર્થ:—સ્ત્રી, દારૂ પીવો, શિકાર, જુગાર આદિ વ્યસનોના પ્રસંગે અનધિકારી પ્રતિ જે દાન કરવામાં આવે છે તે કામદાન કહેવાય છે.

સંસદિ વ્રીહયાઽઽશ્રુત્ય યોઽર્ચોઽર્થિમ્યઃ પ્રયાચિતઃ ।

મદીયતે ચેત્તદ્દાનં વ્રીહાદાનમિતિ સ્મૃતમ્ ॥ સ્કા.પુ.સ્વ.૧ કો.સ્વ.૨ અ.૦૪-૫૩॥

અર્થ:—અનેક મનુષ્યોની વચમાં એમ હોય તે સમયે યાચક આવીને યાચના કરે તે સાંભળી શરમથી જે દાન આપવામાં આવે છે તે વ્રીહદાન કહેવાય છે.

દૃષ્ટ્વા પ્રિયાણિ શ્રુત્વા વા હર્ષવદ્યત્પ્રદીયતે ।

હર્ષદાનમિતિ પ્રોક્તં દાનં તદ્ધર્મચિન્તકૈઃ ॥

અર્થ:—મનને પ્રિય લાગતા નાથ આદિ જોઈને અથવા ગાયનાદિક સાંભળીને ખુશીથી જે દાન કરવામાં આવે છે તે દાનને ધર્મના સ્વરૂપનું ચિન્તન કરનાર લોક હર્ષદાન કહે છે.

આક્રોશનાર્થં હિંસાનાં પ્રતીકારાય યદ્ધવેત્ ।

દીયતેઽનુપકર્તૃભ્યો મયદાનં તદુચ્યતે ॥

અર્થ:—આપણને ભય આપનાર લોકોની નિન્દા તથા હિંસા(ઉપદ્રવ)ની નિવૃત્તિ કરવાને માટે અપ્રકારી લોકો પ્રતિ જે દાન કરવામાં આવે છે તે ભયદાન કહેવાય છે.

હવે દાનનાં અંગ કહે છે:—

દાતા પ્રતિગ્રહીતા ચ શ્રદ્ધા દેયં ચ ધર્મયુક્ ।

દેશકાલૌ ચ દાનાનામંગાન્યેતાનિ પદ્ધિદુઃ ॥

,, ॥ ૬૨ ॥

અર્થ:—દાતા-દાન દેનાર, દાન લેનાર, શ્રદ્ધા, ધર્મને ઉત્પન્ન કરનાર દેવ-આપવાનું ધન, દેશ અને કાલ એ ૭ દાનનાં અંગ છે એમ વિદ્વાનો ગણે છે.

અપારોગી ધર્માત્મા દિત્સુરુચ્પસનઃ શુચિઃ ।

અનિન્દ્યાજીવકર્મા ચ પદ્મિદાતા પ્રશસ્યતે ॥ ૬૩-૪ ॥

અર્થ:—કુળાદિ પાપશય રહિત હોય, તથા સ્વભાવે ધર્માત્મા હોય, તથા આપવાની ઇચ્છાવાળો હોય, તથા પવિત્ર હોય અર્થાત્ શૈવ આચારવાળો હોય, તથા જેની જીવિકા નિન્દ્ય ધંધાથી ન ચાલતી હોય-એ ૭ ગુણથી દાતા ઉત્તમ કહેવાય છે.

ભગવાને ગીતામાં દરેક ધર્મ કરનારના સાત્ત્વિકાદિ ત્રણ પ્રકારના બેદ બતાવ્યા છે:—

મુક્તસંગોઽનર્હવાદી ધૃત્યુત્સાહસમન્વિતઃ ।

સિદ્ધયસિદ્ધયોર્નિર્વિકારઃ કર્તા સાન્નિધ્ય ઉચ્યતે ॥ મ૦ગ૦અ૦૧૮-૨૬ ॥

અર્થ:—જેણે કર્મફલોનો પરિત્યાગ કર્યો હોય, તથા હું કર્તા છું એ પ્રમાણે બોલવાનો જેને સ્વભાવ નથી અર્થાત્ કરવાના અભિમાન રહિત હોય, તથા ધૃતિ અને ઉત્સાહવાળો હોય (વિદ્યાદિ પ્રાપ્ત થતાં પણ પોતે શરૂ કરેલા કાર્યનો પરિત્યાગ નહીં કરવો તેનું નામ ધૃતિ છે, અને આ કામ હું અવશ્ય કરીશ એવા નિશ્ચય રૂપ જે શુદ્ધિ છે તેનું નામ ઉત્સાહ છે), અને કર્મની સિદ્ધિ તથા અસિદ્ધિમાં જેને હર્ષ કે શોક થતો ન હોય-એ પ્રકારનો જે કર્તા છે તે સાન્નિધ્ય કહેવાય છે. અને

રાગી કર્મફલમેષ્ઠુર્લુપ્થો હિંસાત્મકોઽશુચિઃ ।

હર્ષશોકાન્વિતઃ કર્તા રાજસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૨૭ ॥

અર્થ:—કામાદિથી વ્યાકુલ ચિત્તવાળો હોવાથી જે કર્મફલની ઇચ્છા રાખતો હોય, તથા લુપ્થ હોય અર્થાત્ બીજાના દ્રવ્યની ઇચ્છા કરનાર હોય, તથા ધર્મને માટે પોતાના ધનનો વ્યય કરતો ન હોય, તથા પોતાના અભિપ્રાયને પ્રકટ કરીને બીજાની ‘વૃત્તિનું’ છેદન કરવાના સ્વભાવવાળો હોય, તથા શાસ્ત્રમાં કહેલા શૈવથી રહિત હોય, તથા કર્મનું ઉત્તમ રૂપ ભળતાં જેને હર્ષ થતો હોય અને રૂઝ નહીં મળે તો શોક કરનાર હોય એવો જે કર્તા છે તે રાજસી કર્તા કહેવાય છે. અને

અયુક્તઃ પ્રાકૃતઃ સ્તબ્ધઃ શઠો નૈષ્કૃતિકોઽલસઃ ।

વિપાદી દીર્ઘસૂત્રી ચ કર્તા તામસ ઉચ્યતે ॥ ૨૮ ॥

અર્થ:—અયુક્ત અર્થાત્ જેનું ચિત્ત હમેશાં વિષયોથી ખેંચાતું રહેતું હોય તેથી પોતાના કર્તવ્યમાં સાવધાન ન રહેતો હોય (અયુક્ત), તથા શાસ્ત્ર સંસ્કાર રહિત જેની શુદ્ધિ હોય અને તેથી બાલકની પેઠે વિવેક રહિત હોય (પ્રાકૃત); તથા ગુરૂ, દેવતા, આદિ વિષયમાં પણ નમ્રતા રહિત હોય (સ્તબ્ધ); તથા બીજાને વંચન કરવાને માટે, ગણતો હોય તેથી અન્ય પ્રકારે કહેનાર (શઠ); તથા બીજા માણસોની આગળ પોતે ઉપકારી હોવાની શુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરીને બીજાની વૃત્તિનું છેદન કરી પોતાનો સ્વાર્થ સાધવામાં તત્પર રહેનાર (નૈષ્કૃતિક); તથા અવશ્ય કરવાના કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ ન કરનાર (અલસ); તથા હમેશાં અસતોષી સ્વભાવવાળો હોવાથી શોક કરવાના સ્વભાવવાળો (વિપાદી), તથા હમેશાં

હજારો શંકાયુક્ત હોવાથી સર્વ કામમાં ધીરે ધીરે પ્રવૃત્તિ કરનાર અથવા આજ કરવાનું કાર્ય કરવામાં એક માસ કરનાર અથવા નથી પણ કરતો-એવો કર્તા તામસી કહેવાય છે.

યજ્ઞ, દાન, તપાદિ કર્મ કરનાર અવશ્ય સાત્ત્વિક હોવો જોઈએ. પરન્તુ પાપરોગાદિ યુક્ત તથા વ્યસની આદિ કર્તા સાત્ત્વિક હોવાનો સંભવ નથી. તેથી દાન કરનાર પાપરોગાદિથી રહિત હોવો જોઈએ એમ કહ્યું છે.

હવે પ્રતિગૃહીતા અર્થાત્ દાન લેનારના શુભ્ય કહે છે :

ये शान्तदान्ताः श्रुतिपूर्णकर्णाः जितेन्द्रियाः प्राणिवधानिवृत्ता ।

प्रतिग्रहे संकुचिताग्रहस्ता-स्ते ब्राह्मणास्तारयितुं समर्थाः ॥

સ્કા. પુ. સ્વ.પ. રે.સ્વ. ૩ અ.૨૦૧-૧૦ ॥

અર્થ:—અન્તઃકરણની શાન્તિવાળો, કુકર્મથી જેનું મન દૂરેલું હોય, વેદનું શ્રવણ કરવાથી જેના દાન ભરેલા છે અર્થાત્ પકિત છે, જે જીતેન્દ્રિય છે, તથા જે શરીર, વાણી અને મન વડે ક્રોધને પણ દુઃખ દેવાથી નિવૃત્ત છે, અને પ્રતિગ્રહ લેવામાં જેના હાથ સંક્રાંચાય છે-એવો જે બ્રાહ્મણ છે તે દાન લઈને મનુષ્યોને તારવામાં સમર્થ હોય છે. તેથી તે યોગ્ય પાત્ર છે. લોકોમાં ધૃત, જસ, આદિ રાખવાના વાસણને પાત્ર કહે છે. તે વાસણમાં રાખેલા ધૃતાદિને નીચે પડવા દેતું નથી, તેમ જીવજન્તુ આદિથી પણ તેની રક્ષા કરે છે. તેથી તે વાસણને પાત્ર કહે છે. તેવી રીતે દાતાએ આપેલા દાનને નષ્ટ થવા દેતા નથી, પોતાના શુભ્યથી તે દાન દાતાને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં ઉપકારી થાય છે. તેથી પ્રતિગ્રહ લેનારને પાત્ર કહે છે. કાણા ઘડા આદિને પણ પાત્ર કહે છે, પરન્તુ તે નામ માત્ર પાત્ર છે, ખરું પાત્ર નથી, કારણ તેમાં રાખેલું ધૃતાદિ તેમાંથી નિકળી જાય છે. તે રાખનારને ઉપયોગી થતું નથી. તેવી રીતે દાન પણ પૂર્વેક્ત શુભ્યથી રહિતને આપવાથી કાણા પાત્રમાં રાખેલા ધૃતાદિની પેઠે વ્યર્થ જાય છે. માટે પાત્ર અવશ્ય ઉત્તમ હોવું જોઈએ. તો જ દાનદાર દાતાનું કલ્યાણ થાય છે.

सर्वस्य प्रभवो विमाः श्रुताध्ययनशीलिनः ।

तेभ्यः क्रियापराः श्रेष्ठास्तेभ्योऽप्यध्यात्मवित्तमाः ॥ पा०સ્મૃ૦અ૦૧-૧૯૯ ॥

અર્થ:—પૃથિવીમાં જે કોઈ પણ પદાર્થ છે તેનો શ્રુત અને અધ્યયન સ્વભાવવાળો બ્રાહ્મણ, સ્વામી છે. અને જેણે શ્રુત અને અધ્યયન કર્યું છે પરન્તુ અનુદાન કર્યું નથી તેના કરતાં શ્રુત અને અધ્યયન કરીને અનુદાન કરનાર બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ છે. અને તેના કરતાં પણ તત્ત્વવેત્તા (આત્મજ્ઞાની) લોક છે તે શ્રેષ્ઠ છે.

न विद्यया केवलया तपसा यापि पात्रता ।

यत्र वृत्तमिमे चोमे तद्धि पात्रं प्रकीर्तितम् ॥

” ॥ ૨૦૦ ॥

અર્થ:—ગુરુમુખથી સાંભળીને સાદુઓપાર્શ્વ શ્રુતિ તથા સ્મૃતિના અર્થોનો નિશ્ચય કરવો તેનું નામ શ્રુત છે. અને વેદની શ્રુતિ આદિનો જે પાક છે તેને અધ્યયન કહે છે. તપ રહિત કેવલ ધર્મવિપયક તથા ધર્મશ્રવણ વિપયક જ્ઞાન માત્રથી, અથવા વિદ્યારહિત કેવલ તપ માત્રથી પાત્રતા આવતી નથી. પરન્તુ જેનામાં વિદ્યા તથા તપ શાસ્ત્રમાં કહેલા સદાચાર(વૃત્ત) પશ્ય હોય તે જ પાત્ર છે એમ મહર્ષિ લોકોએ કહ્યું છે.

અહીં તપનો અર્થ પોતાના ધર્મનું અનુશ્રાન છે.

પાત્રનિરૂપણ.

યદ્યદિષ્ટતમં લોકે યચાસ્ય દયિતં ભવેત્ ।

તત્તદ્ગુણવત્તે દેયં તદેવાક્ષયમિચ્છતા ॥

પા૦ સ્મ૦ અ૦ ૩-૩૧ ॥

અર્થ:—મનુષ્યને આ લોકમાં જે અત્યંત ઇષ્ટ વસ્તુ છે અને જે વસ્તુ અત્યંત પ્રિય છે તે વસ્તુની અક્ષયતા અર્થાત્ તે વસ્તુ હમેશાં રહેવાને માટે ઇચ્છા રાખનારે તે વસ્તુને અત્યંત ગુણ વાળાને આપવી નોંધાયે.

શ્રોત્રિયાય દરિદ્રાય અર્થિને ચ વિશેષતઃ ।

યદાનં દીયતે તસ્મૈ તદાનં શુભકારકમ્ ॥

સંસ્કૃ૦ છાં. ૪૮ ॥

અર્થ:—જે દાન શ્રોત્રિય તથા દરિદ્ર અને વિશેષ કરીને જે અર્થી હોય અર્થાત્ તેની યાચના કરતો હોય એવાને કરેલું દાન ઉત્તમ ફળ આપનાર છે. શ્રોત્રિય નામ વેદ બાણેશો બ્રાહ્મણ. અહીં “યાચના કરનાર” એવું જે વિશેષાયુ આપ્યું છે તે દાપરના રિવાજને અનુસાર આપ્યું છે. તે યાચનાનું પાત્રના ગુણમાં પ્રલબ્ધ કરવાનું નથી. પરંતુ એવા યોગ્ય મનુષ્યનું કંઈ જાણીને તેની પાસે જઈને તેના માગ્યા વિના દાન કરવું નોંધાયે.

વ્યસનમતિકારાર્થં કુટુંબાર્થં ચ યાચતે ।

एवमन्विष्य दातव्यं सर्वदानेष्वयं विधिः ॥

દ૦ સ્મ૦ અ૦ ૩-૩૦ ॥

અર્થ:—પોતાનું કંઈ દૂર કરવાને માટે યાચના કરતો હોય અથવા કુટુંબનું યોગ્ય કરવાને માટે યાચના કરતો હોય, તે વાતની તપાસ કરીને શ્રોત્રિયને દાન કરવું નોંધાયે. સર્વ દાનમાં આ જ વિધિ છે, દાનાદિના યોગ્ય અધિકારી સંબંધી દેવલ ઋષિએ કહ્યું છે કે:—

માત્રશ્ચ બ્રાહ્મણશ્ચૈવ શ્રોત્રિયશ્ચ તતઃ પરમ્ ।

अनुवाचानस्तथा भूयः ऋषिकल्प ऋषिर्मुनिः ॥ પા૦ સ્મ૦ અ૦ ૧-૨૦૦ અ.ટી. ॥

इत्येतेऽष्टौ समुद्दिष्टा ब्राह्मणाः प्रथमं श्रुतौ ।

तेभ्यः परः परः श्रेष्ठो विद्यावृत्तो विशेषतः ॥

,, ॥

અર્થ:—માત્ર, બ્રાહ્મણ, તે પછી શ્રોત્રિય, પછી અનુવાચ, જ્ઞણ, ઋષિકલ્પ, ઋષિ અને મુનિ એ આઠ પ્રકારના બ્રાહ્મણ શ્રુતિમાં કલા છે. તેમાં જેનું નામ પર પર કહ્યું છે તે વિદ્યા અને આચરણમાં વિશેષ હોવાથી શ્રેષ્ઠ છે.

ब्राह्मणानां कुले जातो जातिमात्रोयदाभवेत् ।

धर्मापेतः क्रियाहीनो मात्र इत्यभिधीयते ॥

,, ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણના કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલો હોઈ કેવલ બ્રાહ્મણ જનિ માત્ર હોય, બ્રાહ્મણના બીજા ગુણોથી રહિત હો તેમ બ્રાહ્મણના કર્મથી પણ રહિત હોય તે માત્ર બ્રાહ્મણ કહેવાય છે.

एकोद्देशमतिक्रम्य वेदस्यादानवानृजुः ।

स ब्राह्मण इति प्रोक्तो निभृतं सत्यवान् घृणी ॥

,, ॥

અર્થ:—કોઈ અમુક શાખાના ઉદ્દેશ વિના જેણે વેદનું ગ્રહણ કર્યું હોય, સરલ સ્વભાવ વાળો હોય, વિનય વાળો હોય, સત્ય બાપણ કરનાર અને દયાળુ હોય તેને બ્રાહ્મણ કહે છે. (કોઈ પુરતકમાં સત્યવાન ને બદલે સત્તવાન એવો પાઠ છે. ત્યાં તેનો અર્થ “યતાર્દિ કર્મ કરનાર” એવો સમજવો.)

एकां शाखां सकल्पां च पद्भिरङ्गैरधीत्य च ।

पट्कर्मनिरतो विप्रः श्रोत्रियो नाम धर्मवित् ॥

” ॥

અર્થ:—વેદની એક શાખા તેના કલ્પસૂત્ર તથા છ અંગો સહિત અધ્યયન કરીને પટ્કર્મમાં જે તત્પર રહે તેવા ધર્મવેતા બ્રાહ્મણ શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણ કહેવાય છે.

वेदवेदांगतत्त्वज्ञः शुद्धात्मा पापवर्जितः ।

शेषं श्रोत्रियवत्प्राप्तः सोऽनूचान इति स्मृतः ॥

” ॥

અર્થ:—વેદ તથા વેદોના અંગોનું તત્ત્વ જાણનાર, શુદ્ધ અંતઃકરણ વાળો અને પાપ રહિત, તથા શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણની માફક જેણે એક શાખા, કલ્પ તથા છ અંગોને પ્રાપ્ત છે અને પટ્કર્મમાં તત્પર છે, તે અનૂચાન બ્રાહ્મણ કહેવાય છે.

अनूचानगुणोपेतो यज्ञस्वाध्याययन्त्रितः ।

भूष इत्युच्यते मातृैः शेषभोजी जितेन्द्रियः ॥

” ॥

અર્થ:—જે બ્રાહ્મણ અનૂચાનના ગુણોથી યુક્ત હોય તથા યજ્ઞ અને સ્વાધ્યાયમાં પ્રવૃત્ત હોય તથા જીત્યાદિકોએ ભોજન કર્યા પછી જે ભોજન કરે છે અને જીતેન્દ્રિય છે તેને વિદ્વાન્ લોક જૂણ બ્રાહ્મણ કહે છે.

लौकिकं वैदिकं चैव सर्वं ज्ञानमवाप्य यः ।

आश्रमस्थो वशी नित्यमृषिकल्प इति स्मृतः ॥

” ॥

અર્થ:—લૌકિક અને વૈદિક અર્થાત્ શાસ્ત્ર મંથત્રી અને વેદ સંખંધી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને જે પોતાના આશ્રમ ધર્મમાં સ્થિત છે અને હ્રમેશં વશી છે અર્થાત્ ઇન્દ્રિયો જેને વશ છે તેને ઋષિકલ્પ બ્રાહ્મણ કહે છે. મર્લ અને મર્લમાં રહેલા બાળકને પણ જૂણ કહે છે. મર્લમાં રહેલા બાળકની પેઠે તદ્દન નિર્દોષ હોવાથી તે બ્રાહ્મણને જૂણ બ્રાહ્મણ કહે છે.

ऊर्ध्वरेता तपस्युग्रो नियताशी त्वसंशयी ।

आपानुग्रहयोः गन्तः सत्यसन्धो भवेद्वपिः ॥

”

અર્થ:—જે બ્રાહ્મણ ઊર્ધ્વરેતા અર્થાત્ બલશાળી હોય, ઘણું ઉગ્ર તપ કરનાર હોય, નિયમિત ભોજન કરનાર, તથા સંશય રહિત, અને શાપ અને અનુગ્રહ કરવામાં સમર્થ હોય અને સત્ય વક્તા હોય તે ઋષિ કહેવાય છે.

निवृत्तः सर्वतत्त्वज्ञः कामक्रोधविवर्जितः ।

ध्यानस्थो निष्क्रियो दान्तस्तुल्यमृत्काञ्चनो मुनिः ॥

”

અર્થ:—નિવૃત્ત અર્થાત્ વિરક્ત હોય, સર્વના તત્ત્વને જાણનાર, કામક્રોધ રહિત હોય, ધ્યાનસ્થ હોય, સર્વ પ્રકારની ક્રિયા રહિત હોય, જિતેન્દ્રિય હોય, અને માટી અને સુવર્ણ જેને ગમ્માન હોય, તેને મુનિ કહે છે.

આ આઠ પ્રકારના બ્રાહ્મણોમાં જે પ૨ છે તે શ્રેષ્ઠ છે અર્થાત્ માત્ર કર્તાબ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ છે, બ્રાહ્મણથી શ્રોત્રિય શ્રેષ્ઠ છે, ઇત્યાદિ. તેમાં મુનિ સર્વથી શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ છે.

एवमन्वयविद्याभ्यां वृत्तेन च समुच्छ्रितः ।

त्रिशुक्ला नाम विप्रेन्द्राः पूज्यन्ते सवनादिषु ॥

અર્થ:—આ પ્રમાણે વંશ તથા વિદ્યા અને આચરણ એ ત્રણમાં ત્રિશુક્લ નામનો બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠ છે. તેનો શ્રોત્રિયાદિક બ્રાહ્મણ મોખવાગાદિ યજ્ઞોમાં પૂજિત થાય છે.

त्रिशुक्लः कशवृत्तिश्च घृणालुः सकलेन्द्रियः ।

विमुक्तो योनिदोषेभ्यो ब्राह्मणः पात्रमुच्यते ॥ યાં સ્મૃં અં ૧-૨૦ ૧ અ. ટી

અર્થ:—જે ત્રિશુક્લ છે, અર્થાત્ વંશ, વિદ્યા અને આચરણમાં શ્રેષ્ઠ છે તથા જેની હવિષા કટ્ટથી ચાલતી હોય તથા દ્યાલુ હોય, તથા સંપૂર્ણ ઇન્દ્રિયોવાળો હોય-કાંઈ અંગનો ભંગ થયો ન હોય, તથા યોનિદોષની રહિત(કુલીન) છે એવો જે બ્રાહ્મણ છે તે પાત્ર કહેવાય છે.

भिक्षामप्युदपात्रं वा सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ।

वेदतत्त्वार्थविदुषે ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥

મં સ્મૃં અં ૩ ૧૬ ॥

અર્થ:—ભિક્ષા હો કે જલથી ભરેલું પાત્ર હો—તે વેદના તત્ત્વને જાણનાર બ્રાહ્મણને વિધિપૂર્વક આપવું જોઈએ.

आवृत्तानां गुरुकुलाद्विप्राणां पूजको भवेत् ।

नृपाणामक्षयो ह्येव निधिर्वाह્યોऽभिधीयते ॥

મં સ્મૃં અં ૭-૮૨ ॥

અર્થ:—જે બ્રાહ્મણો ગુરુને ઘેરથી વેદ સમાપ્ત કરીને અર્થાત્ વેદ લક્ષીને નિવૃત્ત થયા હોય અને ગૃહસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કરવાની ઇચ્છાવાળા હોય તેમનો ધન તથા ધાન્યથી સત્કાર કરવો જોઈએ. બ્રાહ્મણોમાં સ્થાપન કરેલું આ ધન રાજા આદિ દાની લોકોને માટે જેનો નાશ ન થાય એવો બહાગનો ખર્ચનો કહેવાય છે. ગર્ભ લોકોએ દુઃખી સ્નાતકોને અવશ્ય ખ્યાલ રાખવો જોઈએ. આ શ્લોકમાં રાજા શબ્દનું ગ્રહણ કરવામાં તાત્પર્ય છે. ખીજા લોકોએ તેમને ધનાદિક નહીં આપવું એવો ભાવ છે.

श्रोत्रियं व्याधितार्तौ च बालवृद्धावकिञ्चनम् ।

महाकुलीनमार्थं च राजा संपूजयेत्सदा ॥

મં સ્મૃ. અ. ૮-૩૦, ૫ ॥

અર્થ:—વિદ્યા તથા સદાચાર વાળા, રોગી, દુઃખી, બાળક, વૃદ્ધ પોતાની પાસે કંઈ પણ વસ્તુ ન રાખનાર, ઉત્તમ કુલીન તથા શ્રેષ્ઠ ચારિત્ર્યવાળા મનુષ્યને રાજાએ હમેશાં દાન તથા સન્માન કરવું જોઈએ.

सान्तानिकं यक्षमाणमध्वमं सर्ववेदसम् ।

गुर्वर्थं पितृमात्रर्थं स्वाध्यायार्थ्युपતાपिनः ॥

મં સ્મૃં અં ૧૧-૧ ॥

અર્થ:—સન્તાનને માટે વિવાહની ઇચ્છાવાળા, યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છાવાળા, મુસાફર, સર્વસ્વ હક્ષિણ આપીને વિશ્વજિત નામનો યજ્ઞ કરનાર, ગુરુ, પિતા અને માતાના ભોજનાદિ માટે યાચના કરનાર, વેદનું અધ્યયન કરવાને માટે યાચના કરનાર તથા રોગી—

નૈવૈતાન્સ્નાતકાન્વિદ્યાદ્બ્રાહ્મણાન્ ધર્મભિક્ષુકાન્ ।

નિઃસ્વેભ્યો દેયમેતેભ્યો દાનં વિદ્યાવિશેષતઃ ॥ ૨ ॥

અર્થ:—આ નવ પ્રકારના સ્નાતક વિદ્યાના બ્રાહ્મણોને ધર્મભિક્ષુક જાણવા જોઈએ અર્થાત્ આ સર્વ દાનના અધિકારી છે. તેમને દાન કરવાથી ધર્મ થાય છે. માટે તેમને ધર્મ-ભિક્ષુક કહ્યા છે. આ નિર્વન(નિઃસ્વ) બ્રાહ્મણોને વિદ્યાનુસાર દાન દેવું જોઈએ.

ધનાનિ તુ યયાશક્તિ વિમેષુ પ્રતિપાદેયત્ ।

વેદવિત્સુ વિવિક્તેષુ મેત્ય સ્વર્ગં સમશ્નુતે ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૧૧-૬ ॥

અર્થ:—પોતાની શક્તિને અનુસાર વેદવેત્તા અને વિરક્ત અર્થાત્ ભોગત્યાગસા રહિત બ્રાહ્મણોને ધન આપવું જોઈએ. તેથી મરણ બાદ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે.

બ્રાહ્મણે વેદવિદુષિ સર્વશાસ્ત્રવિશારદે ॥ અત્રિ૦ સં૦ અ૦ ૩૪૧ ॥

માતાપિતૃપરે ચૈવ ઋતુકાલાભિગામિનિ ।

શીલચારિત્રસંપૂર્ણે પ્રાતઃસ્નાનપરાયણે ॥ ૩૪૨ ॥

તસ્યૈવ દોષતે દાનં યદીચ્છેચ્છેય આત્મનઃ ॥ ૩૪૩ ॥

અર્થ:—જે બ્રાહ્મણ વેદનો જાણનાર હોય, સંપૂર્ણ શાસ્ત્રનો વિદ્યાન હોય, માતાપિતાનો ભક્ત હોય, ઋતુકાલમાં જ સ્ત્રીગમન કરતો હોય, શીલ તથા ચારિત્રમાં સંપૂર્ણ હોય અર્થાત્ ઉત્તમ સ્વભાવ અને આચરણ વાળો હોય, અને પ્રાતઃકાલમાં જ સ્નાનાદિક કર્મ કરતો હોય એવા જ બ્રાહ્મણને, કલ્યાણની ઇચ્છા રાખનાર માણસે દાન આપવું જોઈએ. બીજાને આપવાથી પુણ્ય નથી.

વિદ્યાતપોભ્યાં સંયુક્તઃ શાન્તઃ શુચિરલમ્પટઃ ।

અલુબ્ધાહ્લાદનિષ્પાપા ભૂદેવા નાત્ર સંશયઃ ॥ મ૦ ય૦ સ્મ૦ અ૦ ૪-૫૩, ૪૪ ॥

પાત્રીભૂતાથ વિજ્ઞેયા વિપ્રાસ્તે નાત્ર સંશયઃ ।

તેભ્યો દત્તમનન્તં હિ ઇત્યાહ ભગવાન્યમઃ ॥ ૫૪, ૫૫ ॥

અર્થ:—વિદ્યા તથા તપથી યુક્ત, શાન્ત, પવિત્ર, વિપયલપટતા રહિત, લોભ રહિત, સદા પ્રસન્ન, પાપ રહિત—એવા જે બ્રાહ્મણો છે તે પૃથ્વી ઉપરના દેવ છે તેમાં કોઈ સંદેહ નથી. અને તેઓ જ પાત્ર બ્રાહ્મણ છે એમ જાણવું. તેમાં કોઈ સંદેહ નથી. અને તેમને કરેલું દાન અનન્ત ફળ આપનાર છે એમ ભગવાન યમ કહે છે.

શ્રોત્રિયાય કુલીનાય દરિદ્રાય ચ વાસવ ।

સન્તુષ્ટાય વિનીતાય સર્વભૂતહિતાય ચ ॥ વૃહ૦ સ્મ૦ શ્લો૦ ૫૬ ॥

વેદાભ્યાસતપોજ્ઞાનમિન્દ્રિયાણાં ચ સંયમઃ ।

ઈદશાય સુરશ્રેષ્ઠ યદત્તં હિ તદક્ષયમ્ ॥ ૫૭ ॥

અર્થ:—હે ઇન્દ્ર ! શ્રોત્રિય, કુલીન, દરિદ્ર, સતોષી, નત્ર, સર્વ પ્રાણીઓનો હિતકારી, વેદાભ્યાસી, તપસ્વી, જ્ઞાની, અને મિતેન્દ્રિય બ્રાહ્મણને આપેલું દાન અક્ષય ફળ આપનાર થાય છે.

દરિદ્રાયૈવ દાતવ્યં ન સમૃદ્ધાય પાન્દવ ।

વર્ષાણાં હિ તદાકેષુ ફલં નૈવ પયોધિષુ ॥ વૃ. ગો. સં. અ. ૭ ॥

અર્થ:—હે પાણ્ડવ ! દાન ગરીબને જ આપવું જોઈએ. જેની પાસે ધન પૂર્ણ છે તેને દાન નહીં કરવું જોઈએ. વર્ષાનું પ્રયોજન તળાવ આદિને છે, સમુદ્રને વર્ષાનું કોઈ પ્રયોજન નથી.

દરિદ્રાન્ વૃત્તિહીનોંશ્ચ પ્રદાનૈસ્તાંસ્તુ પૂજયેત્ ।

આતુરસ્યૌપધં કાર્યં નીરુજસ્ય કિમૌપધૈઃ ॥

” ॥

અર્થ:—ગરીબ હોય અને જીવિકાનું કોઈ સાધન ન હોય તેમનો દાન દ્વારા સત્કાર કરવો જોઈએ. જે રોગી મનુષ્ય હોય તેને જ ઔષધનું પ્રયોજન છે, નિરોગી મનુષ્યને ઔષધિનું કોઈ પ્રયોજન નથી. જેવી રીતે સમુદ્રમાં વર્ષાનું કોઈ પ્રયોજન નથી, અને જેમ નિરોગીને ઔષધનું કોઈ પ્રયોજન નથી; તેવી રીતે સાધન વાળાને દાન લેવાનું પણ પ્રયોજન નથી. પોતાની પાસે ધન હોવા છતાં દાન લેનાર લોભી છે, તેને દાન દેવાથી પુણ્ય નથી.

બ્રહ્મચારી યતિથૈવ ત્રિધાર્મી ગુરુપોષકઃ ।

અધ્વગઃ ક્ષીણવૃત્તિશ્ચ પઢેતે મિશ્રુકાઃ સ્મૃતાઃ ॥ અત્રિ૦ સં૦ શ્લો૦ ૧૬૫ ॥

અર્થ:—ઉપકુર્વાણ તથા નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી, સંન્યાસી(યતિ) ચતુર્થાશ્રમી, વેદ ભણનાર વિદ્યાર્થી, ગુરુનું પોષણ કરનાર(અહીં “ગુરુ” શબ્દથી માતા, પિતા, આચાર્ય આદિ ગુરુનું ગ્રહણ કરવાનું છે), મુસાફર અને જેની પાસે જીવિકાનું સાધન ન હોય તે સર્વ મિશ્રુક છેવાય છે. એ સર્વ દાનના અધિકારી છે.

હૃદિવાન્ધવધિરાત્રીનાં રોગાર્તકુસરીરિણામ્ ।

યકિંચિદ્દીયતે તેષાં દયાદાનં તદુચ્યતે ॥ વૃ. પા. સ્મૃ. અ. ૮-૨૩૨ ॥

અર્થ:—નપુંસક, અન્ધ, બહેરા, રોગી, કુષ્ઠાદિ રોગથી જેનું શરીર બગડ્યું હોય એ સર્વને જે કંઈ આપવામાં આવે તે દયાદાન કહેવાય છે.

યે ચચ્છન્તિ દયાદાનં કૃત્વા ગુર્ધીં દયાં નરઃ ।

તેઽપિ તદ્દાનધર્મેણ વિષ્ણુલોકમવાપ્સ્યુઃ ॥

” ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય દયાદાન દ્વારા તેમના ઉપર દયા કરે છે તેઓ તે દાનના પ્રભાવથી વિષ્ણુલોકમાં જાય છે.

આ પ્રકારનાં પ્રમાણોમાં કહેલા અધિકારીઓને દાન દેવાથી મનુષ્ય પાપથી છુટી જાય છે, અને પુણ્યલોકના ભાગી થાય છે.

અપાત્ર નિરૂપણ.

જેવી રીતે શાસ્ત્રમાં ઉત્તમ અધિકારી બતાવ્યા છે તેવી રીતે દાનના અનધિકારીનું પણ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે:—

નશ્વન્તિ હવ્યકવ્વાનિ નરાણામવિજાનતામ્ ।

મસ્મીભૂતેષુ વિપ્રેષુ મોહાદ્દાનિ દાતૃભિઃ ॥ મ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૩-૯૭ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય, યોગ્ય પાત્રને ન જાણવાથી દેવ તથા પિતૃઓના નિમિત્ત અજ્ઞને વેદનું અધ્યયન તથા વેદનું અર્થજ્ઞાન તથા તેમાં કહેલા ધર્મના અનુદાન રહિત હોવાથી જે તેજ રહિત હોવાને લીધે રાખોડી જેવા છે અર્થાત્ દાતાના પાપને જાળવાને સમર્થ નથી એવા બ્રાહ્મણોને આપે છે, તેણે કરેલું દાન નિષ્ફળ જાય છે.

દિરણ્યં ભૂમિમશ્વં ગામન્નં વાસસ્તિલાન્વૃતમ્ ।

મતિગૃહ્ણન્નવિદ્વાંસ્તુ મસ્મીમવાતિ દારુવત્ ॥

” ॥ ૪-૧૮૮ ॥

અર્થ:—વિદ્વા તપ આદિથી રહિત બ્રાહ્મણ સુવર્ણ, પૃથિવી, ‘અશ્વ, ગાય, અન્ન, વસ્ત્ર, તલ અથવા ઘી એ પદાર્થોનું દાન લેવાથી જેવી રીતે અગ્નિથી લાકડું ભસ્મ થઇ જાય છે તેવી રીતે ભસ્મ થઇ જાય છે.

ન વાર્યપિ પ્રયચ્છેત્તુ વૈદાલવ્રતિકે દ્વિજે ।

ન વક્રવ્રતિકે વિપ્રે નાવેદવિદિ ધર્મવિત્ ॥

” ॥ ૧૯૨ ॥

અર્થ—ધર્મને જાણનાર મનુષ્ય બિડાલવ્રતી, બક્રવ્રતી તથા વૈદાધ્યયન રહિત બ્રાહ્મણને જલ પણ ન આપે. કારણ કે—

ત્રિપ્ત્રવ્યેત્તેષુ દત્તં હિ વિધિનાપ્યર્જિતં ધનમ્ ॥

દાતુર્મવત્યનર્થાય પરત્રાદાતુરેવ ચ ॥

” ॥ ૧૯૩ ॥

અર્થ:—આ ત્રણે પ્રકારના બ્રાહ્મણોને આપેલું ધન વિધિપૂર્વક અર્થાત ન્યાયથી સંપાદન કરેલું હોવા છતાં પણ દાતા તેમજ લેનાર બંનેને પરલોકમાં નરકનો હેતુ હોવાથી અનર્થકારક જ થાય છે.

યથા પ્લવેનૌપલેન નિમજ્જત્યુદકે તરન્ ।

તથા નિમજ્જતોઽથસ્તાદૈતૌ દાતુર્મતીચ્છકૌ ॥

” ॥ ૧૯૪ ॥

અર્થ:—જેમ પથ્થરની બનેલી નાવથી પાર ઉતરનાર નાવ સહિત પાણીમાં ડુબી જાય છે, તેમ દાનધર્મને નહીં જાણનાં દાન કરનાર અને અને લેનાર બંને અજ્ઞાની નરકમાં ડુબે છે.

અવ્રતાધાનધીયાના યત્ર મૈદ્ધ્યચરા દ્વિજાઃ ।

તં ગ્રામં દણ્ડયેદ્રાજા ચોરમક્તદદણ્ડવત્ ॥

અત્રિ. સં. શ્લો. ૨૨ ॥

અર્થ:—જે ગ્રામમાં મત રહિત તથા વેદવિદ્યા રહિત શિક્ષાથી જીવન ચલાવનાર દ્વિજ રહેતા હોય તે ગામને ચોર લોકોને લાન દેનારને અને ચોરનું પોણલું કરનારની માફક રાજાએ દંડ દેવો જોઈએ.

વિદ્વન્નોજ્યમવિદ્વાંસો યેષુ રાષ્ટ્રેષુ સુજ્ઞતે ।

તેષ્વનાટ્ટિમિચ્છન્તિ મદદ્વા જાયતે ધયમ્ ॥

” ॥ ૨૩ ॥

અર્થ:—જે દેશમાં વિદ્વાનોને ભોગવવા યોગ્ય વસ્તુને મૂર્ખ ભોગવે છે તે દેશમાં અનાટ્ટિ થાય છે અથવા મોટો ભય ઉપરિચિત થાય છે.

અપાત્રેષ્વપિ યદત્તં દદૃત્યાસત્તમં કુલમ્ ।

હવ્યં દેવા ન ગૃહ્ણન્તિ કવ્યં ચ પિતરસ્તથા ॥

અત્રિ. સં. ૧૫૨ ॥

અર્થ:—કુપાત્રને આપેલું દાન સાત પેઢીનો નાશ કરે છે. તેને આપેલા હવ્યને દેવતા લોક, અને કવ્યને પિતૃઓ સ્વીકારતા નથી.

કુકર્માસ્તુ યે વિપ્રા લોલુપા વંદવર્જિતાઃ ॥

વૃ. યા. સ્મૃ. અ. ૪-૫૫ ॥

સન્ધ્યાદીના વ્રતભ્રષ્ટાઃ પિશુના વિપયાત્મકાઃ ।

તેમ્યો દત્તં નિષ્ફલં સ્યાન્નાત્ર કાર્યા વિચારણા ॥

” ॥ ૬૫ ॥

અર્થ:—કુર્મી, લોભી, વેદ રહિત, સન્ધ્યોપાસના નહીં કરનાર, જાનનર, ચાકી સુગરી કરનાર તથા અત્યન્ત વિપ્સી બ્રાહ્મણોને દાન આપવાથી કંઈ પણ ફળ મળતું નથી. તેમાં કાંઈ વિચાર કરવાનો નથી, તે વાત બરાબર છે.

આમપાત્રે યથા ન્યસ્તં ક્ષીરં દધિ ઘૃતં મધુ ।

વિનશ્યેત્પાત્રદૌર્વલ્યાત્ તત્ત્વ પાત્રં વિનશ્યતિ ॥ વૃહત્પતિ૦ સ્મ૦ ૫૮ ॥

અર્થ:—માટીના કાચા વાસણમાં રાખેલું દૂધ, દહીં, ઘી તથા મધ તે વાસણની દૂર્બલતાથી જેમ નષ્ટ થઈ જાય છે, તેમ તે પાત્ર પણ નષ્ટ થાય છે.

एवं गां च हिरण्यं च वस्त्रमन्नं महीं तिलान् ।

अविद्वान्મप्रतिगृह्णाति भस्मीभवति काष्ठवत् ॥ ॥ ૬૯ ॥

અર્થ:—તેની રીતે ગાય, મુવર્ણુ, વસ્ત્ર, અન્ન, મહી (પૃથ્વી), અને તલતું દાન લેવાથી અવિદ્વાન અગ્નિ વડે લાકડાની માફક ભસ્મ થઈ જાય છે, અને તેને આપેલી વસ્તુ પણ અર્થ જાય છે.

पण्यस्थानेषु यदत्तं वृथादानं तदुच्यते ।

आरूढपतिते चैव अन्योयापार्जितं च यत् ॥ ૬૦ ॥

व्यर्थमब्राह्मणे दानं पतिते तस्करेऽपि च ।

गुरोर्गमीतिजनके कृतघ्ने ग्रामयाचके ॥ ૬૦૧ ॥

ब्रह्मवन्द्यौ च यदत्तं यदत्तं वृषलीपतौ ।

वेदविक्रयिणे चैव यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ ૬૦૨ ॥

स्त्रीजिते चैव यदत्तं व्यालग्राहे तथैव च ।

परिचारकेऽपि यदत्तं वृथा दानानि षोडश ॥ ૬૦૩ ॥

અર્થ:—બ્રમરમાં આપેલું દાન, આરૂઢપતિતને આપેલું દાન, અન્યાયથી કમાયેલા ધનનું દાન, તથા અબ્રાહ્મણને, પતિતને, ચોરને, ગુરુની સાથે દ્વેષ કરનારને, કૃતઘ્ને, ગામયાચક અર્થાત્ ગામમાં રહીને નાના જાતિ પાસે બીજા ભાગનારને, બ્રાહ્મણ જાતિમાં જન્મેલો છતાં બ્રાહ્મણના આચરણ રહિત હોય અને નિન્દા કર્મ કરતો હોય તેને, શૂદ્રીના પતિને, વેદનો વિક્રય કરનારને જેના ઘરમાં ઉપપતિ હોય તેને અર્થાત્ જેની પત્નીએ બીજો સુત જાર રાખેલો હોય તેને, જે પુરુષને સ્ત્રીએ વશ કર્યો હોય અર્થાત્ સ્ત્રીને અપીન હોય તેને, સર્પ પકડનાર(વાદી)ને તથા બીજાની સેવા કરનાર—એવા ૧૬ પ્રકારના મનુષ્યોને આપેલું દાન નિષ્ફળ જાય છે. તેથી તેમને દાન આપવા યોગ્ય નથી. ઉપરના સ્ત્રો. ૩૦૦માં જે મનુષ્ય મન્યાસ્તી થઈને ફરી ગૃહસ્થાશ્રમી થઈ જાય તેને આરૂઢપતિત કહે છે. અને સ્ત્રો. ૩૦૧માં જેને અબ્રાહ્મણ કહ્યો છે તેનાં લક્ષણ શાસ્ત્રમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યાં છે:—

अब्राह्मणा पट्प्रोक्ताश्च ऋषिः शातातपोऽवनीत् ।

आद्यो राजाश्रयस्तेपां द्वितीयः क्रयत्रिकयी ॥

તૃતીયો વહુયાજ્યઃ સ્યાચતુર્થો ગ્રામયાજકઃ ।

પશ્ચમસ્તુ મૃતસ્તેપાં ગ્રામસ્ય નગરસ્ય ચ ॥

અનાગતાં તુ યઃ પૂર્વાં સાદિત્યાં ચૈવ પશ્ચિમામ્ ।

નોપાસીત દ્વિજઃ સન્ધ્યાં સ પણ્ડોઽબ્રાહ્મણઃ સ્મૃતઃ ॥

ચા. સ્મૃ. અ. ૧-૨૦૧ અ. ટી. ॥

અર્થઃ—વિદ્વાન્ લોકોએ ૭ પ્રકારના અબ્રાહ્મણ કહ્યા છે. તેમાં પહેલો અબ્રાહ્મણ રાખને આશ્રય લઇને જીવિકા ચલાવનાર છે. બીજો ખરીદવાનો તથા વેચવાનો ધંધો કરનાર છે. ત્રીજો અનેકને યજ્ઞ કરાવનાર. ચોથો ગામના અનેક પ્રકારના લોકોને યજ્ઞ કરાવનાર. પાંચમો ગામના તથા નગરના સર્વ લોકોની નોકરી કરનાર છે અને જે બ્રાહ્મણ સૂર્યોદય પહેલાં પ્રાતઃકાલની સન્ધ્યા કરતો નથી તેમ સૂર્ય અસ્ત પામતા પહેલાં સાયંકાલની સન્ધ્યા કરતો નથી તે ૭ઠ્ઠો અબ્રાહ્મણ છે.

બ્રહ્મવીજસમુત્પન્નો મન્ત્રસંસ્કારવર્જિતઃ ।

જાતિપાત્રોપજીવી ચ ભવેદબ્રાહ્મણઃ સ તુ ॥ વ્યા૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૪-૪૩ ॥

અર્થઃ—જેની ઉત્પત્તિ બ્રાહ્મણથી છે, પરંતુ જે મન્ત્ર અને સંસ્કાર રહિત છે, અને બ્રાહ્મણુન્મતિ માત્ર કહીને જે જીવન ચલાવે છે તે અબ્રાહ્મણ જ છે.

નષ્ટશૌચે વ્રતત્રણે વિમે વેદવિવર્જિતે ।

દોષમાનં રુદત્યન્નં મયાદ્વૈ દુષ્કૃતં કૃતમ્ ॥ ૫૩ ॥

અર્થઃ—શૌચ આચારથી રહિત, વ્રતથી ભ્રષ્ટ થયેલા, અને વેદરહિત બ્રાહ્મણને આપેલું અન્ન રહે છે, અને કહે છે કે આ દાતાએ મને આપીને મોટું દુષ્કૃત કર્યું છે.

વેદપૂર્ણમુલ્લં વિપ્રં મુમુક્ષમપિ મોજયેત્ ।

ન ચ મૂલ્લં નિરાહારં પઙ્કાત્રમુપવાસિનમ્ ॥ ૫૪ ॥

અર્થઃ—ભોજન કરીને વ્રમ થયો હોય છતાં વેદમાં પારંગત બ્રાહ્મણને આગ્રહ કરીને જીભાડવો. પરંતુ ૭ રાત્રિના અપવાસી છતાં મૂર્ખ બ્રાહ્મણને ન જમાડવો.

ઊપરે વાપિતં વીજં મિન્નમાળેષુ ગોદુહમ્ ।

હુતં મસ્મિનિ હવ્યં ચ મૂર્લે દાનમશાશ્વતમ્ ॥ ૫૫ ॥

અર્થઃ—ઊપર ભૂમિમાં વાવેલું બીજ, કુટેલા વાસણમાં દોખેલું દૂધ, રાખોડીમાં આપેલી આડુતિ, અને મૂર્ખને આપેલું દાન તે સર્વ વ્યર્થ જાય છે.

ધૂર્લે છદ્મનિ મલ્લે ચ કુવૈચે કિત્તવે શઠે ।

ચાટ્ચારણચોરેઽપ્યો દર્શં ભવતિ નિષ્ફલમ્ ॥ ૫૬ ॥

અર્થઃ—ધૂર્લ, છદ્મકપટી અર્થાત્ પ્રથમ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરાવીને પછી ધનનું હરણ કરનાર, મદ, કુવૈચ, જુગારી, શઠ, ચાટ, ચારણ તથા ચોરને આપેલું દાન પણ નિષ્ફળ છે.

વિવિધીને તથાઽપાત્રે યો દદાતિ મતિગ્રહમ્ ।

ન કેવલં દિ તદ્દાનં શેષમપ્યસ્ય નશ્યતિ ॥ ૫૭ ॥

અર્થઃ—વિધિરહિત બ્રાહ્મણને તથા કુપાત્રને જે દાન આપવામાં આવે છે તે દાન એકદલ નષ્ટ થાય છે એમ નહીં, પરંતુ તેથી અતિરિક્ત બીજું ધન પણ તેનું નષ્ટ થાય છે.

વેદૈર્વિહીનાથ પઠન્તિ શાસ્ત્રં

શાસ્ત્રેણ હીનાથ પુરાણપાઠાઃ ।

પુરાણહીનાઃ કૃપિણૌ ભવન્તિ

અષ્ટાસ્તતો ભાગવતા ભવન્તિ ॥ અત્રિ૦ સં૦ શ્લો૦ ૩૮૪ ॥

અર્થઃ—જે લોક બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં રહીને વેદ ભણવાને સમર્થ ન હોય તેઓ શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરે છે. અને જેઓ શાસ્ત્રો ભણવામાં અસમર્થ હોય તેઓ પુરાણ ભણે છે. અને જેઓ પુરાણ ભણતા નથી તેઓ ખેતી કરે છે. અને કૃષિથી બ્રહ્મ થાય તો અન્તમાં ભક્ત બની જાય છે. આવા ભક્ત લોકને ઉત્તમ અધિકારી માનવામાં આવે છે અને શાસ્ત્રમંત્રકાર રહિત લોકપણુ તેમનામાં આસક્ત થાય છે. પરન્તુ તેઓ ભક્ત નથી. વેદાધ્યયનાદિના તિતિક્ષા આદિ નયમો સહન કરવામાં અસમર્થ હોવાથી કેવલ ભક્તોનો વેષ ધારણ કરી લીધો હોય છે. પરન્તુ તેવા ભક્તોની પંક્તિમાંથી કોઇ પણ લોક દાનના અધિકારી નથી.

અનર્હતે યદ્દાતિ ન દદાતિ યદર્હતે ।

અર્હાનર્હાપરિજ્ઞાનાદ્દનાદ્ધર્માચ હીયતે ॥ યા. સ્મૃ. અ. ૧-૨૦૧ અ૦ ટી. ॥

અર્થઃ—જે દાતા કોણુ દાનનો અધિકારી છે અને કોણુ નહીં તેનું જ્ઞાન ન હોવાથી અનધિકારીને દાન આપે છે અને અધિકારીને આપતો નથી તે યોગ્યાયોગ્યનું જ્ઞાન ન હોવાથી ધન તથા ધર્મ બંનેથી નષ્ટ થાય છે.

યસ્ય ત્વેવ ગૃહે મૂર્ખો દૂરસ્થશ્ચ ગુણાન્વિતઃ ।

ગુણાન્વિતાય દાતવ્યં નાસ્તિ મૂર્ખે વ્યતિક્રમઃ ॥ કા૦ સ્મૃ૦ સ્વ૦ ૧૬-૮ ॥

અર્થઃ—જેના ઘરમાં અર્થાત્ પાસે જ મૂર્ખ દાન લેવાને માટે તૈયાર બેઠો છે, અને ગુણી પુરૂષ દૂર છે, તોપણુ ગુણીને દાન આપવું બેઠાએ, મૂર્ખને આપીને શાસ્ત્રની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરવું યોગ્ય નથી.

ન દ્રવ્યાણામવિજ્ઞાય વિધિં ધર્મ્યં પ્રતિગ્રહે ।

પ્રાજ્ઞઃ પ્રતિગ્રહં કુર્યાદવસીદન્નપિ ક્ષુધા ॥ મ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૪-૧૮૭ ॥

અર્થઃ—દ્રવ્યોનો પ્રતિગ્રહ લેવામાં જે ધર્માનુસાર વિધિ છે તે વિધિ તથા પ્રતિગ્રહ કરવાના મન્ત્રને નહીં જાણી, બુદ્ધિશાલી મનુષ્યે ક્ષુધાથી પીડિત હોવા છતાં પણ પ્રતિગ્રહ નહીં કરવો બેઠાએ. અને આપત્કાલ ન હોય ત્યારે તો નજ લેવું બેઠાએ તેમાં તો કહેવાનું જ શું ?

અતપાસ્ત્વનધીયાનઃ પ્રતિગ્રહરુચિર્દ્વિજઃ ।

અમ્ભસ્યશ્મપ્લવેનેવ સહ તેનૈવ મજ્જતિ ॥ ॥ ૧૯૦ ॥

અર્થઃ—તપ તથા વિદ્યા વગેરેથી રહિત જે બ્રાહ્મણ પ્રતિગ્રહ લેવાની ઇચ્છાવાળો છે તે, જેવી રીતે જલમાં પથ્થરની નૌકા વડે પાર જવાની ઇચ્છાવાળો મનુષ્ય તે નૌકા સહિત ડુબી જાય છે તેવી રીતે, દાતા સહિત નરકમાં ડુબે છે.

તસ્માદવિદ્વાન્વિમિયાદ્યસ્માત્તસ્માત્પ્રતિગ્રહાત્ ।

સ્વલ્પકેનાપ્યવિદ્વાન્ હિ પદ્ધે ગૌરિવ સીદતિ ॥ ” ॥ ૧૯૧ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે કાચકામાં ફસેલી ગાય બહાર નિકળી શકતી નથી, તેવી રીતે અવિદ્વાન્ બ્રાહ્મણ થોડો પણ પ્રતિગ્રહ લેવાથી નરકમાં કુળી જાય છે. માટે અવિદ્વાને ગમે તેવો પ્રતિગ્રહ લેવાથી કરવું નોંધવું.

પ્રતિગ્રહસમયોઽપિ પ્રસંગં તત્ર વર્જયેત્ ।

પ્રતિગ્રહેણ હ્યસ્યાશુ વ્રાહ્મં તેજઃ પ્રશામ્યતિ ॥ ” ॥ ૧૮૬ ॥

અર્થ:—પ્રતિગ્રહ લેવામાં સમર્થ પુરૂષે પણ પ્રતિગ્રહ લેવાના પ્રસંગનો ત્યાગ કરવો નોંધવું, કેમકે પ્રતિગ્રહ લેવાથી તેનું બ્રહ્મતેજ નષ્ટ થઈ જાય છે. (વેદાધ્યયન અને તપ આદિથી પ્રાપ્ત થતા પ્રભાવનું નામ ‘બ્રહ્મતેજ’ છે).

પાત્રભૂતોઽપિ યો વિમઃ પ્રતિગૃહ્ય પ્રતિગ્રહમ્ ।

અસત્ત્વ વિનિયુક્તોત તસ્મૈ દેયં ન કિંચ્ચન ॥ યા.સ્મૃ.અ. ૧-૨૦૧ અ. ટી. ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણ પાત્ર હોવા છતાં દાન લઈને જેમ કુપાત્રોને આપે છે તેવા પાત્રને પણ કાંઈપણ નહીં આપવું નોંધવું.

પંચાદ્યા યેઽપ્યનાયા દિ દયાપાત્રં દિ કેવલમ્ ।

તપોનિષ્ઠાઃ જ્ઞાનનિષ્ઠાઃ શ્રુતિશાસ્ત્રપરાયણાઃ ॥ સ્કા.પુ.સ્ક. ૨ વૈ.મા.અ. ૧૬-૩૪ ॥

વિષ્ણુરૂપાઃ સદા પૂજ્યા નેતરે તુ કદાચન ।

તત્રાપિ જ્ઞાનિનોઽયથ પ્રિયા વિષ્ણોઃ સદૈવ દિ ॥ ” ॥ ૩૫ ॥

અર્થ:—પંચુ આદિ જે અનાથ લોકને દાનના અધિકારી કહેવામાં આવ્યા છે તેઓ જ કેવલ દયાને પાત્ર છે અર્થાત્ દયાથી તેમને દાન આપવું યોગ્ય છે. તેઓ પૂજ્ય નથી અર્થાત્ શાસ્ત્રશાધન અને પૂજા આદિને યોગ્ય નથી. પરન્તુ જેઓ તપોનિષ્ઠ તથા જ્ઞાનનિષ્ઠ હોય, તથા વેદ અને શાસ્ત્રમાં તત્પર હોય તેઓ સાક્ષાત્ વિષ્ણુ રૂપ છે અને સદા પૂજ્ય છે, બીજા કોઈ પૂજ્ય હોઈ શકતા નથી. તેમાં પણ જેઓ જ્ઞાની છે તે વિષ્ણુ ભગવાનને સદા અત્યન્ત પ્રિય છે.

જ્ઞાનિનામપિ ભૂપાલ વિષ્ણુરેવ સદા પ્રિયઃ ।

તસ્માજ્ઞાની સદા પૂજ્યઃ પૂજ્યાત્પૂજ્યતરઃ સ્મૃતઃ ॥ ” ॥ ૩૬ ॥

અર્થ:—હે રાજા! જ્ઞાની લોકોને પણ વિષ્ણુ જે વ્યાપક પરમાત્મા છે તેજ દરેકમાં પ્રિય છે. માટે અન્ય તપસ્વી આદિથી પણ જ્ઞાની અધિક પૂજ્ય છે. તેથી પૂજ્યોમાં પણ જ્ઞાનીને અત્યન્ત પૂજ્ય કહી છે, અને તે જ ઉત્તમ અધિકારી છે.

વ્રક્તઃ પરજને દાતા સ્વજને દુઃસ્વજીવિનિ ।

મધ્વાપાતવિપાસ્વાદઃ સ ધર્મઃ પ્રતિરૂપકઃ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૧૧-૯ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય દાન દેવાને સમર્થ છે અર્થાત્ ધન છે, છતાં પોતાનાં અવસ્ય પોષણ કરવા યોગ્ય માનાપિના આદિની રક્ષા કરતો નથી અને તેથી તેઓ દુઃખી રહે છે, પરન્તુ

જે કીર્તિને માટે ખીજને દાન કરે છે તેનું દાન ધર્મરૂપ નથી. તે ધર્મ પ્રતિરૂપક છે અર્થાત્ ધર્મના પ્રતિબિંબ રૂપ છે. તે દાન મધુ મેળવેલા વિપના ભોજન રૂપ છે અર્થાત્ જેવી રીતે મધુ નાંખેલું હોવાથી પહેલાં મીઠું લાગે છે, પરન્તુ પછીથી તે ઝેર તેને મારે છે, તેવી રીતે આવું દાન પણ પ્રથમ કીર્તિનું કારણ હોવાથી સુખકારક લાગે છે, પરન્તુ પાછળથી નરકનું કારણ હોવાથી વિષતુલ્ય છે.

મૃત્યાનામુપરોધેન યત્કરોત્યૌર્ધ્વદેહિકમ્ ।

તદ્ભવત્યમુલ્લોદકૈર્જીવતશ્ચ મૃતસ્ય ચ ॥

„ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય પાલન કરવા યોગ્ય મનુષ્યોત્તું પાલન નહીં કરતાં પોતાને પરલોકની પ્રાપ્તિ થવાને દાન કરે છે તેને આ લોકમાં તેમજ પરલોકમાં પણ દુઃખ ભોગવવું પડે છે. માટે દાનના પાત્રમાં પોષ્ય વર્ગનો અને પૂજ્ય વર્ગનો ભેદ કર્યો છે. ઔત્રિયાદિ પૂજ્ય વર્ગ કહેવાય છે, અને માતા આદિ પોષ્ય વર્ગ છે.

માતા પિતા ગુરુર્ભાર્યા પ્રજા દીનઃ સમાશ્રિતઃ ।

અભ્યાગતોઽતિથિશ્ચાગ્નિઃ પોષ્યવર્ગ ઉદાહૃતઃ ॥ **દક્ષ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૨-૩૬ ॥**

અર્થ:—માતા, પિતા, ગુરુ, પત્ની, પ્રજા (સન્તાન), દીન મનુષ્ય, આપણો આશ્રિત (સેવકાદિ), અભ્યાગત, અતિથિ અને અગ્નિ એ સર્વ પોષ્ય વર્ગ કહેવાય છે.

જ્ઞાતિવન્ધુર્જનઃ ક્ષીણસ્તથાઽનાથઃ સમાશ્રિતઃ ।

અન્યોઽપિ ધનયુક્તસ્ય પોષ્યવર્ગ ઉદાહૃતઃ ॥

„ ॥ ૩૭ ॥

અર્થ:—વળી જ્ઞાતિ તથા બન્ધુ આદિ જેની પાસે જીવિકાનું સાધન ન હોય, અનાથ હોય અને આપણે શરણે આવ્યો હોય તે, તથા ખીજે પણ જે કોઈ પોતાની જીવિકા ચલાવવા અસમર્થ હોય તે સર્વ ધનવાન મનુષ્યનો પોષ્ય વર્ગ કહેવાય છે.

ધરણં પોષ્યવર્ગસ્ય પ્રશસ્તં સ્વર્ગસાધનમ્ ।

નરકઃ પીઢને ચાસ્ય તસ્માદ્યત્નેન તં ભરેત્ ॥

„ ॥ ૩૯ ॥

અર્થ:—પોષ્ય વર્ગનું પોષણ કરવું તે સ્વર્ગનું ઉત્તમ સાધન છે તે પોષ્ય વર્ગને પીડા આપવી તે નરકનું કારણ છે. માટે યતનથી તેનું પોષણ કરવું જોઈએ.

આ પ્રમાણે પોષ્ય વર્ગનું પાલન નહીં કરવાથી અવશ્ય પાપના લાગી થાય છે, અને પાલન કરવાથી પુણ્ય પણ અનન્ત છે. પૂજ્ય વર્ગને દાન ન આપે તો કોઈ વિશેષ પાપ નથી, છતાં તેમને દાન આપવાથી પાપની નિવૃત્તિ તથા અનન્ત પુણ્ય પણ થાય છે.

દાનના વિષયમાં લગવાને પણ ગીતામાં સાત્ત્વિકાદિ ભેદનું નિરૂપણ કરતાં અપાત્રને આપેલા દાનને તામસી કહ્યું છે.

દાતવ્યમિતિ યદ્દાનં દીયતેઽનુપકારિણે ।

દેશે કાલે ચ પાત્રે ચ તદ્દાનં સાત્ત્વિકં સ્મૃતમ્ ॥ **મ૦ ગી૦ અ૦ ૧૮-૨૦ ॥**

અર્થ:—રાજાની આજ્ઞા હોવાથી અવશ્ય દાન કરવું જોઈએ એવા નિશ્ચયથી આપણા ઉપર પ્રત્યુપકાર નહિ કરનાર સુપાત્ર મનુષ્યને યોગ્ય દેશમાં તથા યોગ્ય કાળમાં જે દાન આપવામાં આવે છે તે સાત્ત્વિક દાન કહેવાય છે.

યત્તુપાત્રપકારાર્થે ફલમુદ્દિશ્ય વા પુનઃ ।

દીયતે ચ પરિક્રિષ્ટં તદ્દાનં રાજસં સ્મૃતમ્ ॥

“ ” ॥ ૨૧ ॥

અર્થ:—“ આ મનુષ્ય ખીજે સમયે મારે પ્રત્યુપકાર કરશે ” એવી આ લોકના ફલની ઇચ્છાથી અથવા સ્વર્ગાદિ પર લોકના ફલોની ઇચ્છાથી તે મનુષ્યને જે દાન આપવામાં આવે છે, તથા આત્મનું બધું દ્રવ્ય કેમ ખરચાય એવો કલેશ પામીને જે દાન કરવામાં આવે છે, તે રાજસદાન કહેવાય છે.

અદેશકાલે યદ્દાનમપાત્રેભ્યશ્ચ દીયતે ।

અસત્કૃતમવજ્ઞાતં તત્ત્વામસમુદાહૃતમ્ ॥

“ ” ॥ ૨૨ ॥

અર્થ:—અયોગ્ય દેશમાં અર્થાત્ ખીજના સંસર્ગથી અથવા જ્યાં અનેક પ્રકારનાં પાપ ધર્મો થતાં હોય તેથી અથવા ધનાદિ સંપત્તિ બહુ હોવાથી જેને દાન આપવાની જરૂર ન હોય, તથા યોગ્ય કાલમાં ન હોય, અને જે દાન અપાત્રને આપવામાં આવ્યું હોય, તથા સત્કારથી રહિત અર્થાત્ પ્રય ભાષણ, પાદપ્રક્ષાલન, પૂજા, આદિક સત્કાર રહિત દાન દેવામાં આવે, તેને તામસ દાન કહેવામાં આવે છે. માટે દાન કરવાને માટે પાત્રનો અવસ્થા વિચાર કરીને યોગ્ય પાત્રને જ દાન કરવું જોઈએ. માતા, પિતા અને ગુરુ એ પૂજ્ય છે, તથાપિ તેમનું પોષણ કરવાની વિશેષ ફરજ છે તે સૂચન કરવાને માટે જે પોષ્ય વર્ગ છે તેમાં તેમનું નામ લખ્યું છે.

ઉપર શ્લો. ૩૬ માં કહેલાં માતા, પિતા, ગુરુ, પત્ની, પુત્ર, તથા દાન મનુષ્યાદિ, અભ્યાગત તથા અતિથિ આદિનું પોષણ કરતાં બાકી વધેલા ધનનું જ ખીજ રહેલા અધિકારીઓને દાન કરવું તે યોગ્ય છે. એવું દાન કરવું તે પ્રતિગ્રહ લઈને જીવન ચલાવનારને પણ ઉચિત છે એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. કારણકે દાન કરવું અને પ્રતિગ્રહ લેવો એ બંને આજ્ઞાઓના ધર્મમાં કલા છે. વળી—

શુદ્ધમતિગ્રહે દેયં ચતુર્થાંશં દ્વિજોત્તમૈઃ ।

અકસ્માદ્વૃત્તિતેઽર્થે દિ દેયમર્થે દ્વિજોત્તમૈઃ ॥ શિ. પુ. ૦ અ. ૧૩-૬૯ ॥

અર્થ:—આજ્ઞાએ પોતે લીધેલા શુદ્ધ પ્રતિગ્રહમાંથી પણ ચોથો ભાગ દાનમાં આપવો જોઈએ, અને અકસ્માત્ પ્રાપ્ત થયેલા ધનમાંથી અર્ધો ભાગ દાન કરવો જોઈએ. એ પ્રમાણે પ્રતિગ્રહ લઈને દાન નહીં કરનાર પણ અપાત્ર ગણાય છે.

શ્રદ્ધાનિરૂપણ.

આ પ્રમાણે પાત્રનું નિરૂપણ કરીને હવે શ્રદ્ધાનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

સૌમુખ્યાદમિસંમીતિરર્થિનાં દર્શને સદા ।

સત્કૃતિશ્વાનમૂયા ચ તદા શ્રદ્ધેતિ કીર્ત્યતે ॥

અર્થ:—ચાચક લોકોને જોઈને દાતામાં જ્યારે મુખની પ્રસન્નતા, મનમાં પ્રીતિ, સત્કાર, તથા અમુખતા અભાવ હોય ત્યારે તેને શ્રદ્ધા કરે છે.

કાપલ્લેશ્ચ ચતુર્મિર્ન ચૈવાર્થસ્ય રાશિભિઃ ।

ધર્મઃ સંમાપ્યતે મૂક્ષઃ શ્રદ્ધાધર્મોઽદ્ભુતં તપઃ ॥

રફા. પુ. સ. ૧ કો. સ. ૨ અ. ૪ શ્લો. ૪૨, ૩ ॥

અર્થ:—શરીરને અનેક પ્રકારનાં કષ્ટ આપવાથી અથવા ધનના દગવાથી સૂક્ષ્મ ધર્મની પ્રાપ્ત થતી નથી. પરંતુ શ્રદ્ધા રૂપી જે ધર્મ છે તે જ એક અદ્ભુત તપ છે.

શ્રદ્ધયા સાધ્યતે ધર્મે મહદ્ગિર્નાર્થરાશિભિઃ ।

અર્કિચના હિ મુનયઃ શ્રદ્ધાવન્તો દિવં ગતાઃ ॥

” ॥૪૫॥

અર્થઃ—શ્રદ્ધાથી ધર્મની સિદ્ધિ થાય છે, અને ધનના મોટા ઢગલાથી પણ ધર્મની સિદ્ધિ થતી નથી. જેઓની પાસે કાંઈ પણ ધન નહોતું એવા શ્રદ્ધાવાળા ઋષિ લોક સ્વર્ગે ગયા છે.

દેવસક્ષણનિરૂપણ.

હવે દેવનું લક્ષણ કહીએ છીએ.

અપરાધાધમવલેશં સ્વયત્નેનાર્જિતં ધનમ્ ।

સ્વલ્પં વા વિપુલં વાપિ દેયમિત્યભિધોયતે ॥સ્કા.પુ.સ્વ.૧.કૌ.સ્વ.૨.અ.૪-૬૭ ॥

અર્થઃ—જે ધન કમાવામાં બીજાને બાધ કે કલેશ આપ્યો ન હોય તથા પોતાના યત્નથી જે સંપાદન કર્યું હોય તે ધન થોડું હોય કે બહુ હોય તેને દેય કહે છે.

આ પ્રમાણે શુદ્ધ ધનનું દાન કરવાથી જ પુણ્ય થાય છે. જેમ કોઈ મનુષ્ય એક ગાયને ભારીને તેનું આમડું ઉતારીને તેનો જોડો બનાવી તપસ્વીને પહેરાવે તો તે દાન કહેવાય નહીં. ગૌહત્યાનું પાપ જોડાના દાન કરતાં મહાન છે. આવું જોડાનું દાન દેવા કરતાં ગૌહત્યા પણ ન કરવી, તથા જોડાનું દાન પણ ન કરવું તે સારૂ છે. માટે કુકર્મ કરીને ધન સંપાદન કરી દાન કરવામાં પુણ્ય નથી. સત્કર્મથી પોતે કમાણી કરીને થોડું પણ દાન કરવું તે ઉત્તમ છે અને તે જ ઉત્તમ ફલ આપે છે.

અન્યાયાત્સમુપાત્તેન દાનધર્મે ધનેન ય ।

ક્રિયતે ન સ કર્તારં ત્રાયતે મહતો ભયાત્ ॥ મ. ભા. વ. પ. અ.૨૫૯-૩૩ ॥

અર્થઃ—અન્યાયથી સંપાદન કરેલા ધનમાંથી જે દાન કરવામાં આવે છે તે દાન દાતાને મહાન ભયમાંથી રક્ષા કરતું નથી. માટે થોડું પણ હોય છતાં પવિત્ર કમાણીના ધનનું જ દાન કરવું યોગ્ય છે.

અન્યાધિગતં દત્તં સકલાં પૃથિવીમપિ ।

શ્રદ્ધાવર્જમપાત્રાય ન કિંચિત્ભૂતિમાપ્નુયાત્ ॥ યા૦ સ્મ૦અ૦૧ જ્ઞો.૨૦૧ ॥

અર્થઃ—અનીતિથી પ્રાપ્ત કરેલી સંપૂર્ણ પૃથ્વીનું પણ દાન કરવાથી તથા શ્રદ્ધા વિના દેવાથી અને અપાત્રને આપવાથી કોઈપણ ઉત્તમ ફળની પ્રાપ્તિ થતી નથી. માટે નીતિથી સંપાદન કરેલું ધન શ્રદ્ધાપૂર્વક અને સુપાત્રને જ દાન કરવું જોઈએ. વળી—

યદ્યત્ર દુર્લભં દ્રવ્યં યસ્મિન્કાલેઽપિ વા પુનઃ ।

દાનાદૌ દેશકાલૌ તૌ સ્યાતાં શ્રેષ્ઠૌ ન ચાન્યથા ॥

સ્કા.પુ.સ્વ.૧.કૌ.સ્વ.૨.અ.૪-૬૯ ॥

અર્થઃ—જે વસ્તુ જે સ્થાનમાં અને જે કાલમાં મળતી ન હોય અને ઉપયોગી હોય, તે વસ્તુ તે દેશમાં અને તે કાળે આપવી જોઈએ. તે જ દેશ અને કાલને દાનાદિમાં શ્રેષ્ઠ કહ્યા છે. જેમ કોઈ દેશમાં કોઈ કાલમાં જલતું બહુ દુઃખ હોય તે કાલમાં અને તે દેશમાં જલતું દાન બહુ પુણ્યનું કારણ થાય છે. તે સમયમાં તે સ્થાનમાં કરેલું જલતું દાન દેશ કાલને અનુસાર કહેવાય છે. તેમજ કોઈ દેશમાં કોઈ સમયે દુઃકાલાદિથી અનાદિતું બહુ દુઃખ હોય તે સમયે તે દેશમાં અનાદિતું દાન કરવું ઉત્તમ ગણાય છે. વળી—

અને દાનમાદૌ સ્વાદ્વિપુવે મધ્યવર્તિની ।

પદ્મશીતિમુખેઽતીતે સમન્તાચદ્રન્મૂર્યયોઃ ॥ લ. શા. સ્મૃ. ૦ શ્લો. ૧૪૨ ॥

અર્થઃ—મકર અને કર્ક સંક્રાન્તિની આદિમાં, મેષ અને જુલા સંક્રાન્તિની મધ્યમાં, મિથુન, કન્યા, ધન, અને મીન સંક્રાન્તિના અન્તમાં, તથા સૂર્ય ચન્દ્રના ગ્રહણની મુક્તિ થયા પછી હમેશાં દાન કરવું જોઈએ.

અનેપુ ચ યદ્વત્તં પદ્મશીતિમુખે તથા ।

ચન્દ્રસૂર્યોપરાગે ચ દત્તં ભવતિ ચાક્ષયમ્ ॥ , ॥ ૧૫૧ ॥

અર્થઃ—મકર તથા કર્ક સંક્રાન્તિમાં, મિથુન, કન્યા, ધન અને મીન સંક્રાન્તિમાં, અને સૂર્ય ચન્દ્રના ગ્રહણમાં કરેલું દાન અક્ષય ફલને આપે છે.

આ ગ્રહણે દાનને માટે સંક્રાન્તિ તથા ગ્રહણાદિક સમય સર્વ પ્રધાન કાલ કહ્યા છે.

ચન્દ્રે વા યદિ વા સૂર્યે દૃષ્ટે રાહૌ મહાગ્રહે ।

અક્ષયં કથિતં સર્વં તથાપ્યેકો વિશેષતઃ ॥ વૃ. પા. ૦ સ્મૃ. ૦ અ. ૮-૩૨૨ ॥

અર્થઃ—ચન્દ્રગ્રહણ તથા સૂર્યગ્રહણમાં કરેલું સર્વ દાન અક્ષય ફલવાળું કહેવામાં આવ્યું છે. તેમાં પણ પ્રથમ જે ચન્દ્રગ્રહણ છે તેની વિશેષતા છે.

દ્વાદશીપુ તુ શુક્લાસુ વિશેષાચ્છવણેન તુ ।

તત્ર યદ્દીયતે કિંચિત્તદનન્તં દિવોત્તમાઃ ॥ , ॥ ૩૩૩ ॥

અર્થઃ—હે બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠા ! શુક્લ પક્ષની દ્વાદશીને દિવસે કરેલું દાન ઉત્તમ છે. તેમાં પણ જે દ્વાદશી અવધી મુક્ત હોય તેવી દ્વાદશીમાં કરેલું ફળ અનન્ત ફળવાળું થાય છે.

વિશેષાદ્વુષયુક્તેષુ પક્ષાન્તેષુ ચ સર્વદા ।

તૃતીયાસુ ચ સર્વાસુ શુક્લાસુ ચ વિશેષતઃ ॥ , ॥ ૩૩૪ ॥

અર્થઃ—પૂર્ણિમા અને અમાવાસ્યાને દિવસે કરેલું દાન શ્રેષ્ઠ છે. તેમાં પણ શુદ્ધ મુક્ત પૂર્ણિમાસી અને અમાવાસ્યામાં આપેલું દાન અત્યન્ત શ્રેષ્ઠ છે. વળી સર્વ તૃતીયાઓ અને તેમાં પણ શુક્લ પક્ષની તૃતીયામાં કરેલું દાન અત્યન્ત શ્રેષ્ઠ છે.

વૈશાખશુક્લપક્ષે તુ વિશેષાદપિ માનવઃ ।

આષાઢી કાર્તિકી માઘી વૈશાખી ચ વિશેષતઃ ॥ , ॥ ૩૩૫ ॥

પૌર્ણમાસ્યશ્રવત્સોઽપિ પ્રોક્તા દાને મહાફલાઃ ॥ , ॥ ૩૩૬ ॥

અર્થઃ—વૈશાખ શુક્લ તૃતીયા પણ દાન કરવાને માટે ઉત્તમ છે. વળી કાર્તિક, માઘ, વૈશાખ અને આષાઢ માસની પૂર્ણિમાને દિવસે કરેલું દાન પણ મહાન ફલ દેનારું હતું છે.

વ્યતીપાતેષુ સર્વેષુ માસર્ષેષુ દિવોત્તમાઃ ॥ , ॥ ૩૩૬ ॥

ગ્રહસંક્રમકાલે તુ તીવ્રરશ્મેર્વિશેષતઃ ॥ , ॥ ૩૩૭ ॥

અર્થઃ—હે બ્રાહ્મણ શ્રેષ્ઠા ! વ્યતીપાત, માસ, નક્ષત્ર, ગ્રહણ અને સંક્રાન્તિ એ સર્વ કાલ દાન કરવાને માટે શ્રેષ્ઠ છે. પરન્તુ સૂર્યગ્રહણ અત્યન્ત શ્રેષ્ઠ છે.

તુલામેષમયોગેષુ યોગેષુ મિથુનસ્ય ચ ॥ , ॥ ૩૩૭ ॥

અર્થ:—સૂર્યની મેષ, મિથુન અને તુલા સંક્રાન્તિમાં દાન કરવાનું મહાન્ ફળ છે
રવેર્મહાફલં દત્તં તેમ્યોઽપિ સ્યાન્મહાફલમ્ ।

યદા ચ પ્રવિશેદ્ધાનુર્મકરં દ્વિજસત્તમાઃ ॥

,, ॥ ૩૩૮ ॥

આપાદેઽશ્વયુજે પૌપે ચૈત્રે શુક્લે તથૈવ ચ ।

દ્વાદશીસહિતં પુણ્યં પ્રોક્તં દિનચતુષ્ટયમ્ ॥

,, ॥ ૩૩૯ ॥

અર્થ:—વળી જે સમયે સૂર્ય મકર રાશિમાં પ્રવેશ કરે છે તે સમય, તથા પૌષ, ચૈત્ર, આષાઢ અને અશ્વિન(અશ્વયુજ) માસની શુક્લ દ્વાદશી એ ચાર દિવસ સર્વ દાનને માટે શ્રેષ્ઠ છે.

આ પ્રમાણે દાનને માટે શ્રેષ્ઠ કાલ અનેક શાસ્ત્રમાં કહેલો છે. તેવી રીતે દાનને માટે કુરુક્ષેત્રાદિ શ્રેષ્ઠ દેશ પણ શાસ્ત્રમાં કહેલો છે.

ગયાગંગાપ્રયાગાદૌ તીર્થે દેવાલયાદિષુ ।

અપ્રાર્થિતાનિ દાનાનિ વિદ્યાન્ન કન્યકાનિ હિ ॥ અમ્નિ.પુ. અ. ૨૦૧-૨૦ ॥

અર્થ:—ગયા, ગંગા પ્રયાગ આદિ તીર્થોમાં તથા પ્રતિષ્ઠિત દેવસ્થાનોમાં માઘ્યા વિના દાન દેવું બેઠબે. અને ગયા આદિ તીર્થોમાં કન્યાનું દાન નથી થતું એમ જાણવું. તીર્થો અનેક છે. તથાપિ—

एतेषां मध्यतो देवि तीर्थाष्टकमनुत्तमम् ॥ स्क. पु. ख. ६ अ. ११०-३ ॥

नैमिषं चैव केदारं पुष्करं कृमिजाङ्गलम् ।

वाराणसी कुरुक्षेत्रं प्रभासं हाटकेश्वरम् ॥

,, ॥ ૪ ॥

અર્થ:—હે દેવી ! સર્વ તીર્થોમાં આઠ તીર્થ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. તે નૈમિષારણ્ય, કેદારેશ્વર પુષ્કરારણ્ય, કૃમિજાંગલ (કૃતિજાંગલ પાકા.), કાશી, કુરુક્ષેત્ર, પ્રભાસ અને હાટકેશ્વર છે.

જે પ્રમાણે કુરુક્ષેત્રાદિક શ્રેષ્ઠ તીર્થોમાં કરેલા દાનનું ઉત્તમ ફળ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. તથાપિ આ દેશ અને કાલ મુખ્ય નથી, પણ ગૌણ છે. મુખ્યદેશ અને કાલ પહેલાં “યદ્યત્ર દુર્લભં દ્રવ્ય” એ શ્લોકમાં કહેલા છે માટે દેશ કાલનો વિચાર કર્યા વિના દાન દેવું યોગ્ય નથી. એવું દાન તામસી થાય છે એમ ભગવાન્ના વચનથી સિદ્ધ થાય છે.

હવે દાનના છ પ્રકારનાં ફલ કહીએ છીએ.

दुष्फलं निष्फलं हीनं तुल्यं विपुलमक्षयम् ।

॥

पञ्चविपाकयुगुद्भिष्टं पठेतानि विपाकतः ॥ या, स्मृ. अ. ૧-૨૦૧ અ. ૮૧. ॥

અર્થ:—દુષ્ફલ અર્થાત્ ખોટું ફલ, નિષ્ફળ અર્થાત્ કાષ્ટપણુ ફલ નહીં થતું, હીન અર્થાત્ થોડું ફલ મળતું, તુલ્ય ફળ, અધિક ફળ અને અક્ષય ફળ—એ છ પ્રકારનાં ફળ કહ્યા છે. તે ફળ દાન કર્યા પછી થતું પરિણામ છે—

नास्तिकस्तेनहिंसेभ्योऽवराय पतिताय च ।

पिशुनभ्रूणहन्तृभ्यां प्रदत्तं दुष्फलं भवेत् ॥

,, ॥

અર્થ:—ધર્મી તથા વેદાદિને નહીં માનનાર, ચોર, પ્રાણીઓની હિંસા કરનાર અથવા દુઃખ દેનાર, નીચ, પતિત, ચાડી કરનાર, તથા ધણહત્યા, ગર્ભપાત, આદિ હત્યા કરનારને

જે દાન આપવામાં આવે તે દાનનું અનિષ્ટ ફળ થાય છે.

મહદપ્યફલં દાનં શ્રદ્ધયા પરિવર્જિતમ્ ।

પરવાધકરં દાનં પરમપ્યૂનતાં વ્રજેત્ ॥

અર્થ:—શ્રદ્ધા વિના ગમે તેટલું મોટું દાન કરવામાં આવ્યું હોય તોપણ તે નિષ્ફલ છે. અને બીજાને પીડા કરનારું દાન બહુ હોવા છતાં ન્યૂન ફલવાળું છે.

યથોક્તમપિ યદત્તં ચિત્તેન કલુષેણ તુ ।

તત્તુ સંકલ્પદોષેણ દાનં તુલ્યફલં ભવેત્ ॥

અર્થ:—કોઈ દાન શાસ્ત્રોક્ત વિધિપૂર્વક આપવામાં આવ્યું હોય, તથાપિ આપનારનું ચિત્ત દુઃખી થઇને આપવામાં આવ્યું હોય તો તે દાતાના મંકરણના દોષથી તુલ્ય ફળવાળું કહેવાય છે.

યથોક્તૈઃ સકલૈઃ પદ્મિર્દાનં સ્યાદ્વિપુલોદયમ્ ।

અનુકોશવશાદત્તં દાનમક્ષયતાં વ્રજેત્ ॥

અર્થ:—ઉપર કહેલા દાતા હોય, યોગ્ય પાત્ર હોય, શ્રદ્ધા યુક્ત હોય, દેવા યોગ્ય ધન હોય તથા ઉત્તમ દેશ અને કાલ-એ દાનનાં છ અંગો યુક્ત જે દાન છે તે દાન અધિક ફળ દેનાર થાય છે. અને દુઃખી મનુષ્યનું દુઃખ જોઇને જે દાન કરવામાં આવે છે તે દાન અક્ષય ફલ આપે છે. અર્થાત્ તેવા દાનનું ફળ નષ્ટ થતું નથી.

હવે દાનના ચાર પ્રકાર કહેવામાં આવે છે.

ધ્રુવમાજસ્તિકં કામ્યં નૈમિત્તિકમિતિ ક્રમાત્ ।

વૈદિકો દાનમાર્ગોઽયં ચતુર્ધા વર્ણ્યતે દ્વિજૈઃ ॥

સ્કા.પુ.સ્વ. ૧ કૌ.સ્વ. ૨ અ. ૪-૭૨,૩ ॥

અર્થ:—ધ્રુવ, આજસ્તિક, કામ્ય અને નૈમિત્તિક-એ પ્રમાણેના ક્રમથી વૈદિક દાનના ચાર પ્રકાર અધિ લોકોએ કહ્યા છે.

પ્રપારામતઢાગાદિ સર્વકામફલં ધ્રુવમ્ ।

તદાજસ્તિકમિત્યાહુર્દીયતે યદિને-દિને ॥

॥ ૭૩,૪ ॥

અર્થ:—પાણીની પરબ, ધર્મશાળા આદિ આરામનાં સ્થાન, તળાવ, કુવા વગેરે બનાવવા ૩૫ જે જલનું દાન છે તે ધ્રુવ કહેવાય છે. તે બહુ કાળ સુધી સ્થિર રહે છે માટે ધ્રુવ કહ્યું છે. અને જે દાન રોજ રોજ આપવામાં આવે છે તે આજસ્તિક દાન કહેવાય છે.

અપત્યવિજયૈશ્વર્યસ્ત્રીવાલાર્થં યદિપ્યતે ।

ઈચ્છાસંસ્થં તુ તદાનં કામ્યમિત્યભિધીયતે ॥

॥ ૭૪,૫ ॥

અર્થ:—અન્તાનની ઇચ્છાથી, કોઈ કાર્યમાં જ્ય પ્રાપ્ત કરવાને માટે, અણિમાદિ વિશ્રુતિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે, તથા સ્ત્રી અને બાળકને માટે કરવામાં આવેલું દાન તેમાં ફલની ઇચ્છા રહેલી હોવાથી કામ્ય કહેવાય છે, કેમકે તે દાન ફલની ઇચ્છાથી જ દેવામાં આવે છે.

વળી કૂર્મ પુરાણ કહે છે કે:—

અપત્યવિજયૈશ્વર્યસ્વર્ગાર્થં યત્પ્રદીયતે ।

દાનં તત્કામ્યમાહ્યાતમૃષિભિર્ધર્મચિન્તકૈઃ ॥ ક્ષ૦ પુ૦ ૩૦ અ૦ ૨૬-૭ ॥

અર્થ:—સન્તાનને માટે, કોઇ કર્મમાં વિજ્ય પ્રાપ્ત કરવાને માટે, તથા ઐશ્વર્ય અને સ્વર્ગપ્રાપ્તિને માટે જે દાન દેવામાં આવે છે તે દાનને ધર્મનો વિચાર કરનાર ઋષિદેવોએ કામ્ય દાન કહ્યું છે.

યત્તુ પાપોપશાન્ત્યર્થં દીયતે વિદુષાં કરે ।

નૈમિત્તિકં તદુપદિષ્ટં દાનં સઙ્ગિરુદ્ધિતમ્ ॥ કૂં પૂં ૩૦ અં ૨૬-૪ ॥

અર્થ:—પાપની શાન્તિને માટે વિદ્વાનોના હાથમાં જે વસ્તુ આપવામાં આવે છે તે નૈમિત્તિક દાન કહેવાય છે. આ નૈમિત્તિક દાનનું સત્પુરુષોએ અનુદાન કર્યું છે.

કાલાપેક્ષં ક્રિયાપેક્ષમર્થાપેક્ષમિતિ સ્મૃતમ્ ।

ત્રિધા નૈમિત્તિકં પ્રોક્તં સહોમં હોમવર્જિતમ્ ॥ યા સ્મૃ. અ. ૧-૨૦૧ અ.ટો. ॥

અર્થ:—જે દાનમાં કાલની અપેક્ષા હોય, જેમાં ક્રિયાની અપેક્ષા હોય અને જેમાં કોઇ વસ્તુની અપેક્ષા હોય અર્થાત્ કાલ, ક્રિયા અને વસ્તુની અપેક્ષાના ભેદથી નૈમિત્તિક દાન ત્રણ પ્રકારનું કહેવામાં આવ્યું છે. આ દાન હોમ સહિત અથવા હોમ રહિત પણ હોય છે.

યદીશ્વરપ્રીણનાર્થં વ્રહ્મવિત્તુ પ્રદીયતે ।

ચેતસા ધર્મયુક્તેન દાનં તદ્વિમલં શિવમ્ । કૂં પૂં ૩૦ અં ૨૬-૮ ॥

અર્થ:—જે દાન ઈશ્વરની પ્રસન્નતાને માટે ધર્મ યુક્ત ચિત્તથી તત્ત્વવેત્તાને આપવામાં આવે છે તે દાન વિમલ કહેવાય છે અને તે કલ્યાણકારક છે.

વળી આપવાને યોગ્ય દ્રવ્યના ભેદથી પણ દાનના ત્રણ પ્રકારના ભેદ કહ્યા છે.

નવોત્તમાનિ ચત્ત્વારિ મધ્યમાનિ વિધાનતઃ ।

અધમાનીતિ શેષાણિ ત્રિવિધસ્ત્વમિદં વિદુઃ ॥

” ॥

અર્થ:—દાન દેવા યોગ્ય નવ પદાર્થ ઉત્તમ છે, ચાર મધ્યમ છે, અને બાકીના સર્વ પદાર્થને અધમ બોલવા. એ પ્રમાણે દાન દેવા યોગ્ય, દ્રવ્યના ભેદથી દાનના ત્રણ ભેદ છે.

અન્નં દધિ મધુ ત્રાણં ગોભૂસ્વમાશ્વહસ્તિનઃ ।

દાનાન્યુત્તમદાનાનિ ઉત્તમદ્રવ્યદાનતઃ ॥

” ॥

અર્થ:—અન્ન, દધિ, મધુ, ત્રણ અર્થાત્ રક્ષા એટલે કે અભયદાન, ગાય, પૃથિવી, સુવર્ણ, અશ્વ, હાથી એ સર્વ પદાર્થ દાનને માટે ઉત્તમ દ્રવ્ય કહેવાય છે. આ ઉત્તમ દ્રવ્યોનું દાન કરવાથી તે સર્વ ઉત્તમ દાન કહેવાય છે.

વિદ્યા ચાચ્છાદનાવાસપરિભોગૌપધાનિ ચ ।

દાનાનિ મધ્યમાનીતિ મધ્યમદ્રવ્યદાનતઃ ॥

” ॥

અર્થ:—વિદ્યા, વસ્ત્ર, રહેવાને ઘર, ભોગસામગ્રી, અને ઔષધ આદિ દ્રવ્ય દાનને માટે મધ્યમ છે. આ મધ્યમ પદાર્થનું દાન કરવાથી તે દાન મધ્યમ કહેવાય છે. અને—

ઉપાનત્પેઢ્યપાનાનિ છત્રપાત્રાસનાનિ ચ ।

દીપકાષ્ટફલાદીનિ ચૈરમં વહુવાર્પિકમ્ ॥

” ॥

અર્થ:—જોડા, હીંચકો, વાહન, છત્રી, પાત્ર, આસન, દીપક, લાકડાં, અને ફલાદિ એ

દાનતુ અવમ માધન છે તેથી તેનું દાન પણ અવમ કહી શકાય છે તથાપિ તેનું દાન કરવાનું
કળા પણ બહુ કાવ્ય સુધી ગ્રહેના છે

વદુત્વાદર્થજ્ઞાતાનાં સંખ્યા શેષેષુ નેષ્યન્તે ।

અધમાન્યવશિષ્ઠાનિ સર્વ. ૧નાન્યતો વિદુઃ ॥

” ॥

અર્થ — દાન દેવા યોગ્ય પદાર્થ અનેક હોવાથી તેના પાંચોની સખ્યા અન્ય હરી સખ્ય
તેમ નથી, બાકીના સર્વ પદાર્થનું જાન અવમ ગણવતું

ઋષિ હોનેલા મતભેદને અનુચાર દાનના ઉત્તમ આનિમા વગેરે પગપગ ભેદ છે કોઈ
અન્નદાનને, તે કોઈ જલદાનને, તે કોઈ વિદ્યાદાનને, તે કોઈ ગોપાનને, તે કોઈ પૃથ્વી-
દાનને ત્રેષ્ટ બતાવે છે તેઓનું નાતપરિ વિદ્યા આદિક દાનની ઉત્તમતા જ સૂચન કરવાનું
છે તથાપિ અન્નદાન જ સર્વ દાનોમા ત્રેષ્ટ છે

નાન્નદાનસમં દાન વિદ્યતે મુનિમતમ ।

અન્નાદ્યવન્તિ ભૂતાનિ તદમાયે મિયન્તિ ચ । ચિં ૫૦૭૦૦૦૦૭૦ ૧૧-૧૮ ॥

અર્થ — તે મુનિએ જાણે અન્નદાન સમાન કોઈ દાન જોવામા આવતું નથી. અન્નથી
પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ થાય છે અને અન્નના અભાવે સર્વ પ્રાણી મરી જાય છે.

રક્તં માંસં વસા શુક્રં ત્રપાદન્નાત્ પ્રવર્ચન્તે ।

શુક્રાદ્યવન્તિ ભૂતાનિ તસ્માદન્નમયં જગન્ ॥

” ॥ ૧૯ ॥

અર્થ — રક્ત, માંસ, ચરબી તથા શુક્ર, ઇત્યાદિ સર્વ અનુક્રમે અન્નથી જ વધે છે. અને
શુક્રથી જ સપ્તર્ષુ પ્રાણીની ઉત્પત્તિ છે તેથી આ સપ્તર્ષુ જગતના પ્રાણી અન્નના જ
પરિણામ રૂપ છે

દેમરત્નાશ્વનાગેન્દ્રેર્નારીસ્રફ્વન્દનાદિભિઃ ।

સપસ્તૈરપિ સંપાસૈર્ન રમાન્તિ વૃષ્ણક્રિતાઃ ॥

” ॥ ૨૦ ॥

અર્થ — સુવર્ણ, રત્ન, અશ્વ, હાથી, સ્ત્રી, પુરુષમાના, ચન્દન, આદિ સર્વ ભોગમામત્રી
પ્રાપ્ત થયા છતાં પણ જૂખ્યા મનુષ્ય રમણુ હી રાજના નથી માટે પ્રથમ અન્ન પ્રાપ્ત થયા જ
બીજા સર્વ ભોગસામગ્રી મુખનું ઘરું થાય છે સ્ત્રી—

ગર્ભમથા જાયમાનાશ્ચ વાત્સટદ્વાશ્ચ મધ્યમાઃ ।

આહારમભિજાક્ષન્તિ દેવદાનવરાક્ષસા ॥

” ॥ ૨૧ ॥

અર્થ — ગર્ભમા ગ્રિયત્ જાન અથવા જન્મ પામતું બાળક, તથા બાળક, વૃદ્ધ કે મુરઘા,
તેમ દેવ, રાક્ષસ અને ગણ્ય એ સર્વ અન્નની હસ્તગત મળે છે

ક્ષુગ્રા મર્વરોગાણા વ્યાપિ શ્રેષ્ઠતમ સ્મૃત ।

સ ચાન્નોપગ્રહેપેન નરસ્તીહ ન સંજયઃ ॥

” ॥ ૨૨ ॥

અર્થ — નર્વ રોગોની મધ્યમા તુલા સર્વથી મોટો ભાગ છે એમ કહે છે તે તુલા ઉપી
રોગ અન્ન રૂપ આશનના લેપનથી નષ્ટ થાય છે તેમા સંજય નથી

નાસ્તિ ક્ષુગ્રાસમ દુઃશ્વ નાસ્તિ રોગઃ ક્ષુગ્રામમ ।

નાસ્ત્યરોગમર્મ મૌઘ્ય નાસ્તિ ક્રોયસમો રિપુઃ ॥

” ॥ ૨૩ ॥

અર્થ—જૂખ ગગાગ કોઇ દુખ નથી, તેમ જૂખ ભગાગ મોઢ મોઢ નથી, અને નીરાગતા સમાન મોઢ મુખ નથી, અને કોઇ સમાન કોઇ દુઃખન નથી.

અત એવ મદત્પુણ્ય અન્નદાને પ્રસીર્તિતમ્ ।

યતઃ શ્રુયાગ્નિના તપ્તા મ્નિયન્તે સર્વદેહિનઃ ॥

,, ॥ ૨૪ ॥

અર્થ—તેથી અન્નદાનનું મદાન પુણ્ય કહેવામા આવ્યું છે તેની ગતિ ક્રુધા રૂપી અગ્નિમા તપેલા સર્વપ્રાણી મરી જાય છે

અન્નદ માણદઃ પ્રોક્ત માણદશ્વાપિ સર્વદઃ ।

તસ્માદન્નપ્રદાનેન સર્વદાનપદ્ધં વ્યભેત્ ॥

,, ॥ ૨૫ ॥

અર્થ—જે અન્નનું દાન કરે છે તે પ્રાણીના પ્રાણનું દાન કરે છે અને જે પ્રાણનું દાન કરે છે તે સર્વ વસ્તુનું દાન કરનાર છે તેની અન્નનું દાન કરવાથી સંપૂર્ણ દાનનું ફળ મળે છે

યસ્યાન્નપાનપુષ્પાંઙ્ગ કુરુને પુણ્યસચયમ્ ।

અન્નપ્રદાનુસ્તસ્યાર્થ કર્તુશ્ચાર્થ ન સંગય ॥

,, ॥ ૨૬ ॥

અર્થ—જેનું અન્ન ખાઈને શરીર પુષ્ટ રીતે મનુષ્ય પુણ્ય કરે છે તેના પુણ્યનો અડધો ભાગ અન્ન દેનારને મળે છે, ના ખાઈતું અડધું પુણ્ય તેના કરનારને ભાગ રહે છે

ત્રૈલોક્યે યાનિ રત્નાનિ ભોગછીવાદનાનિ ચ ।

અન્નદાનપદ્. સર્વમિદામુત્ર ચ તદ્દમેત્ ॥

,, ॥ ૨૭ ॥

અર્થ—અને ત્રણે લોકમા જે રત્નો છે તથા સ્ત્રી, વાદન, આદિ જે ભોગપદાર્થ છે તે સર્વ અન્નદાન કરનાર મનુષ્યને આ પેા મા તેમ પદ લોકમા પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી—

અન્નમેવ પ્રણસન્તિ સર્વમન્ને પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

અન્નેન સદૃશં દાનં ન ભૂત ન ભવિષ્યતિ ॥

,, ॥ ૨૮ ॥

અર્થ—સર્વ લોક અન્નની જ પ્રશસા કરે છે અન્નમા જ સર્વ વસ્તુની સ્થિતિ છે અન્નદાન સમાન ગાન્ય કોઈ દાન થયું નથી, અને થશે પણ નહીં.

નામિનિન્દેદમિગત ન પ્રણુપાત્તચ્ચન ।

અપિ શ્વપાકે શુનિ વા નાન્નદાનં પ્રણયતિ ॥

,, ॥ ૨૯ ॥

અર્થ—અમને અનુમાર પ્રાપ્ત થયેના અન્નની નિન્દા ન કરી નેપછે અને કોઈ પ્રકારે અન્નનો નિરોધ ન કરો નેપછે ચક્રાય ચક્રાય હોય કે શ્વાન—તેને પણ આપેના અન્નદાનનું ફળ નષ્ટ થતું નથી વગી—

અન્ન પાનં ચ શૂદ્રેઽપિ વ્રાહ્મણેઽપિ વિશિષ્યતે ॥

,, ॥ ૩૦ ॥

અર્થ—મૂખ્યો તરગ્યો બ્રાહ્મણ હોય કે શૂદ્ર હોય તોપણ તેને આપેલા અન્ન કે જગતું દાન પ્રાપ્ત છે, અર્થાત્ અન્ન અને જગતું દાન કરનામા શૂદ્ર હોય કે વિદ્વાન અથવા મૂર્ખ બ્રાહ્મણ હોય તેની પરીક્ષા કરવાની આવશ્યકતા નથી કેટલાક સ્થાનમા મૂર્ખને અન્નદાનનો પણ નિરોધ લખ્યો છે તથાપિ પ્રાણુક્ષાની દૃષ્ટિથી આવશ્યક સર્વને અન્નદાન કરવું નેપછે

અન્નં પ્રજાપતિ સાક્ષાદન્નં વિષ્ણુઃ સ્વયં હરઃ ।

તસ્માદન્નસમ દાનં ન ભૂતં ન ભવિષ્યતિ ॥ ૪૮ ॥

અર્થ — અન્ન જ સાક્ષાત્ બ્રહ્મા તથા વિષ્ણુ તથા મહાદેવ રૂપ છે તેથી અન્નદાન સમાન બીજી કોઈ દાન થયું નથી અને થવાનું પણ નથી
વળી અન્નદાનનું મહત્ત્વ કેટલું છે એમ જમા પણ કહ્યું છે

યો મા દદાતિ સં ઇદેવ માઽન્વા અહમન્નમદન્તમસિ ॥

કૃં ૦ યં ૦ તૈં ૦ વ્રાં ૦ વાં ૦ ૨ પ્રં ૦ ૮ અં ૦ ૮ ફં ૦ ૧ ॥

અર્થ — જે શ્રદ્ધાળુ મનુષ્ય મને-અન્નને-અધિપતી પ્રતિ આપે છે તે અન્નદાતા મને-અન્નદેવને પશુપાત્રથી સ્વીકાર કરે છે આ યોગમાં એક દાતા અને બીજો અદાતા એમ બે પ્રમાણના પુરુષ હોય છે તેમાંનો પહેલો પાનાન્તરમાં ભોગને માટે મારો-અન્નનો-સંગ્રહ કરે છે અર્થાત્ દાતા પોતાની જીવિત અવસ્થામાં જેટલું અન્નદાન કરે છે તે પાનાન્તરમાં તેને હનતરો ગણ્ય વધે છે તેથી અધિપતી થોડું પણ અત આપવાથી તેને અધિક મળે છે તેથી દાતા જ અન્નદેવનો સંગ્રહ કરે છે અને જે અદાતા છે અર્થાત્ જે હ અન્નદેવનું દાન નથી ગતા પોતે જ ખાય છે તે અદાતાને અન્નદેવ પોતે ખાઈ જાઉં છું અર્થાત્ અદાતાનો અન્નદેવ નાશ કરે છું મરણકે અદાતાને કાલાન્તરમાં અન્નની પ્રાપ્તિ થતી ન હોવાથી તે અન્નદેવ તેનો નાશ જ કરે છે

જહામ્યન્નં ન જહામ્યન્નમ્ ॥ ૪૦ યં ૦ તૈં ૦ વ્રાં ૦ પ્રં ૦ ૮ અં ૦ ૮ ફં ૦ ૧ ॥

અર્થ — અન્નદેવ અદાતાનો પરિત્યાગ કરે છે, અને દાતાનો હું પરિત્યાગ કરતો નથી

અન્નં પ્રાણમન્નમપાનમાહુ અન્ય મૃત્યુ તમુપજીવાતુમાહુ ।

અન્નં વ્રહ્માણં જરસં વદન્તિ અન્નમાહુ પ્રજનનં પ્રજાનામ્ ॥ ૪૧ ૦ ૩ ॥

અર્થ — આ જે પ્રાણવાયુ ઉપર જાય છે અને જે અપાન વાયુ નીચે જાય છે તે બંને અન્નના અવધી જ જાય છે અન્ન ન ખાય તો પ્રાણની ગતિ પણ બધું થઈ જાય છે તેથી પ્રાણ તથા અપાન વાયુ મને અન્ન રૂપ જ છે સ્વીકારીને વૈષમ્ય દ્વારા રોગોને ઉત્પત્ત કરીને મનુષ્યના માર્ગનાર હોવાથી અન્નને મૃત્યુ રૂપ કહ્યું છે વળી તે જ અન્નદેવને જીવના ઔપધ રૂપ કહ્યું છે આ વાત લોખમાં પ્રસિદ્ધ છે આયુર્વેદના જાણનાર લોખ અન્નને જ વૃદ્ધાવસ્થાનો તેનું મનાવે છે અર્થાત્ એવી ઓછ વિનક્ષણ વસ્તુ મારામાં આવે તો મનુષ્યને શીઘ્ર જગ પ્રાપ્ત થાય છે એવી આયુર્વેદમાં પ્રસિદ્ધિ છે

વળી અતને જ હિન્દ્રિયોની વૃદ્ધિ દ્વારા પ્રજનને ઉત્પન્ન કરનાર કહ્યું છે

અહ મેઘ સ્તનયન્વર્ષન્નસિ ॥ ૪૨ ૦ ૩ ॥

અર્થ — જે મેઘ મર્જના કરતો સતો વર્ષો છે તે મેઘ પણ અન્નદેવ જ છે અર્થાત્ અગ્નિમાં હોમ કરેલા અન્નનું જ મેઘ રૂપ પરિણામ હોવાથી વર્ષાને અન્ન રૂપ કહી છે “અગ્ની પ્રાસ્તાદુતિ” એ પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે

મામદન્ત્યહમદ્મન્નપાન્ ॥ ૪૩ ૦ ૩ ॥

અર્થ — જે અન્નના દાતાનો છ તેઓ મને લક્ષણ કરે છે અને બીજા જે લોક દાન કરતા નથી તેમને પોતે જ અન્નનું મંદ છું-તેમનો હું નાશ મંદ છું

આ પ્રમાણે વેદમાં અન્નદેવની પ્રશંસા તથા અન્નદાન નહીં કરનારની દાનિ પણ અતારી છે. માટે સર્વ દાનમાં અન્નદાન જ શ્રેષ્ઠ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે.

અન્નદાન પછી મહત્ત્વવાળું દાન જલદાન છે.

પાનીયદાનં પરમં દાનાનામુત્તમં સદા ।

સર્વેષાં વીજપુઙ્ગાનાં તર્પણં જીવનં સ્મૃતમ્ ॥ શિ. પુ. ૩. સં. જ. ૧૨-૧ ॥

અર્થ:—જલનું દાન બહુ શ્રેષ્ઠ દાન છે. (અન્નદાન પછી) સર્વ દાનોમાં ઉત્તમ દાન જલદાન છે. સંપૂર્ણ બીજસમૂહની તૃપ્તિનું તેમ છવનનું કારણ જલ છે.

મપાદાનમતઃ કુર્યાત્સુસ્નેહાદનિવારિતમ્ ।

જલાશ્રયત્રિનિર્માણં મહાનન્દકરં भवेत् ॥

॥ ૨ ॥

અર્થ:—માટે પાણીની પદ્મ મંડળીને પાણી પાવાનું દાન બહુ પ્રીતિની સાથે કરવું જોઈએ. તેનું ફલ કદાપિ નષ્ટ થતું નથી. તેવી રીતે કુવા, તળાવ આદિ જલાશય બનાવવાં તે પણ બહુ આનન્દનું કારણ થાય છે.

इह लोके परे वापि सत्यं सत्यं न संशयः ।

तस्माद्वापीश्च कूपैश्च तडागान्कारयेन्नरः ॥

॥ ૩ ॥

અર્થ:—જલાશયોનું નિર્માણ કરવું તે આ લોક અને પરલોકમાં સુખનું કારણ છે તેમાં કોઈ સંશય નથી. માટે મનુષ્યે વાવ, કુવા અને તળાવ બંધાવવાં જોઈએ.

अर्ध पापस्य हरति पुरुषस्य विकर्मणः ।

कूपः मृत्तपानीयः सुमृत्तस्य नित्यशः ॥

॥ ૪ ॥

અર્થ:—મનુષ્યે જે નિપિદ્ધ કર્મ કર્યું હોય તેનું અડધું પાપ તેણે બંધાવેલા જે કુવામાં જલ છે અને જેમાં હમેશાં જલ રહે છે તે કુવા નિવૃત્ત કરે છે.

માટે કુવો પાપને નિવૃત્ત કરનાર સિદ્ધ થાય છે.

सर्वं तारयते वंशं यस्य खाते जलाशये ।

गात्रः पिबन्ति विप्राश्च साधवश्च नराः सदा ॥

॥ ૫ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્યે બોદાવેલા જલાશયમાંથી ગાય, વ્રાહ્મણ, અને સત્પુરુષો હમેશાં જલ પીએ છે તેના વંશને તે જલાશય તારે છે. જેનું પુણ્ય કુવો બોદાવવાથી છે તેનું જ પુણ્ય તળાવ બોદાવવાથી પણ છે:—

चतुर्विधानां भूतानां तडागः परमाश्रयः ।

तडागादिनि सर्वाणि दिशन्ति श्रियमुत्तमम् ॥

॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—જરાયુગાદિ ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીઓને માટે તળાવ મોટા આશ્રય છે. તળાવાદિ જલાશય બોદાવવાથી મનુષ્યને શ્રેષ્ઠ કીર્તિ તથા લક્ષ્મી આદિની પ્રાપ્તિ થાય છે. કારણકે—

देवा मनुष्या गन्धर्वाः पितरो नागराक्षसाः ।

स्थावराणि च भूतानि संश्रयन्ति जलाशयम् ॥

॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—દેવતા, મનુષ્ય, ગન્ધર્વ, પિતૃઓ, નાગ, રાક્ષસો અને વૃક્ષાદિ સ્થાવર પ્રાણી એ સર્વ જલાશયનો આશ્રય લે છે.

જન વિના ષાઠ પચ પ્રાણીનો નિર્બંધ થતો નથી એમ નદી ખારાથી મનુષ્ય થોડા દિવસ સુધી જીવત ધારણ રી ગડે છે પરંતુ જન પીધા વિના ગદી રાખે તો નથી તથાપિ અમાન્યા જન પ્રાપ્ત કરવાની કષ્ટક સુગમતા છે જેવી રીતે મનુષ્યોએ અન્યો પ્રત્યે કર્યો છે તેવો જનનો ષાઠનો અગત્યનો નથી અને જલની નદી અગા આનિ અવજાનવી જ બહુ છે માટે જનની મરણની સુગમતાથી જ અન્નદાન કરતા જનની ન્યૂન પ્રસસા કરી છે નરિતો જનનો મદિમા અધિજ હોવા લેખ્યો

અન્ન જન અને જનના સબંધી લાગવતમા ગ્નિદેવનો પવિત્ર ઇનિદાસ છે ગ્નિદેવ મોટો દાની હતા તની કૃતિનુ આ નામમા તેમ ન્વગાદિ પનોમમા પશુ મનુષ્ય, દેવ આદિ ગાયન કરતા હતા દાન કરતા કરતા તે ગ્નિદેવનું ધન મર્યા નષ્ટ થઈ ગયું પોતાના તથા ટુટુળના નિર્બંધને માટે ૧૪ પણ વસ્તુ ગદી નદી એવી રીતે—

વ્યતીચુરવૃત્તવારિશદહાન્વપિવત કિલ્લ ।

શ્રુતવાચસસંવાવ તાય પ્રાતરુપસ્થિતમ્ ॥ મા. પુ. સ્ક ૧ અ ૪૧-૪ ॥

અર્થ — સુધાવી પીડિત થયેના તેને ભોજન તો નુ પરંતુ જન પણ પીધા વિના ૪૮ દિવસ વ્યતીત ના અર્થાત્ ૪૮ દિવસ સુધી પીવાને જન પડે મનુષ્ય નદી બીજે નિવસે પ્રાન માનમા પ્રાગ્બંધી ષાઠ જગાએ ગ્નિદેવને થોડુ ઘી તથા દૂધપાન તથા ગયાવ અને જન મનુષ્ય (ધી, દૂધ, ઘઉંનો લોટ અને ગોળ મેઘની બનાવેલા ખાનાના એ પદાર્થોનું નામ મયાવ છે)

ઋષ્ટમામદુરમ્ય શુત્તૃઙ્મ્યાં જાતવેપથો ।

અતિથિર્બ્રાહ્મણ રાષ્ટ્રે ભોક્તુમસ્ય ચાગમત્ ॥ ૫ ॥

અર્થ — ગ્નિદેવનું કુટુંબ મ મદુ હમા પશુ હતુ શુધા અને તૃપાથી ગરીબ પ્રપતા હતા એવી અવસ્થામા તેને મળેતુ અન્ન ખાવાને માટે ત્યારે નૈરાશ થયો હતો ત્યારે ૫ મેશ્વરની માનાનો ગયેનો એ અતિથિ બ્રાહ્મણ ગ્નિદેવના ધર્મની પરીમા કરાવે માટે આન્યો

તમ્યૈ સઠ્યમજત્સોઽન્નમાદત્ય શ્રદ્ધયાન્વિત ।

હરિં સ્મરત્ર સંપદયન્મ શુસ્ત્વા પ્રયયૌ દ્વિજ ॥ ૬ ॥

અર્થ — તે ગ્નિદેવ તે અનિધિનો આગ દરી શ્રદ્ધાથી મપૂર્ણ પ્રાણીમા અગરાનને દેખેનો નો તે અનિધિને તે દૂધપાન આનિ અન્ન ભાગ પાડીને આપુ તે આદને તે બ્રાહ્મણ આ પો ગયો

અવાન્યો ખોક્ષ્યમાણસ્ય વિમસ્તસ્ય મદીપતે ।

વિમસ્ત વ્યમજતમ્યૌ ટ્રુપત્યાય હરિં સ્મરન્ ॥ ૭ ॥

અર્થ — ૬ ગાનના તે પછી ત્યારે બાકી ગયેતુ અન્ન ખાવાને માટે ગ્નિદેવ નૈરાશ થયો, એટલામા એક શ્રદ્ધ આન્યો ત્યાર અગરાનની વ્યાપનાનુ અ જા ખેતો નતો તેણે બાકીના અન્નમાથી વિભાગ કરીને તેને આપ્યું —

યાતે શુદ્ધે તમન્યોઽગાદતિથિ શ્વભિરાટૃતઃ ।

રાજન્મે દીયવામર્જં સગણાક્ષમુચ્યતે ॥ ૮ ॥

અર્થ.—તે શુદ્ધ ભોજન કરીને ગામ બાદ ત્રીજો એક અતિથિ પોતાની સાથે કૂતરાઓને લઈને આવ્યો, અને રામને કહેના લાગ્યો કે હે ગમન! કુધાર્ત એવા મને અને આ કૂતરાને અન્ન આપો.

સ આદત્યાગશિષ્ટં યદ્વહુમાનપુરસ્કૃતમ્ ।

તચ દત્ત્વા નમશ્ચક્રે શ્વભ્ય શ્વપતયે વિશ્વ ॥ ૧ ॥

અર્થ —ત્યારે તે સમર્થ ગન્તિદેવ તેનો આજ્ઞ કરીને બહુ માનની સાથે બાકી વધેતુ અન્ન તે કૂતરાને તથા કૂતરાના માથાને આપી તેમને નમસ્કાર કર્યા

પાનીયમાત્રમુચ્છેપં તચ્ચૈરપરિતર્પણમ્ ।

પાસ્યતઃ પુલ્કસોઽધ્યાગાદપો દેહ્યશુભસ્ય મે ॥ ૧૦ ॥

અર્થ —હવે એક માણસની તૃપ્તિને માટે પૂરતુ જલ માત્ર શેષ રહ્યુ હતુ તે પીવાને માટે જ્યારે ગમન તૈયાર થયો ત્યારે એક પુલ્કસ આવ્યો, અને “હુ નીચેને જગ આપો” એમ ગમનને કહ્યુ.

તસ્ય તાં કરુણાં વાચં નિશમ્ય વિપુલશ્રમામ્ ।

કૃપયા મૃગમત્તમ ઇદમાદામતં વચઃ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ —તેની દયા આરે તેની વશ અને બાલતા અત્યન્ત શ્રમ થતો હોય એની વાણી સાંભળીને દયાથી અત્યન્ત સતત્ત થયેના તે ગમન આ પ્રમાણે અમૃત તુલ્ય વાણી બોલે -

ન કામયેઽહ ગતિમીશ્વરાત્પરામર્ષદ્વિયુક્તામપુનર્ભવં વા ।

આર્તિં પ્રપથેઽસ્થિલદેવમાજામન્તઃ સ્થિતો યેન ભવન્ત્યદુ સ્વા ॥ ૧૨ ॥

અર્થ —હુ ઇશ્વર પામે સર્વથી શ્રેષ્ઠ અણિમાદિ અષ્ટ સિદ્ધિ યુક્ત ગતિ અથવા મોક્ષ પણ માર્ગનો નથી પગતુ સપૂર્ણ પ્રાપ્તિઓના અન્ત દગ્ધતા હુ ખનો ભોક્તા થઈને ઊંચત થઈ તેમના હુ ખને હુ ભોગવુ અને એ કરેલા હુ ખના ભોગથી સર્વ પ્રાણીઓ હુ ખ ગતિ થઈ જાય, એની ઇચ્છા ગમ્યુ હુ.

હુત્ત્વ શ્રમો ગાત્રપરિશ્રમથ દૈન્યં કલમ શોકવિપાદમોહા ।

સર્વે નિવૃત્તા કૃપણમ્ય જન્તોર્નિજીવિપોર્જીવજલાર્પણાન્મે ॥ ૧૩ ॥

અર્થ —જીવવાની ઈચ્છા કરનાર દીન પ્રાણીને જીવનના હેતુ રૂપ જલ અર્પણ નવાથી મારી કુધા, તૃષ્ણા, કલેશ, દેહનો પરિશ્રમ, દીનતા, ચાક, શોષ, વિપાદ અને મોહ એ સર્વે નિવૃત્ત થના છે અર્થાત ખીમનતા હુ ખની નિવૃત્તિથી પોતાના હુ ખની નિવૃત્તિ છે એવો રામનો ભાવ છે

एवं प्रभाष्य पानीयं त्रियमाण पिपासया ।

પુલ્કસાવાદદાદ્ધીરા નિસર્ગકરુણો નૃપઃ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ —સહાનુભૂતિ જ દયાલુ તથા ધીર રાજા રન્તિદેવે તૃષ્ણાથી મરતો સતો આ પ્રગટના વચન બોલીને પુલ્કસને પોતાની પાસેનુ જલ આપ્યુ

તસ્ય ત્રિધુવનાધીશઃ ફલદાઃ ફલમિચ્છતામ્ ।

આત્માન દર્શયાંચક્રુર્માયાવિષ્ણુવિનિર્મિતાઃ ॥

,, ॥ ૧૫ ॥

અર્થઃ—કર્મફળની પ્રત્યક્ષ દર્શના પ્રાપ્તિને કર્મફળ આપનાર ત્રણે લોકના સ્વામી બ્રહ્માદિ દેવતાઓએ ગ્નિદેવને પોતાનું સ્વરૂપ બતાવ્યું પહેલા જે અતિથિઓ આવ્યા હતા તે સર્વ ભગવાને ગ્નિદેવના ધૈર્યની પરીક્ષા કરવાને માટે પોતાની માયાથી રમેલા હતા.

સ વૈ તેભ્યો નમસ્કૃત્ય નિ સજ્જો વિગતસ્પૃહ ।

વાસુદેવે ભગવતિ ભક્ત્યા ચક્રે નમઃ પરમ્ ॥

,, ॥ ૧૬ ॥

અર્થ — તે આસક્તિ ગ્રહિત અને નિસ્પૃહ ગ્નિદેવે તેમને નમસ્કાર કરીને ભક્તિથી ભગવાન વાસુદેવને નમસ્કાર કર્યા પરંતુ વાંછ પશુ માગ્યું નહીં

આ પ્રમાણે ગ્નિદેવના જેવો દાનશૂર મનુષ્ય અશ્વમેધાદિપ્રત્ય કર્યા વિના પણ સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થાય છે

અન્નદો જલદશ્ચૈવ આતુરસ્ય ચિકિત્સક ।

ત્રયસ્તે સ્વર્ગમાયાન્તિ વિના યજ્ઞેન ભારત ॥

યો. ર. શ્લો. ૨ ॥

અર્થ — ક્ષુધાતુરને અન્ન આપનાર તથા તૃષ્ણાતુરને જલ આપનાર તથા રોગીની ચિકિત્સા કરનાર એ ત્રણે યજ્ઞ કર્યા વિના સ્વર્ગને પ્રાપ્ત કરે છે

જેવી રીતે અન્નદાન અને જલદાન પુણ્યનું કારણ છે તેવી રીતે મનુષ્યની રોગથી રક્ષા કરી તે પણ અત્યંત પુણ્યનું કારણ છે.

इह चत्वारि दानानि प्रोक्तानि परमर्षिभि. ।

विचार्य नानाशास्त्राणि शर्मणेऽत्र परत्र च ॥ शि.पु.रु.स.ख.६. ७. ૫-૨૨ ॥

અર્થ — ઋષિ લોકોએ નાના પ્રમાણના ગાંધારો વિચાર કરીને આ લોક તથા પરલોકમાં સુખને માટે ચાર પ્રકારના દાન કલા છે

भीतेभ्यश्चाभय देय व्याधितेभ्यस्तथैषधम् ।

देया विद्यार्थिनां विद्या देयमन्नं क्षુधातुरે ॥

,, ॥ ૨૩ ॥

અર્થ — ડરેલા મનુષ્યને કોઈ પણ પ્રકારે અભયદાન દેવું જોઈએ, અને ગાંધારુને ઔષધનું દાન દેવું જોઈએ, તથા વિદ્યાર્થીને વિદ્યાદાન દેવું જોઈએ, તથા ક્ષુધાતુરને અન્નદાન દેવું જોઈએ અભયદાનને સર્વ દાનમાં શ્રેષ્ઠ મ્હુ છે, તથાપિ અભયદાન મૃદુરચારથીથી યોગ્ય રીતે આપવું સભનિન નથી નન્યાસનાગમાં જ અભયદાન પૂર્ણ રીતે થઈ શકે છે

આ પ્રમાણે અન્નદાન, જલદાન, રોગીને ઔષધાદિ પદ્યાર્થ દાન, વિદ્યાદાન તથા અભયદાન એ ત્રણેથી અન્ય સન દાન ન્યૂન ફળવાળા છે

क्षेत्रं धान्यं तथामात्रमन्नमेव चतुर्विधम् ॥ शि. पु. नि. स. ૭ ૧૩-૬૯ ॥

અર્થ — ખેતી, ધાન્ય, તથા માત્ર મન્ન એવું ચતુર્વિધમ્ ॥ શિ. પુ. નિ. સ. ૭ ૧૩-૬૯ ॥

અર્થ — ખેતી કરવાની જમીનનું દાન કરવું તે, તથા ધાન્ય અર્થાત્ શાગેર આદિ તથા આમાન અર્થાત્ ધાગા ચોખા, લેલટ, આદિ આપવું તે, તથા મધેનું અન્ન-એમ અન્ન-દાનના ચાર પ્રકાર છે.

પૃથ્વીદાન અન્નદાનના એ ૩૫ હોવાથી તેનો મહિમા પણ સાત્રમાં બહુ પ્રકારે કહ્યો છે.

ભૂમિદાનાત્પરં દાનં વિધતે નદિ મિચન ।

અન્નદાનં તેન તુલ્યં વિદ્યાદાનં નરં ડધિસ્મ ॥ ક. ૭. ૩. અ ૨૬-૧૫ ॥

અર્થ.—પૃથ્વીદાન કરનાં એટલાં પણ દાન જોવામાં આવતું નથી પૃથ્વીદાનની તુલ્ય જ અન્નદાન છે. પરંતુ તેના કરનાં અધિક પિદાદાન છે.

વળા ભિક્ષારૂતિથી જીવન ચલાવનાર ભિક્ષુ, ધનચારી, ઇત્યાદિને ગણેતુ જ અન્ન આપવું ઉત્તમ છે.

મિષ્ઠમાણેષુ ક્ષતાન્નમિતરેષુ ॥

ગૌ. ઘ. મૂ. અં ૫ મૂ. ૨૩ ॥

અર્થ — મૃર્ચનિવેશોપગ્રાચમ્ એ મૃત્તમા ને બદિર્વંદિ દાનના અધિમત્રી પ્રથમ મૃદેવામાં આપના છે તેમનાથી ભિન્ન (જનરેષુ) ભિક્ષારૂતિથી જીવન ચલાવનાર ભિક્ષુ તથા ધનચારી આદિને ગણેતુ અન્ન આપવું નિષ્ઠએ

સર્વેવાપેય દાનાના વ્રત્તદાનં વિશિષ્યતે ।

વાર્ષજગોમહીચામ સ્વેતકાશ્ચ તમર્ષિગામ્ ॥

મ. સ્મ. અ ૪-૨૩ ॥

અર્થ — જનદાન, અન્નદાન, ગોદાન, પૃથ્વીદાન, વસ્ત્રદાન, નિવદાન, સુવર્ણદાન, ધનદાન, એ સર્વ દાન કરના વેદનું દાન (દાનદાનમ્) પ્રધાન માન્યું છે

પરંતુ અન્નાદિક નર પદાર્થ દાનને માટે ઉત્તમ કળા છે અને પિદા આદિ ચાર પદાર્થ મધ્યમ કળા છે અને પદ્મુગ્વાના જોડા રંગેરનું દાન અધમ કળું છે તેથી અનિ-
ગ્રિહ પણ દાનના પદાર્થ બહુ છે તેની સખ્યાનો નિર્ણય કરવા કઠિનું છે કેન્દ્રીક મનુષ્યને ઉપયોગી વસ્તુ દાનને યોગ્ય ગણવામાં આવી છે

હવે દાનના વિનાશિત્યનુ કથન કરવામાં આવે છે અર્થાત્ ન્યાયથી સપાદન કરેલું ધન વિધિપૂર્વક અને દાનને યોગ્ય પાત્રને આપના છતાં પણ કેવી રીતે તેનું દાન નષ્ટ થાય છે તે કહીએ છીએ.

ઇષ્ટં દત્તમધોતં વા પ્રણશ્યત્યનુકોર્તનાત્ ।

સ્ત્રાવાનુશોચનાભ્યાં ચ ભગ્નતેજો વિપચતે ॥ ય. સ્મ. અ. ૧. ૨૦૦૨૦ ૧ ન ટા. ।

અર્થ.—જો યજ્ઞાદિક કર્મ કર્યું હોય, અથવા દાનાદિ આપ્યું હોય, અથવા વિધિપૂર્વક અધ્યયન કર્યું હોય તે સર્વનું ફળ “મે આ પ્રમાણે યજ્ઞ કર્યો, આવું આવું દાન કર્યું, આવી રીતે અધ્યયન કર્યું” એવી રીતે પોતાની પ્રશસાને માટે કથન કરવાથી, તથા યજ્ઞાદિક કર્મ પછી તેની સ્ત્રાવા કરવાથી અથવા “બહુ ખર્ચ થયું” એવા પશ્ચાત્તાપ કરવાથી નષ્ટ થઈ જાય છે. એ પ્રમાણે પ્રશસા કરવાથી તથા પશ્ચાત્તાપ કરવાથી તેનું તેજ નષ્ટ થઈને તે વિપત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે

તસ્માદાત્મકૃતં પુણ્યં ન દૃશ્યા પરિકીર્તયેત્ ।

ઉક્તવન્તમિતિ પ્રાહુસ્તમેવં કૃતવેદનમ્ ॥

” ॥

અર્થ — માટે પોને કરેલું પુણ્ય બ્યર્થ કાઢતી આગળ કહેતું નહીં જોઈએ એ પ્રમાણે કથન કરનારને શાસ્ત્રકારે “ઉક્તવન્ત” કહ્યો છે. દાનાદ આપીને પછી પોતાની પ્રશસાને માટે તેને બીજાની આગળ કહી બતાવનારનું નામ “ઉક્તવન્ત” કહ્યું છે.

યજ્ઞોઽનૃતેન ક્ષરતિ તપઃ ક્ષરતિ વિસ્મયાત્ ।

આયુર્વિપ્રાપવાદેન દાનં ચ પરિકીર્તનાત્ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૪-૨૩૭ ॥

અર્થ:—મિથ્યા ભાષણ કરવાથી યજ્ઞ નષ્ટ થાય છે, વિસ્મયથી તપ નષ્ટ થાય છે, બ્રાહ્મણને અપવાદ કરવાથી આયુ નષ્ટ થાય છે, અને બીજાને કહી બતાવવાથી દાન નષ્ટ થાય છે. માટે—

રહસ્યદાનં કર્તવ્યં પાત્રકાલાદિયોગતઃ ।

પાત્રે સર્વાણિ દેયાનિ દાતવ્યાનિ મનસ્વિના ॥ વિ. સં. ૫૦ ૨૯-૩૧ ॥

અર્થ:—ધૃદિમાન મનુષ્યે યોગ્ય પાત્ર, કાલ, આદિ પ્રાપ્ત થતાં યોગ્ય સર્વ વસ્તુઓનું તે પાત્ર પ્રતિ યુક્ત દાન કરવું જોઈએ.

હાજના સમયમાં કેટલાક લોક થોડું કે અધિક દાન કરીને કીર્તિ સંપાદન કરવાની ઇચ્છા કરે છે. પોતાની પાસેથી પૈસા કાઢતા પહેલાં જ છાપામાં તેની જાહેર અથવા ખાસે છે. તેઓ પોતાના મહાન દાનના ઉત્તમ ફલનો નાશ કરે છે. દાન તો હમેશાં પ્રસન્ન વિના યુક્ત જ કરવું જોઈએ.

एवं सर्वगुणोपेतमुक्तदोषविवर्जितम् ।

કામધુર્ગ્વેનુવદાન ફલત્યાત્મેષિતં ફલમ્ ॥યાજ્ઞ. સ્મૃ. અ. ૧-૨૦૧ અઠ્ઠી. ॥

इह कीर्तिं च दानारूपां स्फीतान्भोगांस्त्रिविष्टपे ॥

અર્થ:—આ પ્રમાણે પ્રથમ કહેલા સંપૂર્ણ ગુણ સુક્ત તથા દોષ રહિત જે દાન છે તે કામધેનુની તુલ્ય આપણને ઇચ્છિત ફલ આપે છે. અને આ લોકમાં દાનની કીર્તિ અને સ્વર્ગમાં ઉત્તમ ભોગ પણ આપે છે.

मदाय शकमुष्टिं वा श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।

મહતે પાત્રભૂતાય સર્વાભ્યુદયમાપ્નુયાત્ ॥

અર્થ:—શ્રદ્ધા તથા ભક્તિભાવથી શ્રદ્ધ પાત્રને મુષ્ટિ શાક આપવાથી પણ માણસ સર્વ પ્રકારના કલ્યાણને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે મનુષ્યે હમેશાં શ્રદ્ધા તથા ભક્તિયુક્ત સુપાત્ર તથા અનાથ, રોગી તથા અસમર્થ અન્ધ, પંગુ, આદિને પોતાના કલ્યાણને માટે દાન કરવું જોઈએ.

दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः ।

યાચિતેનાપિ દાતવ્યં શ્રદ્ધાપૂતં ચ શક્તિતઃ ॥ યા. સ્મૃ. અ. ૧-૨૦૩ ॥

અર્થ:—શ્રદ્ધાથી પવિત્ર યજ્ઞને પોતાની શક્તિ અનુસાર દરરોજ પાત્રને દાન આપવું જોઈએ. અને કોઈ નિમિત્ત હોય તો વિશેષ આપવું જોઈએ. અને કોઈ યાચના કરે તો તેને પણ યોગ્યતા અનુસાર આપવું જોઈએ.

अभिगम्य कृते दानं त्रेतास्वाहूय द्वीयते ।

દ્વાપરે યાચમાનાય સેવયા દીયતે કર્ણી ॥ પા. સ્મૃ. અ. ૧ શ્લો.-૨૮, ૧ ॥

અર્થ:—૧૫ યુગમાં લોકોમાં શ્રદ્ધા વિશેષ હોવાથી પોતે જાહેર દાન આપતા હતા. ત્રેતા યુગમાં બોજાવીને શ્રદ્ધાથી ધન દેતા હતા. દ્વાપરમાં ઘાચના કરનારને શ્રદ્ધાથી દાન કરતા હતા. અને હવે કલ્પયુગમાં સેવા કરાવી દાન આપે છે.

અભિગમ્પોત્તમં દાનમાહુયૈવ તુ મધ્યમમ્ ।

અધર્મં યાચમાનાય સેવાદાનં તુ નિષ્ફલમ્ ॥

૨૯,૩૦ ॥

અર્થ:—જે ધન પોતે જાને આપવામાં આવે તે ઉત્તમ છે. બોલાવીને આપેલું દાન મધ્યમ છે. યાચના કરવાથી આપેલું દાન અધર્મ છે. અને સેવા કરાવીને આપેલું દાન નિષ્ફળ છે. અર્થાત્ સેવાદાનનું કોષ્ઠપણુ ફલ નથી, કેમકે તે કામ કરાવી મજૂરી આપ્યા બરાબર છે.

વળી કોષ્ઠની અવગણ કરીને દાન કરવું યોગ્ય નથી. અવગણથી આપેલું દાન દાતાને દોષનું કારણ થાય છે.

યોઽર્ચિતં પ્રતિષ્ઠાતિ દદાત્યર્ચિતમેવ તુ ।

તાવુભૌ ગચ્છતઃ સ્વર્ગં નરકં ચ વિપર્યયે ॥ મ૦ સ્મ૦ સ૦ ૪-૨૩૫ ॥

અર્થ:—જે દાતા પૂજા સહિત દાન કરે છે, અને જે દાન લેનાર પૂજા સહિત દાન ગ્રહણ કરે છે, તે બંને સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી વિપરીત જે પૂજા વિના દાન આપે છે અને પૂજા વિના દાન લે છે તે બંને નરકમાં જાય છે. (અહીં પૂજા નામ સત્કારનું છે.)

અન્નાદિક પદાર્થોથી મંત્રુક્ત ગૃહ, અથવા કેવલ ગૃહ, બળદ, બે બળદ યુક્ત હળ, તથા જલથી યુક્ત અન્ન, અથવા અન્ન જલ ભુદાં ભુદાં, ગૃષ્ઠિ ગાયનું દાન (જે ગાય પ્રથમ વિયાદ હોય તે ગૃષ્ઠિ કહેવાય છે), સાધારણ ગાય, દ્વિમુખી ગાય એટલે કે જણુવાના સમયમાં જેના બચ્ચાનું મુખ તથા આગણ બે પગ બહાર આવેલા હોય તેવી ગાય, તિલધેનુ, ધૂતધેનુ, સુવર્ણધેનુ, કૃષ્ણમૃગનું ચર્મ, ઘોડા સહિત રથ, કેવલ ઘોડા, કેમળ આસન, વિમાન, હાથી જેડેલા રથ, હાથી, કન્યા, ભૂમિ, તુલાપુરુષ, સોનું, ચાંદી, હીરા, સીસું, ત્રાંચું તથા બીજા ધાતુ, વિદ્યાદાન, પ્રાણુદાન, અભયદાન, તળાવાવનું દાન, વર્ષાઋતુમાં ખાટલો તથા છત્રી, તેલ, ઠંડીના સમયમાં ઘી તથા લાકડાં, સર્વ કાષ્ઠમાં ગોળ, તિલ, દર્ભ, ઘાસ, ખમ્બૂર આદિનાં ફલ, નાના પ્રકારનાં શાક, રોગીને ઔષધ, નાના પ્રકારના અન્નોનું દાન, હિરણ્યગર્જનું દાન કંપવૃક્ષનું દાન, વિશ્વચક્રનું દાન, કંપવૃક્ષતાનું દાન, સપ્તસાગરનું દાન, લવણપર્વત, ગુરુપર્વત, સુવર્ણપર્વત, તિલપર્વત, ધૂતપર્વત, રત્નપર્વત, ચાંદીના પર્વત, કાલપુરુષ, ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારનાં દાન છે. જે મનુષ્યને જે વસ્તુની ઇચ્છા હોય તેને તે વસ્તુ આપવી જોઈએ.

વળી પ્રત્યેક માસમાં તથા પ્રત્યેક નક્ષત્રમાં જૂદી જૂદી અમુક વસ્તુનું દાન દેવામાં પણ શાસ્ત્રમાં પુણ્યવિશેષ કહ્યું છે,

પ્રદાનં લવણાનાં ચ માર્ગશીર્ષે મહાફલમ્ ।

ધાન્યાનાં ચ તથા પૌષે દારુણામપ્યનન્તરે ॥ વૃ૦ પા૦ સ્મ૦ અ૦ ૮-૨૫૧ ॥

ફાલ્ગુને સર્વગન્ધાનાં ભવેદાનં મહાફલમ્ ॥ ॥ ૨૫૨ ॥

અર્થ:—માર્ગશીર્ષ માસમાં મીઠાનું દાન, અને પૌષ માસમાં ધાન્યનું દાન, તથા માઘ માસમાં લાકડાનું દાન અને ફાલ્ગુન માસમાં સુગન્ધિ દ્રવ્યોનું દાન કરવાથી મહાન ફળ થાય છે.

મગર્ગસંયુતે ચૈત્રે દ્વાદશી તુ મહાફલા ॥

૨૫૨ ॥

માસે તુ માધવે શુક્લા દ્વાદશી કરસંયુતા ।

વાયવ્યેન યુતા શુક્રે શુચૌ મૂલેન વૈષ્ણવી ॥ ” ॥ ૨૫૩ ॥

નભસ્યાશ્વિનયોઃ પુષ્યા શ્રવણાજર્ક્ષસંયુતા ।

રેવતીસંયુતા ચૌર્જે માર્ગે ચ કૃત્તિકાસુતા ।

સઢસ્યેઽન્યૂક્તસંયુતા તપસ્યાદિત્યસંયુતા ॥ ” ॥ ૨૫૪ ॥

તપસ્યે ગુર્વૃક્ષયુતા દ્વાદશી પાવના સ્મૃતા ।

નક્ષત્રયુક્તાસ્વેતાસુ ઢત્તં દાનાઘનન્વકમ્ ॥ ” ॥ ૨૫૫ ॥

અર્થ — પૂર્વાશ્લેશુની નક્ષત્રયુક્ત ચૈત્ર શુક્લ દ્વાદશી, હસ્ત નક્ષત્ર યુક્ત વૈશાખ શુક્લ દ્વાદશી, ચર્વાનનક્ષત્ર યુક્ત જ્યેષ્ઠ શુક્લ દ્વાદશી, મૂલયુક્ત આષાઢ શુક્લ દ્વાદશી, શ્રવણ યુક્ત ભાદ્રપદ શુક્લ દ્વાદશી, પૂર્વાભાદ્રપદ યુક્ત આશ્વિન શુક્લ દ્વાદશી, રેવતી યુક્ત કાર્તિક શુક્લ દ્વાદશી, કૃત્તિકા યુક્ત માર્ગશીર્ષ શુક્લ દ્વાદશી, પૌષ શુક્લ દ્વાદશી, મૃત્તિકા યુક્ત માઘ શુક્લ દ્વાદશી, પુનર્વસુ યુક્ત ફાલ્ગુન શુક્લ દ્વાદશી—એ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત નક્ષત્રયુક્ત તે તે નિયિત્તોમાં જે દાન કરવામાં આવે તેનું અનન્ત ફલ થાય છે. અને ફાલ્ગુ શુક્લ દ્વાદશી જે પુષ્યનક્ષત્ર યુક્ત હોય તો તે અત્યન્ત પવિત્ર ગણાય છે.

મેષં ચ મેષસંક્રાન્તૈઃ ગોઘૃષૌ ઘૃષસંક્રમે ।

શ્યનાશનદાનં ચ મિથુનોપગમે તથા ॥ ” ॥ ૨૫૬ ॥

સક્તૂનર્કમવેશે ચ પ્રદ્યાઞ્ચર્કરાં તથા ।

સિંહપ્રવેશે પાત્રાણાં તૈજસાનાં તથૈવ ચ ॥ ” ॥ ૨૫૭ ॥

કન્યાપ્રવેશે વસ્ત્રાણાં સુરભીણાં તથૈવ ચ ।

તુલાપ્રવેશે ધાન્યાનાં ત્રીજાનામપિ ચોત્તમમ્ ॥ ” ॥ ૨૫૮ ॥

વૃશ્ચિકે ચ સુવસ્ત્રાણાં વૈશ્વનાં દાનમેવ ચ ।

ધનુષપ્રવેશે દાનં તુ યાનાનાં તુ મઢ્ઢત્કલમ્ ” ॥ ૨૫૯ ॥

નક્રપ્રવેશે સર્વેષાં માપાઃ ॥ દાનમેવ ચ ।

તિલકમ્બલદારુણાં દાનમગ્નેસ્તથૈવ ચ । ” ॥ ૨૬૦ ॥

કુંભપ્રવેશે દાનન્તુ ગવામર્થે તુણસ્ય તુ ।

મીનપ્રવેશે સ્નાનાનાં માલ્યાનામપિ ચોત્તમમ્ ॥ ” ॥ ૨૬૧ ॥

અર્થ — મેષસંક્રાન્તિમાં ઘેઠાનું દાન, ઘૃષભસંક્રાન્તિમાં ગાય તથા ઘૃષભનું, મિથુન સંક્રાન્તિમાં ભોજન તથા શમ્યાનું, કર્કસંક્રાન્તિમાં સાથવો તથા સાકરનું, સિંહસંક્રાન્તિમાં સુવર્ણાંતિ ધાતુનાં પાત્રાણાં, કન્યાસંક્રાન્તિમાં વસ્ત્ર તથા ગાયનું, તુલામાં ધાન્યો તથા વાવનાં ખીજનું, વૃશ્ચિકામાં ગૃહ તથા વસ્ત્રનું, ધનુસંક્રાન્તિમાં ઘોડા, રથ, આદિક વાહનોનું, મકરસંક્રાન્તિમાં બધા માયુમેને અક્ષ, તલ, કાંબળો, કાઠ તથા અગ્નિનું દાન; કુંભમાં ગાયને માટે ધાસનું, અને મીનસંક્રાન્તિમાં સ્નાનનું સાધન સુગન્ધિ જલ તથા માળા ઇત્યાદિનું દાન કરવારે મનુષ્ય મચ્છિન ફલને પ્રાપ્ત થાય છે. ખીજનાં પલ્લુ અનેક દાન છે તે સર્વ તે તે કાલમાં કરવાથી મનુષ્યને ઉત્તમ ફળ મળે છે.

અશૌચે સૂતકે વાપિ ન દાતવ્યઃ પ્રતિગ્રહઃ ।

સતોરપિ તયોર્દેયા મદા ચાભયદક્ષિણા ।

„ ॥ ૨૬૩ ॥

અર્થઃ—અશૌચ અને સૂતકમાં દાન ન કરવું જોઈએ. પરંતુ અશૌચ તેમ સૂતકમાં પણ અભયદાન દેવા યોગ્ય છે.

રાત્રૌ દાનં ન દાતવ્યં દાતવ્યમભયં દ્વિજ ।

ક્ષપાયામપિ દદ્યાદ્ વિદ્યાકન્યાપ્રતિગ્રહમ્ ॥

„ ॥ ૨૬૪ ॥

અર્થઃ—રાત્રિમાં દાન કરવું નિષિદ્ધ છે. પરંતુ અભયદાન તથા કન્યાદાન અને વિદ્યાદાન એ રાત્રિમાં પણ દેવા યોગ્ય છે.

પાન્થાનામતિથાનાં ચ ગત્રામપિ ચ પૂજનમ્ ।

રાત્રાપિ ચ કર્તવ્યમિતિ પારાશરાડગ્રંથી ॥

„ ॥ ૨૬૫ ॥

અર્થઃ—મુઆદર, આનંદિ અને ગાળુ પૂજન રાત્રિમાં પણ કરવા યોગ્ય છે એવું પરાશરજી કહે છે.

શુચિઃ સન્નશુચિર્નાપિ દદ્યાદ્દુર્જ્જન ચાભયમ્ ।

ભયદાનમ્લાડ્યં યદા ભયમુપસ્થિતમ્ ॥

„ ॥ ૨૬૬ ॥

અર્થઃ—પવિત્ર હો કે અપવિત્ર હો, પરંતુ અભયદાન દેવું અને અભયદાન લેવું સર્વદા ઉચિત છે, કેમકે જે અભયે લાભ પ્રાપ્ત થાય તે જ સમય અભયદાનનો છે.

અન્યે પ્રતિગ્રહા શિક્ષાન્ ગ્રાહ્યાથ શુચિના સદા ।

અશૌચે સૂતકે ચૈવ ન તુ ગ્રાહ્યા ભવન્તિ તે ।

અભ્યક્તેન ચ ધર્મજ્ઞ તથા મુક્તશિલેન ચ ॥

„ ॥ ૨૬૭ ॥

અર્થઃ—ટે વિદ્વાન્! હે ધર્મજ્ઞ! બાકી સર્વ પ્રખરનાં દાન કરવાં અને લેવાં તે પવિત્ર થઈને જ કરવું જોઈએ. અશૌચ અને સૂતકમાં દાન કરવું કે લેવું યોગ્ય નથી, તેમ જ તેમ જ લગાવી તથા ગિખા છૂટી ગળીને દાન કરવું કે લેવું યોગ્ય નથી.

આ પ્રમાણે દાનનું સામાન્ય રીતે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

હતિ દાનધર્મનિરૂપણ અ. ૧૨. સ. ૪૩. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨. સર્ગ. ૪૪

શ્રાદ્ધનિરૂપણ.

આ સર્ગમાં શ્રાદ્ધનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. આ પણ એક પ્રકારે ધનના ત્યાગ રૂપ હોવાથી શ્રાદ્ધદાન કહેવાય છે. પિતૃઓ વગેરેના નિમિત્તે શ્રદ્ધાથી કરવામાં આવે છે માટે શ્રાદ્ધ નામથી કહ્યું છે:—

શ્રદ્ધયા દીયતે યસ્માચ્છાદ્ધં તેન નિગદ્યતે ॥

શ. સ્તો. મ. ॥

અર્થ:—શ્રદ્ધાથી આપવામાં આવે છે માટે તેને શ્રાદ્ધ કહે છે. એવો કાશ તથા ગૃહ્યસૂત્રાદિ ગ્રન્થોમાં શ્રાદ્ધ શબ્દનો અર્થ લખ્યો છે. તથાપિ દેવતાઓ નિમિત્ત અથવા અતિથિ આદિ નિમિત્ત ને કર્મ કરવામાં આવે છે અથવા અન્ન આદિ અર્પણ કરવામાં આવે છે ત્યાં વિશેષે કરીને શ્રાદ્ધ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવતો નથી. ત્યાં તો યજ્ઞ, અતિથિપૂજા, આદિ શબ્દનો જ પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. અને પિતૃઓ સંબંધી ને કર્મ છે ત્યાં જ શ્રાદ્ધ શબ્દનો પ્રયોગ કરવાનો રિવાજ છે, કેમકે શ્રાદ્ધ શબ્દનો સર્વ જગત્તે પ્રયોગ કરવાથી આ દેવતાઓના હિદેશથી કર્મ કરવામાં આવે છે કે પિતૃઓ નિમિત્તથી તેનો નિર્ણય યજ્ઞ થકે નહીં. આ સર્વ કર્મોના કિત્ત કિત્ત નિર્ણય કરવાને માટે જ શ્રાદ્ધ આદિ દરેક શબ્દોનો પ્રયોગ કરવાનું શરૂ કર્યું છે. તેમાં દેવતાને નિમિત્ત ને કર્મ કરે છે તેનાથી અધિક શ્રદ્ધા પિતૃઓ સંબંધી કર્મમાં હોવી જોઈએ એવો નિશ્ચય કરાવવા માટે પિતૃ સંબંધી કર્મમાં વિશેષ કરીને શ્રાદ્ધ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. વેદમંત્રોમાં જે સ્થાનમાં જે દેવતા તથા પિતૃઓના નિમિત્તથી કર્મનું પ્રતિપાદન થાય છે અર્થાત્ હોમાદિ દ્વારા અથવા પિષ્કાદિ દ્વારા અન્નાદિ અર્પણ કરવાનું કથન હોય છે ત્યાં દેવતાઓના નિમિત્તથી હોય તો સ્વાહા, અને પિતૃઓના નિમિત્તથી હોય તો સ્વધા શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. માટે જે સ્થાનમાં સ્વાહા શબ્દનો પ્રયોગ જોવામાં આવે ત્યાં દેવતા સંબંધી કર્મ, અને જે સ્થાનમાં સ્વધા શબ્દનો પ્રયોગ જોવામાં આવે ત્યાં પિતૃ સંબંધી કર્મ જણવું જોઈએ. “સ્વાહાભુજ” શબ્દથી દેવતાનું, અને “સ્વધાભુજ” શબ્દથી પિતૃઓનું કથન થાય છે, કારણ કે સ્વાહા શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરીને ત્યાગ કરવામાં આવેલા દ્રવ્યનું ભક્ષણ કરનાર દેવતા હોય, અને સ્વધા શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરીને ત્યાગ કરવામાં આવેલા દ્રવ્યનું ભક્ષણ કરનાર પિતૃઓ હોય છે. અને વપસ્કાર અથવા સ્વાહાકારથી દેવતાઓને અન્ન અર્પણ કરવામાં આવે છે, અને પિતૃઓના હિદેશથી અર્પણ થતું દ્રવ્ય સ્વધા શબ્દનો ઉચ્ચાર કરીને આપવામાં આવે છે એમ વૈદિક ગ્રન્થોમાં લખ્યું છે તે પ્રસિદ્ધ વાત છે.

આ શ્રાદ્ધ બ્રાહ્મણાદિ ચારે વર્ણોએ કરવું ઉચિત છે એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. અન્નાદિ કાળથી વૈદિક કર્મોના સ્વીકાર કરનાર શ્રાદ્ધ કરતા પણ આવ્યા છે. જેવી રીતે યજ્ઞાદિ કર્મ પુણ્યનું કારણ છે તેવી રીતે શ્રાદ્ધ પણ પુણ્ય આપનાર છે. અને સમર્થ બ્રહ્મર્ષિ અને રાજર્ષિ લોક પણ શ્રાદ્ધ કરતા આવ્યા છે. રામચન્દ્રજી જ્યારે વનમાં ગયા હતા ત્યારે તેમના પિતાનો દેહાંત થયો હતો. તે વખતે તેમણે પિતાનું શ્રાદ્ધ જંગલમાં ફળ લાવીને કર્યું હતું એવું ઇતિહાસમાં માલમ પડે છે. શ્રદ્ધાળુ આસ્તિક લોકોને પરંપરાથી આવેલા શિષ્ટાચારને જોઈને જ દરેક ધર્મમાં શ્રદ્ધા અને પોતાની કરવાની ઇચ્છા થાય છે. તથાપિ તર્કબુદ્ધિવાળાને માટે નાના પ્રકારનાં પ્રમાણ તથા યુક્તિની આવશ્યકતા રહે છે. અને યુક્તિ અને પ્રમાણથી સિદ્ધ થતાં તેઓ પણ વૈદિક કર્મમાં શ્રદ્ધા રાખી તેનું અનુષ્ઠાન કરે છે. પરંતુ કેટલાક નિરૂદ્ધ કાંટિના મનુષ્ય શિષ્ટાચારને જોઈ અથવા પ્રમાણ જોઈને તથા યુક્તિથી સિદ્ધ થવા છતાં પણ માનતા નથી. તેઓ પોતાની મનઃકલ્પિત વાતોની કલ્પના કરીને અન્નાદિ કાળથી ચાલ્યા આવેલા ધર્મની મર્યાદાનો પણ પરિત્યાગ કરી દે છે, અને બીજાની પાસે તેનો ત્યાગ દગાવવાને શ્રમ પણ ઉઠાવે છે. આવા પ્રકારના મનુષ્યોને સમજાવવાને કાર્ષ્ણ પણ પ્રયત્ન

કરવાની આવશ્યકતા નથી. કેવળ જેને શ્રદ્ધા છે, છતાં શાસ્ત્રનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી પોતાના કર્તવ્યનો નિશ્ચય થતો નથી એવા મનુષ્યોને જણાવવાને માટે જ શાસ્ત્ર અથવા વિદ્વાનોની પ્રવૃત્તિ હોઇ શકે છે.

હાલના સમયમાં શ્રાદ્ધકર્મોને નિષેધ કરનાર અનેક મનુષ્યો જોવામાં આવે છે. તે લોક પિતરોના નામ અથવા તેમના સંબંધી કર્મ વેદમાં નથી એમ કહી શ્રાદ્ધને માનના નથી. પરંતુ તે બરાબર નથી, કારણ કે વેદમાં જેમ દેવતાની પ્રાર્થનાના અનેક મંત્ર છે, તેવી રીતે પિતૃઓની પ્રાર્થનાના પણ મંત્રો અનેક છે. તેમાં બિન્ન બિન્ન પિતૃઓનાં નામ પણ આવે છે.

યજુર્વેદના બીજા અધ્યાયમાં ૨૯ મો “અગ્નયે કવ્યવાહનાય સ્વાહા” એવો મંત્ર છે. તેમાં ત્રિકાલજ્ઞાની પિતૃઓનાં નામ “કવિ” છે. પિતૃસંબંધી હવિને ‘કવ્ય’ કહે છે તે હવિને લઇ જવાનો જે અગ્નિને અધિકાર છે તેનું નામ ‘કવ્યવાહન’ છે. એ કવ્યવાહન નામના અગ્નિ પ્રતિ સ્વાહા અર્થાત્ આ હવિ આપવામાં આવે છે એવો આ મંત્રનો અર્થ છે. આ પિતૃપિતૃયજ્ઞના મંત્રથી પિતરોનાં નામની, તથા તેમને માટે હવિનું દાન કરવાની, પણ સિદ્ધિ થાય છે. વળી—

ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्ठोल्लोकात्पण्डात्यस्मात् । शु० य० वे० स० अ० ૨ મં० ૩૦ ॥

અર્થ:—પિતૃઓને અન્ન અર્પણ કરવામાં આવે છે તે અન્ન આપણે લક્ષણ કરતું જોઈએ એ વિચારથી, પોતાનાં રૂપોનો પરિત્યાગ કરીને સમાન રૂપને ધારણ કરતા સના દેવતાઓના વિરોધી જે અસુર લોક પિતૃયજ્ઞના સ્થાનમાં વિચરે છે, અને જે અસુર લોક પોતાના અસુરત્વને છુપાવવાને માટે સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ શરીરોને ધારણ કરે છે અર્થાત્ નાના પ્રકારનાં રૂપોને ધારણ કરે છે, તે અસુરોને અગ્નિ આ પિતૃયજ્ઞના સ્થાનમાંથી હટાવી દે. આ મંત્રથી પિતૃસંબંધી કર્મ પણ સિદ્ધ થાય છે.

आयान्तु नः पितरः सोम्यासोऽग्निष्वात्ताः पथिभिर्देवयानै अस्मिन्यज्ञे स्वधया मदन्तो अधिवृवन्तु तेऽवन्त्वस्मान् ॥ शु० य० वे० સં० અ० ૧૩ મં० ૫૮ ॥

અર્થ:—સોમપાન કરવા યોગ્ય, તથા અગ્નિષ્વાત્ત-અગ્નિએ જેમનો દાહ કરીને ખાધેલા છે અર્થાત્ મરણ પછી પુત્રાદિ દ્વારા વિધિપૂર્વક કરેલા શવમંસ્કારાદિ પરલોક પ્રાપ્તિનાં કર્મ જેને પ્રાપ્ત થયાં હોય એવા અમારા પિતૃઓ દેવયાન માર્ગથી આવે. દેવતાઓની સાથે પિતૃઓ જે માર્ગમાં જાય છે તે માર્ગને દેવયાન માર્ગ કહે છે અને પિતૃઓ આવીને સ્વધયા-અન્ન-થી તૃપ્ત થાઓ અર્થાત્ સંતુષ્ટ થાઓ, અને સંતુષ્ટ થઈને અમને અધિક કહે અર્થાત્ અમને અનેક ગુણ યુક્ત કહે. અને તે લોકોના કથન રૂપ આશીર્વાદથી અમે અનેક ગુણ યુક્ત થઈએ, અને પિતૃઓ અમારી રક્ષા કરે.

આ મંત્રથી એ પણ સિદ્ધ થાય છે કે જેવી રીતે દેવતાઓને યજ્ઞાદિ વડે પ્રસન્ન કરવાથી મનુષ્યોને ઈષ્ટસિદ્ધિ થાય છે, તેવી રીતે પિતૃઓને શ્રાદ્ધ આદિથી પ્રસન્ન કરવાથી પણ મનુષ્યોને ઈષ્ટસિદ્ધિ થાય છે. પિતૃ પણ સમર્થ છે.

‘‘યે અગ્નિપ્રવાત્તા યે અનગ્નિપ્રવાત્તા મધ્યે દિવઃ સ્વધયા માદયન્તે તેભ્યઃ સ્વરાદ
સુનીતિ મેતાં યયાવશં તન્વં કલ્પયાતિ ॥ શુ૦ ય૦ વ૦ સં૦ અ૦ ૧૧ મં૦ ૬૦ ॥

અર્થઃ—જે પિતૃઓનું અગ્નિએ આસ્વાદન કર્યું છે અર્થાત્ જેઓને સ્મશાનકર્મ પ્રાપ્ત થયું છે તેવા, તથા જેમને સ્મશાન કર્મ પ્રાપ્ત થયું નથી તેવા, અને સ્વર્ગની મધ્યમાં સ્વધયા અર્થાત્ પોતાના કર્મથી પ્રાપ્ત થયેલા અન્નથી જેઓ સુખ ભોજવે છે તેવા પિતૃઓ પ્રતિ યમરાજ ઇચ્છાનુસાર બહુ કાલ સુધી જીવનાર મનુષ્ય સંબંધી શરીર આપેા.

યે चेह पितरो ये च नेह यैश्च विद्म यैश्च न प्रविद्म त्वं वेत्थ यत्तते
जातवेदः स्वधाभिर्षज्ञं सुकृतं जुषस्व ॥ શુ૦ ય૦ વ૦ સં૦ અ૦ ૧૨ મં૦ ૬૭ ॥

અર્થઃ—જે પિતૃઓ આ લોકમાં વર્તમાન છે અને જે પિતૃઓ આ લોકમાં વર્તમાન નથી, અને જે પિતૃઓને અમે જાણીએ છીએ અને જેમને અમે વિશેષ કરીને જાણતા નથી, હે અગ્ને ! તે પિતૃઓ કેટલા છે તે તમે જાણો છો. વળી પિતૃ સંબંધી અન્નથી મારી રીતે કરેલા યજ્ઞનું તમે સેવન કરો. પિતૃસંબંધી યજ્ઞનું નામ જ શ્રાદ્ધ છે. દેવયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ, મનુષ્યયજ્ઞ, બ્રહ્મયજ્ઞ, ભૂતયજ્ઞ, ઇત્યાદિ લિખ્તિ લિખ્તિ દેવતા, પિતૃ, મનુષ્ય, ભૂત, આદિના નિમિત્તથી થતા કર્મમાં યજ્ઞ શબ્દનો સાધારણ પ્રયોગ છે. તેની રીતે અનેક મન્ત્રોમાં પિતૃઓનાં નામનું તથા તેમની પ્રસન્નતાને માટે શ્રાદ્ધાદિ રૂપ યજ્ઞનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. તેમજ મનુ મહારાજે પોતાના ધર્મશાસ્ત્રમાં પિતૃઓના જે વિશેષ કરીને ભેદ કહ્યા છે, તેમની પ્રસન્નતાને માટે શ્રાદ્ધ કરવાનું પણ લખ્યું છે. દવે આ પિતૃઓ દેવા છે તે કહે છે.

अक्रोधनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः ।

न्यस्तगन्धा महाभागाः पितरः पूर्वदेवताः ॥ મં૦ સ્મ૦ અ૦ ૩-૧૦૨ ॥

અર્થઃ—પિતૃઓ ક્રોધરહિત તથા શૌચ પરાયણ તથા સદા બ્રહ્મચર્ય પાળનારા તથા શસ્ત્ર ત્યાગી અર્થાત્ ક્રોધને દંડ દેવાવાળા નહિ હોવાથી હાથમાં ક્રોધ શસ્ત્રોને રાખતા નથી તેવા, તથા દયા આદિ ગુણસુક્ત પ્રાપ્તીન દેવતાઓ છે.

यस्मादुत्पत्तिरेतेषां सर्वेषामप्यशेषतः ।

ये च यैरुपचर्याः स्युर्नियमैस्तान्निवोधत ॥ ,, ॥ ૧૦૩ ॥

અર્થઃ—તે પિતૃઓની ઉત્પત્તિ તથા તેમનાં નામ અને તેમની પૂજનનું વિધાન અર્થાત્ ક્યા લોકે ક્યા પિતૃઓનું પૂજન કરવું જોઈએ, તે સર્વ હું કહું છું તે તમે મારી પાસેથી જાણો.

मनोर्हिरप्यगर्भस्य ये मरीच्यादयः मृताः ।

तेषामृषीणां सर्वेषां पुत्राः पितृगणाः स्मृताः ॥ ,, ॥ ૧૦૪ ॥

અર્થઃ—દિગ્દેશગર્ભના પુત્ર મનુના પુત્રો જે મરીચ્યાદિ મહર્ષિઓ છે તે સર્વ ઋષિઓના જે પુત્રો તે પિતૃગણ કહેવાય છે.

विराट्मृताः सोमसदः साध्यानां पितरस्मृताः ।

अग्निप्रात्ताश्च देवानां मारीचा लोकविश्रुताः ॥ ,, ॥ ૧૦૫ ॥

અર્થઃ—વિરાટના સોમસદ નામના પુત્રો એ સાધ્યાઓના પિતૃઓ કહેવાય છે, અને મરીચિના અગ્નિપ્રવાત્તા નામના પુત્રો દેવાના પિતૃઓ તરીકે લોકપ્રસિદ્ધ છે.

દૈત્યદાનવચક્ષાણાં ગન્ધર્વૈરગરક્ષસામ્ ।

સુપર્ણકિન્નરાણાં ચ સ્મૃતા વર્હિપદોઽત્રિજાઃ ॥ ૧૯૬ ॥

અર્થ:—અને અત્રિ ઋષિના અર્હિપદ નામના પુત્રો છે. તે દૈત્ય, દાનવ, યક્ષ, ગન્ધર્વ, સર્પ, રાક્ષસ, સુપર્ણ અને કિન્નરાના પિતૃઓ કહેવાય છે. અને—

સોમપા નામ વિપ્રાણાં સ્ત્રિયાણાં હવિર્ભુજઃ ।

વૈશ્યાનામાજ્યપા નામ શૂદ્રાણાં તુ સુકાલિનઃ ॥ ૧૯૭ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણોના પિતૃઓ સોમપા નામના છે, ક્ષત્રિઓના હવિર્ભુજ, વૈશ્યાના આજ્યપ, અને શૂદ્રોના પિતૃઓ સુકાલિન નામના છે.

સોમપાસ્તુ કવેઃ પુત્રા હવિષ્મન્તોઽક્ષિરઃ સુતાઃ ।

પુલસ્ત્યસ્વાજ્યપા નામ વસિષ્ઠસ્ય સુકાલિનઃ ॥ ૧૯૮ ॥

અર્થ:—તેમાં સોમપા ભૃગુ (કવિ)ના, હવિષ્મન્ અર્થાત્ હવિર્ભુજ અગ્નિઋષિના પુત્રો છે, આજ્યપા પુલસ્ત્યના અને સુકાલિન વસિષ્ઠના પુત્રો છે.

અગ્નિદગ્ધાનગ્નિદગ્ધાન્ કાવ્યાન્વર્હિપદસ્તથા ।

અગ્નિષ્વાત્તાશ્ચ સૌમ્યાંશ્ચ વિપ્રાણામેવ નિર્દિશેત્ ॥ ૧૯૯ ॥

અર્થ:—અગ્નિદગ્ધ અને અનગ્નિદગ્ધ, તથા કાવ્ય, અર્હિપદ, અગ્નિષ્વાત્ અને સૌમ્ય એ સર્વ બ્રાહ્મણોના પિતૃઓ કહેવાય છે.

ય एते તુ ગણા મુખ્યાઃ પિતૃણાં પરિકીર્તિતાઃ ।

તેપામપીઢ વિજ્ઞેયં પુત્રપૌત્રમનન્તકમ્ ॥ ૨૦૦ ॥

અર્થ:—આ સર્વ મુખ્ય પિતૃઓ કહેવાય છે. પરંતુ જગત્માં તેમના પુત્ર અને પૌત્ર ૩૫ અનન્ત પિતૃગણ છે, એમ જાણો.

ઋપિભ્યો પિતરો જાતા પિતૃભ્યો દેવમાનવાઃ ।

દેવેભ્યસ્તુ જગત્સર્વં ચરં સ્થાણ્વનુપૂર્વશઃ ॥ ૨૦૧ ॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે અનુક્રમે ઋષિઓમાંથી પિતૃગણ, પિતૃઓમાંથી દેવતા અને મનુષ્ય, અને દેવતાઓમાંથી જગત્માં સંપૂર્ણ ચરાચર પ્રાણીની ઉત્પત્તિ થઈ છે.

સોમપ આદિથી મનુષ્યોની ઉત્પત્તિ થઈ છે. તેથી પોતાના પિતા, પિતામહ અને પ્રપિતામહ આદિનું શ્રાદ્ધમાં પૂજન કરવું જોઈએ.

વસૂન્વદન્તિ તુ પિતૃત્તુદૈર્ઘ્યેવ પિતામહાન્ ।

પ્રપિતામહૌસ્તથાદિત્યાજ્ઞુતિરેપા સનાતની । મં સ્મૃ ૦ અં ૩-૨૮૪ ॥

અર્થ:—પિતા વસુન્ સ્વરૂપ છે, પિતામહ રૂદ્રનું સ્વરૂપ છે, અને પ્રપિતામહ આદિત્યનું સ્વરૂપ છે એવી અનાદિ શ્રુતિ છે.

માટે જ્યો પિતૃઓનું પૂજન કરીને તેમને પ્રસન્ન કરે છે તે વસુ, રૂદ્ર અને આદિત્યને પ્રસન્ન કરે છે અર્થાત્ પિતૃઓ પ્રસન્ન થવાથી વસુ આદિ પણ પ્રસન્ન થાય છે.

રાજતૈર્માજનૈરેપામયો વા રજતાન્વિતૈઃ ।

વાર્યપિ શ્રદ્ધયા દત્તમક્ષયાયોપકલ્પતે ॥

૩-૨૦૨ ॥

અર્થ:—તે પિતૃઓને ચાંદીના પાત્રથી અથવા ચાંદી યુક્ત ત્રાંધુ આદિનાં પાત્ર વડે શ્રદ્ધા પૂર્વક આપેલું જલ પણ અક્ષય સુખનું કારણ થાય છે. તે પછી અન્નાદિ વડે શ્રદ્ધા કરનારને સુખ પ્રાપ્ત થાય તેમાં તે કહેવું જ શું ?

દેવકાર્યાંદ દિજાતીનાં પિતૃકાર્યં વિશિષ્યતે ।

દૈવં हि पितृकार्यस्य पूर्वमाप्याशनं स्मृतम् ॥

૥ ૨૦૩ ॥

અર્થ:—દિગ્ગતિ માટે પિતૃકાર્ય દેવકાર્ય કરતાં વિશેષ છે. તેથી શાસ્ત્રમાં દેવકાર્યને પિતૃકાર્યના અગ્ર રૂપ તેની પૂર્તિ કરનાર કહ્યું છે.

આ પ્રમાણે વેદ તથા ધર્મશાસ્ત્ર પણ શ્રાદ્ધાદિ પિતૃકર્મ કરવાની આજ્ઞા કરે છે. તેથી તે અવશ્ય કરવું નોંધએ.

કૃતલાક લોક એમ કહે છે કે જીવતા માતૃપિતાની સેવા શ્રદ્ધાપૂર્વક કરવી તેનું નામ શ્રાદ્ધ છે. માતૃદેવો ભવ, પિતૃદેવો ભવ, એ શ્રુતિથી જીવિત માતા પિતાની સેવા રૂપ શ્રાદ્ધ કરવાનું કહ્યું છે, અને જીવિત માતાપિતાને છાંદી બીજા કાષ્ટ પિતૃલોક નથી એમ તેઓ કહે છે. આવી શંકા પહેલાં કહેલાં વેદ તથા ધર્મશાસ્ત્રોનાં પ્રમાણોથી નિવૃત્ત કરવામાં આવી છે. અને “માતૃદેવો ભવ પિતૃદેવો ભવ” તેના પહેલાં દેવપિતૃકાર્યાભ્યાં ન પ્રમદિત્તયમ્ ’ ॥ ૧૦૩૦ શિ૦ અ૦ચ૦ ૧૦ અ૦ ૧૧૧—દેવતા અને પિતૃઓના કાર્યમાં પ્રમાદ ન કરવો નોંધએ—આમ પણ લખ્યું છે. તેથી પણ જીવિત પિતૃઓ ઉપરાંત બીજા પણ પિતૃઓ છે તે વાતનો નિર્ણય થાય છે. તેથી પણ જીવિત પિતૃદેવો બિન્ન પિતૃદેવો નથી અને તેમની પ્રસન્નતાને માટે શ્રાદ્ધ કરવાની આવશ્યકતા નથી એમ કહેવું યોગ્ય નથી.

વળી કૃતલાક લોકોનું એવું કહેવું છે કે જીવિત પિતૃદેવો બિન્ન પિતૃદેવો છે, અને શ્રાદ્ધાદિ કર્મ પણ કરવું નોંધએ, પરન્તુ તે પિતૃઓ બ્રાહ્મણોને જમાડવાથી પ્રસન્ન થઈ શકતા નથી. આ વાત પણ બરાબર નથી. વેદ તથા શાસ્ત્રમાં જે યજ્ઞ દાતાદિ કર્મ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે તેનું તાત્પર્ય જાણનારની આ શંકા નથી, કારણકે કાર્ત્ત્વ દુઃખી મનુષ્યનો ઉપકાર કરે છે અથવા કાર્ત્ત્વ અપંગ મનુષ્યને દાન દેવામાં આવે છે તે મનુષ્ય દાનથી પ્રસન્ન થઈ દાતાને ઉત્તમ ફળ આપતો નથી, તેવી રીતે કાષ્ટ બુદ્ધિ મનુષ્યને અન્ન અવગ્રાહવાથી તે પ્રસન્ન થઈ “દાતાનું લાભ ચાઓ” એમ કહીને ચારો જાય છે, પરન્તુ દાતાને કાંઈ આપતો નથી. જે આપવામાં તે સમર્થ હોય તે ન ન્યયમ ગામાટે બુદ્ધિ મરે. પરન્તુ દુઃખી મનુષ્યનો ઉપકાર કરવો, તથા અપંગ મનુષ્યને દાન દેવું, બુદ્ધિવાન અન્ન અવગ્રાહવું તથા તરસ્યાને પાણી પાવું એ સર્વ ધર્મના ન્યાય છે. અને ધર્મ કરનારને સુખ મળે છે. માટે ધર્મ કરવો નોંધએ એવી ધૃતિ રતી આજ્ઞા છે નિશ્ચયની આજ્ઞાને માનીને ધર્મ કરનારને ધૃતિ થોતે જ ઉત્તમ ફળ આપે છે. ધર્મના ભેદ રૂપ યજ્ઞ, દાન, તપાદિ કર્મોના ભેદ અનેક છે. કાર્ત્ત્વ કર્મ દેવતાને, કાર્ત્ત્વ પિતૃઓને, કાષ્ટ ભૂતાને, કાષ્ટ મનુષ્ય વગેરેને પ્રસન્ન કરવાને હોય છે. તે સર્વને કરવાની રીતિ બિન્ન બિન્ન છે. કર્મનાં અગ્ર પૂર્ણ થતાં જ તેનું પૂર્ણ ફળ મળે છે. હોમ, દક્ષિણા, પૂજા, ગુરુતિ, અગ્નિ, આદિ અનેક કાર્ય કર્મના અંગ રૂપ હોય છે. તે સર્વ અંગો પૂર્ણ

થતાં જ તે કર્મની પરિપૂર્ણતા કહી શકાય છે. જેમ ખેસવાને આસન આપવું, જલ આપવું, મધુર વાણી બોલવી, પ્રીતિથી અન્ન પીરસવું, વચમાં જમનારને જરૂરી વસ્તુ જોતા રહેવી અને તે આપવી, અને બોજન સમાપ્ત થતાં હાથ ધોવાવવા, સુખવાસ દેવો, આદિ દરેક કાર્ય પૂર્ણ થતાં જ જમાડવા ૩૫ કર્મ સમાપ્ત થાય છે. તેવી રીતે ગાત્રોક્ત કર્મોનાં પણ નિયમ છે.

જેવી રીતે મન્ત્ર, પાઠ, હોમ, દક્ષિણા આદિ કર્મોનાં અંગ છે, તેવી રીતે બ્રાહ્મણોને બોજન કરાવવું તે પણ એક અંગ છે. (એનો વિશેષ મિશ્રપ્રકરણમાં જોવો.) શ્રાદ્ધમાં બોજન કરનાર જ મન્ત્રો દ્વારા પિતૃઓનું આર્જન કરે છે—બોલાવે છે. તેથી શ્રાદ્ધમાં બ્રાહ્મણોને જમાડવા આવશ્યક છે. મન્ત્રો વડે પિતૃઓને બોલાવવામાં જે સમર્થ નથી, તેમને જમાડવાનું પ્રયોજન નથી. તેથી શ્રાદ્ધિને જમાડતા નથી. આ કારણથી પિતરોને બોલાવી શ્રાદ્ધમાં પ્રસન્ન કરાવનાર બ્રાહ્મણ બોજન કરે તો તેથી પિતરો પ્રસન્ન થાય નહીં એમ કહેવું અને નહીં. આપણને સર્વ પ્રકારનો આનન્દ દેનાર મિત્ર બોજન કરે તો લૌકિક મનુષ્ય પણ પ્રસન્ન થાય છે, તો પછી પોતાને મન્ત્ર દ્વારા બોલાવી પ્રસન્ન કરાવનાર બ્રાહ્મણને જમાડવાથી કોઇ રહિત એવા પિતૃઓ પ્રસન્ન થાય તેમાં કહેવું જ શું? મતલબ કે આવશ્યક પ્રસન્ન થાય છે.

વળી હાલના સમયમાં ધનની ખામી હોવાથી શ્રાદ્ધ નહીં કરવું જોઈએ એવું કથન પણ થોડું નથી. કારણકે પોતાની શક્તિ અનુસાર જ શ્રાદ્ધ કરવાનું શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. કોઇ મનુષ્ય બહુ ગરીબ હોય અને ખાવાને મારે પણ કષ્ટ પડતું હોય તો તેને મારે તીચે મુજબ ઉપાય બતાવ્યો છે:—

ગત્વારણ્યમમાનુષ્યમૂર્ધ્વવાહુર્વિરૌત્યદઃ ।

નિરજ્ઞો નિર્ધનો દેવાઃ પિતરો માઽઘૃણં કૃયાઃ ॥ ઘૃંપાં ૦૨૫ ૦૪૦ ૫—૩૪ ॥

અર્થ:—શ્રાદ્ધ કરનાર ગરીબ હોય તો મનુષ્ય વિનાના વનમાં જઈને હાથ ઉંચા કરી “હે દેવો! હે પિતરો! મારી પાસે અન્ન કે ધન નથી. મને ઋણમાંથી છોડાવો.”

ન મૈઽસ્તિ વિત્તં ન ગૃહં ન માર્યા શ્રાદ્ધં કથં વા પિતરઃ કરોમિ ।

વને પ્રવિશ્યેહ સ્તં મયોચ્ચૈર્મૈઽકૃતૌ વર્ત્મનિ મારુતસ્ય ॥ ,, ॥ ૩૫ ॥

અર્થ:—“ઓ પિતરો! નથી મારી પાસે ધન, નથી ઘર, નથી પત્ની, તો આપનું શ્રાદ્ધ હું કેવું રીતે કરી શકું? તે કારણથી વનમાં પ્રવેશ કરીને આકાશ તરફ બંને હાથ ઉંચા કરીને હું રૂદન કરું છું.”

શ્રાદ્ધર્ણમેતદ્ભવતાં પ્રદત્તં મહં દયધ્વં પિતૃદેવતાઘાઃ ।

આસ્વાય ચોત્તિષ્ય યુજૌ ચ તસ્માદિવં ચ રાત્રિં સમુપોષ્ય તિષ્ઠેત્ ॥ ૩૬ ॥

અર્થ:—હું આપને શ્રાદ્ધનું ઋણ આપું છું, હે પિતૃ, દેવતા, આદિ લોક! મારા ઉપર દયા કરો,” આ પ્રમાણે કહીને દિન રાત ઉપવાસ કરવો.

ભવેત્સ ચૈત્તેન કૃતેન તેપામૃણેન મુક્તઃ પિતૃદેવતાનામ્ ।

નિર્વિત્તનિર્માર્ગનિરાશ્રયાણાં શ્રાદ્ધસ્ય માર્ગઃ પ્રાર્થિતો મુનીન્દ્રૈઃ ॥ ,, ॥ ૩૭ ॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે કરવાથી પિતૃ અને દેવતાઓના ઋણથી તે મુક્ત થાય છે. આવે માર્ગ જેઓની પામે ધન, પત્ની કે ઘર નથી તેમને માટે મુનિ લોકોએ કહ્યો છે.

સ્વાતંત્ર્ય મયા રુદિત્વા વઃ પિતરઃ શ્રાદ્ધદેવતાઃ ।

શ્રાદ્ધર્ણસ્ય ત્રિમુક્તોઽહમહતાઃ પિતરો મયા । ॥ ૩૮ ॥

અર્થ:—હે પિતરો! હે શ્રાદ્ધદેવતા! રૂઢ કરીને મેં મારી સ્થિતિ આપને કહી છે. તેથી હવે હું શ્રાદ્ધના મહાન્ ઋણથી મુક્ત થયો છું. મેં શ્રાદ્ધના લોકોથી પિતરોનું હનન કર્યું નથી.

કૃતોપવાસ एतस्माच्छ્રાદ્ધર્ણાદ્ધિ પ્રમુચ્યતે ।

एतद्वापि न यः कुर्यात्पितरस्तेन वै हताः ॥ ३९ ॥

અર્થ:—આ પ્રમાણે ઉપવાસ કરવાથી મનુષ્ય પિતૃઋણથી મુક્ત થાય છે. અને જે તે પ્રમાણે કરતો નથી તે મનુષ્ય પિતરોનો ધાત કરનાર છે. વળી—

द्रव्याभावे द्विजाभावे ह्यन्नमात्रं च पाचयेत् ।

पैतृकेन तु सूक्तेन होमं कुर्याद्विचक्षणः । ना. पु. पू. ख. अ. २८-७८ ॥

અર્થ:—શુદ્ધિશાળી મનુષ્ય, શ્રાદ્ધ કરવાને ધનનો તથા યોગ્ય ધાત્રણનો અભાવ હોય તો કેવલ અન્ન માત્ર રાંધીને વેદના પિતૃસૂક્તના મંત્ર વડે હોમ કરે. એમ કરવાથી પણ પિતરો પ્રસન્ન થાય છે.

अत्यन्तद्वयशून्यश्चेत् स्वशक्त्या तु तृणं गवाम् ।

स्नात्वा तु विधिवद्वિप्रः कुर्याद्वा तिलतर्पणम् ॥ ॥ ७९ ॥

અર્થ:—અને કાર્ત્ત પણ પ્રકારનો અન્નાદિ પદાર્થ ન હોય તો પોતાના સામર્થ્યને અનુસાર ગાયોને ઘાસ ખવરાવે, અથવા વિધિ પૂર્વક સ્નાન કરીને તલ સહિત જલ વડે પિતરોનું તર્પણ કરે.

अथवा रोदनं कुर्यादत्पुचैर्विजने वने ।

दरिद्रोऽहं महापापी वदन्निति विचक्षणः ॥ ॥ ૮૦ ॥

અર્થ:—અથવા શુદ્ધિમાન મનુષ્ય નિર્જન વનમાં જઈને “હું દરિદ્ર છું, મહા પાપી છું,” એમ કહી રૂદન કરે.

એ પ્રમાણે પુરાણોમાં પણ નિર્ધન મનુષ્યોને માટે શ્રાદ્ધનો ઉપાય બતાવ્યો છે.

ત્યારે આ પ્રકારે દરેક પ્રકારના ધની અને ગરીબ સર્વને કરવાનો સુગમ ઉપાય છે, ત્યારે ધનના અભાવથી શ્રાદ્ધ નહીં કરવું જોઈએ એમ કહેવું યોગ્ય નથી. ધનનો અભાવ હોવા છતાં પણ અન્ય પ્રકારના મોજ શોખ કરવાને તથા નાના પ્રકારનાં વ્યસનો પૂર્ણ કરવાને માટે ધનની ખોટ પડતી નથી. કેવલ ધર્માચરણમાં જ પૈસાની ખોટ માલમ પડે છે. આમ કહેવાનું કારણ કેવલ શ્રદ્ધાનો અભાવ છે અથવા અન્ય કાર્ત્ત પ્રયોગન છે.

વળી શ્રાદ્ધમાં જતાવા યોગ્ય ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલી રીતના ધાત્રણ મળતા નથી માટે શ્રાદ્ધ નહીં કરવું એ પણ પણ બરાબર નથી. આનું કથન પણ પોતાની શ્રદ્ધાની ન્યૂનતાનું જ સૂચન કરે છે. જે પોતાને પૂર્ણ શ્રદ્ધા હોય અને પિતા આદિના શ્રદ્ધને દિવસે અવસ્ય યોગ્ય ધાત્રણને બોલાવવો જોઈએ એવો દૃઢ નિશ્ચય હોય તો પોતાના ગામમાં યોગ્ય ધાત્રણ

ન હોના છતાં ખીજા ગામમાંથી પણ અવશ્ય યોગ્ય બ્રાહ્મણને શ્રોતાવી શકાય છે. ઘરમાં પુત્ર, પત્ની, આદિ બ્યારે માદા પડે છે, ત્યારે પોતાના ગામના પૈદ્યથી મટવાનો મુશ્કેલ ન દેખાય તો ખીજા ગામના પૈદ્યને બોલાવવામાં આવે છે, અને નાના પ્રકારના પ્રમથ કરે છે અને તેને માટે ધનનો વ્યય પણ કરવામાં આવે છે. પૈદ્યની તપાસ કરવાની માફક બે બ્રાહ્મણની તપાસ કરવામાં આવે તો શ્રાદ્ધમાં ભોગન કરાવના યોગ્ય કોઈ એક બ્રાહ્મણ પણ મળી આવે જગતના સર્વ બ્રાહ્મણ મૂર્ખ કે દુરાચારી નથી માટે યોગ્ય બ્રાહ્મણને બોલાવી શ્રાદ્ધ કરવું પરંતુ યોગ્ય બ્રાહ્મણ મળતો નથી એમ મ્હી શ્રાદ્ધ ન કરવું એ પક્ષ પણ માનવા યોગ્ય નથી.

વળી કોઈ એમ કહે છે કે વેદ તથા ધર્મશાસ્ત્ર આદિમાં શ્રાદ્ધાન્તિ કયન છે ખરું, પરંતુ તે કોઈ મુખ્ય વિષય નથી કરે તો હરકત નહીં, અને ન કરે તોપણ કોઈ દોષ નથી આ વાત પણ બરાબર નથી. કારણ શાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદન મ્હેલા ચાર આશ્રમમાં ગૃહસ્થાશ્રમ ભોગ તથા મોક્ષ બનેને માટે કહ્યા છે બાકીના બ્રહ્મચર્યાન્તિ ત્રણે આશ્રમે મોક્ષ માત્રને માટે છે તે આશ્રમોમાં ભોગનો ત્યાગ છે જેણે ભોગનો પરિત્યાગ કર્યો છે તનાથી વિશેષ પાપ થનાનો સંભવ નથી, કારણ કે ભોગ્ય પદાર્થો સંપાદન કરવાને માટે જ મનુષ્ય અતીતિનું કાર્ય કરે છે અને ભોગ્ય પદાર્થોનું ઉપાર્જન અને ભોગ બને ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ છે તેથી ગૃહસ્થાશ્રમી ઉપર ધર્મનો ભાર પણ અધિક રાખેલો છે. પ્રાતઃકાલમાં બ્યારે મનુષ્ય પોતાની શય્યામાંથી ઉઠે છે તે સમયથી લઈને રાત્રિમાં સૂઈ જવાના સમય સુધીના કર્મથી દેવ, મનુષ્ય, પક્ષી, પક્ષી, આદિ સર્વને પ્રસન્ન કરવાનો ભાર ગૃહસ્થાશ્રમી ઉપર રાખ્યો છે, અન્ય આશ્રમી ઉપર આ ભાર રાખ્યો નથી સર્વ પ્રાણીઓને પ્રસન્ન કરવાને માટે જગતના સર્વ પ્રાણીની પાસે પ્રતિદિવસ અન્ન તથા જલાદિ લઈ ફરતા રહે અને તેમને ખરાગતતા પીરાગતતા રહે-આ કાર્ય સમર્થ પુરુષોથી પણ બનવાનું નથી તેથી શાસ્ત્રમાં સુગમ ઉપાય રાખવામાં આવ્યો છે. સંપૂર્ણ જગતના પ્રાણીના ઋષિ, પિતૃઓ, દેવતા, મનુષ્ય, અને ભૂત એવા પાંચ વિભાગ કર્યા છે તે પાંચને તૃપ્ત કરવાથી સર્વ જગતના પ્રાણી તૃપ્ત થાય છે એવો શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે અને તેથી આ ઋષિ આદિને પ્રસન્ન કરવાને માટે પચયજ્ઞનો નિયમ રાખ્યો છે તેમાં વેદના અધ્યયન રૂપ બ્રહ્મયજ્ઞથી ઋષિઓની, હોમાદિથી દેવતાની, શ્રાદ્ધાદિથી પિતૃઓની, અર્નાધિસત્કારથી મનુષ્યોની, અને બંધિદાનથી ભૂતોની પ્રસન્નતા થાય છે એમ પચયજ્ઞના નિયમમાં કહ્યું છે તે નહીં કરવાનું પાપ પણ ત્યાં જ કહ્યું છે એ પ્રમાણે શ્રાદ્ધાદિથી પિતૃઓની પ્રસન્નતા કરવાનું પરમ પ્રયોજન અને નહીં કરવાથી યતો દોષ પણ શાસ્ત્રમાં કહ્યા છે છતાં શ્રાદ્ધાદિને નિષ્પ્રયોજન કહેવો તે બુદ્ધિમાન મનુષ્યને ઘટતું નથી.

અને કેવળ મનુષ્યોનું કયન તેથી પણ વિવક્ષણ છે તેઓ કહે છે કે હું જગતના અધિપતિ નથી, તેથી શ્રાદ્ધાદિ ન કરવું તે યોગ્ય છે આ વાત પણ બુદ્ધિમાન મનુષ્યોને માટે ઘટતી નથી, કારણ કે આર્યાવર્તમાં જન્મ લીધો, અને વૈદિક ધર્મનું આચરણ કરનાર તરીકેનું અભિમાન રાખ્યા છતાં શાસ્ત્રનું અધ્યયન તથા સદાચારાદિનો પગલ્યાગ કરીને પોતે અધિપતિ બન્યા, તેનો દોષ શાસ્ત્ર અથવા વૈદિક ધર્મ અથવા અન્ય કોઈ મનુષ્યોનો નથી, પરંતુ પોતાનો જ છે, કોઈ મનુષ્ય અનધિકારી થયો માટે સર્વ લોખ અનધિકારી થયા એવો નિશ્ચય કરી શકાતો નથી ધ્રુવઃ પક્ષી નિવમે દેખી શમ્તુ નથી તેથી મૂર્ખને અનધિકારમ્ મ્હેવો એ

બની શકે નહીં. કેમકે તેના સિવાય સંપૂર્ણ આણી દિવસે દેખે છે સૂર્યની પ્રકાશ સ્વરૂપતાનો અનુભવ કરે છે. તેવી રીતે દોષ અમુક મનુષ્ય પોતાને અનધિકારી માને છે તેથી તે સર્વ મનુષ્ય તેના જેવા અનધિકારી છે એમ કહેવું બની શકે નહીં જે પોતાને અનધિકારી માને છે તે ભલે ન કરે. બીજાએ તો અવશ્ય આદ્યાદિ કરવું જોઈએ. એવી રીતનું શાસ્ત્રમાં વિધાન છે, તથાપિ કરવાની આવશ્યકતા નથી એમ કહેનાર મનુષ્ય પણ વેદિક ધર્મનો અનુયાયી નથી. એવા મનુષ્ય પાસે આદ્યાદિ કરાવવામાં કોઈ પણ સમર્થ નથી. આથી જે અદ્યાણુ મનુષ્ય છે અને યથાથ વાતને જાણવાની કોશિશ કરે છે તેણે અવશ્ય આદ્યાદિ કર્મ કરવું જ જોઈએ. આદ્ય પણ યત્નનો જ ભેદ છે. તે નહીં કરવાથી અવશ્ય પાપના ભાગી થવાય છે.

પિતૃન્યજન્તિ યે શ્રાદ્ધે તૈસ્તુ વિષ્ણુઃ પ્રજૂજિતઃ ।

તસ્મિંસ્તુદ્ધે જગન્નાથે સર્વાસ્તુપ્યન્તિ દેવતાઃ ॥ ના. પુ પૂ. સ્વ. અ. ૨૮-૮૩ ॥

અર્થ:—જે લોક શ્રાદ્ધમાં પિતરોનું પૂજન કરે છે તેઓ સાક્ષાત્ વિષ્ણુ ભગવાનનું પૂજન કરે છે એમ સમજવું. અને ભગવાન પ્રસન્ન થવાથી સર્વ દેવતાઓ પ્રસન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે વેદ, ધર્મશાસ્ત્ર, અને પુરાણથી પણ શ્રાદ્ધની કર્તવ્યતા સિદ્ધ થાય છે. તેથી વેદિક ધર્મિએને માટે તે કરવું અવશ્ય કર્તવ્ય છે.

આ પ્રમાણે શ્રાદ્ધની આવશ્યકતાનું કથન કરીને હવે શ્રાદ્ધ કરવાનો કાલ આદિનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

અમાવાસ્યાઽષ્ટકા વૃદ્ધિઃ કૃષ્ણપક્ષોઽન્યનદ્વયમ્ ।

દ્રવ્યબ્રાહ્મણસંપત્તિર્વિપુવત્સૂર્યસંક્રમઃ ॥ યા ૦ સ્મૃ ૦ અ ૦ ૧-૨૧૭ ॥

વ્યતીપાનો ગજચ્છાયા ગ્રહણં ચન્દ્રમૂર્ચયોઃ ।

શ્રાદ્ધં મતિ રુચિથૈવ શ્રાદ્ધકાલાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૨૧૮ ॥

અર્થ:—અમાવાસ્યા, તથા અષ્ટકા એટલે માર્ગશીર્ષ, પૌષ અને માઘ માસના કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમી, તથા પુત્રના જન્માદિ રૂપ વૃદ્ધિ, કૃષ્ણપક્ષ, મકર અને કર્કની સૂર્યસંક્રાન્તિ, દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ તથા ઉત્તમ સાક્ષાત્તી પ્રાપ્તિ, મેષ તથા તુલાની સંક્રાન્તિ, તથા સૂર્યની આર સંક્રાન્તિ, વ્યતીપાત યોગ, ગજચ્છાયા, ચન્દ્રગ્રહણ, સૂર્યગ્રહણ, અને શ્રાદ્ધ કરવાની રૂચિ (શ્રદ્ધા) —આ સર્વ શ્રાદ્ધ કરવાના સમય કહેવાય છે. (ત્યારે હરલ નક્ષત્રના સૂર્યમાં મધ્યાહનકાલ ત્રયોદશી આવે ત્યારે તે ગજચ્છાયાયોગ કહેવાય છે. અમાવાસ્યાના સિનીવાલી અને કુહ એવા બે ભાગ છે. અત્યુદશી ઉપર અમાવાસ્યાને સિનીવાલી કહે છે, અથે પ્રતિપદા પુરત અમાવાસ્યાને કુહ કહે છે.)

સિનીવાલી દ્વિજૈઃ કાર્યા સાગ્રિકૈઃ પિતૃકર્મણિ ।

સ્ત્રીભિઃ શૂદ્રૈઃ કુહઃ કાર્યા તથા વાનગ્રિકૈર્દ્વિજૈઃ ॥

અર્થ:—અગ્નિહોત્ર કરનાર દ્વિજાતિએ પિતૃ સંબંધી કર્મમાં સિનીવાલી ગ્રહણ કરવી જોઈએ, અને સ્ત્રી, શૂદ્ર તથા અગ્નિહોત્ર નહીં કરનાર દ્વિજાતિએ કુહનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ. (આ સૌગાંધીનું પ્રમાણ કાલમાધવ નામના અન્ધોના દ્વિતીયાદિ પ્રકરણમાં માધવાચાર્યે આપેલું છે.)

દૃઢૌ ક્ષયેઽદિ ગ્રહણે યુગાદૌ મહાલયે શ્રાદ્ધમમાસુ તીર્થે ।

સૂર્યં ક્રમે પર્વસુ વૈષ્ટૌ ચ રુચૌ વ્યતીપાતગતેષ્ઠકાસુ ॥ પ્રજા૦ સ્મૃ૦ શ્લો૦ ૧૭ ॥

દ્રવ્યસ્ય સંપત્તસુ મુનીન્દ્રસંગે કામ્યેષુ મન્વાદિષુ સદ્વ્રતે સ્યાત્ ।

છાયાસુ માતંગભવાસુ નિત્યં શ્રાદ્ધસ્ય કાલઃ સ ચ સર્વદોક્તઃ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—પુત્રની ઉત્પત્તિનો દિવસ, મૃત્યુની તિથિ, ગ્રહણ, યુગાદિની તિથિઓ, ભાદ્રપદનો કૃષ્ણપક્ષ (ઉત્તર દિગ્દુરસ્થાનમાં તેને આશ્વિન કૃષ્ણપક્ષ કહે છે), અમાવાસ્યા, તીર્થ, સૂર્યસંક્રાન્તિ, પર્વ, વૈષ્ટકિયોગ, શ્રાદ્ધ કરવાની રૂચિ થાય તે સમય, વ્યતીપાતયુક્ત માર્ગશીર્ષ, પૌષ અને માઘ માસના કૃષ્ણપક્ષની અષ્ટમી, દ્રવ્ય તથા સત્પાત્ર પાત્રાણુની પ્રાપ્તિનો સમય, કોઈ કામના થાય ત્યારે, મન્વાદિની નિયતિઓ, તથા ખાવાનો કાષ્ઠાવશેષ પદાર્થ ને દિવસે ખનાવવાનો હોય તે પ્રસંગે (સદ્વ્રતે), અને ગજચાયા—એ સર્વ કાલ શ્રાદ્ધને માટે કહ્યા છે માટે તેમાં શ્રાદ્ધ કરવું લેખ્યું.

માષે પંચદશી કૃષ્ણા નભસ્યે ચ ત્રયોદશી ।

તૃતીયા માધવે શુક્લા નવમ્યૂર્જે યુગાદયઃ ॥ પ્રજા૦ સ્મૃ૦ શ્લો૦ ૨૨ ॥

માત્રે કલિઢ્યૌપરે ચૈવ માષે ત્રેતા તૃતીયા નવમી કૃતે ચ ।

યુગાદયઃ પુણ્યતમા દ્વિપાથ દત્તં પિતૃણાં કિલ્લ ચાક્ષયં સ્યાત્ ॥ ૨૩ ॥

અર્થ:—નૈ તિથિમાં યુગનો આરંભ થાય છે તેને યુગાદિ કહે છે. ભાદ્રપદ કૃષ્ણ ત્રયોદશીમાં કલિયુગનો, માઘની અમાવાસ્યામાં દ્વાપરનો, વૈશાખ સુદી ત્રીજમાં ત્રેતાનો, અને કાર્તિક સુદી નવમીને દિવસે સત્યયુગનો જન્મ થયો. તેથી તેમને યુગાદિ તિથિ કહે છે. આ તિથિઓ અત્યન્ત પવિત્ર છે. માટે તે તિથિઓમાં પિતરોને પિષ્ઠાદ આપવાથી તેમની અક્ષય વૃત્તિ થાય છે. વળી શ્રાદ્ધને યોગ્ય કાલ સંબંધી પરાશરજી નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

શ્રાદ્ધં દૃઢાવચન્દ્રેભજ્યાયાગ્રહણસંક્રમે ।

વ્યતીપાતે વિપુવતિ કૃષ્ણપક્ષેઽર્ધલઙ્ગિષુ ॥ વૃ૦ પા૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૫-૧ ॥

અષ્ટકાસ્વપને દ્વન્દે શ્રાદ્ધં મતિ યથા રુચિઃ ।

પુણ્યઃ શ્રાદ્ધસ્ય કાલોઽયમૃપિભિઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૨ ॥

અર્થ:—પુત્રાદિ જન્મકાલ, અમાવાસ્યા, ગજચાયા, ગ્રહણ, સંક્રાન્તિ, વ્યતીપાત, વિપુવત અર્થાત્ દિન રાત્રિની સમાનતાનો સમય, કૃષ્ણપક્ષ, દ્રવ્યલાભનો સમય, અષ્ટકા, બંને અયન (ઉત્તરાયણ—મકર, અને દક્ષિણાયન—કર્ક), શ્રાદ્ધ કરવાની રૂચિ થાય ત્યારે—એ સર્વને ઋષિલોકાએ શ્રાદ્ધ કરવાને માટે પુણ્યકાલ કહ્યો છે.

યુગાદિષુ ચ વર્તવ્યં મન્વન્તરાદિકેષુ ચ ।

શ્રાદ્ધકાલો હ્યયં પ્રોક્તો મન્વાદૈર્ધર્મવચ્ચુભિઃ ॥ ૩ ॥

અર્થ:—યુગાદિ તથા મન્વન્તરાદિની નિયતિઓમાં શ્રાદ્ધ કરવું લેખ્યું. મન્વાદિ ધર્મ-વક્તાઓએ આને શ્રાદ્ધકાલ કહ્યો છે.

યદેન્દુઃ પિતૃદૈવત્યઃ હંસથૈવ કરે સ્થિતઃ ।

તિથિર્વૈવસ્વતી નામ છાયાયા કુહરસ્ય ચ ॥ ૪ ॥

નવોદકં નવાત્રં ચ નવચ્છન્નં તથા ગૃહમ્ ।

નવૈક્ષવેષુ ચેદન્તે પિતરો દિ મધામ્ ચ ॥

॥ ૫ ॥

અર્થ:—જે સમયે ચન્દ્ર મધ્યા નક્ષત્રમાં હોય અને સૂર્ય હસ્ત નક્ષત્રમાં હોય, તે સમયની વૈવસ્વતી નામની નિધિ ગજચ્છાયા કહેવાય છે. તે તિથિમાં તથા નવીન જલ તથા અન્ન, તથા નવીન બનાવેલું ઘર, તથા નવીન ગોળ, સાકર આદિ એ સર્વ પેદા થવાના સમયે, તથા મધ્યા નક્ષત્રમાં પિતૃઓને શ્રાદ્ધની ઇચ્છા થાય છે.

વળી શ્રાદ્ધ કરવાનાં ઉત્તમ સ્થાન પણ મન્વાદિ ઋષિઓએ બતાવ્યા છે:—

અવકાશેષુ ચોક્ષેષુ નદીતોરેષુ ચૈવ દિ ।

વિવિક્તેષુ ચ તુપ્યન્તિ દત્તેન પિતરઃ સદા ॥ મં સ્મૃં અં ૩-૨૦૭ ॥

અર્થ:—સ્વભાવથી પવિત્ર(ચોક્ષ) એવા વન આદિ પ્રદેશ, તથા નદીનો કિનારો તથા એકાન્ત સ્થાનમાં શ્રાદ્ધ કરવાથી પિતૃઓ હમેશાં સન્તુષ્ટ થાય છે.

કાંક્ષન્તિ પિતરઃ સર્વે નરકાન્તરમીરવઃ ।

ગયાં યાસ્યન્તિ યઃ પુત્રઃ સ નસ્રાતા ભવિષ્યતિ ॥ અત્રિ સ્મૃ. શ્લોં ૫૬ ॥

અર્થ:—લિંગ લિંગ નરકાથી ડરતા પિતૃગણ એવી ઇચ્છા કરે છે કે જે પુત્ર ગયામાં જશે તે અમારો રક્ષક થશે.

મહાનદીમુપસૃશ્ય તર્પયેત્પિતૃદેવતાઃ ।

અક્ષયાન્લભતે લોકાન્કુલં ચૈવ સમુદ્રરેત્ ॥

॥ ૫૮ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય મહાનદીમાં સ્નાન કરીને પિતૃ અને દેવતાઓનું તર્પણ કરે છે તે અક્ષય લોકમાં જાય છે, અને પોતાના કુલનો ઉદ્ધાર કરે છે. (મહાનદી ઔદ્ધેશમાં છે. અને સીધી સમુદ્રને જાળને મળનારી નદીને પણ મહાનદી કહે છે. કાષ્ઠકુશુ નદીને મહાનદી કહે છે).

વળી ઉશનઃ સ્મૃતિમાં પણ શ્રાદ્ધ કરવાને યોગ્ય સ્થાનોનો વિચાર કર્યો છે:—

દક્ષિણામવળં સ્નિગ્ધં વિભક્તશુભલક્ષણમ્ ।

શુચિદેશં વિવિક્તઞ્ચ ગોમયેનોપલેપયેત્ ॥

૮૩૦ સ્મૃં અં ૫-૧૩ ॥

અર્થ —શ્રાદ્ધને માટે દક્ષિણ દિશા તરફ ઢળતી, સીકળી, તથા જ્યાં ઘરનો કચરો તથા પાણી આદિ પડતું ન હોય તેવી છદ્દી શુભ લક્ષણ વાળી, પવિત્ર અને એકાન્ત જગ્યાને પ્રથમ ગોમય વડે લીપી નેપાડે.

નદીતોરેષુ તીર્થેષુ સ્વભૂમૌ ગિરિસાનુપુ ।

વિવિન્તેષુ ચ તુપ્યન્તિ દત્તેન પિતરસ્તથા ॥

॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—નદીને કિનારે, તીર્થસ્થાનમાં, પોતાની ભૂમિમાં, પવિત્રતા ઉંચા સ્થાનમાં, અને પવિત્ર તથા એકાન્ત સ્થાનમાં શ્રાદ્ધ કરવાથી પિતૃગણ તૃપ્ત થાય છે.

પરસ્ય ભૂમિમાગે તુ પિતૃણાં વૈ ન નિર્વપેત્ ।

સ્વામિત્વાદિનિદન્યેત માંદાચત્ક્રિયતે નરૈઃ ॥

॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—ખીજીનતી ભૂમિમાં શ્રાદ્ધ ન કરવું; કારણ કે અજ્ઞાનથી એવાં સ્થાનમાં શ્રાદ્ધ કરવાથી તે જગીનમાં ખીજીનું સ્વામિત્વ હોવાથી તે શ્રાદ્ધનું ફળ મળતું નથી.

અટવ્યઃ પર્વતાઃ પુણ્યાસ્તીર્થાન્યાયત્તાનિ ચ ।

સર્વાણ્યસ્વામિકાન્યાહુર્ન હિ તેષુ પરિગ્રહઃ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—પવિત્ર વન તથા પર્વતો, તીર્થસ્થાન તથા યજ્ઞશાલા એ સર્વ સ્વામી વિનાનાં છે. તેમાં કોઈ એકની માલિકી હોતી નથી. અર્થાત્ તે સર્વ સાર્વજનિક કહેવાય છે.

યદ્દદાતિ ગવાક્ષેત્રે પ્રભાસે પુષ્કરે તથા ।

પ્રયાગે નૈમિષારણ્યે સર્વમાનન્ત્યમશ્નુતે ॥ શંખ. સ્મૃ. અં ૧૪-૨૭ ॥

અર્થ:—ગયા, પ્રભાસ, પુષ્કરારાજ, પ્રયાગ અને નૈમિષારણ્યમાં જે શ્રાદ્ધદાન કરવામાં આવે છે તેનું અનન્ત ફળ મળે છે.

ગંગાયમુનયોસ્તીરે પયોજ્યમરકંટકે ।

નર્મદાયાં ગયાતીરે સર્વમાનન્ત્યમશ્નુતે ॥ ૨૮ ॥

અર્થ:—ગંગા તથા યમુનાને તીરે, તથા પયોજ્યી નામની નદીને તીરે, અમરકંટકમાં, નર્મદાને તીરે તથા ગયાતીરે જે શ્રાદ્ધ કરવામાં આવે છે તેનું પણ અનન્ત ફળ મળે છે.

વારાણસ્યાં કુરુક્ષેત્રે મૃગ્યુતુંગે મહાલયે ।

સપ્તવેણ્યપિકૂપે ચ તદપ્યક્ષયમુચ્યતે ॥ ૨૯ ॥

અર્થ:—કાશી, કુરુક્ષેત્ર, મૃગ્યુતુંગ તીર્થ, મહાલય, સપ્તવેણી તથા અપિકૂપને તીરે પિતૃઓ નિમિત્ત જે શ્રાદ્ધ કરવામાં આવે છે તેનું પણ અક્ષય ફળ થાય છે.

સરિત્સમુદ્રતોયૈક્યે વાપીકૂપસરિત્તટે ।

દેવજુષ્ટે ચ સંપ્રાપ્તે દેશે શાન્તે મૃદાન્તરે ॥ પ્રજા. સ્મૃ. શ્લો. ૫૩ ॥

ધાત્રીવિલ્વવટાશ્વત્થમુનિચૈત્યગજાન્વિનામ્ ।

શ્રાદ્ધં છાયામુ કર્તવ્યં પ્રાસાદાદૌ મહાવને ॥ ૫૪ ॥

અર્થ:—નદી અને સમુદ્રના સંગમ આગળ, વાવ, કુવા અને નદીને કિનારે, તથા દેવ-તાઓએ જેનું સેવન કર્યું હોય તેવા હિમાલયાદિમાં, તથા શાન્ત દેશમાં અને ઘરની અંદર, તથા આમળાતું વૃક્ષ, ગિલ્વ, વડ, પીપળો, અગસ્ત્ય અથવા પ્રસિદ્ધ વૃક્ષની છાયામાં, તથા દેવ મંદિર તથા પર્વત અથવા મહા વનમાં શ્રાદ્ધ કરવું જોઈએ.

વૃક્ષોની છાયામાં શ્રાદ્ધ કરવાનું કહ્યું છે. તેથી રમશાન આદિ અપવિત્ર સ્થાનોમાં આવેલાં વૃક્ષોની છાયામાં શ્રાદ્ધ નહીં કરવું જોઈએ. વળી—

મ્લેચ્છદેશે તથા રાત્રૌ સન્ધ્યાયાં ચ વિશેષતઃ ।

ન શ્રાદ્ધમાચરેત્પ્રાજ્ઞો મ્લેચ્છદેશે ન ચ વ્રજેત્ ॥ શંખ. સ્મૃ. અ. ૧૪-૩૦ ॥

અર્થ:—મ્લેચ્છોના દેશમાં, રાત્રિમાં, અને વિશેષ કરીને સન્ધ્યા સમયે, ભુદ્ધિમાન મનુષ્યે શ્રાદ્ધ ન કરવું જોઈએ. અને મ્લેચ્છ દેશમાં તો જવું પણ ન જોઈએ.

ન ગૃહં ગૃહમિત્યાહુર્ગૃહિણી ગૃહમુચ્યતે ।

ગૃહે તિષ્ઠતિ સા યાવત્તાવતીર્થમમં ગૃહમ્ ॥ પ્રજા૦, સ્મૃ૦ સ્ત્રી૦ ॥ ૫૫ ॥

અર્થ:—ખાલી ઘરનું નામ ઘર નથી, પરંતુ પત્ની જ ગૃહ કહેવાય છે. જ્યાંસુધી પત્ની ઘરમાં છે ત્યાંસુધી તે ઘર તીર્થ સમાન જ છે.

‘પત્ની પાકં યદા કુર્યાત્પુત્રઃ પુષ્પકુમાન્દરેત્ ।

કિં ગયાયાં યદિ શ્રાદ્ધં સ્વકાલે સ્વગૃહે ભવેત્ ॥ ” ॥ ૫૬ ॥

અર્થ:—જો પોતાની પત્ની બોજન બનાવે અને પુત્ર પુષ્પ તથા કુશ આદિ સામગ્રી લાવે, તો સમય પર ઘરમાં જ શ્રાદ્ધ કરવામાં આવે તો શ્રાદ્ધને માટે ગયા જવાની રીત જરૂર છે? અર્થાત્ વિશેષ આવશ્યકતા નથી. લાવ એવો છે કે જે કૃષ્ણ ગયામાં શ્રાદ્ધ કરવાથી મળે છે તે કૃષ્ણ ઘરમાં શ્રાદ્ધ કરવાથી પણ મળે છે.

સ્વગૌત્ર સુમગા નારી શ્રાતૃમર્તૃમૃતાન્વિતા ।

ગુરુશ્રૂપણોપેતા પિતૃન્ન કર્તુમર્હતિ ॥ ” ॥ ૫૭ ॥

અર્થ:—પોતાના ગૌત્રની, તથા પતિના ઉપર પ્રેમ રાખનારી, તથા ભાઈ, પતિ અને પુત્ર વાળી, તથા શ્રાતૃ સમગ્ર આદિ શુદ્ધ જનોની મેષ કરનારી—એવી સ્ત્રી પિતૃઓને માટે અન્ન બનાવવા લાયક છે. વળી—

આચાર્યાની માતૃલાની પિતૃમાતૃસ્વસા સ્વસા ।

પૃતા યવિચવાઃ કુર્યુઃ પિતૃપાકં સુતા સ્ત્રુપા ॥ ” ॥ ૫૮ ॥

અર્થ:—આચાર્યની પત્ની, માની, પિતા કે માતાની બેન, અથવા પોતાની બેન—એ સર્વ જે અવિધવા હોય તે શ્રાદ્ધનું અન્ન રાંધે, અથવા પુત્રી કે પુત્રવધુ રાંધે. વળી—

વહુમજાસ્તુ યા નાયોં શ્રાતૃવત્ય કુલોદ્ભવાઃ ।

પૃથ્વામત્પરિતોઽન્દાનાં યદિ વા વિધવા અપિ ॥ ” ॥ ૫૯ ॥

પિતૃવ્યન્નાતૃજાયાથ માતરઃ પિતૃમાતરઃ ।

પાકં કુર્યુઃ સદા પિતૃયં મૃદુશીલા ન ગોત્રિણી ॥ ” ॥ ૬૦ ॥

અર્થ:—બહુ પ્રજા વાળી, તથા જેને ભાઈ હોય તેવી, ઉત્તમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલી, પચાસ વર્ષથી અધિક જેની ઉંમર હોય તેવી વિધવા હોય છતાં પણ શ્રાદ્ધનું અન્ન રાંધવાને મોખ્ય છે. તેમજ કાકા અને ભાઈની પત્ની તથા પોતાની માતા અથવા પિતાની માતા, તેમ પોતાના ગૌત્રની કામગીરી સ્વભાવ વાળી સ્ત્રી પણ આ અન્ન રાંધવાને લાયક છે.

સિતાદ્રવાસસા યુક્તા મુક્તકેના નિકઞ્ચુકી ।

ઝિરોમ્નાના વ્યાધિના સ્ત્રી પાકં કુર્યાન્ન પૈતૃકમ્ ॥ ” ॥ ૬૧ ॥

અર્થ:—મહેદ અને બીનું વસ્ત્ર પહેરેલી, માથાના વાળ છુટા હોય તેવી, ચોળી અથવાં ચિનાની, ચિરન્મન કરેલું હોય તથા ઝાંઝી સ્ત્રી શ્રાદ્ધનું બોજન ન બનાવે. (જે દેશમાં દહેશમાં મહેદ વસ્ત્ર વિના ઝાંઝી વસ્ત્ર ન પહેરતાં હોય ત્યાંને માટે આ મહેદ વસ્ત્રનો નિર્ણય નથી. પરંતુ જે દેશમાં મહેદ વસ્ત્ર પહેરવાનો રિવાજ નથી ત્યાં તેનું વસ્ત્ર પહેરીને બોજન ન બનાવવું મહેદને એવો ભાવ છે તેવી રીતે જે દેશમાં દહેશન ચિરન્મન કરવાનો રિવાજ હોય ત્યાં પણ ચિરન્મનનો નિર્ણય ન અમરવો.) વળી—

ભ્રાતા પિતૃવ્યો ભ્રાતૃવ્યઃ સ્વસુઃ પુત્રઃ સ્વયં પચેત્ ।

પિત્રાહ્નં ચ સુતઃ શિષ્યો દૌહિત્રો દુહિતુઃ પતિઃ ॥ ૧૧૬ ॥

અર્થઃ—ભાઈ, પિતાનો ભાઈ, ભાઈનો પુત્ર, બેનનો પુત્ર, અથવા પોતાનો પુત્ર કે શિષ્ય, અથવા પુત્રોનો પુત્ર અથવા જમાઈ એ સર્વ પોતે શ્રાદ્ધની રસોઈ બનાવી શકે છે. હવે શ્રાદ્ધને યોગ્ય બ્રાહ્મણનું નિર્ણય કરવામાં આવે છે.

શ્રોત્રિયાયૈવ દેયાનિ દૃવ્યકવ્યાનિ દાતુમિઃ ।

અર્હતમાય વિપ્રાય તસ્મૈ દત્તં મહાફલમ્ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૩-૧૮૨ ॥

અર્થઃ—વેદ બણેલા બ્રાહ્મણને જ દેવ નિમિત્ત તથા પિતૃ નિમિત્ત ભોજન કરાવવું જોઈએ, કેમકે એવા અત્યંત પૂજ્ય બ્રાહ્મણને આપવાથી દાતાને મહાન્ ફલ થાય છે.

एकैकमपि विद्वांसं दैत्रे पित्र्ये च भोजयेत् ।

પુષ્કલં ફલમાપ્નોતિ નામન્વજ્ઞાન્વહુનપિ ॥ ૧૧૭ ॥

અર્થઃ—દેવતા તથા પિતૃઓના કાર્યમાં એક પણ વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણને જમાવવાથી ઘણું મોટું ફળ મળે છે. પરંતુ વેદ હીન અનેક બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવવાથી કંઈ પણ ફળ મળતુ નથી.

दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेदपारगम् ।

તીર્થં તદ્વ્યકવ્યાનાં પ્રદાને સોડતિથિઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૧૮ ॥

અર્થઃ—વેદપારગ બ્રાહ્મણને દૂરથી જ શોધી લાવવો જોઈએ, કેમકે હવ્ય તથા કન્ય આપવાને માટે તે તીર્થ સમાન (પવિત્ર) અવ્યાગત કહેવાય છે.

सहस्रं हि सहस्राणामनुचां यत्र भुञ्जते ।

एकस्तान्मन्त्रवित्प્રીતઃ સર્વાનર્હતિ ધર્મતઃ ॥ ૧૧૯ ॥

અર્થઃ—શ્રાદ્ધમાં એક વેદ બણેલા બ્રાહ્મણને ભોજન કરાવવાથી એક લાખ વેદ હીન બ્રાહ્મણને જમાવ્યા સમાન ફળ છે.

ज्ञानोत्क्रष्टाय देयानि काव्यनि च इवापि च ।

ન હિ હસ્તાવસગ્નિદ્વૌ રુધિરેણૈવ શુદ્ધયતઃ ॥ ૧૨૦ ॥

અર્થઃ—દેવનિમિત્ત હવ્ય અને પિતૃઓ નિમિત્ત જે કન્ય તે જ્ઞાનમાં એક બ્રાહ્મણને આપવું જોઈએ, મૂર્ખોને નહીં; કેમકે રક્તથી બગડેલા હાથ રક્ત, વડે સાફ થતા નથી.

यावतो ग्रसते ग्रासान्दृव्यकव्येष्वमन्त्रवित् ।

તાવતો ગ્રસતે પ્રેત્ય દીપ્તશૂલર્થયો ગુહાન્ ॥ ૧૨૧ ॥

અર્થઃ—વેદ નહીં જાણનાર બ્રાહ્મણ હવ્ય અને કન્યના જેટલા આસ ખાય છે, તેને મરી ગયા પછી તેટલા જ શૂદ્ધિ નામના તપેલા લોકાના પિશૂ (ગુહ) ખાવા પડે છે.

ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित्तपोनिष्ठास्तथाऽपरे ।

તપઃસ્વાધ્યાયનિષ્ઠાથ કર્મનિષ્ઠાસ્તથાઽપરે ॥ ૧૨૨ ॥

ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतઃ ।

દ્રવ્યાનિ યથાન્યાયં સર્વેષ્વેવ ચતુર્થપિ ॥ ૧૨૩ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણોમાં કોઈ આત્મજ્ઞાની, કોઈ તપસ્વી, કોઈ તપ અને સ્વાધ્યાય કરનાર, અને કોઈ કર્મનિષ્ઠ (યજ્ઞદિ કર્મ કરનાર) હોય છે. તે ચાર પ્રકારના બ્રાહ્મણો મધ્યેથી પિતૃરો નિમિત્ત જે અન્ન (કવ્ય) છે તે આત્મજ્ઞાની બ્રાહ્મણોને જ આપવું જોઈએ, અને દેવ નિમિત્ત અન્ન (હવ્ય) ચારે પ્રકારના બ્રાહ્મણોને યથાયોગ્ય આપવું જોઈએ.

અથોત્રિયઃ પિતા यस્ય પુત્રઃ સ્યાદ્વેદપારગઃ ।

અથોત્રિયો વા પુત્રઃ સ્યાત્પિતા સ્યાદ્વેદપારગઃ॥

,, ॥ ૧૩૬ ॥

જ્યાયાંસમનયોર્વિદ્યાથસ્ય સ્યાચ્છોત્રિયઃ પિતા ।

મન્ત્રસંપૂજનાર્થે તુ સત્કારમિતરોઽર્હતિ ॥

,, ॥ ૧૩૭ ॥

અર્થ:—જે બ્રાહ્મણનો પિતા વેદ રહિત છે અને પુત્ર વેદમાં પારંગત છે, અને જેનો પિતા તે વેદમાં પારંગત છે અને પુત્ર પોતે વેદ રહિત છે—તે બન્નેની મધ્યે જેનો પિતા ઓત્રિય છે તે ઓછો છે. પરંતુ વેદની પૂજાને (સત્કારને) માટે તે ઓત્રિય પિતાનો ઓત્રિય પુત્ર જ સત્કારને યોગ્ય છે.

યત્નેન મોજયેન્છાદ્વેદે બહુચં-વેદપારગમ્ ।

શાસ્ત્રાન્તરમયાધ્વયું છાન્દોગં તુ સમાપ્તિકમ્ ॥

,, ॥ ૧૪૫ ॥

પ્રપામન્યતમો યસ્ય મુચ્ચીત આદ્યમર્ચિત ।

પિતૃણાં તસ્ય તૃપ્તિઃ સ્યાન્છાશ્વતી સાપ્તપૌરુષી ॥

,, ॥ ૧૪૬ ॥

અર્થ:—ઋગ્વેદને સમાપ્ત કરેલા ઋગ્વેદીને, અને પોતાની શાખાને સમાપ્ત કરેલા યજુર્વેદીને, તથા સપૃષ્ઠ સામવેદને જાણનાર સામવેદીને યત્ન પૂર્વક શ્રાદ્ધમાં બોજન કરાવવું જોઈએ. જેના શ્રાદ્ધમાં આમાંથી કોઈ એક પણ બ્રાહ્મણ સત્કાર સહિત બોજન કરે છે તેની સાત પેઢી તૃપ્ત થાય છે.

પ્રપ વૈ પ્રથમઃ કલ્પઃ મદાને હવ્યકવ્યયોઃ ।

અનુકલ્પસ્ત્વયં જ્ઞેયઃ સદા સદ્ધિરનુષ્ઠિતઃ ॥

,, ॥ ૧૪૭ ॥

અર્થ:—હવ્ય તથા કવ્ય આપવાને માટે ઉપર કહેલા બ્રાહ્મણ મુખ્ય છે. તે નહીં મળતાં નીચે 'લખેલી વિધિ છે જેનું સંભળીને ક્રમેશાં અનુષ્ઠાન કર્યું છે.

માતામદં માતુલં ચ સ્વસ્રીયં શ્વશુરં શુરુમ્ ।

દૌહિત્રં વિદ્પતિં વન્ધુમૃત્કિમ્પાજ્યૌ ચ મોજયેત્ ।

,, ॥ ૧૪૮ ॥

અર્થ:—ઉપર કહેલા બ્રાહ્મણો ન મળે તો માતામદ, મામા, ભાણેજ, શ્વશુર, શુર, પુત્રીનો પુત્ર, જમાઇ, બન્ધુ અર્થાત્ ભાસીનો પુત્ર અથવા ફાઇનો પુત્ર, ઋત્વિક્ તથા યજ્ઞ કરનાર બ્રાહ્મણને શ્રાદ્ધમાં બોજન કરાવે અને—

ન દ્રાહ્મણં પરીક્ષેત દૈને કર્મણિ ધર્મવિત્ ।

વિવ્ર્યકર્મણિ તુ પ્રાપ્તે પરીક્ષેત પ્રયત્નતઃ ॥

,, ॥ ૧૪૯ ॥

અર્થ:—ધર્મને જાણનાર મનુષ્યે દેવકાર્યમાં ઋગ્વેદને સમાપ્ત કરેલો ઋગ્વેદી છે, અથવા પોતાની શાખાનું અધ્યયન કરેલો યજુર્વેદી છે, અથવા સપૃષ્ઠ સામવેદને જાણનાર છે કે કેમ તે વિશે બ્રાહ્મણોની બહુ પરીક્ષા ન કરવી, પરંતુ સામાન્ય રીતે જ કરે. અને પિતૃકર્મમાં તો યત્ન પૂર્વક પરીક્ષા કરવી.

અગ્ન્યાઃ સર્વેષુ વેદેષુ સર્વપ્રવચનેષુ ચ ।

શ્રોત્રિયાન્વયજાથૈવ ત્રિજ્ઞેયાઃ પશ્ચક્તિપાવનાઃ ॥ ૧૮૪ ॥

અર્થઃ—સર્વ વેદો જાણનાર બ્રાહ્મણોમાં જે અગ્નેસર (પ્રથમ દરજ્જાના) છે અને વેદના અર્થજ્ઞાનમાં પણ શ્રેષ્ઠ છે અને વેદનું અધ્યયન કરનારના કુલમાં ઉત્પન્ન થયા છે એવા બ્રાહ્મણોને પંક્તિ પાવન અર્થાત્ પંક્તિને પાવન કરનાર જ્ઞાણવા.

ત્રિણાચિકેતઃ પશ્ચાન્નિશ્ચિસુપર્ણઃ પદંગવિત્ ।

બ્રહ્મદેયાત્મસન્તાનો જ્યેષ્ઠસામગ એવ ચ ॥ ૧૮૫ ॥

વેદાર્થવિત્ પ્રવક્તા ચ બ્રહ્મચારી સદસ્રદઃ ।

શતાયુથૈવ ત્રિજ્ઞેયા બ્રાહ્મણાઃ પંક્તિપાવના ॥ ૧૮૬ ॥

અર્થઃ—અને જે યજુર્વેદના ત્રિણાચિકેત નામના ભાગને ભર્યો હોય, પંચાગ્નિવાળો હોય, તથા ઋગ્વેદ અને યજુર્વેદના ત્રિસુપર્ણ નામનો ભાગ ભણેલો હોય, તથા વેદનાં છ અંગોને જાણનાર હોય, તથા બ્રાહ્મણ વવાહથી વિવાહિત થયેલી સ્ત્રીનો પુત્ર હોય, તથા સામવેદના આરણ્યક ભાગનું ગાયન કરનાર હોય, તથા વેદના અર્થને જાણતો હોય, તથા પંક્તિ હોય, બ્રહ્મચારી હોય, અહુ દાતી હોય, અને સો વર્ષની ઉપરનો હોય તેમાંના કોઈ એક ગુણવાળો બ્રાહ્મણ પંક્તિપાવન કહેવાય છે. (જે પંક્તિમાં આચારહીન મનુષ્ય એસવાથી પંક્તિની અશુદ્ધિ થઈ હોય તેથી પંક્તિમાં પૂર્વોક્ત ગુણવાળો એક બ્રાહ્મણ એસે તો તે પંક્તિ પવિત્ર થાય છે. માટે તેવા બ્રાહ્મણને પંક્તિપાવન કહે છે. આવા પંક્તિપાવનનાં લક્ષણ વાળા બ્રાહ્મણને શ્રાદ્ધાદિ કર્મમાં ભોજન કરાવવું તે અત્યન્ત શ્રેષ્ઠ છે.

વળી યાજુર્વેદક્ય આદિ ઋષિલોકે પણ શ્રાદ્ધને માટે યોગ્ય બ્રાહ્મણોનો નિર્ણય કર્યો છે.

અગ્ન્યાઃ સર્વેષુ વેદેષુ શ્રોત્રિયો બ્રહ્મવિદ્યુવા ।

વેદાર્થવિજ્ઞેયેષ્ઠસામા ત્રિપદ્યુશ્ચિસુપર્ણક ॥ યા૦ સ્મૃ. અ૦ ૧-૨૧૯ ॥

સ્વસ્ત્રીયઃ કૃત્વિન્ જામાતૃયાજ્યશ્વશુરમાતુલાઃ ।

ત્રિણાચિકેતદૌદિત્રિણિગ્યસંવન્ધિવાન્ધવાઃ ॥ ૨૨૭ ॥

જાનનિષ્ઠાસ્તપોનિષ્ઠાઃ પશ્ચાન્નિશ્ચિસુપર્ણક ॥

પિતૃમાતૃપરાશ્ચૈવ બ્રાહ્મણાઃ શ્રાદ્ધસંપદે ॥ ૨૨૧ ॥

અર્થઃ—સર્વ વેદોને જાણનારમાં જે અગ્નેસર અર્થાત્ પહેલા દરજ્જાના હોય, શ્રોત્રિય, બ્રહ્મચારી, યુવાન, વેદના અર્થને જાણનાર, જ્યેષ્ઠસામ નામનો વેદ ભાગને ભણેલો, ઋગ્વેદનો ત્રિપદ્યુભાગ અને ઋગ્વેદ અને યજુર્વેદનો ત્રિસુપર્ણ ભાગ ભણેલો હોય (૨૧૯), તથા ભાણેજ, કૃત્વિન્, જમાત, યજ કરાવવા યોગ્ય, શ્વશુર, મામા, યજુર્વેદના ત્રિણાચિકેત નામનો ભાગ ભણેલો, પુત્રીનો પુત્ર, શિષ્ય સંબન્ધી, તથા આન્ધવ (૨૨૦), તથા જાનનિષ્ઠાવાળો, તપસ્વી, પંચાગ્નિવાળો, બ્રહ્મચારી, અને માતા પિતાનો ભક્ત આદિ બ્રાહ્મણ શ્રાદ્ધને સફળ કરનારા છે.

ભોજયેદ્યોગિનં પૂર્વં તત્ત્વજાનરતં પરમ્ ।

અભામે નૈષ્ઠિકં દાન્તપ્રપક્વર્વાણકન્તુ વા ॥ ૩૩૦ સ્મૃ. અ૦ ૪-૬ ॥

તદલાભે ગૃહસ્થં મુમુક્ષું સંગવર્જિતમ્ ।

સર્વાન્નાભે સાધકં વા ગૃહસ્થં વાપિ ભોજયેત્ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—પ્રથમ યોગીને, પછી તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસમાં તત્પર હોય તેને જમાડવો. તે બંને ન મળે તો જિતેન્દ્રિય બ્રહ્મચારીને, અથવા ઉપકુર્વાણક બ્રહ્મચારીને જમાડવા (૯). અને તે પણ ન મળે તો મુમુક્ષુ અને મંગથી રહિત ગૃહસ્થને બોળન કરાવવું જોઈએ. અને તે સર્વના અભાવે સાધક ગૃહસ્થને પણ જમાડવો જોઈએ. (૧૦). ૪૧ી—

યત્ર વેદાસ્તપો યત્ર યત્ર વૃત્તં દ્વિજાગ્રજે ।

પિતૃશ્રાદ્ધેષુ તં યત્નાદ્વિદ્યાન્વિષં સમર્ચયેત્ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—વિદ્વાનને ઉચિત છે કે જે બ્રાહ્મણમાં વેદ તથા તપ તથા સદાચાર હોય તેનો પિતૃ-શ્રાદ્ધમાં યત્ન કરવો.

કૃપ્યેકલ્પત્તિજીવી યો મત્તો માત્રાદિકેષુ ચ ।

પદ્મકર્મનિરતઃ પૂજ્યો હવ્યકવ્યેષુ સર્વદા ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—જે બ્રાહ્મણ કેવલ ખેતી કરીને જ છવિકા ચલાવે છે, માતાપિતાનો ભક્ત છે, અને બ્રાહ્મણોને માટે વિધાન કરેલાં પદ્મકર્મમાં તત્પર છે તે હમેશાં દેવકર્મ અને પિતૃ-કર્મમાં પૂજ્ય છે.

છન્દોગં ભોજયેચ્છાદ્ધે વૈશ્વદેવે તુ વહ્તૃચમ્ ।

શાન્તિકર્મણિ ચાધ્વયું સ્વરકર્મણ્યધર્વણમ્ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—શ્રાદ્ધમાં વિશેષ કરીને સામવેદ બાળુનારને, તથા વૈશ્વદેવમાં ઋગ્વેદના જ્ઞાતાને, અને શાન્તિકર્મમાં યજુર્વેદના વિદ્વાનને, અને કામ દક્ષિત અગ્નિચારાદિ કર્મમાં અથર્વવેદ બાળુનારને બોળન કરાવવું જોઈએ.

ધ્યાનનિષ્ઠાય દાતવ્યં સાનુક્રોશાય ધીમતે ।

યતિં વા બાલશિલ્પં વા ભોજયેચ્છાદ્ધકર્મણિ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—ધ્યાનનિષ્ઠ, દયાલુ અને શુદ્ધિમાન પ્રતિ, અથવા યતિ (મન્યાસી) અથવા બાલ-પિતૃને શ્રાદ્ધમાં બોળન કરાવવું જોઈએ.

વાનપ્રસ્થાય કુર્વાણઃ પૂજામાત્રેણ તુપ્યતે ।

ગૃહસ્થં ભોજયેચ્છત્તુ વિશ્વદેવાશ્ચ પૂજિતાઃ ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—શ્રાદ્ધમાં વાનપ્રસ્થની પૂજા માત્ર કરવાથી પિતૃઓ પ્રસન્ન થાય છે, અને જેઓ ગૃહસ્થને જમાડે છે તેમણે વિશ્વદેવોનું પૂજન કર્યું એમ સમજવું. (દેવ, દક્ષ, વસુ, સત્ય, કામ, કાલ, શુરિ, રોચન, માદ્રવ, પુરુવા-એ શ્રાદ્ધદેવનાં નામ વિશ્વદેવ છે.)

વાનપ્રસ્થેન ઋપયો ચાલશિલ્પૈઃ પુરન્દરઃ ।

યતીનાં તુ કૃતા પૂજા સાક્ષાદ્બ્રહ્મા તુ પૂજિતાઃ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—વાનપ્રસ્થની પૂજાથી ઋષિઓ, અને બાલશિલ્પના પૂજનથી ઋન્દ્ર પ્રસન્ન થાય છે, અને મન્યાસીના પૂજનથી સાક્ષાત્ બ્રહ્માનું પૂજન થાય છે અર્થાત્ તેથી સાક્ષાત્ બ્રહ્મા પ્રસન્ન થાય છે. (વાનપ્રસ્થાશ્રમીનો ભદ્ર બ્રાહ્મિન્ય છે તે આગળ દર્શાવ્યું.)

‘ચત્સારસ્ત્વાશ્રમાઃ પૂજ્યાઃ શ્રાદ્ધે દૈવે તથૈવ ચ ॥ ” ॥ ૨૭ ॥

અર્થ:—આ પ્રમાણે ચારે પ્રકારના આશ્રમને યોગ્ય સદાચારી મનુષ્ય શ્રાદ્ધમાં તથા દેવતા નિમિત્ત યજ્ઞાદિ કર્મમાં પૂજવી યોગ્ય છે.

ભિક્ષાર્યમાગતાંશ્વાપિ કાલેન સંયતાન્યતીન્ ॥ વ્ર. પુ. અ. ૨૨૦-૧૦૯ ॥

ભોજયેત્પ્રણિપાતાઘૈઃ પ્રસાદ્ય યતમાનસઃ ।

યોગિનશ્ચ તથા શ્રાદ્ધે ભોજનીયા વિપશ્ચિતા ॥ ” ॥ ૮૧૦ ॥

અર્થ:—શ્રાદ્ધને સમયે ભિક્ષાને માટે આવેલા સંન્યાસીને પણ નમસ્કારાદિથી પ્રસન્ન કરીને એકાગ્ર ચિત્તે ભોજન કરાવવું જોઈએ. તેમ વિવેકી મનુષ્યે શ્રાદ્ધમાં યોગિઓને વિશેષ કરીને ભોજન કરાવવું જોઈએ.

યોગધારા હિ પિતરસ્તસ્માત્તાનપૂજયેત્સદા ।

બ્રાહ્મણાનાં સહસ્રાણિ, ઇકો યોગી ભવેદ્યદિ ॥ ” ॥ ૧૧૧ ॥

યજમાનં ચ ભોક્તૃશ્ચ નૌરિવામ્મસિ તારંયેત્ ॥ ” ॥ ૧૧૨ ॥

અર્થ:—પિતૃઓ યોગને ધારણ કરનારા છે. તેથી યોગી લોકોનું હમેશાં પૂજન કરવું. હમણે બ્રાહ્મણોની મધ્યમાં જે એક યોગી હોય તે તે યજમાન તથા શ્રાદ્ધમાં જમનારને પણ, જેમ નૌકા મનુષ્યને જલની પાર કરે છે તેમ, સંસારસાગરની પાર કરે છે.

‘હવે શ્રાદ્ધને ‘અયોગ્ય બ્રાહ્મણનું’ નિરૂપણ કરવામાં આવે-છે.

‘ન શ્રાદ્ધે ભોજયેન્મિત્રં ધનૈઃ કાર્યોઽસ્ય સંગ્રહઃ ।

‘નારિં ન મિત્રં યં વિદ્યાતં શ્રાદ્ધે ભોજયેદ્ દ્વિજમ્ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૩-૧૩૮ ॥

અર્થ:—શ્રાદ્ધમાં મિત્રને નહીં જમાડવો. અન્ય પ્રકારે ધન આપીને મિત્રને મિત્રતા બતાવવી. અતે જે શત્રુ અથવા મિત્ર નથી એવા બ્રાહ્મણને શ્રાદ્ધમાં ભોજન કરાવવું જોઈએ.

‘યસ્ય મિત્રપ્રધાનાનિ શ્રાદ્ધાનિ ચ હર્વીંપિ ચ ।

‘તસ્ય’ પ્રેત્ય ફલં નાસ્તિ શ્રાદ્ધેષુ ચ હર્વિઃપુ ચ ॥ ” ॥ ૧૩૯ ॥

અર્થ:—જેના શ્રાદ્ધમાં કે યજ્ઞમાં મુખ્યત્વે કરીને મિત્ર જ ભોજન કરે છે તેને પરલોકમાં શ્રાદ્ધ અતે યજ્ઞનું ફળ મળતું નથી.

યયેરિણે યીજમુપ્ત્વા ન વપ્તા લભતે ફલમ્ ।

તથાઽનૃચે હર્વિર્દત્વા ન દાતા લભતે ફલમ્ ॥ ” ॥ ૧૪૨ ॥

અર્થ:—જેમ ઉપર ભૂમિ(હરિણ)માં ળીજ વાવવાથી વાવનાર મનુષ્યને કાંઈ પણ ફળ મળતું નથી, તેમ વેદહીન બ્રાહ્મણને શ્રાદ્ધમાં ભોજન કરાવવાથી દાતાને કાંઈ ફળ મળતું નથી.

યે સ્તેનપતિતઠોવા યે ચ નાસ્તિકઠૃત્તયઃ ।

તાન્હવ્યકવ્યયોર્ધિપ્રાપ્તાનર્હાન્મનુરવ્રવીત્ ॥ ” ॥ ૧૫૦ ॥

અર્થ:—ચોર, પતિન, નપુસક અથવા નાસ્તિક બ્રાહ્મણ દેવકાર્ય અથવા પિતૃકાર્યમાં જમાડવા યોગ્ય નથી જેમ મનુ લગવાને કહ્યું છે.

જટિલં ચાનશીયાનં દુર્વલં કિત્ત્રં તથા ।

યાજયન્તિ ચ યે પૂર્ગાસ્તાશ્ચ શ્રાદ્ધે ન ભોજયેત્ ॥ ” ॥ ૧૫૧ ॥

અર્થ:—જટાધારી, તથા વેદનું અધ્યયન નહીં કરનાર, તથા રાગાદિ નિમિત્તથી કુર્બલ થયેલા, તથા બુઝારી, અને જે બહુ લોકો (પૂજ) ને યજ્ઞ કરાવતા હોય તેવા બ્રાહ્મણને પણ શ્રાદ્ધમાં ભોજન કરાવવું નહીં.

ચિકિત્સકાન્દેવલકાન્માંસવિક્રયિણસ્તથા ।

વિપણેન ચ જીવન્તો વર્જ્યાઃ સ્યુર્હવ્યકવ્યયોઃ ॥ ૧૫૨ ॥

અર્થ:—વૈદ્ય, તથા ધન લઇને દેવના પૂજારી બનેલા, માંસ વેચનાર, વ્યાપારથી જીવન ચલાવનાર એ સર્વને દેવ તથા પિતૃ કાર્યમાં પરિત્યાગ કરવા જોઇએ.

પ્રેવ્યો ગ્રામસ્ય રાજ્ઞશ્ચ કુનસ્વી શ્યાવદન્તકઃ ।

પતિરોદ્ધા ગુરોશ્ચૈવ ત્યક્તાશ્ચિર્વાધુપિસ્તથા ॥ ૧૫૩ ॥

અર્થ:—ગામનો સેવક એટલે કાઠી પરગામ જનાર હોય અથવા ગામની કાઠી સેવા કરવાની હોય ત્યારે સાથે જનાર અથવા તે કાર્ય કરનાર, તથા રાજાનો સેવક, તથા કુનખી અર્થાત્ કાઠી રાગથી નબળા અરાબ થયેલા હોય, કાળા દાંતવાળો, ગુરૂનો વિરોધી, તથા જેણે અગ્નિહોત્રનો ત્યાગ કરેલો હોય તથા વ્યાજ લેનાર,

યક્ષ્મી ચ પશુપાલશ્ચ પરિવેત્તા નિરાકૃતિઃ ।

વ્રહ્મહિદ્ પરિવિત્તિશ્ચ ગણાન્તર એવ ચ ॥ ૧૫૪ ॥

અર્થ:—તથા ક્ષયરાગી, તથા પશુપાલનો ધધો કરનાર, મોટા ભાઇ અવિવાહિત હોવા છતાં વિવાહ કરનાર નાનો ભાઇ, તથા પંચમહાયજ્ઞ નહીં કરનાર (નિરાકૃતિ), બ્રાહ્મણો ઉપર દ્વેષ કરનાર, નાના ભાઇનો વિવાહ થતાં અવિવાહિત મોટા ભાઇ (પરિવિત્તિ), તથા બહુ લોકો પાસેથી એકઠા કરેલા ધનથી નિર્વાહ ચલાવનાર,

કુશીલવોઽવકીર્ણી ચ વૃષલીપતિરેવ ચ ।

પૌનર્ધવશ્ચ કાળશ્ચ યસ્ય ચોપપતિર્મૃદે ॥ ૧૫૫ ॥

અર્થ:—તથા નટ, અવકીર્ણી અર્થાત્ બ્રહ્મચર્યાશ્રમી બ્રહ્મચારી જેણે સ્ત્રીના સંસર્ગથી બ્રહ્મચર્યને નષ્ટ કર્યું છે તે, તથા શૂદ્રનો પતિ, પુનર્જ્ઞ સ્ત્રીનો પુત્ર, તથા કણ્ણ, તથા જેની પત્નીને બીજે ઉપપતિ (જર) હોય એમાંના કાઇને પણ શ્રાદ્ધમાં નહીં બોલાવવા જોઇએ. તેમજ—

મૃતકાધ્યાપકો યથ મૃતકાધ્યાપિતસ્તથા ।

શૂદ્રશિષ્યો ગુરુશ્ચૈવ વામ્દુષ્ટઃ કુણ્ઢગોલકૌ ॥ ૧૫૬ ॥

અર્થ:—વેતન લઇને બજાવનાર, વેતન આપીને બજાવનાર, શૂદ્રનો શિષ્ય તથા ગુરૂ, હમેશાં કંઠાર વચન બોલનાર, તથા કુપ્પડ અને ગોલક, (પિતા જીવતો છતાં જરૂરી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર કુપ્પડ કહેવાય છે, અને પિતા મરી ગયા પછી જરૂરી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર ગોલક કહેવાય છે,)

અકારણપરિત્યક્તા માતાપિતૃર્ગુરોસ્તથા ।

વ્રાઢ્યૈર્વૈનૈશ્ચ સંવન્ધૈઃ સંયોગં પતિર્તૈર્ગતઃ ॥ ૧૫૭ ॥

અર્થ:—માતા, પિતા અને ગુરૂનો વિના કારણ ત્યાગ કરનાર (પરિત્યક્તા), તથા અધ્યયન કરવામાં તથા વિવાહ દ્વારા જેને પતિનેત્રી સાથે સંબન્ધ થયો તેવા બ્રાહ્મણને પણ શ્રાદ્ધમાં બોલાવવા નહીં જોઇએ.

અગારદાહી ગરદઃ કુણ્ડાશી સોમવિક્રયી ।

સંમુદ્રયાયી વન્દી ચ તૈલિકઃ કૂટચારકઃ ॥

॥ ૧૫૮ ॥

અર્થઃ—કોઈના ધરને અગ્નિ લગાડનાર, કોઈને ઝેર દેનાર, પતિ હવતો છતાં ભર-કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રનું અન્ન ખાનાર, સોમકલાને વેચનાર, સમુદ્રયાત્રા કરનાર, રાગ આદિની શ્રુતિ કરનાર, તેલી-તલને પીણીને તેલ કાઢનાર, તેલ અને લેખ આદિમાં કપટ કરનાર, તથા

પિત્રા વિવદમાનશ્ચ કિતવો મદ્યપસ્તથા ।

પાપરોગ્યમિસ્તશ્ચ દામ્બિકો રસવિક્રયી ॥

॥ ૧૫૯ ॥

અર્થઃ—પિતાની સાથે ઝડપે કરનાર, જુગારી, દારૂ પીનાર, કુદાદિ પાપરોગવાળો, દોષવાળો, દાંભિક, કોઈપણ પ્રકારનો રસ વેચનાર, (પોતે જુગાર ન રમતો હોય છતાં બીજાને રમણતો હોય તેને આદી કિતવ કહ્યો છે), તથા

ધનુઃશરાણાં કર્તા ચ યથાગ્રે દિધિપૂપતિઃ ।

મિત્રધુગ્ ધૂતવૃત્તિશ્ચ પુત્રાચાર્ય તથૈવ ચ ॥

॥ ૧૬૦ ॥

અર્થઃ—ધનુષ્ તથા બાણ બનાવનાર, દિધિપૂપતિ, મિત્રનું અનિષ્ટ કરનાર, જુગાર રમીને હવિકા ચકાવનાર, પુત્રને પઢાવનાર પિતા, (મોટી બેનનો વિવાહ ન થયો હોવા છતાં જે માની બેનનો વિવાહ થાય તેને અગ્રેદિધિપૂઃ કહે છે. તેના પતિનું નામ દિધિપૂપતિ છે), તથા—

આતુર્મૃતસ્ય માર્યાયાં યોડનુરજ્યેત કામતઃ ।

ધર્મેણાપિ નિયુક્તાયાં સ જ્ઞેયો દિધિપૂપતિઃ ॥ મં ૦ સ્મૃં ૦ અં ૩-૧૭૩ ॥

અર્થઃ—મરેલા બાઈની પત્ની ધર્મથી નિયુક્ત હોવા છતાં તેમાં જે રાગથી પ્રવૃત્ત થાય છે તેને દિધિપૂપતિ કહે છે. આ બંને પ્રકારના દિધિપૂપતિ શ્રાદ્ધમાં બોજાવવા યોગ્ય નથી.

આમરી ગણ્ડમાલી ચ શ્વિઙ્ગથો પિથુનસ્તથા ।

ઉન્મત્તોઽન્ધશ્ચ વજ્ર્યાઃ સ્યુર્વેદનિન્દક એવ ચ ॥

॥ ૧૬૧ ॥

અર્થઃ—તેમજ મૂઠી રાગવાળો, કંઠમાળના રાગવાળો, સંદેહ કોડવાળો, ચાડીચુગલી કરનાર, ઉન્માદવાળો, અન્ધ તથા વેદનિન્દક એ સર્વ શ્રાદ્ધાણુ શ્રાદ્ધમાં બોજાવવા યોગ્ય નથી.

હસ્તિગોઽશ્વોઽમ્લકો નસ્યૈર્યશ્ચ જીવતિ ।

પક્ષિણાં પોષકો યશ્ચ યુદ્ધાચાર્યસ્તથૈવ ચ ॥

॥ ૧૬૨ ॥

અર્થઃ—હાથી, બળદ, ઘોડા, અને ઉંટને શિક્ષણ આપી હવિકા ચકાવનાર, જ્યોતિષીથી હવન ચકાવનાર, ફીડાને મારે પક્ષી આદિને પાંચરામાં રાખી પોષણ કરનાર, શસ્ત્રવિદ્યાનો ઉપદેશ કરનાર, તથા

સ્ત્રોતસાં ભેદકો યશ્ચ તેપાં ચાવરણે રતઃ ।

ગૃહસંવેશકો દૂતો વૃક્ષરોપક એવ ચ ॥

॥ ૧૬૩ ॥

અર્થ:—એક જગા તરફ વહેતા જળના બંધને તોડી ખીજ સ્થળ તરફ લઇ જનાર, તથા જળના પ્રવાહને રોકનાર, વાસ્તુવિદ્યાથી જીવન ચલાવનાર, દૂત, તથા પગાર લઇને વૃક્ષ રોપવાનું કામ કરનાર (ધર્મને માટે રોપનાર નહીં), તથા .

શ્વક્રોડો રથેનજીવી ચ કન્યાદૂપક એવ ચ ।

હિંસ્રો વૃષલઘ્નિશ્ચ ગણાનાં ચૈવ યાજકઃ ॥ ૧૬૪ ॥

અર્થ:—હીંસ્રને ચાટે કૂતરાને પાળનાર, બાજ પક્ષીને રાખી જીવિકા ચલાવનાર, કન્યાની સાથે સમાગમ કરનાર, હિંસા કરનાર, શૂદ્રવૃત્તિવાળો તથા વિનાયક આદિ ગણાતો યજ્ઞ કરનાર બ્રાહ્મણને પણ શ્રાદ્ધમાં નહીં બોલાવવો જોઇએ. વળી—

આચારહીનઃ ક્ષીવશ્ચ નિત્યં યાચનકસ્તથા ।

કૃપિજીવી શ્લેષદી ચ સદ્ધિર્નિન્દિત એવ ચ ॥ ૧૬૫ ॥

અર્થ:—આચાર રહિત, ધર્મકાર્યમાં ઉત્સાહરહિત, રોજ રોજ યાચના કરીને ખીજને ઉદ્દેગ કગવનાર, ખેતીથી જીવન ચલાવનાર, હાથીના જેવા પગવાળો (રોગી), તથા સત્પુરુષોથી નિન્દિત થયેલો, તથા

ઔરભિક્રોમાહિપદઃ પરપૂર્વાપતિસ્તથા ।

મેતનિર્યાતકૃથૈવ વર્જનીયાઃ પ્રયત્નતઃ ॥ ૧૬૬ ॥

અર્થ:—ઘેડાં બકરાં પાળનાર, તથા બેસો પાળનાર, તથા એક મનુષ્ય સાથે પરણેલી સ્ત્રીની સાથે વિવાદ કરનાર, તથા પૈસા લેઇને મઠાને ઉઠાવનાર, આ સર્વને શ્રાદ્ધમાં પ્રયત્ન પૂર્વક નહીં બોલાવવા.

યથ વેદસ્ય વેદી ચ વિચ્છિયેત ત્રિપૂરુપમ્ ।

સ ચૈ દુર્ધાક્ષણો જ્ઞેયઃ શ્રાદ્ધાદૌ ન કદાચન ॥ ૩૭-૧૯, ૨૦ ॥

અર્થ:—જે બ્રાહ્મણની ત્રણ પેઢીથી વેદ ભણવા તથા યજ્ઞ કરવા છૂટી ગયા છે તેને દુર્ધાક્ષણ બોલવો. અર્થાત્ તે પણ નિન્દિત છે અને તેને પણ શ્રાદ્ધાદિ કર્મમાં કદાપિ ન બોલાવવો જોઇએ.

અનાશ્રમી દ્વિજો યઃ સ્યાદાશ્રમી વા નિરર્થકઃ ।

મિથ્યાશ્રમી ચ તે વિપ્રા વિજ્ઞેયાઃ પંક્તિદૂપકાઃ ॥ કૂં ૫૦ અં ૨૧-૩૪ ॥

અર્થ:—જે કોઈ પણ આશ્રમ રહિત હોય અર્થાત્ બ્રહ્મચર્યાદિ આશ્રમ નિયમપૂર્વક જેણે માળ્યા ન હોય, અથવા બ્રહ્મચર્ય સ્વીકાર કર્યા વિના વિવાદ કર્યો. હોય અથવા બ્રહ્મચર્યાદિ કર્મથી વિવાદ કરી ગૃહસ્થાશ્રમ ગ્રહણ કર્યો હોય છતાં થોડા સમય બાદ પત્ની મરી ગયા છતાં વાનપ્રસ્થ અને મન્યાસાશ્રમ ધારણ કર્યા ન હોય, પરંતુ વિધુર રહ્યો હોય, તે સર્વ અનાશ્રમી કહેવાય છે. એવો અનાશ્રમી બ્રાહ્મણ, તથા આશ્રમી હોવા છતાં આશ્રમનો કોઈ ધર્મ પાળતો ન હોય, તથા નિરર્થક આશ્રમને સ્વીકાર્યો હોય અર્થાત્ આશ્રમના બહાનાથી આડંબર કરતો હોય, તેવો બ્રાહ્મણ પંક્તિદૂપક કહેવાય છે. અર્થાત્ જે તે પંક્તિમાં ભોજન કરવાને બેસે તો સર્વ પંક્તિ અપવિત્ર થાય છે.

વ્રતસ્થમપિ દૌહિત્રં શ્રાદ્ધં યત્નેન યોજયેત્ ।

કૃતપંચાસને દયાત્તિલૈશ્વ વિકિરેન્મહીમ્ ॥ મં ૨૮ અં ૩-૨૩૪

અર્થ:—પ્રહાર્ય પ્રતમાં સ્થિત પોતાની પુત્રીના પુત્રને શ્રાદ્ધમાં યત્નથી જમાડવો જોઈએ. અને આસનને માટે નેપાલી કાંચળા આપવી જોઈએ, અને શ્રાદ્ધના સ્થાનમાં તલ વેરવા જોઈએ.

ત્રીણિ શ્રાદ્ધે પવિત્રાણિ દૌહિત્રઃ કુતપસ્તિલાઃ ।

ત્રીણિ ચાત્ર પ્રશંસન્તિ શૌચમક્રોધમત્વરામ્ ॥ ૨૩૬ ॥

અર્થ:—શ્રાદ્ધમાં પુત્રીનો પુત્ર, કાંચળા અને તલ એ ત્રણ પરમ પવિત્ર છે. તેમજ પવિત્રતા રાખવી, ક્રોધ ન કરવો અને ઉતાવળ ન કરવી એ ત્રણની શ્રાદ્ધમાં પ્રશંસા કરે છે. શ્રાદ્ધ કરનારમાં પવિત્ર રહેવું આદિ ત્રણ ગુણો હોય તો શ્રાદ્ધનું પૂર્ણ ફળ મળે છે એવો ભાવ છે.

બ્રાહ્મણં ભિક્ષુકં વાપિ ભોજનાર્થનુપસ્થિતમ્ ।

બ્રાહ્મણૈરભ્યનુજ્ઞાતઃ શક્તિતઃ પ્રતિપૂજયેત્ ॥ ૨૪૨ ॥

અર્થ:—શ્રાદ્ધમાં ભોજનની વખતે જો કોઈ બ્રાહ્મણ અતિથિ રૂપે આવ્યો હોય અથવા કોઈ ભિક્ષુક ભિક્ષાને માટે આવ્યો હોય તો નિમન્ત્રણ કરેલા બ્રાહ્મણોની આજ્ઞા લઈને પોતાની શક્તિ અનુસાર તેનો પણ ભોજન અતે ભિક્ષાથી સત્કાર કરવો.

હવે શ્રાદ્ધમાં નિષેધ કરેલી વસ્તુનું સામાન્ય રીતે વિવેચન કરવામાં આવે છે.

ચઢાલશ્ચ વરાહશ્ચ કુકુઃ શ્વા તથૈવ ચ ।

રજસ્વલા ચ પન્થશ્ચ નેક્ષેરન્નશ્નતો દ્વિજાન્ ॥ ૨૩૭ ॥

અર્થ:—શ્રાદ્ધમાં ભોજન કરતા બ્રાહ્મણોને ચણકાં, સુઅર, મરધું, કૂતરૈ, તથા રજસ્વલા સ્ત્રી અને નપુંસક ઇત્યાદિ દેખે નહીં. કારણ કે—

હોમે પ્રદાને ભોજ્યે ચ યદંભિરભિવીક્ષ્યતે ।

દૈવે કર્મણે પિત્ર્યે વા તદ્ગચ્છત્યયથાતથમ્ ॥ ૨૪૦ ॥

અર્થ:—જો હોમ, દાન, ભોજન, અથવા કોઈ દેવ અને પિતૃના કાર્યમાં ચણકાવાદિ દેખે તો તે નિષ્ફલ જાય છે.

ઘ્રાણેન મૂકરો હન્તિ પક્ષવાતેન કુવકુટઃ ।

શ્વા તુ દૃષ્ટિનિપાતેન સ્પર્શેનાવરવર્ણજઃ ॥ ૨૪૧ ॥

અર્થ:—સુઅરના મુંઘવાથી, મરધાની પાંખની ઢવાથી, કૂતરાની દૃષ્ટિ પડવાથી અને નીચ જાતિના સ્પર્શથી શ્રાદ્ધાદિનું અન્ન અપવિત્ર થાય છે.

સ્વજ્ઞો વા યદિ વા કાળો-દાતુઃ પ્રેખ્યોઽપિ વા ભવેત્ ।

હીનતિરિક્તગાત્રો વા તંમપ્યપનયેત્ પુનઃ ॥ ૨૪૨ ॥

અર્થ:—જો કોઈ લંગડો, કાણો, અંગ રહિત અથવા અધિક અંગવાળો, અથવા શ્રાદ્ધ કરનારનો શ્વ સેવક હોય તોપણ તે સર્વને શ્રાદ્ધના સ્થાનમાંથી હટાવી દેવા જોઈએ.

આયસેન તુ પાત્રેણ યદન્નમુપદીયતે ।

શ્વાનવિઘ્નાસમં મુંક્તે દાતા ચ નરકં વ્રજેત્ ॥ અત્રિ૦ સં૦ ૪૦૦, ૧૫૩ ॥

અર્થ:—શ્રાદ્ધમાં લોહાના પાત્ર વડે પીરસવાથી તે અન્ન ખાનારને માટે કૃતરાત્રી વિદ્યા સમાન છે. અને ભોજન કરાવનાર દાતા નરકમાં જાય છે.

इतरेण तु पात्रेण दीपमानं विचक्षणः ।

न दद्याद्दामहस्तेन आयसेन कदाचन ॥

॥ ૧૫૪ ॥

અર્થ:—લોહા સિવાય અન્ય જાતના પાત્રથી પીરસવામાં આવે તોપણ કાયા હાથે અથવા લોહાનો તાવેતો આદિ વડે પણ પીરસવું નહીં જોઈએ.

मृन्मयेषु च पात्रेषु यः श्राद्धे भोजयेत्पितॄन् ।

अन्नदाता च भोक्ता च तावेव नरकं व्रजेत् ॥

॥ ૧૫૫ ॥

અર્થ:—શ્રાદ્ધ વખતે બ્રાહ્મણને જો માટીના પાત્રમાં જુમાડે તો તે દાતા તથા ભોજન કરનાર અને નરકમાં પડે છે.

अमावे मृन्मये दद्यादनुज्ञातस्तु तैर्द्विजैः ।

तेषां वचः प्रमाणं स्यादन्नं चान्नृतमेव च ॥

અર્થ:—જો ભોજન કરાવનારે બીજા પાત્ર ન હોય તો બ્રાહ્મણની આજ્ઞા લઈને માટીના પાત્રમાં પણ ભોજન કરાવે, કેમકે તેમનું વચન જ પ્રમાણ રૂપ છે. સત્ય અથવા મિથ્યા થવું તે બ્રાહ્મણના વચનને અનુસાર અને છે.

आसुरेण तु पात्रेण यस्तु दद्यात्तिलोदकम् ।

पितरस्तस्य नाश्नन्ति दद्यात्पर्वाणि पञ्च च ॥ कात्या० स्मृ० ख० ૧૭-૯ ॥

અર્થ:—જો મનુષ્ય આસુર પાત્ર વડે પિતરાને તિલોદક આપે છે તેને ઘેર પિતૃલોક પંદર વર્ષ સુધી ભોજન કરતા નથી.

कुलालचक्रनिष्पन्नमासुरं मृन्मयं स्मृतम् ।

तदेव हस्तघट्टिनं स्थालमादि दैविकं भवेत् ॥

॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—કુંભારના આકથી બનેલા માટીના પાત્રને આસુર પાત્ર કહે છે. અને તે જો હાથથી બનાવેલું સ્થાલી આદિ પાત્ર હોય તો દેવતાઓનું (દૈવિક) પાત્ર કહેવાય છે.

હવે શ્રાદ્ધકર્તાના ધર્મ અને શ્રાદ્ધ કરવાની સામાન્ય વિધિનું પણ કથન કરવામાં આવે છે.

पितृपत्रं तु निर्वृत्य विप्रश्चेन्दुक्षयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्नाहार्यकं શ્રાદ્ધં કુર્યાન્માસાનુમાસિકમ્ ॥ મં સ્મૃં અં ૩-૧૨૨ ॥

અર્થ:—અગ્નિહોત્ર કરનાર બ્રાહ્મણાદિ દ્વિજનિ પિતૃપત્રને સમાપ્ત કરીને દરેક મહિનાની અમાવાસ્યાને દિવસે પિણ્ડાન્નાહાર્યક નામનું શ્રાદ્ધ કરે. પિણ્ડપિતૃપત્ર નામના કર્મમાં પિતૃપત્ર પિણ્ડો પછી આ શ્રાદ્ધ થાય છે. માટે આ શ્રાદ્ધને પિણ્ડાન્નાહાર્યક નામથી કહે છે, અથવા અન્નાહાર્ય નામથી કહે છે.

पितॄणां मासिकं શ્રાદ્ધમન્નાહાર્યં વિદુર્વૃથાઃ ॥

॥ ૧૨૩ ॥

અર્થ:—જો ડારણથી આ માસિક શ્રાદ્ધ પિતૃપત્ર પિણ્ડો પછી થાય છે, માટે તેને વિદ્વાનો અન્નાહાર્ય તરીકે જાણે છે.

હવે શ્રાદ્ધમાં ભોજન કરાવવાના આહ્વાણોની સંખ્યા આદિનો વિચાર કરવામાં આવે છે.

દ્વૌ દૈવે પિતૃકાર્યે ત્રીનેકૈકમુમયત્ર વા ।

ભોજયેત્સમૃદ્ધોઽર્પિ ન પ્રસજ્જેત વિસ્તરે ॥

” ॥ ૧૨૫ ॥

અર્થ:—દેવકાર્યમાં બે અને પિતૃ કાર્યમાં ત્રણ આહ્વાણ, અથવા બંનેમાં એકેક જ આહ્વાણ જમાડવો જોઈએ. ધનવાન હોવા છતાં પણ અધિક આહ્વાણને ભોજન ન કરાવે. કેમકે—

સત્ક્રિયાં દેશકાલૌ ચ શૌચં વ્રાહ્મણસંપદઃ ।

પૃથ્વૈતાન્વિસ્તરો હન્તિ તસ્માન્નેહેત વિસ્તરમ્ ॥

” ॥ ૧૨૬ ॥

અર્થ:—બહુ આહ્વાણને જમાડવાથી સત્ક્રિયા, દેશ, કાલ, શુદ્ધતા અને સુપાત્ર આહ્વાણોનો ક્ષાલ એ પાંચેના નિયમનો ભંગ થાય છે. માટે આહ્વાણભોજનનો વિસ્તાર ન કરવો.

પૂર્વેશ્વરપરેશ્વર્વા શ્રાદ્ધકર્મણ્યુપસ્થિતે ।

નિમન્ત્રયેત ય્યવરાન્સમ્યગ્વિપ્રાન્યથોદિતાન્ ॥

” ॥ ૧૮૭ ॥

અર્થ:—શ્રાદ્ધ કરવાનો દિવસ ઉપસ્થિત થતાં તેની એક દિવસ પહેલાં, ઉપર શ્રાદ્ધમાં ભોજન કરાવના લાયક આહ્વાણોનાં જે લક્ષણ કહ્યાં છે તેવા લક્ષણવાળા ત્રણ અથવા એક આહ્વાણને સત્કાર પૂર્વક નિમન્ત્રણ આપવું જોઈએ.

નિમન્ત્રિતો દ્વિજઃ પિત્ર્યે નિયતાત્મા ભવેત્સદા ।

ન ચ છન્દાંસ્પૃધીયીત યસ્ય શ્રાદ્ધં ચ તદ્ભવેત્ ॥

” ॥ ૧૮૮ ॥

અર્થ:—શ્રાદ્ધમાં નિમન્ત્રિત આહ્વાણોએ નિમન્ત્રણ સમયથી લઈને શ્રાદ્ધને દિવસે તથા રાત્રિએ બ્રહ્મચર્ય આદિ નિયમ સહિત રહેવું જોઈએ, વેદનો પાઠ કરે નહીં. તેમજ શ્રાદ્ધ કરનારે પણ તે જ પ્રમાણે નિયમથી રહેવું જોઈએ.

નિર્માન્ત્રતાન્દિ પિતર ઉપતિષ્ઠન્તિ તાન્દિગાન્ ।

વાયુનચ્ચાનુગચ્છન્તિ તથાસીનાનુપાસતે ॥

” ॥ ૧૮૯ ॥

અર્થ:—પિતૃઓ અદૃશ્ય રૂપે નિમન્ત્રિત આહ્વાણોમાં પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાણવાયુની પેઠે આહ્વાણોની પાછળ પાછળ ગય છે અને તેઓ બેસે ત્યારે પિતૃઓ પણ પાસે બેસે છે. માટે નિમન્ત્રિત આહ્વાણોએ તથા શ્રાદ્ધ કરનારે નિયમમાં રહેવું જોઈએ.

કેતિતસ્તુ યથાન્યાયં હવ્યકવ્યે દ્વિજોત્તમઃ ।

કયંચિદ્વ્યતિક્રામન્પાપાત્ સૂકરતાં વ્રજેત્ ॥

” ॥ ૧૯૦ ॥

અર્થ:—હવ્ય તથા કવ્યમાં શાસ્ત્રાનુસાર નિમન્ત્રિત થયેલા આહ્વાણ નિમન્ત્રણનો સ્વીકાર કરી કોઈ પ્રકારે ભોજન ન કરે તો તે પાપથી તે બીજા જન્મમાં સુઅર થાય છે.

આમન્ત્રિતસ્તુ યઃ શ્રાદ્ધે વૃપલ્પ્યા સહ મોદતે ।

દાતૃયદ્વુષ્કૃતં કિંચિત્તસર્વં પ્રતિપચતે ॥

” ॥ ૧૯૧ ॥

અર્થ:—શ્રાદ્ધમાં આમન્ત્રિત થયેલો આહ્વાણ સ્ત્રીની સાથે રમણ કરે તો શ્રાદ્ધગ્રાતાનું જે કોઈ પાપ છે તે પાપ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. (અહીં વૃપલી શબ્દથી સ્ત્રી માત્રનું મહત્ત્વ છે, કોઈ પદ્ધતિનું નહીં.)

નાસ્તમાપાદયેજ્ઞાતુ ન કુપ્યેન્નાનૃતં વદેત્ ।

ન પાદેન સ્પૃશેદન્નં ન ચૈનદવધૂનયેત્ ॥

” ॥ ૨૨૧ ॥

અર્થ:—ભોજન પીરસતી વખતે ગડતુ નહી. તેમ ક્રોધ કરવો નહી. અને જૂઠું બોલતું નહીં. તથા અન્નને પગથી અડતુ નહીં તેમ અન્નને ઉઘાળતુ નહીં. તેમ કરવાથી તે શ્રાદ્ધ મધ્યપોષ્ય પિતરોને પહોંચતુ નથી.

સ્વાધ્યાયં શ્રાવયેત્પિતૃયે ધર્મશાસ્ત્રાણિ ચૈવ હિ ।

આરુયાનાની વિહાસાંશ્ચ પુગાણાનિ સ્થિલાનિ ચ ॥

” ॥ ૨૨૨ ॥

અર્થ:—શ્રાદ્ધમાં જમનાર બ્રાહ્મણોને વેદ તથા ધર્મશાસ્ત્ર તથા સૌપર્ણ અને મૈત્રાવરૂણ આદિ આખ્યાન તથા ઇતિહાસ તથા પુરાણ તથા શ્રીસૂક્ત, શિવસંકથ, હરિવંશ આદિ ખિન્ન વગેરે સહગાવના જોઈએ સહોપથી સાર લખને લખેલા ગ્રન્થોનું નામ ખિન્ન છે.

અત્યુષ્ણં સર્વમન્ન સ્યાદ્ મુર્જારસ્તે ચ વાગ્યતાઃ ।

ન ચ દ્વિજાતયો દ્યુયુર્દાન્ના પૃષ્ઠા હર્ત્રિર્ગુણાન્ ॥

” ॥ ૨૨૬ ॥

અર્થ:—શ્રાદ્ધમાં જમવાનું અન્ન ખૂબ ગરમ ગરમ રહેતું જોઈએ. અને બ્રાહ્મણોએ તે મૌન સેવીને જમવું જોઈએ. અને યજમાનના પૂજવા છતાં પણ બોજનની વસ્તુના ગુણ દોષ કહે નહીં. કમક—

યાવદુષ્ણં ભવત્યન્નં યાવદ્ગ્નનન્તિ વાગ્યતાઃ ।

પિતરસ્તાવદ્ગ્નનન્તિ યાવદ્ગ્નોક્તા હર્ત્રિર્ગુણાઃ

” ॥ ૨૨૭ ॥

અર્થ:—જ્યાં સુધી અન્ન ગરમ ગરમ છે, અને જ્યાં સુધી બ્રાહ્મણો મૌન રાખીને જમે છે, અને જ્યાં સુધી બોજનના પદાર્થોના ગુણ કહેતા નથી, ત્યાં સુધી પિતૃઓ બોજન કરે છે.

પુનર્મોજનમધ્વાન્ ભારાધ્યયનમૈશુનમ્ ।

દાનં મતિપ્રદો દોમઃ શ્રાદ્ધધુસ્ત્વષ્ટ વર્જયેત્ ॥

અર્થ:—શ્રાદ્ધમાં બોજન કરનારે બીજા વાગતું બોજન, માર્ગે આવતું અર્થાત્ મુખારી, બોળે ઉઘાવવો, વિદ્યા ભણતી, શ્રીસમાગમ, દાન કરવું, દાન લેવું અને દોમ કરવો એ આઠ કામનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ.

શ્રાદ્ધં કૃત્વા પરશ્રાદ્ધે વસ્તુ મુચ્ચીત વિહલઃ ।

પતન્તિ પિતરસ્તસ્ય લુપ્તપાંડોદકક્રિયાઃ ॥

લિહિત સ્મૃં છોં ૫૮ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય શ્રાદ્ધ કરીને વ્યાકુલ થઈ તે દિવસે કે તે રાત્રે બીજાના શ્રાદ્ધમાં બોજન કરે છે તેના પિતૃઓ પિષ્ઠ અને ઉદર ક્રિયાથી ગ્રહિત થઈને નરકમાં પડે છે. વળી શ્રાદ્ધ સાગ્નિ અને નિગ્નિ સર્વેએ કરવું જોઈએ.

પુત્રાભાવે સપિન્દા માતૃસપિન્દા. શિષ્યાઞ્ચ દગ્નુત્તદમાવે ઋત્વિગાચાર્યૈ ॥

ગોં ઘં સૂં જં ૦૧૫ સૂં ૧૩, ૧૪ ॥

અર્થ:—પ્રથમ પુત્ર શ્રાદ્ધ કરે તે ક્ષેત્ર છે પરંતુ પુત્ર ન હોય તો સપિન્દીઓ, અને તેમના અભાવે માતાના સપિન્દીઓ મામા આદિ, તેમના અભાવે શિષ્ય, અને તેના અભાવે ઋત્વિજ અથવા આચાર્ય શ્રાદ્ધ કરે.

કર્મારંભેષુ સર્વેષુ કુર્યાદભ્યુદયં તત ॥ ડશ૦ સ્મ૦ અ. ૩-૧૧૪ ॥

અર્થ:—પુત્ર જન્માદિ સમયે તથા કર્મના આરંભમાં જે શ્રાદ્ધ કરવામાં આવે છે તેને અભ્યુદય શ્રાદ્ધ કહે છે. *

પુત્રજન્માદિષુ શ્રાદ્ધં પર્વાણાં પાર્વણં સ્મૃતમ્ ।

અહન્યહનિ નિત્યં સ્યાત્કામ્યં નૈમિત્તિકં પુનઃ ॥ ૧૧૫ ॥

અર્થ:—અને પર્વના સમયમાં જે શ્રાદ્ધ કરવામાં આવે છે તેને પાર્વણ શ્રાદ્ધ કહે છે. પ્રતિદિન જે કરવામાં આવે છે તેને નિત્ય શ્રાદ્ધ કહે છે. કોઈ ફલની ઇચ્છાથી જે કરવામાં આવે છે તેને કામ્ય શ્રાદ્ધ કહે છે. અને ગૃહસ્થાયા આદિમાં જે કરવામાં આવે તેને નૈમિત્તિક શ્રાદ્ધ કહે છે.

કામ્યમાભ્યુદયં ચૈવ દ્વિવિધં પાર્વણં સ્મૃતમ્ ।

યથાકામં તુ કામ્યં સ્યાદ્દૃઢાત્માભ્યુદયં સ્મૃતમ્ ॥ વૃ. પા. સ્મ. અ. ૫-૫૭ ॥

અર્થ:—પાર્વણ શ્રાદ્ધના બે ભેદ છે, એક કામ્ય અને બીજું આભ્યુદયિક અર્થાત્ નાન્દી-શ્રાદ્ધ, પનાદિકની કામનાથી કરેલું શ્રાદ્ધ કામ્ય કહેવાય છે, અને પુત્રાદિ જન્મકાલમાં અને વિવાહાદિમાં કરેલું શ્રાદ્ધ આભ્યુદયિક (નાન્દી) શ્રાદ્ધ કહેવાય છે.

સપિણ્ડીકરણાદૃઢ્યં પ્રતિસંવત્સરં દ્વિજઃ ।

માતાપિત્રો પૃથક્કુર્યાદેકોદિષ્ટં મૃતેઽહનિ ॥ લિખિત૦ સ્મ૦ સ્લો. ૧૭ ॥

અર્થ:—સપિણ્ડીકરણ પછી પ્રતિવર્ષ માતા પિતાના મરણને દિવસે દ્વિજાતિ મનુષ્ય પૃથક્ પૃથક્ એકાદિષ્ટ શ્રાદ્ધ કરે.

સૂતકાન્તે ગૃહે શ્રાદ્ધં ઇકોદિષ્ટં પ્રચક્ષતે ॥ મ. પુ. ૦ અ. ૨૨૦-૬૪ ॥

અર્થ:—સૂતકની અંતમાં ઘરમાં જે શ્રાદ્ધ કરવામાં આવે છે તેને એકોદિષ્ટ કહે છે.

દ્વાદશેઽહનિ માસે ચ ત્રિપક્ષે ચ તતઃ પરમ્ ॥ ૨૨૦-૬૪ ॥

માસિ માસિ ચ કર્તવ્યં યાવત્સવત્સરં દ્વિજા. ।

તતઃ પરતરં કાર્યં સપિણ્ડીકરણં ક્રમાત્ ॥ ૬૫ ॥

અર્થ:—આરંભે દિવસે, તથા માસ પૂરે થતાં, તથા ત્રણ પક્ષ પૂરા થતાં, અને તે પછી દર માસે એક વર્ષ પૂર્ણ થતા સુધી આ એકોદિષ્ટ શ્રાદ્ધ કરવું જોઈએ. ત્યાર પછી ક્રમે સપિણ્ડીકરણ કરવું.

કૃતે સપિણ્ડીકરણે પાર્વણં પ્રોચ્યતે પુનઃ ।

તતઃ પ્રભૃતિ નિર્મુક્તાઃ પ્રેતત્વાત્પિતૃતાં ગતા. ॥ ૬૬ ॥

અર્થ:—સપિણ્ડીકરણ કર્યા પછી પાર્વણ શ્રાદ્ધ કહેવાય છે. અને પાર્વણ શ્રાદ્ધ થયા પછી પ્રેતત્વમાંથી છુટીને પિતૃત્વને પ્રાપ્ત થાય છે.

અમૃતા મૃતિમન્તશ્ચ પિતરો દ્વિવિધા સ્મૃતાઃ ।

નાન્દીશ્રુત્વાસ્ત્વમૃતા. સ્યુમૃતિમન્તોઽથ પાર્વણાઃ ॥ ૬૭ ॥

અર્થ:—અમૂર્ત અને મૂર્તિવાળા એમ એ પ્રકારના પિતૃઓ કહેવાય છે. તેમાં નાન્દીમુખ નામના શ્રાદ્ધનું ભક્ષણ કરનારા પિતૃઓ અમૂર્ત છે, અને પાર્વણનું ભક્ષણ કરનારા પિતૃઓ મૂર્તિવાળા છે. અને—

एकोद्दिष्टाग्निः प्रेताः पितॄणां निर्णयस्त्रिधा ॥

॥ ૬૮ ॥

અર્થ:—એકોદિષ્ટ નામનું શ્રાદ્ધ ભક્ષણ કરનાર પ્રેત કહેવાય છે. એ પ્રમાણે પિતૃઓ સંબંધી નિર્ણય ત્રણ પ્રકારનો છે.

एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वणं कुरुते द्विजः ।

अकृतं तद्विजानीयात्स मातापितृचातकः ॥

लिखित स्मृ. શ્રો. ૨૦ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય માતાપિતાના મૃત્યુની તિથિમાં એકોદિષ્ટ શ્રાદ્ધ કર્યા વિના પાર્વણ શ્રાદ્ધ કરે છે તેનું શ્રાદ્ધ નિષ્ફળ બને છે. અને તેને માતાપિતાનો વધ કરવાનું પાપ લાગે છે.

ब्रीहिमिथ यवैर्मपैरर्द्धमूलफलेन वा ।

श्यामाकैश्च तु वै शकैर्नौवारैश्च त्रियंगुभिः ॥

उश. स्मृ. अ. ૩-૧૩૪ ॥

ગોધૂમૈશ્ચ તિલૈર્દુર્ગૈર્મપૈઃ ત્રીણયતે પિતૃન્ ।

मिष्टान्फलरसानिक्षून्मृदुकाञ्चस्यदाडिमान् ॥

॥ ૧૩૫ ॥

અર્થ:—વીહિ, યવ, જલ, મૂળ, ફળ, શ્યામક, શાક, નીવાર, ત્રિયંગુ તથા ઘઉં, તલ, મગ અને માપથી પિતૃઓ તૃપ્ત કરે. વળી મીઠાં ફલનો રસ, શેરડી તથા કામલ અન્ન અને દાડમ, તથા

विदार्याश्च करण्डाश्च श्राद्धकाले मदापयेत् ।

लाजान्मधुयुतान्दद्याद्દના शर्करया सह ॥

॥ ૧૩૬ ॥

અર્થ:—વિદારી કન્દ, કરણ, મધુસહિત અંગરના ખીસ (લાજ), તથા સાકર સહિત દહીં શ્રાદ્ધ સમયમાં આપે

एवं निर्वापणं कृत्वा पिण्डास्तौस्तदनन्तरम् ।

गां विममजमग्निं वा प्राशयेदासु वा क्षिपेत् ॥

॥ ૧૩૭ ॥

અર્થ:—કહેલી રીતે પિતૃઓને પિણ્ડાન્ન કરીને પિતૃઓ પામે પુત્રપૌત્રાદિની વૃદ્ધિ, તથા મેદાર્થમાં શ્રદ્ધા, દાનની વૃદ્ધિ આદિના વરની યાચના કરે. અને પછી તે પિણ્ડોને ગાય અથવા છાઠાણ અથવા બકરાને અવરાવે અથવા અગ્નિ કે જલમાં નાંખે.

अपि मूलफलैर्वापि प्रक्षुर्यान्निर्घनो द्विजः ।

तिलोदकैस्तर्पयित्वा पितॄन्स्नात्वा द्विजोत्तमः ॥

उश. स्मृ. अ. ૫-૮૧ ॥

અર્થ:—શ્રાદ્ધ કરનાર દ્વિજ જે નિર્ઘન હોય તો ફળ અથવા મૂળ વડે શ્રાદ્ધ કરે. અને સ્નાન કરીને જલ અને તલ વડે પિતૃઓનું તર્પણ કરે.

अनेके यस्य ये पुत्राः संसृष्टा हि भवन्ति च ।

ज्येष्ठेन हि कृतं सर्वं सफलं पैतृकं भवेत् ॥

बृहदम स्मृ. अ. ૫-૧૪ ॥

અર્થ:—જેને અનેક પુત્ર હોય અને તે બધા ભેગા રહેતા હોય, તો તેનું પિતૃકર્મ મોટા પુત્રે કરવાથી સફળ થાય છે.

વૈદિકં ચ તથા સર્વં ભવત્યેવ ન સંશયઃ ।

પૃથક્ પિઙ્ડં પૃથક્ શ્રાદ્ધં વૈશ્વદેવાદિકં ભવેત્ ॥

॥ ૧૬ ॥

આતરશ્ચ પૃથક્ કુર્યુર્નાવિમક્તાઃ કદાચન ॥

॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—એ પ્રમાણે વૈદિકકર્મ (અગ્નિહોત્રાદિ) જ્યેષ્ઠ પુત્ર કરવાથી નિઃસન્દેહ સફળ થાય છે. ભાષ્યોએ જે વિભક્ત થયા હોય તો સર્વે પિન્ડદાન, શ્રાદ્ધ, અને વૈશ્વદેવાદિક કર્મ પૃથક્ પૃથક્ કરે. પરંતુ વિભક્ત ન થયા હોય તો પૃથક્ પૃથક્ ન કરે અર્થાત્ મોટા ભાગ જ કરે.

અપુત્રસ્ય પુત્રાઃ સ્યુઃ કર્તારઃ સાંપરાયણાઃ ॥

,, ॥ ૧૬ ॥

સફલં જાયતે સર્વમિતિ શાતાતપોઽવ્રવીત્ ॥

,, ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—શાતાતપ ઋષિ કહે છે કે તે પ્રમાણે શ્રાદ્ધાદિ કરનાર અપુત્ર હોય તો તેને પુત્ર થાય છે, અને કર્તા પોતે સ્વર્ગે જાય છે, અને સર્વ કાર્ય સફળ થાય છે.

દૌહિત્રઃ પાવનો શ્રાદ્ધે કાલસ્તુ કૃતપસ્તથા ।

તથા કૃષ્ણાસ્તિલા વિદ્વાનિતિ શ્રાદ્ધવિદો વિદુઃ ॥ બૃ. પા. સ્મૃ. જ. ૫-૨૬ ॥

અર્થ:—તત્ત્વને જાણનાર ઋષિઓ કહે છે કે પુત્રીનો પુત્ર, કૃતપ નામનું દિવસનું આક્રમું મુહૂર્ત, કાળા તલ અને વિદ્વાન એ શ્રાદ્ધમાં પવિત્ર છે.

પશ્વદશમુહૂર્તાહસ્તત્માર્ગર્થે દિનં સ્મૃતમ્ ॥

,, ॥ ૧૦ ॥

અપરાર્ધે સ્મૃતા રાત્રિસ્તન્મધ્યં કૃતપો મતઃ ॥

,, ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—પંદર મુહૂર્તનો દિવસ હોય છે. તે મુહૂર્તનો પૂર્વાર્ધ દિવસ કહેવાય છે અને ઉત્તરાર્ધ કષ્ટિપ રાત્રિ કહેવાય છે. એ બંનેનો જે મધ્ય ભાગ અર્થાત્ દિવસનું આક્રમું મુહૂર્ત કૃતપ કાલ કહેવાય છે. તે કૃતપ નામના મુહૂર્તમાં કરેલું શ્રાદ્ધ અક્ષય-ફલને દેનાર છે. અને તે સૂર્ય મધ્યાહ્નના સમયમાં એટલે સૂર્ય આથા ઉપર અર્થાત્ આકાશની અરોબર મધ્યમાં પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જે મુહૂર્ત પ્રાપ્ત થાય તે આક્રમો ભાગ કહેવાય છે. આકાશ, કામળી, ગાય, સૂર્ય, અગ્નિ, તિથિ, તલ, દર્ભ, અને કાળ એ તત્ત્વનું સ્તુતપ છે.

મધ્યાહ્નચલિતો ખાનુઃ કિંચિન્મન્દગતિર્મૈવેત્ ।

સ કાલો રૌહિણો નામ પિતૃણાં દત્તમક્ષયમ્ ॥

,, ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—મધ્યાહ્નથી ચલિત થયેલો સૂર્ય જ્યારે કંઈક મન્દ ગતિવાળો થાય છે તે કાલને રૌહિણી કાલ કહે છે. તે કાલમાં કરેલું શ્રાદ્ધ અક્ષય થાય છે.

લઘુ શાતાતપ સ્મૃતિમાં દૌહિત્ર-શબ્દનું “દૌહિત્રમ્” એનું નિર્મુક્ત-લિંગ કહ્યું છે. ત્યાં દૌહિત્ર પાત્રવિશેષનું નામ છે.

દૌહિત્રં પ્રોચ્યતે સ્વદ્ગં લલાટે यस્ય દૃશ્યતે ।

તસ્ય સ્વદ્ગસ્ય યત્પાત્રં તદૌહિત્રમિતિ સ્મૃતમ્ ॥ લઘુશાતાતપ. સ્ત્રો. ૧૦૮ ॥

અર્થ:—દૌહિત્ર નામ રાજક (ગાન્ધાર) નામના મથુના લલાટમાં દેખાતા ન્યૂનનું નામ છે. એ શૃંગના પાત્રને દૌહિત્ર કહે છે.

આમશ્રાદ્ધં તુ પૂર્વાદ્દં ઇકોદિષ્ટં તુ મધ્યતઃ ।

પાર્વણં ચાપરાદ્ધે તુ પ્રાતર્વદ્ધિનિમિત્તકમ્ ॥ ચા. સ્મૃ. અ. ૧ શ્લો. ૨૨૭ અ. ટી. ॥

અર્થઃ—આમશ્રાદ્ધ પૂર્વાદ્દમાં, એકોદિષ્ટ મધ્યાહ્નમાં, પાર્વણ શ્રાદ્ધ અપરાદ્ધમાં, અને વદ્ધિ નિમિત્તક શ્રાદ્ધ પ્રાતઃકાલમાં કરવું જોઈએ.

રાત્રૌ શ્રાદ્ધં ન કુર્વૌત રાક્ષસી કીર્તિતા હિ સા ।

સન્ધ્યયોરુભયોશ્ચૈવ સૂર્યે ચૈવાચિરોદિતે ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૩-૨૮૦ ॥

અર્થઃ—રાત્રિને રાક્ષસી કહેલી છે, માટે રાત્રિમાં શ્રાદ્ધ ન કરવું. તેમ જ બંને સન્ધ્યા સમયે તથા સૂર્યોદય થવાને બહુવાર ન થઈ હોય તે સમયે એટલે સૂર્યોદય પછી તથા સૂર્યસ્ત સુધીમાં શ્રાદ્ધ નહીં કરવું જોઈએ.

ક્ષત્રિયાયાં તુ યો જાતો વૈશ્યાયાં તુ તથા સુતઃ ।

ગ્રાહણસ્ય પિતૃસ્તૌ તુ નિર્વપેતાં દ્વિજાતિવત ॥ ઘૃ. પા. સ્મૃ. અ. ૫-૨૮ ॥

અર્થઃ—બ્રાહ્મણથી ક્ષત્રિયામાં કે વૈશ્યામાં ઉત્પન્ન થયેલા પુત્ર પોતાના બ્રાહ્મણ પિતાનું શ્રાદ્ધ બ્રાહ્મણીમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રની માફક કરે.

ક્ષત્રિયસ્ય સુતશ્ચૈવ તથા વૈશ્યસુતોઽપિ ચ ।

શૃતાન્નેન દ્વિજૉસ્ત્યર્થે શ્રાદ્ધદ્વયં ચ નિર્વપેત્ ॥ ” ॥ ૫૯ ॥

અર્થઃ—ક્ષત્રિય જાતિનો પુત્ર તથા વૈશ્ય જાતિનો પુત્ર પણ રાંધેલા અન્ન વડે બ્રાહ્મણોની તુષ્ટિ કરીને કામ્ય તથા આબ્યુદયિક એ બંને શ્રાદ્ધો કરે.

આમાન્નેન તુ શૂદ્રસ્ય તૂર્ણીં તુ દ્વિજપૂજનમ્ ।

કૃત્વા શ્રાદ્ધં તુ નિર્વાપ્ય સજાતીનાશયેત્તથા ॥ ” ॥ ૬૦ ॥

અર્થઃ—શૂદ્રનો પુત્ર કામ્ય અન્ન વડે તથા મન્ન વિના બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરીને પછી શ્રાદ્ધ કરી પોતાના સજાતિઓને ભોજન કરાવે.

દ્વિજન્માનોઽપિ કુર્વીર-શ્રાદ્ધમામાશનેન તુ ।

યદૈવ સ્યુઃ પ્રવાસસ્થા માર્યાં યત્ર ન સંનિધૌ ॥ ” ॥ ૭૦ ॥

અર્થઃ—દ્વિજનિના મનુષ્ય પણ જ્યારે પ્રવાસમાં ગયા હોય અને પાસે પત્ની ન હોય ત્યારે આમાનથી શ્રાદ્ધ કરે.

વ્યવધાનેન માર્યાયા ગ્રહણે પુત્રજન્મનિ ।

કુર્યાદમાશનં શ્રાદ્ધમિતિ પારાશરોઽયવીત્ । ઘૃ. પા. સ્મૃ. અ. ૫-૭૧ ॥

અર્થઃ—પત્ની સમીપમાં ન હોવાથી ગ્રહણકાલમાં અને પુત્રજન્મ કાલમાં દ્વિજનિ આમાનથી શ્રાદ્ધ કરે એમ પારાશરજીની આજ્ઞા છે.

ન જાતીકુસુમૈર્વિદ્વાન્વિલ્વપત્રૈશ્ચ નાર્ચયેત્ ।

સુરમોનાગર્ણાદૈર્હ્યારિકાન્નનારકૈઃ ॥ ” ॥ ૧૨૩ ॥

અર્થઃ—માલતી પુષ્પ, બિલ્વપત્ર, ચંપો, નાગકેસર, કરંજો, કનેર, કચનાર (કાશ્વનાર)—એ પુષ્પો વડે પિતરોનું પૂજન નહીં કરવું.

સર્વાણિ રક્તપુષ્પાણિ નિષિદ્ધાન્યપરાણિ તુ ।

વર્જયેત્પિતૃશ્રાદ્ધેષુ કેતકીકુસુમાનિ ચ ॥

” ॥ ૧૨૫ ॥

અર્થ:—સંપૂર્ણ રક્ત પુષ્પ અને કેતકી તથા અન્ય નિષિદ્ધ પુષ્પોને શ્રાદ્ધમાં પરિત્યાગ કરવાં.

ન દદ્યાદ્ગુગુલૈઃ શ્રાદ્ધં દ્વિજાનાં પિતૃદૈવતે ॥

ધૂપાભાવે તુ કર્તવ્યં ઘૃતધૂપં દ્વિજોત્તમૈઃ ॥

” ॥ ૧૨૭ ॥

અર્થ:—શ્રાદ્ધમાં પિતૃ અને દેવતાઓને માટે ગુગળનો ધૂપ ન કરવો. અન્ય ધૂપના અભાવે ઘૃતનો ધૂપ કરવો.

દીપશ્ચ સર્પિષા દેયસ્તિલતૈલેન વા પુનઃ ।

ન કાઘૃતૈલૈરન્યૈશ્ચ કદાચિત્સાર્પણૈશ્ચ તૈઃ ॥

” ॥ ૧૨૮ ॥

અર્થ:—શ્રાદ્ધમાં દીવો ઘૃતનો અથવા તલનો તેલનો કરવો, પરંતુ કાઘના તેલનો કે એરંડીઆનો કે સરસીઆ વગેરેનો કદાપિ ન કરવો.

વર્જિતાનિ ન દેયાનિ પિતૃપ્રીતિવિજ્ઞાનતા ।

હવિષ્યાણિ પ્રદેયાનિ વક્ષ્યમાણાનિ વર્જયેત્ ॥

” ॥ ૨૧૮ ॥

અર્થ:—જે વર્જિત પદાર્થ છે તે જાણનાર મનુષ્યે પિતરોને ન આપવો જોઈએ. પરંતુ હવિષ્ય પદાર્થ જ અર્પણ કરવા.

વળી શ્રાદ્ધમાં નીચેના પદાર્થો પણ ન આપવા:—સફેદ સામો, રાજમાખા (બરબદા), કુરથી, કોદરા, મસૂર, અને જે શીત કાલમાં પાકેલા હોય તેવાં પદાર્થ, પુલક, સન, મર્કટ (કૌચનાં ખીજ), તુવેર, રાઇ, બિલ્વ, ઘુઘરી (સ્વિન્નધાન્યક), પિણ્યાક (ખળી), દગ્ધ અન્ન, તક, નીરસ પદાર્થ, નિર્ગન્ધ પદાર્થ, જે ધાન્યને ખાંડવા ફૂટવા આદિ સંસ્કાર ન થયા હોય તે, તથા જેને શ્રેણીશુદ્ધિ સંસ્કાર ન કરવામાં આવ્યા હોય તેવા, આગલા દિવસના રાંધેલા વાસી પદાર્થ, વૃક્ષોનો લાલ રંગનો ચુંદર, એકલું મીઠું (નિમક), જેમાં કાળું મીઠું નાંખીને બનાવવામાં આવેલો હોય તેવો, સર્વ પ્રકારની કુંગળી (પલાણકુ), પીપળ, જીરું, વાંસનો અંકુર, જૂતણ, કુંભી, કાપડળ, સરગયો, કુસુંભ, કચનાર, કરંજ, નિર્ગુણી, મૂળો, કાળું (કુખાણ્ડ-ભૂર કાળું), સફેદ રિંગણ, કાળાં મરી, બોટંગડીનું ફળ, કરીરનું પુષ્પ, ફલાખીડુંગ, મોથ, બિન્દોડ, જાંણ, કુધી, પીપળ, પટોલ, પિણ્ડમૂલ, (સલગમ) મસૂર તથા કાળાં પુષ્પ એ સર્વ પદાર્થ પિતરોને નહીં આપવા જોઈએ.

વિશેષ કરીને મનુસ્મૃતિ આદિ ગ્રન્થોમાં મત્સ્ય, માંસ, આદિ વડે પણ શ્રાદ્ધ કરવાનું કહ્યું છે, તે સર્વ આપત્તિકાલમાં જ્યારે અન્નાદિક કાંઈ મળે નહીં અને તેથી મત્સ્યાદિથી જીવન ચલાવવું પડતું હોય ત્યારે શ્રાદ્ધમાં વિધન ન પડે માટે મત્સ્યાદિથી પણ શ્રાદ્ધ કરવાનું કહ્યું છે. તે કાઈ કર્તવ્ય વિધિ રૂપ લખેલું નથી. જેવી રીતે માંસવ્રતના વિષયમાં નિષેધ છે એવો અહીં પણ સમજવો જોઈએ.

માટે વૈદિક લોકોએ પવિત્ર વસ્તુથી જ વિધિને અનુસરી શ્રાદ્ધ કરવું યોગ્ય છે.

છતિ શ્રાદ્ધનિરૂપણ અ ૧૨. સ. ૪૪. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨: સર્ગ. ૪૫

અવિકાવિષયક વિચાર.

ઉપરના સર્ગમાં શ્રાદ્ધનું નિષ્પણ કરીને આ સર્ગમાં અવિકા વિષયમાં વિચાર કરવામાં આવે છે.

અદ્રોહેણૈવ ભૂતાનામલ્પદ્રોહેણ વા પુનઃ.

યા વૃત્તિસ્તાં સમાસ્યાય વિપ્રો જીવેદનાપદિ ॥ મં. સ્મૃ. અ. ૪-૨ ॥

અર્થ:—જ્ય. સુધી આપતિકાલ ન હોય ત્યાં સુધી પાછાણે પ્રાણીઓનો દ્રોહ કર્યો વિના અથવા બિન્નકુલ થોડા દ્રોહથી જે અવિકા છે તેનો આશ્રય કરીને જીવન ચલાવવું નોંધ્યો. અહીં શિલોન્ન અને અપાચિન આદિ જીવનો પાપને અદ્રોહ વૃત્તિ કહી છે. કારણ કે તેમાં કોઈને પણ પીડા થવાનો સંભવ નથી. અને યાચના આદિથી જે વૃત્તિ છે તે અલ્પદ્રોહ વૃત્તિ કહેવાય છે. આ ઉપાયથી અવિકા ન ચાલે તો યજ્ઞ કરાવવો તથા ભજનાવવું આદિ તથા શુદ્ધ કુલ પાસેથી પ્રતિગ્રહ લેતો ઇત્યાદિ જીવનો પાપ પણ પાછાણને માટે વિહિત છે: તે વડે પણ પાછાણ અવિકા ચલાવી શકે છે.

યાત્રામાત્રમસિદ્ધયર્થ સ્વૈ: કર્મભિરગર્હિતૈ: ॥

અવલેશેન શરીરસ્ય કુર્વીત ધનસન્નયમ્ ॥

” ॥ ૩ ॥

અર્થ:—પોતાના પ્રાણની સ્થિતિને અનુસરી શરીરને બહુ કષ્ટ આપ્યા વિના કુટુંબના રક્ષણને માટે પોતાના નિત્ય કર્મોના અનુકૂળ સહિત શાસ્ત્રમાં વિધાન કરેલી (અગર્હિત) ઋનાદિ વૃત્તિથી ધનનો સંગ્રહ કરવો નોંધ્યો. આ શ્લોકમાં યાત્રામાત્ર કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ભોગને માટે કદાપિ ધન સંગ્રહ કરવો યોગ્ય નથી. તેથી એવો પણ નિશ્ચય થાય છે કે ધન સંગ્રહ કરવાનો નિષેધ કેવલ સંન્યાસી માત્રને માટે નથી. જે કોઈ સંન્યાસનું ફક્ત ભેગવવાની ઇચ્છાવાળો હોય તેવા ગૃહસ્થાશ્રમીએ પણ નિર્વાહ માત્રથી અધિક ધનનો સંગ્રહ કરવાની શાસ્ત્રની આજ્ઞા નથી.

ક્રતામૃતાભ્યાં જીવેત્, મૃતેન પ્રમૃતેન, વા. ॥

સત્યાનૃતાભ્યામપિ વા ન શ્વૃત્ત્યા, કદાચન ॥

” ॥ ૪ ॥

અર્થ:—અનાપત કાલમાં ઋન તથા અમૃત, મૃત તથા પ્રમૃત, અને સત્ય તથા અનૃતથી પણ જીવન ચલાવે. પરંતુ અવૃત્તિથી કદાપિ જીવન ચલાવવું નહીં નોંધ્યો.

આ ઋત્યુ અમૃત, આદિના અર્થ નીચે પ્રેમાણે છે:—

કૃતમુન્નિશિલં જ્ઞેયમમૃતં સ્યાદ્યાચિતમ્ ॥

મૃતં તુ યાચિતં મૈશં પ્રમૃતં કર્પણં સ્મૃતમ્ ॥

” ॥ ૫ ॥

અર્થ:—જે સ્થાનમાં પડેલી વસ્તુ લેવાથી કોઈને પણ કોઈ પ્રકારની હાનિ ન થાય એવા રસ્તા તથા ખેતર આદિ મુશ્કેલી જગામાં પડેલા અનનો એક એક દાણો વીણી એકઠા કરી તે વડે જીવન ચલાવવું તેને ઉન્નિશિલ કહે છે. આ વૃત્તિ સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે. અને ધાન્યોના મુન્નિ (કુંક) રૂપ અનેક દાણાને સાથે લઈને એકઠા કરવા તેનું નામ મૃત છે. આ ઉન્નિશિલની અપેક્ષાએ ખીળ દરજ્જાનું છે. પરંતુ આ બંનેમાં કોઈ પ્રકારનું કપટ નથી, અને તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનું મિથ્યાભાષણ આદિ અવધારનો પણ સંભવ નથી, કેવલ

સત્યનો જ વ્યવહાર થાય છે. તેથી આ બંને પ્રકારની વૃત્તિને ઋત કહ્યું છે. ઋત નામ સત્યનું છે, અને જે વિના માગ્યે, મળેલી વસ્તુ છે અર્થાત્ શ્રદ્ધાળુ મનુષ્યે આપણી પ્રેરણા વિના આપેલી જે વસ્તુ છે તે અમૃતની તુલ્ય સુખનું કારણ હોવાથી અમૃત કહ્યું છે. અને ભિક્ષાવૃત્તિથી અર્થાત્ ભિક્ષા માગીને થોડું થોડું લઈને એકદુન કરેલું ભિક્ષાના સમૂહ રૂપ જે અન્ન છે તે મૃત કહેવાય છે, કારણ યાચનાવૃત્તિ મરણ તુલ્ય પીડાકારી છે. અને ખેતી કરીને જે જીવન છે તે પ્રમૃત કહેવાય છે. જેના આગલા લાગમાં લોહાનો તીક્ષ્ણ લાલો છે એવા હજુ વડે પૃથ્વીને ખેડવાથી અનેક જીવોની હિંસા થાય છે, અને લીલાં વૃક્ષાદિને કાપવાથી પાપ થાય છે. તેથી તે વિશેષ કરીને મૃત તુલ્ય છે, તેથી તે પ્રમૃત કહેવાય છે.

સત્યાવૃત્તં તુ વાણિજ્યં તેન ચૈવાપિ જીવ્યતે ।

સેવા શ્વૃત્તિરાખ્યાતાં તસ્માત્તાં પરિવર્જયેત્ ॥

” ॥ ૬ ॥

અર્થ:—પ્રાપ્ત કરીને વેપારમાં કેટલીક વ્યાજતમાં મિથ્યા બોલવાનો સંભવ હોય છે. તેથી વ્યાપારમાં કોઈ વાતમાં સત્ય અને કોઈ વાતમાં મિથ્યા બોલે છે, તેથી પ્રથમ કહેલી ઉગ્ગ્ર, શિલ્પ, આદિ વૃત્તિથી જીવન ન ચલાવી શકાય તો જ બ્રાહ્મણે વ્યાપારથી પણ જીવન ચલાવવું નોંધ્યે. સેવાવૃત્તિને શ્વૃત્તિ કહી છે. જેવી રીતે કૂતરાં પોતાના સ્વામીનું તાડન આદિ સહન કરે છે, તેવી રીતે સેવકને પણ પોતાના સ્વામીનું તાડન આદિ સહન કરવું પડે છે. તે કારણથી સેવાવૃત્તિને શ્વૃત્તિ કહી છે. માટે બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય સેવાવૃત્તિ કદાપિ પણ ન કરે. અહીં ખેતી વડે જીવન કરવું તેને પ્રમૃત કહ્યું છે, તે પહેલાં કહેલી ઉગ્ગ્રવૃત્તિ આદિ કરતાં ખેતીનું જીવન નિઃકૃષ્ટ હોવાનું સૂચન કરવાને માટે જ કહ્યું છે. વૈશ્યને માટે ખેતી વિહિત ધર્મ હોવાથી તે જીવિકા ઉત્તમ છે. અને કલિયુગમાં અલ્પજ્ઞ આદિ કરવાનો જે નિયમ શાસ્ત્રમાં બતાવ્યો છે તે નિયમને અનુસાર જગદને તકલીફ આપ્યા વિના બ્રાહ્મણ પણ ખેતી કરી શકે છે. તેમાં કોઈ દોષ નથી એમ પણ પરાયાર સ્મૃતિમાં કહ્યું છે. પરંતુ, કેટલાક ટીકાકાર ઉપર કહેલા સ્લોકની “તેન ચૈવાપિ જીવ્યતે” એ બીજી પંક્તિમાં કહેલા ચ શબ્દથી અનાપદ્, કાસમાં પણ બ્રાહ્મણે વ્યાજ લઈને જીવત અસાધવાની આસાનો સ્વીકાર કરીને વ્યાજથી પણ જીવિકા અસાધવાનું કહે છે. પરંતુ તે શાસ્ત્ર અને યુક્તિથી વિરુદ્ધ છે. વૃદ્ધિજીવીનું અન્ન ખાવાની પણ શાસ્ત્રમાં મનાઇ કરેલી છે. છતાં વ્યાજથી જીવન ચલાવવાની આસા શાસ્ત્રમાં હોવાનો સંભવ જ નથી. કેટલેક ઠેકાણે અન્નની ધીરધાર કરનારને વાધુર્ગિક (વૃદ્ધિજીવી) કહ્યા છે તે પહેલાંના સમયમાં પૈસાનો વ્યવહાર ન હોવાથી કહ્યું છે. કોઈ પણ પ્રકારની વૃદ્ધિજીવિકા વૈશ્ય સિવાય અન્ય કોઈને માટે પણ શ્રેષ્ઠ નથી. કેટલાક લોક એમ પણ માને છે કે કૃષિ તથા વ્યાજ લેવું આદિ વ્યવહાર પોતે ન કરે, પરંતુ બીજાની દ્વારા કરાવવામાં કોઈ હાનિ નથી. આ વાત ખિલકૂલ શાસ્ત્રાનુસાર નથી, કારણ જે કર્મમાં પાપ થવાનો સંભવ છે તે કરનાર તથા કરાવનાર અથવા કરનારને કોઈ પ્રકારની સહાયતા કરનાર સર્વ પાપના ભાગી થાય છે એમ કહ્યું છે. માટે યુક્તિશૂન્ય તે લોકનો પણ પરિભ્રામ કરવા યોગ્ય છે.

કુસૂલધાન્યકો વા સ્યાત્કુંભોધાન્યક એવ વા ।

ત્રહૈદિકો વાપિ ભવેદશ્વસ્તનિક એવ વા ॥

” ॥ ૭ ॥

અર્થ:—ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણ એક કુસલ (અનાજ 'ભરવાની કોઠીનું' નામ) ભરીને અનાજ રાખે, અથવા એક કુંભી (કુંભ ભરીને) અનાજ ભરી રાખે, અથવા ત્રણ દિવસ આલે તેટલું અન્ન રાખે, અથવા કેવલ એક દિવસના ભોજન જેટલા અન્નનો સંગ્રહ કરે.

ચતુર્ણામિપિ ચૈતેપાં દ્વિજાનાં ગૃહમેધિનામ્ ।

જ્યાવાન્પરઃ પરો દ્વેયો ધર્મતો લોકજિત્તમઃ ॥

,, ॥૮॥

અર્થ:—આ પ્રકારના ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણોમાં પહેલાની અપેક્ષા પછી પછી કહેલો શ્રેષ્ઠ છે અને સ્વર્ગાદિ લોકોને જીતનાર થાય છે.

આ શ્લોકથી કુસલ ધાન્ય વાળા કરતાં કુંભીધાન્ય વાળાને, અને કુંભીધાન્ય વાળા કરતાં ત્રણ દિવસના નિર્વાહ જેટલું ધાન્ય રાખનારને, અને તેના કરતાં પણ બીજા દિવસ માટે અન્ન નહીં રાખનારને અર્થાત્ પ્રતિદિન મજેલી વસ્તુને તે જ દિવસે વાપરી દેનારને શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે. માટે થોડામાં થોડો સંગ્રહ કરનાર શ્રેષ્ઠ છે એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે. તપોબલ્લ પણ સંગ્રહના અભાવથી જ વધે છે. જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થવામાં પણ સંગ્રહનો અભાવ જ કારણ છે. કોઈ શાસ્ત્રને પૂર્ણ રીતે જાણનાર મનુષ્ય હોય તોપણ સંગ્રહશુદ્ધિ વિશેષ હોય તેને જ્ઞાનનો વિકાસ થવો સંભવ નથી, કારણ કે ધનાદિનો સંગ્રહ કરવામાં રૂચિ હોવામાં કારણ કેવલ અન્તઃકરણની મહિનતા જ છે. વિતેષણ પરિત્યાગ નહીં કરવાથી યથાર્થ જ્ઞાન થવું અથવા યથાર્થ વસ્તુનો અનુભવ થવો પણ સંભવ નથી. અમારી પાસે ધનાદિ સંપત્તિ હોય તોજ અમને સસારનું સુખ મળી શકે છે, અને ધનનો સંચય થવાથી જ દરેક સમય અમારા કામમાં આવશે, તથા કોઈ દુઃકાળ આદિની બાધા થતાં પણ અમારી પાસે ધન હશે તો અમને દુઃખ નહીં થાય આ પ્રકારનો વિચાર તથા દુઃખી થવાનો ભય ધનનો સંગ્રહ કરવામાં કારણ છે. જેને જીવિકા આદિ વિષયમાં ભય છે તેને દૈવી સંપત્તિવાળો મનુષ્ય કહી શકાય નહીં, કેમકે ભગવદ્ગીતાના ૧૬ મા અધ્યાયમાં દૈવી સંપત્તિ તથા આસુરી સંપત્તિનાં લક્ષણોનું કથન કરતાં પ્રથમ દૈવી સંપત્તિના ગુણોમાં “અભય”ને જ કહેલો છે. જીવિકા આદિ કોઈ પણ નિમિત્તે ભય ન થવો તેનું નામ અભય છે. (તેનું વિશેષ વિવેચન કર્મ પ્રકરણના અન્તમાં કરવામાં આવશે.) ધનાદિ સંગ્રહ કરવાની શુદ્ધિ આસુરી સંપત્તિનું લક્ષણ છે. દૈવીસંપત્તિ વાળાને પોતાના અથવા કુટુંબ આદિના જીવન વિષયમાં કોઈ પ્રકારની કલ્પના થતી નથી; કેમકે તેમને “હું ભારી તથા મારા કુટુંબ આદિની રક્ષા કરું છું” એવું અભિમાન નથી. પરન્તુ ઇશ્વર જ યોગક્ષેમ ચત્રાવનાર છે અને તે સર્વની રક્ષા કરનાર છે, તે અમારી પણ રક્ષા કરશે એવો નિશ્ચય છે.

અનન્યાશ્ચિન્તયન્તો માં યૈ જનાઃ પર્યુપાસતે ।

તેપાં નિત્યામિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વદામ્યહમ્ ॥ મઙ્ગીઽઅઽ ૧-૨૨ ॥

અર્થ:—ભેદદષ્ટિ રહિત અને સર્વ પ્રકારના ભોગમાં નિરુપ્ત જે પુરૂષ, સર્વ વસ્તુ પર-માત્મારૂપ છે, પરમાત્માથી ભિન્ન કોઈ પણ વસ્તુ નથી, એમ જાણીને પરમાત્માનું જ હમેશાં ચિન્તન કરે છે—તેવા આત્મધ્યાનમાં તત્પર પુરૂષોને યોગક્ષેમ હું પરમેશ્વર પોતે જ પ્રાપ્ત કરાવું છું” અર્થાત્ તે ભક્તલોક પોતાના શરીરની રિથિતિને ઉપયોગી પદાર્થોને માટે પ્રયત્ન ન કરવા છતાં પણ હું પ્રાપ્ત કરાવું છું. અપ્રાપ્ત વસ્તુની પ્રાપ્તિનું નામ યોગ છે, અને પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુનું રક્ષણ કરવું તેનું નામ ક્ષેમ છે.

વળી ભક્તોનો યોગક્ષેમ ભગવાન પોતે જ કરે છે એવું મહાભારતમાં પણ કહ્યું છે:—

મનીષિણો હિ યે કેચિત્તત્તયો મોક્ષધર્મિણઃ ।

તેષાં વિચ્છિન્નતૃષ્ણાનાં યોગક્ષેમવહો હરિઃ ॥ મ.મા.શા.પ.અ. ૩૪૯-૭૨ ॥

અર્થ:—જે કોઈ બુદ્ધિશાળી મોક્ષધર્મી મનુષ્ય મોક્ષને માટે યત્ન કરનાર છે એવા તૃષ્ણારહિત મનુષ્યનો યોગક્ષેમ પરમેશ્વર પોતે જ વહન કરે છે.

આ પ્રમાણે ભગવદ્ગીતા આદિ ગ્રંથોમાં ભક્તોના યોગક્ષેમ કરનાર ભગવાનને કહ્યા છે. તેથી ઇશ્વર તથા શાસ્ત્ર ઉપર શ્રદ્ધાવાળા મનુષ્ય સંગ્રહ કરવામાં કદાપિ તત્પર થતા નથી. જેટલી જેટલી સંગ્રહ કરવાની ઇચ્છા થાય છે તેટલી તે વિશ્વાસની ખામીનું જ સૂચન કરાવે છે. તેથી પરમાત્માની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળો કોઈ પણ આશ્રમમાં હોય તોપણ તેને સંગ્રહ કરવાની બુદ્ધિ હોવાનો સંભવ નથી. અને ધર્મોદિ આર પુરુષાર્થમાં સર્વ કોઈ મોક્ષને જ પરમ પુરુષાર્થ તરીકે સ્વીકાર કરે છે, અને મુમુક્ષુને માટે ત્યાગ જ પ્રધાન સાધન છે. ત્યાગ કોઈ અમુક વેષ માત્રથી થતો નથી. સંગ્રહના અભાવથી જ ત્યાગી થઈ શકે છે. તેથી વૈદિક ધર્મનો જે સિદ્ધાન્ત છે તે સંગ્રહ નહિ કરવામાં છે.

બાકી શરીરનિર્વાહને યોગ્ય વસ્તુ સંપાદન કરવાને માટે સર્વ પ્રાણી માત્રને હક છે. પરન્તુ કોઈને પોતાના શરીર માત્રનું અને કોઈને પત્ની, પુત્ર, સેવક આદિનું પણ પોપણ કરવાને માટે અધિક વસ્તુઓ સંપાદન કરવી પડે છે. તે બધું સમયને માટે નહીં કરવું જોઈએ એવો શાસ્ત્રકારોનો સિદ્ધાન્ત છે. તેથી મનુમહારાજે ગૃહસ્થ ધામણોને માટે ઉત્તમ પક્ષમાં અશ્વરતનિક રહેવાનું કહ્યું છે. જે આવતી કાલની ચિન્તા કરતો નથી, જે આજ મળ્યું તે આજ જ ખર્ચ કરી દે છે, તેને અશ્વરતનિક તથા સદા:પ્રસાદક, તથા કદાપિ ધોર સંન્યાસી નામથી કહ્યું છે.

આ પ્રમાણે મનુજીનું કથન મંગ્રહનો પરિત્યાગ કરવામાં તાત્પર્યવાળું હોવાથી તેને અનુસાર જ શ્લોકનું તાત્પર્ય હોઈ શકે છે. અને કુંભી તથા કુસુલનો અર્થ પણ તેને અનુસાર જ થઈ શકે છે. તેથી ગોવિન્દરાજની ટીકામાં જે ૭ દિવસની જીવિકા યોગ્ય અન્ન રાખનારને “કુંભીધાન્ય” કહ્યો છે તે બરાબર છે. તેને અનુસાર ૧૨ દિવસના નિર્વાહને યોગ્ય અન્ન સંગ્રહ કરનારને જ “કુસુલધાન્ય” પણ કહ્યો છે. (માન સંબંધી વિશેષ ભેદ મિશ્રપ્રકરણનાં લખવામાં આવશે.)

કુસુલ નામ ધાન્ય ભરવાનું એક માટીના બનાવેલા પાત્રનું છે. તે કેટલાક દેશોમાં ૧૫ અથવા ૨૦ મણ સુધીનું અન્ન રાખવા યોગ્ય મોટું પણ જોવામાં આવે છે. કુસુલધાન્યાદિના ૧૨ દિવસના, ૭ દિવસના, ત્રણ દિવસના, એક દિવસના કમને છોડીને કુલ્લુક લઈ પોતાની ટીકામાં “કુસુલધાન્ય”નો અર્થ સેવક આદિસહિત પોતાના સંપૂર્ણ કુટુંબનો ત્રણ વર્ષ અથવા અધિક સમય સુધી પણ નિર્વાહ ચાલે એટલું અન્ન જેની પાસે હોય તે કયો છે. અને એક વર્ષ સુધી નિર્વાહનું અન્ન રાખનારને “કુંભીધાન્ય” કહ્યો છે. પરન્તુ—

यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये ।

अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥ મં સ્મૃ ૭ ૧૧-૭ ॥

અર્થ:—જેની પાસે સેવકોદિ સહિત અવશ્ય પાલન કરવા યોગ્ય કુટુંબનું ત્રણ વર્ષ સુધી અથવા અધિક સમય સુધી પોપણ ચલાવવાને માટે પરિપૂર્ણ અન્ન હોય તેજ સોમયાગ કરવાને યોગ્ય છે. મનુજીના આ શ્લોકનું પ્રમાણ આપીને ત્રણ વર્ષ ખર્ચ પૂરતું અન્ન જેની

પાસે હોય તેને કુસુલધાન્ય કહ્યો છે. પરંતુ આ કથન યુક્તિરહિત હોવાથી માનવા યોગ્ય નથી, કારણ કે મનુષ્યને “યસ્ય વૈવારિકં” એ શ્લોકથી ડાઘ “કુસુલ ધાન્ય” નો અર્થ કર્યો નથી, પરંતુ સોમયાગના અર્થનું સૂચન કર્યું છે. થોડા ધનથી સોમયાગ ન થઈ શકે. સોમયાગ કરવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે આટલા અનનો સંગ્રહ કરવો જોઈએ એટલું જ માન્ય કહે છે. વળી કહ્યું છે કે:—

અતઃ સ્વલ્પીયસે દ્રવ્યે યઃ સોમં પિવતિ દ્વિજઃ ॥

સ પીતસોમપૂર્વોઽપિ ન તસ્યામોતિ તત્પલ્લમ્ ॥

” ॥ ૮ ॥

અર્થ:—પૂર્વ શ્લોકમાં કહેલા ત્રણ વર્ષના નિર્વાહ કરતાં એટલા અન વાળો જે પાછળથી સોમયાગ કરે છે, તેણે પહેલાં પણ સોમયાગ કર્યો હોય તથાપિ તેને તે ‘સોમયાગનું’ ફળ મળતું નથી. આ શ્લોકમાં સ્વલ્પ ધન વડે સોમયાગ કરનારને દક્ષિણ આદિની ન્યૂનતા હોય છે. માટે આ શ્લોકથી અલ્પ ધન વાળાએ સોમયાગ નેહી કરવો જોઈએ એટલું જ કહે છે. પરંતુ “કુસુલધાન્ય” નો અર્થ ‘શ્લોક બનાવતો’ નથી. છતાં આ ‘શ્લોકથી’ એટલો તો નિર્ણય થાય છે કે જેને સોમયાગ કરવો હોય તે ત્રણ વર્ષના નિર્વાહ પૂરતા અનનો સંગ્રહ કરી શકે છે. બાકી ૧૨ દિવસથી અધિક નિર્વાહ માટે ધન સંગ્રહ કરી શકેના નથી એવો મનુ મહારાજનો આશય છે.

જેવી રીતે મનુ બગવાને સંગ્રહની ન્યૂનતા અને અધિકતાના બેદથી ગૃહસ્થોના ચાર બેદ કહ્યા છે, તેવી રીતે પરાશર સ્મૃતિમાં પણ જીવિકાની વૃત્તિના બેદથી ગૃહસ્થાશ્રમીના બેદ કહેવામાં આવ્યા છે.

ગૃહસ્થઃ ચતુર્ભેદો વાર્તાશાલીનવૃત્તિકૌ ॥

યાયાવરસ્તથા ચાન્યો ધોરસંન્યાસિકસ્તથા ॥ વૃ. પા. સ્મૃ ૦ અ ૦ ૧૧-૨૧ ॥

અર્થ:—ગૃહસ્થાશ્રમી પણ વાર્તાવૃત્તિ, શાલીનવૃત્તિ, યાયાવર અને ધોર સંન્યાસિક એવા ચાર પ્રકારના હોય છે. તેમાંથી—

કૃષિગોરક્ષ્યવાણિજ્યૈઃ સર્વાઃ કુર્વન્ક્રિયા દ્વિજઃ ॥

વિહિતૈરાત્મવિદ્યૈશ્ચ વાર્તાવૃત્તિઃ સ ઇચ્ચતે ॥

” ॥ ૬૦ ॥

અર્થ:—કૃષિ, વાણિજ્ય તથા ગોરક્ષા વડે જીવિકા ચલાવનાર તથા ગૃહસ્થાશ્રમીની સંપૂર્ણ ક્રિયા કરનાર અને આત્મચિન્તન કરનાર એવો પાછળથી વાર્તાવૃત્તિ કહેવાય છે.

સજનાધ્યયનૈર્દાનૈસ્તિભિર્યો વર્તતે સદા ॥

ક્રિયાઃ કુર્વન્નાત્મવિદ્યઃ સા સ્યાચ્છાલીનવૃત્તિતા ॥

” ॥ ૬૧ ॥

અર્થ:—જે પાછળથી યજ્ઞન, અધ્યયન અને દાન કરવામાં તત્પર છે અને ગૃહસ્થાશ્રમીતી સર્વ ક્રિયાઓ તથા આત્મચિન્તન પણ કરે છે તેને શાલીનવૃત્તિ કહે છે.

અર્ચનૈઃ સત્કારયેદન્યાન્ક્રિયાઃ કુર્યૌત્પતિગ્રંહી ॥

પાઠયેચ ય આત્માનં યાયાવરઃ સ ઇચ્ચતે ॥

” ॥ ૬૨ ॥

અર્થ:—અતિમહાલક્ષ્મીને કુર્કું બનું પોષણ ચલાવનાર તથા ગૃહસ્થોની અન્ય સર્વ ક્રિયા કરનાર તથા અતિથિ આદિ અન્ય મનુષ્યોના સત્કાર કરનાર તથા અધ્યાત્મશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરનાર એવો પાછળથી યાયાવર કહેવાય છે. અને

તિષ્ઠેદ્યથ શિલોઽન્નામ્યામુદ્ઘૃતાભિશ્ચ વર્તતે ।

આત્મવિચ્ચ ક્રિયાઃ કુર્યાદ્યોગમન્યાસિકઃ સ તુ ॥ ૬૩ ॥

અર્થઃ—જે શિશુ અને ઉગ્ગૃહસ્થિતી જીવન ચલાવે છે, તથા પોતાને હાથે લાવેલા જલાદિથી નિર્વાહ કરે છે તથા આત્મજ્ઞાની છે તથા નિત્ય કર્મોદિ કરે છે તે ધૈર્ય સંન્યાસિક કહેવાય છે. અહીં પોતાને હાથે જલાદિ લાવીને નિર્વાહ કરે છે એમ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તેમની પાસે સેવક આદિ હોતા નથી. અને પત્નીનો અભાવ કહ્યો નથી, તથા તેઓ પણ પત્નીવાળા જ હોય છે.

ન લોકઋત્તં વર્તેત વૃત્તિહેતોઃ કથંચન ।

અજિહ્મામશઠાં શુદ્ધાં જીવેદ્બ્રાહ્મણજીવિકામ્ ॥ મ ૦ સ્મૃ ૦ અ ૪-૧૧ ॥

અર્થઃ—પોતાના જીવનને માટે બ્રાહ્મણે શાસ્ત્રસંસ્કાર રહિત સાધારણ લૌકિક મનુષ્યનો વ્યવહાર કાઢી રીતે નહીં કરવો જાણ્યો અર્થાત્ જીવિકાને માટે મિથ્યા ભાષણ, અસત્પ્રતિગ્રહ, આદિ નહીં કરવું જોઈએ, તેમજ જીવિકાને માટે જે ધંધો કરતો હોય તેમાં કોઈ પ્રકારનું કપટ નહીં હોવું જોઈએ તથા જીભાદિ રહિત હોય અને મલિન જીવિકા ન હોય એવી યોગ્ય જીવિકાથી જ પોતાનું જીવન ચલાવવું જોઈએ. અને—

સંતોષં પરમાસ્થાય સુસ્વાર્થી સંયમી ભવેત્ ।

સંતોષમૂલં हि सुखं दुःखमूलं विपर्ययः ॥ ૧૨ ॥

અર્થઃ—જેથી પોતાના કુટુંબનું પોષણ તથા ગૃહસ્થાશ્રમીને ઉચિત પંચમ્નાદિ બની શકે એટલું માત્ર પ્રાપ્ત થવાથી સન્તુષ્ટ રહે—તેથી અતિરિક્તની ઇચ્છા ન કરે. આ લોક તથા પરલોક મંથનથી સુખની ઇચ્છા કરનાર બ્રાહ્મણે સન્તોષનો આશ્રય કરીને ધનનો સંગ્રહ કરવામાં મંથન રાખવો જોઈએ. કારણ કે આ લોક તથા પરલોક સંમંથનથી સુખ સંતોષથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. અને જે અસંતોષ છે તે દુઃખનું જ મૂલ (કારણ) છે. બહુ ધન ઉપાજન કરવાના પ્રયત્નથી તૃષ્ણાની વૃદ્ધિ થાય છે. તૃષ્ણાની વૃદ્ધિ થવાથી મનુષ્ય જીવ કપટ આદિ પણ કરવા લાગી જાય છે. ધનની તૃષ્ણાવાળા મિથ્યાભાષણ પણ અવસ્ય કરે જ છે. તેથી તે આ લોકમાં નિન્દા અને પર લોકમાં નરકનો પણ ભાગી થાય છે, માટે ગીતામાં તૃષ્ણાને નરકનું દ્વાર કહ્યું છે.

અને બ્રાહ્મણને માટે વેદ ભણવા અને ભણાવવા, યજ્ઞ કરવા અને કરાવવા તથા દાન લેવું અને આપવું એ જ કર્મ પહેલાં કહેવામાં આવ્યાં છે.

પણ્ણાં તુ કર્મણામસ્ય ત્રીણિ કર્માણિ જીવિકા ।

યાજ્ઞનાધ્યાપને ચૈવ વિશુદ્ધાચ પ્રતિગ્રહઃ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૧૦-૭૬ ॥

અર્થઃ—તે જ કર્મ મધ્યે યજ્ઞ કરાવવા, વેદ ભણાવવા અને ઉત્તમ કુલ પાસેથી અર્થાત્ વૈદિક ધર્મમાં તત્પર રહેનાર દ્વિગતિ પાસેથી પ્રતિગ્રહ લેવો—એ ત્રણ કર્મ બ્રાહ્મણની જીવિકાને માટે કહ્યાં છે.

ઉપર ઉગ્ગૃહ તથા શિશુ વડે જીવન ચલાવવાનું જે કહ્યું છે તે મહાન્ તપસ્વીથી જ થઈ શકે છે. તે પ્રમાણે જીવન ચલાવવાનું સામર્થ્ય ન હોય તો અધ્યાપનની નિર્વાહ કરવો શ્રેષ્ઠ છે. ભણાવીને પેગાર લેવાનું અહીં તાત્પર્ય નથી. પરન્તુ પોતાના શિષ્ય લોકે લાવેલા ભિક્ષાના

અન્ય વડે નિર્વાહ કરવાનું અને વિદ્યા સમાપ્ત કરીને ઘેર જનાર શિષ્ય લોકોએ આપેલી દક્ષિણા વડે નિર્વાહ કરવાનું તાત્પર્ય છે. અને તે રીતે ન બને તો યજ્ઞાદિ કરાવી નિર્વાહ કરવો ઠીક છે. તેમાં જે ધન પ્રાપ્ત થાય છે તે પોતાની મહેનતનું છે. તેથી વેદના નિયમને અનુસાર યજ્ઞ કરાવી ધન લેવામાં પાપનો સંભવ નથી. તેથી પણ નિર્વાહ ન ચાલે તો હવિકાનું સાધન પ્રતિગ્રહ છે. કર્મનિષ્ઠ તપસ્વી બ્રાહ્મણે વૈદિક ધર્મમાં નિષ્ઠા રાખી અનુદાન કરનાર દ્વિજાતિ પાસેથી પ્રતિગ્રહ લેવામાં હોય નથી. માટે વિદ્વાન અને કર્મનિષ્ઠ બ્રાહ્મણ શુદ્ધ પ્રતિગ્રહથી પણ નિર્વાહ કરી શકે છે. પરંતુ યજ્ઞમાનના પાપનો નાશ કરવાનું જેનામાં સામર્થ્ય હોય તેનેજ પ્રતિગ્રહ લેવાનો અધિકાર છે, અવિદ્વાન અને અતપસ્વી બ્રાહ્મણને માટે તો પ્રતિગ્રહ નરકનું જ કારણ છે.

अजीर्वस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्मणा । .

जीवेत्क्षत्रियधर्मेण स ह्यस्य प्रत्यनन्तरः ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૧૦-૮૧ ॥

અર્થ:—આપત્તિ કાલમાં પૂર્વે કહેલા ઉપાયોથી જીવન ચાલી શકે નહીં તો બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય ધર્મથી જીવન ચલાવે અર્થાત્ ગ્રામના અથવા નગરાદિકના રક્ષણથી જીવન ચલાવે. તે ક્ષત્રિયવૃત્તિ જ બ્રાહ્મણને માટે અનન્તર વૃત્તિ છે, એટલે કે પોતાના બ્રાહ્મણ ધર્મથી હવિકા ન ચાલતાં જીવન ચલાવવાનો નજીકનો ઉપાય છે. નગર અને ગ્રામની રક્ષા રાજ જ કરી શકે છે. બ્રાહ્મણ રાજ હોય તો પણ સર્વ બ્રાહ્મણ રાજ હોઇ શકતા નથી. રાજ તો એક જ હોય છે. તેથી જ્ઞાનધર્મ વડે હવિકા ચલાવવાનું એજ તાત્પર્ય છે, કે બ્રાહ્મણનું નિત્ય કર્મ જે સન્ધ્યાવન્દન, સ્વાધ્યાય, અગ્નિહોત્રાદિક છે તેને કાંઈ પ્રકારની દાનિ કર્યા વિના કરી શકે એવી રાજ્યની રક્ષાને ઉપયોગી નોકરી વડે પોતાની હવિકા ચલાવવી. જે નોકરીમાં પોતાના નિત્ય કર્મનો પરિત્યાગ કરવો પડતો હોય અથવા હલકા દરજ્જાની સેવા કરવી પડતી હોય એવી સિપાઇ આદિની નોકરી કરવી ઉચિત નથી.

उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेन्नवेत् ।

कृषिगोरक्षमास्याय जीवेद्वैश्यस्य जीविकाम् ॥ „ ॥ ૮૨ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણની વૃત્તિથી તથા ક્ષત્રિયવૃત્તિથી પણ જીવન ચાલે નહીં તો બ્રાહ્મણ કેવી રીતે પોતાની હવિકા ચલાવે એમ જો પૂછતા હો તો કૃષિ, ગોરક્ષા તથા વ્યાપાર (વ્યાપાર) આદિ વૈશ્યવૃત્તિથી જીવન ચલાવે. અને

वैश्यवृत्त्याऽपि जीवंस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा ।

हिंसाप्रायां पराधीनां कृपिं यत्नेन वर्जयेत् ॥ „ ॥ ૮૩ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણ અથવા ક્ષત્રિય વૈશ્યવૃત્તિથી જીવન ચલાવવા છતાં જેમાં બહુ પ્રાણીની હંસા થાય છે તેવી અને બળદ આદિને બાધિત રહીને કરવાની ખેતીનો અપત્નપૂર્વક પરિત્યાગ કરવો જોઈએ, અર્થાત્ ગોરક્ષા અને વ્યાપારથી જ પોતાની હવિકા ચલાવવી જોઈએ.

कृपिं साध्विति मन्यन्ते सा वृत्तिः सद्विगर्हिता ।

भूमिं भूमिशयांश्चैव दन्ति काष्ठमयोमुखम् ॥ „ ॥ ૮૪ ॥

અર્થ:—કેટલાક લોક કૃપિને શ્રેષ્ઠ સમજે છે, તથાપિ તેને સત્જનોએ નિન્દિત કહેલી છે.

કેમકે જેના અગ્રભાગમાં લોહાતું ફળ લાગેલું છે એવું હળ તથા કાદાળી આદિ વડે પૃથ્વી તથા પૃથ્વીમાં રહેનાર પ્રાણીઓ પણ મરે છે મારે તે ક્ષેષ નથી. બનતા સુધી પોતાને હાથે પ્રાણીની હત્યા થાય એવી ખેતી કરે નહીં. તેમ ન બને તો પરાશરજીએ બતાવેલી રીતે ખેતી કરે તો પાપનો ભાગી થાય નહીં. ૮૩મા શ્લોકથી એ પણ નિર્ણય થાય છે કે ક્ષત્રિય પણ આપત્તિ કાલમાં વૈશ્યવૃત્તિથી જીવન ચલાવી શકે છે. વૈશ્યની વૃત્તિથી જીવન ચલાવવાનું કશું છે, તથાપિ જે વસ્તુ વેચવાનો નિષેધ કર્યો છે તેનો વિક્રય કરવો બ્રાહ્મણને મારે થાય નથી.

સર્વાન્નસાનપોદેત કૃતાન્નં ચ તિલૈઃ સહ ।

અઙ્મનો લવણં ચૈવ પશવો ચે ચ માનુષાઃ ॥ ૮૬ ॥

અર્થ:—સર્વ પ્રકારના રસ, રૂંધેલું અન્ન, તલ, પથ્થર, મીઠું, પશુ, મનુષ્ય, તથા

સર્વં ચ તાન્તવં રક્તં શાણક્ષૌમાવિકાનિ ચ ।

અપિચેત્સુરરક્તાનિ ફલમૂલં તથૌપધીઃ ॥ ૮૭ ॥

અપઃ શસ્ત્રં વિપં માંસં સોમં ગન્ધાંશ્ચ સર્વશઃ ।

ક્ષીરં ક્ષૌદ્રં દધિ ધૃતં તૈલં મધુ ગુદં કુશાન્ ॥ ૮૮ ॥

આરણ્યાંશ્ચ પશૂન્સર્વાન્ દંટિણશ્ચ વયાંસિ ચ ।

મઘં નીલીં ચ લાક્ષાં ચ સર્વાંશ્ચૈકશ્ફાંસ્તથા ॥ ૮૯ ॥

અર્થ:—શણનાં વસ્ત્ર, રેશમી વસ્ત્ર, ઉનનાં વસ્ત્ર, સર્વ પ્રકારના તન્તુનાં બનાવેલાં રંગેલાં વસ્ત્ર, અળસીની છાલનાં બનેલાં વસ્ત્ર, ફળ, મૂળ, તથા ઔષધિ, તથા જલ, શસ્ત્ર, વિષ, માંસ, સોમબદ્ધી, સર્વ પ્રકારના સુગંધીદાર પદાર્થ, દૂધ, મીઠું, દહીં, ઘી, તેલ, મધુ, કુશ, તથા ગોળસર્વ જાતનાં જંગલી પશુ, દાદવાળાં પશુ, પક્ષી, મદ્ય, ગળી(નીલી), લાખ, ઘોડા આદિ એક ખરીવાળાં સર્વ પદ્ધતિએ સર્વનો બ્રાહ્મણે ક્યવિક્રય ન કરવો જોઈએ. વળી—

કામસુત્પાદ્ય કુપ્યા તુ સ્વયમેવ કૃપીવલઃ ।

વિક્રીણીત તિઝાંઝુહુદાન્ધમાર્થમચિરસ્થિતાન્ ॥ ૯૦ ॥

અર્થ:—ખેડુતલોક પોતાના ખેતરમાં ઇચ્છાનુસાર તલ ઉત્પન્ન કરીને પવિત્ર તલ ધર્મ-કાર્યને નિમિત્ત વેચી શકે છે. પરન્તુ વધારે લાભ મેળવવાની મતલબથી બહુ દિવસ સુધી રાખીને વેચે નહીં.

સઘઃ પતતિ માંસેન લાક્ષયા લવણેન ચ ।

અથેળ શૂદ્રો ભવતિ બ્રાહ્મણઃ ક્ષીરવિક્રયાત્ ॥ ૯૧ ॥

અર્થ:—માંસ, લાખ તથા મીઠું વેચવાથી બ્રાહ્મણ તરત જ પતિત થાય છે, અને દૂધ વેચવાથી ત્રણ દિવસમાં શૂદ્ર બને છે.

ઇતરેપાં તુ પણ્યાનાં વિક્રયાદિહ કામતઃ ।

બ્રાહ્મણઃ સપ્તરાત્રેણ વૈશ્યમાત્રં નિગચ્છતિ ॥ ૯૨ ॥

અર્થ:—અને ઇચ્છાથી સાત દિવસ સુધી ઉપર કહેલા બ્રાહ્મણના બધા રસાદિ નિષિદ્ધ પદાર્થ વેચવાથી બ્રાહ્મણ વૈશ્ય થઇ જાય છે.

રસા રસૈર્વિધાતવ્યા ન ત્વેવ લવણં રસૈઃ ।

કૃતાન્નં ચાકૃતાન્નેન તિલા ધાન્યેન તત્સમાઃ ॥ ૧૪ ॥

અર્થઃ—ગોળ વગેરે રસ ધૂતાદિ સાથે અદલ બદલ કરી શકે છે, પરંતુ ખીણ વસ્તુ સાથે અદલ બદલ કરી શકતા નથી. રંધેયું અન્ન કાચા અન્નની સાથે અદલ બદલ કરી શકે છે, અને તલ પશુ કૌંમલમા બરાબર ખીજા ધાન્યની સાથે બદલી શકે છે.

વૈશ્યવૃત્તિમનાતિષ્ઠન્ બ્રાહ્મણ. સ્વેપથિ સ્થિતઃ ।

અવૃત્તિકપિતઃ સોદન્નિમં ધર્મસમાચરેત્ ॥ ૧૦૧ ॥

અર્થઃ—જે બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણની વૃત્તિથી નિર્વાહ ન થવાથી દુઃખી થવા છતાં પણ વૈશ્યની વૃત્તિનું અવલંબન ન કરતાં પોતાની વૃત્તિમાં જ રિયર રહે છે તે નીચે કહેલા ધર્મનું પાલન કરે.

સર્વતઃ પ્રતિગૃહ્ણીયાદ્બ્રાહ્મણસ્ત્વનયં મતઃ ।

પવિત્રં દુષ્પતીત્યેતદ્ધર્મતો નોપપચ્ચતે ॥ ૧૦૨ ॥

અર્થઃ—વિપત્તિને પ્રાપ્ત થયેલો બ્રાહ્મણ સર્વ લોકો પાનેથી દાન લે. જે વ્યય પોતાના આચરણથી પવિત્ર છે તે કાષ્ઠ દોષથી દૂષિત થાય છે એવું ધર્મશાસ્ત્રથી સિદ્ધ થતું નથી. અને આપત્તિ કાળમાં ન્યાં ત્યાં ખાવાથી અને પ્રતિબદ્ધ લેવાથી પણ દોષ નથી એ વાત પ્રથમ ભોજનવિધિમાં અછગર્તાદિનાં દષ્ટાન્તથી કહેવામાં આવી છે.

ભાષેદેતેન રાજન્યઃ સર્વેણાપ્યનયં મતઃ ।

ન ત્વેવ ડયાયસીં વૃત્તિમમિમન્યેત કદિંચિન્ ॥ મ૦ સ્મૃ૦ ૩૦૧૦-૧૫ ॥

અર્થઃ—આપત્તિને પ્રાપ્ત થયેલો રાજા જે વસ્તુએને વેચવાનો બ્રાહ્મણને મારે નિરોધ કર્યો છે તેવા રસાદિ વેચીને પણ વૈશ્યની તુલ્ય અવિદ્યા ચલાવે. પરંતુ કદાપિ બ્રાહ્મણની અવિદ્યા જે દાન લેવું આદિ છે તેનો આશ્રય ન લે. તેથી રીતે—

વૈશ્યોઽન્નીવન્સ્વયર્મેણ શૂદ્રવૃત્ત્યાપિ વર્તયેત્ ।

અનાચરન્ન કાર્યાણિ નિવર્તેત ચ શક્તિમાન્ ॥ ૧૦૮ ॥

અર્થઃ—વૈશ્ય પણ ખેતી, બાપાર, આદિ વડે જીવન ચલાવવા અસમર્થ થાય તો દ્વિજનિની શુદ્રતા આદિ શૂદ્રવૃત્તિથી નિર્વાહ કરે અને ન્યારે આપત્તિથી નિવૃત્ત થાય ત્યારે શક્તિવાળા વૈશ્યે શૂદ્રની વૃત્તિથી નિવૃત્ત થવું નેહજે. અને

અશક્તુવંસ્તુ શૂદ્રાણાં શૂદ્રઃ કર્તું દ્વિજન્મનામ્ ।

પુત્રદારાત્વયં પ્રાપ્તો જોષેત્ કારુણ્યકર્મભિઃ ॥ ૧૦૯ ॥

અર્થઃ—શૂદ્ર ન્યારે શુદ્રતા કરવાને અસમર્થ થાય અને પુત્ર, સ્ત્રી, આદિ સુધાથી ખીણિત દોષ ત્યારે કારિગરીના કામથી પોતાનું જીવન ચલાવે, અને—

યૈઃ કર્મભિઃ પ્રચરિતેઃ શૂદ્રપૂન્યન્તે દ્વિજાતયઃ ।

તાનિ કારુણ્યકર્માણિ શિલ્પાનિ વિવિધાનિ ચ ॥ ૧૧૦ ॥

અર્થ:—જે કર્મ કરવાથી દ્વિજાતિની સેવા થતી હોય એવા સુતાર, કડિયા, આદિનું કામ તથા ઢિંગ ઢાઢવું, રંગવું, આદિ નાના પ્રકારનાં કામ કરે. પરન્તુ વૈશ્ય અને શૂદ્રે આપત્તિ કાલમાં પણ ક્ષત્રિયની માફક આભણુવૃત્તિનો સ્વીકાર નહીં કરવો જોઈએ.

સત્ત્વિતાગમા ધર્મ્યાં દાયો લાભઃ ક્રયો જયઃ ।

પ્રયોગઃ કર્મયોગશ્ચ સત્પતિગ્રહ એવં ચ ॥ મં ૨૮૦ અં ૧૦-૧૧૫ ॥

અર્થ:—દાય એટલે પોતાની વંશ પરંપરાથી આવેલું ધન, પૃથ્વીમાં દાટલું ધન અર્થાત્ ધનાદિની પ્રાપ્તિ અથવા મિત્રાદિ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલું ધન જેને લાભ કહે છે તે, તથા કીમત આપીને વસ્તુને ખરીદી લેવી એ ત્રણ પ્રકારનું ધન ચારે વર્ણોને માટે ધર્મથી યુક્ત છે. અને જે જ્ય ધન છે તે ખીજનો વીજ્ય કરવાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. તે ધન ક્ષત્રિયને માટે ધર્મયુક્ત છે. અને વ્યાજ લેવું તેને પ્રયોગ કહે છે તે, તથા કૃપિ અને વ્યાપારનું નામ કર્મ-યોગ છે તે બંને (પ્રયોગ અને કર્મયોગ) પ્રકારનું ધન વૈશ્યને માટે ધર્મયુક્ત છે. અને જે પવિત્ર પ્રતિગ્રહ છે તેને સત્પ્રતિગ્રહ કહે છે. તે ધન આભણુને માટે ધર્મયુક્ત છે. આ પ્રમાણે ઉપર કહેલા ધનપ્રાપ્તિ કરવાના સાત માર્ગ ધર્મયુક્ત છે. માટે આભણુદિ હમેશા ધર્મયુક્ત ધનને જ સંપાદન કરવાની ઇચ્છા કરે, અને તેવા ધનને પ્રાપ્ત કરવામાં અસમર્થ હોય તો એટલે આપત્તિ કાલમાં તે કાલને માટે વિધાન કરેલા કર્મ વડે ધન ઉપાર્જન કરવું યોગ્ય છે. તેમ કરવામાં પાપ નથી.

વિદ્યા શિલ્પં મૃતિઃ સેવા ગોરક્ષા વિપણિઃ કૃપિઃ ।

ધૃતિર્મૈશ્વર્યં કુસીદં ચ દશ જીવનહેતવઃ ॥

,, ॥ ૧૧૬ ॥

અર્થ:—વિદ્યા એટલે અહીં વૈદ્યવિદ્યાથી અન્ય વૈદ્યની તથા ઝેર ઉતારવું આદિ વિદ્યાનું ગ્રહણ કરવાનું છે તે, તથા નાના પ્રકારની શિલ્પવિદ્યા (કલાઓ), ભૂતિ, સેવા, ગોરક્ષા, વ્યાપાર, પોતાને હાથે કૃપિ કરવી તે (કૃપિ), મૃતિ અર્થાત્ સતોપ (તે પણ એક જીવિકાનું સાધન છે, કેમકે સતોપ હોય તો થોડી વસ્તુથી પણ નિર્વાહ થાય છે.) તથા શિક્ષાવૃત્તિ અર્થાત્ થોડું થોડું માગી લાવીને એકઠું કરવું તે, તથા વ્યાજ લેવું (કુસીદ) એ દશ જીવિકાના ઉપાય છે. અનાપત્તિના સમયમાં જેને જે કર્મ જીવિકાના સાધન રૂપ નથી તેને આપત્તિ કાલમાં તે કર્મથી પણ જીવિકા ચલાવવાને માટે આ શ્લોક આજ્ઞા દે છે. તેથી આ દશ કર્મ વડે સર્વશોક પોતાની આપત્તિને તરી શકે છે. અર્થાત્ આપત્તિ કાલમાં ચારે વર્ણ આ દશમાંથી કોઇ પણ કર્મ વડે પોતાની જીવિકા ચલાવી શકે છે એવો ભાવ છે, કારણકે કોઇ પણ પ્રકારે શરીરને બચાવવું એ સર્વથી મોટો ધર્મ છે. કેમકે શરીર રહેવાથી મનુષ્ય ધર્મનું આચરણ કરી શકે છે, અને આપત્તિ તરવાને માટે કોઇ અયોગ્ય કર્મ કર્યું હોય તો પ્રાયશ્ચિત્ત દ્વારા તેનું પણ નિવારણ કરી શકે છે, માટે કહ્યું છે કે:—

શરીરં સર્વધર્મસ્વં રક્ષણીયં પ્રયત્નતઃ ।

શરીરાત્સવતે ધર્મે પર્વતાત્સલિલં યથા ॥

અર્થ:—જે શરીર છે તે જ ધર્મરૂપી ધન (સ્વમ્) છે. તે કારણથી તેની બહુ પ્રયત્ન કરીને રક્ષા કરવી જોઈએ. જેવી રીતે પર્વતમાંથી પાણી (નદી) ઝરે છે, તેવી રીતે શરીરમાંથી ધર્મરૂપી, જલ (નદી) વહે છે.

આ પ્રમાણે શરીર ધર્માચરણનું સાધન હોવાથી તેની રક્ષા કરવી તેને મુખ્ય ધર્મ માન્યો છે. શરીરની રક્ષા કરવી તે બ્રાહ્મણ આદિ સર્વને માટે પ્રધાન ધર્મ છે. અનાયાસને તેટલા માટે જ સાધારણ ધર્મ માન્યો છે. શરીરને બહુ કष्ट પહોંચે એવું કર્મ મુમુક્ષુએ કદાપિ ન કરવું જોઈએ. તેમજ ભિક્ષાવૃત્તિ અને વ્યાજ લેવું આદિ ધંધા પણ બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિયને માટે બહુ કष्ट પડે ત્યારેજ કરવાનો છે, કેમકે અજની પવિત્રતા કમાઇને અનુસાર હોય છે, અને અજની પવિત્રતાને અનુસાર મનની પવિત્રતા રહે છે. અને મનને પવિત્ર કરવું તેજ શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય છે. તે કારણથી અન્તઃકરણની શુદ્ધિની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યે અવશ્ય શુદ્ધિ જીવિકાનોજ આશ્રય લેવો જોઈએ. અને અજની શુદ્ધિ મનની શુદ્ધિમાં કારણ છે તે પહેલાં પણ કહેવામાં આવ્યું છે. પરન્તુ આપત્તિના નિમિત્તથી જે કર્મનો સ્વીકાર કર્યો છે તે કર્મનો આપત્તિ જતાં તરત પરિત્યાગ કરવો જોઈએ.

ક્ષત્રેણ કર્મણા જીવેદ્વિશાં વાડપ્યાપદિ દ્વિજઃ ।

નિસ્તીર્યતામથાત્માનં પાત્રચિત્વા ન્યસેત્પથિ ॥ યા. સ્મૃ. અ. ૩-૨૪ ॥

અર્થઃ—મનુષ્યને પોતાના વર્ણને માટે વિધાન કરેલા અથવા સર્વ વર્ણને માટે સાધારણ રીતે પ્રતિપાદન કરેલા કર્મ વડે જ્યારે ધનની પ્રાપ્તિ થાય નહીં, ત્યારે તેને આપત્તિકાલ કહે છે. તેવા આપત્તિકાલમાં બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયના કર્મથી અથવા વૈશ્યના કર્મથી જીવન ચલાવે. અને તે કર્મ વડે પોતાની આપત્તિને તરીને પછી પોતાને પ્રાયશ્ચિત્તદ્વારા પવિત્ર કરીને બાદ પોતાની જાતિને માટે વિધાન કરેલા કર્મમાં સ્થિત થાય. જે આપત્તિને તરવાને માટે જ્ય તથા તપાદિરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે તો તે હીનવૃત્તિથી પ્રાપ્ત કરેલા ધનને રસ્તામાં ફેંકી દે તેજ તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત છે. અને પછી પોતાના ધર્મમાં સ્થિત રહે.

આપત્તિ ગયા પછી પણ આપત્તિના ધર્મને જે કાયમ રાખે છે તે અવશ્ય પતિત થાય છે. માટે હીનવૃત્તિમાં અધિક ધનની પ્રાપ્તિ હોવા છતાં પણ તેમાં રૂચિ નહીં રાખવી જોઈએ. અને બહુજ કष्ट પડતાંજ હીનવૃત્તિ સ્વીકારવી જોઈએ.

બ્રાહ્મણાદિના આપદ્ધર્મનું નિરૂપણ કરીનેદવે રાજનતા પણ આપદ્ધર્મનો વિચાર કરીએ છીએ.

ચતુર્થમાદ્દાનોડપિ ક્ષત્રિયો ભાગમાપદિ ।

મજા રક્ષન્પરં શક્ત્યા કિલ્વિપાત્મતિમુચ્યતે ॥ મં. સ્મૃ. અ. ૧૦-૧૧૮ ॥

અર્થઃ—રાજા આપત્તિકાલમાં પ્રજા પાસેથી ધન અને ધાન્યાદિના ચોથો ભાગ લેવાથી પણ પાપનો ભાગી થતો નથી. તે પોતાની મહાન શક્તિ વડે પ્રજાની રક્ષા કરતો સતો પાપથી મુક્ત થાય છે.

રાજા કેટલો કર લે તે વિશે ઋષિએના અનેક મત છે. પરન્તુ આ કર કદાપિ સિંધર રહી શકતો નથી. કારણ કે રાજ્યની સારી રીતે રક્ષા થાય, શત્રુ આદિથી કોષપણ પ્રકારની પીડા ન થાય, તથા દુકાલ આદિથી પ્રજા દુઃખી ન થાય તેની સંભાળ રાખવી તે રાજાનું કર્તવ્ય છે. તેને માટે તે તે કાલને અનુસાર એછો કે અધિક કર લઇ શકે છે, તેમાં રાજાને હોય નથી. પરન્તુ કોઈ પ્રકારના મોજશોખમાં અધિક ખર્ચ રાખે અને તે ખર્ચ પૂરું કરવાને માટે પ્રજા ઉપર કર વધારે છે અને પ્રજા ઉપર સમભાવ નથી એવો રાજા પાપનો ભાગી થાય છે. કેટલાક રાજા જેવા કે રાજા ભોજ આદિ પોતાના ખર્ચનામાં ધનજ જમા થવા

દેતા નહોતા. તેવાઓને પણ ધનના અભાવથી દુઃખ પડ્યું નથી. અને જેની પાસે બહુ ધન છે એવાં હાલના સમયના રાજા લોકોને હમેશાં ધનનું દુઃખ પણ જોવામાં આવે છે. તેથી કરીને કર સંબંધી રાજનો સંદાયાર અને પ્રજાની કે રાજાની આપત્તિ ઉપર આધાર રહે છે. રાજાને ધણીજ આપત્તિ આવે ત્યારે ચોથો ભાગ લેવા છતાં પણ તેને પાપ નથી એમ કહ્યું છે, કારણકે તે કર પણ પ્રજાની રક્ષાને માટે જ હોય છે.

સ્વધર્મો વિજયસ્તસ્ય નાદવે સ્યાત્પરાદ્મુરુઃ ।

શસ્ત્રેણ વૈશ્યાનરસિત્વા ધર્મ્યમાહારચેદ્વલિમ્ ॥ ૧૧૯ ॥

અર્થ:—રાજાના ઉપર જય મેળવવો તેજ રાજાનો ધર્મ છે. માટે રાજાએ યુદ્ધમાંથી કદાપિ વિમુખ ન થવું જોઈએ. શસ્ત્રથી વૈશ્યાદિ પ્રજાનું રક્ષણ કરીને તેમની પાસેથી ધર્માનુસાર કર લેવો જોઈએ.

અહીં કર સંબંધી એટલેજ નિર્ણય થાય છે કે જે સમયમાં સુલક્ષ છે, કોઈ શત્રુ આદિનો ઉપદ્રવ નથી, ત્યારે અધિક કર લઈ પ્રજાને પીડવી તે પાપનું કારણ હોવાથી તેમ નહીં કરવું જોઈએ. તે સમયે પોતાનું રાજ્ય ચલાવવાને ઉપયોગી અને ખર્ચ કરતાં કંઈક ભાગ પ્રજાનામાં જન્મે પણ થાય તેટલોજ કર લેવો જોઈએ. અને યુદ્ધાદિના નિમિત્તે જ્યારે અધિક લેવાની આવશ્યકતા હોય ત્યારે સમયને અનુસાર અધિક પણ લઈ શકે છે. બાકી આટલુંજ લેવું જોઈએ એ નિયમ જ્યાં જ્યાં કહ્યા છે તે સર્વ સામાન્ય માત્ર કહ્યા છે.

પરન્તુ આપત્તિ કાલ વિના બ્રાહ્મણાદિએ પોતપોતાની જાતિને અનુસાર કરાવેલી જીવિકાનો પરિત્યાગ નહીં કરવો જોઈએ, અને રાજાએ પણ પ્રજા ઉપર કર વધારવો નહીં જોઈએ.

ઇતિ જીવિકાવિપયક વિચાર અ. ૧૨ સર્ગ. ૪૫ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨. સર્ગ ૪૬.

આશૌચનિરૂપણ.

ઉપરના સર્ગમાં જીવિકા સંબંધી વિચાર કરીને આ સર્ગમાં આશૌચનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

પ્રાસવં સૂતકં માહુરશૌચં શાવમુચ્યતે ॥ ૧૦ પાં ૨૪૦ ૭૦ ૫ સ્ત્રો ૫૮ ॥

અર્થ:—પુત્ર અને પુત્રી આદિ ઉત્પન્ન થતાં સૂતક લાગે છે. અને મરણમાં આશૌચ લાગે છે.

આ સૂતક તથા આશૌચમાં મનુષ્ય તથા ગાય આદિક પ્રાણી પણ અશુદ્ધ રહે છે. તે કારણથી સૂતક તથા આશૌચની સમાપ્તિ પર્વન્ત વૈદિક કર્મ કરવું યોગ્ય નથી હોતું. તેમ ખીન્ન મનુષ્યોને પણ સ્પર્શ કરી શક્તો નથી, વળી ગાય આદિનું દૂધ પણ ઉપયોગમાં લેવા યોગ્ય રહેતું નથી. તેથી બ્રાહ્મણાદિને કેટલા દિવસ સૂતક આદિ લાગે છે તેનું વિશેષ કરીને અહીં નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

દન્તજાતેઽનુજાતે ચ કૃતચૂદે ચ સંસ્થિતે ।

અથુદ્ધા બાન્ધવાઃ સર્વે સૂતકે ચ તથોચ્યતે ॥ ૧૦ સ્ત્ર. ૭૦૫ સ્ત્રો ૨ ॥

અર્થ:—દાંત ઉગતી વખતે તથા દાંત ઉગ્યા બાદ તથા મુરડા અને યજ્ઞોપવીત આપ્ત

આન મનુષ્ય મરી (સંસ્થિત-તમન્મથા=મરણ) ગય તો સર્વ જાન્ધવો અશુદ્ધ થાય છે. તેમજ આવક આદિનો જન્મ થતાં પણ અશુદ્ધ થાય છે.

વશાદ્ ગાવમાશૌચં સપિઙ્ગેષુ વિધીયતે ।

અર્થાન્ સંચયનાદસ્થનાં વ્યવહરમેકાદમેવ વા ॥

॥ ૬૯ ॥

અર્થ:—સપિણ્ડ મનુષ્ય મરવાથી બ્રાહ્મણોને ૧૦ દિવસનું મનક લાગે છે, અથવા અસ્થિ સંચયન સુધી લાગે છે મનવળ કે ચાર દિવસ સુધી અથવા એક દિવસ સુધી અશૌચ લાગે છે. એટલે કે શ્રૌત અગ્નિવાણા અને વેદની સર્વ શાખાનું અધ્યયન કરેલા વિદ્વાનને એક દિવસનું અશૌચ લાગે છે; અને વેદનું અધ્યયન તથા શ્રૌત અગ્નિહોત્ર એ બંનેથી રહિત કેવળ સ્માર્ત અગ્નિવાણાને ચાર દિવસનું અશૌચ લાગે છે. અને બંને પ્રકારના અગ્નિથી પણ રહિત તથા વેદના અધ્યયનથી પણ રહિત જ્ઞાતિ બ્રાહ્મણને ૧૦ દિવસનું અશૌચ હોય છે.

સપિણ્ડતા તુ પુરુષે સપ્તમે વિનિવર્તતે ।

સમાનોદકભાવસ્તુ જન્મનામ્નોરવેદને ॥

॥ ૬૦ ॥

અર્થ:—સાતમી પેઢી પછી સપિણ્ડતા દર થાય છે. પરન્તુ જલનો સંબંધ તો જન્મ અને નામ જાત ન થતાં જ નિવૃત્ત થાય છે.

ભાવ એવો છે કે અમુક પુરુષનો જન્મ અમારા કુલમાં અમુક સપ્તમે થયો હતો તેનું નામ અમુક હતું-એવી કાંઈ પણ ખબર પડે નહીં ત્યારે જલ સંબંધ પણ છૂટી ગય છે. તે સંબંધમાં વૃદ્ધ મનુષ્યતિ નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

સપિણ્ડતા તુ પુરુષે સપ્તમે વિનિવર્તતે ।

સમાનોદકભાવસ્તુ નિવર્તેતાચતુર્દશાત્ ॥

વૃદ્ધ મનુ ૦ ૨ ॥

અર્થ:—સાતમી પેઢીએ સપિણ્ડતા નિવૃત્ત થાય છે, અને સમાનોદક ભાવ ચૌદમી પેઢી સુધી રહે છે, પછી નિવૃત્ત થાય છે, આ પ્રમાણે જલસંબંધ ચૌદમી પેઢી સુધી રહે છે વૃદ્ધ મનુનું કથન છે. (આ શ્લોક સાધુ ચરણપ્રસાદજીએ સંગ્રહ કરેલા ધર્મશાસ્ત્ર સંગ્રહ-માંથી અહીં લીધેલો છે.)

વળી મત્સ્ય પુરાણમાં પણ સપિણ્ડતા સંબંધી નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

લેપમાજશ્વતૃથાંઘ્રાઃ પિત્રાઘ્રાઃ પિણ્ડમાગિનઃ ।

પિણ્ડદઃ સપ્તમન્તેષાં સાપિણ્ડચં સાપ્તપૌરુષમ્ ॥ માતૃસ્ય પુ. અ. શ્લો. ૨૯ ॥

અર્થ:—પિણ્ડ ૨ પિતારના પિતા આદિ ત્રણ અર્થાત્ પિતા, પિતામહ અને પ્રપિતામહ એ ત્રણ પિણ્ડના ભાગી થાય છે. અને વૃદ્ધ પ્રપિતામહ આદિ ત્રણ એટલે ચેચો, પાંચમે અને છઠે પુરુષ લેપના ભાગી થાય છે આ પિણ્ડના ભાગી તથા લેપના ભાગી મળી ૭ અને પિણ્ડ દેનાર સાતમે—એ સાત પેઢી સપિણ્ડ કહેવાય છે, આ સપિણ્ડતા સમાન ગ્રાત્ર હોય ત્યાં જ હોય છે. તેથી માતામહ આદિની સપિણ્ડતા નથી. વળી—

યે ચૈક્રજાતા વદ્યવો મિન્નયોનય एव च ।

મિન્નવર્ણાસ્તુ સાપિણ્ડચં ભવેત્તેષાં ત્રિપૂરુષમ્ ॥ ડશ૦સ્મૃ૦અ૦૬ શ્લો૦૫૪, ૫ ॥

અર્થ:—એક જ પુરુષથી અનેક વર્ણોની સ્ત્રીઓમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રોની પરસ્પર સપિ-
ણ્ડતા તથા પેઢી સુધી હોય છે, અને—

અમત્તાનાં તુ સ્ત્રીનાં ત્રિપુરુષી વિજ્ઞાયતે ॥ વસિ સ્મૃ ૦ અં ૪ સૂ ૦ ૧૮ ॥

અર્થ:—વિવાહિત ન થયેલી કન્યાની સપિણ્ડતા તથા પેઢી સુધી હોય છે.

અને અશૌચ સંબંધી જે જે રથનમાં “અહઃ” અને “રાત્રિ” શબ્દનું ગ્રહણ કરેલું
નેવામાં આવે ત્યાં એક દિનરાત (એક દિવસે) સમજવું બેધએ.

યયેદં જ્ઞાવમાશૌચં સપિણ્ડેષુ વિધીયતે ।

જનનેડપ્યેવમેવ સ્યાન્નિપુણં શુદ્ધિમિચ્છતામ્ ॥ મં સ્મૃ ૦ ૫ શ્લો ૦ ૬૧ ॥

અર્થ:—જેની રીતે આ મરણ સંબંધી આશૌચનું વિધાન કરે છે, તેથી રીતે શુદ્ધિની
ધિષ્ટાવાળાને બાલક આદિના જન્મમાં પણ આશૌચ (સૂતક) લાગે છે.

હવે મનુસ્મૃતિના અધ્યાય. ૫ ના શ્લો. ૫૬ ની વ્યાખ્યામાં બ્રાહ્મણોના શુણ્ડને અનુસાર
જે અશૌચનો ભેદ કહ્યો છે તેને વિષે પ્રમાણ આપવામાં આવે છે.

एकाहाच्छुद्धयते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः ।

‘ જ્યહાત્કેવલવેદસ્તુ દ્વિઢીનો દશમિર્દિનૈઃ ॥ પારાં સ્મૃ ૦ અં ૩ શ્લો ૦ ૫ ॥

અર્થ:—વેદ લાગેલો તથા રાજ રાજ વેદાક્ત અગ્નિહોત્ર કરનાર બ્રાહ્મણ એક દિવસમાં
શુદ્ધ થાય છે. અને જે બ્રાહ્મણ કેવલ વેદજ લાગેલો છે, અગ્નિહોત્ર કરતો નથી, તે ત્રણ
દિવસમાં શુદ્ધ થાય છે. અને જે વેદ પણ લખ્યો નથી તથા અગ્નિહોત્ર પણ કરતો નથી,
તે ૧૦ દિવસે શુદ્ધ થાય છે.

जन्मकर्मपरिभ्रष्टः सन्ध्योपासनवर्जितः ।

नामधारकविप्रस्तु दशाहं सूतका भवेत् ॥ ” ॥ ૬ ॥

અર્થ:—જે બ્રાહ્મણ જન્મથી જ નિત્ય અને નૈમિત્તિક કર્મો કરતો નથી એવો કેવલ નામ
માત્ર બ્રાહ્મણ ૧૦ દિવસ સુધી અશુદ્ધ રહે છે.

અગ્નિહોત્ર વૈદિક જ છે. જે વેદાક્ત રીતિથી નિયમપૂર્વક અગ્નિહોત્ર કરે છે તે જ
અગ્નિહોત્રી કહેવાય છે. તથાપિ ધર્મશાસ્ત્રકરો સ્માર્ત અગ્નિહોત્રને પણ ધૃષ્ટ માને છે.
તેથી જે વેદ તથા વૈદિક અગ્નિહોત્ર એ બંનેથી રહિત કેવળ સ્માર્ત અગ્નિવાળો છે તેને
ચાર દિવસનું સૂતક લાગે છે. અને—

ऋणव्यसनरोगार्तपराधीनकदर्यकाः ।

तृष्णावन्तो निराचाराः पितृमानविवर्जिताः ॥ ૪. પા. સ્મૃ. અ. ૬ શ્લો. ૩૯ ॥

સ્ત્રીજિતાશ્વાનપત્યાશ્ચ દેવત્રાહ્મણવર્જિતાઃ ।

परद्रव्यगृहस्वान्ताः सदा सूतकिनः स्मृताः ॥ ” ॥ ૪૦ ॥

અર્થ:—ઋણી (દિવાદાર), શિકાર લુગાર આદિ વ્યસનવાળા, રોગી, હમેશાં પરાધીન રહે-
નાર, કદર્ય, તૃષ્ણાળુ, આચાર રહિત, પિતા તથા માતાની સાથે વિરોધ કરનાર, વિષયાસક્ત
હોવાથી સ્ત્રીને આધીન રહેનાર, સન્તાન રહિત, તથા દેવ અને બ્રાહ્મણને નહીં માનનાર,

અને જેનું ચિત્ત હમેશાં બીજાના ધન, અને ગૃહાદિમાં રહે છે તે સર્વ હમેશાં સૂતકી રહે છે.

ગ્રન્થાર્થ યો વિજાનાતિ વેદમજ્ઞૈઃ સમન્વિતમ્ ।

સકલં સરહસ્યં ચ ક્રિયાવાંધેન સૂતકમ્ ॥ દક્ષ સ્મૃ. અ. ૬ શ્લો. ૪ ॥

અર્થ:—જે બ્રાહ્મણ યજ્ઞવિદ્યા તથા ઉપનિષદ તથા મંપૂર્ણ અહ્યો સહિત સમગ્ર વેદોને અર્થ સહિત જાણે છે, તથા ક્રિયાવાળો પણ છે, તેને કોઈ પ્રકારનું સૂતક લાગતું નથી.

અને પારાશર સ્મૃતિમાં પણ તેમજ કહ્યું છે :

કૈપાંચિન્નેન વૈ સ્નાનં કૈપાંચિન્મરણાન્તિકમ્ ।

સઘઃ શૌચાસ્તથૈવાન્યે ચાન્યે ચૈકાઢિકાઃ સ્મૃતાઃ ॥ વૃ. પા. સ્મૃ. અ. ૬ શ્લો. ૩ ॥

અર્થ:—કોઈની શુદ્ધિ સ્નાન માત્રથી થાય છે, તો કોઈની શુદ્ધિ મરણ સુધી પણ થતી નથી, અને કોઈની શુદ્ધિ તત્કાલ જ થાય છે, તો કોઈની શુદ્ધિ એક દિવસમાં થાય છે. આ વાતનો ખુલાસો પારાશરજીએ નીચે પ્રમાણે કર્યો છે:—

વિષ્ણુધ્યાનરતાનાં ચ સદૈવ વ્રતચારિણામ્ ।

ગૃહમેધિદ્વિજાનાં ચ તથૈવ વ્રતચારિણામ્ ॥

” ॥ ૬ ॥

વેદતત્ત્વાર્થવૈતૃણાં નિત્યસ્નાનકૃતાં તથા ।

અથાસંસર્ગિણામેષાં નાશૌચં નાપિ સૂતકમ્ ॥

” ॥ ૭ ॥

અર્થ:—જે લોક પરમાત્માના ધ્યાનમાં તત્પર છે, તથા પ્રાયશ્ચિત્તાદિ વ્રતોનું આચરણ કરનાર ગૃહસ્થાશ્રમી છે, તથા ઉપકુર્વાણ અને નૈષ્ઠિક એ બંને પ્રકારના બ્રહ્મચારી છે (૬), તથા વેદના યથાર્થ તત્ત્વને જાણનાર, તથા નિત્ય સ્નાનાદિક વૈદિક કર્મમાં તત્પર રહેનાર તેમાંના કોઈને જો તેઓ કોઈ અસૌચબાળાને સ્પર્શ ન કરે તો તેમને કોઈ અશાચ કે સૂતક લાગતું નથી.

સંસર્ગ વર્જયેદ્યત્નાત્સંસર્ગો દોષકારણમ્ ।

કાયાન્નાદિકસંસર્ગ વર્જયન્સ્યાલ્લ કિલિવપી ॥

” ॥ ૮ ॥

અર્થ:—સંસર્ગ જ દોષનું કારણ છે. તેથી અયત્નપૂર્વક સંસર્ગનો ત્યાગ કરવો જાઈએ. જે લોક અશુદ્ધ લોકોને સ્પર્શ કરતા નથી, તેમ અશુદ્ધ લોકોનું અન્ન આદિનું ગ્રહણ કરતા નથી, તે અશુદ્ધ થતા નથી.

વદન્તિ શુનયઃ સર્વે સંસર્ગો દોષકારણમ્ ।

અસંસર્ગો સ્વકર્મસ્યો દ્વિજો દોષૈર્ન લિપ્યતે ॥

” ॥ ૯ ॥

અર્થ:—સંસર્ગ જ દોષનું કારણ છે એમ સર્વ ઋષિ લોકોએ કહ્યું છે. જે દ્વિજતિ મનુષ્ય ધર્મરહિત અપવિત્ર મનુષ્યની સાથે સંસર્ગ કરતો નથી અને પોતાના કર્મમાં તત્પર રહે છે તેને દોષ લાગતો નથી. (પ્રથમ કહેલા પરમાત્માનું ધ્યાન આદિ કરનાર, અસૌચ તથા સૂતકબાળાને સ્પર્શ ન કરે તો, સ્નાન માત્રથી તત્કાલ જ શુદ્ધ થાય છે).

દાનોદ્વાદેષિસંગ્રામે દેશવિપ્લવકાદિષુ ।

સઘઃ શૌચં દ્વિજાતીનાં સૂતકાશૌચયોરપિ ॥

” ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—દાન કરતી વખતે તથા વિવાહકાલમાં, તથા યજ્ઞકાલમાં તથા યુદ્ધના સમયમાં, તેમ દેશમાં ઉપદ્રવ સમયે પણ સતત અને અશૌચ એ બંનેમાં દિગ્ગતિની તત્કાલ શુદ્ધિ થાય છે.

દાતૃણાં વ્રતિનામેકે કવયઃ સત્રિણામપિ ।

સઘઃ શૌચમદોષાણામૃચુર્ધર્મવિદઃ કલૌ ॥ ” ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—અને કલિયુગમાં દાનશીલ મનુષ્યને, તથા વ્રતીને, તથા યજ્ઞ કરનારની તથા નિર્દોષ મનુષ્યની પણ તત્કાલ શુદ્ધિ થાય છે એવું કોઈ આચાર્ય કહે છે.

સર્વમન્ત્રપવિત્રસ્તુ અગ્નિહોત્રપદ્મવિત્ ।

રાજા તુ શ્રોત્રિયાથૈવ સઘઃ શૌચા પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ” ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—જે દિગ્ગતિ મનુષ્ય મન્ત્રથી જ પવિત્ર છે અને અગ્નિહોત્ર કરનારા છે, તથા વેદોનાં છ અંગોને જાણનાર છે તેઓ, તથા રાજા અને શ્રોત્રિય એ સર્વ તત્કાલ શુદ્ધ થાય છે.

સઘઃ શૌચં વિધાતવ્યમર્વાક્ દશનજન્મનઃ ।

વાન્ધવાદિષુ વિજ્ઞેયમન્યદૂર્ધ્વં વિધીયતે ॥ ” ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—જ્યાંસુધી બાલકના દાંત ઉગ્યા નથી, ત્યાંસુધી તેના મરણથી બંધુજનોની તત્કાલ શુદ્ધિ થાય છે, તે પછી જે બાલકનું મરણ થયું હોય તે પ્રસંગમાં ક્યારે શુદ્ધિ થાય છે તેનું વિધાન કરીએ છીએ.

પૃથક્પિળ્દે મૃતે વાલે વિદેશેઽન્યત્ર ચ શ્રતે ।

જાતે વાડપિ ચ શુદ્ધિઃ સ્યાત્સઘઃ શૌચાદસંશયમ્ ॥ ” ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—સગોત્રમાં પણ જેની સપિણ્ડતા નથી તે કુલમાં જો કોઈ બીજો ઠેકાણે મરે અથવા બાલકનો જન્મ થાય અને ૧૦ દિવસ પછી તેની ખબર મળે તો તત્કાલ શુદ્ધિ થાય છે.

સવેદઃ સાગ્નિરેકાદાદ્રાહ્મણઃ શુદ્ધિમાપ્નુયાત્ ।

તથૈકાદાદ્રાપે સંસ્થે તથૈવ વ્રહ્મચારિણિ ॥ ” ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—વેદપાઠી તથા અગ્નિહોત્રના બ્રાહ્મણ એક રાત્રિમાં શુદ્ધ થાય છે. અને રાત્રના મરણમાં (સંસ્થે) એક રાત્રિમાં પ્રજની શુદ્ધિ થાય છે, અને બ્રહ્મચારીના મરણમાં પણ ગ્રામવાસી લોકોની એક દિવસમાં જ શુદ્ધિ થાય છે. અને—

દુર્મિક્ષે રાષ્ટ્રભંગે ચ આપત્કાલ ઉપસ્થિતે ।

ઉપસર્ગમૃતે વાડપિ સઘઃ શૌચં વિધીયતે ॥ ” ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—દુર્લિક્ષ કાલમાં તથા રાજ્યભંગ થવા સમયે તથા આપત્કાલ પ્રાપ્ત થતાં તથા કોઈ મહામારી આદિ ઉપદ્રવથી મરણ થતાં પણ તત્કાલ શુદ્ધિ થાય છે.

ગોદ્વિજાર્થે વિપન્નાનામાહવેષુ ગતાયુષામ્ ।

તે યોગિભિઃ સમા જ્ઞેયાઃ સઘઃ શૌચાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ” ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—ગાય તથા બ્રાહ્મણોને મારે પ્રાણીનો પરિત્યાગ કરનાર તથા યુદ્ધમાં મરનાર સર્વને યોગી લોકોની સમાન સમજવા જાઈએ. અને તેઓ તરત શૌચવાળા કહેવાય છે અર્થાત્ તેમના મરણ નિમિત્ત શુદ્ધિ તરત થાય છે.

વિમે સંસ્યે વ્રતાદર્વાક્ શ્રોત્રિયે ચ તથાદ્વિજે ।

અનૂચાને ગુરૌ ચૈવ આચાર્યે વાપિ સંસ્યિતે ॥ ૨૦ ॥

અસંસ્કૃતમમીતેષુ શ્રોત્રિયે નિધનં ગતે ।

ત્રિરાત્રમેવાશૌચં સ્યત્તથૈવોદકદાયિનઃ ॥ ૨૧ ॥

અર્થ—અહ્યર્થની સમાપ્તિ થતા પહેલાં અર્થાત્ વચમાં અહ્યર્થની મરણ થાય (સંસ્યો), તો તે પ્રસંગે, તથા શ્રોત્રિયના મરણમાં, તથા સાર્જ વેદપાઠીના મરણમાં, તથા ગુરુ અને આચાર્યના મરણમાં (૨૦), તથા જેમના સંસ્કાર થયા ન હોય તેમના મરણપ્રસંગે સપિણ્ડ લોકાને તથા જલદાનના અધિકારી લોકાને પણ ત્રણ દિવસનું આશૌચ લાગે છે.

અશૌચ સંબંધમાં યાગવલ્કય રમ્ભતિ પણ નીચે પ્રમાણે કહે છે—

પ્રોષિતે ફાલશેષઃ સ્પાદશેષે વ્યહમેવ ચ ।

સર્વેષાં વત્સરે પૂર્ણે પ્રેતે દત્તોદકં શુચિઃ ॥ યા૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૩ શ્લો ૨૧, ૨ ॥

અર્થ—દેશાન્તરમાં રહેનાર પોતાના સપિણ્ડી મરણ પામે તેના સમાચાર અશૌચકાલ વીત્યા પહેલાં અર્થાત્ પ્રથમ દિવસે જ સાંભળે તો ૧૦ દિવસનું અશૌચ લાગે છે, અને બે ચાર દિવસ વીત્યા બાદ સાંભળવામાં આવે તો ૧૦ દિવસમાં જેટલા દિવસ બાકી હોય તેટલા દિવસનું જ અશૌચ લાગે છે. અને દશ રાત્રિ વીત્યા બાદ મૃત્યુની ખબર મળે તો સવ સપિણ્ડીઓએ ત્રણ દિવસ અશૌચ પાળવું જોઈએ. અને એક વર્ષ પછી ખબર મળે તો સ્નાન તથા જલદાન કરવાથી તે જ સમયે શુદ્ધ થાય છે. અને—

વિગતં તુ વિદેશસ્થં શૃણુયાદ્યો હૃન્નિર્દશમ્ ।

યચ્છેપં દશરાત્રસ્ય તાવદેવાશુચિર્ભવેત્ ॥ મ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૫ શ્લો ૭૫ ॥

અતિક્રાન્તે દશાહે ચ ત્રિરાત્રમશુચિર્ભવેત્ ॥

સંવત્સરે વ્યતીતે તુ સ્પૃષ્ટૈવાપો વિશુદ્ધયતિ ॥ ૭૬ ॥

અર્થ—વિદેશમાં મરણ પામેલા મનુષ્યના મૃત્યુની ખબર ૧૦ કે ૧૨ દિવસ પૂર્ણ થતા પહેલાં જાણવામાં આવે તો ૧૦ કે ૧૨ દિવસ પૂરા થવામાં જેટલા દિવસ બાકી હોય તેટલા દિવસનું અશૌચ પાળવું. (૭૫). અને દશ દિવસ વીત્યા પછી સાંભળવામાં આવે તો ત્રણ દિવસનું અશૌચ લાગે છે. અને એક વર્ષ થઈ ગયા પછી જાણવામાં આવે તો સ્નાન કરવા માત્રથી શુદ્ધ થાય છે.

નિર્દશં જ્ઞાતિમરણં શ્રુત્વા પુત્રસ્ય જન્મ ચ ।

સવાસા જલમાપ્નુત્ય શુદ્ધો ભવતિ માનવઃ ॥ મ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૬-૭૭ ॥

અર્થ—સપિણ્ડ મનુષ્યના મરણની અથવા પુત્રજન્મની ખબર દશ દિવસ થઈ ગયા પછી સાંભળવામાં આવે તો વત્સો સહિત સ્નાન કરવાથી મનુષ્ય શુદ્ધ થાય છે. તેવી રીતે દેશાન્તરમાં મરેલા માણસની ખબર દશ દિવસ પછીથી મળે તો સ્નાન માત્રથી શુદ્ધિ થાય છે. એમ મનુ ભગવાન કહે છે. વળી—

શ્રુત્વા ચોર્ધ્વં દશમ્યાઃ પક્ષિણીમ્ ॥ ગૌ૦ ધ૦ સૂ૦ અ૦ ૧૪ મૂ૦ ૧૮ ॥

અર્થ:—દેશાન્તરમાં સ્થિત સપિણ્ડીનું મરણ અથવા જન્મ દશ દિવસ બાદ સાંભળવામાં આવતાં પક્ષિણી રાત્રિનું મૃતક લાગે છે. વર્તમાન દિવસ અને આવતી કાલનો દિવસ એ બંનેની વચલી જે રાત્રિ છે તેને પક્ષિણી કહે છે.

દેશાન્તરસ્યે પ્રેત ઉર્ધ્વે દશઘાચ્છૃત્વૈકરાત્રમાશૌચમ્ ॥ વ૦ સ્મૃ. અ. ૪ સૂ. ૨૯ ॥

અર્થ:—દેશાન્તરમાં સ્થિત મનુષ્યના મૃત્યુની વાત ૧૦ દિવસ પછી જાણવામાં આવે તો એક દિવસનું અશૌચ રહે છે. આ પ્રમાણે વસિષ્ઠએ જેના મરણની ખબર ૧૦ દિવસ પછી મળે તેનું અશૌચ એક દિવસનું કહ્યું છે. અને—

દશ રાત્રેષ્વતીતેષુ ત્રિરાત્રાચ્છૃદ્ધરિજ્યતે ।

તતઃ સંવત્સરાદૂર્ધ્વં સર્વૈલસ્નાનમાચરેત્ ॥ પા. સ્મૃ. અ. ૩ શ્લો. ૪ ॥

અર્થ:—સપિણ્ડ મનુષ્ય દેશાન્તરમાં મરી જાય તેની ખબર ૧૦ દિવસ બાદ મળે તો ત્રણ રાત્રિમાં શુદ્ધિ થાય છે. અને એક વર્ષ પછી ખબર સાંભળવામાં આવે તો વસ્ત્ર સહિત સ્નાન કરવાથી તત્કાલ શુદ્ધિ થાય છે એમ પરાશરજી કહે છે.

આ પ્રમાણે નાના પ્રકારના મત હોવાથી દેવલ ઋષિના મતને અનુસાર નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

આત્રિપક્ષાત્ત્રિરાત્રં સ્યાત્ પળ્માસાત્પક્ષિણીં તતઃ ।

પરમેકાદમાવર્ષાદૂર્ધ્વં સ્નાતો વિશુદ્ધયતિ ॥

દેવલ સ્મૃ. પ્રમાણં યા. સ્મૃ. અ. ૩ શ્લો. ૨૧, ૨ અપરા ટીકા ॥

અર્થ:—મરણ પછી દોઢ માસની અંદર ખબર મળે તો ત્રણ રાત્રિનું, અને છ માસની અંદર ખબર મળે તો પક્ષિણી અર્થાત્ દોઢ દિવસનું, અને એક વર્ષ સુધીમાં સાંભળવામાં આવે તો એક દિવસનું અશૌચ લાગે છે, અને એક વર્ષ પછી સાંભળવામાં આવે તો તરત શુદ્ધિ થાય છે.

આત્રિપક્ષાત્ત્રિરાત્રં સ્યાદાપળ્માસાચ પક્ષિણી ।

અદઃ સંવત્સરાદર્વાક સઘઃ શૌચં વિધીયતે ॥ પા. સ્મૃ. અ. ૩ શ્લો. ૧૬ ॥

અર્થ:—ઉપરના શ્લોકના અને આ શ્લોકના અર્થમાં કંઈ બેદ નથી. (આ શ્લોક કોષ કોષ પુસ્તકમાં મળતો નથી.)

મનુજી મહારાજે, મરણની ખબર દશ દિવસ પછી જાણવામાં આવે તો દશ દિવસનું જે અશૌચ કહ્યું છે તે કર્મ કરવાની ઐથાગ્યતા માત્રનું બોધન કરે છે. અને “નિર્દેશ જ્ઞાતિમરણમ્” આ શ્લોકમાં અસ્પૃશ્યતાની અપેક્ષાથી કહ્યું છે. તેથી વિદેશમાં મરેલા સપિણ્ડ મનુષ્યના મરણની વાત ૧૦ દિવસ પછી જાણવામાં આવે, તો પણ વૈદિક કર્મ નહીં કરવું જોઈએ. પરન્તુ અસ્પૃશ્યતાનિવારણ (શુદ્ધિ) તો તરત સ્નાન માત્રથી થઈ જાય છે. અર્થાત્ ખીળ મનુષ્યને સ્પર્શ કરવામાં આધ નથી એવો ભાવ છે, વળા—

અનુગમ્યેચ્છયા પ્રેતં જ્ઞાતિમજ્ઞાતિમેવ વા ।

સ્નાત્વા સર્વૈલં સ્પૃધ્વાન્નિ છૃતં પ્રાશ્ય વિશુદ્ધયતિ ॥ પા. સ્મૃ. અ. ૩-૪૪ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્યો પોતાની ઇચ્છાનુસાર, જ્ઞાતિ વાળાના કે અન્યજાતિના મડદાની પાછળ પાછળ જાય છે તેની, વસ્ત્ર સહિત સ્નાન કરી અગ્નિને સ્પર્શ કરી ધૃત પીવાથી શુદ્ધિ થાય છે. વળી—

ક્ષત્રિયં મૃતમજ્ઞાનાદ્વાહ્મણો યોડનુગચ્છતિ ।

एकाहमशुचिर्भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

” ॥ ૪૫ ॥

અર્થ:—જે બ્રાહ્મણ અજ્ઞાનતાથી ક્ષત્રિયના મડદાની પાછળ પાછળ જાય છે તેને એક દિવસનું અશૌચ લાગે છે. અને પંચગવ્ય પીવાથી તેની શુદ્ધિ થાય છે. અને—

शवं च वैश्यमज्ञानाद्वाह्मणो ह्यनुगच्छति ।

कृत्वा शौचं द्विरात्रं च प्राणायामान्पट्टाचरेत् ॥

” ॥ ૪૬ ॥

અર્થ:—વૈશ્યના શબની પાછળ અજ્ઞાનતાથી જનનાર બ્રાહ્મણને ત્રણ દિવસનું અશૌચ લાગે છે, અને ૭ વખત પ્રાણાયામ કરવાથી તેની શુદ્ધિ થાય છે. અને—

मेतीभूतं यः शुद्धं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्वलः ।

अनुगच्छेन्नीयमानं त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥

” ॥ ૪૭ ॥

त्रिरात्रे तु ततः पूर्णं नदीं गत्वा समुद्रगाम् ॥

प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥

” ॥ ૪૮ ॥

અર્થ:—જે અજ્ઞાની બ્રાહ્મણ શુદ્ધના શબની પાછળ જાય છે તે ત્રણ દિવસ સુધી અશુદ્ધ રહે છે. અને ત્રણ દિવસ પછી સમુદ્રને મળનારી નદીમાં સ્નાન કરી ૧૦૦ પ્રાણાયામ કરવાથી તથા ઘૃતનું પ્રાશન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે.

मानुषास्थि स्निग्धं स्पृष्ट्वा त्रिरात्रमाशौचमस्निग्धे त्वद्दોरात्रम् ॥

વ૦ સ્મ૦ અ૦ ૨૩ સૂ૦ ૨૧ ॥

અર્થ:—મરેલા મનુષ્યના ચીકણા હાડકાને સ્પર્શ કરવાથી ત્રણ દિવસનું અશૌચ લાગે છે, અને સૂકા હાડકાને સ્પર્શ કરવાથી એક દિવસનું અશૌચ લાગે છે.

शवानुगमने चैवम् ॥

” ॥ ૨૨ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયના શબની પાછળ જાય તો એક દિવસનું વૈશ્યના શબની પાછળ જવાથી બે દિવસનું અને શુદ્ધના શબની પાછળ જવાથી ત્રણ દિવસનું અશૌચ લાગે છે. અને ક્ષત્રિયને વૈશ્યના શબની પાછળ જવાથી એક દિવસનું તથા શુદ્ધના શબની પાછળ જવાથી બે દિવસનું આશૌચ લાગે છે. ક્રોધએ ક્ષત્રિયને શુદ્ધની પાછળ જવાથી દોઢ દિવસનું સૂતક લખ્યું છે, અને વૈશ્યને શુદ્ધના શબની પાછળ જવાથી એક દિવસનું અશૌચ લાગે છે.

पट्वात्रं नवरात्रं च शवस्पृशां विशुद्धिकृत् ।

अहश्चैव विशुद्ध्यर्थं घर्मशास्त्रविदो विदुः ॥ ૪૦ ॥ પા૦ સ્મ૦ અ૦ ૬ છો૦ ૨૪ ॥

અર્થ:—જે ક્રોધ મડદાને સ્પર્શ કરે છે તેની શુદ્ધિ ૭ રાત્રિ અથવા નવ રાત્રિમાં અથવા ત્રણ રાત્રિ બાદ થાય છે. અર્થાત્ બ્રાહ્મણ શુદ્ધના શબને સ્પર્શ કરે તો નેને નવ દિવસનું, અને વૈશ્યના શબને સ્પર્શ કરે તો ૭ દિવસનું અને ક્ષત્રિયના શબને સ્પર્શ કરે તો ત્રણ દિવસનું સૂતક લાગે છે. અને

‘અનાથં બ્રાહ્મણં પ્રેતં ચે વહન્તિ દ્વિજાતયઃ ।

‘પદે પદે યજ્ઞફલમાનુપૂર્વ્યાલ્લભન્તિ તે ॥ પા૦ સ્મ૦ અ૦ ૩-૪૧ ॥

અર્થઃ—જે બ્રાહ્મણુ થી ક્ષત્રિય વા વૈશ્ય, અનાથ બ્રાહ્મણુના શયને સ્મશાનમાં લઈ જાય છે તેને એક એક પગલે એક એક ચત્તુર્થ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.

ન તેષામશુભં કિંચિત્પાપં વા શુભકર્મણામ્ ।

જલાવગાહનાત્તેષાં સઘઃ શૌચં વિધીયતે ॥ ” ॥ ૪૨ ॥

અર્થઃ—જે મનુષ્ય મરેલા અનાથ બ્રાહ્મણુને ઉઠાવી સ્મશાનમાં લઈ જાય છે તે શ્રેષ્ઠ કર્મ કરનાર મનુષ્યને કોઈપણ પાપ કે અમંગલ ચતુર્થ નથી, અને જલમાં ડુબકી મારી સ્નાન કરવા માત્રથી તેની શુદ્ધિ થાય છે. અને—

અસગોત્રમવન્ધું ચ મેત્રીભૂતં દ્વિજોત્તમમ્ ।

વહિત્વા ચ દહિત્વા ચ પ્રાણાયામેન શુદ્ધયતિ ॥ ” ॥ ૪૩ ॥

અર્થઃ—પોતાના ગોત્રથી બિન્ન હોય અને બન્ધુ પણ ન હોય તેવા મરેલા શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણુને ઉઠાવી જે મનુષ્ય સ્મશાનમાં લઈ જઈને તેને બાળે છે તેની શુદ્ધિ પ્રાણાયામ માત્રથી થાય છે અને

પ્રેતોપસ્પર્શને દશરાત્રમાશૌચમભિસંધાપયેત્ ॥ ગૌ૦ ધ૦ સૂ૦ અ૦ ૧૪ સૂ૦ ૨૨ ॥

અર્થઃ—જે પૈસા લઈને બ્રાહ્મણુના શયને સ્મશાનમાં લઈ જવાના નિમિત્તથી તેને સ્પર્શ કરે તો તેને ૧૦ દિવસનું આશાય લાગે છે. અને—

ઉત્તં વૈશ્યશૂદ્રયોઃ ॥ ” ॥ ૨૩ ॥

અર્થઃ—તેવી રીતે વૈશ્ય તથા શૂદ્ર પણ પોતાની સમાન જાતિના શયને લઈને સ્મશાનમાં લઈ જાય તો વૈશ્યને ૧૫ દિવસનું અને શૂદ્રને એક માસનું અશૌચ લાગે છે. તેવી રીતે ક્ષત્રિયને પણ પોતાની જાતિના શયને લઈ જવાથી ૧૨ દિવસનું અશૌચ લાગે છે.

આર્તવીર્વા, ॥ ” ॥ ૨૪ ॥

અર્થઃ—ઋતુની સમાન સંખ્યાનું આશૌચ વૈશ્ય તથા શૂદ્રને લાગે છે. શિશિર, વસન્ત, વર્ષા, શરદ્, હેમન્ત એમ છ ઋતુઓ છે. અને શિશિર તથા હેમન્તને એક ગણે તો પાંચ ઋતુ થાય છે. ત્યારે વૈશ્યને પાંચ રાત્રિનું અને શૂદ્રને છ દિવસનું અશૌચ લાગે છે. અહીંયાં આરિત્યવાળા વૈશ્યને પાંચ દિવસનું અને તેથી અન્ય વૈશ્યને ૧૫ દિવસનું સૂતક સમજવું જોઈએ. તેવી રીતે આરિત્યવાળા શૂદ્રને છ દિવસનું, અને આરિત્ય રહિત સમૂહને ૧૫ દિવસનું, અને અસમૂહને એક માસનું અશૌચ લાગે છે.

ઉપર જે આરિત્ય કહ્યું તેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે છે :—

ગુરુપૂજા ઘૃણા શૌચં સત્યમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ॥

પ્રવર્તનં હિતાનાં ચ તત્સર્વં વૃત્તમુચ્યતે ॥ કોશઃ ॥

અર્થઃ—માતા, પિતા, ગુરુ, ઇલાદિના સત્કાર, તથા દયા (ઘૃણા), તથા શૌચ, સત્ય બાપણ, તથા ઇન્દ્રિય નિગ્રહ તથા આ લોક અને પરલોક સંબંધી હિતાનાં સાધન રૂપ ધર્મ-કર્મમાં પ્રવૃત્તિ—એ સર્વ વૃત્ત કહેવાય છે. અને તેને જ લોક આરિત્ય અથવા અરિત્ય કહે છે. અને—

પૂર્વયોથ ॥

ગૌં ઘં સૂં અં ૧૪ સૂં ૨૫ ॥

અર્થ:—પ્રથમ કહેલા બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયને પણ પૂર્વોક્ત દશ અને બાર દિવસનું આશૌચ, અથવા ૫ અને ૬ દિવસનું આશૌચ લાગે છે.

ત્ર્યહં વા ॥

॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—અથવા બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયને ત્રણ દિવસનું પણ આશૌચ લાગે છે. ત્યાં ચરિત્ર રહિત બ્રાહ્મણને પાંચ દિવસનું, અને અગ્નિહોત્રીને ત્રણ દિવસનું આશૌચ હોય છે. તેવી રીતે ક્ષત્રિયને પણ જણવું. આ ને પાંચ, છ, અને ત્રણ દિવસનો નિયમ છે તે આપત્તિના નિમિત્તથી શયને ઉડાવનાર પૈત્રી બ્રાહ્મણને દશ, ક્ષત્રિયને બાર, વૈશ્ય તથા શૂદ્રને પંદર, અને અસત્શૂદ્રને મહિનાનું આશૌચ લાગે છે. અને—

અવરથેદ્વર્ણઃ પૂર્વ વર્ણમુપસ્પૃશેત્ પૂર્વો વા અવરં તત્ત શ્વોક્તમાશૌચમ્ ॥

ગૌં ઘં સૂં અં ૧૪ સૂં ૨૮ ॥

અર્થ:—જો નીચી જાતિ હોય તો નીચી જાતિવાળો નીચી જાતિવાળાના શયને શ્મશાનમાં લઈ જાય તો તેને જે જાતિનું શય હોય તે જાતિનું આશૌચ લાગે છે. અર્થાત્ બ્રાહ્મણનું શય હોય તો દશ દિવસનું, ક્ષત્રિયનું શય હોય તો ૧૨ દિવસનું, અને વૈશ્ય તથા સત્શૂદ્રનું શય હોય તો ૧૫ દિવસનું, તથા અસત્શૂદ્રનું શય હોય તો એક માસનું પણ આશૌચ શયને ઉડાવનારને લાગે છે. અને તે પણ પૈસા લઈને શયને શ્મશાનમાં લઈ જનારને માટે જ કહ્યું છે. અને જે આશૌચ શયને ઉડાવનારને માટે કહ્યું છે તે જ આશૌચ શયને બાળનારને માટે પણ છે.

શુદ્ધેદ્વિમો દશાહેન દ્વાદશાહેન ભૂમિપઃ ॥

વૈશ્યઃ પચ્ચદશાહેન શૂદ્રો માસેન શુદ્ધયતિ ॥ મં સ્મૃં અં ૫-૮૩ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણ ૧૦ દિવસે શુદ્ધ થાય છે, ક્ષત્રિય ૧૨ દિવસમાં, વૈશ્ય ૧૫ દિવસમાં, અને શૂદ્ર એક માસમાં શુદ્ધ થાય છે. અહીં ૧૦ દિવસનું આશૌચ કહ્યું છે તે અગ્નિહોત્ર, વેદાધ્યયન, આદિ રહિત બ્રાહ્મણને માટે છે. તેવી રીતે જે એક મહિનાનું શુદ્ધનું આશૌચ કહ્યું છે તે અસત્શૂદ્રને માટે છે.

સત્ત્વસ્ય દ્વાદશાહાનિ વિશઃ પચ્ચદશૈત્ર ચ ॥

ત્રિંશદિનાનિ શૂદ્રસ્ય તદર્થં ન્યાયવર્તિનઃ ॥ યાજ્ઞ. સ્મૃ. અ. ૩ શ્લો. ૨૨ ॥

અર્થ:—ક્ષત્રિયને ૧૨ દિવસનું આશૌચ હોય છે, વૈશ્ય તથા ચરિત્રવાળા શૂદ્રને ૧૫ દિવસનું અને અસત્શૂદ્રને એક માસનું આશૌચ છે.

અને પોતાના કર્મમાં સ્થિત ક્ષત્રિયાદિને પણ ૧૦ દિવસ તથા ૧૨ દિવસનું આશૌચ લાગે છે એમ શાનાતપ આદિ ઋષિઓનો સિદ્ધાન્ત છે. પરંતુ તે વ્યવહારમાં જોવામાં આવતું નથી. તેથી અહીં તેનો વિશેષ વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી.

ત્રિરાત્રં દશરાત્રં વા શાવમાશૌચમિપ્યતે ॥

અનદ્વિવર્ષમુખયોઃ સૂતકં માતુરેચ દિ ॥ યાજ્ઞં સ્મૃં અં ૩ શ્લોં ૧૮ ॥

અર્થ:—શબનિમિત્ત જે આશૌચ છે તે સમાનોદક વાળાને ૩ રાત્રિ, અને સપિપ્પીને ૧૦ દિવસનું હોય છે, અને જે વર્ષાની અંદરની ઉમરના બાલકનું આશૌચ કેવળ માતા અને પિતાને જ લાગે છે, અને પ્રસવ નિમિત્ત જે સૂતક છે તે માતાને જ લાગે છે.

પ્રસવે ગૃહમેધી તુ ન કુર્યાત્સંકરં યદિ ।

દશાહાન્નુદ્ધયતે માતા ત્વગ્રાહ્ય પિતા શુચિઃ ॥ પારાંસ્મૃં ૦ અ. ૩-૨૫ ॥

અર્થ:—ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણ જે સંકર ન કરે તો અર્થાત્ પોતાની પત્નીને છોડીને વિજાતિની સ્ત્રીમાં સન્તાન ઉત્પન્ન ન કરે તો તેના ઘરમાં સન્તાન ઉત્પન્ન થતાં માતાની શુદ્ધિ ૧૦ દિવસમાં થાય છે, અને કેવળ સ્નાન માત્ર કરવાથી પિતા શુદ્ધ થાય છે.

સર્વેપાં શોવમાશૌચં માતાપિત્રોસ્તુ મૂતકમ્ ।

મૂતકં માતૃરેવ સ્યાદુપસ્પૃશ્ય પિતા શુચિઃ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—મરેલાનું આશૌચ સર્વ કુટુંબને લાગે છે. અને જન્મ નિમિત્ત સૂતક માતા પિતા બંનેને લાગે છે. તેમાં પણ ૧૦ દિવસનું સૂતક માતાને જ લાગે છે. પિતા તો કેવળ સ્નાન તથા આચમન કરવાથી જ શુદ્ધ થાય છે.

યદિ પત્ન્યાં પ્રમૂતાયાં સંપર્કં કુરુતે દ્વિજઃ ।

સૂતકં તુ ભવેત્તસ્ય યદિ વિમઃ પઙ્કજિત્ ॥ ૨૭ ॥

અર્થ:—પ્રમૂતા સ્ત્રીનો સંસર્ગ થતાં બ્રાહ્મણને અવશ્ય સૂતક લાગે છે, ચક્રાય તે બ્રાહ્મણ ૭ અંગે સહિત વેદોનો ગ્રાણુનાર પણ હોય.

જાતે પુત્રે પિતુઃ સ્નાનં સચૈલં તુ વિધીયતે ।

માતા શુચ્યેદશાહેન સ્નાનાત્તુ સ્પર્શનં પિતુઃ ॥ સંવર્તં ૦ સ્મૃં ૦ શ્લો ૦ ૪૧, ૨ ॥

અર્થ:—પુત્રનો જન્મ થતાં પિતાએ વસ્ત્ર સહિત સ્નાન કરવાનું ધર્મશાસ્ત્ર વિધાન કરે છે. માતા ૧૦ દિવસમાં શુદ્ધ થાય છે, અને સ્નાન કરવાથી પિતાનો સ્પર્શ યથા શકે છે. આશૌચ બ્રાહ્મણાદિને ૧૦ અને ૧૨ દિવસનું ક્રમથી થાય છે, તથાપિ અસ્થિસંચયન કર્યા પછી અગ્નિસ્પર્શન કરવામાં બાધ આવતો નથી એવો શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે.

પ્રથમેઽહ્નિ તૃતીયે ચ સપ્તમે નવમે તથા ।

ચતુર્થેઽહ્નિ કર્તવ્યમસ્થિસંચયનં દ્વિજૈઃ ॥ સંવર્તં ૦ સ્મૃં ૦ શ્લો ૦ ૩૮ ॥

અર્થ:—દ્વિજાતિએ પહેલે દિવસે અથવા ત્રીજે દિવસે અથવા નવમે દિવસે અથવા ચોથે દિવસે અસ્થિસંચયન કરવું જોઈએ.

તતઃ સંચયનાદર્ધ્વમહસ્પર્શો વિધીયતે ।

ચતુર્થેઽહ્નિ વિપ્રસ્ય પૃષ્ઠે વૈ ક્ષત્રિયસ્ય ચ ॥ ૩૯ ॥

અષ્ટમે દશમે ચૈવ સ્પર્શઃ સ્યાદ્વૈશ્યશૂદ્રયોઃ ।

જાતસ્યાપિ વિધિદૃષ્ટા એવ મનીષિભિઃ ॥ ૪૦ ॥

અર્થ:—અસ્થિ સંચયન કર્યા બાદ બીજાઓની સાથે અંગસ્પર્શનનો વ્યવહાર થઈ શકે છે, ચોથે દિવસે બ્રાહ્મણનો, છઠે દિવસે ક્ષત્રિયનો, આઠમે દિવસે વૈશ્યનો અને દશમે દિવસે

શુદ્ધિનો અગત્યપર્યં થઇ શકે છે. પુત્રાદિના જન્મમાં પણ સૂતક સંબંધી એ જ પ્રકારની વ્યવસ્થા વિદ્વાનોએ નિશ્ચિત કરી છે. અને પુત્રનો જન્મ થતાં પિતાને માટે સ્નાન માત્રનું વિધાન છે એ વાત પહેલાં કહી દેવામાં આવી છે. વળી—

દોમં તત્ર પ્રકુર્વાત શુન્કાન્નેન ફલેન વા ॥ સંવર્તે સ્મૃં છોં ૪૨ ॥

અર્થ:—સ્નાન વડે પિતાની શુદ્ધિ થતાં સૂકા અને વડે તથા ફલ વડે દોમ કરવો જોઇએ.

૧ પશ્ચયજ્ઞવિધાનં તુ ન કુર્યાન્મૃત્યુજન્મનોઃ ।

દશાહાત્ત પરં સમ્યગ્વિપ્રોઽધીયીત ધર્મવિત્ ॥ ૪૩ ॥

અર્થ:—મૃત્યુ તથા જન્મ નિમિત્ત આશૈય સમાપ્ત થતા પહેલાં ૫૦-અથવાની વિધિ નહીં કરવી જોઇએ. અને ધર્મને જાણનાર બ્રાહ્મણ ૧૦ દિવસ પછી વેદનું અભ્યાસ કરી શકે છે. તો પછી જન્મના નિમિત્તથી આવતા સૂતકમાં પિતાની જેતરત શુદ્ધિ કહી છે તે કેવળ અંગતપર્યંતને માટે જ છે.

અન્તર્દશાદે સ્પાતાં ચેત્પુનર્મરણજન્મની ।

તાવત્સ્પાદશુચિર્વિપ્રો યાવત્તત્સ્પાદનિર્દશમ્ ॥ મં સ્મૃં છં ૫-૭૯ ॥

અર્થ:—સૂતક દરમ્યાન ૧૦ અથવા ૧૨ દિવસની અંદર જન્મ અથવા મૃતકનું આશૈય આવે તો અર્થાત્ એક જન્મના સૂતકની અંદર બીજા જન્મનું સૂતક આવે, તથા એક મરણના આશૈયમાં બીજા મરણનું આશૈય આવે, તો પહેલા આશૈયના ૧૦ દિવસ પૂરા થતા સુધી જ બ્રાહ્મણનું આશૈય રહેશે. અર્થાત્ પ્રથમના આશૈયની સાથે વચમાં આવેલું આશૈય પણ સમાપ્ત થઇ જાય છે.

ઉપરના “અન્તર્દશાદે” આ શ્લોકમાં, એક મરણના આશૈયમાં બીજા મરણનું આશૈય અને એક જન્મના સૂતકમાં બીજા જન્મનું સૂતક આવે તો પ્રથમ આશાયની સાથે શુદ્ધિ થાય છે એમ કહ્યું છે. તેથી—

ગ્રવમૂતે સમુત્પન્ને સૂતકં તુ મવેદ્યદિ ।

ગ્રાવેન શુદ્ધયતે સૂતિર્ન સૂત્યા શુદ્ધયતે ગ્રવમ્ ॥ ઝંગિરઃ સ્મૃ. છોં ૧૬૫ ॥

અર્થ:—પ્રથમના મરણ નિમિત્તે આવેલા સૂતકની સમાપ્તિ થતા પહેલાં જો જન્મનું સૂતક આવે તો શય સંબંધી આશૈયની સાથે જન્મના સૂતકની પણ નિવૃત્તિ થાય છે. પરન્તુ જન્મના સૂતકની અંદર આવેલું મૃતકનું આશૈય જન્મના સૂતકની સાથે નિવૃત્ત થતુ નથી. અને—

માતર્પયે પ્રપીતાયમશુદ્ધૌ મ્રિયતે પિતા ।

પિતુઃ શોષેણ શુદ્ધિઃ સ્વાન્માતુઃ કુર્પાન્તુ પશિની ॥યાજ્ઞ.સ્મૃ.અ.૩-૨૦અ.ટી.॥

અર્થ:—માતા પ્રથમ મરી ગઇ હોય, અને તેના આશૈયની વચમાં જો પિતાનું મૃત્યુ થાય તો માતાના આશૈયની સાથે પિતા સંબંધી આશૈયની શુદ્ધિ થતી નથી. પરન્તુ પિતાના આશૈયની સમાપ્તિની સાથે જ માતાના આશૈયની સમાપ્તિ થઇ શકે છે. અને જો પિતાના મરણ નિમિત્તે આશૈયની અંદર માતાનું મૃત્યુ થાય તો પિતાના આશૈયની

સમાપ્તિ થતાં શુદ્ધિ થતી નથી, પરન્તુ પિતાતા આશૌચની સમાપ્તિ થયા પછી દોઢ દિવસ માતાનું આશૌચ પાળવું જોઈએ.

મરણુ નિમિત્ત આશૌચની વચમાં આવેલું મરણુનું આશૌચ અને જન્મના સૂતકની વચમાં આવેલું જન્મનું સૂતક પણ પહેલા આશૌચ અને સૂતકની સાથે જ નિવૃત્ત થાય છે એમ કહ્યું છે. તથાપિ પ્રથમના આશૌચનો અડધો દિવસ જ બાકી રહેલો હોય તો તે પ્રથમના આશૌચની સાથે બીજા આશૌચની નિવૃત્તિ થતી નથી. ત્યાં—

રાત્રિશેષે દ્વાખ્યામ્ ॥

ગૌ૦ ઘ૦ સૂ૦ અ૦ ૧૪ સૂ૦ ૭ ॥

અર્થ:—જે પહેલા આશૌચની સમાપ્તિ થવામાં એક રાત્રિ માત્ર શેષ રહેલી હોય અને તે દરમ્યાન બીજું આશૌચ આવે તો પ્રથમના આશૌચની સમાપ્તિ થયા બાદ બે રાત્રિ પછી શુદ્ધિ થાય છે. અને—

પ્રભાતે તિષ્ઠમિઃ ॥

ગૌ૦ ઘ૦ સૂ૦ અ૦ ૧૪ સૂ૦ ૮ ॥

અર્થ:—પહેલું આશૌચ નિવૃત્ત થવામાં એક રાત્રિ પણ શેષ રહી ન હોય, પરન્તુ કેવલ પ્રભાત જ બાકી હોય—અર્થાત્ બાકી રહેલી રાત્રિનો માત્ર છેલ્લો પહેરજ બાકી રહ્યો હોય, અને દરમ્યાન બીજા જન્મ નિમિત્ત કે મરણુ નિમિત્ત આશૌચ આવે તો ફરી પણ ત્રણ રાત્રિ બાદ શુદ્ધિ થાય છે.

ક્ષપા ચ પક્ષિણી સદ્ધિર્માતુલાદિપુ કીર્તિતા ।

ગર્ભસ્થાવેષુ તૈરુક્તા રાત્રયો માસમાનતઃ ॥ વૃ. પારા. સ્મૃ. અ. ૬-૩૭ ॥

અર્થ:—મામા આદિના મરણુમાં પક્ષિણી રાત્રિ અર્થાત્ બે દિવસ અને એક રાત્રિનું આશૌચ હોય છે અર્થાત્ દોઢ દિવસનું આશૌચ હોય છે. ગર્ભસ્થાવમાં જોટલા મહિનાનો ગર્ભ નજ યયો હોય તેટલી રાત્રિનું જ આશૌચ હોય છે.

સ્નાવં ગર્ભસ્ય વિદ્વાંસો માસાદર્વાક ચતુર્થકાત્ ।

પાતમૂર્ધ્વં વદન્ત્યન્યે તત્રાધિકં ચ સૂતકમ્ ॥ ૧ ॥ ૩૮ ॥

અર્થ:—વિદ્વાન્ લોક ચાર માસ સુધીના ગર્ભના નાશને ગર્ભસ્થાવ કહે છે. અને તે ઉપરાંત પાંચ અને ૭ માસનો ગર્ભ નાશ પામે તો તેને ગર્ભપાત કહે છે, અને તેમાં અર્થાત્ ગર્ભપાતમાં સ્નાવ કરતાં અધિક દિવસનું સૂતક લાગે છે, અર્થાત્ ત્રણ દિવસનું આશૌચ લાગે છે. અને સ્નાતમા માસથી લઈને પ્રસવનું આશૌચ માનવું જોઈએ.

ગર્ભસ્થાવને નિમિત્તે માસ જોટલું જે આશૌચ કહ્યું છે તે સ્ત્રીને માટે જ છે. પુરુષની શુદ્ધિ તો સ્નાન માત્રથી જ થાય છે.

ગર્ભસ્થાવે માસતુલ્યા રાત્રયઃ સ્નાનમાત્રમેવ પુરુષસ્યેતિ ॥ વૃ. વસિ. સ્મૃ. ॥

અર્થ:—ગર્ભનો સ્નાવ થતાં માસ જોટલી રાત્રિનું આશૌચ સ્ત્રીઓને લાગે છે. અને પુરુષને માટે તો સ્નાન માત્ર જ છે. આ વૃદ્ધવસિષ્ઠ સ્મૃત્તિનું પ્રમાણ પાતવલ્કય સ્મૃતિના ત્રીજા અધ્યાયના ૨૦ મા શ્લોકની મિતાક્ષરા ટીકામાં આપેલું છે. ચાર માસ સુધીનો ગર્ભ પડી જતાં સપિણ્ડી લોકોની તરત શુદ્ધિ થાય છે, અને પાંચમા તથા ૭મા મહિનામાં ગર્ભપાત થાય તો સપિણ્ડી લોકોએ ત્રણ દિવસનું આશૌચ પાળવું જોઈએ. અને—

જાતમૃતે મૃતજાતે વા સપિણ્ડાનાં દશાહમ્ ॥યાજ.સ્મૃ.અ.૩.શ્લો.૨૦. મિ.ટી.॥

અર્થ:—સાતમા માસથી લઇને બાળકનો જન્મ થયા બાદ તરત તે બાળક મરણ પામે, અથવા મરણુ જ જન્મ્યું હોય તો સપિણ્ડી લોકોને જન્મ નિમિત્ત જે ૧૦ દિવસનું આશૈય છે તેટલું અશૈય લાગે છે. અને—

દશાદામ્યન્તરે વાલે પ્રમીતે તસ્ય વાન્ધવઃ ।

શાવાશૌચં ન કર્તવ્યં મૃત્યાશૌચં વિધીયતે ॥ વૃ.યા સ્મૃ.અ.૩-૨૦મિતા. ટી. ॥

અર્થ:—બાળક જન્મ થયા પછી ૧૦ દિવસની અંદર મરણ પામે તો તેના બાન્ધવોએ શય નિમિત્ત અશૈય પાળવું નહિ જોઇએ. પરંતુ સ્તક માટે કહેલું અશૈય પાળવું જોઇએ. અને—

મુહૂર્તં જીવતો વાલઃ પશ્ચત્ત્વં યદિ ગચ્છતિ ।

માતુઃ શુદ્ધિર્દશાદેન સઘઃ શુદ્ધાસ્તુ ગોત્રિણઃ ॥ યા.સ્મૃ.અ.૩-૨૦,મિતા.ટી. ॥

અર્થ:—બાળકનો જન્મ થયા પછી એક મુહૂર્ત માત્ર જીવીને અર્થાત્ થોડીવારમાં તે મરી જાય તો માતાની શુદ્ધિ ૧૦ દિવસે થાય છે, અને સપિણ્ડી લોકોની શુદ્ધિ તરત થાય છે.

આ પ્રમાણે જન્મીને તરત મરી ગયેલા બાળકના આશૈય સંબંધી પણ કંઇક મતભેદ જોવામાં આવે છે, તેની વ્યવસ્થા નીચે પ્રમાણે કરવા યોગ્ય છે. એટલે કે જો જન્મ થયા મછી અને નાલછેલ પહેલાં મરી જાય તો તેના પિતા તથા સપિણ્ડી લોકોને જન્મ નિમિત્ત ત્રણ દિવસનું આશૈય લાગે છે, મૃતક સ્તક લાગતું નથી. નાલછેલ પછી મરી જાય તો જન્મ નિમિત્ત સંપૂર્ણ એટલે ૧૦ દિવસનું અશૈય લાગે છે.

યાવન્ન હિંચતે નાલં તાવન્નામોતિ સૂતરમ્ ।

હિન્ને નાલે તતઃ પશ્ચાત્ સૂતકં તુ વિધીયતે ॥યા.સ્મૃ.અ.૩-૨૦મી.ટી. ॥

અર્થ:—જ્યાંસુધી નાલછેલ થયું ન હોય ત્યાંસુધી સૂતક લાગતું નથી. પરંતુ નાલછેલ થયા પછી સૂતક લાગે છે એવું જૈમિનિનું વચન છે.

પહેલાંના સ્લોકમાં જન્મ પછી થોડીવારમાં બાળક મરી જાય તો તત્કાલ જે શુદ્ધિ કરી છે તે અગ્નિહોત્રીને માટે છે. અગ્નિહોત્રી સ્નાન કરવાથી તરતજ શુદ્ધ થાય છે. “અગ્નિહોત્રાર્થે સ્નાનોપસ્પશનાત્ તત્કાલશૌચમ્”—અગ્નિહોત્ર કરવાને માટે તત્કાલ શુદ્ધિ થાય છે—એવું યજ્ઞ અપિતું વચન છે. આ વચન પણ પૂર્વે કહેલી યાતવદ્વય સ્મૃતિના અ. ૩ ની સ્લોક. ૨૦ ની ટીકામાં આવેલું છે. પરંતુ અગ્નિહોત્ર કર્યા પછી શુદ્ધિ રહેતી નથી.

ઉપાસને તુ વિપ્રાણામદ્ગશુદ્ધિશ્ચ જાયતે ।

બ્રાહ્મણાનાં પ્રમૂર્તા તુ દેહસ્પર્શો વિધિયતે ॥ પાતા. સ્મૃ. અ. ૩ શ્લો. ૩ ॥

અર્થ:—આશૈય કાલમાં વૈદિક લોકોને અગ્નિની ઉપાસના સુધી શુદ્ધિ રહે છે, અને જન્મના આશૈયમાં બ્રાહ્મણોના દેહનો સ્પર્શ કર્યો છે અર્થાત્ અસ્પૃશ્યતા હોતી નથી.

નૃણામકૃતચૂડાનાં વિથુર્દિર્નશિકી સ્મૃતા ।

નિર્વૃત્તચૂડકાનાં તુ ત્રિરાત્રાચ્છુદ્ધિરિષ્યતે ॥ મ. સ્મૃ.અ. ૫-૬૭ ॥

અર્થ:—જે બાળકનું ચૂડકર્મ (સુપ્તન) કરવામાં આવ્યું નથી તેવા બાળકનું મરણ થતાં

સપિણ્ડી લોકોની શુદ્ધિ એક દિન અને એક રાત્રિમાં થાય છે. અને જેનું ચૂડાકર્મ થયેલું છે તેનું, ઉપનયન થયા પહેલાં, મરણ થયું હોય તો ત્રણ રાત્રિમાં શુદ્ધિ થાય છે.

ऊनद्विर्वापिकं प्रेतं निदध्युर्वान्धवा वहिः ।

अलंकृत्य शुचौ भूमावस्थिसंचयनादृते ॥

” ॥ ૬૮ ॥

અર્થ:—જે વર્ષથી ઓછી અવસ્થા વાળું બાળક મરી જાય તો તેના બાન્ધવોએ તેને ગન્ધ તથા માલા આદિથી અલંકૃત કરીને ગામની બહાર પવિત્ર ભૂમિમાં દાટી દેવું જોઈએ. અને તેનું અરિયસંચયન કરે નહીં.

नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो न च कार्योदकक्रिया ।

अरण्ये काष्ठवच्यक्त्वा क्षिपेयुस्त्वहमेव च ॥

” ॥ ૬૯ ॥

અર્થ:—તેનો અગ્નિદાહ અથવા જલદાન કાંઈ ન કરે. પરન્તુ તેને વનમાં કાષ્ઠની પેઠે તથા દે, અને ત્રણ રાત્રિ સુધી આશીર્વાદ પાળે. તેમાં જપ્ત સ્વાધ્યાયાદિ યુક્તને એક દિવસનું, અને તેનાથી રક્તિત મનુષ્યને ત્રણ દિવસનું આશીર્વાદ હોય છે. અહીં કાષ્ઠનો ત્યાગ કરતાં જેમ મનુષ્ય શોક કરતો નથી, તેમ તે બાળક સંબંધી પણ શોક ન કરે એવો ભાવ છે. પરન્તુ પુલ્લા મેદાનમાં ફેંકી દે એવો ભાવ નથી. વળી—

नात्रिवर्षस्य कर्तव्या चान्यवैरुदकक्रिया ।

जातदन्तस्य वा कुर्युर्नाग्नि वापि कृते सति ॥

” ॥ ૭૦ ॥

અર્થ:—ત્રણ વર્ષથી ઓછી ઉંમરનું બાળક મરી જાય તો તેના બન્ધુલોક તેનું જલદાન ન કરે. અથવા દાંત ઉગ્યા પછી અથવા નામકરણ થયા પછી બાળક મરી જાય તો જલદાન આદિ કરે. આ સ્લોકમાં જેની અવસ્થા ત્રણ વર્ષની થઇ નથી તેના જલદાનાદિનો નિષેધ કર્યો છે, અને જેની ઉંમર ત્રણ વર્ષની થઇ નથી, છતાં જેના દાંત ઉગ્યા છે અથવા નામ પાડ્યું છે એવા બાળકની ઉદક્રિયા આદિ કરવાનું પણ કહે છે. તેથી ત્રણ વર્ષથી ઓછી આયુવાળા બાળકના દાંત આગ્યા હોય અથવા નામકરણ થયું હોય તેનું ઉદકદાન તથા અગ્નિસંસ્કારાદિ ન કરે તો કાંઈ પ્રકારનું પાપ લાગતું નથી. અને જો કરે તો પ્રેતના ઉપક્રમણ હોવાથી શેક છે, એવો ભાવ સમજવો જોઈએ. શાસ્ત્રક્રમ સ્મૃતિમાં આ સંબંધી કંઈક વિશેષ લખ્યું છે:—

ऊनद्विवर्षं निवनेन कुर्यादुदकं ततः ।

आ श्मशानादनुव्राज्य इतरो ज्ञातिभिर्मृतः ॥ याज्ञ० स्मृ अ० ૩ શ્લો ૧ ॥

यमसूक्तं तथा गाथा जपद्भिर्लौकिकाग्निना ।

स दग्धव्य उपेतश्चेदाहिताग्न्यावृतार्थवत् ॥

” ॥ ૨ ॥

અર્થ:—જેનું ચૂડાકર્મ થયું ન હોય એવું જે વર્ષની અંદરનું બાળક મરી જાય તો તેને ભૂમિમાં દાટવું જોઈએ. અને પ્રેતના ઉદેશથી કરવા યોગ્ય ઉદકદાન (નિલાગ્નિ) આદિ પણ નહીં કરવું જોઈએ. અને શુદ્ધિને માટે સ્નાન કરવું જોઈએ. (૧). અને જેનું આયુ જે વર્ષનું પૂર્ણ થયું હોય તેવો બાળક મરી જાય તો સપિણ્ડી લોકો સહિત શ્મશાનમાં જળને યમસૂક્ત તથા યમગાથાનો જપ કરતા સતા તેનો લૌકિક અગ્નિ વડે અર્થાત્ સંસ્કાર

નહીં કરેલા અગ્નિ વડે દાહ કરવા યોગ્ય છે. અને જો તેનો ઉપનયન સરકાર થઇ ગયો હોય તો તેની દહનક્રિયા પોતાના ગૃહ્યસૂત્રમાં પ્રસિદ્ધ અગ્નિહોત્રીની પ્રક્રિયા વડે લૌકિકાગ્નિમાં જ કરવી જોઇએ. અને જોનાઇ દીધેલા બાળકના દાહરૂપ સરકારમાં “જરની જો ભૂમિપ્રોક્ષણાદિ ક્રિયા છે તે સર્વનો લોપ કર્યા વિના તેની દહનક્રિયા કરવી જોઇએ. (ઋગ્વેદ અષ્ટમ ૭, અં ૬, ઘં ૧૬ ના “પરે યિવાંસમ્” એ ૧૬ મા મન્ત્રને યમસૂક્ત કહે છે. અને “યોઽસ્ય કૌષ્ઠ્ય જગતઃ” એ મન્ત્રને યમગાથા કહે છે.)

એ વર્ષની અંદરની ઉમરવાળા જો બાળકનું મુરડન કરાવવામાં આવ્યું ન હોય તેને દાહવાના વિષયમાં તથા જલદાનના વિષયમાં ધર્મશાસ્ત્રમાં વિકલ્પ કહ્યો છે.

તૂળ્ણીમેવોદકં કુર્યાત્તૂળ્ણીં સંસ્કારમેવ ચ ।

સર્વેષાં કૃતચૂડાનામન્યત્રાપીચ્છયા દ્રવ્યમ્ । યાજ્ઞસ્મૃ. અ. ૩ શ્લો. ૨ અપરા. ટી. ॥
 અર્થ:—અર્થાત્ તેને દાદે અથવા સુપચાપ વૈદિક વિધિ વિના જલદાન કરે અને અગ્નિસંસ્કાર પણ કરે. જેનું સંપૂર્ણ ચૂડાકર્મ કરેલું હોય તથા જેનું ચૂડાકર્મ કરવામાં આવ્યું નથી તે બંનેની આવી જ વિધિ છે, અને તે ઇન્દ્રિયોત્તર કરવામાં આવે. માત્ર દાદી દેવું અને જલદાનાદિ કરવું, અથવા સુપચાપ અગ્નિસંસ્કાર આદિ કરવું—એ બંને પ્રકારની વિધિ છે. કરે તો પ્રેતનો ઉપકાર થાય છે, ન કરે તો કાઇ પાપ લાગતું નથી એવું લૌભાક્ષીનું વચન છે.

આ પ્રમાણે નામકરણ પહેલાં બાળક મરી જાય તો તેને માત્ર દાદી દે, અને ઉદ્દહાનાદિ પણ ન કરે. નામકરણ પછી અને ત્રણ વર્ષના આયુ સુધીમાં મરે તો વિકલ્પથી ઉદ્દહાન તથા અગ્નિસંસ્કાર આદિ કરે, અર્થાત્ માત્ર દાદી દે અથવા અગ્નિસંસ્કારાદિ કરે—જેવી પોતાની ઇચ્છા. અને કાઇનું મુરડન પહેલાં વયમાં પણ કરવામાં આવે છે. માટે ત્રણ વર્ષની ઉમર પહેલાં પણ ચૂડાકર્મ કરેલું બાળક મરે તો તેના પણ અગ્નિસંસ્કારાદિ સુપચાપ થઇ શકે છે. અને ઉપનયન બાદ મરે તો અગ્નિહોત્રીની પ્રક્રિયાથી દાહાદિ ક્રિયા કરવી જોઇએ.

આજન્મનઃ સચ્ચૌચમા ચૂડાન્નૈશિકી સ્મૃતા ।

ચિરાત્રમા વ્રતાદેવાદશરાત્રમતઃ પરમ્ ॥

યાજ્ઞં સ્મૃં ૭૦ ૩-૨૩ ॥

અર્થ:—દાંત ઉગવા પહેલાં બાળકનું મરણ થાય તો તરત શુદ્ધિ થાય છે. અને મુરડન થવા પહેલાં મરે તો એક અહોરાત્રનું આશૌચ લાગે છે. અને મુરડન પછી અને ઉપનયન પહેલાં મરે તો ત્રણ દિવસનું આશૌચ હોય છે. અને અજોપયીત પછી મરે તો ૧૦ દિવસનું સ્નાન લાગે છે, અને દ્વિતિયાદિને ક્રમે ૧૨ ઇત્યાદિ દિવસનું સ્નાન હોય છે.

આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારનાં કથન હોવાથી નીચે પ્રમાણે નિશ્ચય કરવો યોગ્ય છે:—નાસછેદનના પહેલાં બાળકનું મૃત્યુ થયું હોય તો તરત શૌચ થાય છે. તે પછી અને દાંત ઉગ્યા પહેલાં મૃત્યુ થયું હોય અને તેની અગ્નિસંસ્કાર ક્રિયા કરી હોય તો એક દિવસનું આશૌચ હોય છે, અને અગ્નિસંસ્કાર ન દીધો હોય તો તરત શુદ્ધિ થાય છે, અને દાંત ઉગ્યા પછી અને જેનું મુરડન કરવામાં આવ્યું નથી એવા એક વર્ષની અંદરના બાળકનું મૃત્યુ થયું હોય તો એક દિવસનું આશૌચ લાગે છે. એક વર્ષ પછી અને ત્રણ વર્ષમાં મુરડન કરાવેલું બાળક મરે તો ત્રણ દિવસનું આશૌચ લાગે છે. અને ત્રણ વર્ષની ઉમર બાદ પણ મુરડન નહીં કરાવેલા બાળકના મૃત્યુમાં પણ ત્રણ દિવસનું આશૌચ હોય છે. અને ઉપનયન થવા બાદ સર્વ બાહ્યગાદિને ૧૦, ૧૨, આદિ દિવસનું આશૌચ લાગે છે.

આ ઉભરતે અનુસાર ખતાવેલું અશૌચ સર્વ વર્ણોને માટે સાધારણ હોય છે—અવિશેષેણ વર્ણનામર્વાક્ સંસ્કારકર્મણ. ॥—ઉપનયન સંસ્કાર પહેલાં બ્રાહ્મણાદિ વર્ણોનો વિશેષ વિચાર કર્યા વિના સર્વને તુલ્ય અશૌચ જ હોય છે એવું અક્ષિરસનું વચન છે. (આ દન્તજન્મન એ શ્લોક સર્વ મન્યમાં જોવામાં આવતો નથી.)

અહસ્ત્વદત્તકન્યાસુ વાલેષુ ચ વિશોધનમ્ ।

શુર્વન્તેવાસ્પન્નુચાનમાતુલશ્રોત્રિયેષુ ચ ॥

યાજ્ઞ ૦ સ્મૃ ૦ અ ૦ ૩-૨૪ ॥

અર્થ:—અવિવાહિત (અદત્ત) કન્યા, બ્રાહ્મણ, ગુરુ (ઉપાધ્યાય), શિષ્ય, તથા શિક્ષા આદિ વેદાંગ સહિત વેદોનો વક્તા, તથા મામા, અને શ્રોત્રિય અર્થાત્ કટપસૂત્ર તથા શિક્ષા આદિ અંગો સહિત એક શાખા ભણેલો—એ સર્વના મરણમાં એક દિવસનું અશૌચ હોય છે.

આ ઉપરથી એમ માવડ પડે છે કે જે કન્યાનો વિવાહ થયો નથી પરન્તુ જેનું ચૂડાકર્મ કરવામાં આવ્યું હોય તેવી કન્યા વાગ્દાન પહેલાં મરી જાય તો એક દિવસમાં શુદ્ધિ થાય છે. અને જે બ્રાહ્મણના દાંત ઉગ્યા નથી તેનું મૃત્યુ થતાં જો તેને અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો હોય તો પણ એક દિવસમાં શુદ્ધિ થાય છે. અને જે કન્યાનું ચૂડાકર્મ થયું નથી તેના મરણમાં તરત શુદ્ધિ થાય છે.

વળી વાગ્દાન થયા પછી અને વિવાહ થયા પહેલાં કન્યાનું મરણ થતાં પતિપક્ષમાં તેમ પિતૃપક્ષમાં પણ ત્રણ દિવસનું અશૌચ હોય એમ મનુમહારાજનું કથન છે.—

સ્ત્રીણામસંસ્કૃતાનાં તુ ત્ર્યહાચ્છુદ્ધયન્તિ વાન્ધવા ॥

યથોક્તેનૈવ કલ્પેન શુદ્ધયન્તિ તુ સનામયઃ ॥

મ ૦ સ્મૃ ૦ અ ૦ ૫-૭૨ ॥

અર્થ:—જે કન્યાનો વિવાહ થયો નથી પરન્તુ વાગ્દાન થઈ ચૂક્યું છે, એવી કન્યાના મરણમાં પતિ આદિ બાન્ધવ લોકોની ત્રણ દિવસે શુદ્ધિ થાય છે. અને પિતૃપક્ષ (સનામય)ના લોકોની પણ ત્રણ દિવસે શુદ્ધિ થાય છે. (યથોક્તેનૈવ કલ્પેન અર્થાત્ આ શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં કહેલી ત્રણ રાત્રિમાં શુદ્ધિ થાય છે એવું તેનું તાત્પર્ય છે.) અને—

સંસ્કૃતાસુ સ્ત્રીષુ ન શૌચં ભવતિ પિતૃપક્ષે ॥ વૃન્ધિ ૦ સ્મૃ ૦ અ ૦ ૨૨ સૂ ૦ ૩૨ ॥

અર્થ:—વિવાહિત થયેલી સ્ત્રીના મરણમાં પિતૃપક્ષમાં અશૌચ લાગતું નથી.

તત્પ્રસવમરણે ચેત્પિતૃગૃહે સ્થાતાં ત્રિરાત્રઃ ॥

,, સૂ ૦ ૩૩ ॥

અર્થ:—જો વિવાહિત થયેલી સ્ત્રીનો પ્રસવ પિતાના ઘરમાં થયો હોય તો પિતૃપક્ષના લોકોને એક દિવસનું સૂતક હોય છે. અને તેવી સ્ત્રી પિતાના ઘરમાં મરી જાય તો તેમને ત્રણ દિવસનું સૂતક પાળવાનું છે. (સૂત્રમાં જે સ્વકાર છે તે પ્રસવનિમિત્ત એક રાત્રિના સૂતકનો બાધક છે.)

‘ગુરુ’ શબ્દથી પિતા આદિને પણ કહે છે, તથાપિ “અહસ્ત્વદત્તકન્યાસુ” એ શ્લોકમાં ગુરુ શબ્દથી ઉપાધ્યાયનું જ અર્થ છે, કેમકે મુખ્ય ગુરુ જે પિતા છે તે સપિતૃ હોવાથી તેને ૧૦ દિવસનું અશૌચ હોય છે.

વળી આ આચાર્યના મરણમાં પણ ત્રણ દિવસનું અશૌચ છે.

ત્રિરાત્રમાહુરાશૌચમાચાર્યે સંસ્થિતે સતિ ।

તસ્ય પુત્રે ચ પત્ન્યાં ચ દિવારાત્રમિતિ સ્થિતિઃ ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૫-૮૦ ॥

અર્થઃ—આચાર્યનું મરણ થતાં (સંસ્થિતે) શિષ્યને ત્રણ દિવસનું આશૌચ લાગે છે. અને આચાર્યના પુત્ર તથા સ્ત્રીના મરણમાં શિષ્યને એક દિવસનું આશૌચ હોય છે એવી શાસ્ત્રની મર્યાદા છે. પરન્તુ શિષ્યે જો આચાર્યનું અન્ત્યેષ્ટિ કર્મ કર્યું હોય તો તેને ૧૦ દિવસનું આશૌચ હોય છે.

ગુરોઃ પ્રેતસ્ય શિષ્યસ્તુ પિતૃમેધં સમાચરન્ ।

પ્રેતહરૈઃ સમં તત્ર દશરાત્રેણ શુદ્ધયતિ ॥

૬-૬૫ ॥

અર્થઃ—અસપિણ્ડ આચાર્યદિના મરણમાં શિષ્યે અન્ત્યેષ્ટિ કર્મ કર્યું હોય, તો શબને શ્મશાનમાં લઈ જનાર સપિણ્ડી લોકાની પેઠે શિષ્ય પણ ૧૦ દિવસે શુદ્ધ થાય છે.

‘માતૃદ’ નામ મામાનું છે. તથાપિ ‘મામા’ શબ્દથી આપણા બન્ધુ તથા માતાના બન્ધુ લોક તથા પિતાના બન્ધુલોકનું પણ ગ્રહણ કરવાનું છે. તેથી મામા તથા માતાની બેન વગેરેના મરણમાં પણ એક દિવસનું આશૌચ હતું છે.

અને ઓત્રિયના મૃત્યુમાં જે એક દિવસનું આશૌચ હતું છે તે એક ગામમાં રહેનાર ઓત્રિયના મરણમાં છે. પરન્તુ આપણા ઘરમાં રહેતા ઓત્રિયના મરણમાં ત્રણ દિવસનું આશૌચ હોય છે.

શ્રોત્રયે તૃપસંપન્ને ત્રિરાત્રમશુચિર્મવેત્ ॥

૬-૮૧ ॥

અર્થઃ—મિત્રતા આદિ કારણથી આપણા ઘરમાં રહેતા ઓત્રિયનું મૃત્યુ થાય તો ત્રણ રાત્રિમાં શુદ્ધિ થાય છે. અને—

સરહ્નચારિણ્યેકાદમ્ ॥

ગૌ૦ ઘ૦ સ૦ અ૦ ૧૪ સ૦ ૨૦ ॥

અર્થઃ—એક જ આચાર્યની પાસે બહુતા હોય ત્યારે સાથે બહુનાર ખીજા વિદ્યાર્થીનું નામ સપ્તહાચારી છે. તેના મરણમાં પણ એક રાત્રનું આશૌચ સ્વીકારવું જોઈએ.

માતૃલે પક્ષિણીં રાત્રિં શિષ્યત્વિગ્વાન્ધવેષુ ચ ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૫-૮૧ ॥

અર્થઃ—મામા તથા અતિવક્ તથા શિષ્ય તથા બાન્ધવાદિના મરણમાં દોઢ દિવસનું સતક હોય છે.

આ મામા આદિના આશૌચ અબંધી અનેક મત છે. તેઓ જો કોઈ કારણથી આપણા ઘરમાં રહેતા હોય, અથવા કોઈ પ્રકારના આશ્રયથી આપણી પાટાશમાં રહેતા હોય તો દોઢ દિવસનું અને દૂર રહેતા હોય તો એક દિવસનું, આશૌચ સમજવું જોઈએ. વળી—

પ્રેતે રાજનિ સજ્યોતિર્પથ સ્પાદિપથે સ્થિતઃ ।

અશ્રોત્રિયે ત્વહઃ કૃત્સ્નમનૂચાને તથા ગુરૌ ॥

૬-૮૨ ॥

અર્થઃ—જે રાત્રના દેશમાં આપણે રહેતા હોઈએ તે રાત્ર જો દિવસમાં મરી જાય તો સૂર્યાસ્ત થતા સુધી, અને રાત્રિમાં મરી તો તારા દેખાતા સુધી, આશૌચ પાળવું જોઈએ. અને વેદરહિત બ્રાહ્મણના મરણમાં, તે જેના ઘરમાં મરણ પામ્યા હોય તે ઘરવાળાને, દિવસમાં મર્યા હોય તો તે દિવસનું આશૌચ લાગે છે, રાત્રિમાં નહીં, અને રાત્રિમાં મર્યા હોય તો તે રાત્રિનું જ આશૌચ

લાગે છે. અને અંગે સહિત વેદોને લાણાવનાર ઉપાધ્યાય ગુરૂના મરણમાં શિષ્યને પણ તે જ પ્રકારનું આશૌચ હોય છે. અર્થાત્ દિવસમાં મરે તો દિવસનું, અને રાત્રિમાં મરે તો રાત્રિનું આશૌચ હોય છે. (અહીં રાત્રિના મરણમાં પ્રજાને માટે જે અશૌચ કહ્યું છે તે પટ્ટાભિષેક કરેલા ક્ષત્રિય રાત્રિના મરણમાં સમજવું.) વળી—

અનૌરસેષુ પુત્રેષુ માર્યાસ્વન્યગતામુ ચ ।

નિવાસરાજનિ પ્રેતે તદ્દહઃ શુદ્ધિકારણમ્ ॥ યાજ્ઞ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૩ શ્લો૦ ૨૪ ॥

અર્થ:—ઔરસ પુત્રને છોડી ખીજા ક્ષેત્રજ આદિ પુત્રોના મરણપ્રસંગે તેમના પિતાને તથા પોતાની વિવાહિત થયેલી સ્ત્રીએ ખીજા પુરુષનો આશ્રય લીધો હોય અને તે પત્ની મરી જાય તે પ્રસંગે તેના પતિને, એક દિવસ અને રાત્રિનું આશૌચ હોય છે. અને જે દેશમાં આપણે રહેતા હોઈએ તે દેશના પટ્ટાભિષેક કરેલા ક્ષત્રિય રાત્રિના મરણપ્રસંગે જો તે દિવસમાં મરી ગયો હોય તો તે દિવસનું, અને રાત્રિમાં મરી ગયો હોય તો તે રાત્રિનું આશૌચ રહે છે. (કાષ્ઠ પુરતકમાં આ શ્લોક ૨૫ માં લખ્યો છે).

આ શ્લોકમાં, ખીજા પુરુષનો આશ્રય લીધેલી સ્ત્રીના સંબંધમાં જે એક દિનરાત્રિનું અશૌચ કહ્યું છે તે સમાન જાતિના પુરુષનો અથવા ઉચ્ચ જાતિના પુરુષનો આશ્રય લીધેલી સ્ત્રી સંબંધી છે. નીચી જાતિના પુરુષનો આશ્રય લીધેલી સ્ત્રીના મરણમાં આશૌચ લાગતું નથી. કારણકે—

પાપણ્ડાનાશ્રિતાઃ સ્તેના મર્ત્યન્યઃ કામગાદિકાઃ ।

સુરાપ્ય આત્મત્યાગિન્યો નાશૌચોદકમાજનાઃ ॥ યાજ્ઞ૦ સ્મૃ. અ૦ ૩-૬ ॥

અર્થ:—વૈદિક મતથી ભિન્ન પાખંડ મતવાળાના આશ્રયે ગયેલી અર્થાત્ તે લોકોના મતમાં દીક્ષિત થયેલી હોય, તથા ચોરી કરનારી હોય, તથા પતિને મારી નાંખનારી હોય, તથા કુલટા આદિ હોય, તથા દારૂ પીનારી હોય, અથવા કુવા આદિમાં પડીને આત્મહત્યા કરેલી હોય, એવી સ્ત્રીઓ આશૌચ તથા જલદાનાદિ કર્મની પણ લાગી જતી નથી એવો નિશ્ચય છે. વળી આવી સ્ત્રીને માટે જલદાનાદિનો નિષેધ મનુસ્મૃતિમાં પણ કર્યો છે:—

વૃથાસંકરજાતાનાં મવ્રજ્યાસુ ચ તિષ્ઠનામ્ ।

આત્મનસ્ત્યાગિનાં ચૈવ નિવર્તેતોદકક્રિયા ॥ મ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૫-૮૧ ॥

પાપણ્ડમાશ્રિતાનાં ચ ચરન્તીનાં ચ કામતઃ ।

મર્ષમર્ત્યદ્વદ્વાં ચૈવ સુરાપીનાં ચ યોપિતામ્ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—વિશેષ કરીને પોતાના ધર્મનો જેણે ત્યાગ કર્યો છે તેવા હીન વર્ણના પુરુષ વડે ઉત્કૃષ્ટ જાતિમાં ઉત્પન્ન ગયેલા માણસો (સંકરજાતા), તથા વેદબાહ્ય લાલ વસ્ત્ર આદિ પહેરીને સંન્યાસમાં વર્તમાન માણસો, તથા વિધિ આદિ ખાઈને અથવા અન્ય પ્રકારે આત્મહત્યા કરી હોય તેવા માણસો, તથા પાખંડ મતોને ધારણ કરનારી, તથા ઇષ્ટાનુસાર દુરાચાર કરનારી, તથા ગર્ભપાત અથવા પતિને વધ કરનારી, તથા દારૂ પીનારી-હત્યાદિ પ્રકારની સ્ત્રીઓનું મરણ થતાં તેમની ઉદ્ધરક્રિયા તથા આશૌચ આદિ થતું નથી.

તેવી રીતે નીચેના આશ્રયે ગયેલી તથા સ્વયં પોતે નીચ કર્મ કરનારી એવી સ્ત્રીઓના અશૌચ આદિનો પણ શાસ્ત્રમાં નિષેધ કર્યો છે, અને સમાન જાતિ અથવા ઉચ્ચ જાતિનો આશ્રય

લેનારી સ્ત્રીના મરણ પ્રસંગમાં જે એક દિવસ અને રાત્રિનું આશૌચ કહ્યું છે તે તેના પતિને જ લાગે છે, બીજા સપિણ્ડીઓને લાગતું નથી.

મગિન્યાં સંસ્કૃતાયાં તુ શ્રાતર્યપિ ચ સંસ્કૃતે ।

મિત્રે જામાતરિ મેતે દૌહિત્રે મગિનીસુતે ॥ યા.સ્મ.અ. ૩ શ્લો. ૨૪ મિ.ટી. ॥

શ્યાલકે તત્સુતે ચૈવ સઘઃ સ્નાનેન શુદ્ધયતિ ॥

અર્થ:—વિવાહિત થયેલી ભગિનીના મરણમાં લાંબને તથા વિવાહિત થયેલા લાંબના મરણમાં બહેનને, અને મિત્ર તથા જમાઈના મરણમાં મિત્ર અને સસરાને, તથા પુત્રીના પુત્ર અને બહેનના પુત્રના મરણમાં, તથા સાળાના તથા સાળાના પુત્રના મરણમાં સ્નાન કરવાથી તરત શુદ્ધિ થાય છે. અને—

ગ્રામેશ્વરે કુલપતૌ શ્રોત્રિયે ચ તપસ્વિનિ ॥

શિષ્યે પશ્ચત્ત્વમાપન્ને શુચિર્નક્ષત્રદર્શનાત ।

અર્થ:—ગામનો માસિક તથા કુલપતિ તથા શ્રોત્રિય તથા તપસ્વીના મરણમાં ગામના લોકોને, તથા શિષ્યના મરણમાં ગુરુને પણ, નક્ષત્રનું દર્શન થતાં સુધી આશૌચ લાગે છે. અને રાત્રિમાં મરી જાય તો સૂર્યોદય સુધી આશૌચ લાગે છે. અને—

ગ્રામમધ્યગતો યાવચ્છત્રસ્તિષ્ઠતિ કસ્યચિત્ ।

ગ્રામસ્ય તાવદાગ્રૌચં નિર્ગતે શુચિતામિયાત્ ।

અર્થ:—ગામની વચ્ચે કોઈ મરી ગયેલાનું જાય પડેલું જોવામાં આવે તો તે જગને લાંબી લઈ જતા સુધી ગ્રામનિવાસીને અશુદ્ધિ રહે છે. અને જગને લઈ ગયા પછી શુદ્ધિ થાય છે.

દુત્તીનાં દશસાહસ્રં ચોઽન્નદાનાદિપોષણાત્ ।

અધ્યાપયતિ વિમર્ષિરસૌ કુલપતિઃ સ્મૃતઃ ॥

શબ્દસ્તોમ મ. નિ. ॥

અર્થ:—દશહજાર ઋષિઓને અન્નવજ્રાદિ આપી તેમનું પોષણ કરીને જે તેમને વેદ તથા શાસ્ત્રો બહુલે છે તેવા બ્રહ્મર્ષિનું નામ કુલપતિ છે.

આપણા ઘરમાં તથા સમીપમાં રહેનાર શ્રોત્રિયના મરણમાં ત્રણ દિવસનું આશૌચ કહ્યું છે. અને એક ગામમાં રહેનાર શ્રોત્રિયના મરણમાં એક દિવસનું આશૌચ કહ્યું છે. અને બીજા ગામમાં રહેનાર શ્રોત્રિયના મરણમાં નક્ષત્ર દર્શન સુધીનું આશૌચ કહ્યું છે. તેવી રીતે જે જે સ્થાનમાં અશૌચ સંબંધી મતભેદ જોવામાં આવે ત્યાં ત્યાં નજીક અને દૂર રહેતા હોવાની અપેક્ષાથી ભેદ છે એમ સમજવું. વળી—

પિત્રોરુપરમે સ્ત્રીજાતમૂઢાનાં તુ કથં ભવેત્ ।

ત્રિરાત્રેજૈવ શુદ્ધિઃ સ્વાદિત્યાહ મગવાન્યમઃ ॥ યાજ્ઞ.સ્મ.અ. ૩-૨૪, મિ.ટી. ॥

અર્થ:—માતા તથા પિતાનું મૃત્યુ થતાં વિવાહિત થયેલી સ્ત્રીને ત્રણ દિવસનું આશૌચ હોય છે તે પછી શુદ્ધિ થાય છે, એમ ભગવાન મત કહે છે.

શ્વશુરયોર્મગિન્યાં ચ માતુલાન્યાં ચ માતુલે ।

પિત્રોઃ સ્વસરિ તદ્વચ પક્ષિણો ક્ષપયેન્નિશામ્ ॥ ૨૬ મિ. ટી. ॥

અર્થ:—સાસુ સસરાની બેન, તથા મામા અને મામા, તથા માતા અને પિતાની બેન—

તેમના મરણમાં દોઢ દિવસનું આશૌચ પાળવું જોઈએ.

પત્નીનાં દાસાનામાનુલોમ્યેન સ્વામિનસ્તુલ્યમાશૌચમ્ ॥

વૃ.વિ.સ્મૃ.અ. ૨૨ સૂ. ૧૮ ॥

અર્થ:—હીન વર્ણની પત્નીને તથા દાસોને સ્વામીના જેટલું આશૌચ હોય છે.

દીનવર્ણાનામધિકર્ણેષુ સપિણ્ડેષુ તથા શૌચવ્યવગમે શુદ્ધિઃ ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—ઉચ્ચ વર્ણના સપિણ્ડના અશૌચમાં નીચ વર્ણના સપિણ્ડોની શુદ્ધિ ઉચ્ચ વર્ણોની સાથે જ થાય છે અર્થાત્ ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર પોતાના વૈમાતૃભાઈ અર્થાત્ અસમાન અર્થાત્ ઉચ્ચ જાતિની માતામાં ઉત્પન્ન થયેલા બ્રાહ્મણ ભાઈના મરણમાં ૧૦ રાત્રિમાં શુદ્ધ થાય છે. વૈશ્ય અને વૈમાતૃ ક્ષત્રિયભાઈના આશૌચમાં ૧૨ રાત્રિમાં શુદ્ધ થાય છે. અને શૂદ્ર પોતાના વૈમાતૃ વૈશ્યના આશૌચમાં ૧૬ દિવસે શુદ્ધ થાય છે.

બ્રાહ્મણસ્ય ક્ષત્રિયવિદ્શૂદ્રેષુ પદ્મરાત્રિરાત્રૈકરાત્રૈઃ ॥

વૃ.વિ.સ્મૃ.અ. ૨૨ સૂ. ૨૧ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણ પોતાના સપિણ્ડ ક્ષત્રિયના જન્મમરણમાં ૭ રાત્રિમાં, અને સપિણ્ડ વૈશ્યના જન્મમરણમાં ત્રણ રાત્રિમાં, અને સપિણ્ડ શૂદ્રના જન્મ મરણમાં એક રાત્રિમાં શુદ્ધ થાય છે. અને—

ક્ષત્રિયસ્ય વિદ્શૂદ્રયોઃ પદ્મરાત્રિરાત્રાભ્યામ્ ॥ ૨૨ ॥

અર્થ:—ક્ષત્રિય પોતાના સપિણ્ડ વૈશ્યના જન્મ મરણમાં ૭ રાત્રિમાં અને સપિણ્ડ શૂદ્રના જન્મ મરણમાં ત્રણ રાત્રિમાં શુદ્ધ થાય છે.

વૈશ્યસ્ય શૂદ્રેષુ પદ્મરાત્રેણ ॥ ૨૩ ॥

અર્થ:—વૈશ્ય પોતાના સપિણ્ડો શૂદ્રના મરણના આશૌચમાં ૭ રાત્રિમાં શુદ્ધ થાય છે.

આચાર્યે માતામહે ચ વ્યતીતે ત્રિરાત્રેણ ॥ વૃ. વિ. સ્મૃ. અ. ૧૨ સૂ. ૪૧ ॥

અર્થ:—આચાર્ય તથા માતામહ (માતાના પિતા)ના મૃત્યુનું આશૌચ ત્રણ રાત્રિ રહે છે. અને—

પક્ષિણીં રાત્રિં મૃતા માતામહી યદિ ॥ યજ્ઞં સ્મૃં અં ૩-૨૪, મિ. ટી. ॥

અર્થ:—માતામહી (માતાની મા) મરી જાય તો દોઢ દિવસનું આશૌચ હોય છે.

અસપિણ્ડં સ્વવેદમ્નિ એકરાત્રમ્ ॥

અર્થ:—આપણા ઘરમાં કોઈ અસપિણ્ડ મનુષ્ય મરણ પામે તો એક દિવસનું અશૌચ લાગે છે.

મહીપતીનાં નાશૌચં હતાનાં વિદ્યુતા તથા ॥

ગોબ્રાહ્મણાર્થે સંગ્રામે યસ્ય ચેચ્છતિ ભૂમિપઃ ॥ યજ્ઞં સ્મૃં અં ૩-૨૭ ॥

અર્થ:—રાજાને માટે આશૌચ નથી. અને વીજળી પડવાથી મરાયો હોય અથવા ગૌબ્રાહ્મણની રક્ષા કરતાં મરાયો હોય તેનું પણ આશૌચ લાગતું નથી. તેવી રીતે રાજા તથા રાજાના પુરોહિત આદિને જે મનુષ્યની જરૂર પડે છે તે અશૌચમાં હોય તો પણ તેને આશૌચ લાગતું નથી. ભાવ એવો છે કે અન્ય મનુષ્યના ઘરમાં કોઈ મરી ગયું હોય તે કારણથી તેને આશૌચ આવેલું હોય, અને તે મનુષ્યની રાજાને તત્કાલ જરૂર હોય, તો તે સમયે રાજાની ઇચ્છાથી જ તે મનુષ્યનું અશૌચ નિવૃત્ત થાય છે.

દિંમાહવહતાનાં ચ વિદ્યુતા પાર્થિવેન ચ ।

ગોબ્રાહ્મણસ્ય ચૈવાર્થે યસ્ય ચેચ્છતિ પાર્થિવઃ ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૬-૯૫ ॥

અર્થઃ—રાત્રિ વિનાના શુદ્ધ (દિંમાહવ)માં મરાયો હોય, તથા વિજ્ઞાથી તથા રાત્રિથી મરાયો હોય, તથા ગાય અને બ્રાહ્મણની રક્ષા કરતાં મરાયો હોય, તથા જે અશૌચવાળાની રાત્રિને જરૂર હોય—તેવા પ્રસંગોમાં તરત શુદ્ધિ થાય છે.

ઉચ્ચતૈરાહવે શસ્ત્રૈઃ ક્ષત્રધર્મહતસ્ય ચ ।

સદ્યઃ સંતપ્તિતે યજ્ઞસ્તથા શૌચમિતિ સ્થિતિઃ ॥ ૫-૯૮ ॥

અર્થઃ—તલવાર આદિ શસ્ત્ર ઉડાવી લટકતાં લટકતાં શુદ્ધમાં મરાયલા ક્ષત્રિયને જ્યોતિષોમાદિ યત્નું ફક્ત તરત પ્રાપ્ત થાય છે. તેનું અશૌચ પણ તરત નિવૃત્ત થાય છે એવી શાસ્ત્રની મર્યાદા છે.

एवं मातामहाचार्यमेतानामुदकक्रि गा ।

કામોદકં સસિ પ્રત્તા સ્વસીયશ્વશુરસ્વિજામ્ ॥ યાજ્ઞ૦ સ્મ૦ અ૦ ૩ શ્લો. ૪ ॥

અર્થઃ—જેવી રીતે સગોત્ર તથા સપિણ્ડ લોકોને જલદાન દેવામાં આવે છે, તેવી રીતે માતામહ તથા આચાર્ય, તથા મિત્ર, તથા વિવાહિત પુત્રી અને યેન આદિ (પ્રત્તા), તથા યેનનો પુત્ર, તથા શ્વશુર, તથા ક્ષત્રિયક આદિના મરણ પ્રમંગે ઉદકદાન ધ્વજાનુસાર કરે અર્થાત્ એ સર્વ પ્રેતોના કસ્યાણની ધ્વજા હોય તેા ઉદકદાનાદિ કરવું. નહિતો નહીં. કરે તેા પ્રેતનો ઉપકાર થાય છે, ન કરે તેા કોઈ પાપ લાગતુ નથી.

વળી સપિણ્ડો મધ્યે પણ કેટલાકના મરણમાં ઉદકદાનાદિનો શાસ્ત્રમાં નિષેધ કરેલો છે—

न ब्रह्मचारिणः कुर्युदकं पतितास्तथा ॥ ૫-૧૦૦ ૩ શ્લો. ૫ ॥

અર્થઃ—બ્રહ્મચારીનું સમાવર્તન ન થયું હોય ત્યાં સુધીમાં તેના સપિણ્ડનું મરણ થયું હોય તેા તે વખતે તે (બ્રહ્મચારી) ઉદકદાન ન કરે. પરંતુ બ્રહ્મચર્ય સમાપ્ત થયા પછી પહેલાં મરણ પોતાના સપિણ્ડનું ઉદકદાનાદિ કરે. અને દ્વિજાતિના કર્મથી પતિત થયેલા મનુષ્યો પણ પોતાના મરણ પામેલા સપિણ્ડ આદિનું ઉદકદાનાદિ ન કરે, મનુષ્યએ પણ તેજ પ્રમાણે કહ્યું છે—

आदिष्टो नोदकं कुर्यादा व्रतस्य समापनात् ।

સમાપ્તે તૂદકં કૃત્વા ત્રિરાત્રેણૈવ શુદ્ધયતિ ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૫ શ્લો. ૮૮ ॥

અર્થઃ—જેણે વ્રત ધારણ કર્યું છે તેણે બ્રહ્મચારી (આદિષ્ટ) વ્રતની સમાપ્તિ થતા સુધી પ્રેતનું ઉદકદાનાદિ ન કરે. પરંતુ બ્રહ્મચર્ય સમાપ્ત થતાં પ્રેતનું ઉદકદાનાદિ કરીને ત્રણ રાત્રિનું આશૌચ પાળવાથી શુદ્ધ થાય છે. પરંતુ આ નિયમ માતા, પિતા, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, અને ગુરુ—એટલાને છોડીને અન્યના મરણ સંબંધી છે. તેમના સંબંધી નિયમ તેા નીચે પ્રમાણે છે—

आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् ।

નિર્હત્ય તુ વ્રતી પ્રેતાન્ન વ્રતેન વિયુજ્યતે ॥ મ૦ સ્મ૦ અ૦ ૫-૯૧ ॥

અર્થઃ—ઉપનયન કરી વેદની સંપૂર્ણ શાખાને લાણાવનાર આચાર્ય કહેવાય છે. વેદનો એક દેશ અથવા અંગને લાણાવનાર ઉપાધ્યાય કહેવાય છે. અને એક વેદ અથવા સંપૂર્ણ વેદને લાણાવનારને ગુરુ કહે છે. તે સર્વેના તથા માતા અને પિતા આદિના શબને ઉડાવવાથી, તથા દાઢ, જલદાન, આદિ પ્રેતકાર્ય કરવાથી બ્રહ્મચારી, વ્રતથી વ્યુત થતો નથી. મટે

આચાર્યાદિને છોડી ખીજનું શય ઉડાવવું તથા જલદાનાદિ કરવું તે બ્રહ્મચારીને માટે નિષિદ્ધ છે.
માત્રવંદકય સ્મૃતિ પણ કહે છે કે:—

આચાર્યપિત્રુપાઘ્યાયૌત્રિહૃત્યાપિ વ્રતી વ્રતી ।

સકટાન્નં ચ નાદનીયાન્ન ચ તૈઃ સહ સંવસેત્ ॥ યાજ્ઞ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૩-૧૫ ॥

અર્થ:—આચાર્ય, માતા, પિતા, તથા ઉપાધ્યાય આદિના શયને ઉડાવવાથી બ્રહ્મચારીના વ્રતનો ભંગ થતો નથી, તે વ્રતી જ રહે છે. પરંતુ આશૈયનાળાનો સંબંધ થયેલુ અન્ન નહીં ખાવું નોંધ્યે, તેમ તેની સાથે રહેલુ પણ નહીં નોંધ્યે, કેમકે તેમ કરવાથી બ્રહ્મચારીના વ્રતનો ભંગ થાય છે.

હતાનાં નૃપગોવિપ્રૈરન્વસં ચાત્મઘાતિનમ્ । , ૩-૨૧ ॥

અર્થ:—જેઓને રાજા, ગાય તથા અન્ય શીંગડાવાળાં અથવા દાંતવાળાં પ્રાણીઓએ મારી નાંખ્યા હોય, તથા જેઓ બ્રાહ્મણ તથા અન્ત્યજ આદિથી માર્યા ગયા હોય, તથા જેમણે વિષ ખાધને અથવા ગણે ફાંસી ખાધને આત્મહત્યા કરી હોય, ઇત્યાદિનું અશૈય તરત નિવૃત્ત થાય છે. અર્થાત્ તેમના સપિણ્ડીઓની શુદ્ધિ તરત થાય છે.

અતિમાનાદતિક્રોધાત્સ્નેહાદ્વા યદિ વા મયાત્ ।

ઉદ્બઘ્નીયાત્સ્ત્રી પુમાન્વા ગતિરેવા વિધીયતે ॥ , ૪-૧ ॥

અર્થ:—જે સ્ત્રી અથવા પુરૂષ બહુ માનથી અથવા ક્રોધથી અથવા દ્વેષથી, કે સ્નેહથી, કે ભયાદિથી ફાંસી ખાધને મરી જાય છે, તેની ગતિ ત્રીયે પ્રમાણે થાય છે:—

પૂયશોણિતસંપૂર્ણે ત્વન્યે તમસિ મજ્જતિ ।

પૃષ્ઠિવર્ષસહસ્રાણિ નરકં પ્રતિપદ્યતે ॥ , ॥ ૨ ॥

અર્થ:—તે આત્મહત્યા કરનાર મનુષ્ય પર તથા બોહીથી ભરેલા અન્ધતામિ નામના નરકમાં ફેર્યે છે. સાં સાડ હજાર વર્ષ સુધી નિવાસ કરે છે. અને—

નાશૌચં નોદકં નામિં નાશ્રુપાતં ચ કારયેત્ ।

વોહારોઽગ્નિપ્રદાતારઃ પાશ્ચ્છેદકરાસ્તથા ॥ , ॥ ૩ ॥

તપ્સકૃચ્છ્રેણ શુધ્યન્તીત્યેવમાહ પ્રજાપતિઃ ॥ , ॥ ૪ ॥

અર્થ:—તેનું અશૈય પાળવું નહીં, અને તેનું જલદાનાદિ કરવું નહીં. તેમ તેને માટે અશ્રુપાત પણ ન કરવો અર્થાત્ શોક પણ ન કરવો. છતાં જે મનુષ્ય તેના શયને ઉડાવે છે તથા જે દાહ કરે છે, તથા જે તેની ફાંસીને કાપે છે, તેની શુદ્ધિ તપ્સકૃચ્છ્ર કરવાથી થાય છે એમ બ્રહ્માણ્યે કહ્યું છે.

મૃગવિપરણે ચૈવ દેશાન્તરમૃતે તથા ।

વાલે પ્રેતે ચ સંન્યસ્તે સઙ્ગઃ શૌચં વિધીયતે ॥ પારા૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૩-૧૧ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય પર્વત (મૃગ) ઉપરથી પડી જવાથી અથવા અગ્નિથી બળીને મરી ગયો હોય, તથા જે પરદેશમાં મરી ગયો હોય, તથા બાલક અથવા સંન્યાસી મરી ગયો હોય—તેવા પ્રસંગોમાં તરત શુદ્ધિ થાય છે.

અશ્વશુકરશૃંગ્યદ્વિદ્રુમાદિશકટેન ચ ।

મૃગમિદારુશસ્ત્રાશ્મવિપોદ્રન્યનજૈર્મૃતાઃ ॥

શાસ્ત્રાં સ્મૃં અં ૬-૧ ॥

વ્યાઘ્રાદિગજમૂપાલચૌરવૈરિષ્ટકાહતાઃ ।

કાષ્ઠશલ્યમૃતા યે ચ શૌચસંસ્કારવર્જિતાઃ ॥

” ॥ ૨ ॥

વિપૂચિકાન્નકવલદવાતીસારતો મૃતાઃ ।

ઢાકિન્યાદિગ્રહૈર્ગ્રસ્તા વિદ્યુત્પાતહતાશ્ચ યે ॥

” ॥ ૩ ॥

અસ્પૃશ્યા અપવિત્રાશ્ચ પતિતાઃ પુત્રવર્જિતાઃ ।

પચ્ચત્રિંશત્પ્રકારૈશ્ચ નાપ્નુવન્તિ ગતિં મૃતાઃ ॥

” ॥ ૪ ॥

અર્થઃ—જે મનુષ્ય ઘોડાની લાત વાગવા આદિથી, અથવા સુઅરે મારવાથી, અથવા ગાય આદિ શીંગડાવાળા પ્રાણીએ મારવાથી, અથવા પર્વત ઉપરથી પડવાથી, અથવા વૃક્ષાદિ અગર ગાડા આદિની નીચે દગ્યાછને મરાયો હોય, અથવા ઉંચા સ્થાન (મૃગ) ઉપરથી પડવાથી, કે અગ્નિમાં બળી મરવાથી, કે લાકડા (દારૂ)થી, કે શસ્ત્રવાતથી, અથવા પથ્થર વાગવાથી, વિષ ખાંધને, અથવા કાંસી ખાંધને મર્યો હોય, તથા વાઘે માર્યો હોય, અથવા સાપ કરડવાથી મરાયો હોય અથવા હાથીએ મારવાથી અથવા રાજાના દણ્ડથી મર્યો હોય, અથવા ચોરોએ મારવાથી, અથવા શત્રુએ મારવાથી, અથવા વરૂએ મારવાથી મરી ગયો હોય, અથવા કાષ્ઠથી કે કાંટાથી મરણ પામ્યો હોય, તથા શૈય કર્યા વિના મરી ગયો હોય અથવા સંસ્કાર વિના મરી ગયો હોય, તેમજ જે મનુષ્ય મહામારી (વિપૂચિકા)ના રોગથી મરી ગયો હોય, અથવા ભોજન કરતાં કરતાં ગળામાં કેળીએ અટકી જવાથી મરી ગયો હોય, અથવા દાવાનલમાં બળીને મરી ગયો હોય, અથવા અનિસારના રોગથી કે ડાકિની આદિએ મારવાથી અથવા ગ્રહ વડે ગ્રસ્ત થવાથી અથવા વિજળી પડવાથી મરાયો હોય, અને જે સ્પર્શ કરવાને અયોગ્ય થઈને મરી ગયો હોય, તથા જે અપવિત્ર રહીને મરી ગયો હોય અથવા પતિત થઈને મરી ગયો હોય, અથવા પુત્રહીન થઈને મરી ગયો હોય—આ પાંત્રીસ પ્રકારના મનુષ્યોની સંજ્ઞાતિ થતી નથી. વળી—

અજા ગાવો મહિષ્યથ વ્રાહ્મણી નત્રમૃતિસા ।

દશરાત્રેણ સંશુદ્ધયેદ્ભૂમિષ્ઠં ચ નવોદકમ્ ॥

પારાં સ્મૃં અં ૬-૭ ॥

અર્થઃ—નાયેલી બકરી, ગાય, પ્રસૂતા બાહણી, તથા પૃથ્વી ઉપર પડેલું વર્ણાતું જલ—જે ચારેની ૧૦ દિવસમાં શુદ્ધિ થાય છે. મારે ૧૦ દિવસ પડેલાં બકરી આદિનું દૂધ ઉપયોગમાં લેવું નહીં જોઈએ.

શિલ્પિનઃ કારુકાશ્ચૈવ દાસીદાસાસ્તથૈવ ચ ।

ઇત્યાદીનાં ન તે સ્થાતામનુગૃહ્ણન્તિ યે દ્વિજાન્ ॥ વૃંપાં સ્મૃં અં ૬-૮ ॥

અર્થઃ—સુનાર, લુહાર, આદિ શિલ્પી, તથા ચિત્રકાર આદિ કારક, તથા દાસી તથા દાસ આદિક, તથા દ્વિજાતિ ઉપર ઉપકાર કરનાર—છત્યાદિ લોકોને કાષ્ટનું સૂતક અથવા અશૌચ ક્ષાત્રનું નથી. અર્થાત્ એ લોક પોતાનું કાર્ય કરતી વખતે શુદ્ધ જ છે.

શિલ્પિનઃ કારુકા વૈદ્યા દાસીદાસાશ્ચ નાપિતાઃ ।

રાજાનંઃ શ્રોત્રિયાશ્ચૈવ સત્યઃ શૌચાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ પારાંસ્મૃં ૭૦૩-૨૨ ॥

અર્થઃ—શિલ્પ કાર્ય કરનારા સુતાર, લવાર, આદિ, તથા કારક અર્થાત્ ચિત્રકાર આદિ, તથા વૈદ્ય, તથા દાસ, તથા દાસી તથા હજમ, તથા રાજા, તથા શ્રોત્રિય (વેદપાઠી)—એ સર્વની તત્કાલ શુદ્ધિ થાય છે.

હવે અહીં આશૌચ સમયના નિયમો તથા મરેલા શરીરને સ્પર્શનામાં લઈ જતી વખતે બહાર કાઢવાનો ક્રમ કહીએ છીએ.

અસારલવણાન્નાઃ સ્યુર્નિમજ્જેયુશ્ચ તે ઝ્યહમ્ ॥

માંસનં ચ નાશ્નીયુઃ જયીરૈશ્ચ પૃથક્ પૃથક્ ॥ મં સ્મૃં ૭૦૫-૭૩ ॥

અર્થઃ—આશૌચવાળા લોકોએ મીઠા (નિમક) વિનાનું ભોજન જમવું નોંધએ, અને ત્રણ દિવસ નહીં આદિમાં સ્નાન કરવું નોંધએ, માંસાહારી નીચ લોકોએ પણ અશૌચના સમયમાં માંસ નહિ ખાવું નોંધએ, અને દરેક આશૌચવાળાએ જૂદા જૂદા પૃથ્વી ઉપર સૂવું નોંધએ અર્થાત્ ખાટલા આદિ ઉપર સૂઈ રહે નહીં.

ભોજન સંબંધી યાજ્ઞવલ્ક્યજી કાર્ષક વિશેષ કહે છે.

ક્રીતલવ્ણાશના ભૂમૌ સ્વપેયુસ્તે પૃથક્ પૃથક્ ।

પિંડયજ્ઞાઠ્ઠતા દેયં પ્રેતાયાજ્ઞં દિનત્રયમ્ ॥ યાજ્ઞં સ્મૃં ૭૦૩-૧૬ ॥

અર્થઃ—આશૌચવાળા (સુતકી) મનુષ્ય ખરીદેલું અથવા અપાયિત પ્રાપ્ત થયેલું અન્ન જમે, અને પૃથક્ પૃથક્ પૃથ્વી ઉપર સૂઈ રહે. ત્રણ દિવસ સુધી પ્રેતને માટે પિતૃયજ્ઞની પ્રક્રિયાથી પિંડયજ્ઞ અન્ન પૃથ્વી ઉપર આપવું નોંધએ. અને—

ગૃહાન્વજિત્વા મસ્તારે ઝ્યહમનશનન્ત આસીરન્ ॥ વસિંસ્મૃં ૭૦૪ સૂ ૧૫ ॥

અર્થઃ—આશૌચવાળા પોતાના ઘરમાં જઈને ભોજન કર્યા વિના ઘાસ આદિની બનાવેલી ચટાઈ આદિ જમીન ઉપર ખિણાવીને ત્રણ દિવસ તેના ઉપર વીતાવે, તેમજ શયન પણ તેના ઉપર જ કરે.

અશક્તૌ ક્રીતોત્પન્નેન વર્તેરન્ ॥ ૧૧ સૂ ૧૬ ॥

અર્થઃ—ભોજન કર્યા વિના ન રહી શકે તો ખરીદ કરેલા અજયી અથવા યાયના કર્યા વિના પ્રાપ્ત થયેલા અન્ન વડે નિર્વાહ કરે.

ભાવ એ છે કે ત્રણ દિવસ સુધી તેઓ પોતે ભોજન બનાવીને જમે નહીં અર્થાત્ ભોજનનો પ્રબન્ધ અન્ય પ્રકારે કરવો નોંધએ.

દક્ષિણેન મૃતં શૂદ્રં પુરદ્વારેણ નિર્હરેત્ ।

પશ્ચિમોત્તરપૂર્વેસ્તુ યથાયોગં દ્વિજન્મનઃ ॥ મં સ્મૃં ૭૦૫-૯૨ ॥

અર્થઃ—મરેલા શૂદ્રના શબને તેના ઘર (પુર)ના દક્ષિણ દરવાજેથી બહાર કાઢવું નોંધએ. ખાકી દ્વિજાતિના શબને યથાયોગ્ય પશ્ચિમ, ઉત્તર અથવા પૂર્વના દરવાજેથી બહાર કાઢવું. અર્થાત્ વૈશ્યના શબને પશ્ચિમ દરવાજા દ્વારા, ક્ષત્રિયના શબને ઉત્તર દરવાજા દ્વારા, અને બ્રાહ્મણના શબને પૂર્વ દરવાજા દ્વારા બહાર કાઢવું.

ન વિમં સ્વેષુ તિષ્ઠત્સુ મૃતં શૂદ્રેણ નાયયેત્ ।

અસ્વર્ગ્યા હ્યાહુતિઃ સા સ્યાચ્છૂદ્રસંસ્પર્શદૂષિતા ॥ ૬-૧૦૪ ॥

અર્થ:—મરણ પામેલા બ્રાહ્મણાદિની સમાન જનિના મનુષ્યો હોવા છતાં તેના શબને શૂદ્ર પાસે લેવાવે નહીં, કેમકે શૂદ્રના સ્પર્શથી તે શરીરની આહુતિ દૂષિત થવાથી મરેલા મનુષ્યને સ્વર્ગને હિત થતી નથી અર્થાત્ તેને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરાવી શકતી નથી. વળી—

કૃતોદકાન્સમુત્તીર્ણાન્મૃદુશાઢ્ઢલસંસ્થિતાન્ ।

સ્નાતાનપવદેયુસ્તાનિતિહાસૈઃ પુરાતનૈઃ ॥ યાજ્ઞ૦ સ્મ૦ અ૦ ૩-૭ ॥

અર્થ:—જેઓએ ઉદ્ધવાન આપ્યું છે, અને સ્નાન કરીને જલની બહાર નિકળ્યા જેઓ નવીન ઘાસ ઉગેલી પૃથ્વી ઉપર બેઠેલા છે, એવા પુત્રાદિકાને કુલના વૃદ્ધ લોકો તેમના શોકને દૂર કરવાને શક્તિશાળી એવા નીચે કહેલા પુરાતન ઇતિહાસ દ્વારા બોધ કરે.

માનુષ્યે કદલીસ્તમ્મે નિ.સારે સારમાર્ગણમ્ ।

કરોતિ.યઃ સ સંમૂઢો જલબુદ્બુદસન્નિભે ॥ ૮ ॥

અર્થ:—કેળના ઘાંભલાની તુલ્ય સારરહિત, તથા જળના બુદ્બુદ સમાન, તથા શીઘ્ર નાશ પામતા મનુષ્યાદિ પ્રાણિશરીરમાં જે સાર હેબે છે તે મનુષ્ય મૂઢ બુદ્ધિવાળો છે.

પશ્વઘા સંમૃતઃ કાયો યદિ પશ્વત્વમાગતઃ ।

કર્મભિઃ સ્વશરીરોત્થૈસ્તત્ર ક્ષા પરિદેવના ॥ ૯ ॥

અર્થ:—જન્માન્તરમાં પોતાના શરીર વડે કરેલા કર્મરૂપ ખીજથી, ફલ ભોગવવાને માટે, પૃથિવ્યાદિ પગ્ન્ય જૂતાથી નિર્માણ થયેલું શરીર, કર્મફલ ભોગવ્યા પછી ફરી પૃથિવ્યાદિ પગ્ન્યજૂતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય તો તેમાં શો શોક કરવાનો છે ? અર્થાત્ કાંઈ પણ શોક કરવાનો નથી.

ગન્ત્રી વસુમતી નાશમુદધિર્દેવતાનિ ચ ।

ફેનપ્રસ્થયઃ કથં નાશં મર્ત્યલોકો ન યાસ્યતિ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—આ મનુષ્યનું શરીર નાશ પામે તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. કેમકે આ પૃથ્વી આદિ મહાજૂતો નાશ પામે છે. વળી આ સમુદ્રો તથા દેવતાલોક પણ પ્રલયકાળમાં નાશ પામે છે. તો પછી જલના બુદ્બુદ (પરપોટા) સમાન મરણધર્મવાળાં આ પ્રાણી કેમ નાશ નહીં પામે ? અવશ્ય નાશ પામશે જ. તેથી શોક કરવો બ્યર્થ છે.

વળી શોક કરવો નિષ્પ્રયોજન છે એટલું જ નહીં, પરન્તુ તેથી પ્રેતનું અનિષ્ટ પણ થાય છે એમ કહ્યું છે:—

શ્લેષ્માશ્ચ વાન્ધૈર્મુક્તં પ્રેતો મુક્તે યતોઽવશઃ ।

અતો ન રોદિતવ્યં હિ ક્રિયાઃ કાર્યાઃ સ્વશક્તિઃ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—શોકને લીધે રુદન કરતી વખતે બન્ધુ લોકોએ પાડેલાં આંસુ, શ્લેષ્મ, આદિ વગેરે ઇન્દ્રિય વિના પણ પ્રેતને ખાવાં પડે છે. માટે કદાપિ રુદન ન કરવું જોઈએ. પરન્તુ પ્રેતની સર્જિતને માટે પ્રયત્નપૂર્વક આહ્વાદિ ક્રિયા કરવી ઉચિત છે. આથી મરેલા મનુષ્ય સંબંધી રુદન કરવું તે તેના અપકાર રૂપ થાય છે એવો નિશ્ચય થાય છે.

इति संश्रुत्य गच्छेयुर्गृहं बालपुरःसराः ।

विदश्य निम्बपत्राणि नियता द्वारि वेदमनः ॥ १२ ॥

आचम्याग्न्यादिसलिलं गोमयं गौरसर्पपान ।

प्रविशेयુः समालभ्य कृत्वाश्मनि पदं शनैः ॥ १૩ ॥

અર્થ—આ પ્રકારે કુલના વૃદ્ધોની વાણી સાંભળીને શોક તથા બાળકોને આગળ કરી ઘરમાં પેસે. અને સમાહિત ચિત્તવાળા થઈને ઘરના દ્વાર આગળ ઉભા રહીને લિંબડાનાં પાંદડાંને પ્રથમ દાંત વડે ચાવીને ખાય, પછી વમન કરે. ત્યાર બાદ અગ્નિ તથા જલ તથા જાણુ તથા સફેદ સરસવને, અથવા દુર્વા તથા પ્રવાલ તથા અગ્નિ તથા બળદને સ્પર્શ કરીને (સમાલભ્ય) પ્રથમ પથ્થર ઉપર પગ રાખીને ધીમે ધીમે ઘરમાં પ્રવેશ કરે. અને—

प्रवेशनादिकं कर्म भेतसंस्पर्शनामपि ।

इच्छतां तत्क्षणाच्छुद्धिः परेषां स्नानसंयમાत् ॥ ૧૪ ॥

અર્થ—ઉપર લિંબડાનાં પાંદડાં ખાવાં આદિ, ઘરમાં પ્રવેશ કરતા સુધી કરવાનું જે કર્મ કહેવામાં આવ્યું છે તે કેવલ સપિણ્ડી લોકને માટે જ નથી, પરન્તુ પ્રેતને સ્મશાનમાં લઈ જવું આદિ માટે ધર્મશુદ્ધિથી પ્રવૃત્ત યનાર બીજા લોકો માટે પણ છે. પરન્તુ શબને ઉઠાવવું આદિ કાર્યમાં સહાય કરનારાઓની શુદ્ધિ સ્નાન તથા પ્રાણુયામથી તત્કાલ થાય છે.

વળી જેવી રીતે આશૌચવાળાને સ્પર્શ કરવાનો નિષેધ છે, તેવી રીતે તેમનું અન્ન ખાવાનો પણ નિષેધ છે—

यस्तः सहान्नं कुर्याच्च पानादीनि तु चैव हि ।

ब्राह्मणो वाऽपरो वापि दशाहेन विशुद्ध्यति ॥ दश० स्मृ० अ० ૬-૪૮ ॥

અર્થ—જે કોઈ મનુષ્ય આશૌચવાળાની સાથે અન્નનું ભોજન કરે છે, અથવા એક સ્થાનમાં વાહનાદિમાં ખેસવું આદિ બ્યવહાર કરે છે, તે સહાય બ્રાહ્મણ હોય કે અન્ય વર્ણનો મનુષ્ય હોય તેમણે તે આશૌચવાળાની શુદ્ધિ થાય ત્યારે જ શુદ્ધ થાય છે અર્થાત્ તેમને પણ આશૌચવાળાની તુલ્ય ૧૦, ૧૨, આદિ દિવસ સુધી અશુદ્ધિ રહે છે.

यस्तेषामन्नमश्नाति स तु देवोऽपि कामतः ।

तदाशौचनिवृत्तेषु स्नानं कृत्वा विशुद्ध्यति ॥ ૪૯ ॥

અર્થ—જે લોક જાણી બુદ્ધને આશૌચવાળાના ઘરનું અન્ન ખાય છે, તેઓ સહાય દેવતા હોય તોપણ આશૌચવાળાની શુદ્ધિ થયા પછી સ્નાન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. વળી—

यावत्तदन्नमश्नाति दुर्मिक्षाभिहतો नरः ।

जावन्त्यहान्यशुद्धिः स्यात् प्रायश्चित्तं ततश्चरेत् ॥ ૫૦ ॥

અર્થ—પરન્તુ જે મનુષ્ય દુર્લિક્ષથી પીડિત થઈને પ્રાણુરક્ષાને માટે આશૌચવાળાને ઘેર ભોજન કરે છે તે જેટલા દિવસ સુધી તેનું ભોજન જમે છે તેટલા દિવસ અશુદ્ધિ રહે છે. તે પછી સ્નાનાદિ પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને તે શુદ્ધ થાય છે. વળી—

जन्मप्रभृतिसंस्कारे दमशानान्ते च भोजनम् ।

असपिण्डैर्न कर्तव्यं चूडाकार्ये विशेषतः ॥ આપ૦ સ્મ૦ અ० ૧-૨૨ ॥

અર્થ — જાતકર્મ સંસ્કાર વખતે, તથા પ્રેતકર્મમા, અને વિશેષ કરીને ચૂડાકર્મ કરતી વખતે પણ અસપિણ્દોએ તેના ધર્મા બોળન નહીં કરવું બ્રેહ્મણે

વિવાહોત્સવયજ્ઞેષુ અન્તરાશૌચમૂતકૈ ।

પૂર્વસંવલ્પિતાનર્થૈસ્તાન્મોજ્યાનન્નવીન્મત્તુ ॥ વૃ૦ પારા૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૬-૪૫ ॥

અર્થ — વિવાહાદિ ઉત્સવ અથવા યજ્ઞ દગ્ધ્યાન બંને આશૌચ અથવા સૂતક આવે તો પૂર્વે સંવલ્પ કરેલું અન્નાદિ સર્વ લોભને બોળન કરવા યોગ્ય છે એમ મનુજીનું પ્રહેવું છે માટે આશૌચ અથવા સૂતક આવતા પહેલાં જ સંવલ્પ કરીને ગળી મૂકેલું અન્નાદિ ખાવામા હોય નથી

હવે જે ધર્મા મનુષ્ય મરી ગયું હોય તે ધર્મની શુદ્ધિનું વિધાન કરવામા આવે છે.

ગૃહશુદ્ધિં પ્રવક્ષ્યામિ અન્તસ્થઃ શવદૂષિતામ્ ।

પ્રયોજ્ય મૃન્મયં માળં સિદ્ધમ્ન તથૈવ ચ ॥ અત્રિ૦ સં૦ છો૦ ૭૭ ॥

ગૃહાન્નિષ્પ્રમ્ય તત્સર્વં ગોમયેનોપલેપયેત્ ।

ગોમયેનોપલ્પિષ્વાથ છામેનાઘ્રાપયેન્નુનઃ ॥

અર્થ — જે ધર્મા મનુષ્ય મરી ગયું હોય તે ધર્મની શુદ્ધિનું વિધાન કરે છુ તે ધર્મના વાપરવાના માગીના વાસણ, તથા ગણેનું અન્ન સર્પિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે માટે તે સર્વને ધર્મની બહાર બાદીને, ધર્મને ઝાણુ વડે લીંપી, બાદીને સુધાડે

બ્રાહ્મૈર્મન્તૈસ્તુ પૂતન્તુ દિશ્યકુશવાસિભિ ।

તૈનૈવાશ્વૈશ્વ તદ્દેદમ શુદ્ધ્યતે નાત્ર સંશય ॥

અર્થ — તમારું પાંત્રી વેદમન્ત્રો વડે પવિત્ર થેના સુવર્ણ મહિત જલને કુશા વડે ધર્મને ધર્મને શુદ્ધ રે તે પ્રમાણે ૪ વાથી નિ સન્દેહ ધર્મ શુદ્ધ થાય છે આરંભનામા લોક ૧૦ મે દિવસે ગામની બહાર સ્નાન થે અને તે દિવસે આશૌચ દગ્ધ્યાન પકરેલા વસ્ત્ર પતિયાગ કરે, તથા શિવના દેશ ગદી તથા મૂળ મુઠાવે અને નખ છે ન ટગવે, એવું લખ્યું છે

વિષ્ણુ શુશ્વત્યપ સ્પૃષ્ટ્વા ક્ષત્રિયો વાદનાયુધમ્ ।

વૈશ્ય પ્રતોદં રક્ષ્મીન્વા યષ્ટિં શૂદ્રઃ કૃતક્રિય ॥ મ ૨મું અ. ૬-૧૯ ॥

અર્થ — આશૌચની અન્તમા (જનત્રિય) બ્રાહ્મણુ વરને સ્પર્શ કરવાથી ક્ષત્રિય વાદન તથા શસ્ત્રોના સ્પર્શ કરવાથી રક્ષ્મી દેવની કાચ (પ્રતોદ) અથવા દળની સાથે ધુસરીને બાધવાની દોરી (રક્ષિમ)ને સ્પર્શ કરવાથી, અને શૂદ્ર ગાય (નાગી)નો સ્પર્શ કરવાથી શુદ્ધ થાય છે

મૂતકૈ કર્મણા ત્યાગ સન્ પ્રાદીના વિધીયતે ।

દોમ ઓને તુ કર્તવ્યઃ શુષ્કાન્નનાપિ વા ફલેઃ ॥ કાયા, સ્મૃત્વ ૨૪ શ્લો. ૧ ॥

અર્થ — આશૌચમા સન્ધ્યા આદિ કર્મ કરે નહીં પણ તુ વંદિક હોમ સમા અન્ન વડે અથવા કૃપ વડે થે અને—

અઘ્રત દોમયેત્માર્તે તદભાવે ઋતાઘ્રતમ્ ।

કૃતં વા દોમયેદધ્વમન્વારમધિધાનતઃ ॥

,, ॥ ૨ ॥

અર્થ:—સ્માર્ત અગ્નિમાં અકૃત અન્ન વડે, અને અકૃત અન્ન ન મળે તો કૃતાકૃત અન્ન વડે, અને તે પણ ન મળે તો કૃત અન્ન વડે અન્ન-વારંભ વિધિ વડે આહુતિ આપે. અર્થાત્ બ્રહ્માને મળીને આહુતિ આપે.

કૃતમોદનસવત્વાદિ તણ્ડુલાદિ કૃતાકૃતમ્ ।

ત્રીહાદિ ચાકૃતં પોક્તમિતિ હવ્યં ત્રિધા વૃષૈઃ ॥ ૩ ॥

અર્થ:—રાંધેલો ભાત વગેરે તથા સાથેલો આદિ દળેલા (વાટેલા) અન્નને કૃતાન્ન (કૃતમ્) કહે છે. (કાચા) ચોખા (તણ્ડુલ) આદિને કૃતાકૃત અન્ન કહે છે. અને ત્રીદિ (ડાંગર) આદિને અકૃત અન્ન કહે છે. આ ત્રણ પ્રકારનાં હવ્ય ત્રિદાનેએ કહ્યાં છે. ત્રીદિને ખાંડેલા હોવાથી (કાચા) ચોખામાં કૃતાન્નનો ગુણ છે, અને તે ચોખાને રાંધેલા નહીં હોવાથી તે અકૃતાન્ન પણ છે માટે તેમાં બંને ગુણ હોવાથી તેને કૃતાકૃત અન્ન કહ્યું છે.

કલિયુગમાં સૂતક વગેરે સંબંધી ગરુડ પુરાણમાં નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે:—

સર્વેષામેવ વર્ણનાં મૃતકે મૃતકેઽપિ વા ।

દશાહાચ્છુદ્ધિગિત્યેપ કલૌ શાસ્ત્રસ્ય નિશ્ચયઃ ॥ ગ. પુ. મ. ૧૩-૧૯ ॥

અર્થ:—કલિયુગમાં સંપૂર્ણ વર્ણોને માટે જન્મ સંબંધી અથવા મૃત્યુ સંબંધી સૂતકમાં ૧૦ દિવસે શુદ્ધિ થાય છે એવો શાસ્ત્રનો નિશ્ચય છે.

આશીર્વાદં દેવપૂજાં પ્રત્યુત્થાનાભિવાદનમ્ ।

પર્યંકે શયનં સ્પર્શં ન કુર્યાન્મૃતમૃતકે ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—તેમાં મૃતક સૂતક દરમ્યાન આશીર્વાદ દેવો તે, તથા દેવપૂજા, તથા મોટાઓને બોધને ઉકેલું તથા તેમને પ્રણામ આદિ કાપે, તથા ખાટલા ઉપર સ્થા રહેલું તથા ખીન્ન મૃત્યુને સ્પર્શ કરવો—એ કાંઈ પણ કાર્ય નહીં કરવું. તેમજ—

સન્ધ્યા દાનં જપં હોમઃ સ્વાધ્યાયં પિતૃતર્પણમ્ ।

બ્રહ્મભોજ્યં વ્રતં નૈવ કર્તવ્યં મૃતમૃતકે ॥ ૨૧ ॥

અર્થ:—મૃતક સંબંધી સૂતકમાં સન્ધ્યાવન્દન, તથા દાન, તથા જપ, તથા હોમ, તથા સ્વાધ્યાય, તથા પિતૃતર્પણ તર્પણ કરવું તે, તથા બ્રાહ્મણોજન કરાવવું, આદિ કરવું પણ યોગ્ય નથી. પરંતુ—

વ્રતિનો મન્ત્રપૂતસ્ય સામિકસ્ય દ્વિતસ્ય ચ ।

બ્રહ્મનિષ્ઠસ્ય યતિનો ન હિ રાજ્ઞાં ચ મૃતકમ્ ॥ ૨૨ ॥

અર્થ:—વ્રતવાળાને, તથા વેદમન્ત્રો વડે પવિત્ર થયેલા શ્રોત્રિયને, તથા અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણને, તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ યતિને તથા રાજા—એમાંના કોઈને સૂતક લાગતું નથી.

હતિ આશૌચનિષ્પણ અ. ૧૨. સર્ગ. ૪૬ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૨. સર્ગ. ૪૭. ॥ ૧ ॥

શાન્તિકર્મનિરૂપણ.

હવે આ સર્ગમાં શાન્તિકર્મનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. “શાન્તિ” શબ્દનો પ્રયોગ, કામક્રોધાદિનો જય કરવામાં, તથા વિષયોમાંથી મનનું નિવારણ કરવામાં, તથા ઉપદ્રવોનું નિવારણ કરવામાં પણ થાય છે. આ સર્ગમાં શાન્તિનો અર્થ ઉપદ્રવોના નિવારણ રૂપ બન્યો. તેથી ઉપદ્રવોનું નિવારણ કરવાને માટે જે કર્મ કરવામાં આવે છે તે પણ શાન્તિ કહેવાય છે. અને તે શાન્તિ પણ અનેક પ્રકારની હોય છે. તે મધ્યે અર્થાત—

શાન્તીનામથ સર્વાસાં ગ્રહશાન્તિઃ પરા સ્મૃતા ।

ગ્રહેભ્યો વા ગણેશસ્તુ તસ્ય શાન્તિરથોચ્યતે ॥ વૃ. પા. સ્મૃ. અ. ૧ શ્લો. ૧ ॥

અર્થ:—તે સર્વ પ્રકારની શાન્તિઓમાં ગ્રહોની શાન્તિ શ્રેષ્ઠ છે. અને સર્વ ગ્રહોમાં પણ ગણેશજી શ્રેષ્ઠ છે. તેથી અહીં ગણેશની શાન્તિ કહેવામાં આવે છે.

‘યદિ પુંકૃતકર્માણિ ભવન્તિ વિફલાનિ હિ ।

તદા ધર્મૈશ્ચ કામાશ્ચ સિદ્ધા ન સ્યુઃ સદા નૃણામ્ ॥ ૨ ॥

અર્થ:—જો મનુષ્યોએ કરેલાં કર્મો વ્યર્થ બન્યાં તો મનુષ્યને ધર્મ, અર્થ અને કામની સિદ્ધિ કદાપિ ન થાય.

તં નૃભિઃ ક્રિયમાણાનાં સર્વેપાં કર્મણામૃત ।

નિર્વિગ્રાયાસજદ્વલ્લા-શઙ્કરશ્ચ વિનાયકમ્ ॥ ૩ ॥

અર્થ:—તેથી મનુષ્યો જે જે કર્મ કરે છે તે કર્મોનાં વિધોનો નાશ કરવાને માટે શ્રદ્ધા અને શતકરણ્યે ગણેશને ઉત્પન્ન કર્યાં.

તેનોપહતપુંસાં તુ કર્મ સ્પાન્નિષ્ફલં કૃતમ્ ।

સ્ત્રીણામપિ તથા સર્વં કૃતં તુ નિષ્ફલં સદા ॥ ૪ ॥

અર્થ:—જે સ્ત્રી અથવા પુરુષને વિદ્ય બાધા કરે છે તેણે કરેલાં કર્મો હમેશાં નિષ્ફલ બન્યાં છે.

જલાન્નગાદનં સ્વપ્ને ક્રવ્યાદારોહણં તથા ।

સ્વરોષ્ટ્રમ્લેચ્છસંસર્ગ મુઙ્ગકાપાયવાસસામ્ ॥ ૫ ॥

પશ્યન્ત્યાત્માનમેવં હિ સીદન્તં પ્રતિવાસરમ્ ।

યાનિ કુર્વીત કર્માણિ તાનિ સ્યુઃ કલેશદાનિ હિ ॥ ૬ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય, સ્વપ્નમાં પોતાને કુબળો, માસ ખાતો, જ્ઞાન આદિ જનવરો ઉપર ચઢતો, ગધેડાં, ઉટ, ચેર, મુડેયો મનુષ્ય તથા કાપાય વગેરેના મનુષ્યની સાથે સંસર્ગ કરતો વગેરે જુએ છે, તેમજ પ્રતિદિન ખરાબ સ્વપ્નથી પોતાને કુબળી થતો દેખે છે, તે મનુષ્યે કરેલાં સર્વ કર્મો કલેશ આપનારાં ન થાય છે.

રાજપુત્રો ન રાજ્યેન પત્યા ચ ન તુ કન્યકા ।

નાન્તર્વર્તનો ત્વત્યેન આચાર્યેણ તુ કૃત્વિજઃ ॥ ૭ ॥

અધીયાનસ્તુ વિદ્યામિઃ કૃષિકૃત્તસ્યસંપદા ।

વણિગાદિર્ન લાભેન યુજ્યતે નિહતશ્ચ સન્ ॥

” ॥ ૮ ॥

અર્થ:—એવાં દુઃસ્વપ્ન દેખનાર રાજપુત્રને રાજ્ય સંબંધ, કન્યાને પત્નિ સંબંધ, ગર્ભિણીને સન્તાનપ્રાપ્તિ, ઋત્વિકૃતે આચાર્યત્વની પ્રાપ્તિ (૭), વિદ્યાર્થીને વિદ્યાપ્રાપ્તિ, ખેડુતને અન્નની પ્રાપ્તિ અને વ્યાપારીને લાભ આદિ થતા નથી, કેમકે દુઃસ્વપ્નથી સ્મિત થતા કોઈ વિધન વડે સર્વ કર્મનો નાશ થયો છે.

તસ્માત્તદુપશાન્ત્યર્થ સમમ્યચ્ચ ગણેશ્વરમ્ ।

સ્વપનં કારયેત્તસ્ય વિધિવત્પુણ્યવાસરે ॥

” ॥ ૯ ॥

અર્થ:—માટે વિઘ્નોની શાન્તિને અર્થે પુણ્ય દિવસે ગણેશજીનું વિધિપૂર્વક સ્નાન કરાવી પૂજન કરે.

ચતુર્થ્યાં શુક્લપક્ષે તુ અંયને ચોત્તરે શુભે ।

પુણ્યાર્થ સર્વસિદ્ધ્યર્થ કુર્યાચ્છાન્તિં વિનાયકીમ્ ॥

” ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—તે વિઘ્નેશની શાન્તિદ્વારા પુણ્ય ઉત્પન્ન થવાને માટે તથા સર્વ પ્રકારનાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે ઉત્તરાયણમાં શુક્લ પક્ષની ચતુર્થીને દિવસે ગણેશજીની શાન્તિ કરવી જોઈએ.

સ્મૃત્યુક્તમન્ત્રેર્વિધિવત્પ્રયુક્તમિત્યદ્રિજ્ઞાનન્દનપૂજનં ચ ।

કૃત્વાન્તરાયાન્વિનિહત્ય સર્વાન્કુર્યાદથાતો ગ્રહયાગમેતમ્ ॥

” ૦ પાં ૨મું અ. ૧-૩૩ ॥

અર્થ:—અને સ્મૃતિમાં કહેલા મન્ત્રો વડે વિધિપૂર્વક ગણેશજીનું પૂજન કરીને સંપૂર્ણ વિઘ્નોને દૂર કરીને પશ્ચાત્ ગ્રહયાગનો આરંભ કરવો જોઈએ.

સર્વાદિ ગ્રહોત્તુ પૂજન કરનારને તે ગ્રહોના વર્ણ, પિતા, દેશ, અધિદેવતા, આદિના જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે. માટે હવે તે સર્વનું અહીં સામાન્ય રીતે નિરૂપણ કરીએ છીએ.

રક્તઃ કાશ્યપજો માતુઃ શુક્લો વ્રહ્મસુતઃ શશી ।

રક્તો રુદ્રસુતો ભૌમઃ પીતઃ સોમસુતો વૃષઃ ॥

” ॥ ૩૮ ॥

પીતો વ્રાહ્મઃ સુરાચાર્યઃ શુક્લઃ શુક્રો મૃગુદ્ભવઃ ।

કૃષ્ણઃ શની રવેઃ પુત્રઃ કૃષ્ણો રાહુઃ મજાપતેઃ ॥

” ॥ ૩૯ ॥

કૃષ્ણઃ કેતુઃ કૃશાનોશ્ચ કૃષ્ણાઃ પાપાસ્તથા અમી ॥

” ॥ ૪૦ ॥

અર્થ:—સૂર્ય કશ્યપજીના પુત્ર છે અને તેમનો વર્ણ રક્ત છે. ચન્દ્રમા બ્રહ્માજીના પુત્ર છે અને તેમનો વર્ણ શુક્લ છે. મંગલ શ્દના પુત્ર છે અને તેમનો વર્ણ લાલ છે. બુધ ચન્દ્રમાના પુત્ર છે અને તેમનો વર્ણ પીળો છે (૩૮).

ગૃહસ્પતિ બ્રહ્માજીના પુત્ર છે અને તેમનો વર્ણ પીળો છે. (૩૮). શુક્ર ભૃગુના પુત્ર છે તેમનો વર્ણ સફેદ છે. શનિ સૂર્યના પુત્ર છે અને તેમનો રંગ કાળો છે. રાહુ પ્રજાપતિનો પુત્ર છે અને તેનો રંગ કાળો છે. (૩૯).

કેતુ અગ્નિનો પુત્ર છે અને તેનો વર્ણ પથ્થ કાળો છે. તેમાં જોનો વર્ણ કાળો છે તે ગ્રહો અર્થાત્ શનિ, રાહુ અને કેતુ પાપગ્રહ છે. (૪૦).

કાલિહોડ્કો યામુનોડ્બજ આવન્ત્યો ભૌમ ઉચ્ચતે ॥ ” ॥ ૪૦ ॥

માગધો બુધ ઇત્યુક્તો સૈન્ધવસ્તુ વૃહસ્પતિઃ ।

ભોજકો દાનવાચારિઃ શૌરિઃ સૌરાષ્ટ્રદેશજઃ ॥ ” ॥ ૪૧ ॥

રાહુઃ સિંહલદેશોત્થો મધ્યદેશમનોડ્મિથુઃ ।

જન્મદેશા રમે પ્રોક્તા ગ્રહજાતકવેત્ષિભિઃ ॥ ” ॥ ૪૨ ॥

અર્થઃ—સૂર્યનો દેશ ધર્શિગ છે. ચન્દ્રમા યામુન છે અર્થાત્ તેમનો દેશ ગુરુએન છે. મંગલનો દેશ અવન્તી (માલવા) છે. (૪૦). બૃહસ્પતિનો દેશ સિન્ધ છે. શુક્રનો દેશ ભોજ છે. શનિ-શ્વરનો દેશ સૌરાષ્ટ્ર છે. (૪૧). રાહુનો દેશ સિંહલ છે. અને કેતુની ઉત્પત્તિ મધ્યદેશમાં છે. આ પ્રમાણે પ્રહોના આ જન્મદેશ જ્યોતિષ શાસ્ત્રના પ્રહનતકને જાણનારાઓએ કહ્યા છે. (૪૨). અને—

શંભુ રવિમુખાં ચન્દ્રં સ્કન્દં ભૌમં હરિં બુધમ્ ।

બ્રહ્માણં ચ ગુરું વિદ્યાં શક્રં શુક્રં યમં શનિમ્ ॥ ” ॥ ૪૩ ॥

કાલં રાહું ચિત્રગુપ્તં કેતુમિત્યધિદેવતમ્ ।

एतद्विज्ञाय यः कुर्यात्तत्सर्वं सफलं भवेत् ॥ ” ॥ ૪૪ ॥

અર્થઃ—સૂર્યના અધિદેવતા શંભુ, ચન્દ્રની પાર્વતી, મંગલના સ્કન્દ, બુધના હરિ, શુક્રના બ્રહ્મા, શુક્રના ઇન્દ્ર (શક્ર), શનિના યમ, રાહુના કાલ, અને કેતુના ચિત્રગુપ્ત—આ નવ પ્રહાના અધિદેવતા કહ્યા છે. જે મનુષ્ય પ્રહોના વર્ણુ આદિ જાણીને કર્મ કરે છે તેનાં સંપૂર્ણ કમ સફલ થાય છે. અને—

અર્કસ્ત્વર્કાય હોતવ્યઃ સર્વવ્યાધિપ્રણાશનઃ ।

મુધામુચે ચ સોમાય પલાશઃ સર્વકામિકઃ ॥ ” ॥ ૪૫ ॥

સ્વાદિરશ્વાર્થલાભાય મહ્નલાય વિવેકિભિઃ ।

સુરૂપકૃદપામાર્ગો હોતવ્યથ મુધાય તુ ॥ ” ॥ ૪૬ ॥

મમાપદસ્તથાડ્શ્વત્યો હોતવ્યોઽમરમન્ત્રિણે ।

યજ્યં સૌભાગ્યકૃદ્યં દૈત્યામાત્યાય સદ્દ્વિજાઃ ॥ ” ॥ ૪૭ ॥

અર્થઃ—સૂર્યને માટે અર્ક (આકાશ)નાં કુલનો હવન કરવો જોઈએ, અને તે સંપૂર્ણ રાગનો નાશ કરતા છે. અમૃતને વર્ષાવનાર ચન્દ્રમાને માટે પલાશનો હવન કરવો જોઈએ, અને તે સર્વ કામનાને પૂર્ણ કરનાર છે. (૪૫).

અને વિવિધ લોકોએ ધનના લાભને માટે મંગલના માટે ખદિરનો હવન કરવો જોઈએ. બુધને માટે અપામાર્ગ (અંધેડી)નો હોમ કરવો જોઈએ, અને તે સુન્દર રૂપ આપનાર છે. (૪૬).

અને બૃહસ્પતિને માટે કાન્તિ આપનાર અશ્વતથો હવન કરવો જોઈએ. અને હે સદ્દ્વિજ્ઞે! શુક્રને માટે સૌભાગ્ય આપનાર ઉદુપ્તર (યજ્યમ્)નો હવન કરવો જોઈએ. (૪૭).

શમી પાપોપશાન્તયર્થં હોતવ્યા મન્દગામિને ।

દીર્ઘાયુર્ધર્મકૃદુર્વા હોતવ્યા રાહુવે દ્વિજાઃ ॥ ” ॥ ૪૮ ॥

ધર્મવિધાર્યકૃદર્મઃ સદ્વિજૈર્વહ્નિસૂત્રવે ।

દંધિક્ષીરાજ્યસંમિશ્રા સમિધશ્ચ શુભર્દ્યયે ॥

” ॥ ૪૯ ॥

અર્થ —અને શનિને માટે શમીનો દહન કરવો જોઈએ જેથી સર્વ માપોનો નાશ થાય છે અને હે દિવો ! રાહુને માટે દુર્વાનો દહન કરવો જોઈએ જે દીધાયું આપનાર છે, અને ધર્મ આપનાર છે (૪૮)

અને કેતુને માટે ધર્મ, વિદ્યા, અર્થ એ સર્વને આપનાર દર્શનો લોભ કરવો જોઈએ. અને દધિ, દૂધ તથા વૃત સયુક્ત હોમેલી સમિધો શુભની વૃદ્ધિ કરાવનારી છે (૪૯)

તામ્રિરોઽર્કઃ સ્ફાર્દનાઽઞ્જો રક્તચન્દનઃ કુજઃ ।

સોમમૃતુસુરાચાર્યો સ્યાર્ણિઋૌ તૌ પ્રકોર્તિતા ॥

” ॥ ૫૫ ॥

રાજતો મૃગુપુત્રશ્ચ વાર્ણાયસઃ શનૈશ્ચરઃ ।

રાહુશ્ચ સૈસકઃ કાર્ય કેતુશ્ચ ષાસિકઃ સ્મૃત ॥

” ॥ ૫૬ ॥

અર્થ —સૂર્યની ત્રાગાની પ્રતિમા, ચન્દ્રની મૃગ્ધિની, મંગલની રક્ત ચન્દનની પ્રતિમા, શુક્ર અને બૃહસ્પતિની સુર્ણની (૫૫), શુક્રની ચાદીની, શનિની લોહાની, રાહુની સીસાની અને કેતુની કાસાની પ્રતિમા બનાવીને પૂજન કરવું જોઈએ

સર્વાનેતન્મયાનકૃત્વા સમમ્યર્ચ્ય સદા ગૃહે ।

લેલયેદ્વર્ણકૈ સ્વૈઃ સ્વૈર્વિચિત્રે પિષ્ટકેન ચ ॥

” ॥ ૫૭ ॥

ગ્રહાનાં સાધિદેવાનાં પ્રતિષ્ઠાપનમન્ત્રમાન્ ।

વદન્તિ વેદતત્ત્યાર્થવેદિનો દ્વિજસત્તમા ॥

” ॥ ૫૮ ॥

અર્થ —અને પૂર્વોક્ત ધાતુની સારાદિ ગ્રહોની પ્રતિમા બનાવીને ઘરમા તેમજ સદા પૂજન કરે અથવા ન્ચ ઉપર તે તે ગ્રહોના વર્ણોના રંગ વડે ચૂર્નિ દોરીને અથવા તે તે વર્ણોના પિષ્ટ વડે મણ્ડન પૂરીને ગ્રહોના અધિદેવ સહિત નવ ગ્રહોની તેમના પોતપોતાના મન્ત્રો વડે પ્રતિષ્ઠા તથા પૂજન કરવું જોઈએ એમ વેના તત્તને જાણનાર દ્વિજલોક કહે છે અને—

પદ્મર્મનિરતાઃ શાન્તા યે ન દગ્ધા પ્રતિગ્રહૈ ।

નિયોજ્યાસ્નેઽગ્નિકાર્યાર્થૈ સ્ફુરન્મન્ત્રા દ્વિજોત્તમાઃ ॥

” ॥ ૭૩ ॥

પ્રતિગ્રહામિદગ્ધસ્ય જપક્રોમાદિકુર્વતઃ ।

યમ્ય મન્ત્રા અવીર્યાશ્ચ તત્કૃત કર્મ નિષ્ફલમ્ ॥

” ॥ ૭૪ ॥

અર્થ —જો આઠાજી પદ્મર્મ કરનાર હોય જીનેદ્રિય હોય, પ્રતિગ્રહ લેવાથી જો દગ્ધ ન થયો હોય અર્થાત્ પ્રતિગ્રહ લેવાથી જેનું તપોગત ધર્મ ગયું ન હોય, તથા મન્ત્રોને જાણનાર હોય સ્ફુરન્મન્ત્રા, એવા આઠજોને હોમાદિ કાર્યમા રોક્યા જોઈએ (૭૩) પરંતુ પ્રતિગ્રહ રૂપ અગ્નિથી દગ્ધ થયેના અને તેથી જેના મન્ત્રનું રીર્ષ નષ્ટ થયું હોય એવા આઠાજી જપ તથા હોમ કરે તો તે કર્મ નિષ્ફલ જાય છે (૭૪) વળી—

ઓદન સગુહ માનોઃ પાયસ ચ ક્ષપાકૃતઃ ।

હવિષ્યં ભૂમિપુત્રસ્ય ક્ષીરાજ્યં ચ બુધસ્ય ચ ॥

” ॥ ૭૫ ॥

પાષ્ટિકયં વ્રહ્મપુત્રસ્ય દધિ સ્પાન્નાર્ગવસ્ય ચ ।

પૂર્ણં હવિઃ શનૈર્ગન્તુર્માસં રાહોઃ શૃતાશૃતમ્ ॥

॥ ૭૬ ॥

ચિત્રાન્નમપ્તિમૂનોશ્ચ ભોજ્યાન્નમપિભોજયેત્ ।

હોમકૃતસ્તથાઽન્યેઽપિ યે સદૃશા દ્વિજોત્તમાઃ ॥

॥ ૭૭ ॥

અર્થ:—સૂર્યને ગોળની સાથે ભાત, ચન્દ્રમાને ખીર (દૂધપાક), મંગલને હવિષ્ય અર્થાત્ પુત્રા આદિ, શુક્રને ધૂત તથા દૂધ (૭૫), બૃહસ્પતિને પાષ્ટિક્ય અર્થાત્ સાકીના ચોખાનો ખનાવેલો પદાર્થ, શુક્રને દહીં, શનિને ધૂત (પૂર્ણ હવિઃ), ગાહુને કાચું તથા પાકું બંને પ્રકારનું માંસ (૭૬), અને કેતુને ખીચડી (ચિત્રાન્નમ્) અર્પણ કરવી નોંધએ. અને હોમ કરનાર પ્લાઠજોને તથા ખીજા સદાચારી પ્લાઠજો હોય તેમને ચોખ અન્નનું ભોજન કરાવવું નોંધએ. (૭૭) અને—

યથાવર્ણાનિ વાસાંસિ દેયાનિ કુસુમાનિ ચ ।

દેયા ગન્ધાશ્ચ સર્વેષાં દેયો ધૂપશ્ચ ગુગુલુઃ ॥

॥ ૭૮ ॥

અર્થ:—જે ગ્રહનો જે રંગ હોય તેજ રંગનું વસ્ત્ર, પુષ્પ, ગન્ધ આપવો નોંધએ, અને ગુગળનો ધૂપ દેવો નોંધએ. વળી—

ધેનુઃ શઙ્કો ઘૃપઃ સ્વર્ણો વાસાંસ્યશ્વોઽસિતા ચ ગૌઃ ।

અચઃશ્ચગલકથૈવ ક્રમશો દક્ષિણાઃ સ્મૃતાઃ ॥

॥ ૭૯ ॥

અર્થ:—સૂર્યની દક્ષિણા ધેનુ (ગાય), ચન્દ્રની સંખ, મંગલની લાલ રંગનો બળદ, શુક્રની સુવર્ણ, શુક્રની પીત વસ્ત્ર, શુક્રની સફેદ ઘોડો, શનિની કાળી ગાય, ગાહુની લોઢું અને કેતુની બકરી—એ પ્રમાણે આપવી નોંધએ. વળી—

પ્રત્યદં પતિમાસં ચ પ્રત્યબ્દં વા વિધાનતઃ ।

વર્ણિમિથ ગ્રહાઃ પૂજ્યા રાજમિથ સદૈવ તુ ॥

॥ ૮૦ ॥

અર્થ:—પ્રતિદિન અથવા પ્રતિમાસ અથવા પ્રતિવર્ષ દિવ્યતિઓએ વિધાનપૂર્વક ગ્રહોનું પૂજન કરવું નોંધએ. અને રાત્રિઓએ તેા સર્વદા ગ્રહપૂજન કરવું નોંધએ.

વળી મનુષ્યોનાં અનિષ્ટનું સત્તન કરનાર અનેક દુર્નિમિત્તો શાસ્ત્રમાં કહ્યાં છે. નિમિત્તો ન્યારે દેખવામાં આવે ત્યારે તેની શાન્તિ અવશ્ય કરવી નોંધએ એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. જે ઘરમાં મનુષ્ય રહે તે મકાનમાં તે ઘરવાળાની સામે અકસ્માત્ વનમાં રહેનારા પક્ષી નિર્ભયતાથી પ્રવેશ કરે તેા તે ઘરવાળાને અવશ્ય ભય થાય છે, વિશેષે કરીને ગીધ, હુવડ, તથા કાગડાનું નેકું, શિયાળ, તથા રીંછ, આદિ પ્રાણી અકસ્માત્ નિર્ભયતાથી ઘરમાં પ્રવેશ કરે તેા વિધ્નદાર્પ થાય છે. મારે તે મમયમાં શાન્તિ કરવી નોંધએ. અને—

યસ્યાદ્ભૂતાનિ જાયન્તે મૃત્યું તસ્ય સમાદિશેત્ ।

ઘનધાન્યક્ષયં વાપિ પુત્રમાર્યાક્ષયં તથા ॥

ચૂ. પા. સ્મૃ. અ. ૫-૮૯ ॥

મયં વા જાયતે શત્રો રાજો વા જાયતે મયમ્ ।

શાન્તિસ્તત્ર વિધાતવ્યા યયોક્તા મુનિપુત્રવૈઃ ॥

॥ ૯૦ ॥

અર્થ:—જો કાષ્ઠના ધરમાં ઉત્પાત થાય, તો તેનું મૃત્યુ થાય અથવા તેના પુત્ર કે પત્નીનું મૃત્યુ થાય, અથવા તો તેના ધન ધાન્યનો નાશ થાય, અથવા યજુ કે રાત્રીથી ભય થાય એમ તેને બતાવવું જોઈએ. તેથી તે ઉત્પાતની શાન્તિને માટે મુનિશ્રિષ્ટોએ જ ઉત્પાતશાન્તિ કરી છે તે કરવી જોઈએ.

યદિ ગોધૂમશાખાયાં યવશાસ્વોપજાયતે ।

યવે ગોધૂમશાખા સ્યાદેવં સર્વાંશનેષુ ચ ॥

„ ॥ ૧૧ ॥

સર્પપે તિલશાખાથ તિલશાખાસુ સર્પપઃ ।

માપે મુદ્ગસ્તુ મુદ્ગે સ રક્તઘૃષ્ઠિર્મૈવેદ્યદિ ॥

„ ॥ ૧૨ ॥

અમ્ભપ્રપૂર્ણકુંભે તુ જ્વલત્તગ્નિરિવેક્ષયતે ।

ઉદ્ગમનં ચ કૂપાનાં વાસે વા મધુજાલકમ્ ॥

„ ॥ ૧૩ ॥

વિધિવદ્વાયુલિઙ્ગૈશ્ચ નિર્વાપ્ય વાયવં ચરુમ્ ।

મહાવાતાય વાતાય તદરિષ્ટં પ્રશામ્યતે ।

ત્રિ પશ્વ સપ્ત વા હૃત્વા સર્વથા હ્યનુકૂલતા ॥

„ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—જો ઘઉંની શાખામાં યવની શાખા ઉગે, અને યવની શાખામાં ઘઉંની શાખા ઉગે, તેવી રીતે બીજાં અન્નામાં વિપરીત ઉત્પત્તિ થાય (૬૧), અને સરસવની શાખામાં તલની શાખા અને તલની શાખામાં સરસવની શાખા ઉગે, અડદમાં મગ અને મગમાં અડદ ઉગે, તથા રક્તની વૃષ્ટિ થાય (૬૨), તથા જલથી ભરેલા ધડામાં અગ્નિ બળતો હોય તેવું દેખાય, તથા કુવામાંનું જળ ઉછળે, તથા ધરમાં મધપૂડો બાજે (૬૩)—આવા ઉત્પાતો થતાં વિધિપૂર્વક વાયુદેવનાના મન્ત્રો વડે ચરુ સિદ્ધ કરવો જોઈએ, અને પછી “મહાવાતાય વાતાય” ઇત્યાદિ મન્ત્રો વડે ત્રણ, પાંચ, સાત અથવા બાર આહુતિ આપવાથી સર્વ પ્રકારનાં અનિષ્ટોની શાન્તિ પશુ થાય છે, અને સર્વ પ્રકારની અનુકૂલતા પશુ થાય છે. (૬૪).

સ્ત્રિયા ગોર્વાં મદિબ્યા વા સુતૌ ચ યદિ પળ્લકૌ ।

દ્વૌ દ્વાવનુપ્રજાયેતે તત્ર શાન્તિર્વિધીયતે ॥

„ ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—સ્ત્રી, ગાય અથવા ભેંસને નપુંસક બચ્ચું, અથવા એકી વખતે બે બચ્ચાં ઉત્પન્ન થાય, તો શાન્તિ કરવી જોઈએ.

દૃપવદ્ગોદ્વયં નર્દેદ્વદ્વા ચ યદા ત્વહઃ ।

અશ્વતરીપ્રમૂતેઽહ્નિ પ્રસ્વેદઃ પ્રતિમાસુ ચ ॥

„ ॥ ૧૬ ॥

મૃદક્ષપટ્તહાસીનામકૃતોઽપિ ધ્વનિર્થદિ ।

કાકઋત્રકપોતાદ્યા વિશેયુર્થદિ વા મૃદ્ધે ॥

„ ॥ ૧૭ ॥

યવપિષ્ટન નિર્વાપ્ય વિધિવદ્વા હૃતં ચ તત્ ।

મન્ત્રૈર્વરુણદૈવત્યૈર્જુહુવાદ્વરુણાય તમ્ ॥

„ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—જો બે ગાયો બળદની માફક શબ્દ કરે, અથવા ઘોડી અને બચ્ચરીને દિવસમાં પ્રસવ થાય, અને પાપાણાદિની મૂર્તિ (પ્રતિમા)ને પરસેવો થાય (૬૬), અને મૃદંગ, ભેરી,

વગેરે વગાડ્યા વિના અવાજ કરે, તથા કાગડા, ગીધ, કપોત, આદિ પ્રાણી દિવસમાં ધરમાં પ્રવેશ કરે (૯૭), તે શાન્તિને માટે વરુણ દેવતાને માટે જવના ઘોટ વડે વરુણ દેવતાના મન્ત્રોથી, હવન કરવો જોઈએ. (૯૮).

મહાવરુણદેવાય તેષાં ચ પતયે તથા ।

અન્યૈર્વારુણદૈવત્યૈર્મન્ત્રૈશ્વ જુહુયાત્તતઃ ॥

” ॥ ૧૯ ॥

તિસ્રસ્તુ જુહુયાન્મન્ત્રૈરન્યૈસ્તૈર્વારુણાય તમ્ ।

મનસ્ય તુલ્યતાં કૃત્વા હૃતૈર્વારુણદૈવતૈઃ ॥

” ॥ ૧૦૦ ॥

અર્થ:—મહાવરુણ ઇત્યાદિ તથા વરુણ દેવતાના અન્ય મન્ત્રો વડે તથુ તથુ આહુતિ આપવી જોઈએ. અને અનોતે મેળવી વરુણ દેવતાને માટે હવન કરવો જોઈએ. અને—

ઇન્દ્રાપેક્ષણં રાત્રૌ દિશાં વા જ્વલનં તથા ।

ગજાશ્વશફવસ્ત્રાન્તર્જ્વલનં ચ પ્રતિક્ષણમ્ ।

” ॥ ૧૦૧ ॥

સ્પૂણામરોહણં યત્સ્પાદ્ગાણ્ડસ્થાન્નમરોહણમ્ ।

વિદ્યુન્નિર્માતવજ્રાણાં પતનં વા ભવેદ્યાદિ ॥

” ॥ ૧૦૨ ॥

પૃદાકુકાકસગથ વિપરીતપ્રદર્શનમ્ ।

શુભાય ચરુરાગ્નેયો નિર્વાપ્યો વિધિવદ્દ્વિજૈઃ ॥

” ॥ ૧૦૩ ॥

અર્થ:—ગત્રિ સમયમાં ઇન્દ્રધનુષનું દર્શન થાય, દિશાઓ બળતી જેવી દેખાય, હાથી અને ઘોડાની ખરીઓ તથા વસ્ત્ર પ્રતિક્ષણ બળતાં દેખાય (૧૦૧), તથા લાકડાના સૂકા ઢાંઢામાં અકુર ઉગી નિકળે, તથા પાનમાં ગાખી મૂકેલું અન્ન ઉગી નિકળે, તથા અકાળે ઘોર વીજળીની ગર્જના થાય અથવા વીજળી પડે (૧૦૨), અને સર્પ (પૃથાકુ) તથા કાગડાનો વિષયભોગ જેવામાં આવે, ઇત્યાદિ વિપરીત દર્શન થાય તે શુભને માટે દિવ્યતિએ અગ્નિદેવતાને માટે વિધિપૂર્વક ચરુ સિદ્ધ કરીને હવન કરવો જોઈએ. (૧૦૩). અને તે હવન—

અગ્નયે ત્વન્નિરાજાય મહાવૈશ્વાનરાય ચ ।

દક્ષિણાઃ સઘ્રયા ગૌસ્તુ વમ્વપ્તુમ્ દ્વિજાતયે ।

પ્રદગ્ધાદ્ દોષશાન્ત્યર્થં મર્વોત્પાતેષુ ચ દ્વિજાઃ ॥

” ॥ ૧૦૪ ॥

અર્થ:—‘અગ્નયે ત્વન્નિરાજાય મહાવૈશ્વાનરાય’ એ મન્ત્ર વડે કરવો જોઈએ. તે પછી ઉત્પાતની શાન્તિને માટે પ્લાઠાણને ઘ્રાય અદિત ગાય અને બે વસ્ત્ર દક્ષિણામાં આપવાં જોઈએ. એ પ્રમાણે સર્વ પ્રકારના ઉત્પાતમાં કરવું જોઈએ.

एतैषु चान्येष्वपि चाद्भुतेषु जातेषु सावित्रजपं सहस्रम् ।

होमं विदध्यादपि विष्णुमन्त्रैर्वૈશ્વમન્ત્રૈરપિ वा द्विजन्मा ॥ ” ॥ ૧૦૫ ॥

અર્થ:—વળી દિવ્યતિએ ઉપર કહેલા નેમ નહીં કહેલા સર્વ ઉત્પાતોની શાન્તિને માટે હવન ગાયત્રીનો જપ કરવો, તથા સ્વદ્યા વિધ્ય અને મહાદેવના મન્ત્રો વડે હવન કરવો જોઈએ. શાસ્ત્રોમાં રૂદ્રશાન્તિ આદિ અનેક શાન્તિ લખવામાં આવી છે. તે સર્વ સમયને અનુસરી કરવી જોઈએ.

ઇતિ શાન્તિકર્મનિરૂપણ અ. ૧૨. સ. ૪૭. સમાપ્ત.

ઇતિ શૃદ્ધરથાશ્રમનિરૂપણ અ. ૧૨ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૩.

૩. વાનપ્રસ્થાશ્રમના ધર્મ.

ઉપરના અધ્યાયમાં ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મોનું નિરૂપણ કરીને હવે આ અધ્યાયમાં વાનપ્રસ્થાશ્રમના ધર્મોનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

एवं गृहाश्रमे स्थित्वा विधिवत्स्नातको द्विजः ।

वने वसेत्तु नियतो यथावद्विजितेन्द्रियः ॥ મ. સ્મૃ. અં ૬ શ્લો ૧ ॥

અર્થ:—સ્નાતક દ્વિજાતિ પુરુષ પ્રથમ કહેલી શાસ્ત્રોક્ત વિધિને અનુસાર ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મોનું પાલન કરીને જીતેન્દ્રિય તથા નિયમયુક્ત થઇને વનમાં વસે અર્થાત્ વાનપ્રસ્થાશ્રમનું પ્રવેશ કરે.

વાનપ્રસ્થાશ્રમ ગૃહસ્થાશ્રમની ઉપાધિઓને છોડી કેવળ તપ કરવાને માટે નિયત કરવામાં આવ્યો છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં કરેલાં નાના પ્રકારનાં પાપોનો, વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં તપ કરીને જ નાશ કરવો જોઇએ, માટે વૃદ્ધ અવસ્થાને જોઇને મનુષ્યને ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરવાની શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે.

गृहस्थस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ।

अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् ॥ , ॥ ૨ ॥

અર્થ:—ગૃહસ્થાશ્રમી જ્યારે વૃદ્ધાવસ્થાનાં સૂચક આમડીમાં વળીયાં પડેલાં તથા વાળને સફેદ થયેલા જુએ, અને પોતાના પુત્રના પથ પુત્રને જ્યારે જુએ, ત્યારે તેણે વનનો આશ્રય લેવો જોઇએ. અર્થાત્ વાનપ્રસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કરવો જોઇએ. વળી—

उत्पाद्य पुत्राननृणैश्च कृत्वा वृत्तिं च तेभ्योऽनुविधाय कांचित् ।

स्थाने कुमारीः प्रतिपाद्य सर्वा अरण्यसंस्थोऽथ मुनिर्बुभूषेत् ॥

મ.મા. ૩૦૫.અ.૩૭-૩૯ ॥

અર્થ:—પુત્રો ઉત્પન્ન કરીને, તથા તેમને પિતૃ આદિનાં ઋણોથી નિવૃત્ત કરીને, તથા તેમની જીવિકાને માટે કંઈક સાધનનો બન્દોબસ્ત કરીને, તથા પુત્રીઓનો વિવાહ કરીને તેમને પોતપોતાના સ્થાનમાં રાખીને, પછી વનમાં જઈને મુનિ થવાની ઇચ્છા કરે. પુત્ર મોટા હોય અને કમાવાને યોગ્ય થયો હોય તો જીવિકાનો બન્દોબસ્ત ન કર્યો હોય તોપણ હરકત નથી. પરન્તુ બાળક નાનાં હોય તો તેમને માટે અવસ્ય બન્દોબસ્ત કરવો જોઇએ. અને પત્નીને પુત્રની પાસે સોંપીને જવું જોઇએ. અથવા પત્નીને પણ પતિની સાથે વનમાં જઈને પતિની જ સેવામાં રહેવાની ઇચ્છા હોય, તો તેની સાથે વનમાં જવું જોઇએ એવી વિધિ છે.

सुतविन्यस्तपत्नीकस्तया वाऽनुगतो वनम् ।

वानप्रस्थो ब्रह्मचारी साधिः सोपासनो व्रजेत् ॥ या.સ્મૃ.અ. ૩-૪૪(૪૬) ॥

અર્થ:—પોતાની પત્નીને પુત્રની પાસે સોંપીને જાય, અથવા પત્ની સહિત, વનમાં જાય તોપણ પોતાનામિ તથા આપાસનામિ (ગૃહ્યામિ)ને સાથે લઇને બ્રહ્મચારી થઇને વનમાં જાય.

અથ વિષ્ણો વનં ગચ્છેદ્વિના વા માર્યયા સહ ।

જિતેન્દ્રિયો વસેત્તત્ર નિત્યં શ્રૌતાગ્નિકર્મકૃત્ ॥ વૃ. પા. સ્મૃ. અ. ૧૧-૧ ॥

અર્થ:—ગૃહસ્થાશ્રમ પૂર્ણ કર્યા પછી ધ્વાદાણાદિએ સ્ત્રી સહિત અથવા સ્ત્રી વિના વનમાં જવું જોઈએ, અને ત્યાં જિતેન્દ્રિય થઈને રહેવું જોઈએ. અને ત્યાં હમેશાં શ્રૌત અગ્નિમાં હવન કરવે જોઈએ. આ શ્લોકમાં “અથ” શબ્દનો અર્થ “ગૃહસ્થાશ્રમ પછી” એવો સૂચન થાય છે. તેથી નિશ્ચય થાય છે કે ગૃહસ્થાશ્રમ કર્યા વિના વાનપ્રસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કરી શકાય નહીં.

કલિયુગમાં વનમાં જઈને તપ કરવામાં દુરાચારી લોકોનો ઉપદ્રવ થશે, અને રાત્રિલોક તેને માટે કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રબન્ધ નહીં કરે. તેથી કલિયુગમાં ગામની બહાર રહીને તપ કરવાની આજ્ઞા છે.

કેટલાક નવીન રાસ્ત્રવેતા લોક કહે છે કે ઈશ્વરભજન ધરમાં ખેસીને થઈ શકે છે, તેને માટે વનમાં જવાની અથવા સંન્યાસાશ્રમ સ્વીકાર કરવાની કોઈ આવશ્યકતા નથી. વનમાં પણ બહુ રહે છે. તેઓ કોઈ તપસી નથી. વળી બીજા માગીને બહુ લોક ખાય છે અને કાષાય વસ્ત્ર પણ બહુ લોક ધારણ કરે છે. તે લોક સર્વ મોક્ષના ભાગી તથા આત્મજ્ઞાની હોતા નથી. મોક્ષ તથા આત્મજ્ઞાન ધરમાં ખેસી ઈશ્વરભજન કરવાથી તથા પરોપકાર કરવાથી થાય છે. તે લોકોનું કથન કેવળ આર્વાકોનું અનુદરણ માત્ર છે. પોતાની વિષયલોભુપનાને પરિત્યાગ કરવાના દુઃખથી તથા નિતિક્ષા સહન કરવાના દુઃખથી જ તે લોકોનું તેવું કથન છે. પ્રબલ વિષયાસક્તિને નિવૃત્ત કરવાને માટે તિતિક્ષા સહન કરીને તપ કરવું જ જોઈએ. કુટુંબાદિથી દૂર રહીને ઈશ્વરભજન કર્યા વિના કોઈ પણ મનુષ્યનિર્મોહ થતો નથી. આ વાતને સાંભળતાં જ સર્વ લોક જનકે બની જવાને તૈયાર થાય છે. પરંતુ જનકે રાત્ર તત્ત્વવેત્તા હતા. તે પણ પાછલી અવસ્થામાં પુત્રને રાત્ર સોંપી નિવૃત્તિ પરાયણ થયા છે:—

સ एवमनुशास्तस्सु याज्ञवल्क्येन धીमता ।

પ્રીતિમાનભવદ્રાજા મિથિલાધિપતિસ્તદા ॥ મ.મા.આ.પ.અ.૩૧૮ શ્લો. ૧૪ ॥

અર્થ:—યાત્રવલ્ક્યએ જ્યારે આ પ્રકારનો ઉપદેશ કર્યો, ત્યારે મિથિલા રાજા જનકએ બહુ પ્રસન્ન થયા. અને—

ગતે મુનિવરે તસ્મિન્ કૃતે चापि प्रदक्षिणम् ।

देवरातिर्नरपतिरासीनस्तत्र मोक्षवित् ॥

वैदेहराज्यं च तदा प्रतिष्ठाप्य सुतस्य वै ।

यतिधर्ममुपासंथात्यवસન્મિથિલાધિपः ॥

અર્થ:—મોક્ષસાધનને બહુનાર દેવરાતના પુત્ર રાજા જનકએ યાત્રવલ્ક્ય ઋષિને પ્રદક્ષિણ આદિ કર્યું. અને ઋષિ ચાલ્યા ગયા બાદ પોતાનું રાજ્ય પુત્રને સોંપીને જનકે યતિધર્મનો આશ્રય કરીને રહેવા લાગ્યા.

આ પ્રમાણે રાજા જનકએ પણ જ્ઞાનનિશ્ચ પ્રાપ્ત કરવાને માટે નિવૃત્તિમાર્ગનો સ્વીકાર કર્યો છે. તે મરણ પર્વન્ત ધરમાં રહ્યા નથી. માટે સંગદોષથી નિવૃત્ત થઈને સાધન કરવામાં જ સમર્થ છે તેજ પાપોથી રહિત થઈ શકે છે, તથા રાગદોષાદિક દોષોને પણ પરિત્યાગ

કરી શકે છે. માટે વાનપ્રસ્થ તથા સંન્યાસ ઇત્યાદિ ત્યાગાશ્રમનો સ્વીકાર વ્યર્થ નથી. અને જે જે આશ્રમનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તે તે આશ્રમનાં ચિહ્નો પણ તેમણે અવશ્ય ધારણ કરવાં યોગ્ય છે. તેથી બ્રહ્મચારીનો દણ્ડ, કૌપીન, વૃક્ષની છાલનાં બનાવેલાં વસ્ત્ર, તથા વાનપ્રસ્થ આદિ તપસ્વીની જટામૂટ તથા સંન્યાસીના કાષાય વસ્ત્રાદિક હાંસી કરવાનો વિષય નથી. હાલના સમયના કેટલાએ અમૃત વાણી લખનારને કાષાય વસ્ત્રાદિ ધારણ કરવાં તે ગેરમાર્ગસંભક્ષણ તથા દારૂ પીવે આદિની બરાબર દુરાચાર માત્રમ પડે છે, અને તે વેષ પણ તેમને બહુ ખૂસા લાગે છે. પરંતુ તે લોકોને, વિવાહ કરવાને જનાર વરનો પુષ્પનો વિચિત્ર મુકુટ અને કુંડુમથી રંગેલું મુખ ઉત્તમ લાગે છે, કાષ્ટ ખરાબ લાગતું નથી. આ બહુ આશ્ચર્યની વાત છે.

મનુષ્યના નાશનો સમય બ્યારે આવે છે, ત્યારે તેની શુદ્ધિ વિપરીત થઈ જાય છે. તપસ્વી લોકોનો જ સંક્રમ્ણ પૂર્ણ થાય છે. અનેક પ્રકારના વૈભવોનો ભોગ પણ તપથી જ મળે છે. માટે તપ કરવાને જે વાનપ્રસ્થાદિક આશ્રમ છે તે નિન્દા કરવાને યોગ્ય નથી. અને દરેક મનુષ્યે તપ કરવાને માટે બાહ્યાવગ્યાથી જ તૈયાર થવું જોઈએ. જો વિષયાસક્તિના નિમિત્તથી ન બની શકતું હોય તો ગૃહસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કરીને પુત્ર ઉત્તર લાયક થયા બાદ અવશ્ય તપ કરવાને માટે તૈયાર થવું જોઈએ. ત્યારે જ મનુષ્યજન્મની સફલતા છે. વિષયલ્લપટ થઈને આયુ ગુમાવી દેવું તે મનુષ્યજન્મનો ઉદ્દેશ નથી. માટે—

વન્યૈર્મુન્યસનૈર્મધ્યૈઃ ઇયામનીવારકંકુમિઃ ।

કન્દમૂલફલૈઃ શાકૈઃ સ્નેહૈશ્ચ ફલસંમવૈઃ ॥ ૧૦ પાઠ સ્મૃ ૦ અં ૧૧-૨ ॥

સાયં પ્રાતશ્ચ જુહુયાત્રિકાલં સ્નાનમાચરેત્ ।

ચર્મચીવરવાસા વૈ ઇમશ્ચુલોમજટાધરઃ ॥ ૩ ॥

પિતૃશ્ચ તર્પણનિત્યં દેવૈશ્ચૈવ સમર્ચયેત્ ।

અર્ચયેદતિર્થિ નિત્યં તથા મૃતૃંશ્ચ પોપયેત્ ॥ ૪ ॥

ન કિંચિત્પ્રતિશ્લોકોયાતસ્વાધ્યાયં નિત્યમાચરેત્ ।

સર્વસત્ત્વહિતોપેતો દાન્તશ્ચાધ્યાત્મચિન્તકઃ ॥ ૫ ॥

સન્તુષ્ટસ્વાન્તકો નિત્યં દાનશીલઃ સદા દ્વિજઃ ।

કંચિદ્પેદં સમાસ્થાય તદ્વૃત્તૌ વર્તયેત્સદા ॥ ૬ ॥

અર્થઃ—વાનપ્રસ્થાશ્રમીએ વનમાં ઉત્પન્ન થનાં, અને મુનિઓને ભોજન કરવા યોગ્ય, એવા શામાક, નીવાર, કાકુન, તથા કન્દ, મૂળ, ફલ, શાક, આદિનું ભોજન કરવું જોઈએ. તથા ઇગ્નિ આદિના ફલમાંથી નિકળતા તેલ વડે (૨) સાયકાલ તથા પ્રાતઃકાલ હોમ કરવો જોઈએ. અને ત્રણે સમયે સ્નાન કરવું જોઈએ. તથા મૃગાદિના ચર્મનાં વસ્ત્ર અથવા વૃક્ષાદિની છાલનાં વસ્ત્ર પહેરવાં જોઈએ. અને દાદી તથા રોમ, જટા, આદિ ધારણ કરવાં જોઈએ. (૩). અને દરરોજ પિતૃતર્પણ, દેવતા અને અતિથિનું પૂજન, તથા સેવકોનું પોષણ પણ કરવું જોઈએ. (૪). વળી કાંઈ પણ વસ્તુનો પ્રતિગ્રહ નહીં લેવો જોઈએ. અને રોજ વેદનો સ્વાધ્યાય કરવો જોઈએ. તથા સર્વ પ્રાણીઓના હિતમાં રહેતું, અને પ્રતિદ્રવ્યોનો નિગ્રહ

કરવો જોઇએ તથા આત્મચિન્તાન પણ કરવું જોઇએ (૫) વળી વાનપ્રસ્થાશ્રમીએ હમેશા ચિત્તને પ્રસન્ન રાખવું જોઇએ, અને પોતાની પાસે જે હોય તેમાથી પણ દાન દેવું જોઇએ. અને હમેશા ગૃહસ્થાશ્રમીથી ટકે બેઠી અર્થાત્ બહુઅર્થના નિયમથી, તેમજ અગ્નિહોત્ર તથા દાનાદિષ્ઠ કર્મ ગૃહસ્થના ધર્મોથી પણ હેવું જોઇએ. (૬) વળી—

एकादिकं तु कथितं मासिक वाथ मंचयम् ।

પાખાસિકમાદિકં વા યજાર્થં ચ વને વસેત્ ॥ ॥ ૭ ॥

અર્થ —એક દિવસને માટે, અથવા એક માસને માટે, અથવા યજ્ઞને માટે ૭ માસ અથવા બાર માસને ઉપયોગી અભાદિનો સંગ્રહ કરીને વનમા નિવાસ કરવો જોઇએ અને—

त्यक्त्वा तदग्निने मासि अन्यस्थान समावसेत् ।

યયાવદગ્નિહોત્ર તુ સમિધાયૈસ્તુ પાલયેત્ ॥ ॥ ૮ ॥

અર્થ —પ્રથમ સંગ્રહ કરેલી વસ્તુને અગ્નિના માસમા પરિત્યાગ કરીને ખીજા સ્થાનમા નિવાસ કરવો જોઇએ અને સમિધ આદિ વડે યથાયોગ્ય અગ્નિહોત્રનું પાલન કરવું જોઇએ અને—

कृच्छ्रचान्द्रपराकाशः पक्षमासोपवासकैः ।

ત્રિરાત્રેર્લેકરાત્રૈશ્વાસનસ્ય ક્ષપયેદ્વપુ. ॥ ॥ ૯ ॥

અર્થ —કૃચ્છ્રચાન્દ્રાયણ તથા પરાક આદિ વ્રત, તથા ૧૫ દિવસનો ઉપવાસ તથા એક માસનો ઉપવાસ તથા ત્રણ દિવસનો ઉપવાસ તથા એક રાત્રિનો ઉપવાસ—એવા ઉપવાસ વ્રતા સતા આસનમા સ્થિત થઇને શરીરને ક્ષીણ કરવું જોઇએ. વળી—

तिष्ठेन्नावतिक्रान्तं सुप्पादधस्तथा निशि ।

અતન્દ્રિતો ભવેન્નિત્યં વાસરે પ્રપદૈશ્વરેત્ ॥ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ —વ્રત વિનાના ગહેવું નહીં જોઇએ અને રાત્રિમા ખાટલા ઉપર નહીં સવું જોઇએ અને આવશ્ય હોડીને દિવસમા પગે આવતા ગહેવું. ભાવ એવો છે કે ચાલીને અથવા બેડા રહીને દિવસ વિતાવે, સુઈ રહે નહીં.

योगाम्पासरतो नित्यस्थानासनविहारवान् ।

હેમન્તગ્રીષ્મવર્ષાસુ જલાગ્ન્યાકાગમાશ્રયેત્ ॥ ॥ ૧૧ ॥

અથ,—ઉભા ગહેના કે બેઠેલા હોય કે ચાનતા હોય તેપણ ચિત્તને યોગાભ્યાસમા લગાડવું જોઇએ અને હેમન્ત ઋતુમા જતમાં બેસે, ગ્રીષ્મ ઋતુમા પગ-આગ્નિની મધ્યમા બેસી તપ કરવું અર્થાત્ આ દિશામા ધુણી લગાડી અને ઉપર પાંચમા સૂર્યને અગ્નિરૂપ સમજી અગ્નિ અને તાપની ઉપચુતાને સહન કરીને તપ કરવું તેનું નામ પગ-આગ્નિ તપ છે, અને વર્ષાઋતુમા છાયાનો પરિત્યાગ કરીને વર્ષાને સહન કરીને તપ કરવું જોઇએ અર્થાત્ શીત, ઉષ્ણ, અને શનદીને સહન કરવી જોઇએ

दन्तोत्पलिका वापि कालपक्वमुगेव तु ।

મ્યાદાઝમરુટ્ટવિધિના ફલસ્નેહૈશ્વર્કર્મકૃત્ ॥ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ —જે અન્ન દાત વડે ચાની શમય એવું હોય તેવા અન્નનુજ્જ બોળન કરવું જોઇએ, અથવા સમયને અનુસાર પોતાની મેળે પાકેલા ફળ આદિ ખાવા જોઇએ અર્થાત્ અગ્નિમાં

પકવેલાં નહીં ખાવાં જોઈએ. અને દાંત ન હોય તો અન્નાદિને પથ્થર વડે કૂટીને ખાવું જોઈએ. અને ફળના તેલ વડે હવન તથા દીવો આદિ કાર્ય કરવું જોઈએ. વળી—

શત્રૌ મિત્રે સમસ્તાન્તસ્તથૈવ સુસ્વદુઃસ્વયો ।

સમદષ્ટિસ્તુ વર્ષેષુ ન વિશેદગૃહરં વનમ્ ॥

” ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—શત્રુ મિત્ર અને તથા સુખદુઃખમાં સમાન ચિત્તવાળા રહેવું જોઈએ, તેમજ બ્રાહ્મણાદિ સર્વ વર્ણો તરફ સમદષ્ટિ ધરને રહેવું જોઈએ. આ પ્રકારનું કંઈન તપ કરવાને માટે વનમાં બરાબર વ્યવસ્થા હોય તો જ વનમાં જઈ શકે છે. કલિયુગમાં તે મળવી કંઈન છે, માટે મોટા વનમાં પ્રવેશ નહીં કરવો જોઈએ.

મ્લેચ્છન્વાપ્તાનિ સર્વાણિ વનानि हि कलौ युगे ।

ન ભૂપાઃ શાસિતારસ્તુ ગ્રામોપાન્તે વસેદતઃ ॥

” ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—કલિયુગમાં વન મ્લેચ્છોથી વ્યાપ્ત થાય છે. અને રાજ્ય પણ સારી રીતે શાસન ચલાવતો નથી. તેથી ગ્રામની સમીપમાં રહેવું યોગ્ય છે. પૂર્વકાલમાં રાજ્યો તપોવનની રક્ષા કરતા હતા, ત્યારે ઋષિઓને ઇચ્છાનુસાર તપ કરવામાં કષ્ટ પડતું નહોતું.

ગ્રામાશ્ચ નગરા દેશાસ્તથારણ્યવનानि तु ।

સિત્તીશરસિતાન્યેવ સર્વેષાં ફલદાનિ ચ ॥

” ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—જે સમયે ગ્રામ, નગર કે દેશમાં રાજ્યનું યોગ્ય શાસન હોય, તથા અરણ્ય અને વનની રાખ રક્ષા કરતા હોય, તે કાલમાં વનમાં પ્રવેશ કરવો યોગ્ય છે, કેમકે રક્ષા કરાયેલું વન સર્વ ફલ દેનારું છે.

ભૂપતેઃ પ્રથમં તસ્માત્કૃત્યં શંસેદ્દ્વિજાગ્રજઃ ।

યોગં વાડરણ્યવાસં વા કુર્યાત્તુ તદનુજ્ઞયા ॥

” ॥ ૧૬ ॥

ધીર્થ:—માટે બ્રાહ્મણ અર્થાત્ સુસુક્ષ્મ લોક પોતાનું કૃત્ય પ્રથમ રાજ્યને નિવેદન કરે. અને યોગ અર્થાત્ સંન્યાસ અથવા વનવાસ જે કાંઈ કર્તવ્ય હોય તે સર્વ રાજ્યની આજ્ઞાથીજ કરવું જોઈએ.

સુત્રામાનલવાયૂનાં યમચન્દ્રચિચસ્વતામ્ ।

અશ્વિવિત્તેશયોર્બ્રહ્મા માત્રાભ્યો નિર્મમે નૃપમ્ ॥

” ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મણ્યે ઇન્દ્ર (સુત્રામાન), વદ્ધિ, વાયુ, યમ, ચન્દ્ર, સૂર્ય, અશ્વિનીકુમાર અને કુબેર—એ આઠ દેવોના અંશોથી રાજ્યને બનાવ્યો છે. અર્થાત્ તે કારણથી તે સર્વની રક્ષા કરવામાં તથા શિક્ષા કરવામાં સમર્થ હોય છે.

પારત્રિકં ચ યત્કિંચિત્કિંચિદૈદિકં તથા ।

નૃપાજ્ઞયા દ્વિજાતીનાં તત્સર્વં સિદ્ધયતિ ધ્રુવમ્ ॥

” ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—રાજ્યની આજ્ઞાથી કાંઈ દિગ્ગતિએ સંન્યાસ લીધો હોય અથવા વનમાં ગયો હોય તો તેને કાંઈ વિપતિ આવે નહીં. અને તેથી તેનું સર્વ પરલોક કાર્ય તથા ઐદિક કાર્ય રાજ્યની આજ્ઞાથી જ સિદ્ધ થાય છે.

નૃપતેઃ પ્રથમં તસ્માત્સર્વં યદ્ગમનાદિકમ્ ।

તત્કાર્યં કથયિત્વા ચ પશ્ચાત્કાર્યં સમાચરેત્ ॥

” ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—માટે પ્રથમ રાગને નિવેદન કરીને પછી વનગમન આદિ કાર્ય કરવું જોઈએ. નીતિશાસ્ત્રનો પણ, પુત્ર સ્ત્રી વગેરેની સંભાળ રાખીને રાગની આજ્ઞા લઈને સંન્યસ્ત અને વાનપ્રસ્થાદિ થવાનો નિયમ છે.

પુત્રદારમપ્રતિવિધાય પ્રવ્રજતઃ પૂર્વઃ સાહસદણ્ડઃ ॥

કૌ. જ. ષધિ. ૧ સ. ૧ સૂ. ૩૬ ॥

અર્થ:—નાના પુત્ર તથા સ્ત્રીઓના જીવન નિર્વાહનો પ્રબન્ધ કર્યા વિના ધરનો લાભ કરે અર્થાત કાષ્ઠ સંન્યાસી અથવા વાનપ્રસ્થ થાય તો તેને પ્રથમ સાહસ દણ્ડ દેવો જોઈએ. માટે વિવાહિત મનુષ્ય વિરક્ત હોવા છતાં પણ નાના બાળકાદિ તથા સ્ત્રીના ખાવાપીવાનો પ્રબન્ધ કર્યા વિના ત્યાગાશ્રમનો સ્વીકાર કરે, તો તે ધર્મશાસ્ત્રાનુસાર પાપનો ભાગી થાય છે, અને તે ઉપરાંત રાજદણ્ડનો પણ ભાગી થાય છે. વળી—

સ્ત્રિયં ચ પ્રવ્રાજયતઃ ॥

॥ ૩૭ ॥

અર્થ:—તેવી રીતે જે પુરુષ સ્ત્રીને પણ પોતાની સાથે સંન્યાસિની થવાને માટે પ્રેરણા કરે તોપણ તેને પ્રથમ સાહસદણ્ડ દેવો જોઈએ. અને

હ્રસ્વવવાયઃ પ્રવ્રજેદાપૃચ્છચ ધર્મસ્થાન્ ॥

॥ ૩૮ ॥

અર્થ:—જ્યારે મનુષ્યની વિષયભોગની શક્તિ (વ્યવાય) નષ્ટ થઈ જાય, તે સમયે ધર્મશાસ્ત્રને અનુસાર વ્યવહારની વ્યવસ્થા કરનાર અધિકારી પુરુષોની અનુમતિ લઈને સંન્યાસ લે. આ વિષયભોગની શક્તિ કેવળ નષ્ટ પામતાં જે સંન્યાસ કર્યો છે, તે હ્રસ્વવર્ણ, ગૃહસ્થ, આદિ આશ્રમક્રમથી વાનપ્રસ્થાશ્રમની પછી સંન્યાસ લેનારને માટે છે, તીવ્ર વિરક્તોને માટે નહીં. વિરક્તિ હોય તો કાષ્ઠ પણ આશ્રમમાંથી સંન્યાસી થઈ શકે છે. પરંતુ રાગ અથવા રાજપુરુષોની અનુમતિ લેવી જ જોઈએ. એવો નિયમ છે.

અન્યથા નિયમ્યેત ॥

॥ ૩૯ ॥

અર્થ:—જે કાષ્ઠ મનુષ્ય આ નિયમનું ઉલ્લંઘન કરે તો તેને પકડીને કારાગારમાં બંધ કરી દેવો જોઈએ. વળી—

વાનપ્રસ્થાદ્યન્યઃ પ્રવ્રજિતભાવઃ સુનાતાદન્યઃ સઘઃ સમુત્પાયાિકાદન્યઃ સમયા-

નુવન્ધો વા નાસ્ય જનપદમુપનિવેશેત ॥

॥ ૪૦ ॥

અર્થ:—પહેલાં કહેલા રાજપુરુષની આજ્ઞાથી વનમાં ગયા હોય અથવા સંન્યાસી થયા હોય એવા વાનપ્રસ્થાદિકને છોડી બીજા કોઈ પણ પ્રકારના સંન્યાસી આદિને રાગ પોતાના રાજ્યમાં રહેવા દે નહીં. તેવી રીતે રાગ તથા રાજ્યના કસ્ટ્યાલુને માટે એકત્રિત થયેલા જનસંઘથી અતિરિક્ત હુકુ જનોનો સંઘ, તથા એકઠા મળીને પૂલ બાંધવો આદિ રાગ તથા પ્રગ્લને હિતકારી કાર્યોને કરનાર મનુષ્યોના સમુદાયથી અતિરિક્ત, રાજ્યમાં દ્રોહ આદિ ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છાથી એકઠા થતો, લોકસમુદાય દેશમાં રહેવા ન પામે, કેમકે તે લોક સર્વ શંકાનું સ્થાન છે. વળી—

નટનર્તનગાયનવાદકવાગ્જીવનકુશીલવા વા ન કર્મચિન્તનં કુર્યુઃ ॥

॥ ૪૧ ॥

અર્થ:—નટ તથા નર્તક, તથા ગાયન કરનાર, વાગ્ગીયગાયન, તથા વાણીની આજ્ઞાથી જીવન ચલાવનાર તથા નાના પ્રકારના જેલ બતાવી જીવન ચલાવનાર, આદિ કોઈ પણ ગામમાં

રહીને ખેતી આદિ કરનાર લોકોને પોતાના ખેલ બતાવી તથા ચાણુર્થે સંભળાવી તેમના કાર્યમાં વિધન ન કરે.

આથી એ પણ નિશ્ચય થાય છે કે મનુષ્ય પોતાની જીવિકાને માટે કોઈ પણ અનુચિત વ્યવહાર કરતો હોય તો તેને રાજ્યએ અવસ્ય રોકી દેવો નોંધાયે.

તેવી રીતે રાજ્ય અથવા રાજપુરુષોની આજ્ઞા લાઇને વનવાસમાં જનાર વાનપ્રસ્થાશ્રમીએ પણ નિર્વાહને માટે ગાયત્રી રક્ષા કરીને રહેવું નોંધાયે.

ધેનુઃ પૂર્વે વસિષ્ઠસ્ય હાસીદુર્વાસસોઽપિ વા ।

વનવાસાશ્રમસ્થસ્ય હાગ્નિકાર્યાય તાઃ શ્રયેન્ ॥ વૃ. પા. સ્મૃ. અ. ૧૧-૨૦ ॥

અર્થઃ—પહેલાં વનમાં રહેનાર વસિષ્ઠ તથા દુર્વાસા ઋષિની પાસે પણ ગાય રહેતો હતો. માટે અગ્નિહોત્રાદિ કાર્યને માટે વનવાસમાં પણ મનુષ્યે ગાય રાખવી નોંધાયે. કારણ કે—

ફલસ્નેદો યદા ન સ્પાત્કાલવૈગુણ્યતા દ્વિજાઃ ।

તદા ગોદુગ્ધર્સર્પિર્મ્યામ્નિકાર્યં સમાપયેન્ ॥ ૨૧ ॥

અર્થઃ—હે દ્વિજો ! જે વખતે સમય અગત્યવાથી ફલોનું તેલ મળી શકે નહીં, તે સમયે ગાયનું દૂધ તથા ઘૂત વડે અગ્નિહોત્રાદિ કાર્યોને સમાપ્ત કરવાં નોંધાયે.

ગાય મનુષ્યને અગ્નિહોત્રાદિ વૈદિક કર્મ કરવામાં તથા શરીર રક્ષા કરવામાં ઉપયોગી હોવાથી મનુષ્ય માત્રે તેને રાખવી તથા પાલન કરવું યોગ્ય છે. કેમકે—

તદા સર્વેષુ કાલેષુ તથા સર્વાશ્રમેષુ ચ ।

ગોદુગ્ધાદિ પવિત્રં સ્વાત્સર્વકાર્યેષુ સત્તમાઃ ॥ વૃ. પા. સ્મૃ. અ. ૧૧-૨૨ ॥

અર્થઃ—જ્યારે ગૌ રાખવામાં આવે ત્યારેજ સર્વ સમયમાં અને ગૃહસ્થાદિ સર્વ આશ્રમોમાં તથા સર્વ કાર્યને માટે ગોદુગ્ધ, ઘી, આદિ સર્વ પવિત્ર રહી શકે છે. અર્થાત્ કોઈ આશ્રમમાં તથા કોઈ કાલમાં કોઈ મનુષ્ય પણ તેનો ઉપયોગ ન કરી શકે તેમ નથી. માટે સર્વેએ ગાય રાખવી પરમ ઉપયોગી છે. વાનપ્રસ્થાશ્રમી જે સ્ત્રી સહિત વનમાં જાય તો અગ્નિહોત્ર થઈ શકે છે, સ્ત્રી વિના જનાર કેવી રીતે અગ્નિહોત્ર ખતી શકે—એવી થંકા થઈ શકે છે. તથાપિ વાનપ્રસ્થાશ્રમીએ અગ્નિહોત્રાદિ કરવું નોંધાયે—એ વિધિથીજ સ્ત્રી વિના પણ અગ્નિહોત્ર પણ કરી શકે છે એવો નિશ્ચય થાય છે. અને જે વાનપ્રસ્થાશ્રમી અગ્નિ-શુશ્રૂષા કરવામાં અસમર્થ હોય તો—

અગ્નીન્વાપ્યાત્મસાન્કૃત્વા વૃક્ષવાસો મિતાશનઃ ।

વાનપ્રસ્થગૃહેષ્વેવ યાત્રાયૈ મૈસમાચરેન્ ॥ યા. સ્મૃ. અ. ૩-૬૩ ॥

અર્થઃ—અગ્નિનો પોતાનામાં સમાવેશ કરીને વૃક્ષની નીચે રહે તથા સ્વલ્પ ફલ, મૂલ, આદિનું ભોજન કરે. જે એ પ્રકારે શરીરનો નિર્વાહ કરવાને અસમર્થ હોય તો વનમાં રહેનાર તપસ્વી લોકોની તથા આજ્ઞાથી અને અન્ય વનમાં રહેનાર ગૃહસ્થાશ્રમીના ધરમાંથી શિક્ષા લાવીને પોતાનો નિર્વાહ કરે.

અગ્નીનાત્મનિ વૈતાનાન્ સમારોપ્ય યથાવિધિ ।

અનગ્નિરનિકેતઃ સ્યાન્મુનિર્મૂલફલાશનઃ ॥ મં. સ્મૃ. અં. ૬-૨૫ ॥

અર્થ:—શ્રૌત અગ્નિને ઝરમપાનાદિ વિધાન દ્વારા પોતાનામાં સમાવેશ કરીને અગ્નિ તથા ધરથી રહિત થઈને મૌનવ્રત ધારણ કરી ફલ મૂલાદિ વડે જ પોતાનો નિર્વાહ કરે; અને નીવાર આદિ પણ ન ખાય. અને કલમૂલાદિ લઈ આવવાને અસમર્થ હોય તો—

તાપસેઽવેવ વિપ્રેષુ યાત્રિકં ભૈક્ષમાહરેત્ ।

૧૧ ગૃહમેષિષુ ચાન્યેષુ દ્વિજેષુ વનવાસિષુ ॥ ૨૭ ॥

અર્થ:—પોતાના નિર્વાહ માત્રની વસ્તુ, વનમાં રહેનાર ખીજ તપસ્વી લોકો પાસેથી અથવા બ્રાહ્મણ તથા અન્ય ગૃહસ્થાશ્રમી દ્વિજાતિ પાસેથી ભિક્ષા માગી લાવીને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે.

૧૨ વનવાસિષુ સર્વેષુ ખિસાં કુર્યાદ્વનાશ્રમી ।

તથા સર્વં પ્રકુર્વોત પિતૃદેવાર્ચનાદિકમ્ ॥ ૨૮ ॥

અર્થ:—વનાશ્રમી વનમાં રહેનાર સર્વ લોકો પાસેથી ભિક્ષા લાવે અને તે વડે જ પિતૃ તથા દેવતા આદિનું પૂજન વગેરે કરે. રોગાદિ નિમિત્તથી તેમાં પણ અસમર્થ હોય તો—

૧૩ અઘૌં મુઠ્ઠમીત વા ગ્રાસાન્ગ્રામાદાહૃત્ય યાચનાત્ ।

આશામસંશયં મચ્છેદ્વાચ્ચીશપ્રાગુદોચિકામ્ ॥ ૨૯ ॥

અર્થ:—ગામમાંથી અન્ન માગી લાવાને તેમાંથી આઠ ગ્રાસ જેટલું ભોજન કરે. તે પછી વાયવ્ય અથવા ઈશાન અથવા પૂર્વે અથવા ઉત્તર દિશામાં નિઃસન્દેહ મનન કરવું જોઈએ. આઠ ગ્રાસ ભોજનથી જે તૃપ્તિ ન થતી હોય તો સોળ ગ્રાસ ખાવા જોઈએ. “અઘૌં ગ્રાસા મુનેર્મદ્યવા વાનપ્રસ્યસ્ય પોઢશ ॥” મુનિનું ભોજન આઠ ગ્રાસ છે, વાનપ્રસ્યનું ભોજન સોળ ગ્રાસ છે—એવું ખીજ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે.

વાનપ્રસ્યશ્ચતુર્ભેદો વૈશ્વાનસ ઉદુમ્બરઃ ।

વાલ્ચિલ્યઃ ફેનપશ્ચ તલ્લક્ષણમયોચ્યતે ॥ વૃ. પા. સ્મૃ. ૦ અ. ૧૧-૬૪ ॥

અર્થ:—વાનપ્રસ્યના વૈશ્વાનસ, ઉદુમ્બર, વાલ્ચિલ્ય અને ફેનપ એવા ચાર ભેદ છે. હવે એમનાં લક્ષણ કહીએ છીએ.

૧૪ ફલૈર્ફલૈરકૃષ્ણાન્નૈરગ્નિકર્મ વને વસન્ ।

કુર્યાત્પશ્ચમહાયજાન્સ વૈશ્વાનસ આત્મચિત્ ॥ ૩૦ ॥

અર્થ:—ફલ, મૂલ, તથા ખેડ્યા વિનાની ભૂમિમાં ઉત્પન્ન થયેલા અન્ન વડે અગ્નિ-હોત્રાદિક પશુચમકાયત કરનાર આત્મજાનીને વૈશ્વાનસ વાનપ્રસ્ય કહે છે અને—

૧૫ પ્રાતર્દષ્ટદિગાનીતફલ્લકૃષ્ણાશનેન્ધનૈઃ ।

ઉદુમ્બરો મતો જાની પશ્ચયજ્ઞાગ્નિકર્મકૃત્ ॥ ૩૧ ॥

અર્થ:—પ્રાતઃકાલમાં જે દિશા તરફ દષ્ટિ પડે, તેજ દિશામાંથી લાવેલા ફળ તથા ખેડ્યા વિનાની જમીનમાં ઉત્પન્ન થયેલું અન્ન તથા લાકડાં વડે જે પશુચમકાયત કરે છે, તે ઉદુમ્બર નામનો વાનપ્રસ્ય છે.

વનસ્થો વાલ્ચિલ્યોઽસૌ યસ્તુ વલ્કલચીવરી ।

અગ્નિકાર્યકૃતાત્મજ્ઞ ઝર્જાન્તે સંશ્રિતં (સંચિતમ્) ત્વજેત્ ।

ફલસ્નેહૈઃ ફલૈર્વૈન્યૈર્મુન્યજ્ઞૈઃ શ્રુતિનોદિતમ્ ॥

” ॥ ૬૭ ॥

અર્થ:—વૃક્ષની છાલનાં બંનાવલાં વસ્ત્રને ધારણ કરનાર, તથા આત્મજ્ઞાની, તથા અગ્નિકાર્ય કરનાર, તથા પ્રથમ સંગ્રહ કરેલા પદાર્થોનો કાર્તિક માસમાં ત્યાગ કરનાર, અને વનમાં હોવામાં વૃક્ષોનાં ફળનું તેજ તથા મુનિઓને ખાવા યોગ્ય નીવાર આદિ અન્ન વડે વેદમાં કહેલાં ઝર્જાને કરનાર વાનપ્રસ્થને બ્રહ્મખિલ્ય કહે છે. કેટલાકના મતમાં સંગ્રહ કરેલાનો આશ્વયુજ (અશ્વિન) માસમાં પરિત્યાગ કરવાનો કલ્પો છે. પરંતુ પહેલાં સંગ્રહ કરેલી વસ્તુનો આશ્વિન કે કાર્તિક માસમાં સર્વ પ્રકારના વાનપ્રસ્થોએ પરિત્યાગ કરવો જ જોઈએ. વળી—

ઉદ્ધૃતૈઃ પરિપૂતાઙ્ગસ્તથા યાચિતવૃત્તિકઃ ।

ફલૈર્વૈન્યૈશ્ચ સ્વલ્પૈશ્ચ ફેનપ્રઃ પશ્ચયજ્ઞકૃત્ ॥

” ॥ ૬૮ ॥

અર્થ:—પોતે લાવેલા જલ વડે દેહશુદ્ધિ કરનાર, તથા પોતે લાવેલાં વનનાં ફળોનું તેજ તથા સ્થામાક આદિ મુનિઓના અન્ન વડે પંચયજ્ઞાદિ કરનાર, અને કોઈની પાસે કંઈ ધાનના નહીં કરનાર વાનપ્રસ્થ દૈનપ કહેવાય છે.

બોધામન સ્મૃતિમાં આથી કંઈક વિલક્ષણ વાનપ્રસ્થોના બેઠ કલા છે.

અથ વાનપ્રસ્થઢૈવિવ્યમ્ ॥

વૌષા. સ્મૃ. પ્રશ્ન. ૩ અ. ૩ સુ. ૧ ॥

અર્થ:—વાનપ્રસ્થના બે પ્રકારના બેઠ છે.

પચમાનકા અપચમાનકાશ્વેતિ ॥

” ॥ ૨ ॥

અર્થ:—પચમાનક અને અપચમાનક એ તેમનાં નામ છે.

તત્ર પચમાનકાઃ પંચવિધાઃ ॥

” ॥ ૩ ॥

અર્થ:—તેમાં પચમાનક વાનપ્રસ્થી પાંચ પ્રકારના છે.

સર્વારણ્યકા વૈતુષિકાઃ કન્દમૂલફલમક્ષાઃ ફલમક્ષાઃ શાકમક્ષાશ્વેતિ ॥૪॥

અર્થ:—સર્વારણ્યક, વૈતુષિક, કન્દમૂલફલમક્ષા, ફલમક્ષા તથા શાકમક્ષા—એ તેમનાં નામ છે.

તત્ર સર્વારણ્યકા નામ દ્વિવિધા દ્વિવિધમારણ્યમાશ્રયન્તેન્દ્રાવસિક્તા રેતોઽ-

વસિક્તાશ્વેતિ ॥

” ॥ ૫ ॥

અર્થ:—એ પાંચ પ્રકારના વાનપ્રસ્થીઓમાં સર્વારણ્યક નામના જે વાનપ્રસ્થ છે, તે ઈન્દ્રાવસિક્તા તથા રેતોવસિક્તા એમ બે પ્રકારના છે. આ બન્ને બે પ્રકારથી વાનપ્રસ્થાશ્રમનો આશ્રય કરે છે.

તત્રેન્દ્રાવસિક્તા નામ વહ્નીગુલ્મલતાવૃક્ષાણામાનયિત્વા શ્રપયિત્વા સાયં પ્રાત-

રગ્નિહોત્રં હુત્વા યત્યતિથિત્રિતિમ્યશ્ચ દત્ત્વાઽયેતરશેષમક્ષાઃ ॥ ” ॥ ૬ ॥

અર્થ:—વેલ, તથા ખાવા યોગ્ય તૃણ વિશેષ (ગુલ્મ) જેવાં કે શેરડી આદિ, તથા લતા વૃક્ષાદિનાં પાંદડાં, ફલ, આદિક લાવીને તેને પક્ષાવીને તે વડે સાયંકાલ તથા પ્રાતઃકાલમાં અગ્નિહોત્ર કરીને વનમાં રહેતા યતિ તથા અતિથિ તથા વત કરનારને આપતાં બચેલું ખાનારું નામ ઈન્દ્રાવસિક્તા છે. અને—

રેતોવસિક્તા નામ માંસં વ્યાઘ્રટુકર્યેનાદિભિરન્વતમેન વા હતમાનયિત્વા
અપયિત્વા સાયં પ્રાતરગ્નિહોત્રં હુત્વા ચત્યતિયિધ્યથ દત્ત્વાડ્યેતરશેષમક્ષાઃ ॥૭॥

અર્થ:—આપત્તિ કાલમાં પ્રાય તથા વડે અથવા બાગ આદિ કોષ્ટએ પણ મારેલા પણ
આથવા પછી આદિતું માસ લાવીને તેને પકાવી તથા પ્રાત કાલનો અગ્નિહોત્ર કરીને યતિ,
અતિથિ અને વ્રતવાળાઓને આપી બાકી રહેલું ખાતાર વાનપ્રસ્થને રેતોવસિક્તા કહે છે. અને—

વૈતુષિકાસ્તુપન્નાન્યવર્જે તદ્દુલાનાનયિત્વા અપયિત્વા સાયં પ્રાતરગ્નિહોત્રં હુત્વા
ચત્યતિયિત્રિધ્યથ દત્ત્વાડ્યેતરશેષમક્ષાઃ ॥ ८ ॥

અર્થ:—છાંડાવાળા અન્નને છોડી વનના બીજા તંદુલોને લાવી તેને રાંધી સાયંકાલ તથા
પ્રાતઃકાલ અગ્નિહોત્ર કરીને યતિ આદિને આપી પછી મગ્ધે અન્ન જે જગે છે તેને વૈતુષિક કહે છે.

કન્દમૂલશાકમક્ષણનામપ્યેવમેવ ॥ ९ ॥

અર્થ:—કન્દ, મૂલ, ફલ, અને શાકને બક્ષણ કરનાર પણ આ પ્રકારે કન્દ મૂલાદિ લાવી
તેને પકાવી તે મગ્ધે અગ્નિહોત્ર કરી અતિથિ આદિને ભોગ્ય કરાવી પોતે ભોગ્ય કરે છે. અને—

પચૈનાપચમાનકાઃ ॥ ૧૦ ॥

અન્નમજ્જકાઃ પ્રવૃત્તાશિનો મુલ્હેનાડ્ડાયિનસ્તોયાહારા વાયુમક્ષાશ્ચેતિ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—અપચમાન અર્થાત્ રમેષ્ઠ નહીં બનાવનાર પણ પાંચ પ્રકારના હોય છે.
ઉન્નમજ્જક, તથા પ્રવૃત્તાશિન, મુલ્હેનાદાયિન, તથા જ્ઞાહાર તથા વાયુ બક્ષ એ તેમનાં નામ છે.

તત્રોન્નમજ્જકા નામ લોહાઝમ કરણવર્ત્તમ્ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—તે મધ્યે ઉન્નમજ્જકનામના વાનપ્રસ્થ મૂલાદિને ખોદવા તથા ડાંગર આદિને ફૂટવા
આદિ કાર્યને માટે લોહું, પથ્થર, આદિ સાધન રાખના નથી.

હસ્તેનાદાય પ્રવૃત્તાશિનઃ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—અને પ્રવૃત્તાશી લોક હાથે લાવીને ખાય છે. અને—

મુલ્હેનાદાયિનો મુલ્હેનાદદતે ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—મુખથી ખાતાર મુખ વડે લાવીને ખાય છે. અર્થાત્ મુખથી ચાવીને ખાય છે,
ખાંડતા કે રાંધતા નથી.

તોયાહારાઃ કેવલં તોયાહારાઃ ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—તોયાહાર લોક કેવળ જલનું પાન માત્ર જ કરે છે.

વાયુમક્ષા નિરાહારાશ્ચેતિ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—જેઓ કેવળ પવનાહારી છે તે નિરાહારી છે.

આ પ્રમાણે વાનપ્રસ્થોની દશ પ્રકારની દીક્ષા કહેવામાં આપી છે.

વાનપ્રસ્થાશ્રમીઓએ પણ સુખ દુઃખ આદિ પ્રાપ્ત થતાં હર્ષશોક વગેરેથી રહિત
રહેવું જોઈએ.

યઃ કષ્ટકૈર્વિત્તુદતિ ચન્દનૈર્યથ નિમ્પતિ ।

અક્રુદ્ધોઽપરિતુષ્ટઃ સમસ્તસ્ય ચ તસ્ય ચ

યા, સ્મૃ ૦૪૦ ૩-૬૨ ॥

અર્થ:—કોઈ કાંટા વડે શરીરને વેધન કરી પીડા આપે છે. અને કોઈ શરીર ઉપર અન્નનો લેપ કરી પોતાને સુખ આપે છે. એ બંને ઉપર ક્રોધ તથા સન્તોષનો પરિત્યાગ કરીને બંને ઉપર સમાન બુદ્ધિવાળા રહેવું જોઈએ. અર્થાત્ બંનેમાં ઉપેક્ષા બુદ્ધિવાળા થવું જોઈએ.

આ પ્રમાણે વાનપ્રસ્થાશ્રમના ધર્મોંનું પાલન કરવાથી પાપની નિવૃત્તિ થાય છે, અને બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થવાય છે.

જો વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં રહીને સંપૂર્ણ ધર્મોંનું અનુષ્ઠાન ન કરી શકે તો તેને માટે નીચેની રીતિનું વિધાન છે—

વાયુમણઃ પ્રાણુદીર્ઘો ગચ્છેદ્વાડ્વર્ણસંસયાત્ ॥ યા. સ્મૃ. અ. ૩-૫૫ ॥

અર્થ:—અન્ન જલ સર્વનો પરિત્યાગ કરીને કેવળ વાયુ માત્રનું લક્ષણ કરીને ઈશાન દિશા તરફ આવે. શરીર પડી જતાં સુધી વચમાં ખેડા વિના આવવું જોઈએ. તેને મહાપ્રસ્થાન કહે છે, આ પ્રમાણે કરવાથી પણ તેને વાનપ્રસ્થાશ્રમનું પૂર્ણ ફલ મળે છે.

ઇતિ વાનપ્રસ્થાશ્રમધર્મનિરૂપણ અ. ૧૩. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૪. સર્ગ ૧.

૪. સંન્યાસાશ્રમધર્મનિરૂપણ.

સંન્યાસકાલ (વિરક્તિ) નિરૂપણ.

ઉપરના અધ્યાય ૧૩માં વાનપ્રસ્થાશ્રમના ધર્મોનું નિરૂપણ કરીને આ અધ્યાયમાં સંન્યાસધર્મનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

તેમાં પ્રથમ સર્ગમાં સંન્યાસાશ્રમના કાલનો નિર્ણય કરીએ છીએ.

ઘનેષુ ચ વિહૃતૈયં તૃતીયં ભાગમાયુષઃ ।

ચતુર્થમાયુષો ભાગં ત્યક્ત્વા સદ્વાનપરિવ્રજેત્ ॥ મ. સ્મ. જ. ૬-૩૩ ॥

અર્થ:—પોતાની આયુનો ત્રીજો ભાગ વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં વિતાવીને આયુના ચોથા ભાગમાં સર્વ પ્રકારના સંગોનો પરિત્યાગ કરીને ચોથા સંન્યાસાશ્રમમાં જાય. એ પ્રમાણે—

આશ્રમાદાશ્રમં ગત્વા હૃતહોમો જિતેન્દ્રિયઃ ।

મિત્તાચ્છિપરિશ્રાન્તઃ પ્રવ્રજન્મેત્ય વર્ષતે ॥ ” ॥ ૩૪ ॥

અર્થ:—એક આશ્રમમાંથી બીજા આશ્રમમાં જઈને અર્થાત્ ઘરઘરમાંથી શૂદ્રસ્થાશ્રમમાં, તથા શૂદ્રસ્થાશ્રમમાંથી વાનપ્રસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કરીને પોતાની શક્તિ અનુસાર આશ્રમધર્મને અનુસાર બહુકાંચ સુધી હોમ, બલિ, શિક્ષાદાન, આદિનું અનુશ્રાન કરી શકેલો જિતેન્દ્રિય મનુષ્ય સંન્યાસાશ્રમનો સ્વીકાર કરીને મૃત્યુ પછી મોક્ષની પ્રાપ્તિ રૂપ વૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે. અને—

ઋણાનિ ત્રોણ્યપાકૃત્ય મનો મોક્ષે નિવેશયેત્ ।

અપામૃત્ય મોક્ષં તુ સેવમાનો વ્રજત્યથઃ ॥ ” ॥ ૩૫ ॥

અર્થ:—ઋણિક્ષણ, પિતૃઋણ અને દેવઋણ એ ત્રણ ઋણો ચૂકારી વિરક્તિ પ્રાપ્ત થતાં સંન્યાસી યતું જોઈએ, કેમકે જો તેમ ન કરવામાં આવે તો મનુષ્ય અધોગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. હવે નીચેના શ્લોકમાં ઋણોને દૂર કરવાના ઉપાય બતાવે છે.

અગ્રીત્ય વિધિવદ્દેદાન્ પુત્રાંશ્ચોત્પાદ્ય ધર્મતઃ ।

શ્વૈષ્ઠા ચ શક્તિઃ યજ્ઞર્મનો મોક્ષે નિવેશયેત્ ॥ ” ॥ ૩૬ ॥

અર્થ:—વધિપૂર્વક વેદ બાળીને, તથા ધર્મપૂર્વક પુત્રો ઉત્પન્ન કરીને, તથા શક્તિ અનુસાર યજ્ઞોનું અનુશ્રાન કરીને મનને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવવાને યોગ્ય સંન્યાસ આશ્રમમાં જોડી દેવું જોઈએ. વેદોનું અધ્યયન કરવાથી ઋણિક્ષણથી મુક્ત થાય છે. પુત્ર ઉત્પન્ન કરવાથી પિતૃજોના ઋણમાંથી મુક્ત થાય છે. અને યજ્ઞ કરવાથી દેવતાજોના ઋણથી મુક્ત થઈ જાય છે. પરન્તુ—

અનગ્રીત્ય દ્વિજોવેદાનનુત્પાદ્ય તથા મૃતાન્ ।

અનિદ્વા ચૈવ યજ્ઞેશ્ચ મોક્ષમિચ્છન્નવ્રજત્યથઃ ॥ ” ॥ ૩૭ ॥

અર્થ:—જો દિગ્ગતિ વેદ બાળ્યા વિના, તથા પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યા વિના તથા યજ્ઞશક્તિ

એજા કર્યા વિના સંન્યાસી થાય છે, તે અગ્રોગનિને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ નરકમાં પડે છે. યાતવસ્થા સ્મૃતિમાં પણ વેદાધ્યયનાદિ ધર્મોનું અનુક્રમ કરેલા મનુષ્યને જ સંન્યાસની આજ્ઞા આપે છે.

અધીતવેદો જપક્રુન્ પુત્રવાનન્નરોડગ્નિમાન્ ।

શક્ત્યા ચ યજ્ઞક્રુન્મોક્ષે મનઃ કુર્વાત્ નાન્વયા ॥ યાજ્ઞસ્મૃત્ ૩૦૩ શ્લોક. ૮૬ ॥

અર્થ:—જો વેદોને ભણ્યો છે, જપ કર્યો છે, પુત્રને ઉત્પન્ન કર્યો છે, અન્નદાન કર્યું છે, અગ્નિહોત્ર કર્યો છે અને પોતાની શક્તિ અનુસાર જોયું યજ્ઞ કર્યો છે, તેજ સંન્યાસી થવાની ઇચ્છા કરે, અન્ય નહીં.

આ પ્રમાણે આશ્રમોના ક્રમથી સંન્યાસ ધારણ કરવો તેનું નામ ક્રમસંન્યાસ છે.

આ ક્રમસંન્યાસ તેમ ક્રમરહિત સંન્યાસને જાણાવવાનું નામ પણ કહ્યા છે:—

બ્રહ્મવર્ચ સપાપ્ય ગૃહી મચેત્ । ગૃહી ભૂત્વા વની મચેત્ । વની ભૂત્વા પ્રવ્રજેત્ ।

યદિ ચેતરથા બ્રહ્મવર્ચાદેવ પ્રવ્રજેદ્ગૃહાદ્વા વનાદ્વા । જાવા. ૩. કણ્ઠ. ૪ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મચર્યાશ્રમને સમાપ્ત કરીને ગૃહસ્થાશ્રમી થવું, ગૃહસ્થાશ્રમી થઇને પછી વાનપ્રસ્થાશ્રમી થવું, અને વાનપ્રસ્થાશ્રમી થઇને સંન્યાસી થવું નોંધવું. અથવા બ્રહ્મચર્યાશ્રમથી જ સંન્યાસી થાય, અથવા ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી અથવા વાનપ્રસ્થાશ્રમમાંથી સંન્યાસી થઈ જાય.

આ શ્રુતિ આશ્રમોના ક્રમથી, અથવા ક્રમ વિના ઇચ્છાનુસાર, સંન્યાસ લેવાને કહે છે. તેનો નિર્ણય કરવાને માટે અથ પુનરવસ્તો વા વ્રતી વા સ્નાતકો વોત્સલાગ્નિરત્નગ્નિકો વા-મન વિનાનો હોય અથવા વ્રતી હોય, સ્નાતક હોય કે સ્નાતક ન હોય, અગ્નિનો ત્યાગ કર્યો હોય કે અગ્નિ વિનાનો હોય, તોપણ “યદ્દહરેવ વિરજેત્તદ્દહરેવ પ્રવ્રજેત્ । જા ૩ કણ્ઠ ૪ ॥” જે દિવસે વિરક્તિ થાય, તેજ દિવસે સંન્યાસી થઈ જવું નોંધવું.

આ પ્રમાણે સંન્યાસનો કાય વિરક્ત થવાની સાથે જ નિશ્ચય થાય છે, કાંઈ બ્રહ્મચર્ય અથવા ગૃહસ્થાદિ આશ્રમોની અપેક્ષા રાખતો નથી. આ પ્રમાણે હોવાથી જો વિરક્તિ ન હોય તો બ્રહ્મચર્યાદિ આશ્રમોના ક્રમથી જ સંન્યાસ ધારણ કરવો નોંધવું. અર્થાત્ બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાં ગુરુશ્રુણુના દ્વારા વેદનું અધ્યયન કરીને ૨૫ વર્ષની ઉંમર પછી પાણિગ્રહણવિધિથી વિવાહ કરીને અગ્નિહોત્ર તથા પચ-અયજ્ઞાદિનું અનુક્રમ કરીને ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવું નોંધવું. પુત્ર ઉત્પન્ન થતાં તે પુત્ર માતાની રક્ષા કરવામાં સમર્થ થતા સુત્રી ઘરમાં રહી અને પુત્રીનો વિવાહ કરીને પોતાના શરીરની વૃદ્ધાવસ્થા જોડતે અથવા પુત્રનો પણ પુત્ર ઉત્પન્ન થયેલો જોડતે વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં જવું નોંધવું. તે આશ્રમમાં તપ કરીને સંપૂર્ણ પાપોને નષ્ટ કરીને પછી સંન્યાસી થવું નોંધવું. અને જો વિરક્તિ હોય તો કાંઈ પણ આશ્રમનો વિચાર કર્યા વિના સંન્યાસાશ્રમનો સ્વીકાર કરી શકે છે. તથાપિ જોયું ગૃહસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કર્યો છે પરંતુ પુત્ર થયો નથી, અથવા પુત્ર બાલક હોય, માતાનું પોષણ કરવામાં સમર્થ થયો નથી અને પત્નીની અવસ્થા પણ નાની હોય, તેવી અવસ્થામાં જો સંન્યાસી થાય તો તે અવસ્થા પાપનો ભાગી થાય છે. અને રાજદણ્ડનો પણ ભાગી છે. આ વાન વાનપ્રસ્થધર્મમાં બનાવી છે. આ પ્રમાણે ત્રીજો વિરક્તિ પ્રાપ્ત થતાં બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાંથી જ સંન્યાસ લઈ શકે છે. અને વિવાહ કર્યા પછી વિરક્તિ પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ પુત્ર ઉંમર લાયક થવા વિના સંન્યાસ

લઈ શકતો નથી. પુત્ર ઉત્પન્ન થયા પછી તીવ્ર વિરક્તિ થાય તો ફોછ પણ સમયે સંન્યાસ લઈ શકે છે. પરંતુ વિરક્તિ વિના સંન્યાસી થઈ શકતો નથી. છતાં થાય તો અર્ધોગતિ થાય છે એવો નિર્ણય છે.

સમ્પત્યા ઝઘ્ઘૈ સંન્યાસમુપદિશ્યતે ॥ વૌ. સ્મૃ. પ્ર. ૨ અ. ૨ સૂ. ૫ ॥

અર્થ:—વિવાહ કરેલા મનુષ્યને પુત્ર ન થયો હોય તો ૭૦ વર્ષની આયુ પછી સંન્યાસ લેવાને ચાત્ર આતા આપે છે. તે પહેલાં વિવાહિત મનુષ્ય સંન્યાસ લઈ શકતો નથી.

આ ઉપરાંત બીજાં ધર્મશાસ્ત્રાદિમાં પણ વિરક્તિ વિના સંન્યાસ લેવાનો નિષેધ કર્યો છે:—

બ્રહ્મચારી ગૃહસ્થો વા વાનપ્રસ્થો મુનિસ્તથા ।

વિરક્તઃ સર્વકાર્યેષુ પારિત્રાજ્યં સમાચરેન્ ॥ ૭૦ ॥ વિં સ્મૃ. અ. ૪ શ્લોક ૧ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મચારી હોય કે વાનપ્રસ્થ હોય અથવા મૌનવ્રતધારી વાનપ્રસ્થાશ્રમી તપસ્વી હોય—સર્વ કામનાથી જ્યારે વિરક્ત થાય ત્યારે સંન્યાસી થવું જોઈએ. વળી—

સત્ત્વોત્કટાઃ સુરાઃ સર્વે વિપયૈશ્ચ વશીકૃતાઃ ।

પ્રમાદિનિ શુદ્ધસત્ત્વે મનુષ્યે ચાત્ર કા કયા ॥ ૬૨૦ ॥ સ્મૃ. અ. ૭-૨૭ ॥

અર્થ:—અધિક સત્ત્વગુણવાળા સમયે દેવના લોકને પણ સર્વ વિષયોએ અધીન કરી દીધા છે. તો પછી પ્રમાદી અને તુચ્છ બળવાળા મનુષ્યોને વિષયોએ વશ કર્યાં હોય એમાં તો કહેવું જ શું? અર્થાત્ સર્વ મનુષ્ય વિષયોને અધીન છે.

તસ્માત્પક્તકપાયેણ કર્તવ્યં દ્વંડ્વધારણમ્ ।

ઇતરસ્તુ ન શક્નોતિ વિપયૈરભિભૂયતે ॥ ૨૮ ॥

અર્થ:—તેટલા માટે અન્તઃકરણના રાગાદિ દોષને પરિત્યાગ કરેલા મનુષ્યે જ દ્વંડ્વ ધારણ કરવો જોઈએ. બીજાં લોક દ્વંડ્વધારણથી સ્વચ્છ કરેલા મનુષ્યાસને ધારણ કરી શકતા નથી. કેમકે અવશ્ય વિષયોને વશીભૂત થઈને પતિત થશે (પાશે).

અને વૈરાગ્ય વિના વાંસનો દ્વંડ્વ ધારણ કરવા માત્રથી ત્રિદ્વંડ્વી થઈ શકતા નથી—

વૈળવેન ત્રિદ્વંડેન ન ત્રિદ્વંડો ત્રિકથ્યતે ।

અધ્યાત્મદ્વંડુયુક્તો યઃ સ ત્રિદ્વંડોતિ કથ્યતે ॥ ૨૯ ॥

અર્થ:—વાંસની ત્રણ લાકડી રાખવા (માત્ર)થી ત્રિદ્વંડી કહેવાતો નથી. જે શરીરના દ્વંડ્વી યુક્ત છે તે ત્રિદ્વંડી કહેવાય છે.

વાગ્દ્વંડોઽથ મનોદ્વંડઃ કર્મદ્વંડશ્ચ તે ત્રયઃ ।

યસ્યૈતે તુ ત્રયો દ્વંડાઃ સ ત્રિદ્વંડોતિ કથ્યતે ॥ ૩૦ ॥

અર્થ:—વાણીનો દ્વંડ્વ તથા મનનો દ્વંડ્વ તથા કર્મનો દ્વંડ્વ—એ ત્રણ દ્વંડ્વ જેને છે તે ત્રિદ્વંડી કહેવાય છે.

વાગ્દ્વંડોઽથ મનોદ્વંડઃ કાયદ્વંડસ્તયૈવ ચ ।

યસ્યૈતે નિહિતાં ચુદ્ધૌ ત્રિદ્વંડોતિ સ ઉચ્યતે ॥ ૩૦ ॥ સ્મૃ. અ. ૧૨-૧૦ ॥

અર્થ:—વાણીનો દ્વંડ્વ તથા મનનો દ્વંડ્વ તથા શરીરનો દ્વંડ્વ—એ ત્રણ દ્વંડ્વ જેની છુદ્ધિમાં છે તે ત્રિદ્વંડી કહેવાય છે. આદી દમન કરવું તેને જ દ્વંડ્વ કહ્યો છે. માટે વાણી તથા મન

તથા શરીરને દરેક સાધન દ્વારા દમન કરવાં તે જ પ્રધાન દષ્ટ છે, અને વાંસનો દષ્ટ ધારણ કરવો તે ગૌણ છે. વળી—

યદા મનસિ સંજાતં વૈતૃણ્યં સર્વવસ્તુ ।

તદા સંન્યાસમિચ્છેત પતિતઃ સ્યાદ્વિપર્યયે ॥ ના.પ. ઉપ. ઉપદેશ.૩૪૭.૧૨ ॥

અર્થ:—સંસારના સર્વ પદાર્થોમાંથી ન્યારે તૃણા નિવૃત્ત થઈ જાય તે સમયે સંન્યાસ ધારણ કરવાની ઇચ્છા કરે. તેથી વિપરીત અર્થાત્ વૈરાગ્ય વિના સંન્યાસી થવાથી પતિત થાય છે. માટે—

વિરક્તઃ પ્રવ્રજેદ્દીમાન્ સારક્તસ્તુ ગૃહે વસેત્ ।

સરાગો નરકં યાતિ પ્રવ્રજન્ઽદિ જાધમઃ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—શુદ્ધિશાળી વિરક્ત પુરુષ સંન્યાસનો સ્વીકાર કરે, અને રાગી મનુષ્ય ઘરમાં રહે. રાગી મનુષ્ય જો સંન્યાસી થાય તો તે દ્વિજાતિમાં અધમ મનુષ્ય નરકને પ્રાપ્ત થાય છે.

યસ્યૈતાનિ સુગુપ્તાનિ જિહ્વોપસ્યોદરં કરઃ ।

સંન્યસેદકૃતોદ્ગ્રાહો વ્રાહ્મણો વ્રહ્મચર્યવાન્ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—જેની જિહ્વા, ઉપરચ, ઉદર અને હાથ ગુપ્ત છે અર્થાત્ વિષયો સમીપ હોવા છતાં અંતઃક્રિયાઓમાં પ્રાપ્ત થતાં નથી, વશમાં રહે છે, તે વિવાહ નહીં કરેલો બ્રહ્મચર્યવાળો અગ્રણ્ય સંન્યાસને ધારણ કરે. વળી—

સંસારમેવ નિઃસારં દૃષ્ટ્વા સારદિદક્ષયા ।

પ્રવ્રજન્ત્યકૃતોદ્ગ્રાહાઃ પરં વૈરાગ્યમાશ્રિતાઃ ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—સંસારને સારરહિત જાણીને, અને સાર પરતુને જોવાની ઇચ્છાથી પરમ વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત થયેલા મનુષ્ય વિવાહ નહીં કરેલા બ્રહ્મચારી લોક સંન્યાસ ધારણ કરે છે. વળી—

પરમાત્મનિ યો રક્તો વિરક્તોઽપરમાત્મનિ ।

સર્વેપણાવિનિર્મુક્તઃ સ ભૈક્ષં ભોજતુમર્હતિ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—પરમાત્માની પ્રાપ્તિમાં પ્રીતિવાળો હોય, અને અપરમાત્મામાં પ્રીતિ રહિત હોય અર્થાત્ ‘અપરમાત્મા’ શબ્દથી સૂચન કરેલા કાર્યબ્રહ્મ, તેના લોક જો બ્રહ્મલોક તે બ્રહ્મલોકના જોગમાં પ્રીતિ રહિત હોય, તથા લોડેપણ, પુત્રેપણ અને વિતેપણ ઇત્યાદિ એપણાથી રહિત જો અધિકારી છે તે ભિક્ષાન આપાને યોગ્ય છે અર્થાત્ ભિક્ષાળીઓના આશ્રમ રૂપ સંન્યાસને યોગ્ય હોય છે.

પૂજિતો વન્દિતથૈવ સુપ્રસન્નો યથા ભવેન્ ।

તથા ચેત્તાઙ્ગ્યમાનસ્તુ તદા ભવતિ ભૈક્ષમુક્ ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે પૂજા અને નમસ્કાર કરવાથી પ્રસન્ન થાય છે, તેવી રીતે તાડન કરવાથી પણ પ્રસન્ન થાય ત્યારે ભિક્ષાન આપાને યોગ્ય (સંન્યાસી) થઈ શકે છે. વળી—

યસ્મિન્શાન્તિઃ શમઃ શૌચં સત્યં સન્તોષ આર્જવમ્ ।

અર્કિચનમદમ્બશ્ચ સ કૈવલ્યાશ્રમે ભવેત્ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—જેનામાં શાન્ત, શમ, શૈય, સત્ય, સન્તોષ, સરલતા છે અને કોઈ પ્રકારનો સંગ્રહ કરતો નથી તે મોક્ષના સાધનરૂપ સંન્યાસાશ્રમમાં રહે. વળી—

યદા ન કુન્તે ભાવં સર્વભૂતેષુ પાપકમ્ ।

। કર્મણાં મનસા વાચા તદા ભવતિ ભૈક્ષમ્યક ॥ ॥ ૨૫ ॥

અર્થ:—જ્યારે કોઈ પણ પ્રાણીને કર્મ, મન કે વાણી વડે પાપ કરવાનો અર્થાત કોઈનું અનિષ્ટ કરવાનો વિચાર થાય નહીં ત્યારે સંન્યાસી થવાને યોગ્ય થાય છે.

અતીતાન્ન સ્મરેદ્દોગાન્ન તથાડનાગતાનપિ ।

પ્રાણાશ્ચ નામિનન્દેશઃ સ કૈવલ્યાશ્રમે વસેત્ ॥ ॥ ૨૫ ॥

અર્થ:—જ્યારે પહેલાં ભોગવેલા ભોગોનું સ્મરણ કરે નહીં તેમજ હવે પછીના ભોગોનો પણ વિચાર કરતો નથી, અને વળી પ્રાપ્ત થયેલી વસ્તુથી પણ આનન્દિત થતો નથી, તેવો મનુષ્ય સંન્યાસાશ્રમનો સ્વીકાર કરે.

આ પ્રકારનાં અનેક શાસ્ત્રોનાં વચન તથા ઉપનિષદોનાં વચન પણ વૈરાગ્ય વિના સંન્યાસ ધારણ કરવાનો નિષેધ બતાવે છે. અને સંન્યાસી થવાને માટે ત્રિમ વૈરાગ્યની આવશ્યકતા બતાવે છે. પરંતુ આશ્રમક્રમથી સંન્યાસને પ્રતિપાદન કરવાનું એ જ તાત્પર્ય છે કે ક્રમે ક્રમે અનેક ધર્મોનું અનુક્રમ કરવાથી તે મનુષ્ય જિતેન્દ્રિય થઈ શકે છે. પછી સંન્યાસી થવામાં દંદાનિ નથી. જિતેન્દ્રિય થયા વિના સંન્યાસી થાય તો અવશ્ય પતિત થઈ જાય.

વળી કોઈ એવો પણ મન જોવામાં આવે છે કે કલિયુગમાં સંન્યાસ લેવાનો અધિકાર નથી.

અશ્વમેધં ગવાર્લમં સન્યાસં પલ્લવૈત્કમ્ ।

દેવરાઘ સુતોત્પત્તિઃ કલૌ પશ્ચ વિવર્જયેત્ ॥

૪. વ્ર.વૈ.પુ.કૃ.જ સ્વ. ૩૭ બ. ૧૧૫-૧૧૩ ॥

અર્થ:—અશ્વમેધ યજ્ઞ, ગોમેધ યજ્ઞ, સંન્યાસપ્રલય, માંસ વડે પિતૃઓનું શ્રાદ્ધ કરવું તથા દિવર દ્વારા સન્તાન ઉત્પન્ન કરવું—તે પાંચ વાન કલિયુગમાં વર્જન કરવા યોગ્ય છે.

આ પ્રમાણે કલિયુગમાં સંન્યાસનો નિષેધ કર્યો છે. તેનો નિર્ણય નીચે પ્રમાણે છે. કલ્યાણને માટે જો સાધન શાસ્ત્રમાં નિર્ણય કર્યા છે તે સર્વ કાલમાં પણ કરી શકે છે. તેનો કોઈ પણ પ્રકારે નિષેધ કરી શકતો નથી. પરંતુ તેમાં કરનારના સામર્થ્ય માત્રનો વિચાર કરવાનો છે. સામર્થ્ય નહીં હોય તો કોઈ કાલમાં પણ કરવો યોગ્ય નથી. સામર્થ્ય હોય તો સર્વ કાલમાં પણ કરી શકે છે. સંન્યાસધર્મ દંડિન છે. ત્યાગ સામાન્ય મનુષ્યોને માટે નથી. કલિયુગમાં મનુષ્ય સામર્થ્ય રહિત હોવાથી અસમર્થને માટે સંન્યાસના નિષેધ રૂપ જ પૂર્વેનો સ્લોક છે. ઉપર દહેલા શ્લોકમાં કોઈ ટકાણે ‘અગ્નિહોત્ર’ એવો પણ પાડે છે. તે પણમાં અગ્નિહોત્ર તથા અશ્વમેધાદિ યજ્ઞ એવો અર્થ કરવો જોઈએ.

યાવદ્દર્શનવિભાગોઽસ્તિ યાવદ્દેદઃ પ્રવર્તતે ।

તાવદ્વ્યાસોઽગ્નિહોત્રં ચ કર્તવ્યં તુ કલૌ યુગે ॥ યતિ૦ ઘ૦ સં૦ પૃ૦ ૩ ॥

અર્થ:—જ્યાંસુધી પ્રાણજ, ક્ષત્રિયાદિ જાતિનો વિભાગ હોય અર્થાત સર્વ વર્ણ એક રૂપ થઈ ન ગઈ હોય, અને જ્યાંસુધી વેદની પ્રવૃત્તિ હોય, ત્યાંસુધી સંન્યાસ અને અગ્નિહોત્ર કરવો જ યોગ્ય છે. માટે એ નિશ્ચય કરવો યોગ્ય છે કે જ્યાંસુધી વેદની રિતિ છે ત્યાંસુધી વેદિક

કેમનો કાલ છે. તેથી જ્યાંસુધી વેદ છે ત્યાંસુધી સંન્યાસાદિક ધર્મોનું આચરણ કરવામાં કોઇ વિચાર કરવાનો જ નથી. પોતાની શક્તિ અનુસાર કરતા જ રહેવું જોઇએ. એટલે એ વાતનો નિશ્ચય થાય છે કે જ્યાંસુધી વેદ છે ત્યાંસુધી વિરક્ત મનુષ્ય અવશ્ય સંન્યાસ લઇ શકે છે. સંન્યાસ ધારણ કરવામાં કોઇ કાલમાં પણ બાધ નથી. તથાપિ વેદાદિક નહીં રહેતાં ધર્મની ઉચ્છૃંખલ અવસ્થામાં સંન્યાસ લેનારને પોતાના ધર્મનું પાલન કરવામાં કડિનતા પડશે. તેથી તેનો પણ નિષેધ છે, બીજા કોઇ કારણથી નહીં.

આ પ્રમાણે પૂર્વે કહેલાં નાના પ્રકારનાં પ્રમાણોથી, વૈરાગ્ય હોય તો બ્રહ્મચર્યાશ્રમથી જ, અને વિવાહ થયો હોય તો પુત્રલાયક થયા પછી, અને પુત્રહીન મનુષ્યને વૈરાગ્ય હોય તો ૭૦ વર્ષની ઉમરે પણ સંન્યાસકાલ બતાવ્યો છે. અને આશ્રમક્રમને અનુસાર સંન્યાસ લેનારને માટે વૈરાગ્ય નહીં હોવા છતાં પણ ૭૫ વર્ષની ઉમર થયા પછી સંન્યાસ લેવાની મના નથી. આ નિયમનું ઉલ્લંઘન કરીને કોઇ સંન્યાસી થતો હોય, અથવા કોઇ શાસ્ત્રને નહીં જાણનાર અવિરક્ત મનુષ્ય તથા બાળક આદિને કોઇ સંન્યાસ આપતું હોય—એ બંને શાસ્ત્રાનુસાર પાપના ભાગી છે એવો પણ નિશ્ચય થાય છે.

ઇતિ સંન્યાસકાલ (વિરક્ત) નિરૂપણ અ. ૧૪. સ. ૧. સમાપ્ત. —

અધ્યાય ૧૪. સર્ગ. ૨.

વિરક્તિસ્વરૂપનિરૂપણ.

પૂર્વ સર્ગમાં સંન્યાસ ધારણ કરવામાં વિરક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની આવશ્યકતા બતાવી છે. આ સર્ગમાં વિરક્તિના સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

૧. સર્વ વસ્તુનો પરિત્યાગ કરવાની જે ઇચ્છા છે તેજ વૈરાગ્યનું સ્વરૂપ છે.

બ્રહ્માદિસ્થાવરાન્તેષુ વૈરાગ્યં વિષયેષ્વતુ ।

‘યથૈવ કાંકવિષ્ટાયાં વૈરાગ્યં તદ્વિ નિર્મલમ્ ॥ અપ૦ મૂતિ૦ શ્લો. ૪ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે સર્વ મનુષ્ય કાગડાની વિષ્ટા ઉપર ધૂણા કરે છે, તેવી રીતે બ્રહ્મલોકથી લઇને પૃથ્વી લોક સુધીના સર્વ ભોગ્ય પદાર્થો ઉપર જ્યારે ધૂણા ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તે વૈરાગ્ય નિર્મળ (શુદ્ધ) અર્થાત્ રાગાદિ રૂપ મગ્ન રહિત વૈરાગ્ય કહેવાય છે. અથવા બ્રહ્માથી લઇને વૃક્ષ સુધીના કોઇ પદાર્થોમાં જ્યારથી ઇચ્છા થાય નહીં ત્યારથી શુદ્ધ વૈરાગ્ય કહેવાય છે. વળી વિરક્તિના મન્દ તીવ્રાદિ બેદ છે. તે નીચે પ્રમાણે છે:—

પુત્રદારધનાદીનાં નાશો તાત્કાલિકી મતિઃ ।

ધિક્ સંસારમિતિ દૃક્ સ્યાદ્વિરક્તેર્મન્દતા હિ સા ॥ જી. પિ. પ્ર. ૧, શ્લો. ૬ ॥

અર્થ:—પુત્ર, સ્ત્રી, ધનાદિનો નાશ થવાથી મનુષ્યને સંસારના પદાર્થોમાં તત્કાલ તુચ્છ-ત્વબુદ્ધિ થાય છે, જેથી તે સર્વ પદાર્થોને ધિક્કારવા લાગે. આવી વિરક્તિને મન્દ વૈરાગ્ય કહે છે. અને—

અસ્મિન્નન્મનિ મા ભૂવન્પુત્રહારાદયો મમ ।

ઇતિ યા સુસ્થિરા બુદ્ધિઃ સા વૈરાગ્યસ્ય તીવ્રતા ॥

,,

॥ ૭ ॥

અર્થ:—આ જન્મમાં મને પુત્ર, સ્ત્રી, આદિ કદાપિ ન હો એ પ્રકારની જે દૃઢ શુદ્ધિ છે તે વૈરાગ્યની તીવ્રતા છે. અને—

પુનરાવૃત્તિસંહિતો લોકો મે માઽસ્તુ કથન ।

इति तीव्रतरत्वं स्यान्नन्दन्यासो न कोऽपि हि ॥ ” ॥ ૮ ॥

અર્થ:—જે સ્થાનમાં જવાથી ફરી સસારમાં જન્મ લેવો પડતો હોય એવા બલ્લભોકની પ્રાપ્તિ પણ મને કદાપિ ન હો એ પ્રકારની જે શુદ્ધિ છે તે વૈરાગ્યનું તીવ્રત્વ છે અર્થાત્ તે તીવ્રતર વૈરાગ્ય છે. તેમાં પ્રથમ કહેલા મન્દ વૈરાગ્યમાં કોઈપણ પ્રકારનો ન્યાસ અર્થાત્ સંન્યાસ થઈ શકતો નથી. અર્થાત્ કુટીચર આદિ કોઈપણ સંન્યાસ મન્દ વૈરાગ્યમાં હોઈ શકતો નથી.

સંન્યાસસેદ.

સંન્યાસીના કુટીચર, બહુદક, હંસ અને પરમહંસ એવા ચાર ભેદ કલ્યા છે.

चतुर्भेदः परिवाद् स्यात् कुटीचरवहूदको ।

हंसः परमहंसश्च वक्ष्यन्ते ते पृथक् पृथक् ॥ च. पा स्मृ. अ. ૧૧-૬૯ ॥

અર્થ:—સંન્યાસીના ચાર ભેદ છે-૧. કુટીચર, ૨, બહુદક, ૩. હંસ અને ૪ પરમહંસ. તેમનાં લક્ષણ પણ જૂદાં જૂદાં છે, તે કહીએ છીએ.

पुत्रस्य भ्रातृपुत्रस्य पौत्रदौहित्रयोरपि ।

तदपान्ते कुटीस्थो यस्तद्वૈષ્ણવૃત્તિશુद्धिजः ॥ ” ॥ ૭૦ ॥

प्रतिचर्याकृतस्तेऽपि यो वस्त्रपूतचारिणः ।

कन्यात्रिदण्डधृग् शान्त आत्मज्ञः स कुटीचरः ॥ ” ॥ ૭૧ ॥

અર્થ:—પુત્ર અથવા ભાઈનો પુત્ર, અથવા પૌત્ર કે પુત્રીનો પુત્ર તેમની સમીપમાં કુટી આંખીને રહેનાર અને તે પુત્રાદિના ધરની જ લિક્ષા ખાનાર (૭૦), તથા તે પુત્રાદિ જ જેની સેવા કરે છે, તથા વસ્ત્રથી ગણેલા જળને પીએ છે, અને કન્યા (ગોદડી) તથા ત્રિદણને ધારણ કરનાર શાન્ત જે આત્મજ્ઞાની હિં જ છે તેને કુટીચર (કુટીચક) સંન્યાસી કહે છે. (૭૧).

ज्ञेयो बहूदको नाम यश्च पवित्रपादुकः ।

शिखायज्ञोपवीतादिधातुकापायवस्त्रधृक् ॥ ” ॥ ૭૨ ॥

साधुवૃત્તિર્દ્વિજૈકસ્મૃ મિશ્રાશુભાત્મચિન્તકઃ ।

बहूदकस्त्वयं ज्ञेयः परिवाद् च त्रिदण्डधृक् ॥ ” ॥ ૭૩ ॥

અર્થ:—પવિત્ર પાદુકા, શિખા તથા યજ્ઞોપવીત, તથા કાપાય રૂપ ધાતુથી રંગેલા વસ્ત્રને ધારણ કરનાર (૭૨), તથા સાધુ વૃત્તિ વાળા તથા દ્વિગતિનાં ધરમાં લિક્ષા કરનાર, તથા આત્મ વિચાર કરનાર ત્રિદણધારી જે સંન્યાસી છે તે બહુદક નામવાળો છે. (૭૩)

एकदण्डधरा हंसा शिखोपवीतधारिणः ।

चार्याचारकरा शान्ता भूतानामभयप्रदाः ॥ ” ॥ ૭૪ ॥

वसन्त्येकक्षपा ग्रामे नगरे पञ्च शर्वरीः ।

कर्शयन्तो व्रतैर्देहमात्मध्याने सदा रताः ॥ ” ॥ ૭૫ ॥

અર્થ:—એક દણ્ડ, શિખા તથા યજ્ઞોપવીતને ધારણ કરનાર, તથા સ્નાન શૌચાદિ કરનાર, શાન્ત તથા સર્વ પ્રાણીને અભયદાન દેનાર (૭૪), તથા આમર્ષા એક રાત્રિ અને નગરમાં પાંચ રાત્રિ રહેનાર, મતો વૈંડે શરીરને કૃશ કરનાર તથા આત્મધ્યાનમાં તત્પર રહેનાર સંન્યાસીને હુંસ કહે છે. અને—

एकदण्डधरा मुण्डाः कन्थाकौपीनवाससः ।

अव्यक्तलिङ्गिनोऽव्यक्ताः सर्वदैव च मौनिनः ॥ ७६ ॥

शिखादिरहिताः शान्ता उन्मत्तवेपधारिणः ।

भयशून्यामरौकસુ वासिनो ब्रह्मचिन्तकाः ॥ ७७ ॥

एते परमहंसा वै नैष्ठिका, ब्रह्मभिक्षवः ।

उक्तास्तद्व્રતभेदज्ञैरात्मनः मार्थनाकराः ॥ ७८ ॥

અર્થ:—એક દણ્ડ તથા કન્થા, કૌપીન તથા કટિવસ્ત્રને ધારણ કરનાર, તથા જેણે મુણ્ડ કરાવેલું હોય છે, અથવા જે અવ્યક્ત ચિહ્નવાળા છે અર્થાત્ જેની પાસે કાંઈ દણ્ડાદિ ચિહ્ન નથી એવા, તથા જે અવ્યક્ત છે અર્થાત્ તે વિદ્વાન છે કે મૂઠ છે તે કાંઈ જાણી શકે નહીં એવા ગુપ્ત રીતે રહેનાર અને હમેશાં મૌન રાખનાર અર્થાત્ વ્યર્થ બાણ્ય નહીં કરનાર (૭૭), અને શિખાદિથી રહિત તથા શાન્ત તથા ઉન્મત્તના જેવા વેપવાળા તથા તૂટેલા કૂટેલા દેવાકથ આદિમાં રહેનાર તથા અભચિન્તન કરનાર (૭૮), એવા નૈષ્ઠિક અભભિક્ષુ (પરમાત્માની પ્રાપ્તિને યોગ્ય લિષ્ટુ) પરમહુંસ નામથી કહેવાય છે. આ પ્રમાણે સંન્યાસીના ભેદોને જાણનાર પુરુષોએ આત્મચિન્તન કરનારના ચાર ભેદ કલા છે. (૭૮). વળી—

જિજ્ઞાસુર્જાનર્ત્રાશ્ચેતિ પરહંસો દ્વિધા મતઃ ।

પ્રાહુર્જાનાય જિજ્ઞાસોન્યાસં વાજસનેયિનઃ ॥ જી૦ મુ૦ વિ ૦ શ્લો ૦ ૧૨ ॥

અર્થ:—જિજ્ઞાસુ તથા જ્ઞાનવાન એવા પરમહંસના બે ભેદ હોય છે. વાજસનેયિ શાખાવાળાઓએ જિજ્ઞાસુને માટે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને સંન્યાસનું કથન કર્યું છે.

एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति ॥ वृ.उप.अ. ४ ब्रा. ४ कण्डि. २२ ॥

અર્થ:—આ કણ્ડિકાનો અર્થ જાણવાને માટે પ્રથમ “લોક” શબ્દના અર્થ સંબંધી વિવેચન કરીએ છીએ:—

આત્મલોક અને અનાત્મલોક એમ લોક બે પ્રકારના છે. તેમાં અનાત્મલોકના મનુષ્યલોક, પિતૃલોક અને દેવલોક એવા ત્રણ પ્રકારના ભેદ છે:—

अथ त्रयो वाक् लोका मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति ।

વૃ૦ ઉપ૦ અ. ૧ બ્રા. ૫ કણ્ડિ. ૧૬ ॥

અર્થ:—મનુષ્યલોક, પિતૃલોક અને દેવલોક એ ત્રણ જ લોક છે. અહીં પિતૃલોક શબ્દથી સ્વર્ગ નામનો અન્દ્રલોક અને દેવલોક શબ્દથી સ્વર્ગલોક નામનો સત્યલોક કહ્યો છે. આ ત્રણે લોક નાશવાન હોવાથી તેમને અનાત્મલોક કલા છે. અને—

“લોક્યતે અવલોક્યતે સાક્ષિતયા દ્વદ્યમનેનેતિ લોકઃ પરમાત્મા ॥—સાક્ષી રૂપે જ્ઞેતાથી દસ્ય પદાર્થ જ્ઞેતાય છે અર્થાત્ સાક્ષી રૂપ થઇને જે દસ્યને જુએ છે તેનું નામ લોક અર્થાત્ પરમાત્મા છે. આ પરમાત્મા રૂપ લોકનેા સાક્ષાત્કાર કરવાની ઇચ્છાવાળા સંન્યાસનું ગ્રહણ કરે છે.

આ પ્રમાણે પરમાત્માના સ્વરૂપનેા સાક્ષાત્કાર કરવાની ઇચ્છાથી જે સંન્યાસ ધારણ કરવામાં આવે છે તેને વિવિદિપા સંન્યાસ કહે છે. કેમકે જન્માન્તરમાં અનુગ્રાન કરેલાં નિષ્કામ પુણ્ય કર્મોના બચ્ચથી ઉત્પન્ન થયેલી પરમાત્માના જ્ઞાનની ઇચ્છાથી આ સંન્યાસનું ગ્રહણ થાય છે. તેથી તેને વિવિદિપા સંન્યાસ કહેવામાં આવ્યો છે. આ જ્ઞાનના હેતુ રૂપ વિવિદિપા સંન્યાસ બે પ્રકારનો છે—એક તો જન્મને આપનાર સકામ કર્મના ત્યાગ રૂપ છે, અને બીજો પ્રેમના ઉચ્ચારણ દ્વારા કાપાય વસ્ત્રાદિ આશ્રમલિંગોના ધારણ રૂપ છે. તેથી સર્વ કામનાઓનો પરિત્યાગ કરીને નિષ્કામ કર્મોનું અનુગ્રાન કરનાર ગૃહસ્થાશ્રમીની પણ ગણના વિવિદિપા સંન્યાસીની અંદર છે. કર્મફલનો પરિત્યાગ કરેલા હોવાથી માનાસિક ત્યાગ તેમનો પણ છે. આ પ્રકારના ઉદાહર, શ્વેતકેતુ, સનતકુમાર, નારદ, આદિ સંન્યાસીઓને જાન્યોપવિત્તપદમાં, તથા અગ્નિશત્રુ, યાતવદ્ય, મૈત્રેયી, કહોલ, ઉપસન, રાજા જનક, આદિ લોકોને બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં, તથા ભાગવતાદિ પુરાણોમાં સત, શૌનક, કર્દમ, કપિલ, દેવહૂતિ, પ્રિયવ્રત, યદુ, વિદુર, વસુદેવ, ઉદ્ધવ, પરીક્ષિત, આદિને કહ્યા છે. અને “જિજ્ઞાસુર્જ્ઞાનવાચ્ચતિ” એ શ્લોકમાં, પ્રેયોચ્ચારણપૂર્વક કાપાય વસ્ત્ર ગ્રહણાદિ દ્વારા ચતુર્થાશ્રમ સ્વીકાર કરનારને જ કહ્યો છે. તથાપિ નિષ્કામ કર્મયોગી અને ચતુર્થાશ્રમી એ બંનેમાં ત્યાગ ધર્મ છે, કેમકે આશ્રમનો સ્વીકાર કરનાર કર્મનો સ્વરૂપથી જ ત્યાગ કરે છે, અને બીજો કર્મના ફલને જ પરિત્યાગ કરે છે, સ્વરૂપથી ત્યાગ કરતો નથી. પરન્તુ ત્યાગનું ફલ બંનેને સમાન હોવાથી બંનેની વિવિદિપા સંન્યાસીમાં જ ગણતરી કરી છે. અને વિવિદિપા સંન્યાસ આત્મજ્ઞાન દ્વારા વિદેહમુક્તિનું સાધન છે.

અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ પૂર્ણ રીતે શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસન કરવાથી જ્ઞેતા આત્મ સાક્ષાત્કાર થયો છે, કેવળ જીવન્મુક્તિના સુખને માટે સંન્યાસ ધારણ કરે છે, તે વિદ્વત્સંન્યાસ કહેવાય છે. યાતવદ્યજીએ વિદ્વત્સંન્યાસને ધારણ કર્યો હતો. કેટલાક લોકોને એવી પણ શંકા થાય છે કે જ્યારે આત્મજ્ઞાન જ મોક્ષનું સાધન છે અને તે ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ જ્ઞેતા ધર્મ ગયું છે તેના મોક્ષ તો નિશ્ચય જ છે, તો પછી સંન્યાસ ધારણ કરવાનું શું પ્રયોજન છે ? ધરમાં જ બેસી રહીને જીવન્મુક્તિનું સુખ શા માટે ન ભોગવવામાં આવે ? તેનું નીચે પ્રમાણે સમાધાન છે.

હાલના સમયના મનુષ્યો જ્ઞેતા જીવન્મુક્તિ કહે છે તે સર્વ કોઇ શીઘ્ર અનુભવ કરી શકે છે. પરન્તુ ધર્માચરણ કરનારને માટે જીવન્મુક્તિના સુખનેા અનુભવ કઠિન છે. કારણ કે કોઇપણ ધાર્મિક અથવા બ્યાવહારિક કામ કરવું નથી, ફક્ત ખાઇ પીને મોજથી સૂતા રહેવું, અથવા પત્તાં આદિ ખેલના રહેવું, અથવા ગપ મારતા રહેવું તેને કેટલાક લોક જીવન્મુક્તિ સમજે છે. તે લોકની દૃષ્ટિમાં જીવન્મુક્તિનું સુખ પંસાવાળાને અથવા અન્ય કેટલાક આગસ લોકોને પણ શીઘ્ર મળે છે. પરન્તુ બીજા લોકોને પોતાના ધર્મોનુસાર ફરજ બજાવવાનો નિયમ હોય છે. તેઓ “જે હું તેને પૂર્ણ નહીં કરું તો પતિત થઇ અધોગતિને પ્રાપ્ત થઇશ” એવા નિશ્ચયવાળા હોય છે. તેથી તેવા લોકોને ધર્મનું અનુગ્રાન કરવામાં થીરોનું કષ્ટ ઉઠાવવું જ

પડે છે. અને સંસારનાં દુઃખોને નિવૃત્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા હોવાથી અન્તઃકરણની શુદ્ધિ સુધી અવસ્ય કરવું જ પડે છે. અન્તઃકરણની શુદ્ધિ સંપાદન કરવી અથવા નિષ્કામ કર્મ કરવું એ સર્વ તત્ત્વજ્ઞાનની ઇચ્છાવાળા સુમુક્તને માટે છે. પરન્તુ હવે તો અન્તઃકરણની શુદ્ધિ સુધી કર્મ પણ કર્યાં, અને શ્રવણાદિ સાધનો દ્વારા આત્મસાક્ષાત્કાર પણ કર્યો. વળી ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મો પાળવામાં બહુ કલેશ પણ થાય છે. ત્યાંસુધી તે આશ્રમમાં છે ત્યાંસુધી તેના નિયમાનુસાર કર્મો નહીં કરે તો અપરાધી પણ થાય છે. માટે સર્વનો પરિત્યાગ કરીને જીવન્-મુક્તિના સુખનો અનુભવ કરવો જોઈએ; અને બ્રહ્મનિષ્ઠામાં મગ્ન રહેવું જ જોઈએ એવી ઇચ્છા વિવેકી મનુષ્યને અવસ્ય થાય છે જ. ખીજા અવિવેકી આજ્ઞા અને વિષયાસક્તની જીવન્-મુક્તિ અને મોક્ષ પણ ધરમાં જ હોય છે. અનેક પ્રકારના વ્યવહારના અપરાધવાળા તથા વૈદિક ધર્મના અનુચિત કરવાના નિર્જન્યવાળા ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને પણ જ્ઞાન સંપાદન કરી શકાય છે, તથાપિ તે બહુ જ દુર્લભ મનુષ્યથી જ અને છે. પરન્તુ તેમાં પણ જો કોઈ સમર્થને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું પણ હોય તોપણ તે હમેશાં યાત્રવદ્વ્ય આદિનું દૃષ્ટાન્ત લઈને જીવન્-મુક્તિને માટે સંન્યાસ લેવાને ચલાય છે, કેમકે યાત્રવદ્વ્યજી મહાન્ સમર્થ તત્ત્વજ્ઞ હોઈને પણ જીવન્-મુક્તિના સુખને માટે તેમણે સંન્યાસ લીધો હતો. અને અજ્ઞાની વિષયાસક્ત કાંઈ સત્કર્મ ન પણ કરતો હોય અને કાંઈ જ્ઞાન પણ પ્રાપ્ત થયું પણ ન હોય, છતાં ત્યાગ નહીં કરવાને બદલે હમેશાં જનકનું જ દૃષ્ટાન્ત આપતા રહે છે. પરન્તુ જનકનો રાગ્યત્યાગ તો પહેલાં કહેવામાં આવ્યો છે. માટે તત્ત્વજ્ઞાનીનો વિદ્વત્ સંન્યાસ બરાબર જ છે.

“જિજ્ઞાસુર્જાનર્ણએતિ” એ શ્લોકમાં ‘જ્ઞાતવાન્’ શબ્દથી વિદ્વત્ સંન્યાસી પરમહંસને, અને જીજ્ઞાસુ શબ્દથી વિવિદિષા સંન્યાસી ૩૫ પરમહંસને કહ્યા છે. અને વિદ્વત્સંન્યાસનું ફક્ત જીવન્-મુક્તિ છે.

જેવી રીતે સ્મૃતિમાં કુટીચર આદિ સંન્યાસીના બેઠ બતાવ્યા છે, તેવી રીતે સંન્યાસોપનિષદમાં પણ—

વૈરાગ્યસંન્યાસી જ્ઞાનસંન્યાસી જ્ઞાનવૈરાગ્યસંન્યાસી કર્મસંન્યાસીતિ ચાતુર્વિ-

ધ્યમુપાગતઃ ॥

સં. ડ. અ. ૨ કણ્ઠ. ૧૩ ॥

વૈરાગ્યસંન્યાસી, જ્ઞાનસંન્યાસી, જ્ઞાનવૈરાગ્યસંન્યાસી તથા કર્મસંન્યાસી એમ સંન્યાસીના ચાર પ્રકારના બેઠ પ્રાપ્ત થયા એમ કહ્યું છે.

એ પ્રમાણે સંન્યાસીના ચાર પ્રકારના બેઠનું કથન કરીને તેમનાં લક્ષણ નીચે પ્રમાણે કહ્યાં છે:—
પૂર્વે કરેલાં પુણ્યકર્મથી આ લોક સંબંધી તથા પરલોક સંબંધી વિષયોથી વિરક્ત થઈને જે સંન્યાસી થાય છે તે વૈરાગ્યસંન્યાસી કહેવાય છે. અને શાસ્ત્રના જ્ઞાનથી ખાપ તથા પુણ્યના અનુભવના શ્રવણથી સંસારથી ઉપરામ પામીને દેહવાસના તથા શાસ્ત્રવાસના તથા લોકવાસના એ ત્રણ વાસનાનો પરિત્યાગ કરીને સાધનચતુષ્ટય સંપન્ન થઈને જે સંન્યાસી થાય છે તે જ્ઞાનસંન્યાસી કહેવાય છે. અને ક્રમે સર્વનો અભ્યાસ કરીને તથા સર્વનો અનુભવ કરીને જ્ઞાન વૈરાગ્યથી સ્વરૂપના અનુસંધાન દ્વારા દેહમાત્રથી ગેપ ગ્લી અર્થાત્ જેવી રીતે જન્મ વખતે કાષ્ઠપણુ પ્રકારના પરિગ્રહ વિના જન્મ્યો હતો, તેવી રીતે સર્વ પ્રકારના પરિગ્રહ વિના જે સંન્યાસી થાય છે તે જ્ઞાનવૈરાગ્યસંન્યાસી કહેવાય છે. અને બ્રહ્મચર્યાશ્રમે

સમાપ્ત કરીને ગૃહસ્થાશ્રમી થવું, ગૃહસ્થ થઇને પછી વાનપ્રસ્થાશ્રમી થવું, અને વાનપ્રસ્થાશ્રમી, વૈરાગ્ય ન હોવા છતાં પણ, આશ્રમક્રમને અનુસાર જે સંન્યાસી થાય છે તે કર્મસંન્યાસી કહેવાય છે. આ છ પ્રકારના હોય છે. તેમાં કુરીચક, બહુદક અને હંસ તથા પરમહંસ એ ચારનાં નામ પ્રથમ કહ્યાં છે. તેથી અતિરિક્ત તુરીયાતીત અને અવધૂત એ બે મળી છ પ્રકારના સંન્યાસી કહ્યા છે. તેમાં જિજ્ઞાસુ અને જ્ઞાનવાન્ એવા પરમહંસના બે ભેદ પહેલાં કહ્યા છે. તેમાં જેને જ્ઞાનવાન્ પરમહંસ કહ્યા છે તેને જ, મનનો નારા તથા વાસનાનો ક્ષય થયે તુરીયાતીત કહે છે. અને તેમાંના જે અનિયત વ્યવહારવાળા છે તે અવધૂત કહેવાય છે. આ બંને પણ જ્ઞાનસંન્યાસીના ભેદ છે. તેઓ પતિતાદિને છોડી સર્વ વસ્તુમાં અજગર વૃત્તિથી નિર્વાહ કરવામાં તત્પર રહે છે.

વિરક્તિભેદ.

આ પ્રમાણે પ્રસંગથી પ્રાપ્ત થયેલા સંન્યાસીના ભેદનું નિરૂપણ કરીને હવે વૈરાગ્યનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

યોગશાસ્ત્રાદિ ગ્રંથોમાં વૈરાગ્યની ચાર અવસ્થા કહી છે-૧. યતમાન સંગા અર્થાત્ યતમાન નામનો. ૨. વ્યતિરેક, ૩. એકેન્દ્રિય અને ૪. વશીકાર. તેમનું વિવેચન નીચે પ્રમાણે છે. ચિત્તમાં રાગાદિ દોષ છે, તેથી ઇન્દ્રિયો વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, તે પ્રવૃત્ત નહીં થવી જોઈએ-એવો વિચાર કરીને ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી હટાવવાને માટે દોષદૃષ્ટિ રૂપ પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. તે સમયે પણ કંઈક વૈરાગ્ય તો થાય છે. તથાપિ પૂર્ણ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરવાને માટે યત્ન કરે છે. તે અવસ્થાના વૈરાગ્યનું નામ યતમાન વૈરાગ્ય છે. કંઈક કાલ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરવાને માટે યત્ન કરવાથી કેટલાક દોષ નિવૃત્ત થયા છે, કેટલાક દોષ નિવૃત્ત થાય છે, અને કોઈક હજુ નિવૃત્ત થવાના બાકી છે-એવી અવસ્થા આવી જાય છે. તે સમયમાં અભ્યાસી મનુષ્ય “મારા અન્તઃકરણના કેટલા દોષ નિવૃત્ત થયા, કેટલા નિવૃત્ત થાય છે અને કેટલા નિવૃત્ત થવાના બાકી છે-એ પ્રકારનો વિચાર કરીને નિર્ણય કરે છે તે અવસ્થાના વૈરાગ્યને વ્યતિરેક વૈરાગ્ય કહે છે. આ વૈરાગ્યની બીજી અવસ્થા છે. નિવૃત્ત થયેલા દોષોને જૂઠા કરીને નિશ્ચય કરી લે છે, માટે તેને વ્યતિરેક વૈરાગ્ય કહ્યો છે. વ્યતિરેક વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી અભ્યાસી મનુષ્ય બાકી રહેલા દોષોને નિવૃત્ત કરવાને માટે પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે તેના ચિત્તની પ્રવૃત્તિ એવી થઈ જાય છે કે વિષય પદાર્થોમાં કંઈક પ્રીતિ રહે છે પરંતુ ઇન્દ્રિયો વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થતી નથી. તે અવસ્થાના વૈરાગ્યને એકેન્દ્રિય વૈરાગ્ય કહે છે, કેમકે તે સમયમાં વિષયોનો આશ્રય કેવળ એક મન, રૂપ ઇન્દ્રિય જ લે છે. અને મનમાં રહેલી પ્રીતિની પણ નિવૃત્તિ થતાં જ્યારે આ લોક અને પરલોક સંબંધી સર્વ પ્રકારના ભોગ્ય પદાર્થ હોવા છતાં પણ તે પદાર્થોનો અનુભવ લેવાની ઇચ્છા રહેતી નથી, ત્યારે તે વૈરાગ્યને વશીકાર વૈરાગ્ય કહે છે.

દૃષ્ટાનુશ્રવિકવિપચિત્તુષ્ણસ્ય વશીકારસંજ્ઞા વૈરાગ્યમ્ ॥યો.દ.પા.૧ સુ.૧૬॥

અર્થ:-અહીં પૃથ્વીલોકમાં જે પદાર્થો જેવામાં આવે છે તેમને દૃષ્ટ પદાર્થ કહે છે. અને જે શાસ્ત્રદ્વારા સાંભળવામાં-જાણવામાં આવે છે તેમને આનુશ્રવિક કહે છે. સ્વર્ગલોકાદિમાં હોના દિવ્ય ભોગોને કોઈ પ્રત્યક્ષ દેખના નથી, શાસ્ત્રદ્વારા સાંભળે જ છે. તેથી તે સ્વર્ગોદિના ભોગને આનુશ્રવિક કહે છે. આ બંને પ્રકારના ભોગમાં આસક્તિ તથા દેવધી રહિત જે

ઉપેક્ષાબુદ્ધિ છે તેનું નામ વશીકાર વૈરાગ્ય છે. આ વશીકાર નામના વૈરાગ્યનું યોગશાસ્ત્રમાં અપર વૈરાગ્ય એવું પણ નામ છે.

તત્પરં પુરુષઋચાતેર્ગુણૈવૈતુલ્યમ્ ॥

”

॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—સંપ્રજાત સમાધિના અભ્યાસથી ત્રિગુણાત્મક (સત્ત્વ, રજસ્, તમસૃષ્) પ્રકૃતિથી વિરક્ત મનુષ્યને પુરુષખ્યાતિ પ્રાપ્ત થાય છે. એ સંપ્રજાત સમાધિના ફલ રૂપ પુરુષખ્યાતિમાં પણ દૃષ્ટા ન રહેવી તેનું નામ પરવૈરાગ્ય છે. પુરુષ શુદ્ધ અને અનન્ત છે, અને તેથી વિપરીત અશુદ્ધ અને અન્તવાળી પ્રકૃતિ (પ્રધાન) છે—આ પ્રકારના પુરુષના સ્વરૂપના સાક્ષાત્કાર (વિવેકદર્શન)ને પુરુષખ્યાતિ અથવા સત્ત્વપુરુષાન્યતાખ્યાતિ કહે છે. આ સંપ્રજાત સમાધિના ફલરૂપ છે. તેથી મુમુક્ષુ પુરુષ આ પ્રકારની પુરુષખ્યાતિ (વિવેકજ્ઞાન)ની પ્રાપ્તિ કરવાને માટે પ્રથમ આ લોક સંબંધી તથા પરલોક સંબંધી વિષયોમાં દોષદષ્ટિ કરે છે. દોષદષ્ટિથી તે વિષયોથી વિરક્ત થાય છે અર્થાત્ પહેલા કહેલા વશીકાર (અપર) વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત કરે છે. તે વડે તે સંપ્રજાત સમાધિનો અભ્યાસ કરવાને યોગ્ય થાય છે. અને સંપ્રજાત સમાધિનો અભ્યાસ કરતાં કરતાં તેને સંપ્રજાત સમાધિના ફલ રૂપ તથા અસંપ્રજાત સમાધિના અન્તરંગ (મુખ્ય) સાધનરૂપ પુરુષખ્યાતિની પ્રાપ્તિ થાય છે. ફરી પણ અભ્યાસ કરવાથી પુરુષખ્યાતિમાં પણ વિરક્ત થઇને અસંપ્રજાત સમાધિમાં સ્થિત થાય છે. જ્યારે સંપ્રજાત સમાધિમાં સ્થિત થાય છે, ત્યારે અપર વૈરાગ્ય દૃઢ થાય છે. અને જ્યારે અસંપ્રજાત સમાધિમાં સ્થિત થાય છે, ત્યારે પર વૈરાગ્ય દૃઢ થાય છે. બે પ્રકારની સમાધિનિધાના ભેદથી વૈરાગ્યના પણ બે ભેદ કહ્યા છે. અને અપર વૈરાગ્યની અવસ્થામાં વિષયોમાં દોષદર્શનથી શબ્દાદિ રૂપ વિષયોમાં જ વૈરાગ્ય થાય છે, વિવેકજ્ઞાન (પુરુષખ્યાતિ)માં વૈરાગ્ય થતો નથી. અને પરવૈરાગ્યની અવસ્થામાં ગુણવિષયક વિવેકજ્ઞાનમાં પણ વૈરાગ્ય થાય છે. અને વિવેકજ્ઞાન થવા છતાં પણ અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થતી નથી. તેથી વિવેકજ્ઞાનને પણ ગુણ વિષયક જ કહે છે. ગુણોમાં વિરક્તિ થવી તેને પરવૈરાગ્ય કહ્યો છે.

સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ એ ત્રણ ગુણોની સમાન અવસ્થાનું નામ પ્રકૃતિ છે. બુદ્ધિ આદિ તથા અન્ય સર્વ જગત્ના પદાર્થ પ્રકૃતિના પરિણામ રૂપ હોવાથી તેમને પ્રકૃતિના અથવા ગુણોનું કાર્ય કહેવામાં આવ્યું છે. શાસ્ત્રોમાં બહુ કરીને, પ્રકૃતિ અથવા પ્રધાનથી પુરુષનું વિવેચન કરવું નોંધ્યે, એવો લેખ ધણો થોડો જોવામાં આવે છે. પરન્તુ બુદ્ધિથી પુરુષનો વિવેક કરવો નોંધ્યે એવો લેખ વિશેષ જોવામાં આવે છે, કેમકે સદૃશ રૂપ પ્રકૃતિનો અનુભવ શીઘ્ર થતો નથી. તેથી કાષ્ઠપણ સ્થાનમાં બુદ્ધિથી પુરુષનો વિવેક અથવા પ્રકૃતિથી પુરુષનો વિવેક એવો લેખ જોવામાં આવે તો ત્યાં બુદ્ધિ અને પ્રકૃતિ એ બંનેથી પુરુષનો વિવેક (સાક્ષાત્કાર) સમજવો નોંધ્યે. માટે બુદ્ધિ અને પ્રકૃતિથી પુરુષના વિવેકદર્શનથી થતા સંપૂર્ણ ગુણોમાં તથા ગુણોના કાર્યમાં જ વૈરાગ્ય છે તે પર વૈરાગ્ય છે, એવો સત્ત્વનો અર્થ છે.

વિવેકદર્શનનું સ્વરૂપ ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે. અને પર વૈરાગ્ય વાળા મુમુક્ષુને સમાધિના ફલરૂપ સર્વભાવાધિષ્ઠાત્વાદિ અનેક સિદ્ધિઓમાં પણ ઇચ્છા થતી નથી એમ યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. જેવી રીતે એક મામુલી સેવકના ઉપર કોઇ આક્રમણ કરે છે, તેની રીતે અંપૂર્ણ

પદાર્થો ઉપર આક્રમણ કરવું તેનું નામ સર્વભાવાધિષ્ઠાતૃત્વ છે. આદિ શબ્દથી સર્વ પ્રકારની વસ્તુનાં જ્ઞાનનું પ્રદર્શન કરવાનું છે.

પ્રસંખ્યાનેઽવ્યકુસીદસ્ય સર્વથા વિવેકરૂપાત્વેર્ધર્મમેયઃ સમાધિઃ ॥

યો. દ. પા. ૪ સૂ. ૨૯ ॥

અર્થઃ—વિવેકજ્ઞાનના ફલમાં પણ હજી રહિત વિરક્તને વિવેકખ્યાતિ હમેશાં અચલ રહે છે. માટે તેને ધર્મમેય સમાધિ થાય છે અર્થાત્ અસંપ્રસાત સમાધિ થાય છે. આ યોગની અવધિ રૂપ સમાધિ છે. ધર્મ પ્રત્યગ્ગ્રહૈવયસાક્ષાત્કારઃ તં મેદતિ સિદ્ધતિ વર્ણતીતિ ધર્મમેયઃ ॥ અર્થાત્ જીવજ્ઞાનની એકતાના અનુભવ રૂપ ધર્મને જે વર્ણવે તેનું નામ ધર્મમેય સમાધિ છે. ત્યાંસુધી ચિત્તમા ઉત્થાનવૃત્તિ હોય છે, ત્યાંસુધી હમેશાં વિવેકખ્યાતિ બની રહેતી નથી. ઉત્થાન રૂપ વૃત્તિ બ્યારે નષ્ટ થાય છે, ત્યારે વિવેકખ્યાતિ હમેશાં રહે છે. તેથી ધર્મમેય સમાધિની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે. માટે મુમુક્ષુ પુરુષે હમેશાં પર વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરવાને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ક્રોધ પણ પ્રકારના સંસારના પદાર્થોની તથા પૂજા પ્રતિષ્ઠા આદિની ઇચ્છા કરનાર મનુષ્યને મોક્ષની સાથે ક્રોધપણ પ્રકારનો સંબંધ હોઈ શકતો નથી. તે વાત—

સ્વામ્યુપનિમન્ત્રણે સદ્ગત્સમયાઽકરણં પુનરનિષ્ઠપસંગાત્ ॥

યો. ૮૦ પા. ૪ સૂ. ૫૧ ॥

આ યોગસૂત્રથી પણ સ્પષ્ટ કહી છે, તત્તત્સ્થાનમાં અધિકારી અકર્તવ્ય રાજ તથા ઇન્દ્રાદિક દેવલોક આદિ સ્થાનોમાં જોડેલા તે સ્થાનોના સ્વામી અકર્તવ્ય રાજ તથા ઇન્દ્રાદિક દેવતા પણ આવીને યોગીને પ્રાર્થના કરે છે અર્થાત્ અમે લોક આપના સેવક છીએ, આ રાજમહેશ અથવા દેવલોકની ઇન્દ્રપુરી આપને નિવાસ કરવા યોગ્ય સ્થાન છે, આપ અહીં નિવાસ કરો તથા આ વૈશ્વેવોનો ઇચ્છાનુસાર ભોગ કરો, અને અમે લોક આપની સેવામાં હાજર રહીશું—આ પ્રકારે પ્રાર્થના કરવા જતાં પણ તે તે લોગ્ય પ્રદર્શમાં પ્રીતિ કરે નહીં. અને આટલા મોટા રાજ તથા દેવતા લોક આવીને મારી આગળ પ્રાર્થના કરે છે અને સેવા કરવાને માટે તૈયાર રહે છે—આવા પ્રકારનું અભિમાન પણ ન કરે, કેમકે તેમ કરવાથી, સમાધિને પ્રાપ્ત થયા જતાં પણ ફરીથી સંસારને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે યોગીના વૈરાગ્યની રક્ષા કરવી તે જ મુમુક્ષુનો પ્રથમ ધર્મ છે. તેની રક્ષા કર્યા વિના સર્વ પ્રયત્ન બ્યર્થ છે.

આ કારણથી મન્દ વૈરાગ્યની અવસ્થામાં ક્રોધપણ પ્રકારનો સંન્યાસ થઈ શકતો નથી એ પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે. માટે તીવ્ર તથા તીવ્રતર વૈરાગ્યની અવસ્થામાં જ આ ચારે પ્રકારના સંન્યાસ કલા છે. તે નીચે કહીએ છીએ.

યાત્રાયશક્તિશક્તિભ્યાં તીવ્રેઽધ્યાસદ્વયં ભવેત્ ॥

કુટ્ટીચક્રો યદ્દત્તેત્યુભાવેતૌ ત્રિદશિન્દ્રૌ ॥ જો. મુ. વિ. પ્ર. ૯ શ્લો. ૧ ॥

અર્થઃ—પ્રાપ્તિ કરવું તથા ધરને છોડી ખીજનાં ધરમાંથી શિક્ષા લાગી નિર્વાહ કરવો છત્યાદિ કર્મો કરવાની શક્તિ ન હોવી અથવા હોવી તે નિમિત્તથી તીવ્ર વૈરાગ્યની અવસ્થામાં કુટ્ટીચક્ર અને યદ્દત્ત એવા બે પ્રકારના સંન્યાસ લેવાય છે. અને આ બંને વાંચના તથુ દ્વદ્વા પારણ કરનાર હોય છે. અને—

દ્વયં તીવ્રતરે બ્રહ્મલોકમોક્ષવિમેદતઃ ।

તલ્લોકે તત્ત્વવિદ્સો લોકેઽસ્મિન્પરહંસકઃ ॥

॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—તીવ્રતર વૈરાગ્ય હોય ત્યારે હસ અને પરમહંસ એવા બે પ્રકારના સંન્યાસ લેવાય છે. તે બંને બ્રહ્મલોક તથા મોક્ષની ઇચ્છાના બેદથી છે એ બંને મધ્યે હસ બ્રહ્મલોકમાં તત્ત્વજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરે છે અને આ લોકમાં જ જે તત્ત્વવેત્તા સંન્યાસી હોય છે તે પરમહંસ હોય છે. આ શ્લોકમાં વિદ્વત્સંન્યાસીને પરમહંસ કહ્યા છે. અને જિજ્ઞાસુ વિવિધવાસ ન્યાસને મદ્ય કરનાર પરમહંસના બેદને ઉપર કહ્યો છે.

આ પ્રમાણે મન્દ વૈરાગ્યમાં સંન્યાસનો નિષેધ કરીને સંન્યાસને પરમહંસ સંન્યાસી થવાને માટે અવસ્ય તીવ્ર વૈરાગ્ય હોવો જોઈએ એવો પણ નિશ્ચય કર્યો છે. આ જગતમાં નાના પ્રકારની વસ્તુઓ જોવામાં આવે છે. કોઈ પણ વસ્તુમાં કોઈ મનુષ્યને ઇચ્છા રહેતી હોય તો તે મનુષ્ય તે વસ્તુનો કદાપિ પરિત્યાગ કરતો નથી તે તેનો અવસ્ય સંગ્રહ કરવાને માટે પ્રયત્ન કરે છે. મોક્ષને માટે સર્વ વસ્તુમાં ઇચ્છાના અભાવ રૂપ વૈરાગ્ય જ પ્રથમ સાધન છે.

निर्वेदादेव निर्वाणं न किंचिद्विचिन्तयेत् ।

मुखं वै ब्राह्मणो ब्रह्म निर्वेदादधिगच्छति ॥ મ.ભા.શા.પ.અ. ૧૮૯-૧૭ ॥

અર્થ:—વૈરાગ્યથી જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. મુમુક્ષુ પુરુષ એ બ્રહ્માનન્દ રૂપ સુખને વૈરાગ્યથી જ પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી મુમુક્ષુ મોક્ષને હોડી અન્ય કોઈપણ પ્રદર્શની ચિન્તા કરે નહીં અર્થાત્ પુત્ર ધનાદિક સર્વ પ્રદર્શોની ઇચ્છાનો પરિત્યાગ જ કરે. વળી—

न वाचं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति भारत ।

शारीरं द्रव्यमुत्सृज्य सिद्धिर्भवति वा न वा ॥ મ.ભા. શા. પ. અ. ૧૩-૧ ॥

અર્થ:—બાહ્ય દ્રવ્ય જે ધન, જમીન, આદિ વસ્તુ છે તેનો જ કેવળ ત્યાગ કરવાથી મોક્ષરૂપ સિદ્ધિ થતી નથી. પરંતુ શરીરમાં હોતા રાગ દ્વેષાદિ દ્રવ્યનો પરિત્યાગ કરવાથી જ મોક્ષરૂપ સિદ્ધિ મળે છે. રાગ દ્વેષાદિયુક્ત અન્તઃકરણવાળાને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થવી સંભવ નથી. રાગ-વાળાને પુણ્ય કર્મના બળથી કદાપિ પુણ્યલોક પણ મળી શકે છે. પરંતુ દેહી મનુષ્યને નરક સિવાય બીજી ગતિ નથી. આ વાતનો નિશ્ચય જ છે. અને જેણે રાગદ્વેષાદિનો પરિત્યાગ કર્યો છે, તથાપિ આત્મસાક્ષાત્કાર થયો નથી, તેને પણ મોક્ષ મળવાનો નથી, કેમકે રાગદ્વેષાદિનો જેણે ત્યાગ કર્યો છે એવા મનુષ્યને પણ આત્મજ્ઞાન થવું બહુ જ કઠણ છે. તે કારણથી શ્લોકમાં “શારીરં દ્રવ્યમુત્સૃજ્ય સિદ્ધિર્ભવતિ” એ પંકિતની આગળ “વા ન વા” એમ કહ્યું છે. મનુષ્ય ત્યાં સુધી રાગદ્વેષાદિનો પરિત્યાગ કરતો નથી ત્યાં સુધી મમતા આદિ પણ તણ શકતો નથી. મમતાને મહાન્ દુઃખનું કારણ કહ્યું છે.

द्रक्षरं तु भवेन्मृत्युरन्यक्षरं ब्रह्म शाश्वतम् ।

भमेति च भवेन्मृत्यુर्निમमेति च शाश्वतम् ॥

॥

અર્થ:—જે મમ (માર્) એ બે અક્ષર છે તે જ મૃત્યુ છે અર્થાત્ મારાપણવાળો કોઈ દિવસ મૃત્યુની જાળમાંથી છૂટતો નથી. નિર્મમ અર્થાત્ મમતાનો જે અભાવ છે તેજ હમેશાં રહેનાર બ્રહ્મ રૂપ છે. માટે જે મમતાવાળો મનુષ્ય છે તે મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે, અને જે મમતા રહિત છે તે મોક્ષને પણ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી—

અથવા વસતો રાજન્ વને વન્યેન જીવતઃ ।

દ્રવ્યેષુ યસ્ય મમતા મૃત્યોરાસ્યે સ વર્તતે ॥

॥ ૧૦ ॥

અર્થઃ—કોઈ મનુષ્ય વનમાં રહેતો હોય, અને વનમાં થતાં ફલમૂલ આદિ વડે નિર્વાહ ચલાવતો હોય તો પણ શું ? જેને ધનાદિમાં મમતા છે તે મૃત્યુના મુખમાં જ રહે છે. અર્થાત્ એવા મનુષ્યને વનમાં રહેવું નિષ્ફલ છે.

વળી ભાગવત તથા શિવપુરાણ આદિ ગ્રંથોએ પણ મુમુક્ષુને માટે વૈરાગ્યની આવશ્યકતા બતાવી છે.

મર્તિર્ન કુળ્પ્ને પરતઃ સ્વતો વા મિથોઽભિપદ્યેત ગૃહવ્રતાનામ્ ।

અદાન્તગોભિર્વિજ્ઞતાં તમિસ્રં પુનઃ પુનઃચર્વિતચર્વણાનામ્ ॥

મા. પુ. સ્ક. ૭ અ. ૬-૬૦ ॥

અર્થઃ—જે લોક ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ આસક્તિવાળા છે, અને પોતાને વશ નહીં એવી ઇન્દ્રિયો વડે જેઓ, સંસાર પ્રાપ્તિના હેતુ રૂપ વારંવાર ભોગવેલા વસ્તુનો જે ભોગ તેને ભોગવે છે, એવા લોકોને પોતાની મેળે અથવા બીજાના ઉપદેશ દ્વારા પણ ભગવાનમાં શુદ્ધિ થતી નથી. તેથી કરીને જે વિરક્ત છે તે જ ભગવાનમાં પ્રીતિવાળા હોય છે એવો નિશ્ચય થાય છે.

દૃષ્ટે તથાઽનુશ્રવિકે વિરક્તં વિપયે મનઃ ।

યસ્ય તસ્યાયિકારોઽસ્તિ યોગે નાન્યસ્ય કસ્યચિત્ ॥શિ.પુ.ઉ.વા.સં.અ. ૪૭-૧૨॥

અર્થઃ—જેનું ચિત્ત આ લોક સંબંધી તથા પરલોક સંબંધી વિષયોમાં વિરક્ત છે તેને જ યોગ અથવા સંન્યાસમાં અધિષ્ઠાર છે, બીજા કોઇને નહિ. આ શ્લોકથી યોગ, સંન્યાસ, આદિ સર્વ સાધનોને માટે વિરક્તિને જ પ્રધાન બતાવી છે. ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા જ વિરક્તિનું સ્વરૂપ છે. શ્રુતિ પણ વિરક્તિ રૂપ ત્યાગને જ મોક્ષનું સાધન બતાવે છે.

ન કર્મણા ન પ્રજયા ધનેન ત્યાગેનૈકે અમૃતત્વમાનશઃ ॥

કૈ. ડ. સ્વ. ૧ મં. ૩ ॥ કૈ. ય. વે. તૈ. આ. પ્ર. ૧૦ અનુ. ૧૦ ॥

અર્થઃ—અગ્નિહોત્રાદિ કર્મથી અથવા પુત્રથી અથવા ધનથી કોઇને પણ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. પરંતુ કર્મફલોની ઇચ્છા તથા પુત્રની ઇચ્છા તથા ધનની ઇચ્છા ઇત્યાદિનો પરિત્યાગ કરવાથી જ સર્વને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

જ્ઞાનનાં સાધન.

વળી ત્યાગપ્રધાન હોવાથી જ સંન્યાસને વેદમાં પ્રધાન કહ્યો છે. જ્ઞાનનાં સાધનો મધ્યે સંન્યાસને પ્રધાન બતાવવાને માટે કૃષ્ણ યજુર્વેદ તૈત્તિરીયારણ્યકના ૧૦ મા પ્રપાઠકમાં સત્યાદિ સાધનોને શ્રેષ્ઠ બતાવી અન્તમાં સંન્યાસને સર્વથી શ્રેષ્ઠ સાધન કહ્યું છે.

સત્યં પરં પરઃ સત્યેન મુવર્ગાલ્લોકાન્ચ્યવન્તે યદાચન સતાઃ હિ સત્યં તસ્માત્સત્યે રમન્તે ॥

ક. ય. તૈ. આ. પ્ર. ૧૦ અનુ. ૬૨ ॥

અર્થઃ—નેત્રાદિ ઇન્દ્રિયો વડે જે વસ્તુને જેવી દોડી હોય અને જેવી સાંભળી હોય તે વસ્તુને તેવી રીતે જ કહેવી તેનું નામ સત્ય છે. જેવી રીતે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સત્ય સ્વરૂપ

છે અર્થાત્ બાધને યોગ્ય નથી, તેવી રીતે સત્ય વચન પણ બાધ રહિત છે. સત્ય બોલનારને કદાપિ કોઈપણ પ્રકારનો બાધ આવી શકતો નથી. અને મરણ પર્યન્ત સત્ય બાધણુ કરવાથી સ્વર્ગલોકથી કદાપિ પડતા નથી અને મિથ્યાભાષણુ કરનાર કોઈ પુરુષકર્મના પ્રભાવથી સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થયા હોવા છતાં પણ મિથ્યાભાષણુરૂપ દોષથી કર્મોના ફલનો સંપૂર્ણ અનુભવ નહીં કરતા સ્વર્ગથી પડે છે. જે કારણથી સન્માર્ગમાં ચાલનાર ઋષિઓના ધર્મરૂપ મથાર્થ બાધણુ છે, તે કારણથી સત્યવાદીપણુ જ મોક્ષનું શ્રેષ્ઠ સાધન છે. એવું કોઈ મહાન લોક કથન કરતા સત્તા સત્ય બાધણુમાં જ રમણ કરે છે.

એક મતને કહીને હવે બીજા મતનું કથન કરીએ છીએ.

તપ, इति तपो नानशनात्परं यद्धि परं तपस्तद्वर्धये तस्मात्तपसि रमन्ते ॥૬૨॥

અર્થ:—તપ જ મોક્ષનું શ્રેષ્ઠ સાધન છે એવો કેટલાકનો મત છે. તીર્થયાત્રા, જપ, હોમ, આદિ બહુ પ્રકારનાં તપ છે. તોપણ તે સર્વ તપમાં અન્નના પરિત્યાગ રૂપ તપ કરતાં અધિક બીજું કોઈ તપ નથી. ભક્ષણના પરિત્યાગ રૂપ જે કૃત્ત્ર આન્દ્રાણાદિ પરમ તપ છે તે સહન કરવું અશક્ય છે અર્થાત્ કહિન છે. તેથી સર્વ પ્રાણીને તપ સહન કરવું કહિન છે એવો અનુભવ થાય છે. તેથી કોઈ જદાણુ લોક તપમાં જ રમણ કરે છે.

હવે ત્રીજા મતનું નિરૂપણ કરીએ છીએ.

દમ इति नियतं ब्रह्मचारिणस्तस्मादमे रमन्ते ॥ ,, ॥ ૬૨ ॥

અર્થ:—વાણી તથા તેજ આદિ ઇન્દ્રિયોને બાહ્ય નિષિદ્ધ વિષયોમાંથી નિવૃત્ત કરવી તેનું નામ દમ છે. તે જ મોક્ષનું ઉત્તમ સાધન છે. એમ માનતા સત્તા નૈષ્ઠિક ધ્વજચારી લોક તેને હમેશાં મોક્ષનું શ્રેષ્ઠ સાધન કહે છે. તેથી તે લોક દમમાં જ રમણ કરે છે.

હવે ચોથા મતને કથન કરવામાં આવે છે.

શમ इत्यरण्ये मुनयस्तस्माच्छमे रमन्ते ॥ ,, ॥ ૬૨ ॥

અર્થ:—અંતઃકરણના ક્રોધાદિથી રહિત થવા રૂપ જે શમ છે તે જ મોક્ષનું ઉત્તમ સાધન છે એમ વનમાં રહેનાર વાનપ્રસ્થાશ્રમી મુનિ લોક માને છે. તેથી તે લોક શમમાં જ રમણ કરે છે.

હવે પાંચમો મત કહીએ છીએ.

दानमिति सर्वाणि भूतानि प्रशंसन्ति दानान्नातिदुष्करं तस्माद्दाने रमन्ते ॥૬૨॥

અર્થ:—દાનાદિ મોક્ષનું ઉત્તમ સાધન છે એવું માનીને સર્વ પ્રાણી લોક દાનની પ્રશંસા કરે છે કેમકે દાન કરવું તે ઘણું જ કહિન છે. પોતાના ધનની રક્ષાને માટે પ્રાણુને પરિત્યાગ કરનાર લોક જોવામાં આવે છે. તો પ્રાણુથી પણ અધિક પ્રિય ધનના ત્યાગ રૂપ દાન કેમ દુષ્કર ન હોય ? અર્થાત્ અવશ્ય દુષ્કર હોય જ. માટે દાનશીલ લોક દાનમાં રમણ કરે છે.

હવે છઠો મત કહીએ છીએ.

धर्म इति धर्मेण सर्वमिदं परिगृहीतं धर्मान्नातिदुश्चरं तस्माद्धर्मे रमन्ते ॥૬૨॥

અર્થ:—વાપી, કુપ, તજગાદિ બનાવવા રૂપ ધર્મ જ મોક્ષનું ઉત્તમ સાધન છે એવું

કેટલાક મોટા લોક માને છે. તડાગાદિ રૂપ ધર્મથી આ સર્વ મનુષ્ય, પશુ, આદિ સ્નાનપાનાદિ દ્વારા પ્રસન્ન થાય છે. તે ધર્મ કરતાં કરવામાં કઠિન બીજો કોઈ ધર્મ નથી. તે કારણથી રાજ્ય, મન્ત્રી તથા અન્ય ધનાઢંધ આદિ ધર્માત્મા લોક નજાવ વગેરે કરાવવા રૂપ ધર્મમાં રમણ કરે છે.

હવે સાતમા ધર્મનું પ્રતિપાદન કરીએ છીએ.

પ્રજન इति भूयैस्स्तस्माद् भूयिष्ठाः प्रजायन्ते तस्माद्भूयिष्ठाः प्रजनन्ते
रमन्ते ॥ ॥ ૬૨ ॥

અર્થ—પુત્ર આદિને ઉત્પાદન કરવા તે જ મોક્ષને માટે ઉત્તમ સાધન છે એમ બહુ લોક માને છે, કેમકે ધની, દરિદ્ર, સદાચારી, દુરાચારી, પણિગત, આદિ સર્વ લોક પુત્રોત્પાદન કરવાને માટે પ્રયત્ન કરે છે. તેમ એક એકને બે, પાંચ, આઠ, દસ, બાર એવી બહુ પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી ઘણા લોક પુત્ર ઉત્પન્ન કરવામાં જ રમણ કરે છે.

હવે આઠમા મતનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

अग्नय इत्याह तस्मादग्नय आधातव्याः ॥ ॥ ૬૨ ॥

અર્થ—કોઈ વેદિક લોક અગ્નિસ્થાપન કરવો તેને મોક્ષનું સાધન માને છે. તેથી કેટલાક બૃહસ્પતિ લોક અગ્નિસ્થાપન કરનાર હોય છે.

હવે નવમો મત કહીએ છીએ.

अग्निहोत्रमित्याह तस्मादग्निहोत्रे रमन्ते ॥ ॥ ૬૨ ॥

અર્થ—અને બીજા કેટલાક વેદિક લોક એવા મતના છે કે સ્થાપન કરેલા અગ્નિમાં સાધકાગ્ર તથા પ્રાતઃકાલમાં અનુક્રાંત કરવા ગોચ્ય જે અગ્નિહોત્ર હોમ છે તે જ મોક્ષનું ઉત્તમ સાધન છે. તેથી કોઈ અગ્નિહોત્રમાં રમણ કરે છે.

હવે દશમા મતનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

यज्ञ इति यज्ञेन हि देवा दिवं गतास्तस्माद्यज्ञे रमन्ते ॥ ॥ ૬૨ ॥

અર્થ—દર્શ, પૂર્ણમાસ અને ન્યોતિષ્ઠોમ આદિ યજ્ઞ મોક્ષનું ઉત્તમ સાધન છે એમ વળી બીજા વેદિક લોક કથન કરે છે, કેમકે જે કારણથી જે સમયમાં જે દેવલોક છે, તે લોક પૂર્વે અનુક્રાંત કરેલા યજ્ઞથી જ સ્વર્ગમાં ગયા છે. અર્થાત્ સ્વર્ગલોક પ્રાપ્ત કર્યા છે. માટે કોઈ વેદિક વિદ્વાન લોક યજ્ઞમાં રમણ કરે છે.

હવે અગિયારમા મતને કહે છે.

मानसमिति विद्वांसस्तस्माद्विद्वांस एव मानसे रमन्ते ॥ ॥ ૬૨ ॥

અર્થ—મનથી થતી ઉપાસના જ મોક્ષનું ઉત્તમ સાધન છે એમ સચુણ શ્રદ્ધાવેતા લોક માને છે. તેથી કોઈ લોક વેદના ઉપાસના બાગના તાત્પર્યને જાણનાર લોક માનસિક ઉપાસનામાં રમણ કરે છે.

હવે બારમા મતનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

न्यास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि परः परो हि ब्रह्मा तानि चा एतान्यवराणि तपामि
न्यास एवात्परेचयेत् ॥ ॥ ૬૨ ॥

અર્થ:—ઉપર કહેલા અગ્નિહોત્રાદિ કર્મેભો વિધિપૂર્વક ત્યાગ કરવો તે ન્યાસ કહેવાય છે. (જે સમ્યક્ ન્યાસ છે તે સંન્યાસ છે અર્થાત્ યોગ્ય રીતે જે ત્યાગ છે તેનું નામ સંન્યાસ છે.) તેજ મોક્ષનું સાધન છે એમ બ્રહ્માજી (હિરણ્યગર્ભ) માને છે. તે બ્રહ્મા પરમાત્મા રૂપ જ છે, પહેલાં કહેલા મતવાણાની તુલ્ય જીવ નથી. યદ્યપિ તે બ્રહ્મા દેહધારી છે, તથાપિ તે પરમાત્મા જ છે, કેમકે પરમાત્માના જ શિષ્ય હોવાથી તેની તુલ્ય જ્ઞાનવાળા છે. ઉપર કહેલા જે સત્યાદિથી માનસ ઉપાસના સુધીનાં સાધન કહ્યાં છે તે તપ જ છે. તે સર્વ અવરોગો અર્થાત્ સંન્યાસની અપેક્ષાએ નિવૃત્ત જ છે. સંન્યાસ જ સર્વ સાધનોને અતિક્રમણ કરી ગયો છે અર્થાત્ સર્વ કરતાં એક સાધન છે. આ પ્રમાણે શ્રેષ્ઠત્વનો ભેદ સંન્યાસમાં જ સમાપ્ત થયો છે. સંન્યાસ કરતાં મોટું સાધન શાસ્ત્રમાં દેખવામાં આવતું નથી.

બ્રહ્માજી પરમાત્માના શિષ્ય હોવાનું શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં કહ્યું છે.

યો બ્રહ્માણં વિદધાતિ પૂર્વં યો વૈ વૈદાંશ મહિનોતિ તસ્યૈ ।

તત્ત્વદેવમાત્મવુદ્ધિપ્રકાશં મુમુક્ષુર્વે શરણમહં પ્રપથે ॥ શ્વે. ૫. સ. ૬. મં. ૧૮ ॥

અર્થ:—જે પરમાત્માએ પ્રથમ બ્રહ્માજીની સૃષ્ટિ કરી અને પછી જે પરમાત્માએ તેમને વેદો બહાળ્યા છે, તે પ્રકાશ સ્વરૂપ તથા મારી શુદ્ધિના સાક્ષી સ્વરૂપ પરમાત્માને હું મુમુક્ષુ શરણે પ્રાપ્ત થાઉં છું. ૧૧—

ન્યાસ इत्याहुर्नोपिणो ब्रह्माणम् ॥ ક. ય. તૈ. આ. પ્ર. ૧૦ અનુ. ૬૩ ॥

અર્થ:—જેને મોક્ષનો હેતુ સંન્યાસ કહે છે તેને જ શુદ્ધિમાન ઋષિ લોક બ્રહ્મા રૂપ અર્થાત્ હિરણ્યગર્ભરૂપ કહે છે. હિરણ્યગર્ભ (બ્રહ્મલોક) પ્રાપ્તિનું મુખ્ય સાધન હોવાથી સંન્યાસને હિરણ્યગર્ભ રૂપ કહ્યો છે.

तस्मान्नासमेपां तपसामतिरिक्त्वाहुः ॥

,, ॥ ૬૩ ॥

અર્થ:—જે કારણથી સંન્યાસ પરમ પુરુષાર્થ રૂપ મોક્ષનું મુખ્ય સાધન છે, તે કારણથી સત્યાદિ સાધનોની મધ્યે સંન્યાસને જ શ્રેષ્ઠ સાધન શુદ્ધિમાન લોકે કહ્યું છે. ૧૧—

वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ।

ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ક. ય. તૈ. આ.

પ્ર. ૧૦ અનુ. ૧૦ ॥

અર્થ:—વેદાન્તશાસ્ત્રથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાનથી પરમાત્મા રૂપ વસ્તુનો જેણે નિશ્ચય કર્યો છે, તથા સર્વકર્મના પરિત્યાગ રૂપ તથા કેવળ બ્રહ્મનિષ્ઠા સ્વરૂપ વાળા સંન્યાસયોગથી શુદ્ધ થયેલા અન્તઃકરણવાળા યતનશીલ જે મુમુક્ષુલોક છે તેઓ પરાન્તકાલે સંસારના અવસાન સમયે જ અર્થાત્ જે સમયમાં નાશાતકાર થાય છે તે સમયે જ (બ્રહ્મલોકેષુ) પરામૃત અર્થાત્ મરણધર્મથી રહિત બ્રહ્મરૂપ થયેલા સત્તા અર્થાત્ જીવનમુક્ત થયા મતા પ્રત્યક્ષ સ્થૂલ દેહનો ત્યાગ કરીને પછી પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે અર્થાત્ વિદેહ મુક્ત થાય છે. અને ક્રોધ લોક સંન્યાસયોગથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે યતન કરનારા છે, છતાં જેમને કાર્મ પ્રતિબંધથી જ્ઞાન ન પશ્ય થાય, તેવા લોક આ દેહનો નાશ થયા પછી કાર્યબ્રહ્મના સ્થાનરૂપ બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થઈને ત્યાં જ જીવ બ્રહ્મની એકતાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને બ્રહ્માના અન્નપ્રાસમાં અર્થાત્ બ્રહ્માનું બે પરાધર્મનું

આપુ પૂર્ણ થનાં ષષ્ઠાશ્વના શરીરનો નાશ થયા પછી મુક્તિને પ્રાપ્ત છે. આ શ્રુતિ મુદ્ગલો-
પનિપત્તના ગ્રીવન મુદ્ગલના બીજન અણ્ડમાં તેમ કેવલ્યોપનિપત્તમાં પણ છે.

હત્યાદિ અનેક પ્રકારનાં પ્રમાણોથી સંન્યાસની જ મોક્ષનાં સાધનોમાં પ્રધાનતા નિશ્ચય થાય છે.

ઇતિ વિરક્તિરવરૂપનિરૂપણ અ. ૧૪ સ. ૨. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૪. સર્ગ ૩.

સંન્યાસ શબ્દનો અર્થ.

પૂર્વ સર્ગમાં સંન્યાસને મોક્ષસાધનોમાં શ્રેષ્ઠ સિદ્ધ કરીને, આ સર્ગમાં 'સંન્યાસ' શબ્દનો
અર્થ તથા તેના પર્યાય શબ્દોનું પણ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

શાસ્ત્રમાં સંન્યાસ, ન્યાસ, પ્રવ્રત્ત્યા, આદિક સંન્યાસનાં નામ કહ્યાં છે. સમ્ તથા નિ
પૂર્વક શન્ ધાતુથી રચ્ય પ્રત્યય કરવાથી સંન્યાસ શબ્દની સિદ્ધિ થાય છે. વેદાદિમાં વિધાન
કરેલાં કર્મોના વિધિપૂર્વક સમ્યક્ ત્યાગમાં, તથા કર્મફલોના ત્યાગમાં તથા અનુદ્યોત્રમમાં, તથા
શિવવ્રતના બેદમાં પણ તેનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. તેથી ભગવાન કામ્યાનાં કર્મણાં ન્યાસં
સંન્યાસ કલ્પયો વિદુઃ ॥ મ૦ ગ૦ અ૦ ૧૮-૨ ॥-પુત્રકામો યજેત, સ્વર્ગકામો
યજેત, હત્યાદિ શ્રુતિથી પ્રનિષાદન કરેલાં સકામ કર્મોના પરિત્યાગને કાષ્ઠ વિદ્વાન લોક
સંન્યાસ કહે છે. અને નિયતસ્ય તુ સંન્યાસઃ કર્મણો નોપપદ્યતે ॥ મ૦ ગ૦ અ૦
૧૮-૩ ॥ સંન્યાસવ્રતન આદિ નિત્ય કરવા યોગ્ય કર્મોના પરિત્યાગ અશુદ્ધ ચિત્તવાળા
મુમુક્ષુથી બની શકતો નથી. અર્થાત્ તેને માટે તે કર્મોના પરિત્યાગ સંભવતો નથી. વળી—

અનિષ્ટમિદં મિથ્રં ચ ત્રિવિધં કર્મણઃ ફલમ્ ।

ભવત્યત્યાગિનાં પ્રેત્ય ન તુ સંન્યાસિનાં કલ્પચિત્ ॥ ૧૮-૧૨ ॥

અર્થઃ—જે લોક કર્મફલોનો પરિત્યાગ કરતા નથી તેવા લોકોને મુખ, તથા દુઃખ, તથા
મુખ અને દુઃખ બંને મિશ્રિત એવાં ત્રણ પ્રકારનાં કર્મફલો ભોગવવાં પડે છે. અને કર્મફલોનો
પરિત્યાગ કરનારને આ ત્રણ પ્રકારનાં ફળ ભોગવવાં પડનાં નથી. વળી યદિ સર્વાણિ
કર્માણિ મંચ્યસ્ય । મ. ગ૦. ૩-૩૦ ॥ સંપૂર્ણ કર્મોનાં ફલો મને અર્પણ કરીને, તથા
યોગમંચ્યસ્ત્વર્માણમ્ મ. ગ૦. અ ૪-૨૧ ॥-યોગ વડે જે જે કર્મોનો પરિત્યાગ કર્યો છે
તેને, તથા ન ચ મંચ્યસ્તનાદેય સિદ્ધિ સમધિગચ્છતિ ॥ મ. ગ૦. અ. ૩-૪ ॥-કર્મના
ત્યાગ કેપ સંન્યાસ આવથી મોક્ષ કેપ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતી નથી. અને સંન્યાસઃ કર્મયોગઃ
નિઃશ્વેદયત્ક્રમણુમૌ । મ. ગ૦. અ ૬-૨ ॥-સંન્યાસ અને કર્મયોગ એ બંને મોક્ષને પ્રાપ્ત
કરાવનાર છે; છતાં સ નિત્યસંન્યાસો તેજ દમેમાં સંન્યાસી છે એમ તું જાણ, હત્યાદિ
અનેક રસોમાં ભજવતે ત્યાગ તથા ત્યાગીના તત્ત્વ સંન્યાસ તથા સંન્યાસી શબ્દનો પ્રયોગ
કર્યો છે. વળી ચં સંન્યાસમિતિ પ્રાણુયોગં તં તિદ્ધિ પાણ્ડવ । મ. ગ૦. અ. ૬-૨ ॥
શ્રુતિ જેને સંન્યાસ કહે છે તેને જ નિષ્કામ કર્મયોગ પણ કહે છે અર્થાત્ બંનેનું ફળ એક
રોવાથી બંને એક જ છે. આ મોક્ષી નિષ્કામ કર્મયોગ તથા સંન્યાસનો અભેદ જ કહો

છે. અને નિ પૂર્વક ઝજ્ઞ ધાતુથી ઘજ્ઞ પ્રત્યય કરીને ન્યાસ શબ્દની સિદ્ધિ થાય છે. તેનો અર્થ પણ અર્પણ, સંન્યાસ, આદિ જ શાસ્ત્રકારોએ સ્વીકાર કર્યો છે. અને પ્ર પૂર્વક ઝજ્ઞ ધાતુથી કયપ પ્રત્યય કરવાથી પ્રવ્રજ્યા શબ્દની સિદ્ધિ થાય છે. તેનો અર્થ પણ સંન્યાસ છે.

ન્યાસી, સંન્યાસી, તથા પરિવાદ, પરિવાજક, બ્રહ્મસંશય, અન્યાથામરથ, અન્યાથામી, મતિ, ભિક્ષુક, પ્રવાણ, મરકરી, ઇત્યાદિ સર્વ નામ ચતુર્થાશ્રમનાના સંન્યાસીનાં છે.

ઇતિ સંન્યાસશબ્દનિરૂપણ અ. ૧૪. સ. ૩. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૪. સર્ગ. ૪.

સંન્યાસના અધિકારીનું નિરૂપણ

આ પ્રમાણે સંન્યાસ શબ્દનું નિરૂપણ કરીને આ સર્ગમાં સંન્યાસના અધિકારીનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. વિરકતોને જ સંન્યાસનો અધિકાર છે એમ ઉપર કહી ગયા હીએ. તથાપિ બ્રાહ્મણાદિ જાતિઓમાં કોને અધિકાર છે તેનું વિવેચન આ સર્ગમાં કરવામાં આવે છે.

બ્રાહ્મણા વિવિદિપન્તિ ॥

વૃં ૩૫૦ જં ૪ પ્રાં ૪ કં ૨૩ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણલોક પરમાત્માને જાણવાની ઇચ્છા કરે છે.

ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ જોઈને કોન, શ્રુતિમાં બ્રાહ્મણ શબ્દ બ્રાહ્મણજાતિનો વાયક છે એવો નિશ્ચય કરીને બ્રાહ્મણજાતિ માત્રને જ સંન્યાસમાં અધિકાર છે, ક્ષત્રિયાદિને નથી. એવું કથન કરે છે, અને તેને અનુસરતું ધર્મશાસ્ત્રનું પ્રમાણ પણ જોવામાં આવે છે.

માજાપલ્યં નિરુપ્યેષ્ટિં સર્વવેદસદક્ષિણામ્ ।

આત્મન્યગ્નીસમારોપ્ય બ્રાહ્મણઃ પ્રવ્રજેદ્ગુહાત્ ॥ ૧૦ સ્મૃં ૪૦ ૬-૩૮ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણને ઇષ્ટ છે કે પ્રજાપતિ દેવતા સંબંધી યજ્ઞ કરીને, અને તે યજ્ઞમાં સંપૂર્ણ ધનની દક્ષિણા આપીને ભસ્મપાનાદિ વિધિપૂર્વક અગ્નિઓને પોતાનામાં સમાવેશ કરીને ધરને છોડી સંન્યાસાશ્રમનો સ્વીકાર કરે.

આ મનુ મહારાજના શ્લોકમાં પણ કહેલા બ્રાહ્મણ શબ્દનો અર્થ બ્રાહ્મણજાતિ કરવાથી બ્રાહ્મણને જ સંન્યાસનો અધિકાર છે એવો નિશ્ચય કરીને ક્ષત્રિયાદિને સંન્યાસનો નિષેધ કર્યો છે. વળી—

આશ્રમાસ્તુ ત્રયઃ પ્રોક્તા વૈદ્યરાજન્યયોસ્તથા ।

પરિવ્રાજ્યાશ્રમમાહિર્બ્રાહ્મણસ્યૈવ ચોદિતા ॥ ૯૦ વિં ૧૫. જ. ૮-૧૩ ॥

અર્થ:—આ વિષ્ણુસ્મૃતિનો શ્લોક પણ બ્રાહ્મણને જ સંન્યાસનો અધિકાર બતાવે છે. વળી—

મુલ્લજાનામાયં ધર્મે યદ્વિષ્ણોર્લિંગ ધારણમ્ ।

વાહુજાતોરુજાતાનામાયં ધર્મે ન વિચ્ચતે (નાયં ધર્મઃ પ્રશસ્યતે) ॥ વિ સ્મ. ॥

અર્થ:—વિષ્ણુ ભગવાનની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ સંન્યાસાશ્રમનાં લિંગ રૂપ દર્શક, કાપાલ વસ્ત્રાદિ ધારણ કરવાં તે બ્રાહ્મણોનો જ ધર્મ છે, ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યોને માટે આ ધર્મ દેખવામાં આવતો નથી. અથવા આ ધર્મ ક્ષત્રિય અને વૈશ્યોને માટે શ્રેષ્ઠ નથી.

આ શ્લોક કેટલીક ભગવદ્ગીતાની ટીકાના ગ્રન્થોમાં લખેલો છે. વિષ્ણુસ્મૃતિના આ પ્રમાણથી ક્ષત્રિયાદિને સંન્યાસમાં અધિકાર નથી એમ પણ તેમાં લખ્યું છે. પરંતુ આ શ્લોક હાલમાં પ્રચલિત વિષ્ણુસ્મૃતિમાં જોવામાં આવતો નથી. આ પ્રમાણથી ક્ષત્રિયાદિને સંન્યાસને માટે ખાસ નિષેધ પણ જોવામાં આવે છે. આ નિષેધ પ્રત્યેક મનુષ્યની ઇચ્છાનુસાર જ જોવામાં આવે છે, શ્રુતિને અનુસાર અથવા પ્રાચીન ધર્મ-શાસ્ત્રને અનુસાર સિદ્ધ થતો નથી. “યદહરેવ વિરજેત્તદહરેવ પ્રવ્રજેત્” આ શ્રુતિ સંન્યાસને માટે કેવળ વિરક્તિ માત્રની અપેક્ષા રાખે છે. ત્યાં કોઈ વર્ણની અપેક્ષા બતાવી નથી. તેથી જેને વેદશાસ્ત્રોનો અધિકાર છે તેને વદિક ધર્મોમાં પણ અધિકાર અવશ્ય છે. તેને કોઈ હક્કની શક્તિ નથી. પરંતુ વેદોમાં કેટલાક સકામ કર્મના અનુષ્ઠાનમાં ક્ષાત્રણાદિના અધિકાર ભેદ જોવામાં આવે છે, પરમાત્માની પ્રાપ્તિનાં સાધનોમાં એવો ભેદ હોવો કદાપિ સંભવ નથી. મનુષ્ય જન્મનું કર્તવ્ય પૂર્ણ કરવાને સર્વને અધિકાર છે. આ કાલની અપેક્ષાથી પ્રાચીન કાલના લોક ધર્માચરણમાં વિશેષ શ્રેષ્ઠ હોવાનું માનવામાં આવે છે. તેમના સમયમાં પણ ક્ષત્રિયાદિનો સંન્યાસ હાલના સમયના ગ્રન્થોથી સિદ્ધ થાય છે. રાગ રધુનો સંન્યાસ, ગ્રહણ રધુવંશથી સિદ્ધ થાય છે.

સ કિલાશ્રમમન્ત્પ્રાશ્રિતો નિવસન્નાવસયે પુરાદ્રહિઃ ।

સમુપાસ્યત પુત્રભોગ્યયા સ્તુરયેવાવિકૃતેન્દ્રિયઃ શ્રિયા ॥ રધુ. સ. ૮-૨૪ ॥

અર્થ:—તે રધુ અન્થાશ્રમ અર્થાત્ સંન્યાસાશ્રમ ગ્રહણ કરીને નગરની બહારના સ્થાનમાં છતેન્દ્રિય થઈને રહેતા હતા. તેથી જેવી રીતે પોતાની સ્તુયા (પુત્રવધુ) પાસેથી ફળકુલ માત્ર સેવા સ્વીકારવામાં આવે છે, તેથી અધિક કોઈ પ્રકારની સેવા લેવામાં આવતી નથી, તેવી રીતે રધુ પણ રાજ્યલક્ષ્મીથી પોતાના શરીરના નિર્વાહ પૂરતી જ સેવાનો સ્વીકાર કરતા હતા, તેથી અતિરિક્ત વસ્તુની અપેક્ષા કરતા નહોતા. વળી—

યતિપાર્થિવલિંગધારિણૌ દદૃશાતે રધુરાયચૌ જનૈઃ ।

અપવર્ગમહોદયાર્થયોર્મુવંશાવિવ ધર્મયોગતૌ ॥

” ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—લિક્ષુના લિંગને ધારણ કરેલા રધુ તથા રાજના ચિહ્નને ધારણ કરેલા રાજા રધુના પુત્ર અન્-એ બંનેને લોહો નિવૃત્તિમાર્ગ તથા પ્રવૃત્તિમાર્ગના ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરવાને માટે અવતાર ધારણ કરેલા ધર્મના અંશ જેવા દેખતા હતા. અર્થાત્ રધુ સંન્યાસ ગ્રહણ કરીને સંન્યાસાશ્રમના ધર્મને નિયમપૂર્વક પાલન કરવાથી તથા રાજા અને રાજા ધર્મને નિયમ પૂર્વક પાલન કરવાથી-એ પ્રમાણે એ બંને આશ્રાત્ નિવૃત્તિમાર્ગ તથા પ્રવૃત્તિમાર્ગના અનુષ્ઠાન કરવાને માટે ધર્મના અવતાર રૂપ છે એમ માનતા હતા.

કંઈ દિવસ વીત્યા બાદ રધુનો દેહ છૂટી ગયો.

યુતદેહવિસર્જનઃ પિતૃશ્ચિરમશ્રૂણિ વિમુચ્ય રાયવઃ ।

વિદધે વિધિમસ્ય નૈ શ્વકં યતિભિઃ સાર્ધમનગ્રિમગ્નિચિત્ ॥ રધુવં.સ. ૮ સ્તો. ૨૫ ॥

અર્થ:—અગ્નિહોત્ર કરનાર (અગ્નિચિત્) રધુપુત્ર અને ન્યારે પોતાના પિતાનો દેહત્યાગ સાંભળ્યો, ત્યારે થોડીવાર મુઠી રૂદન કરીને અગ્નિસંસ્કારને યોગ્ય નથી એવા તે પિતાની

અન્ત્યેષ્ટિ ક્રિયા સંન્યાસીઓની સાથે મળીને કરી. (સંન્યાસીની અન્ત્યેષ્ટિ આદિ ક્રિયાનો ક્રમ આગળ લખવામાં આવશે). મરણ પછી કરવાની જે ક્રિયા છે તેનું નામ અન્ત્યેષ્ટિ છે.

આ પ્રમાણે ધર્માત્મા રઘુના સંન્યાસથી ક્ષત્રિયાદિક સંન્યાસી થતા હતા એ વાતનો સ્પષ્ટ નિશ્ચય થાય છે.

વળી એક સમય રામચન્દ્રજીની પાસે દેવરાજ ઇન્દ્રે કંઈ સમાચાર કહેવાને માટે એક દૂતને મોકલ્યો હતો. તે દેવદૂત તથા રામચન્દ્રજીએ બંને એકાન્તમાં બેસી વાત કરતા હતા. તે સમયમાં કોઈ બહારનો માણસ અંદર રામચન્દ્રજીની પાસે જાય નહીં તે ઇચ્છાથી જનારને રોકવાને માટે લક્ષ્મણજી દ્વાર પર ઉભા રહ્યા હતા રામચન્દ્રજીએ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે અમારી બંનેની વાત થતા દરમ્યાન કોઈ અંદર આવશે તો હું તેનો વધ કરીશ. એટલામાં દુર્વાસા ઋષિ રામચન્દ્રજીને મળવાને આવ્યા. લક્ષ્મણજીએ સમાચાર કહ્યા છતાં ઋષિએ માન્યું નહીં, અને ક્રુદ્ધ થઈને શાપ દેવાને માટે તૈયાર થયા. ત્યારે લક્ષ્મણજીએ રામચન્દ્રજીની પાસે જઈને ઋષિ આવ્યાના સમાચાર કહ્યા. રામચન્દ્રજીએ આશીર્વાદ દુર્વાસા ઋષિનો સત્કાર આદિ કર્યો. બાદ લક્ષ્મણજીએ એક તલવાર લઈને રામચન્દ્રની પાસે જઈને તેનું શિર કાપી પોતાની પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવાને માટે રામચન્દ્રજીને કહ્યું. ત્યારે રામચન્દ્રજીએ, કોઈને મારવો કે તેનો પરિત્યાગ કરવો તે તુલ્ય હોવાનું કહીને લક્ષ્મણજીને મારવાને બદલે તેમનો પરિત્યાગ કર્યો, અને પોતાના રાજ્યની બહાર જવાની આજ્ઞા દીધી. ત્યારે લક્ષ્મણજી પોતાના ઘરમાં પોતાની માતા, પત્ની તથા પોતાના સુહૃદોને કોઈને પણ સમાચાર કહ્યા વિના સરખૂ નદીની પાસે જઈને નદીમાં સ્નાન કરીને તેના તીરમાં એકાન્તમાં જઈને પદ્માસને બેસી પરમાત્મામાં ચિત્ત લગાવી યોગવિદ્યાથી પ્રાણુનો પરિત્યાગ કર્યો. રામચન્દ્રજીએ તે વાત સાંભળી બહુ રુદન કર્યું. પછી બ્યારે તે લોક લક્ષ્મણજીના શરીરને ચિતામાં મૂકી દહન કરવાને માટે તૈયાર થઈ અગ્નિ લગાડવાને તૈયાર થયા છે, તેટલામાં જ લક્ષ્મણજીનું શરીર નેપ્થ થયું. તે સમયે આકાશવાણી થઈ. તે કહે છે:—

રામ રામ મહાવાહો માં ત્વં શોકપરો ભવ ।

ન चास्य युज्यते वद्देर्दानं चैव कथंचन ॥ ર્કાં ૦ પુ ૦ સ્ ૦ ૪ અં ૧ ૦૦-૪૧ ॥

અર્થ:—હે મહાગાહો રામ ! તું શોકાતુર ન થા. આને કદાપિ અગ્નિદાહ કરવો યોગ્ય નથી. કેમકે—

ब्रह्मदानप्रयुक्तस्य संन्यस्तस्य विशेषतः ।

अग्निदानं न युक्तं स्यात्सर्वेषामपि योगिनाम् ॥

” ॥ ૪૨ ॥

અર્થ:—આ (લક્ષ્મણજી) બ્રહ્મદાન યુક્ત છે, અને વિશેષે કરીને એ સંન્યસ્ત છે. તેથી તેનો તેમ કોઈ પણ યોગીનો અગ્નિદાહ કરવો તે યોગ્ય નથી.

આ આકાશ વાણીના શ્લોકથી લક્ષ્મણે આતુર સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યાનું અવસ્ય માલમ પડે છે. વળી મુરેશ્વરાચાર્યજીએ પણ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણે વર્ણને સંન્યાસનો અધિકાર કહ્યો છે.

त्रयाणामविशेषेण संन्यासः श्रूयते श्रुतौ ।

यदोपलक्षणार्थं स्याद्ब्राह्मणग्रहणं तदा । बृह० वा० અં ૩ બ્રા. ૫ સ્ત્રો ૦ ૮૯ ॥

અર્થઃ—આહારાદિકે ત્રણે જાતિને શ્રુતિમાં સમાન રીતે સંન્યાસનો અધિકાર સાંભળવામાં આવ્યો છે. શ્રુતિમાં અહણ કરેલો આહાર શબ્દ દિગ્ગતિનું ઉપલક્ષણ છે. અને જ્યારે દિગ્ગતિના ઉપલક્ષણ રૂપ આહાર શબ્દ છે, ત્યારે ત્રણે જાતિને સંન્યાસ પણ હોઇ શકે છે.

વળી શ્રુતિમાં આહારાદિક દિગ્ગતિના ઉપલક્ષણ રૂપ હોવામાં બીજું પણ કારણ છે:—

અબ્રાહ્મ જાયતે યો બ્રાહ્મણો યો યજ્ઞાજ્ઞાયતે તસ્માદપિ રાજન્યં વા વૈશ્યં વા બ્રાહ્મણ इत्येव ब्रूयाद्ब्रह्मणो हि जायते यो यज्ञाज्जायते ॥

શત૦ બ્રા૦ કા૦ ૩ પ્રપા૦ ૧ ક૦ ૪૦ ॥

અર્થઃ—આહાર તથા ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય તેમને દિગ્ગતિ કહે છે. સર્વ પ્રાણી જ્યારે માતામાંથી ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે સર્વનો એક જન્મ થાય છે. અને દિગ્ગતિ માતાથી ઉત્પન્ન થતા પહેલાં વેદોક્ત ગર્ભાધનાદિ સંસ્કારથી શુદ્ધ થાય છે. અને તે પછી જ્યારે ઉપનયન સંસ્કાર કરવામાં આવે છે ત્યારે ત્રિશેષરૂપે શુદ્ધિ થાય છે. અને ઉપનયન પછી વેદવ્રતનો સ્વીકાર કરીને ધર્મચર્યાશ્રમમાં રહીને વેદનું અધ્યયન કરીને વેદને સમાપ્ત કરે છે, ત્યારે અત્યન્ત પવિત્ર થાય છે. વેદનું નામ અહીં બ્રહ્મ છે. માટે વેદોક્ત સંસ્કારદ્વારા પવિત્ર થનાર દિગ્ગતિનો બીજાવાર શબ્દબ્રહ્મ રૂપ વેદથી જન્મ થયો એવું માને છે, કેમકે જન્મ સમયની અશુદ્ધિ તથા બાહ્યાવસ્થાની મૂળનાનો પરિત્યાગ કરીને નવીન જન્મ લીધેલો હોય તેવો તે સમયે તે દેખાય છે. તેથી અર્થાત્ યજ્ઞથી બીજો જન્મ થયેલો હોવાથી મન્ત્રમાં તે આહાર છે એમ કહે છે.

વેદોક્ત અનેક સંસ્કાર રૂપ યજ્ઞથી પવિત્ર થઇ જે સાવિત્રી રૂપ માતા અને આચાર્ય રૂપ પિતાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે બ્રહ્મથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યને પણ આહાર જ કહેવા નોંધ્યો. (બ્રાહ્મણ इत्येव ब्रूयात्). કારણ કે જે સંસ્કાર રૂપ યજ્ઞથી શુદ્ધ થઇને નવીન જન્મને ધારણ કરે છે તે બ્રહ્મથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. આ શ્રુતિએ ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યને પણ આહાર કહ્યો છે. માટે “બ્રાહ્મણા વિચિત્રિર્પિત” આ શ્રુતિ પણ આહાર શબ્દથી આહારાદિક દિગ્ગતિને જ કહ્યો છે. એવો નિશ્ચય થાય છે. વળી—

ब्राह्मणः क्षत्रियो वा, प वैश्यो वा मन्त्रजेद्गृहात् ॥

વૃ. હ. વા. અ. ૩. બ્રા. ૫ વાન. ટીકા ॥

અર્થઃ—આહાર કે ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય સર્વનો પરિત્યાગ કરીને ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી સંન્યાસનો સ્વીકાર કરે. વળી—

त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमाः । सूत्रम् (छान्दोग्यपरिशिष्टम् ॥)

અર્થઃ—આહારાદિકે ત્રણ વર્ણોએ, ઉપકુર્વાણુ બ્રહ્મચારી દશમાં વેદનું અધ્યયન કરીને પછી નેષ્ટિક બ્રહ્મચારી, તથા ગૃહસ્થ, અથવા વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ એ ચાર આશ્રમ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે.

ઈત્યાદિ સ્મૃતિ તથા સૂત્ર પણ આહાર તથા ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણે વર્ણને સંન્યાસનો અધિકાર કહે છે.

વળી મહાભારતમાં પણ ત્રણે વર્ણને માટે સંન્યાસ કહ્યો છે:—

भुश्रूषोः कृतकार्यस्य कृतसन्तानकर्मणः ।

અભ્યનુજ્ઞાતરાજસ્ય ચૃદ્રસ્ય જગતીપતે ॥ મ૦ બા૦ શા૦ ૧૦ જા૦ ૬૩-૧૨ ॥

• અલ્પાન્તરગતસ્યાપિ દશધર્મગતસ્ય વા ।

આશ્રમા વિહિતાઃ સર્વે વર્જયિત્વા નિરાશિષમ્ ॥ ” ॥ ૧૩ ॥

અર્થઃ—હે રાજન્! પરમાત્માના સ્વરૂપનું શ્રવણ કરવાની ઇચ્છાવાળા તથા સેવારૂપ ધર્મનું પાલન જેણે કર્યું છે, તથા જેણે પુત્રને ઉત્પન્ન કર્યો છે અને રાજ્યને જેને આગા આપી છે (૧૨), તથા જે આચારમાં બ્રાહ્મણાદિ ત્રણ વર્ણની સમાન જ હોય અર્થાત્ બહુ ભેદ નથી, થોડો જ (અલ્પાન્તર) ભેદ હોય, એવા શૂદ્રને માટે પણ સંન્યાસને (નિરાશિષમ્) છોડી સર્વ આશ્રમોનું વિધાન કરવામાં આન્યું છે.

મદ્યાદિ પીવાથી જે મત્ત હોય, તથા અત્યન્ત વિષવાસક્રાંત હોવાથી સાવધાનતા રહિત (પ્રમત) તથા અપરમાર આદિ રાજથી ઉન્મત્ત (મેથુદ) હોય, તથા ક્રુદ્ધ થયેલો હોય, તથા ડરેલો હોય, તથા બહુ કામી હોય—એવા લોકો કોઇ પણ ધર્મને જાણી શકતા નથી. એ હોવાથી રહિતને “દશધર્મગત” એમ પૂર્વ શ્લોકમાં કહ્યું છે. પરન્તુ પુરોક્ત ગુણગુણ શૂદ્રને સંન્યાસાશ્રમને છોડી બાકીના ત્રણ આશ્રમનું જ પૂર્વશ્લોકમાં વિધાન કર્યું છે. અને વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં રહીને કન્દ મૂલાદિ લાવીને નિર્વોદ કરવામાં સમર્થ ન હોય તો—

મૈશ્વચર્યા તતઃ પ્રાહુસ્તસ્ય તદ્ધર્મચારિણઃ ।

તથા વૈશ્યસ્ય રાજેન્દ્ર રાજપુત્રસ્ય ચૈવ હિ ॥ ” ॥ ૧૪ ॥

અર્થઃ—સ્વધર્મનું આચરણ કરનાર શૂદ્રને વાનપ્રસ્થના ધર્મનું અનુશાન કરવાનું સામર્થ્ય ન હોય તો ભિક્ષાર્ય અર્થાત્ ભિક્ષાર્યથી ઉપલક્ષિત ચોથા આશ્રમનો સ્વીકાર કરવાનું કહ્યું છે. આ પ્રમાણે, હે રાજાશ્રેષ્ઠ! વૈશ્ય તથા રાજપુત્રને પણ સર્વ આશ્રમોનો અધિકાર શાસ્ત્રમાં કહ્યો છે. વળી—

કૃતકૃત્યો વયોઽતીતો રાજઃ કૃતપરિશ્રમઃ ।

વૈશ્યો ગન્ધેદનુજ્ઞાતો તૃપેણાશ્રમસંશ્રયમ્ ॥ ” ॥ ૧૫ ॥

અર્થઃ—ધર્મશીરણ કરવાથી કૃત્યકૃત્ય થયેલો, તથા જેની ઉંમર પણ અધિક થઇ ગઇ હોય તેવો, તથા જેણે રાજ્યને માટે ‘પણ’ અને સંપત્તિ આદિ દ્વારા ‘બહુ’ પરિશ્રમ કર્યો છે એવો વૈશ્ય પણ રાજ્યની આગા લઇને વાનપ્રસ્થ તથા સંન્યાસાશ્રમનો આશ્રય લે.

આ પ્રમાણે ક્ષત્રિય પણ પૂર્વ આશ્રમમાં કરવા યોગ્ય સંપૂર્ણ ધર્મોનું અનુશાન કરીને સંન્યાસાશ્રમનો સ્વીકાર કરે.

રાજર્પિત્વેન રાજેન્દ્ર મૈશ્વચર્યા ન સેવતે ।

અપેતૃદૃઢધર્મોઽપિ ચરેન્નોચિત્કામ્યયા ॥ મ૦મા૦શા૦પ૦અ૦ ૬૩-૨૨ ॥

અર્થઃ—ક્ષત્રિય લોક (રાજર્પિ) મુદ્ધસ્વધર્મમાં ભિક્ષાવૃત્તિનો સ્વીકાર ન કરે. પરન્તુ મુદ્ધસ્થાશ્રમનો લાગ કરતાં જીવિકાને માટે ભિક્ષાવૃત્તિનો સ્વીકાર કરે.

તેવી રીતે ચારે વર્ણોને સંન્યાસનો અધિકાર તથા જીવિકાને માટે ભિક્ષાવૃત્તિનો અધિકાર પણ શાસ્ત્ર બતાવે છે. અને સંન્યાસ કાલમાં જ કાપાય વસ્ત્ર ધારણ કરી શકે એવો નિયમ નથી. જે કોઇ મનુષ્ય કોઇ પ્રકારનું તપ કરતો હોય તે સર્વ કાપાય વસ્ત્ર ધારણ કરી શકે છે. સાધિત્રી વ્રત કરતી સમયે કાપાય વસ્ત્ર ધારણ કરતી હતી એવું તેના ઇતિહાસમાં

લખ્યું છે. દક્ષિણાદિ કેટલાક દેશોમાં લોક હાલ પણ દરેક વ્રત કરતી સમયે કાપાયન વસ્ત્ર ધારણ કરતા જોવામાં આવે છે.

વળી ધર્મશાસ્ત્ર તથા શ્રુતિમાં કેટલીક જગાએ દ્વિગ્નિ તથા સંપૂર્ણ પ્રાણીનું ગ્રહણ કરવાના સ્થાનમાં બ્રાહ્મણ તથા બ્રહ્મક્ષત્ર ઇત્યાદિ શબ્દનું જ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે. તે સર્વ જગામાં જો બ્રાહ્મણનું જ ગ્રહણ કરવામાં આવે તો બીજા ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને કાષ્ઠ ધર્મનો અધિકાર જ ન રહે, અને કેટલીક જગાએ અર્થનો અનર્થ પણ થઈ જાય. માટે તેવા સ્થાનમાં બ્રાહ્મણ શબ્દને ક્ષત્રિય આદિ શબ્દનું ઉપલક્ષણ માન્યું છે.

જાયમાનો હ વૈ બ્રાહ્મણસ્ત્રિભિર્ઋણૈર્ઋણવાઙ્જાયતે ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણાદિ ઉત્પન્ન થતા જ ત્રણ ઋણોથી યુક્ત થઈને જ જન્મ લે છે. અહીં શ્રુતિમાં બ્રાહ્મણ ગ્રહણ છે, તેથી બ્રાહ્મણ શબ્દને ક્ષત્રિયાદિનું ઉપલક્ષણ ન ગ્રહણ કરે તો બ્રાહ્મણ જાતિ જ ઋણથી યુક્ત સિદ્ધ થાય છે અને ક્ષત્રિયાદિ ઋણયુક્ત સિદ્ધ થતા નથી. તે કારણથી બ્રાહ્મણ શબ્દને ક્ષત્રિયાદિનો ઉપલક્ષણ માન્યો છે. તેથી રીતે “બ્રાહ્મણા વિવિદિશન્તિ” એ શ્રુતિમાં પણ બ્રાહ્મણ શબ્દ ક્ષત્રિયાદિકાનું ઉપલક્ષણ છે. તેથી કરીને ત્રણે જાતિને સંન્યાસનો અધિકાર અવશ્ય સિદ્ધ થાય છે. જેને આશ્રમ ગ્રહણ કરવાનો અધિકાર છે તેને આશ્રમને ઉચ્ચિત્ત વિગ્ર ધારણ કરવાનો અધિકાર પણ અવશ્ય હોવો જોઈએ. માટે બ્રાહ્મણાદિમાં કોણ કોણ વિગ્ર ધારણ કરવાને અધિકારી છે તેનો વિચાર કરવાની આવશ્યકતા નથી.

ઇતિ સંન્યાસાધિકારી નિરૂપણ અ. ૧૪ સ. ૪ સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૪. સર્ગ. ૫.

સંન્યાસના અનધિકારીનું નિરૂપણ.

અહીં સુધી સંન્યાસના અધિકારીનું નિરૂપણ કરીને હવે અનધિકારીનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

આરુઢપતિતાપસ્યં કુનચી શાવદન્નકઃ ॥

સયસીળોઽક્ષયિકલો નૈવ સમ્યસ્તુમર્હતિ ॥ સં૦ ઉપ૦ અ૦ ૨ ક૦ ૩ ॥

અર્થ:—આરુઢ પતિતોનાં સન્તાન, તથા કુનચ નામના રોગવાળા, તથા જેના દાંતનો રંગ કાળો હોય તથા ક્ષય આદિ રોગોથી જેનું શરીર ક્ષીણ થઈ ગયું હોય, તથા કાષ્ઠ અંગ નષ્ટ થયું હોય અર્થાત્ અંધ, પંચુ, હોવાથી જેની ક્રિયા પરાધીન હોવાનો સંભવ હોય, એવા કોઈપણ મનુષ્યને સંન્યાસી થવાની યોગ્યતા નથી.

બ્રહ્મચારીઘૃદસ્થઃ વાનપ્રસ્થો યતિસ્તથા ॥

ઉત્તમાં વૃત્તિમાશ્રિત્ય પુનરાવર્તયેદ્યદિ ॥ છ૦ વિ૦ સ્મ૦ અ૦ ૪-૩૨ ॥

આરુઢપતિતો જ્ઞેયઃ સર્વધર્મચરિત્કૃતઃ ॥

નિન્યથ સર્વદેવાનાં પિતૃણાં ચ તથોચ્યતે ॥

,,

॥ ૩૩ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મચારી આદિ ચારે આશ્રમીમાંથી કોઈપણ આશ્રમી પોતાના આશ્રમથી ઉપરનો આશ્રમ ગ્રહણ કરીને ફરી પાછો તે આશ્રમમાં આવે તો તેને આરૂઢ પતિત સમજવો. અને તે સંપૂર્ણ દેવતા તથા પિતૃઓ સંબંધી યજ્ઞાદિ કર્મનો અધિકારી થતો નથી, તેમજ તે નિન્દ્ર અને સર્વ ધર્મની બહાર છે. વધી મનુષ્યશ્રમ ગ્રહણ કરવાના સમયમાં સર્વ પ્રાણીને અભય દેવાનો નિયમ છે. એવું અભયદાન આપીને ફરી પોતાની રક્ષાને માટે કોઈને ભય આપવો તે ઉચિત નથી, અને અંગભંગ થયેલા મનુષ્યની શારીરિક ક્રિયા પરાધીન હોવાથી હમેશાં કોઈને પણ તે ભય દેવાનું કારણ થશે, અને તેને સ્વતંત્રના કદાપિ મળી શકતો નથી. માટે તેવો મનુષ્ય સંન્યાસી થાય તો તે પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવાને માટે બીજાને અવશ્ય પોતાને વશ રાખવાનો પ્રયત્ન કરશે. તેથી અભયદાનનું તત્ત્વ રહેતું નથી. માટે અંગવિકલ મનુષ્યનો સંન્યાસ વિશુદ્ધ જ નથી.

અન્ધ: પદ્મગુર્દરિદ્રો વા વિરક્ત: સંન્યસેદ્ દ્વિજ: ।

સર્વેપામેવ વેરાગ્યં સંન્યાસે તુ વિધીયતે ॥ ય૦ વ૦ સં૦ અધિ૦ નિ૦ ॥

અર્થ:—કોઈ દ્વિજતિ અન્ધ હોય કે પંચુ હોય અથવા ગરીબ હોય, પરંતુ જો તે વિરક્ત હોય તો સંન્યાસ લઈ શકે છે, કેમકે સંન્યાસ ગ્રહણ કરવામાં કેવળ વૈરાગ્યનું જ વિધાન છે. વૈરાગ્ય વિના સંન્યાસ લઈ શકાતો નથી આ શ્લોક વૈરાગ્યની આવશ્યકતા માત્ર બતાવે છે, કિન્તુ અન્ધાદિના સંન્યાસનું વિધાન કરતો નથી. વળી—

સમત્સવસિતાનાં ચ મહાપાતકિનાં તથા ।

ગ્રાત્યાનામપિસ્થતાનાં સંન્યાસં નૈવકારયેત્ ॥ સં૦ ઉપ૦ અ૦ ૨ જ૦ ૪૦ ॥

અર્થ:—પતિત (સપ્રત્યવસિત) અને મહાપાતકી તથા ગ્રાત્ય તેમ ઉપપાતકી મનુષ્યને પણ સંન્યાસ આપે નહીં. “સપ્રત્યવસિત”નો અર્થ નીચેના શ્લોકમાં બતાવ્યો છે. તેનો પર્યાય શબ્દ “પ્રત્યવાસનિક” છે.

પ્રપાતવિપવન્ધ્રામ્બુમવ્રજ્યાનહચનાશકાત્ ।

વ્યુતોડહતથ્વ દન્તા ચ મત્યવાસનિકા: સ્મૃતા: ॥૪૦૫૦૦૫૦૦૦૬-૧૯૦॥

અર્થ:—કોઈ મરવાની ધ્વજાથી પવંત ઉપરથી પડતું મૂકે, અથવા વિષ ખાઈું હોય અથવા ગળે ફાંસો ખાધો હોય, જલમાં ડુબતાં (આતુર) સંન્યાસ લીધો હોય, અથવા અગ્નિમાં પ્રવેશ કરેલો, અથવા જીલ્લે ભોજનનો ત્યાગ કરેલો હોય તથા બીજાને મારનાર આ ગ્રામણે ક્યાં જતાં પણ જીવું મરણ ન થયું હોય તો તેને પ્રત્યવાસનિકે કહ્યો છે.

વ્રતયજ્ઞતપોદાનદોમસ્વાધ્યાયવ્રજિતમ્ ।

સત્યશૌચાથ્રમઞ્નૃં સંન્યાસં નૈવકારયેત્ ॥ સં૦ ઉપ૦ અ૦ ૨ ક૦ ૫ ॥

एते नार्हन्ति संन्यासमातुरेण विना क्रमम् ॥ ॥ ६ ॥

અર્થ:—મત, યજ, તપ, દાન, હોમ, અને વેદનું અધ્યયન એ સર્વથી રહિત, તથા સત્ય, શૌચ તથા આશ્રમધર્મથી રહિત થયેલા મનુષ્યને પણ સંન્યાસ આપે નહીં. અને આ શ્લોક આતુર સંન્યાસને છાડી ક્રમસંન્યાસ લેવાને યોગ્ય નથી.

શાસ્ત્રમાં આતુર સંન્યાસનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, તથાપિ તે ગમે-તે મનુષ્ય લઈ શકે એવું તાત્પર્ય નથી. પરંતુ—

ઉત્પન્ને સંકટે ઘોરે ચૌરવ્યાઘ્રાદિગોચરે ।

મયમીતસ્ય સંન્યાસમક્ષિરામુનિરવ્રવીત્ ॥

ય, ધ. સં. અધિ. નિ. ૫

અર્થ:—ચોરો અથવા વાઘ આદિ જંગલી પ્રાણીથી મરવાના નિમિત્તવશાત્ ભયભીત થયો હોય, અથવા રોગાદિથી શરીર રહેવાનો નિશ્ચય ન હોય, તેવા સમયમાં આતુર સંન્યાસ લેવાને અંગિરા ઋષિએ કહ્યું છે. વળી—

આપત્કાળે તુ સંન્યાસઃ કર્તવ્ય ઇતિ શિષ્યતે ।

જરયામિપરીતેન શત્રુભિર્વ્યથિતેન ચ ॥

સમન્તુ । ય. ધ. સં. ॥

અર્થ:—જો આતુર સંન્યાસ છે તે આપત્તિકાલમાં અથવા વૃદ્ધાવસ્થાથી ધેરાયલો હોય અથવા શત્રુ લોકોએ ધણી પીડા દીધી હોય, તે વખતે જ લેવો યોગ્ય છે એમ શાસ્ત્ર કહે છે. વળી—

પ્રાણસ્યોત્ક્રમણાસન્નકાલસ્વાતુરસંજ્ઞવઃ ।

નેતરત્સ્વાતુરઃ કાલો મુક્તિમાર્ગમર્ત્તરુઃ ॥ ના૦ પ૦ ઉપ૦ અ૦ ૪ શ્લો૦ ૪ ॥

અર્થ:—પ્રાણ જવાનો વખત ન્યારે નજીક આવ્યો હોય તે કાલનું નામ આતુરકાલ કહેવાય છે. તે સમયના સંન્યાસનું નામ આતુર સંન્યાસ છે. પરન્તુ અન્ય સમયમાં લીધેલો સંન્યાસ મુક્તિમાર્ગની મદદતિ કરાવનાર છે.

અથ પण्डः पणितोऽङ्गविकलः स्त्रैणो बधिरोऽर्भको मूवः पापण्डश्चक्री लिङ्गी बुष्टी वैखानसहरद्विजौ भृतवाध्यापकाः शिषिर्विष्टोऽनर्भको नास्तिको वैराग्य-वन्तोऽप्येते न संन्यासार्हाः संन्यस्ता यद्यपि न महावाक्येऽधिकारिणः ॥

॥ સં૦ ૩૦ અ૦ ૨ ક૦ ૩ ॥

અર્થ:—નપુંસક, પનિન, અંગલંગ થયેલો, સ્ત્રીલપટ, બહેરા, બાલક, મુંગો, વૈદિક આચારથી રહિત, ચક્રાદિ ધારણ કરનાર, સંન્યાસી આદિનાં ચિહ્નોને ધારણ કરનાર, કુદરોગી, તાપસના વેપમાં ફરનાર બ્રાહ્મણ, તથા ગધેકું (હર) રાખનાર, તથા પૈસા લઈને વેદ ભણાવનાર તથા ચર્મરોગી તથા અગ્નિ રહિત અને નાસ્તિક એ સર્વ વૈરાગ્યવાળા હોવા છતાં પણ સંન્યાસ લેવાને યોગ્ય નથી. યદિ કોઇ પ્રકારથી અર્થાત્ આતુરાદિ નિયમથી સંન્યાસી થયો હોય તોપણ તે લોક મહાવાક્યનો ઉપદેશ લેવાને અધિકારી નથી.

અને જેની પત્ની મરી ગઈ હોય એવા વિધુર આદિને પણ સંન્યાસનો અધિકાર કહ્યો છે. દ્વિજનિએ અનાશ્રમી રહેતું તેને નિષિદ્ધ કહ્યું છે. માટે—

શુનર્દારક્રિયામાનાનૃતભાર્યઃ પરિવ્રજેત્ ॥

ય૦ ધ૦ સં૦ ॥

અર્થ:—જેની પત્ની મરી ગઈ હોય અને બીજવાર જેનો વિવાહ થયો નથી, તે પણ સંન્યાસ ધારણ કરે. વિરક્તિ વિના સંન્યાસ લઈ શકે નહીં, તથાપિ જ્ઞાનપ્રસાદમાં રહીને તપ કરવાનું સામર્થ્ય ન હોય તો વિધુરને સંન્યાસ લેવાનું કહ્યું છે, કેમકે અનાશ્રમી રહેવાથી ધર્મથી પતિત થાય છે. અને—

સંન્યાસં પાતયેદ્યસ્તુ પતિતં ન્યાસયેતુ યઃ ।

સંન્યાસવિઘ્નકર્તા ચ ત્રીનેતાનપતિતાન્વિદુઃ ॥ જા૦ ત્મ૦ (ય૦ ધ૦ સં૦) ॥

અર્થ:—જે સંન્યાસીનું પતન કરાવે છે, અને પતિતને સંન્યાસી બનાવે છે, તથા જે સંન્યાસમાં વિઘ્ન કરનાર છે એ ત્રણેને પતિત બાણુવા. માટે આતુર સંન્યાસ પણ વિચાર કરીને જ લેવો જોઈએ.

પતિ સંન્યાસના અનધિકારીનું નિરૂપણ અ. ૧૪ સર્ગ. ૫. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૪. સર્ગ ૬.

સંન્યાસાશ્રમસિંગનિરૂપણ.

ઉપરના સર્ગમાં સંન્યાસના અનધિકારી આદિનું નિરૂપણ કરીને હવે આ સર્ગમાં સંન્યાસાશ્રમને ઉચિત દણ્ડ, કમણ્ડલુ, કાપાય વસ્ત્ર, આદિ સિંગોનું વિવેચન કરીએ છીએ.

આ વિષયમાં બાબોપનિષદ્ નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

परित्राड् चिवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः शुचिरद्रोही ब्रह्मभूयाय भवति ॥

જા૦ ૩૫૦ કણ્ડ૦ ૫ ॥

અર્થ:—વિરૂદ્ધ વર્ણનું વસ્ત્ર અર્થાત્ પ્લાઠણાદિ ચારે વર્ણને માટે જે યોગ્ય નથી એવા વિરૂદ્ધ કાપાય રંગના વસ્ત્ર વાળા, તથા જેનું શિર મુંડાવેલું હોય તથા પરિગ્રહથી રહિત હોય, તથા પવિત્ર હોય તથા કોઈ પ્રાણીને દ્રોહ કરનાર ન હોય એવો સંન્યાસી (પરિત્રાડ્) પરમાત્માની પ્રાપ્તિને માટે યોગ્ય થાય છે. લાલ, પીળાં, સફેદ, કાળાં વગેરે રંગનાં વસ્ત્ર ચારે વર્ણના ગૃહસ્થાશ્રમી લોક પહેરે છે. અને તે લોક ઉપયોગ કરવો નિષિદ્ધ છે, માટે કાપાય વસ્ત્રને વિવર્ણ કહ્યું છે. વળી હે સખા ૩૫ દણ્ડ ! તું મારી રક્ષા કર—આ મન્ત્રથી દણ્ડ ધારણ કરવાનું પણ ઉપનિષદ્માં કહ્યું છે.

अनेन मन्त्रेण कृतं वैणवं दण्डं कौपीनं परिग्रहेदौपथ्यवदशनमाचरेदौपथ्यवदशनं प्राश्नीयाद्यत्नाभमश्नीयात् ॥ आरु० ૩૫૦ ક૦ ૩ ॥

અર્થ:—“સપ્તા મા” એ મન્ત્રથી વાંસનો બનાવેલો દણ્ડ તથા કૌપીનનું પણ ગ્રહણ કરે. અને જેવી રીતે રાગની નિવૃત્તિને માટે ઔપધનુ સેવન કરવામાં આવે છે, તેવી રીતે ક્રુધા રૂપી રાગનું નિવારણ કરવાને માટે બોજન કરે. અને ઔપધની માફક બોજન કરે. જેનું મળી આવે તેનું બોજન કરે, બોજનને માટે કોઈ પ્રકારની લાલસા ન રાખે. તે વાતનું સ્મરન કરવાને માટે “ઔપધની તુલ્ય બોજન કરે” એમ બે વાર કહ્યું છે. ઇત્યાદિ શ્રુતિથી દણ્ડ તથા કાપાય વસ્ત્રાદિ ધારણ કરવાનો નિયમ પણ નિશ્ચય થાય છે. અને પૂર્ણ વિરક્ત પરમહંસને માટે દણ્ડાદિક સિંગોનો અભાવ પણ શાસ્ત્રમાં જતાવ્યો છે.

गृह्णीयादण्डकौपीनाद्युचितं लोकवर्तनम् ।

વિરક્તચેત્ત્વ ગૃહ્ણીયાલોકોત્તિવિચારણે ॥ શિ૦ પુ૦ કૈ૦ સં૦ અ૦ ૩-૫૮ ॥

અર્થ:—લોકોના ઉપકારને માટે તથા પોતાના શરીરના પોષણને માટે પણ સંન્યાસાશ્રમને ઉચિત દણ્ડ તથા કૌપીનાદિક ચિક્કો ગ્રહણ કરવાં જોઈએ. અને જે વિરક્ત હોય તેા લોકોના ઉપકારાદિના વિચારથી દણ્ડાદિ ધારણ ન કરે. અને—

ન તસ્ય વિદ્યતે કાર્યં ન લિંગં વા વિપથિતઃ ।

નિર્મમો નિર્ભયઃ શાન્તો નિર્દ્વન્દ્વોઽવર્ણભોજનઃ ॥ના. પ.ઉ. આ. ૪ શ્લો. ૩૧॥

અર્થઃ—તે તત્ત્વવેત્તા પરમહંસને માટે કોઈ કર્તવ્ય નથી, ન તો તેને માટે કોઈ કાપાય વસ્ત્રાદિક લિંગ છે. તે મમતારહિત તથા નિર્ભય તથા શાન્ત તથા રાગદ્વેષાદિ દ્વન્દ્વથી રહિત, અને અવર્ણ ભોજનવાળો હોવાથી આહારાદિ વર્ણોની અપેક્ષાથી રહિત હોય છે. વળી—

મુનિઃ કૌપીનવાસાઃ સ્યાન્નગ્નો વા ધ્યાનતત્પરઃ ।

एवं ज्ञानपरो योगी ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

” ॥ ૩૨ ॥

અર્થઃ—પરમહંસ તત્ત્વવેત્તા અને ધ્યાનમાં તત્પર એવા મુનિ અદ્વાય કૌપીન રાખે અથવા દિગંબર જ રહે. જ્ઞાનમાં તત્પર જે યોગી છે તે પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિને માટે યોગ્ય થાય છે.

લિંગે સત્યપિ खल्वस्मिन्ज्ञानमेव हि कारणम् ।

निर्मोक्षायैव भूतानां लिंगग्रामो निरर्थकः ॥

” ॥ ૩૩ ॥

અર્થઃ—તત્ત્વવેત્તાએ લિંગ ધારણ કર્યું હોય કે નહીં, મોક્ષને માટે તો જ્ઞાન જ કારણ છે. માટે નાના પ્રકારનાં જે લિંગ છે તે નિષ્પ્રયોજન જ છે.

तस्मादलिङ्गो धर्मज्ञो ब्रह्मवृत्तमनुव्रतम् ।

गूढधर्माश्रितो विद्वानज्ञातर्चास्तं चरेत् ॥

” ॥ ૩૪ ॥

અર્થઃ—માટે લિંગથી રહિત, ધર્મધર્મને અજ્ઞાત, બ્રહ્મપ્રાપ્તિને યોગ્ય વ્રતોને ધારણ કરેલો, ગૂઢ ધર્મોના આશ્રય કરેલો વિદ્વાન લોકો તેને અણી ન શકે એવું આચરણ કરે. વળી—

संदिग्धः सर्वभूतानां वर्णाश्रमविवर्जितः ।

अन्धवज्जडवच्चापि मूकवच्च महीं चरेत् ॥ ना० प० उप० ૪ શ્લો० ૩૬ ॥

તે દૃષ્ટ્વા શાન્તમનસં સ્પૃહ્યન્તિ દિર્ઘાંકસઃ ।

લિંગાભાવાત્તુ કેવલ્યમિતિ વ્રહ્માનુશાસનમ્ ॥

” ॥ ૩૭ ॥

અર્થઃ—તેને દેખનાર પ્રાણીઓને સન્દેહ થાય અર્થાત્ આ જ્ઞાની છે અથવા અજ્ઞાની છે એવો નિશ્ચય ન થાય, અને વર્ણાશ્રમના વિચારથી રહિત હોય, અને અન્ધ તથા જડ અને મૂકની માફક—એવી રીતે પૃથ્વીમાં વિચરે. (૩૬). એવા શાન્ત મનવાળાને નેહીને દેવતા ભોક્ષ પશુ તે પદ્ધતિને પ્રાપ્ત કરવાની હચ્છા કરે છે. લિંગાદિના અભાવમાં મોક્ષ છે એવું વેદનું કથન છે. વળી—

ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मद्भक्तो वाऽनपेक्षकः ।

मन्त्रिद्वાનાશ્રમોત્સવત્વા ચરેદવિધિમોચરઃ ॥મા૦પુ૦ ૧૬૦૧૧ અ૦ ૧૮—૨૮॥

અર્થઃ—આ ભોક્ષ સંજ્ઞાથી તથા પરભોક્ષ સંજ્ઞાથી વિષયોમાં જે વિરક્ત છે, તેથી જ જે સર્વ વસ્તુની અપેક્ષાથી રહિત છે એવો જ્ઞાનનિષ્ઠ હોય, અથવા વિરક્ત હોય, અથવા મારો ભક્ત હોય, તે દૃષ્ટાદિ લિંગ સદિન આશ્રમ તથા આશ્રમધર્મોનો પશુ પરિત્યાગ કરીને તથા વિધિ અને નિષેધોના પત્ત પડિસાચ કરીને વિચરે.

આ પ્રમાણ પશુ જ્ઞાનનિષ્ઠાને તથા નિષ્કામ ભક્તને વર્ણાશ્રમનિયમનો અભાવ જનાવે છે. વળી—

અવ્યક્તલિંગા અવ્યક્તાચારા અનુન્મત્તા ઉન્મત્તવદાચરન્તઃ ॥

જાવાં ૩૦ કળિં ૬ ॥

અર્થ:—વર્ણશ્રીઓનાં કોઈ ૨૫૪ ચિહ્ન જેનામાં નથી, અને વર્ણશ્રીઓને અનુસાર કોઈ આચાર પણ જેનામાં નથી, અને ઉન્મત્ત નથી છતાં ઉન્મત્તની પેઠે આચરણ કરનાર છે. ઇત્યાદિ શ્રુતિ પણ સર્વ તત્ત્વવેત્તા પરમહંસને દણ્ડાદિ લિંગોનો અભાવ બતાવે છે. તેથી વિરક્ત હોય તો લિંગ ધારણ ન કરે. નહિંતો લિંગાદિ ધારણ કરે એવો નિર્ણય છે. તેટલા માટે જાણાવ્યું—

ત્રિદણ્ડં કમણ્ડલું શિક્યં પાત્રં જલપવિત્રં શિશ્વાં યજ્ઞોપવીતં મૂઃ સ્વાદેત્યપ્સુ પરિત્યજ્યાડ્ઽત્માનમન્વિચ્છેત્ ॥

જાવાં ૩૦ કળ ૬ ॥

અર્થ:—ત્રિદણ્ડ, કમણ્ડલુ, શીકું, પાત્ર, તથા જલ ગળવાનું વસ્ત્ર, તથા શિખા અને યજ્ઞોપવીત—એ સર્વ “મૂઃ સ્વાદ્વા” એ મન્ત્ર બળીને જલમાં પરિત્યાગ કરીને આત્માને જાણવાની ઇચ્છા કરે. આ શ્રુતિ કુટીચક તથા બ્રહ્મક સંન્યાસીને પણ દણ્ડાદિ લિંગના ત્યાગ દ્વારા પરમહંસ સંન્યાસનું વિધાન કરે છે.

અને જેને માટે દણ્ડાદિ ધારણ કરવાની શાસ્ત્રમાં આવશ્યકતા બતાવી છે, તે દણ્ડાદિ ધારણ ન કરે તો પ્રાચિત્તના ભાગી થાય છે એમ બતાવ્યું છે.

મેઘલાજિનદણ્ડૈશ્વ વ્રહ્મચારીતિ લક્ષ્યતે ।

ગૃહસ્થો યદ્વિવેદાયૈર્નસ્વલોમૈર્વનાશ્રમી ॥ દક્ષ ૦ સ્મૃ ૦ અ ૦ ૧ શ્લો ૦ ॥૧૨॥

ત્રિદણ્ડેન યતિશ્ચૈવ લક્ષણાનિ પૃથક્ પૃથક્ ।

યસ્યૈતલક્ષણં નાસ્તિ પ્રાયશ્ચિત્તી ન ચાશ્રમી ॥ ” ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—મેઘલા, ચર્મ તથા દણ્ડથી આ બ્રહ્મચારી છે એમ જાણી શકાય છે. અને લાકડી તથા વેદાદિ શબ્દથી તથા જલપાત્રાદિથી ગૃહસ્થની પિજાન થાય છે. વધારેલા નખ અને કેશથી વાનપ્રસ્થાશ્રમીને જાણી શકાય છે. અને ત્રિદણ્ડ તથા કમણ્ડલુ આદિ યતિનું સૂચન કરે છે. આ પ્રમાણે સર્વનાં લક્ષણ જૂદાં જૂદાં છે. જેનાં આવાં લક્ષણ નથી તે પ્રાચિત્તનો ભાગી છે. તે આશ્રમી પણ નથી.

દણ્ડનાં લક્ષણ પણ શાસ્ત્રમાં કહ્યાં છે.

ધારયૈઞ્ઞેણં દણ્ડં ન સ્થૂલં ન કૃશં તથા ।

તસ્ય ચાગ્રે ચ મૂલે ચ ગ્રન્થિ ત્યક્ત્વા તુ ધારયેત્ ॥ ય ૦ ધ ૦ સં ૦ ॥

અર્થ:—બહુ મોટો પણ ન હોય, ન તો બહુ પાતળો હોય, એવો વાંસનો દણ્ડ તેના મૂળ અને અગ્ર ભાગની ગ્રન્થિઓને છોડીને ધારણ કરવો જોઈએ. વળી—

દણ્ડં તુ વૈણ્ણં સૌમ્યં સત્ત્વચં સમપર્વકમ્ ।

પુણ્યસ્થાને સમુત્પન્નં નાનાકલ્પાપશોભિતમ્ ॥ ભવિ ૦ પુ ૦ (ય, ધ, સં.) ॥

અદગ્ધમદ્દત્તં કાર્તૈઃ પર્વગ્રન્થિવિરાજિતમ્ ।

સ્વયં ભૂતં તુ મેદિન્યાં શાસ્ત્રાવર્જમૃજું શુભમ્ ॥ ” ”

અર્થ:—દણ્ડ વાંસનો હોવો નોંધ્યો, તે સૌમ્ય હોય અને તેની સર્વ સન્ધિ સમાન હોય, તથા ગંગાતીરાદિ પુણ્યસ્થાનમાં ઉત્પન્ન થયેલો હોય, તથા વિચિત્ર રંગવાળો પરિપક્વ હોય, તથા જે અગ્નિથી બનેલો ન હોય, તથા જેને કીડાએ ખાધેલો ન હોય, અને પર્વ તથા અન્યથી શોભિત હોય, ભૂમિમાંથી સ્વયં ઉત્પન્ન થયેલો હોય અર્થાત્ કાષ્ઠાએ બાગ વગેરેમાં રાખેલો ન હોય તેવો, શાખારહિત અને સીધો અને સુશોભિત હોવો નોંધ્યો. વળી—

નાસોદયં શિરસ્તુલ્યં શ્રુવોર્વા વિશ્રયાદ્યતિઃ ॥

અર્થ:—તે નાસિકા સુધીનો અથવા શ્રુ સુધીનો અથવા શિર સુધીનો હોયો દણ્ડ સંન્યાસીએ ધારણ કરવો નોંધ્યો. (આ ભવિ. પુ. તું જ પ્રમાણુ યતિધર્મસંગ્રહમાં લખેલું છે.)

દળ્ડાત્મનોસ્તુ સંયોગઃ સર્વદૈવ વિધીયતે ।

ન દળ્ડેન વિના ગચ્છેદિપુક્ષેપત્રયં બુધઃ ॥ જમદ. સ્મૃ૦ (ય. ધ. સં.)

અર્થ:—દણ્ડ અને શરીરનો સંબંધ હમેશા હોવો નોંધ્યો એમ શાસ્ત્ર વિધાન કરે છે. બુદ્ધિશાળી મનુષ્ય દણ્ડ વિના ત્રણ ધનુષ્ જેટલો રસ્તો પણ ન ચાલે.

જલામ્બરાદિપુ ક્ષિપ્તે ન કશ્ચિદ્દોષમાગ્મવેત્ ।

શિષ્યાદિભિર્વિનીતેઽપિ નીત એવ સ આત્મના ॥

અર્થ:—જતાં દણ્ડ કદાપિ હાથમાં ન રાખ્યો હોય, પરન્તુ જલમાં અથવા ઉંચા સ્થાનમાં રાખ્યો હોય તો દોષનો ભાગી થતો નથી કદાપિ બહાર જતાં પોતે દણ્ડને હાથમાં ન લીધો હોય, પરન્તુ પોતાના શિષ્યાદિએ હાથમાં રાખ્યો હોય તો પણ તે પોતે લીધા બરાબર જ છે. કેમકે—

હસ્તપાદાદિવચ્છિપ્ત્ય ઇતિ શિષ્ટા દ્રુવન્તિ હિ ॥

અર્થ:—શિષ્ય પોતાના હાથ, પગ, આદિ અવયવ તુલ્ય જ છે એમ શિષ્ટ લોક કહે છે. વળી—

અતૈજસાનિ પાત્રાણિ તસ્ય સ્યુર્નિર્વ્રણાનિ ચ ।

તૈપામદ્ધિઃ સ્મૃતં શૌચં ચમસાનામિવાધ્વરે ॥ મ. સ્મૃ૦ અ૦ ૬-૫૩ ॥

અર્થ:—યતિનું પાત્ર સુવર્ણાદિનું ન હોય એવું નોંધ્યો. તે તૂટેલું ફૂટેલું પણ ન હોવું નોંધ્યો. અને તેની શુદ્ધિ, જેવી રીતે યજ્ઞોનાં પાત્રની શુદ્ધિ જલથી થાય છે, તેવી રીતે જલથી થાય છે.

હવે નીચેના શ્લોકથી, યતિનાં પાત્ર ધાતુથી બનાવેલાં પાત્રથી ભિન્ન હોવાનો નિર્ણય કરવામાં આવે છે.

અભાણું દારુપાત્રં ચ મૃન્મયં વૈળવં તથા ।

પ્રતાનિ યતિપાત્રાણિ મનુઃ સ્વાયંભુવોઽગ્રીત્ ॥ મ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૬. ૫૪ ॥

અર્થ:—તુંબકું, લાકડાનું પાત્ર અથવા માટીનું પાત્ર અથવા વાંસ આદિની પેશાઈ કાપીને તેનું બનાવેલું-એ સર્વ પાત્ર યતિને માટે છે એમ સ્વાયંભુવ મનુએ કહ્યું છે.

કૌપીનાઞ્છાદનં વસ્ત્રં કન્યાં ગીતનિવારિણીમ્ ।

અક્ષમાલાં ચ ગૃહીયાદૈળવં દળ્ડમત્રણમ્ ॥ સ્કા૦ પુ૦ (જી. મુ. વિ.)

અર્થ:—કૌપીન તથા શરીરને ઢાંકવાને માટે ઘોતીઉં આદિ વસ્ત્ર, તથા શીતનું નિવારણ કરવાને માટે ગોદડી, તથા રૂદ્રાક્ષની માળા, તથા ભગવાનના ચિહ્ન રૂપ ત્વચા આદિ જેમાંથી ઉખડી ગઈ નથી એવો દ્રવ્ય પણ યતિએ ગ્રહણ કરવો જોઈએ.

ઈ નિ મંન્યાસાશ્રમલિંગનિરૂપણ અ. ૧૪. સ. ૬. અમાત્ર.

અધ્યાય ૧૪. સર્ગ. ૭.

સંન્યાસની તથા ધર્મચરણની વિધિનું નિરૂપણ.

હવે આ સર્ગમાં સંન્યાસ ધારણ કરવાની સામાન્ય વિધિ તથા સંન્યાસીના ધર્મચરણની વિધિનું પણ પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે.

પ્રાજાપત્યાં નિરુપ્યેષ્ટિં સર્વવેદસદક્ષિણામ્ ।

આત્મન્યગિનં સમારોપ્ય વ્રાહ્મણઃ પ્રવ્રજેદ્ગૃહાત્ ॥ મં ૨૫. અં ૩-૩૮ ॥

અર્થ:—પરમાત્માની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળા મુનુક્ષુ પુરૂષ જે યજ્ઞમાં સંપૂર્ણ ધનની દક્ષિણા છે એવા પ્રજાપતિ દેવતા સંબંધી યજ્ઞ કરીને વિધિપૂર્વક અગ્નિને પોતાનામાં સમાવશ કરીને ગૃહથી નિકળીને સંન્યાસાશ્રમનો સ્વીકાર કરે. વળી—

યે દત્ત્વા સર્વભૂતેભ્યઃ પ્રવ્રજત્યભયં ગૃહાત્ ।

તસ્ય તેજોમયા લોકા ભવન્તિ વ્રહ્મવાદિનઃ ॥

૩૯ ॥

અર્થ:—સંપૂર્ણ સ્થાવર અને જંગમ પ્રાણીઓને અભય આપીને જે ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી સંન્યાસી થાય છે તે બ્રહ્મનિધને હિરણ્યગર્ભાદિકના લોક પ્રાપ્ત થાય છે.

યસ્માદ્વપિ ભૂતાનાં દ્વિજાન્નોત્પદ્યતે ભયમ્ ।

તસ્ય દેહાદિમુક્તસ્ય ભયં નાસ્તિ કુતશ્ચન ॥

,, ॥ ૪૦ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્યથી પ્રાણીને લેશ માત્ર પણ ભય ઉત્પન્ન થતો નથી તેને આ વર્તમાન દેહનો નાશ થતાં કોઈ પ્રકારનો ભય થતો નથી. અર્થાત્ અભયદાન આપીને સંન્યાસી થઈ તેના ધર્મનું પાલન કરનાર મનુષ્યને કોઈ પણ પ્રકારનો ભય પ્રાપ્ત થવાનો નથી એવો ભાવ છે.

આ પ્રમાણે શાસ્ત્રોક્ત નિયમને અનુસાર સંન્યાસ લઇને—

एक एव चरेन्नित्यं सिद्धचर्यमसहायवान् ।

सिद्धयेकस्य संपश्यन्न जहाति न हीयते ॥

,, ॥ ૪૨ ॥

અર્થ:—એકલા વિચરનારને અને સર્વ પ્રકારના સંગથી રહિત થયેલાને જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ જાણ. અને સહાયને માટે પોતાની સાથે કોઈને પણ નહીં રાખતો સતો એકલો વિચરે. અને એકલો વિચરતો સતો તે કોઈ પદાર્થનો ત્યાગ થવાથી દુઃખનો અનુભવ કરતો નથી, અને કોઈ પણ તેના ત્યાગના દુઃખનો અનુભવ પણ કરતો નથી અર્થાત્ એકલા વિચરનાર યતિને કોઈ પદાર્થ અથવા કોઈ મનુષ્યનો પણ ત્યાગ થવાથી દુઃખ થતું નથી. વળી—

एको भिक्षुर्यथोक्तस्तु द्वौ चैव मिथुनं स्मृतम् ।

त्रयो ग्रामः समाख्यातः ऊर्ध्वं तु नगरायते ॥ દક્ષ ૨૫. અં ૭-૩૪ ॥

અર્થ:—જે એકલો વિચરનાર છે તે યથાર્થ ભિક્ષુ છે. જેઓ બે મળીને વિચરે છે તે

મિથુન કહેવાય છે. જે ત્રણ મળીને ફરે છે તે ગ્રામ કહેવાય છે. અને ત્રણથી' અધિક હોય તો નગર કહેવાય છે. તેથી—

નગરં हि न कर्तव्यं ग्रामो वा मिथुनं तथा ।

एतत्त्रयं प्रकुर्वाणः स्वधर्माच्चयवते यतिः ॥ ३५ ॥

અર્થ:—નગર કે ગ્રામ કે મિથુન પણ નહીં કરવું જોઈએ. આ ત્રણ કરવાથી યતિ પોતાના ધર્મથી પતિત થાય છે.

वर्षासु ध्रुवशीलोऽष्टौ मासानेको यतिश्चरेत् ।

द्वावेव वा विचरेद्द्वावेव वा विचरेदिति ॥ ३६ ॥

અર્થ:—વર્ષા ઋતુના ચાર માસ એક જ સ્થાનમાં રહેવું જોઈએ, અને આઠ માસ એકલા વિચરે, અથવા બે મળીને વિચરે. આ શ્રુતિ પોતાના શિષ્યાદિક કાઈ હોય અને પોતાને કાઈ વિક્ષેપ કરનાર ન હોય, તો બે મળીને વિચરવાની આજ્ઞા કરે છે. “દ્વાવેવ વા” એ બે વાર કહ્યું છે. તેનું તાત્પર્ય બેથી અધિક કદાપિ ન હોય એવું છે.

राजवार्ता ततस्तेषां भिक्षावार्ता परस्परम् ।

स्नेहपैथुन्यमात्सर्यं संनिकर्षान्न संशयः ॥ ३७ ॥

અર્થ:—એચાર મળીને વિચરનાર પરસ્પર ભિક્ષાની વાર્તા અથવા રાજ સંબંધી વાર્તા કરતા રહેશે—અર્થાત “આ રાજ આવે છે, આ ગ્રામમાં ભિક્ષા હીક મળે છે, બહુ લોક સારા છે” એ પ્રકારની વાતો કરતા રહેશે. અને વળી મળીને એકલા રહેવાથી સ્નેહ, આદીશુભલી અથવા માત્સર્ય એ સર્વ અવશ્ય થાય છે. માટે મુમુક્ષુએ એકલા જ વિચરવું જોઈએ. પહેલાંના સમયમાં ૧૦૦૦ (હજાર) અથવા અધિક પણ શિષ્યોને લઈને ઋષિલોક કરતા હતા. પરંતુ તે લોક સંન્યાસી નહોતા. સંન્યાસીઓને માટે સંઘ લઈને ફરવાનું શાસ્ત્રમાં નિષિદ્ધ કહ્યું છે. આ શ્લોક ૩૪ થી લઈને ૩૬ સુધીના શ્લોક નારદપરિવાજકોપનિષદમાં પણ છે.

एकाकी निःस्पृहस्तिष्ठेन्न हि केन सहालपेत ।

दद्याच्चाश्रાયणेत्थेय प्रसिवाक्यं सदा यतिः ॥ ३८ ॥

અર્થ:—યતિએ નિઃસ્પૃહી થઈને એકલા રહેવું જોઈએ. અને કોઈની સાથે વ્યર્થ બોલવું નહીં જોઈએ. અને કોઈ આવીને નમસ્કારાદિ કરે અથવા બોલે તો તેના બદલામાં નાશાયણુ થપ્પદ કહેવો જોઈએ.

વળી દ્વાત્રેય અવધૂતે સમક્રમાં રહેનારને પરસ્પર કલહ થવાનો સંભવ પણ કહ્યો છે.

वासे वहनां कलहो भवेद्वार्ता द्वयोरपि ।

एक एव चरेत्तस्मात्कुमार्या इव कङ्कणम् ॥ भा. स्क. ૧૧ અ. ૯ શ્લો. ૧૦ ॥

અર્થ:—ધર્મીઓ સાથે મળીને રહે તોપણ પરસ્પર વાતચીત કરશે, તેટલા માટે કુમારીના કંકણની માફક એકલા વિચરવું જોઈએ. વળી—

अनग्रिरनिकेतः स्याद्ग्राममन्त्रार्यमाश्रयेत् ।

उपेक्षकोऽसंकुसुको मुनिर्भावसमादितः ॥ ૩૯ ॥

અર્થ:—૨મેઘ ઘનાવવી આદિ નિમિત્તથી લૌકિક અગ્નિનો સંબંધ ન કરે. અને રહેવાને માટે કોઈ નિશ્ચિત સ્થાન પણ ન રાખે. અને અનને માટે ગ્રામનો આશ્રય કરે. અને સર્વ કાર્યમાં ઉપેક્ષાશુદ્ધિ રાખવી જોઈએ, તથા સ્થિરશુદ્ધિવાળા થવું જોઈએ. આ પ્રકારે બહુ સ્વચ્છવતું મનન કરનાર મુનિએ પરમાત્મામાં સમાહિત ચિત્તવાળા થઈને રહેવું જોઈએ.

માધૂકરમસંકલ્પ પ્રાક્ષણીતમયાચિતમ્ ।

તાત્કાલિકં ચોપપન્નં મૈક્ષં પઠ્યવિધં સ્મૃતમ્ ॥ સં. ૩. અ. ૨-૬૫ ॥

અર્થ:—૧. અસંકલ્પ માધૂકર, ૨. પ્રાક્ષણીન, ૩. અયાચિત, ૪. તાત્કાલિક તથા ૫. ઉપપન્ન એમ શિક્ષા પાંચ પ્રકારની કહેવાય છે.

મનઃ સંકલ્પરહિતાંસ્ત્રીન્યુદાનપઠ્ઠ સમ્ વા ।

મધુમક્ષિકવત્કૃત્વા માધૂકરમિતિ સ્મૃતમ્ ॥ ” ॥ ૬૬ ॥

અર્થ:—“આજ અમુક ઘરમાં શિક્ષા લેવા જવું છે” એવો પ્રથમ મનમાં કોઈ સંકલ્પ ન થયો હોય એવાં ત્રણ અથવા પાંચ અથવા સાત ઘેરથી મધમાખીની પેઠે થોડું થોડું અન્ન લાવીને નિર્વાહ કરવો તેને અસંકલ્પ મધૂકરવૃત્તિ કહે છે.

પ્રાતઃકાલે ચ પૂર્વેશુર્યદ્યવૈતઃ પ્રાર્થિતં મુહુઃ ।

તદ્વૈક્ષં પ્રાક્ષણીતં સ્યાત્સિર્થિતં કુર્યાન્નથાપિ ચ ॥ ” ॥ ૬૭ ॥

અર્થ:—તે (શિક્ષાને) દિવસે પ્રાતઃકાલમાં અથવા આગલે દિવસે ભક્ત લોકોએ આવીને પારંવાર પ્રાર્થના કરીને કશુંક કરાવી હોય તો તે શિક્ષા પ્રાક્ષણીત કહેવાય છે. તે શિક્ષાથી પણ પોતાની સ્થિતિ ચકાસે અર્થાત્ નિર્વાહ કરે.

મિશ્રાટનસમુદયોગાયેન કેન નિમન્નિતમ્ ।

અયાચિતં તુ તદ્વૈક્ષં ભોક્તવ્યં ચ મુમુક્ષુભિઃ ॥ ” ॥ ૬૮ ॥

અર્થ:—શિક્ષાને માટે ફરતાં ફરતાં કોઈએ તેને પોતાના ઘરમાં શિક્ષા કરવાને માટે નિમન્ન-ત્રણ ક્ષુ” હોય તો તે અયાચિત હૈક્ષ કહેવાય છે. તે પણ મુમુક્ષુ લોકોએ ભોજન કરવા યોગ્ય છે.

ઉપસ્થાનેન યત્પ્રોક્તં મિશ્રાર્થં વ્રાહ્મણેન તત્ ।

તાત્કાલિકમિતિ રૂપાતં ભોક્તવ્યં યતિમિસ્તદા ॥ ” ॥ ૬૯ ॥

અર્થ:—શિક્ષાને માટે આપણા નિવાસસ્થાનમાંથી બહાર જવાને તૈયાર થયા હોઈએ તે સમયે કોઈ આવીને ભોજનને માટે કહે તો તે તાત્કાલિક કહેવાય છે તે પણ યતિએ ખાવું જોઈએ.

સિદ્ધમન્નં યદાનીતં વ્રાહ્મણેન મઠમતિ ।

ઉપપન્નમિતિ ગ્રાહુર્મુનયો મોક્ષકાક્ષિણઃ ॥ ” ॥ ૭૦ ॥

અર્થ:—અને કોઈ રાધિકુ અન્ન મઠમાં લાગ્યું હોય તો તેને મોક્ષની ઇચ્છા કરનાર મુનિલોક ઉપપન્ન કહે છે.

વળી યતિએ હશેનાં એકનું જ અન્ન ખાવું યોગ્ય નથી:—

ચરેન્માધૂકરં મૈક્ષં યતિર્મ્લેચ્છકુલાદપિ ।

एकाक्षं न तु भुञ्जीत वृद्धस्पतिसमादपि ॥

યાચિતાયાચિતાભ્યાં ચ મિશ્રાભ્યાં કલ્પયેત્સ્થિતિમ્ ॥ ” ॥ ૭૧ ॥

અર્થ:—યતિએ મહેનત કુલમાંથી પણ મધુકરવૃત્તિ કરવી યોગ્ય છે, પરન્તુ જીહ્વરૂપિની કુલની વૃદ્ધ કોઈ ઉત્તમ કુલ હોય તો પણ શું ? તેનું પણ અન્ન દરરોજ ખાવા યોગ્ય નથી. પરન્તુ યાચિત અને અયાચિત ભિક્ષા વડે પોતાનો નિર્વાહ કરવો ઉચિત છે. અર્થાત્ અયાચિત વૃત્તિથી નિર્વાહ ન આવે તો યાચિત ભિક્ષાથી પણ નિર્વાહ અલાવવો જોઈએ એવો સિદ્ધાન્ત છે.

મૈક્ષ્ણં વા સર્વવર્ણેભ્યં ઇકાન્નં વા દ્વિજાતિષુ ।

અપિ વા સર્વવર્ણેભ્યો ન ચૈકાન્નં દ્વિજાતિષુ ॥ વૌષા.સ્મૃ.પ્ર.૨ અ. ૧૦-૬૯ ॥

અર્થ:—સર્વે વર્ણો પાસેથી ભિક્ષા માગીને ખાવી. અથવા દ્વિજાતિમાંથી કોઈ એકનું અન્ન ખાવું. અથવા સર્વની ભિક્ષા માગીને ખાવી, પરન્તુ દ્વિજાતિનું હોય તોપણ કાંઈ એકનું અન્ન હમેશાં નહીં ખાવું એવો અનબોજનમાં વિકલ્પ હતો છે. વળી—

પ્રિયમાત્તનરા યત્ર પ્રયચ્છેયુરયાચિતાઃ ।

સ્વસ્થચિત્તો વસેત્તત્ર કૃતકૃત્ય ઇવાત્મવાન્ ॥ શાં ૫૦ અં ૨૮૭-૫૩ ॥

અર્થ:—યાચના કર્યા વિના ગ્રેમી લોક જે સ્થાનમાં આપણા નિર્વાહને યોગ્ય સર્વ વસ્તુ આપતા હોય તે સ્થાનમાં આત્મચાની કૃતકૃત્ય યતિ સ્વસ્થ ચિત્તવાળા થઈને રહે.

ન વાયુઃ સ્પર્શદોષેણ નાગ્નિર્દહનકર્મણા ।

નાપો મૂત્રપુરીષાભ્યાં નાન્નદોષેણ મસ્કરી ॥ નાં ૫૦ લં ૨-૭૨ ॥

અર્થ:—મૂત્રમૂત્રાદિકાના સ્પર્શથી પણ વાયુને કોઈ દોષ લાગતો નથી. વળી સર્વ પ્રકારના અપવિત્ર પદાર્થોને બાળવાથી પણ અગ્નિ અપવિત્ર થતો નથી. અને જલમાં લોક મળમૂત્રાદિ ફેંકે છે છતાં તે અપવિત્ર થતું નથી. તેવી રીતે અન્નના દોષથી સંન્યાસીને પણ કોઈ દોષ લાગતો નથી. તથાપિ એકનું જ અન્ન ખાવું તે તો નિષિદ્ધ જ છે. પરન્તુ સાધકોને માટે તો તે અત્યન્ત નિષિદ્ધ છે. કારણ—

મૈક્ષેણ વર્તયેન્નિત્યં નૈકાન્નાશી ભવેત્વચિત્ ।

ચિત્તશુદ્ધિર્ભવેન્નાવત્તાવન્નિત્યં ચરેત્સુધીઃ ॥નાં ૫૦લં ૩૫૦ ૫ શ્લો. ૩૬ ॥

અર્થ:—દરેકેનાં ભિક્ષાવૃત્તિથી જ નિર્વાહ અલાવવો યોગ્ય છે, અને કદાપિ પણ એકનું બોજન લે નહીં. ત્યાંસુધી ચિત્તશુદ્ધિ ન થાય ત્યાંસુધી અવસ્થા ભિક્ષાવૃત્તિથી જ નિર્વાહ કરવો જોઈએ, આ યુનિ સાધકોને એકાન્નનો વિશેષ નિષેધ કરે છે.

ઐવર્ણ્યૌહરૌપ્યેષુ તામ્રાશ્યમયેષુ ચ ।

અન્નમિસ્રુર્ન દુપ્યેત દુપ્યેતે તુ પરિગ્રહાત્ ॥

યં ૫૦ સં ૦ ॥

માધુકરમથૈકાન્નં પરદંસઃ સમાચરેત્ ॥

અર્થ:—સુવર્ણ તથા લોહ તથા ચાંદી તથા ત્રાંશુ તથા પરધર આદિના પાત્રમાં બોજન કરવાથી યતિ દુષિત થતો નથી. પરન્તુ તેનો પ્રતિગ્રહ કરવાથી દુષિત થાય છે. અને મધુકર તથા એકાન્ન (એકનું અન્ન) પણ પરમદંસ કરી શકે છે. આ પિતામહનું વચન પણ યતિધર્મ સાંપ્રદાયમાં લખ્યું છે.

યતીનામાતુરાણાન્તુ વૃદ્ધાનાં દોર્ધરોગિણામ્ ।

ઇકાન્નેન ન દોષોઽસ્તિ એકસ્તૈવ દિને દિને ॥

પારાશર (યં ૫૦ સં ૦)

અર્થ:—યતિ આતુર હોય અર્થાત્ મરવાની તૈયારીમાં હોય અથવા અન્ય પ્રકારે આતુર હોય તથા વૃદ્ધ હોય, તથા બહુ કાલથી રોગી હોય તો તેને રોજ એકનું અન્ન ખાવાથી રોય નથી. વળી—

સુજીર્ણોઽતિકૃષ્ણો યોમી દશાન્તો વિકલેન્દ્રિયઃ ।

પુત્રમિત્રગુરુભ્રાતૃપત્નીભ્યો મૈક્ષમાહરેત્ ॥

ક્રતુઃ (ય૦ ધ૦ સં૦)

અર્થ:—શરીર જીર્ણ થઇ ગયું હોય, તથા અત્યન્ત કૃશ થયો હોય, અથવા યોગી હોય, અથવા જેની ઉંમર તેવું વર્ષની થઇ ગઇ હોય અને સોની અંદર હોય (દશાન્તઃ), અથવા જેને ઇન્દ્રિયોની હાનિ થઇ હોય એવો યતિ પુત્ર, મિત્ર, ગુરુ, ભાઇ તથા પત્નીની પાસેથી ભિક્ષા લઇને નિર્વાહ કરી શકે છે. વળી—

ઘૃતં શ્વમૂત્રસદૃશં મધુ સ્પાત્તરયા સમમ્ ।

તૈલં મૂકરમૂત્રં સ્પાત્મૂપં લથુનસંમિતમ્ ॥

સં૦ ૮૦ અ૦ ૨-૭૫ ॥

માપાપૂપાદિ ગોમાસં ક્ષીરં મૂત્રસમં ભવેત્ ।

તસ્માત્સર્વપ્રપત્નેન ઘૃતાદીન્વર્જયેયતિઃ ॥

ઘૃતમૂપાદિસંયુક્તમત્તં નાઘાત્કદાચન ॥

” ॥ ૭૬ ॥

અર્થ:—યનિને માટે ઘી ખાવું તે કૂતરાનું મૂત્ર પીવા તુલ્ય છે, અને મધ ખાવું તે દારૂ સમાન છે, અને તેલ ખાવું તે સુઅરના મૂત્ર સમાન છે, અને દાળ ખાવી તે લસણની બરાબર છે, અને આદિ તથા પૂડા આદિ ખાવા તે માંસ તુલ્ય છે, અને દૂધ મૂત્ર સમાન છે. માટે સર્વ પ્રકારનો પ્રયત્ન કરીને યનિએ ઘી આદિ પદાર્થોને પરિત્યાગ કરવા જોઇએ. ઘી તથા દાળ આદિ મળેલું અન્ન કદાપિ ખવું નહીં લસણ કરવું જોઇએ.

આ લેખ લખેલો તો ઉપનિષદમાં જ છે, પરંતુ તે બહુ વિલક્ષણ માલમ પડે છે. પરમાર્થથી સંન્યાસીના જોગનનો નિયમ નીચે પ્રમાણે છે:—

યદ્વચ્છયોપપન્નાન્નમઘ્નાચ્છૈષ્ઠમુતાપરમ્ ।

તથા વાસસ્તથા શય્યાં પ્રાપ્તં પ્રાપ્તં ભજેન્મુનિઃ ॥ માંપુ૦સ્ક૦ ૧૧અ. ૮-૩૫ ॥

અર્થ:—યનિએ, અનાયાસે જે પ્રકારનું જોગન મળ્યું હોય, ચઢાય તે શ્રદ્ધ હોય કે લઘુ આદિ હઠકું હોય, તે સર્વ સન્તોષથી ખાવું જોઇએ. તેવી રીતે જે પ્રકારનું વસ્ત્ર અનાયાસે મળ્યું હોય તે પ્રકારનું વસ્ત્ર પહેરવું જોઇએ, તેમજ જેવી શય્યા અને રહેવાનું સ્થાન મળ્યું હોય તે પ્રકારની શય્યામાં સૂવું તથા રહેવું જોઇએ. પરંતુ પોતાના શરીરની પુષ્ટિ કરવાને માટે ઉત્તમ અન્નાદિની ઇચ્છા કરવી તથા સુખને માટે સારું વસ્ત્ર, ઘર, આદિની ઇચ્છા કરવી તે પતિત થવાનું કારણ છે. વળી—

યથાભમમશનોયાત્માગસંચારણાર્થં યથા મેદોઽદ્ધિર્ન જાયતે ॥

સં૦ ૮૦ અ૦ ૧ કા૦ ૧ ॥

અર્થ:—પ્રાણ ધારણ કરવાને માટે તથા જેથી શરીરમાં મેદની વૃદ્ધિ ન થાય તેવું યદ્વચ્છયી પ્રાપ્ત થયેલા અન્નને સન્તુષ્ટ થઇ જોગન કરવું જોઇએ. વળી—

एककालं चरेद्भिक्षं न प्रसज्जेत विस्तरे ।

भैक्षे प्रसक्ता हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥

મ. સ્મૃ. અ. ૬-૫૫ ॥

અર્થ:—તેમાં પણ એક વાર જ ભિક્ષા કરવી જોઇએ. અને બહુ વિસ્તાર નહીં કરવો જોઇએ, કારણ કે ભિક્ષામાં આસક્ત યતિ અવસ્થા વિષયોમાં પણ આસક્ત થઇ જાય છે.

ભોજન સંબંધમાં અનેક પ્રકારના લેખ છે. તથાપિ યતિને જ્ઞાનાભ્યાસ કરવામાં આધ ન થાય તેવી રીતે ભોજનાદિ કરવું જોઇએ, ચઢાય એક વાર હોય કે બે વાર હોય, એવો શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. વળી—

अयाचितं यथालाभं भोजनाच्छादनं भवेत् ।

परैच्छया च दिग्भासा स्नानं कुर्यात्परैच्छया ॥ ना. प. उ० उप० ૫ શ્લો. ૪ ॥

અર્થ:—વિના માગ્યે જેવી રીતે ભોજન તથા વસ્ત્રાદિ જે પ્રાપ્ત થાય છે તે વડે નિર્વાહ કરવો જોઇએ. બીજીની ઇચ્છાથી દિગંબર રહે અથવા બીજીની ઇચ્છાથી વસ્ત્રધારી થાય અર્થાત્ કોઈ થાયના વિના વસ્ત્ર મળે તો વસ્ત્ર પહેરે, નહિતો નહીં. અને વળી મળેલું વસ્ત્ર શરીર ઉપરથી કોઈ ઉઠાવી જાય તોપણ દિગંબર રહેવું જોઇએ. અર્થાત્ પરેચ્છા પ્રારબ્ધને અનુસાર રહેવું જોઇએ. તેવી રીતે સ્નાનાદિ પણ બીજીની ઇચ્છાથી કરે. આ સ્નાનનો નિયમ પણ પરમહંસ તથા તુરીયાતીત તથા અવધૂતને માટે છે. અને કુટીચક તથા બ્રહ્મકને ત્રણ વખત સ્નાન કરવાનું વિધાન છે.

स्नानं त्रिषवणं प्रोक्तं नियमाः स्युस्त्रिदण्डिनाम् ॥

न तत्परमहंसानां मुक्तानामાત્મદર્શિનામ્ ॥

ય. ૫૦ સં. ૧૦ ॥

અર્થ:—યતિને ત્રણ વાર સ્નાન કરવાનું કહ્યું છે. આ નિયમ ત્રિદણ્ડીઓને માટે છે. અને આત્મસાક્ષાત્કાર વાળા મુક્ત પરમહંસોને માટે આ વિધિ નથી. વળી—

स्नानं त्रिषवणं प्रोक्तं ब्रह्मदक्षवदनस्थयोः ।

हंसे तु सकृदेव स्यात्परहंसे न विद्यते ॥ ना. प. उ० उप० ૪ શ્લો. ૨૩ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મક નથા વાનપ્રસ્થોને ત્રણ વાર સ્નાન કરવાનું કહ્યું છે. અને હંસનું સ્નાન એક વાર જ થાય છે. અને પરમહંસને સ્નાનની વિધિ જોવામાં આવતી નથી.

स्नानेऽप्यशक्तः स्नायीत नित्यमुष्णेन वारिणा ।

तैलाभ्यક્તો न दुप्येत व्रणीनां वातरोગिणाम् ॥

ય. ૫૦ સં. ૧૦ ॥

અર્થ:—કંઈ જલમાં સ્નાન કરવાને અશક્ત હોય તો રોજ ગરમ જલથી સ્નાન કરે. અને જેના શરીરમાં ખુજલી અથવા ઘા આદિ હોય અથવા વાતરોગી હોય તો તેને તેલ લગાવવાથી દાખ નથી. વળી—

यतिश्च ब्रह्मचारी च नाचामेशर्मवारिणा ।

वानप्रस्थो गृहस्थश्च दैवे पित्र्ये च कर्मणि ॥

”

અર્થ:—બ્રહ્મચારી તથા યતિ ચામુકના પાત્રથી કાઢેલા જલ વડે સ્નાનાદિ ન કરે. અને

વાનપ્રસ્થ તથા ગૃહસ્થ તે વડે સ્નાનાદિ કરે. પરંતુ દેવતા સંબંધી અને પિતૃસંબંધી કર્મમાં તેનો ઉપયોગ ન કરે. હવે શિક્ષા માટે જવાનો સમય બતાવે છે.

વિધૂમે સન્નમુસલે વ્યજ્જારે ભૂક્તવજ્જને ॥

દૃત્તે શરાવસંપાતે મિસાં નિત્યં યતિશ્ચરેત્ ॥

મં સ્મૃં અં ૫૬ ॥

અર્થ:—ગ્રામમાં લોકોને ભોજન બનાવવાનો સમય વીતી ગયો હોય અર્થાત્ ગ્રામના લોક સર્વ ભોજન બનાવી રહ્યા હોય અને તેથી કોઈ ઠેકાણેથી ધૂમ નિકળતો દેખાતો ન હોય, અને ડાંગર આદિ સર્વ ધાન્ય ખાંડીને તે તે સ્થાનમાં રાખ્યા (સન્ન) હોય અર્થાત્ ખાંડુ પીસવું વગેરે સર્વ ક્રિયા બંધ થઈ ગઈ હોય, અને લોકોના ચૂલામાં અગ્નિ હોવા છ ગયો હોય, અને લોક પશુ સર્વે ભોજન કરી ચૂક્યા હોય, તેમ લોકોએ ખાઈ પીને પતરાળાં તથા ખાલા આદિ પાત્રોના પરિસાગ કર્યો હોય તે સમયમાં હમેશાં શિક્ષા માગવાને જવું જોઈએ. (અહીં જે “વૃત્ત” શબ્દનો અર્થ ચારિત્ર્ય કરવામાં આવે તો ચારિત્ર્યવાળા ઘરમાં શિક્ષા કરે એવો અર્થ કરવો જોઈએ.) વળી—

વિધૂમે ચ પ્રશાન્તાગ્નૌ યસ્તુ માધુકરીં ચરેત્ ।

યદે ચ વિપ્રમુખ્યાનાં યતિઃ સર્વોત્તમઃ સ્મૃતઃ ॥ નાં ૫૦ ડ. ૩૫૦ ૬ છોં ૬ ॥

અર્થ:—ગ્રામમાં ધૂમ બંધ થયો હોય, તથા લોકના ઘરમાં સર્વ અગ્નિ શાન્ત થઈ ગયો હોય તે સમયમાં એક બ્રાહ્મણોના ઘરમાં જે યતિ વારંવાર શિક્ષા કરે છે તે યતિ સર્વથી એક કહેવાય છે.

છત્યાદિ પ્રમાણથી યતિએ બ્રાહ્મણના ઘેરથી જ શિક્ષાટન કરવું તેને એક કહ્યું છે, તથાપિ બ્રાહ્મણથી ઇતર ક્ષત્રિયાદિ વર્ણોની શિક્ષા નહીં કરવી એવા નિષેધ યતિને માટે કોઈ પણ ઠેકાણે કર્યો નથી. કેમકે—

ત્રિપુ વર્ણેષુ મિસાં ચરેત્ ॥

સંં ૩૦ અં ૧ કં ૧ ॥

અર્થ:—યતિ ત્રણ વર્ણોમાં શિક્ષા કરે—આ શ્રુતિ ત્રણ વર્ણોની શિક્ષા લેવાની આજ્ઞા કરે છે.

ત્રિપુ વર્ણેષ્વમિશસ્તપતિતવર્જિતેષુ મિશ્રમાણો વ્રહ્મભૂયાય ભવતિ ॥ પરમ. પરિ. ૩. ॥

અર્થ:—ઉપપાતકી તથા પતિતને છોડીને ત્રણ વર્ણોમાં શિક્ષા કરીને બ્રહ્મરૂપ થાય છે. વળી—

પરમહંસાદિત્રયાણાં ન કટિમૂત્રં ન કૌપીનં ન વસ્ત્રં ન કમન્દલુર્ન દણ્ડઃ સર્વવર્ણિકે ભૈક્ષાટનપરત્વં જાતરૂપધરત્વં વિધિઃ ॥ નાં ૫૦ ૩૫૦ ૧ કં ૫ ॥

અર્થ:—પરમહંસ, તુરીયાતીત તથા અવધૂતને માટે કટિચૂર તથા કૌપીન, વસ્ત્ર, તથા દણ્ડ અને કમન્દલુ એ સર્વ કોઈ વસ્તુ રાખવાની વિધિ નથી. વળી સર્વ વર્ણો પાસેથી શિક્ષા લઈને ખાવી તથા જાત રૂપ યદને વિચરવું તે તેને માટે વિધિ છે આ શ્રુતિ પરમહંસાદિ ત્રણને સર્વ વર્ણો પાસેથી શિક્ષા કરવાને માટે આજ્ઞા કરે છે. વળી—

મિસાં ચતુર્ણાં વર્ણેષુ વિગર્હાન્વર્જયશ્ચરેત્ ।

સપ્તાગારાનસંવલ્લંઘ્યાસ્તુપ્યેલ્લબ્ધેન તાવતા ॥ માં ૫૦ પુ. સ્ક. ૧૧ અં ૧૮-૧૮ ॥

અર્થ:—પતિતોને છોડી પહેલાં નિશ્ચય નહીં કર્યો હોય એવાં ચારે વર્ણોના લોકોનાં સાત પરમાંથી ભિક્ષા કરે. તેમાંથી જે મળ્યું હોય તેટલાથી સન્તુષ્ટ રહે.

હત્યાદિ પ્રમાણોથી બહુદક તથા હંસને માટે આઠાણુદિ દ્વિગતિની ભિક્ષા, તથા પરમહંસ અને સુરીયાતીત અને અવધૂતને માટે ચારે વર્ણોની ભિક્ષા લેવાની શાસ્ત્ર આજ્ઞા કરે છે. વળી—

વ્યવહારમાત્રેન સાર્વવર્ણિકં ભૈક્ષચરણમભિશસ્તપતિતવર્જમ્ ॥

ગૌ. ધ. ૦ સૂ. ૦ પ્ર. ૧ અ. ૨ સૂ. ૦ ૪૧ ॥

અર્થ:—ભિક્ષા આદિ વ્યવહાર ગ્રામ યતાં ઉપપાતકી તથા પતિતોને છોડી સર્વ વર્ણોમાં ભિક્ષા કરી શકે છે એમ પરમહંસોને ચારે વર્ણોની ભિક્ષા કરવાનું ગૌતમ ધર્મસૂત્રમાં પણ કહ્યું છે.

કૃત્રીયક્રમે માટે ખીમને ઘેરથી ભિક્ષા કરવાની વિધિ કરી જ નથી. તેથી તેને પુત્રાદિના ઘરમાં જ ભિક્ષા કરવી ઉચિત છે. જેવી રીતે આઠણુ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય અને શૂદ્રનું ભોજન કરવાનું આઠણુને માટે ચોખ્ખું કહ્યું છે, તેવી રીતે સંન્યાસીને માટે પણ વિધિ નાણુથી નોંધાયે. વળી—

અલાભે ન વિપાદી સ્યાલ્લાભે ચૈવ ન હર્ષયેત્ ॥

માળયાત્રિકમાત્રઃ સ્વાન્માત્રાસક્લાદ્વિનિર્ગતઃ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૬-૫૭ ॥

અર્થ:—ભિક્ષાને માટે જ્યાં છતાં ભિક્ષા ન મળે તો તેથી દુઃખી ન થવું નોંધાયે. તથા પૂર્ણ રીતે મળવાથી હર્ષને પણ ગ્રામ ન થાય. ગ્રાણુની સ્થિતિ માત્રને ઉપયોગી અન્નનું ભોજન કરવામાં તત્પર રહેવું નોંધાયે. અને દપ્ક કમપ્કણુ આદિમાં પણ “આ સારું નથી માટે તેનો ત્યાગ કરીશ, આ સારું છે માટે તે ગ્રહણ કરીશ” એવો સંગ પણ કદાપિ ન કરે અર્થાત્ સર્વ કાર્યમાં આસક્તિ રહિત થઈને રહેવું નોંધાયે. વળી—

અઘ્રી ભિક્ષાઃ સમાદાય સ મુનિઃ સપ્ત પશ્ચ વા ॥

અઙ્ગિઃ પ્રજાલ્ય તાઃ સર્વાં મુહૂર્તેન મુસમાદિતઃ ॥ સંવર્ત સ્મ. શ્લો. ૧૦૬ ॥

અર્થ:—યતિ આઠ ઘેરથી અથવા સાત અથવા પાંચ ઘેરથી ભિક્ષા લાવીને તેને ખાણીમાં પાત્ર સહિત ડુખાવા સમાહિત ચિતવાળો થઈને ભોજન કરે.

કરપાત્રીતિ ચિહ્નયાતો ચાણપાત્રચિવર્જિતઃ ॥

તસ્ય પુણ્યં શતગુણં ભવત્યેવ દિને દિને ॥ રક્ષા. પુ. (ચ. ધ. સં.) ॥

અર્થ:—જે યતિ જોળી આદિ બાહ્ય પદાર્થમાં ભિક્ષા લેતો ન હોય, પરંતુ હાથમાં લઈને જ ખાતો હોય, તેને દિન દિનમાં, જેઓ જોળી આદિ પાત્રમાં ભિક્ષા કરનાર છે તેમના કરતાં સોગણું અધિક પુણ્ય થાય છે. વળી—

યતયો ભિક્ષાર્થં ગ્રામં મવિશન્તિ પાણિપાત્રમુદરપાત્રં વા ॥ આરુ. ડ. કળિડ. ૫ ॥

અર્થ:—યતિ લોક ભિક્ષાને માટે ગ્રામમાં જાય છે. ભિક્ષાને માટે ડાકીને હાથ જ પાત્ર હોય છે, અથવા ડાકીને ઉદર જ પાત્ર હોય છે. અર્થાત્ જે હાથમાં લઈને તરત ખાઈ લે છે તે કરપાત્રી કહેવાય છે, અને જે હાથમાં ભિક્ષા લઈને હાથ વડે લઈને મુખમાં મૂક્યા વિના હાથમાં રાખી મુખથી જ ખાય છે તે ઉદરપાત્રી કહેવાય છે. આ શ્રુતિથી કરપાત્રનું તથા ઉદરપાત્રનું પણ વિધાન કર્યું છે. વળી—

આસ્યેન તુ યદાહારં જીવન્મૃગયતે મુનિઃ ।

અર્થઃ—જે પશુની પેઠે મુખ વડે ભોજન કરે છે તે મુનિ ઉદરપાત્રી છે. અને કરે કર્પટકે ચૈવ આયસે તાન્નભાજને ।

મુક્ષન્મિશુર્ન લિપ્યેત લિપ્યન્તે ગૃહમેધિનઃ ॥

અર્થઃ—હાથમાં અથવા વસ્ત્રમાં અથવા લોહુ' કે ત્રાંબાના પાત્રમાં ખાવાથી યતિને પાપ લાગતું નથી. પરન્તુ ગૃહસ્થાશ્રમી એ સર્વમાં ખાય તો તેને દોષ લાગે છે. વળી—

વટાર્કાશ્વત્યર્પણેષુ કુમ્ભીતિન્દુકપત્રયોઃ ॥

एवमाहृत्य पर्णानि कृत्वा पर्णमयीं पुटीम् ।

भिक्षार्थं पर्यटेद्वિશुस्तैजસે न कदाचन ॥

અર્થઃ—વડ, આક્રો, પિપ્પળો, પાટલ તથા તિન્દુ આદિનાં પાંદડાંને સાચીને તેનો પડીઓ બનાવી ભિક્ષાને માટે ગળ્ય. પરન્તુ ભિક્ષાને માટે કદાપિ ધાતુનાં પાત્રનો ઉપયોગ ન કરે. ખીન્તનાં ધાતુપાત્રમાં ખાવામાં પણ દોષ નથી. કલિયુગને માટે પોતાનાં સ્વતંત્ર ધાતુ-પાત્રમાં જમવાનો નિષેધ કર્યો છે.

द्वापरादियुगेष्वेव पात्रभोजी भवेद्यतिः ।

कलौ नैव तु भुञ्जीत स्वपात्रे योगवित्तमः ॥

અર્થઃ—દ્વાપરાદિ યુગમાં યતિલોક પોતાનાં સ્વતંત્ર પાત્ર રાખી તેમાં ખાય. પરન્તુ કલિયુગમાં યતિલોક પોતાનાં પાત્રમાં ખાય નહીં.

अनिन्यं वै व्रजेद्गोहं निन्यं गोहं तु वर्जयेत् ।

अनावृते विशेषं द्वारि गोहे नैवावृते व्रजेत् ॥

અર્થઃ—અનિન્દિત મનુષ્યોના ઘરમાં જ જતું બોધ્યે, નિન્દિત ઘરનો પરિત્યાગ કરવો બોધ્યે. વળી જે ઘરનો દરવાજો ખુલ્લો જ હોય તે ઘરમાં ભિક્ષાને માટે જવું, જે ઘરનો દરવાજો બંધ હોય તે ઘરમાં જવું નહીં. વળી—

न विक्षेद् द्वाररन्ध्रेण भिक्षां लिप्सुः क्वचिद्यतिः ।

न कुर्याद्वै क्वचिद्यોपं न द्वारं ताडयेत्क्वचित् ॥

અર્થઃ—ભિક્ષાની ધમ્જા વાળો યતિ દરવાજાના છિદ્રમાંથી ઘરની અંદર દષ્ટિ ન કરે. અને બહાર ઉભા રહીને કોઈ અવાજ ન કરે. તેમ દરવાજાને ઠોકે પણ નહીં.

पीडयित्वापि चात्मानमल्पांश्च संप्रयच्छति ।

सा भिक्षा हिंसिता ज्ञेया तादृशो वर्जयेद्यतिः ॥

અર્થઃ—પોતાને પીડા આપીને થોડું પણ અન્ન જે આપે છે તે હિંસિત ભિક્ષા કહેવાય છે. યતિએ આવી ભિક્ષાનો પરિત્યાગ કરવો બોધ્યે.

पञ्चाहं सप्तरात्रं वा यत्र भिक्षा न लभ्यते ।

तद्गृहं वर्जयेद्विશुश्चाण्डालगृहवत्सदा ॥

અર્થઃ—જે ઘરમાં પાંચ દિવસ અથવા સાત દિવસ સુધીમાં કદાપિ ભિક્ષા મળી ન

હોય તે ધરમાં ફરી લિહાને માટે નહીં જવું નોંધ્યે. તે ધરનો, અણગમના ધરની માફક, ત્યાગ કરવો નોંધ્યે.

યા તુ પર્યુપિતા મિક્ષા નૈવેદ્યાદિષુ કલ્પિતા ।

તામખોજ્યાં વિજાનીયાદાતા ચ નરકં વ્રજેત્ ॥

અર્થ:— નૈવેદ્યાદિમાં ધરાવેલું વાસી અન્ન યતિને ખાવા ચોગ્ય નથી એમ નોંધવું નોંધ્યે. અને એવી લિહા આપનાર પણ નરકમાં જાય છે.

અકાર્પણં તુ વહ્નનં મન્યન્તે યત્ર માનવાઃ ।

નિરીક્ષન્ને ત્વન્નુદ્વિગ્નાસ્તદ્ગૃહં યત્નતો વ્રજેત્ ॥

અર્થ:—લોભ રહિત થઇને જે લોક અધિક અન્ન આપવાની ઇચ્છા કરે છે, તથા જેમાં યતિને ઉદ્વેગ રહિત થઇને જુએ છે, તેવા ધરમાં લિહાને માટે યત્નથી જવું નોંધ્યે.

પશ્ચસત્ત્રયદાણાં ચ મિક્ષામિચ્છૈત્ક્રિયાવતામ્ ।

ગોદોદમાત્રમાકાઙ્ક્ષી નિષ્ક્રાન્તો ન પુનર્વિશેન્ ॥

અર્થ:—ધર્મનું અનુક્રમ કરનારનાં પાંચ કે સાન ધરની લિહા કરવાની ઇચ્છા કરે, અને ધરમાં અન્ન તૈયાર થવાની વાર હોવાના નિમિત્તથી કાંઈ રોકે તો એક ગાયને દેહોવામાં જેટલો સમય જતો હોય તેટલા સમય સુધી ત્યાં રાહ જુએ. પરંતુ કાંઈ ધેરથી લિહા નહીં મળતાં ત્યાંથી બહાર નીકળી ગયા પછી પાછા ફરીને ફરીથી લિહા લેવાને માટે તે ધેર ન જાય.

નિમન્ત્રિતસ્તુ સંન્યાસી યથા મૈશં સમાચરેત્ ।

લોભાત્તત્ર મવર્તેત પતત્યેવ ન સંશયઃ ॥

અર્થ:—કાંઈએ લિહાને માટે નિમન્ત્રણ આપેલું હોય છતાં જે લોભથી લિહા માગવાને માટે જાય છે તેવો યતિ પતિત થાય છે તેમાં કાંઈ સંશય નથી.

યત્યન્નં ન તુ મોક્તવ્યં માણૈઃ કઠગતૈરપિ ।

ગોમાંસસદૃશં જોયં સુરાવિન્દુસમં જલમ્ ॥

અર્થ:—યતિએ સંપાદન કરેલું અથવા યતિની પ્રેરણાથી પ્રાપ્ત થયેલું અન્ન યત્યન્ન દેહવાય છે. તે અન્ન, અન્ન વિના મરવાની તૈયારી હોય તોપણ, નહીં ખાવું નોંધ્યે, કમકે યત્યન્ન ગોમાંસ બરાબર છે; અને યતિના જલનું બિન્દુ દારૂ સમાન છે.

યત્યન્નં યતિપાત્રસ્થં યતિના પ્રેરિતં ચ યત્ ।

અન્નપ્રયં ન મોક્તવ્યં મુક્ત્વા ચાન્દ્રાપર્ણં ચરેત્ ॥

જાંબાલ (ય. ઘ. સં.)

અર્થ:—યતિનું અન્ન, તથા યતિના પાત્રમાં ગણેલું અન્ન, તથા યતિની પ્રેરણાથી પ્રાપ્ત થયેલું અન્ન એ ત્રણે નહીં ખાવું નોંધ્યે. અને ખાવામાં આવે તો ચાન્દ્રાપર્ણ મત કરવું નોંધ્યે. વળી—

ઉપાનહૌ વિના મિષ્ટુઃ કૃત્વા મિક્ષાટનાદિકમ્ ।

માર્ગે મૂત્રાદિસંકીર્ણં સમ્પક્વસ્નાનેન શુદ્ધયતિ ॥

અર્થ:—મૃત્વાદિથી અપવિત્ર થયેલા સ્થલમાં જોડા પહેર્યા વિના જો યતિ ભિક્ષાટનાદિ કરે તો તે સ્નાન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે.

દ્વાતીનાં તુ કુલે ભિક્ષુર્ન ભિક્ષેત કથંવન ॥

અર્થ:—વળી યતિ દ્વાતીના કુલમાં ભિક્ષા ન કરે.

સગોત્રમસગોત્ર વા યદ્દુઃ સૂતકં ભવેત્ ।

ન તાવચ્છુલ્લયતે ભૂમિર્પાવન્ન સ્પાદનિર્દશમ્ ॥

ભિક્ષાં ભિક્ષુર્ન ભિક્ષેત ભિક્ષેવાન્દ્રાપણં ચરેત્ ॥

અર્થ:—સગોત્ર તથા અસગોત્રમાં પણ જોના ઘરમાં સૂતક હોય, તે ઘરમાં જ્યાં સુધી દશ દિવસ થયા નથી ત્યાંસુધી ભૂમિની શુદ્ધિ થઇ નથી તેથી યતિએ તે ઘરમાં ભિક્ષા લેવી નહીં જોઇએ. જો લેવામાં આવે તો તેની શુદ્ધિને માટે આન્દ્રાપણ મત કરે.

ન ભિક્ષુકં ભિક્ષેત્ ॥

વિ. સ્મૃ. અ. ૩૬ ॥

અર્થ:—ભિક્ષુની પાસે જઇને ભિક્ષા ન માગે. સંન્યાસી ગમે તેટલો ધનાઢ્ય હોય તોપણ તેનું નામ ભિક્ષુ છે. માટે તેનું અન્ન ખાવું તથા તેની પાસે માગવું એ બંને નિષિદ્ધ છે. વળી—

ન ચોત્પાતનિમિત્તાભ્યાં ન નક્ષત્રાન્નવિચયા ।

નાનુશાસનવાદાભ્યાં ભિક્ષાં લિપ્સેત કઠિંચિર્ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૬-૫૦ ॥

અર્થ:—મૂકપ આદિ ઉત્પાતને ખતાવી તથા નેત્ર ફરકવું આદિનું ફલ ખતાવી તથા આજ અશ્વિની નક્ષત્રવાળાને આ પ્રકારનું ફલ છે, તથા આ હસ્તરેખાનું આ આયુર્ ફલ છે, આ પ્રકારે આશુનું જોઇએ, આ નીતિમાર્ગ છે—એ પ્રકારે લોકોને શિક્ષણ આપી અને શાસ્ત્ર સંભળાવી કદાપિ ભોજન મેળવવાની ઇચ્છા ન કરે. વળી—

ન તાપસૈવ્રાહ્મણૈર્વા વયોભિરપિ વા અભિઃ ।

આકીર્ણં ભિક્ષુકૈર્વાનૈરગારમ્પસંવ્રજેત્ ॥

” ॥ ૫૧ ॥

અર્થ:—વાનપ્રસ્થાદિ તપસ્વી લોકો તથા ખાનાર પ્લાહ્યલો તથા પક્ષી, તથા જ્ઞાન, તથા અન્ય ભિક્ષારીઓથી સરેલા ઘરમાં ભિક્ષાને માટે જવું નહીં.

અભિપૂજિતઝામૌસ્તુ જુગુપ્સેતૈવ સર્વશઃ ॥

અભિપૂજિતભાષૈશ્ચ યતિર્મુક્તોઽપિ વદ્યતે ॥

” ॥ ૫૮ ॥

અર્થ:—પૂજા સહિત જો ભિક્ષાનો લાભ થતો હોય તો તેની હમેશાં નિન્દા જ કરવી જોઇએ. અર્થાત્ તેનો સ્વીકાર ન કરે. કેમકે પૂજા સહિત ભિક્ષાનો સ્વીકાર કરવાથી દાના ઉપર સ્નેહ તથા મમત્વ આદિ થવાથી મુક્તિને માટે તૈયાર થયેલો પણ યતિ જન્માદિ બંધોને પ્રાપ્ત થાય છે. વળી—

અલ્પાન્નાભ્યવહારેણ રહઃસ્થાનાસનેન ચ ।

હ્રિયમાણાનિ વિપવૈરિન્દ્રિયાણિ નિવર્તયેત્ ॥

” ॥ ૫૯ ॥

અર્થ:—લઘુ ભોજનથી અર્થાત્ માત્ર, શુદ્ધ તથા સ્વભાવશુદ્ધ આદિ ભોજન નહીં લેનાં હલકા ખોરાક લઇને, તથા એકાન્ત સ્થાનમાં નિવાસ આદિ કરીને રૂપાદિ વિષયો તરફ એવીને લઇ જતારી ઇન્દ્રિયોનો જાળ કરે. અને—

હોય તે ધરમાં ફરી શિક્ષાને માટે નહીં જવું જોઈએ. તે ધરનો, ચણાણના ધરની માફક, ત્યાગ કરવો જોઈએ.

યા તુ પર્યુપિતા મિત્રા નૈવેદ્યાદિપુ કલ્પિતા ।

તામ્પ્રબોજ્યાં વિજાનીયાદ્વાતા ચ નરકં વ્રજેત્ ॥

અર્થ:—નૈવેદ્યાદિમાં ધરાવેલું વાસી અન્ન યતિને ખાવા યોગ્ય નથી એમ જાણવું જોઈએ. અને એથી શિક્ષા આપનાર પણ નરકમાં જાય છે.

અર્કાર્પણં તુ વહ્નં મન્યન્તે યત્ર માનવાઃ ।

નિરીક્ષન્ને ત્વનુદિગ્તાસ્તદ્ગૃહં યત્નતો વ્રજેત્ ॥

અર્થ:—લોક રહિત થઈને જે લોક અધિક અન્ન આપવાની ઇચ્છા કરે છે, તથા જેમાં યતિને ઉદ્દેશ રહિત થઈને જાય છે, તેવા ધરમાં શિક્ષાને માટે યતનથી જવું જોઈએ.

પશ્ચસપ્તગૃહાણાં ચ મિત્રામિચ્છેત્ક્રિયાવ્રતામ્ ।

ગોદોદમાત્રમાકાઙ્ક્ષી નિષ્ક્રાન્તો ન પુનર્વિશેત્ ॥

અર્થ:—ધર્મનું અનુશાન કરનારનાં પાંચ કે સાત ધરની શિક્ષા કરવાની ઇચ્છા કરે, અને ધરમાં અન્ન તૈયાર થવાની વાર હોવાના નિમિત્તથી કોઈ રોકે તો એક ગાયને દહોવામાં જોડેલો સમય જતા હોય તેટલા સમય સુધી ત્યાં રાહ જુએ. પરંતુ કોઈ ધેરથી શિક્ષા નહીં મળતાં ત્યાંથી બહાર નીકળી ગયા પછી પાછા ફરીને ફરીથી શિક્ષા લેવાને માટે તે ધેર ન જાય.

નિમન્ત્રિતસ્તુ સંન્યાસી યથા મૈત્રં સમાચરેત્ ।

લોભાત્તત્ર પવર્તેત પતત્યેવ ન સંશયઃ ॥

અર્થ:—કોઈએ શિક્ષાને માટે નિમન્ત્રણ આપેલું હોય છતાં જે લોભથી શિક્ષા માગવાને માટે જાય છે તેણે યતિ યતિન થાય છે તેમાં કોઈ સંદેહ નથી.

યત્યહં ન તુ મોક્તવ્યં માણૈઃ કઠ્ઠમતૈરપિ ।

ગોમાંસસદૃશં જ્યેયં સુરાચિન્દુસમં જલમ્ ॥

અર્થ:—યતિએ સંપાદન કરેલું અથવા યતિની પ્રેરણાથી પ્રાપ્ત થયેલું અન્ન યત્યત્ર દેહલાય છે. તે અન્ન, અન્ન વિના મરવાની તૈયારી હોય તોપણ, નહીં ખાવું જોઈએ, કમકે યત્યન્ન ગોમાંસ બરાબર છે; અને યતિના જલનું ચિન્દુ દારૂ સમાન છે.

યત્યહં યતિપાત્રસ્ય યતિના પ્રેરિતં ચ યત્ ।

અન્નત્રયં ન મોક્તવ્યં મુક્ત્વા પાન્દ્રાયણં ચરેત્ ॥

જાગ્યાલ (ય. ઘ. સં.)

અર્થ:—યતિનું અન્ન, તથા યતિના પાત્રમાં રાખેલું અન્ન, તથા યતિની પ્રેરણાથી પ્રાપ્ત થયેલું અન્ન એ ત્રણે નહીં ખાવું જોઈએ. અને ખાવામાં આવે તો પાન્દ્રાયણ મર્ત કરવું જોઈએ. વળી—

ઉપાનદૌ વિના મિષ્ટુઃ કૃત્વા મિષ્ટાદનાદિકમ્ ।

માર્ગે મૂત્રાદિસંકીર્ણં સમ્યક્સ્નાનેન શુદ્ધયતિ ॥

અર્થ:—શ્રુતાદિથી અપવિત્ર થયેલા સ્થલથાં જોડા પહેલાં વિના જોે યતિ ભિક્ષાદનાદિ કરે તો તે સ્નાન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે.

જ્ઞાતીનાં તુ કુલે ભિક્ષુર્ન ભિક્ષેત કથં વન ॥

અર્થ:—વળી યતિ જ્ઞાતિના કુલમાં ભિક્ષા ન કરે.

સગોત્રપ્રસગોત્રં વા યદ્ગૃહે સૂતકં ભવેત્ ।

ન તાત્રચ્છુદ્યતે ભૂમિયૌવદ્ન સ્પાદનિર્દશમ્ ॥

ભિક્ષાં ભિક્ષુર્ન ભિક્ષેત ભિક્ષૈશ્ચાન્દ્રાયણં ચરેત્ ॥

અર્થ:—સગોત્ર તથા અસગોત્રમાં પણ જોના ધરમાં સૂતક હોય, તે ધરમાં જ્યાં સુધી ક્ષય દિવસ થયા નથી ત્યાંસુધી ભૂમિની શુદ્ધિ થઈ નથી તેથી યતિએ તે ધરમાં ભિક્ષા લેવી નહીં જોઈએ. જો લેવામાં આવે તો તેની શુદ્ધિને માટે ચાન્દ્રાયણ મત કરે.

ન ભિક્ષુકં ભિક્ષેત્ ॥

વિ. સ્મૃ. અ. ૩૬ ॥

અર્થ:—ભિક્ષુની પાસે જઈને ભિક્ષા ન માગે. સંન્યાસી શમે તેટલો ધનાઢ્ય હોય તોપણ તેનું નામ ભિક્ષુ છે. માટે તેનું અન્ન ખાવું તથા તેની પાસે માગવું એ બંને નિષિદ્ધ છે. વળી—

ન ચોત્પાતનિમિત્તાભ્યાં ન નક્ષગાન્નવિચયા ।

નાનુશાસનવાદાભ્યાં ભિક્ષાં લિપ્સેત કર્હિચિર્ ॥ મ. સ્મૃ ૦ અ. ૬-૫૦ ॥

અર્થ:—બુદ્ધ્ય આદિ ઉત્પાતોને બતાવી તથા નેત્ર ફરકવું આદિનું ફલ બતાવી તથા આજ અશ્વિની નક્ષત્રવાળાને આ પ્રકારનું ફલ છે, તથા આ હસ્તરેખાનું આ આયુ' ફલ છે, આ પ્રકારે આયુ' જોઈએ, આ નીતિમાર્ગ છે—એ પ્રકારે લોકોને શિક્ષણ આપી અને શાસ્ત્ર સંવલગાવી કદાપિ ભોજન મેળવવાની ઇચ્છા ન કરે. વળી—

ન તાપસૈવ્રાહ્મણૈર્વા વયોભિરપિ વા શ્વભિઃ ।

આકીર્ણ ભિક્ષુર્કૌર્વ્યૈરગારમ્પસંવ્રજેત્ ॥

૧૩ ॥ ૫૧ ॥

અર્થ:—વાનપ્રસ્થાદિ તપસ્વી લોકો તથા ખાનાર બ્રાહ્મણો તથા પક્ષી, તથા આન, તથા અન્ય લિખારીઓથી ભરેલા ધરમાં ભિક્ષાને માટે જવું નહીં.

અભિપૂજિતઝામૌસ્તુ જુગુપ્સેતૈવ સર્વશઃ ॥

અભિપૂજિતલામૈશ્ચ યતિર્મુક્તોઽપિ વધ્યતે ॥

૧૪ ॥ ૫૮ ॥

અર્થ:—પૂજા સહિત જો ભિક્ષાનો લાભ થતો હોય તો તેની હમેશાં નિન્દા જ કરવી જોઈએ. અર્થાત્ તેનો સ્વીકાર ન કરે. કેમકે પૂજા સહિત ભિક્ષાનો સ્વીકાર કરવાથી દાના ઉપર સ્નેહ તથા મમત્વ આદિ થવાથી મુક્તિને માટે તૈયાર થયેલો પણ યતિ જન્માદિ બધોને પ્રાપ્ત થાય છે. વળી—

અલ્પાન્નામ્પચહારેણ રહઃસ્થાનાસનેન ચ ।

હ્રિયમાણાનિ વિપયૈરિન્દ્રિયાણિ નિવર્તયેત્ ॥

૧૫ ॥ ૫૯ ॥

અર્થ:—લઘુ ભોજનથી અર્થાત્ માત્ર, ગુરુ તથા સ્વભાવગુરુ આદિ ભોજન નહીં લેનાં હલકા ખોરાક લઈને, તથા એકાન્ત સ્થાનમાં નિવાસ આદિ કરીને રૂપાદિ વિષયો તરફ યેચીને લઈ જનારી ઇન્દ્રિયોનો જય કરે. અને—

અવેક્ષેત ગતિર્નૃણાં કર્મદોષસમુદ્રવા ।

નિરયે ચૈવ પતનં યાતનાશ્ચ યમક્ષયે ॥

,, ॥ ૬૧ ॥

અર્થ:—શ્રુતિ તથા પુરાણાદિકામાં કહેલાં નિષિદ્ધ કર્મ કરવાથી તથા વિહિત કર્મો નહીં કરવાથી થવાના પશુ આદિ જન્મોની પ્રાપ્તિ રૂપ ગતિ તથા નરકમાં પતન તથા યમ-લોક(યમક્ષય)માં થતી વેદનાઓ સંબંધી પણ વિચાર કરે.

તેમજ વિરક્તિને વધારનાર ગર્ભવાસાદિક દુઃખોનો પણ વિચાર કરે.

આજીણાદિ સંન્યાસીને કોઈ પ્રકારે શિક્ષા ભાગવારૂપ માયનાટૃતિ હોઈ શકે. પરંતુ તે પણ ચારે વર્ણોની શિક્ષા કેવી રીતે થઈ શકે છતાંદિ શંકા થઈ શકે છે. તેનું સમાધાન નીચે પ્રમાણે છે.

દૂપિતોઽપિ ચરેદ્ધર્મ યત્ર તત્ત્રાશ્રમે સ્તઃ ।

સમઃ સર્વેષુ ભૂતેષુ ન લિંગં ધર્મકારણમ્ ॥

,, ॥ ૬૨ ॥

અર્થ:—કોઈ પણ આશ્રમમાં સ્થિત મનુષ્યને તે આશ્રમના કોઈ ધર્મ કાંઈ દોષયુક્ત પ્રતીત થતા હોય તોપણ તે આશ્રમના ધર્મરૂપ શિક્ષાટન આદિ તેણે, સર્વ પ્રાણીમાં ષષ્ટાદશિયી સમદશિવાળા થઈને, અવશ્ય કરવું જોઈએ; કારણ કે કેવલ આશ્રમને ઉચિત દર્શાવિ લિંગ માત્રનું ધારણ એ મોક્ષનું સાધન નથી. વળી—

ફલં કતરુદ્ધસ્ય યદ્યપ્યમ્નુમસાદકમ્ ।

ન નામગ્રહણાદેવ તસ્ય વારિ પ્રસીદતિ ॥

,, ॥ ૬૩ ॥

અર્થ:—નિર્મલીનું ફલ જો કે પ્રાણીને શુદ્ધ કરનારું છે, તથાપિ તે ફલનું નામ માત્ર લેવાથી જલ શુદ્ધ થવું નથી. અર્થાત્ તેનું ચૂર્ણ પ્રાણીમાં નાખવાથી જ તેની શુદ્ધિ થાય છે. તેવી રીતે દર્શ, કાપાય, આદિ લિંગ માત્રનું ધારણ કરવું તે મોક્ષનું સાધન નથી. પરંતુ આશ્રમના ધર્મોનું અનુદાન કરવાથી જ કલ્યાણ થાય છે. વળી—

સંન્યસ્તમિતિ યો દ્રૂપાત્પ્રાણૈઃ કઞ્ઠગૈરપિ ।

ન તત્કતુમદસ્ત્રેણ ફલં પ્રાપ્નોતિ માનવઃ ॥

ય. ઘ. સં. ॥

અર્થ:—મરવાને સમય નજીક આવ્યો હોય અને કપડે પ્રાણ આવ્યા હોય, તે સમયમાં પણ કોઈ “હું” સંન્યાસી થયો” એવું કહે તો તે વચન પણ તેને દગ્ગરો પતનું ફળ આપે છે. આ પ્રકારનું વચન કહીને આતુર સંન્યાસ આદિનું ફળ બનાવ્યું છે તે કેવલ સંન્યાસાશ્રમની પ્રશંસારૂપ છે. એવી અર્થવાદ વાણીને કસોટી આશ્રમધર્મનું પાલન નહીં કરનાર મોક્ષમાર્ગથી અવશ્ય પડે છે. શિક્ષા આદિ સંન્યાસીને માટે ધર્માનુસાર તથા શાસ્ત્રવિદિત હોવાથી નિષિદ્ધ નથી. યનિનું અભિમાન નિવૃત્ત થવાને માટે તથા અંતઃકરણની ત્રિશેષ શુદ્ધિ થવાને માટે તથા નિનિક્ષા અને વેરાગ્યની વૃદ્ધિ થવાને માટે શિક્ષાટૃતિ અવશ્ય કરવી જોઈએ. મધુ-કરી આદિ શિક્ષાટૃતિને શાસ્ત્રમાં ખવિત કહી છે.

ન મિષાયાં મહેદોષો ન ચ મિષ્તા પ્રતિગ્રહઃ ।

સોમપાનસમા મિષ્તા તસ્માદદરશ્ચરેત્ ॥

,, ॥ ૬૪ ॥

અર્થ:—યતિને માટે શિક્ષાવૃત્તિમાં કોઈ હોય નથી, અને શિક્ષા કોઈ પ્રતિગ્રહ નથી. સોમપાનની ખરાબર શિક્ષા પણ મનુષ્યને પવિત્ર કરનારી છે. તેથી યતિએ રોજ રોજ શિક્ષા કરવી જોઈએ.

મિક્ષા માધુકરી નામ સર્વપાપવિનાશિની ।

અવધૂતા ચ પૂતા ચ સોમપાનં દિને દિને ॥

અર્થ:—મધુકરી નામની જે શિક્ષા છે તે સર્વ પાપને દૂર કરનારી છે, અને સર્વ પ્રકારે શુદ્ધ અને પવિત્ર છે. અને તે રોજ સોમપાન કરવા સુલ્ભ છે. વળી—

ગંગાયાઃ સલિલં પુણ્યં શાલગ્રામશિલા તથા ।

મિક્ષાન્નં પન્નગવ્યં ચ પવિત્રાણિ યુગે યુગે ॥

અર્થ:—ગંગાજલ હમેશાં પુણ્યનું જ સાધન છે અને પવિત્ર છે. તેવી રીતે શાલગ્રામ-શિલા તથા શિક્ષાનું અન્ન તથા પન્નગવ્ય-એ સર્વ યુગોમાં પણ પવિત્ર છે. વળી—

શાકમક્ષાઃ પયોમક્ષા યે ચ યાવકમક્ષકાઃ ।

સર્વે તૈ મૈક્ષમક્ષસ્ય કલાં નાર્હન્તિ પોઢશીમ્ ॥

અર્થ:—શાકનું ભક્ષણ કરનાર, તથા દૂધનો જ આહાર કરનાર, તથા યાવક એટલે જવ આદિના બનાવેલા પીવાના પદાર્થ (રાખ)નું ભક્ષણ કરનાર-એ સર્વ લોક, શિક્ષાનું ભક્ષણ કરનાર યતિના ૧૬ મા ભાગના પણ પુણ્યના ભાગી થતા નથી. અહીં મધુકરી શિક્ષાનું જ અહથ છે.

આ પ્રમાણે મધુકરી આદિ શિક્ષા વડે નિર્વાહ કરવામાં કોઈ પાપનો વિચાર કરવાનો નથી. તત્તત્ આશ્રમના ધર્મોને છોડીને વિપરીત ધર્મનું આચરણ કરવાથી મનુષ્ય આસુરી સંપત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી આશ્રમધર્મ રૂપ શિક્ષા આદિ યતિએ અવશ્ય કરવી જોઈએ.

સાક્ષરા વિપરીતાશ્ચ રાક્ષસાસ્ત્વ ઇતિ સ્મૃતાઃ ।

તમ્માદૈ વિપરીતં ચ કર્મ નૈવાચરેદ્યતિઃ ॥ ગિ. પુ. કૈ. સં. અ. ૨૦-૩૩ ॥

અર્થ:—વિદ્વાનને સાક્ષર કહે છે. તે વિદ્વાન જ્યારે વિપરીત આચરણ કરે છે ત્યારે તે રાક્ષસ બની જાય છે. તેથી યતિ વિપરીત ધર્મને કદાપિ ન કરે. વળી—

સંન્યાસં કર્મણાં ન્યાસઃ કૃતાનામકૃતૈઃ સહ ।

કુશલાકુશલાભ્યાં તુ પ્રદાણં ન્યાસ ઉચ્યતે ॥ મત્સ્ય પુ. અ. ૧૪૬-૫૪ ॥

અર્થ:—કરેલાં તથા જે હવે પછી કરવાનાં હોય તે સર્વ પ્રકારનાં સારાં કે ખરાબ સર્વ કર્મોના પરિત્યાગને 'સંન્યાસ' કહે છે. તેથી સંન્યાસાશ્રમમાં સર્વ પ્રકારની બેઠણદિનો પરિત્યાગ કરીને અહ્મનિષ્ઠા સંપાદન કરવાને માટે ધર્માચરણ કરવું જ જોઈએ.

આત્મનૈવ સદાયેન મુક્તાર્થી વિચરેદિહ ।

નામિનન્દેત મરણં નામિનન્દેત જીવિતમ્ ॥ કૂર્મ. પુ. ૭. અ. ૨૮-૧૨ ॥

અર્થ:—મોક્ષ રૂપ પરમ સુખની ઇચ્છા કરનાર બીજા કોઈની સહાય વિના એકલો વિચરે. મરણ અને જીવન બંનેની ચિન્તા ન કરે.

અજિહ્વઃ પળ્લકઃ પટ્મુરન્ધો ઘચિર એવ ચ ।

મુગ્ધશ્ચ મુચ્યતે મિશ્નુઃ પટ્મિરેતૈર્ન સંશયઃ ॥ ના.પ. ૭. ૩. ૬૨. ॥

અર્થ:—જિજ્ઞાસુ રહિત, નપુંસક, લંગડો, અન્ધ, બહેરા અને મુઝબ'એવો જે—સંન્યાસી છે તે આ છ સાધનો વડે મુક્ત થઈ જાય છે તેમાં સંશય નથી.

इदमिष्टमिदं नेति योऽश्नन्नपि न सज्जति ।

હિતં સત્યં મિતં વક્તિ તમજિહ્વં પ્રવક્ષતે ॥ ૬૩ ॥

અર્થ:—ભોજન કરતી વખતે, “આ સાફ છે, તે મને અનુકૂલ છે, અને આ સાફ નથી, તે મને અનુકૂલ નથી” એમ ભોજનમાં જે આસક્ત થતો નથી, તથા જે સર્વને દિનકારી વાણી બોલે છે, તથા સત્ય અને મિત અર્થાત્ જરૂર પૂરતું જ બોલે છે, અધિક બોલતો નથી, તેને અજિહ્વ કહે છે. તથા—

अद्य जातां यथा नारीं तथा षोडशवार्षिकीम् ।

શતવર્ષી ચ યો દૃષ્ટા નિર્વિકારઃ સઃ પઞ્ડકઃ ॥ ૬૪ ॥

અર્થ:—આજે જ ઉત્પન્ન થયેલી છોકરી તથા ૧૬ વર્ષની તથા વૃદ્ધાવસ્થાની સ્ત્રીને જોઈને જેની ચિત્તવૃત્તિ સમાન રીતે નિર્વિકારી રહે છે તેને નપુંસક કહે છે. અને—

भिक्षार्थमटनं यस्य विष्मृत्तकरणाय च ।

યોજનાન્ન પરં યાતિ સર્વથા પઙ્કુરેવ સઃ ॥ ૬૫ ॥

અર્થ:—યોજના આમમાં રહેતા હોય તે વખતે ભિક્ષાને માટે અથવા મલમૂત્રાદિનો ત્યાગ કરવાને માટે પણ આસન છોડીને બહાર જતો હોય અર્થાત્ તેથી અતિરિક્ત પ્રયોજન માટે બહાર ન જતો હોય, અથવા એક ગ્રામથી બીજો ગ્રામ જતા હોય તે વખતે જે એક યોજનથી અધિક દૂર જતો નથી તે પંચુ કહેવાય છે.

तिष्ठतो ब्रजतो वापि यस्य चक्षुर्न दूरगम् ।

ચતુર્યુગાં શ્રુવં મુક્ત્વા પરિવાદ્ સોઽન્ધ ઉચ્યતે ॥ ૬૬ ॥

અર્થ:—અને જે યતિ એકા હોય કે આલતા હોય, જેનું નેત્ર ૧૬ હાથથી દૂર પૃથિવી કરતાં અધિક દૂર જતું નથી અર્થાત્ આલતી કે ફરતી સમય આમ તેમ ફેળતો નથી તે અન્ધ કહેવાય છે. તથા—

हिताहितं मनोरामं वचः शोकाबहं तु यत् ।

શ્રુત્વાપિ ન શૃણોતીવ વધિરઃ સ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૬૭ ॥

અર્થ:—હિત અથવા અહિત મનોહર વાણી સાંભળ્યા છતાં અથવા શોકને ઉત્પન્ન કરનારી વાણી સાંભળ્યા છતાં જે ન સાંભળ્યા જેવો એક સરખો રહે છે તે બધિર કહેવાય છે.

सान्निध्ये त्रिपयाणां यः समर्थोऽविकलेन्द्रियः ।

સુસવદ્ધર્તે નિત્યં સ મિહુર્મુગ્ધ ઉચ્યતે ॥ ૬૮ ॥

અર્થ:—ત્રિપય પદાર્થ પાસે હોય, ઇન્દ્રિયાદિ શિથિલ ન હોવાથી ઉપભોગ કરવામાં સમર્થ પણ હોય, તોપણ જે મનેલા મનુષ્યની પેઠે રહે છે તે મિહુ મુગ્ધ કહેવાય છે. અને—

रागद्वेषं मदं मायां द्रोहं मोहं परात्मसु ।

પહેતાનિ યતિર્નિત્યં મનસાઽપિ ન ચિન્તયેત્ ॥ ૬૯ ॥

અર્થ:—રાગદ્વેષ, મદ, માયા, દ્રોહ, ખીજામાં મોહ-એ છતું' યતિ મનથી પણ ચિન્તન ન કરે. વળી—

મન્ત્રકં શુક્લવસ્ત્રં ચ સ્ત્રીકથા લૌલ્યમેવ ચ ।

દિવાસ્વાપં ચ યાનેં ચ યતીનાં પાતકાનિ પદ્ ॥ ” ॥ ૭૧ ॥

અર્થ:—ખાટલો, સફેદ વસ્ત્ર, સ્ત્રીઓ સંબંધી કથા, યગ-ચલતા, દિવસે સૂઈ રહેવું અને રથ, પાઘળી, આદિ વાહન-એ ૭ યતિને પતિન થવામાં કારણ છે.

દૂરયાત્રાં પ્રયત્નેન વર્જयेदात्मचिन्तकः ।

સદોપનિપદં વિધામભ્યસેન્નુક્તિहेतुकाम् ॥ ” ॥ ૭૨ ॥

અર્થ:—આત્મચિન્તન કરનાર યતિએ દૂર દેશની યાત્રા પ્રયત્ન કરીને પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. અને સુકિતના કારણરૂપ છલવિદ્યા (ઉપનિપદ વિદ્યા)ને અભ્યાસ હમેશાં કરવો જોઈએ. વળી—

न तीर्थसेवी नित्यं स्यान्नोपवासपरो यतिः ।

न चाध्ययनशीलः स्यान्न व्याख्यानपरो भवेत् ॥ ” ॥ ૭૩ ॥

અર્થ:—યતિએ હમેશાં તીર્થસેવી નહીં થતું જોઈએ અર્થાત્ હમેશાં તીર્થમાં નહીં રહેવું જોઈએ. તેમ ઉપવાસાદિમાં પણ તત્પર નહીં રહેવું જોઈએ. અને છલવિદ્યાને છોડી ખીજી વિદ્યાનું અધ્યયન પણ નહીં કરવું જોઈએ. અને વ્યાખ્યાન (ભાષણ) આદિ કરવામાં પણ તત્પર રહેવું તે પણ યોગ્ય નથી. વળી—

क्षीणेन्द्रियमनोवृत्तिर्निराशीर्निष्परिग्रहः ।

નિર્વિન્દ્વો નિર્નમસ્કારો નિઃસ્વધાકાર एव च ॥ ” ॥ ૬૪ ॥

અર્થ:—યતિએ ઇન્દ્રિયોત્તી ચગ-ચલતા તથા મનના સંકલ્પ તથા ક્રોધ ક્રોધ વસ્તુની ઇચ્છા તથા ક્રોધ પ્રકારના પરિગ્રહથી રહિત થવું જોઈએ. અને રાગદ્વેષાદિ દ્વન્દ્વથી પણ રહિત થતું જોઈએ. અને ક્રોધ મને નમસ્કાર કરે એવી ઇચ્છા તેમજ પિતૃઓ આદિ સંબંધી શ્રાદ્ધ આદિ દ્વિયાથી પણ રહિત થવું જોઈએ. વળી—

निर्ममो निरहंकारो निरपेक्षो निराशिषः ।

વિવિક્તદેશસંસક્તો મુચ્યતે નાત્ર સંશયઃ ॥ ” ॥ ૭૬ ॥

અર્થ:—મમતા તથા અહંકારથી રહિત, તથા ક્રોધ વસ્તુની અપેક્ષા રહિત, તથા પોતાના હિતની વસ્તુ મળવાની તથા ઇષ્ટ વસ્તુની વૃદ્ધિને માટે પણ ક્રોધ પ્રકારની પ્રાર્થના રહિત હોય, અને હમેશાં એકાન્તમાં રહેવાની પ્રીતિવાળો હોય એવો યતિ મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં કોઈ સંશય નથી.

नामगोत्रादिवरणं देशं कालं श्रुतं कुलम् ।

वयो वृत्तं व्रतं शीलं ख्यापयेन्नैव सद्यतिः ॥ ना० प०उ० उप०૪ શ્લો० ૨ ॥

અર્થ:—પોતાનું નામ, ગોત્ર, દેશ, કાલ, અધ્યયન, કુલ, આયુ, આચરણ, વ્રત તથા શીલ સાચો સંન્યાસી કદાપિ કહે નહીં. અર્થાત્ તે સર્વનું કથન પોતાની પૂજા પ્રતિષ્ઠાને માટે હોય છે. માટે તે કહેવું નહીં.

ન સંભાપેત સ્ત્રિયં કાંચિત્પૂર્વદૃષ્ટાં ચ ન સ્મરેત્ ।

કયાં ચ વર્જયેત્તાસાં ન પર્યેલ્લિખિતામપિ ॥

” ॥ ૩ ॥

અર્થ:—કોઈ પણ સ્ત્રીની સાથે સંભાષણ કરે નહીં. તેમ પહેલાં દોઢેલી સ્ત્રીનું સ્મરણ પણ ન કરે. તેમ તેમના સંબંધી વાર્તાના પણ પરિત્યાગ કરે. અને સ્ત્રીના ચિત્રને પણ દેખે નહીં. વળી—

તૃષ્ણા ક્રોધોઽનૃતં માયા લોભમોહૌ પ્રિયાપ્રિયે ।

શિલ્પં વ્યાખ્યાનયોગથ કામો રાગઃ પરિગ્રહઃ ॥

” ॥ ૫ ॥

અહંકારો મમત્વં ચ ચિકિત્સા ધર્મસાહસમ્ ।

પ્રાયશ્ચિત્તં પ્રવાસથ મન્ત્રૌપધગરાશિપઃ ॥

” ॥ ૬ ॥

પ્રતિપિદ્ધાનિ ચૈતાનિ સેવમાનો વ્રજેદધઃ ॥

” ॥ ૭ ॥

અર્થ:—તૃષ્ણા, ક્રોધ, મિથ્યા ભાષણ, કપટ, લોભ, મોહ, ક્રોધને પ્રિય અને ક્રોધને અપ્રિય થવું, તથા શિલ્પવિદ્યાનો પ્રયોગ, વ્યાખ્યાન કરવું તે, કામ, રાગ, પદાર્થોનો પરિગ્રહ (૫), તથા અહંકાર, મમત્વ, વૈદ્યનો ધધો, ધર્મમાં સાહસ, પ્રાયશ્ચિત્ત, પરદેશમાં જવું, મન્ત્ર, ઔષધિ, ઝેર ઉતારવાની કોશિષ તથા આશીર્વાદ દેવા—એ સર્વ ચતિને માટે નિષિદ્ધ છે. અને તે કરવામાં અધોગતિ થાય છે. વળી—

આગચ્છ ગચ્છ તિષ્ઠેતિ સ્વાગતં સુહૃદોઽપિ વા ॥

” ॥ ૭ ॥

સમ્માનનં ચ ન વૃયાન્મુનિર્મોક્ષપરાયણઃ ।

” ॥ ૮ ॥

અર્થ:—મોક્ષ પરાયણ યતિ “આવો, જાઓ, ખેસો” એ પ્રકારનું સ્વાગત તથા સુહૃદોની સાથે પણ સમ્માનનું વચન ન બોલે. વળી—

પ્રતિગ્રહં ન વૃહ્નોયાન્નૈવ ચાન્યં પ્રદાપયેત્ ॥

” ॥ ૮ ॥

પ્રેરયેદ્વા તથા ભિક્ષુઃ સ્વપ્નેઽપિ ન કદાચન ॥

” ॥ ૯ ॥

અર્થ:—ભિક્ષુ પ્રતિગ્રહ લે નહીં અને બીજાને અપાવે પણ નહીં, તેમ ક્રોધને ક્રોધ કાર્યને માટે ક્રોધ પણ પ્રકારે સ્વપ્નમાં પણ પ્રેરણા ન કરે.

જાયાધ્રાવૃસુતાદીનાં વન્ધૂનાં ચ શુભાશુભમ્ ॥

” ॥ ૯ ॥

શ્રુત્વા દૃષ્ટ્વા ન કંપેત શોકઠપૈર્ત્યજેદ્યતિઃ ॥

” ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—પત્ની તથા સુતાદિ અથવા અન્ય બન્ધુ લોકોનાં સુખ દુઃખ દેખીને અથવા સાંભળીને યતિ પોતાના ચિત્તને અલાયમાન ન કરે અર્થાત્ દુર્ષ તથા શોક બનેતો પરિત્યાગ કરે. વળી—

एकश्चरेन्महीमेतां निःसंगः संयतेन्द्रियः ।

आत्मक्रीड आत्मरतिरात्मवान्समदर्शनः ॥ ना० प० उप० ५ श्लो. २५ ॥

અર્થ:—સર્વ પ્રકારના સંગોને પરિત્યાગ કરીને ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કરીને આત્મામાં જેની ક્રીડા છે અને આત્મામાં જ જેની પ્રીતિ છે અને આત્મતાની છે તથા સમદર્શી છે એવા યતિ આ પૃથ્વી ઉપર એકલા વિચરે.

બુધો વાલકવત્ક્રીડેત્કુશલો જડવચરેત્ ।

વદેદુન્મત્તવદ્વિદ્વાન્ ગોચર્યા નૈગમથરેત્ ॥

” ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—અને નાના બાલકને જેમ વિધિ નિષેધ નથી, તેમ જ્ઞાની વિધિ તથા નિષેધથી રહિત વ્યવહાર કરે. અને સમર્થ હોવા છતાં પણ અજ્ઞાનીની માફક વિચરે. અને ઉન્મત્ત મનુષ્યની જેમ બોલે અને શાસ્ત્રમર્યાદાને જાણતા સતા પશુની તુલ્ય વ્યવહાર કરે.

સંમાનનં પરાં હાનિં યોગર્થે કુરુતે યતઃ ।

જનેનાવમતો યોગી યોગસિદ્ધિં ચ વિન્દતિ ॥

” ॥ ૨૭ ॥

અર્થ:—યતિના જ્ઞાનની વૃદ્ધિ (ક્રદ્ધ)માં સંમાન હાનિકારક છે. અને લોકોથી અપમાનિત થયેલા યોગીને યોગસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

તથા ચરેદ્ધૈ યોગી સતાં ધર્મમસૂદયન્ ।

જના યથાઽવમન્યેરન્ગાચ્છેયુર્નૈવસંગતિમ્ ॥

” ॥ ૨૮ ॥

અર્થ:—માટે તત્ત્વવેત્તાએ એવી રીતે વિચરવું જોઈએ કે જેથી સન્નમનોના ધર્મમાં દોષ ન આવે. જેવી રીતે લોક અવમાન કરે અને કોઈ પ્રકારની સંગતિ થાય નહીં એવો વ્યવહાર કરવો જોઈએ.

જરાયુજાઞ્જાદીનાં વાઙ્મનઃકાયકર્મભિઃ ।

યુક્તઃ કુર્વિત ન દ્રોહં સર્વસંગોથ વર્જયેત્ ॥

” ॥ ૨૯ ॥

અર્થ:—જરાયુથી ઉત્પન્ન થતા પશુ મનુષ્યાદિ, તથા પક્ષી આદિ ઉપર મન, વાણી અને શરીર તથા કર્મથી યોગયુક્ત યતિ કદાપિ દ્રોહ ન કરે, અને સર્વની સાથેના સંગતિ પરિત્યાગ કરે. વળી—

કાપાયવાસાઃ સતતં ધ્યાનયોગપરાયણઃ ।

ગ્રામાન્તે વૃક્ષમૂળે વા વસેદેવાલયેઽપિ વા ॥

” ॥ ૩૦ ॥

અર્થ:—અને હમેશાં કાપાય વચ્ચે પહેરી ધ્યાનયોગમાં તત્પર થઈને ગ્રામની નજીક અથવા વૃક્ષના મૂળમાં અથવા મંદિરમાં નિવાસ કરે.

ન સ્નાનં ન જપઃ પૂજા ન હોમો નૈવ સાધનમ્ ।

નાગ્નિકાર્યાદિ કાર્યં ચ નૈતસ્વાસ્તીહ નારદ ॥ના૦પ૦૩૦ અપ. ૬ શ્લો. ૩૩॥

અર્થ:—હે નારદ! સ્નાન, જપ, પૂજા, હોમ, અથવા મન્ત્રસાધન તથા અગ્નિથી સિદ્ધ થતું રસોઇનું કાર્ય આદિ પણ તેને નથી.

કૃમિકીટપતંગોથ તથા યોગી વનસ્પતીન્ ॥

” ॥ ૩૪ ॥

ન નાશયેદ્બુધો જીવનપરમાર્થમતિર્યગિઃ ॥

” ॥ ૩૫ ॥

અર્થ:—કૃમિ તથા કીટ તથા પતંગ તેમ વૃક્ષોનો પણ બુદ્ધિશાળી પરમાર્થ બુદ્ધિવાળા યતિ જીવતા બુધી નાશ ન કરે. આ શ્લોકમાં જે યોગી શબ્દ છે તે પરમાત્મામાં ચિત્ત લગાવવાને માટે પ્રયત્ન કરનાર યતિને માટે કહ્યો છે. અહીં કોઈ હડયોગીનું કથન નથી.

નિઃસ્તુતિર્નિર્નમસ્કારો નિઃસ્વધાકાર એવ ચ ।

ચલાચલનિકેતશ્ચ યતિર્યાદૃચ્છિકો ભવેત્ ॥

” ॥ ૩૮ ॥

અર્થ:—યતિ કોઈની સ્તુતિ અથવા નમસ્કારની પ્રતિજ્ઞા કરતા નથી. અને તેને કોઈ પિતૃકર્માદિ પણ નથી વળી તે અક્ષ અને અચક્ષ નિવાસસ્થાન વાળા અને યદ્યચ્છલાલ વસ્તુ વડે નિર્વાહ કરનાર હોય. અક્ષ પદાર્થ દેહાદિક છે. સ્નાન બોજનાદિના સમયમાં યતિને દેહનું ભાન થાય છે, માટે તેને અક્ષ નિકેતન વાળા કહ્યા છે. અચક્ષ નામ પ્રજાનું છે. સ્નાનાદિ કાલથી અનિરિક્ત કાલમાં તે અચક્ષ નિવાસસ્થાન વાળા છે, અર્થાત્ તેનું ચિત્ત સ્નાનાદિ સમયને છોડી બાકી સમયમાં પરમાત્મામાં જ રહે છે. વળી—

કૌપીનાચ્છાદનં વાસઃ કન્યાં શીતનિવારિણીમ્ ।

પાદુકે ચાપિ શૂદ્ધોપાત્કુર્યાન્નાન્યરય સંગ્રહમ્ ॥

ય૦ ધ૦ સં૦ ॥

અર્થ:—યતિ કૌપીન, તથા શરીર ઢાંકવાને અંગુળો તથા શીતનું નિવારણ કરવાને માટે ગોદડી, તથા પાદુકોનાં પણ સંગ્રહ કરે. બાકી કોઈ વસ્તુનો સંગ્રહ ન કરે. અને—

યદ્દિ વા કુરુતે રાગાદધિકસ્ય પરિગ્રહમ્ ।

નરકં રૌરવં ગત્વા તિર્યગ્યોનિપુ જાયતે ॥

” ॥

અર્થ:—રાગથી બે અધિક વસ્તુનો પરિગ્રહ કરે તો રૌરવ નરકમાં જઈને પછી પણ આદિ પ્રાણીમાં જન્મ લે છે.

આદદીત પ્રવૃત્તેભ્યઃ સાધુભ્યો ધર્મસાધનમ્ ।

નાદદીત નિવૃત્તેભ્યઃ પ્રમાદેનાપિ કિંચન ॥

” ॥

અર્થ:—તે પણ ધર્મસાધન અર્થાત્ ધર્મપૂર્વક આપણા નિર્વાહનું સાધન પ્રવૃત્તિ માર્ગનાં ધર્મનું આચરણ કરનાર શુદ્ધસ્થો પાસેથી જ લેવું જોઈએ; નિવૃત્તિ પરાયણ મનુષ્ય પાસેથી કદાપિ કંઈ પણ લેવું નહીં જોઈએ. વળી—

નાત્યર્થં સુખદુઃસ્વાભ્યાં શરીરમુપતાપયેત્ ।

સ્તૂયમાનો ન હૃષ્યેત નિન્દિતો ન શપેત્પરમ્ ॥

ય૦ ધ૦ સમુ૦ ॥

અર્થ:—બહુ દુઃખ સહન કરીને શરીરને પીડા ન આપે, તથા બહુ સુખ જોગવીને શરીરને મસ્ત પણ ન બનાવે. અને કોઈ સ્તુતિ કરે તો હર્ષને પ્રાપ્ત ન થાય, તથા કોઈ નિન્દા કરે તો તેને શાપ પણ ન દે.

શૌચં સ્નાનં તથા મિશ્રા નિત્યમેકાન્તસેવનમ્ ।

મિશ્રોશ્ચત્વારિ કર્માણિ પશ્ચમં નૈવ વિચયતે ॥ શિ. પુ. કે. સં. અ. ૨૦-૨૨ ॥

અર્થ:—શૌચ, સ્નાન, મિશ્રા અને હ્રમેશા એકાન્ત સેવન એ ચાર ભિક્ષુનાં કર્મ છે. પાંચમા કોઈ કોઈનું વિધાન શાસ્ત્રમાં જોવામાં આવતું નથી.

સ્નાનં મનોમલત્યાગઃ શૌચમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

બ્રહ્મામૃતં પિવેદ્ભક્તમેકાન્તં દ્વૈતવર્જનમ્ ॥

ય. ધ૦ સં૦ ॥

અર્થ:—મનના મલનો પરિત્યાગ કરવો તેનું નામ સ્નાન છે, અને ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો તે જ પ્રધાન શૌચ છે. સ્નાનનું રૂપી અમૃતતું પાન કરવું તે જ પ્રધાન ભિક્ષા છે, અને બેદુષ્ટિનો પરિત્યાગ કરવો તે જ એકાન્ત સેવન છે, વનમાં એકલા બેસવાથી એકાન્ત થતું નથી.

મનસચ્ચેન્દ્રિયાણાં ચ એકાગ્ર્યં પરમં તપઃ ।

તજ્જ્યાયઃ સર્વધર્મેભ્યઃ સ ધર્મઃ પર જ્ઞયતે ॥ ” ॥

અર્થ:—મન તથા ઇન્દ્રિયોની જે એકાગ્રતા છે તે જ પરમ તપ છે. સર્વ ધર્મમાં તે જ શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે અને તે જ ધર્મ મુમુક્ષુ(યતિ)ને માટે ઉત્તમ કહેવાય છે.

ગુરુમૂળાઃ ક્રિયાઃ સર્વા મુક્તિમુક્તિફલપ્રદાઃ ।

તસ્માત્સેવ્યો ગુરુર્નિત્યં મુક્ત્યર્થં તુ સમાહૃતૈઃ ॥ ” ॥

અર્થ:—ભોગ તથા મોક્ષ દેનાર સંપૂર્ણ પુણ્યના સાધનોમાં ગુરુ જ પ્રથમ કારણ છે. માટે ચિત્તના સમાધાનવાળા મુમુક્ષુ લોકોએ ગુરુની હુમેશાં સેવા કરવી આવશ્યક છે.

નાતિક્રમેષુ મર્યાદાં ગુરુણા યા પ્રકીર્તિતા ।

ગુરુશ્રૂણં નામ ધર્મો જ્યેષ્ઠઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ” ॥

અર્થ:—ગુરુએ બતાવેલી મર્યાદાનું કદાપિ ઉલ્લંઘન નહીં કરવું જોઈએ, કેમકે ગુરુશ્રૂણા નામનો જે ધર્મ છે તેને સર્વ ધર્મથી શ્રેષ્ઠ કહ્યો છે.

જપમાલાં ગૃહીત્વા તુ પ્રણવાર્યમનુસ્મરન્ ।

જપેદ્ દ્વાદશસાહસ્રં પ્રણવસ્ય પ્રયત્નતઃ ॥ ” ॥

સહસ્રં શ્રવણાર્થી તુ યોગાભ્યાસી શતં જપેદ્ ।

નિર્વિકલ્પસમાધિસ્તુ ન જપેત્કિંચિદ્વયાત્ ॥ ” ॥

અર્થ:—જપ કરવાની રૂઢાણની સાળા હાથમાં લઈને પરમાત્માનું સ્મરણ કરીને જ્ઞાકારને ખાર હળાર જપ કરે. અને સ્નાનવિધાનું શ્રવણ કરનાર હોય તો એક હળાર જપ કરે. અને જે યોગાભ્યાસી હોય તો સો જપ કરે. અને નિર્વિકલ્પ સમાધિવાળાને બેદંદ્રિ હોતી નથી, માટે તેને જપ કરવાની આવશ્યકતા નથી.

હિમવદ્વિન્ધ્યયોર્મધ્યે રુપાતઃ પુણ્યતમઃશ્રુતૌ ।

દેશઃ સરસ્વતીતીરે નર્મદાયાસ્તુ પશ્ચિમે ॥ ” ॥

અર્થ:—હિમાલય તથા વિન્ધ્યાચલની મધ્યમાં જે પ્રસિદ્ધ દેશ છે તેનેશ્રુતિ (શાસ્ત્ર)માં અત્યન્ત પુણ્યદેશ કહ્યો છે. અને સરસ્વતીનો કિનારો તથા નર્મદાના પશ્ચિમ ભાગને પણ શ્રેષ્ઠ દેશ કહ્યો છે.

તસ્મિન્દેશે સદા ભિક્ષુઃ સ્વધર્મમનુપાલયન્ ।

પર્યટન્તુ સદા યોગી વીક્ષયન્વસુધાતલમ્ ॥ ” ॥

અર્થ:—પોતાના ધર્મનું પાલન કરતા સદા યોગી ભિક્ષુ તે દેશમાં પૃથ્વી ઉપર દંદ્રિ કરતા સદા વિચરે.

ન રાત્રી ન ચ મધ્યાહ્ને સન્ધ્યયોર્નેવ પર્યટેત્ ।

ન શૂન્યે ન ચ દુર્ગે વા પ્રાણવાધાકરે ન ચ ॥

અર્થ:—રાત્રિમાં કે મધ્યાહ્નમાં કે બને સન્ધ્યા સમયે વિચરે નહીં. તેમ શૂન્ય સ્થાનમાં તથા પર્વતાદિ તથા ગમન કરવાને કઠિન માર્ગમાં તથા પોતાના જીવનની હાનિ થવાનો સંભવ હોય ત્યાં પણ વિચરે નહીં.

एकरात्रं वसेद्ग्रामे पट्टने तु दिनत्रयम् ।

पुरे दिनद्वयं भिक्षुर्नगरे पञ्चरात्रकम् ॥

અર્થ:—લિક્ષુ ગ્રામમાં એક દિવસ રહે, પટ્ટનમાં ત્રણ દિવસ, પુરમાં બે દિવસ અને મોટા નગરમાં પાંચ દિવસ રહે.

वर्षास्वेकत्र तिष्ठेत् स्थाने पुण्यजलावृते ।

आत्मवत्सर्वभूतानि पश्यन्मिक्षुश्ચોન્મहीम् ॥

અર્થ:—વર્ષાઋતુમાં એક સ્થાનમાં રહે. પુણ્ય જલાશય આદિ જે સ્થાનમાં હોય ત્યાં રહેવું સાચું છે. અને સર્વ પ્રાણીઓને પોતાની સમાન ગણીને યતિએ પૃથ્વીમાં વિચરવું જોઈએ. વળી—

वृद्धानामातुराणां च भिक्षूणां सङ्गवर्जिनाम् ।

ग्रामे वाऽथ પુરે વાપિ વાસો નૈકત્ર દુષ્યતિ ॥

અર્થ:—વૃદ્ધ તથા કોઈ પ્રકારના દુઃખી તથા કોઈનો સંગ નહીં કરનાર એવા લિક્ષુ લોકોને ગ્રામમાં હો કે પુરમાં હો—એક સ્થાનમાં વધારે દિવસ રહેવાને કોઈ દોષ નથી.

दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपૂतं जलं पिबेत् ।

सत्पૂતં વદેદ્રાવં મનઃપૂતં સમાચરેત્ ॥

મ. સ્મૃ ૦ જા ૦ ૬-૪૬ ॥

અર્થ:—ચાલતી વખતે કોઈ અપવિત્ર વસ્તુ ઉપર પગ ન પડે, અથવા ખાડામાં ન પડે અથવા કાંટામાં ન પડે તેને માટે નેત્રથી જોઈને પગ ચૂકે. અને જલમાં થતા સૂક્ષ્મ જન્તુનું નિવારણ કરવાને માટે જળને વસ્ત્રથી ગળીને પીવું જોઈએ. અને સત્પત્રથી પવિત્ર થયેલી વાણી બોલે. અર્થાત્ મિથ્યાબોલણ કદાપિ નહીં કરે. અને નિપિદ્ધ સંકલ્પથી રહિત મનથી હમેશાં પવિત્ર આત્મા થઈને આચરણ કરવું જોઈએ.

अतिवादोऽस्तितिक्षेत नावमन्येत कंचन ।

न चेमं देहमाश्रित्य चैरं कुर्वीत केनचित् ॥

॥ ૪૭ ॥

અર્થ:—કોઈ અનુચિત વાણી બોલે તોપણ યતિએ સહન કરવી જોઈએ. અને કાષ્ટનું પણ અપમાન ન કરે. તેમ આ દેહને નિમિત્તે કાષ્ટની સાથે ચૈર ન કરે.

क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ।

सप्तद्वारावकीर्णं च न वादमन्त्रं વદેત્ ॥

॥ ૪૮ ॥

અર્થ:—અને જે કોઈ આપણા ઉપર ક્રોધ કરતો હોય તો તેના ઉપર પોતે ક્રોધ ન કરે.

અને બીજે નિન્દા કરતો હોય તો પોતે પણ તેના બનામા તેની નિન્દા ન કરે અને નેત્ર આદિ જ્ઞાનેન્દ્રિય દ્વારા દોડેલા તથા સાબળેલા, તથા અન્ત કરણ અર્થાત્ મન છુદ્ધિ વડે સંકલ્પિત સંસારના પદાર્થો સખધી વાત કદાપિ ન કરે અર્થાત્ પરમાત્મા અખન્ધી વાત જ કરે. અને મિથ્યા વચન કદાપિ ન બોલે

કક્ષોપસ્થશિલાવર્જમૃતુસન્ધિષુ વાપયેત્ ।

ન ત્રીનૃતૂનતિક્રામેન્ન મિહુ સંચરેત્કવચિત્ ॥ ય. ધ. સં. ॥

અર્થ — કક્ષ (અગવ), ઉપગ્રથ તથા શિખાને છોડીને ઋતુની સન્ધિમા ક્ષૌર કરાવે અને ક્ષૌર કરાવવામા ત્રણ ઋતુથી અધિક નિનળ ન કરે અને વર્ષાઋતુમા ક્યાએ પણ વિચરે નહી. દરેક માસની પૂર્ણિમાને ઋતુની સન્ધિ કહી છે, શિખા છોડીને વપન કુનીચ આદિને માટે છે, પરમહસને શિખા હોતી નથી.

આપાઢ્યાં પૌર્ણમાસ્યાં તુ કારયેદ્વપનં યતિઃ ।

ચાતુર્માસ્યસ્ય મધ્યે તુ વર્જયેદ્વપનં યતિ ॥ ॥

અર્થ — યતિ આપાઢી પૂર્ણિમાને દિવસે ક્ષૌર કરાવે ફરી ચાતુર્માસ પૂર્ણ થવા પહેલા ક્ષૌર ન કરાવે વળી—

અસતિ પ્રતિવન્ધે તુ માસાન્નૈ વાર્ષિકાનિહ ।

નિવસામીતિ સઠ્ઠપ્ય મનસા હુદ્ધિપૂર્વકમ્ ॥ ॥

અર્થ — “કાષ્ઠ પ્રતિબન્ધ નહી આવે તો વર્ષાના મહિનામા અહી નિવાસ કરીશ” એવો મનથી સંકલ્પ કરીને નિશ્ચયપૂર્વક એક સ્થાનમા ગહે

પ્રાયેણ પ્રાઘપિ પ્રાણિસંકુલં વર્ત્મ દૃશ્યતે ।

આપાઢ્યાદિચતુર્માસં કાર્તિક્યન્તં તુ સંવસેત્ ॥ ॥

ચતુરોઽય વસેન્માસાન્ દ્વૌ વા કૌશિક વાર્ષિકૌ । ॥

અર્થ — વિશેષ કરીને વર્ષાઋતુમા સર્વ માર્ગ જન્તુથી ભરેલા દેખાય છે તેથી આપાઢી પૂર્ણિમાથી લઇને કાર્તિકી પૂર્ણિમા સુધીના ચાર માસ એક સ્થાનમા ગહે અથવા તે કૌશિક વર્ષાના બે માસ રહે

તેષુ માસેષુ કેશાદીનૃતુસન્ધૌ ન વાપયેત્ ।

નદીં ચ ન તરેત્તેષુ ક્રોશાદૂર્ધ્વં ન ચ વ્રજેત્ ॥ ॥

અર્થ — વર્ષાઋતુના મહિનાઓમા ઋતુની સન્ધિમા ક્ષૌર ન કરાવે તથા તે મહિનાઓમા નદી ઉતરે નહી, અને એક ક્રોશથી વધારે શૌચ તથા શિક્ષાના નિમિત્તે પણ જાય નહી

આતુરં ન નમેત્પ્રાજ્ઞ આતુરો ન નમેત્તથા ।

સર્વદા વન્દનં કુર્યાદ્ગુરોર્ઝ્યેષ્ઠયતેસ્તથા ॥ ॥

અર્થ — છુદ્ધિમાન યતિ આતુરને, અને આતુર બીજાને નમસ્કાર ન કરે ગુરૂ તથા જે પેતાનાથી પહેલા સન્યાસી થયા હોય તેમને હમેશા નમસ્કાર કરવા બોલે

મળતાનાં યનિર્ઘ્નયાદાશિષં વ્યાસશાસનાત્ ।

નારાયણેતિ ચ જ્ઞયાત્મળતાયુર્વિઠ્ઠયે ॥

” ॥

અર્થ:—અને આપણને નમસ્કાર કરનારના પ્રતિ તેના આયુની ટકીને માટે વ્યાસજીની આજ્ઞાથી નારાયણ શબ્દના ઉચ્ચારણ ૩૫ આશીર્વાદવચન બોલે.

ધર્મસંકરસંકોળે સ્થાને સોપદ્રવે યતિઃ ।

મુદ્ધતં નોપતિષ્ઠેત યત્ર ધર્મઃ પરાઙ્મુલ્લઃ ॥

” ॥

અર્થ:—ધર્મસંકર થવાથી લોકોના વ્યવહાર સર્વ બ્રહ્મ થયા હોય તથા ઉપદ્રવનું સ્થાન હોય—એવા ધર્મથી વિમુખ સ્થાનમાં યતિ થોડો સમય પણ ન રહે.

તસ્કરોપદ્રવે ગ્રામે વ્રહ્મહત્યાદિદૂષિતે ।

દુર્ધિક્ષે રાષ્ટ્રમક્ષે વા વર્ષાસ્વપ્પાથુ તં ત્યજેત્ ॥

” ॥

અર્થ:—જે ગ્રામમાં ચોરોનો ઉપદ્રવ હોય, તથા બ્રહ્મહત્યા આદિ કરવાથી જે ગામ દૂષિત થયું હોય, તથા જે સ્થાનમાં દુકાળની બાધા બહુ થઈ હોય, તથા ઘોષ વિપત્તિથી રાત્ન્યભંગ થયો હોય એવા સ્થાનમાંથી વર્ષાઋતુમાં પણ બીજા સ્થાનમાં આઘ્યા જવું.

પિતા માતા સ્વસા ભ્રાતા સ્ત્રુપા જાયા મૃતસ્તથા ।

જ્ઞાતિવન્ધુમુદ્ધઘર્ગો દુહિતા તત્સુતાદયઃ ॥

” ॥

યસ્મિન્દેશે વસન્ત્યેતે ન તત્ર દિવસં વસેત્ ॥

” ॥

અર્થ:—પિતા, માતા, ભાઈ, તથા પુત્રવધુ, પત્ની, પુત્ર, માતિ, બન્ધુ લોક, સહદ, પુત્રી તથા પુત્રીના પુત્રાદિક જે સ્થાનમાં રહેતા હોય, ત્યાં એક દિવસ પણ ન રહેવું જોઈએ.

શ્રાદ્ધે નિમન્ત્રિતો ગચ્છેન્નદીલંઘનવર્જિતમ્ ।

સાયમાગત્ય નિવસેત્સ્વાશ્રમે કલ્પિતે શૃદ્ધે ॥

” ॥

અર્થ:—ઘોષ શ્રાદ્ધમાં ભોજન કરવાને માટે નિમન્ત્રણ આપ્યું હોય તો, નદી ઉતરીને જવાનું ન હોય તો ત્યાં જાય, અને સાયંકાલમાં પાછા આવીને ચોતાના પહેલાં નિશ્ચિત કરેલા સ્થાનમાં જ રહે.

ગંગાકૂલે વસેન્નિત્યં મિશુર્મોક્ષવરાયણઃ ।

સિદ્ધક્ષેત્રં તુ તજ્ઞેયં યાવદ્વનુઃશતવચ્ચમ્ ॥

” ॥

અર્થ:—સુમુક્ષુ યતિ હમેશાં ગંગાને કિનારે રહે. ગંગાજીની બંને બાજુ ત્રણસો ધનુષ પ્રમાણનું સ્થાન સિદ્ધક્ષેત્ર કહેવાય છે.

ત્યાં રહેવાથી, કંઈ તો થશે, તથાપિ—

બ્રાહ્મણસ્ય હિ દેહોઽયં નોપભોગાય જાયતે ।

ઈદ્ધ કલેશાય મદતે મૃત્યાનન્તમુક્તાય ચ ॥

” ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણોનો દેહ આ લોકના ભોગ ભોગવવાને માટે નથી. પરન્તુ અહીં કંઈ સહન કરીને પણ મરણ પછી અનન્ત સુખ ભોગવવાને માટે છે.

આગતં ત્વાશ્રમે મિશ્નું પ્રત્યુત્થાયામિવાચ ચ ।

વિશ્રામ્ય ગુરુવદ્વદત્યા પૂજયેત્તદિને યતિઃ ॥ ” ॥

અર્થઃ—આપણા આશ્રમમાં આવેલા યતિને ઉડીને અભિવાદન કરી ગુરૂની માફક ભક્તિથી તે હવેસે તેનો સત્કાર કરવો જોઈએ.

દ્વાવિમૌ ન ચિરાજેતે વિપરીતેન કર્મણા ।

નિરાસંખો ગૃહસ્થથ કાર્યવૌશ્ચૈવ મિશ્નુકઃ ॥ ” ॥

અર્થઃ—કોઈ પણ કાર્ય કર્યા વિનાનો ગૃહસ્થ તથા કાર્ય કરનાર યતિ એ બંને વિપરીત કર્મ કરનાર હોવાથી શોભતા નથી.

આસનં પાત્રલોપથ સંચયઃ શિષ્યસંગ્રહઃ ।

દિવાસ્વાપો વૃથાજાપો યતેર્વન્ધકરાણિ પદ્ ॥ ” ॥

અર્થઃ—આસન, પાત્રલોપ, સંચય, શિષ્યસંગ્રહ, દિવાસ્વાપ તથા વૃથાજાપ એ છ યતિને સંસારમાં બન્ધનનાં કારણ છે. એક ગ્રામમાં એક દિવસથી અધિક રહેવું ન જોઈએ ધન્યાદિ નિયમ, તથા વર્ષાન્તરુમાં એક સ્થાનમાં રહેવું ઇત્યાદિ નિયમોનો પરિત્યાગ કરીને એક ગ્રામમાં બહુ દિવસ રહેવું તેને આસન કહે છે. એવું આસન, તથા પાત્રલોપ અર્થાત્ કોઈ પાત્ર ન રાખવું, તથા સંચય અર્થાત્ કાલાન્તરમાં ઉપયોગને માટે કોઈ પણ વસ્તુનો સંગ્રહ કરવા તેનું નામ સંચય છે. અને—

શુશ્રૂપાલાભપૂજાર્થં યશોર્થં વા પરિગ્રહઃ ।

શિષ્યાણાં ન તુ કારુણ્યાત્સ જ્ઞેયઃ શિષ્યસંગ્રહઃ ॥ ” ॥

અર્થઃ—પોતાની એવાને માટે અથવા ધનાદિના લાભને માટે તથા ‘પૂજા પ્રતિષ્ઠાને માટે તથા કીર્તિને માટે જે શિષ્યોને એકઠા કરવા, દયાથી નહીં, તેને શિષ્યસંગ્રહ કહે છે. બ્રહ્મવિદ્યા આદિનો અભ્યાસ કરાવવાને માટે અથવા સમાધિ આદિ શિષ્યવવાને માટે જે વિરક્ત શિષ્યને રાખે છે તે દયા નિમિત્ત કહેવાય છે. તે પણ દરેક શિષ્યની શાન્તિમાં બાધા ન થઈ શકે તેટલા જ રાખવા જોઈએ એવો શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. બ્રહ્મવિદ્યાનો અભ્યાસ કરવામાં પ્રમાદને દિવાસ્વાપ કહે છે. અહીં બ્રહ્મવિદ્યાને દિવસ કહ્યો છે. યતિ દિવસમાં ખાઈ પીને ઇચ્છાનુસાર સ્થૂળ ગય તેની મના છે. એ પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે. આત્મજ્ઞાનની વાતોને છોડીને અન્ય વાતો કરવી એ વૃથાજાપ કહેવાય છે.

ન સ્નાનમાચરેદ્દિશુઃ પુત્રાદિનિધને શ્રુતે ।

પિતૃમાતૃક્ષયં શ્રુત્વા સ્નાત્વા શુદ્ધચતિ સામ્બરઃ ॥ ” ॥

અર્થઃ—પુત્રાદિનું મૃત્યુ સાંભળીને ભિક્ષુ સ્નાન કરે નહીં. પરંતુ પિતા તથા માતાનું મૃત્યુ સાંભળીને વસ્ત્ર સહિત સ્નાન કરવાથી શુદ્ધિ થાય છે.

નૈવાદદીત પાથેયં યતિઃ કિંચિદનાપદિ ।

પવવમાપત્સુ ગૃહ્ણીયાગ્રાવદહોપયુજ્યતે ॥ ” ॥

અર્થઃ—આપત્તિકાલને છોડી યતિ યાગમાં ભાતું લઈને ચાલે નહીં. અને આપત્તિકાલમાં રહેલું અન્ન દિવસ ભરને માટે ઉપયોગી હોય તેટલું ગ્રહણ કરે.

પાયેયમેકરાત્રસ્ય પાનીયં દુર્ગમે પથિ ।

મૃહ્નોપાન્નાધિકં ચાન્નં મેપજં તુ યથેચ્છયા ॥

” ॥

અર્થ:—યાત્રા કાલમાં એક દિવસનું જ લાતું લે. અને જે સ્થાનમાં જલ મળે તેમ ન હોય ત્યાં જલ પણ લાઇને ચાલે. અન્ન અધિક લાઇને ન ચાલે. અને પોતાને માટે કાંઈ ઔષધની આવશ્યકતા હોય તો ઋગ્વેદાનુસાર લઈ શકે છે.

યસ્તુ મત્રજિતો ભૂત્વા પુનઃ સેવેત મૈથુનમ્ ।

પૃષ્ઠિવર્પસહસ્રાણિ વિષ્ટાયાં જાયતે કૃમિઃ ॥

” ॥

અર્થ:—જે સંન્યાસી થઇને ફરી ઓતો સમાગમ કરે છે તે સાઠ હજાર વર્ષ વિષ્ટામાં કૃમિ થઇને જન્મ લે છે. અને—

વાનપ્રસ્થમૃદસ્થાભ્યાં પ્રીતિં યત્નેન વર્જयेત્ ।

” ॥

અર્થ:—વાનપ્રસ્થ તથા મૃદસ્થાશ્રમીની સાથે પ્રીતિ વિશેષ કરીને છોડી દે.

પક્વં વા યદિ વાઽપક્વં પાચયેત્તઃ ક્વચિદ્વતિઃ ।

સ્વધર્મસ્ય તુ લોપેન તિર્યગ્યોનિં વ્રજેદ્વતિઃ ॥

” ॥

અર્થ:—બરાબર ચઢેલું અન્ન હોય કે કાચું હોય તેપણુ યતિ તેને ફરી પકાવે તો તે પોતાના ધર્મના લોપથી પશુ આદિની ચોનિને પ્રાપ્ત થાય છે.

અન્નદાનપરો મિશુર્વસ્ત્રાદીનાં પરિગ્રહી ।

સમૌ તુ મન્દબુદ્ધિત્વાત્ પૂતિનરકશાયિનૌ ॥

” ॥

અર્થ:—જે યતિ અન્નદાન કરવામાં તત્પર છે તથા પોતાના શરીરના પ્રયોજનથી અતિ-રિક્તા વસ્ત્રોના પ્રતિગ્રહ લે છે એ અને મન્દબુદ્ધિ હોવાથી મલમૂત્રાદિથી ભરેલા નરકમાં જાય છે. કેટલીક જગ્યાએ ઉની વસ્ત્રોનો પ્રતિગ્રહ લેવામાં નિષેધ લખ્યો છે તે દેશભેદને અનુસાર જણવો જોઇએ. કેપાસનું વસ્ત્ર માત્ર ઉપયોગમાં લેવાની શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે.

ભૂમિં ગાવો હિરણ્યં ચ યતેર્ધસ્ય પરિગ્રહઃ ।

તાદૃશં કશ્મલં દૃઢ્વા સચૈલો જલમાવિશેત્ ॥

” ॥

અર્થ:—જમીન, પશુ, સુવર્ણ આદિક ધન એનો કાંઈ પણ યતિ પરિગ્રહ કરે તો તે પાપને જોઇને વસ્ત્ર સહિત સ્નાન કરવું જોઇએ.

અજ્ઞાનાથા મવેદ્ધિસા યતેર્મિક્ષાટને ક્વચિત્ ।

માણાયામત્રયં કૃત્વા તથાચમ્ય વિશુદ્ધયતિ ॥

” ॥

અર્થ:—મિક્ષાટનાદિ કરવામાં અજ્ઞાનથી પણ પ્રાણીની હિંસા થાય છે. તેને માટે ત્રણ પ્રાણાયામ કરીને આચમન કરવાથી શુદ્ધિ થાય છે.

મટેષ્વરમોજ્યમન્નં સ્યાદ્શુક્ત્વા ચાન્દ્રાયણં ચરેત્ ।

સ્પૃઢ્વા મટપતિં ચૈવ સવાસા જલમાવિશેત્ ॥

પદ્મ. પુ. (ય, ઘ. સં)

અર્થ:—યતિએ મહામાં અન્ન ખાવું થોડું નથી. અને ખાવાથી આન્દ્રાણુ વ્રત કરવું નોંધ્યું. અને મહાના સ્વામી (મહન્ત) નો સ્પર્શ કરવાથી વસ્ત્ર સહિત જલમાં કુબડી મારવી નોંધ્યું.

સુવર્ણં રજતં તામ્રં તૈજસં ચચ્ચ કિંચન ।

સ્પૃષ્ટ્વા પરિત્રાદ શૂદ્રં ચ સવાસા જલમાવિશેત્ ॥ ” ॥

દ્રવ્યં તુ મુદ્રિતં સ્પૃષ્ટ્વા ત્રિરાત્રેણ વિશુદ્ધયતિ ॥ ” ॥

અર્થ:—સોતું, ચાંદી, તાંબુ, તથા અન્ય કોઈ ધાતુને પણ સ્પર્શ કરીને તથા શૂદ્રને સ્પર્શ કરવાથી યતિએ વસ્ત્ર સહિત સ્નાન કરવું નોંધ્યું. અને છાપેલા રૂપિયા આદિને સ્પર્શ કરવાથી ત્રણ દિવસ ઉપવાસ કરવાથી શુદ્ધિ થાય છે. વળી—

સંન્યાસી યો હિ ભૂત્વા તુ હિરણ્યં સંગ્રહેયતિઃ ।

તસ્ય દર્શનમાત્રેણ સચૈલો જલમાવિશેત્ ॥ ” ॥

અર્થ:—સંન્યાસી હોઈને જે ધનનો સંગ્રહ કરે તો તેના દર્શન માત્રથી વસ્ત્ર સહિત સ્નાન કરવું. વળી—

આરૂઢપતિતં દૃષ્ટ્વા વિના સ્નાનં તુ યશ્ચરેત્ ।

પાનમિહાદિકં કર્મ તદા ચાન્દ્રાયણં ચરેત્ ॥ ” ॥

અર્થ:—આરૂઢ પતિતને નોંધને સ્નાન કર્યા વિના જે યતિ જલપાન અથવા બિહ્વા આદિ કરે, છે તે આન્દ્રાણુ વ્રત કરે.

સામર્થ્યે શિવિકામશ્ચં ગર્જં દૃપભમેવ ચ ।

શકટં વા રથં વાપિ સમારૂઢ્ય ચ કામત્ ॥ ” ॥

વ્રતં સાન્તપનં કુર્યાત્પ્રાણાયામશતાન્વિતમ્ ॥ ” ॥

અર્થ:—આલવાની શક્તિ હોવા છતાં જે યતિ પાલખી, ઘોડા, હાથી અને બળદ તથા ગાડી, રથ, ઇત્યાદિ વાહનમાં ઇચ્છાથી સ્વારી કરે તો તે સાન્તપન નામનું વ્રત કરે અને સો પ્રાણાયામ કરે.

સ્વયં પક્ત્વા તુ યો ધુંક્તે તસ્ય સાન્તપનત્રયમ્ ।

પાચયિત્વા તુ યો ધુંક્તે તસ્ય કૃચ્છ્રં વિધીયતે ॥ ” ॥

અર્થ:—જે યતિ પોતે બનાવીને જામે છે તેણે ત્રણ સાન્તપન વ્રત કરવાં નોંધ્યું ત્યારે તેનું પ્રાચયિત થાય છે. અને જે બીજાની પાસે રંધાવીને જામે તો તેને માટે કૃચ્છ્રં વિધાન કરે છે. અર્થાત્ બિહ્વા માગીને જ નિર્વાહ કરવો નોંધ્યું એવો ભાવ છે.

ન રક્તમુલવણં વાસો ન નીલં ચ પ્રશસ્યતે ।

મલાક્તં ચ દશાહીનં વર્જયેદમ્બરં યતિઃ ॥ ” ॥

અર્થ:—લાલ વસ્ત્ર તથા નીલ વસ્ત્ર પહેરવું નહીં નોંધ્યું. તેમ મલિન વસ્ત્ર તથા વસ્ત્રને છેડે દશા (તાંતણી) ન હોય એવું વસ્ત્ર પહેરવું નહીં નોંધ્યું.

ત્વપદાર્થવિવેકાય સન્યામઃ સર્વકર્મણામ્ ।

શ્રુત્યા વિધીયતે તસ્માત્તત્પ્રાપ્તિ પતિતો ભવેત્ ॥ ” ॥

અર્થ — તત્પદના અર્થનું વિવેચન કરવાને માટે સર્વ કર્મોના ત્યાગ શ્રુતિએ વિધાન કર્યો છે માટે જે શ્રુતિ અને મનનાં પ્રિતિ પાત્યાગ કરે છે તે અવસ્ય પતિત થાય છે.

વળી શુદ્ધ શિષ્યના નામ ગણે તો—

તત્ત્વપદાર્થયોરેકય યત્પદં પ્રતિપાદયેત્ ।

તન્નામ યતયે કુર્યાદ્વાક્યનામ તદિત્યતે ॥ ” ॥

અર્થ — જે નામ શ્રુતિપ્રદાનના અભેદને પ્રતિપાદન કરતું હોય એવું યતિનું નામ રાખવું જોઈએ તેના નામને વાક્યનામ કહે છે

યતીના રૂપાત્તયસામાચાર્યપૂર્વભાવિનામ્ ।

નામ કુર્યાન્ન શિષ્યસ્ય બુદ્ધિપૂર્વ કદાચન ॥ ” ॥

અર્થ — શિષ્યનું નામ બુદ્ધિપૂર્વક પૂર્વ પ્રાપ્તિના જે મહાન કીર્તિવાળા આચાર્ય થયા છે તેમના નામ ઉપર ન ગણે

વળી યતિના મરણપ્રમા તેમનો અગ્નિસંસ્કાર આદિ હોતું નથી

સર્વસદ્ગતિનિવૃત્તસ્ય ધ્યાનયોગસ્તસ્ય ચ ।

ન તસ્ય દહન કાર્યં નાશૌચં નોદકક્રિયા ॥ ” ॥

અર્થ — સર્વ પ્રકારના સગથી નિવૃત્ત થયેલા તથા ધ્યાનયોગમાં તત્પર એવા યતિનો અગ્નિમરશ્મિ તથા અશૌચ તથા ઉદકક્રિયા પણ નથી હોતી વળી—

એકોદિષ્ટ જલપિણ્ડં નાશૌચ પ્રેતસત્ક્રિયામ્ ।

ન કુર્યાત્પાર્શ્વનાદન્યદ્બ્રહ્મીભૂતાય કલ્પતે ॥ ” ॥

અર્થ — એકોદિષ્ટ તથા જલદાન તથા પિણ્ડદાન તથા અશૌચ તથા પ્રેત સંબંધી ક્રિયા પ્રત્યાદિ કાર્ય પણ ન કરે ક્રમકે પાર્શ્વે શ્રાદ્ધને છોડી બ્રહ્મરૂપ યતિને માટે કોઈ પણ કર્મનું વિધાન થતું નથી (જોઈ પક્ષમાં કુનીચક સન્યાસીની શાક્રિયા બતાવે છે પરંતુ તે કુનીચક સન્યાસી જ્ઞાતી હોય તો તેમના શરીરને દાઢ અને અજ્ઞાતી હોય તો તેમના અગ્નિમરકાગદિ કરે એવો નિયમ છે)

દશમ્યામેવ કુર્યાન્તુ નારાયણવર્ણિ સુતઃ । ” ॥

અર્થ — જે પુત્ર હોય તો દશમા દિવસે નારાયણમુર્તિ કરે

કર્તવ્ય સ્નનન તસ્ય નાશૌચં નોદકક્રિયા ॥ ” ॥

અશ્વત્થસ્થાપનં કાર્યં તદેશેઽવર્યુણા મુને ।

અશ્વત્થે સ્થાપિતે તેન સ્થાપિતો હિ મહેશ્વર ॥ ” ॥

અર્થ — યતિને શાક્રા જોઈએ તેમનું અશૌચ અને ઉદકક્રિયા કાઢ પણ કરવાનું નથી અને ત્યાં તેમને તપ્યા હોય તે જગા ઉપર અશ્વત્થ પોષણને સ્થાપન કરે તે પ્રમાણે પોષણનું સ્થાપન કરાથી જ મહાદેવનું સ્થાપન થયું જાયતું, આશ્વાત્ મહાદેવનું વિગત સ્થાપન ન કરે

દ્રશનાસ્પર્શનાત્તસ્ય સર્વં નઘ્યતિ પાતકમ્ ॥

અર્થ:—તે પીપળાના દર્શનથી તથા સ્પર્શનથી સર્વ પાપો નષ્ટ થઈ જાય છે. વળી—

નિર્વૈરઃ શાન્તો દાન્તઃ સંન્યાસી પરમહંસાશ્રમેણાસ્ત્વલિતસ્વસ્વરૂપધ્યાનેન
દેહત્યાગં કરોતિ સ મુક્તો ભવતિ ॥

ના. પ. ડ. ડપ. ૧૥

અર્થ:—કોઈ પણ પ્રાણીની સાથે જેને વૈર નથી, શાન્ત ચિત્તવાળો છે, તથા હૃતેન્દ્રિય છે, એવા અને પરમહંસ આશ્રમના ધર્મથી ચલાયમાન નહીં થયેલા જે સંન્યાસી પોતાના સ્વરૂપના ધ્યાનથી શરીરનો ત્યાગ કરે છે તે મુક્ત થાય છે એવા વેદનો સિદ્ધાન્ત છે.

મુક્તિનું સાધન હોવાથી શાસ્ત્રમા સંન્યાસાશ્રમની નાના પ્રકારની પ્રશંસા તથા સંન્યાસીની સેવા આદિનું વિશેષ ફલ પણ શાસ્ત્રમા કહ્યું છે.

સંન્યસ્તં તુ દ્વિજં દૃષ્ટ્વા સ્થાનાચ્ચલતિ માસ્કરઃ ।

एष मे मण्डलं भित्त्वा परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

વિષ્ણુ: (ય. ધ. સં) ॥

અર્થ:—સંન્યાસ ધારણ કરેલા દ્વિજાતિને જોઈને “આ મારા મણ્ડલનું અતિક્રમણ કરીને ઉપર બ્રહ્માના સ્થાનમાં જશે ” એવો નિશ્ચય કરીને સૂર્ય ભગવાન પોતાના સ્થાનથી ચલાયમાન થાય છે.

त्रिंशत्परैस्त्रिंशदपरैस्त्रिंशच्च परतः परान् ।

सद्यः संन्यसनादेव नरकात्तारयेत्पितॄन् ॥

” ॥

અર્થ:—સંન્યાસ ધારણ કરવાથી જ તરત તેની ઉપરની ૬૦ પેઢીના અને નીચેની ૬૦ પેઢીના પિતૃઓનો ઉદ્ધાર કરે છે.

क्षतुर्वेदस्तु यो विप्रः सोमयाजी शतक्रतुः ।

तस्मादपि यतिश्रेष्ठस्तिलपर्वतमन्तरम् ॥

જાવલ (ય. ધ. સ) ॥

અર્થ:—ચારે વેદોને જાણનાર સોમયાગ કરનાર શુદ્ધસ્થાશ્રમી બ્રાહ્મણ કરતાં પણ યતિ શ્રેષ્ઠ છે. તે અનેના તલનો દાણો અને પર્વતના સમાન બેઠે છે. વળી—

पुंजन्म लभते माता पत्नी च प्रैपमात्रतः ।

ब्रह्मनिष्ठः सुशीलश्च ज्ञानं चैतत्प्रभावतः ॥

જો૦ મુ૦ વિ૦ ॥

અર્થ:—સંન્યાસાશ્રમનો સ્વીકાર કરીને પ્રેપ મન્ત્રનો ઉચ્ચાર કરવા માનથી માતા તથા પત્નીને પુરૂષનો જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે. અને પ્રેપના પ્રભાવથી યતિ સુશીલ તથા બ્રહ્મનિષ્ઠ પણ થાય છે, અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે. અર્થાત્ સંન્યાસાશ્રમના ધર્મોનું પાલન કરીને આત્મજ્ઞાન દ્વારા મોક્ષને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે અને તેના વશોનો પણ ઉદ્ધાર થાય છે.

सर्वेषामाश्रमाणां तु संन्यासी ह्युत्तमाश्रमी ।

स एवात्र नमस्यः स्याद्भक्त्या सन्मार्गवतिभिः ॥ हरीतः । (य० ध० सं०)॥

અર્થ:—સર્વ આશ્રમીઓની મધ્યે સંન્યાસી જ શ્રેષ્ઠ આશ્રમી છે. સન્માર્ગમાં આવનારને તે જ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે.

વ્રહ્મિષ્ઠઃ પરમો હંસઃ સાક્ષાન્નારાયણઃ સ્મૃતઃ ।

યસ્તં સંપૂજયેન્નિત્યં વિષ્ણુસ્તેન પ્રપૂજિતઃ ॥

” ॥

અર્થઃ—બ્રહ્માનંદ પરમહંસને સાક્ષાત્ નારાયણ રૂપ કહ્યા છે. તેમનું જે શેઠ પૂજન કરે છે તેણે સાક્ષાત્ વિષ્ણુનું જ પૂજન કર્યું છે.

અષ્ટાક્ષરેણ મન્ત્રેણ યતયસ્તુ નમસ્કૃતાઃ ।

સ્મૃતા નારાયણા દનન્તિ પ્રાણિનાં પાપપહ્નરમ્ ॥

”

અર્થઃ—“ૐ નમો નારાયણાય” આ અષ્ટાક્ષરવાળો મન્ત્ર લાલ્પીતે યતિને નમસ્કાર કરી જે લોક નારાયણ શબ્દ બોલે છે તેથી પ્રાણીઓનું પાપ રૂપ પાંજર નષ્ટ થઇ જાય છે.

યતિભ્યઃ શ્રદ્ધયા દદ્યાદ્ભિક્ષાં પાત્રમપૂરણીમ્ ।

ન ક્ષીયતે ચ તત્તસ્ય કલ્પકોટિશતૈરપિ ॥

” ॥

અર્થઃ—યતિ લોકોને પાત્ર ભરીને શ્રદ્ધાથી ભિક્ષા આપવી જોઇએ. તેમ કરવાથી કરોડો કલ્પ વીતી ગયા છતાં પણ તે ભિક્ષા તે શુદ્ધચત્તા ધરમાં ઓછી થતી નથી.

વ્રહ્મચારી યતીનાં ચ વપનં યસ્તુ કારયેત્ ।

નલકર્માદિ કુર્વાણશ્ચક્ષુષ્માઙ્ગાયતે નરઃ ॥

” ॥

અર્થઃ—બ્રહ્મચારી તથા યતિનું જે ક્ષૌર કરાવે છે તથા તેના નખ વિગેરે કપાવે છે તે મનુષ્ય નેત્રરોગ આદિથી રહિત થાય છે.

ન ક્રિયાં ગોત્રમાચારં શૌચાશૌચં શુભાશુભમ્ ।

પૃચ્છેન્માધુકરાયાતે કુલં શીલં શ્રુતં યતેઃ ॥

” ॥

અર્થઃ—યતિ ભિક્ષાને માટે ઘેર આવેલો હોય તેને તેની ક્રિયા, ગોત્ર, આચાર, શૌચ અને અશૌચ અને શુભાશુભ સંબંધી તથા, કુલ, શીલ અને તેના સ્વાધ્યાય (શું ભણેલો છે તે) સંબંધી કાંઇ પણ પૂછવું જ નહીં.

આશ્રમેષુ યતિર્યસ્ય મુહૂર્તમપિ વિશ્રમેત્ ।

યિં તસ્માન્યેન ધર્મેણ કૃતકૃત્યો હિ સ સ્મૃતઃ ॥ ક્રતુઃ

(ય૦ ધ૦ સં૦)

અર્થઃ—જે શુદ્ધચત્તા આશ્રમમાં થોડીવાર પણ યતિ વિશ્રામ કરે છે તેને અન્ય કોઈ ધર્મ કરવાની જરૂર નથી. તેટલા માત્રથી જ તે દૃઢકૃત્ય થાય છે.

અગ્નિચિત્કપિલ્લા સત્રો રાજા મિહુર્મહોદધિઃ ।

દૃષ્ટમાત્રાઃ પુનન્ત્યેતે તસ્માત્પર્યેત્તુ નિત્યશઃ ॥

” ॥

અર્થઃ—અગ્નિદેવતા, તથા કપિલા ગાય, તથા મોટા મોટા યજ્ઞ કરનાર, તથા રાજા તથા ભિક્ષુ તથા સમુદ્ર એ સર્વ દેવતાનાં જ પવિત્ર કરે છે. માટે તેમનું હમેશાં દર્શન કરવું જોઇએ. વળી—

ચાતુર્માસ્યં યતીનાં તુ યઃ કારયતિ ધર્મચિત્ ।

સ ચાર્ત્યદ્વિકર્મશ્વર્યમાધુષ્મિકચ્ચુલં મદત્ ॥

” ॥

અર્થઃ—ધર્મને જાનુનાર જે મનુષ્ય યતિને ચાતુર્માસ્ય કરાવે છે તે આ લોકમાં નાના પ્રકારના અશ્વર્યને પ્રાપ્ત થાય છે, અને પરલોકમાં મદાન્ન સુખને પ્રાપ્ત કરે છે.

યતીનાં પાદયોઃ સમ્યગ્વિષ્ણુમૂક્તેન સિશ્વતિ ।

તે નરા વિષ્ણુસાયુઙ્ગ્યં પ્રાપ્નુવન્તિ ન સંશયઃ ॥ નારદઃ (ય.ધ. સં.)

અર્થઃ—વિષ્ણુસૂક્ત ભણીને જે યતિના પાદ ઉપર પાણી રહે છે તે મનુષ્ય વિષ્ણુના સાયુજ્યને પ્રાપ્ત થાય છે તેમાં કોઈ સંશય નથી.

આ પ્રમાણે યતિની સેવાનો મહિમા પણ શાસ્ત્રમાં કહ્યો છે.

ઇતિ સંન્યાસવિધિ તથા સંન્યાસીધર્મનિરૂપણ અ. ૧૪. સ. ૭. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૧૪. સર્ગ. ૮.

પરમહંસસંન્યાસી નામભેદ નિરૂપણ.

ઉપર કહેલા પરમહંસ સંન્યાસીમાં શ્રીશંકરાચાર્યથી દસ ભેદ થયા છે:—તીર્થ, આશ્રમ, વન, અરણ્ય, ગિરિ, પર્વત, સાગર, સરસ્વતી, ભારતી, મુરી—એ દસ પ્રકારનાં સંન્યાસીનાં નામ છે. તેમનાં લક્ષણ નીચે પ્રમાણે કહ્યાં છે.

ત્રિવેણીસંગમે તીર્થે તત્ત્વમસ્યાદિલક્ષણે ।

સ્નાયાતત્ત્વચાર્યમાત્રેન તીર્થનામા સ ઉચ્યતે ॥

મઠામ્નાયસેતુઃ ॥

અર્થઃ—“તત્ત્વમસિ” મહાવાક્યમાં તત્, ત્વમ્, અસિ એ ત્રણ પદ છે. એ ગંગા, યમુના, સરસ્વતી રૂપ ત્રણ તીર્થ(ત્રિવેણી)માં સ્નાન કરનાર અર્થાત્ એ ત્રણ પદના અર્થનો વિચાર કરીને જીવજ્ઞાની એકતાનો નિશ્ચય કરવામાં તત્પર રહેનારને તીર્થ નામના સંન્યાસી કહે છે.

આશ્રમગ્રહણે પ્રૌઢ આશાપાશવિવર્જિતઃ ।

યાતાયાતવિનિર્મુક્ત એવ આશ્રમ ઉચ્યતે ॥

,, ॥

અર્થઃ—આશ્રમનું ગ્રહણ કરવામાં તથા આશ્રમ ધર્મોનું પાલન કરવામાં જે સમર્થ છે, અને આશા રૂપી પાશથી જે રહિત છે અર્થાત્ કોઈ પણ પદાર્થની તૃષ્ણાથી કોઈમાં પણ બંધાયો નથી, અને પ્રાપ્ત અને અપ્રાપ્ત વસ્તુની ચિન્તા રહિત છે તેને આશ્રમ કહે છે.

સુરમ્યે નિર્જ્વરસ્થાને વને વાસં કરોતિ યઃ ।

આશાવન્ધવિનિર્મુક્તો વનનામા સ ઉચ્યતે ॥

,, ॥

અર્થઃ—સુંદર રમણીય ઝરણાંવાળા વનમાં જે નિવાસ કરે છે, તથા બન્ધનના કારણ રૂપ તૃષ્ણાથી રહિત છે, તે સંન્યાસીને વન નામથી કહે છે.

અરણ્યે સંસ્થિતો નિત્યમાનન્દે નન્દને વને ।

ત્યક્ત્વા સર્વમિદં વિશ્વમરણ્યઃ પરિકોર્ત્યતે ॥

,, ॥

અર્થઃ—આ જગતના સર્વ પદાર્થોનો પરિત્યાગ કરીને ધણું સુંદર આનંદ દેનાર વનમાં જે રહે છે તે સંન્યાસીને અરણ્ય નામથી કહે છે.

વાસો ગિરિચરે નિત્યં ગીતાધ્યયનતત્પરઃ ।

ગંભીરાઞ્ચલબુદ્ધિશ્ચ ગિરિનામા સ-ઉચ્યતે ॥

,,

॥

અર્થ:—જે હમેશાં પર્વતમાં રહે છે, અને ગીતાનું અધ્યયન કરવામાં તત્પર છે અને ગંભીર તથા ચંચલતાથી રહિત બુદ્ધિવાળો છે તે સંન્યાસીને ગિરિ નામથી કહે છે.

વસન્નર્વતમૂલેષુ મૌઢજ્ઞાનં વિભર્તિ યઃ ।

સારાસારં વિજાનાતિ પર્વતઃ પરિકીર્ત્યતે ॥

” ॥

અર્થ:—જે પર્વતોના મૂળમાં રહે છે, અને જેણે ઉત્તમ જ્ઞાનને ધારણ કર્યું છે, અને જે સાર તથા અસાર વસ્તુને જાણે છે તે પર્વત નામથી કહેવાય છે.

તત્ત્વસાગરગંભીરો જ્ઞાનરત્નપરિગ્રહઃ ।

મર્યાદાં નૈવ લંબેત સાગરઃ પરિકીર્ત્યતે ॥

” ॥

અર્થ:—જે તત્ત્વજ્ઞાનની નિષ્ઠાથી સમુદ્રની તુલ્ય ગંભીર છે, અને જ્ઞાનરૂપી રત્નને જેણે સંગ્રહ કર્યો છે, અને મર્યાદાનું લંઘન કરતો નથી તે સંન્યાસીને સાગર કહે છે.

સ્વરજ્ઞાનરતો નિત્યં સ્વરવાદો 'કવીશ્વરઃ ।

સંસારસાગરાસારહન્તાઽસૌ હિ સરસ્વતી ॥

” ॥

અર્થ:—શાસ્ત્રીય જ્ઞાન(સ્વર)માં જે રત છે, તથા શાસ્ત્રનો વક્તા છે, અને જે કવિ છે, તથા જે તુલ્ય સંસાર રૂપી સમુદ્રનો નાશ કરનાર છે તે સંન્યાસી સરસ્વતી કહેવાય છે.

વિદ્યાભારેણ સંપૂર્ણઃ સર્વભારં પરિત્યજન્ ।

દુઃસ્વભારં ન જાનાતિ ભારતી પરિકીર્ત્યતે ॥

” ॥

અર્થ:—જે વિદ્યા રૂપી ભારથી સંપૂર્ણ છે, તથા સંસારના અન્ય સર્વ ભારનો જે પરિત્યાગ કરે છે, અને દુઃખના ભારને જાણતો નથી તે ભારતી નામથી કહેવાય છે.

જ્ઞાનતત્ત્વેન સંપૂર્ણઃ પૂર્ણતત્ત્વપદે સ્થિતઃ ।

પરબ્રહ્મરતો નિત્યં પુરીનામા સ ચ્ચત્તે ॥

” ॥

અર્થ:—જે સંન્યાસી જ્ઞાન રૂપ તત્ત્વમાં સંપૂર્ણ છે, અને પરમાત્મા રૂપ મૂર્ત્યુ તત્ત્વમાં સ્થિત છે અને હમેશાં પરબ્રહ્મમાં રત છે તેને પુરી કહે છે.

આ પ્રમાણે મહાભાષ્યોત્તરમાં ૧૦ પ્રકારના સંન્યાસીનાં લક્ષણ કહેવામાં આવ્યાં છે.

ઘટિ પરમદસસંન્યાસી નામભેદનિરૂપણ. અ. ૧૪. સ. ૮ સમાપ્ત.

ઘટિ સંન્યાસાશ્રમધર્મનિરૂપણ અ. ૧૪. સમાપ્ત.

ઘટિ ધર્મપ્રકરણ ૩. સમાપ્ત.

કર્મયોગ પ્રકરણ. ૪.

અધ્યાય. ૧.

કર્મયોગનિરૂપણ.

જેવી રીતે વિરક્ત મુમુક્ષુએને માટે જ્ઞાનયોગ, અને સામાન્ય વિરક્તોને માટે ભક્તિ-યોગ મોક્ષનું સાધન છે, તેવી રીતે અશુદ્ધ અન્તઃકરણ વાળાને માટે નિષ્કામકર્મયોગ પણ મોક્ષનું સાધન છે. જ્ઞાન તો મોક્ષનું સાક્ષાત્ સાધન છે અને ભક્તિયોગ પરા ભક્તિ (જ્ઞાન) દ્વારા મોક્ષનું સાધન છે. તેવી રીતે નિષ્કામ કર્મયોગ પણ આત્મવિચાર કરવાની ઇચ્છા-વાળાને માટે અન્તઃકરણની શુદ્ધિ દ્વારા મોક્ષનું સાધન છે, કર્મયોગ વડે અન્તઃકરણની શુદ્ધિ કર્યા વિના કોઈને પણ આત્મવિચાર અથવા ભક્તિની યોગ્યતા સિદ્ધ થતી નથી. કેમકે—

ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किंच जगत्यां जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यचिद्धनम् ॥

ईशોप० મં० ૧ ॥

અર્થ:—આ સંપૂર્ણ જગત્ ઇશ્વરથી વ્યાપ્ત થયેલું છે, જેવી રીતે કટક, કુંડલ, આદિ નાના પ્રકારનાં ભૂપણોના ગોળ વગેરે આકાર માત્ર કટકાદિના લિપ્ત દેખાવામાં કારણ છે, પર માર્થથી કટકાદિનું રૂપ તો સુવર્ણનું જ છે; તેવી રીતે આદે ભુવનમાં જે કોઈ કાર્યકારણ રૂપ અથવા ચરાચર રૂપ પદાર્થ છે તે સર્વ ઇશ્વર રૂપ જ છે. એવી ભુદ્ધિ મનુષ્યોએ કરવી જોઈએ. આ પ્રકારની ભુદ્ધિની દૃઢતા પ્રાપ્ત કરવાને માટે શ્રુતિ પોતે જ “તેન ત્યક્તેન” એ ભાગ્યથી સાધન બતાવે છે. લોકપણા, પુત્રપણા, વિત્તપણા (સ્વાર્ગાદિ લોકની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા, પુત્રાદિને માટે વિવાહની ઇચ્છા અને ધનની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા-પુત્રપણાને કોઈ દારૂપણા પણ કહે છે) આ એપણાને પરિત્યાગ કરીને “મુજ્જોથા:”—સંપૂર્ણ જગત્ ઇશ્વર રૂપ છે એવી ભુદ્ધિની રક્ષા કરો. કેમકે વિત્તપણા આદિના ત્યાગ વિના, આ સર્વ જગત્ ઇશ્વર રૂપ છે અને હું પણ ઇશ્વર અથવા અલ્લાથી ભિન્ન નથી, એવું જ્ઞાન આત્મ-વિચાર કર્યા છતાં પણ દૃઢ થતું નથી, અને મોક્ષ પણ મળી શકતો નથી. માટે આત્મ-વિચાર કરવાને અધિકારીનું નિરૂપણ કરતા સમયમાં જ વિવેક, વૈરાગ્ય, આદિ સાધનવાળાને જ અધિકારી નિર્ણીત કર્યો છે. તે કારણથી શ્રુતિ ફરી પણ પોતાના અથવા બીજા કોઈના પણ (પુત્ર, સુવર્ણ, આદિ રૂપ ઉપયોગી) ધનની આકાંક્ષા કરો નહીં એવી આજ્ઞા કરે છે. કેમકે જેનું લક્ષ્ય સંપૂર્ણ જગત્ને આત્મ રૂપે નિઘ્રય કરવાનું છે તેને આત્માથી લિપ્ત ધનની ઇચ્છા કરવી બને નહીં. અને તેની દૃષ્ટિમાં આત્મા સિવાય બીજું ધન પણ સંભવે નહીં. જો બીજા ધનની ઇચ્છા કરે તો તે વૈરાગ્યયુક્ત મુમુક્ષુ નથી. આ પ્રમાણે શ્રુતિનો સિદ્ધાન્ત આત્મવિચાર કરવાને માટે એપણાના ત્યાગ રૂપ વૈરાગ્ય મુખ્ય છે એવો છે. તેથી વૈરાગ્ય સંપાદન કરવું તે જ મુમુક્ષુનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. અને વૈરાગ્ય અન્તઃકરણની શુદ્ધિ વિના થતું નથી. અને અન્તઃકરણની શુદ્ધિ પણ નિષ્કામ કર્મયોગ વિના સિદ્ધ થતી નથી. તે કારણથી અવિરક્ત મનુષ્યોને માટે નીચેની શ્રુતિ નિષ્કામ કર્મયોગ કરવાની આજ્ઞા આપે છે.

કુર્વન્નેવેદ કર્માણિ જિંજીવિષેચ્છતઃ સમાઃ ।

एवं त्वयि नान्यथेऽतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ ईश० मं० २ ॥

અર્થ:—ધનાદિનો જે અભિલાષી છે તે આત્મનિષ્ઠા સંપાદન કરી શકતો નથી. મઠિ તેવા લોક વૈરાગ્ય દ્વારા આત્મવિચાર કરીને જ્ઞાન સંપાદન કરવા સારૂ આ પૃથ્વીલોકમાં (જીવિત અવસ્થામાં) અગ્નિહોત્રાદિક કર્મ અને વર્ણશ્રમાદિના નિયમેને અનુસાર પ્રતિપાદન કરેલાં કર્મો નિષ્કામપણાથી કરતા સતા સો વર્ષ સુધી જીવવાની ઇચ્છા કરે. ભાવ આવો છે—સો વર્ષ સુધીનું મનુષ્યનું આયુ છે. આયુની સમાપ્તિ પર્યન્ત શાસ્ત્રોક્ત કર્મ કરતા રહે. પશ્ચાદિની માફક મૂઢાનાથી જીવન શુભાવે નહીં, અને ન તો જ્ઞાનના મોહથી વૈરાગ્ય વિના કર્મનો ત્યાગ કરીને સંન્યાસી થઇ જાય. પરન્તુ મરણ પર્યન્ત કર્મ કરતા જ રહે એવું શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે. “જિજીવિષેત્” એટલું માત્ર કહેવાથી પણ આ જગતમાં સત્કર્મ કરતા રહેવું તે જ જીવનનું ફલ છે એવો ભાવ પ્રકટ થાય છે. તથાપિ “શતઃ સમાઃ” કહેવાથી મરણના સમય સુધી કર્મ કરવાની આવશ્યકતા સૂચન કરી છે. નિષ્કામ કર્મ-યોગથી અન્તઃકરણની શુદ્ધિ થયા બાદ સંન્યાસ વિના પણ આત્મવિચાર કરવાથી જ્ઞાન દ્વારા મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે એવો પૂર્વોક્ત “કુર્વન્નેવેદ” એ શ્રુતિનો ભાવ છે. “ન કર્મ લિપ્યતે નરે” એ ભાગથી આ વાતનો નિશ્ચય થાય છે. ભગવદ્ગીતાનો પણ એ જ સિદ્ધાન્ત છે. આધુનિક વેદાન્તનો સિદ્ધાન્ત તથા ગીતાના સિદ્ધાન્તમાં કંઈક ભેદ છે.

દેખાતા આ સંપૂર્ણ જગતના પદાર્થોમાં જે ભેદ છે તે સત્ય નથી, તે સર્વ પર સ્વર્ગ પરમાત્મા રૂપ જ છે, તેમની માયાથી મોહિત થઇને પ્રાણીને ભેદ માલમ પડે છે, અને મનુષ્યનો આત્મા પણ પરમાર્થથી છદ્મ રૂપ જ છે, જીવ છદ્મની એકતાનું જ્ઞાન જ મોક્ષનું સાધન છે એવા વેદાન્તનો સિદ્ધાન્ત છે, તેને સ્મૃતવાદ કહે છે. અને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થતા સુધી કર્મ કરવાં જ જોઈએ, વૈરાગ્ય (અન્તઃકરણની શુદ્ધિ) પ્રાપ્ત થયા પછી વિધિપૂર્વક કર્મનો ત્યાગ કરીને શ્રવણ, મનન, આદિ દ્વારા આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરવું, પરન્તુ કર્મનો ત્યાગ કર્યા વિના આત્મવિચાર બની શકતો નથી, કમઃ કર્મ અજ્ઞાનનું કારણ છે, જેમ અન્ધકાર અને તેજનું એક જગામાં રહેવું બને નહીં તેવી રીતે અજ્ઞાનનું કાર્ય કર્મ અને જ્ઞાન(આત્મવિચાર)ની એકત્ર રિયતિ બને નહીં—એવું પણ તે લોક કહે છે. તે સેકાના સિદ્ધાન્તમાં સંન્યાસ પણ આઠાણ સિવાય અન્ય વર્ણથી લઇ રાકાય નહીં, અને સંન્યાસ વિના આત્મવિચાર પણ બની શકે નહીં. તેથી મોક્ષના અધિકારી પણ આઠાણ જ હોવા જોઈએ એવો પણ એક વિશ્વસ્યતા છે.

તે સેકાએ ભગવદ્ગીતા, ષ્ઠસૂત્ર અને ઉપનિષદ એ ત્રણ ગ્રન્થનું પ્રસ્થાનત્રય એવું નામ રાખ્યું છે. પ્રસ્થાનત્રયનો એ અર્થ છે કે વૈદિક ધર્મના આધારભૂત ત્રણ મુખ્ય ગ્રન્થ છે જેમાં પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બંને માર્ગોનું યથાર્થરૂપે નિયમાનુસાર વર્ણન કર્યું છે. આ ત્રણે ગ્રન્થને સમાનજ પ્રમાણ માને છે.

આ ત્રણે ગ્રન્થોના બૂદ્ધિબૂદ્ધિ આખ્યાનકારોએ તે ગ્રન્થોના સિદ્ધાન્ત અનેક પ્રકારે નિર્ણય કર્યા છે, તેવી રીતે ગ્રન્થોનાં નાના પ્રકારનાં વ્યાખ્યાન હોવાથી તાત્પર્ય નિર્ણય કરવું કઠિન થઈ પડે છે. ષ્ઠસૂત્ર અથવા ઉપનિષદ અથવા ગીતાનું વ્યાખ્યાન કરનાર લોક દીક્ષા અથવા

ભાષ્ય દ્વારા પોતાના સિદ્ધાન્તને બતાવતા નથી, પરંતુ વ્યાસજી તથા ઉપનિષદ તથા ભગવાનને આશય જે અમે લખ્યો છે તેવો છે એમ કહે છે. તેથી તે વાતોને તે વ્યાખ્યાનકારો પણ અવશ્ય જાણે છે જ કે જે અમે સ્વતંત્રતાથી અમારો મત આ પ્રકારનો છે એવું જણાવીએ તો તે લેખ બહુ લોકને પ્રિય લાગવાનો સંભવ નથી. ભગવાન વ્યાસજીનો અને વેદનો આશય કહેવાથી વિશેષ કરીને પ્રિય થશે. તે લોકોએ જ્યારે વ્યાસાદિના એવા આશયને પ્રબલ માન્યો છે ત્યારે વ્યાસાદિના સિદ્ધાન્તને જાણવાને માટે ધ્વજસૂત્ર, ઉપનિષદ અને ગીતાને ભાષ્યાદિના આશ્રય વિના મૂલ અન્ય માત્રને દરેક વિદ્વાનોએ વિચારી જોવા ઉચિત છે. વ્યાસજીએ વેદના સિદ્ધાન્તનો ખુલાસો કરવાને માટે પુરાણ અને ઇતિહાસ લખ્યા છે, અને ધ્વજસૂત્ર પણ બનાવ્યાં છે. તેથી એ પણ નિશ્ચય થાય છે કે વ્યાસ ભગવાન પણ વેદના સિદ્ધાન્તને જ સમજાવે છે, પોતાનો સ્વતંત્ર સિદ્ધાન્ત કહેતા નથી. વળી “સર્વોપનિષદો ગાવો દોઘ્યા ગોપાલનન્દનઃ”—સંપૂર્ણ ઉપનિષદ ૩૫ ગાયોનું દોહન કરીને ભગવાને ગીતા રૂપી અમૃત કાઢીને અર્જુન રૂપી વાછડાને પાણું છે—એ પ્રમાણથી ભગવાને પણ વેદનું જ તાત્પર્ય અર્જુનને સંભળાવ્યું છે એમ સ્પષ્ટ માલમ પડે છે. તો પછી વેદ જ સર્વને પ્રમાણભૂત સર્વમાન્ય અન્ય છે એ સ્પષ્ટ થાય છે. વ્યાસ ભગવાને પુરાણોમાં તથા મહાભારતમાં વેદની શ્રુતિનો અર્થ સ્પષ્ટ બતાવ્યો છે. તેથી મૂળ અન્યના તાત્પર્યને જાણવાને માટે પુરાણ પૂર્ણ રીતે સહાય કરે છે. શાસ્ત્રનો વિચાર કરવા પહેલાં મનુષ્યને વેદનું અધ્યયન કરવાનું કહ્યું છે. અને વેદનો પ્રથમ સ્વર સહિત પાઠ બાધ્યાવસ્થામાં શિખવો જોઈએ, કેમકે મોટી ઉમરમાં તેનો સ્વર બરાબર નિકળી શકતો નથી. સ્વર સહિત વેદ ભણ્યા પછી વ્યાકરણાદિ શિખવાં જોઈએ. અને તે પછી પુરાણાદિ લખીને દર્શનઅન્યોનો વિચાર કરવો જોઈએ. તે પ્રમાણે કરવાથી વિદ્વાન મનુષ્યને, ટીકા અથવા ભાષ્યમાં જે કાંઈ વિલક્ષણતા સંકુચિત દૃષ્ટિથી વ્યાખ્યાનકારોએ કરી છે તે તરત માલમ પડે છે. બીજા અન્યોનું તાત્પર્ય નિર્ણય કરવાને માટે મીમાંસક લોકોની ફેલી ઉત્તમ છે. તેઓ ઉપક્રમાંદિ પદ લિંગથી અથવા સાત લિંગથી તાત્પર્યનો નિર્ણય કરે છે. ઉપક્રમ અને ઉપસંહારની એકરૂપતા લઈને બનેને એક લિંગ માનવાથી જ લિંગ થાય છે, કોઈ તેમને જૂદા માનીને સાત લિંગ માને છે. આ યુક્તિ વેદાન્તી લોકોએ પણ સ્વીકારી છે. તે સંબંધી તેમનો એક શ્લોક છે:—

ઉપક્રમોપસંહારાભ્યાસોઽપૂર્વતા ફલમ્ ।

! અર્થવાદોપપત્તી ચ લિંગં તાત્પર્યનિર્ણયે ॥

અર્થ:—ઉપક્રમ અને ઉપસંહાર અર્થાત્ અન્યનો આરંભ અને અન્ત-મતલબ કે કોઈ પણ મનુષ્ય પોતાના મનમાં કોઈક વિશેષ હેતુ રાખીને અન્ય લખવાનો આરંભ કરે છે, અને તે હેતુ સિદ્ધ થતાં અન્યને સમાપ્ત કરે છે. તે કારણથી અન્યના તાત્પર્ય નિર્ણયને માટે ઉપક્રમ અને ઉપસંહારનો જ પ્રથમ વિચાર કરવામાં આવે છે. જે તાત્પર્ય અન્યના આરંભમાં અને અન્તમાં પ્રતીત થાય છે તે જ અન્યનું યથાર્થ તાત્પર્ય છે. તેથી આદિ અને અન્તને જોઈને પ્રથમ તાત્પર્ય નિર્ણય કરવું જોઈએ. તે પછી અભ્યાસ અર્થાત્ પુનઃક્રિતા સ્વરૂપમાં અન્યમાં વારંવાર શું કહેવામાં આવ્યું છે તે જોવું જોઈએ, કેમકે અન્યકારના મનમાં જે વાતને સિદ્ધ કરવાની ઇચ્છા હોય છે તેના સમર્થનને માટે તે અનેકવાર કંઈ એક કારણોનો ઉલ્લેખ કરીને વારંવાર એક જ નિશ્ચિત સિદ્ધાન્તને પ્રકટ કર્યા કરે છે, અને વારંવાર

કહે છે. અન્યના તાત્પર્યનો નિર્ણય કરવાના ચોથા સાધનને અપૂર્વતા કહે છે. અને પાંચમા સાધનને દ્વેષ કહે છે. અપૂર્વતા નવીનતાને કહે છે. દ્રાષ્ટ પણ અન્યકાર જ્યારે અન્ય લક્ષ્યો શરૂ કરે છે ત્યારે તે કોષ્ટક નવી વાત બતાવવા અદાય છે. કોષ્ટ વિશેષ વક્તાવ્ય વિના અન્ય લક્ષ્યવામાં કોષ્ટ પ્રગટ થતું નથી. તેથી અન્યના તાત્પર્યનો નિર્ણય કરવા પહેલાં તેમાં નવીનતા (અથવા વિશેષતા) શી છે તેનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. તેવી રીતે અન્ય અથવા લેખના ફલ ઉપર અર્થાત્ જે પરિણામ આવ્યું હોય તેના ઉપર પણ ધ્યાન આપવું જોઈએ. છુ’ સાધન અર્થવાદ છે. (સ્તુતિ અથવા તિન્દા રૂપ વાણીને અર્થવાદ કહે છે.) અર્થવાદ તથા પ્રકારના હોય છે. અર્થવાદનું વર્ણન બે વસ્તુસ્થિતિના આધાર ઉપર કર્યું હોય તો તેને અનુવાદ કહે છે, બે વિરુદ્ધ રીતે કર્યું હોય તો તેને ગુણુવાદ કહે છે, બે એ જ નેથી લિખ પ્રકારે કર્યું હોય તો તેને બૃતાર્થવાદ કહે છે. કોષ્ટ વિશેષ વાતને સિદ્ધ કરી બતાવવા માટે બાધક પ્રમાણોનું ખસડન કરવું અને સાધક પ્રમાણોનું તર્કશાસ્ત્રાનુસાર મણડન કરવું તે ઉપપત્તિ અથવા ઉપપાદન કહેવાય છે. અન્યતાત્પર્યનિર્ણયનો આ નિયમ સર્વને સમત હોવાથી વેદાન્તી લોકે પણ સ્વીકાર કર્યો છે. “ઈશાવાસ્યમિદ્ર સ્તર્ષમ્” એ મંત્રથી લખને “સ પર્યગાચ્છુકમ્” અહીં સુધીના આઠ મંત્રોના ઉપક્રમાદિના વિચારથીજ ઈશાવાસ્યોપનિષતનું અદ્વૈતમાં તાત્પર્ય સિદ્ધ કર્યું છે. ઈશાવાસ્ય ઉપનિષતથી બ્રહ્મ જ પ્રતિપાદન કરવાને ઇચ્છિત છે તેથી શરૂઆતમાં જ ઈશ્વા એ પરમાત્માના વાચકપદથી શરૂઆત કરી છે. અને “સ પર્યગાત્” એ મંત્રથી બ્રહ્મનું વર્ણન કરતાં જ સમાપ્તિ કરી છે. અને તે જ અદ્વૈત પરમાત્માને “કનેજદેકમ્” ઇત્યાદિ મંત્રમાં પુનરૂક્તિ (અભ્યાસ) રૂપે કહેવામાં આવ્યું છે. અને “નૈનદેવા આપ્તુવન્ પૂર્વમર્ષત્” ઇત્યાદિ અપૂર્વતા કહી છે. શ્રુતિથી લિખ પ્રમાણની અવિષયતા એ બ્રહ્મમાં અપૂર્વતા છે. અર્થાત્ વેદની શ્રુતિને છોડી અન્ય કોઈપણ પ્રત્યાક્ષાદિ પ્રમાણથી આત્મા જાણી શકતો નથી એ જ બ્રહ્મમાં અપૂર્વતા છે. અને “તત્ર કો મોહઃ કઃ શોકઃ” ઇત્યાદિથી શોકમોહાદિની નિવૃત્તિ રૂપ ફલ બતાવ્યું છે. અને “તસ્મિન્નપો માતરિશ્વા” ઇત્યાદિ મંત્રથી ઉપપત્તિ અર્થાત્ અભેદબોધક શ્રુતિ બતાવી છે. ઇત્યાદિ લિંગોનો વિચાર કરવાથી ઈશાવાસ્યોપનિષતનું તાત્પર્ય અદ્વૈત નિર્ણય કર્યું છે.

તેવી રીતે કેનોપનિષતમાં પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં પ્રતિપાદન કરવાના વિષય બ્રહ્મને “ઓઽસ્ય ઓઽમ્” એ મંત્રથી શરૂ કર્યું છે. અને “પ્રતિવોઽચિદિતમ્” એ મંત્રથી સમાપ્ત કર્યું છે. “તદેવ બ્રહ્મ ત્વં વિજિહ્” ઇત્યાદિ મંત્રથી પુનરૂક્તિ રૂપથી બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. “ન તત્ર ચલુર્ગચ્છતિ” ઇત્યાદિ શ્રુતિથી બ્રહ્મવિષયક અપૂર્વતા બતાવી છે. “પ્રેત્યાસ્માહ્લોકાદમૃતા મવન્તિ” એ પ્રકારે દ્વેષ પણ બતાવ્યું છે. “બ્રહ્મ દેવેભ્યો વિજિહ્” ઇત્યાદિ અર્થવાદ કહ્યો છે. “અવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાનતામ્” એ મંત્રથી ઉપપત્તિ કહી છે. આ પ્રકારેનાં લિંગોના વિચારથી કેનોપનિષતનો સિદ્ધાન્ત પણ અદ્વૈતમાં નિર્ણય કર્યો છે.

તેવી રીતે અન્ય ઉપનિષદોનો સિદ્ધાન્ત નિર્ણય કરવામાં પૂર્વલિંગોનો જ આશ્રય લીધો છે. અને સર્વ પ્રકારના લેખ તથા અન્યોના તાત્પર્યનો નિર્ણય કરવામાં આ જ રીતિ છે. ગમે તે અન્યનું તાત્પર્ય નિર્ણય કરવાને માટે આ રીતિ જ લેવી જોઈએ. સપ્રદાયના આમદમાં પડવાથી આ નિયમ મર્વ બાલુ ઉપર રહી જાય છે. તે લોકોને અન્યનું વ્યાખ્યાન કરવામાં

એ જ વિચાર રહે છે કે અમુક મનુષ્યે લખેલા અર્થથી આ શ્લોકનો કે સૂત્રનો અથવા મંત્રનો ખીજો કોઈ અર્થ થઈ શકે છે કે નહીં. એ વિચારથી ધાતુ, પ્રત્યય, શ્રુતિ આદિ શોધતા રહે છે. મનુષ્યની શુદ્ધિ એક વાર જ્યારે સંકુચિત થઈ જાય છે ત્યારે ફરી તેની દૃષ્ટિ ફરવી બહુ મુશ્કેલીની વાત છે. પોતાનો સિદ્ધાન્ત સિદ્ધ કરવામાં તત્પર થયેલા તે લોક ખીજી મર્પાદાની ધરવા કરતા નથી. તેઓ પોતાની અન્ય-વાટિકામાં પ્રતિપાદન કરવાને ઇચ્છિત વિષયોને સિદ્ધ કર્યા પછી લોકોને પોતાના અનુયાયી બતાવવા માટે પ્રાચીન ધર્મશાસ્ત્ર, ઇતિહાસ, પુરાણાદિનો સિદ્ધાન્ત પણ તે જ છે જે અમે અમારા અન્યમાં બતાવ્યો છે, અને વેદનો પણ તે જ સિદ્ધાન્ત છે જે અમારો સિદ્ધાન્ત છે—એ પ્રમાણે લોકોમાં પ્રચાર કરે છે. અને તે ધર્મશાસ્ત્રોમાં તથા પુરાણાદિ અન્યોમાં અને વેદમાં પણ સંશયાત્મક પોતાના સિદ્ધાન્તની સાથે કંઈક મળતા આવતા શ્લોકો અને મંત્રોને લખી દેવાની યેટા કરે છે. તે કારણથી અન્યના તાત્પર્યનો નિર્ણય કરવામાં પહેલેથી જ બહુ કઠિનતા પડે છે, અને જેમ સમુદ્રમાં પડેલાને સમુદ્રના પારની ખજાર પડતી નથી તેમ શાસ્ત્ર દેખનારની શુદ્ધિ વ્યાકુલ થઈ જાય છે, અને પાર માલમ પડતો નથી. અન્તમાં પોતે પકડેલાને જ પકડી રાખે છે. આજ કાલ આ સાંપ્રદાયિક દૃષ્ટિવાળાઓએ દરેક શાસ્ત્રમાં અને વેદમાં પણ ક્ષેપક મંત્ર તથા શ્લોકોને લખી શાસ્ત્રની ચોખ્ખતાને નષ્ટ કરી નાંખી છે. જેને જિજ્ઞાસા હોય તેણે પૂર્વોક્ત સંકુચિત દૃષ્ટિનો પરિવાગ કરીને ઉપક્રમાદિ વિચારથી શાસ્ત્રતાત્પર્યનો નિર્ણય કરવો નેષ્ટએ. આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં ગીતા, ઉપનિષદ, બ્રહ્મસૂત્રાદિ અન્યોત્તર પણ તાત્પર્ય રસાતલમાંથી બહાર નિકળી આવશે.

ખીજું શાસ્ત્રવિચાર કરનારે આ પણ એક વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થ કહેવાય છે. તેને સંપાદન કરવાને માટે ધર્મશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર અને મોક્ષશાસ્ત્ર એ ચાર પ્રકારનાં શાસ્ત્ર પણ પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ શાસ્ત્રમાં એવો નિર્ણય કર્યો નથી કે આ શાસ્ત્રનો આટલો ભાગ મોક્ષને પ્રતિપાદન કરે છે અને આ ધર્મનો, આ નીતિનો, અને આ કામનો પ્રતિપાદક છે. સર્વ અન્યમાં કોઈવાર મોક્ષનો, કોઈવાર ધર્મનો, કોઈવાર નીતિનો એમ મેળવણી કરી કહેવામાં આવ્યું છે. મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવામાં સર્વ અન્યોનો ઉદ્દેશ હશે, તથાપિ તેનું જ્ઞાન, ભક્તિ, યોગ, ઉપાસના, કર્મ આદિ સાધન અનેક અધિકારીઓના બેઠથી કહેવામાં આવ્યું છે. આ વાત દરેક ઋષિપ્રેરિત મન્યોમાં જોવામાં આવે છે. શાસ્ત્રનો વિચાર કરનારે પ્રથમ અન્યમાં ક્યા ક્યા વિષયના ક્યા ક્યા શ્લોક છે તેનો નિર્ણય કરવો નેષ્ટએ. પછી ઉપક્રમાદિ વિગતોથી તાત્પર્ય જાણવામાં બહુ સરળતા થઈ જાય છે. પરંતુ આ વાત બહુ પ્રયત્ન સાધ્ય છે. અન્યની એક અંતરંગ અને ખીજી બહિરંગ એમ બે પ્રકારની પરીક્ષા થાય છે. વળી અન્યકર્તાએ ક્યા સમયમાં અમુક અન્ય લખ્યો અને તે વખતે ધર્મની શી અવસ્થા હતી, ક્યા સમાજનું પ્રયત્ન હતું, ભાષા કેવી છે, શબ્દોમાં મધુરતા છે કે નહીં, શુદ્ધિ અશુદ્ધિનો વિચાર કર્યો છે કે નહીં, ઇત્યાદિ પરીક્ષા બહિરંગ પરીક્ષા છે. અને તાત્પર્ય જાણવાની દૃષ્ટિથી અન્યનો વિચાર કરવો તેને અન્તરંગ પરીક્ષા કહે છે. અન્યનો વિચાર કરવાને માટે બહિરંગ પરીક્ષાની પણ થોડી આવશ્યકતા રહે છે જ. તેમાં પણ ધર્મશાસ્ત્રોનો વિચાર કરવામાં કંઈક દીર્ઘદૃષ્ટિની પણ આવશ્યકતા રહે છે, કેમકે જે સમયમાં વેદના શાખા રૂપે વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે તે સમયમાં શે ઉદ્દેશ હતો તે પણ જોવો નેષ્ટએ. વેદમાં અનેક

પ્રકારની ઉપાસના આદિ છે અને કર્મોના પણ નાના પ્રકારના બેદ છે. તે સર્વનું અનુદાન દરેક મનુષ્યથી જનતુ અસંભવ છે. અને તે સર્વનું જ્ઞાન થતું પણ કઠિન છે. એ પ્રમાણે સમગ્રાવણું અને દરાવણું એ બંને કઠિન હોવાથી ધીરે ધીરે નજ થશે એમ જાણી બેદ કરવામાં આવ્યો. અને તેમને માટે પોતપોતાની અમુક શાખાના કર્મ કરવાનો પણ નિયમ કર્યો. તે પ્રમાણે હજારો શાખામાં વૈદિક કર્મનો વિભાગ કરીને તેનું અનુદાન થતું ગયું. થોડા કાલમાં એક એક શાખાનું અધ્યયન કરનાર જૂદા પડી ગયા. તેવી જ રીતે અનેક શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરનાર તથા તત્ત્વ શાસ્ત્રમાં કહેલા કર્મનું અનુદાન કરનાર સર્વ મળીને વેદ રૂપી વૃક્ષની રક્ષા કરતા હતા. શાખાબેદને અનુસાર સામાન્ય ધર્મ દયા, ક્ષમા, આદિમાં બેદ નહોતો. તથાપિ સંસ્કારાદિ કોઇ કોઇ વિશેષ ધર્મમાં કંઈક કંઈક બેદ પણ લાગ્યો. અને સર્વનો એક દેશમાં નિવાસ નહીં હોવાથી તથા કોઈ કોઈ વાર આવતા ધર્મસંકટાદિ નિમિત્તથી તથા સંપૂર્ણ શાખાનું અધ્યયન નહીં થવાથી જ્ઞાનનો સંકોચ થયો આદિ અનેક નિમિત્તથી દરેક શાખાવાળાના ધર્મમાં કંઈક કંઈક ફેર થવા લાગ્યો. તે વખતે તેઓ ધર્મશાસ્ત્રની રચના પણ તેને અનુસાર જ કરતા હતા. ક્રમે ક્રમે અજ્ઞાન વધી ગયું. અમે વૈદિક સર્વ એક છીએ, અમારો ધર્મ સર્વ-વ્યાપી છે, એવી વિશ્વાસ લાવના રહી નહીં. અમારી શાખાવાળાનો જ ધર્મ એક છે. અને બીજાનો ધર્મ બોટો છે, એવી સંકુચિત દષ્ટિ થવા લાગી. અને તેમના કુલમાં જે એક હતા તેમના વચન તથા આચરણને જ ધર્મ માનતા હતા. અને બીજા શાખાવાળાના ધર્મ ઉપર ખ્યાલ કરતા નહોતા. થોડા સમય પછી તેમનું આચરણ સાં હોય કે વિપરીત હોય, તથાપિ તેમના લેખ ધર્મરૂપે ધર્મશાસ્ત્રોમાં અવશ્ય આવે છે.

૨૬૦ પુરાણના બીજા ખણ્ડના ૨૬ મા અધ્યાયના ૫ મા શ્લોકથી ચોક્કસવર્તીનો ઇતિહાસ છે. કાંચીપુરમાં પહેલાં ચોક્કસવર્તી નામનો રાજા હતો. તે બહુ જ ધર્માત્મા હતો. જેના નામથી ચોક્કસવર્તી નામ પ્રસિદ્ધ થયું છે. તેના દેશમાં કોઇ દુઃખી અથવા દરિદ્ર નહોતો. તેનો સુવર્ણધરિત યજ્ઞરત્નલ તામ્રપર્ણી નહીને કિનારે શોભાવમાન થઇ રહ્યો હતો. તે રાજા એક વખત અનન્ટરાયન ગયો, જ્યાં ભગવાનની યોગનિદ્રા છે, ત્યાં જઈને દીરા, મોતી, તથા નાના પ્રકારના સુવર્ણોનાં પુષ્પો વડે પૂજન કર્યું. એટલામાં ત્યાં રહેનાર વિષ્ણુદાસ નામનો બ્રાહ્મણ તુલસીદાસ અને જળ લઈને પૂજન કરવાને આવ્યો. તેણે તુલસીદાસથી રત્નોને સર્વ ઢાંકી દીધાં. તે જોઇ રાજા ક્રુદ્ધ થયો. બ્રાહ્મણને કહ્યું કે તું ભક્તિ જાણતો નથી, દરિદ્ર છે, તે તુલસી વડે રત્નપૂજનને ઢાંકી દીધી. એટલે બ્રાહ્મણે રાજાના ગૌરવનો વિચાર નહીં કરતાં કહ્યું કે તું રાજા લક્ષ્મીથી ગર્વિન છે, કેટલી વિષ્ણુભક્તિ તે કરી છે તે કહે. તે સાંભળી રાજા બોલ્યો કે તને ભક્તિનો ગર્વ છે, દરિદ્રી તે મર્યાદાદિ કંઈ કંઈ નથી, ભક્તિમાં શું છે? ને એમ હોય તો આપણે બંને ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કરીએ તો આપણુ બંનેની ભક્તિનો નિશ્ચય થશે-એમ કહી બંને પોતપોતાને ઘેર ગયા. રાજાએ એક મુદ્ગલ નામના બ્રાહ્મણને આચાર્ય કરી વૈષ્ણવસત્રનો આરંભ કર્યો. બહુ ઋષિઓ તથા બહુ અનંદાન તથા બહુ દક્ષિણા મુક્ત થઇ કરવાને આરંભ કર્યો. વિષ્ણુદાસ પણ તે જ મહોરમાં દ્વાદશાક્ષર મન્ત્રનો જપ, પૂજા, આદિ કરીને ભગવાનનું સ્મરણ કરતો કરતો નીચે સુતો રહેતો. બંને ધણા દિવસ થયા. તે વિષ્ણુદાસ સર્વ પ્રાણીઓમાં પરમેશ્વરને દેખતો હતો. તેણે એક દિવસ પોતાની નિત્ય વિધિ અમાત્ર કરીને બોજન બનાવ્યું. તે કોઇ ઉડાવી લઇ ગયું. સાવકાકાના અર્ચનનો ભંગ થવાના ભયથી તથા પોતાના મનના બંધન

ભયથી ફરીથી બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહીં. ખીજો દિવસે પણ ભોજન બનાવી નૈવેદ્ય ધરાવવાને ગયો, એટલામાં કોઇ આવી તે ભોજનને પણ ઉડાવી લઈ ગયું. એ પ્રમાણે સાત દિવસ સુધી ચતું રહ્યું. આડમે દિવસે બ્રાહ્મણના મનમાં વિચાર આવ્યો કે રાજ માટે ભોજન કોણ લઇ જાય છે? જો હું રસોઈ બનાવીને તરત જમવા બેસું તો ભગવાનનું નૈવેદ્ય બને નહીં. નૈવેદ્ય કર્યા વિના ભક્તોએ ભોજન કરવું પણ ઉચિત નથી. અને જો નૈવેદ્ય કરવા બહુ ધું તો તેને કોઇ ઉડાવી જાય છે. ખીજા વાર બનાવવા પ્રયત્ન કરે તો સાયંકાળની પૂજામાં પણ ભાગ પડે, અને મંદિરને છોડીને પણ જવાનું મારો વિચાર નથી. મને હાલ સાત દિવસના ઉપવાસ થયા છે. આજ જરૂર રસોઈનું સંરક્ષણ કરીશ—એવો વિચાર કરી રસોઈ બનાવી ખીજા સ્થાનમાં છુપાવેને ઉભો રહ્યો. એટલામાં એક ચપડાલ આવીને પાકેને લઈ જતો દોડ્યો. તે ચપડાલ છુપાથી બહુ પીડિત હતો. અને તેના શરીરમાં હાડ અને ચામડી માત્ર બાકી રહ્યાં હતાં. તેને જોઈને વિષ્ણુદાસના મનમાં દયા આવી. તેને કહ્યું—તું ઉભો રહે. તું આ લૂખું અન્ન કેવી રીતે ખાશે? થોડું ઘી લઇ જા. એમ કહીને પોતાની પાછળ આવતા બ્રાહ્મણને જોઈને ચપડાલ દોડવા લાગ્યો, એટલે ભયથી મૂર્છિત થઈને પડી ગયો. ડરથી મૂર્છિત થયેલા ચપડાલને જોઈ તે બ્રાહ્મણ શીઘ્ર તેની પાસે ગયો અને તેને ઉડાવ્યો અને પોતાના વસ્ત્રથી તેને પવન નાંખવા લાગ્યો. ત્યારે તે ચપડાલને તેણે શંખ, ચક્ર, આદિ ધારણ કરેલા વિષ્ણુ રૂપ દોડ્યો. વિષ્ણુદાસે સારિવક ભાવથી વિષ્ણુ ભગવાનની સ્તુતિ કરી. એટલામાં ઇન્દ્રાદિ દેવતા તથા ગન્ધર્વ અને અપ્સરા પણ હાં પહોંચી ગયાં. સ્થાન સર્વ ભરાઇ ગયું. ત્યારે વિષ્ણુ ભગવાન પોતાના ભક્તને આલિંગન દઈને તેને પોતાના સમાન રૂપ આપીને વૈકુંઠમાં લઈ ચાલ્યા. તેને વિમાનમાં જતો ચોહારાજએ દોડ્યો. ત્યારે રાજા પોતાના ગુરુ મુદ્ગલને બોલાવી કહેવા લાગ્યા કે જેની સાથે સ્પર્ધા કરીને મેં આ યત્ન, દાન, આદિ શરૂ કર્યું છે તે તો વિષ્ણુરૂપ યદ્દ વૈકુંઠમાં જાય છે. તે મને આ વૈષ્ણવસત્ત્વમાં દીક્ષિત કરી મહાન હોમ કરાગ્યો અને મેં દાનથી બ્રાહ્મણોને પ્રસન્ન કર્યાં. છતાં હજી પણ વિષ્ણુ ભગવાન પ્રસન્ન થતા નથી, અને વિષ્ણુદાસની ભક્તિથી જ તેને દર્શન દીધાં છે.

તસ્માદ્ દાનૈશ્વ યજ્ઞૈશ્વ નૈવ વિષ્ણુઃ પ્રસીદતિ ।

મક્તિરેવ પરં તસ્ય નિદાનં દર્શને વિમોઃ ॥ સ્કા.પુ.સ્વ.૨કા.મા.૪ અ.૨૭-૨૪॥

અર્થ:—માટે દાન તથા યજ્ઞથી વિષ્ણુ ભગવાન પ્રસન્ન થતા નથી. વ્યાપક ભગવાનના દર્શનમાં ભક્તિ જ કારણ છે.

એમ કહીને પોતાને પુત્ર નહીં હોવાથી પોતાના ભાગિનેય(ભાણેજ)ને રાજમાસન આપ્યું. બાલ્યાવસ્થાથી જ યજ્ઞદીક્ષામાં રહેવાથી તેને પુત્ર થયો નહોતો. ભાણેજને ગાદી આપ્યા પછી યજ્ઞભૂમિમાં આવી યજ્ઞકુંડના અગ્નિ ભાગમાં સ્થિત યદ્દ વિષ્ણુ ભગવાનને પોકારી મન, વાણી અને કર્મથી વિષ્ણુભક્તિ માગી, અને સર્વ લોકના દેખતાં જ રાજા અગ્નિમાં પડ્યો. એટલામાં ભક્તવત્સલ વિષ્ણુ ભગવાન કુંડના અગ્નિમાંથી પ્રકટ થયા. રાજાને આલિંગન દઈ પોતાના વિમાનમાં બેસાડ્યો અને તેની સાથે વૈકુંઠમાં ચાલ્યા ગયા.

મુદ્ગલસ્તુ તદા ક્રોધાચ્છિલામુત્પાદયત્સ્વકમ્ ।

તતસ્ત્વદ્યાપિ તદ્ગોત્રે મુદ્ગલા વિશિલા વશ્નુઃ ॥

અર્થ:—તે સમયે રાજના ગુરુ મુદ્ગલે પોતાની શિષ્યાને ઉપાદી નાંખી. તે દિવસથી હાલ સુધી મુદ્ગલ ગોત્ર વાળા સર્વ શિષ્યા વિનાના થયા છે.

વૈદિક ધર્મીઓને શિષ્યાનું મોટું અભિમાન છે. બ્રાહ્મણોને શિષ્યારહિત કરવા તેને મોટા દષ્ટ માન્યો છે. જ્યાં મુદ્ગલ ગોત્ર વાળાને તે ધર્મ રૂપ થયું છે. તે સમયમાં તેમના ગોત્રમાં તે પ્રતિષ્ઠિત રાજપુરોહિત હતો. તેથી તેણે ક્રોધથી કરેલા શિષ્યાઉત્પાટન રૂપ અધર્મ પણ તેના અનુયાયી લોકોને માટે ધર્મ રૂપ થયો છે. અને ચોક્કસ રાજ્યએ પોતાના પુત્રના અભાવમાં બ્રાહ્મણને રાજગાદી આપી હતી, તે કારણથી—

તસ્માદધ્યાપિ તદ્દેશે સદા રાજ્યાંશભાગિનઃ ।

સ્વસ્ત્રેયાં એવ જાયન્તે તત્કૃતાવધિવર્તિનઃ ॥

॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—ચોક્કસ રાજ્યએ કરેલી મર્યાદાના અનુયાયી તે દેશમાં હાલ પણ બ્રાહ્મણ જ રાજ્યનો ભાગી થાય છે.

આ પ્રમાણે, અનાદિકાલથી આવેલો આવેલો ધર્મશાસ્ત્રના નિયમ રૂપ દાયલાગ પણ ચોક્કસકર્તાઓ બ્રાહ્મણને ગાદી આપી તે જ નહીં હોય છે. અને ચોક્કસ સમય પછી બીજા દેશમાં પણ બહુ પ્રચાર કરી બ્રાહ્મણને વારસ કરાવી લાખો સ્ત્રીઓ અને બાળકોને ખાડમાં નાંખી દીધા છે. અહીં વિચારવાનું એ છે કે લોક દેખાદેખી કરનાર છે, પરંતુ અર્થના અનુયાયી નથી, અથવા અન્ધ શ્રદ્ધા વાળા છે. આવી રીતે લોકોને ભૂલ ખવરાવવી યોગ્ય નથી એમ સમગ્રી ભગવાને—

યદ્યદાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્તત્તદ્વૈતરો જનઃ ।

સ યત્પમાણં કુરુતે લોકસ્તદનુવર્તતે ॥

મં ૦ ગો ૦ અ. ૩-૨૧ ॥

અર્થ:—પ્રધાન રૂપ ગણ તથા આચાર્યોદિ જે કર્મનું આચરણ કરે છે, ચહાપ કે પુણ્ય કર્મ હોય કે પાપ કર્મ હોય, તેનું અનુકરણ તેના અનુયાયી લોક કરે છે. અને તે શ્રેષ્ઠ પુરૂષ જોને પ્રમાણ માને છે તેને જ લોક પણ પ્રમાણ માને છે, સ્વતંત્રતાથી કંઈ કરતા નથી, એવો ભગવાને અર્જુનને ઉપદેશ આપ્યો છે.

તેવી રીતે ધર્મ અદલઅદલ થવામાં અને અન્યોમાં લખતાં કોઈવાર લાગતી નથી. અનેક પ્રકારની અધર્મ રૂપ વાત પણ ધર્મ રૂપે લખીને પ્રકટ થઈ છે. અને ધર્મની કેટલીક વાત અધર્મ પણ ગણ છે. વેદમાં પણ અનેક મંત્રોને લખી દીધા છે. અને હાલ પણ એવા પ્રકારની ચેષ્ટા થઈ રહી છે. તેથી સંકુચિત દષ્ટિને છોડીને ઉપક્રમાદિ ચિંતોતી સહાયનાથી મૂળ અન્યનો વિચાર કરીને યુક્તિમદ્ વાનોનો સ્વીકાર કરવો તે જ દર્મશત્રે માટે શાસ્ત્રનું વસ્તુ સમજવાનો ઉપાય છે. આ ઉપક્રમાદિના નિયમ દ્વારા ભગવદ્ ગીતાનો વિચાર કરતાં સંન્યાસ વિના નિષ્કામ કર્મયોગની સાથે આત્મવિચાર કરવાથી જ્ઞાન દ્વારા મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે એવા ભગવદ્ગીતાના કર્મયોગ શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. તથાપિ પ્રસ્થાનત્રયમાં દાખલ કરીને અદ્વૈત સિદ્ધાન્ત પરક વ્યાખ્યાન કરવાથી ગીતાના નિષ્કામ કર્મયોગનું તાત્પર્ય પ્રકટમાં આવ્યું નથી. કર્મયોગના સિદ્ધાન્તને દહેનારો ગીતા જોવો બીજો કોઈ અન્ય પણ નથી. તેથી આ પ્રકરણમાં ગીતાના જ સિદ્ધાન્તને અનુસાર કર્મયોગ પ્રકરણ લખીએ છીએ.

ભગવાને ઉપદેશ કરેલા કર્મયોગમાં કંઈ વિશેષ મર્મ જણવાની આવશ્યકતા છે. તે સ્ત્રી

છે? જ્ઞાન થયા પહેલાં જે કર્મયોગ છે તે અન્તઃકરણની શુદ્ધિને માટે છે. અને જ્ઞાન પછી જે કર્મવામાં આવે છે તે લોકસંગ્રહાર્થ છે. તેથી બંનેમાં કાંઈક ભેદ છે. પ્રથમ ત્યારે મુમુક્ષુ અન્તઃકરણની શુદ્ધિને માટે કર્મ કરે છે ત્યારે તેને શાસ્ત્રના તથા સત્પુરુષોની વાણીના શ્રવણથી પ્રાપ્ત થયેલું પરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે. તે પરોક્ષ જ્ઞાન પણ-કાંઈ એક ધ્વજ છે, તેને પ્રાપ્ત કર્યા વિના દુઃખની નિવૃત્તિ થતી નથી, વૈરાગ્ય વિના આત્મજ્ઞાન થઈ શકતું નથી, ન તો તેનો વિચાર થઈ શકે છે, ફક્તી ઇચ્છાને છોડી કર્મ કરવાથી અન્તઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે-એવું સામાન્ય જ્ઞાન થાય છે. શ્રદ્ધા યુક્ત થઈને કર્મ કરવાથી અન્તઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે. પછી વિચાર કરતાં કરતાં-આત્મા અક્ષર છે, અભોક્તા છે, નિત્ય છે, સુક્ત છે, તેને કદાપિ કર્મનું બંધન નથી, એવું જ્ઞાન થાય છે. શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસનના બલથી સાક્ષાત્કાર પણ થાય છે.

સાક્ષાત્કાર થયા પછી તેને કર્મ કરવાનું કે નહીં કરવાનું-એ બંનેનું શાસ્ત્ર-વિધાન કરતું નથી, કેમકે તેને કર્તવ્યતા રહેતી નથી. જેમ તેને કર્મ કરવામાં કર્તવ્યતા નથી, તેમ કાર્યનો ત્યાગ કરવામાં પણ તેને કર્તવ્યતા નથી. પરંતુ કર્મનો ત્યાગ કરનારને વ્યવહારનો વિશેષ નહીં હોવાથી જીવનમુક્તિનું સુખ વિશેષ મળે છે. અને કર્મનો ત્યાગ નહીં કરનારને વ્યવહારનો વિશેષ વિશેષ હોય છે. પ્રારબ્ધ કર્મનું ફલ ભોગવવાને મળેલા શરીરનો નાશ થયા પછી મોક્ષ બંનેને પણ થાય છે. અને જેને કર્મથી થતા વિશેષથી શ્રવણાદિક બની શકતું ન હોય તેને કર્મના ત્યાગ દ્વારા મંન્યાસની આવશ્યકતા છે. તથાપિ કર્મનો ત્યાગ કરવા કરતાં કર્મ કરવાં અધિક શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે તેથી લોકસંગ્રહ (પોતે સત્કર્મ કરી લોકોને પોતાની પાછળ લગાડવા તે જ લોકસંગ્રહ છે) થાય છે. શિષ્ય, ભક્ત તથા તટસ્થના ભેદથી સંગ્રહ કરવાને યોગ્ય લોક ત્રણ પ્રકારના હોય છે. શિષ્યને અન્તર્મુખ ગુરુનું આચરણ જોઈને પૂર્ણ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થઈ શીઘ્ર ચિત્તની વિશ્રાન્તિ થાય છે. અને યોગીની સેવા કરનાર ભક્તલોક તેના પુણ્યને પ્રાપ્ત કરે છે, અને દ્રુષી લોક પાપને પ્રાપ્ત કરે છે. તટસ્થ જે પ્રકારના હોય છે-આસ્તિક અને નાસ્તિક. આસ્તિક તટસ્થ, યોગીનો સન્માર્ગચરણને જોઈને પોતે પણ સન્માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. નાસ્તિક સન્માર્ગમાં તત્કાલ પ્રવૃત્ત થતો નથી, તથાપિ કાલાન્તરમાં તે પણ આસ્તિક થઈને સન્માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. કેમકે—

यस्यानुभवपर्यन्ता तत्त्वे बुद्धिः प्रवर्तते ।

तद्दृष्टिगोचराः सर्वे मुच्यन्ते सर्वपातकैः ॥

,, ॥

અર્થ:—જેની બુદ્ધિ પરમાત્માના સાક્ષાત્કાર સુધી પહોંચી છે, તેની દૃષ્ટિની સામે જે પ્રાણી આવે છે તે સર્વ તેના દર્શનથી પાપથી મુક્ત થાય છે. તે મુજબ નાસ્તિકનાં પાપની પણ નિવૃત્તિ તત્ત્વજ્ઞતાના દર્શનથી થાય છે. અને પાપ નિવૃત્ત થવાથી તે પોતે જ સત્કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે.

આ પ્રમાણે સર્વ પ્રકારના લોકોનો સંગ્રહ કરવાને માટે તત્ત્વજ્ઞાનીએ પણ કર્મ કરવાં જ શ્રેષ્ઠ છે. કર્મ કરવાથી તેને મોક્ષમાં કોઈ પ્રકારની બાધા થતી નથી. જેવી રીતે જે પરાધ આધુવાળા ધ્વજાજી પોતાના આયુની સમાપ્તિ પર્યન્ત સૃષ્ટિ કરવાનું કાર્ય હોડતા નથી, સમય

પૂર્ણતા જ્ઞાનબલથી તે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે; તેવી રીતે દુષ્ટાને દષ્ટ અને સન્નનોતું પાલન આદિ કરનાર રાજા આદિ પણ આયુની સમાપ્તિ સુધી કર્મયોગ કરતા સના ધર્માશ્રમી તુલ્ય અન્તમાં જ્ઞાનના બલથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે—આવો ભગવદ્ ગીતાનો મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે. તેથી અજ્ઞાનાવસ્થાનો કર્મયોગ અને જ્ઞાન પદ્ધતિ કરના કર્મયોગનો ભેદ પણ જાણવો જોઈએ. આ લોક અને પરલોક સંબંધી અથવા પરલોક સંબંધી દુષ્ટાની ધર્માશ્રમી કરેલું કર્મ જ અજ્ઞાનનું કાર્ય છે. અને અકર્ત્રાત્મજ્ઞાનથી ફેલેચ્છા અને કૃતૃત્વના અભિમાનને છોડીને કરેલું કર્મ અજ્ઞાન કોટિમાં નથી. તે જ્ઞાનસાધન હોવાથી જ્ઞાન જ છે. જેમ અમાનિત્વાદિ જ્ઞાનનું સાધન હોવાથી જ્ઞાન કહેવાય છે, તેમ આ પણ છે.

સંન્યાસ વિના જો જ્ઞાન ન થતું હોય તો શાસ્ત્રમાં વિદ્વત્ સંન્યાસનું નિરૂપણ જ ન હોત; કેમકે વિદ્વત્સંન્યાસ પૂર્વાશ્રમમાં જ જ્ઞાન થયા બાદ લેવામાં આવે છે, અને તેનું ફક્ત જીવન-મુક્તિ છે. યાગવલ્ક્યજીએ ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને જનકાદિને ઉપદેશ કર્યો છે. અન્તમાં જીવન-મુક્તિના સુખને માટે વિદ્વત્સંન્યાસનું ગ્રહણ કરતી વખતે પોતાની પત્ની મેત્રેયીને પણ પદ્મવિધાનો ઉપદેશ કર્યો છે. તેમણે કર્મનો ત્યાગ કર્યો નહોતો. તેવી રીતે જનક રાજાએ રાજ્ય કરતા સત્તા આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરીને શુદ્ધેવજીને ઉપદેશ કર્યો છે. તેવી રીતે અમલતસનુ આદિ અનેક રાજા લોક તેમાં પ્રમાણ છે. વળી વ્યાસ ભગવાન, વસિષ્ઠજી, આદિ મહાન સમર્થ લોક જેઓ આત્મજ્ઞાનીની કોટિમાં હતા તે લોકે કોઈ પણ કર્મનો ત્યાગ કર્યો નથી. તેથી કર્મત્યાગ વિના જ્ઞાન ન થઈ શકે એ વાતનો સંભવ નથી. જેથી આશ્રમ-માન્તરનો સ્વીકાર કર્યા વિના ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને વિધિપૂર્વક નિષ્ક્રમ કર્મ કરનાર લોક પણ આત્મજ્ઞાન દ્વારા મોક્ષના અધિષ્ઠારી છે.

અહીં સુધી નિષ્ક્રમ કર્મયોગના પ્રયોજનાદિનું નિરૂપણ સામાન્ય રૂપે કરીને આગળ તેનું વિશેષરૂપે નિરૂપણ કરીએ છીએ.

सुखाभ्युदयिकं चैव नैश्वेयसिकमेव च ।

प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् ॥ મ. રમૃ. અ૦ ૧૨-૮૮ ॥

અર્થ:—આ લોક સંબંધી તથા સ્વર્ગાદિ પરલોક સંબંધી સુખને આપનાર પ્રવૃત્ત કર્મ અને મોક્ષને આપનાર નિવૃત્ત કર્મ એમ બે પ્રકારનું વૈદિક કર્મ છે.

इह कामूत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कारयेत् ।

निष्कामं ज्ञानपूर्वन्तु निवृत्तमुपदिश्यते ॥ ॥ ૮૯ ॥

અર્થ:—આ લોકમાં સુખને માટે પુત્ર, પૃથુ, આદિ અથવા વૃષ્ટિ આદિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે સક્રમ કર્મ, તથા પરલોક(સ્વર્ગાદિ)ના સુખની પ્રાપ્તિ માટે ન્યૈતિષ્ટોમાદિ સક્રમ કર્મ, એ પ્રવૃત્ત કર્મ કહેવાય છે. અને ધર્મજ્ઞાનના અભ્યાસની સાથે ઈશ્વરાર્પણ શુદ્ધિથી કરાતું જે નિષ્ક્રમ કર્મ છે તે નિવૃત્ત કર્મ કહેવાય છે.

प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामेति साम्यताम् ।

निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यप्येति पञ्च वै ॥ ॥ ૯૦ ॥

અર્થ:—પ્રવૃત્ત કર્મનું અનુશાન કરવાથી દેવ લોકોના સમાન સ્વર્ગલોકવાસાદિ રૂપ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. અને નિવૃત્ત કર્મનું અનુશાન કરવાથી શરીરને ઉત્પન્ન કરનાર પગ્ગ્ય જૂતોતું ઉદ્ધર્મન કરે છે—અથવા મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે.

સર્વભૂતેષુ ચાત્માનં સર્વભૂતાનિ ચાત્મનિ ।

સમં પश्यન્નાત્મયાજી સ્વારાજ્યમધિગચ્છતિ ॥

॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—સ્થાવર જંગમાદિ સંપૂર્ણ પ્રાણીમાં હું જ આત્મ રૂપે રિયન છું અને સર્વ પ્રાણી માત્ર હું પરમાત્માના રિયન છે એવી રીતે જાણીને પ્રભાર્પણ શુદ્ધિથી જ્યોતિષ્ટોમાદિ કર્મ કરતાં અત્રા મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે.

દ્વે કર્મણી નરશ્રેષ્ઠ વ્રહ્મણા સમુદાહતે ।

પ્રવૃત્તં ચ નિવૃત્તં ચ સ્વર્ગમુક્તિફલં હિ તે ॥

અર્થ:—હે મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ ! પ્રવૃત્ત અને નિવૃત્ત એવાં બે કર્મ વેદ દ્વારા પ્રતિપાદન કર્યાં છે. એ બંને કર્મ સ્વર્ગ અને મોક્ષ રૂપ ફલને દેનારા છે.

પ્રવૃત્તમપિ મોક્ષાય કર્મ પાર્થિવં જાયતે ।

કર્મસ્વરૂપતો ભ્રષ્ટમનાકાંક્ષી ફલં સ્મૃતમ્ ॥

અર્થ:—હે રાજન ! જે કર્મના ફલની ઇચ્છા રાખતા નથી તે કર્મનું સ્વરૂપ જ નષ્ટ થાય છે, કેમકે ફલની ઇચ્છા નહીં કરવાથી તે ફલ આપી શકતું નથી. તેથી તેમા કર્મત્વ રહ્યું નથી. તે કારણથી પ્રવૃત્ત કર્મ પણ ફલેચ્છા છોડીને કરવાથી નિવૃત્ત રૂપ થાય છે, અને મોક્ષને આપે છે.

ઉદ્દિશ્ય વિષ્ણું જગતામધીશં નારાયણં યઃ સુકૃતં કરોતિ ।

અનન્તમાપ્નોતિ કૃતન્તુ તસ્ય યસ્માદનન્તો ભગવાનપુરાણઃ ॥

વૃ. પાં ૨૫ અં ૮-૩૬૫ ॥

અર્થ:—જગતના સ્વામી તથા વ્યાપક સંપૂર્ણ પ્રાણીમાં રહેનાર પરમાત્માને અર્પણ કરીને જે કાંઈ પણ પુણ્ય કર્મ કરે છે તેનું ફળ અનન્ત (અન્ત રાહત) મોક્ષ જ થાય છે, કેમકે ભગવાન અનન્ત (પરિચ્છેદ ગહિત) છે. તેથી આ નિષ્કામ કર્મનું ફલ મોક્ષ જ છે, એવું ભગવાન પરાશરજી પણ કહે છે.

કર્મજં શુદ્ધિયુક્તાં હિ ફલં ત્યક્ત્વા મનીષિણઃ ।

જન્મચન્દ્રવિનિર્મુક્તાઃ પદં ગચ્છન્ત્યનામયમ્ ॥ મં ૧૦ અં ૨-૫૧ ॥

અર્થ:—સિદ્ધિ અસિદ્ધિમાં તથા જન્મ પરાજન્મ આદિમાં હર્ષશોકનો પરિત્યાગ કરીને (સમત્વશુદ્ધિથી) કેવલ મધિરાર્પણ શુદ્ધિથી ફલનો પરિત્યાગ કરીને કર્મ કરી વિદ્વાન લોક જન્મ રૂપી બન્ધનથી નિવૃત્ત થઈ ઉપદ્રવ રહિત મોક્ષ રૂપી પરમ પદને પ્રાપ્ત કરે છે

ન માં કર્માણિ લિમ્પન્તિ ન મે કર્મફલે સ્પૃહા ।

ઈતિ માં યોઽમિજાનાતિ કર્મભિર્ન સ વચ્યતે ॥ મં ૧૦ અં ૪-૧૪ ॥

અર્થ:—કર્તૃત્વનું અભિમાન નહીં હોવાથી સૃષ્ટિ કરવી આદિ કર્મ મને બન્ધન કરતું નથી, અને આત્મકામ હોવાથી મને કર્મફળની ઇચ્છા પણ નથી—એવા હું ભગવાનને પોતાના આત્મા રૂપે જે જાણું છું તે કર્મથી બન્ધાતો નથી પોતાના સ્વરૂપ રૂપ આત્માને અક્ષતા અને અભોક્તા જાણનાર મનુષ્ય કર્મ કરવાથી બન્ધનનો ભાગી થતો નથી.

યસ્ય સર્વે સમારંભાઃ કામસંકલ્પવર્જિતાઃ ।

જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધકર્માણં તમાહુઃ પન્થિતં શુધાઃ ॥ , ,

॥ ૪-૧૧ ॥

અર્થ:—જેને સંપૂર્ણ કર્મફળની ઇચ્છા નથી, તેમ હું કર્મકર્તા છું એ પ્રકારનું અભિમાન પણ નથી, અને જે ફક્ત લોકસંગ્રહને માટે અથવા જીવન નિમિત્ત કર્મ કરે છે, અને જ્ઞાન રૂપી અગ્નિમાં જેણે સંપૂર્ણ કર્મને દબા કર્યો છે તેને તત્ત્વવેત્તા લોક પહોંચત કહે છે.

ત્યક્ત્વા કર્મફલાસંગં નિત્યતૃપ્તો નિરાશ્રયઃ ।

કર્મણ્યભિમદ્વૃત્તોઽપિ નૈવ કિંચિત્કરોતિ સઃ ॥ ૪-૨૦ ॥

અર્થ:—કર્મનું ફલ તથા કર્તૃત્વનું અભિમાન છોડીને જે કર્મ કરે છે, અને ભોગની અભિલાષા નહીં હોવાથી હમેશાં તૃપ્ત છે, અને જે દેહ અને ઇન્દ્રિયાદિના અભિમાનથી રહિત છે તે લૌકિક અથવા વૈદિક કર્મમાં પ્રવૃત્ત હોવા છતાં પોતાની દૃષ્ટિથી કાંઈ પણ કર્મ કરતો જ નથી. માટે તેને કર્મનિમિત્ત બન્ધન થતું નથી. લોકદૃષ્ટિથી તે કર્મ કરતા ભેદમાં આવે છે, તથાપિ બીજાએ આરોપણ કરેલા કર્મથી બીજાને બન્ધન થતું નથી. ચણાડીના બીજના દગલામાં પાનર આદિએ કરેલી અગ્નિજુદ્ધિ ત્યાંના વાસને બાળી દેવામાં કારણ થતી નથી. તત્ત્વવેત્તા નિષ્કામ કર્મચોગીનાં કર્મ જ્ઞાનાગ્નિમાં પહેલેથી જ નષ્ટ થઈ ચૂક્યાં છે. વળી—

નિરાશીર્ઘતચિત્તાત્મા ત્યક્તસર્વપરિગ્રહઃ ।

શરીરં કેવલં કર્મ કુર્વન્નામોતિ કિલ્વિપમ્ ॥ ૪-૨૧ ॥

અર્થ:—જે તૃષ્ણા રહિત છે, તથા ચિત્ત અને ઇન્દ્રિયો અને દેહનો જેણે નિગ્રહ કર્યો છે, સંપૂર્ણ પરિગ્રહ (ભોગસામગ્રી)નો જેણે પરિત્યાગ કર્યો છે એવા સંન્યાસી પણ કેવલ શરીર માનથી કર્મ કરતા સત્તા પાપને પ્રાપ્ત થતા નથી. મનમાં કર્મફળની ઇચ્છા તથા કર્તૃત્વનું અભિમાન નહીં હોવાથી ‘શરીરં કેવલમ્’ એમ કહ્યું છે. પાંચમા અધ્યાયના ૧૧ માં શ્લોકમાં જે કેવલ શબ્દનો ભાવ છે તે જ અહીં કેવલ શબ્દનો ભાવ છે.

યદૃજ્જાલામસન્તુષ્ટો દ્વન્દ્વાતીતો વિમત્સરઃ ।

સમઃ સિદ્ધાવસિદ્ધૌ ચ કૃત્વાપિ ન નિવધ્યતે ॥ ૪-૨૨ ॥

અર્થ:—શાસ્ત્રનિર્ણય કર્મને નહીં કરતા સત્તા, જે પ્રાપ્ત થાય તેથી સન્તુષ્ટ તથા ક્રુધા તથા આદિ બાધા થવા છતાં જેને હર્ષશોકાદિ પ્રાપ્ત થતા નથી (અથવા જેણે ક્રુધા તથા આદિ દ્વન્દ્વોને અતિક્રમણ કર્યાં છે), તેથી બીજાની ઉત્કર્ષતા સહન નહીં કરવા રૂપ મત્સરથી રહિત છે, તથા સિદ્ધિ અસિદ્ધિમાં પણ તુલ્ય છે—સિદ્ધિ થતાં હર્ષને પ્રાપ્ત થતો નથી, અને અસિદ્ધિમાં વિષાદને પ્રાપ્ત થતો નથી, એવા તત્ત્વવેત્તા નિષ્કામ કર્મચોગી કર્મ કરવાથી પણ કર્મથી બન્ધાતા નથી.

ગતસંગસ્ય મુક્તસ્ય જ્ઞાનાવસ્થિતત્ત્વેતસઃ ।

યજ્ઞાયાચરતઃ કર્મ સમગ્રં પ્રવિલીયતે ॥ ૪-૨૩ ॥

અર્થ:—ફળની આસક્તિ રહિત તથા કર્તૃત્વાદિ અભિમાન રહિત તથા નિર્વિકલ્પ પરમાત્માના જ્ઞાનમાં સ્થિત ચિત્તવાળો અર્થાત્ કદાપિ કો નહીં તેવો મનુષ્ય કે જે સ્થિતપ્રજ્ઞ છે એણે કર્મચોગી લોકસંગ્રહને માટે જે કર્મ કરે છે તે કર્મ ફલસહિત નષ્ટ થઈ જાય છે. અર્થાત્ તે કર્મ નિમિત્ત બન્ધનને પ્રાપ્ત થતો નથી.

બ્રહ્માર્પણં બ્રહ્મ હવિર્બ્રહ્માગ્નૌ બ્રહ્મજા હુતમ્ ।

બ્રહ્મૈવ તેન ગન્તવ્યં બ્રહ્મકર્મસમાધિના ॥ ૪-૨૪ ॥

અર્થ:—અનેક સાધનોથી યતની સિદ્ધિ થાય છે. દેવતાઓના ઉદ્દેશથી ધૃત્વાદિક વસ્તુના ત્યાગને ત્યાગ કહે છે. તેજ વસ્તુને અગ્નિમાં હોમવાથી તેમને હોમ કહે છે. યજમા ઉપયોગી સરવો તથા મન્ત્ર, હવિ (ધૃતાદિ), દેવતા અને અગ્નિ, તથા યજમાન અને હોમ રૂપ ક્રિયા એ સર્વ બ્રહ્મ જ છે, કેમકે એ સર્વ બ્રહ્મમાં કલ્પિત છે. આ પ્રમાણે યત્તાદિક કર્મમાં તથા કર્મોના સંપૂર્ણ અંગોમાં પણ જેને બ્રહ્મનું જ્ઞાન છે તે એક રીતે સમાધિ છે. તે સમાધિ કર્મના વિષયમાં હોવાથી કર્મને સમાધિ કહી છે. તે કર્મસમાધિથી તે પણ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે.

યોગસંમ્યસ્તકર્માણં જ્ઞાનસંછિન્નસંશયમ્ ।

આત્મવન્તં ન કર્માણિ નિવધ્નન્તિ ધનજ્ઞય ॥

” ॥ ૪૧ ॥

અર્થ:—હે અર્જુન! ભગવાનની આરાધના રૂપ સમત્વશુદ્ધિ રૂપ યોગથી જેણે સંપૂર્ણ કર્મ ભગવાનને સમર્પણ કર્યાં છે, અને જ્ઞાનથી પોતાના સંશયને દૂર કર્યા છે એવા પ્રમાદ રહિત અને હમેશાં સાવધાન રહેનાર નિષ્કામ કર્મયોગીને કર્મ બંધન કરી શકતું નથી.

તસ્માદજ્ઞાનસંભૂતં હૃત્સ્થં જ્ઞાનાસિનાત્મનઃ ।

છિત્ત્વૈનં સંશયં યોગમાતિષ્ઠોત્તિષ્ઠ ભારત ॥

” ॥ ૪૨ ॥

અર્થ:—જે કારણથી નિષ્કામ કર્મયોગી કર્મથી બંધાતો નથી, તે કારણથી તું અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા તારા સંશયને જ્ઞાન રૂપી તલવારથી છેદન કરીને નિષ્કામ કર્મયોગ કર. અને હવે શુદ્ધને માટે ઉભો થા.

યોગયુક્તો વિશુદ્ધાત્મા વિજિતાત્મા જિતેન્દ્રિયઃ ।

સર્વભૂતાત્મભૂતાત્મા કુર્વન્નપિ ન લિપ્યતે ॥

મં ૦ ગી ૦ અ ૦ ૫-૧ ॥

અર્થ:—શુદ્ધજ્ઞાને અભાવ તથા ભગવદર્પણ આદિ શુભયુક્ત શાસ્ત્રોક્ત કર્મને અહીં યોગ કહે છે. તે યોગથી યુક્ત છે તેથી જેનું અન્તઃકરણ શુદ્ધ થયું છે, અને તેથી જેણે પોતાના દેહને વશ કરેલો છે અને જિતેન્દ્રિય છે, અને સંપૂર્ણ પ્રાણીઓને પોતાના આત્મા રૂપ બાણ છે—એવો નિષ્કામ કર્મયોગી કર્મ કરતો સતો પણ કર્મથી લેપાયમાન થતો નથી.

તેનું જ રૂપી ભગવાન બે સ્થોકથી વિવેચન કરે છે.

નૈવ કિંચિત્કરોમીતિ યુક્તો મન્યેત તત્ત્વવિત્ ।

પરયઠશ્રૃણ્વન્સ્પૃશન્નિગ્નજ્વન્નાહ્નસ્વપઠ્ઠ્વસન્ ॥

” ॥ ૮ ॥

પ્રલપન્નિષ્ટજન્યુક્તનિમિપન્નિપન્નપિ ।

ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેષુ વર્તન્તેતિ ધારયન્ ॥

” ॥ ૯ ॥

અર્થ:—પરમાર્થદર્શી નિષ્કામ કર્મયોગી નેત્રથી દેખતાં, કર્ણોથી સાંભળતાં, ત્વચાથી સ્પર્શ કરતાં, નાસિકાથી સૂંઘતાં, રસનાથી ચાખતાં, આદતાં, સૂતાં, શ્વાસ લેતાં, બોલતાં, મલાદિનો પરિત્યાગ કરતાં, હાથથી વસ્તુનું ગ્રહણ કરતાં, નેત્ર ઉઘાડતાં તથા બંધ કરતાં, અર્થાત્ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા કર્મેન્દ્રિયો તથા પ્રાણાદિ વાયુ તથા અન્તઃકરણથી જ જ કર્મ થાય છે તે સર્વ કર્મમાં ઇન્દ્રિયો જ પોતાના વિષયમાં પ્રવૃત્ત થાય છે પોતે પ્રવૃત્ત થતો નથી એમ ધારણ કરતો સતો “ હું કંઈ પણ કરતો નથી ” એમ માને છે. આ પ્રમાણે

માનવું તે ટોંગી તથા યથાર્થ સદાચાર યુક્ત કર્મયોગી એ બંનેમાં હોઈ શકે છે. તથાપિ જ્યારે સદાચારી યથાર્થ કર્મયોગીની નિષ્કામ કર્મબુદ્ધિથી કરાતા વૈદિક ધર્મના બળથી અન્તઃકરણ પવિત્ર થાય છે, ત્યારે તે ઈશ્વરરૂપાથી કર્તૃત્વની ભાવના જૂલી જાય છે, અને કર્મ કરતો સતો પણ જ્ઞાનનિષ્ઠા પધતી જાય છે. અને દુરાચારી પોતાના દુરાચારને ઢાંકવાને માટે “હન્દ્રિયો કર્મ કરે છે, હું તો સાક્ષી નિર્લેપ છું” એમ કહી જે પોલ ચલાવે છે તે નરકતો ભાગી થાય છે. યથાર્થ અવહારમાં બંનેનાં અન્તઃકરણ જ ખરાં સાક્ષી હોઈ શકે છે. તથાપિ શાસ્ત્રસંસ્કારવાળા વિવેકી તેના આચરણથી તેને ઓળખી શકે છે.

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्बसा ॥

” ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—જે નિષ્કામ કર્મયોગી કર્મફલને પરમેશ્વરમાં અર્પણ કરીને ફલેષ્છાનો પરિત્યાગ કરીને કર્મ કરે છે, તે, જેની રીતે પાણીમાંનું કમળ પાણીથી લેપાયમાન થતું નથી તેવી રીતે પાપથી લેપાયમાન થતો નથી.

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।

योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥

” ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—કર્મયોગી લોક પોતાના અન્તઃકરણની શુદ્ધિને માટે કર્મફલની ઇષ્છાનો પરિત્યાગ કરીને, “હું ઇશ્વરને માટે જ કર્મ કરું છું, મારે માટે નહીં” એ પ્રમાણે મમત્વ રહિત કેવલ દેહ, મન, બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયો વડે કર્મ કરે છે, તેથી તે કર્મ બંધનનો હેતુ થતું નથી.

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ।

नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥

” ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—દેહી-દેહલિપ્ત આત્મદર્શી-નિત્ય, નૈમિત્તિક, કામ્ય અને નિષિદ્ધ એ સર્વ કર્મોનો મનથી પરિત્યાગ કરીને જેણે શરીર અને ઇન્દ્રિયોને પોતાને વશ કર્યો છે એવો (વશી) મનુષ્ય નવ દરવાજા વાળા આ શરીરમાં અનાયાસે સ્થિત થાય છે. ન તો કાંઈ કરે છે, ન તો કાંઈ કરાવે છે. જે કર્તૃત્વનું અભિમાન રાખે છે તે જ કર્મ કરે છે અને કરાવે છે. દેહથી લિપ્ત કરીને આત્મસ્વરૂપને જાણનાર દેહાદિક્રોધી કર્મ કરતો સતો કાંઈ કરતો કરાવતો નથી. બે ઓગ્ર, બે નેત્ર, બે નાસિકા, એક વાણી એ સાત દ્વાર શિરમાં છે, અને ગુદા અને ઉપસ્થ એ બે દ્વાર નીચે છે. એ પ્રમાણે શરીરમાં નવ દરવાજા છે. આ પ્રકારના શરીર રૂપી ઘરમાં, ધર્મશાસ્ત્રમાં રહેતા પરદેશી (સુસાદર)ની માફક, રહે છે. અને અધિકાર તથા મમતાને છોડીને રહે છે. તેથી દેહથી લિપ્ત આત્માને અકર્તા આદિ દેખનાર નિષ્કામ કર્મયોગી ધર્મ કરતો સતો પણ ન તો કરે છે, ન તો કરાવે છે.

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।

स संन्याસो च योगा च न निरग्निरि चाक्रियः ॥ મં ૦ ગી૦ જ૦ ૬-૧ ॥

અર્થ:—કર્મનાં ફલોની ઇષ્છા નહીં કરીને કર્તૃત્વ કર્મોને જ કરે છે તે સંન્યાસી છે, અને તે યોગી પણ છે. કેમકે ત્યાગનું નામ સંન્યાસ છે, ચિત્તના વિશ્લેષના અભાવનું નામ યોગ છે. તે બંને શુણ્ઠ નિષ્કામ કર્મયોગીમાં દેખાય છે, કેમકે ફલની ઇષ્છાના ત્યાગ રૂપ સંન્યાસનું લક્ષણ પણ તેમાં જોવા રીતે છે, અને ફલની તૃષ્ણાનો અભાવ હોવાથી તૃષ્ણા રૂપ

ચિત્તવિક્ષેપ પણ નથી. કેવળ જેણે અગ્નિનો પરિત્યાગ કર્યો છે અથવા કોઈ કર્મ કરતો નથી. તેને સંન્યાસી કે યોગી માનવો નહીં, પરંતુ સામિ અને સક્રિય નિષ્કામ કર્મનું અનુદાન કરનાર ગૃહસ્થ જ સંન્યાસી અને યોગી છે.

યં સંન્યાસમિતિ પ્રાહુર્યોગં તં વિદ્ધિ પાण्डव ।

ન ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥

” ॥ ૨ ॥

અર્થ:—હે પાણ્ડુપુત્ર અર્જુન! જેને શ્રુતિ સંન્યાસી કહે છે તેને જ નિષ્કામ કર્મયોગી પણ કહે છે. કર્મયોગ અને સંન્યાસ બંને એક જ છે, કેમકે ફક્ત પ્રાપ્ત થવાનો સંકલ્પ જેણે પરિત્યાગ કર્યો નથી એવો કોઈ પણ કર્મયોગી હોતો નથી. બંનેએ કર્મફળનો ત્યાગ કર્યો હોય છે. કર્મસંન્યાસીએ તો સ્વરૂપથી જ કર્મનો ત્યાગ કર્યો છે. કર્મયોગીએ સ્વરૂપથી તેનો ત્યાગ કર્યો નથી, પરંતુ ફળનો ત્યાગ કર્યો છે. ત્યાગ તો બંનેમાં છે. માટે જે નિષ્કામ કર્મયોગી છે તે જ સંન્યાસી છે.

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।

लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥

મ૦ ગ૦ અ૦ ૩-૨૦ ॥

અર્થ:—નિષ્કામ કર્મયોગથી જ જનકાદિ રાજાઓએ અન્તઃકરણની શુદ્ધિ દ્વારા આત્મનિષ્ઠાને પ્રાપ્ત કરી છે. તું પોતાને જ્ઞાની જાણતો હોય તથાપિ તારે લોકસંગ્રહને માટે પણ કર્મ કરવાં જોઈએ.

આ પ્રમાણે ભગવાન ત્રીજા અધ્યાયમાં નિષ્કામ કર્મયોગ કરનાર જ્ઞાની પુરૂષને મોક્ષ-પ્રાપ્તિનું કથન કરતા સત્તા છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ફરી ઉપરના બે શ્લોકથી તુલ્યતા બતાવે છે.

वर्णा धर्मश्च अध्यायमां पण्ड—

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।

तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥

મ૦ ગ૦ અ૦ ૬-૨ ॥

અર્થ:—સંન્યાસ અને કર્મયોગ બંને મોક્ષ આપનાર છે, પરંતુ એ બંનેમાં કર્મસંન્યાસ કરતાં કર્મયોગ જ શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે કર્મયોગમાં લોકસંગ્રહાદિ ગુણ અધિક છે. માટે કર્મયોગ જ શ્રેષ્ઠ છે. અને અન્તઃકરણની શુદ્ધિમાં કાંઈ ન્યૂનતા હોય તો તે પણ પૂર્ણ થઈ જાય છે. સંન્યાસીનું પણ આચરણ લોકસંગ્રહનું કારણ છે એમ કહો તો તે વાત પણ બરાબર છે, કેમકે કર્મયોગીના જેવા સંન્યાસી હોવાનો તો સંભવ છે, સંન્યાસી હોવાથી દુષ્ટને દણ્ડ દેવો તથા શિષ્ટની રક્ષા કરવી આદિ ધર્મને ભગવાન સંન્યાસ કરતાં શ્રેષ્ઠ સમજે છે, કારણ કે તેઓ દણ્ડના બલથી ધર્મને નિયમપૂર્વક ચલાવી શકે છે. સંન્યાસી તો કેવલ તત્ત્વમસિ જ સંભળાવી શકે છે. તેનાથી ધર્મની રક્ષા પહેલાંના જેવી થઈ શકતી નથી. રાજા આદિના દણ્ડથી પ્રજા ધર્મમાં કાયમ રહે છે. સંન્યાસીએ તો અભયદાન આપેલું હોય છે. તે કારણથી લોક તેનાથી ડરે નહીં. દણ્ડ વિના ભય થવાનો નથી, અને ધર્મની રક્ષા પણ થઈ શકતી નથી, એ વાત રાજનીતિપ્રકરણમાં કહી છે. દુષ્ટોને દણ્ડ દબાવે ધર્મની રક્ષા કરવાને માટે જ ભગવાનનો પણ અવતાર છે. તે દુષ્ટોનો દણ્ડ અને સત્જનની રક્ષાનો ક્રમ જગતમાં બન્નો રહે તેને માટે પ્રજાને અધીનમાં રાખનાર રાજા લોકોના વંશમાં શ્રેષ્ઠ અર્જુનને કર્મયોગનો ઉપદેશ કર્યો છે. અનાદિ કાલથી કર્મયોગના બલથી આ જગતમાં ધર્મની મર્યાદા

દડી હતી. તે નષ્ટ થવાથી અધર્મની વૃદ્ધિ થઈ. ફરી તે અધર્મને દૂર કરવાને માટે ભગવાને પોતે અવતાર ધારણ કર્યો છે એ વાત મીતામાં સ્પષ્ટ છે:—

इयं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वान्मनवे माह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥

४-૧ ॥

અર્થ:—હે અર્જુન ! આ નિષ્કામ કર્મયોગનો મેં પહેલાં સર્વ ક્ષત્રિયોના ખીજ રૂપ આદિત્ય પ્રતિ ઉપદેશ કર્યો હતો. સૂર્ય પોતાના પુત્ર મનુને તેનો ઉપદેશ કર્યો હતો. મનુએ પોતાના પુત્ર ધૃત્વાકુને ઉપદેશ કર્યો. એ પ્રમાણે આદિત્યની પરંપરાથી પિતા પુત્ર પરંપરાથી તથા ગુરુ શિષ્ય પરંપરાથી આવેલા આ કર્મયોગનું તત્ત્વ નિમિષે આદિ ઋષિ લોકે બળ્યું છે. ક્ષત્રિય વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા રામલોક સૂક્ષ્મ તત્ત્વને બળ્યવાને સમર્થ હોય તો તે રાજર્ષિ કહેવાય છે. હે શત્રુને સંતાપ દેનાર અર્જુન ! તે યોગ બહુ કાંઈ વીતી જતાં નષ્ટ થયો હતો.

स एवायं मया तैश्च योगः प्रोक्तः सनातनः ।

भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥

॥ ૩ ॥

અર્થ:—પૂર્વકાલમાં ઉપદેશ કરેલો છતાં યોગ્ય અધિકારી ઓછા થવાથી નષ્ટ થયેલા આ કર્મયોગને આજ મેં તને ઉપદેશ કર્યો છે, કેમકે તું મારો ભક્ત તથા મિત્ર છે. તેથી આ રહસ્ય તથા ઉત્તમ કર્મયોગ મેં તને કહ્યો છે.

કર્મયોગ નષ્ટ થવાથી રામલોકોનું બળ ઘટ્યું અને દુષ્ટોની તથા અધર્મની વૃદ્ધિ થઈ. પ્રબલ દુષ્ટોની વૃદ્ધિ થવાથી તેમનો નાશ કરવાને મારો ભગવાનનો અવતાર થયો. હાલ જે પ્રબલ દુષ્ટ છે તે સર્વનો હું નાશ કરીશ. તથાપિ આગળને માટે રામલોક નિષ્કામ કર્મયોગના બલથી પોને ધર્મશત્રુઓનો નાશ કરી શકે અને સત્પુરુષોની રક્ષાદિ થાય, એ વિચારથી જ ભગવાને અર્જુનને નિષ્કામ કર્મયોગનો ઉપદેશ કર્યો છે. ભગવાનના ઉપદેશ પછી કૃષિપુત્ર તથા પરીક્ષિત આદિ ગાંધી લોકોમાં કર્મયોગની અસર પૂર્ણ રીતે થઈ હતી. તથાપિ ૨૫૦૦ વર્ષથી ભારતવર્ષમાં સંન્યાસની પ્રથા બેસાડવાને માટે વિદ્વાન્ લોકોએ બહુ ચેષ્ટા કરી અને તે બહુ વધી ગઈ. તે વધતાં કર્મયોગની પ્રથા ઘટતી ગઈ. કુમારિલ ભટ્ટ વૈદિક કર્મોની પ્રથા વધારવાની ચેષ્ટા કરી. વૈદિક કર્મમાં લોકોની પ્રવૃત્તિ પણ થઈ. પરંતુ અન્તઃકરણની શુદ્ધિ પર્યન્ત કર્મ કરીને પછી કર્મનો ત્યાગ કરીને સંન્યાસ લેવો જોઈએ એવો પ્રચાર વધ્યો. અને તેથી નિષ્કામ કર્મયોગની પ્રથા વધી નહીં. તેથી કરીને ધર્મની વિશેષ હાનિ થઈ છે.

यत्करोपि यदश्नापि यज्जुहोपि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्કुरुष्व मदर्पणम् ॥

૧-૨૭ ॥

અર્થ:—હે અર્જુન ! શાસ્ત્રના આધાર વિના જે કાંઈ સાધારણ રીતે ગમનાદિ કર્મ કરે છે, અથવા ભોજન કરે છે, તથા શાસ્ત્રાધારથી જે કોઈ અગ્નિહોત્રાદિ હોમ કરે છે, તથા અતિથિ આદિની પ્રતિ જે કાંઈ અન્નાદિ દાન કરે છે અથવા જે કાંઈ તપ કરે છે તે સર્વ તુ મને ભગવાનને અર્પણ કર.

શુભાશુભફલૈરેવં મોક્ષસે કર્મવન્ધનૈઃ ।

સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા વિમુક્તો મામુપૈવ્યસિ ॥

,,

॥ ૨૯ ॥

અર્થ:—આ પ્રમાણે અનાયાસ સિદ્ધ સર્વકર્મસમર્પણ રૂપ માર્ગ ભગવાનનું બળન થવાથી બન્ધન રૂપ કર્મથી તું મુક્ત થઈશ. માટે સર્વ કર્મો ભગવાનમાં અર્પણ રૂપ જે સંન્યાસ છે તે જ યોગના જેવો યોગ છે. તે વડે અર્થાત્ નિષ્કામ કર્મ વડે શુદ્ધ અન્તઃકરણ વાળો થઈને કર્મબન્ધનથી મુક્ત થયેલો તું આત્મજ્ઞાન દ્વારા મને પ્રાપ્ત થઈશ.

આ જે શ્લોકની પહેલાં ભક્તિનો ઉપદેશ કરીને અન્ય દેવની ભક્તિ કરતાં ભગવાનની ભક્તિ બહુ સુગમ છે એમ “વત્તં પુષ્પં ફલં સોયમ્ ” એ ૨૬ માં શ્લોકથી કહ્યું છે.

આથી અર્જુનને એવી પણ શંકા થાય કે મારે પણ પત્ર પુષ્પાદિથી ભગવાનની પૂજા કરવી નોંધશે. તેની નિવૃત્તિને માટે ભગવાન ૨૭ અને ૨૮ માં શ્લોકમાં સર્વ પ્રકારનાં કર્મોને ભગવદર્પણ કરવાં તે જ ભક્તિ છે, તેનાથી તે લોક કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, બીજી કોઈ અમુક રીતિની આવશ્યકતા નથી એમ બતાવ્યું છે. વળી ૧૮ માં અધ્યાયમાં ભગવાનની પ્રતિ સંન્યાસ તથા ત્યાગ શબ્દના અર્થમાં કોઈ ભેદ છે કે નહીં તેનો નિર્ણય કરવાને માટે અર્જુને પ્રશ્ન કર્યો છે. તેના ઉત્તરમાં ભગવાન મતભેદથી ત્યાગ તથા સંન્યાસ શબ્દના અર્થને પ્રતિપાદન કરીને ૧૮ માં અધ્યાયના “નિશ્ચયં શૃણુ મે તત્ત્વ ” એ ૪ થા શ્લોકથી પોતાના સિદ્ધાન્તને અનુસાર ભગવાને ત્રણ પ્રકારના ત્યાગ કહ્યા છે. અને

યજ્ઞો દાનં તપશ્ચૈવ ન ત્યાજ્યં કાર્યમેવ તત્ ।

યજ્ઞો દાનં તપશ્ચૈવ પાવનાનિ મનીષિણામ્ ॥

મં ૧૦ ગી ૦ અ ૦ ૧૮-૧ ॥

અર્થ:—યજ્ઞ, દાન, તપાદિ રૂપ કર્મ ત્યાગ કરવા યોગ્ય નથી. તે અવશ્ય કરવાં નોંધાએ; કેમકે યજ્ઞ, દાન, તપ રૂપ કર્મ ફલેશ્ચાનો પરિત્યાગ કરીને કરનાર બુદ્ધિમાન લોકોને પત્રિત કરનારાં છે. ન્યારે એમ છે ત્યારે ભગવાનના પક્ષમાં કર્મનો ત્યાગ કદાપિ અને નહીં. માટે કહે છે:—

एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानि च ।

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥

,,

॥ ૬ ॥

અર્થ:—યજ્ઞ, દાન, તપાદિ રૂપ કર્મ ફલની કામનાથી કરવાથી પણ કંઈક શુદ્ધિ થાય છે, કેમકે મનુષ્ય શરીરમાં સકામ કર્મ કરીને દેવત્વને પ્રાપ્ત કરે છે અને પછી સ્વર્ગલોકનું સુખ અથવા ઇન્દ્રની પદવીને ભોગવે છે. કોઈ સુઅર આદિ પશુને અથવા કોઈ નીચ મનુષ્યને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થતી નથી. તેથી સ્વર્ગપ્રાપ્તિના સાધન રૂપ સકામ કર્મમાં પણ દેવત્વની પ્રાપ્તિ કરવાને યોગ્ય શકિત ઉત્પન્ન કરવાનું સામર્થ્ય છે. પરન્તુ તે શુદ્ધિ ભોગ દેનારી છે, ભોક્ષમાં ઉપયોગી નથી. તેથી મારાદિ કર્મ પણ મુમુક્ષુઓએ “હું આ પ્રકારના કર્મનો કર્તા છું ” એવા કર્તૃત્વનું અભિમાન તથા ફલની ઇચ્છાને પરિત્યાગ કરીને કરવા યોગ્ય છે એવો મારો મત છે. સર્વ મતોથી આ મત ઉત્તમ છે.

નियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।

मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥

,,

॥ ૭ ॥

અર્થ:—અન્તઃકરણની શુદ્ધિ દ્વારા ભોક્ષની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યે કર્મનો ત્યાગ કરવો તે સંભવિત નથી. છતાં અજ્ઞાનથી તેનો ત્યાગ કરે તો તે તામસી ત્યાગ કહેવાય છે. અને તામસી

ત્યાગ કરનાર અધોગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. તેને અન્તઃકરણની શુદ્ધિ નહીં હોવાથી આત્મ-
વિચાર કરે તોપણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કે મોક્ષ પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. અને—

દુઃસ્વમિત્યેવ યત્કર્મ કાયક્લેશમયાત્યજેત્ ।

સ કૃત્વા રાજસં ત્યાગં નૈવ ત્યાગફલં લભેત્ ॥ ૮ ॥

અર્થ:—કર્મ કરવામાં અધિકારી છે તથાપિ શરીરને કષ્ટ દેવાના લાયકી જે કર્મનો
પરિત્યાગ કરે છે તે રાજસી ત્યાગ કહેવાય છે. અને તેને ત્યાગફલ (સાત્ત્વિક જ્ઞાનનિષ્ઠા
૩૫) મળતું નથી.

કાર્યમિત્યેવ યત્કર્મ નિયતં ક્રિયતેઽર્જુન ।

સંગં ત્યક્ત્વા ફલં ચૈવ સ ત્યાગઃ સાત્ત્વિકઃ સ્મૃતઃ ॥ ૯ ॥

અર્થ:—હું અર્જુન! કર્મ કરવું આવશ્ય કર્તવ્ય છે એવો નિશ્ચય કરીને કર્તૃત્વનું અભિમાન
અને ફલની ઇચ્છા છોડીને જે કર્મ કરે છે તે ત્યાગ સાત્ત્વિક ત્યાગ છે એવો મારો મત
છે. આ પ્રમાણે કર્મફલના ત્યાગને સાત્ત્વિક ત્યાગ કહ્યો છે. અને મનુષ્યથી સર્વ પ્રકારે
કર્મનો પરિત્યાગ કદાપિ બની શકતો નથી. માટે જે કર્મફલનો ત્યાગી છે તે જ ત્યાગી
કહેવાય છે એમ ત્યાગીનો નિશ્ચય કર્યો છે.

ત્યાર બાદ—

અનિષ્ટમિષ્ટં મિથ્રં ચ ત્રિવિધં કર્મણઃ ફલમ્ ।

ભવત્યત્યાગિનાં પ્રેત્ય ન તુ સંન્યાસિનાં કચિત્ ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—દુઃખ, સુખ, અને દુઃખ તથા સુખથી મિશ્રિત-એમ ત્રણ પ્રકારનું કર્મફલ હોય
છે. પરંતુ કર્મફલનો ત્યાગ કરનાર કર્મચોગીને (સંન્યાસિન) આ ત્રણે પ્રકારનાં કર્મફલો
ભોગ્યવર્તા પડતાં નથી.

આ શ્લોકથી વારંવાર કહેલા નિષ્કામ કર્મચોગીના કર્મબંધનના અભાવને કહેતા સત્તા
નિષ્કામ કર્મચોગીને સંન્યાસીની સાથે તુલના કરી બતાવી છે. વળી—

યસ્ય નાદંકૃતો ભાવો બુદ્ધિર્યસ્ય ન લિપ્યતે ।

હત્વાઽપિ સ ઈર્મલ્લોકાન્ન દન્તિ ન નિવધ્યતે ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—જેને “હું કર્તા છું” એવું કર્તૃત્વનું અભિમાન નથી, અને ફલની ઇચ્છા નહીં
હોવાથી જેની બુદ્ધિ વિશ્વ યતી નથી તેવો વિવેકી આ સર્વ લોકોનો નાશ કરવા છતાં પણ
પાપનો ભાગી થતો નથી-કર્મફલથી બંધાતો નથી.

અસક્તબુદ્ધિ મર્વચ જિતાત્મા વિગતસ્પૃહઃ ।

નૈષ્કર્મ્યામદ્ધિ પરમાં સંન્યાસેનાધિગચ્છતિ ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—મમતાના વિષય સ્ત્રી, પુત્ર, ધનાદિમાં જેની બુદ્ધિ મમતા સ્થિત છે તથા વિષ-
યાભિલાષા સ્થિત છે, તથા જેણે અન્તઃકરણને વશ કરેલું છે એવો મનુષ્ય આત્મવિચાર
સહિત નિષ્કામ કર્મચોગી (સંન્યાસી) જ્ઞાન ૩૫ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે. વળી—

ચૈતમા સર્વકર્માણિ મયિ સંન્યમ્ય મત્પરઃ ।

બુદ્ધિયોગમુપાશ્રિત્ય મચિત્તઃ સતતં ભવ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—મનથી સર્વ કર્મ મને પરમેશ્વરને સમર્પણ કરીને પહેલાં કહેલા સમત્વબુદ્ધિ રૂપ યોગનો આશ્રય કરીને હમેશાં મારામાં ચિત્ત લગાડ. પ્રાપ્તિ અને અપ્રાપ્તિ વિષયમાં હર્ષ શોકનો પરિત્યાગ કરીને બંનેમાં સમાન રહેવું તેને ઉપર યોગ કહ્યો છે.

આ પ્રમાણે ભગવાને ઉપક્રમથી ઉપસંહાર સુધી અન્તઃકરણની શુદ્ધિ થયા પછી પણ મરણ પર્વન્ત યમ, દાન, તપાદિ રૂપ કર્મ કરતા સત્તા આત્મવિચાર કરવાથી જ્ઞાન દ્વારા મોક્ષ સંપાદન કરી શકે છે એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

અકર્તાહમભોક્તાહમસદ્ગ: પરમેશ્વર: ।

સદા મત્સન્નિધાનેન ચેષ્ટતે સર્વમિન્દ્રિયમ્ ॥ મૂતસંઁસ્વ૦ ૨. અ૦ ૨૦-૭ ॥

અર્થ:—હું અકર્તા છું, અભોક્તા છું, અસંગ પરમેશ્વર છું. હું સમીપમાં હોવાથી જ્યાં રૂપ સર્વ ઇન્દ્રિયોની ચેષ્ટા થાય છે.

इति विज्ञानसंपन्नः संगं त्यक्त्वा करोति यः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥

” ॥ ૮ ॥

અર્થ:—આ પ્રમાણે આત્માના અકર્તૃત્વાદિ જ્ઞાન યુક્ત થઇને ફેલેઅછા છોડી ને કર્મ કરે છે તે, જેવી રીતે જલમાં રહેલું કમલપત્ર જલથી લેપાયમાન થતું નથી, તેવી રીતે પાપથી લેપાયમાન થતો નથી.

काम्यकर्मफले दोषं विदित्वा प्रतिषिद्धवत् ।

काम्यकर्म त्यजन्तुल्यो भिक्षुणा फलतो भवेत् ॥ सू०સં૦વૈ૦સ્વ૦અ૦૨-૨૬॥

અર્થ:—કામ્ય કર્મ જન્મ રૂપી ફલને દેનાર છે, તેથી તેમાં દોષને દેખતા સત્તા નિષિદ્ધ કર્મની પેઠે કામ્ય કર્મનો પણ પરિત્યાગ કરીને નિષ્કામ કર્મ કરવાથી ભિક્ષુ(સન્યાસી)ની તુલ્ય આત્મજ્ઞાન દ્વારા મોક્ષ રૂપ ફલ મળે છે.

વળી નિષ્કામ કર્મયોગથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ અગત્ય સંહિતામાં પણ કહી છે.

संसारसागरस्यास्य पारं प्राप्तुं यदीच्छसि ।

कर्मयोगेऽथवा ज्ञानयोगे प्रविश सत्त्वरम् ॥

અગત્ય સં૦ અ૦ ૨૦ ॥

અર્થ:—સંસાર સાગરની પાર રૂપ પરમાત્માને પ્રાપ્ત થવાની ને ઇચ્છા હોય તો કર્મયોગ અથવા જ્ઞાનયોગ બંનેમાંથી એકમાં શીઘ્ર પ્રવેશ કરો.

कर्मयोगेन वा ज्ञानयोगेनायोभयेन च ।

प्राप्यते पुनरावृत्तिरहितं ब्रह्म शाश्वतम् ॥

” ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—કર્મયોગથી અથવા જ્ઞાનયોગથી અથવા બંને મળીને પણ પુનરાવૃત્તિ રહિત નિત્ય બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ નિષ્કામ કર્મયોગથી અન્તઃકરણની શુદ્ધિ કરીને પછી કર્મત્યાગ દ્વારા જ્ઞાનયોગનો અભ્યાસ કરવાથી, અથવા અન્તઃકરણની શુદ્ધિ બાદ પણ નિષ્કામ કર્મ કરતા સત્તા સાથે સાથે જ્ઞાનયોગનો અભ્યાસ કરવાથી પણ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે.

जीवस्य कर्मणा बन्धस्तस्य मोक्षश्च कर्मणा ।

तस्माद्धेयं च कर्म स्यादुपादेयं च कर्म हि ॥

સૂર્ય ગી૦ અ૦ ૧-૨૪ ॥

અર્થ:—જીવને કર્મથી જ સંસારમાં બંધન થાય છે અને તેનો મોક્ષ પણ કર્મથી જ થાય છે. માટે બંધનના કારણે રૂપ સકામ કર્મનો પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, અને મોક્ષના હેતુ રૂપ નિષ્કામ કર્મનો સ્વીકાર કરવા યોગ્ય છે.

આવિચકમશુદ્ધં ચત્ કર્મ દુઃસ્વાય તન્ત્રુણામ્ ।

વિદ્યાસંવન્ધિ શુદ્ધં યત્તત્સુસ્વાય ચ કથ્યતે ॥

,, ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—અજ્ઞાનના કાર્યે રૂપ જે નિષિદ્ધ અને સકામ રૂપ અશુદ્ધ કર્મ છે તે મનુષ્યને દુઃખ ઉત્પન્ન કરનાર છે, અને જ્ઞાન સંબન્ધિ જે નિષ્કામ કર્મરૂપી શુદ્ધ કર્મ છે તે મોક્ષને ઉત્પન્ન કરનાર છે.

કર્મણા શુદ્ધહૃદયોઽમેદબુદ્ધિમુપૈવ્યતિ ।

સમયોગઃ સમાસ્ત્યાતોઽમૃતત્વાય દિ કલ્પતે ॥ ગણેશ ગી૦ અ૦ ૧-૪૦ ॥

અર્થ:—નિષ્કામ કર્મથી અન્તઃકરણની શુદ્ધિ થતાં અમેદ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે. તે (અમેદ) સમયોગ કહેવાય છે અને તે મોક્ષ આપવાને સમર્થ છે.

દોગ્ધ્રી ધેનુર્યથા નીતા દુઃસ્વદા ગૃહમેધિનામ્ ।

તથૈવ જ્ઞાનવાન્વિષ્ણો દેવાનાં દુઃસ્વદો ભવેત્ ॥ શિવ ગી૦ અ૦ ૧-૧૧,૨ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે દુગ્ધથી ગાયને દોઢ વાધ આદિ લાઇ જાય, તે જ ગૃહસ્થને બહુ દુઃખ થાય છે, તેવી રીતે જ્ઞાનવાન વિષ્ણુ પણ દેવતા લોકોને દુઃખનું કારણ થાય છે, કેમકે જ્ઞાની તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપીને યજ્ઞાદિ કર્મ દ્વારા દેવતા લોકોને પ્રસન્ન કરવામાં તત્પર રહેનાર અજ્ઞાની મનુષ્યોને સકામ કર્મથી છોડાવી નિષ્કામ કર્મયોગ રૂપ જ્ઞાન માર્ગમાં ચઢાવી દે છે. એક દેવલક્ષ્મી ઓછો ચવાયો, જેમ એક દુગ્ધથી ગાય ઓછી ચવાયી ગૃહસ્થને તેટલું દુઃખ ઓછું મળે છે, તેવી રીતે તેટલી દેવની પૂજન પણ ઓછી થાય છે. તેથી તે દેવતાઓ જ્ઞાનીને તથા મુમુક્ષુને શત્રુભાવથી જુએ છે, અને તેમને અનેક પ્રકારનાં વિધ્ન પહોંચાડે છે. પરન્તુ—

ઈષ્ટાપૂર્તાદિકર્મોણિ તેનાચરતિ માનવઃ ।

શિવાર્પણધિયા કામાન્પરિત્યજ્ય યથાવિધિ ॥

,, ૧-૧૭ ॥

અર્થ:—તે વિધિઓની નિહતિ કરવાને માટે મનુષ્ય ઇષ્ટ, પૂર્ત, આદિ કર્મ ક્ષેત્રો રહિત થઇને ઈશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી શાસ્ત્રોક્ત રીતિને અનુસાર કરે છે.

અનુગ્રહાત્તેન શંભોર્જાયતે મુદ્દહો નરઃ ।

તતો ભીતાઃ પલાયન્તે વિઘ્નં હિત્વા સુરેશ્વરાઃ ॥

,, ॥ ૧૮ ॥

જાયન્તે તેન શુશ્રૂષા ચરિતે ચન્દ્રમૌલિનઃ ।

શૃણ્વતો જાયતે જ્ઞાનં જ્ઞાનાદેવ વિમુચ્યતે ॥

,, ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—જે પ્રમાણે નિષ્કામ કર્મ કરવાથી ઈશ્વર (શંભુ)ની પ્રસન્નતા થાય છે, અને તેથી મુમુક્ષુ પુરૂષ પરિપક્વ થાય છે. તે પછી દેવતાઓ પણ ડરીને વિઘ્ન કરતું છોડી નાસી જાય છે. જે પ્રમાણે મનુષ્યનો નિશ્ચય પરિપક્વ થતાં ઈશ્વર (ચંદ્ર)ના સ્વરૂપનું જ્ઞાન સંપાદન કરવાને માટે તેમના ચરિતનું શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા થાય છે, અને શ્રવણ, મનન

અને નિદિધ્યાસન કરવાથી તેને અપરોક્ષ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને અપરોક્ષ જ્ઞાનથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે.

આ પ્રકારનાં અનેક પ્રમાણોથી નિષ્કામ કર્મયોગ આત્મવિચાર દ્વારા મોક્ષનું સાધન થાય છે એમ બતાવી, હવે નિષ્કામ કર્મયોગ વડે અન્તઃકરણની શુદ્ધિ કર્યા વિના કોઈને પણ આત્મવિચાર દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકવાનું નથી, તેથી નિષ્કામ કર્મની આવશ્યકતા પણ ભગવાને ગીતામાં કહી છે તે બતાવીએ છીએ.

ન કર્મણામનારંભાન્નૈષ્કર્મ્યં પુરુષોઽવ્યુત્તે ।

ન ચ સંન્યસનાદેવ સિદ્ધિં સમધિગચ્છતિ ॥

મ૦ ગ૦ અ૦ ૩-૪ ॥

અર્થ:—નિષ્કામ કર્મયોગ નહીં કરવાથી અન્તઃકરણની શુદ્ધિ થતી નથી, માટે મનુષ્યને જ્ઞાનનિષ્ઠા પ્રાપ્ત થતી નથી. અને ચિત્તશુદ્ધિ વિના કેવલ સંન્યાસ માત્રથી પણ જ્ઞાનનિષ્ઠા પ્રાપ્ત થતી નથી. માટે—

યતઃ પ્રવૃત્તિર્મૂતાનાં યેન સર્વમિદં તતમ્ ।

સ્વકર્મણા તમભ્યર્ચ્ય સિદ્ધિં વિન્દતિ માનવઃ ॥ મ૦ ગ૦ અ૦ ૧૮-૪૬ ॥

અર્થ:—જેમાંથી આ સંપૂર્ણ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ થઈ છે અને જેનાથી આ સંપૂર્ણ જગત્ બ્રાહ્મ છે તે ઈશ્વરનું વર્ણાશ્રમને અનુસાર વિધાન કરેલાં કર્મ વડે પૂજન કરીને તેમની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવાથી જ્ઞાનનિષ્ઠાની યોગ્યતા રૂપ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પ્રમાણે અન્તઃકરણની શુદ્ધિ દ્વારા જ્ઞાનનિષ્ઠા સંપાદન કરવાને માટે નિષ્કામ કર્મયોગની આવશ્યકતા બતાવી છે.

યદા તે મોહકલિલં વુદ્ધિર્વ્યતિતરિણ્યતિ ।

તદા ગન્તાસિ નિર્વેદં શ્રોતવ્યસ્ય શ્રુતસ્ય ચ ॥

” ૨-૫૨ ॥

અર્થ:—જે સમયે તારી શુદ્ધિ “હું છું, આ મારું છે” એ પ્રકારના અજ્ઞાનના કાર્યરૂપ કલુષતાનો પરિત્યાગ કરશે, ત્યારે તું સાંભળેલું અને હજી સાંભળવાનું જે બાકી હોય તે સર્વ પ્રકારનાં કર્મફલોની તૃષ્ણા રહિત થશે. આ પ્રકારની બિરક્તિ થવી તે જ અન્તઃકરણની શુદ્ધિનું લક્ષણ છે. આ પ્રકારની અન્તઃકરણની શુદ્ધિ થતા સુધી નિષ્કામ કર્મ અવશ્ય કરવાં પડશે. એ પ્રમાણે નિષ્કામ કર્મયોગની આવશ્યકતા પણ ભગવાને કહી છે. તેથી નિષ્કામતાની સાથે ઈશ્વરાર્થેલુ શુદ્ધિથી વર્ણાશ્રમ ધર્માનુસાર કર્મ કરીને અન્તઃકરણની શુદ્ધિ કર્યા વિના જે મુમુક્ષુ ત્યાગનો ઉલટો માર્ગ સ્વીકાર કરે છે તે શાસ્ત્રના તાત્પર્યની વિરૂદ્ધ છે એવો પણ નિશ્ચય થાય છે.

જેવી રીતે ભગવાને કર્મયોગનો કર્તવ્યતા તથા નિષ્કામ કર્મયોગની સાથે આત્મવિચાર કરવાથી જ્ઞાનનિષ્ઠા પણ પ્રતિપાદન કરી છે, તેવી રીતે સકામ કર્મ કરવાનો નિષેધ અને નિષ્કામ કર્મ કરવાની રીતિ અને તે વડે બન્ધનનો અભાવ પણ ગીતામાં પ્રતિપાદન કર્યો છે.

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।

મા કર્મફલદેતુર્ભૂર્મા તે સંગોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥

” ૨-૪૭ ॥

અર્થ:—હું અણુનં ! મુમુક્ષુ હોવાથી તને હાલ કર્મ કરવામાં જ અધિકાર છે, કર્મફલમાં અધિકાર નથી. અહીં એવી શંકા થવાનો સંભવ છે કે કર્મફલની ઈચ્છા ના

કરવા છતાં પણ કર્મ પોતાની શક્તિથી પોતે જ ફલ આપશે. તેનું સમાધાન લગવાનું કરે છે—“મા કર્મફલહેતુર્મુ:”—ફલની કામનાથી જ કરેલું કર્મ ફલને ઉત્પન્ન કરે છે, નહિ-તો નહીં. કર્મ ફલના કારણ રૂપ કામનાવાળો ન થા. તેમ જ કર્મ નહીં કરવામાં પણ તારૂં મન ન હો. અર્થાત્ તને કર્મમાં અપ્રીતિ ન હો. કેમકે—

યજ્ઞોર્થાત્કર્મણોડન્યત્ર લોકોડ્યં કર્મવન્ધનઃ ।

તદર્થં કર્મ કૌન્તેય મુક્તસંગઃ સમાચર ॥

૩-૨૦ ॥

અર્થ:—કર્મપ્રમત્તતાના ઉદ્દેશ વિનાનું જે કાંઈ સકામ કર્મ કરવામાં આવે છે તે જ આ જગત્માં બન્ધનનું કારણ થાય છે. માટે હે કુન્તીપુત્ર ! તું ફલની ઇચ્છા છોડીને કર્મ કર. વળી કહ્યું છે કે—

દુરેણ હાવરં કર્મ બુદ્ધિયોગાદ્ધનંજય ।

બુદ્ધૌ શરણમન્વિચ્છ કૃપણાઃ ફલહેતવઃ ॥

૨-૪૯ ॥

અર્થ:—સર્વાત્મબુદ્ધિના સાધન રૂપ નિષ્કામ કર્મયોગ કરતાં સકામ કર્મ બહુ નિષ્ફળ છે. તેથી કરીને સર્વાત્મબુદ્ધિના સાધન રૂપ તથા સર્વ પાપની નિવૃત્તિ દ્વારા રક્ષા કરનાર નિષ્કામ કર્મયોગ કરવાની તું ઇચ્છા કર. ફલની ઇચ્છા કરનાર તો કૃપણ અર્થાત્ દીન છે, કેમકે તેને આત્મજ્ઞાન થવાનો સંભવ નથી. તેથી તે કૃપણ જ રહે છે. આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા વિના જે અહીંયાં શરીરનો ત્યાગ કરે છે તે કૃપણ જ છે એમ શ્રુતિ કહે છે. વળી—

નેદાભિક્રમનાશોઽસ્તિ મત્યવાયો ન વિદ્યતે ।

સ્વલ્પમપ્યસ્ય ધર્મસ્ય વ્રાયતે મહતો મયાત્ ॥

૨-૪૦ ॥

અર્થ:—સર્વ પ્રકારનાં સકામ કર્મ સાંગોપાંગ સમાપ્ત થવાથી જ ફલ આપે છે. પરન્તુ આ નિષ્કામ કર્મ થોડું પણ કરેલું વ્યર્થ જતું નથી. અને તેમાં કોઈ વિદ્ય પણ બાધા કરતું નથી. નિષ્કામ કર્મયોગથી થતું થોડું પણ પુણ્ય સંસારના જન્મમરણ રૂપ મહાન્ ભયથી રક્ષા કરે છે.

આ પ્રમાણે નિષ્કામ કર્મયોગનું મહાન્ ફળ કહીને સાથે સાથે લગવાને અગ્નાનીને કર્મ છોડવામા દોષ પણ બતાવ્યો છે:—

ન બુદ્ધિમેદં જનયેદજ્ઞાનાં કર્મસંગિનામ્ ।

જોપયેત્સર્વકર્માણિ વિદ્વાન્બુક્તઃ સમાચરન્ ॥

૩-૨૬ ॥

અર્થ:—કર્તૃત્વના અભિમાનથી અને ફળની ઇચ્છાથી કર્મમાં આસક્ત થયેલા અગ્નાની મનુષ્યની બુદ્ધિને વિદ્વાન્ પુરૂષ અર્થાત્ આત્માનો ઉપદેશ કરીને ચલાવમાન ન કરે. પરન્તુ સાવધાન થઈને લોકસંગ્રહ કરવાની ઇચ્છાથી પોતે કર્મોને કરતો સતો અગ્નાની મનુષ્ય પાસે પણ કર્મ કરાવે. આ શ્લોકમાં “વિદ્વાન્” એવું વિશેષણ આપવાથી તત્ત્વજ્ઞાનીને જ લોકસંગ્રહ નિમિત્ત કર્મ કરવાની આજ્ઞા આપે છે એમ સ્પષ્ટ માલમ પડે છે, કારણ કે જ્ઞાનીને પણ પહેલાં લોકસંગ્રહમેવાપિ સંપદ્યન્કર્તુમર્હસિ” એમ કહ્યું છે.

જેવી રીતે નિષ્કામ કર્મયોગથી બુક્ત જ્ઞાનયોગ ગીતામાં પ્રતિપાદન કર્યો છે, તેવી રીતે નિષ્કામ કર્મયોગ બુક્ત ભક્તિયોગ પણ ગીતામાં પ્રતિપાદન કર્યો છે. જ્ઞાન અને ભક્તિનો બેદ ભક્તિયોગ પ્રકરણમાં કહેવાશે.

સતતં કીર્તયન્તો માં યતન્તશ્ચ દૃઢવ્રતાઃ ।

નમસ્યન્તશ્ચ માં ભક્ત્યા નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ॥

૧-૧૪ ॥

અર્થઃ—હમેશાં ભગવાનનાં નામોચ્ચારણાદિ કીર્તન કરતા સતા અને ઇશ્વરના સ્વરૂપમાં મન લગાડવાનો યત્ન કરતા સતા, તથા અહિંસા આદિ વ્રતને દૃઢ કરતા સતા, તથા મને નમસ્કારાદિ કરતા સતા યુક્ત થઈને ભક્તિથી મારી ઉપાસના કરે છે.

આ પ્રમાણે ભક્તિયોગ અથવા ઉપાસનાનું પણ કથન કરીને નિર્ગુણ તથા સમુદાય ભક્તિનું પણ પ્રતિપાદન કર્યું છેઃ ગીતામાં વેદની માફક કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન એવા ત્રણ ભાગ છે. તેમાં નિષ્કામ કર્મયોગ વિના કોઈનું પણ કલ્યાણ થઈ શકતું નથી એ વાતનો સ્પષ્ટ નિશ્ચય કર્યો છે. અન્તઃકરણની શુદ્ધિપર્યન્ત નિષ્કામ કર્મયોગ કરીને ભક્તિયોગની પરમ નિષ્ઠા અથવા જ્ઞાનનિષ્ઠા સંપાદન કરવાને માટે કર્મનો પરિત્યાગ કરવાનું પણ શાસ્ત્રને સંમત છે. પરન્તુ નિષ્કામ કર્મનો પરિત્યાગ કર્યા વિના શ્રવણાદિના અભ્યાસ કરતા રહેવું અને લોકસંપ્રદાને માટે નિષ્કામ કર્મ કરતા રહેવું તેને ભગવાને ગીતામાં સર્વથી શ્રેષ્ઠ હોવાનું કહીને તે પ્રમાણે કરવાનો ઉપદેશ પણ અર્જુનને કર્યો છે. અને તે આત્મવિચાર સહિત નિષ્કામ કર્મયોગમાં અર્જુનને શ્રેષ્ઠત્વશુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરાવવાને માટે ભગવાન પોતાના આચરણનું સૂચન કરતા સતા કહે છેઃ—

ન મે પાર્થાસ્તિ કર્તવ્યં ત્રિપુ લોકેષુ કિંચન ।

નાનવામ્નવામ્નવ્યં વર્તેત્તે એવ ચ કર્મણિ ॥

૨-૨૨ ॥

અર્થઃ—હે પાર્થ ! ત્રણે લોકમાં મારે કંઈ કર્તવ્ય નથી, કેમકે મારે કોઈ ક્ષ અપ્રાપ્ત નથી, તેમ હવે પછી પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય પણ કંઈ બાકી નથી. છતાં પણ હું કરું છું. અને—

યદિ હ્યહં ન વર્તેયં જાતુ કર્મણ્યતન્દ્રિતઃ ।

મમ વર્તમાનુવર્તન્તે મનુષ્યાઃ પાર્થ સર્વશઃ ॥

૨-૨૩ ॥

અર્થઃ—જો હું આલસ્યને છોડી કર્મ ન કરું તો આ કર્માધિકારી મનુષ્ય લોક પણ મારા ત્યાગમાર્ગનું અનુસરણ કરશે. અર્થાત્ સર્વ કોઈ કર્મ પરિત્યાગ કરશે, તે પ્રમાણે—

વત્સીદેયુરિમે લોકા ન કુર્યાં કર્મ ચેદહમ્ ।

સંકરસ્ય ચ કર્તા સ્યામુપહન્યામિમાઃ પ્રજાઃ ॥

૨-૨૪ ॥

અર્થઃ—જો હું ઇશ્વર થઈને કર્મ ન કરું તો મારા અનુયાયી જે મનુષ્યાદિ લોક છે તે પણ કર્મ નહીં કરે. અને કર્મનો લોપ થવાથી સર્વ લોક નાશ પામશે, કેમકે કર્મનાશથી સર્વ ધર્મનો નાશ છે. અને ધર્મનો નાશ થવાથી હું વર્ણસંકરાદિનો કરતા થઈશ, કેમકે મને કર્મ છોડતો જોઈને તેઓ પણ છોડશે. તેથી શ્રેષ્ઠ પુરુષના અનનુદાનદોષથી પ્રજામાં જે પાપ ફેલાય છે તેનો ભાગી તે શ્રેષ્ઠ જ થાય છે એ વાત પણ સિદ્ધ થાય છે. અને “ઉપહન્યામિમાઃ પ્રજાઃ” આ સર્વ પ્રજાનો ધર્મલોપ દ્વારા નાશ કરનાર હું જ થઈશ.

માટે મારી પેઠે તું આત્મજ્ઞાની હોઈ તોપણ કર્મત્યાગથી ચતા ધર્મનાશથી પ્રજાને બચાવી લેવાને માટે પણ અવશ્ય નિષ્કામ કર્મયોગ દ્વારા આત્મવિચાર વડે જ્ઞાન સંપાદન કરવું સર્વથી ઉત્તમ છે એ વાત સર્વ શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત જ છે.

વળી, સકામ કર્મની નિષ્ફળતા વેદમાં પણ કહી છેઃ—

અવિદ્યાયામન્તરે વર્તમાનાઃ સ્વયં ધીરાઃ પઙ્કિતં મન્યમાનાઃ ।

દન્દ્રમ્પમાણા પરિચન્તિ મૂઢા અન્ધેનૈવ નીયમાના યયાન્ધાઃ ॥

કઠ૦ ૩૦ અ૦ ૧-૨-૫ ॥

અર્થઃ—જે અવિદ્યામાં જ વર્તમાન અને અવિવેકી લોક છે, અને “અમે લૌકિક વ્યવહારની શુદ્ધિવાળા છીએ” એમ પોતાને માનનાર, અને પોતાને શાસ્ત્રીય જ્ઞાનવાળા માનનાર, અને અત્યન્ત કુટિલરૂપ અનેક ફલની ધમ્મજા કરનાર એવા સકામ કર્મ કરનાર લોક અન્ધ મનુષ્યે હાથ પકડીને દોરવાતા અન્ધ મનુષ્યની માફક નાના પ્રકારના અનર્થને પ્રાપ્ત થાય છે. જેવી રીતે એક અન્ધ બીજા અનેક અન્ધોને હાથ પકડીને લઇ જવાથી તેમને સારો રસ્તો કદાપિ મળતો નથી અને જઇને કાંટા આદિમાં પડે છે અને દુઃખી થાય છે, તેવી રીતે સકામ કર્મના ઉપદેશ લોક તથા સકામ કર્મ કરનાર એ બંને પ્રકારના લોક અજ્ઞાની હોવાથી અનર્થને જ પ્રાપ્ત થાય છે એવો ભાવ છે. તેમજ મુંઝકમાં કહ્યું છે કે—

ઈષ્ટાપૂર્તં મન્યમાના વરિષ્ઠં નાન્યચ્છ્રેયો વેદયન્તે પ્રમૂઢાઃ ।

નાકસ્ય પૃષ્ઠે સુકૃતેડનુભૂત્વેમં લોકં હીનતરં વા વિશન્તિ ॥ મુ.૩. ૧-૨-૧૦ ॥

અર્થઃ—પૃષ્ઠ અર્થાત્ યાગદિરૂપ વૈદિકકર્મ, તથા પૂર્ત એટલે કુવા, વાવ, આદિ કરાવવાં વગેરે સ્માર્તકર્મ, તેને જ જે મોક્ષનું સાધન માને છે, અને સકામ કર્મથી ભિન્ન આત્મજ્ઞાનને માનતા નથી, તેવા મૂઢ લોક સ્વર્ગથી ઉપરના સ્થાનમાં જઈને પ્રુષ્ઠ ફલનો અનુભવ કરીને પછી મનુષ્ય લોકમાં અથવા તેથી પણ નિર્લુપ્ત પણ આદિ યોનિમાં જન્મ પ્રાપ્ત કરે છે,

અહીં મુખી નિષ્કામ કર્મયોગથી આત્મવિચાર દ્વારા મોક્ષ તથા સકામ કર્મથી સંસારમાં બન્ધન આદિનું નિરૂપણ કરીને હવે કોણે કયું કર્મ કરવું તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

મુખ્યત્વે કરીને ચાર વર્ણ અને ચાર આશ્રમનું સર્વ શાસ્ત્ર નિરૂપણ કરે છે. ભગવાનના આશયને અનુસાર તત્તત્ વર્ણ તથા આશ્રમને માટે જે જે કર્મનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે તે જ તેના દૃશ્યાણું સાધન હોવાથી તેનું જ અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ.

શ્રેયાન્સ્વધર્મો વિગુણઃ પરધર્માત્સ્વનુષ્ઠિતાત્ ।

સ્વધર્મે નિધનં શ્રેયઃ પરધર્મો મયાવહઃ ॥

મ૦ ગૌ૦ અ૦ ૩-૩૫ ॥

અર્થઃ—સારી રીતે અનુષ્ઠાન કરાવતા અધિક ગુણવાળા પર ધર્મ કરતાં પણ ન્યૂન ગુણવાળા પોતાનો જ ધર્મ શ્રેષ્ઠ છે. પોતાના ધર્મનું પાલન કરતાં મરણ આવે તે પણ સારું છે. બીજાનો ધર્મ તો ભય દેનાર છે. માટે પોતપોતાના વર્ણ અને આશ્રમને માટે જે ધર્મનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે તે જ દરેક મનુષ્યને અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય છે. જગત્સો વ્યવહાર પણ તે જ રીતના આચરણથી ચાલી શકે છે.

અક્રિયા ત્રિવિધા પ્રોક્તા વિદ્વદ્भिઃ કર્મકારિણામ્ ।

અક્રિયા ચ પરોક્તાં ચ તૃતીયા ચાયથાક્રિયા ॥ કાત્યા૦ સ્મૃ૦ સ્ક૦ ૩-૧ ॥

અર્થઃ—વિદ્વાન લોકોએ કર્મ કરનાર સંબંધી ત્રણ પ્રકારની અક્રિયા કહી છે—એક અક્રિયા, બીજી પરોક્ત ક્રિયા અર્થાત્ બીજા વર્ણ અને આશ્રમને માટે કહેલી, છતાં પોતે કરે

તે પણ અક્રિયા જ છે અર્થાત્ તે પણ કર્મ નહીં કર્યા બરાબર છે તેથી તેને પણ અક્રિયા કહી છે તે, અને ત્રીજી અવધાક્રિયા-અર્થાત્ શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અનુસાર નહીં કરવી તેને અવધાક્રિયા કહે છે. તે પણ નહીં કરવા સમાન છે. તેથી અક્રિયા જ છે. આ ત્રણે પ્રકારનાં કર્મ અક્રિયા રૂપ હોવાથી દરેક મનુષ્યે વર્ણાશ્રમને યોગ્ય વિધાન કરેલાં કર્મનું જ અનુદાન કરવું જોઈએ.

આજકાલ કેટલાક લોક નિષ્કામ ખર્મયોગીઓની પકિતના જ્ઞેયમાં આવે છે. તેઓ પોતાના મોજશોખને માટે જે કાંઈ કર્મ, નીતિ કે અનીતિ કરે છે તે સર્વને નિષ્કામ કર્મ જ કહે છે. પરંતુ તે લોકોને વર્ણાશ્રમ ધર્મનો એક શબ્દ માત્ર પણ સાંભળવો અપક્ષણ્ય માલમ પડે છે. અને કેટલાંક લોક પોતાની ઉદરપૂર્તિને માટે કોઈ પણ ધર્મો કરતો હોય તેને પણ નિષ્કામ કર્મયોગમાં દાખલ કરીને પોતાના ફલની ઇચ્છાના અભાવને પ્રકટ કરે છે. આ સર્વ આસુરી સંપત્તિવાળા લોકોને ફલની ઇચ્છા નહીં કરવા છતાં પણ નરક રૂપ ફલ અવશ્ય મેળવાનું જ છે. ચોર નિષ્કામ થઈને ચોરી કરવાથી પણ તે ગુનાથી બચતો નથી તેવી રીતે લૂંટારાને નિષ્કામતાથી લૂંટ કરવાથી પણ દણ મળે જ છે. શાસ્ત્રની આગામીસાર વર્ણાશ્રમધર્મનું પાલન કરનાર જ નિષ્કામ કર્મયોગી હોઈ શકે છે, અન્ય કાંઈ પણ કર્મ કરે તો તે નિષ્કામ કર્મની અંદર નથી.

અને કેટલાક લોક ચણાલથી લઈ સર્વ મનુષ્યની સાથે એક રીતે વર્તીવ કરવો અને શ્વાન આદિ પશુને પણ સમાન જાણી કર્મ કરવું એ જ ગીતાનું તાત્પર્ય છે અને તેથી આત્મગાન અને મોક્ષ મળે છે એમ કહે છે. અને આ નીચેના શ્લોકનું પ્રમાણ આપે છે.

વિધાવિનયસંપન્ને બ્રાહ્મણે ગવિ હસ્તિનિ ।

શુનિ ચૈવ શ્વપાકે ચ પિંડતાઃ સમદર્શિનઃ ॥ મઠ મો ૦ લઠ ૬-૧૮ ॥

અર્થ:-વિદ્યા અને વિનયથી યુક્ત તત્ત્વવેત્તા સર્વોત્તમ સાર્વિક બ્રાહ્મણમાં તથા સંસ્કાર શૂન્ય રાજસી મધ્યમ પ્રાણી ગાયમાં, તથા હસ્તી, શ્વાન અને ચણાલ એવા અત્યંત તામસ સર્વથી અધમ પ્રાણીમાં પણ સમાન રીતે પરબ્રહ્મ પરમાત્માને દેખવાનો જોનો સ્વભાવ છે છે તેવા સમદર્શી જ્ઞાની (પણ્ડિત) કહેવાય છે.

અહીં પ્રથમ એવો વિચાર થાય છે કે સમદર્શી કોને કહેવો. સર્વ વસ્તુમાં પર બ્રહ્મ પરમાત્માને જોવા અને ત્યાગી હોવા છતાં પણ જગત્ત્વા વ્યવહારમાં જે પ્રમાણે ગાય તથા બ્રાહ્મણનું પૂજન કરે છે, અને શ્વાન, ચણાલ, આદિને અસ્પર્શ્ય સમગ્રી દૂર રાખે છે, તેવો જ વ્યવહાર કરવો તેને સમદર્શિત્વનું સ્વરૂપ કેટલાક વિદ્વાન લોક તથા લૌકિક લોક પણ કહે છે. અને કેટલાક સંસ્કાર શૂન્ય લોક એમ પણ કહે છે કે સર્વમાં બ્રહ્મદષ્ટિ ત્યારે જ કહેવાય કે જે સર્વની સાથે સરખો વ્યવહાર કરે, એટલે ચણાલાદિની સાથે પણ બ્રાહ્મણદિએ મોજન કરવું અને વિવાહાદિ પણ જાત્યાદિને વિચાર કર્યા વિના કરવું જોઈએ એમ કહે છે. આ બંને શાસ્ત્રમર્યાદાને જાણતા હશે. તથાપિ તેઓ ધર્મતત્ત્વર નથી એમ અવશ્ય કહેવું પડશે. શાસ્ત્રને જાણવા છતાં પણ તેઓ શાસ્ત્રમાં વિધાસવાળા કે પ્રીતિ વાળા નથી. વર્ણાશ્રમ ધર્મની મર્યાદા કેવલ પોતાનો સ્વાર્થ પૂર્ણ કરવાને માટે જ છે એવી તે લોકની માન્યતા છે. પરંતુ ધર્મની મર્યાદા સ્વાર્થ અને પરમાર્થ બંનેને સુધારવાને માટે બાંધવામાં આવી છે, તે કારણથી શાસ્ત્રમાં જે વાત પોતાના સ્વર્થને અનુકૂલ

હોય તેનો સ્વીકાર કરવો અને કંઈ પ્રતિકૂલ દેખે તો તેનો પરિત્યાગ કરવો. એ ધાર્મિક આચરણથી વિરુદ્ધ છે. અને તે લોક છુપી રીતિના ચાર્વાક લોક છે; તથા જીવદયાથી શૂન્ય છે.

સમાસમાખ્યાં વિપમસમે પૂજાતઃ ॥ મૌં ધ૦ સૂં અ૦ ૧૭ સૂં ૧૮ ॥

અર્થ:—સમાનમાં વિષમ પૂજા અને વિષમમાં સમાન પૂજા કરનારનું અન્ન ખાવા યોગ્ય નથી.

જેમ કોઈ ચાર વેદ જાણેલો છે અને અત્યન્ત સદાચારી છે. તેનો જેવી રીતનાં વસ્ત્ર, અલંકાર, અન્ન, આદિથી સત્કાર કરવામાં આવે છે તેવી જ રીતે સમાન પંક્તિમાં એકલા ન્યૂન વિદ્વાનની પણ જે પૂજા કરે છે અર્થાત્ અધિક વિદ્વાન અને ન્યૂન વિદ્વાન તથા સદાચારી, ત્યાગી, સંત્રાહી, આદિનો વિચાર કર્યા વિના ન્યૂન ગુણુવાળાનો, તથા અધિક ગુણુવાળાનો તુલ્ય સત્કાર કરે છે તે ગૃહસ્થનું અન્ન અપવિત્ર છે અને તે ખાવા યોગ્ય નથી. તેવી જ રીતે સમાન ગુણુનો કોઈ કારણથી જે વિષમ (અસમાન) સત્કાર કરે છે તે પણ અભોજ્યાન્ન છે અર્થાત્ તેનું પણ અન્ન ખાવા યોગ્ય નથી. કેમકે ધર્મમર્યાદાનું લંઘન કરવાથી તે પ્રાયશ્ચિત્તનો ભાગી થાય છે. તેથી ન્યાસુધી તેવા અનુચિત વ્યવહારનું પ્રાયશ્ચિત્ત ન કરે ત્યાં સુધી તે અશુદ્ધ છે. તેથી તેનું અન્ન ખાવા યોગ્ય નથી. અને પૂજા કરનાર યોગ્યતાની ન્યૂનાધિકતા અથવા અયોગ્યતાનો વિચાર નહીં કરવાથી—

અર્હાનર્હાપરિજ્ઞાનાદ્નાદ્ધર્માન્વ હીયતે ॥ મૌં ભા૦ શા૦ પ૦ અ૦ ૨૦-૧ ॥

અર્થ:—યોગ્યતા અને અયોગ્યતાને જાણ્યા વિના પૂજા કરનાર ધન અને ધર્મથી નષ્ટ થાય છે. આ સમાન દષ્ટિથી તુલ્ય વ્યવહાર કરનાર ગૃહસ્થાશ્રમીને તુલ્ય વ્યવહારથી પાપની પ્રાપ્તિ અને પ્રાયશ્ચિત્તની યોગ્યતા શાસ્ત્રમાં કહી છે. સમાન વર્તોવથી વ્યવહારમાં પણ બહુ પ્રકારની અચ્ચણ આવવાનો સંભવ છે.

સમદર્શિત્વનું અને સમાન વર્તોવનું કથન તો તત્ત્વવેત્તા સંન્યાસીને માટે જ છે. તેમાં પણ જેને ગૃહસ્થાશ્રમીની સાથે કોઈ પણ સંબંધ ન હોય, સર્વથી દૂર રહેનાર અતિ-વર્ણાશ્રમી સંન્યાસી હોય, તેવાને માટે સમદર્શિત્વ અને સમવર્તનનું કથન છે. નહિતો તે ધર્મમર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરનાર સંન્યાસી પણ પાપનો જ ભાગી થાય છે. અને મર્યાદાનું લંઘન જ્ઞાની મનુષ્યમાં હોય નહિ. યદિ કરે તો તે અજ્ઞાનથી અથવા પામ્પચડથી છે. ભક્તિ-પ્રકરણમાં અતિવર્ણાશ્રમીનાં લક્ષણ કહેવામાં આવશે, અને તે જ લક્ષણ તત્ત્વવેત્તાનાં પણ છે. અહીં જાતિ આદિના વિચાર વિના ખાન પાનાદિ વ્યવહાર કરનારને માટે કહ્યું છે.

શાસ્ત્રમર્યાદાનું પાલન જ જ્ઞાનની ઉત્કર્ષતાનું લક્ષણ છે, લંઘન નહીં. તેથી ફક્તની છત્રા અને કર્તૃત્વનું અભિમાન છોડીને શાસ્ત્રમાં કહેલા વર્ણાશ્રમને અનુસાર યજ્ઞ, દાન, તપાદિ કરનાર જ નિષ્કામ કર્મયોગી થઈ શકે છે. બીજા પોતાને મતમાન્યું કાર્ય કરીને પોતાને નિષ્કામ કર્મયોગી માનનાર તથા વર્ણ વ્યવસ્થાની મર્યાદાનો પરિત્યાગ કરીને સર્વની સાથે ખાનાર પીનાર આસુરી સંપતિવાળા છે.

વિશેષ જીવદયાના અભેદનો તથા આત્માના અકર્તાપણનો અને અભોક્તાપણનો નિશ્ચય કરીને આસક્તિનો પરિત્યાગ કરી નિષ્કામ કર્મ કરનાર કર્મયોગીના, અને સકામ-કર્મ

કરનાર અત્તાનીના ભેદનો નિશ્ચય કરવાને માટે ભગવાને ગીતામાં નીચે પ્રમાણે કર્મની સિદ્ધિનાં કારણો બતાવ્યાં છે:—

• પશ્ચૈતાનિ મહાવાહો કારણાનિ નિવોધ મે ।

સાંખ્યે કૃતાન્તે પ્રોક્તાનિ સિદ્ધયે સર્વકર્મણામ્ ॥ મઠ ગીઠ અઠ ૧૮-૧૩ ॥

અર્થ:—વેદાન્ત સિદ્ધાન્તમાં સંપૂર્ણ કર્મની સિદ્ધિ કરવાને માટે આ પાંચ કારણ કહેવામાં આવ્યાં છે. તે હે મહાબાહો ! તું મારી પાસેથી જાણી લે. તે નીચે પ્રમાણે છે.

અધિષ્ઠાનં તથા કર્તા કર્ણં ચ પૃથગ્વિધમ્ ।

વિવિધાશ્ચ પૃથક્ષ્વેદા દૈવં ચૈવાત્ર પશ્ચમમ્ ॥

” ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—શરીર, અન્તઃકરણ (કર્તા), શ્રોત્રાદિ રૂપ નાના પ્રકારનાં કરણ (પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ એ બાર. તેમાં મન અને બુદ્ધિ એ વૃત્તિવિશેષ હોવાથી તેમને કરણમાં ગણ્યાં છે, અને વૃત્તિવાળો અહંકાર કર્તા છે), પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન અને સમાન, તથા નાગ, કૂર્મ, કૃકલ, દેવદત્ત અને ધનન્નય એ દશ પ્રકારના વાયુની દશ પ્રકારની ક્રિયા (નાગ, કૂર્મોદિનો પ્રાણાદિમાં અન્તર્ભાવ કરવાથી વાયુની ક્રિયા પાંચજ થાય છે), અને પાંચમું દૈવ-અનુગ્રહક પૃથ્વી, અગ્નિ, આદિ દેવતાલોકનો સમૂહ (શરીર, વાણી, આદિની પૃથ્વી, અગ્નિ, આદિ અધિષ્ઠાત્રી દેવતા કહેવાય છે).

શરીરવાદ્ગમનોભિર્યત્કર્મ પ્રારમ્ભતે નરઃ ।

ન્યાયયં વા વિપરીતં વા પશ્ચૈતે તસ્ય હેતવઃ ॥

” ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—મનુષ્ય, શરીર વાણી અને મનથી યોગ્ય અયોગ્ય અથવા નીતિ કે અનીતિ જે કાંઈ કર્મ કરે છે તેનાં કારણ આ પાંચ છે.

તત્રૈવં સતિ કર્તાસ્માત્માનં કૈવલં તુ યઃ ।

પશ્યત્યકૃતવુદ્ધિત્વાન્ન સ પશ્યતિ દુર્મતિઃ ॥

” ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—કર્મ વિષયમાં પૂર્વે કહેલાં આ સર્વ કારણો હોવા છતાં શાસ્ત્રસંસ્કારથી ઉત્પન્ન થતા વિવેકબુદ્ધિ ન હોવાથી જે દુર્બુદ્ધિ મનુષ્ય કૃત્ય આત્માને જ કર્તા સમજે છે તે મનુષ્ય આત્માના યથાર્થ અકર્તાત્વ આદિ સ્વરૂપને જાણતો નથી. તે અવિવેકી હમેશાં અનિષ્ટ, અને કદાપિ ઇષ્ટ, અને કદાપિ મિશ્રિત કર્મના સુખ દુઃખાદિ રૂપ ફલને જ ભોગવે છે. શરીર આદિથી થતાં કર્મને આત્મામાં આરોપણ નહીં કરતાં આત્માને અકર્તા અને અભોક્તા જાણી વર્ણાશ્રમાદિ ધર્મનું વંશગ્ય પર્યન્ત શાસ્ત્રાનુસાર અનુષ્ઠાન કરીને પછી સર્વ કર્મના ત્યાગ દ્વારા શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન વડે આત્મજ્ઞાનને સંપાદન કરવું, અથવા પરમેશ્વરની શ્રવણ કીર્તનાદિ રૂપ ભક્તિ પરાયણ થવું, અથવા આત્મવિચાર સહિત મરણપર્યન્ત નિષ્કામ કર્મજ કરતા રહેવું-એ જ ગીતાનો સિદ્ધાન્ત છે. તેથી અતિરિક્તિ જ્ઞાન, ચપકાસ, આદિની સાથે પશુવત્ વ્યવહાર કરવાની ગીતા અથવા અન્ય કોઈ પણ શાસ્ત્ર આજ્ઞા દેતું નથી.

અને સર્વ પ્રાણીમાં એક જ ચૈતન્ય રૂપ પરમાત્મા જ વ્યાપક થઈને રહ્યા છે, માટે કોઈ પણ પ્રાણીને દુઃખ દેવામાં આવે તો પરમાત્માને જ દુઃખ દીધું છે એમ જાણી કોઈને પણ દુઃખ નહીં દેવું અને પોતાની બરાબર જ સર્વને સુખ દુઃખ લાગે છે એમ સમજી સર્વની

સાથે નીતિ તથા દયાથી વ્યવહાર કરવો તે જ ગૃહસ્થાશ્રમીને માટે સમદષ્ટિ છે એવું સાસ્ત્રનું તાત્પર્ય છે.

આત્મૌપમ્યેન સર્વત્ર સમં પश्यति योऽर्जुन ।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ म० गी० अ० ६-३२ ॥

અર્થ:—જે પોતાના દૃષ્ટાન્તથી સર્વ પ્રાણીમાં સુખ દુઃખને સુલ્ય દેખે છે તે યોગી સર્વથી ત્રેષ્ઠ છે એવો મારો મત છે. જેવું પોતાનું ઇષ્ટ સંપાદન કરે છે, તેવું બીજાનું પણ ઇષ્ટ સંપાદન કરે છે. અને જેવી રીતે પોતાનું અનિષ્ટ સંપાદન કરતા નથી, તેવી રીતે બીજાનું પણ અનિષ્ટ સંપાદન કરતા નથી. એવા રાગ દ્વેષ રહિત યોગી સર્વથી ત્રેષ્ઠ છે. જે વિષમ દષ્ટિ વાળા છે તે તત્ત્વજ્ઞાની હોઈ શકતા નથી, અને મોક્ષના પણ ભાગી થતા નથી.

શાસ્ત્રકારોએ વિશેષ કરીને અનેક પદાર્થોના સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એમ ત્રણ પ્રકારના ભેદ કર્યા છે. તેમાં ધર્મભાર્ગમાં ચાલનાર સદાચારી મનુષ્યોએ સાત્ત્વિકનું જ ગ્રહણ કરવાનું છે, અને રાજસ અને તામસનો પરિત્યાગ કરવાનો છે. તેમાં સર્વ પ્રકારનાં કર્મ કરવાને માટે પ્રથમ કર્તા (કરનાર), તેની શુદ્ધિ, જ્ઞાન, આદિ સાત્ત્વિક હોવાં મુખ્ય છે. તેથી સાત્ત્વિક જ્ઞાન તથા કર્તા આદિનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

પ્રથમ જ્ઞાનના ભેદ કહે છે.

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।

अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥ १८-२० ॥

અર્થ:—જે જ્ઞાનથી આ દેખાતા (દૃશ્ય) લિપ્ત લિપ્ત સર્વ પદાર્થોમાં એક જ અવિનાશી ચૈતન્ય ઓતપ્રોત રૂપે રહેલું છે એવું જે જ્ઞાન છે તે સાત્ત્વિક જ્ઞાન છે, કેમકે તે જ્ઞાન સંસારને દૂર કરનારું છે.

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्बिभान् ।

वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥ २१ ॥

અર્થ:—જે જ્ઞાનથી આ લિપ્ત લિપ્ત પદાર્થોમાં જૂદા જૂદા પ્રકારના આત્માને જુએ છે તે જ્ઞાન રાજસ છે એમ તું જાણ.

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम् ।

अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

અર્થ:—પંચ ભૂતોનાં કાર્ય અનેક છે, અને પંચ ભૂતના કાર્યમાં આત્મત્વ નથી. તથાપિ તેમાંના કોઈ એક પદાર્થમાં આત્મત્વ છે એમ કહેવું એ પ્રકારનું વિચારરહિત જે અવધાર્ય તથા એકદેશી (તુચ્છ) જ્ઞાન છે તે તામસ જ્ઞાન કહેવાય છે.

એમ જ્ઞાન ત્રણ પ્રકારનાં છે, તેમ કર્તા પણ ત્રણ પ્રકારના છે.

मुक्तसंगोऽनहंवादी धृत्पुत्साहसमन्वितः ।

सिद्धयसिद्धयोर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ म० गी० अ० १८-२६ ॥

અર્થ:—ફક્તની ઇચ્છા રહિત તથા કર્તૃત્વના અભિમાન રહિત (હું કર્તા છું એ પ્રમાણે નહીં કહેનાર), તથા નાના પ્રકારનાં વિપ્ર આવવા જતાં પણ આરંભ કરેલા કાર્યનો

પરિત્યાગ નહીં કરવા રૂપ અન્તઃકરણની વૃત્તિવિશેષ ધૃતિ, જેવું બીજું નામ ધૈર્ય છે, એ પ્રકારની ધૃતિ તથા હિતસાહવાળો તથા આ કાર્ય હું અવશ્ય કરીશ એ પ્રકારના નિશ્ચય રૂપ સુદ્ધિ એટલે એવા હિતસાહવાળો, કરેલા કર્મનું ફળ સિદ્ધ થવા છતાં જેને હર્ષ થતો નથી, તેમ સિદ્ધ ન થવાથી જેને શોક થતો નથી અર્થાત્ જે નિર્વિકાર રહે છે એટલે કે હર્ષશોકથી થતા મુખના વિકાસ તથા શોકથી થતી મુખની મલિનતાથી રહિત છે એવો જે કર્તા છે તે સાત્ત્વિક કર્તા કહેવાય છે.

રાગી કર્મફલપ્રેમ્મુર્છબ્યો હિંસાત્મકોઽશુચિઃ ।

હર્પશોકાન્વિતઃ કર્તા રાજસઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ , , ॥ ૨૭ ॥

અર્થઃ—જે રાગી છે, નાના પ્રકારની કામનાથી વ્યાકુલ ચિત્તવાળો છે, જેથી કર્મફલની ઇચ્છાવાળો છે, વળી પર દ્રવ્યનો અભિલાષી છે, અને ધર્મનિમિત્ત પોતાના દ્રવ્યનો ત્યાગ પણ કરી શકતો નથી, અને પોતાના અભિપ્રાયને પ્રકટ કરીને બીજાની વૃત્તિનું છેદન કરનાર છે, અશુચિ-શાસ્ત્રોક્ત શૈયથી રહિત છે, કર્મફલની સિદ્ધિમાં હર્ષ કરનાર અને અસિદ્ધિમાં શોક કરનાર છે એવો જે કર્તા છે તે રાજસ કર્તા કહેવાય છે.

અયુક્તઃ પ્રાકૃતઃ સ્તબ્ધઃ શઠો નૈષ્ઠકૃતિકોઽલસઃ ।

વિપાદી દીર્ઘમૂત્રી ચ કર્તા તામસ ઉચ્યતે ॥ , , ॥ ૨૮ ॥

અર્થઃ—વિષયાસક્ત ચિત્તવાળો હોવાથી પોતાના કર્તવ્ય કાર્યમાં સાવધાન નહીં રહેનાર તથા શાસ્ત્રસંસ્કાર રહિત બાલકની સમાન સુદ્ધિવાળો, તથા યોગ્યની આગળ પણ નમ્ર ન થનાર, તથા બીજાને વચ્ચન કરવાને માટે પોતે જેવું બોલે છે તેનાથી વિપરીત કહેનાર, તથા પોતાનામાં ઉપકારિત્વનો ભ્રમ ઉત્પન્ન કરીને બીજાની વૃત્તિના છેદન દ્વારા સ્વાર્થમાં તત્પર, અને અવશ્ય કરવાના કાર્યમાં પણ પ્રવૃત્તિ નહીં કરનાર, તથા હમેશાં અસન્નુષ્ટ સ્વભાવવાળો હોવાથી શોક કરવાના સ્વભાવવાળો, અને હઝારો પ્રકારની શંકા યુક્ત મન હોવાથી બહુ ધીમેથી કાર્ય કરનાર, બાજુ કરવાનું કાર્ય એક માસમાં પણ કરશે કે નહીં કરે તેની ખબર નથી એવો કર્તા તામસ કર્તા કહેવાય છે.

એ પ્રમાણે સુદ્ધિ અને ધૃતિના પણ સાત્ત્વિકાદિ બેદથી ત્રણ પ્રકાર છે.

પ્રવૃત્તિં ચ નિવૃત્તિં ચ કાર્યાકાર્યે મયામયે ।

બન્ધં માત્રં ચ યા વેત્તિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ સાત્ત્વિકી ॥ મ૦ગી૦અ૦૧૮-૩૦॥

અર્થઃ—પ્રવૃત્તિમાર્ગ તથા નિવૃત્તિમાર્ગ, તથા કરવા યોગ્ય અને નહીં કરવા યોગ્ય કાર્ય, તથા ભયનું સાધન અને અભયનું સાધન, તથા બન્ધનું કારણ અને મોક્ષનું સાધન એ સર્વને મમાર્થ રીતે જે સુદ્ધિ બોલે છે તે સાત્ત્વિક સુદ્ધિ કહેવાય છે.

યયા ધર્મમધર્મં ચ કાર્યં ચાકાર્યમેવ ચ ।

અયયાવત્મજાનાતિ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ રાજસી ॥ , , ॥ ૩૧ ॥

અર્થઃ—હે પાર્થ! જે સુદ્ધિથી ધર્મ તથા અધર્મ તથા કાર્ય અને અકાર્યને મમાર્થ રીતે બોલે છે તે સુદ્ધિ રાજસી છે.

અધર્મં ધર્મમિતિ યા મન્યતે તમસાઽઽવૃતા ।

સર્વાર્યાન્વિપરીતાંશ્ચ બુદ્ધિઃ સા પાર્થ તામસી ॥ , , ॥ ૩૨ ॥

અર્થ:—વિશેષદૃષ્ટિની વિરોધી અને અગાનથી ઠંકાપલી જે બુદ્ધિ અધર્મને ધર્મ રૂપ સમજે છે, અને સર્વ વિપરીત કાર્યને જ સારાં માને છે, તે તામસી બુદ્ધિ કહેવાય છે.

કાર્ય સિદ્ધ કરવામાં પ્રથમ કર્તાની પ્રધાનતા હોવાથી કર્તા પ્રથમ સાત્ત્વિક હોવો જોઈએ. તે પછી તેની બુદ્ધિ અને જ્ઞાન પણ સાત્ત્વિક હોવાં જોઈએ. એ પ્રકારે સાત્ત્વિક જ્ઞાનથી યુક્ત સાત્ત્વિક બુદ્ધિવાળા સાત્ત્વિક કર્તા સાત્ત્વિક જ્ઞાનયોગ અથવા સાત્ત્વિક ભકિતયોગ, તથા સાત્ત્વિક કર્મયોગ વડે આત્મજ્ઞાન દ્વારા મોક્ષ સંપાદન કરી શકે છે.

પોતપોતાના સિદ્ધાન્તને અનુસાર મોક્ષનાં સાધનોને સર્વ કોઈ જૂઠાં જૂઠાં પ્રતિપાદન કરે છે, તથાપિ શાસ્ત્રસિદ્ધાન્તને અનુસાર કર્મયોગ, ભકિતયોગ તથા જ્ઞાનયોગ એ ત્રણ જ સાધન છે. તેમાંથી જેને જે સાધન કરવું અનુકૂળ માલમ પડે તેનો તેણે સ્વીકાર કરવો જોઈએ, કેમકે સાધનનો કરનાર પોતે જેમ દરેક સાધનની દક્ષિણતા કે સરલતા જાણી શકે છે તેમ ખીજો જાણી શકતો નથી.

તેમાં જેને અન્તઃકરણની શુદ્ધિ સુધી નિષ્કામ કર્મયોગ કરીને વૈરાગ્ય થયા બાદ ધ્વજ-વિચાર કરવામાં કર્મ વિશેષ રૂપ માલમ પડતું હોય તેને સંન્યાસ જ શ્રેષ્ઠ છે. અને જેને કર્મનો વિશેષ થતો ન હોય તેને માટે કર્મયોગ જ શ્રેષ્ઠ છે. સર્વ મનુષ્ય એક જ રીતે કરે એવો કોઈ નિયમ નથી. સામર્થ્યને અનુસાર જ સર્વ સાધન કરવાને માટે શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. કર્મત્યાગ દ્વારા સંન્યાસ લઇને જ ધ્વજવિચાર કરવો જોઈએ એ નિયમ નથી. સંન્યાસ વિના પણ ધ્વજવિચાર થઈ શકે છે. નિષ્કામ કર્મની સાથે ધ્વજવિચારના કથનથી સમુચ્ચય વાદની સિદ્ધિ થતી નથી, કેમકે આત્મજ્ઞાન થયા પછી તત્ત્વવેત્તા જે કર્મ કરે છે તે અજ્ઞાનનું કાર્ય નથી. આત્મજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી સર્વ પ્રકારનાં કર્મોને છોડી સંન્યાસી થઈ જીવન-મુક્તિના સુખનો અનુભવ કરનાર કર્તા જ્ઞાન થયા પછી લોકસંગ્રહ આદિને માટે શાસ્ત્રોક્ત કર્મ કરનાર બહુ શ્રેષ્ઠ છે. કોઈ એકલા બે રાટ્ટી બનાવી ખાધને સુખ બેસી રહેનારને વિશેષ બહુ ઓછો છે, અને સંપૂર્ણ કુટુંબોને માટે અત્યંત બનાવી વૈશ્વદેવ, ભિક્ષા, તથા અભિયંત્ર સત્કાર આદિ કરીને પછી ભોજન કરનારને વિશેષ અવશ્ય થાય છે; તથાપિ તે બંનેના દરજ્જામાં બહુ ભેદ છે. તેવી રીતે જીવનમુક્તિના સુખનો અનુભવ કરનાર ત્યાગી તત્ત્વવેત્તા અને નિષ્કામ કર્મયોગી તત્ત્વવેત્તાનો પણ છે.

માટે શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તને અનુસાર ધર્મની વક્ષા માટે નિષ્કામ કર્મયોગ જ શ્રેષ્ઠ છે. અન્તઃકરણની શુદ્ધિ સુધી ઈશ્વરાપેણ બુદ્ધિથી કર્મ કરવું, અને તે પછી સંન્યાસ વિના અવણાદિ સાધનથી આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, અને જ્ઞાન થયા પછી પણ લોકસંગ્રહાદિને માટે કર્મ કરતા હોવાથી તેને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે એવો શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે.

ઇતિ કર્મયોગપ્રકરણ ૪. અ. ૧. સમાપ્ત.

॥

અધ્યાય. ૨.

દેવી તથા આસુરી સંપત્તિનું વિવેચન.

નિષ્કામ કર્માદિના અનુક્રાંત દ્વારા અન્તઃકરણ પવિત્ર થએલું હોય દેવી સંપત્તિ વાળા મનુષ્ય ઈશ્વરભક્તિ, તથા આત્મજ્ઞાનનાં સાધન જે, શ્રવણ, મનન તથા નિદિધ્યાસન તે, કરવાને માટે પૂર્ણ રીતે યોગ્ય થાય છે. તે કાળથી આ અધ્યાયમાં દેવી સંપત્તિ તથા આસુરી સંપત્તિનું વિવેચન કરીએ છીએ.

ભગવાને ગીતાના નવમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે:—

અવજાનન્તિ માં મૂઢા માનુષીં તન્નુમાશ્રિતમ્ ।

પરં ભાવમજાનન્તો મમ ભૂતપદેશ્વરમ્ ॥

મ. ગી. અ. ૨-૧૧ ॥

અર્થ:—અવિવેકી લોક, હું ભગવાન સંપૂર્ણ પ્રાણીઓના મોટા ઈશ્વર છું એવા મારા યથાર્થ તત્ત્વને નહીં જાણીને મને મનુષ્ય શરીર ધારણ કરીને વ્યવહાર કરનાર સમગ્રી મારી અવજ્ઞા કરે છે અર્થાત્ હું ઈશ્વર છું એમ મારો આદર કરતા નથી.

મોઘાશા મોઘકર્માણો મોઘજ્ઞાના વિચેતસઃ ।

રાક્ષસીમાસુરીં ચૈવ પ્રકૃતિં મોહિનીં શ્રિતાઃ ॥

॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—વિવેક જ્ઞાનથી રહિત રાક્ષસી તથા આસુરી અને મોહિની સ્વભાવનો આશ્રય કરેલા તે લોકોનાં નાના પ્રકારનાં કર્મફલોની ઇચ્છા, તથા અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ, તથા કુતંક શાસ્ત્રથી ઉત્પન્ન થયેલુ જ્ઞાન, એ સર્વ વ્યર્થ છે.

મહાત્માનસ્તુ માં પાર્યં દૈવીં પ્રકૃતિમાશ્રિતાઃ ।

મજન્યનન્યમનસો જ્ઞાત્વા ભૂતાદિમવ્યયમ્ ॥

॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—પરન્તુ હે પાર્યં! જેના ચિત્તમાં ક્ષુદ્રતા નથી એવા અને દૈવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરેલા એવા મહાત્મા લોક, સંપૂર્ણ જગતના કારણે રૂપ તથા નાશથી રહિત એવા ઈશ્વરને જાણીને, અનન્ય ચિત્ત ધરને મને ભજે છે.

આ પ્રમાણે દેવી તથા આસુરી તથા રાક્ષસી એ ત્રણ પ્રકારની પ્રાણીની પ્રકૃતિનું સૂચન કર્યું છે. તેમાં કેવલ દેવી સંપત્તિવાળા લોક જ ઈશ્વરને ભજે છે એ પણ નવમા અધ્યાયના ૧૩મા શ્લોકથી નિશ્ચય કર્યો છે. તેમાં વેદથી અર્થાત્ પરમેશ્વરપ્રાપ્તિ રૂપ ભક્તિ તથા જ્ઞાનને પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્રથી જ્ઞાતવેલા ઉપાયોનું અનુષ્ઠાન કરવામાં હેતુ રૂપ સાત્ત્વિક શુભ વાસનાને દૈવી પ્રકૃતિ કહે છે. અને શાસ્ત્રોદિએ જે અમોઘ કર્મ કરવાને નિર્દેશ કર્યો છે તેને નહીં માનીને સ્વભાવથી પ્રાપ્ત થયેલા રાગદ્વેષને અનુસારી યદને સર્વ પ્રકારના અનર્થ કરવામાં કારણ રૂપ રાજસી અથવા તામસી અશુભ વાસના આસુરી અથવા રાક્ષસી પ્રકૃતિ કહેવાય છે. તેમાં વિષયભોગ પ્રધાન હોવાથી રાગ પ્રધાનવાળી વાસનાને આસુરી વાસના કહે છે. અને હિંસા પ્રધાન હોવાથી દ્વેષ પ્રધાન વાળી વાસનાને રાક્ષસી વાસના કહે છે. શાસ્ત્રમાં રાક્ષસી તથા આસુરી વાસનાને મેળવીને એક જ આસુરી વાસનાનું કથન કર્યું છે. તેને જ આસુરી સંપત્ત કહે છે. એટલે શાસ્ત્રાનુસાર વિહિત કર્મમાં પ્રવૃત્તિના કારણે રૂપ સાત્ત્વિક શુભ વાસનાને દેવી સંપત્ત, તથા શાસ્ત્રનું

ઉત્સંધન કરીને નિષિદ્ધ વિષયમાં પ્રવૃત્તિના કારણે ૩૫ રાજસી તથા તામસી અશુભ વાસનાને આશુરી સંપત્ કહે છે. આ વાત—

દ્વયા હ માજાપત્યા દેવાશ્ચાસુરાશ્ચ । રા. પ. મા. કા. ૧૪ પ્ર. ૩. મા. ૧ ।

અર્થ:—દેવતા લોક અર્થાત્ દૈવી સંપત્તિવાળા તથા અસુર અર્થાત્ આશુરી સંપત્તિવાળા એ બંને પ્રજાપતિના પુત્ર છે એ આ ક્ષુતિમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં આશુરી સંપત્તિ સર્વ પ્રકારે પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. અને દૈવી સંપત્તિ સંપૂર્ણ શુભ કર્મમાં કારણે ૩૫ હોવાથી અદ્વલ કરવા યોગ્ય છે. માટે એ બંનેનું અહીં, ભગવદ્ગીતાના ૧૬મા અધ્યાયમાં કહેલોને અનુસાર, વિવેચન કરીએ છીએ.

તેમાં પ્રથમ દૈવી સંપત્તિનું વિવેચન કરીએ છીએ.

અમયં સત્ત્વસંશુદ્ધિર્જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિઃ ।

દાનં દમયથ યજ્ઞથ સ્વાધ્યાયસ્તપ આર્જવમ્ ॥ મ૦ ગી૦ સ૦ ૧૬-૨ ॥

ઉપરના શ્લોકમાં કહેલા ગુણો પૈકી પ્રથમ અભયનું વિવેચન કરીએ છીએ.

અભય.

અર્થ:—અભય-શાસ્ત્રમાં કહેલા પુણ્ય કર્મનું અનુષ્ઠાન કરવાને સન્દેહ વિના હોવી તેને અભય કહે છે, અને મોક્ષસાધનનું અનુષ્ઠાન કરવાને માટે પરિગ્રહાદિના પરિત્યાગ કરીને “હું એકલો કેવી રીતે રહી શકું? મારો નિર્વાહ કેવી રીતે ચાલશે” એ પ્રમાણેના વિચાર વિના નિર્ભયતાથી તેમાં પ્રવૃત્તિ થવી તેનું નામ અભય છે. ત્યાં સુધી મનુષ્ય નિર્ભય થતો નથી ત્યાં સુધી તેને ડાઘ પણ્ય કાર્ય કરવાની હિંમત હોતી નથી. માટે વિચારશીલ મનુષ્ય હમેશાં પોતાની જીવિકા આદિના પ્રારબ્ધ અધીન નિશ્ચય કરીને નિર્ભયતાથી પોતાના કર્તવ્ય કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. દૈવ નિશ્ચયથી કર્તવ્ય કાર્યને કરનાર શુદ્ધિમાનોનું યોગક્ષેમ ઈશ્વર પોને જ ચલાવી લે છે એમ ભગવદ્ગીતા આદિ ગ્રંથોમાં અનન્યાશ્ચિન્તયન્તો માં તથા મનાયિણોઽપિ ચે કેચિદ્ ધર્માદિ શ્લોકથી કહ્યું છે. (આ એ શ્લોકની વ્યાખ્યા ધર્મપ્રકરણના ૮૦૬ માં પૃષ્ઠમાં આવી ગઇ છે ત્યાં જોઇ લેવું). તથાપિ મનુષ્ય પોતાના અજ્ઞાનથી, “હું જ કરનાર છું, હું જ સમર્થ છું.” એવું ખાલી અભિમાન રાખે છે. તેથી તેના કાર્યમાં વિદ્ય પણ્ય અનેક પ્રકારનાં આવે છે. માટે પોતાના પ્રારબ્ધને ભોગવનાર મનુષ્યે હમેશાં ઈશ્વરની ઉપર ભરોસો રાખીને પોતાના કર્તવ્ય કાર્યમાં તત્પર રહેવું જોઈએ. તેનું તાત્પર્ય, ડોઘ પણ્ય પુરૂષાર્થ કરવાની આવસ્યકતા નથી એમ નથી. પુરૂષાર્થ તથા પ્રારબ્ધનું મિશ્ર પ્રકરણમાં નિરૂપણ કરવામાં આવશે, ત્યાં તેનો નિર્ણય થશે. જેવી રીતે આપણા શરીરનો ભોગ પ્રારબ્ધને અધીન છે, તેવી રીતે આપણા કુટુંબ પત્નિવારનો પણ ભોગ પ્રારબ્ધને જ અધીન છે. તેમનું પાત્રન કરનાર પણ પરમેશ્વર પોતે જ છે. બાકી સર્વ એક નિમિત્ત માત્ર છે. માટે કુટુંબાદિની ચિન્તાથી પણ મનુષ્યને ભયનીન થવાનું કારણ નથી. કેમકે—

મોજનાચ્છાદને ચૈવ માત્રા પિત્રા ચ સંગ્રહમ્ ।

સુકૃતેનાતિગચ્છન્તિ લોકે નાસ્ત્યકૃતં પુરા ॥ મ. મા. સા. પ. અ. ૨૮૮-૧૭ ॥

અર્થ:—ખાવાના પદાર્થો તથા પહેરવાનાં વસ્ત્ર તથા માતાપિતાની સાથે સંબંધ-એ સર્વ પોતે કરેલા કર્મથી જ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે. જેણે પૂર્વ જન્મ અથવા પૂર્વકાલમાં ક્યું નથી એવા કર્મનું ફલ કોઇને મળતું નથી, દરેલા કર્મનું જ ફળ મળે છે. તેથી—

સ્વજને ન હિ તે ચિન્તા કર્તવ્યા મોક્ષચુદ્ધિનઃ ।

इमे मया विना भूता भविष्यन्ति कथं त्विति ॥ १५ ॥

અર્થ:—આ મારું કુટુંબ મારા વિના કેવી રીતે રહી શકશે, અને મારા વિના તેની રક્ષા કેવી રીતે થશે ? એવી તારે મોક્ષચુદ્ધિવાળાએ ચિન્તા કરવી યોગ્ય નથી, કેમકે તે ચિન્તા હમેશાં ઈશ્વર ઉપરના વિશ્વાસને ઘટાડનારી છે.

स्वयं मृत्पिण्डभूतस्य परतन्त्रस्य सर्वदा ।

को हेतुः स्वजनं पोषुं रक्षितुं वाऽदृढात्मनः ॥ १६ ॥

અર્થ:—મનુષ્ય જ્યારે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે એક માટીના પિણ્ડ જેવો હોય છે, અને હમેશાં પરાધીન રહે છે. પાણી પણ કોઇ પાપ તો પી શકે છે, અને કોઇપણ કાર્ય પોતે કરી શકતો નથી. એવી દુર્બલ વસ્તુનું કોણ કુટુંબી પોષણ કરવાને અથવા રક્ષા કરવાને સમર્થ હોઈ શકે છે ? અર્થાત્ કોઇ પણ રક્ષા કરવાને સમર્થ નથી. ઈશ્વર જ તેની રક્ષા કરે છે.

अन्यथा विदधात्येव मानवो बुद्धिवैभवात् ।

भगवत्या भविष्यासौ विदध्याद्विधिरन्यथा ॥ स्क.पु. ख. ४ अ. १९-८२ ॥

અર્થ:—મનુષ્ય પોતાના શુદ્ધિબલથી કંઈક વિધાન કરે છે, જ્યારે ભાવિ રૂપ જે ભગવતી છે તે કંઈ જૂઠું જ કરે છે. માટે મનુષ્યના ભોગમાં ભાવિ પ્રજ્ઞા છે એવો નિશ્ચય થાય છે. તે કારણથી ભાવિનો વિચાર કરીને હમેશાં પુરૂષાર્થ કરવો જોઈએ. ધર્માત્મા ઈશ્વરભક્તોને ખલવાનું શનુતો પણ ભય રાખવો આવશ્યક નથી, કેમકે તેમના કલ્યાણ માર્ગમાં વિઘ્ન કરનાર દેવતા લોક અથવા દૈત્યલોક પણ સમર્થ થતા નથી. તેમાં પ્રહ્લાદનું જ દર્શન છે.

પ્રહ્લાદનાં પિતા હિરણ્યકશિપુને પ્રહ્લાદ, અનુહાદ, સંહ્લાદ અને આહ્લાદ એવા ચાર પુત્ર હતા. તેમાં પ્રહ્લાદ પરમેશ્વરનો પરમ ભક્ત હતો, સદ્ગુણોથી પરિપૂર્ણ હતો. પરંતુ પ્રહ્લાદનો પિતા ભગવાનનો દ્વેષી હતો. તેને કોઇને ઈશ્વરનું નામ સરખું પણ લેતાં સાંભળે તો તરત ક્રોધ ચઢતો હતો તથા તેને મારવાની એજા કરતો હતો. પ્રહ્લાદને હમેશાં ઈશ્વર-ચિન્તનમાં તત્પર રહેતો જોઇ હિરણ્યકશિપુએ પ્રહ્લાદના ઉપર દ્વેષ કરવો શરૂ કર્યો, અને તેને મારવાનો નિશ્ચય કર્યો.

एकदाऽमुरराद् पुत्रमङ्कमारोप्य पाण्डव ।

पप्रच्छ कथ्यतां वत्स मन्यते साधु यद्ववान् ॥ भा. पु. स्क. ७ अ. ५-४ ॥

અર્થ:—નારદજી કહે છે—હે પાણ્ડવ (યુધિષ્ઠિર) ! એક દિવસ અસુરોનો રાજા હિરણ્યકશિપુ પોતાના પુત્ર પ્રહ્લાદને ખોળામાં લઇને તેને પૂછવા લાગ્યો—હે પુત્ર ! તું જેને સારૂ માનતો હોય તે મને કહે. ત્યારે પ્રહ્લાદ સમાધાન આપે છે.—

तत्साधु मन्येऽमुरवर्य देहिनां सदा समुद्रिग्रथियामसद्ग्रहात् ।

हितात्मपातं गृहमन्वकूपं वनं गतो यद्वरिमाश्रयेत् ॥ ५ ॥

અર્થ:—હે અસુરોમાં શ્રેષ્ઠ ! “હું છું,” અથવા “મારું છે” એ પ્રકારના મિથ્યા આગ્રહથી મનુષ્યોની બુદ્ધિ અત્યંત ઉદ્વિગ્ન રહે છે અર્થાત્ કદાપિ સ્થિત રહેતો નથી. માટે મનુષ્યે પોતાની પદ્ધતિના કારણ રૂપ જલ વિનાના કુવા તુલ્ય આ ધરનો પરિત્યાગ કરીને વનમાં જઈ પરમાત્માનું ભજન કરવું તેને હું સર્વથી શ્રેષ્ઠ માનું છું.

પુત્રનું આ પ્રકારનું વચન સાંભળીને હિરણ્યકશિપુ હસતો હસતો પ્રહલાદને લાણાવનાર શુકાચાર્યના પુત્રોને કહેવા લાગ્યો કે તમે ધરમાં આ બાળકની બરાબર સંભાળ રાખો. શત્રુના પક્ષના લોક બાળકને ખરાબ ઉપદેશ આપીને બુદ્ધિમાં ભેદ કરાવશે, એમ કહીને પ્રહલાદને મોકલી દીધો. ધરમાં બેલાવેલા દૈત્યોના પુરોહિત પ્રહ્લાદને પૂછે છે—હે પુત્ર ! તું સાચું બોલ. તને આ વિપરીત બુદ્ધિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થઈ છે ? શું તને કોઈએ શિખવ્યો છે ? અથવા તને સ્વયં આ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ છે ? ત્યારે પ્રહ્લાદ જવાબ આપે છે:—

સ્વઃ પરશ્વેત્યસદ્ગ્રાહઃ પુસાં યન્માયયા કૃતઃ ।

વિમોહિતધિયાં દૃષ્ટસ્તસ્મૈ ભગવતે નમઃ ॥

” ॥ ૧૧ ॥

અર્થ: જે પરમાત્માની માયાથી મોહિત થયેલી બુદ્ધિવાળા મનુષ્યમાં “હું” અને “બીજો” એ પ્રકારનું મિથ્યા અભિમાન જાણે છે, તે ભગવાનને મારા નમસ્કાર છે. અર્થાત્ ભગવાનની માયાથી મોહિત થયેલા મનુષ્યને જ “હું” અને “બીજો” એવું મિથ્યા અભિમાન થાય છે. માટે તે માયાવાળા પ.મેશ્વરને મારા નમસ્કાર છે.

યથા આમ્પત્યયો વ્રહ્મન્ સ્વયમાકર્ષસન્નિધૌ ।

તથા મે મિદ્યતે ચૈતશ્ચક્રપાણેર્થદૃષ્ટ્યા ॥

” ॥ ૧૪ ॥

અર્થ: હે બ્રહ્મન્ ! જેવી રીતે અપરકાન્તની આગળ લોહું અન્ય કોઈ કારણ વિના સ્વયં ચેષ્ટા કરવા લાગે છે, તેવી રીતે મારું મન પણ બીજા કોઈ કારણ વિના પરમાત્માની તરફ જાય છે. અર્થાત્ ઈશ્વરની ઇચ્છા જ તેમાં કારણ છે. આ કોઈ પુણ્યનું ફળ છે તે હું જાણતો નથી.

આ પ્રમાણે સાંભળી પ્રહ્લાદને ભણાવનાર રાજપુરોહિતે પ્રહ્લાદને નાના પ્રકારે પ્રશ્ન્યો અને—

દૈતેયચન્દનયને જાતાંડયં કણ્ટકદ્રુમઃ ।

યન્મૂલોન્મૂલપરશોર્વિષ્ણોર્નાલાયિતોર્ધ્મકઃ ॥

” ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—જે કારણથી દૈત્ય રૂપ વનનું મૂલ કાપનાર વિષ્ણુ રૂપ કોવાડાનો આ બાળક હાથે યથો છે, તે કારણથી દૈત્ય રૂપ ચન્દનવનમાં આ એક કાંટાનું વૃક્ષ ઉત્પન્ન થયું છે. આ પ્રમાણે કહીને નાના પ્રકારનાં શિક્ષણ આપવા લાગ્યા.

કેટલાક દિવસ પછી તેને ફરીથી પિતાની પાસે લઈ ગયા. હિરણ્યકશિપુ ફરી પણ પુત્રને આલિંગન કરીને પૂછવા લાગ્યો—હે પુત્ર ! તું હાલ સુધી જે લખ્યો છે તેમાં જે કાંઈ સારી વાત હોય તે તું મને સંભળાવ. ત્યારે પ્રહ્લાદ, આ અધમ સાહસીએ જે શિક્ષણ આપ્યું છે તેમાં કાંઈ પણ સંભળવાનું નથી એમ જાણી પહેલાં નારદજીએ સંભળાવેલી વાત કહે છે:—

શ્રવણં કીર્તનં વિષ્ણોઃ સ્મરણં પાદસેવનમ્ ।

અર્ચનં ચન્દનં દાસ્યં સરસ્યમાત્મનિવેદનમ્ ॥ મા૦પુ૦ સ્ક૦ ૭, અ૦૫-૨૩ ॥

इति पुंसां पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा ।

क्रियते भगवत्यद्वा तन्मन्येऽधीतमुत्तमम् ॥

,, ॥ ૨૪ ॥

અર્થ — નિષ્કુલ ભગવાનનું શ્રવણ, કીર્તન સ્મરણ પાઠ્યમેવન, પૂજન, નમસ્કાર દાસ્ય અર્થાત્ દાસ્યબુદ્ધિથી સર્વ કર્મો ઇશ્વરાર્પણ કરવા તે તથા સાખ્ય અર્થાત્ સુહૃદ્બુદ્ધિથી ઇશ્વરમા નિશ્વાસ વિગેરે, તથા આત્મનિવેદન અર્થાત્ દેહધર્માદિ સર્વ ભગવાનના જ છે એવી ભાવનાથી સર્વ પ્રકારની ચિન્તાનો પગિત્યાગ,

આ નવા પ્રપાદની ભક્તિ, ફરની ઇચ્છાનો પગિત્યાગ મરીને ઇશ્વરને સમર્પણ કરીને કાઈ કરે તો તેને હું ક્રિય માનુ છું જે આ પ્રપાદની ભક્તિ તે (ગુરુ) લોકોએ મને શિખરી હોત તો તે સાગી રીતે ભક્તીને સમગ્રીને હું તમને સભાગાન તે તો હું તેમની પાસેથી શિખ્યો નથી માટે હું શુ સભાગાનુ ? એવું પ્રહ્લાદનું જ્ઞેરાનું તાત્પર્ય છે

આ પ્રકારના વચન સાભાગીને હિરણ્ય શિકુ ગુરુપુત્રો ઉપર બહુ કુપિત થશે ત્યારે ગુરુપુત્ર કહે છે —

न यन्प्रणीत न परप्रणीत सुतो वदत्येव तवेन्द्रशत्रो ।

नैसर्गिणीय मतिरस्य राजन् नियच्छ मन्यु कददाः स्म मा नः॥ ,, ॥૨૮॥

અર્થ — હે રાજન્! તમારો પુત્ર જે કહે છે તે ન તો તેને મેં શિખ્યુ છે, ન તો ખીન્ન કોઈએ તેની આવી બુદ્ધિ સ્વભાવ સિદ્ધ છે માટે આપ કોધને શો અને અમારા ઉપર દેશનો આરોપ ન કરો (મા કદરા)

આ પ્રારના ગુરુપુત્રોના વચન સાભાગી હિરણ્યશંકુ પ્રહ્લાદને પૂડે છે કે જે તેને તારા ગુરુએ આ શિખ્યુ નથી તો તને આ બુદ્ધિ ક્યાથી આવી ? જે તું પ્રકૃતે હોય કે આ બુદ્ધિ ભણ્યા વિના સર્વને સ્વભાવથી જ હોય છે, તો ખીન્ન શાળાને અથવા મને કેમ થતી નથી ? ત્યારે પ્રહ્લાદ કહે છે —

मतिर्न कृष्णे परतः स्वतो वा मिथोपपन्नेत गृहप्रतानाम् ।

अदान्तगोभिर्विशता तमिस्त्र पुनः पुनश्चर्वितचर्चणानाम् ॥

મા રક. ૭ બ ૬-૩૦ ॥

અર્થ — આ શ્લોકો તો અર્થ પહેલાં લખવામા આ થો છે

અને બાહ્ય નિપેક્ષમા જ આસક્તિરાગા હોવાથી જેનું અન્ન ગ્રણ્ય અપવિત્ર છે એવા લોક પરમાત્માને જાણતા નથી અન્ધ માણસે હાથ પમડીને કુમાર્ગમા લઇ જવાયતા અન્ધ લોક જેની રીતે ખાગ તથા કાગ આદિમા પડીને દુખી થાય છે, તેની રીતે જાન દષ્ટિ રહિત ગુરુના શિખ્ય પશુ દુખી થાય છે, અને ભગવાનને જાણી શકતા નથી

આ પ્રકારના પુત્રના વચન સાભાગીને મોપથી પુત્રને ખોળામાંથી નીચે નાખ્યો અને પોતાના ભટ લોકોને પ્રહ્લાદને મારવાની આજ્ઞા મરી અને કહેતા લાગ્યો —

परोऽपत्यं हितकृत्यौपयं स्वदेहजोऽप्यामयत्सुतोऽहितः ।

छिन्द्यात्तदङ्ग यत्तुતાत्मनोऽहित शेष सुखं जीवति यद्विवर्जनात् ॥ ,, ॥ ૩૭ ॥

અર્થ — આ શ્લોકો તો અર્થ આગળ લખવામા આન્યો છે

માટે સર્વ પ્રકારે આને મારવો નોંધ્યો, હિરણ્યકશિપુની આજ્ઞા સાંભળીને:—
નદન્તો ભૈરવાન્નાદાઙ્છિન્ધિ મિન્ધોતિ વાદિનઃ ।

આસીનેં ચાહનઙ્ઘૃલૈઃ પ્રહ્લાદં સર્વમર્મસુ ॥ ” ॥ ૪૦ ॥

અર્થ:—ભયંકર શબ્દ કરનાર તથા “હેન કરો, બેન કરો” એવું બોલનાર ભટ લોકો નીચે બેઠેલા પ્રહ્લાદને સર્વ મર્મસ્થાનમાં શ્વથી માર માર્યો. અને—

પરે વ્રહ્મણ્યનિર્દેશ્ય ભગવત્યલિલાત્મનિ ।

પુત્રાત્મન્યફલા આસન્નપુણ્યસ્યેવ સત્ક્રિયાઃ ॥ ” ॥ ૪૧ ॥

અર્થ:—નિર્વિકાર તથા ધન્વિયોના અવિષય અને સર્વ પદાર્થોના આત્મા રૂપ તથા પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ ભગવાનમાં ચિત્ત લગાવેલા પ્રહ્લાદને મારવાને માટે તે અસુર લોકોએ જે જે પ્રકાર કર્યા તે સર્વ, જેવી રીતે પુણ્યહીન મનુષ્યોના લૌકિક પુણ્યાર્થ વ્યર્થ જાય છે, તેવી રીતે વ્યર્થ ગયા. આ પ્રમાણે પ્રહ્લાદને મારવાને માટે કરેલા સર્વ ઉપાય વ્યર્થ ગયા, ત્યારે હિરણ્યકશિપુને શંકા થઈ, અને તેને મારવાને માટે વિશેષ ઉપાય જોવા લાગ્યો.

દિગ્મર્જૈર્દન્દશૃક્ષૈશ્વ અમિચારાવપાતનૈઃ ।

માયાભિઃ સંનિરોધૈશ્ચ ગરદનૈરધોજનૈઃ ॥

દિમવાગ્મ્યગ્નિસલિલૈઃ પર્વતાક્રમણૈરપિ ॥ ” ॥ ૪૨ ॥

અર્થ:—મોટા મોટા હાથીથી તથા નાના પ્રકારના અભિચાર પ્રયોગથી તથા પર્વતો ઉપરથી નીચે ફેંકવાથી તથા અસુરોની માથા વડે અકસ્માત્ ઉત્પન્ન કરેલા સિંહાદિ જનવરોથી તથા મોટી ગુફા (વગેરેમાં પૂરી રાખવાથી તથા ઝેર દેવાથી તેમ આવાપીવાનું નહીં) આપવાથી તથા દિગ્મમાં નાંખવાથી તથા અગ્નિ કે જલમાં નાંખવાથી પણ પ્રહ્લાદને મારી શક્યા નહિ, ત્યારે હિરણ્યકશિપુને ભારે ચિન્તા ઉત્પન્ન થઈ. ત્યારે ગુરૂના પુત્ર શરણ અને અમર્ક હિરણ્યકશિપુને એકાન્તમાં કહેવા લાગ્યા કે આપે ત્રણે લોકોને છતી લીધા હોઈ સમર્થ છો. આપને આ બાવકના ગુણદોષ સંબંધી કોઈ ચિન્તા કરવાની નથી. એને પાછથી બાંધીને અહીં રાખીશું જેથી કરીને તે કંઈ નાસી જાય નહિ. તે જરા મોટી ઉમરનો યશે ત્યારે તેની શુદ્ધિ બદલાઈ જશે. આ પ્રકારનાં ગુરૂપુત્રનાં વચનો સાંભળીને તે વાતને માન્ય કરી, અને પ્રહ્લાદને ધર્મ, અર્થ અને કામ સંબંધી શિક્ષણ આપવાને માટે કહ્યું. અને તે પ્રમાણે ફરીથી પ્રહ્લાદને શિક્ષણ આપવા લાગ્યા. એક સમય ગુરૂલોક પોતાના ધરના કામને નિમિત્તે કંઈક આગળ પાછળ આવ્યા. ત્યારે પ્રહ્લાદ પોતાની સાથે જાણનાર ખીન્ન બાળકોને બોલાવી કહેવા લાગ્યો:—

કૌમાર આચરેત્માજ્ઞો ધર્માન્ભાગવતાનિહ ॥

દુર્લભં માનુષં જન્મ તદપ્યઙ્ગવમર્થદમ્ ॥ માં ૨૬૦ ૭ અં ૬-૧. ॥

અર્થ:—શુદ્ધિમાન મનુષ્યે ભગવાનની પ્રાપ્તિને યોગ્ય ધર્મનું બાધ્યાવરથામાં જ આચરણ કરવું જોઈએ. મનુષ્યજન્મ બહુજ દુર્લભ છે, છતાં નાશવાન છે. બહુ મુશ્કેલીથી મળે છે. અને નાશવાન હોવા છતાં પણ ભગવાનની પ્રાપ્તિ રૂપ પ્રયોજનને સિદ્ધ કરનાર છે. તેથી આ ધરીરને વ્યર્થ નહીં જવા દેવું જોઈએ.

સુત્રમૈન્દ્રિયકં દૈત્યા દેહયોગેન દેહિનામ્ ।

સર્વત્ર લખ્યતે દૈવાથથા દુઃસ્વમયત્નતઃ ॥

” ॥ ૩ ॥

અર્થ:—હે દૈત્યો ! મનુષ્યે કોઈ પ્રયત્ન કર્યા વિના દુઃખ મળે છે. તેની રીતે વિષયસુખ પણ દેહધારીઓને સર્વ યોનિમાં દેહનો સંબંધ થવાથી પોતાના આરબ્ધથી મળે છે. અર્થાત્ જે પશુ, પક્ષી, આદિ તથા દેવતા તથા અંસુરાદિક શરીરને કર્માનુસાર આ જીવ ધારણ કરે છે, તે સર્વ પશુ આદિ કે દેવાદિ શરીરમાં પણ પોતાના કર્મને અનુસાર સુખદુઃખનો ભોગ પણ તેને મળે છે. માટે તમે લોક એવો પ્રયત્ન ન કરો કે જેથી કેવલ આધુનો ક્ષય જ થાય.

તતો વિદૂરાત્પરિહૃત્ય દૈત્યા દૈત્યેષુ સદ્ગ્નં વિપયાત્મકેષુ ।

ઉપેત નારાયણમાદિદેવં વિમુક્તસંજ્ઞૈરિપિતોડપવર્ગઃ ॥ ” ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—માટે હે દૈત્યો ! વિષય રૂપ અર્થાત્ વિષયોમાં આસક્તિ રૂપ દૈત્યોના સંગનો પરિત્યાગ કરીને સર્વ દેવોના પણ કારણ રૂપ આદિ દેવ નારાયણના શરણમાં જાઓ, કેમકે જેણે સર્વ પ્રકારના સંગોનો પરિત્યાગ કર્યો છે એવા સંન્યાસી લોકે પણ મોક્ષની ઇચ્છા કરી છે. અર્થાત્ જેણે વિષયોનો પરિત્યાગ કર્યો નથી, તેને મોક્ષની ઇચ્છા પણ થતી નથી. તો પછી તેની પ્રાપ્તિ થવાની તો વાન જ શી? માટે તમે અસુરભાવનો પરિત્યાગ કરીને સર્વ પ્રાણી ઉપર દયા કરો અને સર્વ તરફ સહૃદયતા રાખો. અને તે પ્રમાણે કરવાથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રજ્ઞાદે દૈત્યોના પુત્રોને સંસારના વિનાશિત્વ તથા અનિત્યત્વને સૂચન કરનાર તથા પરમાત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવનાર અનેક પ્રકારનો ઉપદેશ આપ્યો.

તે ઉપદેશને સાંભળી નિર્દોષ બાલકોએ તેને ગ્રહણ કર્યો, અને ગુરુલોકોએ કરેલો ઉપદેશ ગ્રહણ ન કર્યો. બાળકો ચિત્તને એકાગ્ર કરીને બેઠા હતા, તે જોઈને આચાર્યના પુત્રે બયથી જોઈને સર્વ ખબર હિરણ્યકશિપુને આપી. તે સાંભળી તેણે પ્રજ્ઞાદને લાવીને મારવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેને પોતાની પાસે બોલાવી મંગાવી ઘણા ક્રોધથી કઠોર સ્વભાવવાળો હિરણ્યકશિપુ પ્રજ્ઞાદને પૂછે છે:—

ઋદ્ધસ્ય યસ્ય કમ્પન્તે ત્રયો લોકાઃ સદેશ્વરાઃ ।

તત્સ્યમેડમીતવન્મૂઢ જ્ઞાસનં કિંવલોડ્વત્યાગાઃ ॥ મ૦ ગી૦ અ૦ ૮-૭ ॥

અર્થ:—હે મૂઢ ! ક્રુદ્ધ થયેલા મારા બયથી તે તે લોકપાલ સહિત ત્રણે લોક કંપે છે એવો જે હું તેની આજ્ઞાનું નિર્ભય મનુષ્યની માફક તે ઉલ્લંઘન કર્યું. એવી મારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી શકે એવું તારામાં શું બળ છે? ત્યારે પ્રજ્ઞાદ કહે છે:—

ન કેવલં મે ભવતશ્ચ રાજન્તસ વૈ વલં વલિનાં ચાપરેપામ્ ।

પરેડવરેડમી સ્થિરગજ્ઞમા યે બ્રહ્માદયો યેન વશં પ્રણીતાઃ ॥ ” ॥ ૮ ॥

અર્થ:—હે રાજન ! તમે મને “ તારું બળ શું છે ” એવું જે પૂછ્યું છે તે બળ કેવલ મારું જ બળ નહીં, પરન્તુ તમારું તથા બીજા જે બધી લોક છે તેમનું પણ જે બળ છે તે સર્વ બળ, જે પરમાત્મા રૂપ બલે, બ્રહ્મા આદિ સર્વ નાના તથા મોટા સ્થાવર તથા જંગમ પ્રાણીને વશ કર્યો છે. તે જ પરમાત્માનું બળ છે, માટે તમે આ અસુર સ્વભાવને પરિત્યાગ

કરી સર્વ પ્રાણીમા સમદષ્ટિ થશે તમે આ નેત્રાદિ ઇન્દ્રિય રૂપ શત્રુને જય નહી કરતા દશે દિશાનો જય કર્યો એવું તમે માનો છો તે તો કેવળ તમારું અભિમાનજ છે એવું પ્રદીપ્ત વચન સાલગીતે દિગ્વિષયશિષુ -૩૦ છે —

અચ્યતં ત્વં મર્તુકામોઽસિ યોઽતિમાત્ર વિકૃત્યસે ।

મુમુર્ષૂણા દિ મન્દાત્મન્નત્તુ સ્પુર્વિષ્ણવા ગિર ॥ ૧૨ ॥

અર્થ —જે તું બહુ બોને છે અર્થાત્ મારી નિન્દા પૂર્વક તું તારી પોતાની શત્રુછત તરીકે પ્રસાદ કરે છે, તેથી નિશ્ચય થાય કે જે તું જરૂર મગવાની ઇચ્છાવાળો છે, કેમકે જેવું મૃત્યુ નજીક છે તેની વાણી યોગ્યતાને અનુસાર હોતી નથી

યસ્ત્વયા મન્દમાગ્યોક્તો મદન્યો જગદીશ્વરઃ ।

ક્વાસૌ યદિ સ સર્વત્ર વસ્માત્સ્તંભે ન દૃશ્યતે ॥ ૧૩ ॥

અર્થ —તું મદભાગ્યે જે ભાગની ભિન્ન પ્રેષ જગત્તા ઇશ્વરને કહ્યા ને કહ જાયા છે ? યદિ કહે તે ઇશ્વર સર્વત્ર છે તો આ સ્તંભમા કેમ દેખાતા નથી ? આ પ્રમાણે કહીને મહાત્મ ક્રોધ કરીને પુનઃ મોગવાને માટે તવચાર ઉપરી આસન ઉપરથી ફરી પડ્યો, અને “ હમથાં હુ તાગ શિગ્ને શરીરની જૂદુ મરે છુ, તાગ ભગવાન તારી રક્ષા કરશે ” એમ કહીને જઈને પ્રથમ સ્તંભને તાડન ક્યું ત્યારે—

સત્ય વિધાતુ નિજમૃત્યુભાપિત વ્યાપ્તિં ચ ભૂતેષ્વસ્થિલેષુ ચાત્મનઃ ।

અદૃશ્યતાત્પદ્મુતરૂપમુદ્ગદ્દન્તંભે સમાયા ન મૃગ ન માનુષમ્ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ —પોતાના મૈત્ર પ્રદીપ્ત વચન સત્ય કરવાને માટે તથા પોતે સપૂર્ણ પદાર્થોમા વ્યાપ્ત છે એવો નિશ્ચય મગવાને માટે પણ સમાની વચમા સ્તંભમાથી મનુષ્ય નહી તેમ પણ પશુ નહી એવું અદભુત રૂપ ધારણ કરેના ભગવાન દેખાતા પ્રદક્ષાદે સર્વ વસ્તુમા પરમેશ્વર છે એમ કહ્યું હતું તે વચન અલપ કરવાને માટે સ્તંભમાથી પ્રવ્રથ થયા

આ પ્રમાણે નૃસિંહ રૂપ ધારણ કરીને દિગ્વિષયશિષુને મારી પ્રદક્ષાદની રક્ષા કરી માટે પ્રેમી દની સ તિવાળા સાચા ભક્તોને ૧) પણ પ્રગળના ભવન કાગળ નથી તેને ચોગ ક્ષેમની ચિન્તા મગવાની આવશ્યકતા નથી, તેમ પ્રગળ હવે પણ તેને ઉપદ્રવ કરી શકતા નથી માટે દેવી સપત્તિ ગ્રામ મગવાની પ્રિયતાવાળા મનુષ્યે નિર્ભય થવાની આવશ્યકતા છે અને જે મનુષ્ય મગવાની ડરનો દોષ તો તે પણ વર્ધ જ છે, કાગળકે જન્મ લીધેના પ્રાણીને મર્થ વિના છૂંકો નથી

જાતસ્ય દિ મૃત્યુર્ધુવ જન્મ મૃતસ્ય ચ ।

તસ્માદપરિદોર્ધર્થે ન ત્વ શોચિતુમર્હસિ ॥ મ૦ ગ૦ અ૦ ૨-૨૭ ॥

અર્થ —ઉપર થયેલા મનુષ્યનું મગ્યું તો નિશ્ચય છે અને મરેનાનો જન્મ થવો પણ નિશ્ચય છે માટે હું અર્જુન ! જોઈ બહાન બની શકે તેમ નથી તેના મર્થમા તારે શોક કરવો યોગ્ય નથી. આ પ્રમાણે ભગવાને ગીતામા પણ પ્રાર્થનું જન્મમગ્ય અવસ્થ થવાનું કહ્યું છે મનુષ્ય તો ય, પરંતુ સમર્થ દેવતાનો પણ મૃત્યુને અધીન છે

યહ્નોન્દ્રમદ્મણિ દત્તેન્દ્રનિયુતાનિ ચ ।

ચિનદાનીદ કાલેન મનુષ્યેઽથ કા કથા ॥ વિ૦ સ્મ૦ અ૦ ૨૦-૧૦૪ ॥

અર્થ:—હજારો ઇન્દ્ર અને લાખો દૈત્ય લોક પણ અહીં સમય આવ્યે નષ્ટ થઇ ગયા છે. તો પછી મનુષ્યોનું તો કહેવું જ શું? માટે તુચ્છ મનુષ્ય શરીરથી નિર્ભય થઇને પુરુષાર્થ કરીને પોતાના કર્તવ્યને સિદ્ધ કરવું તે જ મનુષ્યનું મહાન કાર્ય છે. અને નિર્ભયતા વિના મનુષ્ય યોગ્ય રીતે પુરુષાર્થ કરી શકતો નથી.

સ્તનૈર્મહોર્હસ્તુતુર્ન દેવા ન મેજિરે भीमविषेण भीतिम् ।

સુધાં વિના નૈવ યયુર્વિરામં ન નિશ્ચિતાર્થાદ્વિરમન્તિ ધીરાઃ ॥નોંશંશ્લો.૮૦॥

અર્થ:—દેવતાઓએ અમૃતને માટે ક્ષીર સાગરનું મન્થન કર્યું, ત્યારે કૌરુભ ગણિ આદિ ગોટાં મોટાં રત્ન નિકળ્યાં. તેથી તેઓ સન્તુષ્ટ ન થયા. અને જ્યારે બહુ ભારે વિષ નિકળ્યું, ત્યારે દેવતાઓ ભય પણ પામ્યા નહીં. જ્યાં સુધી અમૃત નિકળ્યું નહીં ત્યાં સુધી તેઓ સાગરનું મન્થન કરવામાંથી નિવૃત્ત થયા નહીં તેવી રીતે ધીર પુરુષ અનેક પ્રકારની લક્ષ્મી આદિ પ્રાપ્ત થતાં અથવા ભય પ્રાપ્ત થતાં પણ પોતે નિશ્ચય કરેલા કાર્યથી પાછા પડતા નથી. જો દેવતા લોક ગતોની પ્રાપ્તિથી સાગરનું મન્થન કરવામાં નિવૃત્ત થયા હોત, અથવા વિષથી ડરીને પાછા હટ્યા હોત, તો તેમને કદાપિ અમૃતની પ્રાપ્તિ થાત નહીં. તેવી રીતે મુશ્કેલ પુરુષ જ્યારે મોક્ષને માટે પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે અનેક પ્રકારના સંસારના પદાર્થોની પ્રાપ્તિ થાય-છે. જો તેમાં લાલસા થાય તો મોક્ષમાર્ગથી પડે છે. અથવા તેને કાર્મ પણ પ્રકારનું વિધ્ન આવવાથી ડરી ગયો હોય તો પણ તેની ગતિ થતી નથી. બહુ મનુષ્યો વિધ્નોના ભયથી પાછા હટતા જોવામાં આવે છે. માટે જો મનુષ્ય નિર્ભય છે તે જ ધર્મ માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થઇ શકે છે. અને સાધનોમાં નિર્ભયતા મુખ્ય હોવાથી તેને દેવી સંપત્તિમાં પ્રથમ બનાવી છે. તે કારણથી મનુષ્યે નિર્ભયતાને પ્રથમ પ્રાપ્ત કરવી જોઇએ.

સત્ત્વસંશુદ્ધિ.

હવે સત્ત્વસંશુદ્ધિ પદનો અર્થ કહીએ છીએ:—

સત્ત્વસંશુદ્ધિ—અન્તઃકરણની નિર્મલતાને સત્ત્વસંશુદ્ધિ કહી છે. અન્તઃકરણની શુદ્ધિની જે સમ્યક્તા છે તે સત્ત્વસંશુદ્ધિ છે. અર્થાત્ અન્તઃકરણની જે અન્યન્ત નિર્મલતા છે તેને સત્ત્વસંશુદ્ધિ કહે છે. (અર્થાત્ પરમેશ્વરના સ્વરૂપનું સ્ફુરણ થવાની યોગ્યતાને સત્ત્વસંશુદ્ધિ કહે છે.) કેમકે અન્તઃકરણની પૂર્ણ રીતે નિર્મલતા થવાથી ભગવત્તત્ત્વનું સ્ફુરણ થવાની યોગ્યતા સ્વયં પ્રાપ્ત થાય છે. અને બીજાને વગ્ધન કરવું તેનો, તથા માયા, અનૃત, આદિનો પરિત્યાગ કરવો તેને પણ સત્ત્વસંશુદ્ધિ કહે છે. મનમાં કાંઈ રાખવું અને બહાર બીજું કાંઈ બનાવવું તેનું નામ માયા છે. અને બીજાને કપટથી, વશ, કરવો તેનું નામ વગ્ધન છે. અને દોષેલી તથા સાંભળેલી વાનને ચિપરીન રૂપે કહેવી તેનું નામ અનૃત છે. આવા આવા દોષોથી અન્તઃકરણ હમેશાં મગ્નિન રહે છે. તેનો પરિત્યાગ કરવાથી મન પોતે જ શુદ્ધ થાય છે.

અને જ્ઞાતયોગવ્યવસ્થિતિ:—એટલે શાસ્ત્રથી આત્મતત્ત્વને જાણવું તેનું નામ જ્ઞાન છે. અને ચિત્તની એકાગ્રતાથી તેનો અનુભવ કરવો તેનું નામ યોગ છે. એટલે શાસ્ત્ર દ્વારા તત્ત્વને જાણવું તથા તેનો અનુભવ કરવો, એ બંનેમાં જે રિચનિ છે તેને જ્ઞા યોગ-વ્યવસ્થિતિ કહે છે. જ્યાંસુધી શાસ્ત્ર દ્વારા આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરવામાં આવે નહીં,

ત્યાંથી ઉપાસના અથવા કર્મ, ભક્તિ, એ દોષ પણ સાધન થઇ શકશે નહિ. તેટલા માટે દેહાદિથી ભિન્ન દોષ આત્મવસ્તુ છે એવું જ્ઞાન જ સર્વ સંસ્કારમાં પ્રથમ ઉપયોગી છે. આપણું સર્વ જ્ઞાન તેની અપેક્ષાએ નિર્મુલ છે. આ સંબંધી ઉપનિષદમાં નારદ તથા સનતકુમારનો ઇતિહાસ છે.

ૐ અગ્રીહિ ભગવ इति होपससाद सनत्कुमारं नारदस्त २ हावाच यक्षेत्य तेन मोपसोद ततस्त ऊर्ध्वं वक्ष्यामीति ॥ છા૦ ૩૦ અ૦ ૭ સ્વ૦ ૧ ક૦ ૧ ॥

અર્થ:—નારદજીએ સનતકુમારની પાસે જઈને “ મને ભણાવો, ભણાવો માટે હું આપની પાસે આવ્યો છું ” એમ કહ્યું. ત્યારે સનતકુમારે નારદજીને પૂછ્યું કે તમે શું બધું છો, અને શું જાણો છો ? તે મને કહો. તે પછી હું કહીશ એમ કહ્યું. ત્યારે સનતકુમાર પ્રતિ નારદજી કહે છે:—

ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेद २ सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्य ५ राशिं दैवं निर्धि वाकोवाक्यमेकाग्रयनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्या ५ सर्वदेवजनविद्यामेतद्भगवोऽध्येमि ॥ ૨ ॥

અર્થ:—હે ભગવન! હું ઋગ્વેદ જાણું છું, તથા યજુર્વેદ, સામવેદ, તથા ચોથો અથર્વજુ વેદ, તથા ઇતિહાસપુરાણ નામનો પાંચમો વેદ (મહાભારતનાદિ), તથા વેદોનો પણ વેદ (વ્યાકરણ), તથા શ્રાદ્ધકલ્પ, ગણિત, ઉત્પાનોત્તુ જ્ઞાન જેનાથી થાય તેવી દૈવ વિદ્યા, તથા મહાકાશાદિ નિધિ શાસ્ત્ર, તથા તર્કશાસ્ત્ર, નીતિશાસ્ત્ર, તથા નિરૂક્ત તથા પ્રજ્ઞાવિદ્યા અર્થાત્ ઋગ્, યજુઃ સામ નામની વેદવિદ્યા અર્થાત્ શિક્ષા, કલ્પ, હન્દ તથા અગ્નિઆધાન આદિ, તથા ભૂતવિદ્યા (ભૂતતન્ત્ર), તથા ધનુર્વેદ તથા જ્યોતિષ તથા ગાંડ્વિદ્યા (સર્પાદિનું ઝેર ઉતારવાની વિદ્યા) તથા દેવજન વિદ્યા અર્થાત્ કેસર આદિ સુગન્ધવાળા પદાર્થો બનાવવા, કેસર જેવા અનેક ખીખ પદાર્થો મેળવી શરીરમાં લેપન કરવાના સુગન્ધદાર દ્રવ્ય બનાવવાની યુક્તિ, તથા નૃત્ય, ગીત, વાદ્ય તથા શિલ્પ આદિનું જ્ઞાન—આ સર્વ હું જાણું છું. પરન્તુ—

सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नाऽऽत्मविच्छ्रुतश्चोव मे भगवद्दृशोभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवाच्छोकस्य पारं तारय- त्विति त २ होवाच यक्षै विचैतदध्वगोष्ठा नामैवैतत् ॥ ૩ ॥

અર્થ:—તે હું હે ભગવન! આ સર્વ જાણું છું, છતાં પણ હું મંત્રવેદના જ છું અર્થાત્ શબ્દાર્થ માત્રના જ્ઞાનવાળો તથા કર્મનો જ્ઞાતા માત્ર છું, પરન્તુ હું આત્માને જાણીતો નથી. અને આજ જેવાની પાસેથી મેં સાંભળ્યું છે કે આત્મવેદના જ શોધને તરે છે. તેણે હું આત્મવેદના નહીં જાણીતો હોવાથી શોક કર્યું છે. આજ ભગવાન મને શોધથી પાર કરે. અર્થાત્ આત્મજ્ઞાનથી મને કૃતાર્થજીવિ બનાવે. આ પ્રકારે કહેતા નારદજી પ્રતિ સનતકુમાર કહે છે કે તમે જે કંઈ બધું છો તે સર્વ નામ જ છે અર્થાત્ વિકારવાળા પદાર્થોનું પ્રતિષ્ઠાન કરનાર હોવાથી નામ માત્ર વિદ્યા છે. આ પ્રગણે કહીને ફરી સનતકુમાર ઋષિએ નારદજીને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો. માટે વેદાદિ બધીને સમર્થ વિદ્વાન થાય તોપણ પછીથી મરણ-

દ્વારા ગુરૂ પાસેથી બ્રહ્મવિદ્યા શિખવી જોઇએ. પરન્તુ પોતે પોતાની મેળે નાના પ્રકારનાં પુસ્તકો લઇને વાંચવાથી પણ બ્રહ્મવિદ્યાનું જ્ઞાન મનુષ્યને થતું નથી, કેમકે આચાર્યવાન પુરુષો શ્રેય-સાક્ષાત્કાર વાળા તત્ત્વવેત્તા આચાર્ય જેના ઉપદેશ છે તે જ આત્માને જાણે છે—આ શ્રુતિ આત્મજ્ઞાનને માટે ઉપદેશ ગુરૂની આવશ્યકતા બતાવે છે. સ્વતંત્ર ઉપનિષદાદિ વાંચનાર મનુષ્ય શ્રુતિના ભાવોને નહીં જાણવાથી અર્થનેા અનર્થ કરતા જોવામાં આવે છે. માટે આચાર્ય પાસેથી જ બ્રહ્મવિદ્યાનું શિક્ષણ લેવું જોઇએ. અને વળી આચાર્ય પાસેથી શ્રવણ માત્ર કરવાથી પણ મનુષ્ય કૃતકૃત્ય થતો નથી. માટે ચિત્તની એકાગ્રતા કરીને શ્રવણ કરેલા તત્ત્વનેા અનુભવ કરવા રૂપ યોગની પણ આવશ્યકતા છે, નહિ તો શ્રવણનું ફલ પણ પ્રાપ્ત થતું નથી. માટે મુમુક્ષુ મનુષ્યે શાસ્ત્ર દ્વારા આત્મસ્વરૂપનું શ્રવણ, કરવામાં, તથા મનન અને નિદિધ્યાસન વડે તેનેા અનુભવ કરવામાં પણ, તત્પર રહેવું જોઇએ. આ પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાનમાં તત્પર રહેવું તેનું નામ જ અહીં જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિ કહી છે.

અને ચોથી દૈવી સંપત્તિ દાન છે. તેનું વિવેચન પહેલું કરવામાં આવ્યું છે. માટે હવે પાંચમી દૈવી સંપત્તિ જે દમ તેનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

બાહ્યેન્દ્રિયેના સંયમ કરેલો તેનું નામ દમ છે. વળી કેટલાક નિવૃત્તિ રૂપ ધર્મ છે તેનું પણ દૈવી સંપત્તિમાં જ ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે એવો દ્વમશ્ચ પદની સાથે કહેલા ચક્રારથી નિશ્ચય થાય છે. તેનું વિશેષ વિવેચન પરંપતિના નિરૂપણમાં કરવામાં આવશે.

હવે યતનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. આ દૈવી સંપત્તિમાં છઠી છે. વેદથી પ્રતિપાદન કરેલા તથા સ્મૃતિથી પ્રતિપાદન કરેલા એવા સામાન્ય રીતે યત્ન બે પ્રકારના છે. તેના વિશેષ ભેદ પ્રથમ લખી ચૂક્યા છીએ. અગ્નિહોત્ર તથા દર્શન પૂર્વમાસ આદિક વેદ પ્રતિપાદિત હોવાથી શ્રોત યજ્ઞ કહેવાય છે. અને દેવયત્ન, પિતૃયત્ન, ભૂતયત્ન, મનુષ્યયત્ન, એ ચાર પ્રકારના યત્ન સ્મૃતિ દ્વારા પ્રતિપાદન કરેલા હોવાથી સ્માર્તયજ્ઞ કહેવાય છે. અને બ્રહ્મયત્નને ઉમેરતાં સ્માર્તયત્ન પાંચ પ્રકારનેા થાય છે. અહીં “અમયં સત્ત્વસંશુદ્ધિઃ” એ શ્લોકમાં સ્વાધ્યાય પદથી બ્રહ્મયત્નનું જુદું ગ્રહણ કરેલું હોવાથી પૂર્વોક્ત દેવયત્ન આદિ ચારને જ સ્માર્ત યત્નથી ગ્રહણ કર્યો છે.

અને સાતમી દૈવી સંપત્તિ સ્વાધ્યાય છે. સ્વાધ્યાયને બ્રહ્મયજ્ઞ નામથી કહેવામાં આવે છે. પ્રવચને માટે ઋગ્વેદ તથા રૂદ્રી, ગીતા, સદ્જ્ઞાનામ, આદિનું અધ્યયન કરવું, તથા પ્રથમ અધ્યયન કરેલાનું જ રોજ નિયમપૂર્વક પાઠાયણ કરવું તેનું નામ સ્વાધ્યાય છે.

અને જે તપ છે તે દૈવી સંપત્તિમાં આઠમું છે. મનુષ્યોના નાના પ્રકારના મનોરથોને પૂર્ણ કરનાર વસ્તુ તપ છે. લગવાને ગીતામાં શારીરિક અર્થાત્ શરીર વડે કરવાનું, તથા વાણી વડે થતું તેમ મન વડે થતું—એમ ત્રણ પ્રકારનું તપ કહ્યું છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

देवद्विजगुरुमाज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥

મ. ગી. છ. ૧૭-૧૪ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, સૂર્ય, અગ્નિ, ગણેશ, દુર્ગા ઇત્યાદિક દેવતાઓનું પૂજન દેવપૂજન કહેવાય છે. દ્વિજ અર્થાત્ દ્વિજેત્તમ બ્રાહ્મણ, ગુરૂ અર્થાત્ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય ઇત્યાદિ, તથા પ્રાણ (વેદવેત્તા) એમનું પૂજન અર્થાત્ શાસ્ત્રમાં કહેલી રીતે પ્રણામ, શુશ્રૂષા

આદિ કરતું તે, તથા શૌચ (મૃત્તિકા અને જલ વડે શરીરની શુદ્ધિ કરવી તે), આર્જવ એટલે દિનકર્મમાં પ્રવૃત્તિ અને નિષિદ્ધ કર્મથી નિવૃત્તિ (અને કુટિલતાના અભાવ રૂપ મનનું આર્જવ ભાવસંશુદ્ધિ શબ્દથી મનના તપમાં કહેવામાં આવશે), ઓસમાગમન પરિત્યાગ રૂપ બ્રહ્મચર્ય, અહિંસા અર્થાત્ પ્રાણીઓને શરીર, વાણી અને મન વડે અતીતિથી પીડન કરવી તે, અને અહિંસા શબ્દની આગળ ચક્રાર છે તેનાથી ચોરી ન કરવી, પરિગ્રહ ન કરવો એ બંનેનું પણ પ્રહણ થાય છે. આ સર્વ શરીરપ્રધાન યજ્ઞને યતું તપ છે. દેવસ શરીર માત્ર વડે કોઈ પણ કર્મ યતું નથી, કેમકે—

અધિષ્ઠાનં તથા કર્તા કરણં ચ પૃથગ્વિધમ્ ।

વિવિધાશ્ચ પૃથક્ ચેષ્ટા દૈવં ચૈવાત્ર પદ્મમ્ ॥ મ. ગો. અ. ૧૮-૧૪ ॥

શરીરવાક્ષ્યમનોભિર્ધત્કર્મ પ્રારમ્ભતે નરઃ ।

ન્યાય્યં વા વિપરીતં વા પૈતૈતે તસ્ય હેતવઃ ॥ મ. ગ. અ. ૧૮-૧૫ ॥

અર્થઃ—શરીર (અધિષ્ઠાન), અહંકાર (કર્તા), ઐત્રાદિક ઇન્દ્રિયો, નાના પ્રકારની પ્રાણાદિ વાયુની ચેષ્ટા (ક્રિયા) અને પાંચમુ શરીરાદિના અધિષ્ઠાતૃ દેવતા, એ પાંચ, શરીર, વાણી કે મન વડે વિહિત કે નિષિદ્ધ જે કાંઈ કર્મ મનુષ્ય કરે છે તેમાં કારણ છે. સંપૂર્ણ કર્મ કરવામાં આ પાંચ કારણ છે. અને શરીર વડે થતા દેવપૂજન આદિ રૂપ તપમાં શરીરની પ્રધાનતા છે, માટે તેને શરીરથી યતું તપ કહ્યું છે. શરીરની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા પૃથિવી છે, અહંકારની અધિષ્ઠાત્રી રૂદ્ર છે શ્રોત્રેન્દ્રિયની દિશાઓ છે, ત્વચાની વાયુ છે, અક્ષુની સૂર્ય છે, રસનેન્દ્રિયની પ્રચેતા (વર્ણ) છે, અને ધાતુની આશ્વનિકુમાર છે, વાણીની દેવતા અગ્નિ છે, હાયની ઇન્દ્ર છે, પાદની ઉપેન્દ્ર છે, યુગની મૃત્યુ છે, અને ઉપરથી પ્રગ્ભવિ છે. મનની ચંદ્રમા અને શુદ્ધિની ખૂદરપતિ અધિષ્ઠાત્રી દેવતા છે. અને પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, સમાન અને ઉદાન એ પાંચ વાયુની ક્રમે સ્વોગત, વાગદેવ, અધોર, તલુરૂપ અને ઇશાન એ પાંચ અધિષ્ઠાત્રી દેવતા છે.

હવે વાણીનું તપ કહે છે.

અનુદ્વેગકરં વાક્યં સત્યં પ્રિયહિતં ચ યત્ ।

સ્વાધ્યાયાભ્યસનં ચૈવ વાદ્ગમયં તપ ઉચ્યતે ॥ મ. ગો. અ. ૧૭-૧૬ ॥

અર્થઃ—ક્રોધને ઉદ્વેગ ન કરાવે તેવી તથા સત્ય, પ્રિય અર્થાત્ આંભજનારને તત્કાલ સુખ દેનાર, તથા દિત એટલે પરિણામે સુખકારક હોય એવી ચાર વિશેષણ વાળી વાણી બોલવી, તથા યથાર્થવિધિ વેદાભ્યાસ કરવા તે વાણીનું તપ છે. અને—

મનઃપ્રસાદઃ સૌમ્યત્વં મૌનમાત્મચિન્નિગ્રહઃ ।

ભાવસંશુદ્ધિરિત્યેતત્તપો માનસમુચ્યતે ॥

”

॥ ૧૬ ॥

અર્થઃ—મનની સ્વચ્છતા એટલે વિષયોની ચિન્તાથી મનની વ્યાકુળતા ન થવી તે, તથા સૌમ્યત્વ એટલે સર્વના દિનનું ચિન્તન કરતું અને નિષિદ્ધનું ચિન્તન ન કરતું તે, તથા મૌન-સુનિબાવ એટલે એકાગ્રતાથી આત્મચિન્તન (નિદિષ્યાસન), તથા આત્મચિન્નિગ્રહ એટલે મનની મર્વ ગતિનો નિરોધ કરવો અર્થાત્ નિરોધમગ્રાધિ, તથા ભાવસંશુદ્ધિ—ઉદ્ધવની

શુદ્ધિ અર્થાત્ કામક્રોધાદિ મળની નિવૃત્તિ (ભાવશુદ્ધિથી ખીજની સાથે વ્યવહારકાલમાં કપટ-માયા-નો અભાવ થાય છે) -આ મનઃપ્રસાદ આદિ મનનું તપ કહેવાય છે.

• તપ વિના કોઇ પણ પદાર્થની પ્રાપ્તિ થતી નથી તે કહે છે.

સર્વમેતત્તપોમૂલં કવયઃ પરિચક્ષતે ।

ન હતત્તત્તપા મૂઢઃ ક્રિયાફલમવાપ્નુતે ॥ મ. મા. શા. પ. અ. ૧૬૧-૧ ॥

અર્થ:—આ સંસારમાં જે કોઈની પાસે કોઈ પણ સંપત્તિ જેવામાં આવે છે તે તે સર્વ તપનું જ કારણ છે. જે મૂઢ તપ કયું નથી તે કોઈ પણ કર્મના ઉત્તમ ફળને પ્રાપ્ત કરતો નથી અર્થાત્ અતપરતી મનુષ્ય ઉત્તમ કર્મ કરવા છતાં શ્રેષ્ઠ ફલ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

પ્રજાપતિરિદં સર્વં તપસૈવાસૃજત્પ્રભુઃ ।

તથૈવ વેદાતૃપ્યસ્તપસા પ્રતિપેદિરે ॥ ૨ ॥

અર્થ:—સમર્થ પ્રજાપતિએ આ સંપૂર્ણ પદાર્થોની તપ વડે સૃષ્ટિ કરી છે. તેવી રીતે ઋષિઓએ પણ તપના પ્રભાવથી વેદોને પ્રાપ્ત કર્યા છે.

ઔષધાન્યગદાદોનિ ક્રિયાથ વિવિધાસ્તથા ।

તપસૈવ હિ સિદ્ધ્યન્તિ તપોમૂલં હિ સાધનમ્ ॥ ૪ ॥

અર્થ:—રોગને નાશ કરનારી ઔષધિ તથા અનેક કર્મોની સિદ્ધિ તપથી જ થાય છે. તેમજ સર્વ સાધન તપથી જ સિદ્ધ થાય છે.

યદુરાર્પં ભવૈર્ત્તિકાચિત્તત્ત્વં તપસો ભવેત્ ।

ૐશ્વર્યમૃપયઃ પ્રાપ્તાસ્તપસૈવ ન સંગય ॥ ૬ ॥

અર્થ:—જે કોઈ મેળવવાને કશું હોય છે તે સર્વ તપથી પ્રાપ્ત થાય છે. ઋષિઓએ તપથી જ ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે તેમાં કોઈ સંદેહ નથી.

સુરાપોઽસંમતાદાયી ભૂગદા ગુરુતલ્લયમઃ ।

તપસૈવ સુતપ્તેન નરઃ પાપાત્પમુચ્યતે ॥ ૮ ॥

અર્થ:—દારૂ પીનાર, તથા માલિકની પરવાનગી વિના ધનનું હરણ કરનાર તથા બ્રૂણહત્ય કરનાર, તેમ ગુરૂ સ્ત્રીગામી એ સર્વ સારી રીતે તપ કરવાથી જ તે પાપથી મુક્ત થાય છે. અહીં બ્રૂણ શબ્દનો ત્રિવેદી બ્રાહ્મણ તેમ કલ્પ સહિત પોતાની શાખાનું અધ્યયન કરનાર તથા ગર્ભ એ અર્થ સમજવો.

તપઃ સર્વગતં તાત હીનસ્યાપિ ત્રિધીયતે ।

જિતેન્દ્રિયસ્ય દાન્તસ્ય સ્વર્ગમાર્ગમવર્તરુમ્ ॥ મ. મા. શા. પ. અ. ૨૯૫-૧૪ ॥

અર્થ:—હે તાત ! તપ સર્વગત છે અર્થાત્ તપ કરનાર દેવ, મનુષ્ય, આદિ સર્વ કોઇ છે. હીન જાતનો મનુષ્ય પણ પોતાના કલ્યાણને માટે તપ કરી શકે છે. જિતેન્દ્રિય અને દાન્ત મનુષ્યને સ્વર્ગમાર્ગનું પ્રવર્તક તપ છે. વળી—

આદિત્યા વસવો રુદ્રાસ્તથૈવાગ્ન્યશ્વિમાસ્તાઃ ।

વિશ્વેદેવાસ્તથા સાધ્યાઃ પિતરોઽથ મરુદ્ગમ્નાઃ ॥ ૧૬ ॥

યક્ષરાક્ષસગન્ધર્વાઃ સિદ્ધાશ્વાન્યે દિવૌકસઃ ।

સંસિદ્ધાસ્તપસા તાત યે ચાન્યે સ્વર્ગવાસિનઃ ॥ ૧૭ ॥

અર્થઃ—ખાર આદિત્ય, આઠ વસુઓ, અગિયાર રૂદ્ર, અગ્નિ, અશ્વિનિકુમાર, માતૃત (વાયુ), વિશ્વદેવ, સાધ્ય, પિતૃઓ તથા ૪૯ પ્રકારના મરૂદ્ગણ (૧૬), તથા યક્ષ, રાક્ષસ, ગન્ધર્વ, સિદ્ધલોક, તથા ખીળા સર્વ દેવતાઓ તેમજ અન્ય સ્વર્ગવાસી લોકોને સર્વ તપથી જ સિદ્ધ થયા છે.

યે ચાદૌ બ્રાહ્મણાઃ સૃષ્ટા બ્રહ્મણા તપસા પુરા ।

તે ભાવયન્તઃ પૃથિવીં વિચરન્તિ દિવં તથા ॥ ૧૮ ॥

અર્થઃ—પ્રજાપતિએ સૃષ્ટિની આદિમાં તપથી જે જ્ઞાનશ્રોત્રી સૃષ્ટિ કરી તેઓ તપના પ્રભાવથી પૃથ્વી તથા સ્વર્ગમાં વિચરે છે.

મર્ત્યલોકે ચ રાજાનો યે ચાન્યે ગૃહમેધિનઃ ।

મહાકુલેષુ દ્વયન્તે તત્સર્વં તપસઃ ફલમ્ ॥ ૧૯ ॥

અર્થઃ—અને જેઓ મનુષ્યલોકમાં રાજા લોક છે તે તથા ખીળા કેટલાક ગૃહસ્થ લોક મહાન કુલમાં જન્મ લીધેલા જોવામાં આવે છે તે સર્વ તપનું જ ફળ છે.

કૌશિકાનિ ચ વસ્ત્રાણિ શુભાન્યામરણાનિ ચ ।

વાહનાસનપાનાનિ તત્સર્વં તપસઃ ફલમ્ ॥ ૨૦ ॥

અર્થઃ—વળી રેશમી વસ્ત્ર (કૌશિક), ઉત્તમ જૂથણ, વાહન, આસન તથા ખાનપાનના સર્વ પદાર્થ એ સર્વ તપનું ફળ છે.

મનોનુકૂલાઃ મમદા રૂપવત્યઃ સદસ્રશઃ ।

વાસઃ પ્રાસાદપૃષ્ઠે ચ તત્સર્વં તપસઃ ફલમ્ ॥ ૨૧ ॥

અર્થઃ—તેમજ મનને અનુકૂલ રૂપવતી અનેક ઓઓ, તથા મેડાવાળા સારા મકાનમાં રહેવાનું એ સર્વ તપનું ફળ છે.

શયનાનિ ચ મુરુયાનિ મોજ્યાનિ વિવિધાનિ ચ ।

અમિમેતાનિ સર્વાણિ ભવન્તિ શુભકર્મિણામ્ ॥ ૨૨ ॥

નાપ્રાપ્તં તપસઃ કિંચિત્ કૈંલોક્યેડપિ પરંતપ । ૨૩ ॥

અર્થઃ—વળી ઉત્તમ શય્યા, અનેક પ્રકારના ખાદ્ય પદાર્થો તથા સર્વ પ્રસિદ્ધ વસ્તુની પ્રાપ્તિ શુભ કર્મ કરનાર તપસ્વી લોકોને થાય છે. હે પરંતપ એટલે શત્રુતપન । ત્રણે લોકમાં એવી કોઈ વસ્તુ નથી કે જે તપથી પ્રાપ્ત ન થાય.

જ્ઞાનવિજ્ઞાનમાસ્તિદયં સૌભાગ્યં રૂપમુત્તમમ્ ।

તપસા લભ્યતે સર્વં મનસા યથાદિચ્છતિ ॥ અગ્નિ૦ પુ૦ અ૦ ૩૮૨-૧૩ ॥

અર્થઃ—જાત્રનું જ્ઞાન તથા અનુભવ જ્ઞાન, આસ્તિકતા, સૌભાગ્ય, ઉત્તમરૂપ, તથા મનમાં જે જે વસ્તુની ઇચ્છા થાય તે સર્વ તપથી પ્રાપ્ત થાય છે.

યદુસ્તરં યદુરાપં યદુર્ગં યચ દુષ્કરમ્ ।

સર્વં તુ તપસા સાધ્યં તપો દિ દુરતિક્રમમ્ ॥ મ. સ્મ. અ. ૧૧-૨૩૮ ॥

અર્થ:—મનુષ્ય જે આપત્તિને દુઃખથી તરે છે, તથા જે વસ્તુ દુઃખથી પ્રાપ્ત થાય છે, તથા જે સ્થાનમાં જવું કડિન છે, તથા જે કર્મ દુઃખથી થાય છે. તે સર્વ તપથી સિદ્ધ થાય છે. અરેઅર તપનું ઉદ્ધવન કરવું તે દુર્લભ છે. અર્થાત્ તપની શક્તિને કોઈપણ ઉદ્ધવન કરી શકતું નથી. વળી—

સ્વામિત્વં ચૈવ દાતૃત્વં ધનિકત્વં તપઃફલમ્ ।

પ્રનસઃ ફલમર્થિત્વં દાસ્યત્વં ચ દરિદ્રતા ॥ શુ૦ ની૦ જ૦ ૧-૨૨ ॥

અર્થ:—સ્વામીપણું, દાતાપણું, ધની થવું એ સર્વ તપનું ફળ છે. અને માયક થવું, દાસત્વની સ્થિતિ આવવી, તથા દરિદ્રતા પ્રાપ્ત થવી તે સર્વ પાપનું ફળ છે.

પૂર્વોક્ત સ્લોકથી તપનું મહત્ત્વ પ્રતિપાદન કરીને હવે તપ શબ્દનો અર્થ તથા તપના સાત્ત્વિકાદિ બેદ નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

કોઽહં મોક્ષઃ કથં કેન સંસારં મતિપન્નવાન્ ।

इत्यालोचनमर्थज्ञास्तपः शंसन्ति पण्डिताः ॥ सू० सं० ख० ૨, ૧૪ શ્લો૦ ૫ ॥

અર્થ:—હું કોણ છું, અને સંસારથી કેવી રીતે મુક્તિ મેળવી શકે છે, તથા મને સંસાર કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયો છે એ પ્રકારના વિચારને તપાદિશબ્દોના અર્થને જાણનાર પુદ્ધિશાલી લોક તપ કહે છે. વળી—

वेदोक्तेन प्रकारेण कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः ।

शरीरशोषणं यत्तत्तप इत्युच्यते बुधैः ॥

,, ॥ ૩, ૪ ॥

અર્થ:—કેટલાક વિદ્વાન્ લોક, શાસ્ત્રોક્ત રીતે કૃચ્છ્ર, ચાન્દ્રાયણ, આદિ વ્રત વડે શરીરને મુકાવવું તેનું નામ તપ છે એમ કહે છે.

જેને કોઈ પ્રકારના પાપનો જાણ લાગ્યો હોય તથા સર્વ ઇન્દ્રિયો ઉન્માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થતી હોય એવા મનુષ્યને માટે આ તપ છે, કેમકે ચિત્ત અગ-અજ્ઞ હોવાથી તેનાથી વિચાર થઈ શકતો નથી. પરન્તુ વિચારશીલ મુમુક્ષુ મનુષ્યને માટે “કોઽહમ્” આ પ્રથમના સ્લોકથી કહેવું તપ જ શ્રેષ્ઠ છે. અને આ તપ દિન અને મિત બોજન આદિના નિયમથી રહેવાથી જ થઈ શકે છે. શરીરને કષ્ટ આપી ધાતુવૈષમ્ય દ્વારા અનેક બેદ ઉત્પન્ન કરનાર કૃચ્છ્ર દિ તપોથી વિચાર રૂપ તપ થઈ શકતું નથી. તથાપિ પાપના પ્રાપ્તચિત્ત રૂપે શરીરનું શોષણ કરવા રૂપ તપ ઉત્તમ છે.

વળી તપના પણ સાત્ત્વિકાદિ બેદ શાસ્ત્રમાં કહ્યા છે, કેમકે સાત્ત્વિક તપનું જ દેવી સંપત્તિમાં ગ્રહણ છે.

अद्रया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः ॥

अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥ भ० गी० अ० ૧૭-૧૭ ॥

અર્થ:—કર્મફલોની ઇચ્છા નહીં કરનાર તથા સમાહિત ચિત્તવાળા અર્થાત્ કાર્યની સિદ્ધિ થતાં અથવા અસિદ્ધિ થતાં પણ જેનું ચિત્ત હર્ષ શોકાદિથી વિકારને પ્રાપ્ત થતું નથી એવા અધિકારી મનુષ્યે શરીરાદિ વડે કરેલા તપને સાત્ત્વિક તપ કહે છે. અને—

सत्कारमानपूजार्थं तपो दंभेन चैव यत् ।

क्रियते तदिह मोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥

,, ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—સત્કાર તથા માન તથા પૂજા પ્રતિષ્ઠાને માટે દંભથી જે તપ કરવામાં આવે છે તેને શાસ્ત્રમાં રાજસ તપ કહેવામાં આવ્યું છે. અને તેનું ફલ અસ્થિર છે. અર્થાત્ લોકોથી પ્રાપ્ત થતી પૂજા આદિ પ્રત્યક્ષ નાશવાન હોવાથી તે તપનું ફલ પણ નાશવાન છે. તેથી તે તપ મુમુક્ષુએ પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. અને

મૃદગ્રાહેણાત્મનો યત્પીડયા ક્રિયતે તપઃ ।

પરસ્યોત્સાદનાર્થં વા તત્તાસમુદાહૃતમ્ ॥

” ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—અત્યંત અવિવેકથી અને દુરાગ્રહથી તથા શરીરને પીડા આપીને જે તપ કરવામાં આવે છે તથા બીજાનો નાશ કરવાને માટે અભિચારાદિ રૂપ જે તપ કરવામાં આવે છે તેને શ્રેષ્ઠ લોકોએ તામસતપ કહ્યું છે. આસુરી સંપત્તિ વાળા રાજસી અથવા તામસી તપ જ કરે છે. તે તપ પરમાત્માની પ્રાપ્તિમાં અથવા સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિમાં પણ કારણ યથા સકતું નથી. ઉચ્ચત્ત આ લોક તથા પરલોકના દુઃખનું જ કારણ થાય છે. માટે તે અવશ્ય પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

અને આજર્થ્ય શબ્દના અર્થની વ્યાખ્યા “દેવદ્વિજગુરુ” એ શ્લોકની વ્યાખ્યામાં કરવામાં આવી છે. અને—

અદિંસા સત્યમક્રોધસ્ત્યાગઃ શાન્તિપૈશ્ચુનમ્ ।

દયા મૂનેષ્વરલુપ્તવં માર્દવં હોરવાપચમ્ ॥

મ. ગો. અ. ૧૬-૨ ॥

અર્થ:—પ્રાણીની વૃત્તિ(હૃદયિકા)નું હૃદય નહીં કરવું તેનું નામ અક્રોધ અહિંસા છે. ક્રોધની પણ હૃદયિકાને ઉપાય કરવો તે સત્યરૂપોનો ધર્મ છે. તેની હાનિ કરવી તે કેવલ રાક્ષસી પ્રવૃત્તિનો સ્વભાવ છે,

અને યથાર્થ ભાષણનું નામ સત્ય છે. ક્રોધ નહીં કરવો તેનું નામ અક્રોધ છે. ત્યાગ અર્થાત્ ઇશ્વરપરાયણ થવાને માટે સર્વ કર્મોના ત્યાગ રૂપ સંન્યાસ તથા અન્તઃકરણની શાન્તિ તે ત્યાગ છે. પીડા પાછળ બીજાના દોષનું બીજાની વ્યાગળ કથન કરવું તેનું નામ પૈશ્ચુન છે. અને તેના અભાવને અપૈશ્ચુન કહે છે. અને દયા (જેનું વ્યાખ્યાન સગમાર પ્રકરણમાં કરવામાં આવ્યું છે તે), તથા અલોભુત્વ અર્થાત્ વિષય પદાર્થ સમીપ હોવા માં પણ તેને ભ્રષ્ટ્ર હિન્દ્રિયોને કોઈ પ્રકારનો વિચાર ન થવો એનું નામ અલોભુત્વ છે. અને હૃદયમાં ક્રૂરતા ન થવી તેને માર્દવ કહે છે, મનુષ્ય કોઈ પણ અયોગ્ય કાર્ય કરવાને પ્રવૃત્ત થાય તે સમયમાં “હું આ પ્રમાણે કરીશ નો લોક શું કહેશે અથવા શું કરશે” એ પ્રકારની જે લોકલજ્ઞ (શરમ) છે તેને હી કહે છે. અને કોઈ પ્રકારના પ્રયોગન વિના હાથ પગ આદિ વડે કાંઈ કરતા રહેવું તેને આપલ કહે છે, તે ન કરવું તેનું નામ અચપલતા છે. અને આજર્થ્યથી લઈને અચાપલ સુધીના જે ધર્મ છે તે બ્રાહ્મણમાં અવશ્ય હોય છે.

તેજઃ સમા ધૃતિઃ જૌવમદ્રોહો નાતિમાનિતા ।

ભવન્તિ સંપદં દૈવીમભિજાતસ્ય ભારત ॥

” ॥ ૩ ॥

અર્થ:—કોઈ મૃદ અદિક નિઃકાર કરી ન શકે એવો ક્રોધ મનુષ્યમાં સ્વભાવથી પ્રભાવ હોય છે. તેનું નામ તેજ છે. બીજા માણસે અપરાધ કર્યો હોય તેને દણ્ડ દેવાનું અથવા

દણ કરાવવાનું સામર્થ્ય છે, તથાપિ તેને માટે પ્રયત્ન ન કરવો અને તેના ઉપર ક્રોધ પણ ન કરવો, પરન્તુ સર્વ વાત સહન કરવી તેનું નામ ક્ષમા છે. અને દેહ તથા ઇન્દ્રિયા-દ્વિતી શક્તિ શિથિલ થઇ હોય, તથાપિ તેને કાયમ રાખવાનો જે પ્રયત્નવિશેષ છે તેને ધૃતિ (ધૈર્ય-ધીરતા) કહે છે. આ તેજ વગેરે ગુણો ક્ષત્રિયમાં સ્વાભાવિક જ હોય છે.

શાય અંદરનું અને બહારનું એમ બે પ્રકારનું હોય છે. તેને અહીં દૈવી સંપત્તિમાં ગ્રહણ કરવાનું છે. માટે ધનાદિક સંબંધી વ્યવહાર કરવામાં જે કપટ આદિનો અભાવ છે તે જ અહીં શૌચ કહેવાય છે. કાંઈની હિંસા કરવાની ઇચ્છાથી શસ્ત્રાદિને ગ્રહણ કરવાં તેને દ્રોહ કહે છે. તેનો જે અભાવ તે અદ્રોહ છે. આ બંને વૈશ્યમાં સ્વાભાવથી જ હોય છે.

અને પોતાનામાં વિશેષ પૂન્યત્વની ભાવનાને અતિમાન કહે છે, તે ન હોવી તેને નાતિ-માનિતા કહે છે અર્થાત્ પૂન્ય મનુષ્યોમાં નમ્રતા રાખવી તેનું નામ નાતિમાનિતા (ન અતિમાનિતા) છે. આ શૂદ્રમાં સ્વાભાવથી જ હોય છે.

હે અર્જુન ! પૂર્વમાં કહેલા અભયાદિ ધર્મ પુણ્ય કર્મના પ્રભાવથી જન્મ સમયમાં જ પ્રકટ થતી શુદ્ધ સત્વગુણ રૂપ દૈવી સંપત્તિ (અર્થાત્ શુભ વાસના)ને લક્ષ્ય કરીને ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યમાં સ્વાભાવથી જ હોય છે.

આ પ્રમાણે દૈવી સંપત્તિનું વ્યાખ્યાન કરીને હવે આસુરી સંપત્તિનું વ્યાખ્યાન કરીએ છીએ.

દંભો દર્પોઽતિમાનશ્ચ ક્રોધઃ પારુષ્યમેવ ।

અજ્ઞાનં ચાભિજાતસ્ય પાર્થ સંપદમાસુરીમ્ ॥ મ૦ ગી૦ અ૦ ૧૬-૪૪ ॥

અર્થ:—પોતાને ધર્માત્મા રૂપે પ્રકટ કરવા તેનું નામ દંભ છે. તેને જ ધર્મધ્વજિત્વ કહે છે. અને ધન તથા બન્ધુ આદિ નિમિત્તે મોટા માણસનો પણ તિરસ્કાર કરવાના કારણ રૂપ ગર્વવિશેષનું નામ દર્પ છે. પોતાનામાં અત્યંત પૂન્યત્વનું આરોપણ કરવું તેનું નામ અતિમાન છે. તથા ક્રોધ, અને પારુષ્ય અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ ક્રોર વાણી બોલવાનો સ્વાભાવ, તથા અજ્ઞાન અર્થાત્ આ કર્તવ્ય છે, આ કર્તવ્ય નથી, એ પ્રકારના વિવેકના અભાવનું નામ અજ્ઞાન છે.

આ સર્વ પૂર્વે કરેલા પાપ કર્મના બલથી જન્મ કાલમાં પ્રકટ થતી રજસ તથા તમે ગુણ રૂપ આસુરી સંપત્તિ (અર્થાત્ અશુભ વાસનાને) લક્ષ્ય કરીને ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યમાં હોય છે. વળી—

પ્રવૃત્તિં ચ નિવૃત્તિં ચ જના ન વિદુરાસુરાઃ ।

ન શૌચં નાપિ વાચારો ન સત્યં તેષુ વિદ્યતે ॥ ૭ ॥

અર્થ:—પ્રવૃત્તિમાર્ગના ધર્મને, તથા પ્રવૃત્તિવિષયક ધર્મોને પ્રતિપાદન કરનારાં વેદનાં વિધિવાક્ય, તથા તેવી રીતે નિવૃત્તિવિષયક ધર્મ તથા તેનું પ્રતિપાદન કરનારાં વેદનાં નિષેધવાક્ય— એ બંનેનો વિચાર આસુરી સંપત્તિવાળા લોક કરતા નથી. તેથી તે લોકમાં અંતઃકરણશુદ્ધિને ઉપયોગી આન્તરીય શૌચ, તથા શારીરિક શુદ્ધિને ઉપયોગી બાહ્ય શૌચ પણ હોતું નથી. તેવી રીતે શાસ્ત્રમાં કહેલા ક્રોધ પણ પ્રકારના આચાર પણ હોતા નથી. અને તે લોક પ્રિય તથા સત્ય અને હિત વાણી પણ બોલતા નથી. વળી—

અસત્યમપ્રતિષ્ઠં તે જગદાહુરનીશ્વરમ્ ।

અપરસ્પરસંભૂતં કિમન્યત્કામદૈતુકમ્ ॥

” ૮ ॥

અર્થ:—આસુરી સંપત્તિવાળા લોક આ જગતને ઉત્પન્ન કરનાર તથા પ્રાણીના કર્મને અનુસાર ફલ દેનાર કોઈ ઈશ્વરને માનતા નથી, કેમકે જેવી રીતે કોઈ ઘટાદિ બનાવનાર કુંભાર આદિને મનુષ્ય પ્રત્યક્ષ દેખે છે, તેવી રીતે જગતની સૃષ્ટિ આદિ કરનાર ઈશ્વરને તે લોક દેખતા નથી. તેથી તે લોક જગતને અનીશ્વર કહે છે અર્થાત્ આ જગત તથા જગતના મનુષ્ય આદિ પ્રાણીને ઉત્પન્ન કરનાર ઈશ્વર કોઈ નથી એમ કથન કરે છે. કામાતુર સ્ત્રી તથા પુરુષના સયોગથી આ જગત ઉત્પન્ન થાય છે, તે કારણથી જગતનાં પ્રાણીની ઉત્પત્તિમાં કામ જ કારણ છે એમ કહે છે. વળી જગતની સૃષ્ટિ કરનાર ઈશ્વર કોઈ જોવામાં નથી. તથાપિ ઈશ્વર સૃષ્ટિ કરે છે એમ વેદે તો કહે છે, છતાં તે લોક ઈશ્વરને જગતની સૃષ્ટિ કરતાં કેમ માનતા નથી? કહે છે કે ઈશ્વરને સૃષ્ટિકર્તા માનવામાં યથાર્થ તત્ત્વ કહેનાર કોઈ વેદાદિ પ્રમાણ નથી અર્થાત્ વેદને પ્રત્યક્ષ દેખે છે, તથાપિ તેઓ વેદને માનતા નથી. વળી ધર્મ તથા અધર્મની વ્યવસ્થા પણ આ જગતમાં નથી એમ પણ તેઓ કહે છે. વળી—

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।

મમચન્ત્યુપકર્માગ. સ્વાયાં જગતોઽહિતાઃ ॥

મં ૦ ગી૦અ. ૧૬-૯ ॥

અર્થ:—આ પ્રકારના નાસ્તિકો(આર્વાકો)ની દૃષ્ટિને આશ્ચર્ય કરીને પરલોકના સાધનથી ભ્રષ્ટ થએલા અદ્ય બુદ્ધિવાળા અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ દેખાના આ લોકના ત્રિધર્મે સંબંધી દૃષ્ટિને છોડી ખીજી પરલોક સંબંધી દૃષ્ટિથી રહિત લોકની હિંસા કરનાર તે શત્રુલોક જગતનાં પ્રાણીનો ક્ષય કરવાને માટે બાધ તથા તથા સર્પાદિ રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. ત્રિધર્માસક્ત અત્માની મનુષ્યને સાંભળવાને માટે બહુ પ્રિય લાગે એવી વાણી બોલનારને આર્વાક કહે છે. આર અર્થાત્ મુન્દર વાણી બોલનારને આરવાક કહે છે. આરવાક શબ્દનો અપભ્રંશ થયેલો શબ્દ આર્વાક શબ્દ છે. વેદશાસ્ત્રાદિ વિષયમાં તે લોકોને જે ખ્યાલ છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

त्रयो वेदस्य कर्तारो भाण्डधूर्तनिशाचराः ।

જર્મરીતુર્મરીત્યાદિ પण્ડિતાનાં ત્રયઃ સ્મૃતમ્ ॥

॥

અર્થ:—ભાણડ, ધૂર્ત તથા રાક્ષસ એ ત્રણે મળીને ત્રણ વેદને બનાવ્યા છે. અને પરિણત લોકોએ વેદોમાં ખીજા લોકોને સમજા પડે નહિ એવા જર્મરી, તુર્મરી, ઇત્યાદિ અપશબ્દો લખી રાખ્યા છે. વળી—

अनादिसिद्धसंसारः कर्तृकर्मविवर्जितः ।

સ્વયં પ્રાદુર્ભવત્યેવ સ્વયમેવ વિલીયતે ।

” ૧૧

॥

અર્થ:—આ સંસાર અનાદિકાવધી સિદ્ધ છે અર્થાત્ આત્મે આવે છે, તથા કર્તા અને કર્મથી મુક્તિ છે અર્થાત્ આ જગતને બનાવનાર કોઈ કર્તા ઈશ્વર આદિ નથી. તે સ્વયં ઉત્પન્ન થાય છે અને સ્વયં લય પામે છે.

અર્થાનુપાજ્યં बहुशो द्वादशायतनानि वै ।

परितः परिपूज्यानि किमन्यैरिह पूजनैः ॥

” ॥

અર્થ:—અહુ ધન સંપાદન કરીને દ્વાદશ આયતાનો (ઇન્દ્રિયો)નું સર્વ પ્રકારે પૂજન કરવું યોગ્ય છે, તેને છોડી બીજા શિવ, વિષ્ણુ, સૂર્ય, કુર્ગા, ગણેશ—એ પગ-આયતનાદિ દેવોનું પૂજન કરવાથી શું પ્રયોજન છે અર્થાત્ કાંઈ પણ પ્રયોજન નથી.

पञ्चकर्मेन्द्रियग्रामः पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि च ।

मनो बुद्धिरिह मोक्तं द्वादशायतनं शुभम् ॥

” ॥

અર્થ:—પાંચ કર્મેન્દ્રિય તથા પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા મન અને બુદ્ધિ તેમને અહીં દ્વાદશાયતન કહે છે. વળી—

यावज्जीवं सुखं जीवेन्नास्ति मृत्योरगोचरः ।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥

” ॥

અર્થ:—જ્યાં સુધી શરીરમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી સુખથી રહેવું જોઈએ. સર્વને મરવાનું છે, મૃત્યુથી કોઈ બચતું તથી. જો પોતાની પાસે ધન ન હોય તો બીજાની પાસેથી ઉધાર લઇને પણ મેજ મઝા કરવી જ જોઈએ. જો એમ કહે કે જેની પાસે આપવાને માટે કંઈ નથી તે કેવી રીતે લઈ શકે છે ? પાછું આપવામાં નહિ આવે તો પાપ લાગશે, અને પાપનું ફલ દુઃખ ભોગવવું પડશે. પરન્તુ આ કોઈ વાત નથી, કેમકે મરી ગયેલા શરીરને અહીં અગ્નિમાં નાંખી આળી ભસ્મ કરવામાં આવે છે, ફરી બીજા જન્મ થવો, પાપનું ફલ દુઃખાદિ ભોગ ભોગવવો, અ.દિ સર્વ વ્યર્થ વાત છે. વળી—

त्याज्यं सुखं विषयसंगमजन्म पुंसां दुःखोपसृष्टमिति मूर्खविचारणैषा ।

ब्रौहीज्ઞિઠાસતિસિતોત્તમત્તુલ્યાઢ્યાન્કો નામ ભોસ્તુપકળોપહિતાન્ઢિતાર્થી ॥

અર્થ:—વિષયના સંબંધથી ચતું જે સુખ છે તે દુઃખથી મળેલું હોવાથી પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે એ વિચાર હ્રમેશાં મૂખોનો છે. જેવી રીતે લાન મેળવવાની ઇચ્છાવાળો મનુષ્ય સુન્દર સફેદ ચોખ્ખા વાળી ડાંગરને છોડીને ડાંગરના કુશકાને નહિ ખાંડે; તેવી રીતે પોતાના સુખને ચલાનાર કોઈ પણ મનુષ્ય પ્રત્યક્ષ વિષયોના સુખનો પરિત્યાગ કરીને સ્વર્ગાદિ સુખની ઇચ્છા નહીં કરે, કેમકે તે લાતને માટે ડાંગરના કુશકા ખાંડવા બરાબર છે. વળી—

अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्ठनम् ।

बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति वृद्धस्पतिः ॥

”

॥

અર્થ:—અગ્નિહોત્ર તથા ત્રણે વેદ તથા ત્રિદંડધારણ આદિ (સંન્યાસ) તથા ભસ્મ લગાવવી એ સર્વ બુદ્ધિહીન મનુષ્યોની જીવિકાને માટે ઉપાય બનાવ્યા છે એવું વૃદ્ધસ્પતિએ કહ્યું છે. વળી—

अंगनाऽऽर्लिगनजन्यं सुखमेव पुमर्थता ।

कण्टकादिव्यथाजन्यं दुःखं निरयमुच्यते ॥

॥

અર્થ:—સ્રીઓનું આર્લિગન કરવાથી જે સુખ થાય છે તે જ પરમ પુરુષાર્થ છે, અને કાંટા આદિ વાગવાથી જે પીડા થાય છે તે જ નરક કહેવાય છે. વળી—

લોકસિદ્ધો મવેદ્રાજા પરેશો નાપરઃ સ્મૃતઃ ।

દેહસ્ય નાશો મુક્તિસ્તુ તજ્ઞાનાન્મુક્તિરિષ્યતે ॥

” ॥

અર્થઃ—લોક જોને પ્રત્યક્ષ જુએ એવો જે રાજા છે તે જ પરમેશ્વર છે, બીજો કાંઈ કાંઈ પણ નથી. અને આ સ્થૂલ શરીરનો નાશ થવો તેનું નામ જ મુક્તિ છે. આ જ્ઞાનથી મુક્તિ થાય છે.

આ પ્રકારના આર્વાક મતના લોક પહેલાં હિન્દુસ્થાનમાં હતા, હાલ નથી, એમ બોળા લોક માને છે. તથાપિ આર્વાક મતનું બીજ સમગ્ર અહીંથી ગયું નથી. તેનું બીજ રહ્યું હતું, તે ઇશાન્તરથી અહીં વધતું જ ગયું છે. હવે અસંખ્ય છે. હવે તે લોક ધર્મિયના અસ્તિત્વને કહીને આરવાકના બીજ સર્વ સિદ્ધાન્તો સ્વીકાર કરીને તેમાં મગ્ન રહે છે. જેને પરમેશ્વરના પરમભક્ત કહે છે એવા વૈદિકોમાં કેટલાક “લોકસિદ્ધઃ” એ શ્લોકના સિદ્ધાન્તને લિપ્ત ચિન્ન શબ્દો દ્વારા લોકોને સંભળાવે છે. પરન્તુ અહીંના અન્ધ શ્રદ્ધાવાળા શાસ્ત્રીય શુદ્ધિ રહિત લોકોને તેનું તત્ત્વ સમજવાની શક્તિ નથી. તે કેવલ પોતાને માન મળવાથી તથા પ્રશંસા માનથી જ પ્રસન્ન થાય છે. તે ઉપર એક દષ્ટાંત છે :—

એક દેશમાં એક મૂર્ખ રાજા હતો. તેનું ઐશ્વર્ય બહુ જ હતું. તેનું ભોળપણ જોઇને ચાર ઠગે રાજાને ઠગી પૈસા કમાવાનો નિશ્ચય કર્યો. રાજાને મળીને તેઓ એકાન્તમાં કહેતા હતા કે આપના જેવો હાથમાં બીજો કોઇ રાજા નથી. આપ ઇન્દ્ર તુલ્ય પરાક્રમી છો. અને આપની રાણી આદિ પણ ઇન્દ્રાણી આદિ દેવસ્રીથી કાંઈ ઓછી નથી. અને આપનો પુત્ર પણ ઇન્દ્રના પુત્ર જયન્તની તુલ્ય છે. આપનું નગર પણ અમરાવતીથી ઓછું નથી. આપના બાગ બગીચા પણ નન્દનવનની તુલ્ય છે. વિશેષ તો શું કહીએ ! આપ સર્વ પ્રકારે ઇન્દ્રની તુલ્ય છો. અને આપની વિભૂતિ પણ ઇન્દ્રની વિભૂતિ તુલ્ય છે. પરન્તુ એક માત્ર ખામી છે. તે એ કે આપની પાસે ઇન્દ્રનો પોષાક નથી. માટે આપને અવશ્ય ઇન્દ્રનો પોષાક જોઇએ. પરન્તુ તે દરેક મનુષ્ય લાવી શકતો નથી. આપ જેવા મહાન પુરૂષોની કૃપાથી અમે લાવી શકીએ તેમ છે. રાજા આ વાત સાંભળી બહુ પ્રસન્ન થયો અને કહેવા લાગ્યો—તમે લોકોએ આ બહુ સારું કહ્યું છે, મારે માટે જરૂર ઇન્દ્રનો પોષાક લઇ આવો, તેને માટે જેટલા પૈસા જોઇએ તેટલા હું આપું છું. રાજાની આવી વાત સાંભળીને તે ઠગ લોક બોલ્યા—હાલ પંદર હજાર રૂપીઆનો હુકમ થયો જોઇએ. બાકી હિસાબ પોષાક લાગ્યા પછી થશે, દેવલોકનાં મોલી તથા રેશમ આદિ બહુજ કિંમતી હોય છે. રાજાએ તરત પંદર હજાર રૂપીઆ આપવાનો હુકમ કર્યો. તે લોક રૂપીઆ લઇને ગયા. એક મહિના પછી ચાર સુન્દર ખાલી પેટીને મોટાં મોટાં ચાંદીનાં તાળાં લગાવી રાજા જવારે સભામાં બેઠેલા હતા તે સમયમાં લઈ આવ્યા અને દેવરાજનો પોષાક લઇ આવ્યાના સમાચાર કહ્યા, અને પેટીઓ મહારાજાની આગળ રજુ કરી, અને કહેવા લાગ્યા—એની અંદર દેવરાજ ઇન્દ્રના નાના પ્રકારના દિવ્ય પોષાક ભરેલા છે. પરન્તુ જોનો એક બાપ હોય તે તેને દેખી શકશે, જોનાં બે બાપ હશે તે તેને દેખી શકશે નહીં, અને તેને હાથમાં લીધા છતાં પણ તે પોષાક છે એમ તેને માત્રમ નહીં પડે. હવે આપ આપનાં કપડાં ઉતારો, આપને દેવરાજનો નવો પોષાક જ પહેરાવીશું. રાજા તરત સર્વ કપડાં ઉતારી દિગંબર બન્યો. તે લોકોએ પેટી ઉઘાડી માત્ર

હાથનો સંકેત કરી “આ આપને માટે ધોતીઈ” છે, આ અંગરખું છે, આ ક્રાટ, આ આ પાંચડી, આ દુપટ્ટો, આ રૂમાલ છે” એમ કહી ખાલી હાથની એજા કરવા લાગ્યા. પરંતુ બે આપના થવાના ભયથી બધા લોક “બહુ સારું ધોતીઈ છે, કેવું ચમકદાર છે, સુંદર ક્રાટ છે” એમ કહેવા લાગ્યા. રાજા પણ સારું છે એમ કહેતો કહેતો પોશાક પહેરતો રહ્યો. બે આપનો થવાના ભયથી તે પણ કાંઈ કહેતો નથી. સર્વ પોશાક પહેરી રહ્યો ત્યારે ઠગ લોકોએ રાજાને કહ્યું કે આપ સ્વારી ઉપર બેસીને સર્વ ગામમાં સહેલ કરા નેથી સર્વ લોક આપને જુએ અને આનન્દ પામે. રાજા તરત તૈયાર થયો. રાજાને ઈંગ્લેન્ડ નોંધ લોકો ચકિત થયા. હાહાકાર થયો. એટલે પોશાકની વાત જાણનાર લોકો કહેવા લાગ્યા કે ભાષા ! આ રાજાસાહેબ નમ્ર નથી. તેમણે ઇન્દ્રનો પોશાક પહેરેલો છે. પરંતુ તેને જે બે આપનો નહીં હોય તે જ દેખી શકે છે. આ સાંભળતાં જ લોકો સુપ રહેવા લાગ્યા. આ રાજા પોતાના અદસ્ય ઇન્દ્રપોશાકના મહિમાનો વિચાર કરી આનન્દથી પોતાની રાણીને બતાવવાને માટે મહેલમાં પહોંચી ગયો. રાજાને દેખતાં જ ત્યાં પણ રાજા ગાંડા થવાની શંકા થઈ. રાજાને રાણીએ પૂછ્યું—આ શું થયું? રાજા કહે છે કે મેં ઇન્દ્રનો પોશાક પહેર્યો છે, તું દેખતી નથી તેથી તું પણ બે આપની છે. રાણી ભાવ સમઝી ગઈ અને કહેવા લાગી કે આપે બરાબર ઇન્દ્રનો પોશાક પહેર્યો છે. પરંતુ તેના સાથે એક દેશી ધોતીઈ હોય તો ઉત્તમ શોભા યાય. તે નહીં હોવાથી બરાબર શોભા નથી—એમ કહી એક ધોતીઈ આપ્યું. રાજા તેને પહેરી પહેલાં કરતાં પણ અધિક ખુશી થયો. થોડી વાર પછી રાણી અનેક યુક્તિથી રાજાને સમજાવવા લાગી. બહુ વાર સુધી કહેવાથી ઠગોના ચાલાકી રાજાએ પણ જાણી લીધી. અને પોતાની મૂર્ખતાનો પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો. તે દિવસથી રાજા કોઈ સાચાં વસ્ત્રો વેપારી પણ ઉત્તમ, રાજા લોકને યોગ્ય વસ્ત્ર લઈને આવે તો તેમના ઉપર પણ વિશ્વાસ કરતો ન હતો. અને મન્ની આદિ અનેક લોકોના કહેવાથી જ તેને વિશ્વાસ થતો હતો.

રાજાને ઇન્દ્રનો પોશાક પહેરાવનારને ઠગ લોકની તુલ્ય અહીંના ઉપદેશ લોક પણ વૈદિક ધર્મનું તત્ત્વજ્ઞાન, તથા ભક્તિ, આચાર, આદિ નામને આગળ કરી ચાર્વાકાદિના સિદ્ધાન્તો સંભળાવે છે. પ્રશંસા આદિથી પોતાને કૃતકૃત્ય માનનાર ભક્તમણ્ડલ સમજે છે કે અમને ધર્મ રૂપી પોશાક પહેરાવી કૃતાર્થ કરે છે. પરંતુ પહેરેલાં વસ્ત્રોને પણ ઉતારાવી અમને નાશ કરે છે એમ તેઓ સમજના નથી. કેવલ નાશાપણમાં જ ધર્મ છે એવો નિઃશય કરીને તેઓ વાનર તથા ગધેડાના વિવાહના સ્વરૂપને બતાવે છે.

વાનરાણાં વિવાહેષુ ગર્દભા ગીતગાયકાઃ ।

અહો રૂપં અહો રૂપં અહો ગાનમહો ગાનમ્ ॥

૩૧

॥

અર્થ:—વાંદરાના વિવાહમાં ગધેડો ગાયન કરવા ગયો. ત્યાં ગધેડો વાંદરાના રૂપની પ્રશંસા કરે છે. તો વાંદરો ગધેડાના ગાયનની પ્રશંસા કરે છે. પરંતુ વાંદરાના રૂપના અને ગધેડાના સ્વરોનો મહિમા અન્ય સર્વ લોક જાણે જ છે. તેમાં કેટલાક ઐતલોહોના પુણ્યનો ઉદય થવાથી કોઈ વાર વિચારશીલ બુદ્ધિ રૂપી રાણી સાથે વાર્તાલાપ થતાં કંઈક વિવેક થઈ જાય છે, ત્યારે પોશાકના તાત્પર્યની માફક ધર્મ રૂપ પોશાકનું તાત્પર્ય સમજે છે. તે

વખતે પોશાકવાળા ધુતારાથી ડરેલા રાજા જેવી રીતે સાચાં વસ્ત્રના વેપારીથી પણ ડરેતો હતો, તેવી રીતે યથાથ વસ્ત્ર લોકોની પાસેથી પણ શાસ્ત્રની વાત સાંભળનાં ડરે છે. અને નાગા થવા કરતાં પોતાનાં પુરાણાં કપડાં પણ પહેરીને ઘરમાં બેસી રહેવું ઠીક છે, ઇન્દ્રેતો પોશાક પહેરવાની ઇચ્છાથી નાગા થવું ઠીક નથી, એવો નિશ્ચય કરી લે છે.

આ પ્રમાણે આર્વાકોના સિદ્ધાન્તોમાંથી અદાર નિકળવું સર્વને કઠિન પડે છે. આ સર્વ પ્રકારની આસુરી સંપત્તિવાળા લોક—

આશાપાશશતૈર્વદ્ધાઃ કામક્રોધપરાયણાઃ ।

ઈદ્દન્તે કામભોગાર્થમન્યાયેનાર્થસંચયાન્ ॥ મં ૦ ગી ૦ અ ૦ ૧૬-૧૨ ॥

અર્થ:—જે વસ્તુ મળતી કંઈક છે અને તેને પ્રાપ્ત કરવાતો ઉપાય પણ અશક્ય છે, અને આપણે બરાબર જાણતા પણ નથી, એવી વસ્તુ મેળવવાની ઇચ્છાને આશા કહે છે. એવી અનેક પ્રકારની આશા રૂપી દેરી (પાસ)થી બંધાયેલા, અને કામ તથા ક્રોધને જ વશીભૂત એવા લોક વિષયોને ઉપભોગ કરવાને માટે અન્યાયથી ધનને ઉપાર્જન કરે છે. અને—

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ।

इदमस्मीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ ” ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—આજ મને આ ધન મળ્યું છે, અને મારી આ ઇચ્છા પૂર્ણ થવાની છે, હાલ આટલું ધન મારી પાસે છે અને આટલું વિશેષ ધન થશે. વળી—

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।

ईश्वराऽहमहं भोगो सिद्धोऽहं बलवान्मुखी ॥ ” ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—આ શત્રુને મેં માર્યો છે, અને બીજાને પણ મારીશ, હું કેવલ સાધારણ મનુષ્ય નથી પરન્તુ ઇશ્વર છું અર્થાત્ અન્ય પ્રાણી કરનાં વિલક્ષણ શક્તિવાળો છું અથવા ઇશ્વર જ છું. વળી સર્વ પ્રકારની ભોગ સામગ્રીથી યુક્ત છું. તેમ હું પુત્ર, પૌત્ર તથા સેવક આદિ સદ્માયથી યુક્ત છું, અને હું પોતે પણ બલવાન અને નીરાગ છું. વળી—

आद्वयोऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।

यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥ ” ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—હું ધનવાન તથા કુલીન છું. તેથી મારી તુલ્ય કોણ છે? અર્થાત્ કોઇ પણ નથી. વળી હું કીર્તિને માટે યજ્ઞાદિ કરું છું, અને મારી સ્તુતિ કરનારને તથા નટાદિને હું ધન આપું છું; અને નાચ કરનાર આદિની સાથે આનન્દ કરું છું. આ પ્રમાણે અનેક જામને પ્રાપ્ત થયા છે:—

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।

प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ ” ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના ચિત્તના સંકરોથી જે જામિત થયેલા છે, કેમકે દિન તથા અહિન વસ્તુના વિવેકનું સામર્થ્ય ન હોવા રૂપ જે મોહ છે તે મોહ રૂપી જાલ વડે ઘેરાયેલા છે અર્થાત્ જાલમાં ફસેલા માછલાની તુલ્ય પુરવડા થયેલા છે જેથી કરીને

પોતાના અનિષ્ટના સાધન રૂપ વિષયભોગમાં જે તત્પર થયેલા છે—એવા તે લોકો અપવિત્ર મલમૂત્રાદિથી ભરેલા નરકમાં પડે છે.

• તે આસુરી સંપત્તિવાળા લોક પણ કદાપિ યજ્ઞાદિ કરે છે, છતાં તેઓ નરકમાં કેમ પડે તેનું સમાધાન કરે છે:—

આત્મસંભાવિતાઃ સ્તબ્ધા ધનમાનમદાન્વિતાઃ ।

યજન્તે નામયજ્ઞસ્તે દંભેનાવિધિપૂર્વકમ્ ॥

” ॥ ૧૬ ॥

અહંકારં વલં દર્પં કામં ક્રોધં ચ સંશ્રિતાઃ

મામાત્મપરદેહેષુ મદ્વિપન્તોઽશ્વસુચકાઃ ॥

” ॥ ૧૮ ॥

તાનહં દ્વિષતઃ કૂરાન્ સંસારેષુ નરાધમાન્ ।

ક્ષિપામ્યજસ્રમશુભાનાસુરીષ્વેવ યોનિષુ ॥

” ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—હું સર્વ પ્રકારનો ગુણી છું એ પ્રકારે પોતે જ પોતાની પ્રશંસા કરીને જે પૂજ્યતાને પ્રાપ્ત થયેલા છે, કોઈ સત્પુરૂષે પૂજ્ય માન્યા નથી, તથા જે નમ્રતા રહિત છે, તથા ધનના નિમિત્તથી જે માન અર્થાત્ પોતાનામાં પૂજ્યત્વનું અભિમાન, તથા તે અભિમાનથી યતો જે મદ અર્થાત્ ગુરુ આદિ શ્રેષ્ઠમાં પણ અપૂજ્યત્વ જુદિન્તે માન તથા મદથી યુક્ત તેઓ નામને માટે અર્થાત્ “ સોમયાજ ” ઇત્યાદિ નામ માત્ર મેળવવાને માટે વિધિ વિનાના યજ્ઞો દંભથી કરે છે. (૧૭). તથા અહંકાર, તથા વલ અર્થાત્ ખીજને દબાવવાને માટે શરીર સંબન્ધી સામર્થ્ય, તથા દર્પ, તથા કામ, ક્રોધ, તથા ખીજના ગુણોને સહન ન કરવા રૂપ માત્સર્ય, તથા ખીજ પણ અનેક દોષથી યુક્ત થયેલા તે આસુરી સંપત્તિવાળાની તથા તેમના પુત્ર, સ્ત્રી આદિની પણ જુદિના સાક્ષી રૂપ યજ્ઞને રહેલા એવા મારો દેવ કરે છે. જેવી રીતે રાજાની આજ્ઞાના ઉલ્લંઘનને રાજાનો દેવ કહે છે, તેવી રીતે ઈશ્વરની આજ્ઞા રૂપ શાસ્ત્રાદિકને નહીં માનતાં શાસ્ત્રોક્ત કર્મથી વિમુખ યતું તે જ ઈશ્વરનો દેવ છે. એવો દેવ કરનાર, તથા ધર્માત્મા પ્રરૂષો ઉપર અસહ્ય કરનાર (૧૮), એવા સત્પુરૂષ અને ઈશ્વર ઉપર દેવ કરનાર તે દૂર અધમ મનુષ્યોને હું હમેશાં આસુરી યોનિમાં ફેંકું છું. (૧૯). અને—

આસુરીં યોનિમાપન્ના મૃદા જન્મનિ જન્મનિ ।

મામપ્રાપ્ત્યેવ કૌન્તેય તતો યાન્ત્યધમાં ગતિમ્ ॥

” ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—હે કુન્તી પુત્ર ! એ પ્રમાણે આસુરી સંપત્તિને પ્રાપ્ત થયેલા તે લોક દરેક જન્મમાં હું જે પરમેશ્વર તેને પ્રાપ્ત ન થતાં પહેલાં કરતાં પણ નિકૃષ્ટ ગતિને જ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પ્રમાણે આસુરી સંપત્તિવાળા લોક અનેક પ્રકારનાં દુઃખના ભાગી થતા હોવાથી, આસુરી સંપત્તિનો પરિત્યાગ કરીને દેવી સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. દેવી સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે વેદિક ઉપાસના અથવા ભક્તિ, જ્ઞાન, આદિ કોઈ પણ સાધન મનુષ્ય કરી શકે છે. તેટલા માટે પોતાનાં નિત્ય નૈમિત્તિકાદિ ધર્મોનું આચરણ કરનારે પણ પોતાનું અંતઃકરણ આસુરી સંપત્તિ વાળું છે એની પરીક્ષા કરવી જોઈએ; કારણ કે વિવેક તથા વિચાર વિના કર્મ કરનાર કેટલાએ કર્મકે લોકોનું તેમજ શુદ્ધ જ્ઞાનીનું પણ ચિત્ત સાધન કરવા છતાં પણ આસુરી સંપત્તિ તરફ ઝુકતું જોવામાં આવે છે. વળી—

द्वौ भूतसगा लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ।

22

॥ ६ ॥

અર્થ:—દૈવી અને આસુરી એવી બે પ્રકારની સૃષ્ટિ છે. તેમાંની—

दैवी संपद्धिमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ।

22

|| 4 ||

અર્થ.—દૈવી સ પત્ત મોક્ષને માટે, અને આસુરી સ પત્ત સંસારમાં બન્ધનને માટે થાય છે.

આ કારણથી દરેક મનુષ્યે દૈવી સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

પતિ દૈવી તથા આશુરી સંપત્તિ નિરૂપણ અ. ૨ સમાપ્ત.

ઇતિ કર્મયોગપ્રકરણ ૪ સમાપ્ત.

ભક્તિયોગ પ્રકરણ. ૫.

અધ્યાય ૧.

ઉપોદ્ઘાત

ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ, એ ચારે પુરુષાર્થને માટે પરમેશ્વરની ભક્તિ એક પ્રધાન સાધન છે, એમ સર્વ મનુષ્ય માત્રને સમ્મત છે.

ભારત નિવાસી આર્ય પ્રજા, મુસલમાન, ઇસાઈ, આદિ સર્વ મતવાળા પણ ઇશ્વરને માને છે. પરંતુ ભિન્ન ભિન્ન મતવાળા મનુષ્યો ઇશ્વરને ભિન્ન ભિન્ન નામથી કહે છે—કોઈ ઇશ્વર, કોઈ શ્યન્, કોઈ અહીંન્ત, કોઈ અલ્લાહ, કોઈ ગૌડ, કોઈ શિવ, કોઈ બ્રહ્મ, કોઈ બુદ્ધ, કોઈ કર્તા, કોઈ કર્મ નામથી પણ ઇશ્વરને કહે છે. ઇશ્વરની સત્તાને અથવા ઇશ્વરને પ્રતિષ્ઠાન કરનાર શાસ્ત્રોને, નહીં માનનાર નાસ્તિક લોક પૂર્વકાળમાં હતા, તથાપિ હાલના સમયમાં તેમની સંખ્યા વિશેષ જોવામાં આવતી નથી.

ઇશ્વરના સ્વરૂપના નિર્ણયમાં તથા તેની પ્રાપ્તિ કરવાના સાધનના નિર્ણયમાં મતભેદ છે. તથાપિ ઇશ્વરની સત્તામાં કોઈ પણ વિવાદ કરતા નથી, સર્વ કોઈ તેને માને છે. તેથી ઇશ્વરની સત્તાને માનનાર સર્વ મનુષ્યોને આસ્તિક કહેવા યોગ્ય છે.

પરમેશ્વરની ભક્તિ દ્વારા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરીને માયા રૂપી જળમાં ફસેલા પ્રાણીના દુઃખની નિવૃત્તિ અને આનન્દની પ્રાપ્તિ પણ થાય છે. અને માયાજાલની નિવૃત્તિ વિના દુઃખની નિવૃત્તિ થઈ શકતી નથી. અને માયાજાલની નિવૃત્તિ પરમેશ્વરની ભક્તિ વિના થતી નથી, એવો સર્વ આસ્તિક શાસ્ત્રોતો સિદ્ધાન્ત છે.

त्रैलोक्ये भक्तिसदृशः पन्था नास्ति सुखावहः ॥

चतुर्गुणेषु देवैस्त्रि कलौ तु सा विशेषतः ॥

त्रि० पु० ૬૦ મં० ૨૭૦ ૨, ૭૦ ૨૩, શ્લો० ૩૮ ॥

અર્થ:—હે પાર્વતિ! ચારે યુગમાં પણ સુખને આપનાર સાધન ઇશ્વરભક્તિની તુલ્ય આ ત્રણે લોકમાં ખીલું કોઈ નથી.

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥

મં ગો ૦ ૭-૧૪ ॥

અર્થ:—સ્વયં પ્રકાશ અને ચૈતન્ય આનન્દ સ્વરૂપ પરમાત્માને આશ્રયે રહેનારી તથા

પરમાત્માને જ વિષય કરનારી હોઈ કલ્પેલી ત્રિગુણમયી માયાશક્તિ બહુ દુઃખ પૂર્વક તરાય છે. સર્વ પ્રકારની ઉપાધિ રહિત અને આનન્દ સ્વરૂપ પરમાત્માને જ જે સુમુક્ષુ “સર્વ-ધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં જજ” (મ. ગો ૧૮-૬૬) એ શ્લોકમાં કહેલી રીતે લાગે છે તે જ આ માયાને તરી જાય છે, અર્થાત્ પરમાત્માનો પરમ ભક્ત માયા રૂપી જાલને તોડી જન્મ મરણ રૂપી દુઃખને દૂર કરે છે.

ભગવાનના આ વચનથી સંસારદુઃખની નિવૃત્તિ કરવાનું સાધન, ભક્તિ વિના બીજું નથી એમ સર્વ મનુષ્ય જાણી શકે છે.

પુરુષઃ સ પરઃ પાર્થ ભક્ત્યા લભ્યસ્ત્વનન્યયા ।

યસ્યાન્તઃસ્થાનિ ભૂતાનિ યેન સર્વમિદં તતમ્ ॥ ૮-૨૨ ॥

અર્થઃ—જેવી રીતે ઘટાદિ રૂપ કાર્ય શ્રુતિકા રૂપ કારણમાં જ રહે છે, અને શ્રુતિકા રૂપ કારણ વડે સંપૂર્ણ ઘટાદિ કાર્ય વ્યાપ્ત થયેલું છે; જેવી રીતે વસ્ત્ર રૂપ કાર્ય સૂત્ર રૂપ કારણમાં જ રહે છે, અને સૂત્ર રૂપ કારણથી સર્વ વસ્ત્ર રૂપ કાર્ય વ્યાપ્ત છે; અને જેવી રીતે હારાદિ નાના પ્રકારનાં આબુપણ્ય સુવર્ણ રૂપ કારણમાં જ રહે છે અને સુવર્ણ રૂપ કારણ વડે હારાદિ જાણ્ય વ્યાપ્ત થયેલું છે; તેવી જ રીતે આ સંપૂર્ણ જગત્ રૂપ કાર્ય કારણ રૂપ પરમાત્મામાં જ રહેલું છે, અને કારણ રૂપ પરમાત્મા વડે સંપૂર્ણ જગત્ રૂપ કાર્ય વ્યાપ્ત થઈ રહેલું છે.

જે પરમાત્મામાં આ સંપૂર્ણ જગત્ રહેલું છે, અને જે પરમાત્મા વડે આ સંપૂર્ણ જગત્ વ્યાપ્ત થઈ રહેલું છે, તે પરમાત્મા અનન્ય ભક્તિ વડે જ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે. અર્થાત્ જેવી રીતે રજણમાં કલ્પેલા દંડ, ધારા, સર્પ, તંરડ, આદિ પદાર્થ રજણથી બિન્ન નથી, તેવી રીતે પરમાત્મામાં કલ્પિત સંપૂર્ણ જગત્ પરમાત્માના સ્વરૂપથી બિન્ન નથી. સર્વ જગત્ માત્ર પરમાત્માનું જ સ્વરૂપ છે એવા પ્રકારના નિશ્ચયથી જે પરમાત્મામાં પ્રીતિ છે તેનું નામ “અનન્ય ભક્તિ” છે. તે અનન્ય ભક્તિ વડે પરમાત્મા પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય છે.

“અનન્ય ભક્તિ”નો આ પ્રકારનો અર્થ શ્રીમદ્ભગવતમાં કહ્યો છે:—

સ્વં વાયુમપિ સલિલં મહીં ચ જ્યોર્તીપિ સત્ત્વાનિ દિશો હુમાદીન ।

સસ્તિસમુદ્રાશ્વ હરેઃ શરીરમ્ યત્કિંચ ભૂતં પ્રણમેદનન્યઃ ॥

મા૦ પુ૦ સ્ક૦ ૧૧, અ૦ ૨-૪૧ ॥

અર્થઃ—આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જલ, પૃથિવી એ પંચ ભૂત, અને સૂર્ય, ચંદ્ર, નક્ષત્રાદિ જ્યોતિ પદાર્થ, તથા નાના પ્રકારનાં પ્રાણીઓના સમૂહ, તથા પૂર્વાદિ દિશાઓ, તથા વૃક્ષો, નદી, સમુદ્ર, આદિ જે કોઈ સ્થાવર જંગમ પદાર્થ છે તે સર્વ પરમાત્માનું જ શરીર છે. માટે પરમાત્માના અનન્ય ભક્ત વસ્તુ માત્રને પરમેશ્વર સ્વરૂપ જાણીને ઈશ્વરશુદ્ધિથી પ્રણામ કરે છે. અર્થાત્ સર્વ પદાર્થોમાં અસ્તિ ભાતિ પ્રિય રૂપથી વ્યાપ્ત પરમાત્માને જ દેખતા સના ભેદશુદ્ધિને અભાવ હોવાથી સર્વ તે નમે છે. કોઈના ઉપર રાગદ્વેષ અથવા કોઈની નિન્દા સ્તુતિ કરતા નથી. આવી પ્રકારનો જે ભક્ત છે તેનું નામ “અનન્ય ભક્ત” છે.

કટલાક લોક પોતાના ઇષ્ટ દેવને છોડીને અન્ય દેવને નમસ્કારાદિ ન કરવા, અથવા અન્ય દેવનું નામ ન લેવું, તેને અનન્ય ભક્તિ કહે છે. પરંતુ તે લોકનું કયન શાસ્ત્ર વિરૂદ્ધ હોઈ માન્ય થઈ શકતું નથી.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં પણ અનન્ય ભક્તિનો ઉલ્લેખ છે --

‘અપિ ચેત્સુદુરાચારો ભજતે મામનન્યભાક્ ।

સાધુરેવ સ મન્તવ્યઃ સમ્યક્ચયસિતો દિ સ. ॥ મ૦ ગી૦ અ૦ ૯-૩૦ ॥

અર્થ:—કોઈ દુરાચારી મનુષ્ય પણ અર્થાત્ જોતાં આચરણ કરનાર પણ—અનન્ય ભક્તિ પૂર્વક એ પરમાત્માને ભજે તો તે મનુષ્ય સાધુ જ છે એમ માનવું જોઈએ, કેમકે તે અર્થાત્ નિશ્ચય વાળો છે, અર્થાત્ પરમાત્માના ભજનથી હું સંસારના દુઃખને તરી જઈશ એવો તેનો નિશ્ચય બહુ ત્રેષ છે. એવી પ્રકારના નિશ્ચય પૂર્વક ભગવાનને ભજવાથી તે અતિથી અથવા ક્રિયાથી અથવા દૈવભાવથી પણ અત્યંત દુષ્ટ આચરણ વાળો હોય તો પણ તે મનુષ્ય સાધુ જ છે. તત્કાલ તે સાધુ ન પણ હોય, તોપણ તે થોડા સમયમાં સદાચારી થશે જ. તેથી જ તેને ભક્તિના આરંભ કાળમાં પણ સાધુ કહ્યો છે.

બહુ કાલ સુધી અધર્મ કર્યા છતાં પણ મારી (ભગવાનની) ભક્તિના મહિમાથી વિલંબ વગર તે દુરાચારનો પરિત્યાગ કરીને સદાચારી થશે; અને શીઘ્રતાથી વૈરાગ્ય વડે વિવેચ ભોગની ઇચ્છાની નિવૃત્તિ રૂપ નિત્ય શાન્તિને પ્રાપ્ત થશે.

શંકા:—તમારા (ભગવાનના) સર્વ કોષ્ટ ભક્ત પ્રથમથી જ દુરાચારનો ત્યાગ કરે નહોં તો તે ધર્માત્મા જ નહીં થઈ શકે ?

આવી શંકા યુક્ત અર્જુનને જોઈને ભગવાન કહે છે—“ હે કુન્તીપુત્ર ! દુરાચારી મનુષ્ય ઇન્ધ્રભક્તિથી ધર્માત્મા થાય છે એ વાતમાં તું આશ્ચર્ય ન માન. એ તો મારી ભક્તિનો મહિમા છે. માટે એવી શંકા કરનારની પ્રતિ “ પરમેશ્વરનો ભક્ત દુરાચારી કે અયોગ્ય પણ હોય છતાં નાશને પ્રાપ્ત થતો નથી ” એવી તું પ્રતિજ્ઞા કર. અભિભલ, ગજેન્દ્ર, આદિકતુ દૃષ્ટાન્ત શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે.

પરન્તુ કોષ્ટ પાપાંડી મનુષ્ય નાના પ્રકારના દુરાચાર પણ કરતો રહે અને ભક્તિનો ડાળ પણ કરતો રહે તો તેને કોષ્ટ પ્રકારનાં પાપથી બાધ નહીં થાય એવો આ શ્લોકનો ભાવ નથી. પરન્તુ ભક્તિ કરનાર તીવ્ર પાપના દોષવશાત્ ભક્તિ કરતાં કરતાં કંઈ પાપ કરી બેમે તો તેની નિવૃત્તિ ભક્તિથી થઈ શકે છે, અને પાપથી મુક્ત થઈ તે શીઘ્ર ધર્માત્મા થઈ શકે છે તથા શાન્તિને પણ પ્રાપ્ત કરે છે એવો ભગવદ્ભક્તિનો પ્રભાવ આ શ્લોકથી કહ્યો છે.

મન્મના મય મદ્મક્તો મદ્યાજી માં નમસ્કુરુ ।

મામેવૈવ્યસિ યુક્તૈવમાત્માનં મત્પરાયણઃ ॥

” ૧-૩૪ ॥

અર્થ:—મારામાં મનવાળો થા, અને મારો જ ભક્ત થા, કોઈ રાજનો ભક્ત હોય છે તથાપિ તેનું મન તો પેતાના પુત્રાદિમાં હોય છે. પુત્રાદિમાં મન હોવા છતાં પણ તેમનો ભક્ત કહેવાય નહીં. તેથી મન્મનાઃ તથા મદ્મક્તઃ એ બંને કહ્યાં છે. અર્થાત્ કાંઈ ભક્ત પરમાત્માની ભક્તિ કરે છે તથાપિ તેનું મન સંસારના પદાર્થોમાં રહે છે. પરન્તુ તેનું નહીં થવું જોઈએ. ભક્તિ પણ પરમાત્માની કરવી, મન પણ પરમાત્મામાં જ રાખવું—એવો ભાવ છે. તેવી રીતે માઈ (પરમેશ્વરનું) જ પૂજન કરો, મને પરમેશ્વરને જ નમસ્કાર કરો. આ પ્રકારે મન, વાણી, શરીરથી હું પરમાત્માને સરણ થઈને અંતઃકરણને મારામાં જોડવાથી મને પરમાત્માને જ પ્રાપ્ત થાય છે.

મક્ત્યા મામભિજાનાતિ યાવાન્યથાસ્મિ તત્ત્વતઃ ।

તતો માં તત્ત્વતો જ્ઞાત્વા વિશતે તદનન્તરમ્ ॥

” ૧૮-૫૫ ॥

અર્થ:—નિરન્તર પરમાત્મામાં અન્તઃકરણની વૃત્તિના પ્રવાહ રૂપ ભક્તિ વડે, જે વિજુ

અને નિત્ય, તથા પરિપૂર્ણ સત્ય જ્ઞાન આનંદ સ્વરૂપ, સર્વ પ્રકારની ઉપાધિ રહિત એક રસ એવા મને પરમાત્માને જાણે છે. ત્યાર બાદ અર્થાત્ પરમાત્માને જાણ્યા પછી—એવા “આદિતીથ પરમાત્મા માત્ર” સ્વરૂપ છે” એવો સાક્ષાત્કાર કરીને, પ્રારબ્ધ કર્મોનો ભોગ પૂર્ણ થયે દેહ પડતાં મને પરમાત્માને પ્રાપ્ત થાય છે,

મચ્ચિત્તઃ સર્વદુર્ગાણિ મત્મસાદાત્તરિપ્યસિ ।

અથ ચૈત્ત્વમહંકારાન્ન શ્રોપ્યસિ વિનદ્ધ્યસિ ॥

,, ૧૮-૬૮ ॥

અર્થઃ—પરમાત્મામાં ચિત્તવાળો તું, તરવાને કહિને એવા કામક્રોધાદિ રૂપ સંસારદુઃખના કારણને મારી પ્રસન્નતા માત્રથી કોઇ પ્રકારના પ્રવર્તન વિના તરી જશે. અને જે તું મારા વચન ઉપર વિશ્વાસ ન રાખતાં “હું પશ્ચિત” છું એવા ગર્વથી મારા વચનાનુસાર નહીં વર્તે તો તારો નાશ થશે અર્થાત્ તું પુરુષાર્થથી બ્રહ્મ ચર્ચશ.

સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ।

અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિष્યામિ મા શુચઃ ॥

,, ૧૮-૬૬ ॥

અર્થઃ—વર્ણધર્મ, આશ્રમધર્મ, સામાન્યધર્મ, આદિક નાના પ્રકારના ધર્મોના પરિત્યાગ કરીને હું જે પરમાત્મા તેને શરણે જા. “મારે અન્યધર્મથી શુ પ્રયોજન છે, પરમેશ્વરના અનુગ્રહથી જ હું કૃતાર્થ થઇશ” એવા નિશ્ચયપૂર્વક પરમાત્માને જાણ, પરમાત્મા જ પરમ તત્ત્વ છે. “આ ધર્મ જ માફ શરણ છે, આ ધર્મથી જ હું કૃતકૃત્ય થઇશ” એવી રીતેના ધર્મમાં જે આદર છે તે આદરનો પરિત્યાગ કરવો તે જ ધર્મોના પરિત્યાગ છે, કેમકે કોઇ પણ પ્રકારના ધર્મોના સ્વરૂપથી ત્યાગ કરવાનો અર્હુન પ્રતિ ઉપદેશ કરી ચકતા નથી, કેમકે—

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।

મા કર્મફલહેતુર્મૂર્મા તે સંગોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥

,, ૨-૪૭ ॥

અર્થઃ—હે અર્હુન ! અશુદ્ધ અન્તઃકરણવાળા તારો અન્તઃકરણની શુદ્ધિ કરનાર નિષ્કામ કર્મમાં જ અધિકાર છે, જ્ઞાનનિષ્ઠા રૂપ વેદાન્તવિચારમાં અધિકાર નથી. વળી કર્મ કરતા સત્તા તને કર્મફળ રૂપ સ્વર્ગાદિની ઇચ્છા ન હો—અર્થાત્ મારે આ કર્મફળ ભોગવવાનું છે એવી શુદ્ધિ ન કર. “કર્મના ફલની ઇચ્છા ન કરવા છતાં પણ કર્મના સામર્થ્યથી જ ફળ મળશે. માટે કર્મ કરનારને અવશ્ય ફલ મળશે” એવી શંકા જની શકે છે. તેનું “મા કર્મફલહેતુર્મૂર્મા” એ સમાધાન છે. કર્મ જરૂર ફળ આપે છે એ વાત સત્ય છે. પરન્તુ ફળની કામના પૂર્વક કરેલું કર્મ જ સ્વર્ગાદિક ફળને ઉત્પન્ન કરે છે, નિષ્કામતાથી કરેલું કર્મ નહીં. સ્વર્ગાદિ ફલની ઇચ્છા વિના, કેવલ મંથિરાર્પણબુદ્ધિથી કરેલું કર્મ અન્તઃકરણની શુદ્ધિ કરવામાં કારણ છે. મુમુક્ષુઓને અન્તઃકરણની શુદ્ધિની આવશ્યકતા છે. માટે “ફલની ઇચ્છા રાખવાની નથી તો પછી દુઃખ રૂપ કર્મ કરવાનું શું પ્રયોજન છે ?” એવો વિચાર કરીને કર્મના ત્યાગમાં પણ તારી રૂચિ ન થાઓ—“મા તે સંગોઽસ્ત્વકર્મણિ” અકર્મમાં વિદિત કર્મ ન કરવામાં—તને સંગ ન થાઓ—એમ કર્મત્યાગનો પણ નિષેધ કર્યો છે.

આગળ ભગવાને, શ્રેષ્ઠ રાજા આદિક તત્ત્વવેત્તા હોવાથી તેમને કર્મ કરવા કંઇ પ્રયોજન નથી, તથાપિ તે લોકોએ લોકસંબંધને માટે પણ કર્મ કરવું જોઇએ, એવી આવશ્યકતા

ખતાવી છે. લોકોને કુમાર્ગમાંથી નિવૃત્ત કરીને સન્માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવાનું નામ જ “લોકસંગ્રહ” છે. રાગ આદિ શ્રેષ્ઠ પુરૂષ કર્મ કરે તો સર્વ લોક કર્મ કરશે, અને તે લોક કર્મનો ત્યાગ કરે તો સર્વ કોષ કર્મનો ત્યાગ કરશે—એવો નિયમ નથી. તથાપિ કોષક લોક તેમનું નેષ્ઠને કર્મ કરવાનો અથવા કર્મનો ત્યાગ કરવાનો સંભવ છે. માટે શ્રેષ્ઠ પુરૂષોએ હમેશાં સન્માર્ગમાં પ્રવૃત્ત રહેવું નેષ્ઠએ એવો શ્લોકનો ભાવ છે. અર્જુનને સ્વરૂપથી કર્મનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ નહીં કરવામાં બીજું પણ કારણ છે, કેમકે સર્વ પ્રકારના કર્મનો ત્યાગ સંન્યાસાશ્રમમાં જ બની શકે છે. અર્જુનને ભગવાન સંન્યાસી થવાની કોઈ પણ પ્રકારે સંમતિ આપતા નથી, પરંતુ યુદ્ધાદિ રૂપ કર્મો કરવાની જ આજ્ઞા કરે છે. માટે પણ “સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય” એ શ્લોકમાં સ્વરૂપથી કર્મત્યાગ કરવાનો અર્જુન પ્રતિ ઉપદેશ બની શકતો નથી, પરંતુ કર્મમાં અસંકિત ન રાખવી એ જ ભાવ છે.

કેટલાક વેદાન્તી લોકોનું એવું કથન છે કે જે તત્ત્વવેત્તા છે તે કોઈ પણ ધર્મનું આચરણ કરતા નથી, પરંતુ તેઓ શાન્તિથી સૂતા અથવા બેઠા રહે છે, તેથી તત્ત્વવેત્તાથી લોક સંગ્રહ બની શકે નહીં. આવું કહેનારનું વેદાન્તશાસ્ત્રનું જ્ઞાન બહુ જ ગભીર છે! શું તત્ત્વજ્ઞાનને તે લોકેએ ક્ષયરોગ તુલ્ય માન્યું છે? આ વાતનો ખુલાસો આગળ કરવાનો છે. માટે અહીં વિશેષ લખવામાં આવ્યું નથી. વળી—

માં ચ યોઽવ્યભિચારેણ ભક્તિયોગેન સેવતે ।

સ ગુણાન્સમતીત્યૈતાન્ બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥

” ૧૪-૨૬ ॥

અર્થ:—આરમા અધ્યાયમાં કહેલા ભક્તિયોગની રીતિથી જે અનર્થાંગી નારાયણનું ચિન્તન કરે છે એવો અમારો ભક્ત સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોનું તથા ગુણોના કાર્યરૂપ પ્રપંચનું પણ ઉલ્લંઘન કરીને અર્થાત્ અદ્વૈતદર્શનથી તેનો બાધ કરીને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાને સમર્થ થાય છે. હમેશાં ભગવાનનું ચિન્તન જ ગુણાતીત થવામાં કારણ છે એવો આ શ્લોકનો ભાવ છે.

યે તુ સર્વાણિ કર્માણિ મયિ સંન્યસ્ય મત્પરા: ।

અનન્યેનૈવ યોગેન માં ધ્યાયન્ત ઉપાસતે ॥

” ૧૨-૬ ॥

તેપામહં સમુદ્ધર્તા મૃત્યુસંસારસાગરાત્ ।

ભવામિ ન ચિરાત્પાર્થ મૃત્યાવેશિતચેત્સામ્ ॥

” ૧૨-૭ ॥

અર્થ:—જેને હું પરમાત્મામાં જ પ્રીતિ છે એવા જે ભક્ત સંપૂર્ણ કર્મજીને હું પરમાત્મામાં જ અર્પણ કરતા સતા “ભગવાન જ સર્વ પ્રકારે અમારો આશ્રય છે” એવા નિશ્ચય રૂપ એકાન્ત ભક્તિયોગ વડે મારું ચિન્તન કરે છે, અને અંતઃકરણની વૃત્તિને પરમાત્માકાર કરે છે, અને એકાગ્રતા કરીને જેણે ચિત્તને પરમાત્મામાં પ્રવેશ કરાવ્યો છે, એવા ભક્તનો હું શીઘ્ર જ એટલે આ જન્મમાં જ મૃત્યુયુક્ત સંસાર રૂપી સમુદ્રમાંથી ઉદ્ધાર કરી લઉં છું.

સકલભુવનમધ્યે નિર્ધનાસ્તેઽપ ધન્યા નિવસતિ હૃદિ યેપાં શ્રીહરેર્ભક્તિરેકા ।

હરિરપિ નિજલોકં સર્વથાઽતો વિદાય પ્રવિશતિ હૃદિ યેપાં ભક્તિસૂત્રોપનદઃ ॥

મા૦ માહા૦ ૩-૭૩ ॥

અર્થ:—કેટલાએ અજ્ઞાની મનુષ્યો આ જગતમાં ધનવાનને જ ધન્ય માને છે, અને ગરીબને તુચ્છ માને છે. પરંતુ સકલ ભુવનમાં દરિદ્ર હોવા છતાં જેના હૃદયમાં પરમેશ્વરની ભક્તિ નિવાસ કરે છે એવા ભક્ત જ ધન્ય છે. તેટલા માટે ભગવાન પણ પોતાના સ્થાનનો ત્યાગ કરીને પ્રેમ રૂપી દોરીથી બન્ધાયલા હોવાથી તે ભક્તોના હૃદયમાં જ નિવાસ કરે છે. સર્વ જગત માત્રને સત્તા સ્ફુર્તિ દેનાર પરમેશ્વર એકલા ભક્તોના હૃદયમાં જ રહે છે એ વાત અને નહીં, કેમકે ભગવાન તો સર્વ સ્થાનોમાં રહે છે. તેમની ચૈતન્યશક્તિ વિના કોઈ પદાર્થની ચેષ્ટા અથવા ક્રોધની પણ પ્રતીતિ થઈ શકે નહીં તથાપિ “નાહ પ્રકાશઃ સર્વસ્ય યોગમાયાસમાવૃતઃ.” (મ.ગી.૭-૧૮) અર્થ:—હું પરમેશ્વર સર્વ લોકો પ્રતિ પ્રકટ થતો નથી. અર્થાત્ મારા સ્વરૂપથી પ્રકાશતો નથી. પરંતુ મારા કોઈ ભક્તને જ પ્રકટ થાઉં છું. ભક્તોના હૃદયમાં પ્રકટ થવું તે જ આ શ્લોકમાં “પ્રવિશતિ” શબ્દનો અર્થ છે. “નિવાસ” શબ્દનો પણ તે જ ભાવ છે. “યોગમાયાસમાવૃતઃ” એ પદથી સર્વ લોકો પ્રતિ પ્રકટ નહીં થવાનું કારણ બતાવ્યું છે. પરમાત્માના સંકલ્પને અધીન વર્તનારી માયાશક્તિનું નામ યોગમાયા છે. અભક્ત લોકો હું પરમાત્માને જાણું નહીં એવા ઈશ્વરના સંકલ્પને અનુસાર કાર્ય કરનારી યોગમાયા વડે ભગવાન ઢંકાયલા છે. તેથી ભગવાન સર્વના હૃદયમાં રહેલા છતાં પોતાના આનંદ સ્વરૂપને પોતાના ભક્તોના હૃદયમાં જ પ્રકટ કરે છે. અગ્નિથી દૂર રહેનારની ઠંડીને અગ્નિ નિવૃત્ત કરતો નથી. પાસે રહેનારની જ નિવૃત્ત કરે છે એ વાત સર્વને અનુભવ સિદ્ધ છે. તેવી રીતે ભગવાન પણ પોતાના ભક્તોના હૃદયમાં જ બ્રહ્માનન્દનો અનુભવ કરાવી મોક્ષના અધિકારી બનાવે છે. આ રીતે ભગવાનમાં કોઈ પ્રકારના પક્ષપાતનો આરોપ થતો શકતો નથી.

યદા તે નિશ્ચલં ચેતો મયિ ભક્તિસમન્વિતમ્ ।

તદા ત્વં મત્પ્રસાદેન નિર્વાણમપિ યાસ્યસિ ॥ વિંપુઁઝં ૧, અ૦ ૨૦-૨૭ ॥

અર્થ:—જ્યારે તમારું ભક્તિ યુક્ત ચિત્ત ચંચળતાનો પરિત્યાગ કરીને મારા સ્વરૂપમાં સ્થિર થશે ત્યારે મારા અનુગ્રહથી તમને મોક્ષ પ્રાપ્ત થશે.

યમનિયમવિધૃતકલમપાણામનુદિનમચ્ચુત સક્તમાનસાનામ્ ।

અપગતમદમાનમત્સરાણાં વ્રજ મટ દૂરતરેણ માનવાનામ્ ॥

વિંપુઁઝં ૩, અ૦ ૭-૨૬ ॥

અર્થ:—યમરાજ પોતાના દુતોને કહે છે—હે દુતો ! યમ નિયમ આદિક સાધનો વડે જેમણે પોતાના પાપનો નાશ કર્યો છે, અને જેવી રીતે વિષયભોગની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યના ચિત્તની આસક્તિ તે પદાર્થમાંજ રહે છે, તેવી રીતે જે ભક્તોની આસક્તિ પરમેશ્વરમાંજ છે, અને જેના માન, મદ, મત્સરાદિ દૂર થઈ ગયા છે. તેવા ભગવાનના ભક્તોથી તમે લોકો દૂર રહેજો—અર્થાત્ ભગવાનના ભક્ત યમદુતોની સાથે યમપુરીમાં જતા નથી.

નાયમાત્મા પ્રવચનેન લબ્ધો ન મેઘયા ન વહુનાશ્રુતેન ।

યમેવૈવ વૃણુતે તેન લબ્યસ્તસ્યૈવ આત્મા વિવૃણુતે તનુસ્વામ્ ॥

કટ૦ ૩૦ અ૦ ૧-૨-૨૩ ॥

અર્થ:—આ આત્મા વેદાધ્યયનથી પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય નથી. અન્યાર્થને ધારણ કરવાના મેધાશક્તિથી પણ પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. વળી આત્મપ્રતિપાદક ઉપનિષદ શાસ્ત્રોને છોડી અન્ય શાસ્ત્રોના શ્રવણથી પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. તેમજ સાક્ષાત્કારવાળા યુરના ઉપદેશ વિના કેવળ ઉપનિષદ શ્રવણથી પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. પરંતુ જેના ઉપર પરમાત્માનો અનુગ્રહ છે તેવા મુમુક્ષુને જ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને તેમના પ્રતિ જ પરમાત્મા પોતાના યથાર્થ સ્વરૂપને પ્રકટ કરે છે.

✓ તત્સવિતુર્વરેણ્યં ભર્ગો દેવસ્ય ધીમહિ । ધિયો યો નઃ પ્રચોદયાત્ ॥ તૈં સં
કાં ૧. પ્રપાં ૫, અનું ૬ ॥ શું યં વેં સં અ. ૩-૩૬. ॥

અર્થ:—સર્વની ઉત્પત્તિ આદિ કરનાર અને વૃદ્ધિદાનાદિ શુભ યુક્ત તથા સર્વને ભજવા યોગ્ય તેજોરૂપ બ્રહ્મ (પરમાત્મા) નું હું ચિન્તન કરું છું. તે પરમાત્મા મારી શુદ્ધિને ધર્માચરણ, ઈશ્વરભક્તિ, આદિ સન્માર્ગમાં પ્રવૃત્ત કરે.

ત્ર્યંબકં યજામહે સુગન્ધિ પુષ્ટિવર્ધનમ્ ।

✓ સર્વાલ્કમિવ વન્ધનાન્મૃત્યોર્મુક્તીય મામૃતાત્ ॥

જાં વેં સં, મંડલં ૭, અં ૪, સૂં ૫૯ જાં ૧૨ ॥

અર્થ:—બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વરાદિ દેવતાના પણ પિતા રૂપ-અર્થાત્ સંપૂર્ણ સ્થાવર જંગમ રૂપ પ્રાણીઓને ઉત્પન્ન કરનાર, તથા જેણે પોતાના પુરુષ રૂપ(પવિત્ર) કીર્તિને જગત્માં ફેલાવી છે, અને જે ઉપાસકોના ઐશ્વર્યને વધારનાર છે, એવા પરમાત્માનું હું નિષ્કામ કર્મ તથા ઉપાસના દ્વારા, પૂજન કરું છું. આપ પરમાત્માની પ્રસન્નતાથી હું જન્મ મરણ રૂપ દુઃખમાંથી છૂટી જાઉં. જેવી રીતે પાકેલી કાટડી પોતાના ડીંટામાંથી શીઘ્ર છૂટી જાય છે, તેમ આપ મને મૃત્યુથી અથવા સંસારથી છોડાવો-અર્થાત્ મૃત્યુથી છોડાવો મને મુક્ત કરો. માટે ભક્તિ વડે પરમાત્માનો અનુગ્રહ સંપાદન કરવો એ મુમુક્ષુનું કર્તવ્ય છે એવો આ મન્ત્રનો ભાવ છે.

આવી રીતે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા તથા ભાગવતાદિ પુરાણ અને વેદોના અનેક મન્ત્ર પણ પરમાત્માની ભક્તિથી મોક્ષ પ્રાપ્તિનું કથન કર્યું છે.

✓ નૃદેહમાયં સુલભં સુદુર્લભં પ્લવં સુકલપં ગુરુકર્ણધારમ્ ।

મયાનુકૂલેન નમસ્વતેરિતં પુમાન્ ભવાર્થિય ન તરેત્સ આત્મહા ॥

માં સ્કં ૧૧, અં ૨૦-૧૭ ॥

અર્થ:—સર્વ પ્રાણીઓના જન્મમાં મનુષ્યજન્મ શ્રેષ્ઠ (આદ્યમ્) છે. બહુ કષ્ટથી પ્રાપ્ત થવા છતાં સુલભતાથી પ્રાપ્ત થયો છે. અને સંસાર રૂપ સમુદ્રને તરવાને માટે એક નૌકા રૂપ છે. તથા જે સર્વ પ્રકારનું સાધન કરવાના સામર્થ્ય યુક્ત છે. વળી જેવી રીતે જલમાં નૌકાને સીધા રસ્તા ઉપર લઇ જવાને સુકાનંકાર્મ દે છે, અને અનુકુળ પવનથી પ્રેરિત થયેલી તે શીઘ્ર પાર ઉતારે છે, તેવી રીતે સંસાર રૂપી સમુદ્રને તરી જવામાં શરીર રૂપી નૌકાને યર (ઉપદેશ) સુકાન રૂપ છે અને ભગવાન્ની કૃપા અનુકુલ પવનનું કાર્મ કરે છે. આ પ્રમાણે યર રૂપી સુકાનવાળી, ઈશ્વરકૃપા રૂપી અનુકુલ પવનવાળી, શરીર રૂપી નૌકાને પ્રાપ્ત કરીને (લઘ્વા

इति शेषः) જે પુરૂષ સસારસમુદ્રને તરી જતો નથી તે આત્મહત્યારો છે. ગાયને મારનાર ગોહત્યારો કહેવાય છે, બ્રાહ્મણની હત્યા કરનારને બ્રહ્મહત્યારો કહે છે, તેવી રીતે સસાર-સાગરથી પોતાનો ઉદ્ધાર કરવાનો પ્રયત્ન નહીં કરનારને આત્મહત્યારો કહે છે. અને જેવી રીતે ગોહત્યા, બ્રહ્મહત્યા, આદિ કરનારને ધોર નરક ભોગવવું પડે છે, તેવી રીતે આત્મ-હત્યારા મનુષ્યને પણ પશુ, પક્ષી, આદિ નીચ યોનિની પ્રાપ્તિ રૂપ નરક ભોગવવું પડે છે.

असूर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः ॥ तांस्ते भ्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥ ईशा० उ० ३ ॥

અર્થ—જે મનુષ્ય આત્મહત્યારો છે તે મરીને, જે જન્મમાં મહાન્ અજ્ઞાનરૂપ અધકાર, છે, અને જે જન્મમાં માત્ર ખાવા પીવાનું અને રમણ કરવાનું માત્ર જ્ઞાન છે, એવા પશુ, પક્ષી, સર્પ, આદિમાં જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે.

ઉપરનો ભાગવતનો શ્લોક તથા ઇશાવાસ્થોપનિષદનો આ મંત્ર, ઈશ્વર ભક્તિ દ્વારા મોક્ષને સંપાદન ન કરનારને પશ્ચાદિ જન્મની પ્રાપ્તિ રૂપ અધોગતિ પણ ખતાવે છે.

તેટલા માટે, જેમ કુમારી નિવૃત્તિને સારૂ અજ્ઞ સંપાદન કરવાની, તથા પિપાસાની નિવૃત્તિ માટે જલ સંપાદન કરવાની, તથા રોગની નિવૃત્તિને માટે ઔષધ સેવન કરવાની ઇચ્છા કરે છે; તેવી રીતે સસારના દુઃખની નિવૃત્તિને માટે ઈશ્વરભક્તિ કરવાની ઇચ્છા પણ કરવી જોઈએ. જે મનુષ્ય ભક્તિદ્વારા પોતાનો ઉપકાર કરતો નથી તે આસુરી સંપત્તિ દ્વારા અવસ્થા પાપકર્મમાં પ્રવૃત્ત થશે અને પરસોડના દુઃખનો પણ ભાગી થશે.

ઇતિ ભક્તિયોગ પ્ર० ૫ માં ઉપોદ્ધાતં અ. ૧. સમાપ્ત.

અધ્યાય. ૨.

સગુણ ભક્તિના લેહનું નિરૂપણ.

હવે ભક્તિયોગ પણ મોક્ષનો એક ઉપાય છે તે બતાવવા મોક્ષના ઉપાયોનું વર્ણન કરવામાં આવે છે:—

योगાદ્યો મયા પ્રોક્તા નૃણાં શ્રેયો વિધિત્સયા ।

જ્ઞાનં કર્મ ચ ભક્તિશ્ચ નોપાયોઽન્યોઽસ્તિ કુત્રચિત્ ॥ પ્રા. સ્ક. ૧૧, અ. ૨૦-૬ ॥

અર્થ:—મનુષ્યોના મોક્ષનું વિધાન કરવાને માટે, મેં ત્રણ યોગ કહ્યા છે—૧. જ્ઞાનયોગ, ૨. કર્મયોગ, અને ૩. ભક્તિયોગ, તેથી અતિરિક્ત કોઈ ઉપાય શાસ્ત્રોમાં છે નહીં. અને અર્થાગ યોગ તો જ્ઞાનયોગની અન્તર્ગત છે. માટે યોગ ત્રણ જ છે. આ પ્રમાણથી કર્મયોગ તથા જ્ઞાનયોગને પણ ભક્તિયોગની માફક મોક્ષનાં સાધન કહ્યાં છે તે અધિકારીનેદ્ધી કહેલા છે.

નિર્વિણ્ણાનાં જ્ઞાનયોગો ન્યાસિનામિહ કર્મસુ ।

તૈષ્વનિર્વિણ્ણચિત્તાનાં કર્મયોગસ્તુ કામિનામ્ ॥ ૭ ॥

અર્થ:—કર્મફલનો ત્યાગ કરવાથી જેઓ કર્મમાંથી વિરક્ત (નિર્વિણ્ણ) થયેલા છે તેમને જ્ઞાનયોગ સિદ્ધિ દેનાર છે. અને જેઓ કર્મફલની ઇચ્છાવાળા (સકામી) હોઈ કર્મમાં આસક્ત ચિત્તવાળા છે તેમને કર્મયોગ જ અન્તઃકરણની શુદ્ધિ તથા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ દ્વારા મોક્ષ રૂપ સિદ્ધિને અપાવનાર છે.

યદૃચ્છયા મત્કયાદૌ જાતશ્રદ્ધસ્તુ યઃ પુમાન્ ।

ન નિર્વિણ્ણો નાતિસક્તો ભક્તિયોગોઽસ્ય સિદ્ધિઃ ॥ ૮ ॥

અર્થ:—પૂર્વ શ્લોકમાં જ્ઞાનયોગ તથા કર્મયોગના અધિકારી બતાવીને આ શ્લોકમાં ભક્તિયોગના અધિકારી કહે છે. જે મનુષ્યને, અનાયાસે પૂર્વનાં પુણ્યને ઉદ્ધય થવાથી મારી કથા, તથા મારા ભક્તોનો સમગ્રમ, આદિમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ હોય, પરન્તુ પૂર્ણ રીતે વિરક્ત થયા નથી, અને અત્યન્ત આસક્ત પણ નથી અર્થાત્ કંઈક વિરક્ત છે છતાં સર્વ પ્રકારના વિષય પદાર્થોનો ત્યાગ કરવાનું આમર્થ્ય પણ નથી એવા મનુષ્યોને ભક્તિયોગ જ પુરૂષાર્થસિદ્ધિનું સાધન છે.

આ પ્રમાણથી વિરક્તોને જ્ઞાનમાં, અત્યન્ત આસક્તોને કર્મમાં, અને અતિ આસક્તથી રહિત અલ્પ વિરક્તિવાળાને ભક્તિમાં અધિકાર કહ્યો છે.

જગત્માં પ્રાણીમાં બહુધા તો અત્યન્ત આસક્ત જ છે. બાકીના જે પ્રકારના મનુષ્યો ઘણા થોડા હોય છે. તેમાં પણ જ્ઞાનના અધિકારી જે વિરક્તો તેની સંખ્યા તો અતિ અલ્પ જ હોય છે. પરન્તુ ત્રીજા પ્રકારના એટલે અલ્પ વિરક્તિવાળાની સંખ્યા જ્ઞાનના અધિકારી કરતાં અધિક હોય છે. તેથી શાસ્ત્રમાં કેટલાંએ સ્થાનમાં ભક્તિની વિશેષતા કહેલી છે.

ચિત્ત રૂપ વસ્તુનો સ્વભાવ લાખના જેવો કહિન છે. જેવી રીતે અગ્નિના સંબંધથી લાખ પિગળી જાય છે તેવી રીતે ચિત્ત રૂપ દ્રવ્યને તપાવનાર કામ, ક્રોધ, ભય, રનેહ, હર્ષ, શોક, દયા, આદિકથી ચિત્ત પણ પિગળી જાય છે. વીતરાગ મનુષ્યના ચિત્તને કામાદિક દ્રવીભાવ કરી શકતા નથી. તેથી તેમને “અદુતચિત્ત” કહેવામાં આવે છે. અને વૈરાગ્ય રહિતનું અથવા અલ્પ વૈરાગ્યવાળા મુમુક્ષુનું ચિત્ત કામાદિક નિમિત્તથી દ્રવીભાવને પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તેમને “દુતચિત્ત” કહે છે. બનેલાંથી અદુતચિત્તનું, વૈરાગ્યસહિત શ્રવણમનનાદિ સાધન છે; ન્યારે દુત-ચિત્તને ભગવત્કથાશ્રવણ આદિ ભાગવતધર્મનું અનુષ્ઠાન પરા ભક્તિ દ્વારા મોક્ષનું સાધન છે. જેવી રીતે ઘટ અને કલશ બંને એક જ વસ્તુનાં નામ છે, તેમ પરાભક્તિ અને જ્ઞાન બંને એકના જ નામ છે. (આનો ખુલાસો આગળ કરવાનો છે.) દુતચિત્તવાળા અને અદુતચિત્તવાળા અધિકારીઓના ભેદથી જ્ઞાન અને ભક્તિ બંનેને મોક્ષનાં સાધન કહેવામાં આવ્યાં છે. હવે ભક્તિના ભેદ તથા ભક્તિ શબ્દના અર્થનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

મક્તિયોગો बहुविधो मर्गेर्भामिनि भाव्यते ।

સ્વભાવગુણમાર્ગેણ પુંસાં ભાવોઽપિ પિચ્ચતે ॥ મા. સ્ક. ૩, અ. ૨૯-૭ ॥

અર્થ:—મૈત્રેય ઋષિ (કપિલદેવજી) પોતાની માતા દેવહુતીને કહે છે, હે માતા ! મનુષ્યોના સ્વભાવ સાર્વત્રિકાદિ ગુણોના ભેદને અનુસાર હોય છે. આ સાર્વત્રિકાદિ ગુણોની વૃત્તિઓના ભેદથી મનુષ્યોના અભિપ્રાયમાં પણ ભેદ હોય છે. ભક્તિ સ્વતઃ નિર્ગુણ છે, તથાપિ મનુષ્યોના સ્વભાવ તથા અભિપ્રાયના ભેદથી ભક્તિમાં પણ ભેદ પડે છે. અર્થાત્ સત્ત્વગુણી મનુષ્યની ભક્તિ સાર્વત્રિક, તથા રજોગુણીની ભક્તિ રજોગુણી, અને તમોગુણીની ભક્તિ તમોગુણી હોય છે.

અભિસંધાય ચર્દિસાં દંભં માત્સર્યમેવ વા ।

સંરંભી મિચ્છદ્ગભાવં મયિ કુર્યાન્ સ તામસઃ ॥ ” ॥ ૮ ॥

અર્થ:—એક તો ક્રોધી (સંરંભી) માણસ બીજાને દુઃખ દેવાને માટે ભક્તિ કરે છે, બીજો દંભથી એટલે પોતાને ભક્ત બતાવવાને માટે કરે છે, ત્રીજો માત્સર્યથી ભક્તિ કરે છે. બીજાના ગુણોને જોઈને “આ મનુષ્ય આટલો ગુણવાનું કેમ છે” એવો જે દ્રષ્ય તેનું નામ માત્સર્ય વળી. બીજાની સંપત્તિ જોઈને “આને આટલી સંપત્તિ કેમ છે.” એમ તેની સંપત્તિ સહન ન થવી તે પણ માત્સર્ય કહેવાય છે. એ ત્રણે ભેદદષ્ટિવાળા ભક્ત તામસ છે. તેમની ભક્તિ પણ તામસ છે.

વિષયાનભિસંધાય યશ્ચ એશ્વર્યમેવ વા ।

અર્ચાદાવર્ચયેષો માં પૃથગ્ભાવઃ સ રાજસઃ ॥ ” ॥ ૯ ॥

અર્થ:—એક તો વિષયોની પ્રાપ્તિને માટે ભક્તિ કરનાર છે, બીજો કીર્તિને માટે કરે છે, અને ત્રીજો ધન(અર્થ)ને માટે કરે છે. એ ત્રણ પ્રતિભાદિના પૂજન દ્વારા ભક્તિ કરનાર ભેદદર્શી ભક્ત રાજસ છે, અને તેમની ભક્તિ પણ રાજસ છે.

કર્મનિર્હારમુદ્દિશ્ય પરસ્મિન્વા તદર્પણમ્ ।

યજેદ્યદ્યમિતિ વા પૃથગ્ભાવઃ સ સાત્ત્વિકઃ ॥ ” ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—એક તો પાપનો ક્ષય કરવાને માટે ભક્તિ કરે છે, બીજો ધર્મચાર્યજી શુદ્ધિથી ધર્મચાર્યની પ્રસન્નતાને માટે કરે છે, અને ત્રીજો ‘શાસ્ત્રની આત્મા છે, માટે ભક્તિ કરવી જોઈએ’ એવા નિશ્ચયથી ભક્તિ કરે છે. આ ત્રણે બેદર્શી ભક્ત સાત્ત્વિક છે, અને તેમની ભક્તિ પણ સાત્ત્વિક છે. આવી રીતે ભક્તોના સંકલ્પબદ્ધને અનુસાર તામસાદિ ભક્તિ ત્રણ ત્રણ પ્રકારની કહી છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

૧. બીજાને દુઃખ પ્રાપ્ત થવાની ઇચ્છાવાળા તામસી ભક્તની તામસ ભક્તિ.
 ૨. પોતાને ભક્ત બતાવવાને ભક્તિ કરનાર તામસ ભક્તની તામસ ભક્તિ.
 ૩. માત્સર્યથી ભક્તિ કરનાર તામસ ભક્તની તામસ ભક્તિ.
- એ ત્રણ તામસ ભક્તિના બેદ છે.
૧. વિષયોની પ્રાપ્તિને માટે ભક્તિ કરનાર રાજસ ભક્તની રાજસ ભક્તિ.
 ૨. કીર્તિને માટે ભક્તિ કરનાર રાજસ ભક્તની રાજસ ભક્તિ.
 ૩. ધન (ઐશ્વર્ય)ની ઇચ્છાથી ભક્તિ કરનાર રાજસ ભક્તની રાજસ ભક્તિ.
- આ ત્રણ રાજસ ભક્તિના બેદ છે.
૧. પાપનો ક્ષય કરવાની ઇચ્છાથી ભક્તિ કરનાર સાત્ત્વિક ભક્તની સાત્ત્વિક ભક્તિ.
 ૨. ધર્મચાર્યજી શુદ્ધિથી ભક્તિ કરનાર સાત્ત્વિક ભક્તની સાત્ત્વિક ભક્તિ.
 ૩. શાસ્ત્રની આત્મા છે માટે ભક્તિ કરવી જોઈએ એવા નિશ્ચયથી ભક્તિ કરનાર સાત્ત્વિક ભક્તની સાત્ત્વિક ભક્તિ.
- આ ત્રણ સાત્ત્વિક ભક્તિના બેદ છે.
- એ પ્રમાણે તામસ, રાજસ અને સાત્ત્વિક એ ત્રણ ભક્તોના ત્રણ ત્રણ પ્રકારની ઇચ્છાના બેદથી નવ પ્રકારની ભક્તિ થઈ.

✓ શ્રવણં કીર્તનં ચૈવ સ્મરણં સેવનં તથા ।

દાસ્યં તથાર્ચનં દૈવિ વન્દનં મમ સર્વદા ॥

સત્ક્રિયાત્માર્પણં ચૈવ નવાંગાનિ વિદુર્બુધાઃ ॥

શિ પુ. રુ. સં. સ્વ. ૨, અ. ૨૩, શ્લો ૨૨-૨૩ ॥

અર્થ:—૧. શ્રવણ, ૨. કીર્તન, ૩. સ્મરણ, ૪. પાદસેવન, ૫. અર્ચન, ૬. વન્દન, ૭. દાસ્ય, ૮. સખ્ય, ૯. આત્મનિવેદન એ બેદથી નવ પ્રકારની ભક્તિ છે. શ્રવણાદિ એક એકના પ્રત્યેક ભક્ત તથા ભક્તિના બેદથી ૮૧ પ્રકારની સગુણ ભક્તિ છે.

૧. બીજાને દુઃખ મળે તેવી ઇચ્છાવાળા તામસ ભક્તની તામસ શ્રવણ ભક્તિ.
૨. પોતાને ભક્ત બતાવવાને ભક્તિ કરનાર “ ”
૩. માત્સર્યથી ભક્તિ કરનાર “ ”
૪. વિષયોની પ્રાપ્તિ માટે ભક્તિ કરનાર રાજસ ભક્તની રાજસ શ્રવણ ભક્તિ.
૫. કીર્તિને માટે “ ”
૬. ધનની ઇચ્છાથી “ ”

અધ્યાય ૩.

નિર્ગુણ ભક્તિનું લક્ષણ.

હે નિર્ગુણ ભક્તિનું સ્વરૂપ બતાવવા તેનું લક્ષણ કહ્યોએ છીએ.

મદ્ગુણશ્રુતિમાત્રેણ મયિ સર્વગુણાશયે ।

મનોગતિરવિચ્છિન્ના યથા ગંગામ્ભસોઽમ્બુધૌ ॥ ભા.સ્ક. ૧૧ અ. ૨૯-૧૧ ॥

લક્ષણં મક્તિયાગસ્ય નિર્ગુણસ્ય હ્રુદાહતમ્ ॥

અહૈતુક્યવ્યવહિતા યા મક્તિ. પુરુષોત્તમે ॥

,, ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—પરમાત્માના ગુણોનું શ્રવણ કરવાથી સંપૂર્ણ પ્રાણીઓના હૃદયપ્રકાશ રૂપ શુદ્ધિમાં સાક્ષી રૂપથી રિયત ભગવાનના સ્વરૂપમાં, સમુદ્રમાં ગંગાજલની અવિચ્છિન્ન ગતિની માફક, અન્તઃકરણની જે અવિચ્છિન્ન(સતત) ગતિ છે તેને નિર્ગુણ ભક્તિનું લક્ષણ કહ્યું છે. આ પ્રકારની ભગવાનમાં જે ભક્તિ છે તે ક્ષેત્રજ્ઞ તથા ભેદદર્શનથી રહિત થાય, ત્યારે નિર્ગુણ ભક્તિ થાય છે. ભક્તોનાં ચિત્ત દ્રવીભૂત થઈને જ્યારે વૃત્તિ પરમાત્માકારવાને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે મોક્ષના સાધન રૂપ નિર્ગુણ ભક્તિ થાય છે એવો ભાવ છે.

અહીં સગુણ તથા નિર્ગુણ ભેદથી ભક્તિના બે ભેદ કહ્યા છે. અન્ય અન્યોમાં ભક્તિને ગૌણ તથા પરા એ ભેદથી, તથા સાધન અને સાધ્યના ભેદથી બે પ્રકારની કહી છે, જેમકે:—

સા મક્તિર્દિવિધા દેવિ સગુણા નિર્ગુણા મતા ।

વૈધી સ્વાભાવિકી યા યા વરા સા ત્વવરા સ્મૃતા ॥

શિ. પુ. રુ. સં. સ્વ. ૨, અ. ૨૩-૧૮ ॥

અર્થ:—હે દેવિ! ભક્તિ સગુણ તથા નિર્ગુણ એ બે ભેદથી બે પ્રકારની સંમત છે. સગુણ ભક્તિને વૈધી નામથી કહી છે. પરાભક્તિની અપેક્ષાએ વૈધી ભક્તિ નીચા દરજ્જાની હોવાથી તેને અવરા ભક્તિ કહે છે. અને જે અન્તઃકરણની વૃત્તિ પરમાત્માકાર થાય તેનું નામ પરાભક્તિ છે. એ પરાભક્તિમાં મૂર્તિ આદિ બાહ્ય સાધનની અપેક્ષા ન હોવાથી તેને સ્વાભાવિકી ભક્તિ કહે છે.

શાસ્ત્રિકસ સૂત્રમાં પણ તેનો ભેદ બતાવ્યો છે:—

સા પરાનુરક્તિરીશ્વરે ॥

શાં સૂં અ૦ ૧, આ૦ ૧, સૂં ૨ ॥

અર્થ:—આ સૂત્રમાં સા શબ્દથી ભક્તિરૂપ લક્ષ્યનું કથન કર્યું છે. અને પર શબ્દથી ગૌણી ભક્તિથી પરા ભક્તિને ભિન્ન કરીને બતાવી છે. રીશ્વર શબ્દથી આરાધાન કરવા યોગ્ય પરમાત્માનું સૂચન કર્યું છે. અનુરક્તિ પદમાંના અનુ શબ્દથી ભક્તિનું લક્ષણ કહ્યું નથી, પરન્તુ શાસ્ત્રાદિનાં શ્રવણાદિ દ્વારા પરમાત્માના મહિમાનું જ્ઞાન થયા પછી મંથિરમાં પ્રીતિ (રક્તિ) થાય છે એમ અનુ શબ્દથી સૂચન કર્યું છે.

મોટે શાસ્ત્રાદિકાના શ્રવણાદિ દ્વારા પરમાત્મામાં થતી જે સુખ્ય પ્રીતિ છે તેનું નામ ભક્તિ છે.

આ સૂત્રથી પરાભક્તિ અથવા સાધ્ય રૂપ ભક્તિના લક્ષણનું કથન કર્યું છે, હવે નીચેના સૂત્રથી સાધનરૂપ ભક્તિ કહે છે.

ગૌણ્યા તુ સમાધિસિદ્ધિઃ । શા૦ સૂ૦ અ૦ ૧, બા૦ ૧, સૂ૦ ૨૦ ॥

અર્થ:—અવજી કીર્તનાદિ રૂપ ગૌણી ભક્તિથી સમાધિની સિદ્ધિ થાય છે અર્થાત્ અન્તઃકરણની વૃત્તિની પરમાત્માકાર રૂપે સ્થિતિ રૂપ પરા ભક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આ સૂત્રથી ગૌણી ભક્તિને પરા ભક્તિના સાધન રૂપ કથન કરી છે. આથી પણ ભક્તિના બે પ્રકારના બેદ સિદ્ધ થાય છે.

આકરણની રીતિથી પણ ભાવમાં તથા કરણમાં પ્રત્યય કરવાથી “ભક્તિ” શબ્દની સિદ્ધિ બે પ્રકારની થાય છે. મજ્ઞ વાતુથી ભાવમાં ક્તિન્ પ્રત્યય કરીને ભક્તિ શબ્દની સિદ્ધિ કરવાથી અન્તઃકરણની વૃત્તિનું ભગવદાકાર રૂપ યતું તેનું નામ ભક્તિ છે. તે મોક્ષના સાધન રૂપ છે. તેને સાધ્ય ભક્તિ અથવા પરા ભક્તિ કહે છે. અને કરણમાં પ્રત્યય કરીને “ભક્તિ” શબ્દની સિદ્ધિ કરવાથી અન્તઃકરણની વૃત્તિને જ (અવજી) વડે ભગવદાકાર કરવામાં આવે છે તેનું નામ ભક્તિ છે. આ રીતે પૂર્વ કહેલી સાધ્યરૂપ ભક્તિના સાધન રૂપ અવજી કીર્તનાદિ રૂપ ભક્તિનું કથન થાય છે. આ બંને પ્રકારની—સાધનરૂપ તથા સાધ્ય કલ રૂપ—ભક્તિ શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે.

સ્મરન્તઃ સ્મારયન્તશ્ચ મિયોઽધૌઘરં હરિમ્ ।

ભક્ત્યા સંપાદિતયા ભક્ત્યા વિશ્રત્યુત્પલ્લકાં તનુમ્ ॥ મા.સ્ક. ૧૧ અ. ૩-૩૧ ॥

અર્થ:—અવજી રૂપ સાધન ભક્તિ વડે ઉત્પન્ન થયેલી પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિથી ભક્તોનાં સર્વ પ્રકારનાં પાપોનો નાશ કરનાર પરમાત્માનું પોતે સ્મરણ કરતા તથા પરસ્પર એક બીજાને સ્મરણ કરાવતા સત્તા ભક્તોનાં શરીર શેમાંથી યુક્ત થાય છે. આ શ્લોકમાં પહેલા “ભક્તિ” શબ્દનો પ્રયોગ ભાગવત ધર્મ રૂપ અવજી કીર્તનાદિમાં કર્યો છે, અને ફલ રૂપ પરા ભક્તિમાં બીજા “ભક્તિ” શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે,

इति भागवतान्धर्मान् शिष्यन्भवत्या तदुत्थया ।

નારાયણપરો માયામઙ્ગસ્તરતિ દુસ્તરામ્ ॥ મા૦ સ્ક૦ ૧૧ અ૦ ૩-૩૩ ॥

અર્થ:—આ શ્લોકની પહેલાંના શ્લો. ૨૩ થી શ્લો. ૩૦-૧ સુધીમાં કહેલા, દેહ પુત્ર ધનાદિમાં આસક્તિને પરિત્યાગ, સત્સંગ, અને અવજી કીર્તનાદિ ભાગવત ધર્મનો અભ્યાસ કરતા સત્તા ભગવાનના આરાધનમાં નિષ્ઠાવાળા પુરૂષ (નારાયણ પરઃ), ભાગવત ધર્મના અનુશાનથી ઉત્પન્ન થયેલી પરમ પ્રેમ રૂપ ભક્તિ વડે દુસ્તર એવી માયાને મુખે તરી જાય છે. આ સમાપ્તિના શ્લોકમાં પ્રથમની સાધનભક્તિના સ્થાનમાં “ભાગવત ધર્મ” એ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. માટે સાધન અને ફલનો બેદ હોવાથી ભક્તિ પણ બે પ્રકારની છે. અર્થાત્ સાધનભક્તિ તથા સાધ્યભક્તિ એમ બે પ્રકારની ભક્તિ છે. અને તેમને જ ગૌણી ભક્તિ, તથા પરાભક્તિ એટલે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ, એમ બે પ્રકારની કહી છે.

गौणी त्रिधा गुणभेदातीतिभेदाद्वा । ना० म० सू०, सू० ५६ ॥

અર્થ:—ભક્તોના સત્વાદિક ગુણોના ભેદથી, અથવા આત્માદિ અધિકારી ભેદથી ગૌણી ભક્તિ ત્રણ પ્રકારની હોય છે.

ભગવદ્ગીતામાં ભગવાન, આર્ત, જ્ઞાસુ, અર્થાર્થી, તથા જ્ઞાની-એમ ભકતોના ચાર પ્રકારના બેદ કહ્યા છે. તે પૈકી એવા ભકત તો જ્ઞાની છે, અને તે તો પરા ભક્તિવાળા છે. બાકીના ત્રણ-આર્ત, જ્ઞાસુ, અને અર્થાર્થી-એ ગૌણી ભક્તિ વાળા છે.

શત્રુ અથવા રાજાદિથી પીડિત મનુષ્ય પોતાના દુઃખની નિવૃત્તિને માટે ભગવાનને પોકારે છે. તે, “આર્ત” ભકત કહેવાય છે. ગોપ લોકોનો યદુ બંધ થવાને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા ક્રોધથી ધન્દ્રે વ્રજવાસીઓનો નાશ કરવાને માટે અતિવૃષ્ટિ કરી. તે સમયે વ્રજવાસી લોકે ભગવાનને પોકાર્યા હતા. વળી જરાસંધે કેદમાં પૂરેલા રાજા લોકે ભગવાનને પોકાર્યા હતા. તેમજ દૂત સહામાં દ્રૌપદીએ પણ પોકાર કર્યો હતો. આ સર્વ આર્ત ભકતોમાં છે, કેમકે તેમણે પોતાના દુઃખની નિવૃત્તિ અર્થે ભગવાનને યાદ કર્યા હતા.

આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છાવાળા મુમુક્ષુનું નામ “જ્ઞાસુ” છે. જેમકે રાજા જનક, ઉદ્ધવ, આદિક. અને આ લોકે સંબંધી તથા પર લોક સંબંધી એ બે પ્રકારના ભોગની સામગ્રીની ઇચ્છા કરનારનું નામ “અર્થાર્થી” છે. તે મધ્યે આ લોકના ભોગની ઇચ્છાવાળા મુગ્રીવ, વિભીષણ, આદિ પ્રસિદ્ધ છે. પરલોકના ભોગની ઇચ્છાવાળામાં ધ્રુવ વગેરે છે.

આ ત્રણે પ્રકારના સકામી ભકત પણ ભજનથી માયાને તરી શકે છે. તેમાં જ્ઞાસુ જ્ઞાનના ઉત્પત્તિ દ્વારા સાક્ષાત્ માયાને તરે છે. અને આર્ત તથા અર્થાર્થી જ્ઞાસુત્વની પ્રાપ્તિ કરીને પરપરાથી માયાને તરે છે એટલો બેદ છે.

આ સકામી ભકતોના બેદ ઉપર વિસ્તારથી કહ્યા છે. તેવી રીતે ગૌણી ભક્તિના સામાન્ય રૂપે બેદ કહીને આગળ પરાભક્તિના લક્ષણને કહેતા નારદજી “અન્યસ્માન્ સુલભં ભક્તોઃ ॥ નારં સૂં ૬૮ ॥” આ સૂત્ર કહે છે. અર્થ:—અન્ય હૃયોગાદિ ધ્વિરપ્રાપ્તિનાં સાધનો કરતાં ભક્તિ સુલભ છે-અર્થાત્ સુગમ છે.

આ સૂત્રથી ભક્તિની સુગમતાને કહીને—

✓ શાન્તિરૂપત્વાત્ પરમાનન્દરૂપત્વાચ ॥

નાં સૂં ૬૦ ॥

અર્થ:—શાન્તિ રૂપ તથા પરમાનન્દ રૂપ હોવાથી ભક્તિની સુગમતા છે એમ કહ્યું. આ સૂત્રથી ભક્તિની સુગમતાના કારણનું સૂચન કરતા નારદજી ભક્તિને પરમાનન્દ રૂપ તથા શાન્તિ રૂપ કહે છે.

✓ અનિર્વચનીયં પ્રેમસ્વરૂપમ્ ॥

નાં ૨૧, ॥ ૫૧ ॥

✓ મૂકાસ્વાદનવત્ ॥

નાં ૨૨, ॥ ૫૨ ॥

અર્થ:—એક મુંગા મનુષ્યને મીઠાઇ ખવરાવી હોય, તેને મીઠાઇનો સ્વાદ કેવો છે તે પૂછવામાં આવે તો તે કહી શકશે નહીં. તેવી રીતે જેના સ્વરૂપનું કથન બરાબર થઈ શકતું નથી એવા પ્રેમ સ્વરૂપનું નામ ભક્તિ છે. એવી પરાભક્તિના લક્ષણનું તથા ભક્તિના બે પ્રકારના બેદનું કથન કરીને તેનું અનિર્વચનીય પ્રેમ સ્વરૂપ, તથા શાન્તિ સ્વરૂપ, તથા પરમાનન્દ સ્વરૂપતા બતાવી છે.

આવા પ્રકારની પરાભક્તિને વેદાન્તશાસ્ત્રમાં “અપરાક્ષ જ્ઞાન” કહ્યું છે. અર્થાત્ “પરા-ભક્તિ” અને “અપરાક્ષ જ્ઞાન”માં કોઈ બેદ નથી. જેવી રીતે ભક્તિ અને જ્ઞાનમાં બેદ

નથી, તેવી રીતે ભક્ત અને જ્ઞાનીમાં પણ ભેદ નથી. અપરોક્ષ જ્ઞાનીતત્ત્વવેત્તાને વિષ્ણુ લક્ષ્ય ભક્ત, ગુણાતીત, રિચિતપ્રગ્ન, અતિવર્ણાશ્રમી, જીવન્મુક્ત, આદિ અનેક નામથી શાસ્ત્રમાં કહ્યા છે. ધૃત વ્યસના કલશ સખદથી એક જ વસ્તુનું ગ્રહણ થાય છે, કારણ કે બંનેનું લક્ષણ એક જ છે. તેવી રીતે ભક્ત, ગુણાતીત, આદિનાં લક્ષણ શાસ્ત્રમાં એક જ પ્રકારનાં કહ્યાં છે. તે કારણથી ભક્તાદિકોનાં લક્ષણ દ્વારા શાસ્ત્રને એક તત્ત્વવેત્તાનું જ કથન કરવાનું ધ્વજ છે. લક્ષણ દ્વારા જે વસ્તુને સિદ્ધ કરવામાં આવે છે તેનું નામ લક્ષ્ય છે.

એક વસ્તુના સ્વરૂપને બીજાથી ભિન્ન કરીને જાણાવનાર ધર્મનું નામ લક્ષણ છે. તે લક્ષણનો અર્થ. અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ અને અસંભવ-એ ત્રણ દોષથી રહિત હોય છે. લક્ષ્યના એક દેશમાં લક્ષણનું ન રહેતું તેનું નામ અવ્યાપ્તિ છે. જેમ “ગૌ”રૂપ લક્ષ્યને સિદ્ધ કરવાને માટે “કપિલ રંગ” રૂપ લક્ષણ કહ્યું. અહીં સંપૂર્ણ ગાયો લક્ષ્ય છે. તેમનું કપિલવર્ણત્વ રૂપ જે લક્ષણ છે તે ગાય રૂપ લક્ષ્યના એક દેશ—લાલ, કાળી, આદિ રંગવાળી ગાય—માં ઘટતું નથી. તેથી તે કપિલત્વ રૂપ લક્ષણ અવ્યાપ્તિ દોષવાળું છે.

જે લક્ષણ લક્ષ્યમાં પણ હોય, અને લક્ષ્યને છોડીને અન્ય (અલક્ષ્ય)માં પણ વર્તમાન હોય, તેને અતિવ્યાપ્તિ કહે છે. તેથી ગૌનું શૂંગિત્વ રૂપ લક્ષણ નહીં બની શકે, કારણકે શૂંગ ગાય ઉપરાંત બેંસ, બળદ, આદિમાં પણ છે. તેથી શૂંગિત્વ લક્ષણ અતિવ્યાપ્તિ રૂપ દોષ વાળું છે.

જે લક્ષણ લક્ષ્ય માત્રમાં રહે નહીં તેને અસંભવ કહે છે. માટે ગાયનું એક શક્ત્ય (એક ખરી હોવાપણું) લક્ષણ નહીં. કારણ એક ખરી તો અશ્વ આદિને હોય છે, ગાયને નહીં. ગાયની તો ફાટેલી બે ખરી હોય છે. તેથી “એકધ્વરત્વ” રૂપ લક્ષણ અસંભવ દોષ યુક્ત છે.

તેથી અવ્યાપ્તિ આદિ દોષથી રહિત જે સારનાદિમત્ત્વ છે તે જ ગાયનું લક્ષણ છે. ગણામાં લટકતા માંસવિશેષનું નામ “સારના” છે. સારના, પુચ્છ, કંધ ઉપર માંસપિપ્પડ, ફાટેલી ખરી, અને શૂંગ એ પાંચને “સારનાદિમત્ત્વ” કહે છે. આ પાંચે જેમાં મળી આવે તે સર્વ ગાય કહેવાય.

એ પ્રકારે દોષ રહિત લક્ષણ દ્વારા શાસ્ત્રમાં સર્વ વસ્તુને સિદ્ધ કરી છે. માટે કોઈ પણ મનુષ્યને કોઈ પણ વસ્તુ જાણવાની ધ્વજા હોય તો પહેલાં તેનું લક્ષણ તથા પ્રમાણ દ્વારા તે વસ્તુને જાણવી જોઈએ, કેમકે રક્ષણપ્રમાણાભ્યાં ઘસ્તુસિદ્ધિઃ થાય છે તે નિયમ છે.

માટે, અહીં ભક્તિયોગનું પ્રકરણ હોવાથી ભક્તિ તથા ભક્તોને, લક્ષણદ્વારા જાણવા યોગ્ય છે. ભક્તિનું લક્ષણ પૂર્વે કહ્યું છે. હવે શાસ્ત્રમાં ગુણાતીત, આદિ ભિન્ન ભિન્ન નામથી કહેલા ભક્તોનાં લક્ષણ કહીએ છીએ.

ઉત્તમ ભક્તોનાં લક્ષણ.

અદ્વેષા સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ કરુણા એવ ચ ।

નિર્મમો નિરહંકારઃ સમદુઃખમુક્તઃ ક્ષમી ॥

મ૦ ગ૦ ૧૨-૧૩ ॥

સંતુષ્ટઃ સતતં યોગી યતાત્મા દદાનિશ્ચયઃ ।

મધ્યર્પિતમનોહુદ્ધિયો મદ્વક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥

૧૦ ૩૧

॥ ૧૪ ॥

અર્થઃ—સંપૂર્ણ પ્રાણીઓને પોતાના આત્મરૂપ દેખતા સત્તા કાંઈ પણ પદાર્થમાં પ્રતિરૂપ હુદ્ધિનો અભાવ હોવાથી જે કાંઈ પણ વસ્તુમાં દેવ કરતા નથી (અદ્વેષા સર્વભૂતાનામ્) પરંતુ સર્વના ઉપર સ્નેહવાળા છે, (મૈત્રઃ) અને દયાળુ છે; પોતાના દેહ માત્રમાં પણ મમતાથી રહિત છે; તથા અહંકાર રહિત છે; તથા જેને દુઃખ સુખ સમાન હોવાથી દુઃખમાં દેવ નથી, સુખમાં રાગ પણ નથી અર્થાત્ સુખ દુઃખાદિ પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ હર્ષશોક રહિત છે; અને તેથી ક્ષમાવાળા છે (૧૩); પોતાને શરીરરક્ષાની વસ્તુ પ્રાપ્ત હો અથવા ન હો, બંનેમાં જે હમેશાં સંતુષ્ટ છે; અને જે હમેશાં સમાહિત ચિત્તવાળા (યોગી) અર્થાત્ પરમાત્મામાં જેની ચિત્તવૃત્તિ સ્થિર થઈ છે; અને જેણે શરીર અને ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખી (યતાત્મા) છે અર્થાત્ વિપથલોહુપતામાંથી નિર્મુક્ત કરી છે; જે દદ છે, કુતાક્રિયાના કથનથી જેનો નિશ્ચય બદલતો નથી અર્થાત્ સ્થિતપ્રજ્ઞ છે; જેણે પોતાનું ચંતઃ કરણ પરમાત્મામાં અર્પણ કરેલું છે; એવા જે શુદ્ધ નાશરહિત પરમાત્માને જાણનાર ભક્ત છે તે મને પ્રિય છે. (૧૪).

યસ્માન્નોદ્વિજતે લોકો લોકાન્નોદ્વિજતે ચ યઃ ।

હર્ષામર્ષમયોદ્વેગૈર્મુક્તો યઃ સ ચ મે પ્રિયઃ ॥

૧૦ ૩૨

॥ ૧૫ ॥

અર્થઃ—પરમાત્માના ભક્તે પોતાના તરફથી સર્વને અભયદાન આપેલું હોય છે તેથી જે ઇશ્વરભક્તથી કાંઈ પણ પ્રાણીને સંતાપ થતો નથી; અને નિરપરાધી મનુષ્યોને સંતાપ દેનાર કુષ્ટ માણસોથી પણ જે ભક્તને સંતાપ થતો નથી; અને પ્રિય વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતાં હર્ષ રહિત છે તથા ખીજાની ઉન્નતિને સહન ન કરવા રૂપ અમર્ષથી પણ જે રહિત છે તથા ઉદ્વેગથી પણ રહિત છે—અર્થાત્ “હું સર્વ પ્રકારના પરિગ્રહથી રહિત થઈને નિર્જન દેશમાં એકલો રહીશ” એ પ્રકારે જે વ્યાકુલતાથી પણ રહિત છે; એવા જે મારો ભક્ત તે મને પ્રિય છે. (૧૫).

અનપેક્ષઃ શુચિર્દક્ષ ઉદાસીનો ગતવ્યથઃ ।

સર્વોર્થમપરિત્યાગી યો મદ્વક્તઃ સ મે પ્રિયઃ ॥

૧૦ ૩૩

॥ ૧૬ ॥

અર્થઃ—યદ્યપ્યેથી પ્રાપ્ત થયેલી ભોગસામગ્રીમાં પણ જે સ્પૃહાથી રહિત છે, તથા બાહ્ય અને આશ્વ્યન્તર શૌચ વાળા છે, તથા દક્ષ છે અર્થાત્ જાણુવા યોગ્ય અને કરવા યોગ્ય વસ્તુને તરત જાણુવા તથા કરવા સમર્થ છે, ઉદાસીન છે અર્થાત્ કાંઈ પણ કાર્યમાં કાંઈ મિત્ર આદિકોનો પક્ષ કરતા નથી, ખીજા તરફથી પીડા પ્રાપ્ત થતાં પણ જેના મનમાં કલેશ થતો નથી, તથા આ લોક સંબંધી તથા પરલોક સંબંધી ફક્ત દેનાર સર્વ કર્મ (ચારંમ)નો જેણે પરિત્યાગ કર્યો છે, એવા જે મારો ભક્ત છે તે મને પ્રિય છે. (૧૬).

યો ન હૃપ્યતિ ન દ્વેષ્ટિ ન શોચતિ ન કાઙ્ક્ષતિ ।

શુભાશુભપરિત્યાગી મક્તિમાન્યઃ સ મે પ્રિયઃ ॥

૧૦ ૩૪

॥ ૧૭ ॥

અર્થઃ—૧૩ મા શ્લોકમાં કહેલા “સમદુઃખસુખઃ” એવું આ શ્લોકમાં વિવરણ કરે છે—જે ભક્ત કુષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતાં હર્ષને પ્રાપ્ત થતા નથી તથા અનિષ્ટપ્રાપ્તિથી દેવ

પણ કરતા નથી; અને પ્રાપ્ત થયેલી ઇષ્ટવસ્તુના વિયોગથી શોક પણ કરતા નથી, અને પોતાને જે ઇષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત થઇ ન હોય એવી વસ્તુની પ્રાપ્તિને માટે ઇચ્છા પણ કરતા નથી; સુખના સાધન રૂપ પુણ્ય કર્મ તથા દુઃખના સાધન રૂપ પાપ કર્મ એ બંનેનો જે ત્યાગ કરનાર છે (આ સર્વાર્થભરતિયાગીનું વિવરણ છે)—એવા જે મારા ભક્ત છે તે મને પ્રિય છે. (૧૭).

સમઃ ગત્રૌ ચ મિત્રે ચ તથા માનાપમાનયોઃ ।

શ્રીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ સમઃ સદ્ગતિર્વિજિતઃ ॥

તુલ્યનિન્દાસ્તુતિર્મૌની સન્તુષ્ટો યેન કેનચિત્ ।

અનિકેતઃ સ્થિરમતિર્ભક્તિમાન્ મે મિયો નરઃ ॥

૧૦ ગી

” ॥ ૧૮ ॥

૧૧ ગી

” ॥ ૧૯ ॥

અર્થઃ—શત્રુ અને મિત્રમાં પણ જેની સમાન દૃષ્ટિ છે, તથા માન અને અપમાનમાં, શીત ઉષ્ણમાં, સુખ અને દુઃખમાં, પણ સર્વ પ્રકારે હર્ષ શોકથી રહિત છે; સર્વ વિષય-પદાર્થમાં આસક્તિ રહિત છે; તથા અમુક વસ્તુ સારી હોવાથી તેથી સુખ મળશે એવા પ્રકારના સંગ (શોભનાઅધ્યાત્મ)થી જે રહિત છે (૧૮); કોઇ નિંદા કરે અથવા સ્તુતિ કરે છતાં જેને શોક કે હર્ષ થતો નથી, તથા મૌની છે એટલે જે વાણીના સંયમવાળા છે, પ્રારબ્ધાનુસાર જેવી તેવી મળેલી વસ્તુથી જે સંતુષ્ટ છે, જેને નિયમથી રહેવાનું કાર્ય દેશાયું નથી, અને જેની બુદ્ધિ પરમાત્મા રૂપ પરમાર્થ વસ્તુમાં સ્થિર થઇ ચૂકી છે, એવા મારા ભક્ત મને પ્રિય છે. (૧૯).

જે પ્રકારે અદ્વેષ્ટા ઇત્યાદિક શ્લોકથી અવિનાશી પરમાત્માના ભક્તો (જીવન્મુક્તો) નાં લક્ષણ ભગવાને ગીતામાં કહ્યાં છે. એ જ ભક્તોને શ્રીમદ્ ભાગવતમાં “ઉત્તમ ભક્ત” એ નામથી કહ્યા છે:—

સર્વભૂતેષુ ય પરમેશ્વરગવદ્ભાવમાત્મનઃ ।

ભૂતાનિ ભગવત્યાત્મન્યેષ ભાગવતોત્તમઃ ॥

મા૦ સ્ક૦ ૧૧-૨-૪૫ ॥

અર્થઃ—જે ભક્ત પોતાના સ્વરૂપને ધ્વજ રૂપે સર્વ પ્રાણીઓમાં જુએ છે, તેવી જ રીતે સંપૂર્ણ પ્રાણીઓને આપણા સ્વરૂપ રૂપ પરમાત્મામાં કલ્પિત રૂપે દેખે છે, તે ભગવદ્ભક્તોમાં ઉત્તમ છે.

ગૃહીત્વાપીન્દ્રિયૈર્યાન્યો ન દ્રેષ્ટિ ન હૃપ્યતિ ।

વિષ્ણોર્માયામિદં પર્યન્ત વૈ ભાગવતોત્તમઃ ॥

” ॥ ૪૮ ॥

અર્થઃ—નેત્રાદિ જાનેન્દ્રિયો વડે રૂપાદિ વિષયોનું ગ્રહણ કરનાર મનુષ્યને સારી વસ્તુ પ્રાપ્ત થતાં હર્ષ, તથા ખરાબ વસ્તુ પ્રાપ્ત થતાં દ્વેષ થાય છે. તેથી પરમેશ્વરનો જે ભક્ત ઇન્દ્રિયો વડે વિષયોને ગ્રહણ કરતો છતાં પણ સંપૂર્ણ જગતને પરમેશ્વરની માયા રૂપ દેખીને સારી અથવા ખોટી વસ્તુ પ્રાપ્ત થતાં હર્ષ વા દ્વેષ કરતો નથી અર્થાત્ ઇષ્ટ વા અનિષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિથી હર્ષ વા શોક કરતો નથી તે ભગવદ્ભક્તોમાં શ્રેષ્ઠ છે.

દેહેન્દ્રિયમાણયનોધિયાં યો જન્માપ્યયશ્ચુદ્ધયતર્પકૃત્તૈઃ ।

સંસારચર્મૈરવિમુક્તમાનઃ સ્મૃત્યા દરેર્ભાગવતમધ્યાનઃ ॥ મા૦ સ્ક૦ ૧૧, અ. ૨-૪૯ ॥

અર્થ:—હમેશાં હરિના સ્મરણથી જે ભક્ત દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિના જન્મ્યાદિ સંસારધર્મથી મોહ પામતો નથી, તે ભગવાનના ભક્તોમાં શ્રેષ્ઠ છે. (પ્રાણનો ક્રુધા પિપાસા ધર્મ છે; ભય તથા કામ, ક્રોધાદિ મનના ધર્મ છે; તૃષ્ણા [તર્પણ] બુદ્ધિનો ધર્મ છે; શ્રમ ઇન્દ્રિયોનો ધર્મ છે; એમ બાણવું.)

✓ ન કામકર્મવીજાનાં यस્ય ચૈતસિ સંભવઃ ।

વાસુદેવૈકનિલયઃ સ વૈ ભાગવતોત્તમઃ ॥

” ॥ ૫૦ ॥

અર્થ:—ભોગની ઇચ્છાથી ભોગ્ય પદાર્થોની પ્રાપ્તિને માટે કર્મ, અને કર્મથી શરીર ધારણ કરવાના હેતુ રૂપ પુણ્ય પાપ, ફરી જન્મધારણ, એ પ્રકારે અત્માની મનુષ્યનો સંસાર ઘટીયન્નની પેઠે ચાલતો રહે છે. પરન્તુ જે ભક્તના હૃદયમાં સંસારના ધારણરૂપ કામાદિકોની ઉત્પત્તિ થતી નથી, અને એક વાસુદેવ જ જેનો આશ્રય છે, એવો જે ભક્ત છે તે શ્રેષ્ઠ ભક્ત છે.

✓ ન यस્ય જન્મકર્માભ્યાં ન વર્ણાશ્રમજાતિભિઃ ।

સજ્જતેઽસ્મિન્નહંભાવો દેહે વૈ સ હરેઃ પ્રિયઃ ॥

” ॥ ૫૧ ॥

અર્થ:—અહંકારના નિમિત્ત રૂપ ઉત્તમ કુલમાં જન્મ, યજ્ઞાદિ કર્મ, તથા બ્રાહ્મણાદિ વર્ણ, તથા બ્રહ્મચર્યાદિ આશ્રમ, મનુષ્યાદિ જાતિ-એ સર્વ હોવા છતાં આ દેહમાં, “હું કુલીન છું, યજ્ઞાદિ કર્મોનો હું કર્તા છું,” ઇત્યાદિ અભિમાન જેને થતું નથી, તે પરમાત્માનો શ્રેષ્ઠ ભક્ત છે.

✓ ન यस્ય સ્વઃ પર ઇતિ વિત્તેષ્વાત્મનિ વા મિદા ।

સર્વભૂતસમઃ શાન્તઃ સ વૈ ભાગવતોત્તમઃ ॥

” ॥ ૫૨ ॥

અર્થ:—ધન, સ્ત્રી, પુત્રાદિકોમાં જેને “આ અમારો છે, આ પારકો છે” એવી ભેદ-બુદ્ધિ નથી-અર્થાત્ જેવી રીતે પોતાના દેહ, ધન, આદિની રક્ષા ચલાય છે તેવી રીતે જે સર્વની ચલાય છે, જે સંપૂર્ણ પ્રાણીઓમાં એકત્મદર્શી છે અને રાગદ્વેષાદિથી રહિત (શાન્ત) છે, તે ભગવદ્ભક્તોમાં શ્રેષ્ઠ છે. (ભેદબુદ્ધિ વાળો મનુષ્ય જેમ પોતાની રક્ષા ચલાય છે બીજાની નહીં, અને જેમ પોતાના શત્રુનો નાશ ચલાય છે, તેમ ભગવદ્ભક્ત કોઈનો પણ નાશ ચલાતો નથી-એવો ભાવ છે.)

✓ ત્રિભુવનવિભવહેતવેઽપ્યકુઠ્ઠસ્મૃતિરજિતાત્મસુરાદિભિર્વિમૃગ્યાત્ ।

ન ચલતિ ભગવત્પદારવિન્દાલ્લવનિમિપાર્ધમપિ યઃ સ વૈષ્ણવાચ્ચઃ ॥ ૫૩ ॥

અર્થ:—જે જીતેન્દ્રિય નથી એવા દેવતા લોક પણ ભગવાનના ચરણકમળને શોધે છે પરન્તુ પ્રાપ્ત થતા નથી, કેમકે દેવતા લોક ત્રિલોકીના વિભવની ઇચ્છા વાળા છે. પરન્તુ ત્રણે લોકનો વિભવ પ્રાપ્ત હોવા છતાં પણ જેનું ચિત્ત દેવો વડે વિમુગ્ધ એવા ભગવાનના ચરણકમળથી એક ક્ષણ પણ અસતું નથી-એવા જે ભક્ત છે તે વિષ્ણુ ભક્તોમાં શ્રેષ્ઠ છે.

ભાગવત સહચિક્રમાદ્ધિશાસ્ત્રાનલ્પમણિચન્દ્રિકયા નિરસ્તતાપે ।

હૃદિ કમ્યમુપસીદતાં પુનઃ સ પ્રભવતિ ચન્દ્ર ઇવોદિતેઽર્કતાપઃ ॥ ૫૪ ॥

અ. ૨-૫૪ ॥

અર્થ:—એક સ્થાનમાંથી બીજા સ્થાનમાં ઉઠાવીને પગ મૂકવો તેનું નામ “ વિક્રમ ” છે. ભગવાને બલિની પાસેથી પૃથિવી લેવાની વખતે ત્રણ પગલામાં સર્વ પૃથિવીને માપી નાંખી હતી. તેથી કરીને ભગવાનનું નામ ઉચ્ચવિક્રમ પ્રસિદ્ધ છે.

જેવી રીતે ચન્દ્રમાને ઉદય થતાં સૂર્યનો તાપ રહેવાનો સંભવ નથી, તેવી રીતે ભગવાનના મહાન વિન્યાસ(વિક્રમ) વાળા ચરણની અંશુલી(શાસ્ત્ર)માં જે મણિ તુલ્ય દીપ્તિવાળા નખ છે તેનું હમેશાં ધ્યાન કરવાથી ભક્તોના હૃદયના સર્વ તાપ નખમણિના શીતલ કિરણ (ચન્દ્રિકા)થી નષ્ટ થઇ જાય છે. તેથી ભક્તોના હૃદયમાં કામાદિ રૂપ તાપ અથવા અચ્ચલતા થવાનો સંભવ નથી. અથવા ધ્યાન કરનારના હૃદયનો અગ્નિ રૂપ અંધકાર નખમણિના પ્રકાશથી દૂર થઇ જાય છે. તેથી અગ્નિનું કાર્ય જે કામાદિ તે ભક્તોના હૃદયમાં હોવાનો સંભવ નથી એવો અર્થ સમજવો.

વિસ્રજતિ હૃદયં ન यस્ય સાક્ષાદ્વિરવશાભિહિતોઽપ્યયૌવનાશઃ ।

મળયરશનયા ધૃતાદ્વિપજ્ઞઃ સ ભવતિ ભાગવતપદ્માન ઉક્તઃ ॥ ૧૧ ॥ ૫૫ ॥

અર્થ:—રેગાદિથી વિવશ (અવશ) થયેલી અવસ્થામાં પણ જેનું નામ માત્ર ગ્રહણ કરવાથી જ ભક્તોનાં પાપના સમૂદયે જે દૂર કરે છે એવા, તથા જેમના ચરણકમલને પ્રેમ રૂપી દોરી વડે બાંધીને ભક્ત લોકોએ પોતાના હૃદયમાં રાખ્યા છે એવા, સાક્ષાત્ ભગવાન જે (ભક્ત)ના હૃદયનો પરિત્યાગ કરતા નથી તે ભક્ત ભગવદ્ભક્તોમાં શ્રેષ્ઠ છે.

સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણ.

એવી જ રીતે જે તત્ત્વવૃત્તાઓને ભાગવતમાં “ ઉત્તમ ભક્ત ” એવા નામથી કહેવામાં આવ્યા છે તેમને જ ગીતામાં ભગવાને “ સ્થિતપ્રજ્ઞ ” નામથી કહ્યા છે. તે નીચે પ્રમાણે:—
અર્જુન ઉવાચ—સ્થિતપ્રજ્ઞસ્ય કા માપા સમાધિસ્થસ્ય કેશવ ।

સ્થિતપ્રીઃ કિં પ્રભાપેત કિમાસીત વ્રજેત કિમ્ ॥મંગી૦ ૨-૫૪॥

અર્થ:—“ હું સન્ધિદાનન્દ સ્વરૂપ બ્રહ્મ છું ” એવી જેની શુદ્ધ નિશ્ચય થઇ છે તેનું નામ સ્થિતપ્રજ્ઞ છે. તે “ સમાધિન ચિત્ત ” તથા “ વ્યુત્થિત ચિત્ત ” એવા બેદથી બે પ્રકારના છે. તેનું લક્ષણ અર્જુન પૂછે છે.—હે પરમાત્મન! સમાધિસ્થ સ્થિતપ્રજ્ઞનું લક્ષણ શું છે? નથા વ્યુત્થિત ચિત્ત વાળા સ્થિતપ્રજ્ઞ કેવી રીતે બોલે છે, કેવી રીતે આલેન્દ્રિયોના નિગ્રહ કરે છે, અને નિગ્રહના અભાવ સમયે કેવી રીતે વિષયોને પ્રાપ્ત કરે છે?

શ્રીભગવાનુવાચ—શ્રી ભગવાન ઉત્તર આપે છે:—

મજદાતિ યદા કામાન્સર્વાન્પાર્થ મનોગતાન્ ।

આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ટઃ સ્થિતપ્રજ્ઞસ્તદોચ્યતે ॥

” ૨-૫૫ ॥

અર્થ:—હે અર્જુન! જ્યારે કામ અર્થાત્ વિવલ ભોગની ઇચ્છા, તથા નાના પ્રકારના સંકલ્પ, સંશય, આદિ જે મનના ધર્મ છે તે સર્વનો પરિત્યાગ કરવામાં આવે છે, તથા સન્ધિદાનન્દ એક રસ પર બ્રહ્મ પરમાત્મ રૂપ જે પોતાનું સ્વરૂપ તેમાં રમણ કરતા સના પોતાના સ્વરૂપથી જ સંતુષ્ટ થાય છે, ત્યારે તેને “ સ્થિતપ્રજ્ઞ ” કહે છે. (૫૫).

દુઃસ્વેપ્વનુદ્ધિમમનાઃ મુલેપુ વિગતસ્પૃહઃ ।

વીતરાગમયક્રોધઃ સ્થિતપ્રીર્મુનિરુચ્યતે ॥

” ૧ ॥ ૫૬ ॥

✓ અર્થ:—હવે વ્યુત્પત્તિ ચિત્તવાળા સ્થિતપ્રજનું લક્ષણ કહે છે:—આધ્યાત્મિક, આધિ-
ભૌતિક તથા આધિદેવિક બેદથી દુઃખ ત્રણ પ્રકારનું હોય છે. આધ્યાત્મિક દુઃખ માનસિક
અને શારીરિક બેદથી બે પ્રકારનું હોય છે. મનમાં શોક મોહ, અને શરીરમાં ત્વર, શિરો-
રોગ, આદિ તે આધ્યાત્મિક દુઃખ કહેવાય છે. વ્યાધિ, સર્પ, આદિકોથી જે દુઃખ થાય છે
તે આધિભૌતિક દુઃખ કહેવાય છે. અતિ વાયુ, અતિવૃષ્ટિ, આદિ હેતુથી જે દુઃખ
થાય છે તે આધિદેવિક દુઃખ કહેવાય છે.

✓ એ દુઃખો પ્રાપ્ત થતાં જેના ચિત્તમાં ઉદ્વેગ થતો નથી, સુખના સાધનમાં પણ જેને
સ્પૃહા થતી નથી, વિષય પદાર્થોમાં “આ વસ્તુ સારી છે, સુખના સાધન રૂપ છે” એવી
બુદ્ધિથી વિષય પદાર્થોમાં જે જે પ્રીતિ થાય છે તેનું નામ રાગ છે. રાગના વિષયનો નાશ
પ્રાપ્ત થતાં તેનું નિવારણ કરવા પોતાને અસમર્થ માનતાં જે દુઃખતા રૂપ ચિત્તવૃત્તિ થાય
છે તેનું નામ ભય છે. તેની જ રીતે રાગના વિષયનો નાશ પ્રાપ્ત થતાં તેનું નિવારણ
કરવાને પોતાને અસમર્થ માનતાં ચિત્તમાં જે ત્વલન રૂપ વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તેનું
નામ ક્રોધ છે. આ રાગાદિ જેના નિવૃત્ત થયા છે એવા જે મનનશીલ પુરૂષ છે તેને
સ્થિતપ્રજા કહે છે.

સ્થિતપ્રજા પોતાના અનુભવને પ્રકટ કરતા શિષ્યોની શિક્ષાને માટે અનુદેગત્વ,
નિઃસ્પૃહત્વ, વગેરે વાણી બોલે છે—એવો “કિં પ્રમાયેત” એ પ્રશ્નનો ઉત્તર દીધો.

✓ ય: સર્વજ્ઞાનભિસ્નેહસ્તત્પ્રાપ્ય શુભાશુભમ્ ।

નાભિનન્દતિ ન દ્રેષ્ટિ તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥

” ॥ ૫૭ ॥

અર્થ:—જે મુનિ સર્વ વસ્તુમાં આસક્તિ રહિત છે, પરમાત્મામાં જ હમેશાં સ્નેહ વાળા
છે, અને પ્રારબ્ધ કર્માનુસાર સુખનું સાધન પ્રાપ્ત થવાથી હર્ષથી તેની પ્રશંસા કરતા નથી,
અને ‘દુઃખનું સાધન પ્રાપ્ત થવાથી અશ્રુપાથી તેની નિન્દા પણ કરતા નથી એવા, સ્નેહ
તથા હર્ષ વિષાદથી રહિત, જે મુનિ છે તેની પરમાત્મવિષયક પ્રજ્ઞા સ્થિર થઇ છે
અર્થાત્ તે સ્થિતપ્રજ છે.

યદા સંહરતે ચાયં કૂર્મોઽજ્ઞાનીવ સર્વશઃ ।

✓ ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયૈર્અસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥

” ॥ ૫૮ ॥

અર્થ:—જેની રીતે કૂર્મ (કાચબો) પોતાનાં અંગોને ઇચ્છાનુસાર અંદર ખેંચી લે છે,
તેવી રીતે જ્યારે આ વ્યુત્પત્તિ ચિત્તવાળા સ્થિતપ્રજા સર્વ પ્રકારે વિષયોમાંથી ઇન્દ્રિયોને
સંકોચી લે છે, ત્યારે તેની પ્રજ્ઞા સ્થિર થાય છે અર્થાત્ તે સ્થિતપ્રજ છે.

હવે અહીંથી જ શ્લોક વડે “કિમાસીત” એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે:—

વિપયા વિનિવર્તન્તે નિરાહારસા દેહિનઃ ।

✓ રસવર્જે રસોઽપ્યસ્ય પરં દૃષ્ટા નિવર્તતે ॥

” ॥ ૫૯ ॥

અર્થ:—શંકા: મુદ્-મનુષ્યની પણ રાગાદિ નિમિત્તવશાત્ વિષયોમાંથી ઇન્દ્રિયો નિવૃત્ત
થાય છે. તો પછી પૂર્વ શ્લોકમાં, વિષયોમાંથી જે મનુષ્યે ઇન્દ્રિયોને ખેંચી લીધો છે તેને,
સ્થિતપ્રજ કેવી રીતે કહી છે? સમાધાન:—રાગ વા ઉપવાસાદિ નિમિત્તથી ઇન્દ્રિયો વડે
વિષયોનું મંદણ નહીં કરતા દેહાભિમાની મુદ્ નિરાધાર રહેવાથી તેની ઇન્દ્રિયો

થવાથી વિષયોના સેવનમાં અસમર્થ થાય છે. પરન્તુ તેના મનમાંથી વિષયોમાંનો રાગ નિવૃત્ત થતો નથી. તે રાગ પણ પરમાત્મ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરી સ્થિતપ્રજ થવાથી નિવૃત્ત થાય છે, તેમ વિષયોની પણ નિવૃત્તિ થાય છે. માટે રાગ સહિત વિષયોની નિવૃત્તિ એ સ્થિતપ્રજનું લક્ષણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

અહીં સ્થિતપ્રજ થવામાં બાહ્યેન્દ્રિયનિગ્રહ તથા મનોનિગ્રહને પણ મુખ્ય કારણ કહીને ઇન્દ્રિયનિગ્રહ તથા મનોનિગ્રહના અભાવમાં ભગવાન દોષ બતાવે છે:—

યત્તો હાપિ કૌન્તેય પુરુષસ્ય વિપશ્ચિતઃ ।

ઇન્દ્રિયાણિ પ્રમાયીની હરન્તિ પ્રસભં મનઃ ॥

મ૦ ગી૦ ૨-૬૦ ॥

અર્થ:—હે અર્જુન ! વિષય પદાર્થોમાંથી ઇન્દ્રિયોને નિવૃત્ત કરવાને માટે દોષદષ્ટિ રૂપ પ્રત્યક્ષ કરતા વિવેકી મનુષ્યના મનને પણ ઇન્દ્રિયો વિચાર યુક્ત કરે છે, કારણ કે ઇન્દ્રિયો બહુ બલવાન હોવાથી વિવેકને નષ્ટ કરવામાં બહુ સમર્થ છે, તેથી બલ પૂર્વક વિવેકને નષ્ટ કરીને વિષયોમાં પ્રવૃત્ત કરાવે છે.

લોકોના ધનને લૂંટનારા ચોર લોક, ધનવાનના દેખતાં દેખતાં જ તેના રક્ષક વગેરે સર્વને મારીને ધનને હરી લે છે; તેવી રીતે મન રૂપી ધનને લૂંટનાર ઇન્દ્રિયો રૂપ ચોર વિવેકી ધનવાન તથા વિવેક રૂપ, રક્ષકના દેખતાં જ તેમનો તિરસ્કાર કરીને વિવેકપ્રદામાં પ્રવિષ્ટ થયેલા મનને ત્યાંથી હઠાવી પોતાના વિષયમાં આસક્ત કરી દે છે એ ભાવ છે.

તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય યુક્ત આસીત મત્પરઃ ।

વશે હિ યસ્યેન્દ્રિયાણિ તસ્ય મજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥

” ॥ ૬ ॥

અર્થ:—પૂર્વોક્ત પ્રકારની ઇન્દ્રિયોથી મનની રક્ષા કરવાનો ઉપાય બતાવે છે:—એ સર્વ જ્ઞાનેન્દ્રિય તથા કેમેન્દ્રિયોને વશ કરીને, તથા બાહ્ય પદાર્થોમાંથી મનને હઠાવીને, વૃત્તિને બ્રહ્માકાર કરતા સત્તા “ હું વાસુદેવ પરમાત્માથી જિજ્ઞાસુ નથી ” એવા નિશ્ચયથી રહેવું. જેની ઇન્દ્રિયો વશમાં છે તેની પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિત છે અર્થાત્ તે સ્થિતપ્રજ છે.

ઇન્દ્રિયોને વશમાં રાખી રહેવું એ “ કિમાસીત ”નો ઉત્તર મળ્યો.

ધ્યાયતો વિપયાન્પુંસઃ સન્નસ્તેષૂપજાયતે ।

સંગાત્સંજાયતે કામઃ કામાત્ક્રોધોઽભિજાયતે ॥

” ॥ ૬૨ ॥

ક્રોધાદ્ભવતિ સંમોહઃ સંમોહાત્સ્મૃતિવિભ્રમઃ ।

સ્મૃતિભ્રંશાદ્બુદ્ધિનાગો બુદ્ધિનાશાત્પ્રમણયતિ ॥

” ॥ ૬૩ ॥

અર્થ:—હવે બાહ્યેન્દ્રિયનો નિગ્રહ હોવા છતાં મનોનિગ્રહના અભાવમાં દોષ બતાવે છે:—મનથી વિષયોનું ચિન્તન કરનાર મનુષ્યને તે વિષયોમાં આસંગ થાય છે અર્થાત્ “ એ પદાર્થ મને અત્યન્ત સુખનું સાધન છે ” એવી તેમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેવી પ્રીતિથી તે પદાર્થની ઇચ્છા થાય છે. તે ઇચ્છાનો કાષ્ઠ વાર ભંગ થતાં ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે. ક્રોધ થવાથી કાર્યાકાર્યનો વિવેક નષ્ટ થઈ જાય છે. વિવેક નષ્ટ થવાથી સાત્ત્વ તથા ગુરૂ પાસેથી શ્રવણ કરેલા તત્ત્વની સ્મૃતિનો નાશ થાય છે. સ્મૃતિનો નાશ થવાથી આત્માકાર મનોવૃત્તિ રૂપ બુદ્ધિનો નાશ થાય છે. અને બુદ્ધિનો નાશ થતાં સંપૂર્ણ પુરુષાર્થને અવગમ થાય છે. (પ્રણદયતિ)

માટે આલેન્દ્રિયવાળાને મનોનિગ્રહની પણ આવશ્યકતા છે. તે આવશ્યકતા ખતાવી હવે મનોનિગ્રહ હોવા છતાં આલેન્દ્રિય નિગ્રહનો અભાવ હોય તો તેમાં દોષ નથી એમ કહે છે :—

• રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ વિષયાનિન્દ્રિયૈશ્ચરન્ ।

આત્મવશૈર્વિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥

” ॥ ૬૪ ॥

અર્થ:—મનોનિગ્રહના અભાવવાળા મનુષ્ય ફક્ત આલેન્દ્રિયોનો હક પૂર્વક નિગ્રહ કરીને રાગદ્વેષાદિ દોષયુક્ત મન વડે વિષયોનું ચિન્તન કરતો સતો પુરુષાર્થથી ભ્રષ્ટ થાય છે. પરન્તુ અન્તઃકરણને જેણે વશ કરેલું છે તેવો મનુષ્ય પોતાને સ્વાધીન રાગદ્વેષથી રહિત ઇન્દ્રિયો વડે અનિષિદ્ધ વિષયોનું ગ્રહણ કરતો સતો પરમાત્માના સાક્ષાત્કારની યોગ્યતા રૂપ ચિત્તશુદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે.

હવે નીચેના શ્લોકથી ચિત્તશુદ્ધિનું પ્રયોજન શું તે ખતાવે છે :—

પ્રસાદે સર્વદુઃખાનાં હાનિરસ્યોપજાયતે ।

પ્રસન્નચેતસો હ્યાથુ બુદ્ધિઃ પર્યવતિષ્ઠતે ॥

” ॥ ૬૫ ॥

અર્થ:—ચિત્ત શુદ્ધ થતાં સર્વ પ્રકારનાં દુઃખોથી નિવૃત્તિ થાય છે, અને વળી પ્રસન્ન ચિત્તવાળાની જીવબલની એકતા રૂપ બુદ્ધિ સ્થિર થાય છે.

ચિત્તશુદ્ધિ થવાથી જીવ બલની એકતાના નિશ્ચય રૂપ પ્રયોજન ખતાવી હવે ચિત્તશુદ્ધિ ન હોય તો જ્ઞાનનો અભાવ કહે છે :—

નાસ્તિ બુદ્ધિરયુક્તસ્ય ન ચાયુક્તસ્ય ભાવના ।

ન ચાભાવયતઃ શાન્તિરશાન્તસ્ય કૃતઃ સુખમ્ ॥

” ॥ ૬૬ ॥

અર્થ:—જેણે ચિત્તને જીત્યું નથી તેને, વેદાન્તવિચારથી થતી આત્મવિધિથી સુદ્ધ ઉત્પન્ન થતી નથી. અને તેવી બુદ્ધિ વિના બલ્લાકાર વૃત્તિના પ્રવાહ રૂપ નિદિધ્યાસન (ભાવના) ખનતું નથી. અને નિદિધ્યાસન વિના પરમાત્માના સ્વરૂપના સાક્ષાત્કાર રૂપ શાન્તિ થતી નથી. અને સાક્ષાત્કાર રહિત મનુષ્યને મોક્ષાનન્દ સુખ કેવી રીતે મળી શકે? અર્થાત મોક્ષ સુખ મળતું નથી.

ઇન્દ્રિયાણાં હિ ચરતાં ધન્મનોઽનુવિધીયતે ।

તદસ્ય હરતિ પ્રજ્ઞાં વાયુર્નાવમિવાંભસિ ॥

” ॥ ૬૭ ॥

અર્થ:—જેની ઇન્દ્રિયો વિષયોમાં પ્રવૃત્ત છે, એક પણ ઇન્દ્રિય વશમાં નથી, તેની નેત્રાદિ જે કોઈ એક ઇન્દ્રિય (ચક્ષુ) રૂપાદિ વિષયમાં પ્રવૃત્ત થાય, અને મન પણ તે ઇન્દ્રિય સાથે મળી જઈને તેને અનુકૂલ થઈ તેને પ્રેરણા કરે, ત્યારે તે એક પણ (તત્ત્વ) ઇન્દ્રિય તે સાધક પુરૂષના આત્મ વિષયક જ્ઞાનને, જલમાં ચાલતી નૌકાને જેમ પવન હરી જાય છે તેમ, હરી જાય છે.

તસ્માદસ્ય મહાવાહો નિર્મુદ્દીતાનિ સર્વેશઃ ।

ઇન્દ્રિયાણીન્દ્રિયાર્થેભ્યસ્તસ્ય પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિતા ॥

” ॥ ૬૮ ॥

અર્થ:—માટે હે અર્જુન! ઇન્દ્રિયોની સ્થિતિ આવી હોવાથી, મન સહિત જેની અપૂર્ણ ઇન્દ્રિયો વિષયોથી નિગ્રહ કરવામાં આવી છે તેની પ્રજ્ઞા પ્રતિષ્ઠિત છે.

આ પ્રકારે સ્થિતપ્રજ્ઞનાં લક્ષણ કહીને હવે “ગુણાતીત”નાં લક્ષણ કહીએ છીએ:—

ગુણાતીતનાં લક્ષણ.

પ્રકાશં ચ પ્રવૃત્તિં ચ મોહમેવ ચ પાण्डव ।

ન દ્રેષ્ટિ સંપ્રવૃત્તાનિ ન નિવૃત્તાનિ કાંક્ષતિ ॥

મઠ ગી૦ ૧૪-૨૨ ॥

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।

गुणावर्तन्त इत्येवं योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥

” ॥ ૨૩ ॥

અર્થ:—હે અર્જુન! પ્રકાશ, પ્રવૃત્તિ અને મોહ—અર્થાત્ સત્ત્વગુણના કાર્ય રૂપ સુખ, રજોગુણના કાર્યરૂપ દુઃખ, અને તમોગુણના કાર્ય રૂપ મોહ (મૂઢત્વ), નિન્દા, આલસ્ય, આદિ પ્રાપ્ત થતાં તેમનો દેવ કરતો નથી—અર્થાત્ મને તમોગુણી વૃત્તિ થવાથી હું મૂઢ થયો છું, દુઃખ રૂપ રાજસી વૃત્તિ થવાથી મને કષ્ટ થાય છે, અને સત્ત્વગુણ મને સંસાર સુખમાં જોડી અન્ધનમાં નાખે છે એ પ્રકારનો દેવ કરતો નથી. અને તે પ્રાપ્ત ન થાય તો તેની ધ્વજા કરતો નથી. (૨૨). પરન્તુ ઉદાસીન જેવો રહેતો—એટલે કે જે મનુષ્ય પરસ્પર વિવાદ કરતા હોય તેમને જોઈ કાંઈના પશુ પક્ષ લેતો નથી અર્થાત્ રાગદ્વેષ રહિત હોવાથી તેની ઉપેક્ષા કરે છે, કાંઈના સાથે રાગ કે દ્વેષ કરતો નથી; તેમજ જે સત્ત્વાદિ ગુણ અથવા તેમનાં કાર્યથી ચલાયમાન થતો નથી, પરન્તુ ગુણો પોતપોતાનું કાર્ય કરે, છે એમ માનીને સ્થિર રહે છે—વિકારને પ્રાપ્ત થતો નથી (૨૩).

समदुःखसुखस्वस्थः समलोप्रादमकाञ्चनः ।

तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल્યો मित्रारिपक्षयोः ।

सर्वारभपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥

” ॥ ૨૫ ॥

અર્થ:—જેને સુખ દુઃખ એક જ છે, જે પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત (સ્વસ્થ) છે, જેને માદી, પંથર કે સુવર્ણ સમાન છે, જેને સુખનું સાધન પ્રિય વસ્તુ અને દુઃખનું સાધન અપ્રિય વસ્તુ પશુ સમાન છે, પોતાની નિન્દા કે સ્તુતિ જેને સમાન છે (૨૪), જેને માન કે અપમાન, સહુ કે મિત્ર સર્વ તુલ્ય છે, દેહયાત્રાથી અતિરિક્ત સંપૂર્ણ કર્મ (કારંમ) નો જો પરિત્યાગ કર્યો છે, તેને ગુણાતીત કહે છે. (૨૫).

અતિવર્ણાશ્રમીનાં લક્ષણ.

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના ૧૪ મા અધ્યાયમાં આ પ્રકારે તત્ત્વજ્ઞતા ભગવદ્ભક્તને “ગુણાતીત” નામથી કહ્યા છે એમ બતાવી, હવે સૂતસંહિતામાં તેમને જ “અતિવર્ણાશ્રમી” નામથી કહ્યા છે એ બતાવીએ છીએ:—

यः शरीरेन्द्रियादिभ्यो विभिन्नं सर्वसाक्षिणम् ॥

पारमार्थिकविज्ञानसुखात्मानं स्वयेवमभम् ॥ મ.સં. મુ. સ્વ. ૩, અ. ૫-૧૬ ॥

પરતત્ત્વ વિજ્ઞાનાતિ સોડતિવર્ણાશ્રમી ભવેત્ । ” ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—જે કશાની જે મનુષ્યે, શરીર તથા ઇન્દ્રિયાદિકાથી ભિન્ન, સર્વના સાક્ષી, વધાર્થ

જ્ઞાન સ્વરૂપ તથા નિરતિશય સુખ સ્વરૂપ, સ્વયંપ્રકાશ-એવા પરમાત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે, તેને અતિવર્ણાશ્રમી કહે છે. (૧૬-૭)

✓ યો વેદાન્તમહાવાક્યશ્રવણેનૈવ કેશવ ॥ ૨૧ ॥ ૧૭ ॥

આત્માનમીશ્વરં વેદ સોઽતિવર્ણાશ્રમી ભવેત્ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય, ઉપનિષદ રૂપ વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં કહેલાં ૧. બ્રહ્મણં બ્રહ્મ, ૨ અદ્વ બ્રહ્માસ્મિ, ૩. તત્ત્વમસિ, અને ૪. અયમાત્મા બ્રહ્મ-એ ચાર મહાવાક્યોના શ્રવણુ માત્રથી પોતાના સ્વરૂપ જીવાત્માને ધ્રિશ્વર સ્વરૂપે જાણે છે તે અતિવર્ણાશ્રમી છે. (૧૭-૮).

✓ યોઽવસ્થાત્રયનિર્મુક્તમવસ્થાત્રયસાક્ષિણમ્ ॥ ૧૯ ॥

મહાદેવં વિજાનાતિ સોઽતિવર્ણાશ્રમી ભવેત્ ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—જે જાત્રુ, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ-એ ત્રણ અવસ્થાથી રહિત અને ત્રણે અવસ્થાના સાક્ષી રૂપ છે એવા મહાન દેવ (પરમાત્મા)ને વેદાન્તશાસ્ત્રના વિચારથી જાણે છે તે અતિવર્ણાશ્રમી છે. (૧૮-૯).

✓ વર્ણાધમાદયો દેહે માયયા પરિકલ્પિતા ॥ ૨૧ ॥

નાત્મનો ધોધરૂપસ્ય મમ તે સન્તિ સર્વદા ॥

ઈતિ યો વેદ વેદાન્તૈઃ સોઽતિવર્ણાશ્રમી ભવેત્ ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—વર્ણાશ્રમાદિ સર્વ આ દેહમાં માયા વડે કલ્પિત થયેલા છે, મારા જ્ઞાન સ્વરૂપ આત્મામાં તે કોઇ પણ નથી, એમ વેદાન્તશાસ્ત્રના વિચાર વડે જે જાણે છે તે અતિવર્ણાશ્રમી છે. (૧૯-૨૦).

✓ આદિત્યસંનિધૌ લાકશ્ચેષ્ટતે સ્વયમેન તુ ॥

તથા મત્સંનિધાવેવ ચેષ્ટતે સકલં જગત્ ॥ ૨૧ ॥

ઈતિ યો વેદ વેદાન્તૈઃ સોઽતિવર્ણાશ્રમી ભવેત્ ॥ ૨૨ ॥

અર્થ:—જેમ આદિત્યની સંનિધિમાં-આદિત્યની સહાયતાથી સર્વ પ્રકારના વ્યવહારમાં લોક પ્રવૃત્ત થાય છે, એટલા માત્રથી આદિત્ય કોઈ પ્રકારે તેના કર્તા થઈ શકતા નથી; તેવી રીતે પરમાત્મામાં કલ્પિત સર્વ જગત્તો વ્યાપાર પરમાત્માની સત્તા સ્ફુર્તિથી થાય છે, તેટલા માત્રથી પરમાત્મા કર્તા થઈ શકતા નથી અર્થાત્ આત્મા તો અકર્તા જ છે, એ વાતને વેદાન્તશાસ્ત્રના વિચારથી જે જાણે છે તે અતિવર્ણાશ્રમી છે. (૨૧-૨).

સુવર્ણે હારકેયૂરકટકસ્વસ્તિકાદયઃ ॥ ૨૨ ॥

કલ્પિતા માયયા તદ્વજ્જગન્માયૈવ સર્વદા ॥

ઈતિ યો વેદ વેદાન્તૈઃ સોઽતિવર્ણાશ્રમી ભવેત્ ॥ ૨૩ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે સુવર્ણનાં અનેકાં ભૂષણો-જેવાં કે હાર, કેયૂર (ખાલુખન્ધ), કટક, સ્વસ્તિક, આદિ નામવાળાં છે તે-કલ્પના માત્ર છે, પરમાર્થથી સર્વ સુવર્ણ માત્ર જ છે; તેવી રીતે આ સંપૂર્ણ જગત્ માયાથી મારામાં કલ્પિત છે એમ જે વેદાન્તશાસ્ત્રના વિચારથી જાણે છે તે અતિવર્ણાશ્રમી છે. [૨૨-૨૩].

શુન્કિકાયાં યથા તારં કલ્પિતં માયયા તથા ।

મહદાદિ જગન્માયામયં મય્યેવ કલ્પિતમ્ ॥ ” ॥ ૨૪ ॥

इति यो वेद वेदान्तैः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत् । ” ॥ ૨૫ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે ધીપમાં રૂપની કલ્પના અજ્ઞાનથી થાય છે, તેવી રીતે માયાથી મહદાદિ જગત્ મારામાં કલ્પિત છે. તેથી તે જગત્ પણ માયા રૂપ [માયામયમ્] જ છે, એ પ્રકારે વેદાન્તશાસ્ત્રના વિચારથી જે જાણે છે તે અતિવર્ણાશ્રમી છે. [૨૪-૫].

આ પ્રમાણે સતસંહિતાના મુક્તિખંડમાં તત્ત્વવેત્તા ભગવદ્ભક્તને અતિવર્ણાશ્રમી કહ્યા છે.

શ્રવન્મુક્તનાં લક્ષણ.

તેની રીતે યોગવાસિકામાં પણ તત્ત્વવેત્તા ભગવદ્ભક્તને જ “શ્રવન્મુક્ત” નામથી કહ્યા છે:—

यथास्थितमिदं यस्य व्यवहारवतोऽपि च ।

अस्तं गतं स्थितं व्योम जीवन्मुक्तः स उच्यते ॥ ચો.વા.પ્ર.૩,સ.૧, શ્લો.૪ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય કોઈદૃષ્ટિથી પોતાના વર્ણાશ્રમ આદિને ઉચિત વ્યવહાર મુક્ત છે તો-પણ તેની પોતાની દૃષ્ટિમાં જેને આ પ્રત્યક્ષ જગત્ પરમાર્થ દૃષ્ટિ વડે બાધિત [અસ્તં] થઈ ગયું છે, અને બાધિત થયેલા જગત્ની અવધિ રૂપે ચિદાકાશ વ્યોમ ચૈતન્ય રૂપ આત્મા જ અબાધિત રૂપે વિદ્યમાન [સ્થિતં] રહે છે તે શ્રવન્મુક્ત કહેવાય છે.

शधैकनिष्ठतां यातो जाग्रत्येव सुषुप्तवत् ।

य आस्ते व्यवहर्तૈવ जीवन्मुक्तः स उच्यते ॥ ” ॥ ૫ ॥

અર્થ:—વ્યવહારને કરતા સત્તા પણ પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં નિષ્ઠાને પ્રાપ્ત થવાથી જે ભગવદ્વર્યામાં પણ સુષુપ્તની તુલ્ય નિર્વિકાર છે તે શ્રવન્મુક્ત છે.

नोदेति नास्तमायाति सुखे दुःखे सुखमभा ।

यथाप्राप्तस्थितेर्यस्य जीवन्मुक्तः स उच्यते ॥ ” ॥ ૬ ॥

અર્થ:—પ્રારબ્ધવશાત્ જેવું અન્નાદિક પ્રાપ્ત થયું છે તે વડે દેહની રક્ષા [સ્થિતિ] થાય છે એવા જે પુરૂષને સુખદુઃખ પ્રાપ્ત થવા છતાં પણ સંસારી મનુષ્યની પેઠે તેની સુખપ્રત્યા હિંસ્ય પામતી નથી અથવા અસ્ત પામતી નથી અર્થાત્ જેને હર્ષ શોક થતો નથી, તે શ્રવન્મુક્ત કહેવાય છે.

यो जागर्ति सुषुप्तस्यो यस्य जाग्रन्न विद्यते ।

यस्य निर्वासनो बोधः स जीवन्मुक्त उच्यते ॥ ” ॥ ૭ ॥

અર્થ:—ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયો વડે વિષયોનું ગ્રહણ કરવા રૂપ ભગવદ્વર્યાનાં લક્ષણ જેનામાં નથી, તેથી જેનામાં ખરેખરી ભગવદ્વર્યા નથી, તથાપિ જેની ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિય પોતા-પોતાના ગોલકમાં સ્થિત છે અર્થાત્ ઉપરાત [નિવૃત્ત] થઈ નથી તેથી જે જાગતો છે, અને સંકલ્પ વિકલ્પ રૂપ અન્તઃકરણની વૃત્તિ નહીં હોવાથી સુષુપ્તરથ છે—તત્ત્વજ્ઞાની હોવા છતાં પણ બહાવિત્પણનું અભિમાન કે જોગસામગ્રી સંપાદન કરવાની ઇચ્છા આદિ બુદ્ધિદોષ રૂપ વાસનાથી રહિત છે, તે શ્રવન્મુક્ત છે.

રાગદ્વેષભયાદીનામનુરૂપં ચરન્નપિ ।

યોઽન્તવ્યૌમવદત્યચ્છઃ સ જીવન્મુક્ત ઉચ્યતે ॥

” ॥ ૮ ॥

અર્થ:—જે રાગ, દ્વેષ, ભય, આદિને અનુસાર આચરણ કરે છે અર્થાત્ વ્યુત્થાન દશામાં ભોળનાદિકામાં પ્રવૃત્તિ, તથા નિષિદ્ધ વ્યવહારમાંથી વિમુખતા, અને સર્પાદિકોદ્ધી યતા ભય રૂપ નિમિત્તથી હકી જતું આદિ આચરણુક્રમ છે, તથાપિ પહેલાંના અભ્યાસથી રાગ દ્વેષાદિ કાલુષ્ય રહિત હોવાથી જે અંતરમાં બહુ જ સ્વચ્છ છે તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે.

યસ્ય નાહંકૃતો ભાવો બુદ્ધિર્યસ્ય ન લિપ્યતે ।

કુર્વતોઽકુર્વતો વાપિ સ જીવન્મુક્ત ઉચ્યતે ॥

” ॥ ૯ ॥

અર્થ:—બદ્ધ મનુષ્યને શાસ્ત્રીય કર્મ કરતાં “હું કર્તા છું” એવું અભિમાન થાય છે, તથા “મે” કરેલા કર્મથી મને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થશે” એવી પ્રકારના હર્ષથી તેની બુદ્ધિ લિપ્ત થાય છે, અને કર્મ નહીં કરતી સમયે “મે” કર્મને ત્યાગ કર્યો છે” એવો અહંકાર થાય છે અને મને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ નહીં થાય એવા વિષાદથી લેપ પણ થાય છે. પરન્તુ જેને અધ્યાસ નહીં હોવાથી કર્મ કરતાં વા ન કરતાં હર્ષ વગેરે થતું નથી, તેથી કર્તૃત્વાદિ અભિમાન તથા બુદ્ધિમાં લેપ પણ યતો નથી, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે.

યસ્માન્નોદ્વિજતે લોકો લોકાન્નોદ્વિજતે ચ યઃ ।

દર્પામર્ષમયાન્મુક્તઃ સ જીવન્મુક્ત ઉચ્યતે ॥

” ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—જેનાથી લોક ડરતા નથી, અને લોકથી પોતે પણ ઉદ્વેગને પ્રાપ્ત થતો નથી, અને હર્ષ, અમર્ષ, ભય, આદિથી જે રહિત છે, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે.

યાન્તસંસારકલનઃ કલાવાનપિ નિષ્કલઃ ।

યઃ સચિત્તોઽપિ નિશ્ચિત્તઃ સ જીવન્મુક્ત ઉચ્યતે ॥

” ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—શત્રુ, મિત્ર, માન, અપમાન, આદિ વિકલ્પ રૂપ સંસારકલના જેની શાન્ત થઇ ગઇ છે, એસક કલા[વિદ્યા]થી યુક્ત હોવા છતાં પણ અભિમાન રહિત હોવાથી જે નિષ્કલ છે, અને સ્વરૂપથી ચિત્ત હોવા છતાં પણ જે નિશ્ચિત છે અર્થાત્ ચિત્તથી રહિત [નિશ્ચિત્તઃ] છે, તે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે.

યઃ સમસ્તાર્થજાતેષુ વ્યવહાર્યપિ શીતલઃ ।

પદાર્થેષ્વપિ પૂર્ણાત્મા સ જીવન્મુક્ત ઉચ્યતે ॥

” ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—ખીજનાં ઉત્સવાદિ સંપૂર્ણ કાર્યમાં જઈને સર્વ વ્યવહાર કરવા છતાં જે લાભ, અલાભ, હર્ષ, શોક રૂપ સંતાપને પ્રાપ્ત થતા નથી, શીતલ જ રહે છે, કેવલ સંતાપને અલાભ હોવાથી શીતલ છે એમ નહીં પરન્તુ પૂર્ણ સ્વરૂપના અનુસંધાનથી પણ શીતલ છે, એવા ઇશ્વરભક્તને જીવન્મુક્ત કહે છે.

વળી તત્ત્વવેત્તા જીવન્મુક્ત ભક્તને વ્યાસાદિ ઋષિ લોક “બ્રાહ્મણ” નામથી પણ કહે છે:—

બ્રાહ્મણનાં લક્ષણ.

અનુત્તરીયવસનમનુપસ્તીર્ણશાયિકમ્ ।

વાહૂપધાયિનં શાન્તં તં દેવા બ્રાહ્મણં વિદુઃ ॥ જી૦ મુ૦ વિ૦ પ્રક૦ ૧ ॥

અર્થ:—ઉપવસ્ત્ર તથા પહેરવાનું વસ્ત્ર [વનન] એ બંનેથી જે રહિત છે, અને જે કાંઈ પણ પાથર્યા વિના સૂઈ રહે છે, અને ઉશીકાને બદલે શિરની નીચે જે હાથ રાખે છે એવા સર્વ પરિગ્રહ રહિત અને રાગાદિ રહિત [શાન્ત] તત્ત્વવેતા, ઈશ્વર ભક્તને બ્રાહ્મણ કહે છે.

અથવા વસ્ત્રાદિ હોય તોપણ—

येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाश्रितः ।

यत्र कचन शायी स्यात्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ મ.ભા.શા.પ.,અ. ૨૪-૧૨ ॥

અર્થ:—બાવાને માટે, તથા પહેરવાને, તથા ઓઢવાને, તથા રહેવાને માટે સ્થાનાદિ જેવું જેવું મળે તેમાં જે સંતુષ્ટ રહે છે તેવા તત્ત્વવેતાને દેવલોક બ્રાહ્મણ કહે છે. અથવા—કન્યાકૌવીનવાસાસ્તુ દળ્લઘ્નકુ ધ્યાનતત્પર: ।

एकाकी स्मते नित्यं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ જી૦ મુ૦ વિ૦ પ્રક૦ ૧ ॥

અર્થ:—ઓઢવાને માટે અચત્નથી મળેલા વસ્ત્રથી બનાવેલી કન્યા [ગોદડી] અથવા કૌવીન માત્ર જેતુ વસ્ત્ર છે, શરીર, વાણી અને મન એ ત્રણેનો દંડ નેણે ધારણ કર્યો છે, ધ્યાન કરવામાં જે તત્પર છે અને એકોલા વિચરે છે એવા તત્ત્વવેતાને દેવો બ્રાહ્મણ કહે છે.

न क्रुध्येन्न प्रहृष्येच्च मानितोऽमानितश्च यः ।

सर्वभूतेष्वभयदस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ મ.ભા.શા.પ.અ. ૨૪-૧૪ ॥

जीवितं यस्य धर्मार्थं धर्मो हर्यर्थमेव च ।

अहोरात्राथ पुण्यार्थं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ॥ ૨૩ ॥

અર્થ:—માન મળનાં જેને હર્ષ થતો નથી, અને અપમાન થતાં જેને ક્રોધ ચઢતો નથી, અને સર્વ પ્રાણી માત્રને જેણે અભયદાન આપ્યું છે અર્થાત્ મન, વાણી કર્મથી જે કોઈની પણ હિંસા કરતો નથી, તેને દેવો બ્રાહ્મણ કહે છે.

વળી જેનું હૃદય ધર્મને અર્થ છે અર્થાત્ હૃદય-પર્યન્ત જે ધર્મ કર્યા કરે છે, અને તેનો ધર્મ પણ ઈશ્વરને અર્થ જ છે—ઈશ્વરાર્પણ શુદ્ધિથી કરવામાં આવે છે, અને જેના અહોરાત્ર પણ પુણ્ય કરવાને માટે છે અર્થાત્ જે અહોરાત્ર પુણ્ય કરતો રહે છે [અર્થાત્ જેનું ધ્યાનાદિ પણ પુણ્ય રૂપ જ છે] તેવા તત્ત્વવેતાને દેવો બ્રાહ્મણ કહે છે.

निराशिपमनारंभं निर्नमस्कारमस्तुतिम् ।

निर्मुक्तं बन्धनैः सर्वैस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ॥ ૨૪ ॥

અર્થ:—કોઈ નમસ્કારાદિ કરનારને જે આશીર્વાદ દેતા નથી [જે મનુષ્યને કોઈ વસ્તુની ઇચ્છા, હોય તેને તે વસ્તુ પ્રાપ્ત થવાની જે પ્રાર્થના છે તેનું નામ “આશી:” છે.], અને જે આરંભથી રહિત છે એટલે કે સ્વાર્થ વા પરાપકારાર્થે મહાન, જ્ઞાન, આદિ

સંપાદન કરવાને પ્રયત્ન કરતા નથી, અને જે સ્તુતિ નમસ્કારાદિથી રહિત છે, અને ખીજા મનુષ્ય પોતાની સ્તુતિ નમસ્કારાદિ કરે એવી જેને ઇચ્છા નથી, છતાં મનુષ્ય વિષયક પ્રત્યેક પ્રણામ ન હોવા છતાં પણ ઇશ્વરશુદ્ધિથી સર્વને પ્રણામ કરે છે, જે સર્વ કામ કર્માદિ બંધનથી મુક્ત છે. અક્ષીણં ક્ષીણ કર્માણામ્ ॥ જી૦ મુ૦ વિ૦ પ્રક૦ ૧ ॥ અક્ષીણુ છે અર્થાત્ દીનતાથી રહિત છે, એટલે કે ભોજનાદિક સમયાનુસાર ન મળવા છતાં પણ જેને વિપાદ થતો નથી અને પ્રાપ્ત થવા છતાં હર્ષને પણ પ્રાપ્ત થતો નથી અર્થાત્ સરીરના ભોગને પ્રારબ્ધને અધીન બનણી નિર્દોષ રહે છે; અને જે ક્ષીણુકર્મા છે અર્થાત્ વિધિ નિષેધને અધીન વૈદિક વા લૌકિક કર્મ રહિત છે) તેવા તત્ત્વવેત્તા ભક્તને દેવો બ્રાહ્મણ કહે છે.

અહેરિવ ગણાઙ્ગીતઃ સન્માનાન્મરણાદિવ ।

કુળપાદિવ યઃ સ્ત્રીભ્યસ્તં દેવા વ્રાહ્મણં વિદુઃ ॥ મ.ભા.શા.પ.અ. ૨૪૫-૧૩ ॥

અર્થઃ—સમુદાયમાં રહેવાથી શિક્ષાવાર્તા અથવા દેશવાર્તા અથવા દેપાદિ થવાનો સંભવ હોવાથી, જેમ સર્પથી ડરે છે તેમ, સમુદાયથી જે ડરે છે, તથા કોઈ સન્માન કરે તો તેને મરણ સમાન સમજે છે કેમકે સન્માન તપનો નાશ કરતા છે, અને જેને સ્ત્રી ઉપર, મડદાની માફક, ગલાને આવે છે, તેને દેવલોક બ્રાહ્મણ કહે છે.

પૃથ્વદારણ્યક શ્રુતિ પણ તેજ કહે છે:—

અથ ય ઇતદક્ષરં માર્ગિં વિદિત્વાસ્માલ્લોકાતૈતિ સ વ્રાહ્મણઃ ॥

વૃ. ડ. અ. ૩-૮-૧૦ ॥

અર્થઃ—હે માર્ગિ! આ અવિનાશી (અક્ષરમ્) પરમાત્માના સ્વરૂપને બળ્ણીને જે આ દેહનો ત્યાગ કરે છે તે બ્રાહ્મણ છે.

આ પ્રમાણે ભગવદ્ભક્ત તત્ત્વવેત્તાને બ્રાહ્મણ શબ્દથી કહીને તેને જ શ્રુતિ “આત્મરતિ” નામથી પણ કહે છે.

આત્મક્રીડઃ આત્મરતિઃ ક્રિયાવાનેપ વ્રહ્મવિદાં વરિષ્ઠઃ ॥

મુ૦ ડ૦ મુ૦ ૩-૧-૪ ॥

અર્થઃ—તત્ત્વવેત્તા ઉત્તમ ભક્તની પોતાના સ્વરૂપ રૂપ આત્મામાં જ ક્રીડા હોય છે, બાહ્ય પુત્રાદિકામાં તેમની ક્રીડા હોતી નથી. અને પર બ્રહ્મ પરમાત્મામાં પ્રીતિવાળા હોય છે. ક્રીડામાં બાહ્ય સાધનની અપેક્ષા હોય છે, રતિમાં બાહ્ય સાધનની અપેક્ષા રહેતી નથી. એટલે જ અને (ક્રીડા અને રતિ)માં ભેદ છે. વળી તે જ્ઞાન, ધ્યાન, ઇત્યાદિ ક્રિયા વાળા હોય છે, અન્ય નહીં. આવા પ્રકારના વિશેષણ વાળા તત્ત્વવેત્તા પરમેશ્વરના ભક્તોમાં શ્રેષ્ઠ છે.

બ્રહ્મવિદ્, બ્રહ્મવિદ્, બ્રહ્મવિદ્ રીયાન અને બ્રહ્મવિદ્ રિષ્ટ એવા ચાર પ્રકારના તત્ત્વવેત્તાના ભેદ છે. જ્ઞાનની સાત ભૂમિકા છે; તેમાંની ચતુર્થ ભૂમિકા વાળાને બ્રહ્મવિદ્ કહે છે, અને તે મોક્ષના ભાગી છે. પરંતુ તેમની જીવન્મુક્તિ અવસ્થા હોતી નથી. પાંચમી, છઠી, અને સાતમી એ ત્રણ અવસ્થાઓ જીવન્મુક્તિની અવસ્થાવિશેષ છે. પંચમી ભૂમિકાવાળાનું નામ

અહ્મવિદ્દર છે, છઠી ભૂમિકા વાળાનું નામ અહ્મવિદ્દરીયાન છે અને સપ્તમી ભૂમિકા વાળાનું નામ અહ્મવિદ્દરિષ્ઠ છે.

‘ આત્મામાં આ ચારેને પ્રીતિ હોવાથી તેમનું “ આત્મરતિ ” એ નામ સામાન્ય ’ રીતે કહી શકાય. તથાપિ સપ્તમી ભૂમિકા વાળાને પાંચમી વા છઠી ભૂમિકા વાળાના જેવા પ્રત્યેક જ્ઞાન ધ્યાનાદિ હોવાનો સંભવ નથી. તેથી તે પક્ષમાં આત્મક્રિયાનો અર્થ આત્મરતિ રૂપ જ ક્રિયા એવો અર્થ કરવો પડશે.

એ પ્રકારે ભક્ત અને જ્ઞાનીનું એક જ લક્ષણમાં કહેવામાં આવેલું હોવાથી જ્ઞાની તથા ભક્તમાં કોઈ પ્રકારનો ભેદ નથી. જ્યારે જ્ઞાની અને ભક્તમાં ભેદ નથી તો જ્ઞાન અને ભક્તિમાં પણ ભેદ હોઈ શકતો નથી. અને પ્રકારભેદ હોવા છતાં ફલભેદ નહીં હોવાથી બંને એક જ છે.

भक्तौ ज्ञाने न भेदो हि तत्कर्तुः सर्वदा सुखम् ।

• વિજ્ઞાનં ન ભવત્યેવ સતિ ભક્તિવિરોધિનિ ॥ શિ.પુ.,રુ.સં.સ્વ.૨ . ૨૩-૧૬ ॥

અર્થ:—ભક્તિ અને જ્ઞાનમાં કોઈ ભેદ નથી. ભક્તિ અને જ્ઞાન કરનારને હમેશાં સુખ જ હોય છે. જો કોઈ ભક્તિનો વિરોધી હોય તો તેને અપરોક્ષ જ્ઞાન (વિજ્ઞાનમ્) થવાનો સંભવ નથી. આ પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં પણ ભક્તિ અને અપરોક્ષ જ્ઞાનનો અભેદ સિદ્ધ કરતા ભવણાદિને પણ ભક્તિનું કારણ કહ્યું છે.

ઇતિ નિર્ણયભક્તિસ્વરૂપનિરૂપણ ચ. ૩. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪. સર્ગ ૧.

ભક્તિની ૧૧ ભૂમિકાનાં નામતું નિરૂપણ

કાષ્ઠ કળાનો અભ્યાસ કરનાર, પહેલી કક્ષામાં શિખતા સમયે જ કાષ્ઠ સમર્થ શિદ્ધીનું કાર્ય કરી શકતો નથી, ન તો તે વિદ્યાર્થી મોટી કક્ષાનો અન્ય ભણી શકે છે. કમવાર જ શિખવાનું હોય છે અર્થાત્ પહેલી, બીજી, ત્રીજી, ચોથી એવા ક્રમથી સંપૂર્ણ કક્ષાનું શિક્ષણ લેવાની આવશ્યકતા હોય છે; તેવી જ રીતે મુમુક્ષુ મનુષ્યને પણ કક્ષાના ક્રમ પ્રમાણે જ અભ્યાસ કરવાની આવશ્યકતા છે. તેટલા માટે શ્રીમત્ ભાગવતના પ્રથમ સ્કંધના પાંચમા અધ્યાયમાં નારદજીએ ભક્તિની ભૂમિકા (કક્ષા)નું કથન કર્યું છે તેનો સંગ્રહ મધુસૂદન સ્વામીએ ભક્તિ રસાયન નામના અન્યમાં કર્યો છે:—

પ્રથમં મહતાં સેવા તદયાપાત્રતા તતઃ ।

શ્રદ્ધાઽથ તેષાં ધર્મેષુ તતો હરિગુણશ્રુતિઃ ॥ મક્તિરસ૦ ડહાસ૦ ૧-૩૨॥

તતો રત્યકુરોત્પત્તિઃ સ્વરૂપાધિગતિસ્તતઃ ।

પ્રેમવૃદ્ધિઃ પરાનન્દઃ તસ્યાથ સ્ફુરણં તતઃ ॥ ૩૩ ॥

ભગવદ્ધર્મનિષ્ઠાઽતઃ સ્વસ્મિન્સ્તદ્ગુણશાલિતા ।

પ્રેમ્ણોઽથ પરમા કાષ્ટેત્યુદિતા મક્તિભૂમિકાઃ ॥ ૩૪ ॥

અર્થ:—મહત્ પુરુષોની સેવા-એ ભક્તિની પહેલી ભૂમિકા છે અર્થાત્ પ્રથમ કક્ષા છે. તે પછી તે મહાન્ પુરુષોની દયાને પાત્ર થવું એ બીજી ભૂમિકા છે. તેઓના ધર્મોમાં (ભાગવત ધર્મોમાં) શ્રદ્ધા એ ત્રીજી ભૂમિકા છે. ભગવાનના ગુણોનું શ્રવણ આદિ ભાગવત ધર્મનું અનુષ્ઠાન એ ચોથી ભૂમિકા છે. (૩૨).

તે પછી ભગવાનમાં પ્રીતિની હેતુપત્તિ એ પાંચમી ભૂમિકા છે. દેહાદિકાથી ભિન્ન પરમાત્માનું જ્ઞાન એ છઠી ભૂમિકા છે. પરમાનન્દ સ્વરૂપ ભગવાનમાં પ્રેમની વૃદ્ધિ એ સપ્તમી ભૂમિકા છે. ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર એ અષ્ટમી ભૂમિકા છે. (૩૩).

ભગવદ્ધર્મમાં નિષ્ઠા એ નવમી ભૂમિકા છે. પોતાનામાં ભગવતુદય ગુણોનો આવિર્ભાવ એ દશમી ભૂમિકા છે. અતે પ્રાણત્યાગ પર્યન્ત વિરહની અસહિષ્ણુતા ૧૫ પ્રેમની પરમ અવધિ એ અગિયારમી ભૂમિકા છે. (૩૪).

ઇતિ ભક્તિ પ્ર૦ ૫ માં ભક્તિની ૧૧ ભૂમિકાનામ નિરૂપણ અ. ૪. સ. ૧. સમાપ્ત

અધ્યાય ૪. સર્ગ ૨.

૧. પ્રથમ ભૂમિકા-મહત્સેવા.

મહાન્ પુરુષોની સેવાનો મહિમા, શ્રીમદ્ભાગવતના પ્રથમ સ્કંધમાં વ્યાસજી અને નારદ-જીના સંવાદમાં, નારદજીએ પોતાના પૂર્વ જન્મના વૃતાન્તના કથન દ્વારા વર્ણવ્યો છે. નારદજી પૂર્વ જન્મમાં કાષ્ઠ દાસીના પુત્ર હતા. એક વખત ચાતુર્માસમાં મહાત્મા પુરુષોની

મેવાને માટે નારદજીને નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા. નારદજી તે વખતે (પૂર્વ જન્મમાં) આલક હતા. છતાં રમવામા પ્રીતિ છોડીને મહાત્માઓની સેવા પ્રીતિ પૂર્વક સત્સંગનો મહિમા કરતા હતા. સેવાથી પ્રસન્ન થયેલા મહાત્મા લોક પોતાનું જયેલું, અન્ન તેમને ખાવાને આપતા હતા. કેટલોક સમય આ પ્રમાણે કરવાથી નારદજીનું અન્તઃકરણ શુદ્ધ થયું. તે કાગળથી તેમને પરમાત્માના લજ્જનમાં રૂચિ થઇ. મહાત્માલોક પ્રતિદિવસ ભગવાનની મનોહર કથાનું વર્ણન કરતા હતા. તે લોકના અનુગ્રહથી નારદજીએ સપૂર્ણ કથાનું શ્રવણ કર્યું. શ્રવણ કરતાં કરતાં તેમની પરમાત્મામાં પ્રીતિ વધતી ગઇ, અને શેઠા કાળમાં પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. નારદજીના આ ઇતિહાસથી, મહાન પુરૂષોની મેવા જ પ્રથમ સાધન છે એવો નિશ્ચય થાય છે.

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં પણ મહાપુરૂષોના સમાગમનું પ્રયોજન કહેવામાં આવ્યું છે—

તદ્વિદિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવયા ।

उपदेश्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ મં ગો ૦ અ. ૪-૩૪ ॥

અર્થ:—હે અર્જુન ! તત્ત્વવેત્તા જ્ઞાની પુરૂષ, સેવા કરવાથી તથા વિનય પૂર્વક પ્રશ્ન કરવાથી તથા ઉપદેશ પ્રણામોદિથી પ્રસન્ન થવાથી, યથાર્થ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરે છે એમ તું જાણ. આ ઉપરથી નિશ્ચય થાય છે કે મહાત્મા પુરૂષોની સેવા શુશ્રુષા વિના ભક્તિ કે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી.

ये साधुसेवारूचयः पुरुषा निजशक्तितः ।

अमाप्तं नास्ति तेषां वै किमप्यैश्वर्यमूर्जितम् ॥

સ્કા ૦ પુ ૦ લ ૦ ૨. વાસુ ૦ મા ૦ ૧, અ ૦ ૨૦-૪૩ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય પોતાની શક્તિ અનુસાર સાધુ પુરૂષોની સેવામાં પ્રીતિવાળા છે તેને માટે કાંઈ પણ મોટું ઐશ્વર્ય એવું નથી કે જે પ્રાપ્ત ન થઇ શકે. અર્થાત્ સર્વ કાંઈ તેને પ્રાપ્ત થાય છે. મહાત્મા પુરૂષ કે મહાન પુરૂષ, સાધુ કે સત્પુરૂષ, શિષ્ટપુરૂષ, એ સર્વ પર્યાય વાચક છે અર્થાત્ એક જ વસ્તુનાં નામ છે.

મનુષ્યની તો શી વાત છે, સત્પુરૂષોના સંસર્ગથી પશુ, પક્ષી, આદિકાની પણ ઉન્નતિ થઇ શકે છે.

वस्त्रमापस्तितान् भूमिं गन्धो वासयते यथा ।

पुष्पाणामधिवासेन तथा संसर्गजा गुणाः ॥ મં મા ૦ વ ૦ ૫ ૦ અ ૦ ૧-૨૪ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે વસ્ત્ર, જલ, તેજ, ભૂમિ એ સર્વ વસ્તુઓ જે પુષ્પોના સંગમાં રહે છે તેની સુગન્ધથી તે યુક્ત થાય છે, તેવી રીતે મનુષ્યોમાં પણ સારા કે ખોટાના સંગથી શુભ કે અશુભ ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે.

तस्मात्પ્રાણૈશ્ચ વૃદ્ધૈશ્ચ શુદ્ધભાવૈસ્તપસ્વિમિઃ ॥

‘સન્નિશ્ચ સહ સંસર્ગ. કાર્યઃ શમપરાયણૈઃ’ ॥ સ્કા. પુ. લ. ૧, અ. લ. ૨, અ. ૪૫ ૭ ॥

અર્થ:—તે કારણથી જ્ઞાન્તિની ઇચ્છા કરનાર મનુષ્યે, શુદ્ધિમાન તથા અનુભવી વૃદ્ધ તથા શુદ્ધ ભાવનાવાળા તથા તપસ્વી એવા સત્પુરૂષોની સાથે સંસર્ગ કરવો યોગ્ય છે.

✓ દુર્લભો માનુષો દેહો દેહિનાં ક્ષણમંગુરઃ ।

તત્રાપિ દુર્લભં મન્યે વૈકુણ્ઠમિયદર્શનમ્ ॥ મા૦ સ્ક૦ ૧૧ અ૦ ૨-૨૯ ॥

અત આત્મન્ટિકં ક્ષેમં પૃચ્છામો મગવતોઽનઘાઃ ।

સંસારેઽસ્મિન્કષણાર્ધેઽપિ સત્સંગઃ શેવધર્મિર્નૃણામ્ ॥ „ ॥ ૩૦ ॥

અર્થ—સંપૂર્ણ દેહધારીઓને આ દેહ ક્ષણમાં નાશ પામે તેવો છે, તોપણ મનુષ્યદેહ પ્રાપ્ત થવો બહુ દુર્લભ છે. તેમાં પણ ભગવાનના ભક્તોનું દર્શન થતું દુર્લભ છે માટે, હે પાપરહિત યોગીશ્વરો ! હું આપકોતને નિરતિશય સુખનું સાધન શું તે પૂછું છું, કેમકે આ સંસારમાં અર્ધા ક્ષણનો પણ સત્સમાગમ મનુષ્યોને માટે એક ભારે ખળના તુલ્ય છે.

✓ મૃત્તાનાં દેવચરિતં દુઃસ્વાય ચ સુસ્વાય ચ ।

સુસ્વાયૈવ દિ સાધૂનાં ત્વાદશામચ્યુતાત્મનામ્ ॥ મા૦ સ્ક૦ ૧૧ અ. ૨-૬ ॥

મજન્તિ યે યથા દેવાન્દેવા અપિ તથૈવ તાન્ ।

છાયેવ કર્મસચિવાઃ સાધવો દીનવત્સલાઃ ॥ „ ॥ ૬ ॥

અર્થ—ઈન્દ્રાદિ દેવતાઓની ચેષ્ટા પ્રાણીઓને દુઃખને હેતુ થાય છે તેમ સુખનો હેતુ પણ છે. પરન્તુ આપના જેવા અમ્યુત એવા પરમાત્માના ભક્તોની ચેષ્ટા તો કેવલ તેમને સુખનો જ હેતુ છે. [પ]. તેનું કારણ એ છે કે જેમ મનુષ્ય લોકો દેવતાને યજ્ઞાદિ કર્મ વડે પ્રસન્ન કરે છે તેમ દેવતાલોક પણ તેને અનુસાર સુવૃષ્ટિ આદિ દ્વારા મનુષ્યોને સુખ આપે છે. કંઈક વિપરીત કરવામાં આવે તો તે જ દેવતાઓ અતિવૃષ્ટિ આદિ દ્વારા દુઃખ પણ આપે છે. જેમ મનુષ્યની હાયા મનુષ્યને અનુસરે છે, તેમ દેવતાઓ પણ કર્મને અનુસાર સુખાદિ દેનાર થાય છે. પરન્તુ મહત્પુરૂષો તો હમેશાં દુઃખી પ્રાણી ઉપર પ્રીતિવાળા હોય છે અર્થાત્ સત્પુરૂષો પોતાની સેવા શુશ્રૂષાની અપેક્ષા નહીં કરતાં બીજાને ઉપકાર કરવામાં તૈયાર રહે છે. વળી—

ન રોધયતિ માં યોગો ન સાંખ્યં ધર્મં એવ ચ ।

✓ ન સ્વાધ્યાયસ્તપસ્ત્યાગો નૈષ્ઠાપૂર્તં ન દક્ષિણા ॥ મા૦ સ્ક૦ ૧૧ અ. ૧૨-૧ ॥

વ્રતાનિ યજ્ઞશ્ચન્દાસિ તીર્થાનિ નિયમા યમાઃ ।

યથાવસ્થ્યે સત્સંગઃ સર્વસંગાપહો દિ મામ્ ॥ „ ॥ ૨ ॥

અર્થ—જેવી રીતે સર્વ આસંગોને નિવૃત્ત કરનાર સત્સંગ મને વશ કરે છે, તેવી રીતે અષ્ટાંગ યોગ, તત્ત્વોનો વિવેક (સાંખ્ય), પરાપકારાદિ ધર્મ, વેદાધ્યયન, તપ, સંન્યાસ, ઇષ્ટ પૂર્તાદિકર્મ, દક્ષિણા (સામાન્ય દાન), ઉપવાસાદિ વ્રત, દેવપૂજન, રહસ્ય મંત્રોનો જપ, તીર્થ, નિયમ, યમ-એ ક્રોધ પણ મને વશ કરવામાં સમર્થ નથી.

✓ યયોપશ્રયમાણસ્ય મગવન્તં વિભાવસુમ્ ॥

શીતં મયં તમોઽપ્યેતિ સાધુ સંસેવતસ્તથા ॥ મા૦ સ્ક૦ ૧૧, અ૦ ૨૬-૩૧ ॥

અર્થ—જેવી રીતે અગ્નિની પાસે ખેડેલા મનુષ્યના શીતની નિવૃત્તિ થાય છે, તથા ભયનો નાશ થાય છે, તેમ અન્ધકારનો પણ નાશ થાય છે; તેવી રીતે સાધુની સેવા કરનાર પુરૂષની

મૂઢતા, તથા જન્મમરણનો ભય, તેમ સંસારના કારણ રૂપ અજ્ઞાન રૂપી અન્ધકારની પણ નિવૃત્તિ થાય છે.

નિમજ્જયોન્મજ્જતાં ઘોરે ભવાબ્ધૌ પરમાયનમ્ ।

સન્તો વ્રહ્મવિદઃ શાન્તા નૌદ્દેવેવાપ્સુ મજ્જતામ્ ॥ ” ॥ ૩૨ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે પાણીમાં ડુબતા મનુષ્યને મજ્જાત નૌકા જ તરવાનું સાધન છે, તેવી રીતે સંસાર રૂપી સમુદ્રમાં ઉચ્ચ નીચ યોનિમાં જન્મતા મનુષ્યને શાન્ત સ્વભાવવાળા તત્ત્વ-વેદા મહાત્મા પુરૂષ જ આશ્રય રૂપ છે.

અન્નં हि प्राणिनां प्राण आर्तानां शरणं त्वहम् ।

ધર્મે ચિત્તં નૃણાં પ્રેત્ય સન્તોઽર્વાગ્ વિશ્વતોઽરણમ્ ॥ ” ॥ ૩૩ ॥

અર્થ:—જેમ પ્રાણીને અન્ન જ જીવન છે, જેમ હુ.ખીનું શરણુ હું (ભગવાન) છું, જેમ મૃત્યુને પ્રાપ્ત થયેલા મનુષ્યને પરલોકમાં ઉપયોગી ધન ધર્મ વિના ખીલું કાઠ નથી; તેવી રીતે સંસારમાં થતા પતનથી ડરતા મનુષ્યને રક્ષા કરનાર સત્પુરૂષ જ છે.

સન્તો दिशन्ति चक्षूंषि बहिरर्कः समुत्थितः ।

દેવતા વાન્ધવાઃ સન્તઃ સન્ત આત્માહમેવ ચ ॥ ” ॥ ૩૪ ॥

અર્થ:—સંપૂર્ણ રીતે ઉદિત થયેલો સૂર્ય બહારના અધકારને દૂર કરીને નેત્રને બાહ્ય પદાર્થનું દર્શન કરવાને સામર્થ્ય આપે છે, ત્યારે સત્પુરૂષ અજ્ઞાન રૂપ અધકારને દૂર કરી ત્સરાણુ નિરૂણુ વિષયક જ્ઞાનનું સામર્થ્ય ઉત્પન્ન કરે છે. માટે સત્પુરૂષ જ દેવતા છે—દેવતાવત્ આરાધન કરવા યોગ્ય છે. તેમ સત્પુરૂષ જ બાન્ધવ રૂપ છે—બન્ધુજનોની તુલ્ય સત્કાર કરવા યોગ્ય છે. અને સત્પુરૂષ જ આત્મા છે—આત્માની તુલ્ય પ્રીતિ કરવા યોગ્ય છે. બહુ થું કહેવું. સત્પુરૂષ જ સ્વયમ્ હું છું—અર્થાત્ પરમાત્મ દૃષ્ટિથી સેવન કરવા યોગ્ય છે.

सत्संगत्वे निःसंगत्वं निःसंगत्वे निर्मोहत्वम् ।

નિર્મોહત્વે નિશ્ચલિતત્વં નિશ્ચલિતત્વે જીવન્મુક્તિઃ ॥ મોહ૦ મુ૦ ૯ ॥

અર્થ:—સત્પુરૂષોના સમાગમથી અન્ય સર્વ પ્રકારના આસંગ છૂટી જાય છે; અન્ય પદાર્થોમાંથી આસંગ છૂટવાથી મોહની નિવૃત્તિ થાય છે, મોહ નિવૃત્ત થવાથી તત્ત્વજ્ઞાનની દૃઢતા થાય છે; અને તત્ત્વજ્ઞાનની દૃઢતાથી જીવન્મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી—

त्रिजगति सज्जनसंगतिरेका भवति भवार्णवतरणे नौका ॥ મો૦ મુ૦ ૧૩ ॥

અર્થ:—સંસાર રૂપી સમુદ્રને તરવાને માટે ત્રણે લોકમાં સત્સંગ જ એક સાધન છે, ખીલું કાઠ સાધન નથી.

ભર્તૃહરિ મહારાજ પણ પોતાના નીતિ શતકમાં સત્સંગના પ્રભાવનું મણ્ડન કરે છે—

जादयं धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यं

मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति ।

चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिं,

सत्संगतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ॥

ની૦:શ૦ ૨૩ ॥

અર્થ:—સત્સંગથી, બુદ્ધિની જડતા દૂર થાય છે, મિથ્યા ભાવણ કરનાર પણ સત્ય ખોલતાં શીખે છે, સત્સંગીને સર્વત્ર માનની વૃદ્ધિ થાય છે, અને તેનું પાપ દૂર થાય છે; સત્સંગ ચિત્તને નિર્મલ કરે છે, સત્સંગીની કીર્તિ સર્વત્ર ફેલાય છે. માટે મનુષ્યને માટે સત્સંગ થુ નહીં કરી શકે? અર્થાત્ સર્વ કાંઈ કરી શકે છે.

જેવી રીતે સોનાની વીંટીમાં જડેલો કાચનો કડડો પણ ભરકત મણિના પ્રકાશને ધારણ કરે છે—તેના જેવી શોભા આપે છે, તેમ સત્પુરુષના સમાગમથી મૂર્ખ પણ ચોચ્યતાને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે મનુષ્યેએ અવશ્ય સત્સંગ કરી ઉત્તમ ગુણોને પ્રાપ્ત કરવા જોઈએ.

સેવ્યાઃ શ્રેયોર્થિભિઃ સન્તઃ પુણ્યતીર્થજલોપમાઃ ।

ક્ષણોપાસનમપ્યત્ર ન ચેપાં નિષ્ફલં ભવેત્ ॥સ્કાં ૦ પુ ૦ સ્વ ૦ ૭, જ ૦ ૩૩૮-૬૧ ॥

અર્થ:—જેમ ગંગાદિ પવિત્ર તીર્થનાં જલ મનુષ્યના પાપને દૂર કરે છે, તેમ મનુષ્યના પાપનો નાશ કરનાર પવિત્ર જંગમ તીર્થ રૂપ સત્પુરુષોનું, પોતાનું કલ્યાણ છોડીને સેવન કરવું; કેમકે એક ક્ષણ માત્ર પણ કરેલો સત્સમાગમ વ્યર્થ જતો નથી.

સદ્भिઃ સદ્ સદાસીત સદ્भिઃ કુર્વતિ સત્કયામ્ ॥

સતાં વ્રતેન વર્તેત નાસદ્ભિઃ કિંચિદાચરેત્ ॥સ્કાં. પુ.સ્વ. ૭, અ. ૩૩૮-૬૨॥

અર્થ:—સત્પુરુષોની સાથે ઉઠે બેસે, સત્પુરુષોની સાથે ધર્મ સંબંધી તથા ધર્મ સંબંધી વાતો કરે, તથા સત્પુરુષોનાં વ્રત—જેવાં કે સત્યભાષણ, પ્રતિષ્ઠાપાલન, પરોપકાર આદિ, તેનું પાલન કરે. કેમકે સત્યભાષણાદિ વ્રતો જૂઞ તરસને સહન કરવાનાં વ્રતો કરતાં ભારે પુણ્યને ઉત્પન્ન કરનારાં છે. અને દુર્જનોની સાથે કાંઈ પણ વ્યવહાર રાખે નહીં. વળી—

સત્સંગશ્ચ વિવેકશ્ચ નિર્મલનયનદ્વયમ્ ।

યસ્ય નારિત નરઃ સોઽન્ધઃ કથં ન સ્યાદમાર્ગકઃ ॥

મ૦ ગ૦ પુ૦ ઘ૦ કા૦ જ ૦ ૪૯-૫૭ ॥

અર્થ:—એક સત્સંગ અને બીજો વિવેક—એ બંને મનુષ્યને માટે પવિત્ર નેત્ર રૂપ છે. જે મનુષ્યને એ બે નેત્ર નથી તે બાહ્ય ચર્મ ચક્ષુ હોવા છતાં અન્ધ જ કહેવાય છે. અને તેવો અન્ધ માણસ ઉદારો માર્ગ કેમ નહીં જાય? અર્થાત્ અવશ્ય જશે..

દૃષ્ટાન્ત.—કુવલયાસ્વતી પત્ની મદાલસાને ૧ વિકાંત, ૨, સુખાહુ, ૩. શત્રુમર્દન, અને ૪. અલર્ક નામના ચાર પુત્ર હતા. મદાલસાએ વિકાન્તાદિ ત્રણ પુત્રોને તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ દેવાથી તેઓ વિરકત થઈ ગયા, અને ગૃહસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કર્યો નહીં. એવા પુત્ર અલર્કને રાજધર્મોદિના ઉપદેશ કર્યો. તે રાગ થયો. અલર્કને રાજગાદી સોંપીને, પિતામાતા બંને વનમાં જતી વખતે માતાએ અલર્કને એક વીંટી આપી, અને કહેતી ગઈ કે તને કાઈ પ્રકારનું દુઃખ આવે તે વખતે એ વીંટી ખોલીને જોવાથી તેમાંથી દુઃખનો ઉપાય લખેલો મળશે. એમ કહીને બંને જણ તપ કરવા વનમાં ગયાં. અલર્ક રાજ્ય કરતો રહ્યો.

કેટલાક સમય બાદ અલર્કના ભાઈ સુખાહુએ, અલર્કને રાજ્યભોગમાં ભરત તથા વિષયોમાં ફેસેલો જાણીને, તેનામાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરવાને માટે ઉપાય શોધ્યો. રાજ્યભોગને ન્યાંમુધી કબ્જ પડે નહીં ત્યાં સુધી તે કાષ્ટની વાત સાંભળતા નથી. એવો વિચાર કરીને

સુખાહુ કાશીરાજને શરણે ગયો. અને પોતાના ભાઈના સમાચાર સંભળાવી સુખાહુએ પોતે રાજ થવાની ઇચ્છા પ્રકટ કરી. ત્યારે કાશીરાજ સેના લઇને સુખાહુની સાથે ગયો. અને અલક્ષ્મીની પાસે એક દૂત મોકલી તે દ્વારા સુખાહુને રાજ્ય આપવાનો સંદેશ મોકલ્યો. તે વખતે અલક્ષ્મીને રાજ્ય દેવાની ઇચ્છા થઇ નહીં. અને દૂતને કહ્યું, “ભાઈ પોતે આવીને રાજ્ય માગી લે તો હું આપવાને તૈયાર છું. હું ભયથી રાજ્ય આપવાનો નથી.”

સુખાહુ પણ, ક્ષત્રિયોએ યાચના કરવી એ ધર્મ નથી, એવો વિચાર કરીને યાચના કરવા ગયો નહીં. ત્યારે કાશી રાજ્યએ સુખાહુના પક્ષમાં રહીને અલક્ષ્મીના રાજ્યમાં ઉપાધિ કરવી શરૂ કરી. તેના સામન્તોને પીડા આપવા લાગ્યો. અલક્ષ્મીના સેવકાદિકોને સામ દામ ભેદાદિ વડે પોતાને વશ કર્યા. થોડા દિવસમાં અલક્ષ્મીની સેના ઓછી થઇ. તેથી ખળભળાટી માં પૈસા પણ ઓછા થયા. ત્યારે અલક્ષ્મીને શોક થયો. ત્યારે માતાએ આપેલી વીંટી યાદ આપી. ખોલીને જોઇ તો તેની અંદરથી નીચેના બે શ્લોક લખેલા મળી આવ્યા:—

સંગઃ સર્વાત્મના ત્યાજ્યઃ સ ચૈત્યક્તું ન શક્યતે ।

સ સદ્ધિઃ સહ કર્તવ્યઃ સતાં સંગો હિ ભેષજમ્ ॥ માર્કં ૦ પુ ૦ અ ૦ ૩૩-૨૩ ॥

કામઃ સર્વાત્મના હેયો હાતું ચેચ્છક્યતે ન સઃ ।

મુમુક્ષાં પ્રતિ સ કાર્યઃ સૈવ તસ્યાપિ ભેષજમ્ ॥ ૨૪ ॥

અર્થ:—સંસારના પદાર્થોમાં જે સંગ (રાગ) છે તે સર્વ પ્રકારે પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. જે પરિત્યાગ કરવામાં સમર્થ ન હોય તો સત્પુરુષો સાથે સંગ કરવો. સત્સંગ જ વિષય પ્રદાર્થોમાંથી પ્રીતિનો ત્યાગ કરવાનો ઉપાય (ભેષજ) છે, અર્થાત્ સત્સંગથી જ વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે અને તેથી દુઃખ દૂર થાય છે. (૨૩).

કામ (ઇચ્છા) સર્વ પ્રકારે પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. જે તેનો ત્યાગ કરવામાં સમર્થ ન હોય તો કામ(ઇચ્છા) મોક્ષને માટે કરવો ઉચિત છે. કારણ કે મોક્ષની ઇચ્છા એ અન્ય સાંસારિક પદાર્થોની ઇચ્છાને નિવૃત્ત કરવાનો ઉપાય છે. (૨૪).

અને શ્લોક વાંચીને, મુમુક્ષુતા જ ઐયનું સાધન છે એવો નિશ્ચય કરીને અલક્ષ્મી રાજ દ્વાત્રેય ભગવાનની પાસે ગયો. તેમના ઉપદેશથી તેને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થયો. પછી અલક્ષ્મી કાશી રાજની પાસે ગયો અને નિવેદન કર્યું કે કાં તો આપ રાજ્ય સુખાહુને આપો અથવા આપ લ્યો. હું તો હવે મારા મનને પરમાત્મામાં જોડવાનો પ્રયત્ન કરીશ. કાશી રાજ તો સુખાહુને માટે મુદ્દ કરવા આવ્યો હતો. અને સુખાહુની મનસા તો પોતાના ભાઈમાં વિરક્તિ ઉત્પન્ન કરાવવાની હતી. તેથી તે અને પ્રસન્નતા પૂર્વક પોતપોતાના રથાનમાં ચાલ્યા ગયા. અને અલક્ષ્મી પણ પોતાના ન્યેય પુત્રને રાજ્ય સોંપી વનમાં ચાલ્યો ગયો.

આ પ્રકારના પવિત્ર ઇતિહાસથી રચણ માલમ પડે છે કે આ લોક તથા પરલોકના મુખને માટે સત્સંગ જેવું બીજું કોઇ સાધન નથી. વળી—

મહાજનસ્ય સંપર્કઃ કસ્ય નોન્નતિકારકઃ ।

પદ્મપત્રસ્થિતં તોયં ધત્તે મુક્તાફલશ્રિયમ્ ॥ ૧૧૦ તં ૦ તં ૩-૬૧ ॥

અર્થ:—મહાત્મા પુરુષોનો સંસર્ગ સર્વની ઉત્તિ કરાવનાર છે. કમલના પત્તી ઉપર પડેલા જલના પિંડની રોળા મોતીના જેવી જોવામાં આવે છે.

સુદ્ધેમાન્સકલ્લોકાન્પદ્માત્તેપામવસ્થિતિમ્ ।

આમુષ્મિકીમૈહિકીં ચ દ્વિવિધાં પર્યક્લપયત્ ॥

સ્કા. પુ. સ્વ. ૨, વૈ. મા. ૭ અ૦ ૮-૮ ॥

અર્થ:—પરમાત્માએ આ સંપૂર્ણ પ્રગતી સૃષ્ટિ કર્યા બાદ, તેમની પરલોકમાં તથા આ લોકમાં રક્ષા થવાને માટે એ પ્રકારના ઉપાય કહ્યા. અર્થાત્ આ લોકમાં રક્ષાને માટે જૂદા, અને પર લોકમાં રક્ષાને માટે જૂદા. (૮)

૧. હેતુત્રયં ચ પ્રત્યેકં હેતુઃ સ્થિત્યૈ મહામયુઃ ।

જલસેવા ચાન્નસેવા સેવા ચૈવૌપધસ્ય ચ ॥

” ॥ ૯-૧૦ ॥

સાધુસેવા વિષ્ણુસેવા સેવા ધર્મપથસ્ય ચ ।

પુરા સંપાદિતા હેતે પરલોકસ્ય હેતવઃ ॥

” ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—આ પ્રમાણે જુદા જુદા સાધનોના નિત્ય કરીને ભગવાને આ લોકમાં રક્ષાને માટે ત્રણ વસ્તુ, અને પરલોકમાં રક્ષાને માટે ત્રણ વસ્તુ, એમ જૂદા જૂદા ત્રણ ત્રણ ઉપાય બતાવ્યા. તેમાં આ લોકના સુખને માટે ૧. જલસેવા, ૨. અન્નસેવા, અને ૩. ઔષધ સેવન એ ઉપાય બતાવ્યા. (૧૦).

અને પરલોકમાં સુખ મળવાને માટે ૧. સાધુસેવા, ૨. ધર્મસેવા, અને ૩. ધર્મ-માર્ગની સેવા એમ ત્રણ ઉપાય પહેલેથી જ કહાવ્યા. (૧૧).

✓ વિશેષેણ મહાયુદ્ધે સંસારોત્તરણે નૃણામ્ ।

સર્વત્રોપકરોતીહ સાધુઃ સાધુસમાગમઃ ॥ યો૦ વા૦, પ્ર૦ ૨ સ૦ ૧૬-૧ ॥

અર્થ:—હે હુદ્દિમાન્ રામચંદ્ર ! સંસારની પાર ઉતરવાને સર્વત્ર મનુષ્યોને ઉપકાર કરનાર સત્પુરુષોના સમાગમ જ ઉત્તમ છે.

✓ સાધુસંગતરોર્જાતં વિવેકકુસુમં સિતમ્ ।

રક્ષન્તિ યે મહાત્માનો ભાજનં તે ફલશ્રિયઃ ॥

” ॥ ૨ ॥

✓ શૂન્યમાર્કીર્ણતામેતિ મૃતિરપ્યુત્સવાપતે ।

આપત્ સંપદિત્રાભાતિ વિદ્વજ્જનસમાગમે ॥

” ॥ ૩ ॥

અર્થ:—સત્સંગ રૂપ વૃક્ષથી ઉત્પન્ન થયેલા વિવેક રૂપી સફેદ પુષ્પની જે મહાત્માઓ રક્ષા કરે છે તેઓ મોક્ષ રૂપી ફળના લાગી થાય છે. (૨). વિદ્વાન્ સદાચારી મનુષ્યના સમાગમથી સ્વજન, ધન, આદિથી રહિત સ્થાન પણ સ્વજનાદિથી પૂર્ણ થાય છે, મૃત્યુ પણ આનન્દનું કારણ થાય છે, સંપૂર્ણ આપત્તિ પણ સંપત્તિ તુલ્ય થઈ જાય છે. (૩).

૧. સંચાસ્રસત્સંગમર્જૈર્વિવેકૈસ્તથા વિનશ્યન્તિ વલાદવિદ્યાઃ ।

યથા જલનાં કતકાનુપદ્માચથા જનનાં મતયોડપિ યોગાત્ ॥

યો૦ વા૦ પ્ર૦ ૩૨૦ ૬-૨૨ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે કતક (નિર્મલી) નામના ઔષધના સંબન્ધથી જલમાંના મલ નષ્ટ થઈ જાય છે, અને જેમ યોગાભ્યાસથી ચિત્તની બાંધ વૃત્તિઓ નષ્ટ થાય છે; તેવી રીતે સંચાસ્રના વિચારથી તથા સત્પુરુષોના સમાગમથી ઉત્પન્ન થતા વિવેક વડે અવિદ્યા નષ્ટ થઈ જાય છે.

ન તપાંસિ ન તીર્થાનિ ન શાસ્ત્રાણિ જયન્તિ ચ ।

સંસારસાગરોત્તારે સજ્જનાસેવનં વિના ॥ યોઽ વાઽ પ્ર૦ ૪, સઽ ૩૩-૧૪ ॥

અર્થ:—સંસાર રૂપી સમુદ્રની પાર ઉતરવાને માટે સત્પુરુષોની સેવા વિના તપ કે તીર્થ,

કે શાસ્ત્ર કેાઇ સમર્થ થતાં નથી. વળી—

। સાધૂનાં દર્શનં પુણ્યં તીર્થભૂતા હિ સાધવ: ।

તીર્થં ફલતિ કાલેન સઘ: સાધુસમાગમ: ॥ સ્કાંપુઽસ્ત્ર ૬, અઽ ૨૧-૬ ॥

અર્થ:—સત્પુરુષોનાં દર્શન પવિત્ર કરનારાં છે, કેમકે તેઓ તીર્થ રૂપ છે. પરંતુ તીર્થ તો કાલાન્તરે ફળે છે, સાધુ સમાગમનું ફળ તો તરત મળે છે. વળી—

દર્શનધ્યાનસંસ્પર્શમૃત્સી કૂર્મી ચ પક્ષિણી ।

શિશું પાલયતે નિત્યં તથા સજ્જનસંગતિ: ॥ યાઽ નીઽ અઽ ૪-૩ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે મનુષ્ય પોતાના બાળકને ધાવણુ વગેરેથી પોપણુ આપે છે, તેવી રીતે માછલી આદિ કરતાં નથી. પરંતુ માછલી જેમ દર્શન માત્રથી પોતાના બચ્ચાનું પોપણુ કરે છે, કાચથી જેમ ધ્યાન માત્રથી પોતાના બચ્ચાનું પોપણુ કરે છે, અને પક્ષી જેમ સ્પર્શ માત્રથી પોતાના બચ્ચાનું પોપણુ કરે છે; તેવી રીતે સત્પુરુષો પ્રેમદષ્ટિથી તથા મન વડે ધ્યાન માત્રથી અથવા ઉપદેશ રૂપ સ્પર્શન માત્રથી—એમ ત્રણે પ્રકારથી દુઃખી મનુષ્યની રક્ષા કરે છે. વળી—

નાર્મિર્નં સૂર્યો ન ચ ચન્દ્રતારકા ન ભૂમિર્જલં સ્વં શ્વસનોઽથ વાહ્મન: ।

ઉપાસિતા ભેદકૃતો દરન્ત્પથં વિપશ્વિતો ઘનન્તિ મુહૂર્તસેવયા ॥

મા. સ્ક. ૧૧, અ, ૮૪-૧૨. ॥

અર્થ:—“ આ અમારો ભક્ત છે, આ અમારો ભક્ત નથી ” એવા પ્રકારની ભેદશુદ્ધિવાળા (ભેદકૃત:) અગ્નિ, સૂર્ય, ચન્દ્રમા, તારા, પૃથિવી, જલ, આકાશ, વાયુ, આદિના અભિમાની દેવતાઓ, વાણી તથા મન, એ વગેરે બહુ કાલ પર્યન્ત ઉપાસના કરવાથી પણ પાપના કારણ રૂપ અજ્ઞાનને દૂર કરતા નથી, પરંતુ ભેદશુદ્ધિથી રહિત સત્પુરુષો એક મુહૂર્ત માત્રની સેવાથી પણ ભક્તિ તથા જ્ઞાનાદિના ઉપદેશથી પાપના કારણ રૂપ અજ્ઞાનને દૂર કરે છે. (હાન્દોગ્યોપનિષતના ૭ મા અધ્યાયના બીજા અંકમાં “ યો વાચં બ્રહ્મેત્યુપાસ્તે ” આ શ્રુતિથી વાણીની ઉપાસના કહી છે, અને ત્રીજા અંકમાં “ યો મનો બ્રહ્મેત્યુપાસ્તે ” એ શ્રુતિમાં મનની ઉપાસના પણ બતાવી છે.)

ગંગાજી પાપને દૂર કરે છે, ચન્દ્રમા તાપને દૂર કરે છે, કૃષ્ણવૃક્ષ દીનતાને દૂર કરે છે. પરંતુ સત્પુરુષોનો સમાગમ તો પાપ, તથા આધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આર્થિકવિક તાપ, તથા દીનતા એ ત્રણેની નિવૃત્તિ કરે છે.

કોઇ સાધુ પુરુષની પાસે આપણે જતા હોઇએ, પરંતુ તે આપણી સાથે કોઇ વાત ન કરતા હોય, તથાપિ તેમની પાસે જવું જ જોઇએ; કારણ કે સ્વભાવથી તેમનું જ આચરણ છે તે સર્વ ઉપદેશ રૂપ હોય છે. પારસમણિ લોહાને સુવર્ણ બનાવી દે છે, પરંતુ તે મણિ પણ લોહાને મણિ મુલ્ય બનાવી શકતો નથી. સત્પુરુષ તો પોતાનો સમાગમ, કરનારને

પોતાની તુલ્ય બનાવી દે છે. માટે સત્પુરુષોને પારસમણિ, કલ્પવૃક્ષ, ગંગાજલ, આદિની ઉપમા બને નહીં. અર્થાત્ સત્પુરુષોનો પ્રભાવ તે સર્વ કરતાં અધિક છે.

• મોટા મોટા તપસ્વી પણ સત્સંગીની બરાબરી કરી શકતા નથી. દૃષ્ટાન્તઃ—એક સમય વિશ્વામિત્રજી તથા વસિષ્ઠજી વચ્ચે સંવાદ થયો. વિશ્વામિત્રજીએ કહ્યું કે તપનો પ્રભાવ મોટો છે, વસિષ્ઠજીએ કહ્યું કે સત્સંગનો પ્રભાવ મોટો છે. બંનેના વિવાદનું કાંઈ સમાધાન નહીં થવાથી તેઓ શેષનાગજીનો પાસે ગયા. બંનેએ કહ્યું—“સત્સંગનો પ્રભાવ અધિક છે કે તપનો પ્રભાવ અધિક છે તે વિષે અમને શંકા છે, આપ તેનું નિરાકરણ કરો, માટે અમે આપની પાસે આવ્યા છીએ.” ઋષિ લોકનું કહેવું સાંભળીને શેષનાગજીએ કહ્યું—“મારા શિર પર આ પૃથ્વીનો ભારે બોળે છે, તેથી હું બોલવામાં સમર્થ નથી; આપ બંને સર્વ વાતમાં સમર્થ છો. આપ લોક પોતાના પ્રભાવથી આ પૃથ્વીને પાંચ નિમિષ માત્ર મારાશિર ઉપરથી અધર રાખો તો હું આપ લોકોના પ્રશ્નનો જવાબ બરાબર આપી શકીશ.”

આ પ્રમાણે શેષનાગનું વચન સાંભળીને વિશ્વામિત્રજીએ પોતાના પાંચ નિમિષના તપના ફલથી પૃથિવીને શેષનાગના શિરમાંથી ઉઠી થઈ અધર રહેવાને કહ્યું. પરન્તુ પૃથિવી ઉઠી થઈ નહીં. બાદ દસ મિનિટના તપનું ફળ માગ્યું, ક્લાક, દિવસ, માસ, વર્ષ, અન્તર્માં જન્મ પર્વન્તના તપના ફળના પ્રભાવથી પણ પૃથિવીને ઉઠે રહેવાને કહ્યું. તોપણ પૃથિવી ઉઠી થઈ નહીં. પછી વસિષ્ઠજીની વારી આવી. તેમણે કહ્યું—મેં તપ કર્યું હોત તો ફલ માગત, તે તો મેં કર્યું નથી. પરન્તુ મેં સત્સંગ બહુ કર્યો છે. એનો કાંઈ પ્રભાવ હોય તો પાંચ નિમિષના સત્સંગના પ્રભાવથી આ પૃથિવી ઉઠી થાઓ. વસિષ્ઠજી એટલી વાત કહેતાં જ પૃથિવી ઉઠી થઈ. એટલે શેષનાગજીએ કહ્યું—“હવે આપ લોકોની શંકા નિવૃત્ત થઈ કે નહીં? હવે મારે કંઈ કહેવાની જરૂર છે? ત્યારે વિશ્વામિત્રજીએ તપ કરતાં સત્સંગના પ્રભાવની અધિકતા કબુલ કરી.

પૂર્વોક્ત ઇતિહાસ તથા પ્રમાણથી સત્સંગનું અમૂલ્ય ફલ નિર્વિવાદ છે. જેવી રીતે સત્સંગ મનુષ્યોની ઉન્નતિનું કારણ છે તેવી રીતે કુસંગ અધોગતિનું પણ કારણ છે.

✓ શુષ્કેનાદ્રૈ દહ્યતે મિશ્રમાવાત તસ્માત્પાપૈઃ સહ સન્ધિ ન કુર્વાત્ ॥

મ. મા. ડ. પ. જ. ૩૪-૭૦ ॥

અર્થઃ—જેવી રીતે સૂકા લાકડાની સાથે મળીને લીધું લાકડું પણ બળી જાય છે, તેવી રીતે દુર્જનના સંસર્ગથી સજ્જનનું પણ આપત્તિ આવે છે. માટે પાપી મનુષ્યોની સાથે સહવાસ કરવો નહીં.

દુર્જનનો સહવાસ હમેશાં મોહજાલની વૃદ્ધિનું કારણ છે. માટે મનુષ્યોએ—

✓ ન નીચૈર્નાપ્યવિદ્વદ્ધિર્નાનાત્મજૈર્વિરોષતઃ ।

યેપાં ત્રીણ્યવદાતાનિ યોનિર્વિદ્યા ચ કર્મ ચ ॥

સ્કા. પુ. સ્વ. ૧ કૌ. સ્વ. ૨, જ. ૪૫-૧૨૮ ॥

—તાંત્ર સેવેદ્વિરોષેણ શાલ્લં યેપાં દિ વિચ્યતે ।

,, ૧૨૯ ॥

અર્થઃ—અધમની સાથે અથવા અવિદ્વાનની સાથે અથવા અજ્ઞાની (અનાત્મચ) સાથે વિશેષ કરીને સંગ કરવા નહીં. પરન્તુ જેનું કલ(યોનિ) પવિત્ર હોય, જેનામાં વિદ્યા

હોય, અને જેનું આચરણ ઉત્તમ હોય—અર્થાત્ તે ત્રણે જેનામાં શુદ્ધ (અવદાત) હોય તેમનો જ સંગ કરવો—એ ત્રણમાં પણ જેનામાં શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન હોય તેમનો વિશેષ કરીને સંગ કરવો. પરંતુ—

અસતાં દર્શનસ્પર્શસંજલ્પાસનભોજનૈઃ ।

॥ ૧૨૯ ॥

ધર્માચારાત્ પ્રહીયન્તે ન ચ સિધ્યન્તિ માનવાઃ ।

બુદ્ધિશ્ચ હીયતે પુંસાં નીચૈઃ સહ સમાગમાત્ ॥

॥ ૧૩૦ ॥

અર્થ:—દુર્જનોનું દર્શન તથા સ્પર્શન તથા તેમની સાથે સંભાષણ તથા તેમની સાથે એક આસને બેસવું તથા સાથે બેસી ભોજન કરવું વગેરે વ્યવહાર કરવાથી મનુષ્ય ધર્માચરણથી નષ્ટ થાય છે. અને તેને કોઈ પ્રકારના ફલની સિદ્ધિ થતી નથી. વળી નીચ માણસોની સાથે સમાગમ કરવાથી બુદ્ધિ પણ બદલ જાય છે.

અધીરજુષ્ટે પથિ વર્તમાનં દમાદપેતં વિનયાચ્ચ પાપમ્ ।

અરિવ્રતં નિત્યમભૂતિકામં ધિગસ્તુ સં પાપમર્તિ મનુષ્યમ્ ॥

મ. ભા. શા. પ. સ્વ. ૧૧૪-૧૮ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય અયોગ્ય માણસોના માર્ગે જાય છે, તથા જે દમ રહિત (વિપયોમાં લપટ) છે, તથા વિનય રહિત, અને પાપી છે, બીજાને દુઃખ દેવું એ જેનું વ્રત છે, તથા હિમેશાં અનર્થ કરવામાં જેને રૂચિ છે, એવા પાપી બુદ્ધિવાળા મનુષ્યને ધિક્કાર છે !

ગ્રીષ્મઋત્યૌશુસંતમ્સુદ્વેજનમનાશ્રયમ્ ।

મરુત્થલમિવોદગ્રં ત્યજેદ્દર્જનસંગમમ્ ॥

શુ૦ ની૦ અ૦ ૧-૧૬૨ ॥

અર્થ:—ગ્રીષ્મ ઋતુના સૂર્યની ગરમીથી ખૂબ તપેલા, ઉદ્વેગને ઉત્પન્ન કરનાર, તથા કોઈ પ્રકારના (વૃક્ષાદિ) આશ્રયથી રહિત મરુદેશની સમાન દુર્જનોના ઉગ્ર સંગમનો પરિત્યાગ કરવો. દુર્જનો પણ આપણને દરેક પ્રકારના તાપ દેનાર છે, અને કોઈ પણ પ્રકારનો ઉપકાર કરનારા નથી. માટે એવા મનુષ્યનો સંગ કરવા યોગ્ય નથી એ ભાવ છે.

અકારણાવિષ્કૃતવૈરધારિણઃ સ્વલાદ્વયં કસ્ય ન નામ જાયતે ।

વિપં મહાહેરિવ યસ્ય દુર્વચઃ સુદુઃસહં સંનિહિતં સદા મુખે ॥

મ૦ ગ૦ પુ૦, વ્યા૦ કા૦ સ૦ ૧૪ ॥

અર્થ:—કોઈ માણસ કોઈ નિમિત્તવશાત્ જ બીજાની સાથે વૈર કરે છે. પરંતુ દુર્જન તો કોઈ કારણ વિના જ બીજાના ઉપર વૈર રાખનાર છે, માટે એવા વિના કારણ વૈર રાખનાર, બીજાને ઉપદ્રવ કરનાર, તથા મહાન સર્પના વિપતી તુલ્ય કઠોર વાણી જેના મુખમાં હોય, તેવા મનુષ્યથી કોને ભય થતો નથી ? અર્થાત્ સવને ભય થાય છે.

કદુ ક્વચન્તો મલદાયકાઃ સ્વલાસ્તુદન્ત્યલં વન્ધનઘૃહ્ણલા ઇવ ।

મનસ્તુ સાધુઞ્ચનિભિઃ પદે પદે હરન્તિ સન્તો મણિનૂપરા ઇવ ॥ કાર્દવરી૦ ૬ ॥

અર્થ:—કેદીના પગમાં પહેરાવેલી બેડી સમાન દુર્જન છે; કેમકે જેવી રીતે કેદી ચાલે છે ત્યારે બેડી જે શબ્દ કરે છે તે કદુ છે, તેવી રીતે દુર્જનના શબ્દ પણ કદુ છે. જેવી બેડી કેદીના પગમાં બેસ ચઢાવે છે, તેવી રીતે દુર્જન પણ પોતાની સાથે સંબંધમાં આવ-

નાર મનુષ્યના હૃદયમાં પદે પદે મલિનતાને દાખલ કરે છે. અને બેડી જેવી રીતે પગને પીડા આપે છે તેવી રીતે દુર્જન પણ બીજાને પીડા આપે છે. તેથી શાસ્ત્રમાં દુર્જનને બેડીની ઉપમા આપી છે. અને સજ્જનોને મણિનુપુર (મણિનૂપુર)ની ઉપમા આપી છે, કેમકે સ્ત્રીઓ નુપુર પહેરીને ચાલે છે ત્યારે તે મધુર શબ્દ કરે છે અને તે શબ્દ મનોહર લાગે છે. તે (નુપુર) જેમ પગને શોભા આપે છે, તેમ સત્પુરુષનો સમાગમ પણ ધર્મ અને સદાચારની વૃદ્ધિ દ્વારા શોભા આપે છે. નુપુરનો શબ્દ સાંભળનારના મનને જેમ આકર્ષિત આપે છે, તેમ સત્પુરુષનો સમાગમ પણ પદે પદે મનને આકર્ષિત આપે છે.

રાજ ભર્તૃહરિએ પણ દુર્જનોનો સંસર્ગ અપકારિતું કારણ છે એમ કહ્યું છે:—

રે જીવ સત્સંગમવાપ્નુહિ ત્વમસત્પસંગં ત્વરયા વિદાય ।

ધન્યોઽપિ નિન્દાં લભતે કુસંગાત્ સિન્દૂરવિન્દુર્વિધવાલલાટે ॥૧૦૭૦૬૭॥

અર્થ:—હે જીવ ! તું દુર્જનોનો સંસર્ગ છોડીને સત્પુરુષોનો સંગ કર; કેમકે જો કે લલાટમાં સિન્દૂરનાં ચાંદલો શોભા આપે છે, પરંતુ તે જ ચાંદલો જો વિધવાના લલાટમાં હોય તો નિન્દાનું જ કારણ થાય છે. તેવી રીતે યોગ્ય પુરુષ પણ કુસંગથી નિન્દાને પાત્ર થાય છે.

અકરુણત્વમકારણવિગ્રહઃ પરધને પરયોપિતિ ચ સ્પૃહા ।

સ્વજનવન્ધુજનેષ્વસહિષ્ણતા પ્રકૃતિસિદ્ધમિદં હિ દુરાત્મનામ્ ॥ , ॥ ૫૨ ॥

અર્થ:—નિર્દયતા, તથા કારણ વિના લડાઇ કરવી, તથા પરધન તથા સ્ત્રીમાં ઇર્ષ્યા, અને પોતાના નતિવાળા તથા બન્ધુજનોની ઉત્પત્તિ જોઇ અસહિષ્ણતા (સહન ન થવું) તે સર્વ દુર્જનોમાં સ્વભાવ સિદ્ધ છે. માટે—

દુર્જનઃ પરિહર્તૃવ્યો વિદ્યયાલંકૃતોઽપિ સન્ ।

મણિના ભૂષિતઃ સર્પઃ કિમસૌ ન ભયંકરઃ ॥

,, ॥ ૫૨ ॥

અર્થ:—મણિથી ભૂષિત હોવાથી શું ઝેરી સર્પ ભયંકર નથી? અર્થાત્ છે જ. તેવી રીતે દુરાચારી માણસ વિદ્યાના હોવા છતાં પણ ભયનું જ કારણ છે. માટે તેનાથી દૂર રહેવું જોઇએ.

વળી સજ્જનોના શુભોમાં દુર્જન લેકો હમેશાં દોષોનું આરોપણ કરે છે તે વાત પણ ભર્તૃહરિ મહારાજે કહી છે:—

જાઢ્યં દ્વીમતિ ગણ્યતે વ્રતરુચૌ દંભઃ શુચૌ કૈતવં

શૂરે નિર્ઘૃણતા ઋજૌ વિમતિતા દૈન્યં પ્રિયાલાપિનિ ।

તેજસ્વિષ્વલિપ્તતા મુલ્લરિતા વક્તૃયશક્તિઃ સ્થિરે

તત્કો નામ ગુણો ભવેત્સ ગુણિનાં ચો દુર્જનૈર્નાદ્ધિતઃ ॥ , ॥

॥ ૫૪ ॥

અર્થ:—અનુચિત આચરણ કરવામાં જે લગ્ન હોય તેનામાં દુર્જન માણસ જડતાનું આરોપણ કરે છે, તથા જેને વ્રતાદિમાં રૂચિ છે તેના ઉપર દાંભિકતાનું, શુદ્ધ અને પવિત્ર રહેનાર મનુષ્યોમાં ધૂર્તાતાનું, તેવીજ રીતે શૂરવીરમાં નિર્દયતાનું, સરલ મનુષ્યોમાં શુદ્ધિ-હીનતાનું, પ્રિય બોલનારમાં દીનતાનું, તેજસ્વી મનુષ્યમાં ગર્વનું, સમર્થ વક્તામાં અસંબલ

વક્રતૃત્વનું, તથા અર્ચ્યસ્ય સ્વભાવવાળા ગંભીર મનુષ્યમાં અશક્તિનું આરોપણ કરે છે. તેવી રીતે સન્નનોનો ક્યો એવો ગુણ છે કે જેમાં દુર્જનો દોષારોપણ ન કરતા હોય ?

આ પ્રકારે શાસ્ત્રમાં સત્પુરૂષોના સમાગમમાં ગુણ, અને દુર્જનોના સંસર્ગમાં દોષનું પશ્ચાત્તપાદન, કર્યું છે.

દૃષ્ટાન્તઃ—એક બ્રાહ્મણે પોતાના ઘરમાં એક પોપટને પાખ્યો હતો. તે બ્રાહ્મણ દરરોજ પ્રાતઃકાલમાં ચાર વાગે ઉઠીને સ્નાન, સંધ્યાવન્દન, વેદપાઠ, આદિ નિત્ય નિયમ કરતો હતો. વારંવાર મન્ત્ર તથા શ્લોકોનું શ્રવણ કરવાથી પોપટ પણ નાના પ્રકારના મન્ત્ર તથા શ્લોક શિખી ગયો. શિખીને મનુષ્યોની આગળ બોલીને તેમને પ્રસન્ન કરતો. તે બ્રાહ્મણની પડોશમાં આચાર શુન્ય એક મ્લેચ્છ મનુષ્યનું ઘર હતું. તેણે પણ પોતાના ઘરમાં એક પોપટને પાલ્યો હતો. તે પણ મ્લેચ્છના જેવી “એસા તૈસા” વાણી હતી તેવી શિખ્યો હતો.

બ્રાહ્મણને એક દિવસ પોતાના પોપટને રાત્રને ભેટ આપવાનો વિચાર થયો. તેથી તેણે રાત્રની આગળ જઈને તે પોપટને ભેટમાં મૂક્યો. તે જોઈ મ્લેચ્છે પણ પોતાના પોપટને રાત્રને ભેટમાં આપ્યો. બ્રાહ્મણના પોપટ પ્રાતઃકાળના શૌચના નિયમને અનુસરી “મંગલં મગવાન્ વિષ્ણુર્મંગલં ગરુડઃપ્રજઃ” ઇત્યાદિ શ્લોક બોલવાનું શરૂ કર્યું. આ સાંભળી રાત્ર જાગ્યો, અને પોપટના પાજરાને પોતાના પાસે લાવીને રાખ્યું અને તેની સાથે વાતચીત કરવા લાગ્યો. પોપટે નાના પ્રકારના મન્ત્રો તથા શ્લોકો બોલીને રાત્રને પ્રસન્ન કર્યો. ત્યારે રાત્રએ તે મ્લેચ્છના પોપટને પોતાની પાસે લાવવાનો સિપાઈને હુકમ કર્યો. સિપાઈએ તે પોપટનું પાંજરૂ લાવીને રાત્રની પાસે મૂક્યું. તે વખતે તે પોપટ ઉંઘતો હતો. રાત્રએ પોપટને કહ્યું હતું કે તું પણ કાંઈ બોલે. તે પોપટે તરત “અરે સૂઅરકા બમ્બા, કાફિર ભુરમી.” એવી ખરાબ વાણી સભળાવવા લાગ્યો, કેમકે જેના ઘરમાં તેને પાલ્યો હતો ત્યાં તેને એવી ગાજો સાંભળવાની મળતી હતી. મન્ત્રાદિ શ્રવણ કરવાના તો મળે જ ક્યાંથી ? રાત્રએ પોપટની ગાજો સાંભળી ક્રોધમાં આવી છરીથી તે પોપટની ગરદન કાપવાને સિપાઈને હુકમ કર્યો.

જેવો સિપાઈ તે પોપટનું ગળું કાપવા ગયો તેવો જ બ્રાહ્મણનો પોપટ નીચેનો શ્લોક બોલ્યો :—

अहं शृणोमि वचनं मुनीनां शृणोत्वयं वै यवनस्य वाक्यम् ।

न तस्य दोषो न च मदगुणा वा संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति ॥

અર્થઃ—હું દરરોજ ઋષિઓની વાણી સાંભળતો હતો, કેમકે તેઓ પ્રાતઃકાળમાં વેદમન્ત્ર તથા શ્લોકો પઠતા હતા. આ પોપટને હમેશાં મ્લેચ્છના શબ્દો સાંભળવા મળતા હતા, તેના ઘરમાં તે ગાળી જ સુણતો હતો. જેવી વાણી મેં સાંભળી તેવી હું શિખ્યો, અને આણે જેવી સાંભળી તેવી એ શિખ્યો. તેમ તે ગાળ દે છે તેમાં તેના કોઈ દોષ નથી. અને હું મન્ત્ર તથા શ્લોક સંભળાતું હું તેમાં મારા કોઈ ગુણ નથી. ગુણ અને દોષ બંને મંસર્ગને અનુસાર પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ જેવી જેવી સંગતિ મળે છે તેવા તેવા ગુણદોષ પ્રાપ્ત થાય છે. પોપટનાં આવાં વચન સાંભળી રાત્રનો ક્રોધ શાન્ત થયો.

આ દૃષ્ટાંતથી, મહાન્ પુરૂષોનો અમાગમ જેવી રીતે ઉન્નતિનું સાધન છે. તેની રીતે દુર્જનોનો સંસર્ગ અધોગતિનું પણ સાધન છે એ વાત સિદ્ધ થાય છે. વળી—

મહત્સેવાં દ્વારમાહુર્વિમુક્તેઃ ।

મા૦ સ્ક૦ ૫, અ૦ ૫-૨ ॥

અર્થઃ—મહત્પુરુષોની સેવાને મુક્તિનું દાર કહ્યું છે.

* માટે મહત્પુરુષોની સેવા ભગવાનની સેવા તુલ્ય છે. તે કારણથી ભગવદ્ભક્તસેવા તથા સાક્ષાત્ ભગવત્સેવા—એમ બે પ્રકારની ભગવત્સેવા શાસ્ત્રમાં કહી છે. અને જે સેવા કરે છે તેને જ સત્સંગનો પ્રસંગ મળે છે. અને જે સત્સંગ કરે છે તે જ સેવા કરે છે. તેથી મહત્પુરુષોની સેવા તથા તેમનો સંગ—એ એક જ વાતનું કથન છે. વૃષપર્વા, બલિ, બાણ, મય, વિભીષણ સુગ્રીવ, હનુમાન, જાંબવાન, ગજેન્દ્ર, જટાસુ, તુલાધાર નામનો વૈશ્ય, ધર્મવ્યાધ, કુષ્મઙ્ગ, ગોપીલોક, આદિકાએ પૂર્વ જન્મમાં કરેલા સત્સંગના પ્રભાવથી જ આ અન્ય જન્મમાં સાક્ષાત્ ભગવાનનો સંગ પ્રાપ્ત કરી મુક્ત થયાં છે. આ ઉપરથી નીચ જાતિ પણ સત્સંગથી તરી જાય છે એ સિદ્ધ થાય છે.

માટે ભગવાનનો સંગ, અથવા ભગવદ્ભક્તોનો સંગ—એમાંથી કોઈ એક વિના ભક્તિ ઉત્પન્ન થતી નથી. જેમને ભગવાનનો સંગ થયો છે તેઓ તો કૃતાર્થ થવાથી તેમને ખીજના સંગની આવશ્યકતા નથી. પરંતુ ભગવદ્ ભક્તોનો સંગ કરનારને એ સંગના ફલ રૂપ ભગવત્સંગની અપેક્ષા રહે છે. ભગવત્સંગ અથવા દર્શન, પોતાની ભૂમિકાને અનુસારે ભક્તિ કરનારને, અનન્ય ભક્તિથી પ્રાપ્ત થાય છે, સર્વને નહીં, એમ ગીતામાં કહ્યું છે :—

ભવત્યા ત્વનન્યયા શક્ય અહમેવંવિધોઽર્જુન ।

‘ જ્ઞાતું દ્રષ્ટું ચ તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટું ચ પરંતપ ॥

મ. ગી. અ૦ ૧૧-૫૪ ॥

અર્થઃ—ભગવાન અભૂતને વિરાટ સ્વરૂપ બતાવીને કહે છે—“ હે શનુતાપન અભૂતન ! આ પ્રકારનું મારા સ્વરૂપનું દર્શન તથા આ સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન અને પ્રાપ્તિ પણ અનન્ય ભક્તિથી જ શક્ય છે.

સ્વાધ્યાયાદિષ્ટદેવતાસંપ્રયોગઃ ॥

યો. દ. પા. ૨-૪૪ ॥

અર્થઃ—મોક્ષશાસ્ત્રનું અધ્યયન અથવા પ્રણવાદિ મન્ત્રોત્તો જપ કરનારને પોતાના ઇષ્ટ દેવનું દર્શન તથા તેમની સાથે સંભાષણાદિ થાય છે.

આ યોગસૂત્રમાં પણ સ્વાધ્યાયાદિ ભક્તિથી ઇષ્ટ દેવનું દર્શન આદિ કહ્યું છે.

આ પ્રમાણે ભક્તસેવા તથા ભગવત્સેવા એવી બે પ્રકારની મહત્સેવા રૂપ ભક્તિની પ્રથમ ભૂમિકાનું વ્યાખ્યાન પૂર્ણ થયું.

ઈતિ મહત્સેવા નામની પહેલી ભૂમિકાનું નિરૂપણ અ. ૪. સ. ૨. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪. સર્ગ ૩.

૨. બીજી ભૂમિકા—તદ્વ્યાપાત્રતા.

ભક્તિની “ મહત્સેવા ” રૂપ પ્રથમ ભૂમિકાનું વર્ણન કરી હવે તેની “ તદ્વ્યાપાત્રતા ” નામની બીજી ભૂમિકાનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે.

સત્પુરુષ સ્વભાવથી જ દયાહુતા આદિ ગુણોથી યુક્ત હોય છે. તે લક્ષણો શાસ્ત્રમાં કહેલાં છે, તે આગળ લખવામાં આવે.

સત્પુરુષોના દયાપાત્ર થવું તે પણ એ પ્રકારે થવાય છે. એક તો પોતાના પ્રયત્ન વિના, અને બીજું પોતાના પ્રયત્નથી. તેમાં પ્રથમ પ્રકારનું દર્શાવ્યું છે:—બર્હિષદના પુત્રો પ્રયેતસોને પોતાના પ્રયત્ન વિના કૃપા પાત્ર થઈ હતી. તે કથા ભાગવતના ચોથા અધ્યાયમાં કહેલી છે, જે નીચે પ્રમાણે:—

તપ્તહેમનિકાયામં શિતિકણ્ઠં ત્રિલોચનમ્ ।

મસાદસુમુખં વીક્ષ્ય મણેમુર્જાતકૌતુકાઃ ॥ મા. સ્ક. ૪ અ. ૨૪-૨૬ ॥

અર્થ:—બર્હિષદ રામના પ્રયેતસ નામના દસ પુત્રોએ પિતાની :આગાધી તપ કરવાને જતાં માર્ગમાં, તપાવેલા સુવર્ણના તુલ્ય દાન્તિવાળાં તેજસ્વી, નીલકંઠ, ત્રણ નેત્રવાળા, એવા મહાદેવને પોતાની ઉપર કૃપા કરવાને માટે સન્મુખ થયેલા જોઈને, આશ્ચર્ય પામી તેમને પ્રણામ કર્યા.

સ તાન્ પ્રપન્નાર્તિહરો ભગવાન્મક્તવત્સલઃ ।

ધર્માજ્ઞાઠ્ઠીલસંપન્નાન્ પ્રીતઃ પ્રીતાનુવાચ હ ॥ ૨૭ ॥

અર્થ:—પોતાને શરણે આવેલાનું દુઃખ હરનાર ભક્તવત્સલ ભગવાન મહાદેવજી, ધર્મને જાણનાર શીલ સ્વભાવવાળા તથા મહાદેવનાં દર્શનથી પ્રસન્ન થયેલા એવા પ્રયેતસો પ્રતિ પ્રસન્ન થઈને બોલ્યા:—

રુદ્ર ઉવાચ—યૂયં વેદિપદઃ પુત્રા વિદિતં વધિકીર્ણિતમ્ ।

અનુગ્રહાય મદ્રં વ એવં મે દર્શનં કૃતમ્ ॥ ૨૮ ॥

અર્થ:—તમે વેદિપદ—બર્હિષદના પુત્ર છો. અને તમે જે કરવાની ઇચ્છા કરી છે તે હું જાણું છું. તમારું મંગલ હો ! એવો વિચાર કરીને તમારો અનુગ્રહ કરવાને માટે ભગવાનનું આરાધન કરવાની વિધિ બતાવવા સાથે મેં તમને આ પ્રકારે દર્શન દીધું છે.

યઃ પરં રંદસઃ સાક્ષાત્ ત્રિગુણાઞ્જીવસંજિતાત્ ।

ભગવન્તં વાસુદેવં પ્રપન્નઃ સ પ્રિયો હિ મે ॥ ૨૯ ॥

અર્થ:—જે પ્રાણી ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિથી (રહસ્યઃ) તથા જીવ (પુરુષ) થી પર, તે બંનેના નિયામક, એવા સાક્ષાત્ ભગવાન વાસુદેવ (પર બ્રહ્મ પરમાત્મા)ને શરણે જાય છે તે અમને પ્રિય છે.

અય ભાગવતા યૂયં પ્રિયાઃ સ્થ ભગવાન્યથા ।

ન મે ભાગવતાનાઞ્ચ પ્રેયાનન્યોઽસ્તિ કર્હિચિત્ ॥ ૩૦ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે ભગવાન મને પ્રિય છે તેવી રીતે તમે પણ, ભગવાનના ભક્ત હોવાથી મને પ્રિય છો. અમને ભગવદ્ભક્તોથી અધિક પ્રિય અન્ય કોઈ પણ નથી.

ઇદં વિવિક્તં જાત્રવ્યં પવિત્રં મજ્જલં પરમ્ ।

નિઃશ્રેયસકરં ચાપિ શ્રૂયતાં તદ્દદામિ વઃ ॥ ૩૧ ॥

અર્થ:—પરમ પવિત્ર, મંગલ રૂપ, અને મોક્ષના સાધન રૂપ આ ગીત હું તમોને કહું છું તે સાંભળો અને એકાન્તમાં બેસીને તેનો જ્ઞાપ કરો.

ઇત્યુકોશહૃદયો ભગવાનાહતાઞ્છિઃ ।

વદ્વાજ્જલીત્રાજપુત્રાન્નારાયણપરો વચઃ ॥

” ॥ ૩૩ ॥

* અર્થઃ—દયાથી સુકત હૃદયાવાળા તથા પરમાત્મપરાયણ એવા તે ભગવાન મહાદેવજીએ હાથ નેહીને ઉભેલા રાજપુત્રો પ્રતિ રૂંધીતનો ઉપદેશ કર્યો.

આ પ્રમાણે મહાદેવજી પાસેથી ઉપદેશ મેળવવાને માટે કોઈ પણ પ્રયત્ન ન કર્યો છતાં પણ બહિષ્કરણ પુત્રોને દયાળુ મહાદેવજીએ ઉપદેશ કર્યો. માટે પુણ્યાત્મા મનુષ્યોને પૂર્વ જન્મના પુણ્યતા સંસ્કારના બળથી પોતાના પ્રયત્ન વિના પણ સત્પુરુષોના સમાગમ તથા તેમની દયાને પાત્ર થવું સંભવ છે. પરંતુ તે પાત્રો સર્વને સંભવ નથી. તેથી હરેક મનુષ્યે સત્સમાગને માટે પુરુષાર્થ કરવો ઉચિત છે.

શુરકૃપા, શાસ્ત્રકૃપા, ઇશ્વરકૃપા એ સર્વ આપણી પોતાની કૃપાને અનુસાર જ પ્રાપ્ત થાય છે. પોતાના પુરુષાર્થથી જ જીતાસુ પુરુષ યોગ્ય (સત્) પુરુષને જોશે છે, અને તેમની પાસે જાય છે. તથા સેવા આદિ કરે છે. એ પ્રમાણે સેવા, આદિથી પ્રસન્ન થયેલા સત્પુરુષ પોતાના અનુભવને અનુસાર તથા શાસ્ત્રાનુસાર ઉપદેશ કરે છે. આ ઉપદેશ જ તે લોકની દયા છે. શુરના ઉપદેશનું તથા શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવાથી સમયાનુસાર ઇશ્વરકૃપાના પણ પાત્ર થાય છે. અને ઇશ્વરકૃપાથી મનુષ્ય કૃતકૃત્ય યદ્દ જાય છે. માટે અકસ્માત્ સદ્ગુરુ મુજશે એવી ઇચ્છા રૂપ આલસ્યસ્વભાવનો ત્યાગ કરીને ક્રુવાદિક પ્રસિદ્ધ ભગવદ્ભક્તોની માફક દેશ, કાળ, આયુ, આદિનો વિચાર કર્યા વિના પુરુષાર્થ કરવો યોગ્ય છે.

ધ્રુવજી બાળક હોવા છતાં પણ પોતાનો તીવ્ર નિઃશ્ચય કરીને ઋષિ લોકોની દયાના પાત્ર થયા હતા.

પુરાણોમાં ધ્રુવજીનો ઇતિહાસ છે. તે નીચે પ્રમાણે—

મિયત્રતોત્તાનપાદૌ મનોઃ સ્વાયંધ્રુવસ્ય તુ ।

દ્વૌ પુત્રૌ મહાવીર્યૌ ધર્મજ્ઞૌ કથિતૌ તત્ર ॥ વિ પુ. અં. ૧ અ. ૧૧-૧ ॥

અર્થઃ—પરાશર ઋષિ મૈત્રેય ઋષિને કહે છેઃ—સ્વાયંધ્રુ (સ્વાયંધ્રુવ) મનુના મિયત્રત તથા ઉત્તાનપાદ નામના મહા પરાક્રમ વાળા તથા ધર્મના બહુનારા એ પુત્ર હતા એ વાત તમને કહી.

તયોરુત્તાનપાદસ્ય સુરુચ્યામુત્તમઃ સુતઃ ।

અમીષ્ટાયામબ્રૂહ્મણ્ પિતૃરત્યન્તવલ્લભઃ ॥

” ॥ ૨ ॥

અર્થ—હે અહન! તેમાં ઉત્તાનપાદને સુરુચિ તથા સુનીતિ નામની બે પત્ની હતી. એ બેમાંની ઉત્તાનપાદની અત્યન્ત પ્યારી સુરુચિ નામની પત્નીથી ઉત્તમ નામનો પુત્ર થયો. તે પુત્ર ઉત્તાનપાદને અત્યન્ત પ્રિય હતો.

સુનીતિર્નામ યા રાજસ્તસ્યાસીન્મદિપી દિજ ।

સ નાતિપ્રીતિર્માસ્તસ્યામબ્રૂહ્મણ્ ધ્રુવઃ સુતઃ ॥

” મ ૩ ॥

અર્થ—હે દિગ! સુનીતિ નામની રાજની બીજી પત્ની હતી તેને ધ્રુવ નામનો પુત્ર હતો. પરંતુ ધ્રુવની માતા ઉપર રાજની સામાન્ય પ્રીતિ હતી.

રાજાસનસ્થિતસ્યાઢ્ઢં પિતૃર્ધ્રાતરમાશ્રિતમ્ ।

દૃષ્ટોત્તમં ધ્રુવશ્ચક્રે તમારોહું મનોરથમ્ ॥

” ॥ ૪ ॥

અર્થ:—એક સમય પિતા સિદ્ધાસન ઉપર બેઠા હતા. પિતાના બોળામાં ઉત્તમ બેઠેલો હતો. તેને બોળામાં બેઠેલો નેઠ ધ્રુવે પણ પિતાના બોળામાં બેસવાની ઇચ્છા કરી.

મત્યક્ષં ભૂપતિસ્તસ્યાઃ સુરુચ્યા નામ્યનન્દત ।

મળયેનાગતં પુત્રમુત્સંગારોહણોત્સુકમ્ ॥

” ॥ ૫ ॥

અર્થ:—સુરચિના ગ્રેમનો લગ થવાના બચથી તેની સામે રાજાએ પોતાના બોળામાં બેસવાની ઇચ્છાથી આવેલા પુત્રને આવકાર આપ્યો નહીં.

સપત્નીતનયં દૃષ્ટ્વા તમઢ્ઢારોહણોત્સુકમ્ ।

સ્વપુત્રં ચ તથારુદં સુરુચિર્વાક્યમવ્રવીત્ ।

” ॥ ૬ ॥

અર્થ:—પિતાના બોળામાં બેસવાની ઇચ્છાવાળા સપત્ની(શાક)ના પુત્ર ધ્રુવને તથા રાજાના બોળામાં બેઠેલા પોતાના પુત્રને પણ નેઠને સુરચિ બોલી—

ક્રિયતે કિં વૃથા વત્સ મહાનેપ મનોરથઃ ।

અન્યસ્ત્રીગર્ભજાતૈન હાસંભૂય મમોદરે ॥

” ॥ ૭ ॥

અર્થ:—હે બેટા ધ્રુવ ! તુ મારા પેટમાં જન્મ ન લેતાં બીજી સ્ત્રીના ગર્ભથી જન્મ લઈ આ મોટા મનોરથ વ્યર્થ સામાટે કરે છે ?

ઉત્તમોત્તમમપ્રાપ્યમવિવેકો હિ વાઙ્છસિ ।

સત્યં સુતસ્ત્વમપ્યસ્ય કિં તુ ન ત્વં મયા ધૃતઃ ॥

” ॥ ૮ ॥

અર્થ:—રાજાની રાણીના પેટે જન્મ લેવો ઉત્તમ છે. તેમાં પણ જેના પુત્રને રાજ્યનો અધિકાર છે એવી માતાના પેટે જન્મ લેવો તે ઉત્તમમાં પણ ઉત્તમ છે. એવા જન્મને પ્રાપ્ત ન હોઈ તુ રાજાના બોળામાં બેસવાની ઇચ્છા કરે છે તે તારા અવિવેક છે અર્થાત્ વિવેક ન હોવાથી તુ બેસવાની ઇચ્છા કરે છે. બે તું એમ પૂછે કે “શું હું રાજાનો પુત્ર નથી ?” તો તે વાત બરાબર છે. તું પણ રાજાનો જ પુત્ર છે તે વાત સત્ય છે. પરંતુ તને મેં ગર્ભમાં ધારણ કર્યો નથી. (રાજાને પત્ની અનેક હોય છે. રાજ્ય અથવા રાજાના બોળામાં બેસવાનો અધિકાર પ્રધાન રાણીના પુત્રનો જ છે, બીજાનો નહીં, એ જ સુરચિના કહેવાનો ભાવ છે).

एतद्राजासनं सर्वं भूयत्संश्रयकेतनम् ।

याग्यं मयैव पुत्रस्य किमात्मा क्षिद्यते त्वया ॥

” ॥ ૯ ॥

અર્થ:—અન્ય સર્વ રાજાઓના આશ્રયરૂપ, ચક્રવર્તી રાજાના સ્થાન રૂપ જે રાજ્યાસન છે તે મારા પુત્રને જ યોગ્ય છે. તું સામાટે ક્લેશ કરે છે ?

उच्चैर्मनोरथस्तेऽयं मत्पुत्रस्येव किं वृथा ।

सनीत्यामात्मनो जन्म किं त्वया नावगम्यते ॥

” ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—શું તું સુનીતિથી તારા જન્મ થયો છે તે જાણતો નથી ? મારા પુત્રના જેવો મોટો મનોરથ વ્યર્થ શામાટે કરે છે ?

• ઉત્સૃજ્ય પિતરં ચાલસ્ત્રૂત્વા માતૃભાપિતમ્ ।

જગામ કુપિતો માતુર્નિજાયા દ્વિજ મંદિરસ્મ્ ॥ ” ॥ ૧૧ ॥

અર્થ:—સુશ્રિની એ પ્રકારની વાણી સાંભળીને મુત્ર પિતાને છાડી કોઢતો માર્યો પોતાની માતાને ઘેર ગયો.

તં દૃષ્ટ્વા કુપિતં પુત્રમીપત્સ્ફુરિતાધરમ્ ।

મુનીતિરઙ્ગમારોપ્ય મૈત્રેયેદમભાપત ॥ ” ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:—હે મૈત્રેય ! કોઢથી પોતાના નીચલા હોઠને ફડફડાવતા પોતાના પુત્રને નોંધને સુનીતિએ 'તેને પોતાના બેળામાં બેસાડી આ પ્રકારે કહ્યું:—

વત્સ કઃ કોપદેતુસ્તે કશ્ચ ત્વાં નામિનન્દતિ ॥

કોઽવજાનાતિ પિતરં વત્સ યસ્તેઽપરાધ્યતિ ॥ ” ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—હે પુત્ર ! તારા કોપતું શું કારણ છે ? તને પ્રસન્ન ન કરનાર એવો કાણ છે ? તારા અપરાધ કરીને તારા પિતાનો અપરાધ કરનાર એવો કાણ છે ?

ઇત્યુક્તઃ સકલં માત્રે કથયામાસ તદ્વથા ।

મુરુચિઃ પ્રાહ ભૂપાલં પ્રત્યક્ષમતિગર્વિતા ॥ ” ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—એ પ્રકારે જ્યારે માતાએ પૂછ્યું ત્યારે મુવે, સુશ્રિએ ગર્વથી રાગની સામે જે કાંઈ કહ્યું હતું તે સર્વ કહી બતાવ્યું.

વિનિશ્ચસ્યેતિ કથિતે તસ્મિન્પુત્રેણ દુર્મનાઃ ।

શ્વાસક્ષામેક્ષણા દીના મુનીતિર્વાક્યમગ્રવીત્ ॥ ” ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—પુત્રે જ્યારે આ પ્રકારનું વૃત્તાન્ત સાંભળ્યાં ત્યારે અત્યુબ્ધ દીર્ઘ શ્વાસ લઇને શ્વાસથી મહિન થયેલાં નેત્રવાળી, ચિન્તાથી વ્યાકુલ થયેલા મનવાળી (દુર્મનાઃ) અને દીન થયેલી સુનીતિ પુત્ર પ્રતિ આ પ્રમાણે કહેવા લાગી:—

મુરુચિસત્યમાહેદં મન્દભાગ્યોઽસિ પુત્રક ।

ન હિ પુણ્યવતો વત્સ સપત્નૈરેવમુચ્યતે ॥ ” ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—હે પુત્ર ! સુશ્રિએ સત્ય કહ્યું છે. તું મન્દ ભાગ્યવાળો છે. ભાગ્યવાનને શું લોક આવી વાણી બોલી શકતા નથી.

નોદ્દેગસ્તાત કર્તવ્યઃ કૃતં યદ્વત્તા પુરા ।

તત્કોઽપહર્તુ શક્નોતિ દાતું કશ્ચાકૃતં ત્વયા ॥ ” ॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—હે પુત્ર ! તારે ઉદ્દેગ કરવો યોગ્ય નથી. પૂર્વે તે જે કર્મ કર્યું છે તેને કાણ મટાડી શકનાર છે, અને તે જે વસ્તુ મેળવવાને માટે પુણ્ય કર્મ કર્યું નથી તે આપવાને કાણ અમર્થ છે ?

તત્ત્વયા ન કર્તવ્યં દુઃસ્વં તદ્વાક્યસંભવમ્ ।

”

॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—માટે તેણે કહેલી વાણીથી દુઃખ ઉત્પન્ન કરવું યોગ નથી.

રાજાસનં રાજછત્રં વરાશ્વા વરવારણાઃ ।

યસ્ય પુણ્યાનિ તસ્યૈતે મત્તૈત્તચ્છામ્ય પુત્રક ॥

”

॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—હે પુત્ર ! જેણે પુણ્ય કર્યું છે તેને જ રાજગાદી, તથા રાજાને યોગ્ય છત્ર, સારા ઘોડા, હસ્તી, આદિ મળે છે એમ જાણી તું શાન્તિ પાડ.

અન્યજન્મકૃતૈઃ પુણ્યૈઃ સુરુચ્યા સુરુચિર્નૃપઃ ।

માર્યેતિ પ્રોચ્યતેઽન્યા મદ્વિધા પુણ્યવર્જિતા ॥

”

॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—સુરુચિએ પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં પુણ્ય કર્મથી આ જન્મમાં રાજા તેના ઉપર પ્રીતિ રાખે છે. મારા જેવી બીજી પુણ્યહીન તો પત્ની (માર્યા) એમ નામ માત્ર કહેવાય છે. પરંતુ રાજાને મારા ઉપર પ્રીતિ નથી.

પુણ્યોપચયસંપન્નસ્તસ્યાઃ પુત્રસ્તથોત્તમઃ ।

મમ પુત્રસ્તથા જાતઃ સ્વલ્પપુણ્યો ધ્રુવો ભવાન્ ॥

”

॥ ૨૧ ॥

અર્થ:—સુરુચિ જેવી રીતે પુણ્યશાલી છે તેવી રીતે તેના પુત્ર ઉત્તમ પણ પુણ્યશાલી છે. હું જેવી અલ્પ પુણ્યવાળી છું તેવો તું મારો પુત્ર પણ અલ્પ પુણ્ય વાળો છે.

તથાપિ દુઃસ્વં ન ભવાન્ કર્તુમર્હતિ પુત્રક ।

યસ્ય યાવત્સ તેનૈવ સ્વેન તુપ્યતિ માનવઃ ॥

”

॥ ૨૨ ॥

અર્થ:—તથાપિ હે પુત્ર ! તારે શોક કરવો યોગ્ય નથી. પોતાના બાળ્યથી જેને જેટલું મળ્યું છે, તેટલાથી જ મનુષ્યને સતોષ પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ સતોષ માનવો નેહ્ય.

યદિ તે દુઃસ્વમત્યર્થ સુરુચ્યા વચસા ભવેત્ ।

તત્પુણ્યોપચયે યત્નં કુરુ સર્વફલપ્રદે ॥

”

॥ ૨૩ ॥

અર્થ:—જો તને સુરુચિના વચનથી અત્યંત દુઃખ થતું હોય તો જે પુણ્યનું ફલ રાજ્યાદિ છે તે પુણ્યનો સંગ્રહ કર.

શુશીલો ભવ ધર્માત્મા મૈત્રઃ પ્રાણિહિતે સ્તઃ ।

નિમ્નં યથાપઃ પ્રવળાઃ પાત્રભાગ્યાન્તિ સંપદઃ ॥

”

॥ ૨૪ ॥

અર્થ:—તું સુશીલ તથા ધર્માત્મા થા. [તારી હઠને છોડી દે.] સર્વના મિત્ર રૂપ તથા સર્વ પ્રાણીઓના હિતમાં તત્પર થા. તેમ કરવાથી જેમ જલ નીચા પ્રદેશમાં વહે છે, તેમ સંપત્તિ પણ સદ્ગુણી મનુષ્ય પ્રતિ જ જાય છે.

ત્યારે ધ્રુવ કહે છે:—

અંય યત્ત્વમિદં પ્રાત્થ પ્રશમાય વચો મમ ।

નૈતદુર્વચસા મિત્રે હૃદયે મમ તિષ્ઠતિ ॥

”

॥ ૨૫ ॥

અર્થ:—હે માતા ! શાન્તિને માટે તેં મને જે વચન કહ્યું તે સુરુચિની કંઠાર વાણીથી વિધાયલા મારા હૃદયમાં કરતું નથી.

સોઽહં તથા ચતિપ્યામિ યથા સર્વોત્તમોત્તમમ્ ॥

સ્થાનં પ્રાપ્સ્યામ્યશેષાણાં જગતામભિપૂજનમ્ ॥

” ॥ ૨૬ ॥

• અર્થ—તે હું સંપૂર્ણ જગત્ જેનો સત્કાર કરતુ હોય એવા ઉત્તમમાં ઉત્તમ સ્થાનને પ્રાપ્ત કરવાને યત્ન કરીશ.

સુરુચિર્દયિતા રાજસ્તસ્યા જાતોઽસ્મિ નોદરાત્ ।

મમાવં પશ્ય મેઽમ્ચ ત્વમૃદ્ધસ્યાપિ તવોદરે ॥

” ॥ ૨૭ ॥

અર્થ—સુરુચિ રાજાને પ્રિય છે. હું તેના ઉદરથી ઉત્પન્ન થયો નથી. હે માતા ! તમારા ઉદરમાં વૃદ્ધિ પામેલા મારા પ્રભાવને તું દેખ.

ઉત્તમઃ સ મમ ભ્રાતા યો ગર્ભેણ ધૃતસ્તયા ।

સ રાજાસનમાજ્ઞોતુ પિત્રા દત્તં તથાસ્તુ તત્ ॥

” ॥ ૨૮ ॥

અર્થ—જેને સુરુચિએ ગર્ભમાં ધારણ કરેલો છે એવો મારો બાઈ ઉત્તમ પિતાને આપેલું રાજાસન પ્રાપ્ત કરે ! તે એમ જ હો.

નાન્યદત્તમમ્પ્રાપ્સ્યામિ સ્થાનમંવ સ્વકર્ષણા ।

ઇચ્છામિ તદહં સ્થાનં યન્ન પ્રાપ પિતા મમ ॥

” ॥ ૨૯ ॥

અર્થ—હે માતા ! બીજાએ આપેલા સ્થાનની હું ઇચ્છા કરતો નથી. જે સ્થાનને મારા પિતા પ્રાપ્ત થયા નથી તેવા સ્થાનને પ્રાપ્ત કરવાની હું ઇચ્છા રાખું છું.

નિર્જગમ મૃદાન્માતુરિત્યુક્ત્વા માતરં ધ્રુવઃ ।

પુરાચ નિર્ગમ્ય તતસ્તદ્બાહોપવનં યયૌ ॥

” ॥ ૩૦ ॥

અર્થ—માતાને એ પ્રમાણે કહીને ધ્રુવ માતાને ઘેરથી નિકળ્યો—અને પછી તે નગરમાંથી પણ નિકળીને બહારના એક બાગમાં ગયો.

સ દદર્શ સુનીસ્તત્ર સપ્ત પૂર્વાંગતાન્ધ્રુવઃ ।

કૃષ્ણાજિનોત્તરીયેષુ વિપ્તરેષુ સમાસ્થિતાન્ ॥

” ॥ ૩૧ ॥

અર્થ—ત્યાં (તેના ઉપર અતુગ્રહ કરવાને) પ્રથમથી આવેલા, અને કાળા મૃગચર્મ જેના ઉપર બિંજાવ્યાં છે તેવાં કુશાસન ઉપર ઘૂંટલા, સાત ઋષિઓને તેણે જોયા.

સ રાજપુત્રસ્તાન્સર્વાન્ પ્રણિપત્યાભ્યભાષત ।

મશ્રયાવનતઃ સમ્યગભિવાદનપૂર્વકમ્ ॥

” ॥ ૩૨ ॥

અર્થ—તે રાજપુત્ર ધ્રુવ તે સર્વ ઋષિઓને પ્રણામ કરીને બહુ વિનયથી યોગ્ય શબ્દો બોલીને અભિવાદન કરી ઋષિ લોકો પ્રતિ બોલ્યો :—

ઉત્તાનપાદતનયં માં નિવોઘત્ત સત્તમાઃ ।

જાતં સુનીત્યાં નિર્વેદાદ્યુપ્માકં પ્રાપ્તમન્તિકાત્ ॥

” ॥ ૩૩ ॥

અર્થ—હે ઋષિ શ્રેષ્ઠો ! હું ઉત્તાનપાદનો પુત્ર છું. સુનીતિથી મારો જન્મ છે. નિરાશા (દુઃખ)થી હું આપની પાસે આવ્યો છું.

ત્યારે ઋષિલોકો બોલ્યા :—

ચતુઃપંચાબ્દસંભૂતો વાલસ્ત્વં નૃપનન્દન ।

નિર્વેદકારણં કિંચિત્ત્વ નાદ્યાપિ વર્તતે ॥

” ॥ ૩૪ ॥

અર્થઃ—આર પાંચ વર્ષનો તું બાળક છે, અને રાજનો પુત્ર છે, તને હજી દુઃખનું કારણ નથી.

ન ચિન્ત્યં ભવતઃ કિંચિદ્ધિયતે ભૂપતિઃ પિતા ।

ન ચૈવેષ્ટવિયોગાદિ તવ પશ્યામ વાલક ॥

” ॥ ૩૫ ॥

અર્થઃ—કુટુંબાદિકાના પાલણુ પોષણુ આદિની તને કાંઈ ચિન્તા કરવાની જરૂર ઉત્પન્ન થઈ નથી, કેમકે હજી તારા પિતા જે રાજ છે તે જીવિત છે (ધિયતે) અને હે બાલક ! તને ઇષ્ટવિયોગ વગેરે દુઃખનું કાંઈ કારણ હોવાનું અમે દેખતા નથી.

શરીરે ન ચ તે વ્યાધિરસ્માભિરુપલક્ષ્યતે ।

નિર્વેદઃ કિન્નિમિત્તસ્તે કથ્યતાં यदि विद्यते ॥

” ॥ ૩૬ ॥

અર્થઃ—વળા તારા શરીરમાં કાંઈ રોગ હોવાનું કાંઈ લક્ષણ અમારા જોવામાં આવતું નથી. તને દુઃખનું શું કારણ છે ? જો કંઈ હોય તો કહે.

ततः स कथयामास सुरुच्या यदुदाहृतम् ।

तन्निश्चयं ततः प्रोचुर्मुनयस्ते परस्परम् ॥

” ॥ ૩૭ ॥

અર્થઃ—ત્યારે તેણે સુરચિએ જે કહ્યું હતું તે સર્વ ઋષિઓને કહી બતાવ્યું. તે સાંભળીને ઋષિઓ પરસ્પર કહેવા લાગ્યા :

अहो क्षात्रं परं तेजो वालस्यापि यदक्षमा ।

सपत्न्या मातुरुक्तं यद्वृद्धयात्रावसर्पति ॥

” ॥ ૩૮ ॥

અર્થઃ—આશ્ચર્યની વાત છે કે ક્ષત્રિયનું એવું પરમ તેજ છે કે જેથી બાલક પણ માનભંગ સહન કરી શકતો નથી. આરમાન માતાએ જે કહ્યું છે તે તેના હૃદયમાંથી જતું નથી.

भो भोः सत्रियदायाद निर्वेदाद्यच्चयाधुना ।

कर्तुं व्यवसितं तन्नः कथ्यताम् यदि रोचते ॥

” ॥ ૩૯ ॥

અર્થઃ—હે ક્ષત્રિયપુત્ર ! વૈરાગ્યથી તે હવે શું કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે ? જો તને રચતું હોય તો તે અમને કહે.

यच्च कार्यं तवास्माभिः साहाय्यममित्युते ।

तदुच्यतां विवक्षुस्त्वमस्માभिरुपलक्ष्यते ॥

” ॥ ૪૦ ॥

અર્થઃ—હે અપરિમિત તેજવાળા રાજપુત્ર ! તું કાંઈક કહેવાની ઇચ્છાવાળો દેખાય છે. અમે તારું શું કાર્ય કરીએ ? તને શી સહાય કરીએ તે કહે ત્યારે ધ્રુવ કહે છે :—

नाहमर्थमभीप्तामि न राज्यं द्विजसत्तमाः ।

तत्स्थानमेकमिच्छामि भुक्तं नान्येन यत्पुरा ॥

” ॥ ૪૧ ॥

અર્થ:—હે સાક્ષ્યશ્રેષ્ઠા ! હું ધન કે રાજ્યની ઇચ્છા રાખતો નથી. પરંતુ જે સ્થાનનો ભોગ પ્રથમ કોઈએ લીધો ન હોય એવા એક સ્થાનની હું ઇચ્છા રાખું છું.

एतन्मे क्रियतां सम्यक्कथ्यतां प्राप्यते यथा ।

સ્થાનમયં સમસ્તેભ્યઃ સ્થાનેભ્યો મુનિસત્તમાઃ ॥

” ॥ ૪૨ ॥

અર્થ:—હે મુનિશ્રેષ્ઠે ! સર્વ સ્થાનથી પણ ઉત્તમ સ્થાન કઈ રીતે મને પ્રાપ્ત થાય તેનો ઉપાય આપ લોક ઠીક રીતે મને બતાવો. એટલું માફ કર્યું આપ લોકોને કરવાનું છે.

આ પ્રકારે જ્યારે ઋષિ લોકોને ધ્રુવજીએ પ્રાર્થના કરી ત્યારે તે મરીચિ, અગ્નિ, અકિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ, કતુ અને વસિષ્ઠ એ સાત ઋષિઓએ એક રૂપે, એ સ્થાન ભગવાનની ભક્તિથી જ મળી શકે એવો જવાબ દીધો.

आराध्यः कथितो देवो भवद्भिः प्रणतस्य मे ।

મયા તત્પરિતોષાય યજ્ઞસ્રવ્યં તદુચ્યતામ્ ॥

” ॥ ૫૦ ॥

અર્થ:—આપને પ્રણામ કરનાર જે હું તેને આપે આરાધ્ય દેવ કાણુ તે કહ્યા. તો હવે તે દેવને પ્રસન્ન કરવાને કયા મન્ત્રનો જપ કરવો જોઈએ તે કહો.

यथा चाराधनं तस्य मया कार्यं महात्मनः ।

મસાદમુખાસ્તન્મે કથયન્તુ મહર્ષયઃ ॥

” ॥ ૫૧ ॥

અર્થ:—આપ મહર્ષિ લોક પ્રસન્ન થઈને ઉપદેશ કરવાને સન્મુખ થયા છો માટે જેવી રીતે ભગવાનની આરાધના કરવી જોઈએ તે કહો.

આ પ્રકારનાં ધ્રુવજીનાં વચનો સાંભળી ઋષિ લોકો કહે છે કે પરમેશ્વરની ભક્તિ કરનારે પ્રથમથી વિષય પદાર્થોમાંથી ચિત્તને હટાવી પરમેશ્વરમાં જ લગાવવું જોઈએ. પછી એકાગ્ર ચિત્ત થઈને “હિરણ્યગર્ભપુરુષપ્રધાનાલ્પક્ષરૂપિણે ॥ ઐ નમો વાસુદેવાય શુદ્ધજ્ઞાનસ્વરૂપિણે ॥” (વિં ૫૦ અં ૧૪.૧૧-૫૫) (અર્થ:—હિરણ્યગર્ભ (બ્રહ્મા), તથા પુરુષ (વિષ્ણુ), તથા પ્રધાન (પ્રકૃતિમાં સર્વનો લય કરનાર કાલાત્મા રૂદ્ર)—તે ત્રણેના નિયન્તા જે અવ્યક્ત (ત્રિશુભા માયાશક્તિ કારણાત્મા), તદ્દૂપ ક્ષી રાખ્દના વાચ્ય જે શુદ્ધ જ્ઞાન સ્વરૂપ વાસુદેવ તેમને મારા નમસ્કાર છે.) એ મન્ત્રનો જપ કરવો એવો ઉપદેશ કર્યો. તારા ઘડા (સ્વાયંભુ મનુ)એ પણ આ મન્ત્રનો જપ કર્યો હતો. તેમના ઉપર ભગવાન પ્રસન્ન થયા હતા એમ પણ કહ્યું. ધ્રુવજીએ ઋષિલોક પાસેથી ઉપદેશ પ્રાપ્ત કરી પોતાને કૃતકૃત્ય માનતા મથુ(ધુ)રામાં જઈને યમુનાને કિનારે ઋષિલોકોના કથનાનુસાર ભક્તિ કરીને ભગવાનને પ્રસન્ન કર્યા. અને ભગવાને પ્રસન્ન થઈ તેમને દેવતા લોકો તથા સાત ઋષિઓના કરતાં પણ ઉપરનું સ્થાન આપ્યું.

[ભાગવતમાં, મા. સ્ક. ૪-૮-૫૫ માં, ધ્રુવજીને નારદજીએ મન્ત્રોપદેશ કર્યો એવો લેખ છે. અને લિ. પુ. પૂર્વસંહ. અ. ૬૨-૨૦માં વિશ્વામિત્રજીએ ઉપદેશ કર્યો એમ કહ્યું છે. જેમ સાત ઋષિઓને ધ્રુવ મળ્યા છે તેમ નારદજી તથા વિશ્વામિત્રજીને પણ મળ્યા હોય. પરંતુ સર્વ ઋષિલોકોએ મન્ત્ર તો વિષ્ણુપુરાણ (અં. ૧-૧૧-૫૫)માં કહેલો “હિરણ્યગર્ભપુરુષ” ઇત્યાદિ એક જ બતાવ્યો છે. છતાં ભાગવતમાં (સ્ક ૪-૮-૫૫માં) “ઐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય,” તેમ લિંગ પુરાણમાં (પૂર્વસંહ. અ. ૬૨-૨૦ માં)

“નમોઽસ્તુ વાસુદેવાય” એવા મંત્રનો ઉપદેશ કર્યાનું લખ્યું છે. પરંતુ આ બંને મંત્ર વિષ્ણુપુરાણમાં કહેલા મંત્રનું સક્ષિપ્ત સ્વરૂપ છે. તાત્પર્યથી મંત્રમાં કોઈ ભેદ નથી. સંપૂર્ણ મંત્રનો અર્થ ઉપર આપવામાં આવ્યો છે. અને અનેક ઋષિઓનો ઉપદેશ મંત્રની ગૌરવતા સૂચન કરવાને માટે છે.]

આ પ્રમાણે ધ્રુવને ઋષિ લોકોની પ્રસન્નતા-તદ્યાપાત્રતા-પોતાના પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત થઇ છે, કેમકે ધર તથા તથા રાગનગરનો ખગિત્યાગ કરીને બહાર નિકળી ઉપવનમાં બેઠેલા ઋષિઓની પાસે જઈને પ્રાર્થના કરવી પડી હતી. ત્યારે ઋષિઓએ ઉપદેશ કર્યો હતો. ઇતિ એ પ્રકારની તદ્યાપાત્રતારૂપલક્ષિતનીષીઞ્ઞભૂમિકાનિરૂપણ અ. ૪. સ. ૩. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪. સર્ગ ૪.

૩. ત્રીજી ભૂમિકા-ભાગવત ધર્મમાં શ્રદ્ધા.

હવે “શ્રદ્ધાઽષ્ટ તેષાં ધર્મેષુ” ભાગવત ધર્મમાં શ્રદ્ધા-એ લક્ષિતની ત્રીજી ભૂમિકાનું વિવેચન કરવામાં આવે છે.

મહત્પુરુષોનું સેવન કરનાર શ્રદ્ધાલુ મનુષ્યને ભગવાનની કથાનું શ્રવણ કરવામાં રૂચિ થાય છે. “તે મહાત્મા પુરુષોની માફક ભગવત્પ્રાર્થિતાના સાધન રૂપ ભાગવત ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરવાથી હું પણ કૃતાર્થ થાઉં” એવી જે રૂચિ છે તેનું નામ શ્રદ્ધા છે. તે શ્રદ્ધાથી તે લોક તે ધર્મોનું અનુષ્ઠાન કરે છે. તે વાત ભાગવતમાં કહી છે.

શુશ્રવોઃ શ્રદ્ધાધાનસ્ય વાસુદેવકથારુચિઃ ॥ મા. દ્વ. ૧૭. ૨-૧૬ ॥

અર્થઃ—શુશ્રુષુ અને શ્રદ્ધાલુ મનુષ્યને ભગવાનની કથા શ્રવણ કરવાની રૂચિ થાય છે. લક્ષિત, યમ, દાન, તપ, આદિ સંપૂર્ણ ધર્મકાર્યમાં શ્રદ્ધા જ પ્રધાન છે. શ્રદ્ધા વિના મનુષ્યને સત્કર્મમાં પ્રવૃત્તિ માત્ર પણ થતી નથી.

શ્રદ્ધાવિહીનસ્ય તુ ન પ્રવૃત્તિઃ. પ્રવૃત્તિશૂન્યસ્ય ન સાધ્યસિદ્ધિઃ ।

અશ્રદ્ધયૈવાપહતાશ્ચ સર્વે મજ્જન્તિ સંસારમહાસમુદ્રે ॥ સર્વ.વે.સા. સં. ૨૧૨ ॥

અર્થઃ—શ્રદ્ધારહિત મનુષ્યની તો સત્કર્મમાં પ્રવૃત્તિ જ થતી નથી. અને પ્રવૃત્તિ રહિત મનુષ્યને કોઈ લૌકિક અથવા પારમાર્થિક ફલની સિદ્ધિ થતી નથી. અશ્રદ્ધાને કારણે સર્વ લોક સંસારરૂપી મહાન સમુદ્રમાં ડુબે છે. અર્થાત્ શ્રદ્ધાગહિત મનુષ્યને ઇશ્વરલક્ષિત, ધર્મોચરણ, આદિમાં પ્રવૃત્તિ હોતી નથી. તેમ તે લોક જન્મ મરણ રૂપ સંસારદુઃખથી પણ દૂરતા નથી. વળી—

દેવે ચ વેદે ચ ગુરૌ ચ મન્ત્રે તીર્થે મહાત્મન્વપિ ઐવજે ચ ।

શ્રદ્ધા ભવત્યસ્ય યથા યથાન્તસ્તથા તથા સિદ્ધિરુદેતિ પુંસામ્ ॥ , ॥ ૨૧૩ ॥

અર્થઃ—દેવતા, વેદ, ગુરુ, મંત્ર, તીર્થ મહાત્મા, અને ઔપધ આદિમાં જેવી જેવી શ્રદ્ધા હોય છે તેવી તેવી મનુષ્યોને ફળસિદ્ધિ થાય છે.

અદ્વાણ મનુષ્યે ગમે તેવો જપ કર્યો હોય તોપણ મન્ત્ર આદિ તેને અવશ્ય ફળ આપે છે.

વામઘ્નં ત્રાયતે શ્રદ્ધા મનોઘ્નં ચ ભારત ।

શ્રદ્ધાઘ્નં વાઙ્મનસી ન કર્મ જ્ઞાતુમર્હતિ ॥ મ. મા. શા૦ પ૦અ૦ ૨૬૪-૧ ॥

અર્થ:—મન્ત્રનો જપ કરવામાં તથા સ્તોત્રાદિનો પાઠ કરવામાં જેની વાણી શુદ્ધ હોતી નથી (ઘ્ન) અર્થાત્ કણ્ઠાદિ સ્થાનમાંથી બોલવાના અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ યોગ્ય સ્થાનમાંથી થતું નથી; તથા જપ સમયે ચિત્તની એકાગ્રતા પણ થતી નથી; તથાપિ પૂર્ણ શ્રદ્ધા હોય તો શ્રદ્ધા જ તેની રક્ષા કરે છે. અશુદ્ધ ઉચ્ચારણ નિમિત્ત અથવા એકાગ્રતાના અભાવ નિમિત્ત દોષનો તે ભાગી થતો નથી. વળી કાંઈનું ઉચ્ચારણ બહુ જ શુદ્ધ છે તથા ચિત્તની એકાગ્રતા પણ છે, પરંતુ શ્રદ્ધાથી શૂન્ય હોય તો શ્રદ્ધાહીનતાના દોષમાંથી શુદ્ધ ઉચ્ચારણ કે મનની એકાગ્રતા કે કાંઈ કર્મ રક્ષા કરી શકતાં નથી.

ગંગાજલમાં માછલીઓ બહુ જ હોય છે, તથા મન્દિરમાં કબુતર ઘણાં હોય છે. પરંતુ તેમને શ્રદ્ધા નથી. તેથી ગંગાજલમાં સ્નાન અથવા મન્દિરનિવાસ કે દેવદર્શનનું ફલ તેમને મળતું નથી. તેવી જ રીતે શ્રદ્ધાહીન મનુષ્યને તીર્થસ્નાન, દેવદર્શન, સત્સંગ, યજ્ઞ, દાન, તપ, આદિ કરવા છતાં પણ તેનું યોગ્ય ફળ મળતું નથી એવો શાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે. વળી—

શ્રદ્ધૈવ સર્વધર્મસ્ય ચાતીવ હિતકારિણી ।

શ્રદ્ધયૈવ ઋણાં સિદ્ધિર્જાયતે લોકયોર્દ્ધવોઃ ॥

સ્કા. પુ. સ્વ. ૩ વ્ર. સ્વ. ૩, અ. ૧૭-૩ ॥

અર્થ:—સર્વ ધર્મનું પૂર્ણ ફળ મળવામાં શ્રદ્ધા જ હિતકારી છે. આ લોક તથા પર-લોકમાં શ્રદ્ધાથી જ મનુષ્યોને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી—

શ્રદ્ધયા પઠિતો મન્ત્રસ્ત્વવદ્ધોઽપિ ફલમદઃ ।

શ્રદ્ધયા પૂજિતો દેવો નીચસ્યાપિ ફલમદઃ ॥ „ „ ॥ ૫ ॥

અર્થ:—શ્રદ્ધા પૂર્વક જપેલો મન્ત્ર અશુદ્ધ (અવદ્ધ) હોયતો પણ તે ફલ આપે છે. તેવી રીતે શ્રદ્ધાથી કરેલું દેવનું પૂજન નીચ મનુષ્યને પણ ફળ આપે છે.

શ્રદ્ધાથી નીચોને પણ ઉત્તમ ફળ મળે છે તે વિશે સ્કાન્દ પુરાણના ત્રીજા ખણ્ડમાં એક ઇતિહાસ છે:—

પંચાલ રાજાનો પુત્ર સિંહકેતુ સર્વ પ્રકારે શુણ્ણી તથા ક્ષત્રિયધર્મમાં તત્પર હતો. તે એક દિવસ વનમાં શિકાર કરવા ગયો. ત્યાં તેના અણક નામના એક બીલ નોકરે પડી ગયેલું એક પુરાણું દેવાક્ષય દીધું, અને તેમાં એક નાનું શિવલિંગ દીધું. તે શિવલિંગ બીલને તેણે રાજપુત્રને બતાવ્યું. અને કહ્યું—“ હે રાજા ! આપ આ શિવલિંગને જુઓ. તે મને આ જંગલમાંથી મળ્યું છે. તેને હું મારી શક્તિ અનુસાર આદર પૂર્વક પૂજન કરીશ. મારે જે પ્રકારે પૂજન કરવાથી મહાદેવ પ્રસન્ન થાય એવી પૂજનવિધિ આપ મને બતાવો. ” રાજપુત્ર કંઈક હાંસી કરવાની પ્રકૃતિવાળો હતો. તેણે બીલને હાંસીના રૂપમાં,

રોજ આસન ઉપર બેસી જલથી અભિષેક, તથા ગન્ધ, અક્ષત, જંગલનાં પત્ર પુષ્પાદિ તથા ધૂપદીપ, ચિતાભસ્મ, આદિ વડે પૂજન કરવાનું, તથા પોતાને જે ખાવાનું અન્ન હોય તેમાંથી નૈવેદ્ય ધરાવવાનું, તથા પૂજનની અન્તમાં પ્રસાદ લેવાનો આદિ વિધિ તેને બતાવ્યો. ચિતાભસ્મથી શીઘ્ર શંકર પ્રસન્ન થાય છે એમ કહ્યું. રાત્રીએ તો હાંસીમાં કહ્યું હતું. પરન્તુ તે ચણક બીલે તેના વચન ઉપર વિશ્વાસ કર્યો. શિવલિંગને ઘેર લાવી ચિતાભસ્માદિ વડે પોતાની પત્ની સાથે પૂજન કરવા લાગ્યો. કેટલોક સમય વીત્યા બાદ એક રોજ શિવપૂજનને સારૂ પાત્રમાં ભરી રાખેલી ચિતાભસ્મ તપાસતાં મળી નહીં. ત્યારે તેણે આમ તેમ તેની શોધ કરી. પરન્તુ મળી નહીં. તેથી ચાકીને ઘેર આવ્યો. પોતાની સ્ત્રીને બોલાવીને કહ્યું કે ચિતાભસ્મ કાઈ જગ્યામાં મળી નહીં. હવે શું કરે ? મારા પાપીની શિવપૂજનનો આજ ભંગ થયો. એ પૂજન કર્યા વિના હું જીવવાની ઈચ્છા કરતો નથી એમ કહ્યું. આ પ્રમાણે વ્યાકુલ ચિત્તવાળા પોતાના પતિને જોઈને તેની પત્નીએ તેને ઉપાય બતાવ્યો કે આ આપણા પુરાણા ધરને અગ્નિ લગાડી હું અગ્નિમાં પ્રવેશ કરું. હું દગ્ધ થઈ જઈ એટલે ચિતાભસ્મ થશે. બીલે તે વાત સ્વીકારી નહીં, ત્યારે બીલડી કહે છે કે—

एतावदेव साफल्यं जीवितस्य च जन्मनः ।
परार्थं यस्तपजेत्प्राणाच्छिवार्थं किमुत स्वयम् ॥

સ્કા. પુ. સ્વ. ૩. બ્ર. સ્વ. ૩. અ. ૧૭-૩૭ ॥

અર્થ—મનુષ્ય જન્મની તથા જીવનની એટલી જ સફળતા છે કે બીજાને માટે પોતાના પ્રાણનો ત્યાગ કરવો. તેમાં વળી સાક્ષાત્ કલ્યાણ (શિવ) ૩૫ પરમાત્માને નિમિત્તે શરીરનો ત્યાગ થાય તો કહેવાનું જ શું ?

મહાદેવને નિમિત્તે શરીરનો ત્યાગ કરવાથી મારાં માતાપિતાને તથા મને બહુ પુણ્ય થશે. એવો નિશ્ચય કરીને પતિની આજ્ઞા લઈને રનાન અલંકારાદિ સજ્જને ધરને અગ્નિ લગાડ્યો, ભક્તિ પૂર્વક પ્રદક્ષિણા કરી, અને તમસ્કાર કરી ગુરૂ તથા સદાશિવનું મનમાં ધ્યાન કરીને હાથ બેઠી આ પ્રકારે બોલી:—

पुष्पाणि सन्तु तव देव ममेन्द्रियाणि धूपोऽगुरुर्वपुरिदं हृदयं प्रदीपः ।
प्राणा हवींषि करणानि तत्राक्षताश्च पूजाफलं व्रजतु सांप्रतमेव जीवः ॥૪૩॥

અર્થ—હે દેવ ! મારી યાનેન્દ્રિયો તમારી પૂજના પુષ્પ ૩૫ હો; અને આ શરીર ધૂપના અગુરૂ ૩૫ હો; તથા મારું હૃદય દીપના સ્થાને હો; અને મારા પ્રાણ હોમના હવિષ્ ૩૫ હો; તથા કર્મેન્દ્રિયો અક્ષત ૩૫ હો—આ પ્રકારે દેહના સમર્પણ ૩૫ પૂજાફલ હવે (સાંપ્રતમ્) આ જીવ પ્રાપ્ત કરે.

वाञ्छामि नाहमपि सर्वगनाधिपत्यं न स्वर्गभूमिचलां न पदं विधातुः ।

भूयो भवामि यदि जन्मनि जन्मनि स्यां त्वत्पादपंकजलसन्मकरन्दभृङ्गी ॥૪૪॥

અર્થ:—હું મોટી ધનાઢય થવાની ઈચ્છા કરતી નથી. વળી હું સ્વર્ગ કે અચલ પૃથિવી અથવા બ્રહ્મલોકને પણ ચઢાતી નથી. યદિ મારે જન્મ થવાનો હોય તો હું દરેક જન્મમાં આપના ચરણકમલનો જે ઝંગકતો મકરન્દ (મદ) છે તેનું પાન કરનારી બ્રમરી થાઉં.

જન્માનિ સન્તુ મમ દેવ શતાધિકાનિ માયા ન મે વિશતુ ચિત્તમ્બોધહેતુઃ ।

કિંચિત્ક્ષણાર્ધમપિ તે ચરણારવિન્દાન્નાપૈતુ મે હૃદયમીશ નમો નમસ્તે ॥ ૪૫ ॥

અર્થ:—હે દેવ હે ઈશ ! આપને વારંવાર નમસ્કાર છે, મારા સો કે અધિક જન્મ થાય તો ભલે થાય. પરન્તુ મારા ચિત્તમાં અત્યંતના કારણરૂપ માયાનો પ્રવેશ ન હો. વળી એક અડધી ક્ષણ પણ આપના ચરણારવિન્દથી મારું હૃદય દૂર ન હો.

આ પ્રકારે પ્રાર્થના કરીને મહાદેવને પ્રસન્ન કરીને બળતા અગ્નિમાં તેણીએ પ્રવેશ કર્યો, અને થોડા સમયમાં બળીને ભસ્મ થઇ ગઇ. બીલે પછી ચિતાભસ્મ લઇને પૂજા કરી. પૂજાની સમાપ્તિ બાદ શૈવજ્ઞાન નિયમાનુસાર પોતાની પત્નીને પ્રસાદ આપવાને તેને યાદ કરી. યાદ કરતાં જ તેની પાછળ ઉભી રહેલી દીડી. તેના શરીરના કોષ્ઠપણુ અવયવને હાનિ થઇ નહોતી. અને બળેલું પોતાનું ઘર પણ. પહેલાંના જેવું ઉણું દીડું. આ પ્રકારે જોઇ વિસ્મયથી તેણે પોતાની પત્નીને પૂછ્યું—તું તો અગ્નિમાં ભસ્મ થઇ ગઇ હતી, અને ઘર પણ બળીને ભસ્મ થઇ ગયું હતું ? ત્યારે તેની પત્ની કહે છે કે હું ઘરને બાળીને અગ્નિમાં પેડી ત્યાર પછી હું મને પોતાને બળતી નહોતી, અને અગ્નિને પણ દેખતી નહોતી. જલમાં પ્રવેશ કર્યો હોય તેમ મને કોઇ તાપ લાગતો નહોતો. જેવી સૂષ્ણને બળુ છું તેવી રીતે એક ક્ષણમાં હું બળી છું. અને ઘરને પણ નહીં બળેલું દીડું. અને હમણાં પૂજા બાદ પ્રસાદ લેવાને આવી છું. આ પ્રમાણે પતિપત્ની પરસ્પર વાતચીત કરતાં હતાં તેટલામાં જ વિમાન દ્વારા આવેલા શિવદૂતેના હસ્તને સ્પર્શ થવાથી તે બંનેનાં શરીર દૂતેના શરીર તુલ્ય થઇ ગયાં, અને બંને સદ્ગતિને પ્રાપ્ત થયાં.

તમ્માચ્છદ્ધૈર્વ સર્વેષુ વિધેયા પુણ્યકર્મસુ ।

નીચોઽપિ શ્વરઃ પ્રાપ શ્રદ્ધયા યોગિનાં ગતિમ્ ॥ ૬૦ ॥

અર્થ:—એ બીલ લોક જાતિથી નીચ તથા શાસ્ત્રના જ્ઞાનથી પણ શૂન્ય હતાં. આચાર પણ નહોતો. પૂજાક્રમ પણ બળતું નહોતું. તથાપિ શ્રદ્ધા માત્રથી જ તેમનું કલ્યાણ થયું. માટે સર્વ તુલ્ય કર્મમાં શ્રદ્ધા જ રાખવી યોગ્ય છે. નીચ જાતિનાં બીલ પણ શ્રદ્ધાથી યોગી લેહાંતી ગતિને પ્રાપ્ત થયાં. વળી—

શ્રદ્ધાપૂર્વાઃ સર્વધર્મા મનોરથફલમદાઃ ।

શ્રદ્ધયા સાધ્યતે સર્વ શ્રદ્ધયા તુલ્યતે હરિઃ ॥ શ્રુ. ના. પુ. પૂ. અ. ૪-૨ ॥

અર્થ:—શ્રદ્ધા સહિત અનુશાન કરેલા સર્વ ધર્મ આપણા ઇચ્છિત ફલને આપે છે. શ્રદ્ધાથી સર્વ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે. અને શ્રદ્ધાથી જ પરમાત્મા પ્રસન્ન થાય છે.

વેદમાં તથા ગીતામાં પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિને માટે ખાસ શ્રદ્ધાની જ આવશ્યકતા બતાવી છે.

શ્રદ્ધયા સત્યમાપ્યતે ॥

શ્રુ. ય. વે. સં. અ. ૧૯-૩૦ ॥

અર્થ:—શ્રદ્ધાથી સત્ય તથા જ્ઞાન સ્વરૂપ તથા અનંત એવા પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થાય છે.

શ્રદ્ધાબૌહ્યમતે જ્ઞાનમ્ ।

મ. ગી. અ. ૪-૩૯ ॥

અર્થ:—શ્રદ્ધાથી મનુષ્યને જ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ધર્માદિકામાં શ્રદ્ધા ન હોવી તે પાપનું કારણ છે એવું શાસ્ત્રનું કથન છે.

અશ્રદ્ધા પરમં પાપં શ્રદ્ધા પાપમોચની ।

જહાતિ પાપં શ્રદ્ધાવાન્સર્પો બીર્ણમિવ ત્વચમ્ ॥ મ.ભા.શા.પ.અ. ૨૬૪-૧૫ ॥

અર્થ.—અશ્રદ્ધા એ મહાન પાપ છે. શ્રદ્ધા પાપનો નાશ કરનારી છે જેવી રીતે સર્પ છૂટું આમડી(કાંચળી)ને ઉતારી નાંખે છે, તેવી રીતે શ્રદ્ધાણુ મનુષ્ય પાપનો પરિત્યાગ કરે છે. અશ્રદ્ધાથી આપેલું હવિ દેવતાલોક સ્વીકાર કરતા નથી એવું ધર્મશાસ્ત્રનું કથન છે.

અશ્રદ્ધા પરમઃ પાપ્મા શ્રદ્ધા હિ પરમં તપઃ ।

તસ્માદશ્રદ્ધયા દત્તં હવિર્નાશનન્તિ દેવતાઃ ॥ બો. સ્મૃ. પ્ર. ૧, અ. ૫-૭૫ ॥

અર્થ.—અશ્રદ્ધા મોટું પાપ છે, અને શ્રદ્ધા મહાન તપ છે. તેથી શ્રદ્ધા વિના આપેલું હવિ દેવતાઓ સ્વીકારતા નથી

આ વિષયમાં અહાહુએ કહેલી એક ગાથા મનુસ્મૃતિમાં આપેલી છે. તેમાં પણ શ્રદ્ધા વિશે કહ્યું છે કે:—

શ્રોત્રિયસ્ય કદર્યસ્ય વદાન્યસ્ય ચ વાર્ધુપેઃ ।

મીમાંસિત્વાભયં દેવાઃ સમમન્ત્રમકલ્પયન્ ॥

મ૦ સ્મૃ. અ૦ ૪-૨૨૪ ॥ મ૦ મા૦ શા૦ ૫૦ અ૦ ૨૬૪-૧૧ ॥

તાન્મજાપતિરાઠૈત્ય મા કૃધ્વં વિપમં સમમ્ ॥

શ્રદ્ધાપૂતં વદાન્યસ્ય હતમશ્રદ્ધયેતરત્ ॥ મ૦ સ્મૃ૦ ૪-૨૨૫ ॥

તથા મ. ભા. શા. પ. અ. ૨૬૪-૧૨, ૩ ॥

અર્થ:—વેદનું જેણે અધ્યયન કર્યું છે એવો અર્થાત્ શ્રોત્રિય હોવા છતાં તે કૃપણ (કદર્ય) હોય એવો એક મનુષ્ય, અને બીજો મનુષ્ય દાનશીલ (વદાન્ય) હોવા છતાં વૃદ્ધિભવી (વાર્ધુપિ-પૈસાના વ્યાજ ઉપર જીવન ચલાવનાર) હોય-એ બંનેના અન્ન સંબંધી વિચાર કરીને દેવતા લોકોએ બંનેના અન્નને સમાન કરાવ્યું. (૨૨૪)

ત્યારે તે લોકોની પાસે જઈને પ્રજાપતિએ કહ્યું કે આ બંને અન્નમાં ભેદ (વિષમતા) છે. અને વિષમ હોવા છતાં તમે બંનેને સમાન ગણ્યા તે અનુચિત કર્યું છે. બંનેને સમાન ન ગણ્યો. ધરણ્ય કે દાનશીલ (વદાન્ય) વાર્ધુપિતુ અજ્ઞ. શ્રદ્ધાતા. ધરણ્ય પતિત્ર (જૂલમ્) છે, પરન્તુ બીજું (હતરત્) એટલે શ્રોત્રિયનું અન્ન કૃપણ હોવાથી અશ્રદ્ધાથી દૂષિતાયયેલું (હતમ્) છે, અર્થાત્ અધમ છે. માટે બંને અન્ન સમાન નથી.

શ્રદ્ધા વિશે શ્રુતિનું પણ પ્રમાણ છે:—

કુવિદક્ષ યયમન્તો યવં ચિચથાદાન્યન્નુપૂર્વં ચિચૂય । રહેહૈપાં કૃણુત મોજનાનિ

(૧) યે વર્હિપો નમોઽવૃક્તિ ન જગ્મુઃ । ક.ય.વે. તૈ. સં.કા ૧, પ્ર. ૮, અનુ. ૨૧ ॥

અર્થ:—હે પ્રિય (અગ) ઇન્દ્રાદિ દેવો! યજ્ઞ કરનાર જે યજ્ઞમાને યજ્ઞના (વર્હિપ) નમસ્કારનો વિનાશ (વૃક્તિ) ન કર્યો હોય (ન જગ્મુઃ), અર્થાત્ યજ્ઞવિધિ શ્રદ્ધાનો પરિત્યાગ ન કર્યો હોય-અત્યંત શ્રદ્ધાણુ હોઈને અનુદાન કરતો હોય, તેના હવિ સંબંધી બોજનનો આપ લોક સ્વીકાર કરે (કૃણુત). જેમ લોકમાં ખેડુતો (યવમન્તઃ) જ્ય, વઉં,

આદિ અનેક (કુચિદ્) અન્નોમાંનું “આ પાકિયુ છે, આ પાકિયું નથી” એમ અનુક્રમે પરીક્ષા કરીને (વિચૂચ) પાકિલા ધાન્યને કાપી લે છે (દાન્તિ) અને કાચાને રહેવા દે છે; તેવી રીતે આપ લોક પણ “આ યજ્ઞમાન શ્રદ્ધારહિત નાસ્તિક છે, આ શ્રદ્ધાલુ આસ્તિક છે” એવા વિવેક કરીને નિશ્ચય કરી હવિનું ભોજન કરે.

યો વૈ શ્રદ્ધામનારમ્ય યજ્ઞેન યજતે નાસ્યેષ્ટાય શ્રદ્ધયતે ઇતિ ।

કૃ. ય. વે. તૈ. સં. ફા. ૧, પ્ર. ૬ અનુ. ૮ ॥

અર્થ:—જે યજ્ઞમાન મનમાં દેવતાવિષયક શ્રદ્ધા ન રાખી યજ્ઞ કરે છે તેના યજ્ઞને દેવતા-લોક અને સત્ત્વિક લોક પણ તેના ઇષ્ટ ફલને માટે વિશ્વાસ કરતા નથી—મતલબ કે તે યજ્ઞ વ્યર્થ છે એમ સમજે છે.

પ્રત્યાદિ ગાથા તથા મન્ત્રથી, શ્રદ્ધાહીન મનુષ્યના યજ્ઞને દેવતા પણ સ્વીકારતા નથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે.

✓ ભગવાને ગીતામાં પણ શ્રદ્ધાથી રહિત યજ્ઞ, દાન, તપ આદિની નિષ્ફલતા કહી છે:—

અશ્રદ્ધયા હુતં દત્તં તપસ્તપ્તં કૃતં ચ યત્ ।

અસદિત્યુચ્યતે પાર્થ ન ચ તત્પ્રમેત્ય નો ઇદ્ ॥ મ૦ ગી૦ અ૦ ૧૭-૨૮ ॥

અર્થ:—શ્રદ્ધા વિના જે હવનાદિ કરવામાં આવે છે તથા દાન દેવામાં આવે છે તથા તપ કરવામાં આવે છે અથવા અન્ય કોઈ સ્તુતિ નમસ્કારાદિ કર્મ કરવામાં આવ્યું હોય, તે સર્વ અસાધુ (અસત્) કહેવામાં આવે છે. તે કર્મ પરલોકમાં કંઈ ફલ દેતું નથી. તેમજ આ લોકમાં પણ, અશ્રદ્ધાળુના યજ્ઞાદિ સત્પુરુષોથી નિન્દિત હોવાથી કીર્તિ આદિ ફલ પણ મળતું નથી. માટે સકામ કર્મને છોડીને અંતઃકરણની શુદ્ધિને માટે સાત્ત્વિક યજ્ઞાદિજ કરવા જોઈએ.

શ્રદ્ધાળુ મનુષ્યના સાત્ત્વિક યજ્ઞમાં પ્રમાદથી કોઈ ન્યૂનતા થઈ જાય તો પરમાત્માનું પ્રધાન નામ હૈં તત્ સત્ એ ત્રણ શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરવાથી પ્રમાદનું પ્રાયશ્ચિત્ત થાય છે અને પૂર્ણ ફલ પણ મળે છે એમ કહ્યું છે. પરંતુ શ્રદ્ધારહિત મનુષ્ય યજ્ઞાદમાં આ ત્રણ શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરે તોપણ તે અસત્ જ કહેવાય છે અર્થાત્ તેનો સફળાવ થતો નથી. અને તેનું કંઈ ફળ પણ મળતું નથી.

તૈત્તિરીયોપનિષત્માં પણ શ્રદ્ધારહિત દાનનો નિષેધ કર્યો છે.

✓ શ્રદ્ધયા દેયમ્ ॥ અશ્રદ્ધયાઽદેયમ્ ॥ તૈ. ડ. વહ્લી. ૧, અનુ ૧૧-૩ ॥

અર્થ:—શ્રદ્ધાપૂર્વક જ દાન આપવું, અશ્રદ્ધાથી કદાપિ પણ નહીં. ભગવાને ગીતામાં મનુષ્યોના સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એવા ત્રણ ભેદ કહ્યા છે, તેમને જાણવાને તેમનાં લક્ષણ કહ્યાં છે.

✓ યજન્તે સાત્ત્વિકા દેવાન્યસરસાંસિ રાજસાઃ ।

પ્રેતાન્ભૂતગૃણાશ્ચાન્યે યજન્તે તામસા જનાઃ ॥ મ૦ ગી૦ અ૦ ૧૭-૪ ॥

અર્થ:—જે લોક વસુ, ઇન્દ્ર, આદિ દેવોનું પૂજન કરે છે તેમને સાત્ત્વિક જાણવા, તેમની શ્રદ્ધા પણ સાત્ત્વિક હોય છે. જેઓ કુબેર આદિ યક્ષ તથા રાક્ષસાદિની ઉપાસના કરે છે તેઓ રાજસ લોક છે, અને તેમની શ્રદ્ધા પણ રાજસી છે. અને જેઓ ભૂત પ્રેત આદિને ઉપાસે છે તેઓ તામસ છે અને તેમની શ્રદ્ધા પણ તામસી છે.

ઉત્તમ દ્રશ્ય અન્તઃકરણની શુદ્ધિ તથા આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ આદિને માટે ભક્તિ, યગ, દાન, તપ, આદિ સંપૂર્ણ કર્મ કરનાર સાર્વિક શ્રદ્ધાલુકત દેવો સંપત્તિવાળા થવું જોઈએ. આ પ્રમાણે “ભાગવત ધર્મો ઉપર શ્રદ્ધા” એ ભક્તિની ત્રીજી ભૂમિકાનું વ્યાખ્યાન પૂર્ણ થયું. ક્ષતિ ભાગવત ધર્મમાં શ્રદ્ધા નામની ત્રીજી ભૂમિકાનું નિરૂપણ અ. ૪. સ. ૪. સમાપ્ત.

અધ્યાય ૪. સર્ગ ૫.

૪. ચોથી ભૂમિકા-હરિગુણશ્રુતિ.

હવે “તતો હરિગુણશ્રુતિ.” (શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થવાથી હરિગુણનું શ્રવણ) એ નામની ભક્તિની ચોથી ભૂમિકાનું વ્યાખ્યાન કરીએ છીએ.

ઉપર વર્ણવેલી શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થવાથી “હરિગુણશ્રુતિ” નામની ચોથી ભૂમિકા પ્રાપ્ત થાય છે. ભગવાનના ગુણોનું શ્રવણ કરવું તેનું નામ “હરિગુણશ્રુતિ” છે. અર્થ “હરિગુણશ્રુતિ” થી શ્રવણાદિ સંપૂર્ણ ભાગવત ધર્મનું શ્રદ્ધા છે. તે ધર્મ ભાગવતાદિ ગ્રન્થોમાં કહ્યા છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

શ્રવણં કીર્તનં વિષ્ણોઃ સ્મરણં પાદસેવનમ્ ।

અર્ચનં વન્દનં દાસ્યં સહ્યમાત્મનિવેદનમ્ ॥ મા૦ સ્ક૦ ૭, અ૦ ૫-૨૩ ॥

અર્થ:—ભગવાનના ગુણોનું ૧. શ્રવણ, ૨. કીર્તન, ૩. સ્મરણ, ૪. પરિચર્યા, ૫. પૂજન, ૬. નમસ્કાર, ૭. દાસભાવથી સંપૂર્ણ કર્મનું અર્પણ, ૮. સમ્ય-ધર્મશ્રદ્ધામાં મુદ્દાભાવ તથા વિશ્વાસ અને ૯. દેહ, કુરુબ, વગેરે સર્વ ભગવાનનું છે એ પ્રકારની ભાવનાથી સર્વ પદાર્થોમાંથી મયતાનો ત્યાગ-એ નવ પ્રકારની ભક્તિના ભેદને “હરિગુણશ્રુતિ” એ શબ્દથી કહેવા છે. માટે એ નવે પ્રકારની ભક્તિને “હરિગુણશ્રુતિ” નામની ભક્તિની ચોથી ભૂમિકા રૂપ ગણવી.

નૃનંદાભક્તિ-૧, શ્રવણભક્તિ.

ધર્મ અથવા ભક્તિ અથવા સદાચાર શું છે તેનું શ્રવણ કર્યા વિના કોઈને તેનું જ્ઞાન થતું નથી, અને તેના જ્ઞાન વિના તેનું અનુષ્ઠાન પણ બની શકતું નથી. માટે મનુષ્ય માત્રને પ્રથમ શ્રવણની જ આવશ્યકતા છે. એ સર્વને અનુભવસિદ્ધ છે. અને શાસ્ત્રમાં પણ કહ્યું છે કે:—

શ્રુત્વા ધર્મં વિજાનાતિ શ્રુત્વા પાપં પરિત્યજેત્ ।

શ્રુત્વા નિવર્તતે મોહઃ શ્રુત્વા જ્ઞાનામૃતં લભેત્ ॥ પુરુ. મા. અ. ૨૯-૬૧ ॥

અર્થ:—શ્રવણ કરીને ધર્મ જાણવામાં આવે છે, નરકદુઃખાદિનું શ્રવણ કરવાથી જ મનુષ્ય પાપકર્મનો પરિત્યાગ કરે છે. (“ચોરી આદિ કરનારને રાજદંડ મળે છે”) એ વાતનું દેવાક્યથી દરેકને જ્ઞાન છે, તથાપિ સર્વ લોક ચોરીનો પરિત્યાગ કરતા નથી. છતાં પણ અધિક લોક ચોરી કરવાથી કરીને તેનું સ્મરણ પણ કરતા નથી, તેમ પોતાના પુત્રાદિને પણ ચોરીની કુટેવથી બચાવવાને પ્રયત્ન કરે છે; તેની રીતે પાપકર્મના દુઃખરૂપ ફલનું શ્રવણ રવા જતા જો કે વિચારશૂન્ય મનુષ્ય પાપકર્મનો ત્યાગ કરતો નથી, તથાપિ આસ્તિક શુદ્ધિવાળા કેટલાએ લોક પાપકર્મનો ત્યાગ કરે છે જ. માટે શ્રવણપ્રયોજન સામાન્ય નથી.)

વળી સંસારના પદાર્થોમાં જે મોહ છે તે પણ શ્રવણથી નિવૃત્ત થાય છે. અને જ્ઞાન રૂપ અમૃતની પ્રાપ્તિ પણ શ્રવણથી જ થાય છે, કેમકે શબ્દની શક્તિ અચિન્ત્ય છે.

• શબ્દશક્તેરચિન્ત્યત્વાચ્છબ્દાદેવાપરોક્ષથી: ।

મમુષ્ત: પુરુષો યદ્વચ્છબ્દેનૈવાવબુધ્યતે ॥

સદાચારાનુસંધાનમ્ ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—શબ્દની શક્તિ અચિન્ત્ય છે. અર્થોત્ સામાન્ય મનુષ્યની બુદ્ધિમાં શી પ્રકારની શક્તિ છે તેનો નિર્ણય કરી શકાતો નથી. શબ્દ બે પ્રકારના હોય છે—૧. વર્ણરૂપ, જે સર્વ મનુષ્ય બોલે છે, અને ૨. ધ્વનિ રૂપ જેમ નગારૂં આદિનો અવાજ એમાં કોઈ પણ શબ્દ અર્થ નથી. સર્વમાં શક્તિ છે. કોઈ શબ્દનો અર્થ નથી પણ હોતો, છતાં તેમાં પણ શક્તિ હોય છે. કોઈ માણસે તાળી વગાડી, અથવા કોઈ પદાર્થમાં હાથ અથવા લાકડી વડે શબ્દ ઉત્પન્ન કર્યો, તે શબ્દનો કોઈ અર્થ નથી. તથાપિ પાસે પક્ષી બેઠું હોય તો ઉડી જતુ, તથા ઉદર આદિ દોડી જતુ, અથવા મનુષ્યનો અસાધારણ શબ્દ સાંભળી પથુ આદિ ભયથી નાસી જતુ જેવામાં આવે છે. તેથી નિશ્ચય થાય છે કે તાળી આદિ અવાજનો અર્થ નહીં હોવા છતાં પણ તેમાં સામાન્ય પ્રાણીને ભય ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે. તેવી રીતે વેદ તથા મન્ત્રશાસ્ત્રમાં કહેલા ફટ્ આદિ શબ્દોમાં પણ ભૂતાદિ નિર્મુદ પ્રાણીઓમાં ભય ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે. માટે શબ્દની શક્તિને અચિન્ત્ય કહેવામાં કોઈ પ્રકારનો બાધ નથી.

શબ્દથી વસ્તુનું મયાર્થ જ્ઞાન થાય છે. જેવી રીતે સુતેલો મનુષ્ય શબ્દથી જાગે છે, તેવી રીતે અવિદ્યા રૂપી નિદ્રામાં સુતેલો મનુષ્ય શાસ્ત્રોના શબ્દ સાંભળીને તેમાંથી જાગે છે, અને તેને ચેતાની ભૂલનું જ્ઞાન થાય છે.

✓ પંચનામિન્દ્રિયાણાં ચૈ શુભે શ્રવણદર્શને ।

શ્રવણાદ્સત્તુવિજ્ઞાનં દર્શનાચ્ચિત્તરજ્જનમ્ ॥

દે૦ મા. અ. ૬-૯ ॥

અર્થ:—પાંચે જ્ઞાનેન્દ્રિયો મધ્યે શ્રવણેન્દ્રિય(કર્ણ) અને દર્શનેન્દ્રિય(તેજ) પ્રધાન છે. કર્ણ વડે શ્રવણ કરવાથી વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે અને વસ્તુની દર્શનથી ચિત્તનું રંજન થાય છે.

સત્ શાસ્ત્ર અને સત્પુરુષોની વાણીનું શ્રવણ ન કરવાથી મનુષ્ય જરૂર અધોગતિને પ્રાપ્ત થાય છે.

નીચોડપિ શ્રવણેનાશુ શ્રેષ્ઠત્વં પ્રતિપદ્યતે ।

શ્રેષ્ઠોડપિ નીચતાં યાતિ રહિતઃ શ્રવણેન ચ ॥ પુરુ૦ મા૦ અ૦ ૨૯-૬૮ ॥

અર્થ:—નીચ મનુષ્ય પણ સત્પુરુષોની વાણી તથા સત્શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવાથી શ્રેષ્ઠતાને પ્રાપ્ત થાય છે. તેવી રીતે શાસ્ત્રાદિનું શ્રવણ નહીં કરનાર શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય પણ નીચતાને પ્રાપ્ત થાય છે.

વળી જેને શ્રવણમાં આદર નથી તેને પશુતુલ્ય કહ્યો છે.

ન તેપાં સદસજ્ઞાનં વિવેકો ન ચ મોક્ષદઃ ।

પથુમિસ્તે સમા જ્ઞેયા યેપાં ન શ્રવણાદરઃ ॥

દે. મા. અ. ૬-૭ ॥

અર્થ;—જેને શ્રવણમાં આદર નથી તેને સત્ કે અસત વસ્તુનું જ્ઞાન થતું નથી. તેમજ મોક્ષ આપનાર વિવેક પણ તેમને થતો નથી. તેવા લોકને પણ તુલ્ય જાણવા.

મટે મનુષ્યોએ શાસ્ત્રાદિનું શ્રવણ અવશ્ય કરવું જોઈએ.

કથાદેર્નિત્યસંમાનં કુર્વન્દેહાદિર્મિર્મદા ।

સ્થિરાસનેન તત્પાતં યત્તચ્છ્રવણમુચ્યતે ॥શિ. પુ. રૂ. સં. સ્વ.૨ અ.૨૩-૨૫॥

અર્થ;—શરીર તથા વાણી તથા મનથી પરમેશ્વર સંબંધી કથા આદિ ચર્ચાનું સન્માન (આદર) કરતો સતો સ્થિર આસને બેસીને, તરસ્યો મનુષ્ય જે પ્રકારે પ્રેમથી જલ પીએ છે તે પ્રકારે, પ્રેમથી કથા શ્રી અસતતનું પાન કરવું તેનું નામ શ્રવણ છે.

સમય ન ચૂકતાં કથા આદિમાં જવું તથા નમસ્કારાદિ કરવા તે શરીરનો આદર છે. તથા જાગવદ્ગુણોની, તથા જાગવદ્ગુણોનું પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્ર અને તેના કર્તાની પ્રશંસા કરવી તે વગેરે વાણીનો આદર છે. મનમાં પૂજ્યભાવ, સંતોષ, આદિ રાખવો તે મનનો આદર (સન્માન) છે.

શાસ્ત્રમાં શ્રવણના પણ સાત્ત્વિકાદિક બેદ જતાવ્યા છે, કેમકે દરેક શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવાથી કોઈ મુશ્કેલીનું પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી.

શ્રવણં ત્રિવિધં પ્રોક્તં સાત્ત્વિકં રાજસં તથા ।

તામસં ચ મહાભાગ સુજાતં નિશ્ચયાન્વિતમ્ ॥ ૬૦ માં ૭૦ ૬-૧૦ ॥

અર્થ;—ત્રણે લોક સતજાતી પ્રતિ કહે છે, હે મહાભાગ્ય! તત્ત્વવેતા લોકે નિશ્ચય કરીને સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ એવા ત્રણ પ્રકારનું શ્રવણ કહ્યું છે.

સાત્ત્વિકં વેદશાસ્ત્રાદિ સાહિત્યં ચૈવ રાજસમ્ ।

તામસં શુદ્ધવાર્તા ચ પરદોષપ્રકાશનમ્ ॥

” ॥ ૧૧ ॥

અર્થ;—વેદશાસ્ત્રાદિનું શ્રવણ સાત્ત્વિક કહેવાય છે; સાહિત્યનું શ્રવણ રાજસ છે; અને શુદ્ધવાર્તાનું શ્રવણ અથવા ખીજના દોષનું કથન એ તામસ કહેવાય છે. (જેમાં શૃંગાર વિશેષ હોય તેવા કાવ્યાદિનું નામ અહીં સાહિત્ય છે.)

સાત્ત્વિકં ત્રિવિધં પ્રોક્તં પ્રજાવદ્વિશ્વ પण्डितैः ।

ઉત્તમં મધ્યમં ચૈવ તથૈવાધમમિત્યુત ॥

” ॥ ૧૨ ॥

અર્થ;—શુદ્ધિમાન પ્રણેતાએ ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એ બેદથી સાત્ત્વિક શ્રવણ પણ ત્રણ પ્રકારનું કહ્યું છે.

ઉત્તમં મોક્ષફલદં સ્વર્ગદં મધ્યમં તથા ।

અધમં મોગદં પ્રોક્તં નિશ્ચિતં વિદિતં વૃથૈઃ ॥

” ॥ ૧૩ ॥

અર્થ;—શાસ્ત્રોનું શ્રવણ યદપિ સાત્ત્વિક છે તથાપિ મોક્ષ રૂપ ફલ દેનાર, તેમજ સ્વર્ગાદિ પરલોકના મોગ રૂપ ફલ દેનાર અથવા તેના સાધનને જાતાવનાર, તેમજ આ લોકના મોગ રૂપ ફલ આપનાર પણ શાસ્ત્ર જ છે. તેમાં જે મોક્ષ રૂપ ફલ આપનાર શાસ્ત્રશ્રવણ છે તે સાત્ત્વિકમાં ઉત્તમ છે, સ્વર્ગ રૂપ ફલ દેનાર સાત્ત્વિકમાં મધ્યમ છે, અને આ લોકના મોગ રૂપ ફલ આપનાર શ્રવણ સાત્ત્વિકમાં અધમ છે, એવું વિદ્વાન્ લોકોએ નિશ્ચય કરીને જાણ્યું છે.

સાહિત્યં ચૈવ ત્રિવિધં સ્વીયાયાં ચોત્તમં સ્મૃતમ્ ।

મધ્યમં વારયોપાયાં પરોઢાયાં તથાધમમ્ ॥

„ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—સાહિત્યનું શ્રવણ રાજસ છે અને તે પણ ત્રણ પ્રકારનું છે. પોતાની સ્ત્રીસંબંધી વાર્તા રાજસમાં ઉત્તમ છે, વેસ્ત્રા વિપયક વાર્તા રાજસમાં મધ્યમ છે, અને પરપુરુષની સ્ત્રી સંબંધી વાર્તા રાજસમાં અધમ છે.

તામસં ત્રિવિધં જ્ઞેયં વિદ્વદ્ભિઃ શાસ્ત્રવેદિભિઃ ।

આતતાયિનિ યુદ્ધં યત્તદુત્તમમુદાહૃતમ્ ॥

„ ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—શાસ્ત્રવેદના વિદ્વાનોએ તામસ શ્રવણ પણ ત્રણ પ્રકારનું જાણવું જોઈએ. તેમાં જે આતતાયી લોકોની સાથે યુદ્ધ છે તે તામસમાં સારિયક છે, જેમ રામ રાવણનું યુદ્ધ. કેમકે રાવણમાં, સીતાજીના હરણથી પરસ્ત્રીહરણ રૂપ આતતાયિત્વ હતું. અને તે જ તત્કાલ યુદ્ધનું કારણ હતું. રામચન્દ્રજીને રાવણ ઉપર ક્રોધ દેવ નહોતો.

મધ્યમં ચાપિ વિદ્વેષાત્પાણ્ડવાનાં યથારિભિઃ ।

અધમં નિર્નિમિત્તન્તુ વિવાદે કલહે તથા ॥

„ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—દ્વેષથી પાણ્ડવોનું પોતાના શત્રુ કૌરવો સાથે જે યુદ્ધ છે તે તામસમાં મધ્યમ છે. અને વિના નિમિત્તે જે વિવાદ અને કલહ છે તે તામસમાં અધમ છે. ગીતામાં કૌરવોને આતતાયી કહ્યા છે તે કારણથી તે લોકોના યુદ્ધની વાર્તા ઉત્તમ છે એમ કહી શકાય નહીં, કારણ કે યુદ્ધનું કારણ તો યુધિષ્ઠિર, અર્જુન, આદિકો સાથે દુર્યોધન, કર્ણ, આદિકોનો દ્વેષ જ છે, દ્વેષના નિમિત્તથી કૌરવ લોકોએ કેટલાંએ આતતાયીનાં કર્મ કર્યા છે. તે કારણથી તેમને ગીતામાં આતતાયી કહ્યા છે. પરન્તુ યુદ્ધનું મૂલ કારણ તો દ્વેષ જ છે. માટે તેમના યુદ્ધની વાર્તા મધ્યમ છે.

વેદના કર્મકાણ્ડ, ઉપાસનાકાણ્ડ અને જ્ઞાનકાણ્ડ એ ત્રણ ભાગ છે. એ ત્રણેનું પરમાત્માની પ્રાપ્તિ જ મુખ્ય લક્ષ્ય છે. એ ત્રણે ભાગમાં જે સાર રૂપ જ્ઞાન છે તેનું નામ વેદાન્ત છે એમ રામચન્દ્રજીએ હનમાનજી પ્રતિ કહ્યું છે:—

તિછેપુ તૈલવદ્વેદે વેદાન્તઃ સુમતિષ્ઠિતઃ ।

સુક્તિ૦ ૩૦ ૧ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે તલમાં સર્વ જગાએ તલ વ્યાપીને રહે છે તથા શુભ છે; તેવી રીતે વેદના કર્મકાણ્ડાદિ ત્રણે ભાગોમાં સ્થિત અને શુભ રહેલા જ્ઞાનનું નામ વેદાન્ત છે. માટે વેદના જ્ઞાનકાણ્ડ માત્રમાં કહેલા જ્ઞાનનું નામ “વેદાન્ત” નથી, કારણ કે કર્મકાણ્ડ દ્વારા અન્તઃકરણની શુદ્ધિ, તથા ઉપાસના દ્વારા વિક્ષેપની નિવૃત્તિ, અને જ્ઞાન દ્વારા આપરણની નિવૃત્તિ વેદાન્ત શાસ્ત્રમાં માની છે. માટે ત્રણે ભાગના સાર રૂપ જ્ઞાન વેદાન્ત શબ્દનો અર્થ છે. એ વેદાન્ત શાસ્ત્રનું શ્રવણ જ સુમુક્ષુ મનુષ્યોને માટે મુખ્ય ઉપયોગી છે.

તતશ્રાધ્યાત્મવિધ્યાયાઃ કુર્વીત શ્રવણં સુધીઃ ।

સર્વથા વૃત્તિહીનોઽપિ મુહૂર્તે સ્વસ્થમાનસઃ ॥

પુ. મા. ભ. ૨૧-૬૬ ॥

અર્થ:—માટે બુદ્ધિમાન મનુષ્ય અધ્યાત્મ વિદ્યાનું શ્રવણ કરે. (પરમાત્માની પ્રાપ્તિનું સાધન તથા પરમાત્માનું સ્વરૂપ—એ બંનેનું કથન કરનાર વેદાન્ત શાસ્ત્રનું નામ અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર છે. તે પુરાણ, ઇતિહાસ, આદિ કોઈ પણ ગ્રંથમાં લખ્યું હોય તે સર્વને અધ્યાત્મ શાસ્ત્ર જ કહે છે.) વૃત્તિહીન (ગરીબ) હોવાથી આપણી જીવિકા ચલાવવાને માટે દિનભર કામ કરવું પડે છે, શ્રવણ કરવાનો સમય મળતો નથી. તથાપિ થોડો સમય (મુક્ત) પણ જરૂર સ્વસ્થ ચિત્ત યધને વૃત્તિ રહિત મનુષ્યે પણ પ્રતિદિન સર્વથા શ્રવણ કરવું જ જોઈએ.

યદિ પ્રતિદિનં શ્રોતુમશક્તો માનવો ભવેત્ ।

પુણ્યમાસાદિષુ મુને ગૃણ્યાચ્છાઙ્કરીં કથામ્ ॥ શિ.પુ.ઉ. સં. અ. ૧૩-૨૭ ॥

અર્થ:—જો કદાપિ દરરોજ તે કથા શ્રવણ કરવાની શક્તિ ન હોય તો આતુર્ભાવ્યાદિ પુણ્ય મહિનામાં અવસ્ય (પરમાત્મા)ની કથાનું શ્રવણ કરે.

વળી સૂતસંહિતામાં પણ વેદાન્તશાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવાનું કહ્યું છે:—

તસ્માત્સર્વમયત્નેન સ્વમુત્ત્વયર્થં વૃહસ્પતે ।

સર્વદા સર્વમુત્સૃજ્ય વેદાન્તશ્રવણં કુરુ ॥ સૂ. સં. સ્વ. ૨, અ. ૭-૪૧ ॥

અર્થ:—વેદાન્ત વિચારથી ઉત્પન્ન થનાર જ્ઞાન સંસારની નિવૃત્તિ કરનાર છે. માટે હે વૃહસ્પતિ ! તમે તમારી મુક્તિ માટે સર્વનો ત્યાગ કરીને સર્વ પ્રયત્નથી હમેશાં વેદાન્ત શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરો.

ઇત્યાદિ પ્રમાણથી સુમુક્ષુ મનુષ્યને વેદાન્ત શાસ્ત્રના જ શ્રવણની પ્રધાનતા સિદ્ધ થાય છે.

તથાપિ વેદાન્તનું સર્વ પ્રકારનું શ્રવણ સાત્ત્વિક હોઈ શકતું નથી, કારણ કે શ્રવણની સાત્ત્વિકતા શ્રોતા, વક્તા, શ્રવણની રીતિ, શાસ્ત્ર, આદિ સર્વને અધીન રહે છે. અર્થાત્ શ્રવણની રીતિ, વક્તા, આદિ સાત્ત્વિક હોય તો જ શ્રવણ પણ સાત્ત્વિક હોઈ શકે છે.

હાલના સમયમાં ભકતોનું મુખ્ય ધન ભાગવતનું શ્રવણ જ પ્રધાન રૂપે જોવામાં આવે છે. એ અન્યના શ્રવણની રીતિ પણ જૂદી જૂદી પ્રકારની જોવામાં આવે છે. સપ્તાહની રીતિ કેટલાક દેશમાં પ્રધાન છે. પરીક્ષિત રાગ્નએ સાત દિવસમાં સંપૂર્ણ ભાગવતનું શ્રવણ કર્યું, તેથી તેમનો મોક્ષ થયો. તેવી રીતે અમે પણ સાત દિવસમાં સંપૂર્ણ ભાગવતનું શ્રવણ કરવાથી મુક્ત થઈશું એવી લોકોની માન્યતા છે. માટે ભાગવતના શ્રવણની રીતિ પણ અહીં બતાવવામાં આવે છે.

સ્કાન્દ પુરાણમાં વર્ણવેલા ભાગવતમાહાત્મ્યમાં ભાગવતશ્રવણની રીતિ કહી છે. અને તે રીતિના બેદને અનુસાર ચાર પ્રકારના શ્રવણના બેદ પણ કહ્યા છે.

રાજસં સાત્ત્વિકં ચાપિ તામસં નિર્ગુણં તથા ।

ચતુર્વિધં તુ વિજ્ઞેયં શ્રીભાગવતસેવનમ્ ॥

સ્કા. પુ. સ્વ. ૨, મા. મા. ૬ અ. ૩૪-૨૪ ॥

અર્થ:—રાજસ, સાત્ત્વિક, તામસ, અને નિર્ગુણ એ ભાગવતશ્રવણના ચાર પ્રકાર છે.

સપ્તાહં યજ્ઞવલ્ક્યસ્તુ સશ્રમં સત્ત્વરં મુદા ।

સેવિતં રાજસં તત્તુ વહુપૂજાદિશોભનમ્ ॥

,,

॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—પત્ની તુલ્ય ઉત્સાહ તથા અનેક પ્રકારની પૂજાદિ સહિત બહુ શ્રમથી અને જલદીથી સાત દિવસમાં જે શ્રવણ કરવામાં આવે છે તે તો “રાજસ” છે.

• માસેન કૃતુના વાપિ શ્રવણં સ્વાદસંયુતમ્ ॥

સાર્તાત્વકં યદનાયાસં સમસ્તાનન્દવર્ધનમ્ ॥

” ॥ ૨૬ ॥

અર્થ:—એક માસ તથા એક કૃતુ[એ માસ]માં કષ્ટ વિના રસનો અનુભવ કરતા કરતા આનન્દની વૃદ્ધિ કરનાર જે શ્રવણ છે તે સાર્ત્વિક કહેવાય છે.

તામસં યત્તુ વર્ષેણ સાલસં શ્રદ્ધયાડ્યુતમ્ ।

વિસ્મૃતિસ્મૃતિસંયુક્તં સેવનં તચ્ચ સૌખ્યદમ્ ।

” ॥ ૨૭ ॥

અર્થ:—આશ્વસ્ય સહિત અને શ્રદ્ધા રહિત તથા સાંભળેલી કાંઈ વાત ભૂલી જવાય અને કોઈ માદ રહે એવી રીતે વર્ષમાં જે શ્રવણ છે તે તામસ છે, જો કે શ્રોતાને મહેનત ન પડવાથી તે સુખ આપનાર છે.

વર્ષમાસદિનાનાં તુ વિમુચ્ય નિયમાગ્રહમ્ ।

સર્વદા પ્રેમભક્ત્યૈવ સેવનં નિર્ગુણં મતમ્ ॥

” ॥ ૨૮ ॥

અર્થ:—વર્ષમાં તથા માસમાં અથવા અમુક દિવસોમાં સંપૂર્ણ ભાગવત સાંભળવાના નિયમો આગ્રહ છોડીને દરરોજ પ્રેમભક્તિથી જે શ્રવણ છે તે નિર્ગુણ શ્રવણ કહેવાય છે.

મુમુક્ષુ મનુષ્યે નિર્ગુણ રીતિથી જ શ્રવણ કરવું યોગ્ય છે, અને તેનું જ ઉત્તમ ફલ છે. સાર્ત્વિક રીતિનું શ્રવણ જો કે શ્રેષ્ઠ છે તથાપિ તે નિર્ગુણ શ્રવણની ખરાબર ફલ દેનાર નથી. જેમ રોજ રોજ ઝાંડું દહીને સાફ રાખવામાં આવેલા ધરમાં કચરો જમા થતો નથી. વર્ષમાં બે વાર સાફ કરવાનું હોય તો ધરમાં કચરો રહેવાનો સંભવ છે. વળી જેવી રીતે રોજ માંજવામાં આવેલાં પાત્રમાં કાટ ચઢે નહીં, સાલમાં બે ત્રણ વાર જ માંજવામાં આવે તો તે પાત્ર સ્વચ્છ રહેતાં જેવામાં આવતા નથી; તેવી રીતે શ્રવણાદિક અભ્યાસ રોજ કરનારની જે શુદ્ધિ છે તે બીજાને મળવાનો સંભવ નથી. માટે રોજનું શ્રવણ જ શ્રેષ્ઠ છે.

પારીક્ષિતેઽપિ સંવાદે નિર્ગુણં તત્પ્રકીર્તિતમ્ ।

તત્ર સપ્તદિનાલ્યાનં તદાયુર્દિનસંલગ્નયા ॥

” ॥ ૨૯ ॥

અર્થ:—પરીક્ષિત રાજા ભાગવતનું શ્રવણ હમેશાં જ કરતા હતા. તેથી તેમનું શ્રવણ નિર્ગુણ હતું. તેમના ઇતિહાસમાં જે સાત દિવસનું કથન છે તે, તેમને સાત દિવસમાં નાશ કરડવાથી મૃત્યુ થવાનો શાપ લાગ્યો હતો તેથી તેમની શેષ આયુ સાત જ દિવસની હતી, તે કારણથી તેમણે તે સાત દિવસ એટલે આયુ પર્યન્ત ભાગવતનું શ્રવણ કરેલું. તે કારણથી ભાગવતમાં તેમનું શ્રવણ સાત દિવસનું કહેવામાં આવ્યું છે. વાસ્તવિક રીતે તો પરીક્ષિત રાજાએ આયુ પર્યન્ત હમેશાં ભાગવતનું શ્રવણ કર્યું છે એમ સમજવાનું છે. તેથી આપણે સોડોએ પણ સંવિધાર આદિ સાતે દિવસ એટલે હમેશાં શ્રવણ કરવું જોઈએ, સાત દિવસ માત્ર નહીં—એવો ભાવ છે. કેમકે અનેક જન્મની મલિનતા આખી જીંદગીમાં સાત દિવસ શ્રવણ કરવાથી દૂર થતી નથી.

પદ્મપુરાણના ઉત્તરખંડના અધ્યાય ૧૯૬ માં ભાગવતમાહાત્મ્યનું વર્ણન છે. તેમાં કોઈ કુટિલ કામી મિથ્યાભાષણ કરનાર, માતાપિતા ઉપર દ્રોહ કરનાર, તૃણશુ. વર્ણાશ્રમ-ધર્મથી

રહિત, દાંભિક તથા મહાપાતકીને પણ ઉદ્ધાર સપ્તાહશ્રવણથી કહી છે. આ કથનથી મરણ પર્યન્તના શ્રવણ વડે પાપની નિવૃત્તિ કહી છે. ધુધુકારીના પ્રેતત્વની જે નિવૃત્તિ કહી છે તે ભાગવતની પ્રશંસા રૂપ અર્થવાદ વાણી છે. તે સાધારણ મનુષ્યોને શાસ્ત્રમાં રૂચિ વધારવાને માટે છે. ભાગવતનું શ્રવણ અવશ્ય કરવું જોઈએ એ ઉદ્દેશ છે.

મનસથાનયાદ્રોગાત્પુંસાં ચૈવાયુષઃ ક્ષયાત્ ।

કલેર્દોષવહ્નુત્વાચ્ચ સપ્તાહશ્રવણં મતમ્ ॥ પદ્મ○પુ○હ○સ્ત○અ○ ૧૯૫-૫૧૫॥

અર્થઃ—મન ઉપર કાળ ન હોવાથી અને રોગાદિક વિધોથી તથા મનુષ્યોના આયુષે ક્ષય થવાથી અર્થાત્ અસ્પાસ હોવાથી, અને કલિના દોષ બહુ હોવાથી પુણ્ય કર્મમાં બાધા થાય છે. તેથી જે મનુષ્ય કોઈ પણ ધર્મનું બહુ દિવસ અનુશાન કરી શકે તેમ ન હોય તેને માટે સાત દિવસમાં પણ ભાગવતનું શ્રવણ કરવું જોઈએ એવો નિશ્ચય કરીને સપ્તાહનો નિયમ રાખેલો છે, કેમકે સાત દિવસ સુધી તો સર્વ મનુષ્ય નિવૃત્તિ લાપ્તને નિયમપૂર્વક શ્રવણ કરી શકે છે. તેટલા માટે સપ્તાહનો નિયમ રાખવામાં આવ્યો છે, તેની પ્રધાનતાથી નહીં. પ્રધાનતા તો રોજના શ્રવણની જ છે. સર્વ શાસ્ત્રના શ્રવણનો નિયમ તો આ જ છે.

તતઃ પ્રત્યક્ષેતનાધિગમોઽધ્યન્તરાયાભાવશ્ચ । યોઃ દં પાઠ ૧-૨૯ ॥

અર્થઃ—પ્રણવાદિ મન્ત્રોનો જપ તથા ઇશ્વરનું ધ્યાન કરવાથી આત્માનું જ્ઞાન તથા રોગાદિરૂપ વિધોનો પણ અભાવ થાય છે.

આ પ્રકારનાં અનેક પ્રમાણોથી ઇશ્વરલક્ષિત કરનારની લક્ષિતતા પ્રભાવથી જ વિદ્ય સર્વ નષ્ટ થાય છે એમ કહ્યું છે. વિધોનું કારણ પાપ છે, પાપને દૂર કરવાને માટે જ લક્ષિત છે. તેથી લક્ષ્મીએ વિધોથી કરવાનું કારણ નથી. પરન્તુ હમેશાં શ્રવણાદિ કરતા સત્તા લક્ષિત-ભૂમિકાઓમાં વધારો કરવો એ જ યોગ્ય છે. શાસ્ત્રમાં એવું કાળના અભ્યાસથી જ સાધેતોની દૃઢતા, બતાવી છે.

સ તુ દીર્ઘકાલનૈરન્તર્યસત્કારાસેવિતો દદ્દભૂમિઃ ॥ ૧-૧૪ ॥

અર્થઃ—સર્વ પ્રકારનો અભ્યાસ પણ (સ તુ) બહુ કાળ સુધી અને હમેશાં શ્રદ્ધાપૂર્વક અનુશાન કરવાથી જ દૃઢ થાય છે.

મતલબ કે કોઈ બહુ કાલ સુધી અભ્યાસ તો કરે છે, પરન્તુ ચાર દિવસ કરે છે, ચાર દિવસ છોડી દે છે. ફરી દશ દિવસ કરે છે. એ પ્રકારે બહુ કાલ સુધી અભ્યાસ કરવાથી પણ તે દૃઢ થતો નથી. કોઈ મનુષ્ય બહુ કાલ સુધી, નિરન્તર, કરે છે, વચમાં વ્યવધાન પડતું નથી. પરન્તુ શ્રદ્ધા વિના કરે છે. તેવો અભ્યાસ પણ દૃઢ થવાનો નહીં. માટે દરેક અભ્યાસ અધિક કાળ સુધી અને દરરોજ તથા શ્રદ્ધાલક્ષિત પૂર્વક કરવો જોઈએ એવો શાસ્ત્રસિદ્ધાન્ત છે.

એક માસ. વા વર્ષ સુધી શાસ્ત્રનું શ્રવણાદિ કરીને છોડી દેવાથી સિદ્ધિ થવાની નહીં, પરન્તુ મરણ પર્યન્ત પ્રભુભક્તિ કરીને મરણકાલમાં પ્રભુના સ્મરણ કરતા કરતા પ્રાણત્યાગ કરવાથી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

અહીં સુધીના ગ્રન્થથી મુમુક્ષુને માટે સાત્ત્વિક શાસ્ત્રનું નિરન્તર શ્રવણ સિદ્ધ કરીને હવે થોડા અને વક્તાનું લક્ષણ કહીએ છીએ.

શ્રોતાના ભેદ.

પ્રવરા અવરાથેતિ શ્રોતારો દ્વિવિધા મતાઃ । સ્કા.પુ.સ્ત.૨, મા.મા.અ.૪-૧૦ ॥

અર્થઃ—પ્રવર (ઉત્કૃષ્ટ) અને અવર (નિકૃષ્ટ) બેદથી શ્રોતાઓ બે પ્રકારના હોય છે.

પ્રવરાશ્રાત્તકો હંસઃ શુકો મીનાદયસ્તથા ।

અવરા વૃકભૂરુણ્ડવૃષોપ્દ્રાઘાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥

” ॥ ૧૧ ॥

અર્થઃ—ચાતક, હંસ, શુક, માછલી આદિ નામવાળા શ્રોતા પ્રવર કહેવાય છે. અને વૃક [વિરૂ]-કૂતરાના આકારનું હરિણઆદિકાને માનનાર એક પશુ[વિશેષ], ભૂરુણ [પક્ષિ-વિશેષ], બળદ, ઉંટ, આદિ નામના બે શ્રોતા છે તે અવર કહેવાય છે.

અખિલોપેક્ષયા યસ્તુ કૃષ્ણશાસ્ત્રશ્રુતૌ વ્રતી ।

સ ચાતકો યથામોદમુક્તે પાથસિ ચાતકઃ ॥

” ॥ ૧૨ ॥

અર્થઃ—જેવી રીતે કોઈ ચાતક પક્ષી વર્ષા પૂર્ણ થયા બાદ મેઘરહિત આકાશમાં વર્ષાની રાહ નોંધ રહે છે, તેવી રીતે સર્વ વસ્તુની ઉપેક્ષા કરીને કૃષ્ણ (પરમાત્મા) સંબંધી શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરવાનું જેણે વ્રત રાખ્યું છે અર્થાત “ભગવાન્ના શુશ્રોતું શ્રવણ ક્યારે થશે” એવો વિચાર કરીને જે તેની વાટ નોંધ રહે છે તે ચાતકશ્રોતા કહેવાય છે.

હંસઃ સ્યાત્સારમાદત્તે યઃ શ્રોતા વિવિધાન્છુતાત્ ।

દુર્ગ્ધેનૈક્યં ગતાત્તોયાદયથા હંસોડમલં પયઃ ॥

” ॥ ૧૩ ॥

અર્થઃ—હંસ પાણીમાં મળેલા દુધને પાણીથી બુદ્ધ કરીને ગ્રહણ કરી લે છે, તેવી રીતે શ્રોતામાંથી સાંભળેલી નાના પ્રકારની વાતોમાંથી જે મનુષ્ય સાર રૂપ મોક્ષના સાધન (ગાનાદિ) માત્રનું ગ્રહણ કરે છે તે હંસ શ્રોતા કહેવાય છે.

શુકઃ સુષ્ટુ મિતં વક્તિ વ્યાસં શ્રોતૃશ્ચ હર્ષયન્ ।

સુપાઠિતઃ શુકો યદ્વચ્ચિન્તકં પાર્શ્વગાનપિ ॥

” ॥ ૧૪ ॥

અર્થઃ—જેમ લણાવેલો પોપટ મધુર શબ્દ બોલીને શિક્ષક તથા અન્ય શ્રોતાને ખુશ કરે છે; તેવી રીતે જે શ્રોતા થોડું અને મધુર બોલીને વક્તા (વ્યાસ) તથા અન્ય શ્રોતાઓને ખુશ કરે છે તે શુકશ્રોતા કહેવાય છે.

શબ્દં નાનિમિષો જાતુ કરોત્યાસ્વાદયન્ રસમ્ ।

શ્રોતા સ્નિગ્ધો ભવેન્મીનો મીનઃ ક્ષીરનિધૌ યથા ॥

” ॥ ૧૫ ॥

અર્થઃ—જેવી રીતે ક્ષીરસાગરમાં રહેનારી માછલી હમણાં નિશ્ચય યદને રહે છે, તેવી રીતે જે શ્રોતા શ્રવણમાં પ્રીતિ હોવાથી, અનિમિષ યદને (નેત્રનો પલકારો ક્યો વિના) ક્યાના રસનો સ્વાદ લેતા સતો કદી પણ કોઈ શબ્દ બોલતો નથી અને નિશ્ચય રહે છે તે મીનશ્રોતા કહેવાય છે.

યસ્તુદન્ રસિકાઙ્ગોતૃન્વિરૌત્યજ્ઞો વૃકો હિ સ. ।

વેણુસ્વનરસાસક્તાન્વૃકોઽરુણ્યે મૃગાન્યથા ॥

” ॥ ૧૬ ॥

અર્થઃ—કદાપિ કોઈ શિકારી મૃગને પકડવાને માટે જંગલમાં વાંસળી વગાડે છે. તે

વખતે જંગલના મૃગો ત્યાં આવીને તેના મધુર શબ્દમાં મસ્ત થઈને ઉભા રહે છે. તેવે સમયે કાંઈ વડે સમીપમાં જોરથી જૂમ મારીને તે મૃગોને પીડા આપે છે; તેવી રીતે જે શ્રોતા કયા પ્રસંગે અકસ્માત્ ઉભેથી જૂમ મારીને એકાગ્રચિત્તે શ્રવણ કરનાર અન્ય શ્રોતાઓને ઉદ્દેશ કરાવે છે, તે વૃક્કશ્રોતા કહેવાય છે.

મૂરુગ્દઃ શિક્ષયેદન્યાઠ્ઠૃત્વા ન સ્વયમાચરેત્ ।

યથા દિમવતઃ જુંગે મૂરુગાલ્યો વિહંગમઃ ॥

॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—હિમાલય પર્વતના શિખરમાં એક જુરુડ નામનું પક્ષી રહેતું હતું. તે બીજને ધર્મનો ઉપદેશ કરતું હતું. પરંતુ પોતે તે પ્રમાણે ન વર્તતાં અન્ય જીવોની હિંસા કરતું હતું. તેવી રીતે જે શ્રોતા બીજને શિખામણ આપે અને પોતે શ્રવણ કરીને તેનું આચરણ કરતો નથી તે શ્રોતાને મૂરુગ્દઃ શ્રોતા કહે છે.

સર્વ શ્રુતમુપાદત્તે સારાસારાન્ધર્મીર્ઘૃષઃ ।

સ્વાદુ દ્રાક્ષં સ્વર્લિં ચાપિ નિર્વિશેષં યથા વૃષઃ ॥

॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—જેમ બળદને બહુ ફળવાળા દ્રાક્ષના વેલા ખાવાને આપે તો મનુષ્યની પેઠે તે તેનાં ફળને જૂઠાં કરીને ખાતો નથી, પરંતુ ફલ, પાંદડાં, વેલા સર્વ એકજુત એક સાથે ખાઈ જાય છે; તેવી રીતે જે શ્રોતા સાર અસારને નહીં સમજતો શ્રવણ કરેલું સર્વ ગ્રહણ કરી લે છે તે વૃષશ્રોતા કહેવાય છે.

સ ઉપ્દ્રો મધુરં મુઞ્ચન્વિપરીતે રમેત યઃ ।

યથા નિમ્બં ચરત્યુપ્દ્રો હિત્વાન્નમપિ તદ્યુતમ્ ॥

॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—ઉંટને આંખાનાં મીઠાં પાંદડાં તથા લીંબડાનાં કડવાં પાંદડાં એકઠાં કરીને ખાવાને આપે તો તે ઉંટ જેમ લીંબડાનાં પાંદડાંની સાથે મળેલાં છતાં આંખાનાં મીઠાં પાંદડાંને છોડી લીંબડાનાં કડવાં પાંદડાં ખાય છે; તેમ કયા શ્રવણ કરીને જે વાત ગ્રહણ કરવાની તેનું ગ્રહણ જે કરતો નથી અને ઉધદું ન ગ્રહણ કરવાની વાતને ગ્રહણ કરે છે, તે ઉપ્દ્રશ્રોતા કહેવાય છે.

શાસ્ત્રમાં બીજ પણ, મૃતિકા, ચાળણી, હિરવાળો, ધડો, શિલા, આદિની તુલ્ય શ્રોતા કહેલા છે:—

મૃતિકા ગંગાનું પવિત્ર જળ અથવા ગટરનું ગંદું જળ રેડવાથી પણ પકળી જાય છે; તેવી રીતે કાંઈ શ્રોતા શાસ્ત્રને અનુકૂલ વાત સાંભળીને પણ હર્ષિત થાય છે, અને પ્રતિકૂલ વાત સાંભળીને પણ હર્ષિત થાય છે. સત્ય અસત્યનો વિચાર કરતો નથી. તેવી શ્રોતા મૃતિકા શ્રોતા કહેવાય છે.

શેઠને ચાળવાની ચાળણી સારા ભાગને બહાર દાઢી નાખે છે અને ઝાંકરા વિગેરે ખરાબ ભાગને સંગ્રહ કરે છે. તેવી રીતે કાંઈ શ્રોતા સારી વાતોનો પરિત્યાગ કરીને મુમુક્ષુને જે નિષ્પ્રયોજન છે તેનું ગ્રહણ કરે છે. તેવો શ્રોતા ચાળણી શ્રોતા અત્યન્ત અનધિકારી છે.

હિરવાળા ધડમાં જળ ભરીને રાખે તો થોડી વારમાં તે ખાલી થઈ જાય છે. તેવી રીતે ટટલીએ શાસ્ત્રની વાતો સાંભળે છે છતાં એક પણ વાત તેના ચિત્તમાં કરતી નથી. તેવો હિરવાળા ધડાને તુલ્ય શ્રોતા પણ અનધિકારી છે.

પથરનો સ્વભાવ જડ છે, તેથી પથરની તુલ્ય જે જડ શ્રોતા છે તે કટકુ પણ અવશ્ય કરે તોપણ તે નિષ્પ્રયોજન થાય છે. તેને કાંઈ પણ અસર થતી નથી.
તેથી રીતે સર્પ આદિ અનેક શ્રોતાઓને અનધિકારીમાં ગણવામાં આવ્યા છે. તેથી અહીં તેમનું વિવરણ કર્યું નથી. જે શ્રોતામાં જેનું લક્ષણ મળી આવે છે તેને તે સર્પ, પથુ, આદિનાં નામથી કહેવામાં આવે છે. જેમ સર્પને દૂધ પાવાથી ઝેર જ વધે છે, તેમ કોઈ શ્રોતાને શાસ્ત્રની વાત સંભળાવતાં તેનામાં ઝેર જ વધે છે. તે સર્પશ્રોતા કહેવાય છે. ઇલાદિ.

અવણના નિયમો.

શ્રોતા લેહાનાં લક્ષણ કહીને હવે અવણ કરવાની મર્યાદાને પણ સામાન્ય રૂપે વિવેચન કરી કહીએ છીએ. શ્રોતાએ અવણ કરવાને બેસતા પહેલાં જ અન્ય તથા વક્તાની પૂજા તથા પ્રણામ આદિ કરવું જોઈએ. પ્રણામોદિ કર્યા વિના અવણ કરવાનો શાસ્ત્રમાં નિષેધ કર્યો છે.

અસંપ્રણમ્ય શૃણ્વન્તો વિપત્તસા ભવન્તિ હિ ।

તથા જ્ઞયાના શૃણ્વન્તો ભવન્ત્યજગરા હિ તે ॥સ્કા.પુ.સ્વ.૨,વે.મા.સ્વ.૨૭-૪૬॥

અર્થ:—જેઓ પ્રણામ કર્યા વિના અવણ કરે છે તેઓ ઝેરી વૃક્ષના જન્મને જરૂર પ્રાપ્ત કરે છે. અને જેઓ સત્તા સત્તા અવણ કરે છે તેઓ અજગર નામના સર્પના જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રણામોદિ નહીં કરવાનું કારણ શ્રદ્ધા અને ભક્તિનો અભાવ અથવા અભિમાન છે. તેમને અવણનું ફળ મળતું નથી. અને વક્તાનો તિરસ્કાર કર્યાના પાપના ભાગી થાય છે.

શ્રદ્ધાભક્તિસમાયુક્તા નાન્યકાર્યેષુ લાલસાઃ ।

વાગ્યતાઃ શુચયોઽવ્યગ્રાઃ શ્રોતારઃ પુણ્યમાગિનઃ ॥

,, ॥ ૩૭ ॥

અર્થ:—જે અવણ કરનારા શ્રદ્ધા અને ભક્તિ યુક્ત હોય, સુસુદ્ધ હોવાથી સંસારના અન્ય પદાર્થોમાં લાલસા રહિત હોય, વાણીના સંયમવાળા હોય, પવિત્ર તથા એકાગ્ર ચિત્તવાળા હોય—એ શ્રોતા કહેવાય છે અને તેઓ પુણ્યના ભાગી થાય છે.

અભવત્ત્યા યે કયાં પુણ્યં શૃણ્વન્તિ મનુજાધમાઃ ।

તેષાં પુણ્યફલં નાસ્તિ દુઃખં જન્મનિ જન્મનિ ॥

,, ॥ ૩૮ ॥

અર્થ:—જે અધમ મનુષ્યો ભક્તિ વિના, પાપોથી પવિત્ર કરનારી કથાનું અવણ કરે છે તેઓને ઉત્તમ ફલ મળતું નથી અને ઉલટા જન્મોજન્મ દુઃખી થાય છે.

માટે ભક્તિપૂર્વક નમસ્કારોદિ કરીને કથા અવણ કરવી જોઈએ.

પ્રણામોદિનાં લક્ષણ પણ શાસ્ત્રમાં કહ્યાં છે:

પ્રણામોદિની રીતિ.

પદ્મ્યાં કરામ્યાં જાનુમ્યામુરસા શિરસા દશા ।

વચસા મનસા ચેતિ પ્રણામોઽષ્ટાંગ ઈરિતઃ ॥

,, ॥ ૩૯ ॥

અર્થ:—બે પગ, બે હાથ, બે હીંચણ, છાતી, શિર, નેત્ર, વાણી તથા મન—એ આઠ અંગથી પૃથિવી ઉપર લાંબા પડીને જે પ્રણામ છે તેને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કહે છે. આઠ અંગથી થાય છે માટે “સાષ્ટાંગ” નામ છે.

વાહુભ્યાં ચૈવ મનસા શિરસા વચસા દશા ।

પદ્માંગોડયં પ્રણામઃ સ્યાત્પૂજાસુ પ્રવરાવિમૌ ॥

” ॥ ૨૯ ॥

અર્થઃ—બે હાથ, મન, શિર, વાણી અને નેત્ર-એ પાંચ વડે જે પ્રણામ કરવામાં આવે છે તે પંચાંગ, કહેવાય છે, કેમકે તે હસ્તાદિ પાંચ અંગ વડે જ કરવામાં આવે છે, આ અષ્ટાંગ અને પંચાંગ પ્રણામ પૂજા આદિમાં શ્રેષ્ઠ છે.

અષ્ટાક્ષં વાપિ પંચાંગં પ્રણામં પુરુષશ્ચરેત્ ।

પંચાંગમેવ નારી તુ નાન્યથા મુનિસત્તમા ॥સ્કાં.પુ.વાસુ.મા.૦૯.અ.૦ ૨૯-૨૭॥

અર્થઃ—પુરુષ અષ્ટાંગ અથવા પંચાંગ પ્રણામ કરે. હે મુનિ શ્રેષ્ઠ! સ્ત્રી તો પંચાંગ આજ પ્રણામ કરે, અષ્ટાંગ કરે નહીં.

સોષ્ણીપમસ્તકા યે ચ કથાં શૃણ્વન્તિ પાવનીમ્ ।

તે વલાકાઃ પ્રજાયન્તે પાપિનો મનુજાયમાઃ ॥

” ॥ ૩૧ ॥

અર્થઃ—મનુષ્યને પાપથી પવિત્ર કરનારી કથાને જોયો માથે પાધડી (ડબ્બોશ) રાખીને જોઈને તે પાપી અધમ મનુષ્યો જગલાતા જન્મને પ્રાપ્ત કરે છે.

કોઈએ સરદી આદિના નિવારણને માટે પાધડી રાખી હોય તો તેને માટે આ નિષેધ નથી.

તામ્બૂલં ભક્ષયન્તો યે કથાં શૃણ્વન્તિ પાવનીમ્ ।

શ્વવિષ્ણં ભક્ષયન્ત્યેતે નરકે ચ પતન્તિ હિ ॥

” ॥ ૩૨ ॥

અર્થઃ—જે મનુષ્યો પાન ખાતા પવિત્ર કથાનું શ્રવણ કરે છે તેઓ આનંદ-વિશ્વાને ખાય અને નરકમાં પડે છે.

યે ચ તુંગાસનારૂઢાઃ કથાં શૃણ્વન્તિ દાંભિકાઃ ।

અક્ષયાન્નરકાન્મુક્ત્વા તે ભવન્ત્યેવાવાયસાઃ ॥

” ॥ ૩૩ ॥

અર્થઃ—જે દંભી લોક ઉંચા આસન ઉપર બેસીને કથા શ્રવણ કરે છે તે લોક અકુળ સુધી નરક ભોગવીને પછી કાગડાનો જન્મ પ્રાપ્ત કરે છે.

યે વીરાસનારૂઢા યે ચ સિંહાસનસ્થિતાઃ ।

શૃણ્વન્તિ સત્કથાં તે ષ્ઠે ભવન્ત્યર્જુનપાદપાઃ ॥

” ॥ ૩૪ ॥

અર્થઃ—જે મનુષ્યો વીરાસને બેસીને અથવા સિંહાસન ઉપર બેસીને કથા શ્રવણ કરે છે તેઓ અર્જુન નામનું વૃક્ષ થાય છે. (અહીં પણ ઉપર પણ ચઢાવીને બેસવું તેનું નામ વીરાસન છે).

માટે શ્રદ્ધા અને ભક્તિપૂર્વક મુખાસન અર્થાત્ પદાંકીવાળાને બેસી એકાગ્ર ચિત્તે કથા શ્રવણ કરવી જોઈએ.

વક્તાનાં લક્ષણ.

જે જે પ્રકારના શ્રોતા હોય છે તે તે પ્રકારના વક્તાની પણ આવશ્યકતા છે.

કૃષ્ણાર્થો ચ ધનાર્થી ચ શ્રોતા વક્તા દ્વિયા મતઃ ।

યથા વક્તા તથા શ્રોતા તત્ર સૌર્યં વિવર્ધતે ॥સ્કા.પુ.સ્વ.૨,મા.મા.૬,અ.૪-૩૯ ॥

અર્થ:—વક્તા અને શ્રોતા એ બે પ્રકારના હોય છે અર્થાત્ કોઈ શ્રોતા અને વક્તા ધનાદિ સાંસારિક પદાર્થની ઇચ્છાવાળા હોય છે. તો કોઈ શ્રોતા અને વક્તા કૃષ્ણ (પરમાત્મા)ની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળા માત્ર હોય છે. જ્યાં શ્રોતા ધનાદિની ઇચ્છાવાળો હોય ત્યાં વક્તા પણ તેવો જ હોવો જોઈએ. અને જ્યાં શ્રોતા પરમાત્માની ઇચ્છાવાળો હોય ત્યાં વક્તા પણ તેવો જ હોવો જોઈએ. તો બંનેને સુખની વૃદ્ધિ થાય.

उभयोर्वैपरीत्ये तु रसाभासे फलच्युतिः ।

॥ ૪૦ ॥

અર્થ:—બંનેમાં જ્યારે વિપરીતતા હોય છે ત્યારે અરાબર આનંદ નથી આવતો (રસાભાસ). પરંતુ એક આનંદના આભાસ માત્ર હોય છે. તેથી તેમને ફલની હાનિ થાય છે. અર્થાત્ કૃષ્ણાર્થી વક્તા હોય અને ધનાર્થી શ્રોતા હોય; અથવા ધનાર્થી વક્તા હોય અને કૃષ્ણાર્થી શ્રોતા હોય, તે જ વક્તા તથા શ્રોતાની વિપરીતતા છે. વિપરીતતા હોવાથી કયામાં આનંદ આવતો નથી, કેમકે વક્તા મુમુક્ષુ હોય તો તે વૈરાગ્યની વાતો સંભળાવશે. હમેશાં ત્યાગમાં જ તેનું તાત્પર્ય રહેશે. અને તે વાત ધનાર્થી શ્રોતાને રૂચી નહીં. તેને તો નાના પ્રકારના ભોગની પ્રાપ્તિનાં સાધન જ રૂચશે. પરંતુ તે વાત મુમુક્ષુ વક્તા સંભળાવે નહીં. તે કારણથી પૂર્ણ રસ નહીં પડે, તેમ શ્રવણનું ફલ પણ મળશે નહીં. માટે ધનાર્થી શ્રોતાને ધનાર્થી વક્તા જ જોઈ છે, અને મુમુક્ષુ શ્રોતાને વિરક્ત વક્તા જ જોઈએ.

કયા આદિનું સ્થાન પણ ધવિત્ર હોવું જોઈએ:—

કથાના સ્થાનનું વિવેચન.

न दुर्जनसमाकीर्णं न शूद्रश्चापदाहृते ।

देशे न हृतसदने वदेत्पुण्यकथां सुधीः ॥ સ્કા.પુ.સ્વ.૨, વે.મા.અ.૨૭-૩૫ ॥

અર્થ:—દુર્જન લોક, અસત્ શૂદ્ર, તથા કૂતરાં આદિ પ્રાણીઓથી ભરેલા સ્થાનમાં, તથા ભુગાર રમવાના સ્થાનમાં શુદ્ધિમાન મનુષ્ય કથા કરે નહીં; કારણ કે ત્યાં વાતાવરણ સાફ હોતું નથી. તેથી શ્રોતાઓના હૃદયમાં શુદ્ધભાવ ઉત્પન્ન નહીં થઈ શકે.

માટે શુદ્ધ નદીને કિનારે તથા દેવસ્થાન આદિ સ્થાનોમાં જ કથા કરવી યોગ્ય છે,

ઉપરના શ્લોકમાં અસત્ શૂદ્રથી ભરેલા સ્થાનમાં કથા કરવી નહીં એમ કહ્યું છે. તે ઉપરથી શૂદ્રને કોઈ પણ શાસ્ત્ર શ્રવણ કરવાનો અધિકાર નથી અથવા સંભળાવવાનો પણ અધિકાર નથી એવું તાત્પર્ય નથી. ભક્ત્યાભક્ત્યનો અથવા આચાર વિચારનો જોને વિવેક નથી, શાસ્ત્ર અર્થાદિને માનતા નથી, તેવા લોકોને શ્રવણ કરાવવું વ્યર્થ છે. અને તેવા લોકોના સંસર્ગથી બીજા શ્રોતાઓને પણ વિક્ષેપ થવાનો સંભવ છે. માટે તેમના સંબંધી નિષેધ કર્યો છે. (આનું વિશેષ વિવરણ જાતિપ્રકરણ તથા અધ્યયન પ્રકરણમાં કરવામાં આવશે.

પણ કથા શ્રવણનો નિષ્કંધ પણ આપવો જોઈએ:—

શ્રુત્વા सर्वशास्त्राणि निष्कुर्यं न प्रयच्छति ।

शास्त्रचौरः स विज्ञेयो न चैवाप्नोति तत्फलम् । સ્કા.પુ.સ્વ.૬, અ.૪૨-૩૧ ॥

અર્થ:—જો શ્રોતા સર્વ શાસ્ત્રનું શ્રવણ કરીને વક્તાને કોઈ દક્ષિણા આપતો નથી તે શાસ્ત્રનો ચોર છે એમ જાણવું. તેને શ્રવણનું ફલ પણ મળતું નથી. માટે શ્રોતા શ્રોતાએ વક્તાની સેવા આદિ પણ યથાશક્તિ કરવી જોઈએ.

ઉપરના સર્વ વિવેચનનું તાત્પર્ય એ છે કે જે મુમુક્ષુ શાસ્ત્ર તથા તત્ત્વવેત્તા ગુરૂની વાણીમાં વિશ્વાસ રાખીને રાગદ્વેષ આદિના પરિત્યાગ કરીને નિરભિમાનતા સહિત એકાગ્ર ચિત્ત થઈ ઉપર કહેલી રીતિને અનુસાર અવશ્ય કરે છે તેનેજ અવશ્યનું ફળ મળે છે એવો શાસ્ત્રસિદ્ધાન્ત છે.

ઋતિ “હરિયુલ્લુપ્તિ” નામની ભક્તિની ચતુર્થા ભૂમિકાની “અવશ્ય” નામની પ્રથમ ભક્તિનું નિરૂપણ સમાપ્ત.

નવધાભક્તિ-૨. કીર્તન.

હવે ભક્તિની “હરિયુલ્લુપ્તિ” નામની ચતુર્થ ભૂમિકાની “હરિકીર્તન” નામની બીજી એણીનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

કીર્તનનું પ્રયોજન.

હરિકીર્તનનું પ્રયોજન ત્રીયેના શ્લોકમાં કહેવામાં આવ્યું છે.

ધ્યાયન્કૃતે યજ્યઙ્ઘૃક્ષેતાયાં દ્વાપરેઽર્ચયન્ ।

યદામોતિ તદામોતિ કલ્લૌ સંકીર્ત્ય કૈશવમ્ ॥ ૪૦નાં ૫૦૫૦૪૦૪૦૪૧-૧૨ ॥

અર્થ:—કૃત યુગમાં ધ્યાન કરવાથી, વ્રેતામાં યજ્ઞ કરવાથી અને દ્વાપરમાં પૂજન કરવાથી જે સિદ્ધિ મળે છે, કલિયુગમાં તે સિદ્ધિ પરમાત્માના નામનું તથા ગુણોનું કીર્તન કરવા માનથી પ્રાપ્ત થાય છે.

ધ્યાન યાગ આદિમાં જે કડિનતા છે તે પણ કીર્તનમાં નથી, કેવલ શ્રદ્ધા માત્રની આવશ્યકતા છે. કલિયુગમાં કીર્તનાદિનું ફળ પણ શીઘ્ર મળે છે. તે કારણથી ભક્તોને માટે કલિયુગ એષ્ટ કલ્પો છે.

કીર્તનનું લક્ષણ.

હવે કીર્તનનું લક્ષણ કહીએ છીએ.

હૃદાકાશેન સંપદ્યન્નજન્મકર્માણિ વૈ મમ ।

મૌલોચ્ચારણં તેપામેતત્કીર્તનમુચ્યતે ॥ શિ. પુ. ૦૪૦ સં. ૦૨, સં. ૦૪૦૨, ૪૦૨૩-૨૬ ॥

અર્થ:—મારો (ઈશ્વરનો) માયારૂપ જન્મ તથા મારાં સાધુપરિત્રાણાદિ દિવ્ય કર્મને શુદ્ધિ વડે સમ્યક્ (યથાવત) સમજીને પછી પ્રીતિપૂર્વક તેમનું જે ઉચ્ચારણ તે કીર્તન કહેવાય છે.

આ શ્લોકમાં યદ્યપિ ઈશ્વરના જન્મ [અવતાર] તથા અવતારનાં કર્મોના ઉચ્ચારણને કીર્તન કહ્યું છે, તથાપિ મંત્રોનો જપ પણ કીર્તન રૂપ છે. કીર્તન વિશેષે કરીને સ્તોત્ર તથા ભજનાદિ દ્વાગ થાય છે. મંત્રોનો જપ પણ કીર્તનની અંદર છે. તથાપિ મંત્રોમાં કેઈકે વિશેષ સંકિત છે. પુરાણોમાં પણ પરમાત્માના ગુણ તથા કર્મોનું વર્ણન હોવાથી તેમનું પારાયણ પણ કીર્તન રૂપ જ છે. પરન્તુ તેવું કીર્તન તો વિદ્વાન્ કરી શકે, અન્ય નહીં. અન્યને માટે તો હરિના નામનો જપ અથવા મંત્રોનો જપ તે જ કીર્તન રૂપ છે.

યત્ફલં નાસ્તિ તપસા ન યોગેન સમાધિના ।

તત્ફલં લપ્તે સમ્યક્ કલ્લૌ કૈશવકીર્તનાત્ ॥ માગ. ૦ મા. ૦ ૪૦ ૧-૬૭

અર્થ:—જે ફલ તપ તથા યોગ તથા સમાધિથી મળતું નથી તે ફળ કલિયુગમાં ભગવાનના કીર્તનથી બહી પ્રકારે મળે છે.

યોગાદિ સાધન ઉત્તમ છે, તથાપિ કલિયુગમાં યોગાદિકાનું સાધન કઠિન હોવાથી કીર્તનની પ્રધાનતા બતાવી છે. નામોચ્ચારણાદિ દ્વારા આ કીર્તન પણ ને મનુષ્ય કરી શકતો નથી તેનો જન્મ નિષ્કળ છે.

આદરેણ યથા સ્તૌતિ ધનવન્તં ધનેચ્છયા ।

તથા વિશ્વસ્ય કર્તારં કો ન મુચ્યેત વન્ધનાત્ ॥ મંગ૦ પુ૦ ભા૦ કાં૦ જ૦ ૨૩૦-૫૦ ॥

અર્થ:—જેની રીતે ધનની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી ધની મનુષ્યની સ્તુતિ કરવામાં આવે છે, તેવી રીતે સર્વજ્ઞ જગત્ની સૃષ્ટિ કરનાર પરમાત્માની સ્તુતિ કરવામાં આવે તો કોણ મોજુસ સંસારના બન્ધનથી મુક્ત નહીં થઈ શકે? અર્થાત્ સર્વ મુક્ત થઈ શકે.

એનું કોણ પાપ છે કે જે ભગવાનના કીર્તનથી નષ્ટ ન થાય? મતલબ કે કોઈ નહીં.

યસ્મિન્ન્યસ્તમતિર્ન યાતિ નરકં સ્વર્ગોઽપિ યચિન્તને ।

વિઘ્નો યત્ર ન વા વિશેત્ કયમપિ બ્રહ્માઽપિ લોકોઽલ્પકઃ ॥

મુક્તિ ચેતસિ સંસ્થિતો જડધિયાં પુંસાં દદાત્યવ્યયઃ ।

કિં ચિત્રં તદધં પ્રયાતિ વિલયં તત્રાચ્યુતે કીર્તિતે ॥

મહા૦ ગરુ૦ પુ૦ સ્વ૦ આ૦ કાં૦ જ૦ ૨૩૦-૫૦ ॥

અર્થ:—જેનું ચિત્ત પરમાત્મામાં લાગેલું છે તે કદાપિ પણ નરકમાં જતો નથી અને તેને કોઈ પ્રકારનું વિઘ્ન પણ બાધા કરતું નથી, અને જેના ચિન્તનથી જે ફલ મળે છે તે ફલ કરતાં સ્વર્ગલોક અથવા બ્રહ્મલોક પણ તુચ્છ છે. અર્થાત્ પરમાત્માનું ચિન્તન કરનારાને મોક્ષ મળે છે. અને સ્વર્ગલોક અથવા બ્રહ્મલોકમાં જનારને પણ ફરીને સંસારમાં પાછા આવવું પડે છે. માટે મોક્ષ કરતાં સ્વર્ગ કે બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ તુચ્છ છે. માટે જે અવિનાશી પરમાત્મા હૃદયમાં સ્થિત હોઈ મૂઠ વૃદ્ધિવાળા મનુષ્યને મોક્ષસુખ આપે છે તે પરમાત્માનું કીર્તન કરવાથી પાપનો નાશ થાય એમાં આશ્ચર્ય શું? વળી—

સંસારમૂલભૂતાનાં પાતકાનાં મહામુને ।

શિવનામકુટારેણ વિનાશો જાયતે ધ્રુવમ્ ॥ શિ૦ પુ૦ વિ૦ સં૦ જ૦ ૨૩-૨૦ ॥

અર્થ:—હે મહામુને! સંસારના કારણ રૂપ પાતકો શિવ(પરમાત્મા)ના નામ રૂપી કુહાડાથી અવરૂપ નષ્ટ થાય છે, અર્થાત્ નાના પ્રકારના વૃક્ષોથી ભરપૂર જંગલનો પણ પુરુષાર્થો મનુષ્ય તીક્ષ્ણ કુહાડા વડે કાપીને નાશ કરી દે છે. તેવી રીતે પરમાત્માના નામનો જપ કરનાર મનુષ્ય પાપના પુજનો પણ નાશ કરી નાંખે છે.

નામ્નોઽસ્ય યાવતી શક્તિઃ પાપનિર્દહને મમ ।

તાવત્કર્તુ ન શક્તોતિ પાતકં પાતકી જનઃ ॥ સ્કા.પુ.સ્વ.૨.મા.મા.૫૭.૧૫-૫૩. ॥

અર્થ:—હું પરમાત્માના નામમાં જેટલાં પાપને નાશ કરવાની શક્તિ છે તેટલાં પાપ પાપી માણુસ કરી જ શકતો નથી.

આ પ્રમાણે પરમાત્માના નામ સંકીર્તનની અનન્ત શક્તિ શાસ્ત્રમાં કહી છે.

ચાન્દ્રાયણશતૈઃ પાપં પરાકાણાં સહસ્રશૈઃ ।

યન્નાપયાતિ તદ્યાતિ કૃષ્ણ કૃષ્ણોતિ કીર્તનાત્ ॥

॥ ૫૭ ॥

અર્થઃ—સો ચાન્દ્રાયણ અને એક હજાર પરાક વ્રત કરવાથી જે પાપનો નાશ થતો નથી તે પાપ કૃષ્ણ, કૃષ્ણ, એ પરમાત્માના નામ જપથી નાશ પામે છે.

હરિર્હરતિપાપાનિ દુષ્ટચિત્તૈરપિ સ્મૃતઃ ।

અનિચ્છયાપિ સંસ્પૃષ્ટો દહત્યેવ હિ પાવકઃ ॥ વિષ્ણુ. સ. ના. શ્લો. ૧૦-માઘ્યમ્ ॥

અર્થઃ—જેમ અનિચ્છાથી પણ સ્પર્શ થવાથી અગ્નિ દાહ કરે છે, તેવી રીતે દુષ્ટ ચિત્તવાળા હરિનું સ્મરણ કરે તોપણ તે હરિ સર્વ પાપનો નાશ કરે છે. વળી—

શ્રમાયાલં જલં વક્ત્રસ્તમસો માસ્કરોદયઃ ।

શાન્તિકાલે ત્વઘૌઘસ્પ નામસંકીર્તનં હરેઃ ॥

॥ ૫૮ ॥

અર્થઃ—જેમ અગ્નિને શાન્ત કરવાને માટે જલ પૂર્ણ છે, અને અન્ધકારને દૂર કરવાને સૂર્યોદય બસ છે, તેવી રીતે પાપની શાન્તિ કરવાને માટે પરમાત્માના નામનું કીર્તન જ બસ છે. અર્થાત્ નામના જપથી સર્વ પાપ નાશ પામે છે.

હરેર્નામૈવ નામૈવ નામૈવ મમ જીવનમ્ ।

કલૌ નાસ્ત્યેવ નાસ્ત્યેવ નાસ્ત્યેવ ગતિરન્યથા ॥

વૃ. ના. પુ. ૧, પૃ. સ્વ. અ. ૪૧-૧૧૫ ॥

અર્થઃ—કલિયુગમાં હરિનું નામ જ અમારું જીવન છે. અર્થાત્ પરમાત્માનું નામ જ સંસારમાં આશ્રય છે. આ ધોર કલિયુગમાં બીજો કોઈ પ્રકારનું આશ્રય નથી.

અદ્ધોરાત્રિઃ હરેર્નામ કીર્તયન્તિ ચ ये नराः ।

कुर्वन्ति हरिपूजां वा न कलिर्वाधते च तान् ॥

॥ ૪૧-૯૩ ॥

અર્થઃ—જે ભક્તલોક દિનરાત્ર ભગવાનના નામનું કીર્તન કરે છે અથવા લીંગવાનનું પૂજન કરે છે તે લોકને કલિ બાધ કરતો નથી.

नमो नारायणायेति कીर्तयन्ति च ये नराः ।

निष्कामा वा सकामा वा न कलिर्वाधते च तान् ॥

॥ ૯૪ ॥

અર્થઃ—જે સકામ કે નિષ્કામી કોઈ પણ મતુષ્ય “નમો નારાયણાય” એ મંત્રનું હૃદયે કીર્તન (જપ) કરે છે તેમને કલિ બાધ કરતો નથી.

हरिनामपरा ये तु घोरे कलियुगे द्विज ।

त एव कृतकृत्याश्च न कलिर्वाधते हि तान् ॥

॥ ૯૫ ॥

અર્થઃ—હે દ્વિજ ! આ ધોર કલિયુગમાં જેમણે પરમાત્માના નામનો આશ્રય લીધો છે તે કૃતકૃત્ય જ છે. કલિ તેમને બાધ કરતો નથી.

हरे केशव गोविन्दे वासुदेवे जगन्मय ।

इतीरयन्ति ये नित्यं न हि तान्वाधते कलिः ॥

॥ ૧૦૦ ॥

અર્થ:—હે હરે, હે કશવ, હે ગોવિન્દ, હે વાસુદેવ, હે જગન્નથ, એ પ્રકારનાં પરમાત્માનાં નામનું જેઓ ઉચ્ચારણ કરે છે તેમને કલિ બાધ કરતો નથી.

• શિવ શંકર સદૃશ નીલકંઠ ત્રિલોચન ।

इति जल्पन्ति ये वाऽपि कलिस्तान्नापि वायते ॥ १०१ ॥

અર્થ:—હે શિવ, હે શંકર, હે સદૃશ, હે નિલકંઠ, હે ત્રિલોચન, એ પ્રકારનાં પરમાત્માનાં નામનું જેઓ ઉચ્ચારણ કરે છે તેમને કલિ બાધ કરતો નથી.

महादेव विरूपाक्ष गंगाधर मृडान्वय ।

इत्थं वदन्ति ये विप्र ते कृतार्था न संशयः ॥ १०२ ॥

અર્થ:—હે દ્વિજ! મહાદેવ, વિરૂપાક્ષ, ગંગાધર, મૃડ, અન્વય, એ પ્રકારનાં પરમાત્માનાં નામનું જેઓ ઉચ્ચારણ કરે છે તે લોક કૃતાર્થ છે તેમાં કોઈ સંદેહ નથી.

जनार्दन जगन्नाथ पीतांबरधराच्युत ।

इति वाप्युच्चरन्तीह न च तेषां कलेर्भयम् ॥ १०३ ॥

અર્થ:—અથવા હે જનાર્દન, જગન્નાથ, પીતાંબરધર, અચ્યુત, એ પ્રકારનાં પરમાત્માનાં નામનું જેઓ ઉચ્ચારણ કરે છે તેમને કલિનો ભય નથી.

हरिस्मरणनिष्ठानां शिवनामरतात्मनाम् ।

सत्यं समस्तकर्माणि यान्ति संपूर्णतां द्विज ॥ ११२ ॥

અર્થ:—હે દ્વિજ! હરિ અથવા શિવ એ પ્રકારે પરમાત્માના નામના જપમાં જેઓ પ્રીતિવાળા છે, અને તેનું સ્મરણ કરવામાં જેની નિષ્ઠા છે, તેમનાં સંપૂર્ણ કર્મ નિર્વિધે પરિપૂર્ણ થાય છે.

પરમાત્માના નામનું ઉચ્ચારણ કરવાથી, પ્રમાદના નિમિત્તથી આવનારાં સંપૂર્ણ વિધેતાની નિષ્ઠિત ભગવાને ગીતામાં કહી છે:—

तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः ।

ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ મ૦ ગી૦ અ૦ ૧૭-૨૩ ॥

અર્થ:—શિષ્ટ લોકોએ ઐ તત્ સત્ એ ત્રણ પરમાત્માનાં નામ કહ્યાં છે. ઐ इति ब्रह्म (તૈ. ડ. અનુ. ૮) ઇ એ અક્ષર બ્રહ્માના વાચક અર્થાત્ નામ છે. અથવા બ્રહ્મા પ્રતીક ૩૫ ઐકાર છે. આ શ્રુતિમાં ઐ એ પરમાત્માનું નામ કહ્યું છે. જેવી રીતે શાલગ્રામમાં વિષ્ણુશુદ્ધિ કરવાથી ઉપાસકોની ઉપર વિષ્ણુ પ્રસન્ન થાય છે; તેવી રીતે ઐ અક્ષરમાં પરમાત્માશુદ્ધિ કરીને ઉપાસના કરવાથી પરમાત્માની પ્રસન્નતા મળે છે. પરમાત્માનાં અનેક નામ છે તથાપિ સર્વ નામમાં 'ઐકાર આદિ ત્રણ નામ (ઐ તત્ સત્)ની પ્રધાનતા છે.

“ ઐ इति ब्रह्म ” એમા જેમ ઐને પરમાત્માનું નામ કહ્યું છે, તેમ તત્ત્વમસિ— અર્થ:—તે સમિચ્છાદાનન્દ સ્વરૂપ પરમાત્મા તું છે, અર્થાત્ તારા સ્વરૂપનું નામ જ તત્—પરમાત્મા—છે. આ શ્રુતિમાં તત્ શબ્દને પણ પરમાત્માનું નામ કહ્યું છે.

તેવી રીતે સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીત્ (છા. ડ. મ. ૬-૨-૧) હે પ્રિયદર્શન(શ્વતકેતુ) । સૃષ્ટિની પહેલાં એક સત્—પરમાત્મા જ હતા, આ નામ ૩૫ જગત્ નહોતું. આ

શ્રુતિમાં સત્ શબ્દને પણ પરમાત્માનું નામ કહ્યું છે.

આ ત્રણ નામ વડે સૃષ્ટિના પહેલાં પ્રજાપતિએ બ્રાહ્મણો તથા ઋગ્વાદિ વેદો તથા સંપૂર્ણ યજોને પણ નિર્માણ કર્યા—અર્થાત્ આ ત્રણ પરમાત્માનાં નામ વડે પહેલાં વેદાદિની ઉત્પત્તિ થઈ છે આ પ્રમાણે પરમ પવિત્ર વેદાદિકોની ઉત્પત્તિના કારણ ૩૫ છે તત્ સત્ એ ત્રણ નામની પવિત્રતા અપાર છે. એવું ગીતાના શ્લોકથી સૂચન કર્યું છે. તેટલા માટે તેમનું ઉચ્ચારણ સંપૂર્ણ પાપના પ્રાયશ્ચિત્ત ૩૫ છે, તથા સર્વ પ્રકારનાં વિધોને પણ દૂર કરનાર છે.

તસ્માદોમિત્યુદાહૃત્ય યજ્ઞદાનતપઃક્રિયાઃ ।

પ્રવર્તન્તે વિધાનોક્તાઃ સતતં ત્રણવાદિનામ્ ॥ ૧૭-૨૪ ॥

અર્થઃ—જે કારણથી આ ત્રણ શબ્દો વેદાદિકોની ઉત્પત્તિમાં કારણ ૩૫ છે અને પવિત્ર છે, તે કારણથી (તસ્માત્) કર્મના આરંભકાલમાં તથા સમાપ્તિમાં ઈંદ્રારણુ ઉચ્ચારણ કરીને વેદમાં પારગત લોકોની શાસ્ત્રમાં કહેલી યજ્ઞ દાન તપ આદિ ૩૫ ક્રિયાઓ પ્રવર્તમાન થાય છે. તેથી તે ક્રિયા વૈશુષ્ઠ્ય રહિત થાય છે. અર્થાત્ અંગોની ન્યૂનતા આદિ નિમિત્ત દોષથી રહિત થાય છે.

તદિત્યનભિસંધાય ફલં યજ્ઞતપઃક્રિયાઃ ।

દાનક્રિયાથ વિવિધાઃ ક્રિયન્તે મોક્ષકાંક્ષિભિઃ ॥ ૨૫ ॥

અર્થઃ—ફલેચ્છાના ત્યાગ પૂર્વક પરમાત્માના નામ ૩૫ તત્ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરીને મુમુક્ષુ લોક પોતાના અન્તઃકરણની શુદ્ધિને માટે યજ્ઞ દાનાદિ નાના પ્રકારનાં કર્મ કરે છે. તેથી અંગોની ન્યૂનતા આદિ નિમિત્ત દોષોનો પરિહાર કરવાને તત્ શબ્દ પણ અત્યુત્તમ છે.

સદ્ભાવે સાધુભાવે ચ સદિત્યેતત્પ્રયુજ્યતે ।

પ્રજાસ્તે કર્મણિ તથા સચ્ચબ્દઃ પાર્થ યુજ્યતે ॥ ૨૬ ॥

અર્થઃ—કોઈ વસ્તુની અવિદ્યમાનતાની શંકા ચતાં વિદ્યમાનતાનું જોધન કરવાને માટે સત્ શબ્દનો પ્રયોગ શિષ્ટ લોક કરે છે. તથા કોઈમાં અસાધુત્વની શંકા થાય તો સાધુત્વનું જોધન કરવાને માટે પણ સત્ શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે. માટે સત્ શબ્દ, અંગોની ન્યૂનતા નિમિત્ત દોષોનો પરિહાર કરીને યજ્ઞાદિકાનું સાધુત્વ તથા તેમનાં ફલની વિદ્યમાનતા અતાવવામાં પણ સમર્થ છે.

વળી જેવી રીતે સદ્ભાવ તથા સાધુભાવમાં સત્ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે, તેવી રીતે શીઘ્ર સુખ આપનાર વિવાહાદિક માંગલિક કર્મમાં પણ, હે પાર્થ ! સત્ શબ્દનો પ્રયોગ બને છે. માટે અંગોની ન્યૂનતા નિમિત્ત દોષોનો પરિહાર કરીને શીઘ્ર ફલ દેવામાં આ (સત્) નામ પણ સમર્થ છે.

આ પ્રમાણે ત્યારે પરમાત્માના એક એક નામના ઉચ્ચારણમાં આટલી શક્તિ છે તો ઈંદ્રારણુ સત્ એ ત્રણ નામોના બેગા ઉચ્ચારણનું તો કહેવું જ શું ? અને જે પ્રકારની પરમાત્માનાં ઈંદ્રારણુ નામોમાં શક્તિ છે તે જ પ્રકારની પરમાત્માનાં સર્વ નામ માત્રમાં શક્તિ છે જ.

સ્વવક્ત્રે પરવક્ત્રે ચ વન્ધ્યા જિહ્વા પ્રયત્નતઃ ।

કુરુતે વા કલૌ પુત્ર શ્રીકૃષ્ણગુણકીર્તનમ્ ॥

સ્કા.પુ.સ્વ.૨,માર્ગ.મા.૫,અ. ૧૬-૩૪ ॥

અર્થ:—હે પુત્ર ! કલિયુગમાં (પરમાત્મા)નાં નામોનું ઉચ્ચારણ કરનારી જીહ્વા યહાય આપણા મુખમાં હો, અથવા બીજાના મુખમાં હો, તોપણ તે પ્રયત્ન કરીને પણ વન્ધન કરવા યોગ્ય છે.

પાપવહ્ની દુઃખે તસ્ય જિહ્વારુપેણ કીર્ત્યેતે ।

યા ન વક્ત્રી દિવારાત્રી શ્રીકૃષ્ણગુણકીર્તનમ્ ॥ ૬૫ ॥

અર્થ:—જે જિહ્વા દિનરાત્રિ શ્રીકૃષ્ણ—પરમાત્માના ગુણોનું કીર્તન કરતી નથી, તેના મુખમાં તે જિહ્વા નથી પરંતુ તે કાષ્ટ પાપલતા હોય કેવલ જિહ્વા નામ માત્રથી કહેવાય છે.

અહો ભાગ્યમહોભાગ્યં હરિનામસ્તાત્મનામ્ ।

ત્રિદશૈરપિ તે પૂજ્યાઃ કિમન્યૈર્વહુભાપિતૈઃ ॥વૃ.ના.પુ.પૂ.સ્વ.૩૭,અ.૪૧-૧૧૩ ॥

અર્થ:—પરમાત્માના નામમાં જે પ્રીતિવાળા છે તેમનું અહોભાગ્ય છે. તેમનું ભાગ્ય આશ્ચર્ય રૂપ છે—અર્થાત્ થોડા ભાગ્યથી પરમાત્માના નામમાં પ્રીતિ નથી થતી. બહુ કહેવાથી શું પ્રયોગ્ય છે ? દેવતા લોકના પણ તે પૂજ્ય થાય છે.

સનકઃ ઋષિઃ કહે છે કે:—

તસ્માત્સમસ્તલોકાનાં હિતમેવ મયોચ્યતે ।

હરિનામપરાન્મર્ત્યાન્ન કલિર્વાધતે કચિત્ ॥ ૧૧૪ ॥

અર્થ:—માટે સંપૂર્ણ લોકોના હિતને માટે હું કહું છું કે જે મનુષ્ય પરમાત્માના નામમાં તત્પર છે તેમને કલિ આધ કરતો નથી.

આ પ્રમાણે સનક ઋષિએ કીર્તનનો મહિમા નારદજી પ્રતિ કહ્યો છે. વળી—

માણકાન્તારપાથેયં સંસારોચ્છેદમેષજમ્ ।

દુઃખશોકપરિત્રાણં હરિરિત્યક્ષરદ્વયમ્ ॥ મ. મા. શા.પ.રા.ધ.સ્વ. ૪૭-૯૬ ॥

અર્થ:—“ હરિ ” એ પરમાત્માના નામ રૂપ જે અક્ષર પ્રાણીઓને કઠિણ માર્ગથી પણ પાર કરે છે, તથા સંસાર રૂપ રાગના આધ રૂપ છે, તથા દુઃખ અને શોકનો નાશ કરનારા છે. વળી—

સંકીર્ત્યમાનો ભગવાનનન્તઃ શ્રુતાનુભાવો વ્યસનં હિ પુંસામ્ ॥

પ્રવિશ્ય ચિત્તં વિધુનોત્યશેષં યથા તમોઽકૌઽન્નમિવાતિવાતઃ ॥

મા૦ સ્ક૦ ૧૨, અ૦ ૧૨-૪૮ ॥

અર્થ:—અનન્ત:—દેશ તથા કાલ તથા વસ્તુ વડે દરેક પદાર્થ પરિચ્છેદ વાળો થાય છે. કોઈ વસ્તુ હિંદુસ્થાન દેશમાં ન જોવામાં આવે તો અમેરિકા આદિ દેશમાં જોવામાં આવે છે, તો તે વસ્તુ દેશપરિચ્છેદ વાળી કહેવાય છે. આત્મા તો બ્યાપક વસ્તુ હોવાથી સર્વ દેશમાં છે. તેથી દેશપરિચ્છેદથી રહિત છે. કોઈ વસ્તુ વર્ષાકાલમાં મળે છે ખરી, પરંતુ

જપ્યેનૈવ તુ સંસિધ્યેદ્વાહ્વણો નાત્ર સંશયઃ ॥ મનુ. સ્મૃ. અ. ૨-૮૭ ॥

અર્થ:—જ્ઞાન જે પરમાત્મા તેની પ્રાપ્તિની ઇચ્છાવાળાની સિદ્ધિ જપ માનથી થાય છે તેમાં કોઈ પ્રકારની શંકા નથી. તપ કરનાર લોક પણ એકાન્તમાં બેસીને ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કરતા સતા જપ જ કરે છે.

યે પાકયજાશ્વત્વારો વિધિયજ્ઞસમન્વિતાઃ ।

સર્વે તે જપયજ્ઞસ્ય કલાં નાર્હન્તિ પોદ્દશીમ્ ॥ મ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૨-૮૬ ॥

અર્થ:—પંચ મહાયજ્ઞની અન્તર્ગત જ્ઞાનયજ્ઞથી ભિન્ન વૈભવેવ હોમ, બલિકર્મ, નિત્યશ્રાદ્ધ, અતિથિભોજન—એ ચાર પાકયજ્ઞ કહ્યા છે, અને દર્શપૂર્ણમાસાદિનું નામ વિધિયજ્ઞ છે. તે વિધિયજ્ઞસહિત કરવાના આ ચાર પાકયજ્ઞ રૂપકર્મ પણ જપયજ્ઞના સોળમા દિવસા બરાબર નથી.

આ પ્રમાણે જપયજ્ઞનો મહિમા મન્વાદિ ઋષિ લોકોએ વર્ણવ્યો છે. “જપાદિ રૂપ ભક્તિથી પાપની નિવૃત્તિ થતી નથી, પાપનિવૃત્તિને માટે તપ જ કરવું જોઈએ” એવો કેટલાક લોકોનો ખ્યાલ છે. તે ખ્યાલ ભૂલ ભરેલો છે. મન્વાદિકોનો જપ પણ એક પ્રકારનું તપ જ છે. કેવલ શરીરને કષ્ટ આપવું તેનું નામ માત્ર તપ નથી. તેથી દરેક પાપની નિવૃત્તિને માટે જૂદા જૂદા જપ પણ શાસ્ત્રમા કહ્યા છે. તે વાત પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રકરણમાં માલમ પડશે.

તપસા વ્રહ્મચર્યેણ શમેન ચ દમેન ચ ।

ત્યાગેન સત્યશૌચાભ્યાં યમેન નિયમેન ચ ॥ મા૦ સ્ક૦ ૬. અ૦ ૧-૧૩ ॥

દેહવાગ્બુદ્ધિજં ધીરા ધર્મજ્ઞાઃ શ્રદ્ધયાન્વિતાઃ ।

ક્ષિપત્સ્યં મહદપિ વેણુગુલ્મમિવાનલઃ ॥ ” ॥ ૧૪ ॥

અર્થ:—સર્વ પ્રકારે વિરક્ત (ધીર), તથા ધર્મને જાણનાર જે શ્રદ્ધાલુ મનુષ્ય છે તે, જે પ્રકારે અગ્નિ વાંસના ગુચ્છને બાળી દે છે તેવી રીતે, તપ, જ્ઞાનચર્ચ, શમ, દમ, સત્યબાણ, શૌચ, યમ, નિયમ, આદિ સાધનો વડે શરીર, વાણી અને મન વડે થતાં સર્વ પાપોને બાળી નાંખે છે.

કેचित્કેવલયા ભક્ત્યા વાસુદેવપરાયણાઃ ।

અયં ધુનન્તિ કાત્સ્ન્યેન નીહારમિવ ભાસ્કરઃ ॥ ” ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—અને કેટલાક પરમાત્મ પરાયણ લોક કેવલ ભક્તિથી જ, જેવી રીતે સૂર્ય પોતાના તાપથી ધુમસને દૂર કરે છે તેવી રીતે, સંપૂર્ણ પાપનો નાશ કરે છે.

તપાદિ સાધન પાપનો નાશ કરતા છે, તથાપિ, હે રાજન્ !

ન તથાપ્યઘવાન્ રાજન્પૂયતે તપઆદિભિઃ ।

યથા કૃષ્ણાર્પિતપ્રાણસ્તત્પુરુષનિપેવયા ॥ ” ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—ભગવાન્માં મનને અપર્ણ કરીને તેમની ભક્તિ કરવાથી જેવી રીતે પાપીનું પાપ નિવૃત્ત થાય છે. તેનું શીઘ્ર તપાદિકોથી નષ્ટ થતું નથી.

પ્રાયશ્ચિત્તાનિ ચીર્ણાનિ નારાયણપરાઙ્મુખમ્ ।

ન નિષ્પુનન્તિ રાજેન્દ્ર મુરાર્કુંભમિવાપગાઃ ॥ ” ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—હે રાજેન્દ્ર ! જેમ દારૂના પાત્રને નદીમાં ધોવાથી શુદ્ધ થતું નથી, તેમ પરમાત્માની લક્ષિતથી જે મનુષ્ય વિમુખ છે તેનું પાપ પ્રાપ્તિ કરવાથી પણ દૂર થતું નથી.

માટે એવો નિશ્ચય થાય છે કે તપાદિક પાપોને દૂર કરે તો છે, તથાપિ ઇશ્વરથી જે વિમુખ છે તેનું પાપ તપાદિકથી પણ દૂર થતું નથી.

“ત્યારે લક્ષિત માત્ર કરવાની આવશ્યકતા છે, તપ આદિકોની આવશ્યકતા નથી, તો શાસ્ત્રમાં તપાદિકોનું કથન શામાટે કરવામાં આવ્યું છે?” એવો પ્રશ્ન થઈ શકે છે. તેનો એવો ઉત્તર છે કે વિષયાસક્ત મનુષ્યોમાં વિરક્તિ ન હોવાથી તેમનાથી અનન્ય લક્ષિત બની શકતી નથી. તેથી તેવા લોકોને માટે પ્રથમ પાપની નિવૃત્તિ તથા ઇન્દ્રિય સંયમને માટે તપ કરવાનું કહ્યું છે. પરંતુ જેનું ચિત્ત વિરક્ત છે તથા પરમાત્મા પરાયણ છે તેને તપાદિકોની કોઈ આવશ્યકતા નથી. તેથી લક્ષિતથી સર્વ પ્રકારનાં પાપની નિવૃત્તિ થાય છે એમ કહ્યું. કલિયુગમાં સામર્થ્ય ઓછું હોવાથી કીર્તનલક્ષિત ઉત્તમ છે. કીર્તનમાં પણ જપની પ્રધાનતા કહી છે.

સાધારણ રીતે જપ નામનો તથા મન્ત્રનો પણ થાય છે. રામ, કૃષ્ણ, શિવ, શંકર, આદિક નામ કહેવાય છે. મન્ત્રનો વૈદિક, તાન્ત્રિક, પૌરાણિક એવો બેદ છે. ગાયત્રી, પુરૂષ સૂક્ત, પ્રણવ, આદિ મન્ત્ર વૈદિક છે. વેદમાં પ્રતિપાદિત કરેલા મન્ત્ર વૈદિક કહેવાય છે. તન્ત્રશાસ્ત્રમાં કહેલો મન્ત્ર તાન્ત્રિક કહેવાય છે. અને પુરાણોમાં કહેલા મન્ત્રને પૌરાણિક કહે છે. એ સર્વ મન્ત્રોનું પ્રથમ પુરશ્વરણ કરવાની જરૂર છે, કેમકે તે વડે મન્ત્રની શુદ્ધિ થાય છે. પુરશ્વરણ કર્યા બાદ જ ઈષ્ટ દેવે લક્ષ્મીના તરફ દષ્ટિ કરે છે એવો મન્ત્રશાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. પુરશ્વરણ કર્યા પછી જ ધર્મ, અર્થ, કામ કે મોક્ષ વિષયમાં મન્ત્રનો વિનિયોગ કરવાથી તેનું બચુક ફળ મળે છે.

સાધનં મૂલમન્ત્રસ્ય પુરશ્વરણમુચ્યતે ।

પુરશ્વરણીયત્વાદ્વિનિયોગારૂપકર્મણઃ ॥ શિ. પુ. ડ. વા. સં. અ. ૧૯-૨ ॥

અર્થ:—મૂલ મન્ત્રના સાધનનું નામ પુરશ્વરણ છે. ધર્માદિક પુરૂષાર્થમાં મન્ત્રનો વિનિયોગ કરતા પહેલાં આ સાધન કરવું પડે છે. તેથી તેને પુરશ્વરણ કહે છે.

મૂલમન્ત્રમાં પણ તાન્ત્રિક અને પૌરાણિક મન્ત્ર કરતાં વૈદિક મૂલમન્ત્ર ઉત્તમ છે. પરંતુ હરેક મન્ત્રનું અનુષ્ઠાન કરનાર અધિકારી મનુષ્યે તેના નિયમ અને આચારનું બરાબર પાલન કરવું જોઈએ. નહિતો તેનું ફળ મળે નહીં. અને કેટલાંક ફળ વિપરીત પણ થાય. અર્થાત્ અર્થને બદલે અનર્થ થઈ જાય. જે મુમુક્ષુ મનુષ્ય નિષ્કામી થઈને ઇશ્વરની પ્રસન્નતાને માટે પોતાના અધિકાર અનુસાર જપ કરે છે તેને કોઈ અનર્થ થતો નથી. પરંતુ બીજા જે સકામી મનુષ્યો છે તેમને વિપરીત ફળ થાય છે.

વૈદિક મન્ત્રોનો જપ કરવાને માટે ઉપનયનાદિ સંસ્કારની આવશ્યકતા છે. તેમાં પણ પ્રણવાદિ મન્ત્રોનો જપ કરવામાં વિરક્ત જ અધિકારી છે. અન્ય તાન્ત્રિકાદિ મન્ત્રોનો જપ કરવામાં સર્વ કોઈ અધિકારી છે. પરંતુ તેમને પણ આચારાદિકોની જરૂર છે. નિષ્કામી લક્ષ્મીને માટે જાતિ અથવા આચારાદિકાની કોઈ વિશેષ ચિન્તા નથી. તેમાં શબ્દો જ પ્રથમ દષ્ટાન્ત છે.

શબ્દો નામની બીજ જાતિની સ્ત્રી હતી. વ્યાસસંહિતામાં બીજ જાતિને પણ અસ્પૃશ્ય

જાતિમાં ગણી છે. બીલોમાં શે આચાર હોવાનો સંભવ છે ? બીલડીના પ્રભાવને રામાય-
ણાદિ ઇતિહાસને જાણનાર અવશ્ય જાણે છે જ. જ્યારે રામચન્દ્રજી અને લક્ષ્મણજી બંને
શબરીના આશ્રમમાં ગયા છે ત્યારે શબરીએ પ્રેમપૂર્વક પૂજા કરીને પોતે સંગ્રહ કરેલાં ફળોને
ખાવા આપ્યાં. રામચન્દ્રજી શબરીના સત્કારથી પ્રસન્ન થઇને ખેડા હતા તે સમયે શબરી
કહે છે—“આપ પરમાત્મા મન વાણીના પણ વિષય નથી. આપના દાસોનો પરપરામાં એક
એક એક થયેલા સોમા દાસનાં પણ દર્શન કરવાની મારી યોગ્યતા નથી. તો પછી સાક્ષાત્
આપનાં દર્શન થવાની યોગ્યતા તો ક્યાથી હોય ? મને સ્તુતિ કરતાં આવડતી નથી. હું શુ
કરું. આપ મારા ઉપર પ્રસન્ન હો,” આ પ્રકારની શબરીની વાણી સાંભળીને રામ-
ચન્દ્રજી કહે છે:—

પુંસ્ત્વે સ્ત્રીત્વે વિશેષો વા જાતિનામાશ્રમાદયઃ ।

ન કારણં મદ્વજને ભક્તિરેવ હિ કારણમ્ ॥અ૦રા૦આ૦કા૦સ૦૧૦-૨૦ ॥

અર્થ:—પરમાત્માના ભજનમાં પુરૂષપણું અથવા સ્ત્રીપણું કે જાતિ, નામ, આશ્રમ, આદિનો
કોઈ વિશેષ નથી. અર્થાત્ પુરૂષ કે સ્ત્રી, તથા સર્વ જાતિ અને આશ્રમવાળા ભક્તિ કરી
શકે છે. તેનું ફળ સર્વને ઉત્તમ જ મળે છે. ભક્તિ કરવામાં એક પ્રેમ જ કારણ છે.

રામચન્દ્રજીના આ વચનથી એવો નિશ્ચય થાય છે કે અનંત્યજાદિ સર્વ લોક ઇશ્વરભક્તિ
કરવામાં અધિકારી છે, અને ભગવાનનાં નામ તથા અમુક મંત્રાદિકોને પણ જપ કરી શકે
છે. પરન્તુ સદાચારની આવશ્યકતા છે એમાં કોઇ સંદેહ નથી.

આ પ્રકારે રામચન્દ્રજીએ ભક્તિના અધિકારાદિનું કથન કર્યું. ત્યાં બાદ શબરી રામચન્દ્ર-
જીના દેખતાં જ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરીને સ્થૂલ શરીરનો ત્યાગ કરી વિશ્વલોકમાં ગઇ.

જેવી રીતે ભક્તિમાં ઉત્તમ જાત્યાદિની અપેક્ષા નથી, તેવી રીતે સ્નાનાદિકોને આગ્રહ
પણ ભક્તિમાં નથી. તે પરમાત્માનો મંત્ર સર્વને પવિત્ર કરે છે. ભક્તોને સ્નાન, સૌચ,
ભક્ષ્યાભક્ષ્યાદિકોને વિચાર તથા સદાચારનો વિચાર કરવાની આવશ્યકતા નથી એવું અહીં
તાત્પર્ય નથી. એ સર્વ ક્રિયાનો પરિત્યાગ કરવાથી મનુષ્ય પણ તુલ્ય થઇ જાય છે. તેથી
સ્નાનાદિકોની આવશ્યકતા તો છે, પરન્તુ કોઇ રોગ અથવા અન્ય વિક્ષેપથી સ્નાનાદિ કરી
શક્યો નથી માટે ભજન પણ નહીં થઇ શકે એવો વિચાર કરીને ભજનને ત્યાગ કરવો
નહીં; જપાદિ જરૂર કરવો જ જોઇએ.

પ્રાંતાના સ્વરૂપ રૂપ પરમાત્માના ચિન્તનનું જ નામ ભક્તિ છે તે તો હમેશાં થઇ શકે
છે. એવો ભક્ત તો હમેશાં શુદ્ધ છે એવો ભાવ છે. શબરીની ભ-
ભક્તિનું લક્ષણ. કિત્તો પ્રભાવ ભક્તમાળામાં લખ્યો છે તે દરેક આસ્તિક મનુષ્યના
હૃદયને આર્પીત તથા આસ્થિયર ઉત્પન્ન કરે તેવો છે.

દષ્ટકારણ નામના જંગલમાં માતંગ ઋષિના આશ્રમની નજીકમાં શબરી નામની બીલડી
રહેતી હતી. તે પતિ પુત્ર આદિથી રહિત એકલો હતી એક દિવસ માતંગ ઋષિને રસ્તામાં
દીકા તો શબરીએ મનમાં વિચાર કર્યો—“હું નીચ જાતિની હોવાથી ઋષિલોક મને પાસે
જવા દેતા નથી. તેથી મારાથી કોઈ સેવા બને તેમ લાગતું નથી છતાં માતંગ ઋષિના
આશ્રમમાં રોજ લાકડાં લઈ જઈને મકી આણું, અને રસ્તાને ઝાડુ દબાવી સાફ રાખું.”

એવો નિઃશ્વય કરીને માતંગ ઋષિના આશ્રમમાં રોજ લાકડાં લઇ જઇને નાંખતો હતો. અને ઋષિલોકોને સરોસર જવાના રસ્તાને નિત્ય સાફ કરતો હતો. થોડા દિવસ પછી માતંગ ઋષિએ પોતાના શિષ્યોને પૂછ્યું કે આપણા આશ્રમમાં રોજ આ લાકડાં કાણુ રાખી જાય છે? શિષ્ય લોક પણુ શખરીની વાત જાણતા નહોતા. તેથી તેમણે પણુ “એ વાત અમે જાણતા નથી” એવો જવાબ આપ્યો. શિષ્યોનાં વચન સાંભળી ઋષિએ તપાસ રાખવાની આજ્ઞા આપી. તપાસ કરતાં શખરી રાખે છે એવી ખબર મળી, તેથી તે ખબર ઋષિને આપી. ઋષિએ તેને આશ્રમની બહાર અન્ન આપી તેની રક્ષા કરવા કહ્યું. થોડા દિવસ પછી ઋષિએ તેને પૂછ્યું કે તું શામાટે લાકડાં લાવે છે, તારી શી ઇચ્છા છે? બીલડી કહે છે કે મારે કોઇ ધનાદિ વૈભવની જરૂર નથી. સંસાર પણુ ઠીક લાગતો નથી, મારી સદ્ગતિ ચાય તેવો કોઇ ઉપાય જતાવો. આવું વૈરાગ્ય યુક્ત વચન સાંભળીને માતંગ ઋષિએ તેને પોતાના આશ્રમમાં જ રહેવાની પરવાનગી આપી, કેમકે માતંગ ઋષિને વર્ણાશ્રમ આદિના વિચાર નહોતા. તે અતિવર્ણાશ્રમી ધ્વજવેત્તા હતા. એ પ્રકારે શખરીને આશ્રમમાં રાખવાના નિમિત્તથી ઋષિલોક દ્વેષ કરવા લાગ્યા. અને માતંગ ઋષિની સાથે બોલવાનું પણુ બંધ કર્યું. તથાપિ ઋષિ કોઇ પ્રકારનો ક્રોધ નહોતા કરતા. શખરી નિયમાનુસાર રસ્તા ઉપર જાકું દેવા જતો હતો. ઋષિ લોકોએ નીચ જાતની શખરીનું સવારમાં દર્શન કરવું સારું નહીં સમજતા હતા. તેથી શખરી ઋષિ લોક સ્નાનને માટે જાય તે પહેલાં જઈને જાકું દેવા લાગી. એક રોજ કંઈ વાર થવાથી રસ્તામાં એ યુવાન ઋષિ મળ્યા. તેમણે ક્રોધથી તેને મારી. તે બિચારી માર ખાઈને દુઃખથી પર્ણકૂટિમાં જઈ બેઠો. એટલામાં બીલુ ઋષિમણ્ડલ સ્નાન કરવા ગયું. સરોવરની પાસે જઈને જોયું તો જલ બધું રક્ત વર્ણનું થયું હતું. અને અંદર કીડા ખડખડતા દીકા. ઋષિ લોક એકલા મળીને વિચાર કરવા લાગ્યા, પરંતુ કોઇને કંઈ ખબર પડી નહીં. ભગવાન પણુ એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણને વેપ ધારણ કરી તેમના વચમાં જઈને બેઠો. ઋષિલોક એ વૃદ્ધ બ્રાહ્મણને જોઈને તેને કહ્યું—“આપ અમારામાં વૃદ્ધ છો, આવું કોઇ કારણ કહો.” ત્યારે તે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ કહે છે :—

મતંગમુનિવિદ્વેપાદ્રામમક્તાવમાનતઃ ।

જલમેતાદૃશં જાતં ભવતામમિમાનતઃ ॥

મક્તમાલ ॥

અર્થ:—મતંગ ઋષિની સાથે દ્વેષ કરવાથી, અને રામભક્તનું અપમાન કરવાથી તથા તમારા અભિમાનથી જલ આવું થયું છે. હવે મતંગ ઋષિનો સત્કાર કરો અને શખરીના પગને ધોઇ તે જલ સરોવરમાં નાંખો તો ઠીક થશે એમ કહ્યું.

ઋષિલોકે તે પ્રમાણે શખરીની મારી મારી. અને શખરીના પગ ધોઈને જલસરોવરમાં નાંખ્યું તો તે જલ શુદ્ધ થયું. આ સર્વ ભક્તિનો પ્રભાવ છે.

આ પ્રમાણે નિષ્કામી ભક્તોને વિશેષ આચરણ ન હોય તો પણુ કોઈ હરકત નહીં. પરંતુ સકામી મનુષ્યોને માટે મંત્ર જપમાં વિશેષ નિયમની આવશ્યકતા છે. દરેક મંત્રના દ્રષ્ટા (દેખનાર) હોય છે. ઋષિ લોકોનાં નામ તથા મંત્રના છંદ પણુ જનાર્યા છે તથા જ્ઞાન ન્યાસાદિક પણુ કહ્યા છે. આવા મંત્રને મૂલ મંત્ર કહે છે. પૌરાણિક કે તાનત્રિક

મૂલમંત્રમાં એ સર્વ હોય છે. પરન્તુ વેદના મૂલમંત્રોમાં ઋષિ તથા છન્દ એ બે જ હોય છે.

આ મૂલમંત્રથી ભિન્ન એક માલામંત્ર હોય છે. તેની સિદ્ધ પુરૂષોએ રચના કરેલી હોય છે. દક્ષિણી, અંગાલી, હિન્દી આદિક નાના પ્રકારની ભાષામાં પણ સિદ્ધોએ બનાવેલા મંત્રો હોય છે. તેમનો પ્રચાર પૂર્વ કાલમાં નહોતો. તેથી પુરશ્વરણના લક્ષણલોકમાં તે કલ્પા નથી. પરન્તુ પુરશ્વરણ ભાષાના માલામંત્રોનું પણ ચાય છે. આ માલામંત્રથી ભિન્ન જે મૂલમંત્ર તે ઉત્તમ છે.

પરન્તુ એક વાત ખાસ યાદ રાખવાની છે કે કોઈ પણ પ્રકારના (માલામંત્ર કે મૂલમંત્ર) હોય, પરન્તુ તે શાસ્ત્રમાં કહેલા સાઠ પ્રકારના દોષોથી રહિત હોવા જોઈએ. નહિતો અનિષ્ટ પરિણામ આવે. એ સાઠ દોષો નીચે મુજબના છે:—૧. રુદ્ધ, ૨. કૂટાક્ષર, ૩. મુગ્ધ, ૪. બદ્ધ, ૫. કુદ્ધ, ૬. બેદિત, ૭. બાલ્ય, ૮. કુમાર, ૯. યુવક, ૧૦. પ્રૌઢ, ૧૧. વૃદ્ધ, ૧૨. ગર્વિત, ૧૩. સ્તંભિત, ૧૪. મૂર્ચ્છિત, ૧૫. મત્ત, ૧૬. કીલ્બિત, ૧૭. ખંડિત, ૧૮. શક, ૧૯. મન્દ, ૨૦. પરાદ્મુખ, ૨૧. છિન્ન, ૨૨. બધિર, ૨૩. અન્ધ, ૨૪. અચેતન, ૨૫. ક્રિકર, ૨૬. ક્ષુધિત, ૨૭. સ્તબ્ધ, ૨૮. સ્થાનબ્રજ, ૨૯. પીડિત, ૩૦. નિઃસ્તેહ, ૩૧. વિકલ, ૩૨. શ્વસ્ત, ૩૩. નિર્જીવ, ૩૪. ખંડિતારિક, ૩૫. સુમ, ૩૬. તિરસ્કૃત, ૩૭. નીચ, ૩૮. મલિન, ૩૯. દુરાસદ, ૪૦. નિઃસત્ત્વ, ૪૧. નિર્ગિત, ૪૨. દગ્ધ, ૪૩. ચપલ, ૪૪. ભયંકર, ૪૫. નિરિત્તંત્ર, ૪૬. નિન્દિત, ૪૭. દૂર, ૪૮. ફલહીન, ૪૯. નિકૃન્તન, ૫૦. નિર્વૈધિ, ૫૧. ભ્રમિત, ૫૨. શપ્ત, ૫૩. ઋણુકિલ્બ, ૫૪. અંગહીનક, ૫૫. જડ, ૫૬. રિપુ, ૫૭. ઉદાસીન, ૫૮. લમ્બિજત, ૫૯. મોહિત, ૬૦. અલસ. આ દોષોને જાણ્યા વિના લક્ષ્મીવાકાદિ જપ કરે, તોપણ મંત્રનું ફળ મળતું નથી એવો મંત્રશાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. મંત્રના દોષનું નિવારણ કરવા માટે નીચે કહેલા દશ પ્રકારના સંસ્કારથી મંત્રને શુદ્ધ કરવો જોઈએ. ૧. જનન, ૨. જીવન, ૩. તાડન, ૪. યોધન, ૫. અભિષેક, ૬. વિમલીકરણ, ૭. આપ્યાયન, ૮. તર્પણ, ૯. દીપન, અને ૧૦. શુભિ, એ દશ પ્રકારના સંસ્કાર વડે પૂર્વોક્ત દોષોનું નિવારણ કરેલા મંત્રનો જપ કરવો જોઈએ. એ દોષો અને સંસ્કારવિધિ જે જાણ્યો નથી તેવા મનુષ્યને મંત્રનો ઉપદેશ કરવાનો અધિકાર નથી, જો કે રામ આદિ નામોનો ઉપદેશ તો કરી શકાય છે.

હવે મંત્રનો જપ શરૂ કરતા પહેલાં જે વિધિ કરવી જોઈએ તે કર્યા વિના મંત્રનો જપ કરવામાં આવે તો નીચે લખેલું અનિષ્ટ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.

યયોક્તપૂર્વ પૂર્વ યો નાનુતિષ્ઠિતિ જાપકઃ ।

एकदेशक्रियश्चात्र निरयं स च गच्छति ॥ म० मा० शा० प० अ० १९७-३ ॥

અર્થ:—જો જપ કરનાર મનુષ્ય પૂર્વોક્ત શાસ્ત્રનું આચરણ પ્રથમ કરતો નથી પરન્તુ અપૂર્ણ અંગની સાથે જપ કરે છે અર્થાત્ મંત્રોનો જપ કરવામાં જે વિધિ છે તે સંપૂર્ણ રીતે કરતો નથી, તે મનુષ્ય નરકને પ્રાપ્ત થાય છે.

अवमानेन कुरुते न प्रीयति न हृष्यति ।

ईदृशो जापको याति निरयं नात्र संशयः ॥

,, ॥ ૪ ॥

અર્થ:—જો શ્રદ્ધા કે આદરપૂર્વક જપ કરતો નથી, અને જપથી પ્રસન્ન કે હર્ષિત થતો નથી, એવો જપ કરનાર જરૂર નરકમાં જાય છે.

અહંકારકૃતશ્ચૈવ સર્વે નિરયગામિનઃ ।

પરાવમાની પુરુષો ભવિતા નિરયોપગઃ ॥

” ॥ ૫ ॥

અર્થ:—જે લોક અહંકાર પૂર્વક જપ કરે છે અને ખીજની અવગત કરે છે તે જરૂર નરકગામી થાય છે.

અભિધ્યાનપૂર્વકં જપ્યં કુરુતે યશ્ચ મોહિતઃ ।

યન્નાસ્ય રાગઃ પતિતઃ તત્ર તત્રોપપદ્યતે ॥

” ॥ ૬ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય મોહિત ધર્મને ફળની ઇચ્છાથી જપ કરે છે તે લોક જેવા પદાર્થમાં તેમને પ્રીતિ હોય તેવા ફળને ભોગવવાને માટે તેને અનુસારી શરીરને પ્રાપ્ત થાય છે.

દુર્બુદ્ધિરકૃતમજ્જશ્ચલે મનસિ તિષ્ઠતિ ।

ચલમેવ ગતિં યાતિ નિરયં વા નિયચ્છતિ ॥

” ॥ ૭ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય વિષવાસકૃત ચિત્તવાળો છે, તથા ભોગ્ય પદાર્થ નાશવાન છે, અને ભોગ્યો અન્ત નથી, તથા ભોગ્યી કદાપિ તૃપ્તિ યતી નથી એવા જ્ઞાનથી રહિત છે, અને અંચળ ચિત્તવાળો છે, એવો મનુષ્ય અંચળ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે, અથવા તો નરકમાં જાય છે.

આ કારણેથી જપ કરનાર મનુષ્યે જપાદિ નિયમપૂર્વક કરવા જોઈએ. જ્યાંસુધી મનુષ્ય આશ્રમધર્મનું પાલન કરવાની આશા રાખે છે અને તેના ત્યાગ કરવાની જ્યાંસુધી યોગ્યતા પ્રાપ્ત થઈ નથી, ત્યાંસુધી તેણે સર્વ નિયમો પાળવા જ જોઈએ. સંન્યાસાશ્રમમાં રહીને ઈશ્વરચિન્તન કરનારને અન્ય (ગૃહસ્થાદિ) આશ્રમોના ધર્મનું પાલન પતનનું જ કારણ છે. તેની રીતે ગૃહસ્થાશ્રમીને સંન્યાસાશ્રમના ધર્મ અધોગતિનું જ કારણ છે. માટે ભગવાને ગીતામાં સ્વધર્મે નિધનં ધ્યેયઃ પરધર્મે ભયાવહઃ । (મઠ ગો. અ. ૩-૩૫) અર્થ:—પરધર્મનું અનુશાન કરીને મનુષ્ય પોતાનું જીવન અણગમે તેના કરતાં પોતાના ધર્મમાં સ્થિત રહી પોતાના ધર્મનું અનુષ્ઠાન કરતાં મરણ થાય તો પણ તે ઐષ્ટ છે એમ કહ્યું છે. દરેક મનુષ્યને પોતાના આશ્રમધર્મની મર્યાદાને અનુસાર જ સર્વ સાધન ફલીભૂત થાય છે. તેથી તેને અનુસાર જ જપાદિનો નિયમ પણ અવશ્ય રાખવો પડશે. સમયનો વિચાર કર્યા વિના નિયમનો ત્યાગ કરનાર મનુષ્ય તામસી ત્યાગી કહેવાય છે. શુદ્ધ અને ખવિષ્ય યજ્ઞને જ જપાદિ કહ્યું જોઈએ. શિવપુરાણમાં કહ્યું છે કે:—

આજ્ઞાદીનં ક્રિયાદીનં શ્રદ્ધાદીનં વરાનને ।

આજ્ઞાર્થ દક્ષિણાદીનં સદા જાતં ચ નિષ્ફલમ્ ॥

શિ. પુ. ડ. મા. વાય. સં. અ. ૧૪-૧ ॥

અર્થ:—ઈષ્ટ દેવનું વરદાન લેવાને માટે જો ગુરૂની, આજ્ઞા વિના ક્રિયા વિના તથા શ્રદ્ધા વિના તથા ગુરૂને દક્ષિણા આદિ આપ્યા વિના, આમ તેમથી પ્રાપ્ત કરેલા મંત્રોનો સદા કરેલો જપ નિષ્ફલ છે. માટે—

ઉપમમ્ય ગુરું વિમમાચાર્યં તત્ત્વવેદિનમ્ ।

જાપિનં સદ્ગુણોપેતં ધ્યાનયોગપરાયણમ્ ॥

” ॥ ૩ ॥

તોપયેત્તં પ્રયત્નેન ભાવશુદ્ધિસમન્વિતઃ ।

વાચા ચ મનસા ચૈવ કાયેન દ્રવિણેન ચ ॥

,, ॥ ૪ ॥

અર્થઃ—અધિકારી મુમુક્ષુએ વેદશાસ્ત્રાદિના જાણનાર તથા તત્ત્વજ્ઞાની—અર્થાત્ પ્રહ્લયોત્તમ અને પ્રહ્લનિષ્ઠ તથા હમેશ જપ અને ધ્યાન પ્રણામ તથા શાસ્ત્રમાં કહેલા સદ્ગુણ સુક્ત પ્રાદ્દશુ ગુરૂની પાસે જઈને શુદ્ધ ભાવનાથી વાણી તથા મનથી તથા શરીરથી તથા ધનથી સેવા કરીને પ્રયત્નપૂર્વક તેમને પ્રસન્ન કરે. અને—

આચાર્ય પૂજયેદ્વિપઃ સર્વદાતિપ્રયત્નતઃ ।

,, ॥ ૫ ॥

અર્થઃ—અને હમેશાં પ્રયત્નપૂર્વક ગુરૂનું પૂજન કરે—સત્કાર કરે.

હસ્ત્યશ્વરથરત્નાનિ ક્ષેત્રાણિ ચ ગૃહાણિ ચ ।

ભૂષણાનિ ચ વાસાંસિ ધાન્યાનિ ચ ધનાનિ ચ ।

પ્રતાનિ ગુરુવે દદ્યાદ્ધક્ત્યા ચ વિભવે સતિ ॥

,, ॥ ૬ ॥

અર્થઃ—અને પોતાની પાસે ધન હોય તો ગુરૂને ભક્તિપૂર્વક અને શક્તિ અનુસાર હાથી, ઘેડા, રથ, રત્ન, હીરા, આદિ તથા જમીન, ગૃહ, ભૂષણ, આદિ, તથા વસ્ત્ર, ધાન્યાદિ સર્વ તેમને આપવું.

વિત્તજ્ઞાઠયં ન કુર્વીત યદીચ્છેત્તિસદ્ધિમાત્મનઃ ।

પશ્ચાન્નિવેષ્ય સ્વાત્માનં ગુરુવે સ પરિચ્છદમ્ ॥

,, ॥ ૭-૭ ॥

અર્થઃ—જો મુમુક્ષુ ગુરૂ પોતાના કલ્યાણની ઈચ્છા કરતો હોય તો શક્તિ હોવા છતાં ધનનો વ્યય કરવામાં શક્તતા કરવી નહીં. આ પ્રકારે દક્ષિણ આદિ વડે ગુરૂને પ્રસન્ન કરીને ધન સહિત પોતાના દેહાદિને ગુરૂને અર્પણ કરે; અર્થાત્ દેહાદિમાં મમત્વનો પગિત્યાગ કરીને ગુરૂની સેવામાં તત્પર રહેવું એ જ દેહનું અર્પણ છે. મન ચત્ત્રણ હોવાથી કોઈને અર્પણ કરી શકાતું નથી. પરંતુ હમેશાં ગુરૂમાં પૂજ્ય શુદ્ધિ રાખવી, અને શ્રદ્ધા રાખવી એ જ મનનું અર્પણ છે. ધનનું અર્પણ તો પ્રસિદ્ધ જ છે.

एवं संपूज्य विधिवद्यथाशक्तिस्त्ववश्वयन् ।

आददीत गुरोर्मन्त्रं ज्ञानं चैव क्रमेण तु ॥

,, ॥ ૮ ॥

અર્થઃ—એ પ્રકારે યથાશક્તિ નિષ્કપટતાથી વિધિથી ગુરૂનું પૂજન કરીને ગુરૂ પાસેથી મંત્રનું તથા તેનું અનુષ્ઠાન કરવાના જ્ઞાનનું ગ્રહણ કરે.

ઓછામાં ઓછું, સેવા શુદ્ધવા કરતો એક વર્ષ સુધી જે શિષ્ય પોતાની પાસે રહેલો હોય અને તેના સેવાભાવથી તથા નિરભિમાનતા આદિ ગુણોથી ગુરૂ પ્રસન્ન થયેલા હોય તો ગુરૂએ તેને સ્નાનાદિ કરાવી પશ્ચાત્ પ્રત્યેક શુદ્ધિને માટે વિધિપૂર્વક તેનું કલશસ્નાન કરાવવું, આદિ પ્રુષ્યાહવાચન, પ્રાણજપ્ત, આદિ કરાવીને પ્રુષ્ઠ નક્ષત્રમાં તથા શુભ યોગમાં ગુરૂએ મન્ત્ર તથા જ્ઞાનનો ઉપદેશ દેવો.

આ પ્રકારે શિષ્ય મન્ત્ર ગ્રહણ કરીને, મંત્રગ્રહણ વખતે પ્રહ્લયર્થ, હવિષ્યાભિજ્ઞાન, આદિ જે નિયમમાં હતો તે જ નિયમને કાયમ રાખી મન્ત્રનું પુરસ્કરણ કરે.

જપેદક્ષરલક્ષં વૈ ચતુર્ગુણિતમાદરાત્ ।

નક્ષાશી સંયમી યઃ સ પૌરશ્વરણિકઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૪-૧૮ ॥

અર્થઃ—મંત્રમાં જેટલા અક્ષર હોય તેનાથી ચાર ગણા લાખ જે રાત્રિભોજન તથા ઈંદ્રિયોનાં સંયમ આદિ નિયમ પૂર્વક આદરથી જે કરે છે તેને પૌરશ્વરણિક-પુરશ્વરણવાળો-કહે છે. દૃષ્ટાન્ત તરીકે, જે મંત્રમાં પાંચ અક્ષર હોય તો ૨૦ લક્ષ મંત્રનો જે થવો નોંધવો. એ પુરશ્વરણનો સાધારણ નિયમ છે. પરન્તુ મંત્રોના બેદને અનુસાર પુરશ્વરણમાં કંઈક કંઈક બેદ હોય છે. તેમાં પણ નિયમ તો સર્વ સરખા છે, પરન્તુ મંત્રોની સંખ્યામાં અને પદ્ધતિમાં કંઈક બેદ રહે છે. એ પ્રમાણે મંત્રનું પુરશ્વરણ કરીને યજ્ઞી મરણ પર્થન્ત તે મંત્રનો અમુક સંખ્યાનો જે કરવો એમ કહ્યું છે:—

યાવજ્જીવં જપેન્નિત્યમષ્ટોત્તરસદ્સકમ્ ।

અનન્યસ્તત્પરો ભૂત્વા સ યાતિ પરમાં ગતિમ્ ॥ ૧૭ ॥

અર્થઃ—આ પ્રમાણે પુરશ્વરણ કરેલા મંત્રનો મરણપર્થન્ત દરરોજ આઠામાં આઠા ૧૦૦૮ સંખ્યાના હિસાબે જે કરવો. એ રીતે અનન્ય તત્પર થઈને જે મંત્રનો જે કરે છે તે પરમગતિ રૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત થાય છે. અર્થાત્ જે કરનાર મનુષ્યની ભક્તિભૂમિકાની વૃદ્ધિ થતાં થતાં સગુણ બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર દ્વારા બ્રહ્મલોકાદિને પ્રાપ્ત થાય છે, અને મહાપ્રલય સુધી ત્યાં રહીને ત્યાંથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી પશ્ચાત્ મુક્ત થાય છે.

હવે જે કરનારને માટે જે નિયમોની આવશ્યકતા છે તે કહીએ છીએ.

કેટલાકે લોકોનું કહેવું છે કે “મંત્રાદિકોનો જે કરવામાં સ્નાનશૌચાદિની આવશ્યકતા નથી, કેમકે ઈશ્વર કાંઈ સ્વાર્થો નથી, તે દવાળું છે, સર્વ પ્રકારથી પ્રસન્ન થાય છે.” તેમાં બહુ વિચાર કરવાની જરૂર નથી. મંત્રાદિકોનો જે અથવા સંખ્યા આદિ કરવામાં સ્નાનાદિકોની આવશ્યકતા છે કે નહીં એવી શંકા ક્યા કારણથી ઉત્પન્ન થાય છે? સ્નાનાદિક ક્રિયાની જગ્યાદિમાં આવશ્યકતા ન હો, તથાપિ સ્નાનાદિથી જગ્યાદિનો આધ પણ થતો નથી. વળી સ્નાનાદિથી આલસ્ય દૂર થવાથી જગ્યાદિમાં જગૃત વધે છે એ સર્વને અનુભવસિદ્ધ છે.

વળી જુદા બ્યવહાર પણ સ્નાનાદિ કર્યા બાદ જ સંખ્યાદિ કરવાનો છે. છતાં શંકા થવાનું કારણ આલસ્ય અથવા પ્રમાદ જ છે. પ્રાતઃકાલમાં આઠ વાગ્યા પહેલાં ઉઠી શકાતું નથી, આ ખીધા વિના શૌચ પણ આવતું નથી. વળી કોઈ વાર રોજ સ્નાન પણ ઠીક લાગતું નથી. તેમ જગ્યાદિને માટે સ્નાનાદિ ભાર રૂપ થાય છે. સંખ્યાવન્દન કે કોઈ ઈશ્વરભજન આદિ ન કરવામાં આવે તો બાપ નારાજ થશે અને લોક/ઠીક સમજતા નથી. આવી પ્રકારના ધર્મ-સંકેતનું નિવારણ કરવાને માટે તત્ત્વજ્ઞાની હોય તેમ/કચન કરવા માટે છે. અને સ્નાનાદિનો પરિત્યાગ પણ કરી દે છે, અને શૌચાદિમાં આગ્રહ રાખનાર મનુષ્યની કંઈક ટીકા પણ કરે છે. આવી પ્રકારનું વિપરીત આચરણ કરવામાં કારણ આલસ્ય માત્ર છે. આ આલસ્ય થોડા સમયમાં મનુષ્યને સદાચારથી હઠાવી આવશ્યક ધર્મથી વિમુખ કરી દે છે.

કેટલાક સુસ્ત લોક એવા પણ છે કે જે સ્નાનાદિકોમાં જ પોતાને કૃતકૃત્ય માનીને તેમાં જ તત્પર રહે છે, તેમાં કેવલ અજ્ઞાન જ કારણ છે. સ્નાનાદિ માત્ર કરવાથી અન્તઃકરણની પવિત્રતા થતી નથી. તે લોકો શુદ્ધ નિયમોને અધીન રહીને અદિંસાદિ યમો વિગેરે પવિત્ર

સાધનોથી દૂર રહી સંસારના ધક્કા ખાતા રહે છે. તેથી શાસ્ત્રમાં અતિ આચારને પણ મૂર્ખતા કહી છે. અને અનાચાર જે છે તે ધર્મમાં હાનિ પહોંચાડનાર છે. આ કારણથી નિયમિત આચારમાં રહીને હરેક 'ધર્મકાર્ય'માં તત્પર રહેનાર મનુષ્ય જ સંસારદુઃખને દૂર કરી શકે છે. માટે જપાદિને ઉપયોગી શૌચ તથા આસનાદિનો જે નિયમ છે તે અહીં બતાવીએ છીએ:—

સ્નાનં કૃત્વા શુચૌ દેશે વદ્ધ્વા સ્થિરમાસનમ્ ।

ત્વયા માં હૃદિ સંચિન્ત્ય સંચિન્ત્ય સ્વચ્છં તતઃ ॥ „ ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—જપ કરનારે પહેલાં સ્નાન કરીને પછી પવિત્ર દેશમાં પોતાનું આસન લગાવી ત્યાર (પાર્વતીના)સહિત મને (શિવજીને)—પરમાત્માને તથા મંત્રોપદેશા ગુરુનું સ્મરણ કરી તથા મનથી નમસ્કાર કરી જપ શરૂ કરવો જોઈએ.

આસનાદિકોના પણ નિયમ લગવાને ગીતામાં કહ્યા છે:—

શુચૌ દેશે પ્રતિષ્ઠાપ્ય સ્થિરમાસનમાત્મનઃ ।

નાત્યુચ્છિન્તં નાતિનીચં ચૈલાજિનકુશોત્તરમ્ ॥ મ. ગી. બ. ૬-૧૧ ॥

અર્થ:—દેશની શુદ્ધિ બે પ્રકારે થાય છે—એક સ્વભાવથી, બીજી સંસ્કારથી. ગંગાજીનો તટ આદિ સ્વભાવથી શુદ્ધ છે, જોખરથી લેપન આદિથી શુદ્ધ કરેલું સ્થાન સંસ્કારથી શુદ્ધ કહેવાય છે. જપાદિ કરવાને માટે બેસવાનું જે સ્નાન હોય તે આમાંની કાંઈ પ્રકારની શુદ્ધિવાળું જોઈએ. વળી જગા ઉચ્ચીનીચી પણ ન હોવી જોઈએ અર્થાત્ જગા સમાન હોવી જોઈએ. જ્યાં કાંઈ પ્રકારના ભયનો સંભવ ન હોય અને મનુષ્યો તરફની કાંઈ બાધાવાળું નહોત, વળી તે સ્થાનમાંથી શીઘ્ર ઉઠવું પડે તેવું પણ ન હોય—એવા સ્થિર દેશમાં બેસવાને માટે પ્રથમ પૃથિવી ઉપર કુશાલું આસન, તેની ઉપર વ્યાદ્રાદિકોનું ચર્મ, તેની ઉપર કંબલ આદિ બેનું વસ્ત્ર એમ ઉપર ઉપરી આસન બિછાવીને જપ કરવા બેસવું જોઈએ.

સકામ જપ કરનારને માટે સ્નાન તથા આસનાદિકોના કાંઈ બેઠ પણ શાસ્ત્રમાં કહ્યો છે:—

અથ કામ્યજપસ્થાનં કથયामિ વ્રાણને ।

સાગરાન્તે સરિત્તીરે તીર્થે હરિહરાલયે ॥ મુરુઠ ગી૦ ૨૮૬ ॥

શક્તિદેવાલયે ગોષ્ઠે સર્વદેવાલયે શુભે ।

વટસ્ય ધાત્ર્યા મૂલે વા મઠે વૃન્દાવને તથા ॥ „ ॥ ૨૮૭ ॥

પવિત્રે નિર્મલે દેશે જપાનુષ્ઠાનતોઽપિ વા ।

નિર્વેદનેન મૌનેન જપસ્તોત્રં સમાચરેત્ ॥ „ ॥ ૨૮૮ ॥

જાપ્યેન જયમાત્રોતિ જપસિદ્ધિં ફલં તથા ।

હીનકર્મ ત્યજેત્સર્વં ગર્હિતસ્થાનમેવ ચ ॥ „ ॥ ૨૮૯ ॥

અર્થ:—હે પાર્વતી! હવે હું કામ્ય કર્મ કરવાને યોગ્ય સ્થાન બતાવું છું. 'સમુદ્રતટ, નદીનો તીર, તીર્થ, શિવ તથા વિષ્ણુનું મંદિર, દેવીમંદિર, ગોશાલા, અન્ય સર્વ પ્રકારનાં

દેવાલય, વાનું મૂળ, આમળાના વૃક્ષનું મૂળ, મઠ (યતિ આદિને નિવાસ કરવાનું સ્થાન), તુલસીવન (૨૮૬-૭), ઇત્યાદિ પવિત્ર દેશમાં વૈરાગ્ય પૂર્વક મૌન ધારણ કરીને જપ તથા સ્તોત્રનો પાઠ આરંભવો. એવા દેશમાં જપ તથા અનુષ્ઠાન કરવાથી જપ તથા જપની સિદ્ધિ તથા ઇચ્છિત ફળ મળે છે. પરંતુ જપકાલમાં સર્વ પ્રકારનાં હીન કર્મ તથા જપ માટેનું નિન્દિત સ્થાન એ સર્વનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. (૨૮૮-૯).

સકામી જપમાં વૈરાગ્ય કેવી રીતે ખતી શકે? આ શંકા થઇ શકે છે, જે મનુષ્ય જે કાર્યની સિદ્ધિની ઇચ્છા કરીને જપ કરતો હોય તેને છોડી (તે સિવાય) અન્ય કોઇ પદાર્થની ઇચ્છા ન કરવી તેજ સકામ કર્મમાં વિરક્તિ છે. અર્થાત્ સકામ જપમાં પણ અનેક કામનાનો પરિત્યાગ કરીને એક જ કામના સિદ્ધ કરવાને માટે જપ કરવો જોઈએ. ત્યારે તેને શીઘ્ર ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ પ્રકારે જપ કરવાથી જપ પ્રાપ્ત થાય છે અને મંત્રની સિદ્ધિ તથા જપનું ફળ પણ મળે છે.

વળી જપ કરવાના સમયમાં મિથ્યાભાષણાદિક નીચ કર્મનો પરિત્યાગ કરવો જ જોઈએ. અને વળી અપવિત્ર સ્થાનનો પણ પરિત્યાગ કરવાનો છે. આ સ્થાન સર્વ નિષ્કામ જપને માટે પણ ઉત્તમ છે, તથાપિ સકામીને માટે આવું સ્થાન આદિ જ હોવું જોઈએ.

જેવી રીતે સકામ કર્મમાં સ્થાનવિશેષ કહ્યું છે તેવું આસનનું પણ કહ્યું છે:—

પીતાસનં મોહને તુ અસિતં ચામિચારકે ।

જ્યેં શુક્લં ચ શાન્ત્યર્થે વશ્યે રક્તં પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ,, ॥ ૨૯૧ ॥

અર્થ:—મોહન માટેના જપકર્મમાં બેસવાને પીળું આસન, મારણ કર્મમાં કાળું, શાન્તિ કર્મમાં સફેદ વર્ણનું અને વશ્ય કર્મમાં લાલ રંગનું આસન રાખવાનું કહેલું છે.

જપં હીનાસનં કુર્વન્હીનકર્મફલપદમ્ ॥ ,, ॥ ૨૯૨ ॥

અર્થ:—આસન વિના જપ કરવાથી જપનું ફલ પણ હીન થાય છે. માટે અવશ્ય આસન ઉપર બેસીને જ જપ કરવો.

વસ્ત્રાસને ચ દારિદ્યં પાપાણે રોગસંભવઃ ।

મેદિન્યાં દુઃસ્વમામોતિ કાષ્ઠે ભવતિ નિષ્ફલમ્ ॥ ,, ॥ ૨૭૦ ॥

અર્થ:—ઉત્તમી ભિન્ન એટલે વસ્ત્રાસન ઉપર બેસીને જપ કરવાથી દારિદ્ય ફલ થાય છે, પથ્થર ઉપર બેસવાથી રોગની ઉત્પત્તિ, ખાલી પૃથિવી ઉપર બેસવાથી દુઃખ થાય છે જેથી શાન્તિપૂર્વક ઘણી વાર સુધી બેસી શકાય નહિ, અને લાકડાના આસન ઉપર બેસવાથી જપાદિ નિષ્ફળ જાય છે.

કૃષ્ણાજિને ભવેન્મુક્તિર્મોક્ષ. શ્રીર્વાવ્રતર્મણિ ।

કુશાસને જ્ઞાનસિદ્ધિઃ સર્વસિદ્ધિસ્તુ કંચલે ॥ ,, ॥ ૨૭૧ ॥

અર્થ:—કાળા હરિણના ચર્મ ઉપર બેસી જપ કરવાથી મુક્તિ રૂપી ફળ થાય છે, વ્યાધિ-ચર્મથી મોક્ષ તથા લક્ષ્મીની સિદ્ધિ, કુશાસનથી જ્ઞાનની સિદ્ધિ, અને સફેદ કંચલ ઉપર બેસી જપ કરવાથી સર્વ સિદ્ધિ મળે છે.

આ વિષયમાં નવીન શુદ્ધિવાળા સુધારકોને મસ્કરી કરવાનું કારણ મળે છે. હરિણના આમણથી, વ્યાધના આમણથી, કુશ નામના ઘાસથી પણ હિન્દુને મોક્ષ મળે છે એમ કહી

હાંસી ફરે છે. પરન્તુ તે લોકોએ સમજવું જોઈએ કે જેવી રીતે ભોજન એક વસ્તુથી તૈયાર થતું નથી, તેને માટે દાળ, ચોખ્ખા, લોટ, શાક, મીઠું, મરચું, મશાલો, લાકડાં, ખાણી, અગ્નિ, રસોઇ કરનાર એ સર્વ હોય તો ભોજન તૈયાર થઇ શકે છે, થોડા મરચાથી વા દાળ આદિ કોઇ એક પદાર્થથી ભોજન નહીં બને તેવી રીતે જ્ઞાન વા મોક્ષને માટે જેમ કર્મ, ઉપાસના, જપ, તપ, યજ્ઞ, દાન, વ્રત આદિ સર્વનો ઉપયોગ છે, તેમ જપ તપાદિને ઉપયોગી ધાસાદિની પણ મોક્ષમાં ઉપયોગિતા છે. તે કારણથી આસનાદિનો વિચાર વ્યર્થ નથી.

કેટલાક લોક કહે છે કે મૃગચર્મ, રેશમી વસ્ત્ર, આદિનો ઉપયોગ કરવો તે પાપનું કારણ છે, કેમકે પ્રાણીઓનો વધ કર્યા વિના એ વસ્તુ પ્રાપ્ત થતી નથી. તે કારણથી તેનો ઉપયોગ કરવો યોગ્ય નથી. આ શંકાનું આ સમાધાન છે:-મૃગચર્મ અથવા વ્યાધચર્મનો ઉપયોગ કરનાર જંગલમાં રહેતા ઋષિલોક હતા. તેઓ આસનને માટે અને બિછાનાને માટે મરેલા વ્યાધાદિના ચર્મનો ઉપયોગ કરતા હતા. ખાસ તેને માટે મારવામાં આવતા નહોતા. વળી વ્યાધાદિના ચર્મથી શીતનું નિવારણ સારી રીતે થઈ શકે છે. કંબલ આદિનો પ્રતિગ્રહ કરવાની જરૂર રહેતી નથી અને તેને માટે ગ્રામમાં જવાની જરૂર પડતી નથી. એવા વીતરાગોને માટે પ્રતિગ્રહ કરવો નહીં પડે, તથા સોડા સાણુ આદિથી ધોવાની પણ જરૂર નહીં રહે. અને ચર્મ મલિન થવાનો પણ સંભવ નથી. એ સર્વ વિચાર કરીને શાસ્ત્રકારોએ આત્મા આપી છે. તે કારણથી મૃગચર્મ આદિક આસનને માટે તેમ બિછાવવાને માટે ઉપયોગ કરવામાં કોઇ દોષ નથી.

પ્રાચીન કાલમાં કાશીમાં માર્યા વિના રેશમને કાઢતા હતા. હાલના સમયમાં તે પ્રણાલી નષ્ટ થઇ છે. કીડાને મારીને રેશમ કાઢવામાં આવે છે. તે દેખીને મનુષ્યને ગ્લાનિ આવે છે. હાલની રીતિ જોઇને પ્રાચીન રીતિને ખોટી કહેવી યોગ્ય નથી. રેશમી વસ્ત્રમાં તેજનો ભાગ વધારે હોવાથી શરીરમાંના દોષોને ખેંચી લેવાની તેમાં શક્તિ છે. અને રેશમ શુદ્ધ વસ્તુ પણ છે. તે કારણથી તેનો ઉપયોગ કરતા હતા. હાલના સમયમાં કલા કૌશલ્ય કમી થવાથી કીડાને માર્યા વિના રેશમ મળી શકતું નથી માટે તે પાપ છે એમ કહેો તો તે વાત ખરાબર છે. સર્વે તેનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ. પરન્તુ પ્રાચીન રીતિની નિન્દા કરવી અયોગ્ય છે.

વળી મૃગોને તથા મનુષ્યોને મારનાર વ્યાધાદિને રાજ અને રાજપુરોને માટે દોષનું કારણ નથી. તેથી પણ તે ચર્મનો ઉપયોગ કરવામાં પાપ નથી. પરન્તુ હરિણાદિ નિર્દોષ પ્રાણીઓને ચર્મને માટે મારવાં તે યોગ્ય નથી. માટે મરેલા પ્રાણીના ચર્મનો ઉપયોગ થઇ શકે છે. અહિંસા ધર્મનો બહુ જોડો વિચાર કરવા જતાં પૃથિવી ઉપર રહેતું પણ અશક્ય થઇ પડશે. માટે અતિભુક્તિનો ઉપયોગ કર્યા વિના શાસ્ત્રસંમતિ અનુસાર યુક્તિપૂર્વક કાર્ય કરવું ઠીક છે.

આ પ્રમાણે આસનનો વિચાર કરીને દિશાનો પણ વિચાર શાસ્ત્રમાં કરવામાં આવ્યો છે. તેને પણ અહીં થોડામાં ખતાવવામાં આવે છે.

उत्तरे शान्तिजाप्यं स्याद्वश्ये पूर्वमुखोदितम् ।

दक्षिणे मारणं प्रोक्तं स्वम्भने पश्चिमासुखम् ॥

ગુ. ગી. શ્લો. ૨૬૮ ॥

અર્થ:—શાન્તિને માટે જપ કરનારે ઉત્તર દિશામાં મુખ કરીને બેસવું જોઈએ; કોઈને વચ કરવો હોય તો પૂર્વમાં મુખ કરીને બેસવાનું, કહ્યું છે; મારણના પ્રયોગમાં દક્ષિણ દિશામાં મુખ કરીને બેસવું; સ્થાવર (કોઈ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયેલા મનુષ્યને તેમાંથી રોકવો તે) ને માટે જપ કરતાં પશ્ચિમમાં મુખ રાખીને બેસવું. મુમુક્ષુ પુરૂષ હમેશાં શાન્તિની ઇચ્છા રાખે છે તેથી તેમને માટે ઉત્તરાભિમુખ થઈને જપ કરવો શ્રેષ્ઠ છે.

પશ્ચિમં ધનદ વિદ્યાત્ । શિ૦ પુ૦ ૩૦ મા૦ વા૦ ચ૦ સં૦ અ૦ ૪૧-૪૭

અર્થ:—પશ્ચિમમાં મુખ કરીને જપ કરવાથી ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

આ પ્રમાણથી ધનની ઇચ્છાવાળાએ જપ કરતાં પશ્ચિમ દિશામાં મુખ રાખી જપ કરવો એ પ્રધાન છે.

સૂર્યાગ્નિવિષ્ણુદેવાનાં ગુરુણામપિ સંનિધૌ ।

અન્યેષાં ચ મસિદ્ધાનાં મન્ત્રં ન વિમુખો જપેત્ ॥ ૪૭-૮ ॥

અર્થ:—સૂર્ય, અગ્નિ, વ્યાહત્ય, પ્રતિષ્ઠા કરેલા દેવની મૂર્તિ, ગુરૂ તથા અન્ય પ્રતિષ્ઠિત યોગ્ય વ્યક્તિ એ સર્વ જ્યાં બેઠા હોય ત્યાં તેમને પીઠ કરીને બેસી મન્ત્ર જપવો નહિં.

હવે કુશાદિ આસનમાં બેસવા છતાં પણ શરીરની સ્થિતિ સ્થિર રાખવાને માટે તથા મુખ પૂર્વક બહુ વાર સુધી બેસવાનું સુખ પડે તેને માટે પદ્માસનાદિ આસનના અભ્યાસની પણ જરૂર છે તે કહીએ છીએ.

આસનાનીંહ તાવન્તિ યાવન્ત્યો જીવયોનયઃ ॥ સ્કા.પુ.સ્વ. ૪ અ.૪૧-૬૦ ॥

અર્થ:—જેટલા પ્રકારની જીવોનાંઓ છે તેટલા પ્રકારનાં આસન છે.

તે મધ્યે પ્રધાન નવ પ્રકારનાં આસનો મહાદેવજીએ બૃહસ્પતિ પ્રતિ કહ્યાં છે તે નીચે પ્રમાણે:—

આસનાનિ પૃથગ્વક્ષ્યે શૃણુ વાચસ્પતેઽધુના ।

સ્વસ્તિકં ગોમુત્રં પદં વીરં સિંહાસનં તથા ॥

સૂ. સં. જ્ઞા. યો. સ્વ. ૨, અ. ૧૫-૧ ॥

પદં મુક્તાસનં ચૈવ મયૂરાસનમેવ ચ ।

સુત્રાસનસમારુઘં ચ નવમં મુનિપુંગવ ॥

૪૭ ॥ ૨ ॥

અર્થ—હે બૃહસ્પતિ ! હું હવે તમને જૂદાં જૂદાં આસનો કહી બતાવું છું. તે તમે સાંભળો. સ્વસ્તિક, ગોમુખ, પદ, વીર, સિંહ, વાદ્ર, મુક્ત, મયૂર અને સુખાસન એ નવ આસન છે. આસનો બહુ પ્રકારનાં હોવા છતાં જપાદિ તથા પ્રાણાયામાદિના અભ્યાસ કરનારને માટે ઉપયોગી આ નવ પ્રકારનાં પ્રધાન આસનોને અહીં કહ્યાં છે. એમાંથી કોઈ પણ આસનમાં બેસી જપ કરવાથી શરીરની નિઃશ્વસતા આદિ શીઘ્ર સિદ્ધ થઈ જાય છે. માટે જપ કરનારની એકાગ્રતા વગેરે પણ શીઘ્ર સિદ્ધ થાય છે. ઉપર કહેલાં પ્રથમનાં સ્વસ્તિકથી મયૂર સુધીનાં આઠ આસનમાંથી કોઈ પણ આસને બેસવાને અસમર્થ હોય તો અંતિમ આસન સુખાસનમાં બેસી જપ કરવો ઠીક છે.

મતલબ એ છે કે:—

યેન કેન પ્રકારેણ સુત્વં સ્થૈર્યં ચ જાયતે ।

તત્સુખાસનમિત્યુક્તમશક્તસ્તત્સમાચરેત્ ॥ ૧૫ ॥

અર્થ:—કાંઈ પણ સુખ રીતે થાય અને શરીરના સ્થિરતા પણ રહે એવી રીતે બેસવું તેને સુખાસન કહે છે. સ્વસ્થિકાદિ આસનોમાં બેસવામાં અસમર્થ મનુષ્ય આ સુખાસનનો ઉપયોગ કરે.

તત્રૈકાગ્રં મનઃ કૃત્વા યતચિત્તેન્દ્રિયક્રિયઃ ।

ઉપવિશ્યાસને યુઝ્યાદ્યોગમત્મવિશુદ્ધયે ॥ મ૦ ગી૦ અ૦ ૬-૧૨ ॥

સમં કાયશિરોગ્રીવં ધારયન્નચલં સ્થિરઃ ।

સંપ્રેક્ષ્ય નાસિકાગ્રં સ્વં દિગશ્ચાનવલોકયન્ ॥ ૧૩ ॥

અર્થ:—યોગાભ્યાસી અથવા જપાદિ કરનાર એ સર્વને માટે સ્થાન, આસન, બોજન, આદિકોના કાંઈ વિશેષ ભેદ નથી. યુક્તાહાર આદિ સર્વને આવશ્યક છે. માટે બેસવાને માટે બિઠાવેલા કુશાદિના આસનમાં પદાદિ આસને અથવા સુખાસને બેસીને મનની કામાદિ વૃત્તિઓને રોકીને ઇન્દ્રિયોના બહારની વસ્તુઓના દર્શનાદિને રોકીને (૧૨), શરીર તથા શિર અને ગર્દનને સીધા રાખી અર્થાત્ હાલે ચાલે નહીં એવી રીતે સ્થિર રાખીને ચારે દિશા તરફ નહીં દેખતાં પોતાની નાસિકાના અગ્રભાગમાં દૃષ્ટિ રાખીને અન્તઃકરણની શુદ્ધિને માટે યોગનો અર્થાત્ સમાધિનો અભ્યાસ કરવો બોધ્યો. અને આજ નિયમ જપ કરનારને માટે પણ છે. (૧૩).

ઉપર, બેસીને જપ કરવો એમ કહ્યું. તેથી ઉભા રહીને અથવા સૂતા સૂતા ધ્યાનજપાદિ કરવાની સ્વતઃ મનાઈ થઇ એમ સમજવું. મન અત્યન્ત ચંચળ સ્વભાવવાળું હોવાથી બેસીને પણ જપ, ધ્યાન, આદિ કરનારને ચિત્તની સ્થિરતા થવી કઠિન છે, તો પછી ચાલતા કે સૂતા સૂતા કરનારને તો સ્થિરતાની વાત જ બહુ દૂર છે. તે કારણથી—
આસીનઃ સંમવાત્ । વ્ર. સૂ. અ૦ ૪-૧-૬ ॥ ઉપાસના બેસીને જ કરવાની છે, કેમકે ઉપાસના એટલે તેલધારાવત્ એકાકાર વૃત્તિનો પ્રવાહ કરવાનો છે. તેને માટે જે ધ્યાન જપાદિ છે તે સર્વ ઉપાસનાની અંદર ગ્રહણ કરવાનું છે. વૃત્તિની આવી એકાગ્રતા ચાલતા કે દોડતા થઇ શકતી નથી. કારણકે ચાલવું આદિ ક્રિયા ચિત્તને વિશેષ કરનારી છે; અને સૂતેલા મનુષ્યને નિદ્રા આવી જાય છે, તેથી બેસીને જ જપ કરવો યોગ્ય છે.

ભગવાન શ્લોકમાં નાસિકાના અગ્ર ભાગમાં દૃષ્ટિ રાખવાને કહે છે, નાસિકાના અગ્રભાગનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો હેતુ નથી, તો ત્યાં દૃષ્ટિ લગાડવાનું પ્રયોજન શું ? તે કહીએ છીએ:—નેત્ર ખુલાં રાખવાથી બહારના પદાર્થોનાં દર્શન થાય. તેમ મનની લક્ષ્યમાં એકાગ્રતા થઇ શકે નહીં. અને જો નેત્રને બંધ કરીને ધ્યાનાદિ કરે તો નિદ્રા આવવાનો સંભવ છે. આ કારણથી નાસાગ્રમાં દૃષ્ટિ જમાવવાને માટે કહ્યું છે. ભાવ એવો છે કે નેત્ર બિલકુલ ખુલાં પણ ન હોય અને બિલકુલ બંધ પણ ન હોય એવી રીતે બેસવું.

વળી મંત્રોની સંખ્યાની ગણતરી કરવાને માટે માળાની પણ આવશ્યકતા છે, નાના પ્રકારની વસ્તુની માળાઓ અને છે જેવી કે મોતીની, પ્રવાહની, રક્તિકની, સોનાની, ચાંદીની, સંખ, મણિ, તુલસી, કમળની બીજ, ચન્દન, માસાધિચાર.

કુશ, પુતલવિકા, રૂદ્રાક્ષ, આદિની. કાંઈ તો આંગળી અથવા રેખા

વડે પણ ગણતરી કરીને જપ કરે છે. પરંતુ સર્વ માળામાં:—

રુદ્રાક્ષૈ. સંખ્યા ન વિષ્યતે ॥

અર્થ:—રુદ્રાક્ષની માળા વડે કરેલા જપના ફલની સંખ્યા નથી અર્થાત્ તેનું અનંત ફળ છે, એ પ્રમાણે ગૌતમધર્મ સૂત્રના ક્રિયાકાણ્ડમાં તથા રુદ્રાક્ષજાપાલોપનિપત્ આદિ ગ્રન્થોમાં રુદ્રાક્ષની માળાનું માહાત્મ્ય વિશેષ કરીને બતાવ્યું છે.

તુલસી આદિ અન્ય માળાનું પણ માહાત્મ્ય પુરાણોમાં બતાવ્યું છે. તથાપિ વૈદિક ધર્મમાં રુદ્રાક્ષમાલા સિવાય અન્ય માલાનો વિનિયોગ કર્યો નથી. માટે સર્વ માલાથી રુદ્રાક્ષમાળા શ્રેષ્ઠ છે.

સાધારણ રીતે સર્વ મતવાળા જપ કરવામા ૧૦૮ મણુકાની માળા બનાવતા દેખવામાં આવે છે. ૧૦૮ મણુકાની માળા ઉત્તમ છે:—

ઉત્તમાષ્ટાધિકશતમ્ ॥

વરા૦ પુ૦ અ૦ ૧૨૮-૮૦ ॥

આ પ્રમાણથી પણ ૧૦૮ મણુકાની માળાની શ્રેષ્ઠતા માલમ પડે છે. અને બીજી પચાસ મણુકાની માળાને મધ્યમ કહી છે, અને તેથી કમી સંખ્યાની માળાને નિરૂપ્ત કહે છે.

પ્રથમ એ થાય છે કે સર્વત્ર ૧૦૮ મણુકાની જ માળા કેમ સ્વીકારી છે ? તેનું કારણ એમ માલમ પડે છે કે આવી માળા “સર્વં ચલ્લિદં બ્રહ્મ” આ સંપૂર્ણ જગત્ સ્થાપક છે એવા વેદાન્તના સિદ્ધાન્તનું સ્થપન કરે છે. કારણકે આ માળાને કોઇ લોક વર્ણુમાલા કહે છે.

અક્ષમાલોપનિપત્માં વર્ણુમાળાનો ક્રમ બતાવ્યો છે. તેમાં આ સંપૂર્ણ જગતના પદાર્થ અકારાદિ વર્ણુરૂપ હોવાથી તે દરેક વર્ણુનું માલામાં ધ્યાન કરીને માલાને સર્વાત્મ રૂપ નજીવી એમ કહ્યું છે. સ્કન્દપુરાણમાં જે માહેદ્યરખણ છે તેની અન્તર્ગત કૌમારીખણના પાંચમા અધ્યાયમાં જગતના પદાર્થોની અકારાદિ વર્ણુરૂપતા કંઇક વિસ્તારથી કહી છે:—

અક્ષરાસ્તુ દ્વિપञ્ચાશન્માતૃકાયાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥

સ્કા. પુ. માહે., સ્વ. કૌ. સ્વ. ૨, અ. ૫-૫૦ ॥

અર્થ:—અક્ષરમાલા (માતૃકા) અથવા બારાખડીના અક્ષર બાવન કહ્યા છે, તેમાં ૧ ઈંકાર, અને ૧૪ સ્વરો અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, ઋ, ઋ, એ, ઐ, ઓ, ઔ, અં, અને અઃ કહેલા છે. બને મળી ૧૫ થાય છે.

ઈંકારને બીજા કોઇએ અક્ષરમાળામાં ગણ્યો નથી, અને સર્વેએ ગણ્યો છે, અહીં સ્કન્દ પુરાણમાં ઈંકારને અક્ષરમાળામાં લીધો છે, ફરને લીધો નથી.

તેવી રીતે અનુસ્વાર, વિસર્ગ, જિહ્વામૂલીય અને ઉપધ્માનીય એ ચારને બીજા કોઇએ પણ અક્ષરમાળામાં લીધા નથી, પરન્તુ અહીં સ્કન્દપુરાણમાં આ ચારને અક્ષરમાળામાં લીધા છે.

અહીં અકારાદિ વર્ણુને દેવ મનુષ્યાદિ જગત્ રૂપ બતાવવા, અને જગત્ રૂપ હોવાથી તેમને પરમાત્મ રૂપ કથન કરવા એ ઉદ્દેશ છે. તેથી વ્યાકરણ તથા દેશરિવાજની અનુસાર અહીં અક્ષરમાલાનો નિર્ણય કર્યો નથી. સામાન્ય રૂપે કહેવુ છે. તેથી અક્ષરોની સંખ્યા આદિ વિષયમાં અહીં શંકા કરવાની જરૂર નથી.

તેથી સ્કન્દપુરાણમાં ૧ ઈંકાર, ૧૪ સ્વર, કારકારથી હ્ર સુધીના ૩૩ વર્ણુ (અક્ષર), અને અનુસ્વાર, વિસર્ગ, જિહ્વામૂલીય તથા ઉપધ્માનીય એ ચારને મેળવી બાવન અક્ષર [વર્ણુ] ની પૂર્તિ કરી છે (૧+૧૪+૩૩+૪=૫૨).

એ પ્રમાણે સ્કાન્દપુરાણમાં અક્ષરો ગણાવીને, પછી જકારને બ્રહ્મરૂપ, ઉકારને વિષ્ણુરૂપ તથા મહારને રૂદ્રરૂપ કહી, એ જ, ઝ, ઞ, અને મ રૂપ ળના ઉપરના બિન્દુને પરમાત્મરૂપ કહ્યો છે. બાદ જ થી જ: સુધીના ૧૪ સ્વરોને બ્રહ્માના એક કલ્પના (બ્રહ્માના એક દિવસની સૃષ્ટિમાં થતા) ૧૪ મનુ રૂપ માન્યા છે, અને ક થી હ સુધીના ૩૩ વર્ણોને ૩૩ કોટિ (પ્રકાર) ના દેવતા રૂપ કહ્યા છે, આ ૩૩ વર્ણો મધ્યેથી ક થી ટ સુધીના ૧૨ વર્ણોને બાર આદિત્ય રૂપ કહ્યા છે; ઢ થી ઘ સુધીના ૧૧ વર્ણોને ૧૧ રૂદ્ર રૂપ કહ્યા છે; મ થી ય સુધીના ૮ વર્ણોને ૮ વસુ રૂપ કહ્યા છે; અને સ તથા હ એ બે વર્ણોને બે અશ્વિની-કુમાર રૂપ કહ્યા છે; હ ને સ્કાન્દપુરાણમાં અક્ષરમાલામાં ગણ્યો નથી. એ પ્રમાણે ક થી હ સુધીના ૩૩ વર્ણોને ૩૩ પ્રકારના દેવતાઓ રૂપ કહ્યા છે. અને અનુસ્વાર, વિસર્ગ, લઘ્વા-મૂલીય અને ઉપધ્માનીય એ ચાર વર્ણોને જરાયુજ (મનુષ્યાદિ) અણુજ (પક્ષી આદિ), સ્વેદજ (જી આદિ) અને ઉદ્ભિજ (વૃક્ષાદિ) એ ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીઓના સમૂહ રૂપ કહ્યા છે. આ પ્રમાણે વર્ણોને દેવતા આદિ જગત્ રૂપ કહીને એનો તત્ત્વાર્થ નીચે પ્રમાણે કહ્યો છે:—

ये पुमांसस्त्वमूर्त्न देवान्समाश्रित्य क्रियापराः ।

अर्धमात्रात्मके नित्ये पदे लीनास्त एव हि ॥

સ્કા. પુ. મા. સ્વ. કૌ. સ્વ. ૨, અ. ૫-૮૫ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય આ અક્ષરમાલાના અક્ષરરૂપ દેવતાઓ આશ્રય કરીને કર્મ તથા ઉપાસના આદિ ક્રિયામાં તત્પર થાય છે, તેઓ કર્મે કરીને અર્ધમાત્રા રૂપ પરમાત્મામાં લીન થાય છે.

गायत्रीमन्त्रधी पञ्च अकारादि अक्षरमालाना अक्षरेणा संपूर्णं जगत् रूपता सिद्धं थाय छे.

गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किं च वाग्वै गायत्री वाग्वा इदं सर्वं भूतं ।

છા૦ ૩૦ અ૦ ૩ સં૦ ૧૩, મ૦ ૧ ॥

અર્થ:—આ જે કોઈ સ્થાન પર કે જગત્ રૂપ પ્રાણીઓનો અગ્રહ છે તે સર્વ ગાયત્રી સ્વરૂપ છે.

“गायत्री” એ સામાન્ય શબ્દ રૂપ છે. તેનું સર્વ પ્રાણિરૂપત્વ અસંભવિત છે એવી કોઈ શંકા કરે. માટે કહે છે કે—

“वाग्वा इदं सर्वम्”—આ સંપૂર્ણ જગત્ વાણી રૂપ છે, અને વાણી અકારાદિ શબ્દ રૂપ છે, તેથી સંપૂર્ણ જગત્ પણ અકારાદિ અક્ષર રૂપ છે.

गायत्रीમાં ૨૪ અક્ષર છે, અને સંપૂર્ણ જગત્ને મહાભારતના બીષ્મપર્વમાં ગાયત્રીના ૨૪ અક્ષર રૂપે કહેવામાં આવ્યું છે.

उद्भिज्जाः स्यावराः प्रोक्तास्तेषां पंचैव जातयः ।

वृक्षगुल्मलतावह्न्यस्तं वसोरस्तृणजातयः ॥

મ. મા. મી. ૫, જંબુસંહિવિનિર્માણપર્વ, અ. ૪-૧૪ ॥

અર્થ:—સ્થાવરનું નામ ઉદ્ભવિત કથું છે. તેની પાંચ ભૂતિ હોય છે, ૧. વૃક્ષ (પીપળા વિગેરે), ૨. શુક્લ (કૃશ વગેરે), ૩. લતા (વૃક્ષાદિ ઉપર લપેટાતી, જેમ, બળા), ૪. વસ્ત્રી (વેલ એક વર્ષ રહેનાર જેમ કાળાની), અને ૫. ત્વકસાર (વાંસ વગેરે).

અરણ્યવાસિન સપ્ત સપ્તૈર્વાં ગ્રામવાસિનઃ ।

સિંહા વ્યાઘ્રા વરાહાશ્વ મહિષા વારણાસ્તથા ॥ ” ॥ ૧૭ ॥

ક્રક્ષાશ્ચ વાનરાશ્ચૈવ સપ્તારણ્યાઃ સ્મૃતા નૃપ । ” ॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—સંન્ય ધૃતરાદ્ર પ્રતિ કહે છે-હે નૃપ ! પશુ ૧૪ પ્રકારનાં હોય છે. તેમાંનાં સાત અરણ્યવાસી અને સાત ગ્રામવાસી છે. તેમાંનાં સાત જંગલી પશુ-સિંહ, વાઘ, સુઅર, જંગલી પાંડા, હાથી, રીછ, અને વાનર-કહેવાય છે.

ગૌરજાતિમનુષ્યાશ્ચ અશ્વાશ્વતરગર્દભાઃ ।

એતે ગ્રામ્યાઃ સમાખ્યાતાઃ પશવઃ સપ્ત સાધુભિઃ ।

એતે વૈ પશવો રાજન્ ગ્રામ્યારણ્યાશ્વતુર્દશ ॥ ” ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—મનુષ્ય, ગાય, બઝરી, ઘેરું, ઘોડો, ખચ્ચર અને ગધેદુ એ સાત ગ્રામ્ય પશુ એમ સાધુ પુરૂષો કહે છે. એ પ્રકારે હે રાજન્ ! ગ્રામ્ય અને આરણ્ય મળી ૧૪ પશુ છે.

તેષાં વિંશતિરેકોના મહાભૂતેષુ પંચમુ ।

ચતુર્વિંશતિરુદ્દિષ્ટા ગાયત્રી લોકસંમતા ॥ ” ॥ ૨૦ ॥

અર્થ:—આ સ્થાવર જંગમ બેદથી ૧૯ પ્રકારના બેદ કલા. તે બધાને પાંચ મહાભૂતોમાં ઉત્તરવાથી ૨૪ (૧૯+૫) પદાર્થને ૨૪ અક્ષરવાળી બ્રહ્મરૂપ ગાયત્રી કહી છે, જે ગાયત્રી ત્રણે લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે.

પાંચ ભૂતોમાંથી સર્વની ઉત્પત્તિ છે. તેથી તેમને પ્રકૃતિ કહે છે. બાકી ૧૯ ને વિકૃતિ કહે છે. કારણ તથા કાર્ય પણ તેમનાં જ નામ છે. તેથી કારણ તથા કાર્યરૂપ સંપૂર્ણ જગતનાં પદાર્થ અકારાદિ વર્ણ રૂપ છે તે વાત સિદ્ધ થઈ, અને વેદમાં અને શાસ્ત્રમાં સર્વ પદાર્થને પરમાત્મ રૂપ કલા છે. તે વર્ણ પણ પરમાત્મ રૂપ છે એ વાતમાં સંશય રહ્યો નહીં. નાન્દિકેશ્વરકાશિકામાં પણ અકારાદિ વર્ણોને પરમાત્મ રૂપ કલા છે.

અકારો વ્રહ્મરૂપઃ સ્યાન્નિર્ગુણઃ સર્વવસ્તુષુ ।

ચિત્કલામિદ્ સમાશ્રિત્ય જગદ્ગૂપ હરીશ્વરઃ ॥ નન્દોઽકાં ૩ ॥

અર્થ:—વ્યાકરણના અદ્વિતીય સૂત્રમાં જે પ્રથમ અક્ષર અ છે તે સર્વ પદાર્થમાં સાક્ષત નિર્ગુણ બ્રહ્મ રૂપ પરમાત્મા છે. સ્વમાનો બીજો અક્ષર જે હ છે તે દુઃખા રૂપ કલા છે. તેનો આશ્રય કરીને તે પરમાત્મા અ-જગદ્ગૂપ-થયા છે. અર્થાત્ સર્વ વસ્તુમાં વ્યાપક સગુણ પરમેશ્વર રૂપ થયા છે.

વળી શ્રીભગવદ્ ગીતામાં પણ “અક્ષરણામકારોઽસ્મિ” (મ. ગી. અ. ૧૦-૧૩) અર્થ:—અક્ષરોમાં અકાર રૂપ હું છું-એમ ભગવાને અકારને પરમાત્મારૂપ કહ્યો છે.

અકારઃ સર્વવર્ણાશ્ચ પ્રકાશઃ પરમેશ્વરઃ ।

આઘમન્તેન સંયોગાદહમિત્યેવ જાયતે ॥ ” ॥ ૪ ॥

અર્થ:—સર્વ વર્ણોમાં પહેલો અક્ષર જે જ છે તે પ્રકાશ સ્વરૂપ પરમેશ્વર જ છે. બ્રાહ્મણમાં—અહરણ, સ્વરૂપ, રશ્મિ, વે સૂચ, હ્રયચર, લણ, જમહનનમ, ક્ષમજ, ઘટધણ, જયગહદશ, સ્વકલ્પચત્તત્ત, કપય, શપસર, હલ્-એ ૧૪ સ્ત છે. તેમાંના પ્રથમ સ્ત્ર અહરણમાંના પ્રથમ અક્ષર જ ને, અન્ય સ્ત્ર સ્ત્રમાંના હૃતી સાથે જોડતાં અર્થ થાય છે. તેથી જ યી હ સુધીના સંપૂર્ણ વર્ણ અર્થ ૩૫-પરાત્મા ૩૫-જ છે. વળી અન્ય પ્રકારે પણ અકારાદિ સર્વ વર્ણ (એટલે સર્વ વર્ણો) પરમાત્મા સ્વરૂપ છે એ સિદ્ધ થાય છે. શબ્દ (વાણી)ના પરા, પશ્યન્તી, મધ્યમા અને વૈષ્ણવી એવા ૪ ભેદ છે.

સર્વં પરાત્મકં પૂર્વં જ્ઞાતિમાત્રમિદં જગત્ ।

જ્ઞેર્વભૂવ પશ્યન્તી મધ્યમા વા તતઃ સ્મૃતા ॥

,, ॥ ૫ ॥

અર્થ:—સૃષ્ટિ પહેલાં આ સંપૂર્ણ જગત્ જ્ઞાન સ્વરૂપ પરમાત્મા ૩૫ જ (જ્ઞાતિમાત્રમ) હતું. તે ઈશ્વર અનાદિ હવેપાધિને આશ્રિત કર્મથી પ્રેરિત થઈને પ્રાણવ્યાપારની વાદ મૂલાધારથી ઉત્પન્ન થઈ નાદ રૂપે પરા નામના પરિણામને પ્રાપ્ત થાય છે. પછી હૃદયમાં પશ્યન્તી નામને પ્રાપ્ત થાય છે. ત્યાર બાદ બુદ્ધિને પ્રાપ્ત થઈ મધ્યમા કહેવાય છે. બાદ મુખમાં વૈષ્ણવી નામને પ્રાપ્ત થાય છે.

ઋગ્વેદનો મંત્ર પણ આ વાતનું પ્રતિપાદન કરે છે:—

ચત્ત્વારિ વાક્ પરિમિતા પદાનિ તાનિ ત્રિદુર્બ્રહ્મિણા યે મનીષિણઃ શુદ્ધા ત્રીણિ નિહિતા નેદ્વ્યન્તિ તુરીયં વાચો મનુષ્યા વદન્તિ ॥ ઋ. વે. સં. મં. ૧, અ. ૨૨, સૂ. ૧૬૪, ઋ. ૪૫ ॥

અર્થ:—ઈશ્વર અનાદિ હવેપાધિને આશ્રિત કર્મથી પ્રેરિત થઈ પ્રાણવ્યાપાર બાદ નાદ રૂપે મૂલાધારથી ઉત્પન્ન થઈ પરા નામથી કહેવાય છે. નાદ સૂક્ષ્મ રૂપ હોવાથી તેનું નિરૂપણ કરવું કઠિન છે. જ્ઞાનના વિષયથી પર છે તેથી તેને પરા કહી છે. તે જ શબ્દ બ્યારે હૃદયમાં પહેલો છે ત્યારે તેને પશ્યન્તી કહે છે. “પશ્યન્તી”નો અર્થ “દિખતી” છે. યે ગિ લોકાથી જાણવી શક્ય છે. તે જ શબ્દ બ્યારે બુદ્ધિને પ્રાપ્ત થઈ કથન કરવાને તૈયાર થાય છે ત્યારે તેનું નામ મધ્યમા થાય છે; કારણ કે હૃદયના મધ્ય ભાગમાં હૃદય પામે છે. તે જ વાણી બ્યારે મનુષ્યના મુખમાં રિયત થઈને તાલુ, ઓછાદિ સ્થાનના વ્યાપારથી બહાર નિકળે છે ત્યારે તેને વૈષ્ણવી નામથી કહે છે. આ પ્રમાણે લોકમાં જે વાણી છે તે સર્વના પરા આદિ ૪ પ્રકારના ભેદ કર્યા છે. તે ભેદોને શબ્દશ્લોક જે વેદ તેને તેના તત્ત્વને જાણનાર બુદ્ધિશાળી જ્ઞાતાણા જાણે છે.

તેમાંની પહેલી જે ત્રણ (પરા, પશ્યન્તી અને મધ્યમા) તેને હૃદય રૂપી શુદ્ધામાં રિયત કરી છે. હૃદયની અંદર રહેલી હોવાથી “શુદ્ધામાં રિયત” એમ કહ્યું છે. તે ત્રણ પ્રકારની વાણી બહાર પ્રકટ થતી નથી (નેદ્વ્યન્તિ). ચોથી જે વૈષ્ણવી (તુરીયં વાચો) નામની વાણી છે તેને મનુષ્ય લોક જોડે છે.

આ પ્રમાણથી પણ સંપૂર્ણ જગત્ના પદાર્થને અકારાદિ ૩૫, તથા અકારાદિ ૩૫ વર્ણને પરમાત્મા ૩૫ સિદ્ધ કર્યા.

આ જે અકારાદિ વર્ણોનો સર્વાત્મભાવ સિદ્ધ કર્યો તે સર્વાત્મભાવ અક્ષમાલોપનિપત્તને અનુસાર અક્ષમાલામાં પણ કરવાનો કલો છે. અને તે પ્રમાણે કરીને તે માધ્યામી મંત્રનો

જપ કરવામાં આવે તો તે શીઘ્ર ફલ આપે છે એમ તે ઉપનિષદમાં કહ્યું છે— “एवमक्ष-
 मालिकया जप्तो मंत्रः सद्यः सिद्धिकरो भवतीति.” માટે હવે અક્ષમાલિકાપનિષદને
 અનુસાર અક્ષમાલામાં સર્વાત્મકત્વની ભાવના કરવાની રીતિ સંક્ષેપમાં અહીં કહીએ છીએ. દરેક
 વસ્તુની સૃષ્ટિ અનુલોભ પ્રતિલોભ થાય છે. દરેક વસ્તુની સૃષ્ટિ અનુલોભ થાય છે અર્થાત
 આત્માથી આકાશ, આકાશથી વાયુ, વાયુથી તેજ, તેજથી જલ, જલથી પૃથ્વી,
 એ પ્રકારના ક્રમથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેને અનુલોભ સૃષ્ટિ કહે છે. પ્રલય કાલમાં પૃથ્વી
 જલમાં લય પામે છે, જલ તેજમાં, તેજ વાયુમાં, વાયુ આકાશમાં, તથા આકાશ આત્મામાં
 લીન થાય છે. એવા ઉલટા ક્રમને પ્રતિલોભ કહે છે. અનુલોભ અથવા પ્રતિલોભ રૂપે જે વાતને
 કહેવી છે, અથવા જે કાર્ય કરવું છે, તેનું તાત્પર્ય, કહેનાર અથવા કરનારના ઉદ્દેશને દઢ
 કરવો તેટલું માત્ર છે. તેથી પ્રેમ તથા ભાવની વૃદ્ધિ થાય છે. તેથી પરમાત્માના સચ્ચુ રૂપની
 સ્તુતિ કેટલાક લોક પાદથી લઈને કેશ પર્યન્ત, અથવા કેશથી લઈને પાદ પર્યન્તની પણ
 કરે છે. તે પ્રમાણે ૫૦ વર્ણોને માલામાં અનુલોભ તથા પ્રતિલોભ, રૂપે ધ્યાન કરવાનું કહ્યું
 છે. તેનું તાત્પર્ય ૧૦૮ મણકાની સંપૂર્ણ માલાની સ્થાવર જંગમાદિ સંપૂર્ણ જગદ્રૂપતા અને
 પરમાત્મરૂપતા દઢ કરાવવી એ છે.

માટે અક્ષમાલિકાપનિષદમાં કહ્યા પ્રમાણે જ થી જ પર્યન્તના ૫૦ અક્ષરોમાંના દરેકને
 પરમાત્માના તત્ત્વશુણ્વચક્ર નામ લઈને તેના ધ્યાન પૂર્વક અનુલોભ પ્રતિલોપ રૂપથી
 માળાના દરેક બાલુના પચાસ પચાસ મણકામાં સ્થાપિત કરી ૫૧ મા અક્ષર જ્ઞ ને
 “परापरतत्त्वज्ञापकपरंज्योतीरूप” એ નામથી ધ્યાન કરી માલાના સુમેરૂ મણકામાં
 સ્થાપન કરવો. ખંડી માલામાં સર્વાત્મકત્વની ભાવના કરી તેના પૂર્વન પૂર્વક જ થી જ
 પર્યન્તના ૫૧ અક્ષરો વડે માલાનું સ્પર્શન કરવું. મહોપહારૈરુપહૃત્ય આદિક્ષાન્તૈરક્ષરૈરક્ષ
 માલામष्टोत्तरशतं स्पृशेत् ।)

આદીના આઠ મણકાને ક ચ ટ ત એ ચાર વર્ણોનું ધ્યાન કરીને અનુલોભ પ્રતિલોભ
 રૂપથી સ્પર્શન કરવું, એનું તાત્પર્ય છે. ૫૦ વર્ણથી ૧૦૦ મણકાને સ્પર્શન કરી ૧૦૦ ની
 ઉપરના ૮ મણકાને ક ચ ટ ત એ ચાર વર્ણથી સ્પર્શન કરવાનું અક્ષમાલિકાપનિષદમાં
 કહ્યું નથી. તથાપિ રૂઢિથી તે જોવામાં આવે છે. છતાં ૧૦૦ ઉપરાંતના આઠ મણકામાં રક્ષાન્દ
 પુરાણમાં કહેલા જગાયુક્તિ ચાર પ્રકારનાં પ્રાણી રૂપ ૧. અનુસ્વાર, ૨. વિસર્ગ, ૩. ઇર્ધ્વા-
 મૂલીય અને ૪. ઉપદ્વાનીય એ ચાર વર્ણને અનુલોભ પ્રતિલોભ રૂપે ધ્યાન કરવા એ
 સર્વાત્મભાવની સિદ્ધિમા યુગમ માર્ગ છે અનુસ્વારાન્ધિકાની જગાયુક્તિ પ્રાણી સ્વરૂપતા પ્રથમ
 કહી આવ્યા છીએ. આ પ્રમાણેની સર્વાત્મક રૂપ માળા વડે કરેલા જપનું ફળ શીઘ્ર મળે
 છે. માટે માળામાં તે પ્રમાણેની ભાવના કરી જપ કરવો.

(નોટઃ ૧ ક ૨ પ ૩ ચ ૪ ટ ૫ એ પ્રકારના ક અને ચ ની પૂર્વે જે અડધા વિસર્ગ
 જેવું ચિહ્ન છે તેને ઇર્ધ્વામૂલીય અને પ તથા ક ની પૂર્વના એ ચિહ્નને ઉપધ્માનીય
 કહે છે. પ્રાચીન કાલમાં વિસર્ગનું સ્વરૂપ : આ પ્રકારનું હતું. તેના અડધો ભાગ કાઢી
 નાંખે તો પૂર્વોક્ત અડધો વિસર્ગ થાય છે.

જપને માટે આ પ્રકારની માળા તૈયાર કરીને અંગુષ્ઠ તથા અન્ય અંગુલી વડે જપ
 કરવો જોઈએ:—

અંગુષ્ઠં મોક્ષદં વિદ્યાત્તર્જનીં શત્રુનાશિનીમ્ ।

મધ્યમાં ધનદાં શાન્તિં કરોત્યેવા હ્વાનામિકા ॥

શિ. પુ. ડ. મા. વાય. સં. જ. ૧૪-૩૯ ॥

કનિષ્ઠા ક્ષરણી પ્રોક્તા જપકર્મણિ શોભના ।

અંગુષ્ઠેન જપેજ્જપ્યમન્યૈરંગુલિમિસ્તથા ॥

” ॥ ૪૨ ॥

અર્થ:—અંગુઠો મોક્ષતા સાધન રૂપ હોઇ જપમાં શ્રેષ્ઠ છે. તર્જની શત્રુનો નાશ કરવાના જપમાં શ્રેષ્ઠ છે. મધ્યમા અંગુલી ધન આપનાર કર્મમાં શ્રેષ્ઠ છે. અનામિકા શાન્તિ આપનાર જપમાં શ્રેષ્ઠ છે. (૩૯).

કનિષ્ઠિકા પુણ્યને વધારનારી હોઇ જપમાં શ્રેષ્ઠ છે. અંગુષ્ઠ દરેક જપમાં ઉપયોગી છે, ખીજ આંગળીઓને તો અંગુઠાની સાથે મેળવીને જપ કરવાનો છે, કેમકે—

અંગુષ્ઠેન વિના જપ્યં કૃતં તદફલં યતઃ ।

” ॥ ૪૩ ॥

અર્થ:—અંગુષ્ઠ વિના જપ કરવાથી મન્ન ફળલાતો થતો નથી. તેના વિના કરેલો જપ નિષ્ફલ છે.

દુરાચારી વગેરે મનુષ્યને માળા બતાવવી યોગ્ય નથી. તેથી માલાને શુભ રાખવી જોઇએ. શુભ રાખવાને માટે ગૌમુખીમાં રાખી જપ કરવાનો નિયમ રાખેલો છે.

ગુહ્યકા રાક્ષસાઃ સિદ્ધા હરન્તિ પ્રસખં હિ તત્ ।

एकान्ते तु शुचौ देशे तस्माज्जप्यं समाचरेत् ॥ लघु० व्यास० सं० अ. ૨ ॥

અર્થ:—નિયમ વિનાનો તથા શ્રદ્ધા આદિથી રહિત જે જપ કરે છે તેના ફળને (તત્) શુભક, રાક્ષસ અને સિદ્ધ લોક બલપૂર્વક હરણ કરે છે—નષ્ટ કરે છે, માટે એકાન્તમાં તથા પવિત્ર સ્થાનમાં જપ કરવો જાઇએ.

जपकाले न भापेत नांगानि चालयेत्तथा ।

न कंपयेच्छिरोગ्रीवं दन्तान्वै न प्रकाशयेत् ॥

” ॥ ૨ ॥

અર્થ:—જપ કરવાના સમયે ખીજું કાંઈ બોલવું નહીં જોઇએ, અને અંગેને હલાવવાં નહીં શિર તથા ગદાંને કંપાવવાં નહીં, અને દાંતને બહાર બતાવવા નહીં.

नोच्छिष्टः संस्पृશેत्तां तु स्त्रीणां हस्ते न कारयेत् ।

आकाशे स्थापनं कुर्यान्न च वागेन संस्पृશેत् ॥ वारा० पु० अ० ૧૨૮-૮૩ ॥

અર્થ:—ઉચ્છિષ્ટ અવસ્થામાં માલાને સ્પર્શ કરવો નહીં, માલાને ઓઝોના હાથમાં આપવી નહીં. અપવિત્ર થાય નહીં માટે માલાને હમેશાં ઉંચા સ્થાનમાં મૂકી રાખવી. અને ડાઘા હાથથી માલાને સ્પર્શ ન કરવો.

यथोक्तपूर्वं पूर्वं यो नानुतिष्ठति जापकः ।

एकदेशक्रियश्चात्र निरप्यं स च गच्छति ॥ शा० प० मो० घ० अ० ૧૯૭-૩ ॥

અર્થ:—જપ કરનાર જે પૂર્વે કહેલા નિયમોનું અનુષ્ઠાન પ્રથમ કરે નહીં અને એક દેશ માત્રનું અનુષ્ઠાન કરે તો તેનો મનોરથ પૂર્ણ ન થતાં નરકમાં જાય છે.

અવમાનેન કુરુતે ન પ્રીયતિ ન હૃણ્યતિ ।

દૈદૃશો જાપકો યાતિ નિરયં નાત્ર સંશયઃ ॥ ૪ ॥

અર્થઃ—જે મનુષ્ય શ્રદ્ધા વિના જપ કરે છે, જપ કરવાથી પ્રસન્ન થતો નથી અથવા હર્ષિત થતો નથી તેવો જપક નરકમાં જાય છે તેમાં કાંઈ સંશય નથી.

અહંકારકૃતથૈવ સર્વે નિરયગામિનઃ ।

પરાવમાની પુરુષો ભવિતા નિરયોપગ. ॥ ૫ ॥

અર્થઃ—જે લોક અહંકાર પૂર્વક જપ કરે છે, અને ખીજાની અવજા કરે છે તે અવશ્ય નરકમાં જનારા છે.

અભિધ્યાપૂર્વકં જપ્યં કુરુતે યથ મોહિતઃ ।

યત્રાસ્ય રાગ. પતતિ તત્ર તત્રોપપચતે ॥ ૬ ॥

અર્થઃ—જે મનુષ્ય મોહિત થઈને સાંસારિક સુખ રૂપ ફલની ઇચ્છા રાખીને જપ કરે છે તેને જે જે પદાર્થમાં પ્રીતિ હોય છે તેવું તેવું ફલ ભોગવવાને માટે તેને અનુસાર શરીર તેને પ્રાપ્ત થાય છે.

અકૃતપ્રજ્ઞકો ચાલો મોહં ગચ્છતિ જાપકઃ ।

સ મોહાન્નિરયં યાતિ તત્ર ગત્વાડુનુશોચતિ ॥ ૭ ॥

અર્થઃ—શાસ્ત્રમંસ્કાર રહિત બાલસ્વભાવ વાળો મનુષ્ય મોહને પ્રાપ્ત થાય છે. અને તે મોહના કારણે નરકમાં જાય છે. અને ત્યાં જઈને શોક કરે છે.

જપાદિ કરનારને માટે ખીજા પશુ સાધારણ નિયમ શાસ્ત્રમાં કહ્યા છે. જેવા કે:—

ઉષ્ણીષી કંતુકી નમ્રો મુક્તકેશો ગણાવૃતઃ ।

અપવિત્રકરોડ્યુદ્ધો વિલપન્ન જપેત્ ક્વચિત્ ॥

શિ. પુ. ઉ. મા. વાય. સં. અ. ૧૪-૪૮-૯ ॥

અર્થઃ—શિર ઉપર પાધડી રાખીને, અથવા પહેરાણું પહેરીને, અથવા દિગંબર થઈને, અથવા માથાનાં ફેશ ફેશ રાખીને, અથવા આસપાસનાં બધાં લોકોની વચ્ચમાં બેસીને, અથવા હોય અપવિત્ર હોય ત્યારે, અથવા દેહ અશુદ્ધ હોય ત્યારે જપ ન કરવો જોઈએ. તેમજ ઉંચા શબ્દથી પણ જપ ન કરવો.

ક્રોધં મદં ક્ષુત ત્રૌણિ નિષ્ઠીવનવિજૃમ્ભણે । ॥ ૮ ॥

અર્થઃ—જપ વરતી વખતે ક્રોધ, મદ, છીંકવું, ઉડીને ચાલવું, ચૂંકવું, બગાડવું ખાવું—આદિનાં પણ ત્યાગ કરવો જોઈએ.

ક્રોધ શરદી આદિ ઉપદ્રવને લીધે છીંક આદિક આવે તો તેનો અહીં નિષેધ નથી. પરંતુ સ્વભાવથી કેટલાકને તેવું અપલક્ષણ હોય છે તેનો પરિત્યાગ કરવાનું અહીં કથન છે.

દર્શન ચ શ્વનીચાનાં વર્જયેજ્જપકર્મણિ ।

આચમેત્સંભવે તૈપાં સ્મરેદ્રા માં ત્વયાસદ્ ॥ ૯ ॥

અર્થ:—જપ કરતી વખતે શ્વાન આદિ નીચ પ્રાણીઓ તથા નીચ મનુષ્યનું દર્શન કરવું ન જોઈએ. જો કોઈ સમય તેઓ જોવામાં આવે તો આચમન કરવું અથવા તમે પાર્વતીજી સહિત માઈ (શિવજીનું) સ્મરણ કરવું જોઈએ. તેમ કરવાથી તેનું પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે. (અને વિધ્યુના મંત્રોના જપ કરતા હોય તો લક્ષ્મીજી સહિત વિધ્યુનું સ્મરણ કરવું જોઈએ ઇત્યાદિ.)

પ્રસાર્ય ન જપેત્પાદૌ કુલ્કુટાસન એવ વા ।

યાનશય્યાદિરૂઢો વા ચિન્તાવ્યાકુલિતોઽથવા ॥

શક્તશ્ચેત્સર્વમેવૈતદશક્તઃ શક્તિતો જપેત્ ॥

” ॥ ૫૩ ॥

અર્થ:—પગ પહોળા રાખીને, અથવા કુલ્કુટાસને (ઉંઘા પગે) બેસીને, અથવા વાહનમાં સવાર થઈને કે પથારી આદિમાં બેસીને જપ ન કરવો જોઈએ. તેમજ ચિંતાથી મન વ્યાકુળ થયેલું હોય ત્યારે પણ જપ ન કરવો, કેમકે તે સમયે ચિત્ત એકાગ્ર રહેવાનો સંભવ નથી. આ સર્વ નિયમો શરીર શક્તિ હોય તે વખતે બરાબર પાળવા જોઈએ. અશક્ત દશામાં યથાશક્તિ આ નિયમોનું પાલન કરીને યથાશક્તિ જપ કરવો.

અમેઘ્યેન તુ દેહેન ન્યાસં દેવાર્ચનં જપમ્ ।

હોમં કુર્વન્તિ ચેન્મૂઢાસ્તત્સર્વં નિષ્ફલં ભવેત્ ॥ કુળાંત૦૭૦૧૫-૧૦૪ ॥

અર્થ:—જો મૂઢ મનુષ્ય અપવિત્ર દેહથી ન્યાસ, દેવપૂજા, જપ, હોમ, આદિક કર્મ કરે છે તેનું તે સર્વ કર્મ નિષ્ફલ જાય છે.

વિષ્ણુત્રત્યાગશેપાદિયુક્તકર્મ કરોતિ યઃ ।

જપાર્ચનાદિકં સર્વમપવિત્રં ભવેત્પ્રિયે ॥

” ॥ ૧૦૫ ॥

અર્થ:—મહાભૂતાદિના ત્યાગ કરીને શૌચ (સ્નાનાદિ) કર્યા વિના તથા ઉચ્છિષ્ટાદિ યુક્ત જો જપ, પૂજા, આદિક કર્મ કરે છે, તેનું, હે પાર્વતી! તે સર્વ કર્મ અપવિત્ર થાય છે.

મલિનાંબરકેશાદિમુલ્લદૌર્ગન્ધ્યસંયુતઃ ।

યો જપેત્તં દહત્યાથુ દેવતા સ્તુતુગુપ્તિતા ॥

” ॥ ૧૦૬ ॥

અર્થ:—મલિન વસ્ત્ર પહેરીને અથવા મુખ દુર્ગન્ધ મારતું હોય ત્યારે અર્થાત મુખ બરાબર સાફ કર્યા વિના જો જપ કરે છે તેના અનાદર પામેલી દેવતા જલદી નાશ કરે છે.

આલસ્યં જૃંભણં નિદ્રાં ક્ષુતં નિષ્ઠીવનં ભયમ્ ।

નીચાંત્રસ્પર્શનં કોપં જપકાલે વિવર્જયેત્ ॥

” ॥ ૧૦૭ ॥

અર્થ:—આલસ્ય, જૃંભણ (બગાસું ખાતું તે), નિદ્રા, ક્ષુત (છીંક), ધૂંકતું, ભય, નીચેના અંગોને સ્પર્શ કરવો તે, તથા કોપ કરવો—એ સર્વનો જપસમયે વિશેષ કરીને ત્યાગ કરવો જોઈએ.

ઉષ્ણીપો કંચુકી નમ્રો મુક્તકેશો ગણાદૃતઃ ।

અપવિત્રોત્તરીયથાથુર્ચિર્ગચ્છેથ નો જપેત્ ॥

” ॥ ૧૦૮ ॥

અર્થ:—શિર ઉપર પાંખડી પહેરીને, પહેરણ પહેરીને, દિગંબર ધરીને, માથાના વાળા છૂટા રાખીને, તથા આસપાસ ઘણા લોકોની વચમાં બેસીને, તથા અપવિત્ર વસ્ત્ર ઓઢીને, તથા દેહ અપવિત્ર હોય ત્યારે અથવા ચાલતાં ચાલતાં પણ જપ ન કરવો જોઈએ.

મહ્યં હવિષ્યં શાકાદિ વિહિતાનિ ફલાન્યપિ ।

મૂલં સક્તું યવાનાં ચ શસ્તાન્યેતાનિ મંત્રિણામ્ ॥ ૧૫-૭૪ ॥

અર્થ:—જપ કરનારે સાનિયક હવિષ્યાન તથા શાકાદિ તથા ધર્મશાસ્ત્રે વિહિત કરેલાં ફળ તથા મૂલ તથા જવનો સાયવો (સક્તુ) ઇત્યાદિ બહુલ કરવું નોંધ્યો.

એ વિગેરે નિયમોનું જપ કરનારે પાલન કરવું નોંધ્યો.

જેવી રીતે જપ કરવામાં માલા, આમ્રન, આદિનો નિયમ છે તેવી રીતે તિલકનો પણ નિયમ છે.

સ્નાનં દાનં તપો હોમો દેવતાપિતૃકર્મ ચ ॥

તત્સર્વં નિષ્ફલં યાતિ લલાટે તિલકં વિના ॥ ત્ર.વૈ.પુ.વ.સ.અ. ૨૬-૭૩ ॥

અર્થ:—સ્નાન, દાન, તપ, હોમ, તથા દેવ અને પિતૃ સંબંધી કર્મ—એ સર્વ લલાટમાં તિલક કર્યા વિના કરવાથી નિષ્ફલ જાય છે. સ્નાન પછી અવસ્ય તિલક કરવું નોંધ્યો.

વળે તિલકમાં વૈદિક અને અન્ય મતાનુસાર બેદ હોય છે:—

માનસ્તોકેન મન્ત્રેણ મંત્રિતં ભસ્મ ધારયેત્ ।

બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયથૈવ પ્રોક્તેષ્વદ્વેષુ ભક્તિમાન્ ॥ શિ.પુ.વિ.સં.અ. ૨૪-૩૩ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણ તથા ક્ષત્રિય એ બન્નેએ “માનસ્તોકે” ઇત્યાદિ મંત્ર (શ્વેતાં ઉપ ૭ અ ૪-૩૨માં કહેલા) વડે શાસ્ત્રમાં કહેલાં શિર, લલાટ, આદિ અંગોમાં ભક્તિપૂર્વક ભસ્મ ધારણ કરવી.

વૈશ્યસ્ત્રિયંબકેનૈવ શુદ્ધઃ પચ્ચાક્ષરેણ તુ ।

અન્યેષાં વિધવાસ્ત્રીણાં વિધિઃ પ્રોક્તશ્ચશુદ્ધવત્ ॥ ૩૪ ॥

અર્થ:—વૈશ્ય “ત્ર્યંબકં યજામહે” એ મંત્રથી ભસ્મ ધારણ કરે. અને શુદ્ધ તથા વિધવા સ્ત્રીઓ, પણ “નમઃ શિવાય” એ પચ્ચાક્ષર મંત્ર વડે ભસ્મ ધારણ કરે.

વળી ભસ્મને બનાવવા તથા ધારણ કરવાનો વિશેષ વિધિ બૃહજ્જાપાલોપનિપત્ તથા ભસ્મભાષાલોપનિપત્તમાં બતાવેલો છે તે નોંધો.

વૈદિક ધર્મમાં ભસ્મ વડે ત્રિપુરક ધારણ કરવાનો વિધિ છે:—

વેદમાર્ગેકનિષ્ઠાનાં વેદોક્તેનૈવ વર્ત્મના ।

લલાટે ભસ્મના તિર્યક્ત્રિપુણ્દ્રં ધાર્યમેવ હિ ॥ સૂ. સં. ય. વૈ.સ.અ. ૮-૩૮ ॥

અર્થ:—વૈદિક ધર્મ માર્ગમાં નિષ્ઠાવાળા પુરુષે વેદોક્ત રીતિએ લલાટમાં ભસ્મ વડે આકું ત્રિપુરક અવસ્ય ધારણ કરવું નોંધ્યો. (સંધ્યાવન્દન કર્મમાં પણ ભસ્મથી ત્રિપુ-મુકુતો વિનિયોગ છે.

શિવાગમોક્તાશ્રમનિષ્ઠમાનસસ્ત્રિપુણ્ડલિંગસ્તુ સદૈવ ધારયેત્ ।

તદુક્તત્રેણ લલાટમધ્યમે મહાદરેણૈવ સિતેન ભસ્મના ॥

સૂ. સં. ય. વૈ. સં. ૪ સૂ. ગો. અ. ૮-૩૧ ॥

અર્થ:—શિવાગમમાં કહેલા આશ્રમધર્મમાં નિષ્ઠાવાળા મનુષ્યે તે આગળમાં કહેલી રીતિએ આદરપૂર્વક લલાટમાં સદૈવ ભસ્મનું ત્રિપુરક ધારણ કરવું નોંધ્યો.

વિષ્ણ્વાગમોક્તાશ્રમનિષ્ઠમાનવસ્તથૈવ પુણ્ડ્રાન્તરમૂર્ધ્વરૂપકમ્ ।

ત્રિશૂલરૂપં ચતુરસ્રમેવ વા મૃદા લલાટે તુ સદૈવ ધારયેત્ ॥ ૩૨ ॥

અર્થ:—વિષ્ણુ આગમમાં કહેલા આશ્રમ ધર્મમાં નિષ્ઠાવાળા મનુષ્યે તે આગમમાં કહેલી રીતે સદેહ ભૂતિકાથી ત્રિશૂલની માફક અથવા ચતુરસ્ર(ચોપુણ)આકારનું તિલક ધારણ કરવું જોઈએ.

બ્રહ્માંગમોક્તાશ્રમનિષ્ઠમાનવો લલાટમધ્યેऽપિ તુ વર્તુલાકૃતિમ્ ।

તદુક્તમંત્રેણ સિતેન ભસ્મના મૃદાઽથવા ચન્દનતસ્તુ ધારયેત્ ॥ ૩૩ ॥

અર્થ:—તેવી રીતે બ્રહ્માંગમમાં કહેલા આશ્રમધર્મમાં નિષ્ઠાવાળા મનુષ્યે તે આગમમાં કહેલા મંત્ર વડે સદેહ ભસ્મનું અથવા સદેહ માટી અથવા ચન્દન વડે ગોળાકાર તિલક ધારણ કરવું જોઈએ.

અશ્વત્થપત્રસદૃશં હરિચન્દનેન મધ્યેલલાટમતિશોભનમાદરેણ ।

હુદ્ગાગમે મુનિવરા यदि संस्कृतथेनમृદ્धारिणा सततमेव तु धारयेच्च ॥ ૩૪ ॥

અર્થ:—તેવી રીતે જો હુદ્ગ આગમના સંસ્કાર યુક્ત મનુષ્ય હોય તો, હે મુનિવર! તોણે આદરસહિત લલાટમાં હરિચન્દનથી અથવા માટી અને જલ મેળવીને તેનાથી પીપળાના પાનાના આકારનું તિલક લગાવવું જોઈએ.

વિષ્ણ્વાગમાદિતંત્રેણ દીક્ષિતાનાં વિધીયતે ।

શંચક્રગદાપૂર્વૈરંકનં નાન્યદેહિનામ્ ॥ ૩૫ ॥

અર્થ:—વિષ્ણ્વાગમાદિ તાન્ત્રિકમતમાં દીક્ષિત મનુષ્યે શંખ, ચક્ર, ગદા, આદિની છાપ શરીરમાં લગાવવાનું વિધાન છે. બીજા વૈદિક ધર્માચરણ કરનારને તેનો અધિકાર નથી.

વેદમાર્ગૈકનિષ્ઠસ્તુ મોહેનાપ્યઙ્કિતો यदि ।

પતંત્યેવ ન સંદેહસ્તથા પુણ્ડ્રાન્તરાદપિ ॥ ૩૬ ॥

અર્થ:—વેદમાર્ગમાં નિષ્ઠાવાળા મનુષ્ય અટાનથી પણ જો કાંઈ પ્રકારે શરીરમાં છાપ લગાવે તો તે અવશ્ય પતિત થાય છે. તેવી રીતે ભસ્મનું ત્રિપુષ્પ છોડીને અન્ય તિલકાદિ લગાવે તો તેથી પણ પતિત થાય છે.

તેવી રીતે મંત્રોના જપ કરનાર મનુષ્યે દેશ આસન, માળા, તિલક, આદિઓની સાથે મંત્રોનો જપ કરવો એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે.

વળી મંત્રોનો જપ કરવાની, માનસ, ઉપાંશુ, વાચિક એવી ત્રણ પ્રકારની રીતિ છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

ઉત્તમો માનસં જાપ્યમુપાંશુથૈવ મધ્યમમ્ ।

અધમં વાચિકં પ્રાહુરાગમાર્થવિશારદાઃ ॥ ૩૭ ॥

અર્થ:—માનસ જપ સૌથી ઉત્તમ છે. ઉપાંશુ જપ મધ્યમ છે. અને વાચિક જપને શાસ્ત્રના તત્ત્વને જાણનારા અધમ કહે છે.

યદુચ્ચનીચસ્થરિતૈઃ સ્પષ્ટાસ્પષ્ટપદાક્ષરૈઃ ।

મન્ત્રમુચ્ચારયેદ્વાવા વાચિકોઽયં જપઃ સ્મૃતઃ ॥ ૩૮ ॥

અર્થ:—ઉદાત્ત, અનુદાત્ત તથા સ્વરિત એ સ્વરોના ઉચ્ચારણના બેદને અનુસાર અક્ષરોની સ્પષ્ટતા તથા અસ્પષ્ટતાનો વિચાર કરીને મન્ત્રોનું જે ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે 'છે તે વાચિક કહેવાય છે.

અર્થાત્ તાલુ આદિ સ્થાનોના ઉપરના તથા નીચેના તથા મધ્યના ભાગથી ઉચ્ચારણ કરવા યોગ્ય અક્ષરોનું તત્ત્વ વર્ણોના સ્થાનને અનુસાર ઉચ્ચારણ કરવું એવો 'ઉચ્ચનોચ,' આદિ પદનો ભાવ છે.

જિહ્વામાત્રપરિસ્પન્દાદીપદુચ્ચારિતોઽપિ વા ।

અપરૈરશ્રુતઃ કિંચિચ્છ્રુતો વોપાંપુરુચ્યતે ॥

,, ॥ ૨૭ ॥

અર્થ:—જપ કરતી વખતે જીહ્વા માત્ર હાલતી હોય, અથવા એવું ધારેથી ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે કે નથી બીજાઓ સાંભળે નહીં અથવા કંઈક (અસ્પષ્ટ રૂપે) સાંભળવામાં આવે, તો તેને ઉપાંશુ કહે છે. એવું ઉપાંશુનું લક્ષણ શાસ્ત્રમાંથી સાંભળ્યું છે.

ધિયા યદક્ષરશ્રેણ્યા વર્ણાદ્વર્ણે પદાત્પદમ્ ।

શદ્ધાર્થચિન્તનં ભૂયઃ કથ્યતે માનસો જપઃ ॥

,, ॥ ૨૮ ॥

અર્થ:—શુદ્ધિથી મન્ત્રોના અક્ષરની પંક્તિઓના એક એક અક્ષર વાર એટલે કોઈ અક્ષર પડે નહીં તેવી રીતે દરેક પદનું ચિન્તન કરવું અને દરેક શબ્દના અર્થનો વિચાર કરવો તેને માનસ જપ કહે છે.

આવી રીતે કરેલા જપનું ફલ, વાચિક અને ઉપાંશુ જપના ફલથી અધિક છે. અને વાચિક જપથી પણ ઉપાંશુ જપનું ફળ અધિક છે.

જપ કરવાના મન્ત્રો બહુ પ્રકારના છે. મુમુક્ષુને માટે સર્વ મન્ત્રોમાં ઔષ્ઠ મન્ત્ર પ્રણવ મન્ત્રવિચાર. છે. વિશેષે કરીને ઔંકાર દ્વારા પરમાત્માની સ્તુતિ થતી હોવાથી

ઔંકારનું નામ પ્રણવ છે. (પ્રકર્ષેણ નૌતિ સ્તૌતિ ઇમેન ઇતિ પ્રણવઃ).

વેદમાં અથવા તન્ત્ર અથવા પુરાણાદિમાં આ ઔંકાર કરતાં મોટો કોઈ મન્ત્ર નથી.

નીચેની શ્રુતિઓથી ઔંકારની મહત્તા સિદ્ધ થાય છે:—

ઓમિતિ વ્રહ્મ ।

ઘૃ૦ ય૦ વે૦, તૈ૦ આ૦, પ્રપા૦ ૭, અનુ૦ ૮ ॥

અર્થ:—પરમાત્માના વાચક ઔંકારના ઉચ્ચારણ પૂર્વક-ઔંકારનું ઉચ્ચારણ કરતા સત્તા, ઔંકારના વાચ્ય બ્રહ્મ(પરમાત્મા)ની ઉપાસના કરો. આ પ્રમાણે જ્ઞાસુને વેદ બગવાન આત્મા કરે છે.

આગળ ઔંકારની બ્રહ્મના વાચક હોવાની યોગ્યતા બતાવે છે:—

ઓમિતીદં સર્વમ્ ॥

,, અનુ૦ ૮ ॥

અર્થ:—ઔં એ બ્રહ્મનો વાચક અક્ષર છે, કેમકે ઔં એ અક્ષરમાં શબ્દ, રૂપ, તથા અર્થ રૂપ સંપૂર્ણ જગત્ અન્તર્ભૂત છે.

અર્થપ્રપંચનો શબ્દમાં અંતર્ભાવ, અને સંપૂર્ણ શબ્દની, ઔંકારની પ્રથમ માત્રા રૂપ અક્ષર સ્વરૂપતા પ્રથમ કહી ગયા છીએ.

વળી ઈકારની સર્વત્ર પ્રધાનતા વ્યવહારબળથી પણ શાસ્ત્રમાં કહી છે.

જ્ઞાતેર્થે જ્ઞાતમિત્યેવં વક્તવ્યે સતિ તદ્વિના ।

• ઈમિતિ પ્રાહ લોકોડયં તેન જ્ઞાતસ્ય વાચકઃ ॥ સૂંસંસ્વ૦૪,અ૦ ૫-૧૭ ॥

અર્થ.—કાઈ એક માણસ બીજા માણસને કાઈ વાત જાણવાને માટે પૂછે કે તું અમુક વાત જાણે છે ? એવો પ્રશ્ન પૂછનાં “હું જાણું છું” એવું કહેવાને બદલે ઈ શબ્દને બોલે છે. તેથી ઈ એ શબ્દ જ્ઞાત પદાર્થનો વાચક છે.

અજ્ઞાતાયેં તથાજ્ઞાતમિતિ પ્રાપ્તે તુ વાચકે ।

ઈમિતિ પ્રાહ લોકોડયં તેનાજ્ઞાતસ્ય વાચકઃ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ.—તેથી રીતે અજ્ઞાત વિષયમાં જ્યારે “હું જાણુતો નથી” એવા શબ્દ પ્રયોગ કરવાની અપેક્ષા હોય છે ત્યારે લોક ઈ કહે છે. તેથી ઈ એ અજ્ઞાત પદાર્થનો વાચક છે.

સન્દિગ્ધાયેં તુ સંદિગ્ધમિતિ પ્રાપ્તે તુ વાચકે ।

ઓમિતિ પ્રાહ લોકોડયં તેન સંદિગ્ધવાચકઃ ॥ ૧૯ ॥

અર્થ.—જેમાં આપણને સંદેહ છે તેવા વિષયમાં જ્યાં “મને આ બાબતમાં સંદેહ છે” એવો શબ્દપ્રયોગ કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાં તેને બદલે ઈ શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. તેથી ઈ એ શબ્દ સંદિગ્ધનો પણ વાચક છે.

આકાશાદિપદાર્થાનાં યે શદ્ધા વાચકા શ્રુતિ ।

ચિના તાનસ્વિક્ષાન્ શદ્ધાલ્લોક ઈ રૂપે ભાષતે ॥ ૨૦ ॥

અર્થ.—આકાશાદિ પદાર્થોના વાચક આકાશાદિ શબ્દો લોકમાં જે પ્રસિદ્ધ છે એ શબ્દોનો પ્રયોગ ન કરતાં તે પદાર્થોને ઈ શબ્દથી કહે છે.

અતઃ પ્રયોગવાહુલ્યાદ્ઘટકુલ્લ્યાદિશદ્ધવન્ ।

આકાશાદિપદાર્થાનાં વાચકઃ પ્રણવઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૧ ॥

અર્થ.—આ કારણથી ઈ શબ્દનો પ્રયોગ અધિક હોવાથી, જેમ ઘટાદિ પદાર્થોના વાચક ઘટાદિ શબ્દ છે તેમ, ઈ શબ્દ આકાશાદિ સર્વ પદાર્થોનો વાચક કહેવાય છે.

વળી પ્રાચીન શિષ્ટ મનુષ્ય બનતાં સુધી સર્વત્ર ઈશ્વરના નામનો વ્યવહાર કરવાનું ચલાતા હતા. તેથી જ્યારે યુષ્કિર રાત્રી વનમાં ગયા તે વખતે બોલવાને માટે નામ-ભાષા નામની એક ભાષા બનાવી સર્વને શિખવી. તેમાં ઈશ્વરનાં નામ સિવાય બીજો કાંઈ પણ શબ્દ બોલતા નહોતા. એવી રીતે પ્રથમ સર્વત્ર ઈશ્વરના વાચક ઈ અક્ષરનો પ્રયોગ કરવામાં આવતો હતો. વળી—

સર્વાવભાસકત્વેન દ્રઘ્ણા સદશઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૨ ॥

સર્વાવભાસકં મન્ત્રમિમં જપતિ યો દ્વિજઃ ।

સર્વમન્ત્રજપસ્યોક્તં ફલં સ લભતેઽચિરાત્ ॥ ૨૩ ॥

! અર્થ.—જેવી રીતે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સર્વ વસ્તુના પ્રકાશક છે તેવી રીતે આ ઈકાર પણ સર્વના પ્રકાશક છે. માટે ઈકાર પરમાત્મા સદશ જ છે. સર્વ વસ્તુનો પ્રકાશ કરનાર

આ (ઊં) મંત્રોને અધિકારી મનુષ્ય (દિજ.) જપ કરે છે તેને બીજા સર્વ મંત્રોને જપ કર્યાનું જે ફળ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે તે સર્વ ફળ જલદીથી મળી જાય છે.

ઐકારઃ સર્વમન્ત્રાણામુત્તમઃ પરિકીર્તિતઃ ।

ઐકારેણ પ્લવેનૈવ સંસારાન્ધિ તરિષ્યતિ ॥ સૂંસં૦ સ્વ૦ ૪ બ૦ ૪-૨૮॥

અર્થઃ—સર્વ મંત્રોમાં ઐકારને ઐક મંત્ર કહ્યો છે. ઐકાર રૂપી નૌકા વડે સંસાર રૂપ સમુદ્રને તરી જાય છે.

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तेषांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ॥

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत् ॥

કઠ૦ ૮૦ બ૦ ૧-૨-૧૫ ॥

અર્થઃ—સંપૂર્ણ વેદના કર્મકાણ્ડ તથા ઉપાસના કાણ્ડોના તાત્પર્યનું કથન કરનાર ઉપનિષદ, મુમુક્ષુએ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય જે પરમાત્માનું પ્રતિપાદન કરે છે; અને સર્વ પ્રકારનાં તપ ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા જેને પ્રાપ્ત કરાવે છે; અને જેની પ્રાપ્તિની ઈચ્છાના મુમુક્ષુ લોક નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે; તે બ્રહ્મરૂપ જે પદ છે તેનું હું તારા પ્રતિ સંક્ષેપથી કથન કરું છું—“ઓમિત્યેતત્”-તે પરમાત્મા ઐ શબ્દના વાચ્ય છે. ઐ શબ્દ બ્રહ્મનો વાચક છે, અથવા ઐ શબ્દ બ્રહ્મનો પ્રતીક (મૂર્તિ-પ્રતિમા) છે.

વેદમાં પ્રતીકાપાસના કહેવામાં આવી છે. શાસ્ત્રામમાં વિષ્ણુશુદ્ધિથી જે ઉપાસના કરવામાં આવે છે તે પ્રતીકાપાસના છે. તેથી શાસ્ત્રામ એ વિષ્ણુ ભગવાનની પ્રતિમા (પ્રતીક) છે. શિવલિંગ મહાદેવની પ્રતિમા છે. તેવી રીતે પરબ્રહ્મ પરમાત્માની ઐ પ્રતિમા છે.

તેથી જ રીતે માણ્ડૂક્યાદિ ઉપનિષદોમાં તથા અન્ય ઘણાં સ્થાનોમાં પ્રણવની પ્રધાનતા તથા પરમાત્મરૂપતા કહી છે.

આ કારણથી અન્ય મંત્રો કરતાં ઐકારની ઐકતાની પ્રસિદ્ધિ છે. પરન્તુ તેના અધિકારી સર્વ કોષ્ટ નથી. કેટલાક લોક કહે છે કે શબ્દોનું ઉચ્ચારણ કરવામાં સર્વ કોષ્ટ અધિકારી છે, તેમાં કોષ્ટ અમુક વ્યક્તિને વિચાર કરવાની આવશ્યકતા નથી. તે લોકનું કહેવું બરાબર છે, શબ્દ સર્વ કોષ્ટ બોલી શકે છે. પરન્તુ તેનું ફળ સર્વને મળે છે કે નહીં? અથવા કોષ્ટને ઉલટું ફળ મળે છે? એ વાતનો વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે. નહિતો મનુષ્યોનો પ્રયત્ન વ્યર્થ જવાનો સંભવ છે, અને વળી વિપરીત ફળ પણ મળવાનો સંભવ છે. તેથી વાગિન્દ્રિય હોવાના કારણ માત્રથી ઐકારના જપાદિમાં સર્વની યોગ્યતા છે એમ કહી શકાય તેમ નથી.

શબ્દ એ પ્રકારના છે. ૧. વર્ણરૂપ, ૨. ધ્વનિરૂપ. ઘટ, પટ, આદિ શબ્દ વર્ણરૂપ છે. તાળી બજવવો, નગારૂં વગાડવું, આદિકોના શબ્દ ધ્વનિ રૂપ કહેવાય છે. આ બંને પ્રકારના શબ્દોમાંનો કોષ્ટ પણ શબ્દ વ્યર્થ નથી. પરન્તુ કોષ્ટ શબ્દનો અર્થ માત્રમ પડતો નથી. જેમ વેદમાં હ્રમ્, ફટ, આદિ શબ્દ. આ શબ્દોનો કોષ્ટ અર્થ નથી, તથાપિ તેમાં શક્તિ છે. કોષ્ટ મનુષ્ય ઉચ્ચે અવાજ કરે, અથવા તાળી બજાવે અથવા હાથથી ઠોકે તો તેમાંથી અવાજ (શબ્દ) થાય છે. તથાપિ નજીકમાં કોષ્ટ ઉંદર આદિ હોય તો જરૂર તે નાસી જાય છે. તેમાં પણ ઉંદર આદિને તસાદી મૂકવાની શક્તિ છે, સર્વને નહીં. આ વાતનો સર્વ અત્યક્ષ અનુભવ કરે છે.

તેવી રીતે વેદના હ્રુમ્, ફટ્, આદિ શબ્દોમાં ક્ષુદ્ર ભૂતાદિકાને ભય ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે. તેવી રીતે વર્ણરૂપ તથા ધ્વનિરૂપ બંને પ્રકારના શબ્દમાં શક્તિ છે. છતાં પણ શબ્દોના પ્રયોગ કરનારની યોગ્યતા અયોગ્યતા અનુસાર શબ્દની સફલતા કે નિષ્ફલતા, અને વિપરીત ફલતા પણ થાય છે. દૃષ્ટાન્ત તરીકે કોઈ ભિક્ષુક મનુષ્ય કોઈને કહે—“ તને છ માસની કેદ છે.” આ શબ્દ સાંભળતાં જ લોકોને હાંસી આવશે અને કહેશે કે—“ આ માણસ લોકોનો માલ માગીને આઈ મસ્ત થઈ ગયો છે” અથવા “ પાગલ બની ગયો છે.” તે જ શબ્દ જે કોઈ અધિકારી પુરૂષ (ન્યાયાધીશ) આદિ કહે તો અવશ્ય તે મનુષ્યને છ માસ કેદમાં જતું પડે છે. બંને જણ શબ્દ તો એક જ બોલે છે. પરંતુ ભિક્ષુકને બીજાને શિક્ષા કરવાનો અધિકાર નથી, તેથી તે હાંસીને પાત્ર થાય છે, અને પાગલ બનવું પડે છે. અને બીજા માણસે (ન્યાયાધીશ) નીતિ આદિક શિખીને ન્યાયાધીશની પદવી પ્રાપ્ત કરી છે અને અપરાધીને દંડ દેવાને અધિકારી બન્યો છે. તેથી તે સમયને અનુસાર શબ્દનો પ્રયોગ કરે તો બીજા માણસને અવશ્ય દંડ ભોગવવો પડે છે.

આ કારણથી અધિકાર કેવલ વાગિન્દ્રિયને આશ્રયે નથી. પરંતુ મનુષ્યોમાં થોડી યોગ્યતાની પણ અપેક્ષા રાખે છે, તે યોગ્યતા કોઈ સ્થાનમાં જાતિ અનુસાર, કોઈ કાર્યમાં ધનને અનુસાર, કોઈ સ્થાનમાં શરીરબળને અનુસાર, કોઈ જગામાં ભુદ્ધિબળ, કુલબળ, મિત્રબળ વિદ્યાબળ, આદિ બળોને અનુસાર હોય છે.

પરંતુ પરમાત્માની પ્રાપ્તિને માટે તો વૈરાગ્યબલની પ્રધાનતા છે. કારણ કે સંસારના પદાર્થોમાંથી મનુષ્યોને જેટલી વિરક્તિ હોય છે, તેટલી જ પરમાત્મામાં પ્રીતિ હોય છે. માટે પરમાત્મામાં પ્રીતિ તથા મુમુક્ષુતા વધારવામાં વૈરાગ્યની જ આવશ્યકતા છે. આ હેતુથી સર્વ સાધન કરવામાં વિરક્ત જ પ્રધાન અધિકારી છે. જે મનુષ્ય સંસારના પદાર્થોમાંથી પૂર્ણ રીતે વિરક્ત છે, કેવલ મુમુક્ષુ છે, તેજ ઝંકારનો જપ કરવામાં અધિકારી છે, અન્ય નહીં.

કારણ કે મનુષ્ય પાણી અથવા સાજા દાણા આદિ હલકા પદાર્થ માત્રને પચાવવાનું અગ્નિબલ જેનામાં છે તેવો મનુષ્ય દૂધપાક આદિ પદાર્થ જ્વમે તો જરૂર તેને અછાણું થશે. અને તેથી તે અન્ય રોગનું પણ કારણ થઈ પડે છે. તેવી રીતે વિલક્ષણ શક્તિવાળા પ્રણુવમન્જનો જપ અનધિકારી મનુષ્ય કરે તો તેનો પ્રયત્ન નિષ્ફલ જાય છે અથવા વિપરીત ફળ પણ થાય છે.

કોઈ કહે કે ઇન્ધિરભજનથી વિપરીત ફળ થવું તે અસંભવિત છે. તે વાત ઠીક છે. પરંતુ એમ પણ જોવામાં આવે છે કે ધનાદિ સંપત્તિઓનો નાશ મુમુક્ષુને માટે ઉપકારરૂપ છે, કોઈ વિપરીત નથી. તથાપિ વિષયાસક્તોને માટે તો તે મોટો નાશ મનાય છે. તે લોકની દૃષ્ટિમાં, તેને નાશ કહે છે, જ્યારે મુમુક્ષુની દૃષ્ટિમાં તે સારૂ થયું છે. તાત્પર્ય એવું છે કે જેને ધનાદિ સંપત્તિનો નાશ કલેશકારક નથી તેવા સર્વ સદાચારી મનુષ્ય પ્રણુવજનના અધિકારી છે, બાકી શ્વર કે સ્ત્રી આદિકનો અહીં વિચાર નથી. ગૃહસ્થ કે સંન્યાસીનો પણ વિચાર નથી. વિરક્ત જ એક કારણ છે.

આ વિષયમાં શ્રુતિ સ્મૃતિ આદિનાં પ્રમાણ છે.

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति ओमित्येतत् ।

જે શ્રુતિપ્રમાણ આજ્ઞા કહેવામાં આવ્યું છે.

” ”

વળા મૂતસંહિતામાં પણ કહ્યું છે કે:—

त्रिचतुर्वत्सरं शिष्यं परीक्ष्य सततं पुनः ।

ईश्वरादेशतो देयो मन्त्रोऽयं मन्त्रिसत्तमैः ॥ सू० सं० ख० ४ अ० ४-१५ ॥

અર્થ:—મન્ત્રોના તત્ત્વને જાણનાર મનુષ્યોએ પ્રણવજપનો ઉપદેશ દેતા પહેલાં ત્રણ અથવા ચાર વર્ષ સુધી શિષ્યોની વિરક્તિની પરીક્ષા કરી ઉપદેશ દેવો નેહએ. પરીક્ષા કરતાં જ્યારે ગુરૂના મનમાં એવો નિશ્ચય થાય કે આ શિષ્ય પ્રણવનો અધિકારી છે, ત્યારે તેનો ઉપદેશ કરવો. ગુરૂનો જે નિશ્ચય તેને જ અહીં ઉપદેશદેશ (ઉપદેશના) કહી છે.

अपरीक्ष्य प्रदानेन शीघ्रं मृत्युमवाप्नुयात् ॥

अर्जितपुरुषार्योऽपि वृथा भवति तस्य तत् ॥ ,, ॥ १६ ॥

અર્થ:—તેની રીતે પરીક્ષા કર્યા વિના દરેકને પ્રણયનો જપ કરવાનો ઉપદેશ કરવાથી શિષ્યનું શીઘ્ર મૃત્યુ પણ થઇ જાય. અને પરલોક સંબંધી ભોગ સામગ્રીની પ્રાપ્તિ માટે તેણે જે કોઈ પુણ્ય ઉપાર્જન કર્યું હોય તે પણ નષ્ટ થઇ જાય. અને આ લોક સંબંધી જે ભોગસામગ્રી તેની પાસે છે તે પણ નષ્ટ થવાનો સંભવ છે એવો જ્ઞોક્ષનો ભાવ છે. પૂર્ણ વૈરાગ્ય વિના જ્ઞોક્ષરતો જપ કરવાથી આયુ, ધન, આદિનો નાશ થવાનો સંભવ છે.

સર્વ પ્રકારના અધિકારી મનુષ્યોને સક્રામી તથા નિષ્ક્રામી એવા બે પ્રકારના બેઠથી સમાપ્ત કરી શકાય છે. નિષ્ક્રામી મનુષ્યનાં સાધન સંસારના પદાર્થોની ઇચ્છાને હકાવવા માટે હોય છે. સક્રામીનાં સાધન સંસારના પદાર્થોમાં આસક્તિ વધારનારનાં હોય છે. તે કારણથી અમુક તથા વિપયાસકત મનુષ્યોને આટે વેદમાં સાધનબેદનો નિશ્ચય કર્યો છે.

વેદમાં શ્રેય પદાર્થ તથા પ્રેય પદાર્થ—ઐશ્વર્ય બે પ્રકારના પદાર્થોના નિર્ણય કર્યો છે. તે નીચે પ્રમાણે:—

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयः ।

कठ० उ० अ० १-२-१ ॥

અર્થ:—મોક્ષના સાધન રૂપ ને સ્વચ્છવિદ્યા છે તે લિંગ છે, અને આ લોક સંબંધી અથવા સ્વર્ગાદિ પરલોક સંબંધી સુખના સાધન રૂપ ને કર્મ છે તે લિંગ છે, અર્થાત મોક્ષનું સાધન તત્ત્વજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનને ઉપયોગી નિષ્કામ કર્મ આદિ યેવના સાધન રૂપ હોવાથી તે—એમ બને ત્રેય: શબ્દથી કહેવાય છે. અને આ લોક અથવા પરલોક સંબંધી સુખના સાધન રૂપ સંસારના પદાર્થો તથા તેની પ્રાપ્તિના સાધન રૂપ સકામ કર્મ—એ બંનેને ત્રેય: કહે છે. આ બંને લિંગ લિંગ કૃણવાળાં હોવાથી લિંગ છે.

આ બંનેના અધિષ્ઠાત્રી પણ મિત્ર છે. કાર્ક માથુસ ૭ માસથી તાવની બિમારીમાં પડ્યો છે. તેણે દવા બદલ કરી, પરંતુ હજી સુધી તન્દુરસ્તી પ્રાપ્ત થઈ નથી. તેને મટાડવાને માટે વૈદ્ય કરીઆતુ આદિ કડવી વસ્તુને ઉપયોગ અથવા અન્ય જ્વરનાશક ઔષધોનો ઉપયોગ કરવાને આજ્ઞા કરે છે. રોગીના શ્રેય અર્થાત્ તન્દુરસ્તીને માટે તે યોગ્ય છે. તથાપિ તેને તે શ્રેય (શ્રેય ૩૫) નથી. તેને તો તીખા વા ખારા વા ખાટા પદાર્થ શ્રેય લાગે છે, પરંતુ તે શ્રેય ૩૫ નથી. ઉપરાંત રોગની વૃદ્ધિ કરનારા છે.

જોવી રીતે દરેક મનુષ્યને શ્રેય તથા શ્રેય પદાર્થ બંને પ્રાપ્ત થયા છે. સંસારમાં વારંવાર જન્મ મરણને બોગવનાર મદાદોગીને માટે. 'નિષ્કામ કર્મ', નિષ્કામ ઉપાસના કે ભક્તિ,

આદિક જન્મમરણ રૂપ પરંપરાથી મુક્ત કરાવનાર છે, પરંતુ તે તેને પ્રિય નથી. સંસારના ભોગ્ય પદાર્થ પ્રિય છે, પરંતુ તે શ્રેય રૂપ નથી. ઉલટા સંસારનીજ વૃદ્ધિ કરનારા છે. એ પ્રમાણે શ્રેય તથા પ્રેય પદાર્થનું સ્વરૂપ એક બીજાથી બિલકુલ વિરુદ્ધ છે, અર્થાત્ પ્રેય પદાર્થ મોક્ષના સાધન રૂપ છે, પ્રેય પદાર્થ બંધનના હેતુ રૂપ છે. શ્રેય તથા પ્રેયની સિદ્ધિ કરવાને માટે નાના પકારના મન્ત્ર દ્વારા પરમેશ્વરની ઉપાસના શાસ્ત્રમાં કહી છે. તેમાં શ્રેય રૂપ મોક્ષને સિદ્ધ કરનાર જે મન્ત્રાદિક છે તે મુમુક્ષુને માટે છે. જે પ્રેયને સિદ્ધ કરનાર મન્ત્ર છે તે સંસારના પદાર્થની ઇચ્છાવાળાને માટે છે.

જૂદા જૂદા કાર્યોની સિદ્ધિને માટે સાધન અને અધિકારી એ બન્ને જૂદા જૂદા હોય છે. એ વાત લૌકિક માણસ પણ સમજી શકે છે. ઘર બનાવનારને માટીનીજ આવશ્યકતા છે. તેથી તે સારી ચિકણી માટીને જ ચઢાય છે. તેવી રીતે કપડાં વણનાર સૂત્રની જ ઇચ્છા કરે છે. એવી રીતે સર્વ લોક દરેક કાર્યને માટે તેના કારણની જ તપાસ રાખે છે કારણ કે બિન બિન કાર્યની બિન બિન કારણોથી ઉત્પત્તિ થાય છે. બાજરીના બીજનાથી કાષ્ટ એ ઘડે પાકેલા દીકા નથી, માટે દરેક મનુષ્યે અધિકારના તાત્પર્યને તથા અધિકારી મનુષ્યની યોગ્યતા તથા સાધન-ભેદ તથા ફલભેદ—એ સર્વને જાણવાની આવશ્યકતા છે, નહિતો પોતાના પ્રયત્નની નિષ્ફળતા અથવા વિપરીત ફલ થવાનો પણ સંભવ છે.

આ પ્રમાણે પ્રણવનો અધિકારી વિરક્ત મનુષ્ય છે એ વાત સિદ્ધ થાય છે.

“મહં બ્રહ્માઽસ્મિ” આદિ મહાવાક્ય અને “સોઽહમ્” આદિનો જપ, ધ્યાનાદિ પણ શાસ્ત્રકારોએ મુમુક્ષુને માટે કહ્યાં છે. તે સર્વનો ઉપાસના પ્રકરણમાં નિર્ણય કરવામાં આવશે.

ભક્તોને જપ કરવાને માટે વૈદિક મન્ત્ર અનેક છે. ભક્તિના અધિકારી વિશેષે કરીને મધ્યમ જ હોય છે. તેમને માટે વિષ્ણુ આદિ પંચાયતન સરૂચુ દેવોના મન્ત્રોનો જપ શાસ્ત્રમાં કહ્યો છે. એ મન્ત્રોમાં રામકૃષ્ણાદિ અવતારોના રાજગોપાલ, વેણુગોપાલ, આદિ મૂલમન્ત્ર પ્રધાન છે. તેથી અતિરિક્ત ઐ નમો નારાયણાય, ઐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય, ઇત્યાદિ મન્ત્ર પણ જપને ઉપયોગી છે.

શિવના ઉપાસકોને માટે સ્થૂલ પંચાક્ષર, શિતંબર (ચિદંબર), આદિ મૂલમન્ત્ર ઉત્તમ છે. તેથી બિન નમઃ શિવાય, ઐ નમઃ શિવાય, ઇત્યાદિ સૂક્ષ્મ પંચાક્ષર, પદાક્ષર, દ્વાદશાક્ષર આદિ અનેક મન્ત્ર છે. દેવીના ઉપાસકોને માટે બાલા, શ્રીવિદ્યા, સ્વધંવર, તિરસ્કરણી, બસા-તિબલા, આદિ અનેક મંત્ર છે. ગણેશની ઉપાસનાને માટે બાલગણપતિ, મહાગણપતિ, આદિ મૂલમન્ત્ર છે. તેવી રીતે સૂર્યની ઉપાસના માટે આદિત્યહૃદય વગેરે અનેક મંત્ર છે. પરંતુ સર્વ મન્ત્રોની શક્તિ પોતપોતાના પ્રયત્ન અને યોગ્યતાને અનુસાર હોય છે.

વિષ્ણુ, શિવ, દેવી, સૂર્ય તથા ગણેશ—એમને પંચાયતન દેવ કહે છે. તેમની ઉપાસનાને માટે વેદ, પુરાણ તથા તંત્રશાસ્ત્રોમાં અનેક મંત્ર છે. તેમાં સકામી અને નિષ્કામીને માટે એક એક દેવના જૂદા જૂદા પ્રકારના મન્ત્ર કહ્યા છે.

પંચાયતન દેવતાથી અતિરિક્ત અનેક પ્રકારના જૂતાદિકોની ઉપાસનાના તંત્રશાસ્ત્રોમાં મન્ત્ર છે, પરંતુ તે મુમુક્ષુને પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

નિર્ગુણ પરમાત્માના જ્ઞાનના સાધન રૂપ શ્રવણ મનનાદિ કરવામાં જે અસમર્થ છે તેના મધ્યમ અધિકારીઓને પંચાયતન દેવાની જ પરમાત્મશુદ્ધિ ઉપાસના કરવાની શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. તેથી અતિરિક્ત ક્ષુદ્ર જૂતાદિકોની ઉપાસના પણ તેમને માટે પડતિતું કારણ હોવાથી ત્યાગ્ય છે. કેમકે—

યંયં વાપિ સ્મરન્ભાવં ત્યજત્યન્તે કલેવરમ્ ।

તં તમેવૈતિ કૌન્તેય સદા તદ્ભાવમાવિતઃ ॥

॥ મ૦ ગો૦ અ૦ ૮-૬ ॥

અર્થ:—હે કુંતીપુત્ર અર્જુન! મરણકાલે મનુષ્ય જે જે દેવાદિના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરતા સતા શરીરનો ત્યાગ કરે છે તે જ દેવાદિકોના ધ્યાનથી તે દેવાદિ વિષયક વાસનાયુક્ત થયેલા અન્તઃકરણવાળા મનુષ્ય હમેશાં તે જ દેવાદિકોને પ્રાપ્ત થાય છે.

આ શ્લોકથી ભગવાન જૂદા જૂદા દેવતા, જૂત, પ્રેતાદિકોની ઉપાસના કરનારને, જિજ્ઞાસુ દેવ, જૂત, આદિના સ્મરણ પૂર્વક પ્રાણુત્યાગ કરવાથી તે તે દેવાદિની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહે છે.

અન્તકાલ વખતનું જે સ્મરણ કહ્યું તે, મરણ પર્વન્તની ઉપાસનાને અનુસાર થાય છે. મરણ પર્વન્ત ઈશ્વરની ભક્તિ કરી ન હોય તો મરણકાલમાં ઈશ્વરનું સ્મરણ કરે અને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે એવો વિચાર કરવો તે અજ્ઞાનનું જ કારણ છે. કુટુંબાદિમાં આસક્ત મનુષ્ય મરણ સમયે પુત્રાદિનું જ ચિન્તન કરે છે તે વાત સર્વ લોક પ્રત્યક્ષ જુએ છે. એ ચિન્તનથી તે લોક પોતાના પુત્રાદિના ઘરમાં જ બળદ, શ્વાન, ગિલાડી, આદિ પ્રાણી રૂપે જન્મ લે છે. કંઈ પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ અથવા દેવાદિમાં જન્મ પ્રાપ્તિને માટે પણ તેઓ અધિકારી હોતા નથી. તેટલા માટે ભગવાને ગીતામાં કહ્યું છે કે

યાન્તિ દેવવ્રતા દેવાન્પિતૃઽયાન્તિ પૃથુવ્રતાઃ ।

ભૂતાંતિ યાન્તિ ભૂતેઽપિ યાન્તિ મચ્ચાજિનોઽપિ મામ્ ॥ મ૦ ગો૦ અ૦ ૯-૨૫ ॥

અર્થ:—દેવતાઓની ભક્તિ કરનાર દેવોને પ્રાપ્ત થાય છે, અને પિતૃઓના ઉપાસક પિતૃ-રોને, જૂતોની ભક્તિ કરનાર જૂતોને પ્રાપ્ત થાય છે, અને જેઓ અમારી ભક્તિ કરે છે તેઓ મને (પરમાત્માને) પ્રાપ્ત થાય છે, અર્થાત્ મનુષ્યોને જે જે પદાર્થવિષયક ચિન્તા રહે છે તે મનુષ્ય તે તે પદાર્થને પ્રાપ્ત થાય છે.

શંકા:—કેટલાકને એવી શંકા થાય છે કે હું જેવી દેવાદિની ભક્તિ કરું છું તેવી કુટુંબની ભક્તિ કરતો નથી, પરંતુ તેના પાલન પોષણની ફિકર માત્ર કરું છું. તેથી જેવી રીતે જૂતાદિકોની ઉપાસનાથી જૂતાદિકોને પ્રાપ્ત થાય છે, તેવી રીતે હું કુટુંબની ચિન્તા કરવા માત્રથી તેના ઘરમાં શ્વાન આદિ રૂપે ઉત્પન્ન થાઉં એ બની શકતું નથી.

સમાધાન:—એનું આત્મ સમાધાન છે. કુટુંબનું પોષણ કરનાર મનુષ્ય એ પ્રકારના હોય છે. એક તો, મનુષ્ય જન્મનું મુખ્ય કર્તવ્ય શું છે તે જાણીને તેને લક્ષ્ય રાખીને ધર્માચરણને મોટે વિવાહ કરીને ધર્મપત્નીની સાથે યજ્ઞ, દાન, તપ, ઈશ્વરભક્તિ, આદિ નિયમસર કરે છે. પોતાનો ધર્મ સમજીને નિર્ગોહ થઈ કુટુંબાદિનું પોષણ, પુત્રપુત્રી આદિનું શિક્ષણ, આદિને ઉપયોગી કાર્ય કરે છે. તેવા લોકની તો સદ્ગતિ થાય છે. બીજી જાતના મનુષ્યો યજ્ઞ, દાન, તપ, ઈશ્વરભક્તિ, આદિને જાણતા નથી, મનુષ્ય જન્મના કર્તવ્યને યથા જાણતા નથી.

સાત્ત્વિકરૂપી જ્ઞાન છે, શ્રદ્ધા પણ નથી. છતાં વિષયાસક્ત છે. તેથી રતિ માત્રને માટે વિવાહ કરીને સંસારના વિષયભોગ, તથા તેને માટે ધનનું ઉપાર્જન પણ કરતા રહે છે. એવા મનુષ્યોને કુટુંબ, ધન, આદિમાં મોહની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. તે લોક મરણ સમયે પણ પુત્ર, પૌત્ર, પત્ની, આદિને મોહાવે છે. તેમનો વિચાર કરવાથી તેઓમાં આંસુ આવે છે. પૈસા ટકાનો હિસાબ બતાવે છે. પોતાના દેહનો ત્યાગ તથા કુટુંબના ત્યાગનો કલેશ દર્શાવે છે. આવા મનુષ્યો હમેશાં પોતાના કુટુંબમાં પશ્ચાદ્દિના જન્મને પ્રાપ્ત થાય છે. આ વાત “યં યં વાપિ સ્મરન્માવમ્” એ શ્લોકથી બગવાને કહી છે.

માટે મનુષ્યોને સંસારના પદાર્થોમાંથી આસક્તિનો ત્યાગ તથા કુટુંબાદિના મોહના ત્યાગની આવશ્યકતા છે. જૂતાદિની ઉપાસના પણ અવશ્ય ત્યાગ્ય છે.

માટે અન્ધ શ્રદ્ધાવાળા મનુષ્યોને માટે એ ઇષ્ટ છે કે તેમણે વિદ્વાન્ તથા સદાચારી તપસ્વી એવા યોગ્ય વૈદિકધર્મીને સેવા શુશ્રૂષા આદિ વડે પ્રસન્ન કરી તેની દ્વારા સાધનોને જાણી તેનું જ અનુષ્ઠાન કરે. નહિતો મહા મહેનત કરી ખાલી કલેશ ઉદાવીને પણ મનુષ્યજન્મને ધૂળમાં મેળવી દેવાનું થશે. કાંઈ પણ ઉત્તમ ફળ નહીં મળે.

અન્ધ શ્રદ્ધા દુઃખનું જ કારણ છે. તેથી કદાપિ સુખ મળવાનું નથી:—

અગતિત્વમતિશ્રદ્ધા જ્ઞાનાભ્યાસે રુચિર્ન હિ ।

ત્રયઃ શિષ્યગુણા હોતે મૂર્ચ્ચાર્યસ્ય પુણ્યે ॥

”

અર્થ:—અગતિત્વ—હું દીન છું, પામર છું, અજ્ઞાની છું, આ પ્રકારની ભાવના, તથા અતિશ્રદ્ધા એટલે અન્ધ શ્રદ્ધા—વિચાર વિના વિશ્વાસ, અને શાસ્ત્રોનું શ્રવણ મનન કરવામાં રૂચિ નહોતી—શિષ્યના આ ત્રણ ગુણ મૂર્ખ આચાર્યના પોષક છે. તાત્પર્ય આ છે:—આવા વિચારશૂન્ય મૂર્ખ મનુષ્યને સારો માર્ગ મળતો નથી. સ્વાર્થી લોકો પોતાના સ્વાર્થને સિદ્ધ કરવાને આવા લોકોને પોતાની જાળમાં ફસાવી રાખવાથી તેવા અજ્ઞાની લોકોને ધર્મનો સ્વાર્થ માર્ગ મળવો સંભવિત નથી.

માટે દરેક મનુષ્યે શાસ્ત્રનો જ આશ્રય લેવો જોઈએ. (શાસ્ત્રનું પ્રયોજન આદિ અધ્યયન નિરૂપણમાંથી જાણી લેવું.)

ઇતિ કાર્તનભક્તિનિરૂપણ સમાપ્ત.

નવધાભક્તિ-૩. રમરણ.

કાર્તનરૂપ ભક્તિનું નિરૂપણ કરીને હવે હરિગુણશ્રુતિ અન્તર્ગત રમરણ રૂપ ભક્તિનું નિરૂપણ કરીએ છીએ. કારણ કે:—

તસ્માદ્ધારત સર્વાત્મા ભગવાન્હરિરીશ્વર: ।

શ્રોતવ્યઃ કીર્તિતવ્યશ્ચ સ્મરતવ્યશ્ચેચ્છતાઽપ્યમ્ મા૦ પુ૦સ્ક૦ ૨ જ. ૨-૫ ॥

અર્થ:—સંસારના પદાર્થોનો નાશ પ્રત્યક્ષ દેખવા છતાં અગ્રાની મનુષ્ય તે તરફ લક્ષ આપતો નથી. માટે હે ભારત ! મોક્ષરૂપ અભય સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યે સર્વાત્મરૂપ ભગવાનનું જ શ્રવણ, કીર્તન અને સ્મરણ કરવું જોઈએ.

આ શ્લોકમાં શ્રવણ બાદ કીર્તન, અને કીર્તન પછી સ્મરણને કહ્યું છે. માટે જ્યાંદિ રૂપ કીર્તનભક્તિ કરનારે સ્મરણ અવસ્થા કરવું જોઈએ, કારણ કે ધ્યાન તથા જપ એક જ સમયમાં કરવાથી જ ચિત્તનો વિક્ષેપ (અચલતા) નિવૃત્ત થઈ શકે છે.

व्यापकं देवि मां दृष्ट्वा नित्यं सर्वत्र सर्वदा ।

निर्भयत्वं सदा लोके स्मरणं तदुदाहृतम् ॥ શિ.પુ.રુ.સં.સ્વ.રજ. ૨૩-૨૭ ॥

અર્થ:—હે પાર્વતિ ! સર્વવ્યાપક એવો જે હું (શિવ) તેનું હૃદયમાં સર્વ દશામાં દર્શન (ધ્યાન) કરવાથી લોકમાં સદાને માટે જે નિર્ભયત્વ પ્રાપ્ત થાય છે તેનું નામ સ્મરણ કહેવાય છે.

योगદર્શનમાં પણ કહ્યું છે કે:— ईश्वरप्रणिधानाद्वा ॥ યો.દ.પા. ૧-૨૩ ॥

અર્થ:—ઈશ્વરભક્તિથી સમાધિની સિદ્ધિ તથા સમાધિના ફલરૂપ કેવલ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ સૂત્રથી ભક્તિને મોક્ષનું સાધન કહીને—

तज्जपस्तदर्थभावनम् ॥

યો૦ દ૦ પા૦ ૧-૨૮ ॥

અર્થ:—તે પરમાત્માના વાચક રૂપ ઉચ્ચારનો જપ, અને ઉચ્ચારના વાચ્ય રૂપ ઈશ્વરનું સ્મરણ એટલે ધ્યાન રૂપ ભક્તિથી ચિત્તની એકાગ્રતા દ્વારા સમાધિની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહ્યું છે. મતલબ કે પરમાત્મામાં અનંત:કરણની વૃત્તિ સિદ્ધ થઈ જાય છે.

આ સૂત્રથી જપ તથા સ્મરણ (ધ્યાન) એક કાલમાં કરવાનું કહ્યું છે, કારણ કે જ્યાંદિનો મુખ્ય હેતુ અનંત:કરણની વૃત્તિને પરમાત્મામાં લગાવવી તે છે. જપ માત્રથી મનનો નિરોધ થતો નથી. માટે સાથે સાથે ધ્યાનનો પણ નિયમ રાખ્યો છે. જપ કરતાં કરતાં જ્યારે મન એકાગ્ર થાય, તે સમયે ધ્યાન કરવું સાફ છે. ધ્યાનમાંથી જ્યારે ચિત્તનું ઉત્થાન થાય તે સમયે ફરી જપ કરવો જોઈએ. તેથી નિયમપૂર્વક અભ્યાસ કરનાર મનુષ્ય રોજ એક કલાક જપ કરતો હોય તો તેણે પ્રથમથી ૨૦ મીનીટ જપ કરવો, પછી ૨૦ મીનીટ ધ્યાન કરવું, અને ત્યાર બાદ ફરી ૨૦ મીનીટ જપ કરવો એ ઠીક છે. એ પ્રમાણે કલાકને પૂર્ણ કરવો! આ પ્રમાણે જપ તથા ધ્યાન એકી સાથે કરવાથી શીઘ્ર ચિત્તની એકાગ્રતા થાય છે. આ નિયમ મન્ટ્રોનું પુરસ્કરણ કરતી વખતે રાખવાનો નથી.

પ્રથમ જે ત્રણ પ્રકારના જપ કહ્યા છે તેમાંનો માનસિક જપ ધ્યાનમાં વિશેષ સહાય દેનાર છે. ધ્યાનનું જ નામ સ્મરણ છે. આ ધ્યાનનો મહિમા શાસ્ત્રમાં બહુ પ્રકારે કહ્યો છે:—

पापपावकदग्धानां कर्मचेष्टावियोगिनाम् ।

भेषजं नास्ति मर्त्यानां श्रीकृष्णस्मरणं विना ॥

સ્કા૦ પુ૦ સ્વ૦ ૨ માર્ગ૦ મા૦ ૫ સ૦ ૧૫-૪૬ ॥

અર્થ:—જે પાપ રૂપી અગ્નિથી બળેલો છે અને કોઈ પણ પુણ્ય કર્મ કરતો નથી એવા માણસને સંસારના દુઃખની નિવૃત્તિને માટે ભગવાનના સ્મરણ વિના બીજું કંઈ પણ સાધન નથી.

ભવામ્બોધિનિમગ્નાનાં મહાપાપોર્મિપાતિનામ્ ।

ન ગતિર્માનવાનાં ચ શ્રીકૃષ્ણસ્મરણં વિના ॥

” ॥ ૪૭ ॥

અર્થ—જે મનુષ્ય સંસાર રૂપી સમુદ્રમાં કુબેલા છે, તથા મહાન્ પાપ રૂપી મોળની વચમાં પડ્યા છે—અર્થાત્ સમુદ્રની અંદર પડેલા પદાર્થ મોળમાં આવી જાય છે અને તેને મોળાં આમ તેમ ધકેલીને જ્યાં ત્યાં નાંખી દે છે. તેવી રીતે સંસારસમુદ્રમાં પડેલાં પ્રાણી અવિદ્યાદિ કલેશ રૂપ મોળમાં પડી જાય છે. અને તે અવિદ્યાદિને વશ થવાથી ધકેલીને તેને નાના પ્રકારની પશુ આદિ યોનિમાં લઈ જાય છે. અને ત્યાં નાંખીને તેને કુઃખ દે છે. તે કલેશ પાપ રૂપ હોવાથી તેને “ પાપોર્મિપાતિનામ્ ” એ પદમાં પાપ રૂપ કહ્યું છે. આવા મનુષ્યને પરમાત્માના સ્મરણુ વિના અન્ય કોઈ પણ ગતિ નથી.

મૃત્યુકાલેઽપિ મર્ત્યાનાં પાપિનાં તદનિચ્છતામ્ ।

ગચ્છતાં નાસ્તિ પાથેયં શ્રીકૃષ્ણસ્મરણં વિના ॥

” ॥ ૪૮ ॥

અર્થ—કેટલાએ લોક મરણુ પર્યન્ત ઈશ્વરભક્તિ ચલાતા નથી. પરન્તુ મરણુ સમયે ઈશ્વરનું નામ જપવાની તથા તેમનું સ્મરણુ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે. કોઈ અન્યન્ત પાપી મનુષ્યને તો મરણુકાલમાં પણ તેવી ઇચ્છા થતી નથી. એવા માણસને ઈશ્વરના સ્મરણુ વિના બીજી કોઈ સહાય નથી.

મરણુસમયમાં ઈશ્વરસ્મરણુ કરવું કઠિન છે; કારણ કે કઠિન રોગાદિ વિના, જ્ઞાનેન્દ્રિયની શક્તિ ક્ષીણ થયા વિના, કોઈ મરણુ નથી. કેટલાકનો કંઈ કદ્યથી રૂંધાઈ જાય છે, શબ્દ સાંભળી શક્તા નથી, બોલી શક્તા નથી, પાસે આવેલા મનુષ્યને પણ દેખી શક્તા નથી, રોગનાદિ દ્વારા કલેશ કરનાર કુટુંબીઓનો વિક્ષેપ પણ ચાલે છે. એવા સમયમાં ઈશ્વર-સ્મરણુ અભ્યાસીને જ યથ શકે, બીજાથી બની શકે નહીં. વળી અભ્યાસી લોકમાં પણ કેટલાક તે સમયે રોગના બળથી સ્મરણુ કરી શક્તા નથી. જે ભક્તથી રોગાદિ નિમિત્તથી પરમાત્માનું સ્મરણુ યથ શક્યું નથી તેવા ભક્તનું સ્મરણુ તો ભગવાન્ સ્વયં કરી લે છે.

સ્થિરચેતસિ સુસ્વસ્થે શરીરે સતિ યો નરઃ ।

પાતુસામ્યે સ્થિતે સ્મર્તા વિશ્વરૂપં ચ મામકમ્ ॥

(પરમાર્થસારટીકા)

તતસ્તુ ત્રિયમાણં તં કાષ્ઠપાપાણસંનિભમ્ ।

અહં સ્મારમિ મદ્ભક્તં નયામિ પરમાં ગતિમ્ ॥

”

અર્થ—જ્યારે મનુષ્યનું શરીર નીરોગ હોવાથી સ્વસ્થ હોય છે તથા ચિત્ત પણ સ્થિર હોય છે અર્થાત્ ચિત્તમાં વિક્ષેપ કરનાર કોઈ શોક રોગાદિક ન હોવાથી ચિત્ત પણ સ્થિર રહે, એવી અવસ્થામાં તે મારા વિશ્વસ્વરૂપનું સ્મરણુ કરે છે. પરન્તુ એવો મનુષ્ય જ્યારે મરણુની તૈયારી કરે છે અને લોકકુલ પૃથ્થરની માફક જ્ઞાન રહિત થાય છે, ત્યારે મારા ભક્તોનું હું સ્મરણુ કરું છું, અને તેમને ઉત્તમ રૂપ ગતિને પ્રાપ્ત કરાવું છું. (આ બે શ્લોક “ પરમાર્થસાર ”ની ટીકામાં ચોગરાજ આચાર્યે લખ્યા છે.) તાત્પર્ય એ છે કે કરેલી સ્મરણુદિ રૂપ ઈશ્વરભક્તિ કદાપિ વ્યર્થ જતી નથી.

મનુષ્ય નાના પ્રકારનાં પાપ કરે છે એ સર્વના પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપ પરમાત્માના સ્મરણુને કહ્યું છે—

કૃતે પાપેઽનુતાપો વૈ यस्य पुंसः प्रजायते ।

પ્રાયશ્ચિત્તં તુ તસ્યૈકં હરિસંસ્મરણં પરમ્ ॥ વિ૦ પુ૦ અં ૦ ૨, અ. ૬-૩૫ ॥

અર્થ:—કાંઈ માણસે પાપ કર્યું હોય તેનો પશ્ચાત્તાપ કરવો તે એક પ્રાયશ્ચિત્ત છે. બીજું પરમાત્માનું સ્મરણ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. અર્થાત્ પશ્ચાત્તાપ સામાન્ય પ્રાયશ્ચિત્ત છે, પરમાત્માનું સ્મરણ વિશેષ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. તેનાથી સર્વ પાપનો નાશ થાય છે.

૧૧ તસ્માદહર્નિશં વિष्णुं संस्मरन्પुरुषો मुने ।

ન યાતિ નરકં શુદ્ધઃ સંક્ષીણાચ્ચિલ્લકલ્મષઃ ॥ ૨૯ ॥

અર્થ:—માટે, હે મુનિ ! દિનરાત્રિ મનુષ્ય પરમાત્માનું સ્મરણ કરવાથી પાપથી રહિત થઈને શુદ્ધ થાય છે, અને તેથી નરકમાં જતો નથી.

ન हि ध्यानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

अपचान्नानि भुञ्जानो पापी नैवात्र लिप्यते ॥

મંગળપુર્વાકાં ૦ અ ૦ ૨૩૦-૩૫ ॥

અર્થ:—મુમુક્ષુને માટે ધ્યાનની તુલ્ય બીજું કાંઈ પવિત્ર સાધન જોવામાં આવતું નથી. અપચાન્નનું અન્ન ખાનાર પાપી મનુષ્ય પણ ધ્યાનથી પવિત્ર થાય છે.

ન हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते । ૩૦, ગો. અ. ૪-૩૮ ॥

અર્થ:—આ વ્યવહારભૂમિમાં જ્ઞાનની તુલ્ય મનુષ્યને પવિત્ર કરનાર અન્ય કાંઈ પદાર્થ જોવામાં આવતો નથી.

આ શ્લોકમાં જ્ઞાનને પવિત્ર કહ્યું અને ઉપરના શ્લોકમાં ધ્યાનને પવિત્ર કહ્યું તેનું કારણ શું તેવી શંકા થાય છે. પરંતુ મોક્ષનું સાધન સાક્ષાત્ જ્ઞાન જ હોવાથી જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા છે. છતાં જ્ઞાન પ્રાપ્તિના જે સાધન છે તેમાં ધ્યાન ૩૫ી સાધન એક છે. તેથી અહીં ધ્યાનને પણ પવિત્ર કહ્યું છે—

ध्यानयज्ञं विना मुक्तौ यतन्ते मोहिता जनाः ।

पायसान्नं परित्यज्य भक्षयन्ति महाविषम् ॥ તૂ.સં.ય.વૈ.સ્વ૦ ૪ અ ૦ ૯-૪૭ ॥

અર્થ:—જે લોક મોહને વશ થઈને ધ્યાનયજ્ઞ વિના મોક્ષ મેળવવા યત્ન કરે છે તે લોક દૂષપાત્રો ત્યાગ કરીને મહાન્ વિષનું ભક્ષણ કરે છે એમ સમજવું. અર્થાત્ જેવી રીતે દૂષપાત્ર શરીરને પુષ્ટિ આપનાર છે, એવા રીતે ધ્યાન મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. અન્ય સર્વ સંક્રમ કર્માદિ વિષની તુલ્ય દુઃખ દેનાર છે. માટે મુમુક્ષુ મનુષ્યે ધ્યાનમાં જ તત્પર રહેવું જોઈએ.

ध्यानयज्ञं विना किंचित्कुर्वाणो मुक्तिसिद्धये ।

अक्ष्णापि शब्दं गृह्णाति विना श्रोत्रेण केवलम् ॥ ૪૮ ॥

અર્થ:—મોક્ષપ્રાપ્તિને માટે ધ્યાનયજ્ઞ જ એક સાધન છે. છતાં તેને છોડીને અન્ય સાધનથી જે મોક્ષ સિદ્ધ કરવા ચાહે છે તે શ્રોત્ર વિના નેત્રથી શબ્દ સાંભળવા ચક્રાવ છે. અર્થાત્ જેવી રીતે શ્રોત્ર વિના શબ્દનું શ્રવણ બની શકે નહીં, તેવી રીતે ધ્યાન વિના કાંઈને જ્ઞાન અને મોક્ષ મળી શકતો નથી.

ધ્યાનયજ્ઞપરો મર્ત્યઃ શિવ એવ ન ચાપરઃ ।

ધ્યાનયજ્ઞૈકનિષ્ઠસ્ય ન કિંચિદપિ દુર્લભમ્ ॥ ” ॥ ૫૦ ॥

ધ્યાનયજ્ઞપરાણાં તુ પ્રસાદં કુરુતે શિવઃ । ” ॥ ૫૧ ॥

અર્થઃ—જે મર્ત્ય પુરૂષ ધ્યાનયજ્ઞમાં તત્પર છે તે સ્વયશિવ (પરમાત્મા) રૂપ છે, અન્ય નહીં. ધ્યાનયજ્ઞમાં જોની નિષ્ઠા છે તેને કાંઈ વાત દુર્લભ નથી. ધ્યાનયજ્ઞપરાયણ મનુષ્યને શિવ (પરમાત્મા) શાન્તિ આપે છે.

સદા ચિત્તં સમાસક્તં જન્તોર્વિપયગોચરે ।

યદિ નારાયણેઽત્યેવં કો ન મુચ્યેત વન્ધનાત્ ॥

મ.ગ.પુ.આ.કાં.અ. ૨૩૦—૩૬ ॥

અર્થઃ—મનુષ્યોનું ચિત્ત હમેશાં વિષયોમાં અત્યંત આસક્ત રહે છે જેથી વિષયનું જ ધ્યાન કરતા રહે છે. તેવી રીતે જો પરમાત્મામાં પ્રીતિ રાખી તેમનું ધ્યાન કરે તો કોણ બન્ધનથી મુક્ત ન થાય । અર્થાત્ સર્વ કોઈ મુક્ત થાય છે.

વાક્યાતીતં ત્રિકાલજ્ઞ વિશ્વેશં લોકસાક્ષિણમ્ ।

સર્વસ્માદુત્તમં વિષ્ણું સદા ધ્યાયન્ વિમુચ્યતે ॥

મંગ.પુ.આ.કાં.અ. ૨૩૨—૧૫ ॥

અર્થઃ—વાણીના અવિષય, ભૂત ભાવિ અને વર્તમાન ત્રણે કાલના જ્ઞાન વાળા, સંપૂર્ણ જગતના સ્વામી, સર્વ પ્રાણીઓના કબોળે ઉદાસીન ભાવથી દેખનાર (સાક્ષી), સર્વથી શ્રેષ્ઠ પરમાત્માનું હમેશાં ધ્યાન કરનાર સસારજન્મનથી છુટી જાય છે.

યથા સર્પિઃ શરીરસ્થં ગવાં ન કુરુતે બલમ્ ।

નિર્ગતં કર્મસંયુક્તં દત્તં તાસાં મહાબલમ્ ॥ અં ૨૩૫ સ્તો.૨,૩ ॥

તથા વિષ્ણુઃ શરીરસ્થો ન કરોતિ હિતં નૃણામ્ ॥

વિનારાધનયા દેવઃ સર્વગઃ પરમેશ્વરઃ ॥ ” ॥ ૩, ૪ ॥

અર્થઃ—ગાયના દૂધમાં ઘી રહે છે. તે ઘી ગાયના શરીરમાં રહે છે. તથાપિ તે ઘી ગાયના શરીરને કાંઈ પુષ્ટિ કરતું નથી. પરન્તુ તે જ ઘી જો ગાયને ઢોહી દુધને જમાવી દહીંને વલો-વીને બહાર કાઢી ગાયને પાવામાં આવે તો તેના શરીરને પુષ્ટિ આપે, તેની રીતે દૂધમાં ઘીની વૃદ્ધિ સર્વ શરીરમાં વ્યાપક હોવા છતાં પરમેશ્વરની ઉપાસના વિના કોઈ વિશેષ ઉપકાર કરતા નથી. અર્થાત્ આત્મજ્ઞાન, મોક્ષ, આદિ કોઈ આપતા નથી. સામાન્ય રીતે દેહેન્દ્રિયાદિકોને પોતપોતાની ક્રિયા અલાવવા ચોગ્ય શક્તિ માત્ર આપે છે. જો ધ્યાનાદિ દ્વારા તેમની ઉપાસના કરે તો જ્ઞાન તથા મોક્ષ દિ રૂપ આપે છે. માટે મુમુક્ષુકાએ હમેશાં ધ્યાનમાં તત્પર રહેવું જોઈએ.

પાનીઘઘારિણા યદ્વદ્ ઘટે ચિત્તં પ્રધીયતે ।

તદ્દેવે હરૌ ચિત્તં ધૃત્વા મોક્ષમવાપ્નુયાત્ ॥ પદ્ય.પુ.૦.૧૦.૬ અં ૧૩૨-૩૯ ॥

અર્થઃ—વ્યાવહારિક માણસ હમેશાં કેવી રીતે પરમાત્માનું સ્મરણ કરી શકે તેનું આ દેખાતું છે. પાણી લાવનાર માણસ પાણીના ધોળાને માથા-ઉપર ગમી દાઢ્ય છતાં ટાપી

ચાલે છે છતાં તેની ચિત્તવૃત્તિ ઘટમાં જ રહે છે—ઘટને પડવા દેતો નથી. તેવી જ રીતે પરમાત્માનો ભક્ત સંસારના વ્યવહાર કરતો સતો પણ પોતાની વૃત્તિને પરમાત્મામાં રાખી શકે છે. અને તેની રીતે હમેશાં પરમાત્માનું ધ્યાન કરી શકે છે. પરંતુ પરમાત્મામાં પ્રેમ હોવો, ભોધ્યે, પ્રેમ વિના હમેશાં ધ્યાન બને નહીં. પુત્ર સ્ત્રી આદિનું હમેશાં ધ્યાન કરતો રહે છે, કારણ કે તેમાં તેનો પ્રેમ છે. માટે જો પ્રેમ પૂર્વક હમેશાં પરમાત્માનું ધ્યાન કરે તો મોક્ષ પ્રાપ્ત કરી શકે.

ધ્યાનાગ્નિના ચ મેધાવી લભતે પરમાં ગતિમ્ ।

મન્યનાદ્દૃશ્યતે હ્યગ્નિસ્તદ્વદ્ધ્યાનેન ષૈ હરિઃ॥મ.ગ.પુ.આ.કા.અ.૨૩૬-૨૨॥

અર્થ—ભુદ્ધિમાન મનુષ્ય ધ્યાન રૂપી અગ્નિમાં પાપને બાળી નાંખે છે. તેથી તે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ દ્વારા મોક્ષ રૂપ પરમ ગતિને પ્રાપ્ત થાય છે. અગ્નિહોત્રી લોક અગ્નિને મંથન કરી કાઢે છે. તેમના મંથન કરીને અગ્નિ કાઢવાના યંત્રનું નામ અરણિ છે. તે અરણિ લાકડાની હોય છે. મંથન કરવાથી જેમ લાકડામાંથી અગ્નિ પ્રકટ થાય છે, તેમ ધ્યાન વડે પરમાત્માનું સ્વરૂપ પ્રકટ થાય છે. ધ્યાનથી ચિત્તવૃત્તિની અંધતા દૂર થાય છે, અને એકાગ્રતાને પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે જ પરમાત્માના આનંદ સ્વરૂપનું ભાન થાય છે. આ આનંદનું ભાન થવું તેનું જ નામ સ્વરૂપનું પ્રકટ થવું છે.

ધ્યેયે સક્તં મનો યસ્ય ધ્યેયમેવાવપચ્ચતિ ।

નાન્યં પદાર્થં જાનાતિ ધ્યાનમેતત્પ્રકીર્તિતમ્ ॥ ૨૩૪-૩૦, ૧ ॥

અર્થ—મનુષ્ય જેનું ધ્યાન કરવાની ઇચ્છા કરે છે તેનું નામ ધ્યેય છે. એ ધ્યેય રૂપ વસ્તુમાં આસક્ત હોવાથી અર્થાત્ ચોટવાથી સર્વ પ્રકારથી ચિત્ત ધ્યેયને જ ભુલ્યે છે—ધ્યેયમાં જ લાગ્યું રહે છે. તેથી બીજા કોઈ પદાર્થની તેને પ્રતીતિ થતી નથી. આવી અવસ્થાને ધ્યાન કહે છે.

યોગદર્શનમાં પણ કહ્યું છે કે—

તત્ર મત્યયૈકતાનતા ધ્યાનમ્ ॥ યોગ દ૦ પા૦ ૩-૨ ॥

અર્થ—ધ્યાન કરવાને માટે જે હૃદયપુષ્કરીકાદિ સ્થાનમાં અથવા બાહ્ય મૂર્તિ આદિમાં મનોવૃત્તિને લગાવી છે તે સ્થાન અથવા મૂર્તિમાં વૃત્તિનો જે સદૃશ પ્રવાહ છે તેને ધ્યાન કહે છે.

પહેલા ક્ષણમાં ઘટાકાર થયેલી વૃત્તિ ઘટાકાર રૂપે બીજા, ત્રીજા, ચોથા વગેરે ક્ષણમાં પણ રહે તો તેને સદૃશ પ્રવાહ કહે છે. આવા પ્રકારનો સદૃશ પ્રવાહ અભ્યાસના બળથી કલાક અથવા તેથી પણ અધિક કાળ સુધી પણ પોતાની ઇચ્છાનુસાર વધારી શકે છે. ઘટાકાર થયેલી વૃત્તિની વચમાં અન્ય કોઈ પટાદિ પદાર્થનું વ્યવધાન આવે તો, અર્થાત્ ઘટના ધ્યાનના સમયની વચમાં પડતો ખ્યાલ આવે તો ધ્યાનનો ભંગ થાય છે. ફરી સદૃશ પ્રવાહ રહ્યો નહીં, વિસદૃશ પટાકાર વૃત્તિ વચમાં આવી છે, તેથી ધ્યાન રહ્યું નહીં.

આ પ્રમાણે ધ્યાનના અભ્યાસીને પ્રથમ ધારણાની આવશ્યકતા છે, કારણ કે ધારણા વિના ધ્યાન યર્થ રહતું નથી. અને ધારણા કોઈ પણ આધાર વિના બનતી નથી. તેથી નાભિચક્ર, હૃદયપુષ્કરીક, હાસરન્દ્ર, નાસિકાનો અગ્રભાગ, શુદ્ધનો અગ્રભાગ, આદિ સ્થાનોમાં, અને

બાહ્ય સૂર્યાદિમાં અથવા વિષ્ણુ આદિની મૂર્તિમાં પણ ધારણા તથા ધ્યાન કરવાનું યોગ-
શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.

• દેશવન્ધચિત્તસ્ય ધારણા ॥

યો. દ. પા. ૩-૧ ॥

અર્થ:—ધ્યાન કરવાને માટે નાભિચક્રાદિ સ્થાનમાં અથવા બાહ્ય વિષયમાં અન્તઃકરણની
વૃત્તિ માત્રથી જે સંબંધ કરે છે તેને ધારણા કહે છે.

નાભિચક્રાદિનું ધ્યાન બનતું નથી, પરંતુ તે સ્થાનમાં ઇશ્વરનું ધ્યાન કરવાનું છે. સર્વ
વસ્તુને સ્ફુર્તિ દેનાર પરમેશ્વર સર્વ જગત્માં વ્યાપક છે. તેથી સર્વ વસ્તુ માત્ર ધ્યાનનો જ
વિષય છે. તથાપિ સર્વ પદાર્થમાં ધ્યાન કરવાથી ઇશ્વરના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી.
સૂર્યનો પ્રકાશ સર્વ વસ્તુમાં પડે છે. બીજા તથા દર્પણ આદિમાં પણ પડે છે, પરંતુ સૂર્યનું
પ્રતિબિંબ બીજામાં જોવામાં આવતું નથી, દર્પણ, જલાદિમાં જોવામાં આવે છે. તેથી રીતે
પરમાત્મા સર્વ વસ્તુમાં વ્યાપક છે, તથાપિ તેમના સાક્ષાત્કારની યોગ્યતા હૃદયાદિ સ્થાનમાં
અથવા વિષ્ણુ આદિક મૂર્તિમાં જ છે. તેથી હૃદયાદિ સ્થાનમાં અથવા વિષ્ણુ આદિક મૂર્તિમાં
ધારણાધ્યાન કરવું યોગ્ય છે.

આ ધારણા તથા ધ્યાનાદિના પ્રકાર પુરાણાદિકોમાં કહ્યા છે:

મૂર્તે ભગવતો રૂપં સર્વોપાશ્રયનિઃસ્પૃહમ્ ।

एषा वै धारणा ज्ञेया यच्चित्तं तत्र धार्यते ॥ बृ० ना० पु० पू० ख. ७०४७-५४ ॥

અર્થ:—ભગવાનની મૂર્તિ સર્વના આશ્રયરૂપ તથા નિઃસ્પૃહ છે, કારણ કે જે ભગવાનની
મૂર્તિને જુએ છે તેની સસારના અન્ય પદાર્થોમાંથી સ્પૃહા નિવૃત્ત થઈ જાય છે. આવી
મૂર્તિમાં ચિત્તવૃત્તિને લગાવવી તેનું નામ ધારણા છે.

तच्च मूर्ते हरे रूपं यद्विचिन्त्यं नराधिप ।

तच्छ्रूयतामनाधारा धारणा नोपपद्यते ॥

અર્થ:—કાઈ આધાર વિના ધારણા બની શકે નહીં. કાઈ પણ આધારમાં જ અન્તઃકરણની
વૃત્તિને લગાવી શકાય છે. માટે હે રાજન્! ધારણા તથા ધ્યાનને યોગ્ય તે ભગવાનના
રૂપને તમે સાંભળો.

मसन्नवदनं चारुं पद्मपत्रनिभेक्षणम् ।

सुकपोलं सुविस्तीर्णललाटफलकोज्ज्वलम् ॥

” ॥ ૫૬ ॥

समकर्णान्तविन्यस्तचारुकुण्डलभूपितम् ।

कम्बुग्रीवं सुविस्तीर्णश्रीवत्साङ्कितवक्षसम् ॥

” ॥ ૫૭ ॥

वल्लीविभंगिना मग्ननाभिना चोदरेण च ।

मलंवाष्टभुजं विष्णुमथापि तु चतुर्भुजम् ॥

” ॥ ૫૮ ॥

समस्थितोरुं जंघं च सुस्थिरांग्रिकराम्बुजम् ।

चिन्तयेद्ब्रह्मभૂतं तं पीतनिर्मलवाससम् ॥

” ॥ ૫૯ ॥

કિરીટચારુકેયૂરકટકાદિવિભૂષિતમ્ ।

શાર્ફચક્રગદાસ્ત્રશંખાક્ષવલયાન્વિતમ્ ॥

॥ ૬૦ ॥

અર્થ:—શ્રી વિષ્ણુ ભગવાન કે જેમનું મુખ પ્રસન્ન છે, તથા જે સુંદર છે, તથા જેમનાં નેત્ર કમલના પત્ર જેવાં છે, (“પદ્મ” નામ કમલનું છે. કાં જલ ભૂષયતિ इति कमलम् । જલને સુશોભિત કરે છે તેથી કમલ એવું નામ પડ્યું. કમલ જેવી રીતે જલના બુપણ રૂપ છે, તેવી રીતે નેત્ર મુખને સુશોભિત કરનાર છે. માટે કમલનયનાદિ વિશેષણ આપ્યાં છે), અને જેમનું લલાટ વિસ્તીર્ણ અને ઉજ્જવલ છે એવા (૫૬),

અંસ એટલે ખભા સુધી જેમનાં સુંદર કર્ણબૂપણ (કુંડલ) પહોંચે છે. શંખના જેવી ત્રણ રેખાવાળું જેમનું ગળું છે (સામુદ્રિક શાસ્ત્રાનુસાર શંખના જેવી ત્રણ રેખાવાળું ગળું ભાગ્ય-સચ્ચક્ર છે), તથા જેમની છાતી વિશાળ છે તથા શ્રીવત્સ નામના ચિહ્ન યુક્ત છે (૫૭), વળીઆં પડવાથી શોભાયમાન પેટવાળા તથા ઉંઢીનાભિવાળા, અને જનુ (ઢીંચણ) સુધી પહોંચતા આઠ અથવા ચાર ભુજવાળા (૫૮),

જેમની ગર (ઝાંગ) અને જંઘા (ઢીંચળની નીચેનો ધુંટણ સુધીનો પગ) સમાન સ્થિત છે, જેમના કરકમલ (હાથ) અને પાદકમલ (પગ) સારી રીતે દઢ છે, અને જેમણે નિર્ભળ પીત વસ્ત્ર ધારણ કરેલાં છે (૫૯)

તથા કિરીટ (મુકુટ) તથા સુંદર બાણ બંધ (કેયૂર) તથા કટકાદિ આભૂષણોથી જે શોભાયમાન છે, અને જેમણે હાથમાં ધનુષ, ચક્ર, ગદા, તલવાર, શંખ, જપમાલા તથા વલય ધારણ કરેલાં છે—એવા ઘનરવરૂપ વિષ્ણુ ભગવાનનું ધ્યાન કરવું. (૬૦).

ચિન્તયેત્તન્મયો યોગી સમાધાવાત્પમાનસમ્ ।

તાવદ્યાવદ્દહીભૂતા તત્રૈવ નૃપ ધારણા ॥

॥ ૬૧ ॥

અર્થ:—અન્માસી (યોગી) પુરૂષે ચિત્તને સમાહિત કરીને તન્મય થઈ આ મૂર્તિનું ધ્યાન કરવું, અને ન્યાં સુધી ધ્યાન દઢ ન થાય ત્યાં સુધી તે મૂર્તિમાં ધારણા અને ધ્યાન કરે.

एतदातिष्ठतोऽन्यद्वा स्वेच्छया कर्म कुर्वतः ।

नापयाति यदा चित्तं सिद्धां मन्येत तां तदा ॥

॥ ૬૨ ॥

અર્થ:—ધારણા ધ્યાન કરતા હોય કે સ્વેચ્છાપૂર્વકે અન્ય કાંઈ કર્મ કરતા હોય, તોપણ ન્યારે ચિત્ત ધ્યેય વસ્તુને છોડી અન્ય વસ્તુમાં ન જાય, ત્યારે જાણવું કે ધારણા ધ્યાનની સિદ્ધિ થઈ.

ततः शंखगदाचक्रशार्ङ्गादिरहितं बुधः ।

चिन्तयेद्भगवद्रूपं प्रशान्तं साक्षसूत्रकम् ॥

॥ ૬૩ ॥

અર્થ:—ત્યારબાદ ધ્યાનના વિષય (ધ્યેય—લક્ષ્ય)ને સૂક્ષ્મ કરવાને માટે શંખ, ગદા, ચક્ર, ધનુષ, આદિ શસ્ત્રોથી રહિત, પરંતુ ઉપર કહેલાં બૂપણાદિ તથા જપમાલાયુક્ત વિષ્ણુ ભગવાનની મૂર્તિનું ધ્યાન કરવું.

सा यदा धारणा तद्वदवस्थानवती ततः ।

किरीटकेयूरमुखैर्भूषणै रहितं स्मरेत् ॥

॥ ૬૪ ॥

અર્થ:—આ પ્રકારની મૂર્તિમાં જ્યારે ધ્યાન તથા જ્ઞાન એ પૂર્વ કહેલી રીતિએ દૃઢ થાય, ત્યારે ફરી કિરીટ, કેયૂર, આદિ ભૂષણો રહિત ભગવાનની મૂર્તિનું જ્ઞાન કરવું.

તદેવાવ્યયં દેવં સોઽહં ચેતિ પુનર્વિચર: ।

કુર્યાત્તતો હ્યહમિતિ પ્રણિધાનપરો ભવેત્ ॥

,,

॥ ૬૫ ॥

અર્થ:—પછી ભૂષણો રહિત મૂર્તિમાં જ્ઞાન દૃઢ થાય એટલે ભગવાનના દેહ (મૂર્તિ) માનમાં ધારણા જ્ઞાન કરવું. તે જ્ઞાન જ્યારે દૃઢ થાય ત્યારે પછી “સોઽહમ્” “તે જ હું છું” અર્થાત્ તેજ મારે સ્વરૂપ છે એવી રીતે પોતાના છાંટના સ્વરૂપની સાથે પોતાના સ્વરૂપના અભેદનું ચિન્તન કરવું.

આ પ્રકારની ઉપાસનાને અહંબ્રહ્મોપાસના અથવા અભેદોપાસના કહે છે. આવી ઉપાસનાથી ઇષ્ટ દેવતાના સાક્ષાત્કાર રૂપે પરો ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. અને સાક્ષાત્કારથી ષષ્ઠલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને ષષ્ઠલોકમાંથી આત્મજ્ઞાન પામી મુક્ત થાય છે—ફરી જન્મ થતો નથી. (વિષ્ણુલોક તથા રૂદ્રલોક ષષ્ઠલોકના જ અવાન્તર ભેદ છે.)

અહંબ્રહ્મોપાસના પરિપક્વ થયે અભેદનો નિશ્ચય થાય છે, તે વિશે ગોપીઓનું દર્શન છે.

ગોપીઓનો ઇતિહાસ ભાગવતમાં પ્રસિદ્ધ છે. અનેક જન્મની ભક્તિથી પ્રાપ્ત થયેલા ભગવાનના સમાગમથી ગોપીલોક બહુ પ્રસન્ન થઈ તથા પોતાને કૃતકૃત્ય માનતી હતી. તથાપિ અહંકારોદિ દોષ બહુ લાભે સમયે નષ્ટ થાય છે. ગોપીઓને ભગવાનની પ્રાપ્તિ નિમિત્ત કંઈક અભિમાન હતું. તે દૂર કરવાને માટે ભગવાન અન્તર્ધાન થયા. તે સમયે ગોપીઓની જે અવસ્થા હતી તે ભાગવતના પ્રથમ સ્કન્ધના ૩૦ મા અધ્યાયમાં કહી છે. કોઈ પણ વ્યક્તિના વિયોગમાં જે શોક થાય છે તેમાં પ્રેમ જ કારણ છે. પ્રેમ વિના શોક થાય નહીં. પુત્રાદિમાં પ્રેમ હોવાથી તેમના વિયોગ નિમિત્ત શોક થાય છે. ગોપીઓને ભગવાનના વિયોગ નિમિત્ત જે શોક થયે તેની સીમા નહોતી એ વાત તે સમયની તેમની ચેષ્ટાથી માલમ પડે છે. કેમકે ગોપીલોક લતા, વૃક્ષ, પશુ, આદિકોને પણ ભગવાનની ખબર પૂછતી હતી, તે સમયે પશુ આદિ જોલતાં હતાં એવું તાત્પર્ય નથી. પરંતુ અત્યંત શોકને માર્થે ગોપીઓને “પશુ વૃક્ષાદિ એવે છે કે નહીં” તેનું પણ જ્ઞાન રહ્યું નહોતું તેથી પશુ વૃક્ષ આદિકોને પૂછવું તે તેમના શોકની અધિકતાનું સૂચન કરે છે. જ્યારે બહુ તપાસ કરતા પણ ગોપીઓને ભગવાન મળ્યા નહી, ત્યારે ગોપીઓ પોતે પોતાને ભગવાન જાણી ભગવાને કરેલી પૂતનાદિવધ, કાલીયમર્દન ગોવર્ધનધારણ, આદિ લીલા કરવા લાગી આ પ્રકારે પોતાના મૃષ્ટદેવ સાથે અભેદ જાણવો તેનું નામ જ સાક્ષાત્કાર છે. કાંઈ કે પોતાની સાથે અભેદ જાણીને જ્યારે ભગવાનની લીલા કરી, ત્યારે ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થયો છે. આ પ્રકારે અહંબ્રહ્મોપાસના પરિપક્વ થતાં ભક્તોને ઇષ્ટ સાક્ષાત્કાર થાય છે. અહં બ્રહ્માસ્મિ આદિ અહંબ્રહ્મોપાસના વિષયક મહાવાક્યોનું પણ એ જ તાત્પર્ય છે.

ઉપનિષદોદિ વેદાન્તશાસ્ત્ર દ્વારા પરમાત્માના સ્વરૂપનો વિચાર કર્યો તે પણ સ્મરણ તુલ્ય છે, કેમકે તેથી ચિત્ત પણ પરમાત્માના સ્વરૂપમાં યોડી જાય છે. કારણ કે વેદાન્તશાસ્ત્રનો વિચાર પણ પૂર્વે કહેલી “તદર્થભાવના” રૂપ છે.

કેટલાક લોક પરમાત્માના સચ્ચુ સ્વરૂપના તથા ચતુર્ભુજાદિયુક્ત ઇશ્વરમૂર્તિના જ્ઞાનને

માનતા નથી, નિર્ગુણનું જ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે એવી તેઓની માન્યતા છે. આ શંકાનું નિવારણ કરવાને માટે સગ્રણ્ય મૂર્તિ આદિનું પ્રયોજન થોડું અહીં બતાવવું આવશ્યક છે.

પરમેશ્વરની ભક્તિ કરવી અથવા આત્મજ્ઞાન સંપાદન કરવું એ તો સર્વને ઈષ્ટ છે. જેમને ઇશ્વરની સત્તા આદિનો નિશ્ચય છે અર્થાત્ ઇશ્વર કોઇ વસ્તુ છે, તે સર્વશક્તિમાન છે, તે ભક્તોના દુઃખોની નિવૃત્તિ કરનાર તથા મોક્ષાદિ આપનાર છે, તથા સર્વ પ્રાણી માનના કર્મફલદાતા છે—એ પ્રકારે જેને ઇશ્વરની સત્તા વગેરેનો નિશ્ચય હોય તે જ મનુષ્ય ભક્તિ આદિ કરી શકે છે. જેમને સત્તા વગેરેનો નિશ્ચય નથી તે નાસ્તિક બની જાય છે, અને ધર્મ માર્ગથી વિમુખ થાય છે. તે કારણથી ઇશ્વરની સત્તા આદિનો નિશ્ચય કરાવવાને માટે મૂર્તિની આવશ્યકતા છે.

કાષ્ઠ હંસ પક્ષીના જ્ઞાનથી રહિત મનુષ્યને હંસની વાત સંભળાવે તો તે વિશ્વાસ કરતો નથી, કેમકે પોતાના ગામમાં કાળ આદિ પક્ષીની માફક હંસ પક્ષીને તેણે દીડું નથી. પરન્તુ હંસ વીસ સત્ત્વવક્તા મનુષ્ય પાસેથી સાંભળીને તેના મનમાં હંસના નામનું પક્ષી છે એવો વિશ્વાસ ખેસે છે. ત્યાર પછી, હંસ પક્ષી ક્યાં દશે કેવા પ્રકારનું દશે, એવા અશ્વ પૂછે છે. એ પ્રકારે સ્થાન તથા સ્વરૂપનો પણ તે સાધારણ રૂપે નિર્ધય કરે છે. બાદ તે હંસપક્ષીને જોવાને માટે તે માનસ સરોવર આદિ સ્થાનમાં જઈને તેને જુએ છે.

એ પ્રકારે પ્રથમ પરમેશ્વરની સત્તાનો નિશ્ચય કરીને પછી તેમના સ્વરૂપાદિકોનું જ્ઞાન તથા સાક્ષાત્કારની ઇચ્છા થાય છે. ઇશ્વરને કોઈ નેત્રથી દેખતા નથી. તેથી શાસ્ત્રાદિ ઉપર શ્રદ્ધા માનથી કોઈ મૂર્તિની કલ્પના કરીને તેમાં ઇશ્વરબુદ્ધિ કરે છે જેમ શાલગ્રામ, નર્મદેશ્વર, અથવા ચતુર્ભુજાદિ વિષય ભગવાનની મૂર્તિ આદિને હાલના સમયમાં લોક ઇશ્વર રૂપ માને છે.

નાના બાળકને ભગવાનની મૂર્તિ બતાવીને “આ પરમેશ્વર છે” એમ તેને બતાવવાથી “એ ઇશ્વર છે” એમ તે બાલક મનમાં નિશ્ચય કરે છે. પછી તે મૂર્તિને નમસ્કાર કરવાનું કહેતાં તે તેમ પણ કરે છે. એ પ્રમાણે પિતા, માતા અથવા અન્ય શિષ્ટ પુરૂષને પણ નમસ્કાર કરાવે છે. ઘરમાં રહેનાર નોકર આદિને નમસ્કાર કરાવતા નથી. તેથી ઇશ્વર, માતાપિતા, આદિ શુદ્ધજનો નમસ્કાર કરવા યોગ્ય અને પૂજ્ય છે એમ તે સમજે છે. તે પછી “ઇશ્વર-ભક્તિ કરવાથી તને ધન, વિદ્યા, આદિક મળશે” એમ લોકાવાચી ઇશ્વરના નામનો જપ, તેમની પૂજા, આદિ બતાવે છે. એમ કરતાં થોડા સમયમાં “ઇશ્વર કાંઈ સમર્થ છે, જે આપણને ધનાદિ આપી શકે છે” એમ તે બાળક જાણે છે. એ પ્રકારે બાલ અવસ્થામાં જ ઇશ્વરની સત્તા આદિનો નિશ્ચય કરાવવાને માટે મૂર્તિની આવશ્યકતા છે. જ્યારે તે બાળક મોટો થાય છે અને શાસ્ત્રાદિનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે સ્વયં “આ પાપાણાદિની મૂર્તિ છે, આ કોઈ ઇશ્વર નથી, ઇશ્વરનો જે મહિમા શાસ્ત્રમાં અવશ્ય ક્યો છે તેવો કોઈ આમાં નથી, તે તો સર્વ દેશ સર્વકાલ સર્વ વસ્તુમાં છે, નિસ છે, નાશ રહિત છે, ધ્યાનાદિથી તેમના સચ્ચિદાનંદાદિ સ્વરૂપનો અનુભવ કરવાનો છે”—એ પ્રમાણે વિચાર કરવાને તે સમર્થ થાય છે.

કાંઈ કહે કે તેને માટે કાંઈ મૂર્તિ આદિની જરૂર નથી. પહેલેથી જ ઉપદેશ કરવાથી અને શાસ્ત્રના અધ્યયનથી પરમાત્માનું યથાર્થ જ્ઞાન થઈ શકે છે, તેનું આ સમાધાન છે. જે કુળમાં નિયમથી શાસ્ત્રનું શિક્ષણ પરંપરાથી આપ્યું આવે છે એવા બુદ્ધિમાન લોકોને માટે આવો સંભવ

છે. પરન્તુ ખાસ સંસ્કારશૂન્ય કરોડો મનુષ્યોને માટે એવો સંભવ નથી. તેવા લોકને માટે સ્થૂલ વસ્તુની જ જરૂર છે, જે દ્વારા કોઈ ઈશ્વર છે એવું હમેશાં સ્મરણ રાખે. કેટલાક લોકનું કહેવું એવું છે કે મૂર્તિને નિમિત્તે કેટલાક લોક દુકાન ચલાવે છે તથા ધન એકઠું કરીને તેનો દુરુપયોગ કરે છે. માટે મંદિર તથા મૂર્તિપૂજા નહીં હોવી જોઈએ. એવા લોકનું કથન “લિક્ષુના ભયથી ભોજન ખનાવવું નહી” એના જેવું છે. લિક્ષુક લોકને આપતું કે નહીં તે પોતાની મરજી ઉપર છે. પરન્તુ ભોજન ન ખનાવે તો જીવ્યો મરશે. માટે લિક્ષુકોના ભયથી ભોજન નહીં ખનાવવું એ બુદ્ધિમત્તા નથી. તેવી રીતે મૂર્તિપૂજા કે મંદિર આદિકોના ત્યાગ કરવાથી અત્તાની પ્રજામા નાસ્તિકતા શીઘ્ર ફેલાવવાનો સંભવ છે. જેવી રીતે માતા પિતા ગુરુ મિત્ર આદિકોનો ફાટો દેખીને મન પ્રસન્ન થાય છે તથા હજારો વર્ષ પહેલાં મરણ પામેલાનું પણ સ્મરણ થાય છે, તેવી રીતે શાસ્ત્રસંસ્કાર તથા ગાયત્રી આદિ વૈદિક મન્ત્રોની ઉપાસના રહિત મનુષ્યોને માટે ઈશ્વરનું સ્મરણ રહેવાનું સાધન મૂર્તિ તથા મંદિરાદિક જ છે. મંદિરોમાં ધર્મિંગ ચલાવી ધન લૂંટતા હોય તો તે મૂર્તિ યા મંદિરનો દોષ નથી. તેમાં દોષ પાખંડી મનુષ્યોનો છે. તેવા લોકને હકાવી મંદિર આદિની વ્યવસ્થા યોગ્યતા પૂર્વક ચલાવવી તે અન્ય ધર્માત્મા મહેબ્યોનું કામ છે. પરન્તુ મૂર્તિ તથા મંદિરો આદિનું અપકરન કરવું તે યોગ્ય નથી. કારણ કે તેથી મનુષ્ય નાસ્તિક બની જાય છે, અન્ય કોઈ યથાર્થ આલંબનનો નિશ્ચય વિનાના મનુષ્યને પૂર્વના સ્થૂલ આલંબનનો પણ ત્યાગ કરાવવો તે યોગ્ય નથી.

માટે શ્રીમદ્ગીતામાં કહ્યું છે કે—

ન બુદ્ધિમેદં જનયેદજ્ઞાનાં કર્મસંગિનામ્ ।

જોષયેત્સર્વકર્માણિ વિદ્વાન્યુક્તઃ સમાચરન્ ॥

મ. ગી. છ. ૩-૨૬ ॥

અર્થ:—કર્તૃત્વનું બાલિમાન તથા ફલની ઈચ્છા રાખી કર્મમાં આસક્ત થઈ સકામ કર્મ કરનાર અવિવેકી મનુષ્યને “કર્મ બંધનનું કારણ છે માટે તે પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે” એમ કર્મત્યાગના ઉપદેશ દ્વારા તેની બુદ્ધિને વિવેકી ચલાયમાન કરે નહીં; અર્થાત્ તેને કર્મ છોડાવી અકર્તાત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરવો નહીં. પરન્તુ લોકસંબ્રમ કરવાની ઈચ્છાવાળા વિદ્વાને સર્વ પ્રકારનાં કર્મ કરતા સતા બીજા અજ્ઞાની મનુષ્યને પણ કર્મમાં શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરાવી તેની પાસે પણ પ્રીતિથી કર્મ કરાવવું તે યોગ્ય છે. પરન્તુ તેને “સકામ કર્મ સંસારમાં બંધનનો હેતુ છે, માટે નિષ્કામ કર્મ કરવું જોઈએ” એમ કહીને સકામ કર્મથી છોડાવી નિષ્કામ કર્મમાં જોડાવી શકે છે. અને તે નિષ્કામ ન હોય તો તેની પાસે સકામ કર્મ જ કરાવવું યોગ્ય છે. સમૂહ કર્મનો પરિત્યાગ કરાવવાથી તે ઉભયબ્રજ થઈ અનર્થમાં પડી જશે એવો શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે.

અજ્ઞસ્યાર્ધપ્રબુદ્ધસ્ય સર્વં વ્રજ્યેતિ યો વદેત્ ।

મહાનિરયજાલેષુ સ તેન વિનિયોજિતઃ ॥

વ્યાસવચનમ્ ॥

અર્થ:—અજ્ઞાની અથવા અર્ધજ્ઞાની પ્રતિ “આ સંપૂર્ણ જગત સંપૂર્ણ પરમાત્મા રૂપ છે.” એવો ઉપદેશ કરવો તે તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ નથી. પરન્તુ તેને તેવો ઉપદેશ કરવો તે મહાન નરક જાલમાં ફસાવા બરાબર છે, અર્થાત્ તેને મોક્ષનું સાધન ખતાવ્યું નથી. ઉલટું

નરકનું જ સાધન બતાવ્યું છે. કારણ કે અજ્ઞાનીનું ચિત્ત વિરક્ત ન હોવાથી તેને તત્ત્વ-જ્ઞાનમાં નિષ્ઠા થવાની નથી તેથી તે મોક્ષથી તો દૂર રહ્યો. અને કર્મનો પણ ત્યાગ કરવાથી કાલાન્તરમાં પણ નિષ્કામ થઇ અન્તાકરણની શુદ્ધિ દ્વારા આત્મજ્ઞાનનું સાધન કરવાથી પણ દૂર થયો. તેથી તે સંસારનાં બંધનમાં જ રહેવાનો. તેથી અજ્ઞાની પ્રતિ તો તે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ અનર્થ રૂપ છે.

આ કારણથી અજ્ઞાની તથા અર્ધજ્ઞાનીને કર્મનો ત્યાગ કરાવી બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરવો યોગ્ય નથી. (જેને કંઈપણ કર્મ કરવું જોઈએ એવું જ્ઞાન છે, પરન્તુ કર્મ, અકર્મ તથા વિકર્મનું જ્ઞાન નથી તેને અહીં “અર્ધજ્ઞાની” કહ્યો છે.)

વ્યાસ ભગવાનનું આ કથન કર્મત્યાગના વિષય માત્રમાં નથી, પરન્તુ કર્મ, ઉપાસના, જ્ઞાન, એ સર્વ મોક્ષસાધનમાં એ જ મર્યાદા છે.

કાષ્ઠ પણ મનુષ્યની શુદ્ધિ પ્રથમ સૂક્ષ્મ વસ્તુમાં અથવા સૂક્ષ્મ સાધનમાં કામ કરતી નથી. માટે તેને પ્રથમ સ્થૂલ કર્મ, સ્થૂલ ઉપાસના, સ્થૂલજ્ઞાનની આવશ્યકતા છે. તે કારણે દરેક અધિકારી મનુષ્યે પોતાના સામર્થ્યને અનુસાર ચ્યૂલાદિ ક્રમથી જ સાધન કરવું જોઈએ એ જ ભગવાનના ઉપદેશનું તાત્પર્ય છે.

ધ્યાન કરનારે પણ પહેલાં સ્થૂલ ભૂતિના ક્રમથી ધ્યાન કરવું એ વાત ઉપર લખવામાં આવી છે. જેવી રીતે બાણ મારવાનું અથવા હાલના સમયમાં બન્દુક વડે લક્ષ્યવેધન કરવાનું શિખનાર મનુષ્ય પ્રથમ સ્થૂલ લક્ષ્યમાં બાણાદિ મારીને શીખે છે, ક્રમથી અભ્યાસ વધારતાં વધારતાં એક રૂપીઆના પરિમાણ વાળી વસ્તુમાં પણ તાકવાનું શીખી જાય છે. અન્તમાં તે મનુષ્ય પ્રાણી આદિનો શબ્દ રાત્રિમાં અથવા પડદાની અંદર શ્રવણ કરીને એ શબ્દવાળા પ્રાણીને પણ મારવામાં સમર્થ થાય છે, શબ્દને સાંભળી લક્ષ્યનું વેધન કરનાર બાણને શબ્દવેધી બાણ કહે છે. આ વિષયમાં વાદમીઠિ રામાયણમાં અયોધ્યા કાણ્ડના ૬૩ માં સર્ગમાં ઇતિહાસ છે.

રાજા દશરથ રાત્રિમાં હસ્તિ આદિક પશુનો શિકાર કરવાને જતા હતા. એક રાજ અજકુમાર નામના ઋષિપુત્ર પોતાના અન્ધ માતા પિતાને માટે ‘પીવાનું’ પાણી ભરવાને ધડો લઇને નદીએ જઈ પાણી ભરતો હતો. ઘડામાં પાણીનો પ્રવેશ થતાં શબ્દ થયો. તે સાંભળી દશરથ રાજાએ “હસ્તિ પાણી પીએ છે.” એમ સમજી બાણ માર્યું. તે બાણ અજકુમારને વાગ્યું અને તેનું મૃત્યું થયું. રાજાએ અજકુમારને દોષ નહોતો, પરન્તુ ઘડામાં ભરાતા પાણીનો શબ્દ માત્ર સાંભળ્યો હતો. શબ્દ દ્વારા જ લક્ષ્યનું વેધન થયું હતું. માટે તેનું નામ શબ્દવેધી કહેવાય છે. આ પ્રકારના લક્ષ્યવેધનનું સામર્થ્ય પહેલાં સ્થૂલ લક્ષ્યના વેધનના અભ્યાસ દ્વારા જ આવે છે. તે વિના કદાપિ આવતું જ નથી.

તેવી રીતે નિરાકાર પરમાત્માનું ધ્યાન સર્વ કાષ્ઠથી શીઘ્ર બની શકતું નથી. માટે પહેલાં સ્થૂલ ભૂતિના ધ્યાનથી જ શરૂ કરવું યોગ્ય છે. જેનું ચિત્ત વિષયોથી વિરક્ત છે તથા તૃપ્તિની ચંચળતા રૂપ વિશેષ પણ નથી તે જ નિરાકારનું ધ્યાન કરવા સમર્થ છે. જાકી સર્વ કાષ્ઠએ સ્થૂલ આકાર વાળા પદાર્થનો આશ્રય લેવો જોઈએ.

ભગવાનના સચણ તથા નિર્ણય બને પ્રકારના સ્વરૂપને વેદમાં કહ્યું છે, પરંતુ તે અધિકારી ભેદથી કહ્યું છે. કેનોપનિષદના ત્રીજા અષ્ટકમાં એક ઇતિહાસ છે, એક સમય દેવતાલોક તથા અસુરોની વચ્ચેમાં યુદ્ધ થયું. પરમાત્માની કૃપાથી દેવતાલોકનો જય થયો, ત્યારે દેવતાલોકને “અમે અસુરોને પરાસ્ત કર્યા છે એવું અભિમાન થયું. તે અભિમાનને દૂર કરવાને માટે એક પૂન્ય વ્યક્તિ(યક્ષ)નું સ્વરૂપ ધારણ કરીને પરામાત્મા દેવલોકોની સામે પ્રકટ થયા એવું કથન કેનોપનિષદમાં છે. એ પ્રમાણે પરમાત્મા પોતાની માયાશક્તિ વડે નાના રૂપે પ્રકટ થાય છે. તેનું નામ જ “સચણ સ્વરૂપ” છે. શિવપુરાણમાં પણ આ વિષયમાં કથન છે.

ગરુડપુરાણમાં પણ સચણ ધ્યાન કહ્યું છે.—

(ધ્યેયઃ સદા સવિતૃમણ્ડલમધ્યવર્તી

નારાયણઃ સરસિજાસનસંનિવિષ્ટઃ ।

કેયૂરવાન્મકરકુણ્ડલલવાન્કીરીટી

હારી હિરણ્યવપુર્ધૃતશંખચક્રઃ ॥મ.ગ.પુ.આ કાં.અ. ૨૩૦-૩૪॥

(અર્થઃ—સંપૂર્ણ પ્રાણીઓના અન્તર્યામી રૂપ તથા પદ્માસન ઉપર વિરાજમાન, બાહ્ય-અન્ધ તથા મકર આકારનાં કુંડલ, કીરીટ, હાર, આદિ ભૂષણોયુક્ત, તથા હાથમાં શંખ તથા ચક્ર ધારણ કરેલા, તથા સુવર્ણ જેવા દેહીપ્રમાન સ્વરૂપવાળા સચણ પરમાત્મા (નારાયણ)નું હ્રમેશં આદિત્યમંડળમાં ધ્યાન કરવું જોઈએ.)

આ પ્રમાણે દરરોજ થોડો સમય પણ પરમાત્માનું ધ્યાન કરવામાં આવે તો તે મનુષ્ય સંપૂર્ણ પાપ રહિત થઈને સર્વને પાવન કરનાર થાય છે. સાક્ષાત્ મોક્ષ આપનાર પરમાત્માનું ધ્યાન કરવાથી સંસારના અન્ય ધનાદિ પદાર્થ તથા નીરાશતા, રૂપ, સૌન્દર્ય, આદિ પણ પ્રાપ્ત થાય થાય છે. તેથી સ્નાનાદિ દરેક ક્રિયાના સમયમાં પણ પરમાત્માનું ધ્યાન કરવું યોગ્ય છે. સંપૂર્ણ શાસ્ત્રોનું મનન કરીને સાર રૂપ વસ્તુ તરીકે ઝડપી લોકોએ પરમાત્માના ધ્યાનનો જ નિશ્ચય કર્યો છે, જેવી રીતે અગ્નિનો સ્પર્શ થવાથી શરીરને બાળવું એ તેનો સ્વભાવ છે, તેવી રીતે પરમાત્માનું ધ્યાન કરવાથી પાપની નિવૃત્તિ થવી તે સ્વાભાવિક છે. હમર-વાર ગગારનાન કરવાથી તથા એક કરોડવાર પુષ્કરતીર્થમાં સ્નાન કરવાથી પણ જે પાપ નિવૃત્ત થાય નહિ તે પાપ પણ પરમાત્માના ધ્યાનથી નિવૃત્ત થાય છે. તેથી પાપીઓના પાપની નિવૃત્તિ માટે શાસ્ત્રમાં નિર્ણય બ્રહ્મનું તથા સચણ બ્રહ્મનું ધ્યાન બનાવવામાં આવ્યું છે. તેવીજ રીતે ભગવાને લીલાથી ધારણ કરેલી મૂર્તિનું ધ્યાન પણ સંપૂર્ણ પાપની નિવૃત્તિનું સાધન છે એમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે.

વિગ્રહં પરતત્ત્વસ્ય ત્રિનેત્રં સામ્વત્રદ્યુતમ્ ।

મુદ્દતં ચિન્તયન્મત્સ્યો મુચ્યતે સર્વપાપકૈઃ ॥ સૂ.સં.ય.વૈ. સ્વ. અ. ૪૨-૪૩ ॥

(અર્થઃ—પર તત્ત્વ પરમાત્મસ્વરૂપના અદ્વિત્યુત ત્રણ નેત્રવાળા પાર્વતીયુક્ત મહાદેવ (સદાશિવ) ના લીલાવિગ્રહનું જે મત્સ્ય દરરોજ એક મુદ્દત વાર પણ ચિન્તન કરે છે તે સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે.)

સ્વસ્વરૂપાનુસન્ધાનાનૃત્યન્તં સર્વકારણમ્ ।

મુહૂર્તં ચિન્તયન્મત્યેૌ મુચ્યતે સર્વપાપકૈઃ ॥

॥ ૪૪ ॥

અર્થ:—પોતાના પરમાનન્દ સ્વરૂપનું અનુસંધાન (સ્મરણ) કરવાથી આનન્દમાં નિમગ્ન થઇને નૃત્ય કરનાર તથા સર્વના કારણ રૂપ મહાદેવનું દિવસમાં એક મુહૂર્ત વાર પણ ને મનુષ્ય ધ્યાન કરે તો તે સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે.

ત્રિમૂર્તીનાં તુ રુદ્રસ્ય વિગ્રહં ચિન્તયન્દિનમ્ ।

મહાપાતકસંઘૈશ્ચ મુચ્યતે પાતકાન્તરૈઃ ॥

॥ ૪૫ ॥

અર્થ:—બ્રહ્માદિ ત્રિમૂર્તિઓની મધ્યે રૂદ્ર(મહાદેવ)ની મૂર્તિનું એક દિવસ ચિન્તન કરવામાં આવે તો મનુષ્ય અનેક મહાપાતકોથી તથા અન્ય પાતકોથી પણ મુક્ત થાય.

દિનત્રયમભિધયાયન્રુદ્રમૂર્તિમતન્દ્રિતઃ ।

મુચ્યતે પાતકૈઃ સર્વૈઃ પ્રસિદ્ધૈર્નાત્ર સંશયઃ ॥

॥ ૪૬ ॥

અર્થ:—આશ્વમેધ ત્યાગ કરી ત્રણ દિવસ સુધી ને મહાદેવની મૂર્તિનું ધ્યાન કરવામાં આવે તો પ્રસિદ્ધ સુરાપાનાદિ મહાપાતકથી પણ મનુષ્ય છૂટી જાય છે.

વિષ્ણોશ્ચ વિગ્રહં ધયાયન્મર્ત્યઃ શુદ્ધં દિનત્રયમ્ ।

મહાપાતકસંઘૈશ્ચ મુચ્યતે પાતકાન્તરૈઃ ॥

॥ ૪૮ ॥

અર્થ:—શુદ્ધ મહાવિષ્ણુની મૂર્તિનું ને મનુષ્ય ત્રણ દિવસ ધ્યાન કરે તો અનેક મહાપાતક તથા ઉપપાતકોથી સર્વ પાપથી મુક્ત થાય.

સપ્તરાત્રં મહાવિષ્ણોર્વિગ્રહં ચિન્તયન્નરઃ ।

મુચ્યતે પાતકૈઃ સર્વૈઃ પ્રસિદ્ધૈર્નાત્ર સંશયઃ ॥

॥ ૪૯ ॥

અર્થ:—સાત રાત્રિ ને મહાવિષ્ણુની મૂર્તિનું ધ્યાન કરવામાં આવે તો મનુષ્ય સર્વ પ્રકારનાં પ્રસિદ્ધ મહાપાતકોથી મુક્ત થાય.

બ્રહ્મણો વિગ્રહં શુદ્ધં સપ્તરાત્રં વિચિન્તયન્ ।

મહાપાતકસંઘૈશ્ચ મુચ્યતે પાતકાન્તરૈઃ ॥

॥ ૫૦ ॥

અર્થ:—બ્રહ્માણની શુદ્ધ મૂર્તિનું સાત રાત્રિ ધ્યાન કરનાર સર્વ પ્રકારનાં મહાપાતક તથા ઉપપાતકોથી મુક્ત થઈ જાય છે.

આ પ્રમાણે ત્રિમૂર્તિઓના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવાથી પાપની નિવૃત્તિ થાય છે એમ શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે. કસ્યાણુ માર્ગમાં પ્રવૃત્તિનું બાધક પાપ જ છે. એ પાપની નિવૃત્તિ દ્વારા પરમાત્માના સ્વરૂપમાં વૃત્તિને સ્થિર કરવાને માટે પરમાત્માના નિર્ગુણ તથા સચ્ચણુ અથવા શીલાવિગ્રહનું પણ ધ્યાન કરવું ઉત્તમ છે. નિર્ગુણાદિનું ધ્યાન ઉપાસકોના સામર્થ્ય પર આધાર રાખે છે.

ધ્યાનના વિષયમાં નવા નવા શબ્દોનો પ્રયોગ કરી લોકોને ભ્રમભ્રમમાં નાંખ્યા છે. પરંતુ મુશુક્ત લોકોએ તે ઉપર ધ્યાન આપવાની જરૂર નથી. ઉપાસના પ્રકરણમાં પણ આનો કંઈક ખુલાસો કરવામાં આવશે.

ઇતિ સ્મરણભક્તિનિરૂપણ સમાપ્ત.

નવધા ભક્તિ-૪. પાદસેવન.

* સ્મરણુ રૂપ ભક્તિનું નિરૂપણ કરીને હવે હરિચુલ્લભુતિ અંતર્ગત પાદસેવન નામની ભક્તિનું નિરૂપણ કરીએ છીએ. પ્રથમ પાદસેવનનો અર્થ કહીએ છીએ:—

સદા સેવ્યાનુકૂલ્યેન સેવનં તદ્ધિ ગોગૈઃ ।

શિ૦ પુ૦ ૨૦ સં૦ સ્વં ૨, જ૦ ૨૩-૨૯ ॥

અર્થ:—હમેશાં સેવ્ય (સેવાના વિષય જે ઇશ્વર તે)ને અનુકૂળ રહીને તેમની આપણા શરીર વડે જે સેવા તેનું નામ પાદસેવન છે.

“પાદસેવન” નામ શરીરની સેવા કરવી તે. તે પ્રત્યક્ષ વસ્તુનું જ હોય શકે છે, અપ્રત્યક્ષ પરમેશ્વરનું હોય નથી. ભગવાનના જૂઠા જૂઠા અવતારોના સમયમાં તેમની તેરી સેવા કાંઈક ભાગ્યશાળી ભક્તોને બની છે. તથાપિ દરકે કાળમાં દરેકે મનુષ્યને માટે તે બને નહીં. તેથી પાદસેવા અર્થાત્ શરીર સંબંધી સેવા ગુરૂની જ કરવાનો શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. ગુરૂભક્તિ એ ઇશ્વરભક્તિનું દ્વાર છે.

ઇશ્વરભક્તિ અને ગુરૂભક્તિની આવશ્યકતા.

✓ यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

તસ્યૈતે કથિતા હ્યર્થાઃ પ્રકાશન્તે મહાત્મનઃ ॥ શ્લે૦ ૩૦ જ૦ ૬-૨૩ ॥

અર્થ:—જેવી ઇશ્વરમાં પરમ ભક્તિ છે તેવીજ રીતની જે ગુરૂની ભક્તિ કરે છે તે મહાત્મા પુરૂષને જ શાસ્ત્રમાં કહેલાં યાત્રાનું તત્ત્વ પ્રકાશ થાય છે.)

આ શ્રુતિ વા શ્લોકમાં પરમેશ્વરનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં ઇશ્વરભક્તિની તુલ્ય ગુરૂભક્તિની પ્રધાનતા બતાવી છે. પરન્તુ કેટલાક લોક “યસ્યા દેવે તથા ગુરૌ” એટલાનો અર્થ ગુરૂ તથા ઇશ્વરનો અભેદ માનીને જેમ ઇશ્વરમાં ભક્તિ છે તેમ ગુરૂની પણ ભક્તિ કરવી એવો અર્થ કરે છે, અને ગુરૂને જ ઇશ્વર માનીને ગુરૂનું જ નામ તથા તેમનું જ ધ્યાન અને પૂજન આદિ કરવાનું કહે છે. તેનો વિચાર કરવાનો છે.

ઇશ્વરની સૃષ્ટિમાં કેટલા પદાર્થ છે ? એ સર્વ પદાર્થોને ઇશ્વર રૂપ માનીને અભેદભક્તિ કરવી એવું શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય છે, કેવલ ગુરૂ માત્રને નહીં. આ વાત પહેલાં કહી છે. તેથી કાંઈ સૃષ્ટિની અંતર્ગત પાપાણુ વૃક્ષ આદિની પણ પૂજા કરવી અથવા તેમનાં નામોનો જપ કરવો એમ હરતું નથી. માત્ર એટલું જ કે કોઈની સાથે પણ દ્વેષ ભાવ રાખવો નહીં, કોઈને તુરંત સમજવો નહીં, કોઈને દુઃખ દેતું નહીં પ્રત્યાદિ તાત્પર્ય છે. કેમકે દ્વેષાદિ કરવામાં ભેદભુદ્ધિ કારણ છે, ભેદભુદ્ધિ સંસારનું કારણ હોવાથી તેની નિવૃત્તિ કરવી એ શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. તેથી પહેલેથી જ સર્વને ઇશ્વર રૂપ માની ભક્તિ કરવાનું કહે છે. મોક્ષના સાધનનો ઉપદેશ કરનાર ગુરૂની સમાન બીજો કોઈપણ બંધુ નથી. માટે ગુરૂ જ સર્વોત્તમ છે. તથાપિ ગુરૂ તથા શાસ્ત્ર ઇશ્વરનું પ્રતિપાદન કરે છે. ઇશ્વર જ પ્રતિપાદન કરવા યોગ્ય છે. પ્રતિપાદન કરનારની અપેક્ષા પતિપાદ વસ્તુ શાસ્ત્રરીતિએ ઐશ્વર્ય છે. “ગુરૂ ગોવિંદ દેવો ખડે” એ રામાયણની પંક્તિમાં તુલસીદાસજીએ ગુરૂની બલિહારી કહી છે તેનો ભાવ અન્ય સર્વ મનુષ્યની અપેક્ષાએ ગુરૂની ઐશ્વર્ય છે, ઇશ્વરની અપેક્ષાએ નહીં, કારણ પરમેશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરાવવો

એ બહુ કંઠણ વાત છે. તેથી તેમનો સાક્ષાત્કાર કરાવનારની બરોબર જગતમાં કાંઈ થનાર નથી. તેથી તુલસીદાસજીએ ગુરૂનો મહિમા બતાવ્યો છે. પરંતુ પરમેશ્વરથી અધિક ગુરૂનો મહિમા કહ્યો નથી. ગુરૂનું શરીર પણ શિષ્યના શરીર તુલ્ય પંચમૂતનું જ છે. તે કદાપિ ઈશ્વર થઈ શકે નહીં, કારણ કે ઈશ્વર શરીરાદિકોથી રહિત છે. પરંતુ ગુરૂ પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ માટે નાના પ્રકારના સાધનોનો ઉપદેશ કરનારા છે, અને જ્ઞાનમાં, સદાચારમાં, ત્યાગમાં, વિરક્તિમાં, બ્રહ્મચર્યાદિ તપમાં અન્ય અજ્ઞાની મનુષ્ય કરતાં વિલક્ષણ છે. માટે તેમને દેવતુલ્ય કહ્યા છે.

મનુષ્યોમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, આદિ જાતિ છે. તેમાં બ્રાહ્મણને ભૂદેવ કહે છે. “પૃથિવીના દેવ” એ “ભૂદેવ”નો અર્થ છે. દેવ તો સ્વર્ગમાં જ રહે છે, પૃથિવીમાં નહીં. પરંતુ બ્રાહ્મણ પૃથિવીમાં રહેતા છતાં અન્ય મનુષ્યોથી વિલક્ષણ એટલે વેદાધ્યયનાદિ નિમિત્ત જ્ઞાન બ્રાહ્મણોમાં હોવાથી તથા નાના પ્રકારના તપના બળથી દેવતાની આકૃષ્ટ વર તથા શાપ આદિ દેવામાં સમર્થ હોવાથી તેને દેવ કહ્યા છે. છતાં યજ્ઞાદિકોના પ્રસંગમાં બ્રાહ્મણને ઇન્દ્ર, અગ્નિ, આદિ દેવતા રૂપ માનવામાં આવતા નથી. એવી રીતે લૌકિક વ્યવહારમાં પણ કેટલાએ શબ્દોનો પ્રયોગ જોવામાં આવે છે. જેમકે “આ મનુષ્ય સિંહ છે”, “આ મનુષ્ય અગ્નિ છે” એમ કહે છે. તેનું તાત્પર્ય “આ મનુષ્ય જંગલના પશુ જાતિનો સિંહ છે”, અને “આ મનુષ્ય સાક્ષાત્ અગ્નિ છે” એવું નથી. પરંતુ વીરતા અને પરાક્રમમાં આ મનુષ્ય સિંહની તુલ્ય છે, અને તેજ તથા પ્રભાવમાં આ મનુષ્ય અગ્નિતુલ્ય છે એટલો જ એ શબ્દનો અર્થ છે. તેવી રીતે ગુરૂની ભક્તિમાં પણ દેવભક્તિનો ગૌણ પ્રયોગ કર્યો છે. તેથી ગુરૂના ઉપદેશને અનુસાર ઈશ્વરનું જ ધ્યાનાદિક કરવું, અને ગુરૂનું પાદપ્રસાદન, સેવા, આદિ કરવું, એવું શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય છે.

યોગદર્શનમાં પણ—

તત્ત્વત્તિપેઠાર્થમેકતત્ત્વાભ્યાસઃ ॥

ચો. વ. પા. ૧-૩૨ ॥

અર્થઃ—વિશેષના કારણ રૂપ રોગાદિકોની નિવૃત્તિ કરવાને માટે પ્રધાન (ઘટક) તત્ત્વ જે ઈશ્વર છે તેમાં હમેશાં ચિત્તને લગાડવું યોગ્ય છે, એમ કહ્યું છે.

આ યોગસૂત્રમાં સર્વ દુઃખોની નિવૃત્તિને માટે ઈશ્વરમાં જ ચિત્ત લગાવવાનું કહ્યું છે. (“એક” શબ્દનો અર્થ—કેવલ, પ્રધાન, અન્ય, સત્ય, અદ્વિતીય, સમાન, અલ્પ એ સર્વ છે. તેમાં ઉપરના સૂત્રમાં ઘટકનો અર્થ “પ્રધાન” લેવાનો છે.) વળી ગુરૂ સાક્ષાત્ મોક્ષ સાધનનો ઉપદેશ કરનારા હોવાથી, તથા તત્ત્વસાક્ષાત્કાર વાળા હોવાથી “બ્રહ્મવિદ્બ્રહ્મૈવ ભવતિ” “બ્રહ્મને જાણનાર બ્રહ્મ રૂપ જ છે” ઇત્યાદિ શ્રુતિ તત્ત્વવેત્તાને બ્રહ્મ રૂપ કહે છે.

જીવન્મુક્ત તત્ત્વવેત્તા ન્યારે પ્રારબ્ધનો ક્ષય થવાથી મૃત્યુને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ રૂપ વિદેહમુક્તિ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય એ નિશ્ચિત છે. તેથી જ જીવિત અવસ્થાના તત્ત્વવેત્તાને બ્રહ્મ રૂપ કહ્યા છે. અન્ય પુરાણાદિકોમાં પણ ગુરૂને જે ઈશ્વર રૂપ કહ્યા છે, તથા તેમના ધ્યાનાદિકોના જે મહિમાને પણ કહ્યો છે, તે તત્ત્વવેત્તા ગુરૂનું અમૂલ્યપણું પ્રતિપાદન કરવાને માટે અર્થવાદ રૂપ છે.

વળી જેમ શાસ્ત્રમાં સગુણ પરમાત્માના અથવા નિર્ગુણ પરમાત્માના ધ્યાનાદિકોનો, તથા પ્રભુવાદિ ઈશ્વરવાચક મન્ત્રોના જ્ઞાનોનો, વિધિ રૂપે ઉપદેશ કર્યો છે, તેવી રીતે ગુરૂનું ધ્યાન

તથા ગુરૂના નામનો જપ વિધિ રૂપે કહ્યો નથી. તેથી પણ નિશ્ચય થાય છે કે પરમેશ્વરનાં નામનો જપ કે મૂર્તિધ્યાનની તુલ્ય ગુરૂમૂર્તિનું ધ્યાન તથા તેમના નામનો જપ હોતો નથી.

ધારણા ધ્યાન સમાધિ એક જ લક્ષ્યમાં કરવામાં આવે તેને યોગશાસ્ત્રમાં સંયમ કહે છે. તે સંયમથી અનેક પ્રકારની-આકાશગમન, ત્રિકાલજ્ઞાન (વર્તમાન, ભૂત, ભવિષ્યતઃ કાલનું જ્ઞાન), હસ્તિ આદિની તુલ્ય પોતાના શરીરનું બળ, પ્રાણીમાત્રના શબ્દોનું જ્ઞાન, પૂર્વજ્ઞતિ-જ્ઞાન, પરશરીરપ્રવેશ, ક્રુધા પિપાસાદિની નિવૃત્તિ, તારાના સમુદાયનું જ્ઞાન, આદિ સિદ્ધિઓ ખતાવી છે. નાભિચક્રાદિ પ્રત્યેક દેહના ભાગમાં તથા બાહ્ય ચન્દ્રાદિક પદાર્થોમાં સંયમ કરવાથી આ સર્વ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. તેવી રીતે જગત્માં પૂજ્ય પ્રતિષ્ઠા થાય તેને ઉપયોગી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે ઈશ્વરથી ભિન્ન અનાત્મ પદાર્થોમાં પણ અનેક પ્રકારની ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ કહેવામાં આવી છે. સુમુક્તને તો જગત્ના પદાર્થ ત્યાગ્ય હોવાથી તેનું (સુમુક્તનું) ધ્યાન વગેરે ઈશ્વરથી ભિન્ન પદાર્થમાં હોઈ શકતું નથી.

ચિત્તવૃત્તિના ધ્યાનનો વિષય એક જ પદાર્થ હોય તો તે એકાગ્ર કહેવાય છે. ઘટનું ધ્યાન કરનાર મનુષ્યની ચિત્તવૃત્તિ ત્યાંસુધી ઘટ માત્રાકાર રહે ત્યાંસુધી ઘટમાં તે એકાગ્ર કહેવાય છે. ઘટને છોડીને વચમાં પટાકાર થાય તો એકાગ્ર રહી ન કહેવાય, કારણ કે તેના વચમાં પટાકાર વૃત્તિ આવવાથી ધ્યાનનો ખીન્ને વિષય આવ્યો છે. તેથી અનેકાગ્ર થઈ છે.

કેટલાક ધ્યાન કરનારનો ઉદ્દેશ પ્રથમ એકાગ્રતા માત્ર કરવાનો હોય છે. એક વસ્તુમાં એકાગ્ર કરવાથી સર્વ વસ્તુમાં તથા ઈશ્વરના સ્વરૂપમાં પણ વૃત્તિઓને એકાગ્ર કરી શકે છે એવી તે લોકની માન્યતા છે. તેમાં કેટલાક લોક પ્રથમ ત્રાટકાદિનો અભ્યાસ કરે છે. ત્રાટક પણ ધારણાનો જ ભેદ છે. પરંતુ ત્રાટકનું લક્ષ્ય તો બાહ્ય વિષય જ છે. ધારણાનું લક્ષ્ય તો બાહ્ય તેમ જ આન્તર અને હોઈ શકે છે. બાહ્ય લક્ષ્યમાં ત્રાટક કરીને પરિપક્વ થવાથી આન્તર લક્ષ્યનું ધ્યાન શીઘ્ર થઈ શકે છે. અર્થાત્ સ્થૂલ સૂક્ષ્માદિ કર્મે ધ્યાનનો અભ્યાસ કરવાથી શીઘ્ર સિદ્ધિ થઈ શકે છે. એ જ તાત્પર્ય છે. અધિક સ્થૂલ આન્તઃકરણવાળાને માટે ત્રાટકાદિ દ્વારા ધ્યાનનું સામર્થ્ય વધારવું યોગ્ય છે. તેથી યોગશાસ્ત્રમાં, ચિત્તને સ્થિર કરવાને માટે અનેક પ્રકારના લક્ષ્યમાં ધ્યાન કરવાનું ખતાવી, “યથાભિમતઃ સ્થિતઃ” । યોગ દ૦ પાં ૧-૩૯। પોતાની ઝડપ તથા સામર્થ્યને અનુસાર અભ્યાસી મનુષ્યનું મને જે પ્રકારના લક્ષ્યનું ધ્યાન કરવાનું ચલાય તેવા લક્ષ્યનું ધ્યાન કરવાથી તેનું ચિત્ત પહેલા ધ્યેયમાં સ્થિત થઈને પછી અન્ય સ્થાનમાં પણ સ્થિત થાય છે. આ સૂત્રથી ઇચ્છિત વસ્તુનું ધ્યાન કરવાનું પણ કહ્યું છે, કારણકે પ્રથમ સ્થૂલ લક્ષ્ય માત્રમાં એકાગ્રતા કર્યા બાદ ઈશ્વરનું ધ્યાન કરવું સુગમ થાય છે.

સુમુક્ત પુરુષોથી અતિરિક્ત કેલલાક મેસમેરીઝમ આદિ શીખનાર લોક ગુલાબનું પુષ્પ આદિમાં ત્રાટક તથા ધ્યાનનો અભ્યાસ કરે છે. તેમને પણ એકાગ્રતા સિદ્ધ થાય છે. ઈશ્વર-પ્રાપ્તિનું જેમને કાંઈ લક્ષ્ય પણ નથી તેવા લોકને પણ ન્યારે પુષ્પાદિનાં ધ્યાનથી લૌકિક સિદ્ધિ મળે છે તો તપસ્વી તત્ત્વવેત્તા ગુરૂમૂર્તિના ધ્યાનથી એકાગ્રતા કેમ પ્રાપ્ત ન થાય ? અવશ્ય થાય. પરંતુ “યસ્ય દેવે પરા મક્તિઃ” આ શ્રુતિ ઈશ્વરની તુલ્ય ગુરૂમૂર્તિનું ધ્યાન આદિ ખતાવતી નથી. પરંતુ દેવ શબ્દથી ઇન્દ્રાદિ દેવતાને જેવી રીતે સંસારના ભોગ્ય પદાર્થની ઇચ્છાવાળા મનુષ્ય પ્રેમથી સ્તુતિ નમસ્કાર આદિ દ્વારા પ્રસન્ન કરે છે, તેવી રીતે સુમુક્ત મનુષ્ય પ્રેમથી તત્ત્વના ઉપદેશ ગુરૂને સેવા આદિથી પ્રસન્ન કરી શાસ્ત્રનું

યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ઇશ્વરભક્તિ હોવા છતાં પણ ગુરુભક્તિ વિના શાસ્ત્રમાં કહેલું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું મુશ્કેલ નથી. એ તાત્પર્ય છે.

દેવભક્તિરિતરસ્મિન્સાહચર્યાત્ ।

શા. સુ. ઇ. '૧. આ. ૨-૧૮ ॥'

અર્થ:—“યસ્ય દેવે પરા ભક્તિ :” આ શ્રુતિમાં જે દેવભક્તિ કહી છે તે ઇશ્વરથી ભિન્ન ઇન્દ્રાદિ દેવ વિષયમાં (ઇતરસ્મિન્) સમજવી જોઈએ. જેવી રીતે મનુષ્ય ઇન્દ્રાદિ દેવતાને સ્તુતિ નમસ્કારાદિથી પ્રસન્ન કરે છે, તેવી રીતે મુમુક્ષુ મનુષ્યે સાધનના ઉપદેશ ગુરુને સેવા આદિથી પ્રસન્ન કરવા યોગ્ય છે.

ઉપરના સૂત્રમાં દેવ શબ્દથી ઇશ્વરનું ગ્રહણ નહીં કરતાં ઇશ્વરથી ભિન્ન દેવતાને કેમ ગ્રહણ કર્યાં? કહીએ છીએ, ગુરુભક્તિસાહચર્યાત્ । “યથા દેવે તથા ગુરૌ” એ પ્રકારે દેવભક્તિ શબ્દ ગુરુભક્તિની સાથે પડેલો છે. તેથી ગુરુભક્તિની દેવભક્તિની સાથ સમાનતા છોડી ઇશ્વરતુલ્ય ગ્રહણ કરવું યોગ્ય નથી. કારણકે સહચરિત અને અસહચરિતની મધ્યે સહચરિતનું જ ગ્રહણ થાય છે. અસહચરિતનું ગ્રહણ થતું નથી. ઉપરની શ્રુતિમાં “દેવ” શબ્દ સહચરિત છે, “ઇશ્વર” શબ્દ અસહચરિત છે. તેથી દેવનું જ ગ્રહણ કર્યું છે, ઇશ્વરનું નહીં. સાથે લખેલો હોય તેનું નામ સહચરિત છે.

૭ળી માતૃદેવો મય, પિતૃદેવો મય, આચાર્યદેવો મય, અતિથિદેવો મય, (તે. ડ. શી. ષતુ. ૧૧-૨) —માતામાં દેવતાની તુલ્ય પૂજ્ય શુદ્ધિવાળો તું થા, પિતામાં દેવતા તુલ્ય પૂજ્ય શુદ્ધિવાળો તું થા, તેવી રીતે ગુરુમાં અને અતિથિમાં દેવતાની તુલ્ય પૂજ્ય શુદ્ધિવાળો તું થા —આ શ્રુતિથી માતા આદિ સર્વને દેવતા તુલ્ય પૂજ્ય માની તેમની આગાધું પાલન, તથા સેવા શુશ્રૂષા આદિ કરવાને માટે આગ્રા કરી છે. અહીંયાં દેવતાદિની પ્રતિમાદિકોની તુલ્ય માતા આદિની પ્રતિમા બનાવી પુષ્પ ચન્દન આદિ વડે તેની પૂજા કરવી એવું તાત્પર્ય નથી. મા મા, પિતા પિતા, ગુરુ ગુરુ. એવી રીતે તેમનાં નામનો જપ કરવો એવું પણ એવું તાત્પર્ય નથી. માતા, પિતા, ગુરુ પણ અન્ય સ્ત્રી પુરુષની તુલ્ય મનુષ્ય વ્યક્તિ છે. તેમણે પાપણને જન્મ આપ્યો, પાલન પોષણ કર્યું, અથવા વેદશાસ્ત્રાદિ વિદ્યા ભણાવી અથવા રક્ષાવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો છે. તેથી આપણે તેમને માતા આદિ શબ્દોથી કહીએ છીએ. પાપણે તેમના ઋણી પણ છીએ. તે કારણથી શ્રુતિ તેમની સેવા આદિક કરવાની આગ્રા રે છે. સંપૂર્ણ પ્રાણી માત્રનાં માતા પિતા એક નથી. સર્વનાં જૂદાં જૂદાં છે. સર્વને જન્મ આપનાર તથા ઉપદેશ કરનાર ગુરુ જૂદા જૂદા છે. તેથી મનુષ્યોમાં જે માતૃત્વ, પતૃત્વ, ગુરુત્વ, આદિ છે તે વ્યક્તિગત છે અર્થાત્ એકદેશિ છે. વ્યક્તિની પૂજા પ્ધાન હાદિ કોઈ કાળમાં સંભવે નહીં. કાંઈ જગાએ બતાવ્યું હોય તો તે સમજિતી પ્રાપ્તિમાં પાપ રૂપે કહ્યું છે. ઉપાયમાં પણ તે મુખ્ય નથી, ગૌણ છે —અર્થાત્ સામાન્ય છે. સર્વના નમદાતા અને ઉપદેશ તો ઇશ્વર છે, તેથી તે જ સમષ્ટિ છે. તેમની અથવા તેમની જ ભિન્ન શ્રુતિની જ પૂજા, તથા તેમના જ નામાદિનો જપ થાય છે.

પૂર્વેપામપિ ગુરુઃ કાઠેનાનવચ્છેદાત્ ।

યો ૦ ૬૦ પા ૦ ૧-૨૬ ॥

અર્થ:—ઇશ્વર પરિચ્છેદથી રહિત વસ્તુ છે. સર્વ દેશ સર્વ વસ્તુ સર્વ કાલમાં હોય છે, નાશરહિત છે. ઇશ્વરથી ભિન્ન બાકી સર્વ પદાર્થ નાશવાળા છે. તેથી વેદનો દેશ કરનાર બ્રહ્માદિકોના પણ તે પરમેશ્વર જ ગુરુ છે.

આ યોગસૂત્રમાં પરમાત્માને જ સર્વના ગુરુ કહ્યા છે. તે જ ધ્યાન આદિને યોગ્ય છે, અને બ્રહ્મિ અર્થાત્ પ્રત્યેક વ્યક્તિના ગુરુ જે મનુષ્ય છે તે સેવા આદિને જ યોગ્ય છે.

મનુષ્યોને વિદ્યા ઋષિલોક દ્વારા પ્રાપ્ત થઇ છે. તે ઋષિ લોક આપણા લોકોથી પહેલાના કાળમાં હોવાથી તેમને પૂર્વના લોક કહે છે. ઋષિ લોકથી પણ પહેલાના કાળમાં ઉપદેશ કરનાર ધ્વજા આદિ થયા છે. તેથી તે ધ્વજા આદિકોને "પૂર્વ" શબ્દથી (પૂર્વેષામ્) સૂત્રમાં કહ્યા છે.

અહીં પરમાત્મા શબ્દ ત્રિમૂર્તિથી અતિરિક્ત સમગ્રજો બ્રહ્મજો, કારણ શાસ્ત્રમાં ત્રિમૂર્તિને પણ નાશવાળી કહી છે. સર્વ મનુષ્યનું આયુષ્ય ૧૦૦ વર્ષનું છે. ધ્વજાદિનું આયુ પણ ૧૦૦ વર્ષનું છે. સો વર્ષ પછી સર્વનો નાશ થાય છે. ૧૭૨૮૦૦૦ મનુષ્યવર્ષ કૃતયુગનાં હોય છે, અને ૧૨૯૬૦૦૦ વર્ષ ત્રેતાયુગનાં હોય છે. ૮૬૪૦૦૦ વર્ષ દ્વાપર યુગનાં છે. અને ૪૩૨૦૦૦ વર્ષ કલિયુગનાં છે. એ પ્રમાણે ૪૩૨૦૦૦૦ વર્ષનો એક ચતુર્થુગ (એક ચોકડી) થાય છે. ૧૦૦૦ ચતુર્થુગને ધ્વજાજનો એક દિવસ કહ્યો છે, અને એટલી જ તેમની રાત્રિ હોય છે. એ રીતે ૨૦૦૦ ચતુર્થુગની ધ્વજાજની એક દિનરાત્રિ એટલે એક દિવસ હોય છે. એવા ત્રીસ દિવસનો એક માસ, અને એવા ૧૨ માસનું એક વર્ષ, એ પ્રકારના હિસાબથી ૧૦૦ વર્ષનો આયુ ધ્વજાજનો છે. ધ્વજાજની એક સાલ એ વિષ્ણુ ભગવાનનો એક દિવસ છે. અને તેટલીજ તેમની રાત્રિ હોય છે. અર્થાત્ ધ્વજાજનાં બે વર્ષ જેટલો વિષ્ણુ ભગવાનનો એક દિવસ થાય છે. તેવા ૩૦ દિવસનો માસ, અને તેવા ૧૨ માસની સાલના હિસાબે વિષ્ણુ ભગવાનનું પણ ૧૦૦ વર્ષનું આયુ હોય છે વિષ્ણુ ભગવાનની એક સાલ મહાદેવનો એક દિન થાય છે, એટલીજ તેમની રાત્રિ પણ હોય છે. અર્થાત્ વિષ્ણુ ભગવાનની બે સાલ જેટલો મહાદેવનો એક દિવસ હોય છે. તે હિસાબે યતા માસ અને વર્ષના હિસાબે ૧૦૦ વર્ષનું મહાદેવનું પણ આયુ હોય છે. એ પ્રમાણે પોતપોતાના ૧૦૦ વર્ષનું આયુ પૂર્ણ થયા બાદ ત્રિમૂર્તિનો પણ શાસ્ત્રમાં નાશ કહ્યો છે. તેથી તે ત્રિમૂર્તિઓના પણ ઉપદેશ શીખવું બ્રહ્મજો, કારણ કે અન્ય મૂર્તિઓનું ધ્યાન કરતાં કરતાં તેના કાળનો બહુ વિશ્લેષ થાય છે. બીજું ધૈર્યમૂર્તિના ધ્યાનથી પાપની નિવૃત્તિ શીઘ્ર થાય છે. તેથી પણ ધૈર્યમૂર્તિનું જ ધ્યાન કરવું ઉચિત છે.

મુમુક્ષુને તો પરમેશ્વરપ્રાપ્તિ મુખ્ય લક્ષ્ય હોવાથી પહેલેથી જ ધૈર્યનું જ ધ્યાન શરૂ કરવું બ્રહ્મજો. તે ધ્યાન જો મૂર્તિ વિના ન બને તો ધૈર્યની જ મૂર્તિમાં ધ્યાન કરીને શીખવું બ્રહ્મજો, કારણ કે અન્ય મૂર્તિઓનું ધ્યાન કરતાં કરતાં તેના કાળનો બહુ વિશ્લેષ થાય છે. બીજું ધૈર્યમૂર્તિના ધ્યાનથી પાપની નિવૃત્તિ શીઘ્ર થાય છે. તેથી પણ ધૈર્યમૂર્તિનું જ ધ્યાન કરવું ઉચિત છે.

અહીં સુધીના લેખથી ધૈર્યનું જ ધ્યાન કરવું તથા ધૈર્યના જ વાચક રૂપ મન્ત્રોનો જપ કરવો, અને પાદસેવા આદિ ગુરૂનું જ કરવાનું છે, એ વાતનો નિશ્ચય કર્યો છે.

તસ્માદ્રજોરાગવિષાદમન્યુદાનસ્પૃહાદૈન્યમયાધિમૂલમ્ ।

હિત્વા ગૃહં સંસૃતિચક્રવાલં તૃસિંહપાદં ભજતાં કૃતો ભયમ્ ॥

મા૦ સ્પૃ૦ સ્ક૦ ૬. અ૦

અર્થ:—માટે હે દેવો ! તપ્ત્યા, અભિનિવેશ, વિષાદ, ક્રોધ, માન, રૂપહા, દીનતા, ભય, આધિ (માનસિક દુઃખ), યગેરેના કારણે રૂપ, તથા જન્મ મરણ રૂપી અંસારના સમૂહ રૂપ ગૃહનો પરિત્યાગ કરીને નૃસિંહ ભગવાનના ચરણની સેવા જ નિર્ણયતાનું સાધન છે.

મધુસૂદન સ્વામીએ પોતાના ભક્તિરસાયન નામના ગ્રન્થમાં આ શ્લોકથી પાદસેવાનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, તે પણ નૃસિંહાદિ અવતારોની વિદ્યમાન કાલતાની અપેક્ષાથી કહ્યું છે. કેમકે મધુસૂદન સ્વામીની ગીતાની મધુસૂદની ટીકા (અ. ૯-૧૪) માં ગુરૂની જ પાદસેવાનું કથન કર્યું છે. ગુરૂને છોડી ઈશ્વરનું પાદસેવન માનવામાં આવે તો પરમેશ્વરની મનુષ્યાદિ તુલ્ય ભૂતિ નહીં હોવાથી નવધા ભક્તિમાં અર્ચન તથા પાદસેવનનું ગ્રહણ કરવાની વ્યર્થતા થાય છે. “નાસ્ય પ્રતિમાસ્તિ” (શ્લે. ડપ. અ. ૪-૧૨.)-એ પરમેશ્વરની કોઈ યથાર્થ ભૂતિ નથી-આ શ્રુતિએ પરમેશ્વરની ભૂતિનો નિષેધ કર્યો છે. અને મુમુક્ષુ મનુષ્યને માટે ગુરૂસેવાની મુખ્ય કર્તવ્યતા શાસ્ત્રમાં કહી છે. ગુરૂ વિના કોઈનું પણ કર્મભણ થતું નથી.

✓ ગુરુમસાદાત્સર્વં તુ મામોત્પેવ ન સંશયઃ ।

મેધાવી કપિલશ્રૈવ સુમતિશ્ચ મહાતપાઃ ।

ગૌતમસ્ય ગુરોઃ સમ્યક્સેવયાઽમરતાંગતાઃ । સ્કા.પુ.સ્વ.૨.કા.મા.૪,અ૦૨-૮।

અર્થ:—ગુરૂની પ્રસન્નતાથી ભોગ મોક્ષ આદિ સર્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. શુદ્ધિમાન કપિલ ઋષિ તથા મહાન તપસ્વી સુમતિ નામના ઋષિએ વિગેરે સર્વેએ પોતાના ગુરૂ ગૌતમજીની સેવા કરીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી મોક્ષ મેળવ્યો છે.)

માતૃત્વે ચ પિતૃત્વે ચ ગુરમેવ સ્મરેદ્બુધઃ ।

ગુરૌ ન પ્રાપ્યતે યત્તન્નાન્યત્રાપિ લભ્યતે ॥

” ॥ ૭ ॥

અર્થ:—વિવેકી પુરૂષે માતા રૂપે તથા પિતા રૂપે હમેશાં ગુરૂનું જ સ્મરણ કરવું જોઈએ ગુરૂની સેવાથી જ પ્રાપ્ત ન થાય તે વસ્તુ બીજા સ્થાનમાં પ્રાપ્ત થવાની નથી.

ગુરુણાં વચનં સત્યમિતિ યદ્દૃઢયે ન ધીઃ ।

ઈદામુત્રાપિ તેષાં હિ દુઃખં ન ચ સુખં કચિત્ ॥

શિ૦ પુ૦ રુ૦ સં૦ ૨, સ્વ૦ ૩, અ૦ ૨૫-૬૧ ॥

અર્થ:—ગુરૂનું વચન સત્ય છે એવો જોતા હૃદયમાં નિશ્ચય નથી તેને આ લોકમાં કે પરલોકમાં કોઈ પણ પ્રકારનું સુખ મળવાનું નથી. સર્વત્ર તેને દુઃખ જ છે.

ચિન્તામણિર્લોકસુખં સુરેન્દ્રઃ સ્વર્ગસંપદમ્ ।

પ્રયજ્ઞતિ ગુરુઃ પ્રીતો વૈકુઠં યોગિદુર્લભમ્ ॥

મા૦ ર૦ મા૦ ૭ ॥

અર્થ:—મનુષ્ય જો વસ્તુનો સંકલ્પ કરે છે તે સર્વ ચિન્તામણિ આપે છે. ધન્વ દેવતા પ્રસન્ન થાય તો સ્વર્ગની સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય. પરંતુ આ સર્વ નાશવાળા પદાર્થ છે. તેથી જો ગુરૂ પ્રસન્ન થાય તો યોગી લોકોને પણ દુર્લભ એવું વૈકુણ્ઠ એટલે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થાય.

ધર્મજાત્યાદિભિઃ શંકુર્નાનુગૃહ્ણતિ વૈ દ્વિજાઃ ।

ગુરોરનુગ્રહેણૈવ શિવં જાનામિ તત્ત્વતઃ ॥ શિ.પુ.રુ.સં.૨,સ્વ૦૩,અ૦૨૫-૬૭ ॥

અર્થ:—પાર્વતી કહે છે, હે દ્વિને ! આભણાદિ ઉત્તમ જાતિ પ્રાપ્તિ થવાથી અથવા અન્ય ધર્મેનું અનુદાન કરવાથી શંભુ (શિવ-પરમાત્મા) અનુગ્રહ કરતા નથી. મતબલ કે ને વડે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ થતી નથી. ગુરૂના અનુગ્રહથી જ હું શિવ(પરમાત્મા)ને તત્ત્વથી જાણું છું.

યથૈવ વદ્વિસંપર્કાન્મલં ત્યજતિ કાશ્ચનમ્ ।

તથૈવ ગુરુસંપર્કાત્પાપં ત્યજતિ માનવઃ ॥

શિ૦પુ૦૭૦ભાગ૦વા૦ સં૦૭,અ૦ ૧૫, શ્લો.૨૬-૭ ॥

અર્થ:—અગ્નિમાં સંપુટ કરવાથી જેવી રીતે મુવર્ણ પોતાના મેલનો પરિત્યાગ કરે છે, તેવી રીતે ગુરૂના સંસર્ગથી મનુષ્ય પાપથી મુક્ત થાય છે.

યથા પ્રજ્વલિતો વદ્વિઃ શુષ્કમાદ્રં ચ નિર્દદેત્ ।

તથાઽયમપિ સન્તુષ્ટો ગુરુઃ પાપં ક્ષણાદદેત્ ॥ ૨૮-૯ ॥

અર્થ:—સારી રીતે પ્રજ્વલિત થયેલો અગ્નિ જેમ સુકા તેમ લીલા લાકડાને બાળી મૂકે છે, તેવી રીતે સેવાથી પ્રસન્ન થયેલા ગુરૂ ક્ષણમાં (શીઘ્ર) પાપને જલાવી દે છે.

મનસા કર્મણા વાચા ગુરોઃ ક્રોધં ન કારયેત્ । ૨૯ ॥

તસ્ય ક્રોધેન દહંતે હ્યાયુઃશ્રીજ્ઞાનસત્ક્રિયાઃ ॥ ૩૦ ॥

અર્થ:—મન, વાણી કે કર્મ વડે, ગુરૂને ક્રોધ થાય એવું કોઈ કાર્ય કરવું નહીં, ક્રમકે તેમના ક્રોધથી આયુ, લક્ષ્મી, જ્ઞાન અને પુણ્ય સર્વ ખરેખર નષ્ટ થાય છે.

ગુરુભક્તિઃ સદા કુર્યાચ્છ્રેયસે ભૂયસે નરઃ ।

ગુરુરેવ શિવસ્તસ્ય નાન્યં ઇત્યવ્રવીચ્છૃતિઃ ॥સૂ૦સં૦૫૦૧૦૧૦૭૦૧-૪૨ ॥

અર્થ:—ભોગ અને મોક્ષ એ બંનેને માટે મનુષ્ય હમેશાં ગુરૂની ભક્તિ કરે. તેને માટે ગુરૂ જ પરમેશ્વર છે. અર્થાત્ ભોગ મોક્ષ આદિક પ્રાપ્ત કરાવવાનું ગુરૂસેવામાં સામર્થ્ય છે એમ શ્રુતિ કહે છે.

દિવ્યજ્ઞાનોપદેષારં દેશિકં પરમેશ્વરમ્ ।

પૂજયેત્ પરયા ભક્ત્યા તસ્ય જ્ઞાનફલં ભવેત્ ॥ ૫-૫૭ ॥

અર્થ:—દિવ્ય જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરનાર પરમેશ્વર રૂપ ગુરૂનો પરમ ભક્તિથી સત્કાર કરવો જોઈએ. તેને સેવાનું જ્ઞાન રૂપ ફળ મળે છે.

આવાં અનેક પ્રમાણુ ગુરૂ ભક્તિના મહિમાનું વર્ણન કરનારાં છે.

જેવી રીતે ગુરૂની પ્રસન્નતાથી શાસ્ત્રમાં સુખની પ્રાપ્તિ કહી છે, તેવી રીતે ગુરૂની અપ્રસન્નતાથી શિષ્યની હાનિ પણ બતાવી છે. માટે કદાપિ ગુરૂની અવસા ન થાય અથવા આજ્ઞાનો ભંગ ન થાય એવી શિષ્યે હમેશાં સંભાળ રાખવી જોઈએ.

યત્કિંચિદ્વા સમાદિષ્ટો ગુરુણા તત્સમાચરેત્ ।

આજ્ઞાસો ગુરુણા વિમ ન તદ્વાક્યં તુ લંઘયેત્ ॥

સ્કા૦પુ૦૧૦૨, કા૦ભા૦૪અ૦ ૨-૨ ॥

। અર્થ:—હે વિપ્ર ! જે કાંઈ ગુરુએ આગ્રા કરી હોય તે અવસ્થા શિષ્યે પાળવી નોંધીએ. ગુરુએ આગ્રા રૂપે કહેલાં વચનનું કદાપિ ઉલ્લંઘન ન કરવું નોંધીએ.

✓ ગુરૌ તુષ્ટે તુ તુષ્ટાઃ સ્યુર્દેવાઃ સર્વે સવાસવાઃ ।

ગુરૌ રુષ્ટે ચ રુષ્ટાઃ સ્યુર્દેવાઃ સર્વે સવાસવાઃ ॥

” ॥ ૩ ॥

અર્થ:—ગુરુ પ્રસન્ન થવાથી ઇન્દ્ર સહિત સર્વે દેવતાઓ પ્રસન્ન થાય છે. અને ગુરુ ઋષ્ટ થતાં ઇન્દ્ર સહિત સર્વે દેવતાઓ ઋષ્ટ થાય છે.

✓ ગુરોર્યત્ર પરિવાદો નિન્દા વાપિ પ્રવર્તતે ।

✓ કર્ણૌ તત્ર પિધાતવ્યૌ ગન્તવ્યં વા તત્તોડન્યતઃ ॥ મ. સ્મૃ. અ. ૨-૨૦૦ ॥

અર્થ:—જે જગ્યાએ ગુરુના ઉપર દોષ (પરિવાદ) લગાડવામાં આવતો હોય અથવા તેમની નિન્દા કરવામાં આવતી હોય ત્યાં ચોતાના બંને કાન ઢાંકી દેવા, અથવા ત્યાંથી અન્ય ઠેકાણે જવું. (વિદ્યમાન દોષનું કથન “પરિવાદ” છે, અને અવિદ્યમાન દોષનું કથન “નિન્દા” છે.)

✓ અપમાનં ગુરોઃ કૃત્વા કોપયિત્વા તુ દુર્મતિઃ ।

ગુર્વચમાનહતો મૂઢો ન શાન્તિમધિગચ્છતિ ॥ સ્કા.પુ.સ્વ. ૧, અ. ૨૦૭-૭૨ ॥

અર્થ:—ગુરુનું અપમાન કરીને તથા તેમને ક્રોધ ચઢાવીને કુલુદ્ધિ મૂઢ મનુષ્ય ગુરુના અવમાનના નિમિત્તથી માર્થો ગયેલો કંઈ પણ શાન્તિ પામતો નથી.

વિદ્યાચોરો ગુરુદ્રોહી વેદેશ્વરવિદૂષકઃ ।

ત ઇતે વહુ પાપ્માનઃ સર્વે દણ્ડ્યા इति શ્રુતિઃ ॥ શિ.પુ.વા.સં.અ. ૧૧-૪૭ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય ગુરુ મુખથી વિદ્યા લાચુતો નથી અથવા જાણુતો નથી પરન્તુ આમ તેમથી ચોરી કરીને જ્ઞાન સંપાદન કરે છે, અથવા ગુરુનો દ્રોહ કરે છે, અથવા જે વેદ અને ઇશ્વરને દૂષણ લગાડનાર છે, તે સર્વ બહુ પાપી હોય છે. માટે શાસ્ત્રએ તેમને દંડ દેવો નોંધીએ, કારણ કે તે લોક હમેશાં ધર્મદ્રોહી થાય છે. (ગુરુની આગ્રાનો ભંગ કરવો, અથવા તેમનું અપ્રિય કરવું, અથવા તેમની આગ્રા વિના તેમનું ધન લેવું તે ગુરુદ્રોહ કહેવાય છે.) તેવી રીતે ગુરુની નિન્દાથવણાદિ શિષ્યને હાનિકારક છે. માટે ગુરુની અવમા કરતાં શિષ્યે બહુ વિચાર કરવાનો છે.

ગુરુનાં લક્ષણ આદિ.

હવે ગુરુ શબ્દનો અર્થ, તથા ગુરુ કહેવા યોગ્ય મનુષ્યનાં લક્ષણ, તથા ગુરુના ભેદ, આદિક કહીએ છીએ.

✓ અન્ધકારસ્ત્વન્ધકારઃ સ્યાદ્ધુકારસ્તદ્વિનાશકૃત્ ।

અન્ધકારવિનાશિત્વાદ્ગુરુરિત્યભિધીયતે ॥

ગુ. ગી. ૨૩ ॥

અર્થ:—ગુ શબ્દનો અર્થ અન્ધકાર છે, અને અંધકારની નિવૃત્તિ કરનાર પ્રકાશનું નામ રૂ છે. ગુરુ શિષ્યના હૃદયના અગ્નિ રૂપ અંધકારને ઉપદેશ રૂપી પ્રકાશથી દૂર કરે છે. તેથી તેમનું નામ “ગુરુ” છે.

✓ ગુરુશ્વદસ્ત્વન્ધકારશ્ચ રુશ્વદસ્તુ નિરોધકઃ ।

અન્ધકારનિરોધિત્વાદ્ગુરુશ્વદો નિગદ્યતે ॥ સૌર. પુ. ૦ અ. ૬૮-૧૦ ॥

અર્થ:—શુ શબ્દનો અર્થ અન્ધકાર છે, અને સુ શબ્દનો અર્થ અધિકારનો નિરોધક એવો છે. શિષ્યના અજ્ઞાન રૂપી અધિકારનો નિરોધ કરનાર હોવાથી “સુ” શબ્દ કહેવાય છે. આ સુર શબ્દના અર્થથી એ વાત સિદ્ધ થાય છે, કેમકે સુર અવસ્થા ઉપદેશ દ્વારા શિષ્યનું અજ્ઞાન નિવૃત્ત કરવામાં સમર્થ હોવા નોંધ્યો.

મનુષ્ય જન્મનું મુખ્ય કર્તવ્ય પરમાત્માનું જ્ઞાન સંપાદન કરીને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવો તે છે. તેથી જે શિષ્યના અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ કરવામાં સમર્થ ન હોય તેવા સુરથી કોઈ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી. તેથી શાસ્ત્રમાં સુરના શ્રોત્રિય અને ધ્વજનિષ્ઠ એનાં વિશેષણ આપ્યાં છે. મતલબ કે જે શ્રોત્રિય અને ધ્વજનિષ્ઠ હોય તે જ સુર થઈ શકે છે, અન્ય નહીં. માટે સુર વેદ અને શાસ્ત્રો પૂર્ણ રીતે જાણેલા હોવા નોંધ્યો, તથા પરમાત્મામાં નિષ્ઠાવાળા પણ હોવા નોંધ્યો.

✓ જ્ઞાનહીનો ગુરુસ્ત્યાજ્યો મિથ્યાવાદી વિઢંબક: ।

સ્વચિશ્રાન્તિ ન જાનાતિ પરશાન્તિ કરોતિ કિમ્ ॥ ગુ૦ ગી૦ ૨૪૪ ॥

અર્થ:—કોઈ પણ મનુષ્ય શ્રોત્રિયત્વાદિ ગુણ રહિત મિથ્યાવાદી વિતંડાવાદ કરનાર મનુષ્યને જૂલથી પણ સુર ક્યાં હોય તો તેવા સુરનો પરિત્યાગ કરવો નોંધ્યો; કેમકે જે પોતાની શાન્તિના સાધનને જાણતો નથી તે શું બીજાની શાન્તિ કરી શકે ખરે?

શિલાયા: કિં પરં જ્ઞાનં શિલાસંઘપતારણે ।

સ્વયં તર્હુ ન જાનાતિ પરં નિસ્તારયેત્કથમ્ ॥ ॥ ૨૪૫ ॥

અર્થ:—જેમ એક શિલામાં અન્ય શિલાના સમૂહને નહીંની પાર ઉતારવાનું કોઈ સામર્થ્ય નથી, પોતે કુળે અને અન્ય શિલાઓને પણ કુચ્ચાડે; તેવી રીતે જે સુર સંસાર સમુદ્રની પાર ઉતરવાનું પોતે જાણતો નથી તે બીજાને કેવી રીતે તારી શકશે? મતલબ કે નહીં જ. માટે તેનો ત્યાગ જ કરવો નોંધ્યો.

અર્નભિજ્ઞં ગુરું પ્રાપ્ય સદા સંશયકારકમ્ ।

ગુર્વન્તરં તુ ગત્વા સ નૈતદ્દોષેણ લિપ્યતે ॥ કુલા. તં ૩૦ ૧૩-૧૩૧ ॥

અર્થ:—હમેશાં સંશયને ઉત્પન્ન કરાવનાર અજ્ઞાનીને કોઈએ સુર માન્યા. ન્યારે તેને વિવેક થાય-સમજ પડે, ત્યારે તે સુરને છોડીને બીજાને સુર તરીકે સ્વીકાર કરે તો તેને સુરનો ત્યાગ ક્યાં નિમિત્ત પાપ લાગતું નથી.

મર્ધુલુબ્ધો યયા મૃંગ: પુષ્પાત્પુષ્પાન્તરં વ્રજેત્ ।

જ્ઞાનલુબ્ધસ્તથા શિષ્યો ગુરોર્ગુર્વન્તરં વ્રજેત્ ॥ ૧૩૨ ॥

અર્થ:—જેમ મધનો લોભી બમર એક પુષ્પમાં મધુ ન મળે તો તેને છોડી બીજા પુષ્પમાં આલ્લો જાય છે, તેમ જ્ઞાનનો લોભી શિષ્ય અજ્ઞાની સુરનો ત્યાગ કરી બીજાએ સુરની પાસે જાય.

શ્રીગુરું લક્ષણોપેતં સંશયોચ્છેદકારકમ્ ।

લબ્ધ્વા જ્ઞાનપદં દેવિ ન ગુર્વન્તરમાથયેત્ ॥ ૧૩૦ ॥

અર્થ:—હે દેવિ! શાસ્ત્રમાં કહેલાં લક્ષણ યુક્ત તથા સર્વ પ્રકારનાં સંશયોને દૂર કરનાર તથા જ્ઞાન લાતા સુર પ્રાપ્ત થયા છતાં તેમને છોડી બીજા સુરનો આશ્રય લેવો નહીં.

‘ન વન્દનીયાસ્તે કઠું દર્શનાદ્ભ્રાન્તિકારકાઃ ।

વર્જયેત્તાનુરુન્દૂરે ધોરસ્ય તુ સમાશ્રયેત્ ।

” ॥ ૧૩૦ ॥

અર્થઃ—પોતાના દર્શન માત્રથી અન્યને ભ્રાન્તિ ઉત્પન્ન કરનાર ગુરુને નમસ્કાર પશું કરવા નહીં. તેવા ગુરુનો પરિત્યાગ કરીને સમર્થ ગુરુનો આશ્રય લેવો જોઈએ.

‘ગુરવો વહવઃ સન્તિ શિષ્યવિત્તાપહારકાઃ ।

૧/ તમેકં દુર્લભં મન્યે શિષ્યહૃત્તાપહારકમ્ ॥

ગુ૦ ગી૦ ૩૨૨ ॥

અર્થઃ—‘શિષ્યનુ’ ધન હરણ કરનાર ગુરુ બહુ હોય છે. પરન્તુ શિષ્યના હૃદયના અગ્નિ રૂપી તાપનું નિવારણ કરનાર ગુરુ બહુ દુર્લભ છે એમ હું માનું છું એમ મહાદેવજી કહે છે.

ત્યજેદ્ધર્મં દયાહીનં વિદ્યાહીનં ગુરં ત્યજેત્ ।

૧/ ત્યજેત્ક્રોધમુર્ખીં માર્યાં નિઃસ્નેહાન્વાન્ધવાંસ્ત્યજેત્ ॥

ચાળ.તી૦.દ૦.અ. ૪-૧૬ ॥

અર્થઃ—જે ધર્મમાં પ્રાણીઓ ઉપર દયા નથી, જે ગુરુમાં વિદ્યા નથી, જે પત્ની બહુ ક્રોધ વાળી હોય, તથા જે વાન્ધવો રોહ રહિત હોય, તે સર્વનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ, કારણ કે તેઓ કદાપિ મનુષ્યને સુખનું કારણ થવાનાં નથી.

અન્યોન્યં તારયેન્નોકા કિં શિલા તારયેચ્છિલામ્ ।

૧/ એતસ્ય નામમાત્રેણ મુક્તિર્વે નામમાત્રિકા ॥ શિ૦પુ૦૩૦વા૦સં૦અ૦ ૧૫-૩૮ ॥

અર્થઃ—જે નૌકા છે તે ખીજી નૌકાને તારી શકે. પરન્તુ શું એક શિલા ખીજી શિલાને તારી શકશે? અર્થાત્ કદાપિ નહીં. માટે એવા ગુણહીન નામ માત્ર ગુરુથી મુક્તિ પણ નામ માત્ર જ હોય છે.

ગુરુશ્વેદ્ગુણવાન્માજ્ઞઃ પરમાનન્દભાસકઃ ।

૧/ તત્ત્વવિચ્છિન્નવસંસક્તો મુક્તિદો ન તુ ચાપરઃ ॥

” ॥ ૩૫-૬ ॥

અર્થઃ—ગુરુ જે ગુણી તથા બુદ્ધિશાળી હોય, તથા પરમાનન્દના અનુભવવાળા હોય, તથા તત્ત્વજ્ઞાની અને પરમાત્મામાં પ્રેમવાળા હોય તો જ તે મુક્તિદાતા થઈ શકે, અર્થાત્ તેમણે જ્ઞાતાવેદ્યા સાધનથી જ મોક્ષ મળે છે, ખીજાએ જ્ઞાતાવેદ્ય સાધન મોક્ષનું કારણ થઈ શકતું નથી.

૧/ યસ્યાનુભવપર્યન્તા બુદ્ધિસ્તત્ત્વે પ્રવર્તે ॥

તસ્યાવલોકનાચૈશ્વ પરાનન્દોઽભિજાયતે ॥

” ॥ ૪૨-૩ ॥

અર્થઃ—પરમાત્મ રૂપ તત્ત્વમાં અનુભવ પર્યન્ત જેમની બુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ થઈ હોય, તેમજ દર્શન, તેમની સાથે વાર્તાલાપ, આદિથી મુમુક્ષુને પરમ આનન્દ ઉત્પન્ન થાય છે. —

તસ્માદ્યસ્યૈવ સંપર્કાત્પ્રવોધાનન્દસંભવઃ ।

૧/ ગુરું તમેવ વૃણુયાન્નાપરં મતિમાન્નરઃ ॥

” ॥ ૪૩-૪ ॥

અર્થઃ—માટે જેમના સંસર્ગથી તત્ત્વજ્ઞાન તથા આનન્દની ઉત્પત્તિ થાય તેમને જ બુદ્ધિમાન ગુરુ ગુરુ તરીકે સ્વીકારવા, ખીજાને નહીં.

યજ્ઞાનન્દો પ્રવોધો વા નાલ્પમપ્યુપલભ્યતે ।

વત્પરાદપિ શિષ્યેણ સોડ્યન્યં ગુરુમાશ્રયેત્ ॥

” ॥ ૪૬-૭ ॥

ગુરુમન્યં પ્રવર્ત્તનેડપિ નાવમન્યેત પૌર્વિકમ્ ॥

” ॥ ૪૭ ॥

અર્થ:—એક સાદ્ય પર્વન્ત શાસ્ત્રોક્ત રીતિથી ગુરૂની સેવા આદિ કરવાથી પણ લેશ માત્ર પણ આનન્દ અથવા જ્ઞાનનો ઉદય ન થાય તો એક સાદ્યની બાદ શિષ્યે બીજા ગુરૂનો આશ્રય કરવો જોઈએ. બીજા ગુરૂનો આશ્રય લેવા છતાં પણ પ્રથમના ગુરૂનું અપમાન ન કરવું જોઈએ. આ કારણથી પહેલેથી જ ગુરૂનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન તથા લૌકિક જ્ઞાન તથા તેમનું બોધ દેવાનું સામર્થ્ય તથા નિષ્ઠા તથા સદાચાર આદિની અભાવ પરીક્ષા કરવી ઉચિત છે.

કેટલાકને એવી પણ શંકા થાય છે કે ગુરૂના લૌકિક અર્થાત્ વ્યાવહારિક જ્ઞાનની પરીક્ષા કરવાની જરૂર નથી, શાસ્ત્રીય જ્ઞાન માત્રનો જ વિચાર કરવાનો છે. પરન્તુ—

શાસ્ત્રજ્ઞોડપિ અલોકજ્ઞો મૂર્ધ્વતુલ્યઃ ॥

ચાળ૦ સૂ૦ ૫૪૩ ॥

અર્થ:—શાસ્ત્રનું જ્ઞાન હોવા છતાં પણ જેને વ્યવહારનું જ્ઞાન નથી એવો મનુષ્ય મૂર્ખ તુલ્ય છે.

આ સત્યથી ઉપદેષ્ટા તત્ત્વવેત્તા લોકને પણ વ્યવહારના જ્ઞાનની આવશ્યકતા બતાવી છે. કારણ વ્યવહારી મનુષ્યને ઉપદેશ દેવામાં વ્યવહારને જાણવાની જરૂર છે. નહિતો કર્મ-યોગાદિ તથા ઉપાસના આદિનું તત્ત્વ જ્ઞપ્તિ વાળું ઉલટું ઉપદેશ કરીને અનર્થ કરશે. અને એવા બહુ જોવામાં આવે છે.

તત્ત્વવેત્તાને વ્યવહારની સાથે સંબંધ છે કે નહીં તે વાતનો ખુલાસો કર્મપ્રકરણમાં જોવો.

માટે વિવેક વૈરાગ્ય આદિ સાધનમંપત શ્રદ્ધાણુ મુમુક્ષુ, ઉત્તમ કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા શ્રોત્રિય અર્થાત્ વેદ શાસ્ત્રાદિનું જ્ઞમણે અધ્યયન કરેલું હોય તેવા, તથા શાસ્ત્રમાં વાતસલ્ય વાળા, ગુણી, કુટિલતાથી રહિત, સર્વ પ્રાણીઓના હિતમાં તત્પર, દયાના સમુદ્ર, એવા સદ્ગુરૂની પાસે વિધિ પૂર્વક જઈને ૧૦૮ ઉપનિષત્ ગુરૂશુશ્રૂષા આદિ નિયમ પાળીને ભણી બાદ નિરંતર શ્રવણ મનનાદિના અભ્યાસ વડે નિદિધ્યાસનની પરિપક્વ અવસ્થા રૂપ સાક્ષાત્કાર (અપરાક્ષ જ્ઞાન) પ્રાપ્ત કરીને જીવન્મુક્તિના સુખનો અનુભવ કરતો સતો, જેવી રીતે ધર્માદિક પરિચિન્ન ઉપાધિનો નાશ થતાં ધર્માકાશાદિ મહાકાશમાં લીન થઈ પરિપૂર્ણતાને પ્રાપ્ત થાય છે તેવી રીતે, પ્રારબ્ધનો ક્ષય થતાં સ્વભાવિ શરીરત્રય રૂપ ઉપાધિનો નાશ થતાં પરિપૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ રૂપ વિદેહમુક્તિને પ્રાપ્ત કરે એવો સંપૂર્ણ શાસ્ત્રોનો સિદ્ધાન્ત છે.

વિદેહમુક્તિનું નામ કૈવલ્યમુક્તિ પણ છે. કર્તૃત્વ, બોધકત્વ, સ્તંભ, દુઃખાદિ રૂપ ચિત્તના ધર્મ દલેશ રૂપ હોવાથી બંધ રૂપ છે. તેનો નિરોધ કરવો તે જીવન્મુક્તિ છે.

જગ્રાસુએ પ્રથમથી જ આવી રીતના ગુરૂની પાસે જઈને ભક્તિ, અથવા નિષ્કામ કર્મયોગ આદિ શિષ્યનું તે શાસ્ત્ર સમ્મત છે.

તસ્માદ્ગુરું પ્રવચ્યેત જિજ્ઞાસુઃ શ્રેષ્ઠ ઉત્તમમ્ ।

શાન્દે પરે ચ નિષ્ણાતં વ્રહ્મણ્યુપશમાશ્રયમ્ ॥ મા.પુ.સ્ક. ૧૧ અ. ૩-૨૧ ॥

અર્થ:—જો કારણથી આ પૃથ્વી લોકના તથા સ્વર્ગ લોક આદિના સર્વ પદાર્થ નાશ-વાળા તથા દુઃખનું જ સાધન છે, અને પરમાનન્દ તો પરમાત્માની પ્રાપ્તિથી જ મળી

સમુદ્ર, તત્ત્વજ્ઞાનમાં પરિપૂર્ણ, વર્ણાશ્રમાદિનો વિચાર કર્યા વિના પશુઆદિકાના પણ ઉપકારક, મંસારના પદાર્થની ઇચ્છા રહિત, કર્તવ્યથી રહિત (સિદ્ધઃ), તથા મીમાંસા આદિ સર્વ વિદ્યામાં કુશલ, ઇત્યાદિક ગુણ (લક્ષણ) જેમનામાં હોય તે ગુરુ કહેવાય છે. વળી સદાચાર પ્રકરણમાં બીજા જે શિષ્યાદિનાં લક્ષણ કહ્યાં છે તેને પણ ગુરુનાં લક્ષણ બાણવાં.

આ પ્રકારના જે ગુરુ છે તે જ મુમુક્ષુનું સર્વસ્વ છે.

✓ સ एव जनको माता भर्ता बन्धुर्यनं सुखम् ।

सखा मित्रं च यत्तस्मात्सर्वं तस्मै निवेदयेत् ॥

શિ.પુ.ઉ.મા.વા.સં.અ. ૧૫-૫૩ ॥

અર્થઃ—પૂર્વે કહેલા ગુરુ જ મુમુક્ષુના પિતા છે, તે જ માતા છે, સ્વામી છે, બન્ધુ છે, મુખ્ય ધન છે, તે જ પરમ સુખના કારણ ૩૫ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરાવનાર હોવાથી મુમુક્ષુના સુખ ૩૫ છે, તથા સખા છે, મિત્ર છે; તેથી પોતાનું શરીર તથા ધનાદિ સર્વ ગુરુની સેવામાં અર્પણ કરવું જોઈએ.

स शिष्यैर्विनयाचारचतुरैरुचितो गुरुः ॥

” ॥ ૪૪ ॥

यावद्विज्ञायते तावत्सेवनीयो मुमुक्षुभिः ।

ज्ञाते तस्मिन्स्थिरा भक्तिर्यावत् तत्त्वं समाश्रयेत् ॥

” ॥ ૪૫ ॥

न तु तत्त्वं त्यजेज्જાતુ નોપેક્ષેત કથંચન ॥

” ॥ ૪૬ ॥

અર્થઃ—આ પ્રકારના યોગ્ય ગુરુ પાસેથી ન્યાંસુધી ઉપનિષદાદિના અધ્યયનથી પ્રેરણા જ્ઞાન થાય અને ત્યાર બાદ અપરેક્ષા અનુભવ થાય ત્યાંસુધી વિનય તથા સદાચારસુકત અને કુશળ શિષ્યોએ શાસ્ત્રમાં કહેલા પ્રત્યેક નિયમનું અનુજ્ઞાન કરતા અર્થાત્ ગુરુશ્રૂષા, શાસ્ત્રવિચાર, જીવનને માટે અભાદિ સંપાદનથી અતિરિક્ત વ્યવહારનો ત્યાગ કરતા ગુરુની પાસે રહેવું જોઈએ. અને અપરેક્ષા જ્ઞાન થયા પછી પણ ન્યાંસુધી તેની પરિપક્વ અવસ્થા ન થાય ત્યાંસુધી તત્ત્વનો અભ્યાસ કરવા ગુરુની પાસે જ રહેવું. પરંતુ તત્ત્વની ઉપેક્ષા કરીને તેનો (તત્ત્વનો) કદાપિ ત્યાગ નહીં કરવો જોઈએ. જ્ઞાનની પરિપક્વ અવસ્થા થતાં ગુરુની આજ્ઞાનુસાર શિષ્ય સ્વતન્ત્ર રહી શકે છે. નહિંતો વિદેહમુકિત પર્યન્ત ગુરુની પાસે જ રહેવું યોગ્ય છે.

वित्तशाठ्यं न कुर्वीत यदीच्छेत्परमां गतिम् ॥

” ॥ ૧૫-૫૨ ॥

અર્થઃ—યદિ શિષ્ય પોતાના કલ્યાણની ઇચ્છા રાખતો હોય તો ગુરુસેવા આદિમાં ધનનો વ્યય કરવામાં શક્તા કરવી નહીં.

समर्प्य सोदकं तस्मै नित्यं तद्वशगो भवेत् ॥

” ॥ ૫૪ ॥

अर्हिसका दयावन्तो नित्यमुद्युतचेतसः ।

अमानिनो बुद्धिमन्तस्त्यक्तस्पर्धाः म्रियंवदाः ॥

” ॥ ૫૯ ॥

ऋजवो मृदवः स्वच्छा विनीताः स्थिरचेतसः ।

शौचाचारसमायुक्ताः शिवभक्ता द्विजातयः ॥

” ॥ ૬૦ ॥

एवं वृत्तसमोपेता वाङ्मनःकायकर्मभिः ॥

શોધ્યા બોધ્યા યથાન્યાયમિતિ શાસ્ત્રેષુ નિર્ણયઃ ॥ ૬૧ ॥

અર્થઃ—જલની સાથે સંકલ્પ કરીને ધનાદિ ગુરૂને સમર્પણ કરીને હમેશાં ગુરૂના વશવર્તી થઇને શિષ્યે રહેલું જોઈએ. (૫૪).

શરીર તથા વાણી અને મનથી કોઈને દુઃખ ન દેતા દયાવાન તથા હમેશાં ઉત્સાહવાળા, તથા માન રહિત ધર્મને, બુદ્ધિમાન, સર્વની સાથે વિરોધ છોડીને, પ્રિયવાણી બોલતા(લહ), સરળ સ્વભાવયુક્ત, કપટતા રહિત, ક્રામળ હૃદયવાળા, સ્વચ્છ, વિનયવાળા, દૃઢ ચિત્તવાળા, શૌચ અને આચાર યુક્ત, પરમાત્મા (શિવ)માં પ્રીતિવાળા, એવા દ્વિગ્નતિઓ હોઈ, (૬૦), આ પ્રકારના ગુણ યુક્ત હોઈ શિષ્યોએ વાણી તથા મન તથા કર્મ વડે ગુરૂની સેવા કરી પોતાને પવિત્ર કરવા (શોધ્યાઃ), અને ગુરૂએ આવા ગુણવાળા શિષ્યને નીતિ અનુસાર નિષ્કપટતાથી બોધ કરવો (બોધ્યાઃ), એવો શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. (૬૧).

ઉપરના શ્લોક ૬૦માં “દ્વિગ્નતિ” શબ્દથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એ ત્રણ જાતિ સમજવી, શુદ્રને વૈદિક સંસ્કાર ન હોવાથી તેમની દ્વિગ્નતિમાં ગણતરી નથી. ભક્તિ કરવામાં સર્વનો અધિકાર છે, તથાપિ દીક્ષાના નિયમ દ્વારા વિદ્યાબ્રહ્મનો શુદ્રને અધિકાર નથી. તેથી અહીં શુદ્રનું પ્રહણ કર્યું નથી.

આવો ગુરૂનો નિયમ વેદમાં પણ દેલો છે:—

तस्मै स विद्वानुपध्नाय सम्यक्प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय ॥ येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥ મુ. ૩. ૧, સ્વ. ૨-૧૩ ॥

અર્થઃ—ગુરૂ, પોતાની પાસે વિધિ પૂર્વક આવેલા, તથા દંભ દર્પ આદિ દોષથી રહિત હોવાથી શાન્ત ચિત્તવાળા, તથા બ્રાહ્મન્દ્રિયનિગ્રહ યુક્ત એવા વિરક્ત શિષ્યને જે વિદ્યા વડે તે અવિનાશી, તથા શરીર રૂપી પુરમાં શયન કરનાર પરિપૂર્ણ, “પુરુષ” શબ્દથી કહેવા યોગ્ય, પરમાત્માને જાણી શકે, એવી બ્રહ્મવિદ્યા યથાર્થ રીતે કહે.

આ પ્રમાણે ગુરૂ ન કરી શકે તો ગુરૂ પાપનો ભાગી થાય છે. અર્થાત્ ધનાદિક લોભથી શિષ્યનો પરિગ્રહ કર્યો છે, પરંતુ તેના કલ્યાણનો માર્ગ પૂર્ણ કર્યો ન હોય તો ગુરૂ અપરાધી છે. અને શુદ્ધ ભાવનાથી ગુરૂની સેવા શુશ્રૂષા આદિ ન કરે તો શિષ્યને પણ જ્ઞાન પ્રાપ્તિ થવાની નથી. તે પણ પાપનો ભાગી થાય છે.

તત્ત્વજ્ઞાનના ત્રણ પ્રકાર.

દૈવ તથા આર્પ અને માનુષ મેદથી તત્ત્વજ્ઞાન ત્રણ પ્રકારનું છે. તેમાં દૈવતા લેખાએ ઉપદેશ કરેલું જ્ઞાન દૈવજ્ઞાન કહેવાય છે. ભગવાને અર્જુનને આપેલું જ્ઞાન દૈવજ્ઞાન છે; કેમકે ભગવાન અવતારી પુરુષ છે, તેથી તે મનુષ્ય કાર્તિમાં નથી, પરંતુ દેવ કાર્તિમાં છે.

વેદ દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાન આર્પજ્ઞાન કહેવાય છે. તૈત્તિરીયોપનિષદના શિક્ષા અધ્યાયના ૧૦ માં અનુવાકના પ્રથમ મન્ત્રમાં આર્પજ્ઞાન બતાવ્યું છે:—

अहं वृक्षस्य रेखा ॥ कीर्तिः पृष्ठं गिरेरिव ॥ ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीव स्वमृतमस्मि ॥ द्रविणं सर्वर्चसम् ॥ सुमेधा अमृतोऽक्षितः ॥ इति त्रिशंकोर्वेदानुवचनम् ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—હું સંસાર રૂપ વૃક્ષનો અન્તર્થામી રૂપે પ્રેરણા કરનાર છું. મારી કાર્તિ પર્વતના શિખર જેવી ઉન્મી છે અર્થાત્ સર્વથી અધિક છે. હું સર્વના કારણ રૂપ તથા પવિત્ર છું. જેમ આદિત્યમાં પ્રસિદ્ધ વિશુદ્ધ આત્મતત્ત્વ છે તેવું વિશુદ્ધ આત્મતત્ત્વ મારી શુદ્ધિમાં પ્રકટ થયું છે અર્થાત્ શુદ્ધિમાં પ્રકટ બ્રહ્મ હું જ છું. પ્રકાશ સ્વરૂપ આત્મતત્ત્વ રૂપી ધન હું છું. સર્વજ્ઞ લક્ષણ મેધા વાળો હું છું. તથા અમરણ્ય ધર્મા અને અન્યથ સ્વરૂપ હું જ છું આ પ્રમાણે બ્રહ્મરૂપ તત્ત્વના વેતા ત્રિશકુન્દ્ર નકષિત્રુ જીવબ્રહ્મના અભેદજ્ઞાન થયા પછી વચન છે.

આ ત્રિશકુન્દ્ર નકષિત્રુ જ્ઞાન આ જન્મના ઉપદેશથી થયું નથી. પરન્તુ પૂર્વ જન્મમાં મોક્ષ માત્રનો ઇચ્છાથી ઇશ્વરાર્પણ શુદ્ધિથી શ્રુતિ તથા સ્મૃતિમાં કહેલા કર્મ અને ઉપાસનાનું અનુષ્ઠાન કરવાથી પ્રથમ અથવા બીજી અથવા ત્રીજી ભૂમિકા પ્રાપ્ત કરેલી. બાદ અપરોક્ષ જ્ઞાન રૂપ ચતુર્થી ભૂમિકા પ્રાપ્ત થતા પહેલાં દેહ છૂટી ગયો. પછી વર્તમાન જન્મમાં ગુરુના ઉપદેશ વિના પ્રાપ્ત થયેલા અનુભવથી ઉપર પ્રમાણે કહ્યું છે. તેને પ્રાપ્તિના જ્ઞાન પણ કહે છે. આ પ્રકારના યોગબ્રહ્મે ભગવાને ગીતામાં જન્માન્તરમાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું નિરૂપણ કર્યું છે. તૈત્તિરીય વાર્તિકમાં તેને આર્ષજ્ઞાન કહ્યું છે.

મુમુક્ષોસ્તત્પરસ્પૈત્ર શ્રૌતસ્માર્તેષુ કર્મસુ ।

આર્ષં ચ પ્રાપ્તિમં જ્ઞાનમાર્વિર્ભવતિ મોક્ષદમ્ ॥૧૬૦॥

અર્થ:—ઇશ્વરની પ્રસન્નતાને માટે ક્ષેત્રજ્ઞાને છોડી શ્રૌત તથા સ્માર્ત કર્મમાં નત્પર શુદ્ધ શુદ્ધિવાળો મુમુક્ષુને ઉપદેશ વિના યથાર્થ (આર્ષ) જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. યથાર્થજ્ઞાન વેદ સિવાય બીજા કોઈકાણે નથી. અહં બ્રહ્માસ્મિ એ મહાવાક્ય રૂપ વેદનું રહસ્યજ્ઞાન સ્વતઃ પ્રકાશિત થયું છે, માટે તે જ્ઞાનને આર્ષજ્ઞાન કહે છે.

અને વિધિપૂર્વક ગુરુના શરણમાં જઈને ગુરુએ કહેલાં વાક્યના અવશ્યાદિથી આ શરીરમાં પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનને પૌરૂષ જ્ઞાન કહે છે. જેમ શુકદેવજી પાસેથી પરીક્ષિતને જે જ્ઞાન થયું તે પૌરૂષ જ્ઞાન છે.

શિવ, વિષ્ણુ, દુર્ગા, ગણેશ, સૂર્ય ઇત્યાદિ દેવતાનું પરમેશ્વર રૂપે ધ્યાન કરવાથી મનુષ્યને તેમના અનુગ્રહથી દેવજ્ઞાન થાય છે.

સ્વાધ્યાયાદિષ્ટદેવતાસંપ્રયોગઃ ॥

યોગદંષાં ૧૦૮૦ ૨-૪૪ ॥

મોક્ષશાસ્ત્રનું અધ્યયન તથા પ્રભુવાદિ મન્ત્રોનો જપ કરવા રૂપ સ્વાધ્યાયથી ઇષ્ટ દેવતાનું દશન તથા સંભાષણાદિ પણ થાય છે. લક્ષ્મીને ઇષ્ટ દેવથી નાના પ્રકારના વરની પ્રાપ્તિના ઇતિહાસ પુરાણાદિમાં પ્રસિદ્ધ છે.

આ સૂત્રમાં ઇષ્ટદેવથી જ્ઞાનાદિની પ્રાપ્તિ કહી છે. અહં બ્રહ્માસ્મિ એ પ્રમાણે અહમ્બ્રહ્મ પાસના કરનારને આર્ષજ્ઞાન થાય છે. અને ગુરુલક્ષ્મીને પૌરૂષ જ્ઞાન થાય છે. આ ત્રણે પ્રકારનું જ્ઞાન પણ કોઈને આ જન્મમાં પ્રાપ્ત થાય છે, કોઈને જન્માન્તરમાં થાય છે, કારણ કે જ્ઞાનમાં પૂર્વનાં અનેક જન્મનાં પુણ્ય જ કારણ છે.

વહ્નનાં જન્મનામન્તે જ્ઞાનવાન્માં પ્રપદ્યતે ।

મ૦ ગી૦ અ૦ ૭-૧૯ ॥

અર્થ:—બહુ જન્મોમાં થોડે થોડે ભેગાં કરેલાં પુણ્યનો સમૂહ ત્યારે કળ દેવાને નૈવાર થાય છે ત્યારે એવા અન્તના જન્મમાં સંપૂર્ણ જગત્ પરમાત્મા રૂપ છે. એ પ્રકારના

સર્વાત્મભાવથી જ્ઞાતી મનુષ્ય પરમાત્માને શરણે જાય છે. આ શ્લોકમાં ભગવાને જ્ઞાનને અનેક જન્મના પ્રણય વડે સાધ્ય કહ્યું છે.

યોગ તથા અહંબ્રહ્મોપાસના પણ મનથી થનાર કર્મ હોવાથી તે બંનેનો નિષ્કામ કર્મમાં અન્તર્ભાવ છે. તેથી મુમુક્ષોસ્તત્પરસ્યેવ એ તૈ. વા. ના શ્લોકમાં યોગ અને અહંબ્રહ્મોપાસનાનો અન્તર્ભાવ કરીને નિષ્કામ કર્મ માત્રનું કથન કર્યું છે. શુદ્ધ સેવા તથા ઈશ્વર અથવા ઈશ્વરભૂતિનું ધ્યાન કરનારને શુદ્ધપા તથા ઈશ્વરરૂપા બંને મલવાથી શીઘ્ર જ્ઞાન થાય છે.

પૌરુષ જ્ઞાન શુદ્ધપાથી જ મનુષ્યોને મળે છે. તેથી શિષ્યે જરૂર નિમગ્નપૂર્વક શુદ્ધસેવા આદિમાં તત્પર રહેવું જોઈએ. જૂદાં જૂદાં કારણોથી શાસ્ત્રમાં અનેક પ્રકારના પૂજ્ય બતાવ્યા છે: -

અધ્યાપકશ્ચ વેદાનાં વેદાર્થશ્રુતિવોધક: ।

શાસ્ત્રવક્તા ધર્મવક્તા નીતિશાસ્ત્રોપદેશક: ॥ ઘૃંનાંપુંપૂંલંબં ૯-૮૬॥

મન્ત્રોપદેશવ્યાખ્યાકૃદ્વેદસન્દેહહત્તથા ।

વ્રતોપદેશકશ્ચૈવ ભયનાતાન્નદો હિ ચ ॥ ॥ ૮૭ ॥

શ્વમુરો માતુલશ્ચૈવ જ્યેષ્ઠપ્રાતા પિતા તથા ।

ઉપનેતા નિષેક્તા ચ સંસ્કર્તા મિત્રસત્તમ ॥ ॥ ૮૮ ॥

एते हि गुरवः प्रोक्ताः पूज्या वन्द्याश्च सादरम् ॥ ॥ ૮૯ ॥

અર્થ:—શબ્દ માત્રથી અથવા અર્થ સહિત વેદનું અધ્યયન કરાવનાર, કર્મદાતા તથા ઉપાસના કાણે તથા જ્ઞાન કાણેનો અર્થ જે તત્વજ્ઞાન તેનો બોધ કરાવનાર, તથા શાસ્ત્રવક્તા, ધર્મના વક્તા, નીતિશાસ્ત્રનો ઉપદેશ કરનાર (૮૬),

તથા મન્ત્રોનો ઉપદેશ કરનાર તથા તેનું વ્યાખ્યાન કરનાર, વેદોમાં જે કોઈ સન્દેહ હોય તેને દૂર કરનાર, વ્રતોનો ઉપદેશ દેનાર, ભયમાંથી રક્ષણ કરનાર તથા અન્ન દેનાર અર્થાત્ પાત્રન પોષણ કરનાર, (બ્રહ્મચર્યાશ્રમને ઉચિત બિહારનાદિ ધર્મોના ઉપદેશનું નામ “વ્રતોપદેશ” છે.) (૮૭),

સસરા, મામા, મોટાભાઈ, પિતા, ઉપનયનસંસ્કાર કરાવનાર, નિષેક્તા (અન્યની ઓમાં નિયોગ કરનાર), જાત કર્મોદિ સંસ્કાર કરાવનાર, તથા શ્રેષ્ઠ મિત્ર એટલે સહૃદ (પ્રત્યુપકારની ઇચ્છાથી આપણો ઉપકાર કરનાર “મિત્ર” કહેવાય છે. પ્રત્યુપકારની ઇચ્છા વિના જે ઉપકાર કરે તે “સહૃદ” કહેવાય છે. તેથી અહીં “મિત્રસત્તમ” એટલે “સહૃદ” ને શુદ્ધ કોટિમાં મૂક્યો છે. તેથી “મિત્ર” પદને “સત્તમ” એવું વિશેષણ દીધું છે. “સત્તમ”નો અર્થ શ્રેષ્ઠ છે.) (૮૮)

આ સર્વને શુદ્ધ કહે છે. એ સર્વ પૂજ્ય તથા વન્દન કરવા યોગ્ય છે. (જે કારણે પુત્ર ન થતો હોય તે મનુષ્ય ખીજા યોગ્ય મનુષ્ય પાસે પોતાની પત્નીમાં નિયોગ કરાવી પુત્ર ઉત્પન્ન કરાવવાની પરવાનગી ધર્મશાસ્ત્રમાં છે. આવા નિયોગથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રને એ બંને શુદ્ધ છે. તેથી ઉપરના શ્લોકમાં પિતા તથા નિષેક્તાનું જુદું ગ્રહણ કર્યું છે. ધૃતરાષ્ટ્ર, પાણ્ડુ, આદિ અનેકની ઉત્પત્તિ આ રીતે થઈ છે.) (૮૯)॥

✓ ઉપ્રનીય તુ યઃ શિષ્યં વેદમધ્યાપયેદ્વિજઃ ।

સકલપં સરહસ્યં ચ તપાચાર્યં પ્રચક્ષતે ॥

મ. સ્મૃ. અ. ૨-૧૪૦

અર્થઃ—જે બ્રાહ્મણ, શિષ્યને સંસ્કાર કરાવી કલ્પ સહિત એટલે વેદના મન્ત્રોના પ્રયોગને ખતાવનાર મુન્ત્રો સહિત તથા તેમના રહસ્ય સહિત વેદ બાણાવે છે તેને આચાર્ય કહે છે.

✓ એકદેશન્તુ વેદસ્ય વેદાજ્ઞાન્યપિ વા પુનઃ ।

યોઽધ્યાપયતિ વૃત્ત્યર્થમુપાધ્યાયઃ સ ઇચ્યતે ॥

” ॥ ૧૪૧ ॥

અર્થઃ—વેદના એક દેશને એટલે કે મન્ત્રને અથવા બ્રાહ્મણના એક ભાગને અથવા બ્રાહ્મણાદિ વેદાંગને પગાર લઈ બાણાવનાર ઉપાધ્યાય કહેવાય છે.

✓ નિષેકાદીનિ કર્માણિ યઃ કરોતિ યથાવિધિ ।

સંભાવયતિ ચાન્નેન સ વિમો ગુરુસ્તચ્યતે ॥

” ॥ ૧૪૨ ॥

અર્થઃ—જે ગર્ભાધાનાદિ કર્મોને વિધિપૂર્વક કરે છે અને અન્ન આપીને રક્ષા કરે છે તે તે ગુરુ કહેવાય છે. અહીં પિતાને જ ગુરુ કહ્યા છે.

ઉપર કહેલા બૃહન્નારદપુરાણના શ્લોકોમાં ઉપનયનાદિ કરાવનાર વગેરે જૂદાજૂદા ગુરુ કહ્યા છે. એક માણસથી ઉપનયન તથા બાણાવવાનું ન બની શકે તો જૂદા જૂદા માણસ પાસે કરાવાય. પરન્તુ જૂદા જૂદા કરાવનાર હોય તોપણ પ્રત્યેકને ગુરુ માનવા જોઈએ એવું પૂર્વ શ્લોકોનું તાત્પર્ય છે.

✓ અગ્ન્યાધેયં પાક્યજ્ઞાનશિષ્ટોમાદિકાન્મસ્તાન્ ।

યઃ કરોતિ વૃત્તો યસ્ય સ તસ્યર્ત્વિગિહોચ્યતે ॥ મ૦ સ્મૃ૦ અ૦ ૨-૧૪૩ ॥

અર્થઃ—અગ્ન્યાધેય કર્મ અર્થાત્ આહવનીયાદિ અગ્નિને ઉત્પન્ન કરવાનું કર્મ, તથા અષ્ટકા આદિ પાક્યજ્ઞ, તથા અગ્નિષ્ટોમાદિ યજ્ઞની વિધિ કરાવવાને મટે જેણે જેનો આચાર્ય હોયે સ્વીકાર કર્યો હોય તે તેના ઋત્વિક્ કહેવાય છે. તેવો આચાર્ય ગુરુત્વ હોવાથી તેની પાસે ગણતરી ગુરુમાં જ કરી છે.

॥૧

✓ ઉપાધ્યાયાન્દશાચાર્ય આચાર્યાણાં શતં પિતા ।

સહસ્રં તુ પિતૃન્માતા ગૌરવેનાતિરિચ્યતે ॥

” ॥ ૨-૧૪૬ ॥

અર્થઃ—દશ ઉપાધ્યાયની અપેક્ષાથી એક આચાર્યનું ગૌરવ અધિક છે. સો આચાર્ય કરતાં એક પિતાનું ગૌરવ અધિક છે. અને એક હજાર પિતા કરતાં એક માતાનું ગૌરવ અધિક છે.

આ શ્લોકમાં ઉપનયન કરાવી સાવિત્રી માત્ર શિખવનારને “આચાર્ય” શબ્દથી કહ્યા છે, કારણકે મુખ્ય આચાર્ય તો વેદ બાણાવનાર જ છે. તેમનું ગૌરવ પિતા કરતાં અધિક ખતાવ્યું છે.

✓ ઉત્પાદકબ્રહ્મદાત્રોર્ગરીયાન્બ્રહ્મદઃ પિતા ।

બ્રહ્મજન્મ હિ વિપ્રસ્ય પ્રેત્ય ચેહ ચ શાશ્વતમ્ ॥

” ॥ ૧૪૬ ॥

અર્થઃ—જન્મ આપનાર પિતા અને વેદ બાણાવનાર આચાર્ય૩૫ પિતા એ બંને પિતાઓ મધ્યે વેદ બાણાવનાર આચાર્ય ૩૫ પિતા શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે જન્મદાતા પિતા સ્થૂલ શરીરનો

જન્ય આપે છે, તે તો અનિત્ય છે. પરન્તુ ગુરુ તો, આ લોક અને પરલોક બંનેમાં નિત્ય રહેનાર વેદ રૂપી શરીર દેનાર છે. તેથી તેમનું ગૌરવ પિતાથી અધિક છે. વેદજ્ઞાનથી પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ રૂપ નિત્ય ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે વેદ રૂપી શરીરને નિત્ય કહ્યું.

य आहूणोत्यवितथं ब्रह्मणा श्रवणाद्युभौ ।

સ માતા સ પિતા જ્ઞેયસ્તં ન દ્વૈલ્લેત્કદાચન ॥

॥ ૧૪૪ ॥

અર્થ:—જે કાષ્ઠ યથાર્થ રીતે શિષ્યતા બંને ક્ષણે વેદથી ભરે છે, તેને માતા અને પિતા નાંખે. તેમના પ્રતિ કદાપિ અપકાર કરવો નહીં. તેમના ઉપકારને ભૂલી જવો તે અપકાર છે.

આ પ્રમાણે ધર્મશાસ્ત્રાદિ ગ્રંથોમાં વેદ બાણાવનાર ગુરુનું ગૌરવ અત્યંત છે, તો પછી વેદના સાર રૂપ તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપદેશ જ્ઞાની ગુરુના ગૌરવનું તો કહેવું જ શું? પરન્તુ એવી ચોખ્ખતા કેવા ગુરુમાં હોય છે તે હમેશાં વિચારવાનું છે.

પૂર્વે કહેલા પૌરૂષ જ્ઞાનને માટે ગુરુસેવાની પૂર્ણ આવશ્યકતા છે. બીજા દૈવજ્ઞાનને માટે પૂર્વ જન્મમાં ગુરુસેવા આદિ વિશેષ રૂપે કહેવું હોવાથી આ જન્મમાં તેને ચોખ્ખું જ કરવાની જરૂર રહે છે. અને આર્ષજ્ઞાન વાળાને તો તે કરવાની જરૂર રહેતી જ નથી, કેમકે પૂર્વ જન્મમાં સંસ્કારથી જ જ્ઞાન ચર્ષ જાય છે. એ વાત પહેલાં કહેવામાં આવી છે.

બ્રહ્મચારીને માટે વેદાભ્યાસ કાલમાં જે નિયમ બતાવ્યા છે તે સર્વ નિયમ તથા બ્રહ્મચારી કરતાં કંઈક વિશેષ નિયમની પશુ બ્રહ્મવિદ્યા અથવા ભક્તિ આદિના ક્રમોને શિખવાને માટે ગુરુની પાસે રહેનાર મુમુક્ષુને જરૂર છે. તેના અભ્યાસનો ક્રમ નીચે મુજબ છે.

એક ધરી અથવા અડધી ધરી પોતાના સામર્થ્યને અનુસાર અભ્યાસ કરીને ફરી ધરી વા અડધી ધરી શાસ્ત્રનો વિચાર કરવો. સ્વયં વિચાર કરવામાં સમર્થ ન હોય તો થવજી કરવું. ત્યારબાદ થોડી વાર ગુરુની સેવામાં પીતાવવી. અને થોડો સમય જીવનને માટે વર્ણાશ્રમને ઉચિત વ્યાપાર કરવો, અથવા ભિક્ષા કરવી. આ પ્રકારે વ્યર્થ વાતોમાં સમયને નષ્ટ કરી વિના અભ્યાસને પ્રધાન રાખી તેને અનુસાર બીજા વ્યવહારનો મેળ રાખવો.

પૌરૂષ જ્ઞાન, દીક્ષા દેનાર ગુરુનું સામર્થ્ય તથા શિષ્યની ચોખ્ખતાને અનુસાર શીઘ્ર થાય છે.

दिव्यं भावं यतो दद्यात् क्षिणुयाद्विरितानि च ।

અતો દીક્ષેતિ સા મોક્તા સર્વાગમવિશારદૈઃ ॥ ૩૩.ના.પુ.,પૂ.લ.બ. ૬૪-૨ ॥

અર્થ:—જે કારણથી દિવ્યભાવ(જ્ઞાન)ને આપે છે, તથા પાપોનો નાશ કરે છે, તે કારણથી સર્વ આગમશાસ્ત્રમાં કુશળ લોકોએ ઉપદેશને ગુરુદીક્ષા કહી છે. નાના પ્રકારનાં પાપથી અપવિત્ર થયેલાં પ્રાણીઓ જ્ઞાન વડે દિવ્ય અર્થાત્ પવિત્ર ભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી આદી પરજ્ઞાનને “દિવ્યભાવ” કહ્યો છે.

✓ दीक्षैव परमो हेतुः पाशविच्छेदने पुनः ।

અતઃ શાસ્ત્રોક્તવિધિના મન્ત્રદીપ્તિ સમાચરેત્ ॥

અબ ૬૩-૧૧૨ ॥

અર્થ:—સંભારના બન્ધન રૂપ કાંસોનો વિચ્છેદ થવામાં દીક્ષા જ કારણ છે. આ હેતુથી શાસ્ત્રમાં કહેવા વિધિને અનુસાર અવશ્ય ગુરુ પાસેથી મન્ત્ર સહિત દીક્ષા લેવી જોઈએ.

। मननन्त्राणधर्मत्वान्मन्त्र इत्यभिधीयते॥

॥ ૬૪-૩ ॥

અર્થ:—મનન કરનારની જન્મમગ્નુ રૂપી સંસારબંધથી રક્ષા કરતા હોવાથી મન્ત્ર કહેવાય છે.

• દીક્ષિતસ્તત્ર વિધિના સ્વવર્ણાચારતત્ત્વપરઃ ।

અનુષ્ઠાનં પ્રકુર્વૈત નિત્યનૈમિત્તિકાત્મકમ્ ॥ ” ૬૩-૧૧૩ ॥

અર્થ:—ગુરૂ પાસેથી વિધિપૂર્વક દીક્ષા લઇને પોતાના વર્ણાશ્રમધર્મમાં તત્ત્વપર રહેનાર શિષ્ય નિત્ય નૈમિત્તિકાદિ કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે ગુરૂની પાસેથી દીક્ષા લીધી છે. માટે હવે વર્ણાશ્રમધર્મોનું પાલન કરવાની જરૂર નથી એમ સમજી તે ધર્મોના પરિત્યાગ ન કરવો, અર્થાત્ તેને પાલન કરતા સત્તા ગુરૂમન્ત્રનું અનુષ્ઠાન કરતા રહે. સંન્યાસાશ્રમને છોડી અતિરિક્ત આશ્રમમાં વર્ણાશ્રમાદિના પરિત્યાગ થઇ શકતો નથી.

વળી સ્પર્શનાદિના ભેદથી દીક્ષાના પણ ભેદ કહ્યા છે.

યથા પક્ષી સ્વપક્ષાભ્યાં શિશૂન્સંવર્ધયેચ્છનૈઃ ।

સ્પર્શદીક્ષોપદેશશ્ચ તાદૃશઃ કથિત મિયે ॥ કુલ્લ૦ તં૦ ૩૦ ૧૪-૩૫ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે પક્ષી પોતાનાં બચ્ચાને પોતાની બંને પાખો વડે સેવન કરતું મોટાં કરે છે, તેવા પ્રકારની, હે મિયે! સ્પર્શદીક્ષા કહી છે. દીક્ષા દેનાર ગુરૂ પોતાના ગુરૂનું તથા પરમાત્માનું ધ્યાન કરીને હસ્ત ઉપર મન્ત્રનો જપ કરીને હસ્ત વડે શિષ્યને સ્પર્શ કરવો તેનું નામ સ્પર્શદીક્ષા છે.

સ્વાપત્યાનિ યથા મત્સ્યો વીક્ષણેનૈવ પોષયેત્ ।

દૃગ્ભ્યાં દીક્ષોપદેશશ્ચ તાદૃશઃ પરમેશ્વરિ ॥ ” ૩૬ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે માછલી પોતાનાં બચ્ચાને દર્શન માત્રથી પ્રેષે છે, તેવી રીતે, હે પાર્વતિ! ગુરૂનાં બંને નેત્રોથી દૃગ્દીક્ષા થાય છે તેને આકુષ્ઠી દીક્ષા કહે છે. ગુરૂ પ્રસન્ન ચિત્ત થઇને બંને નેત્રો બંધ કરીને પરમાત્મ રૂપ તત્ત્વનું ધ્યાન કરીને પછી શિષ્યને જો દેખે છે, તેનું નામ દૃગ્દીક્ષા છે. માછલીના હૃદયમાં જે સાચો પવિત્ર પ્રેમ છે તે પ્રેમ જ હૃદિ માત્રથી જ બચ્ચાંતી રક્ષા થવામાં કારણ છે. તેવી રીતે સમર્થ ગુરૂની પ્રેમહૃદિથી શિષ્યની સંસારથી રક્ષા થાય છે.

યથા કૂર્મઃ સ્વતનયાન્ ધ્યાનમાત્રેણ પોષયેત્ ।

વેધદીક્ષોપદેશશ્ચ માનસઃ સ્યાત્તથાવિધઃ ॥ ” ૩૭ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે કાચથી પોતાનાં બચ્ચાંનું ધ્યાન માત્રથી રક્ષણ કરે છે, તેવી રીતે ગુરૂ ધ્યાન વડે શિષ્યની રક્ષા કરે છે. આ મનથી ચનારી દીક્ષાને વેધદીક્ષા કહે છે. આ પ્રકારની દીક્ષાથી શિષ્યનાં પાપ વિધાય છે. માટે તેને વિધદીક્ષા કહે છે.

‘ચિત્તં તત્ત્વે સમાધાય પરતત્ત્વોપવૃંહિતાન્ ।

જ્ઞાતૃત્વં સંહતાન્મન્ત્રાન્વાગ્દીક્ષેતિ નિગદ્યતે ॥ ” ૧૪-૫૪ ॥

અર્થ:—ગુરૂ પરમાત્મામાં ચિત્તનું સમાધાન કરીને જેમાં પરમ તત્ત્વજ્ઞાનનો સમાવેશ હોય એવી ગૂઢ વાણી (મન્ત્ર) શિષ્ય પ્રતિ કહે તેનું નામ વાગ્દીક્ષા છે. મન્ત્રિ ગુપ્તમાયણે

એ અર્થવાળા ધાતુનું રૂપ “મન્-ત્ર” છે. તત્ત્વજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ કહેવાની રીતિ નથી. તેથી શ્લોકમાં “મન્-ત્ર” શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.

ગુરોરાલોકમાત્રેણ ભાષણાત્સ્પર્શનાદપિ ।

સઘઃ સંજાયતે જ્ઞાનં સા દીક્ષા શામ્ભવી મતા ॥ ૫૬ ॥

અર્થ:—ગુરૂની પ્રેમ સહિત દષ્ટિ માત્રથી, અથવા તત્ત્વના ઉપદેશ રૂપ ભાષણથી અથવા સ્પર્શન વા બ્યાનથી શિષ્યને તરત જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રકારે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં કારણ રૂપ દીક્ષા હોવાથી તેને શામ્ભવી દીક્ષા દીક્ષા કહે છે.

દીક્ષા દેનાર ગુરૂ એ પ્રકારના હોય છે. એક શક્તિપાત કરવામાં સમર્થ અને બીજા તેમ કરવામાં અસમર્થ. ઉપદેશ માત્રથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનાર શક્તિપાતથી શિષ્યને તરત જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરાવે છે, તે કારણથી પૂર્વ શ્લોકમાં દીક્ષા આપ્યા પછી તરત જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહ્યું છે.

વસિષ્ઠજ્ઞના ઉપદેશથી રામચન્દ્રજીનું ચિત્ત બ્રહ્માકાર થયું તે જોઇ વિશ્વામિત્રજી કહે છે.

‘હે વસિષ્ઠ મહાભાગ બ્રહ્મપુત્ર મહાનસિ ।

ગુરુત્વં શક્તિપાતેન તત્ત્વજ્ઞાનદેવ દર્શિતમ્ ॥ યો.વા.નિ પ્ર.પૂ.સ. ૧૨૮-૬૦ ॥

અર્થ:—હે મહાભાગ । હે બ્રહ્માજ્ઞના પુત્ર વસિષ્ઠજી । તમે મહાન (સમર્થ) છો. પેતાના શિષ્યનો ઉદ્ધાર કરવામાં સામર્થ્ય રૂપ ગુરુત્વ તમે શક્તિપાત વડે તરત બતાવ્યું છે. સત્ય સંકલ્પવાળા સમર્થ ગુરૂએ પૂર્વોક્ત શિષ્યના હૃદયના આવરણને દૂર કરવાથી શિષ્યના હૃદયમાં આનન્દ સ્વરૂપ પ્રકટ થાય છે તેનું નામ શક્તિપાત છે. ગુરૂમાં વિદ્યમાન શક્તિ પ્રથમ તરત શિષ્યના હૃદયમાં પ્રવેશ કરીને તેના હૃદયનું આવરણ દૂર કરી દે છે.

દર્શનાત્સ્પર્શનાઞ્છદ્વાત્કૃપયા શિષ્યદેહકે ।

જનયેચઃ સમાવેશં શાંભવં સ હિ દેશિકઃ ॥ ૫૭ ॥

અર્થ:—દર્શન, સ્પર્શન, તથા શબ્દ એટલે ઉપદેશથી કૃપા કરીને જે શિષ્યના દેહમાં પરમાત્મા સંબંધી જ્ઞાનનો સમાવેશ કરે છે તે જ યોગ્ય ગુરૂ છે. ગુરૂના સામર્થ્યથી શિષ્યના સર્વ પ્રતિબંધ તરત નિવૃત્ત થાય છે.

ગુરૂ સમર્થ હોવા છતાં પણ જો શિષ્ય વિરક્ત ન હોય તથા શુદ્ધાન્તઃકરણ વાળો ન હોય તોપણ શક્તિપાત દ્વારા જ્ઞાન થઈ શકે નહીં.

શિષ્યમજ્ઞૈવ વૌધસ્ય કારણં ગુરુવાક્યતઃ ।

મલત્રયમપક્વં ચેત્કથં બુદ્ધયતિ પક્વવત્ ॥ ૫૮ ॥

અર્થ:—ગુરૂના ઉપદેશથી જ્ઞાન થવામાં શિષ્યની શુદ્ધ બુદ્ધિ જ કારણ છે મલ, વિષેષ અને આવરણ એ ત્રણ હોય જેના નિવૃત્ત થયા નથી તેને નિવૃત્ત હોવાવાળાની તુલ્ય કેવી રીતે જ્ઞાન થઈ શકે ? અર્થાત્ નહીં.

તેવી રીતે જેના હોષ નિવૃત્ત થઈ ચુક્યા છે તેને શક્તિપાત દ્વારા સમર્થ ગુરૂથી જ્ઞાન પ્રાપ્તિની શીઘ્રતા શાસ્ત્રમાં કહી છે. શક્તિપાત વખતે શિષ્યમાં દેહપાતાદિ થાય છે. દેહપાત અર્થાત્ પૃથ્વી પર મૂર્ચ્છિત થઈને પડી જવું, તથા પરમાનન્દ દર્શન પ્રાપ્તિના ક્ષણ

આદિ શક્તિપાતનાં લક્ષણ કલાં છે. અર્થાત્ શક્તિપાતના સમયમાં શિષ્યના દેહમાં આ પ્રકારનાં લક્ષણ થાય છે.

શક્તિપાતના સામર્થ્યરહિત જે ગુરુ છે તે ઉપદેશ દ્વારા કાલક્રમથી યોગ્ય શિષ્યને જ્ઞાન સંપાદન કરાવે છે. શક્તિપાત દ્વારા અથવા ઉપદેશ દ્વારા જ્ઞાન યવામાં શિષ્યની યોગ્યતા આવશ્યક છે. ગુરુને શક્તિપાત કરવાની વિલક્ષણ શક્તિ હોય તો શિષ્યને તરત જ્ઞાન થઇ શકે છે. નહિતો કાલાન્તરમાં થાય છે. બાકી બંનેમાં કોઇ વિશેષ ભેદ નથી. જેવી રીતે કુવે બોદીતે પાણી કાઢવાની ઇચ્છાવાળો મનુષ્ય ન્યાંસુધીમાં પાણી મળે ત્યાંસુધી બોદીતો રહે છે, તેવી રીતે જ્ઞાન પ્રાપ્તિની ઇચ્છાથી ગુરુની સેવામાં રહેનાર શિષ્યે ગુરુ સેવા કરતા જ રહેવું બોધ્યે. ત્યારે તેને કાલક્રમથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

શીયન્તે સર્વપાપાનિ વર્ધન્તે પુણ્યરાશયઃ ।

સિધ્ધન્તિ સર્વકાર્યાણિ ગુરુશ્રવણા પ્રિયે ॥ કુ૦ તં૦ ૩૦ ૧૨-૬૭ ॥

અર્થ:—હે પાર્વતિ! ગરુસેવાથી શિષ્યનાં સંપૂર્ણ પાપ નષ્ટ થાય છે, અને પુણ્યની વૃદ્ધિ થાય છે. તથા તેનાં સર્વ કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે.

ભક્ત્યા વિજ્ઞાનુસારેણ ગુરુમુદિદય યત્કૃતમ્ ।

અલ્પે મહતિ વા તુલ્યં પુણ્યમાદ્યદરિદ્રયોઃ ।

” ॥ ૬૭ ॥

અર્થ:—જે શિષ્ય પ્રેમથી તથા પોતાના ધનને અનુસાર ગુરુને નિમિત્તે કાંઈ સેવા કરે છે તે સેવાનું ફલ, અધિક ધનથી કરનાર ધનિક શિષ્યને તથા થોડા ધનથી કરનાર ગરીબ શિષ્યને પણ તુલ્ય જ થાય છે, કારણકે સેવા આદિમાં શક્તિ તથા પ્રેમ જ પ્રધાન છે.

આજ્ઞાભંગોડર્થદર્શનં ગુરોરપિયવર્તનમ્ ।

ગુરુદ્રોહમિદં પ્રાહુર્યઃ કરોતિ સ પાતકી ॥

” ॥ ૭૫ ॥

અર્થ:—ગુરુની આજ્ઞાનો ભંગ કરવો, તથા ગુરુના ધનનું હરણ કરવું, તથા ગુરુનું અપ્રિય કરવું, તે સર્વ ગુરુદ્રોહ કહેવાય છે. આવો મનુષ્ય પાતકી છે.

ગુરુકાર્યે સ્વયં શક્તો નાપરં પ્રેષયેત્પ્રિયે ।

વહુભક્તિપરૈર્મૃત્યૈઃ સહિતોઽપ્યતિમક્તિમાન્ ॥

” ॥ ૯૨ ॥

અર્થ:—ગુરુમાં અત્યન્ત ભક્તિવાળો શિષ્ય બહુ આજ્ઞાકારી સેવકો યુક્ત હોય તોપણ પોતાનામાં સામર્થ્ય હોય તો સેવાને માટે બીજાને મોકલ નહીં. પરંતુ પોતે જ કરવી બોધ્યે.

અભિમાનો ન કર્તવ્યો જાતિવિદ્યાધનાદિભિઃ ।

સર્વદા સેવયેન્નિત્યં શિષ્યઃ શ્રીગુરુસન્નિધૌ ॥

” ॥ ૯૪ ॥

અર્થ:—શિષ્ય શ્રીગુરુની આગળ કદાપિ જાતિ તથા વિદ્યા તથા ધનાદિ નિમિત્તે અભિમાન કરે નહીં. હમેશાં અભિમાનાદિના પરિત્યાગ કરીને સેવા કરે.

કામક્રોધપરિત્યાગી વિનીતઃ સ્તુતિમક્તિમાન્ ।

દેવિ ભૂમ્યાસને તિષ્ઠેદ્ગુરુકાર્યં સમાચરેત્ ॥

” ॥ ૯૫ ॥

અર્થ:—હે પાર્વતિ! કામ તથા ક્રોધનો પરિત્યાગ કરીને વિનયવાળા તથા ગુરુના ગુણોની સ્તુતિ કરનાર ભક્તિમાન થઇને ગુરુના કાર્યને કરવું બોધ્યે. તથા ગુરુની સામે નીચે

પૃથિવી ઉપર બેસવું અર્થાત્ ઉંચા આસન પર અથવા પગ ઉપર પગ ચઢાવીને બેસવું નહીં.

અનાદત્ય ગુરોર્વાક્યં શૃણુયાદ્યઃ પરાહ્મુશ્વઃ ।

અહિતં વા હિતં વાપિ રૌરવં નરકં વ્રજેત્ ॥

॥ ૧૮ ॥

અર્થઃ—ગુરૂની વાણીમાં આદર ન રાખતાં વિમુખ યજ્ઞ અર્થાત્ ઉપેક્ષાથી જે ગુરૂની વાણી સાંભળે છે તે રૌરવ નામના નરકમાં પડે છે. અર્થાત્ ગુરૂની વાણી હિત હોય કે અહિત હોય તે શિષ્યે અવશ્ય સાંભળવી જોઈએ. ગુરૂ કદાપિ અહિત વાણી કહે નહીં. શિષ્ય પોતાની છાદની ખામીથી હિત વાણીમાં અહિત ભુલિ કરે છે.

ગોત્રાક્ષણવયં કૃત્વા યત્પાપં સમવાપ્નુયાત્ ।

તત્પાપં સમવાપ્નોતિ શુર્વેઽનૃતભાષણાત્ ॥

॥ ૧૯ ॥

અર્થઃ—ગાય તથા બ્રાહ્મણને મારનારને જે પાપ લાગે છે તે પાપ ગુરૂની આગળ મિથ્યા વચન બોલનારને મળે છે. માટે ગુરૂની આગળ મિથ્યા બાપણ કરવું નહીં.

વિદ્યા બ્રહ્મવનારને કેટલાક લોક ગુરૂ તરીકે કલ્પ કરતા નથી. શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત તો આચાર્યાદિ સર્વ પ્રકારના ગુરૂને પૂજ્ય તથા સેવા કરવા યોગ્ય માનવા તેવા છે:—

ઇકમપ્યક્ષરં યસ્તુ ગુરુઃ શિષ્યે નિવેદયેત્ ।

પૃથિવ્યાં નાસ્તિ તત્તુલ્યં યદ્વત્કા હનૃણી ભવેત્ ॥

અત્રિ૦ સં૦ ૧ ॥

અર્થઃ—ગુરૂએ શિષ્યને બહુ શાસ્ત્ર બ્રહ્મચર્યું ન હોય, એક માત્ર અક્ષર શિષ્યવ્યો હોય, તો તેને બદલે પૃથિવીમાં કોઈ એવું ધન નથી કે જે આપીને શિષ્ય આશુકત થાય.

एकाक्षरप्रदातारं यो गुरुं नाभिमन्यते ।

શુનાં યોનિશતં ગત્વા ચઢ્ઢાલેષ્વપિ જાયતે ॥

॥ ૨૦ ॥

અર્થઃ—એક પાત્ર અક્ષર જેણે બ્રહ્મચર્યો હોય તેને જે શિષ્ય ગુરૂ તરીકે માને નહીં તે શાનના સો જન્મ પામીને પછી ચંડાલોમાં અનેક જન્મ ગ્રામ કરે છે.

शक्तिच्छायां सुरच्छायां गुरुच्छायां न लंघयेत् ।

ન તેષુ કુર્યાત્સ્વચ્છાયાં ન સ્વપેદ્ગુરુસંનિધૌ ॥ ક૦ સં૦ ૩૦ ૧૨-૧૦૨ ॥

અર્થઃ—દેવીની છાયા તથા દેવની છાયા તથા ગુરૂની છાયાને આગ્રહવી નહીં. તેમજ તેમના ઉપર આપણી છાયા પડવા દેવી નહીં. વળી ગુરૂની હાજરીમાં સૂવું નહીં.

जातिविद्यापनाढ्यो वा दूरे दृष्ट्वा गुरुं मुदा ।

दण्डप्रणामं कृत्वैकं त्रिःप्रदक्षिणमाचरेत् ॥

॥ ૨૦૮ ॥

અર્થઃ—શિષ્ય જાતિ, વિદ્યા તથા ધનથી પૂર્ણ હોય તોપણ ગુરૂને દૂરથી જોઈને ત્રેમથી એક દણ્ડવત પ્રણામ કરીને પછી ત્રણવાર ગુરૂને પ્રદક્ષિણ કરવી.

एकग्रामस्थितः शिष्यस्तिसन्ध्यं प्रणमेद्गुरुम् ।

ક્રોશમાત્રસ્થિતઃ શિષ્યો ગુરું પ્રતિદિનં નમેત્ ॥ મ.પુ.ઉ.મા.પા.૪,અ.૪૨-૬૪ ॥

અર્થઃ—ગુરૂ અને શિષ્ય એક ગામમાં રહેતા હોય તો પ્રાતઃકાલે, મધ્યાહને તથા સાંપડાને એમ ત્રણ સમય ગુરૂની પાસે જઈને પ્રણામ કરે. અને જો બંને એક કોશને અંતરે રહેતા હોય તો પ્રતિદિન એકવાર ગુરૂની પાસે જઈને નમસ્કાર કરવો જોઈએ.

અર્થયોજનમઃ શિષ્યઃ પ્રણમેત્યશ્વર્વણિ ।

एकयोजनमारभ्य योजनद्वादशावधि ॥

” ॥ ૬૫ ॥

तत्तद्योजनसंख्यातः मासेषु प्रणमेद्गुरुम् ।

अतिदूरस्थितः शिष्यो यदेच्छा स्यात्तदा व्रजेत् ॥

” ॥ ૬૬ ॥

અર્થઃ—ગુરુથી અડધો યોજન અર્થાત્ બે કોશ દૂર રહેનાર શિષ્ય અશ્વમી, ચતુર્દશી,

અમાવાસ્યા, તથા પૂર્ણિમા અને સકાન્તિ એ પાંચ પર્વમાં જળને નમસ્કાર કરે. (૬૫).

અને એક યોજનને લઈ ૧૨ યોજન દૂર રહેનાર શિષ્ય યોજનની સંખ્યાના ક્રમે તત્તદ માસોમાં જળને પ્રણામ કરે, અર્થાત્ એક યોજન દૂર રહેનાર શિષ્ય મહિનામાં એક વાર જળને ગુરુને પ્રણામ કરે. બે કોશ દૂર રહેનાર બે મહિને એક વાર કરે. એ પ્રમાણે ૧૨ યોજન દૂર રહેનાર શિષ્ય ૧૨ માસમાં એક વાર જળને પ્રણામ કરે. અને બહુ દૂર રહેનાર શિષ્ય ન્યારે પ્રસંગ પડે ત્યારે કરે. અથવા—

मानसीं पूजां प्रकुर्याच्चिजमूर्धनि । गौ० तं० अ० ३२-५५ ॥

अतः परं तस्यां दिशि नमस्कुर्याच्च भक्तितः ॥ गौ० तं० अ० ३२-५२ ॥

અર્થઃ—બહુ જ દૂર હોવાથી ગુરુ જે દિશામાં રહેતા હોય તે દિશા તરફ જોઈને ગુરુનું સ્મરણ કરીને પ્રણામ કરે.

देवान्गुरुन्कुलाचार्याञ्ज्ञानवृद्धान्तपोधनान् ।

विद्याधिकान्स्वधर्मस्थान्પ્રણમેત્કુલનાયિકે ॥ कु० तं० उ० १२-११३ ॥

અર્થઃ—દેવતા તથા ગુરુઓ તથા કુલના આચાર્યો તથા જ્ઞાનવૃદ્ધ તથા તપસ્વીઓ તથા પોતાનાથી અધિક વિદ્વાન તથા પોતાના ધર્મમાં રિયત મનુષ્ય—એ સર્વને, હે કુલનાયિકે ! પ્રણામ કરવો.

गुरौ प्रणामत्रितयं ज्येष्ठानामेकमेव च ।

पूज्यानामञ्जलिस्तद्वदन्येषां वाक्यवन्दनम् ॥

” ૧૧૨ ॥

અર્થઃ—ગુરુને ત્રણ પ્રણામ, મોટાને એક, પૂજ્ય વ્યક્તિને હાથજોડ, અને બીજા સર્વને વાક્યવન્દન કરે.

✓ गुरुंगुरुयोर्गेन वन्देत मरुहं मिये ।

” ૧૦૯ ॥

અર્થઃ—ગુરુ અને ગુરુના ગુરુ એ બંને કયાંએ પણ એકત્ર હોય તો ત્યાં પ્રથમ ગુરુના ગુરુને નમસ્કાર કરવો, પછી પોતાના ગુરુને કરવો.

लौकिकं वैदिकं वाऽपि तथाध्यात्मिकमेव च ।

आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥

મ. સ્મ. અ. ૨-૧૧૭ ॥

અર્થઃ—બહુમાનોની મધ્યે જે જેની પાસેથી લૌકિક, વૈદિક અથવા આધ્યાત્મિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હોય તેમાંના કોઈ એકેલા હોય તો તેમને પ્રથમ પ્રણામ કરવા—ત્રણે એકત્ર એકેલા હોય તો ઉત્તર ઉત્તરને પ્રથમ પ્રણામ કરવો. અર્થાત્ આધ્યાત્મિક જ્ઞાન દેનારને પ્રથમ, પછી વૈદિકજ્ઞાન દેનારને અને છેવટે લૌકિક જ્ઞાન દેનારને એ ક્રમે પ્રણામ કરવો. (અને તે પછી બીજા માન્ય પુરૂષોને પ્રણામ કરવો).

સભાર્યાં ચત્રશાલાયાં દેવતાયતનેષ્વાપિ ।

પત્યેકં તુ નમસ્કારો દન્તિ પુષ્યં પુરાતનમ્ ॥ સૌર૦ પુ. અ. ૬૮-૧૬ ॥ તથા
સ્કા.પુ.લ. ૨, વૈ.મા. ૧, અ. ૨૨-૨૦ ॥

અર્થઃ—સભામાં અથવા ચત્રશાલામાં તથા દેવમંદિરમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિને જૂદો જૂદો નમ-
સ્કાર કરવાથી પૂર્વે કરેલું આપણું પુણ્ય નષ્ટ થાય છે. માટે એવા પ્રસંગે સમર્પિતે
એક જ પ્રણામ કરવો.

પદ્મચાં કરાભ્યાં જાનુભ્યામુરસા શિરસા તથા ।

મનસા વચસા દૃષ્ટ્યા પ્રણામોઽષ્ટાંગ ઉચ્યતે ॥

સ્કા.પુ.લ.૨.માર્ગ.મા.૫,અ. ૧૦-૩૦ ॥

અર્થઃ—એ પગ, એ હાથ, એ ઢાંચણ, છાતી, મસ્તક, મન, વાણી તથા તેજ એ આઠ
અંગો વડે જે પ્રણામ તેને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કહે છે.

વાહુભ્યાં સ ચ જાનુભ્યાં શિરસા વચસા ધિયા ।

પચ્ચાંજ્ઞકપ્રણામઃ સ્યાત્પૂજાસુ પ્રવરાવિમૌ ॥ પ્રપં. સા. ૦ પા. ૦ ૬-૧૧૩ ॥

અર્થઃ—હાથ, ઢાંચણ, શિર, વાણી તથા મન એ પાંચ અંગ વડે જે પ્રણામ તે પંચાંગ
પ્રણામ છે. અને પ્રકારેના પ્રણામ પૂજામાં યોગ્ય છે. શુરને પ્રણામ તે અષ્ટાંગ જ કરાય છે.

અષ્ટાંગં વાપિ પંચાંગં પ્રણામં પુરુષશ્ચરેત્ ।

પંચાંગમેવ નારી તુ નાન્યથા મુનિસત્તમા ॥ સ્કા.પુ.લ.૨ વા.મા.૯ અ.૨૯--૨૭ ॥

અર્થઃ—પુરુષ અષ્ટાંગ અથવા પંચાંગ પ્રણામ કરે. સ્ત્રીઓ તે પંચાંગ પ્રણામ જ કરે,
હે મુનિશ્રેષ્ઠ ! સ્ત્રીઓ બીજે પ્રકારે કરે નહીં. અર્થાત્ સ્ત્રી કદાપિ અષ્ટાંગ પ્રણામ કરે નહીં.

જ્ઞાનવૃદ્ધસ્તપોવૃદ્ધો વયોવૃદ્ધ ઇતિ ત્રયઃ ।

પૂર્વઃ પૂર્વોઽભિવાદ્યઃ સ્યાત્પૂર્વાભાવે પરઃ પરઃ ॥ સૌ. પુ. અ. ૧૮-૧૦ ॥

અર્થઃ—જ્ઞાનવૃદ્ધ તથા તપોવૃદ્ધ તથા વયોવૃદ્ધ એ ત્રણ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે. એ
ત્રણેમાં જ્ઞાનવૃદ્ધને પ્રથમ નમસ્કાર કરવો, તે પછી તપોવૃદ્ધને અને તે પછી વયોવૃદ્ધને નમ-
સ્કાર કરવો જોઈએ. જ્ઞાનવૃદ્ધ હાજર ન હોય ત્યારે તપોવૃદ્ધને પ્રથમ પ્રણામ કરવો. અને
તે પછી ન હોય ત્યારે વયોવૃદ્ધને પ્રથમ પ્રણામ થાય. (આપણુથી જ્ઞાનમાં જે અધિક હોય
તે જ્ઞાનવૃદ્ધ કહેવાય છે, તપમાં અધિક હોય તે તપોવૃદ્ધ, અને ઉંમરમાં વૃદ્ધ હોય તે
વયોવૃદ્ધ કહેવાય છે).

વિશેષ અજ્ઞાનથી અદ્વૈતભાવ સમજીને પ્રણામાદિમાં કદાપિ પ્રમાદ કરવો નહીં.

અદ્વૈતં માવયેન્નિત્યં નાદ્વૈતં ગુરુણ સહ ॥ વ્ર. પુ. ૩. મા.પા.૪ અ.૩૩-૬૩ ॥

અર્થઃ—હરેશાં અદ્વૈતભાવના કરતા રહેલું જોઈએ. પરંતુ શુરની સાથે અદ્વૈત વ્યવહાર
કરવો નહીં. જ્ઞાનની સમગ્રી ભૂમિકા પ્રાપ્ત થતા સુધી સર્વ વ્યવહાર શાસ્ત્ર મર્યાદાનુસાર
કરવો જોઈએ. પંચમી ભૂમિકાથી વ્યવહાર, કમી થતો જાય છે. આ વાત આગળ કહીશું.

એકયં સંભાવયેદ્ વુદ્ધ્યા ન ગુરોઃ શાસનં ત્યજેત્ ॥ ગૌ. તે. અ. ૩૨-૫૩ ॥

અર્થ:—આ શ્લોકનો ભાવ પણ ઉપરના ૬૦ પુઞ્ના વચનને અનુસરતો જ છે. અર્થાત્ શુદ્ધિથી ઐક્યની સંભાવના કરવી, પરન્તુ ગુરૂની આગતો ત્યાગ ન કરવો. વિશેષમાં—

• રિક્તપાણિસ્તુ નોપેયાદ્રાજાનં દેવતાં ગુરુમ્ ।

फलपुष्पांवरादीनि यथाशक्ति समर्पयेत् ॥ ब्र. पु. उ मा. पा. ४. अ. ४३-६७ ॥

અર્થ:—રાગ, દેવતા, અને ગુરૂની પાસે ખાલી હાથે જવું નહીં, અર્થાત્ પોતાની શક્તિ અનુસાર ફળ, પુષ્પ, વસ્ત્ર, આદિ કંઈ ભેટ લઈને જવું જોઈએ. (દેવતા શબ્દથી અહીં દેવમંદિરનું મહત્વ છે).

જ્યારે શિષ્ય પ્રભુમાં કરે તે વખતે ગુરૂએ “નારાયણ” ક્રત્યાદિ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરી તેનો નમસ્કાર સ્વીકારવો. અથવા “આયુષ્માન્ શા” એ પ્રકારનું આશીર્વાચન કહેવું ઉચિત છે. પરન્તુ ગુરૂએ શિષ્ય પ્રતિ નમસ્કાર કરવો યોગ્ય નથી.

કેટલાક શ્લોકોનો એવો મત છે કે પિતા અથવા માતાને પુત્ર, અને પતિને પત્ની, તથા ગુરૂને શિષ્ય, તથા કાષ્ઠ મોટાને કાઠ નાનો મહત્ત્વ આદિ નમસ્કાર કરે તો તે પિતા, માતા, પતિ, ગુરૂ, આદિએ પણ પુત્ર, સ્ત્રી, શિષ્ય, આદિ પ્રતિ નમસ્કાર કરવો જોઈએ, પરન્તુ આ વાત શાસ્ત્રમર્યાદાથી વિરૂદ્ધ છે. પિતા, માતા, પતિ, ગુરૂ, આદિ અમારાથી શ્રેષ્ઠ છે એમ સમજીને તેમના પ્રતિ હાથ તથા શિરના સંયોગ રૂપ કર્મનું નામ “નમસ્કાર” છે. અને નમસ્કાર કરનાર પુત્ર આદિ પ્રતિ પ્રત્યક્ષિવાદન (આશીર્વાદ વચન કહેવું તે) કરવું તે શાસ્ત્રનો નિયમ છે. પુત્રાદિકો પ્રતિ પિતા આદિ નમસ્કાર કરે અથવા કહે તો આશીર્વાદનો અભાવ થાય છે. અને નાના મોટાનો ભેદ રહેતો નથી. સમાન શુદ્ધિ રહેવાથી ઉચ્છૃંખલ વ્યવહાર થાય છે.

आयुष्मान्भव सौम्येति वाच्यो विमोऽभिवादने । म. स्मृ. अ. २-१२५ ॥

અર્થ:—જાણીજાણી આવીને નમસ્કાર કરે તો તેમના પ્રતિ “હે પ્રિય ! તું લાંબા આયુ વાળો થા” એવો આશીર્વાદ દેવો એવું મનુસ્મૃતિ આદિ ધર્મશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. તેના પ્રતિ નમસ્કાર કરવાનું કહ્યું નથી.

પ્રત્યક્ષિવાદેન્દ્રે ॥ ૪૦૪, ૪૦૮, ૫૦૨, ૬૦૮૩ ॥—ચદ્ધી જિત્ત એટલે દ્વિગતિ વિપયક પ્રત્યક્ષિવાદ છે અર્થાત્ જે આશીર્વાદવચન છે તેના ટી ને પ્શુત હો એ પાણિનિના સૂત્રથી પણ નમસ્કાર કરનાર પ્રતિ આશીર્વાદ દેવાની મર્યાદા અનાદિસિદ્ધ છે. કોષાદિકાથી આશીર્વાદ ન દેવાથી દોષ પણ કલો છે.

न ददात्याशिपं कोपात्प्रणताय च यो द्विजः ।

विद्यार्थिने च विद्यां वै स गौहत्यां लभेद्દુષ્ટવम् ॥

અર્થ:—પ્રભુમાં કરનારને જો આશિષ્ દેવામાં ન આવે તથા વિદ્યાર્થીને વિદ્યા ભણાવે નહીં તો તે દ્વિજને ગૌહત્યાનું પાપ લાગે છે.

ચતુર્થાશ્રમનો સ્વીકાર કરેલા મહાત્મા શ્લોકોને પણ “ૐ નમો નારાયણાય” એ મન્ત્રનો ઉચ્ચાર કરીને નમસ્કાર કરનાર પ્રતિ “નારાયણ” એ શબ્દના ઉચ્ચાર દ્વારા નમસ્કારનો સ્વીકાર કરવો યોગ્ય છે. પરન્તુ નમસ્કાર કરનાર પ્રતિ નમસ્કાર કરવો યોગ્ય નથી.

પતિર્ભૂત્વા પશુમ્થ મળામં યઃ કરિષ્યતિ ।

સ મહાપશુરિત્યુક્તો દેવતાજ્ઞાપમાપ્નુયાત્ ॥ કુ० તં ૦ ૩૦ ૧૨-૧૨૭ ॥

અર્થઃ—અગ્નિની જીવોનું નામ પશુ છે. વિવેકી જ્ઞાનીનું નામ પતિ છે. પતિ હોઇને પશુની પ્રતિ જે પ્રણામ કરે છે તે મહાપશુ છે, અને દેવતાના જ્ઞાપનો ભાગી થાય છે.

સ્વધર્મસ્થાવ્યતીન્દ્રદ્વાન્દેવૌશ્વ મળમેદ્યતિઃ ।

નાન્યમાશ્રમિણં કંચિત્પશસ્તમપિ સંનમેત્ ॥

યતિધર્મસંગ્રહઃ ॥

અર્થઃ—આપણાથી અધિક આયુવાળા તથા પોતાના ધર્મમાં સ્થિત એવા યતિઓ, તથા દેવતાઓને પણ યતિ પ્રણામ કરે. અન્ય ગૃહસ્થાદિ આશ્રમી એક હોય તોપણ યતિ તેને પ્રણામ કરે નહીં.

અપિ શાસ્ત્રસમાયુક્તં સદાચારસમન્વિતમ્ ।

સાધુવૃત્તં ગૃહસ્થાદ્યં ન નમસ્યેત્કવચિદ્યતિઃ ॥

” ” ” ॥

અર્થઃ—શાસ્ત્રનો વિદ્વાન હોય, અને સદાચારી પણ હોય, અને આશ્રમ ધર્મનો પાલન કરનાર હોય એવા એક ગૃહસ્થ આદિને પણ યતિ પ્રણામ કરે નહીં.

ઈત્યાદિ પ્રમાણોથી ચતુર્થ આશ્રમીએ અન્ય આશ્રમી પ્રતિ પ્રણામ કરવાનો નિષેધ કર્યો છે. નમસ્કારનું તાત્પર્ય દેવદા મર્માદા સાચવવી એટલું જાણ નથી. નમસ્કારથી પુણ્ય પણ થાય છે.

અધીતિ મગવાન્વિષ્ણુર્વાદયામીતિ શક્કરઃ ।

દ્વાવેવ પૂજિતૌ તેન યઃ કરોત્યભિવાદનમ્ ॥ મવિ.પુ. વ્ર.પ૦ ૧, અ, ૪-૫૭ ॥

અર્થઃ—અમિ શબ્દના કથનથી જ વિષ્ણુ ભગવાનની પૂજા થાય છે, અને વાદયામિ કહેવાથી મહાદેવનું પૂજન થાય છે. માટે જે નમસ્કાર કરે છે તેણે વિષ્ણુ અને શંકર બંનેની પૂજા કર્યા બરાબર છે.

અભિવાદનશીલસ્ય નિત્યં વૃદ્ધોપસેવિનઃ ।

ચત્વારિ તસ્ય વર્ધન્તે આયુર્વિદ્યા યશો વલમ્ ॥ મ૦ સ્મૃ. અ૦૨-૧૨૧ ॥

અર્થઃ—ગુરુ તથા માતા પિતા તથા અન્ય મોટા મનુષ્યો વિગેરેને નમસ્કાર કરનારું, તેમજ હમેશાં જ્ઞાનશ્રદ્ધાદિકાની સેવા કરનારું, આયુ, વિદ્યા (શુદ્ધિ), કીર્તિ તથા બલ (શરીર) તથા ધનાદિનું જે ચાર વસ્તુની વૃદ્ધિ થાય છે.

અને પ્રણામાદિ ન કરવાના હોય પણ શાસ્ત્રમાં કહ્યા છેઃ—

દેવં વિમં ગુરું દૃષ્ટા ન નમેદ્યસ્તુ સંભ્રમાત્ ।

સ કાલમૂત્રં વ્રજતિ યાવચ્ચન્દ્રદિવાકરૌ ॥

બ્ર૦વૈ.પુ. સ્વ.અ. ૧-૪૦ ॥

અર્થઃ—દેવતા તથા વિમં તથા ગુરુને દેખીને જે જલદીથી (સંભ્રમાત્) પ્રણામ કરતો નથી તે કાલસૂત્ર નામના નરકમાં જાય છે.

ઊર્ધ્વં માણા ઉત્ક્રામન્તિ યૂનઃ સ્થવિર આયતિ ।

મત્યુત્થાનાભિવાદાભ્યાં પુનસ્તાન્ત્રપ્રતિપદ્યતે ॥

મ. સ્મૃ. અ., ૨-૧૨૦ ॥

અર્થ:—જ્યારે આમુ, વિદ્યા, આદિકોથી વૃદ્ધ મનુષ્ય ન્યૂન આયુવાળા (જુવાન)ની પાસે આવે છે ત્યારે ન્યૂન આયુવાળાના પ્રાણ દેહની બહાર નિકળવાની ઇચ્છા કરે છે અર્થાત્ બય જેવું લાગે છે. તેથી વૃદ્ધને જોઈને ઉભા થવું તથા નમસ્કાર કરવો આદિ વ્યવહાર કરવાથી તે પ્રાણ સ્વસ્થ થાય છે. માટે વૃદ્ધને પ્રણામાદિ કરવા.

હાલના સમયમાં લોકોના ધરોમાં વીજળીના દીવા જેવામાં આવે છે. તેની શક્તિ વીજળીના કારખાનામાં રહે છે. નાના દીવાની સાથે જોડેલા તારનો જ્યારે સંબંધ થાય છે ત્યારે તેમાં પ્રકાશ પડે છે.

તેવી રીતે વિદ્યાવૃદ્ધ, વયોવૃદ્ધ, આદિ અથવા ગુરૂ આદિમાં જે શક્તિ છે તે કારખાનાની વીજળી દુલ્લ છે. જે વખતે પુત્ર, શિષ્ય, આદિ જળને પિતા, ગુરૂ, આદિના ચરણમાં પ્રણામ કરે છે ત્યારે પિતા આદિ પુત્રાદિના શિરમાં આશીર્વાદ વચનોના ઉચ્ચારણ સહિત હાથ મૂકે છે. બંનેના વ્યવહાર એક સમયમાં થવાથી, વીજળીના તારના સંબંધથી જેમ પ્રકાશ પ્રકટ થાય છે તેમ, જ્યારે શિષ્ય તથા ગુરૂ, પિતા તથા પુત્રનો અન્તઃકરણની વૃત્તિદ્વારા આન્તર સંબંધ થાય છે, ત્યારે વિદ્યારણ આનન્દ પ્રકટ થાય છે. ગુરૂ આદિકાના હૃદયમાં શિષ્યાદિકાના નમસ્કારથી પ્રકટ થયેલો આનન્દ શિષ્યનાં પાપ દૂર થવામાં તથા પુણ્યની વૃદ્ધિ થવામાં કારણ થાય છે. કોઈના પણ મિત્તની પ્રસન્નતા ધાર્મિક મર્યાદાથી હોવાથી પ્રસન્ન કરનારને અવસ્થ પુણ્ય થાય છે. એ સર્વ મતનો સિદ્ધાન્ત છે. માટે બાહ્ય નમસ્કારાદિકાની આવશ્યકતા છે. જેમ જ્યાંસુધી નાના દીવાને તાર દ્વારા કારખાનાની મોટી શક્તિની સાથે સંબંધ થતો નથી, ત્યાં સુધી નાના દીવામાં પ્રકાશ પ્રકટ થતો નથી, અન્ધકારજ રહે છે. તેવી રીતે નમસ્કારાદિ દ્વારા મનુષ્ય ગુરૂ આદિના હૃદયમાં પ્રસન્નતા તથા આનન્દ ઉત્પન્ન કરે નહીં ત્યાં સુધી શિષ્ય આદિના હૃદયમાં જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ ઉત્પન્ન થવાનો નથી. અજ્ઞાનરૂપી અન્ધકાર જ બન્યો રહે છે. લજ્જા તથા અભિમાન આદિ નિમિત્તથી કેટલાક લોક નમસ્કારાદિને નિષ્પ્રયોજન કહી અન્તઃકરણની ભક્તિની પ્રધાનતા બતાવે છે, અને પોતાની ઉત્કૃષ્ટતા પ્રકટ કરે છે. તે લોક કેવલ સન્માર્જના વિરોધી છે.

અન્તર્ભક્તિકરં ક્ષુદ્રં વાહ્યભક્તિવિવર્જિતમ્ ।

બ્યલીકવાદિનં સ્તબ્ધં પ્રોપિતં પ્રેપકં શઠમ્ ॥ કુ૦તં૦૩૦ સં. ૧૨-૭ ॥

અર્થ:—જે મનુષ્ય અંતરમાં ભક્તિ કરવા છતાં નમસ્કારાદિ બાહ્ય ભક્તિ રહિત હોય તે, તથા જે ક્ષુદ્ર હોય, મિથ્યાભાવણ કરનાર હોય, યોગ્યનો સત્કાર નહીં કરનાર, તથા હમેશા પરદેશમાં રહેનાર, અથવા પારકાનો સેવક હોય તે સર્વ અનાધિકારી છે. હમેશાં પરદેશમાં રહેનાર મનુષ્યને ગુરૂ ઉપદેશ આપીને જ્ઞાન સંપાદન કરાવી પોતાની ફરજ પૂર્ણ કરી શકતા નથી. તેથી તેને અનાધિકારી કહ્યો છે.

ગુરૂ આદિ આવવાના સમયમાં ઉત્થાન, નમસ્કાર, આદિક બહુ માન સન્માનાદિ મર્યાદા શરૂઆત કહી છે. જેનામાં બહુમાન અથવા સન્માદિક નથી તેનો પ્રેમ પવિત્ર હોય શકતો નથી. પવિત્ર પ્રેમ હોય તો સન્માનાદિક પણ અવશ્ય કરશે. ઇત્યાદિ પ્રમાણથી આદર અને સત્કારને જ રહેતાં સૂચક કહ્યા છે.

આચારઃ કુલમાલ્યાતિ દેશમાલ્યાતિ માપિતમ્ ।

સંન્નમઃ સ્નેહમાલ્યાતિ વપુરાલ્યાતિ ભોજનમ્ ॥

અર્થ:—મનુષ્યોનું પવિત્ર આચરણ તેમના કુલનું સૂચન કરે છે. વાણી દેશનું સૂચન કરે છે. આદર(સંજ્ઞા)થી સ્નેહનું સૂચન થાય છે. અને શરીરની નીરાગતા આદિ ભોજન સૂચન કરે છે. ઇત્યાદિ પ્રમાણથી આદર અને સત્કારને સ્નેહના સૂચક કહ્યા છે.

તે કે “હું જાણું છું, હું જાણું છું”, એવી રીતે “હું ભગ્ન કરું છું, હું પ્રેમ કરું છું” એવી ભક્તિ ‘પણુ’ પ્રત્યક્ષ જાણી શકાય છે, તથાપિ અત્યન્ત દૃઢ સંસ્કારથી પ્રાપ્ત થયેલી શુદ્ધિ પ્રત્યક્ષ નિર્ણય કરવા યોગ્ય નથી. તે નિર્ણય, જેવા રીતે લોકમાં જૂદા જૂદા ભોગ્ય પદાર્થમાં તથા પુત્ર, મિત્ર, સ્ત્રી આદિમાં પ્રીતિનો ભેદ જોવામાં આવે છે તેવી રીતે, ભગવાનની કથાના શ્રવણાદિ સમયમાં થનાર અશ્રુપાત, રોમાગ્ન્ય, આદિથી કરવા યોગ્ય છે. રાદનાદિ અભક્ત પાખંડી પણ કરી શકે છે. તથાપિ પાખંડી મનુષ્યમાં સદાચાર, સત્ય, દામા, દમ, અલોભ, આદિ ઉત્તમ ભક્તોનાં લક્ષણ હોતાં નથી. પ્રાચીનકાલના પવિત્ર ભક્તોમાં સન્માનાદિ બાહ્ય આચરણ બહુ જોવામાં આવતાં હતાં. ભક્તોનાં આવાં આચરણ શાષ્ટિક્ષ્ય સૂત્રમાં કહ્યાં છે:—

સમ્માનવહુમાનપ્રીતિવિરહેતરવિચિકિત્સામહિમભ્યાતિતદર્થપ્રાણસ્થાનતદીયતા
સર્વતદ્વાવામાતિકૂલ્યાદીનિ ચ સ્મરણેભ્યો વાહુલ્યાત્ ॥ શાંઠ્યુઞ્ઞ૦૨ આ૧-૪૪ ॥

અર્થ:—સમ્માન, બહુમાન, પ્રીતિ, વિરહદુઃખ, ઇતરવિચિકિત્સા, મહિમખ્યાતિ, તદર્થપ્રાણસ્થાન, તદીયતા, સર્વતદ્વાવા, અપ્રાતિકૃદ્ય, આદિનું કથન શાસ્ત્રો ઉપરથી (સ્મરણેભ્યઃ) બહુ પ્રકારે જોવામાં આવે છે. (ઇતરવિચિકિત્સા-વિચિકિત્સા એટલે સંદેહ તે, પરમાત્માની ભક્તિથી જ કલ્યાણ થાય છે એવી દૃઢ બુદ્ધિનો વિરોધી છે. અર્થાત્ અન્ય જાણની ભક્તિથી કલ્યાણ થઇ શકે કે નહીં એ પ્રકારના મંદેહના અભાવનું નામ “ઇતર-વિચિકિત્સા” છે. મહિમખ્યાતિ-ઇશ્વરના મહિમાનું વર્ણન કરવું તે. તદર્થપ્રાણસ્થાન-ઇશ્વરની આજ્ઞા માનીને ઇશ્વરની પ્રસન્નતાને માટે પ્રાણ ધારણ કરવાનો છે એવી ભાવના કરવી તે, તદીયતા-આપણું ધન, શરીર, આદિક પણ ઇશ્વરનું છે એવી રીતના વિચારથી સર્વ વસ્તુમાંથી મમત્વનો ત્યાગ. સર્વતદ્વાવા-સંપૂર્ણ પ્રાણીઓમાં ઇશ્વર છે એવી બુદ્ધિ. અપ્રા-તિકૃદ્ય-પ્રતિકૂલતાનો અભાવ.)

એમાંથી સમ્માન સંબંધી અર્જુનનું દષ્ટાન્ત આપવામાં આવ્યું છે.

મત્યુત્થાનં તુ કૃષ્ણસ્ય સર્વાવસ્યો ધનજ્ઞયઃ ॥

ન લંઘયતિ ધર્માત્મા ભક્ત્યા પ્રેમ્ણા ચ સર્વદા ॥ (શાંખિહત્પસૂત્રમાખ્યમ્)

અર્થ:—અનરના સાચા પ્રેમથી ભક્તિ કરનાર ધર્માત્મા અર્જુન ભગવાનના આગમન સમયમાં મત્યુત્થાનાદિ અર્થાત્ ઉઠીને ઉભા થવું આદિ શાક્ષમર્્યાદાનું કદાપિ ઉલ્લંઘન કરતા નહીં.

બહુમાન સંબંધી રાગ ઇદ્વાકુનું દષ્ટાન્ત આપ્યું છે.

પક્ષપાતેન તન્નામ્નિ મૃગે પક્ષે ચ તાદરો ॥

ચકાર મેધે તદ્વર્ણે વહુમાનમર્તિ નૃપઃ ॥

નૃ૦ પુ. અ૦ ૨૬-૨૬ ॥

અર્થ:—રાગ ઇદ્વાકુ પક્ષપાત રહિત ધર્માત્મા રાગ હતા. તથા દરેક યોગ્ય પ્રતિ સમ્માનાદિ કરતા હતા. તથાપિ તેમને પરમાત્માના નામાદિમાં પક્ષપાત હતો. તેથી ન્યારે

તેઓ શિકાર કરવા જતા ત્યારે જો તે જંગલના કૃષ્ણમૃગ નામના હથિયને દેખતા તો તેમને કૃષ્ણ પરમાત્માનું નામ યાદ આવતું હતું. હરિણ પશુ હોવા છતાં પણ તેમાં પરમાત્માનું નામ (કૃષ્ણ) આવ્યું છે એવો વિચાર કરીને મનમાં તેને ધન્યવાદ દેતા હતા. તેવી રીતે જ્યારે તળાવોમાં તે કમલને દેખતા, ત્યારે તે જડ પદાર્થ હોવા છતાં પણ કવિ લોકોએ ભગવાનના મુખને આ કમલની ઉપમા આપી છે એવો વિચાર કરી તેને પણ ધન્યવાદ આપતા હતા. તેવી રીતે જ્યારે તે કાળા રંગના વાદળને દેખતા, ત્યારે ભગવાનના રંગને કવિ લોકોએ આ વાદળના રંગની ઉપમા આપી છે એમ સમગ્રી વાદળને ધન્યવાદ દેતા હતા.

માટે સાચા ભક્તોમાં પ્રત્યુત્થાનાદિ સન્માન, બહુમાન, આદિ અવસ્ય હોઈ શકે છે.

પ્રીતિ વિષયમાં વિદુરજનું દષ્ટાન્ત આપ્યું છે.

યા મે પ્રીતિ: પુષ્કરાક્ષ ત્વદર્શનસમુદ્રવા ।

સા કિમાસ્થાયતે તુમ્યમન્તરાત્માઽસિ દેહિનામ્ ॥

મ૦ મા૦ ૩૦૫૦ અ૦ ૧૦-૨૪ ॥

અર્થ:—વિદુરજ ભગવાનને કહે છે:—હે પુષ્કરીકાક્ષ! આપના દર્શનથી જે પ્રીતિ થાય છે તે સંબંધી હું આપને શું કહું? આપ સંપૂર્ણ પ્રાણીઓના અન્તરાત્મા છો. તેથી આપે જ જાણી લેવું.

વિરહદુઃખ સંબંધી ગોપી લોકોનું દ્રષ્ટાન્ત છે, કંસની આજ્ઞાનુસાર જ્યારે અકુર ભગવાનને લઇ જવાને માટે આવી તૈયાર થયા છે, તે સમયના ગોપી લોકના શોકનું વર્ણન વિષ્ણુ પુરાણ તથા ભાગવતાદિમાં છે.

ચિન્તયન્ત્યો મુકુન્દસ્ય લીલાવિરહકાતરા: ।

સમેતા: સહજા: મોચુરશ્રમુલ્લોઽચ્યુતાશયા: ॥મા.પુ.સ્ક.૧૦, અ. ૩૯-૧૮॥

અર્થ:—જેમનું ચિત્ત ભગવાનમાં લાગેલું છે તેથી ભગવાનને અકુર લઇ જાય ત્યાર બાદ થનાર વિયોગથી જેઓ કાયર બની ગયેલી છે, એવી ગોપીઓ ભગવાનની અનેક પ્રકારની લીલાઓનું ચિન્તન કરતી સતી તેઓમાં આંસુવાળી અર્થાત્ રેતી સતી કહે છે:—

અહો વિધાતસ્તવ ન ક્વચિદ્વયા સંયોજ્ય મૈત્ર્યા મળયેન દેહિન: ।

તૌશ્વાકૃતાર્યાન્ વિયુનંક્ષ્યપાર્યક્રમ્ વિક્રીડિતં તેઽર્મકચૈષ્ટિતં યથા॥ , ॥૧૯॥

અર્થ:—જેદની વાત છે કે હે સૌષ્ઠકર્તા! તમને કોઈ વાતમાં દયા નથી. કારણ કે તમે પહેલાં હિતના આચરણ રૂપ મિત્રતા તથા સ્નેહથી લોકોનો મેળ કરાવીને પછી તે અપૂર્ણ મનોરથ વાળાનો વિના પ્રયોજન વિયોગ કરવી દો છો. આવા પ્રકારની જે એટલા છે તે બાળકના જેલ જેવી છે, કોઈ બુદ્ધિપૂર્વક નથી.

તેવી રીતે ઉદ્ધવજીએ પણ વિરહદુઃખને પ્રકટ કર્યું છે. જે વખતે ભગવાને પૃથિવોનો ત્યાગ કરીને પોતાના ધામમાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો છે ત્યારે ઉદ્ધવજી ભગવાનને કહે છે:—

નાહં તવાંગ્રિકમલં ક્ષણાર્ધમપિ કેશવ ।

ત્વત્તું સમુત્સદ્દે નાથ સ્વધામં નય મામપિ ॥ મા.પુ.સ્કા.૧૧, અ૦ ૬-૪૩॥

અર્થ:—હે ભગવાન! હું આપના ચરણકમલને એક ક્ષણ પણ છોડી શકતો નથી. માટે આપ મને પણ આપના ધામમાં લઇ જાઓ.

આ પ્રમાણે ભક્તોને વિરહદુઃખ થાય છે. ગુરુભક્તોને ગુરુના વિયોગમાં દુઃખ થાય છે. માતા પિતા આદિકાના ભક્તોને તેમના વિયોગથી દુઃખ થાય છે. તે ઉપર એવી શંકા થાય કે આકાર વાળા પદાર્થોના જ સંયોગ વિયોગ થઈ શકે છે. પરમેશ્વર તો નિરાકાર છે તેથી તેમનો કાષ્ઠની સાથે સંયોગ કે વિયોગ સંભવી શકે નહીં. પરંતુ જો કે ધ્રુવસ્થો આકાર ન હોવાથી તેમની સાથે કાષ્ઠનો સંયોગ કે વિયોગ થઈ શકે નહીં, તથાપિ ગીતામાં ભગવાને કહ્યું છે કે:—

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ મં ગી૦ અ૦ ૪-૭ ॥

અર્થ:—હે અર્જુન ! જ્યારે વેદવિહિત ધર્મની હાનિ થાય છે, અને અધર્મ અર્થાત્ વેદનિષિદ્ધ પાપ'અ ધર્મની ઉત્પત્તિ થાય છે, ત્યારે હું નિત્ય સિદ્ધ છતાં મને પોતાને મારી માયા શક્તિ વડે માયિક દેહની સૃષ્ટિ કરી ઉત્પન્ન થયા જેવો બતાવું છું.

માયા વિના ભગવાનને પાંચભૌતિક શરીર હોઈ શકતું નથી તે વાત ભગવાને નારદજી પ્રતિ કહે છે:—

माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद ।

सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं त्वं ज्ञातुमर्हसि ॥ મ. મા. શા. પ. મો. ધ. અ. ૩૩૯-૪૫ ॥

અર્થ:—હે નારદ ! તું જે માર્કે દર્શન કરે છે તે મારી ઉત્પન્ન કરેલી માયા છે. આ જે પંચભૂતોના ગુણ યુક્ત મનુષ્ય રૂપે તું મને દેખે છે તે તું તેવું ન જાણુ-એ યથાર્થ નથી એમ જાણુ.

આ પ્રકારના માયિક શરીરને જ શાસ્ત્રમાં અવતાર કહે છે. તેમાં રામ, કૃષ્ણ, આદિકાના અવતારના સમયમાં જે ભક્ત લોક હતા તે લોકોના ભગવાનની સાથે સંયોગ, વિયોગ, અને વિયોગ નિમિત્ત દુઃખનો પણ સંભવ છે. અન્ય સમયમાં તો યોગ્ય ગુરુને જે વિયોગ તથા સમાધિ અવસ્થામાં પ્રતીત થતા સગુણ સ્વરૂપના દર્શનના અભાવ રૂપ જે વિયોગ તે જ ભગવાનના વિયોગ તુલ્ય હોવાથી વિયોગ કહેવાય છે. મારે પૂર્વોક્ત શંકાનો અવસર નથી.

हसत्यथो रोदिति रौति गायत्युन्मत्तचञ्चत्यति लोकबाह्यः ॥

મા૦ પુ૦ સ્ક૦ ૧૧, અ૦ ૨-૪૦ ॥

અર્થ:—ભગવાનની કથાનું શ્રવણ તથા કીર્તનાદિ રૂપ ભક્તિથી જેના ચિત્તમાં પ્રેમ બહુ થયો છે એવા ભક્તનું ચિત્ત દ્રવીભૂત થાય છે, અને હનન્નત મનુષ્યની પેઠે, પાખડીથી વિલક્ષણ રીતે, તેનું ચિત્ત કાષ્ઠ કાષ્ઠ વાર શ્ણુ માત્ર ભગવદ્ભક્ત થાય છે, તેથી તે કાષ્ઠ વાર હસે છે, તો કાષ્ઠ વાર રૂદન કરે છે, તો કાષ્ઠવાર ભગવાનને પોકારે છે, કાષ્ઠ વાર ગાયન કરે છે, તો કાષ્ઠ વાર નૃત્ય કરે છે.

પ્રતરવિચિકિત્સા વિશે ઉપમન્યુનું દર્શન છે.

अपि कीदः पतंगो वा भवेयं शंकराज्ञया ।

न तु शक्यं त्वया दत्तं ज्यैलोक्यमपि कामये ॥

મં મા૦ અનુ૦ ૫૦ અ૦ ૧૪-૧૮ ॥

નાહં ત્વત્તોઽવરં કાઢ્ક્ષે નાન્યસ્માદપિ દૈવતાત્ ।

મહાદેવાદતે સૌમ્ય સત્યમેતદ્વચીમિ તે ॥

” ॥ ૧૭૪ ॥

અર્થ:—ઉપમન્યુ મહાદેવને પ્રસન્ન કરવાને માટે તપ કરતો હતો. ત્યારે ઈન્દ્ર જઈને તેને વરદાન આપના તૈયાર થયા. ત્યારે ઈન્દ્ર પ્રતિ ઉપમન્યુ કહે છે :—હે સૌમ્ય ! મહાદેવને છોડી તમારી કે અન્ય કોઈ દેવની પાસેથી પણ હું વરની ઈચ્છા કરતો નથી—એ વાત હું સત્ય કહું છું. રાંકરની આરાધી, ચઢાય હું ક્રોડ કે પનંગ થાઉં, તે મને કશુંલ છે. પરન્તુ હે ઈન્દ્ર ! તમારું આપેલું ત્રેલોક્યનું રાજ્ય પણ હું ચઢાતો નથી.

એક દેવના ભક્તે ખીન્ન દેવ પ્રતિ બેપરવા થવું કે તેમાં બેદુષ્ટિ કરવી એવો આનો ભાવ નથી. પરન્તુ સકારી ભક્તોને તથા તપસ્વી લોકોને પણ દેવતા આદિકોથી પણ વિદ્ય આપ્યા કરે છે. તેથી તે લોકોથી છેતરાવું નહીં એવો તેનો ભાવ છે. પોતાના નિશ્ચયને દઢ કરવાને માટે કહ્યું છે.

ભગવાનની ભક્તિ કરવી જોઈએ એ વાત યમે પણ કહી છે :—

નરકે પચ્યમાનસ્ય યમેન પરિભાપિતમ્ ।

કિં ત્વયા નાર્ચિતો દેવઃ કેશવઃ કલેશનાશનઃ ॥ ૧૮૦ પુ. ૭. ૮-૨૧ ॥

અર્થ:—નરકમાં સડતા જીવ પ્રતિ યમ રાજાએ કહ્યું છે કે તે અવિદ્યાદિ કલેશોનો નાશ કરનાર વિષ્ણુ ભગવાન (પરમાત્મા)નું પૂજન અર્ચન કેમ ન કર્યું જેથી તારી આ દશ ચર્ધ? મહિમાની વૃદ્ધિ વિશે યમરાજાનું પ્રમાણ છે :—

સ્વપુરુષમર્ષિ વીક્ષ્ય પાશહસ્તં, વદતિ યમઃ કિલ તસ્ય કર્ણમૂલે ।

પરિહરં મધુસૂદનમપન્નાન્મધુરહમન્યનૃણામવૈષ્ણવાંનામ્ ॥ ૧૮૦ પુ. ૭. ૯-૧ ॥

અર્થ:—હાયમાં ફાંસો લપ્તે બેઝેલા પોતાના નોકરો (હુતો)ને જોઈને યમરાજા તેમની પાસે જઈને તેમના કાનમાં કહે છે કે તમે લોક ભગવાનના ભક્તોને છોડીને ખીન્નજોને અહીં લાવજો, કેમકે ભગવાનભક્તોથી અનિરિક્ત લોકોને દંડ દેવામાં હું સમર્થ છું. પરન્તુ ભક્તોને દંડ દેવામાં હું સમર્થ નથી.

આ પ્રમાણે ભક્તિના મહિમાનો વિચાર કરવાથી પ્રેમની વૃદ્ધિ તથા અનુષ્ઠાનમાં ઉત્સાહ પણ થાય છે.

તદર્થપ્રાણસ્થિતિમાં હનુમાનજીનું દષ્ટાંત છે.

યાવત્તત્ત્વં કથા લોકે વિચરિષ્યતિ પાવની ।

તાવત્સ્થાસ્યામિ મેદિન્યાં તવાજ્ઞામનુપાલયન્ ॥ વા.રા.ઉ.કા.સ. ૧૦૭-૩૩ ॥

અર્થ:—સર્વ લોકોને પવિત્ર કરનારી આપની કથા ન્યાંસુધી પૃથ્વીમાં ચાલશે ત્યાં સુધી હું આપની આજ્ઞાનુસાર આપની આજ્ઞાનું પાલન કરતો પૃથ્વીમાં રહીશ.

શાસ્ત્ર દ્વારા ભગવાને જે આજ્ઞા આપી છે તે આજ્ઞાને માન્ય રાખી ભગવત્પ્રસન્નતાને માટે સર્વ પ્રકારનાં કર્મ કરવાં તે જ અમારું કર્ણવ્ય છે એવો હનુમાનજીનો આશય છે. અને તેવી જ રીતનો સર્વ લોકોનો પણ આશય હોવો જોઈએ.

તદીયભાવનું દષ્ટાંત વસુ નામના ઉપરિચર રાજાનું છે.

આત્મરાજ્યં ધનં ચૈવ કલત્રં વાહનં તથા ।

યત્તદ્ભગવતઃ સર્વમિતિ તત્પ્રેક્ષતે સદા ॥ સ્કા. પુ. સ્વ. ૨, વા. મા. અ. ૬-૨૧ ॥

અર્થ:—રાજ્ય વસ્તુ પોતાનું રાજ્ય, ધન, સ્ત્રી, રથાદિ વાહન, આદિ સર્વ વસ્તુને ભગવાનની જ સમજતો હતો. અર્થાત્ કોઈ પણ પદાર્થમાં તેને મમત્વ નહોતું. મમત્વના પરિત્યાગ વિના મનુષ્યને સર્વાત્મભાવ થતો નથી.

સર્વતદ્ભાવ-સર્વ પ્રાણીઓમાં ઇશ્વરબુદ્ધિનું દૃષ્ટાન્ત પ્રદર્શાવતું છે:—

एवं सर्वेषु भूतेषु भक्तिरव्यभिचारिणी ।

कर्तव्या पण्डितैर्ज्ञાत्वा सर्वभूतमयं हरिम् ॥ વિ. પુ. અંશ, ૧, અ. ૧૬-૧ ॥

અર્થ:—વિવેક બુદ્ધિ વાળા મનુષ્યે સર્વ વસ્તુને પરમેશ્વર રૂપ બ્રહ્મીને સર્વમાં ઇશ્વરની દૃઢ ભક્તિ કરવી જોઈએ, કેમકે સર્વાત્મભાવ જ અનન્ય ભક્તિનું તત્ત્વ (અર્થ) છે.

અપ્રાતિકૂલ્યમાં બીજમ પિતામહનું દૃષ્ટાન્ત છે:—

एष्वेहि देवेश जगन्निवास नमोऽस्तु ते माधव चक्रपाणे ।

प्रसह्य मां पातय लोकनाथ रथोत्तमात्सर्वशरण्य संख्ये ॥

મ. માં મીં ૫૦ અં ૯-૧૭ ॥

અર્થ:—જ્યારે અર્જુનનું બીજમપિતામહની સાથે યુદ્ધ થતું હતું, ત્યારે અર્જુનનો વિચાર એવો હતો કે મારા હાથથી બીજમજનું મૃત્યુ થાય નહીં, પરંતુ શિખણ્ડીના હાથે થાય તો ઠીક, તેથી હમેશાં શિખણ્ડીને આગળ કરીને અર્જુન લડતા હતા અને પોતાના દિવ્ય અસ્ત્રો વડે તેમને મારવાનો પ્રયત્ન કરતા નહોતા. શિખણ્ડી પૂર્વ જન્મમાં સ્ત્રી હતો એ વાત બીજમજી જાણતા હતા. તેથી તેઓ તેને મારવા પણ ચાહતા નહોતા. તે સમયે તેજસ્વી બીજમજનાં બાણથી અનેક યોદ્ધા લોકો શીઘ્ર મરતા હતા, અને અર્જુન ધીરથી યુદ્ધ કરતા હતા. તે જોઈ ભગવાન અર્જુનનો જોષ વધારવાને માટે ક્રોધથી રથમાંથી એકદમ ઉતરી પડી રથનું એક ચક્ર હાથમાં લઈને બીજમજની તરફ દોડ્યા. ત્યારે મારવાને માટે દોડતા ભગવાનને જોઈને બીજમજ કહે છે:— હે દેવેશ! હે જગન્નિવાસ! હે માધવ! હે ચક્રાણિ! આવો, આવો, તમને મારા નમસ્કાર છે, હે લોકસ્વામી તથા હે પ્રાણીઓને શરણુ (આશ્રય) આપનાર! તમે યુદ્ધમાં મને બલપૂર્વક રથમાંથી મારીને નીચે પાડો.

આવી રીતે મારવાને જતા ભગવાન પ્રતિ બીજમજએ પોતાનામાં પ્રતિકૂલતાનો અભાવ દર્શાવ્યો છે. ભક્તોમાં આવી રીતના સમ્માનાદિકનું કયન બહુ પ્રકારે શાસ્ત્રોમાં કરેલું જોવામાં આવે છે. જેનામાં સમ્માન, બહુમાન, આદિક છે તેની જ ભક્તિ પૂર્ણ ફલ દેનારી થાય છે.

ઈત્યાદિ પ્રમાણોથી આન્તર ભક્તિ કરવા છતાં પણ બાહ્ય ભક્તિ અવશ્ય કરવી જોઈએ એ વાત સિદ્ધ થાય છે. જેનામાં અન્તર પ્રેમ છે જ નહીં તે સ્વાર્થ વિના બાહ્ય સેવા કરી શકતો નથી. અને બાહ્ય સેવા વિના અભિમાન, લજ્જા, આદિ દોષો પણ દૂર થતા નથી, અને તેથી પ્રેમની વૃદ્ધિ પણ થતી નથી. અને શિષ્યમાં ઉદારતા થવાનો પણ સંભવ નથી. માટે બાહ્ય ભક્તિને નિષ્પ્રયોજન કહેનાર આસુરી સંપતિવાળાનો પક્ષ પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

હવે મુક્તિના સાધનમાં અનધિકારી કોણ કોણ છે તે કહીએ છીએ:—

અન્તર્ભક્તિકરં હ્રુદ્ ગ્રાહ્યમક્તિવિવર્જિતમ્ ।

વ્યલીક્રવાદિનં સ્તબ્ધં પ્રોપિતં પ્રેપકં શઠમ્ ॥ કુલા૦ તં૦ ૩૦ ૧૩-૭ ॥

અર્થ:—હિત્યાન નમસ્કારાદિ બાહ્ય ભક્તિથી રહિત, મિથ્યા ભાષણ કરનાર, યોગ્યનો સત્કાર ન કરનાર (સ્તબ્ધ), હ્રુદ્, તથા હમેશા પરદેશ રહેનાર, બીજાનો સેવક હોય, તથા શઠ છતાં અદર ભક્તિ કરતો હોય તે સર્વને અનધિકારી કહ્યા છે. (હમેશા પરદેશમાં રહેનાર મનુષ્યને ઉપદેશ દ્વારા જ્ઞાન સંપાદન કરાવવાની યોતાની ફરજ ગુરૂ પૂરી કરી શકતા નથી. માટે તેને અનધિકારી કહ્યો છે.)

અશિષ્યાપાવિરક્તાય ચર્ત્તિકચિદુપદિશ્યતે ।

તત્પ્રયાત્યપવિત્રત્વં ગોક્ષીરં શ્વદતાવિવ ॥ યો૦ વા૦ પ્ર૦ ૨-૨૧ ॥

અર્થ:—જેણે યોગ્ય રીતે યોતાના શિષ્યત્વને સ્વીકાર્યું ન હોય, તથા જે વિરક્ત ન હોય, એવા મનુષ્યને કોઈ પણ ઉપદેશ તો તે જ્ઞાનને ખાવાની આટમા રેડેલા દુધ સમાન અપવિત્ર થાય છે. કેમકે—

સુભાષિત દ્વારિ વિશત્યથો ગલાન્ન દુર્જનસ્પાર્કરિપોરિવામૃતમ્ ।

તદેવ ધત્તે હૃદયેન સજ્જનો હરિર્મહારત્નમિવાતિર્નિર્મલમ્ ॥ કાદંબરી ૭ ॥

અર્થ:—જેવી રીતે રાહુના ગળાની અદર અમૃત ઉતરતું નથી, તેવી રીતે અહુજ મનોહર વાણી પણ દુર્જનના ગળામાં ઉતરતી નથી. અને જેવી રીતે ભગવાન કૌસ્તુભ મણિને વક્ષસ્થલમાં ધારણ કરે છે, તેવી રીતે સજ્જન મનુષ્ય તે વાણીને હૃદયમાં ધારણ કરે છે. માટે—

અલસં મલિનં ક્ષિપ્તં દંભમોહસમન્વિતમ્ ।

દરિદ્રં દ્રોહિણં ક્રુદ્ધં રાગિણં ભોગલાલસમ્ ॥ સ્કા.સ્વ.૨,મા.મા.૫,અ.૧૬-૧૨ ॥

અસૂયામત્સરગ્રસ્તં શઠં પરુપવાદિનમ્ ।

અન્યાયેનાર્જિતધનં પરદારસ્તં સદા ॥ ॥ ૧૩ ॥

વિદુષો વૈરિણં નિત્યમહં પળિહતમાનિનમ્ ।

ભ્રષ્ટ્રત્તં ક્ષિપ્તિ પિથુનં દુષ્ટમાનસમ્ ॥ ॥ ૧૪ ॥

વહ્નશિનં ક્રૂરચેષ્ટમગ્રગ્ન્યં દુરાત્મનામ્ ।

કૃપણં પાપિનં રૌદ્રમાશ્રિતાનાં મયંકરમ્ ॥ ॥ ૧૫ ॥

પ્રવાદિગુણૈર્યુક્તં શિષ્યં નૈવ પરિગ્રહેત્ ।

શૃંગીયાદિ તદ્દોષ પ્રાયો ગુરુમુપશ્ચરેત્ ॥ ॥ ૧૬ ॥

અર્થ:—માટે આગસુ, મલિન, કલેશી, દલ અને અવિવેક યુક્ત, દરિદ્ર, દ્રોહી, ક્રુદ્ધ, રાગી, ભોગ્ય પદાર્થનો લાલચુ (૧૨),

તથા અસૂયા અને મત્સર યુક્ત, શઠ, કઠોર વાણી બોલનાર, અનીતિથી ધન મેળવનાર, અને વ્યભિચારી (૧૩),

તથા વિદ્વાનોનો વૈરી હોય, અજ્ઞાની હોય, યોતાને પડિત માનનાર, નિત્ય નિયમ આદિ શત રહિત, જીવિકા સંબન્ધી કલેશ વાળો, આડી કરનાર, કુષ્ટ ચિત્તવાળો (૧૪),

અહુજ ખાનાર, ફૂર સ્વભાવ વાળો, દુરાત્મનો સરદાર (મોટો દુશ્મન), કૃપણ, ભ્રષ્ટ્ર,

દયાહીન, પોતાના આશ્રિતો (પુત્રાદિ)ને ભય ઉત્પન્ન કરનાર (૧૫),

ઈત્યાદિ દુર્ગુણ યુક્ત શિષ્યનો કદાપિ ગુરુ સ્વીકાર કરે નહીં. છતાં જો સ્વીકાર કરે તો તે દોષનો ગુરુ ભાગી થાય છે (૧૬).

તસ્માન્નિષ્યં ગુરુર્નિત્યં પરીક્ષ્યૈવ પરિગ્રહેત્ ।

કાચેન મનસા વાચા ગુરુશ્રૂણે રતમ્ ॥

॥ ૧૮ ॥

અર્થ:—માટે ગુરુએ હમેશા શિષ્યની પરીક્ષા કરીને મન, વાણી અને કર્મથી ગુરુપ્રાપ્ત તત્પર એવા યોગ્ય શિષ્યનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ.

અમાત્યદોષો રાજાને જાણાદોષઃ પતિં વયા ।

તથા શિષ્યકૃતો દોષો ગુરું પ્રાપ્ત્યસંશયમ્ ॥

॥ ૧૭ ॥

અર્થ:—જેમ રાજાને વિશ્વરત મંત્રી કાઈ પાપ કરે તો તેના પાપનો પ્રાયઃ રાજા પણ ભાગી થાય છે, અને જેમ પત્નીના દોષનો ભાગી તેનો પતિ થાય છે, તેથી રીતે શિષ્યે કરેલા દોષના ગુરુ પણ ભાગી થાય છે. માટે—

અસ્તેયવૃત્તિમાસ્તિક્વં યુક્તં મોક્ષકૃતોદયમ્ ।

બ્રહ્મચર્યરતં નિત્યં દૃઢવ્રતમકલ્મષમ્ ॥ સ્કા.પુ.સ્વ.૨, માર્ગ.મા.૫, અ.૧૬-૧૯ ॥

મસન્નદ્વયં શુદ્ધમશઠં વિમલાશયમ્ ।

પરોપકારનિરતં સ્વાર્થે ચ વિગતસ્પૃહમ્ ॥

॥ ૨૦ ॥

સ્વચિત્તવિત્તદેહૈસ્તુ પરિતોષકરં ગુરોઃ ।

આશ્રિતાનાં તથા પુત્રપરિતોષકરં શુચિમ્ ॥

॥ ૨૧ ॥

ઈદંવિધાય શિષ્યાય મન્ત્રં દદ્યાત્તુ નાન્યથા ।

યદ્યન્યથા વદેત્તસ્મિન્દેવતાશાપ આપતેત્ ॥

॥ ૨૨ ॥

અર્થ:—ચોરી આદિ દોષ રહિત હોય, આરિતક હોય, યોગ્ય હોય, મોક્ષને માટે ઉદ્વેગ કરેલો હોય, હમેશાં બ્રહ્મચર્યમાં સ્થિતિવાળો હોય, નિયમમાં દૃઢ હોય, પાપ રહિત હોય (૧૮), તથા પ્રસન્ન ચિત્તવાળો હોય, શુદ્ધ હોય, તથા શકંતા રહિત હોય, નિષ્કપટ અન્તઃકરણ વાળો હોય, પરોપકારમાં તત્પર હોય, પોતાનો સ્વાર્થ સાધવાની ઇચ્છા રહિત હોય (૨૦), વળી પોતાના ચિત્ત, ધન તથા શરીરથી ગુરુને પ્રસન્ન કરનાર હોય, પોતાને આશ્રિત પુત્ર, સ્ત્રી, સેવકાદિને સન્તુષ્ટ રાખનાર હોય, અને પવિત્ર સદાચારી હોય (૨૧),

આવી પ્રકારના ગુણુવાન્ શિષ્યને મન્ત્ર(ઉપદેશ)આપવો, અન્યથા નહીં. જો અન્ય પ્રકારના મનુષ્યને મન્ત્ર કહેવામાં આવે—ઉપદેશ દેવામાં આવે તો તેના ઉપર દેવતાનો શાપ પડે છે.(૨૨). વૈદિક ધર્મમાં વર્ણશ્રમ ધર્મોના વિચાર પ્રધાન હોવાથી ગુરુ તથા શિષ્યના સંબંધમાં પણ વર્ણ અને આશ્રમનો કંઈક વિચાર શાસ્ત્રમાં કર્યો છે:—

આચાર્ય એવં સંસારમોચકમદ ઉચ્યતે ।

આચાર્યો નામ વેદાન્તવિચારેણાપ્તવેદનઃ ॥ સૂ.સં. મુ.૦૪ અ.૫-૨ ॥

અર્થ:—સંસારમાંથી મુક્તિ આપનાર (મોચક) જ્ઞાન રૂપ સાધનનો દાતા (મદ) આચાર્યને જ કહેલો છે. અને વેદાન્ત શાસ્ત્રના વિચારથી જોને તત્ત્વજ્ઞાન (વેદન) પ્રાપ્ત થયું છે તેને આચાર્ય કહે છે.

ગુરુ અને આચાર્ય શબ્દથી તત્ત્વવેદના ઉપદેશને જ કહે છે.

સ્વયમાચરતે યસ્તુ આચારે સ્થાપયત્યપિ ।

આચિનોતિ ચ શાસ્ત્રાર્થનાચાર્યસ્તેન ચોચ્યતે ॥ ળિંગ.પુ.ઉ.મા.અ. ૨૦-૨૦॥

અર્થ:—જે શાસ્ત્રોક્ત આચરણને પોતે પાળે છે, અને જીસાસ પાસે તેનું આચરણ કરાવે છે, તથા જે શાસ્ત્રોના તાત્પર્યને અરાબર જાણીને તેનો સંગ્રહ કરે છે, તે કારણથી તે આચાર્ય કહેવાય છે. ઇત્યાદિ પ્રમાણોથી ગુરુને જ આચાર્ય કહ્યા છે, કારણ કે અનેનું કાર્ય એક જ છે.

તમપ્યનેકથા વિદ્ધિ શ્રદ્ધવા પુરુષોત્તમ ।

ઉત્તમો મધ્યમસ્તદ્ધમશ્ચાંબુજેક્ષણ ॥ સૂ૦ સં૦ મુ૦ લ૦ અ૦ ૫-૩ ॥

અર્થ:—મહાદેવજી, વિષ્ણુ પ્રતિ કહે છે:—હે કમલનયન, હે પુરુષોત્તમ ! તે ગુરુ પણ બહુ પ્રકારના હોય છે એમ શ્રદ્ધા રાખી તુ જાણ. ઉત્તમ, મધ્યમ અધમ એવી રીતે ત્રણ પ્રકારના ગુરુ હોય છે.

ઉત્તમો બ્રાહ્મણઃ પ્રોક્તો મધ્યમઃ ક્ષત્રિયસ્તથા ।

અધમો વૈશ્ય इत्यુક્તઃ સર્વશાસ્ત્રાર્યવેદિભિઃ ॥ ૪ ॥

અર્થ:—શાસ્ત્રના જાણનાર સર્વ લોકોએ બ્રાહ્મણ ગુરુને ઉત્તમ, ક્ષત્રિયને મધ્યમ, અને વૈશ્યને અધમ કહ્યો છે.

અધમોઽચ્યુત વૈશ્યસ્ય શૂદ્રસ્યાપિ ગુરુર્ભવેત્ ।

મધ્યમો મધ્યમસ્યાપિ તથા વૈશ્યસ્ય કેશવ ॥ ૫ ॥

શૂદ્રસ્યાપિ ગુરુઃ પ્રોક્તઃ શુશ્રૂષોરાત્મવેદિભિઃ ॥ ૬ ॥

અર્થ:—ત્રણ વર્ણમાં અધમ જે વૈશ્ય ગુરુ છે તે વૈશ્ય તથા શૂદ્રનો ગુરુ થઈ શકે છે. અને મધ્યમ ગુરુ જે ક્ષત્રિય છે તે મધ્યમ જે ક્ષત્રિય છે તેનો તથા વૈશ્યનો ગુરુ થઈ શકે. તેમજ શુશ્રૂષુ શૂદ્રનો પણ તે ગુરુ થઈ શકે એમ તત્ત્વજ્ઞાની લોકોએ કહ્યું છે.

ઉત્તમો બ્રાહ્મણસ્યાપિ ક્ષત્રિયસ્ય તથૈવ ચ ॥

વિશાં શૂદ્રસ્ય શુશ્રૂષોર્ગુરુસ્તિપુચ્યયે મયા ॥ ૬, ૭ ॥

અર્થ:—ઉત્તમ જે બ્રાહ્મણ ગુરુ છે તે બ્રાહ્મણનો તથા ક્ષત્રિયનો તથા વૈશ્યનો તેમજ શુશ્રૂષુ શૂદ્રનો પણ ગુરુ થઈ શકે છે.

શૂદ્રાણાં ચ તથા સ્ત્રીણાં ગુરુત્વં ન કદાચન ॥ ૭ ॥

અર્થ:—શૂદ્ર તથા સ્ત્રીઓનું કદાપિ ગુરુત્વ નથી. તેઓ કોઈના ગુરુ થઈ શકે નહીં.

વૈશ્યસ્યાપિ તથા રાત્રો વિદ્યોત્કર્પવલ્લેન ચ ॥

ગુરુત્વં કેચિદિચ્છન્તિ સ્વોત્તમં પ્રતિ કેશવ ॥ ૮ ॥

અર્થ:—કેટલાકની એવી ઇચ્છા છે—મતલબ એવો મત છે કે વૈશ્ય તથા ક્ષત્રિય પણ વિદ્યાની અધિકતાથી પોતાનાથી ઉત્તમનો ગુરુ હોય.

અગ્નિર્દ્વિજાનાં વિમશ્ચ વર્ણાનાં રમણઃ સ્ત્રિયામ્ ।

ગુરુઃ પિતા ચ પુત્રાણાં સર્વસ્યાભ્યાગતો ગુરુઃ ॥

સ્કા.પુ.લ. ૧, અવ.સ્વ.૨અ. ૧૦-૮ ॥

અર્થ:—બ્રાહ્મણો(દ્વિજ)નો ગુરુ અગ્નિ છે, વર્ણોનો ગુરુ બ્રાહ્મણ છે; સ્ત્રીઓનો ગુરુ પતિ છે, પુત્રોનો ગુરુ પિતા છે, અને અભ્યાગત સર્વનો ગુરુ છે.

પરમાર્થથી આ શ્લોકમાં ગુરુ શબ્દનો અર્થ “પૂજ્ય” છે. તેથી અગ્નિ તથા બ્રાહ્મણ, પતિ, પિતા આદિક પૂજ્ય છે એવો અર્થ યથા શક્ય છે, કેમકે અગ્નિ સ્વયં ઉપદેષ્ટા યથા શક્તા નથી. યદ્યપિ આ પ્રકારનાં પ્રમાણથી કોઈ લોકે બ્રાહ્મણોને જ ગુરુ હોવાની યોગ્યતા કહે છે, છતાં અન્ય સ્મૃત્યાદિકોનો વિચાર કરવાથી ઉપર કહેલા ક્રમથી ક્ષત્રિયાદિકોનું પણ ગુરુત્વ શાસ્ત્રમાં નિર્ણયિત કર્યું છે.

બૃહદારણ્યક ઉપનિષદના અધ્યાય ૨ ના બ્રાહ્મણ ૧ માં દમબ્રાહ્મિ તથા અમતશત્રુની આખ્યામિકા છે. બ્રાહ્મિ નામના બ્રાહ્મણે અમતશત્રુ નામના કાશી રાજની પાસે જઈને “તમને હું બ્રહ્મનું કથન કરું” એમ કહ્યું. રાજાએ એટલી વાત સાંભળતાં જ એક હળાર ગાયો આપવાનો સંકલ્પ કરીને સાંભળવા તૈયાર થયો, ત્યારે બ્રાહ્મિએ બ્રહ્મનો અનેક પ્રકારે ઉપદેશ કર્યો. તથાપિ અમતશત્રુ આગળ પરમાર્થ બ્રહ્મનું કથન કરી શક્યો નહીં. ત્યારે બ્રાહ્મિએ રાજાને તત્ત્વવેત્તા બ્રાહ્મણોને તેની પાસેથી બ્રહ્મને બ્રહ્મણી મળ્યા કરી. જે કાઈ શિષ્ય રૂપે જાય નહીં તેની આગળ ગુરુ વિદ્યા કહેશે નહીં એવો આચાર્યવિધિ બ્રહ્મણનાર બ્રાહ્મિએ “ઉપ ત્વા-યાનિ” (ઘ. ડ. અ. ૨-૧-૧૪) “જેવી રીતે અન્ય શિષ્ય ગુરુ પાસે શિષ્યભાવથી જાય છે તેવી રીતે હું પણ શિષ્ય રૂપે આવ્યો છું, મને ઉપદેશ કરો” એવી રાજા પાસે પ્રાર્થના કરી. ત્યારે રાજાએ બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કર્યો. બીજા ઉપનિષદોમાં પણ ક્ષત્રિયો પાસેથી બ્રાહ્મણોનું વિદ્યાગ્રહણ શ્રવણ કરવામાં આવે છે. તેથી ઉત્તમ બ્રાહ્મણ પ્રતિ અધિક વિદ્વાન ક્ષત્રિય ગુરુ યજ્ઞ શકે છે એવું ક્ષત્રિયો તથા વૈશ્યોનું ગુરુત્વ પ્રતિપાદન કરનાર ઉપરના શ્લોકોનું તાત્પર્ય છે. અને એ પ્રમાણે સૂતસંહિતાની ટીકામાં માધવાચાર્યે લખ્યું છે.

બૃહ. ના ઉપરના જ બ્રાહ્મણની અમતશત્રુના ઉત્તર રૂપ ૧૫ મી કંડિકામાં “પ્રતિલોમં. ચૈત્તદ્વદ્વાહ્મણઃ ક્ષત્રિયમુપેયાદ્” — “બ્રાહ્મણે ક્ષત્રિયોની પાસે શિષ્ય રૂપે જવું એ ઉચ્ચો બ્યવહાર છે” એમ કહ્યું છે. તેથી અમતશત્રુએ પોતાને આચાર્ય રૂપે સ્વીકાર કર્યા વિના ઉપદેશ કર્યો છે. આ કારણથી ક્ષત્રિયાદિકે ઉપદેશ કરવા છતાં પણ તેમનું ગુરુત્વ નથી એમ કેટલાકનો મત છે. પરન્તુ તેનો નિર્ણય કરીને જ સૂતસંહિતામાં ક્ષત્રિયાદિકોનું ગુરુત્વ કર્યું છે.

ઉપદેશકતા બ્રહ્મણેતા લોકોની પોતાની નિરભિમાનતા તથા બ્રાહ્મણો ઉપરનો પ્રેમભાવ પ્રકટ કરવાને માટે અમતશત્રુ આદિકોનું કથન છે, કારણકે બ્રાહ્મિને દર્ષ્ય ધણો હતો. જે કાઈની પાસેથી ઉપદેશ સાંભળે તે તેનો ગુરુ જ નહીં એમ માને તો તે પાપનો ભાગી થાય છે. કારણ આપતકાલમાં બ્રાહ્મણથી ભિન્ન જાતિ પાસેથી અધ્યયન, તથા અધ્યયનસમાપ્તિ પર્વેનત ગુરુશ્રદ્ધા કરવાની પણ શાસ્ત્રમાં કહી છે. બ્રાહ્મી જે કહેવાયું તે તથા બ્રાહ્મણ જન્મથી છે અથવા ગુણથી છે ધર્માદિ પ્રશ્નોના ઉત્તર સમાસોચનપ્રકરણમાં કહીશું. અહિં તો જાતિ અને ગુણ બંને યુક્ત બ્રાહ્મણનું મહત્વ કર્યું છે.

વિશેષ ઉપરના ૧૦૦ મં. ના ૭ મા અડધા શ્લોકમાં સ્ત્રી તથા ગ્રન્થના પણ ગુરુત્વનો નિવેધ કર્યો છે, વૈશ્યનો કર્યો નથી. તેથી-પણ-વિદ્યાની ઉત્કર્ષતાના નિમિત્તે વૈશ્યનું બ્રાહ્મણ પ્રતિ ગુરુત્વ સિદ્ધ છે. પરન્તુ સ્ત્રીગ્રન્થને અન્યોન્યનું પણ ગુરુત્વ કર્યું નથી.

•ઉત્તમઃ પદ્મધા મોક્તો ગુરુર્બ્રહ્માત્મવેદિમિઃ ।

બ્રહ્મચારી ગૃહસ્થથ વાનપ્રસ્થથ મિષ્ટુક ॥ સૂ૦ સં૦ મુ૦ સ૦અ૦ ૫-૬ ॥
અતિવર્ણાશ્રમી ચેતિ ક્રમાચ્છેષ્ટા વિચક્ષણ ।

અશ્રેષ્ઠાનાં હરે શ્રેષ્ઠા ગુરુઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥ ૧૦ ॥

અર્થઃ—ઉત્તમ જે બ્રાહ્મણ ગુરુ છે તેમાં પણ પાંચ પ્રકારના ભેદ તત્ત્વવેત્તા લેખોએ કહ્યા છે. મહાદેવજી કહે છે—હે શ્રવણ કરવામાં ચતુર હાર. (વિષ્ણુ) ! બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ, સંન્યાસી (મિષ્ટુક) અને અનિવર્ણાશ્રમી એવા પાંચ ભેદ ઉત્તમ (બ્રાહ્મણ) ગુરુના કહ્યા છે. એમાં કંમે ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ છે અર્થાત્ બ્રહ્મચારીથી ગૃહસ્થ શ્રેષ્ઠ, ગૃહસ્થથી વાનપ્રસ્થ શ્રેષ્ઠ, વાનપ્રસ્થથી સંન્યાસી શ્રેષ્ઠ, અને સંન્યાસી કરતાં અનિવર્ણાશ્રમી બ્રાહ્મણ ગુરુ શ્રેષ્ઠ છે; કારણ કે હે હરિ ! અશ્રેષ્ઠના શ્રેષ્ઠ જ ગુરુ કહ્યા છે.

બ્રહ્મચારી ગૃહસ્થસ્ય વનસ્થસ્ય યતેરપિ ।

વિદ્યોત્કર્પવલેનૈવ ગુરુર્ભવતિ નાન્યથા ॥ ૧૧ ॥

અર્થઃ—બ્રહ્મચારી રૂક્ષા વિદ્યાની અધિકતાથી ગૃહસ્થનો તથા વાનપ્રસ્થનો તથા યતિનો પણ ગુરુ થઈ શકે છે, અન્યથા નહીં. મતલબ કે વિદ્યાની અધિકતા વિના ન થઈ શકે.

ગૃહસ્થોઽપિ વનસ્થસ્ય યતેરપ્યમ્બુજેક્ષણ ।

વિદ્યોત્કર્પવલેનૈવ ગુરુર્ભવતિ નાન્યથા ॥ ૧૨ ॥

અર્થઃ—તેવી જ રીતે, હે કમલનયન ! ગૃહસ્થ પણ માત્ર વિદ્યાની ઉત્કર્ષતાના બલથી વાનપ્રસ્થાશ્રમી તથા યતિનો ગુરુ થઈ શકે, અન્ય પ્રકારથી નહીં.

વાનપ્રસ્થાશ્રમસ્થોઽપિ તથા સંન્યાસિનાં હરે ।

વિદ્યોત્કર્પવલેનૈવ ગુરુર્ભવતિ નાન્યથા ॥ ૧૩ ॥

અર્થઃ—એવી રીતે વાનપ્રસ્થાશ્રમી પણ વિદ્યાની અધિકતાથી સંન્યાસીનો ગુરુ થઈ શકે છે, બીજી રીતે નહીં.

અતિવર્ણાશ્રમી મોક્તો ગુરુઃ સર્વાધિકારિણામ્ ।

ન કસ્યાપિ ભવેચ્છિખ્યો યથાઽહં પુરુષોત્તમ ॥ ૧૪ ॥

અર્થઃ—હે પુરુષોત્તમ ! અતિવર્ણાશ્રમી સર્વ અધિકારીઓના ગુરુ છે. જેવી રીતે હું મહાદેવ કોઈનો પણ શિષ્ય નથી, તેવી રીતે તે અતિવર્ણાશ્રમી પણ કોઈનો પણ શિષ્ય બની શકતા નથી.

અતિવર્ણાશ્રમી સાક્ષાદ્ગુરુણાં ગુરુરુચ્યતે ।

તદ્દસમો નાધિકશ્વાસ્મિલ્લોકેઽસ્ત્યેવ ન સંશયઃ ॥ ૧૫ ॥

અર્થઃ—અતિવર્ણાશ્રમી સાક્ષાત્ ગુરુઓનો ગુરુ છે. અને તેમની સમાન અથવા તેમનાથી અધિક કોઈ નથી જ તેમાં કોઈ મંશય નથી.

વર્ણાશ્રમધર્મનું અતિક્રમણ અર્થાત્ ઉલ્લંઘન તત્ત્વજ્ઞાનની પરિપૂર્ણતાથી જ થાય છે. એ તત્ત્વજ્ઞાની કરતાં અન્ય કોઈનું જ્ઞાન અધિક હોતું નથી. અને સર્વથી મોટી વિદ્યા તત્ત્વજ્ઞાન જ છે. માટે તે ગુરુ જ છે, કોઈનો શિષ્ય નહીં. અતિવર્ણાશ્રમીનાં લક્ષણ પહેલાં કહી મ્યા છીએ.

જ્ઞાતિ આદિ તથા આચારાદિકોના વિચાર વિના સર્વ દેકાણે ખાનાર, પીનાર તથા વિલસાણુ વેશવાળાને કેટલાક લોક અતિવર્ણાશ્રમી તત્ત્વવેત્તા સમજે છે, પરંતુ તે બ્રહ્મ છે. આવા

મનુષ્યને લોકમાં અગતિલિષ્ઠક કહે છે. એવો ખુલ્લો વ્યવહાર કરનારને માટે કોઈ તસ્પતા-
નની આવશ્યકતા નથી, પાપપરી પણ કરી શકે છે. માટે જ્ઞાન્તિમાં ન પણ.
વિશેષ તાન્ત્રિક-ગ્રંથોમાં જે કહ્યું છે કે—

યતેર્દીક્ષાં પિતુર્દીક્ષાં દીક્ષાં માતામહસ્ય ચ ।

સૌદરસ્ય કનિષ્ઠસ્ય વૈરિપક્ષસ્થિતસ્ય ચ ।

વિવિક્તાશ્રમિણો દીક્ષાં ન ગૃહીયાત્કદાચન ॥ તોતારહસ્યપટલ ૦ ૨ ॥

અર્થ:—સંન્યાસી પાસેથી, અથવા પિતા પાસેથી, કે માતામહ પાસેથી, સહોદર નાના
ભાઈ પાસેથી, પોતાના સન્નુપક્ષમાં રહેનાર પાસેથી, તથા વિરક્તાશ્રમી (નૈષ્ઠિક પ્રહયારી
તથા વાનપ્રસ્થ) પાસેથી—એમાંના કોઈની પાસેથી દીક્ષા લેવી નહીં. તેમજ—

ન પત્નીં દીક્ષયેદ્ધર્તા ન પિતા દીક્ષયેત્સુતામ્ ॥

ન પુત્રં ચ તથા જ્યેષ્ઠઃ કનિષ્ઠં ન ચ દીક્ષયેત્ ॥

અર્થ:—પતિ પોતાની પત્નીને દીક્ષા આપે નહીં, પિતા પુત્રીને તથા પુત્રને પણ દીક્ષા
આપે નહીં, અને મોટે ભાગે નાના ભાઈને દીક્ષા આપે નહીં.

તેવો તાન્ત્રિકોતો ખ્યાલ ભલે હોય. પરન્તુ વૈદિકોમાં તો પતિ આદિ પાસેથી ઉપદેશ
લેવાનાં દૃષ્ટાન્ત ઉપનિષદોમાં પણ અનેક છે. જેમ યાતવદક્ય મુનિએ સંન્યાસાશ્રમ પ્રદણ્ય
કરતી વખતે પોતાની પત્ની મૈત્રેયીને ઉપદેશ કર્યો છે. વ્યાસજીએ પોતાના પુત્ર શુક્રેવજીને,
હૃદાયક પ્રપિએ પોતાના પુત્ર શ્વેતકેતુને ઉપદેશ દીધો છે, ઇત્યાદિ. તેથી વૈદિકોને માટે તેવો
ઉપદેશ લેવામાં કોઈ પ્રતિબંધ નથી.

વિશેષ જો કે સ્ત્રીઓને ગુરૂ થવાનો અધિકાર નથી, તથાપિ શિષ્ય થવાનો અધિકાર છે.
તેમજ પતિને જ સ્ત્રીના ગુરૂ તરીકે કહેનાર શાસ્ત્રજનું તાત્પર્ય એવું નથી કે પતિ વિના સ્ત્રીને
કોઈ ગુરૂ ન થઈ શકે. તે નીચે પ્રમાણે:—

નાધિકારઃ સ્વતો નાર્યાઃ શિવસંસ્કારકર્મણિ ।

નિયોગાદ્ધર્તુરસ્ત્યેવ ભક્તિયુક્તા યદીશ્વરે ॥ શિ.પુ.ઉ.વા.સં.મ. ૧૫-૬૨ ॥

અર્થ:—પરમાત્માની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ મન્ત્રદીક્ષા(શિવસંસ્કાર)માં સ્ત્રીઓને
સ્વતન્ત્ર (સ્વતઃ) અધિકાર નથી. જો સ્ત્રી પરમેશ્વરમાં ભક્તિવાળી હોય તો પતિની
આજ્ઞાથી તેને તેમાં અધિકાર છે.

સ્ત્રીણાં ચ મર્ત્યશ્રૂપા ધર્મો નાન્યઃ સનાતનઃ

મમાર્ચના ચ કલ્યાણિ નિયોગો મર્તુરાજ્ઞયા ॥ ૧૧-૧૯ ॥

અર્થ:—સ્ત્રીઓનો પતિની શ્રુત્રૂપા કરવી તેજ સનાતન ધર્મ છે. હે પાર્વતી! પતિની
આજ્ઞા હોય તો પરમેશ્વર રૂપ મારી(શંકરની) અર્ચના કરવી તે તેનો ધર્મ છે.

જપસ્તપસ્તીર્યપાત્રા મગ્નજ્યા મન્ત્રસાધનમ્ ।

દેવતારાધનં દીક્ષા સ્ત્રીશુદ્ધપતનાનિ પદ્ ॥ સ્કા.પુ.સ્વ. ૫ રે. સ્વ.બ.૨૨-૧ ॥

પતિપત્ની પતત્યેવ વિધવા સર્વમાચરેત્ ।

સમતૃકા શ્વકે પત્યૌ સર્વં કુર્વાદનુશ્રયા ॥

,, ॥ ૧૦ ॥

અર્થ:—જપ, તપ, તીર્થયાત્રા, સંન્યાસ, મંત્રોત્તુ સાધન, દેવતારાધન, અને મંત્રદીક્ષા લેવી એ છ કર્મ સ્ત્રી નથા શુદ્ધને પતનનાં કારણ છે. (૯)

પરન્તુ આ જપ તપાદિ કરવાથી પતિવાણી સ્ત્રી અવશ્ય પતિત થાય છે, વિધવા સ્ત્રી તો સર્વ કરી શકે છે. અને જો પતિની શારીરિક સેવા તથા ગૃહકાર્ય નિર્વિધે બની શકે તેમ હોય તો (શકે પત્યૌ) પતિવાણી સ્ત્રી પણ પતિની આજ્ઞાથી જપાદિ કાર્ય કરી શકે છે.

આ પ્રકારનાં પ્રમાણોથી પતિની આજ્ઞા વિના કોઈ પણ ધર્મનું આચરણ કરવા સ્ત્રીને સ્વતન્ત્ર અધિકાર નથી. પતિની આજ્ઞાથી સર્વ ધર્મમાં અધિકાર છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

તથૈવ મર્ત્તવિહીનાયાઃ પુત્રાદેરપ્યનુજ્ઞયા ।

અધિકારો ભવત્યેવ કન્યાયાઃ પિતુરાજ્ઞયા ॥ શિ.પુ.ઉ.વા.સં. અ. ૧૬-૬૩ ॥

અર્થ:—પતિવાણી સ્ત્રીને જેવી રીતે પતિની આજ્ઞાથી સર્વ ધર્મમાં અધિકાર છે, તેવી રીતે વિધવા સ્ત્રીને પણ પુત્રાદિની આજ્ઞાથી સર્વ ધર્મનું આચરણ કરવાનો અધિકાર છે. અને કન્યા હોય તો પિતાની આજ્ઞાથી ધર્મચરણનો અધિકાર છે.

વળી લિંગ પુરાણ પણ કહે છે કે:—

નિયોગાદેવ તત્કાર્ય મર્ત્તુનાં દ્વિજસત્તમા. ।

જપં દાનં તપઃ સર્વમસ્વતન્ત્રા યતઃ સ્ત્રિયઃ ॥ લિંગ પુ. અ. ૮૪-૧૬ ॥

અર્થ:—જે કારણથી સ્ત્રી સ્વતન્ત્ર નથી તે કારણથી સ્ત્રીઓએ જપ, દાન, તપ, આદિ સર્વ પોતાની બાંધ્યાદિ અવસ્થાને અનુસાર પોષણ કરનાર પિતા, પતિ, પુત્ર, આદિની આજ્ઞાથી કરવા યોગ્ય છે. પતિની સેવામાં કોઈપણ જાતનો ધર્મબાધ આવે તેવું કોઈ પણ કાર્ય સ્ત્રીએ કરવું નહીં એવું શાસ્ત્રનું તાત્પર્ય છે.

પતિની સેવાથી જ સ્ત્રીઓનું કલ્યાણ થાય છે, તેને બીજા કોઈ ધર્મની આવશ્યકતા નથી એવું કેટલાક લોક કહે છે. તે પણ શાસ્ત્રના તાત્પર્યથી વિરુદ્ધ છે, કારણ કલ્યાણ નામ મોક્ષનું છે, આત્મજ્ઞાન વિના કોઈનું પણ કલ્યાણ થવાનું નથી, જ્ઞાન પતિ આદિની સેવા માત્રથી થતું નથી. જો એમ હોત તો યાગવલ્ક્યના સંન્યાસની તૈયારી સમયે પોતાની પતિ-મતા પત્ની સંતેજીને હિપ્પેશ કરવાની જરૂર ન રહેત. અર્થશ્રમના ધર્મોનું નિષ્કામતાથી અનુષ્ઠાન કરવાથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેથી પુરૂષોને જેમ વિવેક, વૈરાગ્ય, આદિ શ્રવણને હિપ્પેયોગી સાધન પ્રાપ્ત થાય છે, તેવી રીતે નિષ્કામતાથી પતિની શુશ્રૂષા કરવાથી સ્ત્રીના અંતઃકરણની શુદ્ધિ તથા વિવેકાદિની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેમ સજામી મનુષ્યોને વણશ્રમના ધર્મનું પાલન કરવાથી સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ સ્ત્રીને પણ કામના હોય તો આશ્રમધર્મમાં નિષ્કાવાળા યોગ્ય પતિની સેવાથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે એવો શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત છે. હવે શુદ્ધાદિને માટે શાસ્ત્ર નીચે પ્રમાણે કહે છે:—

શુદ્ધાણામન્યજાતીનાં પતિવાનાં વિશેષતઃ ।

તથા સંકરજાતીનાં નાઘ્વશુદ્ધિર્વિધીયતે ॥ શિ.પુ.ઉ.વા.સં.અ. ૧૬-૬૩, ૪ ॥

અર્થ:—શુદ્ધ, અન્યજ, ખાસ કરીને પતિન મનુષ્યને અને પ્રતિલોભ વર્ણસંકર જાતિને પદ્ધતિ અનુસાર મંત્રદીક્ષા (અષ્વશુદ્ધિ) દ્વારા શુદ્ધિ કરવાનું શાસ્ત્રમાં વિધાનકરેલું નથી.

૧૧. તેડપ્યકૃત્રિમભાવાથેચ્છિવે પરમકારણે ।

પાદોદકમ્પદાનાથૈ કુર્યુઃ પાપવિશોધનમ્ ॥ ૬૪-૫ ॥

અર્થ — જો તે લોક પણ પરમ કારણે રૂપ શિવ (પરમાત્મા) માં શુદ્ધ પ્રીતિનાળા હોય તો અંશભૂતાદિ આપીને તેમના પાપોની શુદ્ધિ કરવી યોગ્ય છે

અનાનુલોમજાતા યે યુક્તા એવ દ્વિજાતિયુ ।

તેપામધ્વવિશુદ્ધ્યાદિ કુર્યાત્માતૃકુલોચિતમ્ ॥ ૬૫-૬ ॥

અર્થ — અનુલોમ તથા પ્રતિલોમ ભેદથી વર્ણસંકર થે પ્રકારના હોય છે ઉચ્ચ જાતિના પુરુષથી નીચ જાતિની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન હોય તે અનુલોમ વર્ણસંકર કહેવાય છે અને નીચ જાતિમાંના પુરુષથી ઉચ્ચ જાતિની સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થયો હોય તો તે પ્રતિલોમ વર્ણસંકર કહેવાય છે તેમાં જે અનુલોમ વર્ણસંકર છે તે તો દ્વિજાતિમાં જ ગણાય છે તે લોકને દીક્ષા માતાના કુળના નિમમ્ને અનુસાર દેવી યોગ્ય છે. તથા—

યા કન્યા સ્વપિતાથૈ શિવધર્મે નિયોજિતા ।

સા મક્તાય પ્રદાતવ્યા નાપરાય વિરોધિને ॥ ૬૬-૭ ॥

અર્થ — પિતા આદિએ વિવાહના પહેલાં કોઈ કન્યાને દીક્ષા આપાની હોય તો તે કન્યાને કોઈ ભક્તની સાથે પરણાવવી, પરંતુ ભક્તિમાર્ગના વિરોધી મનુષ્યની સાથે કદાપિ પરણાવવી નહીં

દત્તા ચૈત્પતિકૂલાય પ્રમાદાદ્દોષયેત્ પતિમ્ ॥ ૬૭ ॥

અર્થ — જો પ્રમાદથી ભક્તિના વિરોધી મનુષ્ય સાથે પરણાવી હોય તો તેને સમજાવવો

અશક્તા તં પતિં ત્યજ્ય મનસા ધર્મમાચરેત્ ।

યયા મુનિવર ત્યક્ત્વા પતિમત્રિ પતિવ્રતા ॥ ૬૮ ॥

અર્થ — સમજાવ્યા છતાં પતિ કલુષ ન કરે તો અને તે સ્ત્રી પતિની રાકાવટથી ધ્વિષ્ટ, ભક્તિ કરવામાં અશક્ત થાય તો, જેવી રીતે અત્રિ મુનિનો ત્યાગ કરીને તેમની પતિવ્રતા સ્ત્રી (અનુભયા)એ ભક્તિ કરી હતી તેવી રીતે પતિનો ત્યાગ કરીને મનથી ધ્વિષ્ટભક્તિ કરે (આ સંબંધમાં કોઈ રોકા હોય તો પતિવ્રતાનુભવા જેવું)

આ પ્રમાણે તત્ત્વવેત્તા યોગ્ય મુરુગી પામે રહીને સર્વ પ્રકારે સેવા કરના રૂપ પાદસેવન નામ ભક્તિ અહીંયા કહેવામાં આવી છે અન્ય ધર્મગ્રંથકોતોની જે સેના છે તે પણ પાદસેવા ભક્તિની અન્તર્ભૂત છે સંપૂર્ણ જગત્ પરમાત્માની વિશ્વતિરૂપ હોવાથી કોઈ પણ પ્રાણીની સેવા કરવી તે સર્વ પાદસેના ભક્તિની અન્તર્ભૂત છે,

ઇતિ પાદસેવનભાતિનિરૂપણ સમાપ્ત

ઇતિ પરમહંસ સંન્યાસી ગ્વામી શ્રી-ગમાનન્દજી યતિવર શિષ્ય સ્વામી
શ્રીમાનવાનન્દજી વિરચિત—“વેદાર્થચિન્તામણિ” ભાગ ૨

